

भूमिका ।

अग्निन् समये प्रचलितसुश्रुतादिकसमस्तवैद्यकग्रन्थेभ्योऽयं महोत्कृष्टो वङ्गसेनाद्वयग्रन्थो गुप्तोऽलभ्यः सफलयोगः शीघ्रफलदः समीचीनो भवति तथाऽन्यो नैति ज्ञात्वा तस्यावलोकनाय महद्यत्नं मयाकृतम् । स चाऽऽवातरक्ताधिकारान्तोऽस्माकं गृह आसीत् तदवगाहनेन सहस्रशो नवीनाः पदार्थाः सुयोगा वाऽन्यतन्त्रेभ्योऽवशेषा दृष्टास्तदेवं प्रतिदिननिश्चयं चिन्तां जाताऽस्यैष्टरूपग्रन्थस्य पूर्तिः कथं भवेदिति चिन्ततवता मया महोद्यमेन कस्माच्चिद्विषयवरात्कश्चिदधिकार आनीतः कस्माच्चिद्विषयवरात्कश्चिदधिकार आनीत एवमासमाप्तेः पूर्णं कृत्वा स्वमनोरथः सफलोक्तः । ततो वैद्यवराणां मनोरञ्जनाय स्वल्पज्ञानवैद्यानां मखिलज्ञानाय च बहुतन्त्राणां सम्प्रतिमायित्वं यथा मतिं संशोधनं कृत्वा वैद्यकग्रन्थेषु भौक्तर इव प्रकाशितः स च विद्वद्भिर्द्रव्यरूपणतां परित्यक्ता गृहीतव्यः । अग्निन् ग्रन्थे कुचचित्पदे मम दृष्टिदोषादऽक्षरनिर्माणकर्तृदोषाद्वा यदऽवश्यं भवेत्तद्वा मयि स्नेहार्द्रं हृदयेन, कृपां कृत्वा परिशोधनीयमिति विद्वद्भिः प्रार्थना ममास्ति ।

प्रसिद्धत नन्दकुमार गोस्वामी वैद्यः

शहर वेरी जिला रोहतक ।

अस्मत्सूचना ।

वेरीति पदवाच्यं नगर्यां मे पितामहादयः सर्वे समस्तायु-
धेदपारगामिनः सकलवैद्यलक्षणसम्पन्ना वभुवुः मयापि समस्ता-
युर्वेदमहोपाध्यायिजपितुर्मुखादखिलाङ्गमयानि निदानादि-
वाग्भटान्तानि तन्त्राणि चान्यान्यपि रमाटीनां तन्त्राणि संकेत
तन्त्राणि चाधीतानि । इदानीं सर्वतन्त्रास्तथापयामि । एता-
वता मयाऽयं वेङ्गसेनः प्रकाशितः भवति चात्र श्लोकः—

श्रीगोस्वामीकुलोद्भवो मनः पिता संपारगामी ह्यभूत्
चायुर्वेदमहोदधे वृद्धफले चन्दाभिधो वैद्यराट् ।

तत्पुत्रेण मया ह्ययं वरतरो ग्रन्थः प्रकाशकृतः

विद्वन्नन्दकुमारनामभिषजा वेरीति पुर्वासिना ॥ १ ॥

प्रसिद्धत नन्दकुमार गोस्वामी वैद्यः

शङ्कर वेरी जि० रोहतक ।

सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
मङ्गलाचरणम्	१
निदानपञ्चकम्	२
वैद्यकसर्गाणि	३
यद्यर्तुजलप्रकारम्	५
प्रकृतिलक्षणम्	७
देशप्रकृतिः	८
चिकित्सापादाः	९
वैद्यलक्षणम्	१०
रोगिलक्षणम्	११
ओषधिलक्षणम्	१२
परिचारकलक्षणम्	१३
मानम्	१४
ईदृशस्थितोरोगी	१५
रोगगणनम्	१६

अथ ज्वराधिकारः ।

सामान्यज्वरोपक्रमः	१७
सामान्यज्वरलक्षणम्	१८
तरुणज्वरविधिः	१९
पथ्यविधिः	२०

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

लङ्घनविधिः	१६
पङ्क्त्युपायम्	१७
कषायपेयामण्डयूपयधाम्वादीनां	१८
प्रकाराणि	१९
ग्रामज्वरादिलक्षणानि	२०
वातज्वरलक्षणम्	२१
द्रव्ययोजना	२२
श्रीपथकालम्	२३
वातज्वरोपक्रमम्	२४
पित्तज्वरलक्षणचिकित्साप्रकारः	२५
कफज्वरलक्षणचिकित्साप्रकारः	२६
चातुर्भद्रावलेहिका	२७
वातपित्तज्वरलक्षणचिकित्साप्रकारः	२८
मधुकण्डिकायः	२९
पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्साप्रकारः	३०
अमृतश्लेष्मम्	३१
कण्टकादिकायः	३२
वातश्लेष्मज्वरनिदानचिकित्साप्रकारः	३३
आरोग्यपञ्चकम्	३४
पञ्चकोलम्	३५
चातुर्भद्रकम्	३६
दशमूलम्	३७
सन्निपातज्वरनिदानम्	३८
सन्निपातस्य भेदाः	३९

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

सन्निपातचिकित्सा	३८
पञ्चमुष्टिकयूप	३८
सप्तमुष्टिकयूपः	३९
कवलग्रहः	३९
मधूकसारादिनस्यम्	४०
अष्टाङ्गावलेङ्गिका	४०
मरीच्याद्युडूलनम्	४१
भूनिम्बाद्युडूलनम्	४२
चातुर्भद्रकपञ्चमूलम्	४२
अष्टादशाङ्ग काय	४२
वृहत्यादिक्वाथः	४३
शब्दादि	४३
वृहच्छब्दादिः	४३
कटफलादि	४४
द्वितीयोऽष्टादशाङ्गः	४४
गुडूच्यादि	४५
तृतीयोऽष्टादशाङ्गः	४५
सन्निपातस्य विविधयोगाः	४६
आगन्तुकज्वरलक्षणम्	४७
आगन्तुकज्वरचिकित्सा	४७
विषमज्वरलक्षणम्	४८
विषमज्वरचिकित्सा	४८
माहेखरघूप	४९
चन्दनादिष्टतम्	४९

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कल्याणघृतम्	...	५०
महाकल्याणघृतम्	...	"
पट्पलं घृतम्	...	"
अमृतपट्पलं घृतम्	...	५८
पट्कट्टरतैलम्	...	"
महत् पट्कट्टरतैलम्	...	"
महापट्कट्टरतैलम्	...	५८
बाचादितैलम्	...	"
बातबलासकज्वरलक्षणम्	...	"
प्रलेपकज्वरलक्षणम्	...	"
तयोश्चिकित्सा	...	६०
दाहशीतादिज्वरनिदानम्	...	"
यक्षकतैलम्	...	६१
रसादिधातुगतज्वराणां लक्षणादि	...	६२
तेषां चिकित्सा	...	६३
प्राक्ततवैकान्तज्वरभेदः	...	"
अन्तर्वेगवहिवेगज्वरलक्षणम्	...	६४
जीर्णज्वरलक्षणम्	...	"
जीर्णज्वरचिकित्सा	...	"
द्राक्षादिकाथः	...	६५
कौकुटं घृतम्	...	६७
वासादिघृतम्	...	६८
पिप्पल्यादिघृतम्	...	६८
चीरहृद्यादितैलम्	...	"

विषयाः ।

गुडूच्याद्ये घृतम्		६८
घीरपट्टपलं घृतम्	७०
दशमूलीघीरपट्टपलं घृतम् "
बलाद्यं घृतम् "
बृहदासाद्य घृतम् "
मज्जिष्टाद्यं घृतम्	७१
कुलित्याद्यं घृतम् "
पट्टचरणं तैलम् "
पट्टतंक्रं तैलम्	७२
अङ्गारकं तैलम् "
लाक्षाद्यं तैलम् "
महालाक्षादितैलम्	७३
स्वर्जिकाद्य तैलम् "
धलाद्य तैलम् "
पटोलादिस्त्रेहः "
पटोलाद्यनुवासनम् "
चन्दनाद्यनुवासनम्	७४
त्रिधास्त्रेहपाकलक्षणम् "
तैलवाकविधिः	७५
आरग्वधादिनिरुहवस्तिः "
निरुहमात्राकल्पनाविधिः "
ज्योतिष्यक्रमम्	७६
धनिष्ठादिनक्षत्रशान्तिः	७७
ज्वरमुक्तनियमानि	७८

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

ज्वरोपद्रवाः

७८

ज्वरारिष्टलक्षणानि

ज्वरमुक्तालक्षणम्

८०

इति ज्वराधिकारः ।

अथातिसाराधिकारः ।

सामान्यातिसारनिदानम्

८०

सामान्यातिसारचिकित्सा

८१

अतिसारे खड्ग्यूः

८१

अतिसारे यवागूः

८१

आमातिसारलक्षणम्

८२

आमपाचनविधिः

८२

आमातिसारे चिकित्सा

८३

धान्यपञ्चकम्

८४

चतुःसमागुटी

८४

पित्तानुबन्धामपरचनम्

८४

काञ्जिकाहरीतकी

८४

कलिङ्गायं चूर्णम्

८५

चाङ्गे रीष्टम्

८५

पक्कातिमारचिकित्सा

८५

समद्वादिचूर्णम्

८५

वातातिसारलक्षणम्

८७

वातातिसारचिकित्सा

८७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पित्तातिसारलक्षणम्	८८
पित्तातिसारचिकित्सा	८९
धातुकं घृतम्	९०
रक्तौतिसारलक्षणम्	८८
रक्तौतिसारचिकित्सा	९१
श्लीवेरादिः कायः	९२
गिरिमल्लिकाद्यं घृतम्	९०
पिच्छावस्तिः	९२
चाङ्गरीघृतम्	९३
कफातिसारलक्षणम्	९३
कफातिसारचिकित्सा	९४
विदोषातिसारलक्षणम्	९५
विदोषातिसारचिकित्सा	९६
वृद्धच्छानिपण्यादिः	९७
पञ्चमूल्यादिः	९८
धतिसारे चत्वारोयूयाः	९९
अथान्तीसारे पुटपाकविधिः	१००
कुटजपुटपाकः	१०१
स्योनीकपुटपाकः	१०२
न्यग्रोधादिः पुटपाकः	१०३
शुण्ठीपुटपाकः	१०४
कुटजावलेहः	१०५
पुनः कुटजनलेहः	१०६
पुनः कुटजावलेहः	१०७

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कुटजाष्टकावलेहः	८८
पुनः कुटजावलेहः	१००
अङ्गोदवटकाः	"
कलकाद्यागुटिका	"
अङ्गोदगुटिकाः	"
अपराजितावलेहः	१०१
पङ्कजघृतम्	"
कुटजाघृतम्	"
सप्तर्षघृतम्	"
महाबिल्वतैलम्	१०२
वातपित्तातीसारलक्षणम्	"
वातपित्तातीसारचिकित्सा	"
श्लेष्मपित्तातीसारलक्षणम्	"
श्लेष्मपित्तातीसारचिकित्सा	१०३
वातकफातिसारलक्षणम्	"
कफातीसारचिकित्सा	१०४
क्षयतीसारचिकित्सा	"
शोयातीसारचिकित्सा	१०५
भयशोकज्वरतीसारौलं०	"
तयोधिचिकित्सा	"
कैल्याणावलेहः	१०६
शामातिसारलक्षणम्	"
प्रवाहिकालक्षणम्	१०७
तम्यमिदः	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

तासां चिकित्सा	१०७
वृषण्यादिदृष्टम्	१०८
पित्तावस्तिः	,
पुरीषक्षये चिकित्सा	, "
अतीसारस्यासाध्यलक्षणम्	१०९
ज्वरातिसारलक्षणम्	११०
तस्य चिकित्सा	"
नागरादिकायः	१११
क्रीषेरादिकायः	"
गुडूच्यादिकायः	"
व्योषाद्यं चूर्णम्	११२
कटुज्जाद्यो वटुकः	११३
पाठाद्यं दृष्टम्	"

इत्यतीसाराधिकारः ।

अथ ग्रहण्यधिकारः ।

सामान्यग्रहणीनिदानम्	११३
वातग्रहणीनिदानम्	११४
वातग्रहणीचिकित्सा	११५
पिप्पलादां चूर्णम्	"
हिम्वटकम्	११६
त्रिफलादिगुटिका	"
द्विपञ्चमूलाद्यं दृष्टम्	११७
पञ्चमूलाद्यं दृष्टम्	११८

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
महदग्निघृतम्	११८
शुण्ठीघृतम्	११८
हृहवाङ्गेरीघृतम्	"
पित्तग्रहणीनिदानम्	"
पित्तग्रहणीचिकित्सा	"
रसाञ्जनाद्यं चूर्णम्	१२०
पाठादिक्वाथचूर्णं वा	"
नागराद्यं चूर्णम्	"
तण्डुलोदकविधिः	"
भूनिम्बाद्यं चूर्णम्	"
पाठाद्यं चूर्णम्	"
चन्दनाद्यं चूर्णम्	१२१
किराताद्यं चूर्णम्	"
मसूराद्यं घृतम्	"
पुनर्मसूराद्यं घृतम्	"
कलिङ्गघृतम्	१२२
कफग्रहणीनिदानम्	"
तस्याधिक्रिया	"
यवागूविधिः	"
पिप्पल्याद्यं चूर्णम्	१२३
भस्मातकचारः	"
दुरालभादिचारः	"
भूनिम्बाद्यः चारः	१२४
महीचारः	"

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
वाक्तीक्ष्णशुटिका	१२४
मध्वारिष्टः	"
मधुमुष्पांसवः	१२५
दशमूलासवः	"
पिण्डासवः	१२६
त्रिदोषजग्रहणीनिदानम्	"
तस्याधिकित्वा	"
शतापरीष्टतम्	"
आरुष्करं घृतम्	१२७
संग्रहणीनिदानम्	"
तस्याधिकित्वा	"
गोतकस्य गुणाः	१२८
चाङ्गेरीष्टतम्	१२९
वृहत्चाङ्गेरीष्टतम्	"
सिद्धयोगः	१३१
अष्टपलकं घृतम्	१३२
विस्वाद्यं घृतम्	"
वृहत्तन्त्रसूराद्यं घृतम्	"
कपित्थाष्टकम्	"
मधुकमुष्पांसवः	१३३
कल्याणगुडः	"
महाकल्याणगुडः	१३४
कल्याणको गुडः	"
पुनः कल्याणगुडः	१३५

विषयाः ।

शृङ्गाः ।

पुनः कल्याणगुडः	१३६
कूष्माण्डकल्याणगुडः	
बहुभालिगुडः	१३७
सारकल्पः	१३८
अपरानितावलेहः	"

इति ग्रन्थधिकारः ॥

अथार्थोऽधिकारः ।

वातार्थोनिदानम्	१४०
वातार्थश्चिकित्सा	१४१
पित्तार्थोनिदानम्	"
पित्तार्थश्चिकित्सा	"
कफार्थोनिदानम्	१४२
कफार्थश्चिकित्सा	"
त्रिदोषजार्थोनिदानम्	"
त्रिदोषजार्थश्चिकित्सा	"
कृष्णसर्पादिबसायाऽभ्यञ्जनधूपनञ्च	१४३
नृकेशादिधूपनम्	"
निशादिलेपः	१४४
सिद्धियोगः	"
द्रूपपाद्य चूर्णम्	"
अग्नेः पातनम्	१४५
गुडाद्य चूर्णम्	"
हरिदादिप्रलेपः	१४६

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

गुदप्रस्वेदः	१४६
वार्ताकपुटपाकः	१४७
शोणितस्त्रावविधिः	"
उदकपट्यसं घृतम्	१४८
पलाशचारघृतम्	"
चव्याद्यं घृतम्	"
क्रीविराद्यं घृतम्	"
अग्निघृतम्	"
वृहदग्निघृतम्	१४९
पिप्पल्याद्यं घृतम्	१५०
कासीसाद्यं घृतम्	"
वृहत्कासीसाद्यं तैलम्	"
दन्त्याद्यं तैलम्	"
लवणोत्तमाद्यं चूर्णम्	१५१
कटुत्रयाद्यं चूर्णम्	"
कल्याणलवणम्	"
समशर्कराचूर्णम्	१५२
व्योम्नाद्यं चूर्णम्	"
फलवर्तितैलम्	"
विजयचूर्णम्	१५३
दन्त्यरिष्टः	"
चतुस्समोमोदकः	"
स्वल्पसुरणमोदकः	"
सुरणपिण्डी	१५४

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

हृहृत्स्वरणमोदकः	१५४
अगस्त्यमोदकः
ग्राणदागुटिका	१५५
कांकायनोमोदकः	१५६
भक्ष्मातकागुडः
द्वितीयभक्ष्मातकावलेहः	१५७
पटोलाद्योऽवलेहः
भक्ष्मातकावलेहः	१५८
योगराजगुग्गुलुः	१५९
त्र्योवाङ्गुशासोगुडः	१६०
लोहभेदाः	१६१
तोष्णशोधनम्	१६२
लोहवर्णनम्
अग्निमुखलोहः	१६४
लोहाटकम्
चक्षुष्यं लोहम्	१६५
शङ्करप्रणीतलोहम्
रक्ताशोनिदानम्	१६८
रक्ताशोवाताद्यनुबन्धम्	१७०
रक्तार्शयिकित्सा
कुटजाद्यं घृतम्	१७१
अत्राक्पुष्पीघृतम्
महाचाङ्गेरीघृतम्	१७२
कुटजरसक्रिया	१७३

विषयाः ।

कुटजलेहः	१७३
चित्रकादिभस्मातकावलेहः	१७४
सूत्रबन्धनम्	१७५
क्षारसूत्रम्	"
कालपुष्पादिक्षारः	"
क्षारः	१७६
अभयारिष्टः	"
यन्त्रप्रमाणाद्युपदेशः	१७७
गुदप्रमाणम्	"
अग्निः छेदनप्रकारः	"
कपित्थाद्यं दृष्टम्	१७८
प्रतिसारणमात्रा	१८०

इत्यर्गोऽधिकारः ।

अयजीर्णाधिकारः ।

अजीर्णनिदानम्	१८२
अजीर्णचिकित्सा	"
अग्निमान्द्यम्	१८३
अजीर्णभेदाः	१८४
विदग्धलक्षणम्	१८५
विष्टब्धलक्षणम्	"
अजीर्णोपद्रवाः	"
अजीर्णभेदानां चिकित्सा	"
हिंम्वटकम्	१८७

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
अग्निमुखचूर्णम्	...	१८७
द्वितीयमग्निमुखचूर्णम्	...	"
भास्करलवणम्	...	१८८
वङ्गजानलचूर्णम्	...	"
द्विगुद्वादशकं चूर्णम्	...	"
द्वहृदग्निमुखं चूर्णम्	...	१८९
वङ्गवासुखं चूर्णम्	...	१९०
ज्वालामुखं चूर्णम्	...	"
द्वपद्वादशकं चूर्णम्	...	"
समशर्करं चूर्णम्	...	"
भरिचाद्यं चूर्णम्	...	"
नागराद्यं चूर्णम्	...	"
मस्तुपदपलं हृतम्	...	१९१
महापदपलं हृतम्	...	"
भरिचाद्य हृतम्	...	"
धान्यजीरकहृतम्	...	१९२
धान्यहृतम्	...	"
जीरकहृतम्	...	"
द्वितीय धान्यकहृतम्	...	"
अग्निहृतम्	...	१९३
चुक्रसन्धानविधानम्	...	"
द्वहृचुक्रसन्धानविधानम्	...	"
चित्रकगुडः	...	१९४
चारुगुडः	...	"

विषयाः ।

'पृष्ठाङ्का' ।

द्वितीयचारगुडः	१८५
विपूच्यादीनां निदानम्	१८६
विपूच्यादीनां चिकित्सा	१८७
अर्करसादितैलम्	१८८
अञ्जनम्	"
द्वितीयाञ्जनम्	"
भस्मकनिदानम्	१८९
भस्मकचिकित्सा	२००

इत्यजीर्णरोगाधिकारः ।

अथ कृम्यधिकारः ।

कृमिनिदानम्	"
कृमिचिकित्सा	२०२
त्रिफलाद्यं घृतम्	२०३
विडङ्गाद्यं घृतम्	"
पिप्पल्याद्यं चूर्णम्	२०४
सावित्रीवटकः	"
मशकहरोधूपः	२०५
गृहे भुजङ्गादिनाशकोधूपः	"

इति कृम्यधिकारः ।

अथ पाण्डुरोगाधिकारः ।

पाण्डुरोगनिदानम्	२०६
पाण्डुरोगचिकित्सा	२०७
अथ आदिमोदकम्	"

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
मूर्धाद्यं छतम्	२०८
कटुकाद्यं छतम्	"
व्योपाद्यं छतम्	२०९
देवदार्याद्यं छतम्	"
रजनीचिफलाद्यं छतम्	"
दन्तीछतम्	"
योगराजः	२१०
शिवगुटिका	"
वृषपादिगुटिका	२११
कामलाक्ष्मकामलयोर्निदानम्	"
तयोचिकित्सा	२१२
अष्टादगात्रगुटिका	"
हरिद्राद्यं छतम्	२१३
गुडूचीछतम्	"
हृलीमकनिदानम्	२१४
हृलीमकचिकित्सा	"
सिताद्यो लेह	"
नवायसं चूर्णम्	२१५
मंडूरवटकः	"
हृह्रमण्डूरवटकः	"
निम्बादिगुटिका	२१६
मंडूरगुटिका	"
विभीतकाद्या गुटिका	"
मण्डूरवचवटकः	२१७

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
विडङ्गाद्य लोहम्	२१७
ग्रामलक्षवलेहः	"
खदिरलेहः	२१८
कल्याणगुडः	"

इति पांडुरोगाधिकारः ।

अथ रक्तपित्ताधिकारः ।

रक्तपित्तनिदानम्	२१८
रक्तपित्तचिकित्सा	२२०
पत्रकादिचूर्णम्	२२२
श्यामाष्टतम्	२२६
दूर्वाद्य छतम्	२२६
द्वणपञ्चमूलीक्षीरम्	"
चन्दनाद्यं चूर्णम्	२२७
द्वितीयदूर्वाद्यं छतम्	२२८
शङ्खाद्य छतम्	"
गतावरीछतम्	"
वृहच्छतावरीछतम्	"
वासाश्च छतम्	२२९
पुनर्जमाष्टतम्	"
महावासाद्यं छतम्	२३०
कामदेवछतम्	"
अनन्ताद्यं छतम्	२३१
दूर्वाद्यं तैलम्	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

मधुकाया गुटिका	२३१
खण्डकूष्माण्डकम्	२३२
पुनःखण्डकूष्माण्डः	"
वासकूष्माण्डः	२३३
सुरणपाकः	"
वासाखण्डः	२३४
शर्करासमं लेहम्	"
अमृताख्यं लोहस्रावणम्	२३५
खण्डखाद्योलेहः	२३६

अति रक्तपित्ताधिकारः ।

अथ राजयक्ष्माधिकारः ।

राजयक्ष्मनिदानम्	२३८
राजयक्ष्मचिकित्सा	२४०
पङ्कजयूपः	२४१
जीवन्त्याद्युद्वर्तनम्	२४३
सितोपलाटिलेहः	"
तालीसादिचूर्णगुटिका च	२४४
महातालीसादिचूर्णम्	"
पुनस्तालीसाद्यं चूर्णम्	२४५
कर्पूराद्यं चूर्णम्	"
जातिफलदिचूर्णम्	"
शृङ्गाद्यं चूर्णम्	२४६
यवान्द्राद्यं चूर्णम्	"

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
सूक्ष्मैलाद्यं चूर्णम्	२४६
अमृताद्यं घृतम्	"
वासाद्यं घृतम्	२४७
बलाद्यं घृतम्	"
खर्जूराद्यं घृतम्	"
एलामन्यघृतम्	"
दशमूलोद्यतं घृतम्	२४८
पुण्ड्रघृतम्	"
जीवन्याद्यं घृतम्	"
पिप्पलीघृतम्	"
पारागरघृतम्	"
खदंद्राद्यं घृतम्	२४९
छागलाद्यं घृतम्	"
बलागर्भं घृतम्	२५०
चन्दनाद्यं तैलम्	"
शतपाकतैलम्	"
वासावलेहः	"
सर्पिगुडः	२५१
अथवनप्राशावलेहः	"
उच्चटाद्योभोदकः	२५२

इति राजयज्झाधिकारः ।

अथ चतुश्चयाधिकारः ।

चतुश्चयनिदान	२५४
चतुश्चयचिकित्सा	२५५

विषयाः ।

पृष्ठाद्वीः ।

एलाद्यागुटिका
वलाद्यं घृतम्
श्वदंष्ट्राद्यं घृतम्
छाद्याद्यं घृतम्
अमृतप्राशः
सर्पिर्गुडः
सर्पिर्मांदकः

इति चतस्र्याधिकारः ।

अथ कासाधिकारः

बातकासनिदानम्
कामचिकित्सा
दशमूत्राद्यं घृतम्
भांग्यादिघृतम्
रास्नाद्यं घृतम्
पित्तकासनिदानम्
पित्तकासचिकित्सा
षट्प्रस्थघृतम्
क्षीरघृतम्
पुनः क्षीरघृतम्
कफकासनिदानम्
कफकासचिकित्सा
नवाङ्गयूषः
हृत्कण्टकारीघृतम्

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

विभीतकावलेहः	२७३
जीवन्याद्यं चूर्णम्	"
पद्मकाद्यं चूर्णम्	"
सिद्धामृतं घृतम्	२७४
कण्टकारीघृतम्	"
पुनः कण्टकारीघृतम्	"
पुनः कण्टकारोघृतम्	"
वृहदासकाद्यं घृतम्	१७५
कण्टकारीलेहः	"
व्याघ्रीहरीतकी	२७६
अगस्त्यहरीतकी	"
वृहदगस्त्यहरीतकी	२७७
वशिष्टहरीतकी	२७८
कुलित्यगुडः	२७९
द्वितीयकुलित्यगुडः	"
कासक्षेपचूर्णम्	२८०

इति कासाधिकारः ।

अथ हिक्काधिकारः ।

हिक्कानिदानम्	२८०
हिक्काचिकित्सा	२८२
सपूतिकोटाद्यं चूर्णम्	"
नारीचीराद्यं घृतम्	२८३
दशमूलाद्यं घृतम्	"

इति हिक्काधिकारः

विषयाः ।

श्वासनिदानम् .	२८४
श्वासचिकित्सा .	२८६
शृङ्गादिचूर्णम् .	२८७
शब्दादिचूर्णम् .	२८८
हिस्त्राद्यं घृतम् .	”
सोवर्चल घृतम् .	”
कुलित्याद्य घृतम् .	”
तिक्ताद्य घृतम् .	”
पुनः कुलित्याद्य घृतम् .	”
सुवह्वाद्य घृतम् .	२८०
भृङ्गराजतैलम् .	”
चारपिप्पली .	”
भाङ्गीगुड .	”
कुक्षित्यगुड .	२८१

इति श्वासाधिकारः ।

अथ स्वरभेदाधिकारः ।

स्वरभेदनिदानम् .	१८२
स्वरभेदचिकित्सा .	”
कासमर्दादिघृतम् .	२८३
शृङ्गाद्यं घृतम् .	”
निदग्धिकादिलेहः .	२८४
शब्दादिचूर्णम् .	”
कण्टकारी घृतम् .	२८५

इति स्वरभेदाधिकारः ।

विषयाः ।

शृङ्गाद्याः ।

अथारोचकाधिकारः ।

अरोचकनिदानम्	...	२८५
अरोचकचिकित्सा	...	२८६
कलहंसकाञ्चिकम्	...	२८७
दाडिमाद्यं चूर्णम्	...	२८८
खाण्डवचूर्णम्	...	"
महाखाण्डवचूर्णम्	...	"
यवानीखाण्डवचूर्णम्	...	"
लवङ्गाद्यं चूर्णम्	...	"
सुस्मैलाद्यं चूर्णम्	...	३००

इत्यरोचकाधिकारः ।

अथं छर्द्यधिकारः ।

सामान्यछर्देः संप्राप्त्यादीनि	...	३००
वातछर्दिरोगनिदानम्	...	"
वातछर्दिरोगचिकित्सा	...	३०१
पित्तछर्दिनिदानम्	...	३०२
पित्तछर्दिचिकित्सा	...	"
कफछर्दिनिदानम्	...	३०३
कफछर्दिचिकित्सा	...	"
त्रिदोषछर्दिनिदानम्	...	३०४
त्रिदोषछर्दिचिकित्सा	...	"
एलादिचूर्णम्	...	३०५
पद्मकाद्यं घृतम्	...	३०६

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

योभक्षजादीनामामन्तुकहर्दीना निदानम्	...	३०७
योभक्षजादिहर्दीनां चिकित्सा	...	३०८
हृदिदृष्ट्याचिकित्सा	...	३०९

इति हृद्यधिकारः ।

अथ दृष्ट्याधिकारः ।

दृष्ट्यानिदानम्	...	३०८
घातदृष्ट्याचिकित्सा	...	३०९
पित्तदृष्ट्याचिकित्सा	...	३१०
कफदृष्ट्याचिकित्सा	...	३११
सामान्यदृष्ट्याचिकित्साविधि	...	३१२
क्षतजादिदृष्ट्यानां चिकित्सा	...	३१३

इति दृष्ट्याधिकारः ।

अथ सूक्ष्माधिकारः ।

सूक्ष्मानिदानम्	...	३१४
सूक्ष्माचिकित्सा	...	३१५
भ्रमनाशिनीगुटिका	...	३१६

इति सूक्ष्माधिकारः ।

अथ मदात्ययाधिकारः ।

मदात्ययनिदानम्	...	३१६
त्रिगुणमदलक्षणम्	...	३१७
मदात्ययचिकित्सा	...	३१८
अष्टागलवणम्	...	३२०

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अव्यादिचूर्णम्	३२१
मधुद्विफलागुडार्द्रकयोगौ	"
शतावरीपुनर्नवाद्यं घृतम्	३२२

इति मदात्मयाधिकारः ।

अथ दाहाधिकारः ।

सामान्यदाहनिदानम्	३२२
सामान्यदाहचिकित्सा	३२३
आमलक्यादिखण्डः	"
कुम्भाद्यं घृतम्	३२४
रक्तजदाहनिदानम्	"
रक्तजदाहचिकित्सा	३२४
पित्तजदाहनिदानम्	३२५
क्षयानिरोधनदाहनिदानम्	"
तद्योचिकित्सा	"
रक्तपूर्णकोष्ठजदाहनिदानम्	"
घातुचयजदाहनि०	"
सर्माभिघातजदाहनि०	"
तेषां चिकित्सा	"

इति दाहाधिकारः ।

अथोन्मादाधिकारः ।

उन्मादनिदानम्	३२६
उन्मादचिकित्सा	३२७
सिद्धार्थकाद्यञ्जनम्	३२८

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

वृषणाद्यावर्तिः	२२०
सारस्वतं चूर्णम्	"
हिंवाद्यं घृतम्	"
महापैशाचिकं घृतम्	"
सारस्वतं घृतम्	२२१
यानीयकल्याणकं घृतम्	"
महाकल्याणकं घृतम्	२२२
चैतसघृतम्	"
द्वितीयं चैतसंघृतम्	२२३
निशाद्य घृतम्	"
चन्दनाद्यं तैलम्	"
भूताद्युन्मादानां निदानानि	२२४
भूताद्युन्मादानां चिकित्सा	२२५
महाधूपवरः	"

इत्युन्मादाधिकारः ।

अथापस्माराधिकारः ।

अपस्मारनिदानम्	२२७
अपस्मारचिकित्सा	२२८
जलमृतलक्षणम्	२२९
कल्याणक चूर्णम्	२३१
फलकपातैलम्	"
त्रिफलातैलम्	"
ब्राह्मीघृतम्	"

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
कूष्माण्डवृत्तम्	३४२
स्वल्पपञ्चगव्यवृत्तम्	"
महापञ्चगव्यवृत्तम्	"
महश्चैतसं वृत्तम्	"
मधूकवृत्तम्	३४३
मांसीवृत्तम्	"
वचाद्यं वृत्तम्	"
कटभीतैलम्	"
शिमूतैलम्	"
जीवनीययमकम्	३४४

इत्यपञ्चाराधिकारः ।

अथ वातव्याध्यधिकारः ।

सामान्य वातव्याधिनिदानम्	३४४
सामान्य वातव्याधिचिकित्सा	३४६
वैश्वारः	३४७
वाजिगन्धादिगणः	"
प्रेयं रसोनम्	"
स्वल्परसोनपिष्टः	३४८
भास्वणः स्वेदः	३४८
महामात्यणः	३५०
पट्धरणी योगः	३५१
स्तनगाद्यं तैलम्	३५२
दन्तादिघृतमण्डः	"

विषयाः ।

हनुग्रहनिदानम्	३५३
हनुग्रहचिकित्सा	"
जिह्वास्तम्भनिदानम्	३५३
जिह्वास्तम्भचिकित्सा	"
मन्यास्तम्भनिदानम्	३५४
मन्यास्तम्भचिकित्सा	"
कुक्षलक्षणम्	"
कुक्षचिकित्सा	"
शिरोग्रहनिदानम्	"
शिरोग्रहचिकित्सा	३५५
बाहुगोपाटीनां निदानम्	"
तेषां चिकित्सा	"
मापतैलम्	३५६
खड्गादीनां निदानम्	"
तेषां चिकित्सा	३५७
बातष्टीनाप्रत्यष्टीलयोर्नि०	३५८
तयोश्चिकित्सा	"
तूनीप्रतितूयोर्निदानम्	"
तयोश्चिकित्सा	"
तन्द्रानिदानम्	३५८
तस्याधिकित्सा	"
आधानप्रत्याधानयोर्निदानम्	"
तयोश्चिकित्सा	"
खसीनिदानम्	३६०

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कागल्याद्यं द्रुतम्	३६८
बलाशैरीयतैलम्	३६९
महाबलातैलम्	३७०
पुनर्महाबलातैलम्	३७१
सहचराद्यं तैलम्	३७२
महासहचराद्यं तैलम्	३७३
विष्णुतैलम्	३७४
महाकल्याणकतैलम्	३७५
खल्पनारायणं तैलम्	३७६
मध्यमनारायणं तैलम्	३७७
महानारायणं तैलम्	३७८
मायतैलम्	३७९
बृहन्मायादितैलम्	३८०
महामायतैलम्	३८१
सामिपमहामायतैलम्	३८२
शतावरीतैलम्	३८३
द्वितीयमहामायतैलम्	३८४
माषतैलम्	३८५
अथ चतुर्विंशतिका प्रसारणीतैलारम्भम्	३८६
शुक्रविधिः	३८७
नखशुद्धिः	३८८
हरिद्रावचाशुद्धिः	३८९
मुस्तकशुद्धिः	३९०
शैलजशुद्धिः	३९१

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

खाटासीशुद्धिः	...	३८४
इति चतुर्विंशतिकाप्रसारणीतैलम्	...	५८५
द्वितीयमहामायतैलम्	...	"
शतकप्रसारणीतैलम्	...	३८६
त्रिंशत्प्रसारणीतैलम्	...	"
कुलप्रसारणीतैलम्	...	३८७
सप्तत्यक्तिकाप्रसारणीतैलम्	...	"
महाप्रसारणीतैलम्	...	३८८
गन्धहस्तीप्रसारणीतैलम्	...	३८९
अष्टादशशतकं प्रसारणीतैलम्	...	३९०
अजितप्रसारणीतैलारम्भम्		३९२
अजितप्रसारणीतैलममाप्तिः		३९५
रसोनतैलम्	..	"
मूलकाय तैलम्	.	३९६
द्विगमूलाय तैलम्	...	"
त्रिगमूलाय तैलम्	...	"
गतावरीतैलम्	...	३९७
वातरोगाणाममाध्यन्तक्षण		३९८
अथादितनिदानम्		"
अदितचिकित्सा	...	३९९
द्विगमूलाय तैलम्	...	४००
चौरतैलम्	.	"
गृध्रमीनिदानम्	...	"
गृध्रमीचिकित्सा	...	४०१

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

रास्नादशमूलम्	३०१
रास्नादिगुग्गुलुः	४०३
पथ्याद्यो गुग्गुलुः	"
लशुनाद्य छतम्	४०४
अश्वगन्धाद्य तैलम्	"
सैन्धवाद्य तैलम्	"

इति वातव्याध्यधिकारः ।

अथ वातरक्ताधिकारः ।

वातरक्तनिदानम्	४०५
वातरक्ताचिकित्सा	४०७
गुग्गुलुवटी	४०८
नवकार्पिककायः	४१०
बलाद्यतम्	४११
शंतावरोद्यतम्	"
गुडूचीद्यतम्	"
अमृताद्यद्यतम्	४१२
द्वितीयममृताद्यद्यतम्	"
द्वितीय गुडूचीद्यतम्	"
संध्यममृताद्यद्यतम्	"
महागुडूचीद्यतम्	४१३
पिण्डतैलम्	"
गुडूचीतैलम्	४१४
अमृताद्य तैलम्	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

नागवन्ततैलम्	४१५
दशुपाकवन्ततैलम्	"
पुनर्नवागुम्भुः	४१६
अमृतागुम्भुः	"
अमृताक्षी गुम्भुः	४१७
सूर्यप्रभागुटिका	"
कैशोरगुम्भुः	४१८
सिहनादगुम्भुः	४२०
द्वितीय सिहनादगुम्भुः	४२१
चन्द्रप्रभागुटिका	४२२
हृष्टिचिह्नगुटिका	४२३
गिर्नाजतुगुटिका	४२४
योगभारामृत.	४२५

इति वातरक्ताधिकारः ।

अथोरुस्तम्भाधिकारः ।

उरुस्तम्भनिदानम्	४२६
तस्य चिकित्सा	"
कुण्डल तैलम्	४२८
भट्टकटुरतैलम्	"

इत्युरुस्तम्भाधिकारः ।

अथाम्बाताधिकारः ।

आमशातनिदानम्	
तस्य चिकित्सा	४३०

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
पुनर्नवाद्यं चूर्णम्	४३२
कटिग्रहलक्षणम्	४३३
तस्य चिकित्सा	४३४
अमृताद्यं चूर्णम्	४३५
लघुरास्नादिकाद्यः	४३६
महारास्नादिकाद्यः	४३७
रास्नादशमूलकाद्यः	४३८
अलम्बुपाद्यं चूर्णम्	४३९
आभादिचूर्णम्	४४०
द्वितीयमलम्बुपाद्यं चूर्णम्	४४१
वैश्वानरं चूर्णम्	४४२
शुण्ठीघृतम्	४४३
द्वितीयं शुण्ठीघृतम्	४४४
काष्ठीकाद्यं घृतम्	४४५
शृङ्गवेराद्यं घृतम्	४४६
अजमोदादिवटकाः	४४७
योगराजगुग्गुलुः	४४८
शुण्ठीखण्डः	४४९
रसोनपिण्डः	४५०
प्रसारणोतैलम्	४५१
द्विपञ्चमूलाद्यं तैलम्	४५२
वृद्धकैन्धवाद्यं तैलम्	४५३
निरुहः	४५४

विषयाः ।

पृष्ठाद्वाः ।

हिङ्ग्याद्यो वटकः	४५२
एरण्डाद्यं घृतम्	"
बीजपूराद्यं घृतम्	"
शूलघृतम्	४५३

इति शूलाधिकारः ।

अथ परिणामशूलाधिकारः ।

परिणामशूलनिदानम्	४५३
परिणामशूलचिकित्सा	४५४
विडङ्गाद्यो मोदकः	४५५
शम्यकाद्यो मोदकः	"
क्षयाद्यं लोहम्	४५६
पथालोहम्	"
त्रिफलाद्यं लोहम्	"
घृतस्समो लोहः	"
भक्तवारिगुटिका	४५७
पुनस्त्रिफलाद्य लोहम्	"
सामुद्राद्यं चूर्णम्	"
गुडपिप्पलीघृतम्	४५८
पिप्पलीघृतम्	"
लोहादिलोहः	"
कोलादिमण्डूरम्	"
भोमवटकमण्डूरम्	४५९
घोरमण्डूरम्	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्कः ।

शतावरीमण्डूरम्	४५६
तारामण्डूरगुडः	,
पुनर्नवादिमण्डूरम्	४६१
वृद्धधूपणाद्यं मण्डूरम्	४६२
नारिसेललवणम्	४६३
अयौगुगुलुः	,
आमलकद्विण्डः	,
अन्नद्रवगूलनिदानम्	४६४
तस्य चिकित्सा	४६५
गुडमण्डूरः	४६६
कलायचूर्णगुटिका	,

इति परिणामगूलान्नद्रवगूलाधिकारः ।

अथोदावर्त्ताधिकारः ।

उदावर्त्तनिदानम्	४६७
उदावर्त्तचिकित्सा	४६८
उदावर्त्तस्याप्तरनिदानम्	४६९
उदावर्त्तस्याप्तरचिकित्सा	,
हिग्वाद्यावर्त्तिः	४७०
फलवर्त्तिः	,
नाराचचूर्णम्	,
गुडाष्टकम्	४७१
मूत्रकाद्यं घृतम्	,
म्यिराद्यं घृतम्	,

इत्युदावर्त्ताधिकारः ।

वपयाः ।

घृष्टाङ्गाः ।

अथानाहाधिकारः ।

अनाहनिदानम्	४६८
अनाहचिकित्सा	४७०
त्रिहृत्ताद्या वटिका	"
फलवर्त्तिः	"
रामठाद्यावर्त्तिः	"
त्रिहृदाद्यागुटी	"
त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः	४७१
द्विरुत्तराङ्गिग्वाद्यं चूर्णम्	"
ङ्गिग्वाद्यं चूर्णम्	"
वचाद्यं चूर्णम्	"

इत्यानाहाधिकारः ।

अथ गुल्माधिकारः ।

सामान्यगुल्मनिदानम्	४७१
वातगुल्मनिदानम्	४७२
वातगुल्मचिकित्सा	"
ङ्गिगुपञ्चकम्	"
द्रूपणाद्यं घृतम्	४७३
हनुपाद्यं घृतम्	"
चित्रकाद्यं घृतम्	"
ङ्गिग्वाद्यं घृतम्	४७४
पित्तगुल्मनिदानम्	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

हिम्वादिषटिकाप्रकारः	४८४
आरोग्यलक्षणम्	४८५
नादेयीचारः	११
सामान्यविधिः	११
स्त्रीगुल्मनिदानम्	४८६
स्त्रीगुल्मचिकित्सा	११
पलाशचारुतम्	११
वाङ्मार्कं घृतम्	११
असाध्यगुल्मलक्षणानि	४८७

इति गुल्माधिकारः ।

अथ हृद्रोगाधिकारः ।

सामान्यहृद्रोगनिदानम्	४८८
वातहृद्रोगनिदानम्	११
वातहृद्रोगचिकित्सा	११
हारीतक्याद्य घृतम्	११
पुनर्नवाद्यं तैलम्	४८९
पित्तहृद्रोगनिदानम्	११
पित्तहृद्रोगचिकित्सा	११
अर्जुनादिचौरपाकम्	११
ककुभादिचूर्णम्	४९०
कसेरुकाद्य घृतम्	११
शेयस्याद्य घृतम्	११
कफहृद्रोगनिदानम्	११

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कफहृद्रोगचिकित्सा	४८०
तिक्तकं चूर्णम्	४८१
सन्निपातहृद्रोगनिदानम्	४८१
तस्य चिकित्सा	४८१
त्रिगुणचूर्णम्	४८२
बल्लभघृतम्	४८३
धीरबल्लभघृतम्	४८३
अर्जुनघृतम्	४८३
बलाद्यं घृतम्	४८३

इति हृद्रोगाधिकारः ।

अथोरोग्रहाधिकारः ।

उरोग्रहनिदानम्	४८४
उरोग्रहचिकित्सा	४८४

इत्युरोग्रहाधिकारः ।

अथ मूत्रकृच्छ्राधिकारः ।

मूत्रकृच्छ्रनिदानम्	४८४
वातमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	४८५
पुनर्नवाद्यो मिथकः	४८५
पित्तकृच्छ्रचिकित्सा	४८६
शताङ्गरीघृतं धीरबल्ल	४८६
त्रिकण्टकाद्यं घृतम्	४८६
कफकृच्छ्रचिकित्सा	४८७
विदोषजमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा	४८७

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
अभिधातजलक्ष्चिकित्सा	...	४८७
शुक्रजमूत्रक्ष्चिकित्सा	...	”
शलज्जमूत्रक्ष्चिकित्सा	...	”
मूत्रक्ष्चे विविधयोगाः	...	४८८
सुकुमारकुमारकः पुनर्नवादिलेहः	...	”

इति मूत्रक्ष्चाधिकारः ।

अथ मूत्राघाताधिकारः ।

मूत्राघातनिदानम्	...	५००
मूत्राघातचिकित्सा	...	५०२
शिलोद्भिदादितैलम्	...	५०३
धान्यगोक्षुरकं घृतम्	...	”
भद्रावहं घृतम्	...	”
विदारो घृतम्	...	५०४
स्वगुप्तादिमन्यः	...	५०५
चौद्रार्धभागं घृतम्	...	”

इति मूत्राघाताधिकारः ।

अथाश्मर्यधिकारः ।

वाताश्मरोनिदानम्	...	५०६
वाताश्मरोचिकित्सा	...	५०७
शुण्ड्यादिः	...	”
एलादिकाथः	...	”
पापाणभेदाद्यं घृतम्	...	”
वीरतवीदिगणः	...	”

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

पित्ताश्वरोनिदानम्	५०८
पित्ताश्वरोचिकित्सा	"
कुशाद्यं घृतम्	"
क्वप्ताश्वरोनिदानम्	४०८
क्वप्ताश्वरोचिकित्सा	"
वरुणादिघृतम्	"
शक्ताश्वरोनिदानम्	५१०
शर्कराश्वरोनिदानम्	"
तयोद्यिकित्सा	"
द्व्यपञ्चमूलाद्यं घृतम्	५११
वरुणतैलम्	५१२
कुशाद्यं तैलम्	"
वरुणादि चूर्णम्	५१३
वरुणादिघूर्णस्येवायमन्यः प्रकारः	"
वरुणकगुडः	"
कुलित्याद्यं घृतम्	५१४
शरादिपञ्चमूलघृतम्	"
वरुण घृतम्	"
वीरतराद्य तैलम्	५१५
द्वितीयं वीरतराद्यं तैलम्	"
पुनर्नवाद्य तैलम्	"

इत्यश्वर्यधिकारः ।

अथ प्रमेहाधिकारः ।

सामान्यप्रमेहनिदानम्	५१६
----------------------	-----	-----	-----

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
कफप्रमेहनिदानम्	५१७
पित्तप्रमेहनिदानम्	"
वातप्रमेहनिदानम्	५१८
प्रमेहोपद्रवाः	"
स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणम्	"
प्रमेहपिडिका निदानम्	५१८
प्रमेह चिकित्सा	५२०
फलत्रिकादिः कायः	५२२
न्यग्रोधाद्यं चूर्णम्	"
त्रिकट्वाद्या गुटिका	५२३
दाडिमाद्यं घृतम्	"
गोक्षुरादिचूर्णं गुटिका वा	"
सिंहानृतं घृतम्	५२४
धान्वन्तरं घृतम्	"
अर्जुनाद्यं घृतं तैलं वा	५२५
गोक्षुराद्यवलेहः	"
सारलेहः	५२६
शिलाजतुमाक्षिकयोः प्रयोगः	"
प्रमेहपिडिका चिकित्सा	५२८

इति प्रमेहाधिकारः ।

अथ मेदोऽधिकारः ।

मेदोनिदानम्	५२८
तस्य चिकित्सा	५२८
अमृतादिगुप्सुः	५३१

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

दगाङ्गोयुग्मुनुः	५३१
लोहुरमायनम्	"
मोहारिष्टः	५३२
व्योपाद्यः शक्तूयोगः	"
शिल्लपाद्यं तैलम्	५३३
महासुगन्धितैलम्	५३४

इति मेदोऽधिकारः ।

अथोदररोगाधिकारः ।

मामान्योदररोगनिदानम्	५३५
यातोदरनिदानम्	५३६
अजातोदकलक्षणम्	"
यातोदरचिकित्सा	"
सामुद्राद्यं चूर्णम्	५३७
दग्मूलपट्पलं घृतम्	"
दग्मूलाद्यं घृतम्	५३८
लघुनतैलम्	"
पित्तोदरनिदानम्	"
पित्तोदरचिकित्सा	५३९
कफोदरनिदानम्	"
कफोदरचिकित्सा	५४०
सन्निपातोदरनिदानम्	"
सन्निपातोदरचिकित्सा	"
नागराद्यं वमकम्	५४१

विषयाः ।

उदरे सामान्या योगाः	५४१
पटोलाद्यं चूर्णम्	५४२
नारायणचूर्णम्	५४४
महाक्षारः	५४५
नाराचष्टतम्	”
पुनर्नाराचष्टतम्	५४६
त्रिष्टुताद्यं द्रुतम्	”
बिन्दुष्टतम्	”
शालिपर्णितैलम्	”
प्लीहोदरनिदानम्	५४७
प्लीहोदरचिकित्सा	५४८
क्षारयोगः	५४९
यवान्यादिचूर्णम्	”
विडङ्गादिचूर्णम्	”
भक्ष्मातकी मोदकः	५५०
अभयावटकाः	”
अग्निमुखलवणम्	”
पट्पलकं द्रुतम्	”
वज्रिपट्प्रस्थं द्रुतम्	५५१
चित्रकद्रुतम्	”
चित्रकाद्यं द्रुतम्	५५२
ब्रह्मद्रुतम्	”
शङ्खद्रावः	”
रोहितकं द्रुतम्	”

विषया ।	पृष्ठाङ्काः ।
महारोहितकष्टतम्	५५३
कदोच्चारतैलम्	५५४
माणादिगुटिका	५५४
चित्रकलेहः	५५४
क्षारपिप्पली	५५५
बृहत्क्षारपिप्पली	५५५
अभयालवणम्	५५६
यक्ष्मनिदानम्	५५६
यक्ष्मचिकित्सा	५५६
चित्रकष्टतम्	५५७
पिप्पलीष्टतम्	५५७
द्वन्द्वदोदरदोदयोर्निदानम्	५५७
तयोश्चिकित्सा	५५८
क्षारगुटिका	५५८
उदरारिस्तोत्र	५५८
उदररोगाणामसाध्यलक्षणम्	५५९
तथा स मान्यचिकित्सा	५५९
शार्ङ्गकष्टतम्	५६१
विष्वादिष्टतम्	५६१

इत्युदररोगाधिकारः ।

अथ शोधाधिकारः ।

शोथनिदानम्	५६१
शोथचिकित्सा	५६१

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
वातशोथचिकित्सा	५६४
पित्तशोथचिकित्सा	५६५
कफशोथचिकित्सा	५६६
पुनर्नवादि लेहः ।	५५६
त्रिदोषजशोथचिकित्सा	५६७
विषशोथचिकित्सा	५६८
शोथे विविधा योगाः	५६९
दावादिचूर्णम्	५६०
बिडङ्गादिलोहः	५६८
मानमण्डः	५६९
गुडचूर्णम्	५६८
द्वितीयं गुडाद्यं चूर्णम्	५६९
पुनर्नवाद्यं चूर्णम्	५७०
गोमूत्रमण्डूरम्	५७०
पुनर्नवाद्यं घृतम्	५७१
द्वितीयं पुनर्नवाद्यं घृतम्	५७२
चित्रकाद्यं घृतम्	५७३
द्वितीयं चित्रकाद्यं घृतम्	५७४
माणकं घृतम्	५७५
स्थलपद्मकाद्यं घृतम्	५७६
पञ्चकोलाद्यं घृतम्	५७७
शष्कमूलकाद्यं तैलम्	५७८
वितसाद्यः प्रदेहः	५७९
यवाद्यं तैलम्	५८०

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
शैलाद्यं तैलम्	५०१
पञ्चमूलाद्यं तैलम्	५०२
कंसहरीतकी	"
दशमूलहरीतकी	५०३
विशदुकाद्यं लोहम्	"
शोथोदरहरं लोहम्	५०४

इति शोधाधिकारः ।

अथान्वह्यधिकारः ।

अन्वह्यदिनिदानम्	५०४
अन्वह्यदिचिकित्सा	५०५
पञ्चवल्कलम्	"
अन्वह्यद्वौ विविधयोगाः	"
कुरगलक्षणम्	५०८
तस्य चिकित्सा	"
शतपुण्याद्यं घृतम्	५०८
गन्धर्वहस्तातैलम्	५०९

इत्यन्वह्यधिकारः ।

अथ व्रथाधिकारः ।

व्रथानिदानम्	५१०
तस्य चिकित्सा	"
विशदुकाद्यं लोहम्	५११
सप्तमेधवाद्यं तैलम्	"

इति व्रथाधिकारः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ गलगण्डाधिकारः ।

गलगण्डनिदानम्	५८२
तस्य चिकित्सा	"
हिंसाद्यं तैलम्	५८३
अमृताद्यं तैलम्	५८४
शाखोटद्यं घृतम्	"
काञ्चनारगुग्गुलुगुटिका	"

इति गलगण्डाधिकारः ।

अथ गण्डमालाधिकारः ।

गण्डमालानिदानम्	५८४
तस्याधिकित्सा	५८५
चन्दनाद्यं तैलम्	"
व्योपाद्यं तैलम्	"
काकादन्थादितैलम्	"
महाजमोदाद्यं तैलम्	५८६
वचाद्यं घृतम्	५८७
चक्रमर्दादिसिन्दूरतैलम्	"
निर्गुण्डोतैलम्	"
गुञ्जातैलम्	"
तुम्बीतैलम्	"
शाखोटकविस्वाद्यं तैलम्	५८८
छुन्दुरीतैलम्	"
चिफलाद्यो गुग्गुलुः	"

इति गण्डमालाधिकारः ।

विषया ।

, पृष्ठाङ्का ।

अथ ग्रन्थधिकारः ।

ग्रन्थनिदानम्

५८८

ग्रन्थचिकित्सा

”

इति ग्रन्थधिकारः ।

अथार्बुदाधिकारः ।

अर्बुदनिदानम्

५८९

अर्बुदचिकित्सा

५९०

इत्यर्बुदाधिकारः ।

अथ श्लेष्माधिकारः ।

श्लेष्मनिदानम्

५९४

श्लेष्मचिकित्सा

,

गोमूत्रहरीतकी

५९७

छायायो मोदक

”

पिप्पल्याद्य चूर्णम्

हृददारुकचूर्णम्

”

निर्गुण्डादिमण्ड

५९८

पाठान्तरेण पिप्पलाद्य चूर्णम्

,

काकादन्यादि चारुम्

”

शीरश्वर घृतम्

५९९

दन्तोघृतम्

६००

हृददारुक घृतं तैलञ्च

,

विडङ्गाद्य तैलम्

,

इति श्लेष्माधिकारः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ विद्वध्यधिकारः ।

विद्वधिनिदानम्	६००
तस्य चिकित्सा	६०३
भूनिम्बाद्यं चूर्णम्	६०५
वरुणाद्यं चूर्णम्	६०५
करञ्जघृतम्	६०६
प्रियम्बाद्यं तैलम्	”

इति विद्वध्यधिकारः ।

अथ व्रणरोगाधिकारः ।

व्रणशोधनिदानम्	६०६
व्रणरोगनिदानम्	६०८
व्रणरोगचिकित्सा	६०८
वृहत्शोधादिलेपः	६१०
व्रणेषु विविधप्रकारा घोषाः	”

इति व्रणरोगाधिकारः ।

अथागन्तुव्रणाधिकारः ।

आगन्तुकव्रणनिदानम्	६१६
तस्य चिकित्सा	६१८
गुग्गुलुघटिका	६२०
अमृतागुग्गुलुः	”
जाल्पादिघृतम्	”
तिक्ताद्यं घृतम्	६२१
जातिकाद्यं तैलम्	”

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
विपरोतमल्लतैलम्	६२१
कुठारतैलम्	६२२
दूर्वाद्यं तैलम्	"
नूलतैलम्	"
व्रणेषु घटिकागुग्गुलुः	"
सप्तविंशतिगुग्गुलुः	"
अग्निदग्धघ्ननिदानम्	६२३
तस्य चिकित्सा	"
मधुच्छिद्याद्यं घृतम्	६२५
लाङ्गलीघृतम्	"
पटोलीतैलम्	"
चन्दनाद्य तैलम्	"
कम्पिलकतैलम्	६२६

इत्यागन्तुकव्रणाधिकारः ।

अथ भग्नाधिकारः ।

भग्ननिदानम् ,	६२६
भग्नचिकित्सा	६२७
आभागुग्गुलुः	६२८
लाक्षादिगुग्गुलुः	६२९
गन्धतैलम्	६३०

इति भग्नाधिकारः ।

अथ नाडीव्रणाधिकारः ।

घ्ननाडीनिदानम्	६३१
----------------	-----	-----	-----

पृष्ठाङ्काः ।

।वपयाः ।

तस्य चिकित्सा	६३२
हिस्त्राद्यं तैलम्	,
श्यामाघृतम्	”
स्वर्जिकाद्यं तैलम्	”
मैन्धवाद्यं तैलम्	६३३
कुम्भीकाद्यं घृतम्	”
मेपरोमपी	”
कर्पूराद्यं तैलम्	”
स्वर्जिकाद्यं तैलम्	६३४
सप्ताङ्गगुग्गुलुः	”

इति नाडीव्रणाधिकारः ।

अथ भगन्दराधिकारः ।

भगन्दरनिदानम्	६३५
भगन्दरचिकित्सा	”
विष्यन्दनं तैलम्	६३७
निशाद्यं तैलम्	”
करवीराद्यं तैलम्	”
नवकार्पिको गुग्गुलुः	६३८

इति भगन्दराधिकारः ।

अथोपदंशाधिकारः ।

उपदंशनिदानम्	६३९
लिङ्गार्थनिदानम्	”
उपदंशचिकित्सा	६४०

विषया ।

पृष्ठाङ्का ।

करञ्जाद्य दृतम्	६४२
भूनिम्बाद्य दृतम्		...	"
आगारधूमाद्य दृतम्	"
गोजीतैलम्	"	"	"
कम्पाद्य तैलम्	"	...	६४३
कोशातकीतैलम्	"	...	"
लिङ्गार्थचिकित्सा	"	...	"

इत्युपदंशाधिकारः ।

अथ शूकदोषाधिकारः ।

शूकदोषनिदानम्		६४४
शूकदोषचिकित्सा	..	६४५
दार्दीतैलम्		६४६

इति शूकदोषाधिकारः ।

अथ कुष्टाधिकारः ।

कुष्टनिदानम्	.	६४७
रसादिधातुगतकुष्टलक्षणानि		६४८
श्लेष्मलचणम्	.	६५०
तस्य चिकित्सा	..	६५१
पञ्चकषाय	!	"
केशरपटकम्	"	६५३
खदिरापटकम्	"	६५४
नक्षकषाय	.	"
मिम्यादिमहाकषाय	.	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

मञ्जिष्ठादिमहाकषायः	६५५
उदयमार्त्तण्डमहाकषायः	”
कुष्ठेषु लेपाः	६५७
धत्तूरकतैलम्	६५८
श्रीवासघृतम्	६५८
सिन्दूराद्य तैलम्	”
वृहत्सिन्दूरपद्य तैलम्	”
षर्कतैलम्	६६०
त्रिफलाद्या गुटिका	”
शशाङ्गलेखादिलेहः	”
त्रिफलाद्यो मोदकाः	६६१
महाभक्तातकम्	”
पञ्चनिम्बादिचूर्णम्	६६२
त्रिफलाद्य चूर्णम्	६६३
पथ्याद्यो वटकाः	”
तिक्तपट्कं घृतम्	६६४
पञ्चतिक्तकं घृतम्	”
द्वितीयं पञ्चतिक्तकं घृतम्	”
गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं घृतम्	६६५
द्वितीयं गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं घृतम्	”
महातिक्तकं घृतम्	६६६
वज्रकं घृतम्	”
महावज्रकं घृतम्	”
श्वदिराद्य घृतम्	६६७

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

महाखदिराद्यं घृतम्	६६७
मेघशृङ्गाद्यं तैलम्	६६८
वज्रकं तैलम्	"
महावज्रकं तैलम्	"
वृणतैलम्	"
वृहत्तृणतैलम्	६६९
मरिचाद्यं तैलम्	"
वृहत्तमरिचाद्यं तैलम्	"
पुनर्मरिचाद्यं तैलम्	६७०
महामरिचाद्यं तैलम्	६७१
विषतैलम्	६७२
सोमराजीतैलम्	"
श्वेतकरवीरतैलम्	"
गण्डीराद्य तैलम्	६७३
क्षुध्याद्यं तैलम्	"
कनकविन्दुर्नामारिष्टः	"
श्वित्रचिकित्सा	६७४
कटुकादिप्रलेपः	६७५
सोमराजीघृतम्	"
नीलीघृतम्	६७६
महानीलीघृतम्	"
ज्योतिष्मतीतैलम्	६७७

इति कुष्ठाधिकारः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथोदरार्धिकारः ।

उदरदेशोत्पिप्पलीनिदानम्	६७७
तेयोऽपिचिकित्सा	६७८
सिद्धार्थादिद्युद्धर्तनम्	६७९

इत्युदरार्धिकारः ।

अथाम्लपित्ताधिकारः ।

अम्लपित्तनिदानम्	६७९
तस्य चिकित्सा	६८१
दशाङ्गकाथः	६८२
वासागुग्गुलु	६८३
पिप्पलीघृतम्	”
शतावरीघृतम्	६८४
चतुःसमचूर्णम्	”
रसाशृतचूर्णम्	”
नारिकेरखण्डः	”
हृह्वारिकेरखण्डः	६८५
नारिकेराशृतम्	६८६
अविपत्यकरं चूर्णम्	६८७
पिप्पल्यादिलेहः	”
खण्डकूष्माण्डकम्	६८८
द्राक्षाद्यं घृतम्	”
द्राक्षागुटिका	”

इत्यम्लपित्ताधिकारः ।

विषयाः ।

शृङ्गादयः ।

अथ विसर्पाधिकारः ।

विमर्पनिदानम्	६८२
विसर्पचिकित्सा	६८१
दण्डालेपः	६८२
हृष्याद्यं तैलम्	६८४
गौरवाद्यं घृतम्	”
कारञ्जतैलम्	”

इति विमर्पाधिकारः ।

अथ विस्फोटाधिकारः ।

विस्फोटकनिदानम्	६८५
विस्फोटकचिकित्सा	६८६
दण्डालेपः	६८७
पद्मकं घृतम्	६८८
पञ्चतिक्तं घृतम्	”
कम्बुजकाद्यं तैलम्	”

इति विस्फोटाधिकारः ।

अथ स्नायुधिकारः ।

स्नायुनिदानम्	६८९
स्नायुचिकित्सा	”
सृज्जिटादिलेपः	७००

इति स्नायुधिकारः ।

वपयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ मसूरिकाधिकारः ।

मसूरिकानिदानम्	७००
तस्याचिकित्सा	७०३
पटोलादिक्वाथः	७०६
निम्बादिक्वाथः	"
दार्दीष्टतम्	७०८

इति मसूरिकाधिकारः ।

अथ चुद्ररोगाधिकारः ।

अजगल्लिकानिदानम्	७०८
तस्याचिकित्सा	"
विहतेन्द्रहृष्टादीनां निदानानि	७१०
तासां चिकित्सा	"
अन्त्रालज्जीयवम्रस्थ्या कच्छपिकानां निदानम्	७११
तासां चिकित्सा	"
अनुशयोनिदानम्	७१२
तस्याचिकित्सा	"
विदारोका निदानम्	"
तस्याचिकित्सा	"
शर्करावुदनिदानम्	७१३
तस्य चिकित्सा	"
जतुमणिमापतिस्तकालकानां निदानानि	७१४
तेषां चिकित्सा	"
सुखद्रूपिकान्यच्छब्दनीलिकानां निदानानि	"

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
तासां चिकित्सा	७१४
मुखलेपः	७१५
हरिद्राद्यं तैलम्	७१६
मञ्जिष्ठाद्यं तैलम्	७१६
कनकतैलम्	६१०
कुङ्कुमाद्य तैलम्	"
पक्षिकण्टकनिदानम्	७१८
तस्य चिकित्सा	"
पाददारोनिदानम्	"
तस्याचिकित्सा	"
उपोदिकाद्यं तैलम्	७१८
उन्मत्ततैलम्	"
कदरनिदानम्	"
तस्य चिकित्सा	"
चिष्यनिदानम्	"
चिष्यचिकित्सा	"
कुनखनिदानम्	७२०
कुनखचिकित्सा	"
अलगनिदानम्	७२१
अलगचिकित्सा	"
अरुपिकानिदानम्	"
अरुपिकाचिकित्सा	७२२
हरिद्राद्यं तैलम्	"
घुङ्गाद्यं तैलम्	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

मांसीतैलम्	७२३
दारुणकनिदानम्	"
दारुणकचिकित्सा	"
गुञ्जातैलम्	७२४
कीचकाद्यं तैलम्	"
चित्रकाद्यं तैलम्	"
भृङ्गराजतैलम्	"
इन्द्रलुप्तखालित्ययोर्निदानम्	"
तयोश्चिकित्सा	"
स्रुद्धादिखानित्यहर तैलम्	७२५
यष्टीमधुकाद्यं तैलम्	७२६
पलितनिदानम्	"
पलितचिकित्सा	"
निम्बबीजतैलम्	७२७
केतकाद्यटितैलम्	"
नीलविन्दुतैलम्	"
वाश्मर्याद्यं तैलम्	७२८
केशरजततैलम्	"
केतकाद्यं तैलम्	"
मयूरपित्ताद्यं तैलम्	७२९
मधुकतैलम्	"
प्रपोग्ढरीकाद्यं तैलम्	"
अग्निरोहिणीनिदानम्	"
तस्याश्चिकित्सा	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

बस्मोक्निदानम्	७३०
बस्मोक्चिकित्सा	१
मनःशिलाय तैलम्	१
गुदभ्रशनिदानम्	७३१
तस्य चिकित्सा	१
मूषिकाद्य तैलम्	१
द्वितीयमूषिकाद्य तैलम्	७३२
तृतीयमूषिकाद्य तैलम्	१
चतुर्थमूषिकाद्य तैलम्	१
शूकरदंष्ट्रनिदानम्	१
तस्य चिकित्सा	१
मध्याधिक तैलम्	७३३
परिवर्त्तिनिदानम्	१
परिवर्त्तिचिकित्सा	७३४
श्रवपाटिकानिदानम्	१
श्रवपाटिकाचिकित्सा	१
निरुद्धप्रकाशनिदानम्	७३५
तस्य चिकित्सा	१
सन्निवृद्धगुदनिदानम्	१
सन्निवृद्धगुदचिकित्सा	७३६
अहिपूतननिदानम्	१
अहिपूतनचिकित्सा	१
पटोलघृतम्	१
हृषणकच्छुनिदानम्	७३७

पृष्ठाङ्काः ।

विषयाः ।

हृषणकच्छुचिक्रिक्खा	७३७
चर्मकीलनिदानम्	"
चर्मकीलचिक्रिक्खा	"

इति शुद्ररोगाधिकारः ।

अथ मुखरोगाधिकारः ।

मुखरोगगणना	७३८
ओष्ठरोगनिदानम्	"
ओष्ठरोगचिक्रिक्खा	७३८
सामान्यमुखरोगलक्षणम्	७४०
दन्तवेष्टरोगनिदानम्	७४१
दन्तरोगनिदानम्	७४२
दन्तवेष्टरोगचिक्रिक्खा	७४३
भङ्गमुक्तादिऽटिका	७४४
जात्यादितैलम्	७४५
दन्तरोगचिक्रिक्खा	७४६
विदार्यादितैलम्	७४७
बकुलाद्य तैलम्	"
मह्यदराद्य तैलम्	"
छरिद्राद्य तैलम्	७४८
लाक्षाद्य तैलम्	"
इरिमेदाद्य तैलम्	"
स्यस्यदिरवटिका	७४८
महास्यदिरवटिका	

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
जिह्वारोगनिदानम्	...	७५०
जिह्वारोगचिकित्सा	...	"
तालुरोगनिदानम्	...	७५१
तालुरोगचिकित्सा	...	७५२
गलरोगनिदानम्	...	७५३
गलरोगचिकित्सा	...	७५४
सितादिघृतनस्थम्	...	७५६
कालयुक्तं चूर्णम्	...	"
मीनकं नाम चूर्णम्	...	"
यवक्षारादिगुटिका	...	७५७
क्षारगुटिका	...	"
सर्वमुखगतरोगाणां निदानम्	...	"
तेषां चिकित्सा	...	"
स्नेहिको धूमः	...	७५८
सर्वमरोपक्रमः	...	"
यष्टीतैलम्	...	७५८
मुखरोगेष्वसाधारणरोगाः	...	"

इति मुखरोगाधिकारः ।

अथ कर्णरोगाधिकारः ।

कर्णरोगनिदानम्	...	७६०
कर्णरोगचिकित्सा	...	७६२
टीपिकातैलम्	...	७६३
राधागुग्गुलुः	...	७६४

विषयाः ।

श्लोनाकतैलम्	७६४
हिंम्वाद्यं तैलम्	"
देवदारवादितैलम्	"
पिप्पल्याद्य तैलम्	"
एरण्डादितैलम्	७६५
शूकरवसा	"
स्वर्जिकातैलम्	७६६
मयूरनानाद्यं तैलम्	"
बिल्वतैलम्	"
अपामार्गतैलम्	"
क्षारतैलम्	"
पञ्चकषायः	७६७
जम्बूाद्य तैलम्	"
विषगर्भतैलम्	७६८
पञ्चवल्कलतैलम्	"
चतुष्पर्णतैलम्	७६८
चतुष्पङ्कवतैलम्	"
कुष्टाद्यं तैलम्	७६९
शम्बुकतैलम्	"
गन्धकाद्यं तैलम्	"
क्षमिकर्णचिकित्सा	७६९
योगचतुष्टयम्	"
कर्णकपालोचिकित्सा	७७०
शतावरोतैलम्	"

विषयाः ।

सौवर्णीयतैलम्

...

...

७७०

इति कर्णरोगाधिकारः ।

अथ नासारोगाधिकारः ।

१

नासारोगनिदानम्

...

...

७७१

नासारोगचिकित्सा

...

...

७७२

कटुबिकादिचूर्णम्

...

...

॥

कटुफलादिचूर्णम्

...

...

॥

धौपाद्यं चूर्णम्

...

...

७७४

ध्याघ्नीतैलम्

...

...

॥

विकटुकाद्यं तैलम्

...

...

॥

विषुतैलम्

...

...

७७५

राजरसायनम्

...

...

॥

पिप्पलीतैलम्

...

...

७७६

शुण्ठीतैलं घृतञ्च

...

...

॥

प्रतिश्यायनिदानम्

...

...

७७७

प्रतिश्यायचिकित्सा

...

...

७७८

धवाद्यं तैलम्

...

...

७८०

बलाद्ययाद्यं तैलम्

...

...

॥

रमाश्रनाद्यं तैलम्

...

...

॥

मुस्तकादितैलम्

...

...

॥

शृङ्गभूतैलम्

...

...

७८१

शीघ्रतैलम्

...

...

॥

कर्पूराद्यं तैलम्

...

...

॥

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

व्योपायं तैलम्

...

...

७८१

इति नामारीगाधिकारः ।

अथ नेत्ररोगाधिकारः ।

नेत्ररोगाणां संप्राप्तादयः	७८२
अभिर्यन्दचतुष्टयानां निदानम्	”
वाताभिर्यन्दचिकित्सा	७८३
आयुरोत्तनमात्राविधिः	७८५
तर्पणमात्रा	७८७
हृत्तादयः तैलम्	”
पित्ताभिर्यन्दचिकित्सा	७८८
रक्ताभिर्यन्दचिकित्सा	७८९
कफाभिर्यन्दचिकित्सा	७९१
वित्वाञ्जनम्	७९३
मन्निपाताभिर्यन्दचिकित्सा	”
पङ्कगुग्गुलुः काथो घृतञ्च	७९४
वामकादिकायः	”
क्षण्णगत रोगाणां निदानम्	७९५
तेपाचिकित्सा	७९६
त्रिफलादिपुटपाकाञ्जनम्	७९८
नामञ्जकायमञ्जनम्	”
चन्दनादिवर्त्तिः	७९९
दन्तवर्त्तिः	”
पेष्टमञ्जनम्	”

विषया ।	पृष्ठाङ्का ।
चूर्णाञ्जनम्	८००
पटोलाद्य घृतम्	
द्राक्षाद्य तैलम्	८०१
क्षण्याद्य तैलम्	,
वृहच्छगकाद्य घृतम्	,
दृष्टिगतरीगनिदानम्	
द्वादशदृष्टय	८०४
असाध्यादृष्टय	८०५
वाततिमिरचिकित्सा	,
पित्ततिमिरचिकित्सा	८०६
कफतिमिरचिकित्सा	८०७
सप्तानृतागुटिका	८०८
भाम्बरवर्त्ति	८०९
अश्वमुदर्गकमञ्जनम्	८१०
सुग्रावतीवर्त्ति	,
मुक्तादिमहञ्जनम्	
चन्द्रोदयावर्त्ति	८११
हरीतक्यादिगर्त्ति	,
विफलाद्यावर्त्ति	
शङ्खादिवटी	७१२
कुसुमिकावर्त्ति	,
चन्दनाद्यावर्त्ति	,
व्योपाद्यावर्त्ति	
नागार्जुनाञ्जनम्	८१३

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
शयचर्मगर्भामयो	८१३
शतावर्षादिचूर्णाञ्जनम्	"
नयनाञ्जनम्	८१४
शीसकशलाका	"
नेत्रनिर्माणप्रकारः	८१६
त्रिफलाद्य द्रुतम्	८१७
फलत्रिकाद्य द्रुतम्	"
मध्यमत्रिफलाद्य द्रुतम्	८१८
महात्रिफलाद्य द्रुतम्	८१८
द्वितीयं महात्रिफलाद्य द्रुतम्	"
भास्कराद्य द्रुतम्	८२०
महापटोलाद्य द्रुतम्	८२१
रास्त्राद्य द्रुतम्	"
विभीतकाद्य तैलम्	"
त्रिफलाद्य तैलम्	"
गोमयतैलम्	"
भृङ्गराजतैलम्	"
द्वितीयं भृङ्गराजतैलम्	"
अजितं तैलम्	८२२
नीलोत्पलाद्य तैलम्	"
वृषवस्त्रभ तैलम्	"
महापिप्पल्याद्य तैलम्	८२३
कृष्णं काचचिकित्सा	८२४
सरिषादिचूर्णाञ्जनम्	"

विषया ।			पृष्ठाङ्का ।
मेघशृङ्गाद्यञ्जनम्	८२४
नक्ताभ्यचिकित्सा	८२५
दृष्टिरोगचिकित्सा	"
शुक्लगतरोगनिदानम्	८२६
शुक्लगतरोगचिकित्सा	८२७
सन्धिजाना निदानम्	८२८
सन्धिजाना चिकित्सा	८२९
वर्त्मजाना निदानम्	,
वर्त्मजाना चिकित्सा	८३१
पित्तलक्षणम्	८३३
पित्तचिकित्सा	,
उपपत्तलक्षणम्	८३४
तस्य चिकित्सा	,
सद्यैत्यनेकलक्षणम्	८३५
तस्य चिकित्सा	,
आज घृतम्	८३६

इति नेत्ररोगाधिकारः ।

अथ शिरोरोगाधिकारः ।

शिरोरोगनिदानम्	८३६
वातशिरोरोगचिकित्सा	८३८
मयूरघृतम्	८३९
महामयूरघृतम्	८४०
पित्तशिरोरोगचिकित्सा	८४१

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

रक्तशिरोरोगचिकित्सा	८४१
कफशिरोरोगचिकित्सा	"
हरिद्राद्यं तैलम्	८४२
सन्निपातशिरोरोगचिकित्सा	"
पङ्क्तिद्वन्द्वतम्	८४३
पुनः पङ्क्तिद्वन्द्वतम्	"
शताह्वातैलम्	८४४
जीवकाशं तैलम्	"
बलाद्यं तैलम्	"
अथ जगशिरोरोगचिकित्सा	"
क्रिमिजशिरोरोगचिकित्सा	"
विडङ्ग तैलम्	८४५
अपामार्गतैलम्	"
सूर्यावर्तचिकित्सा	८४६
अर्धवभेदकचिकित्सा	"
जीवकाशं तैलम्	"

इति शिरोरोगाधिकारः ।

अथ स्त्रीरोगाधिकारः ।

नष्टकुसुमस्य प्रतिक्रिया	८४८
स्त्रीरोगाणां मध्ये प्रदरनिदानम्	८४९
वातासृग्दरचिकित्सा	८५०
पित्तासृग्दरचिकित्सा	८५१
चन्दनादिकल्कम्	"
कफासृग्दरचिकित्सा	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

काष्मर्यादिघृतं चयम्	८५३
पुष्पासुगं चूर्णम्	"
अशोव-घृतम्	८५४
शीतकल्याणघृतम्	"
शतावरोघृतम्	८५५
सुद्व-घृतम्	८५६
शाल्मलीघृतम्	"
काश्मरोघृतम्	"
सोमरोगनिदानम्	८५६
सोमरोगचिकित्सा	८५७
भ्रूक्षान्तिकारम्	"
स्त्रीणां विद्वेषम्	"
योनिरोगनिदानानि	८५८
योनिरोगचिकित्सा	८५८
गुडूच्यादिघृतम्	८६०
पुनर्गुडूच्यादिघृतम्	"
नताद्यं तैलम्	८६१
गर्भप्रदरयोगाः	"
सक्ष्मणाद्यं तैलम्	८६२
फलघृतम्	"
गर्भोत्पादविधिः	८६३
सृष्टकल्याणघृतम्	८६४
सृष्टफलघृतम्	८६५
शतावरोघृतम्	८६६

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
सञ्जातगर्भलक्षणम्	८६६
गर्भस्त्रावपातयोरवधिपूर्वकलक्षणम्	८६७
स्त्रावपातयोश्चिकित्सा	८६७
अकालिपाते निदानपूर्वकं दृष्टान्तम्	८६७
उचितकाले मूढगर्भलक्षणम्	८६७
असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणम्	८६८
मूढगर्भचिकित्सा	८६८
प्रतिमासं सवेदनागर्भिणीचिकित्सा	८७०
गर्भिणीज्वरचिकित्सा	८७१
गर्भिणीप्रसवविलम्बे चिकित्सा	८७२
सद्यःप्रसवकरायोगाः	८७३
अवनमन्त्राः यन्त्रश्च	८७४
अपरापातनविधिः	८७४
योनिशूलचिकित्सा	८७५
सक्लेशूलस्य लक्षणम्	८७५
तस्य चिकित्सा	८७६
सूतिकारोगनिदानम्	८७६
सूतिकारोचिकित्सा	८७७
स्तनाभिमन्त्रणम्	८७८
योनिगाढकरणचिकित्सा	८७८
प्रतापलक्ष्मणरौरसः	८७८
यवादिरूपः	८७८
द्वितीयो यवादिरूपः	८७८
पिप्पल्यादिरूपः	८७९

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

यथाथ घृतम्	८८१
पिप्पल्यादि कषायः	”
पिप्पल्यादिघृतम्	”
भद्रोत्कटाद्यं घृतम्	८८२
पञ्चजीरकगुडं	”
स्तनरोगनिदानम्	८८३
स्तनरोगचिकित्सा			”
स्तन्यरोगाणां निदानानि	८८४
तेषां चिकित्सा	८८५
अन्यदपि लक्षणम्	”
स्तन्यवर्धनविधिः	८८६
वषट्कार्जितम्	”
पद्मकार्जितम्		...	”
स्तनद्वितीकरणचिकित्सा	”
अलम्बुपाद्यं तैलम्	८८
श्रीषर्णीतैलम्	८८७
लोमगातनप्रकारः		...	”
कासीसाद्य तैलम्	”
करवीराद्य तैलम्	”
कर्पूराद्य तैलम्	८८
योनिकन्दनिदानम्	”
योनिकन्दचिकित्सा	८८८

इति स्त्रीरोगाधिकारः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ बालरोगाधिकारः ।

बालस्य दुग्धरोगनिदानम्	८८८
तस्य चिकित्सा	८८९
पलङ्कपादिधूपः	८८२
सर्पत्वगादिधूपः	"
बालवित्वादिः क्वाथोऽवलेहय	"
बालस्य विविधरोगाणां चिकित्सा	"
बालविसर्पनिदानम्	८८६
बालविसर्पचिकित्सा	८८६
कुक्कूणकनिदानम्	८८७
कुक्कूणकचिकित्सा	"
पारिगर्भिकनिदानम्	८८८
तस्य चिकित्सा	"
तालुकण्ठकनिदानम्	८८८
तस्य चिकित्सा	"
कश्चिद्रोगनिदानम्	८९०
तस्य चिकित्सा	"
अन्यद्रोगविशेषाणां निदानम्	८९१
तेषां चिकित्सा	"
उपशोर्षकनिदानम्	"
तस्य चिकित्सा	८९२
अलातदन्तानां निदानम्	"
तेषां चिकित्सा	"

वपयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
अकालदन्तोत्पातलक्षणम्	...	८०३
तेषामुत्पातानां प्रायश्चित्तम्	...	"
सुप्तबालस्य दन्तगण्डनिदानम्	...	८०४
तस्य चिकित्सा	...	"
अश्वगन्धायं घृतम्	...	"
राक्षसायं घृतम्	...	८०५
गौर्यायं घृतम्	...	"
भाक्षायं घृतम्	...	"
चाङ्गेरीघृतम्	...	"
पाठायं घृतम्	...	८०६
मोमघृतम्	...	८०७
अटमङ्गनघृतम्	...	"
कुमारकन्याणकं घृतम्	...	८०८
अदिरायं घृतम्	...	८०९
निहार्यकायं घृतम्	...	"
द्विपद्ममूलायं घृतम्	...	"
बचायं घृतम्	...	"
ग्रामायं घृतम्	...	"
नागरायं घृतम्	...	"
शौरङ्गयायं घृतम्	...	८१०
विभोतकायं तैलम्	...	"
माक्षायं तैलम्	...	"
सामान्यबालगण्डनिदानम्	...	"
सामान्यबालगण्डचिकित्सा	...	८११

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

स्कन्दग्रहजुष्टनिदानम्	८११
स्कन्दग्रहचिकित्सा	"
स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टनिदानम्	८१२
तस्य चिकित्सा	"
सुरदादिगणम्	"
शकुनिग्रहनिदानम्	८१३
तस्य चिकित्सा	"
रेवतीग्रहनिदानम्	८१४
तस्य चिकित्सा	"
पूतनाग्रहनिदानम्	८१५
पूतनाग्रहचिकित्सा	"
अन्यपूतनाग्रहनिदानम्	८१६
तस्य चिकित्सा	"
शीतपूतनानिदानम्	८१७
तस्याचिकित्सा	८१८
सुखमण्डिकानिदानम्	"
तस्याचिकित्सा	८१९
नैगमेपग्रहनिदानम्	"
तस्य चिकित्सा	"
अन्यनिदानम्	८२०
तस्य चिकित्सा	"

इति बालरोगाधिकारः ।

अथ विषाधिकारः ।

महानसिकस्य लक्षणम्	८२२
--------------------	-----	-----	-----

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
विपलक्षणम्	८२२
विषदातुलक्षणम्	८२३
विषयुक्तान्नपरीक्षाक्रमम्	"
तस्य चिकित्सा	"
आमाशयगतविपलक्षणम्	८२४
मूलादिविषस्य निदानम्	"
विपविलिप्तश्लेष्महतस्य लक्षणम्	८२५
जङ्गमविपलक्षणम्	"
सामान्यचिकित्सा	८२६
सर्पदंष्ट्रस्यासाध्यलक्षणम्	"
दूयोविपस्य लक्षणम्	"
गरविपम्	८२७
लूताविपनिदानम्	८२८
आखूविपलक्षणम्	"
लकलासदृशलक्षणम्	८२८
हृदिकादिदंष्ट्राणां लक्षणम्	८२९
अवरितविपलक्षणम्	८३०
स्यावरविपचिकित्सा	"
विपजन्तूनां आताद्युल्लेखानुबन्धत्वम्	८३१
तेषां चिकित्सा	"
जङ्गमाविपचिकित्सा	८३२
तार्क्ष्यागदः	"
महागदः	८३४
दर्गादोऽभ्यङ्गो घृण्य	"

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
चन्द्रोदयोऽगदः	८३५
सूर्योदयोऽगदः	८३६
अमृतघृतम्	"
नागदन्त्याद्यं घृतम्	"
तण्डुलीयं घृतम्	"
अजीयघृतम्	"
मृत्युपाशापहं घृतम्	८३७
दूषोविषचिकित्सा	"
हृपाद्यं घृतम्	८३८
लूताविषचिकित्सा	"
आसुविषचिकित्सा	८३९
अलर्कविषम्	८४०
हृदिकदष्टस्य चिकित्सा	"
मल्लदन्तजविषस्य चिकित्सा	८४१
जलौकाविषम्	८४२
कोटविषम्	"
मक्षिकाविषम्	८४३
मत्स्यविषम्	८४४
विषगुष्टस्यासुध्यलक्षणानि	"

इति विषरोगाधिकारः ।

अथ जलदोषाद्विषाधिकारः ।

जलदोषप्रतिक्रिया	८४५
शुक्रस्तम्भकरणप्रतिक्रिया	८४६

इति जलदोषाद्विषाधिकारः ।

विषया.।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ रसायनाधिकारः ।

शुक्तम्		८४६
मधुशुक्तम्	...	८४७
गुडतक्रम्	...	"
पालिवर्धनचतु स्नेह	..	"
वृहच्चिह्नगुटिका	.	८४८
गुग्गुलुरसायनम्	..	८४८
गन्धककल्पम्	...	८५०
गन्धकद्रुति	.	८५१
गन्धकयोग	.	"
गन्धकरसपर्पटी	.	८५१
ताम्ररसायनम्	..	८५२
पुनस्ताम्ररसायनम्	..	८५३
पञ्चामृतनामरस	..	८५५
ताम्रकम्	.	८५६
द्वितीय ताम्रकम्	...	८५७
ताम्रानृताख्य रसायनम्	..	"
पर्पटाख्य रसायनम्	..	"
अभ्रककल्प	...	८५८
महाबलविधानाभ्रकम्	..	८६०
अभ्रकम्	..	"
उमाभाषितमभ्रकम्	...	८६३
तृतीयमभ्रकम्	...	"

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

पानीयभक्तवटी	८६४
द्वितीयपानीयभक्तवटी	"
तृतीयपानीयभक्तवटी	"
चतुर्थपानीयभक्तवटी	८६५
पञ्चमपानीयभक्तवटी	"
षष्ठीपानीयभक्तवटी	"
लोह्ररसायनम्	८६७
सूर्यमयूखेन लोहमारणम्	८६८
सूर्यमयूखेनाभ्रकमारणम्	"
सप्तमीपानीयवटी	"
सर्वतोभद्रलोहः	८६८
वातश्लेष्मप्रकृतौ रसायनम्	८७१
कफपित्तप्रकृतौ रसायनम्	८७२
आमवातव्याधौ रसायनम्	८७२
श्लासादिव्याधौ रसायनम्	८७३
वातरक्तादिव्याधौ रसायनम्	"
श्लीहोदरव्याधौ रसायनम्	"
राजयक्ष्मादिव्याधौ रसायनम्	८७४
वातग्रहण्यां रसायनम्	"
पित्तग्रहण्यां रसायनम्	"
श्लेष्मग्रहण्यां रसायनम्	८७५
वातपित्तग्रहण्यां रसायनम्	"
वातश्लेष्मग्रहण्यां रसायनम्	८७६
पित्तश्लेष्मग्रहण्यां रसायनम्	"

वपयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

लोहाम्रकम्	८७६
खपेराख्यं रसायनम्	८७७
शिरोवस्ति	८७८
मर्मनिर्देशः	॥
वातजादिरोगसंख्या	८८१
पित्तजरोगगणना	८८२
श्लेष्मजरोगगणना	॥
रसायनलक्षणम्	८८३
विविधरसायनयोगाः	॥
मधुहरोतकी	८८८
लोहगुग्गुलुः	॥
नरसिंहचूर्णम्	॥
अग्निगन्धार्थं चूर्णम्	॥
वृद्धदारुकल्पः	८८८
ज्योतिष्मतीतैलपानविधिः	८८९
लोहरसायन्तम्	८८९
दासरसायनं लोहम्	॥
साध्यसाधनविधिः	८८३
श्यालीपाकभेषजानि	८८४
नागार्जुनोलेह	॥
सारस्वतं घृतम्	८	॥
गुडूष्यादिघृतम्	८८५
घृतपक्वलयघृतम्	॥
द्वितीयसारस्वतं घृतम्	॥

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अष्टाङ्गमङ्गलं दृतम्

...

...

८८५

इति रसायनाधिकारः ।

अथ बाजीकरणाधिकारः ।

शुक्रदोषाः

...

...

८८६

तेषां चिकित्सा

...

...

”

बाजीकरणयोगाः

...

...

८८७

पूपास्तिका

...

...

८८८

रसाला

...

...

”

हृद्दृष्टगन्धाद्यं दृतम्

...

...

”

अश्वगन्धाद्यं दृतम्

...

...

८८९

सप्तप्रकारकौव्यस्य लक्षणानि

...

...

१०००

तेषां चिकित्सा

...

...

”

शतावरीदृतम्

...

...

१००३

माषवलम्

...

...

”

गोधूमाद्यं दृतम्

...

...

”

जीवन्तीयमकम्

...

...

१००४

शुङ्गकूष्माण्डकम्

...

...

१००५

इति बाजीकरणाधिकारः ।

अथ स्नेहपानाधिकारः ।

तत्र प्रथमरोगानुत्पादनक्रमम्

...

...

१००६

स्नेहपानविधिः

...

...

१००७

इति स्नेहपानाधिकारः ।

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ स्वेदाधिकारः ।

स्वेदविधिः	१०११
			इति स्वेदाधिकारः ।

अथ वमनाधिकारः ।

वमनविधिः	१०१३
			इति वमनाधिकारः ।

अथ विरेचनाधिकारः ।

विरेचनविधिः	१०१६
विरेचनमात्रा	१०१७
एतावत्येकदिनमात्रा	१०१८
अभयाद्यो मोदकः	१०१८
माण्डभद्रमोदकः	१०२०
शुङ्गाद्यं मोदकः	”
मिथ्यायोगातियोगयीधिकित्वा	१०२०
			इति रेचनाधिकारः ।

अथ वस्तिकर्माधिकारः ।

वस्तेस्त्रयोभिदाः	१०२२
तेषां नामानि लक्षणानि च	१०२३
वस्तेर्लक्षणम्	”
वस्त्यर्थद्रव्यस्य मात्रा	”
वस्तिनेत्रप्रमाणम्	”
अनुवासनवस्तिदानविधिः	१०२४
शुङ्गोत्तैलम्	१०३०

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
निरुहवस्तिदानविधिः	१०३०
द्वादशप्रसूताः	१०३४
पिच्छिलवस्तयः	”
उत्क्लेशनवस्तिः	१०३५
दोषहरवस्तिः	”
शोधनवस्तिः	”
लेखनवस्तिः	”
हृंहणवस्तिः	१०३६
विडङ्गादिनिरुहः	”
मधुतैलिकनिरुहवस्तयः	”
थापनवस्तिः	१०३७
सिद्धवस्तिः	१०३८
घारवस्तिः	”
मूत्रवस्तिः	”
वैतरणवस्तिः	”
आर्द्धमात्रिकनिरुहः	१०३८
परण्डाद्यो निरुहः	”
उत्तरवस्तिदानविधिः	१०४१

इति वस्तिकर्माधिकारः ।

अथ धूमपानाधिकारः ।

धूमाः पञ्चप्रकाराः	१०४४
तेषां पानविधिः	१०४४
एतेषां धूमपानं हितं न भवति	१०४३
धूमपानादेते रोगा नश्यन्ति	१०४६

इति धूमपानाधिकारः ।

विषयाः ।	पृष्ठाङ्काः ।
शिरोऽभ्यङ्गगुणाः	१०५४
केशप्रसाधनगुणाः	१०५५
अभ्यङ्गदिहिताचाराणि	१०५५
शरीरे रसादिसप्तधातूनां परिमाणम्	१०५६
अजनादीनां गुणाः	१०५७

इत्यनागतामयप्रतिपेधाधिकारः ।

अथ द्रव्यगुणाधिकारः ।

मधुरादिषड्रसानां गुणाः	१०५८
अश्वगन्धादिद्रव्याणां गुणाः	१०५८
द्रव्याणां प्रतिनिधिः	१०६३
द्रव्यग्रहणे संकेतः	१०६५

इति द्रव्यगुणाधिकारः ।

अथ गणपाठाधिकारमाह ।

स्थिरादिगणः	१०६६
आरग्वधादिगणः	१०६७
सुरमादिगणः	१०६७
कुटकादिगणः	१०६७
पिप्पल्यादिगणः	१०६७
एलादिगणः	१०६७
वचाहरिद्रादिगणौ	१०६७
भूर्वादिगणः	१०६७
सालसारादिगणः	१०६७
वारुण्यादिगणः	१०६७
वीरक्ष्वादिगणः	१०६७

विषयाः ।			पृष्ठाङ्काः ।
रोधादिगणः	१०६८
अर्कादिगणः	"
श्यामादिगणः	"
वृहत्यादिगणः	"
षटोलादिगणः	"
काकोल्यादिगणः	"
जपकादिगणः	"
सारिवादिगणः	"
अन्नतादिगणः	१०६८
पुरुषकादिगणः	"
प्रियंव्वस्वष्टकादीगणौ	"
न्यग्रोधादिगणः	"
गुडूच्यादिगणः	"
उत्पलादिगणः	"
मुस्तादिगणः	१०७०
क्षिफलायागुण्याः	"
आमलकादिगणः	"
वपुताम्नादिगणः	"
लाक्षादिगणः	"
वृहत्पञ्चमूलम्	"
लघुपञ्चमूलम्	"

इति द्रव्यगणधिकारः ।

अथ संगोधनसंशमनरसद्रव्यादिनां वर्गाधिकारः ।

ऊर्ध्वभागहराणि	१०७१
----------------	-----	-----	------

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अधोभागहराणि	१०७१
शिरोविरेचनानि	१०७२
वातसंशमनोवर्गः	"
पित्तसंशमनोवर्गः	"
श्लेष्मसंशमनोवर्गः	"
मधुरोवर्गः	"
अम्लोवर्गः	१०७३
लवणोवर्गः	"
कटुकोवर्गः	"
तिक्तकोवर्गः	"
कपायोवर्गः	"
दीपनीयोवर्गः	"

इति संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गाधिकारः ।

अथर्तुचर्यामाह ।

वर्षर्तौ सदाचाराः	१०७४
शरद्वर्तौ सदाचाराः	१०७
हेमन्ते सदाचाराः	"
गिशिरे सदाचाराः	१०७६
वसन्ते सदाचाराः	"
शीर्षे सदाचाराः	१०७७
ऋतुसन्धिः	१०५८
यमदंष्ट्रा	"
वर्षाद्यृतुषु जलयानप्रकारः	"

इत्यर्तुचर्याधिकारः ।

विषयाः ।		पृष्ठाङ्काः ।
भोजनादौ लवणार्द्रकमक्षणम्	१०८८
विल्वकाञ्चिकगुणाः	”
सुप्तादियूपगुणाः	”
अङ्गारपक्ववार्त्ताकगुणाः	”
छतपूरादीनां गुणाः	१०८०
शङ्खूनां गुणाः	”
वार्त्ताकादीनां साधनम्	१०८१
पटोलफलादिभिः मांससाधनप्रकाराणि	१०८२
इति व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोगुणाधिकारः ।		

अथ मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः ।

मत्स्यानां गुणाः	१०८३
दग्धमत्स्यगुणाः	१०८४
मूलकादिभिः साधितानां मत्स्यानां गुणाः	”
इति समत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः ।		

अथ द्रवद्रव्याधिकारः ।

तत्रादौ तोयवर्गः	१०८६
घोरवर्गः	१०८८
दधिवर्गः	१०८८
तक्रवर्गः	११००
नवनीतवर्गः	११०१
तैलवर्गः	”
सधुवर्गः	११०२
इक्षुवर्गः	”
मद्यवर्गः	११०३

विषयाः ।

पृष्ठाङ्काः ।

अथ धान्यवर्गाधिकारमाह ।

शालीनां गुणाः	१०७८
श्यामाकादीनां गुणाः	१०७९
माषादीनां गुणाः	१०८०
यवगुणाः	"
गोधूमगुणा	"

इति धान्यवर्गाधिकारः ।

अथ मांसवर्गाधिकारः ।

लावादीनां मांसस्य गुणाः	१०८१
गुहाशयादीनां मांसगुणाः	१०८२
आनूपमांसगुणाः	"
छगलादीनां मांसगुणाः	"
मत्स्यादिजलाशयानां मांसगुणाः	"

इति मांसवर्गाधिकारः ।

अथ फलवर्गमाह ।

पाठादिशाकानां गुणाः	१०८३
मूलकादिकन्दानां गुणाः	१०८४
न्यग्रोधादिपत्राणां गुणाः	"
कारवेक्षकादिफलानां गुणाः	"
कर्कश्यादिमिष्टफलानां गुणाः	१०८५

इति फलवर्गाधिकारः ।

अथ व्यञ्जनमांसव्यंजनयोरधिकारमाह ।

पोदनस्य गुणाः	१०८६
---------------	-----	-----	------

विषयाः ।

शृङ्गाः ।

भोजनादौ लवणार्द्रकमक्षणम्	१०८८
विल्वकाञ्चिकगुणाः	११
सुहादियूपगुणाः	११
अङ्गारपक्ववार्त्तिकगुणाः	११
घृतपूरादीनां गुणाः	१०८०
शङ्खूनां गुणाः	११
वार्त्तिकादीनां साधनम्	१०८१
पटोलफलादिभिः मांससाधनप्रकाराणि	१०८२

इति व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोगुणाधिकारः ।

अथ मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः ।

मत्स्यानां गुणाः	१०८३
दग्धमत्स्यगुणाः	१०८४
मूलकादिभिः साधितानां मत्स्यानां गुणाः	११

इति समत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारः ।

अथ द्रवद्रव्याधिकारः ।

तत्रादौ तोयवर्गः	१०८६
क्षीरवर्गः	१०८८
दधिवर्गः	१०८८
तक्तवर्गः	११००
नवनीतवर्गः	११०१
तैलवर्गः	११
मधुवर्गः	११०२
इक्षुवर्गः	११
मद्यवर्गः	११०३

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥

वङ्गसेन ।

ध्यात्वा गिरीशमपहाय वचः प्रपञ्चं
हृत्तानुपास्य भिषजस्तदुद्धृतोद्य ।
श्रीवङ्गसेन भिषजा खलु वेद्य हृद्-
सिद्धप्रयोगनिपहो बहु लिख्यतेऽस्मिन् ॥ १ ॥
नत्वा शिष्यं प्रथमतः प्रणिपत्य चण्डीं
वाग्देयतां तदनुतातपदं गुह्यं च ।
संगृह्यते किमपि यत्सुजनैः स्तदत्र
चेतो विधातुमुचितस्तदनुग्रहेण ॥ २ ॥
हेतुर्जनः परगुणेषु भवाद्गङ्गानां
ह्येव किमपि सहजो गुणतापहारी ।
याश्चापि दैन्यफलभूरिफला तदानीं
तादृग्विधस्य मिथुनस्य विमोचनाय ॥ ३ ॥

कान्तिकावासनिर्जात योगदाधरसूनुना ।
क्रियते वङ्गसेनेन चिकित्सानारमग्रहः ॥ ४ ॥
हृदि तिष्ठति यम्येष चिकित्सा तत्प्रमग्नहः ।
मनिदानचिकित्सायां न दग्धिरात्मो भिषक् ॥ ५ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।
रोगास्तस्यापहर्तारं श्रेयसो जीयितव्यं च ॥ ६ ॥
तेषां प्रगमनोपायमतिदुर्करं रङ्गम् ।
ब्रूमहे नातिविस्तीर्णं मनिदानचिकित्साम् ॥ ७ ॥

अथ निदानपंचकमाह ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपास्त्युपशयस्तथा ।
सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ ८ ॥
येनाहारविहारेण रोगाणामुद्भवो भवेत् ।
क्षयो वृद्धिर्दोषाणां निदानं हि तदुच्यते ॥ ९ ॥
निमित्तहेत्वा यत्नप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ १० ॥
उत्पित्तसुरामयो दोष विशेषेणानधिष्ठितः ।
लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्ग्राधीनां तद्वया यथम् ।
संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ११ ॥
हेतुव्याधिविपर्यस्त विपर्यस्तार्थकारिणाम् ।
श्लोषधात्र विज्ञाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ १२ ॥
विद्यादुपशयं व्याधेः सहिसात्म्यमिति स्मृतम् ।
विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्यमिति स्मृतः ॥ १३ ॥
यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
निवृत्तिरामयभ्यासी सम्प्राप्तिर्यार्तिरागतिः ॥ १४ ॥
संन्याद्विकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
ना भिद्यते यथा त्वैव वक्ष्यन्तेष्टो ज्वरा इति ॥ १५ ॥
दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽशांशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १६ ॥
हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलावलविशेषणम् ।
नक्तं दिनर्तुं भुक्तांगैर्व्याधिकान्त्वो यथा धनम् ॥ १७ ॥
इति प्रोक्तो निदानार्थमृद्दशमेनोपदिश्यते ।
सर्वपात्रेव रोगाणां निदानं कुपितामलाः ॥
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं त्रिविधाहितमेवम् ॥ १८ ॥

निदानार्थकरीरोगो रोगस्याप्युपजायते ।
 तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥
 रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां श्वासस्याप्युपजायते ॥ १८ ॥
 प्रोक्ताभिवृद्धराजठरं जठराच्छेफ एव च ।
 अर्शोभ्योजाठरं दुःखं गुल्मस्याप्युपजायते ॥ २० ॥
 प्रतिश्यायाद्गवेल्कासः कासाक्षञ्जायते क्षयः ।
 क्षयरोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ २१ ॥
 ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाच्चेत्त्वर्थकारिणः ।
 उभयार्थेकरादृष्टास्तथैव कार्यकारिणः ॥ २२ ॥
 कश्चिद्विरोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा निवर्तते ।
 न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ॥ २३ ॥
 एवं कृच्छ्रं तमो नृणां दृश्यते व्याधिसंकरः ।
 तस्माद्यत्नेन सदैवैरिच्छद्भिः सिद्धिमुत्तमाम् ।
 ज्ञातव्यो वक्ष्यते योयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २४ ॥
 रोगमादौ परीक्षेत ततो नन्तरमौषधम् ।
 तत्तत्कर्मभिषक्पयार्जुनज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २५ ॥
 यस्तुरोगमविज्ञाय कर्माण्याभरते भिषेक् ।
 अथौषधविधानञ्च स्तस्य सिद्ध्यिदृच्छया ॥ २६ ॥
 अथौषधविधानञ्चः सर्वभैषज्य को विदः ।
 देशकालप्रमाणञ्च स्तस्य सिद्धिर्नसंशयः ॥ २७ ॥
 भैषज्याहारचेष्टानां यो न वेति गुणगुणम् ।
 न सवेति भिषक्सम्यक्तस्य स्वास्थ्युहिताहितम् ॥ २८ ॥
 आदावन्ते रुजां ज्ञाते प्रयतेतचिकित्सिकः ।
 साध्यासाध्यविभागञ्च स्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २९ ॥
 यस्तुरोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्य को विदः ।

देशकालप्रमाणञ्च स्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥ ३० ॥
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्याधिज्ञानं त्रिधा मतम् ।
 आदौ दृशस्ततः स्पर्शाच्छीतादिप्रग्रतो परम् ॥ ३१ ॥
 कच्छोपायः सुखोपायो द्विविधः साध्य उच्यते ।
 अमाध्यो द्विविधो ज्ञेयो याप्यो यथाप्रतिक्रियः ॥ ३२ ॥
 याप्याः केचित् प्रकृत्यैव साध्यायाप्या उपेक्षिताः ।
 स्वभावाद्वाधयो साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ॥ ३३ ॥
 साध्यायाप्यत्व मायान्ति याप्यास्यासाध्यतां तथा ।
 घ्नन्तिप्राणानमाध्यास्तु नराणां निष्क्रियावतान् ॥ ३४ ॥
 जातमात्रयिकित्सस्तु नोपेक्षोत्पतया गदः ।
 वङ्गिगन्धुविषैस्तुल्यः खल्लोऽपि विकरोत्पसौ ॥ ३५ ॥
 मच्च कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
 स्थानान्तरगतस्यापि विकारान् कुरुते वङ्गन् ॥ ३६ ॥
 निवृत्तेऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
 क्षीणे मार्गे कृते दोषैः शेषः सूक्ष्म इवा नलः ॥ ३७ ॥
 कर्मजाव्याधयः केचिद्दोषजाः भक्षि चापरे ।
 कर्मदोषोद्भवाद्यान्ये कर्मजास्तु स्वहेतुकाः ॥ ३८ ॥
 यथा गाम्नन्तु निर्णीतो यथा व्याधिचिकित्सितः ।
 न शमं याति यो व्याधिः सञ्ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ ३९ ॥
 स्वल्पदोषो गरीयान्यः सञ्ज्ञेयः कर्मदोषजः ।
 कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स स्वमोषधेः ।
 कर्मदोषोद्भवं याति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् ॥ ४० ॥
 तस्मिन्नरोगो विनादोषैर्व्याध्यात्तस्याधिकित्सिकः ।
 अनुक्तमपि दोषाणां निवृत्त्यधिमुपाचरेत् ॥ ४१ ॥
 धिकाराणामकुगलो न जिह्वियात्कदाचन ।

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवास्थितिः ॥ ४२ ॥
 यथा विषं यथा शस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा ।
 तथोपधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ ४३ ॥
 याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सांचिकित्साविकाराणां कर्मतद्विपजां मतम् ॥ ४४ ॥
 नचैकान्ते न निर्दिष्टे शास्त्रेऽपि निवर्गेद्बुधः ।
 स्वयमप्यत्रभिपजा ज्ञेयं बुद्धिमता भवेत् ॥ ४५ ॥
 उत्पद्यते हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।
 यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्मकार्यञ्च वर्जितम् ॥ ४६ ॥
 व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः ॥ ४७ ॥
 वर्षा नभो नभस्यौ तु तत्रवायुः प्रकुप्यति ।
 पित्तं प्रायेण रक्तञ्च शरदाश्विनकार्तिके ॥ ४८ ॥
 हेमन्तो मार्गपौषौ तु वातलो रूच एव तु ।
 तद्वच्च शिशिरो माघः फाल्गुनश्च प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
 वसन्तश्चैत्रवैशाखौ तस्मिन्नेषामप्रवर्तते ।
 ज्येष्ठापादौ च विख्यातो निदाघः पितृवानपि ॥ ५० ॥

—०—

अथ जलप्रकारम् ।

यथर्तुक्रमनिर्दिष्टं जलं क्वाथञ्च वक्ष्यते ।
 वर्षासूदकमादाय पचे तत्क्षतभागिकम् ।
 अष्टभागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिवेत् ॥ ५१ ॥
 धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ।

शृतशीतं त्रिदोषघ्नं वायान्तर्भावितं भुवि ॥ ५२ ॥

प्रावृट् नभो नभस्यौ च इषोर्जौ तु शरन्मतौ ।

मार्गपीपौ तु हेमन्तः शिशिरो माघफाल्गुनी ॥ ५३ ॥

वसन्तश्चैत्रवैशाखौ निदाघः शुचिः शक्लभाक् ।

प्रावृट्काले शृतं तोयं दद्याच्चाष्टगुणं जलम् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिवेत् ॥ ५४ ॥

शरदिपद्गुणं तोयं दत्वा कथितमाचरेत् ।

पष्टभागावशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५५ ॥

हेमन्ते च शृतं तोयं दत्वा पञ्चगुणं जलम् ।

पञ्चभागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिवेत् ॥ ५६ ॥

शिशिरे च शृतं तोयं दत्वा चतुर्गुणं जलम् ।

चतुर्भागावशिष्टन्तु निर्दोषमुदकं पिवेत् ॥ ५७ ॥

वसन्ते त्रिगुणं तोयं दत्वा कथितमाचरेत् ।

द्वितीयभागशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५८ ॥

ग्रीष्मे च द्विगुणं तोयं दत्वा वापि भिषग्वरः ।

अर्धोदकावशिष्टन्तु पिवेद्दोषहरं जलम् ॥ ५९ ॥

कोपः शरद्वसन्ते पुनर्वसुः कालेषु शान्तिताः ॥

कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः ।

वयो होरात्रिभुक्तानां सन्ध्यापि कफानिली ॥ ६० ॥

वायोः प्रत्युपसायाङ्गे जीर्णान्ते च विसर्पणम्

पित्त्याहो निशयाहो जीर्णमाने च लक्षयेत् ॥ ६१ ॥

भुक्तमात्रप्रदोषे तु पूर्वाङ्गे शेषणो भवेत् ।

एकदिविविभागेन दुष्टान्दोषान् विगोचयेत् ॥ ६२ ॥

शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चैवोष्णवारणम् ।

क्षत्वा कुर्यात्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥ ६३ ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृताक्रिया ।

क्रियाहीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिध्यति ॥ ६४ ॥

यावद्दीर्घं शमयति नान्यव्याधिं करोति च ।

साक्रिया नतु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ॥ ६५ ॥

इतिपङ्क्तुशृतजलपानाध्यायः ।

—०—

अथ प्रकृतिलक्षणम् ।

शुक्राद्यग्निर्भिणो भोज्य चेष्टा गर्भागयान्तरे ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ॥ ६६ ॥

क्षयो रूचोऽल्पकेशश्च चलचित्तो न च स्थितः ।

बहुवाग्वोमगः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः ॥ ६७ ॥

धकालपलितो गौरः प्रस्वेदीकोपनो बुधः ।

स्वप्नेऽपि दीप्तिवत् प्रेक्षो पित्तप्रकृतिको नरः ॥ ६८ ॥

स्थिरचित्तः सुवदाङ्गः सुव्रतः स्निग्धमूर्ध्वजः ।

स्वप्ने जलाशयालोको श्लेष्मप्रकृतिको नरः ॥ ६९ ॥

ममित्रैर्लक्ष्यैर्ज्ञेयाद्विदोपातुगा नरः ।

दोषयेद्रसताद्भावे व्याधिकप्रकृतिः स्मृतः ॥ ७० ॥

प्रकृतिभिर्ह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः

पवनदहनतोयैः कीर्त्तिनास्तास्तुतिभिः ।

स्थिरविपुलशरीरः पार्थिवश्च चमावान्

शुचिरथाचिरजीर्वा नाभयः खैर्महद्भिः ॥ ७१ ॥

विपजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।

तद्वत् प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न वाधितुम् ॥ ७२ ॥

वायुः सामो विवन्धाग्निसादस्तम्भनकृजैः ।

वेदना शोफनिस्तोदः क्रमयोऽङ्गानि पीडयेत् ॥ ७३ ॥
 विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो मृगम् ।
 स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघः सूर्योदये निशि ॥ ७४ ॥
 निरामो विगदो रुचो निर्विवन्धोऽल्पवेदनः ।
 विपरोतगुणेः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ ७५ ॥
 दुर्गन्धं हरितं श्वावं पित्तमन्तरसं गुरु ।
 शक्तिकार कण्ठहृद्दाहकरं सामं विनिर्दिशेत् ॥ ७६ ॥
 आताम्रं पित्तमत्पुष्पं रसे कटुकमस्त्रिरम् ।
 यत्नं विगन्धिविज्ञेयं रुचि वज्जिवलप्रदम् ॥ ७७ ॥
 फेनिलस्तंतुलः श्वावः कण्ठदेशेव तिष्ठति ।
 सामो बलागो दुर्गन्धः क्षुद्रुद्गारविघातकृत् ॥ ७८ ॥
 फेनयान् पिण्डिनः पाण्डुर्निभारो गन्ध एव च ।
 यत्नः स एव चिन्तयः स्नेदवान् यत्नयुक्कृत् ॥ ७९ ॥

अथ देशप्रकृतिमाह ।

बृहदकनगोऽनूपः ऊफमारुतरीगवान् ।
 जाङ्गलोऽल्पाभुगाखी च रक्तपित्तगदोत्तरः ॥ ८० ॥
 मग्निष्टलक्षणी पेतो देशः साधारणो मतः ।
 समाः साधारणे यस्याद्विर्परीतोष्णमारुताः ।
 ममता तेन दोषाणां तस्मात्साधारणो वरः ॥ ८१ ॥
 स्वदेशे निचिता दीपाम्बुन्यस्मिन् कोपमागताः ।
 बलवन्तस्त्रया न स्युः जनेजायाम्यलाहताः ॥ ८२ ॥
 उचितं यत्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।
 आहारस्य च्छेदादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ८३ ॥

मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।

यथा दुष्परिष्टष्टाय मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥ ८४ ॥

इति देशप्रकृतिः ।

वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भैषज्यं परिचारकः ।

एतं पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ ८५ ॥

इति चिकित्सालक्षणम् ।

तत्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृतो ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः सर्वोपस्करभैषजः ॥ ८६ ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।

सत्यधर्मरतो यश्च स भिषक् पादमश्रुते ॥ ८७ ॥

इति वैद्यलक्षणम् ।

आयुष्मान् सत्यवान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।

उच्यते व्याधितः पादो वैद्यवाक्यकृदास्तिकः ॥ ८८ ॥

इति रोगीलक्षणम् ।

—०—

अथौषधि लक्षणम् ।

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेह निचोद्धृतम् ।

अल्पमात्रं महावीर्यं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥ ८९ ॥

दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये ।

समीक्ष्यकाले दत्तं च भैषज्यं पाद उच्यते ॥ ९० ॥

स्निग्धोऽञ्जुगुप्सुर्बलवान्युक्तो व्याधितरक्षणे ।

वैद्यवाक्यकृदऽग्रान्तः पादः परिचरो मृतः ॥ ९१ ॥

गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थी गुणवान् भिषक् ।

व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥ ९२ ॥

चतुष्पलास्तु कुङ्कुमः सशरावर्ध उच्यते ।

मानिकाष्टौ पलान्येव धरणं दशभिः पलैः ॥ ४ ॥

द्वाभ्यां पलाभ्यां प्रसृतं तच्च षोडशकं विदुः ।

खारीच षोडशद्रोणा दशभिर्धरणैस्तुला ॥ ५ ॥

चत्वारः कुङ्कुमाः प्रस्थः स शरावर्धयं मतम् ।

पलानि चैव विद्वद्भिः षोडशैव प्रकीर्तिताः ॥ ६ ॥

प्रस्थाश्चत्वार एव स्युरादिकोऽष्टशरावकः ।

कंसः स एव विज्ञेयः स तु पात्रं च पण्डितैः ॥ ७ ॥

अपि मानविदो ह्येषः चतुःषष्टिपलो मतः ।

चत्वारश्चाठको द्रोणः सो द्वाविंशच्छरावकः ॥ ८ ॥

सूर्पाङ्गनखणं चैव कलशो घट एव च ।

अयं च पलसंख्यातः षट्पञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ ९ ॥

द्रोणद्वयं च सूर्यः स्यात् स कुम्भ इति चोच्यते ।

चतुःषष्टिशरावोऽसौ व्यवहारार्थमुच्यते ॥ १० ॥

स द्वादशपलानीह शतानां पञ्च चोच्यते ।

गोणी द्रोणाश्च चत्वारः स शरावर्धते मतम् ।

अष्टाविंशतिसंयुक्तं सर्वथा सूक्ष्मबुद्धिभिः ॥ ११ ॥

पलानां तु सङ्ख्येकं चतुर्विंशतिकं स्मृतम् ।

प्रस्थादिमानमारभ्य द्रव्यादेर्हि गुणान्वितम् ।

कुङ्कुमोऽपि क्वचिद्वष्टे यथादस्ते घृते स्मृते ॥ १२ ॥

वैणवाच्चायसादीनां भाण्डं तु चतुरङ्गलम् ।

विस्तीर्णमथवृत्तं च कुङ्कुमं तं विनिर्दिशेत् ॥ १३ ॥

त्यक्तरोगिणमाह ।

षण्डः साहसिको भीतः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।

यो वैद्य नृपति द्वैष्टा तद्वेष्टा शोकपीडितः ॥ १४ ॥
 यादिच्छको सुसुर्पथ विहीनः करणैश्च यः ।
 वैरो वैद्यविदग्धश्च यद्वाहीनः सुशङ्कितः ॥ १५ ॥
 भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्या भिषग्विधाः ।
 एतानुपाचरन् वैद्यो ब्रह्मन् दीपानवाप्नुयात् ॥ १६ ॥
 एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।
 नैव कुर्वीतलोभेन चिकित्सापुण्यविक्रयम् ।
 ईश्वराणां वसुमतां लिप्से तार्थन्तु वृतये ॥ १७ ॥
 चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
 स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्रुते ॥ १८ ॥
 क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिदमो क्वचिदशः ।
 कर्मरभ्यासः क्वचिच्चैव चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ १९ ॥
 कुचैलः कर्कशः स्तब्धः ग्रामिणः स्वयमागतः ।
 शस्यते यश्च वैद्यो न धन्वन्तरिसमो यदि ॥ २० ॥
 स वैद्यस्तेन येऽसाध्यानारभन्ते चिकित्सितुम् ।
 अवैद्यजीविकासिद्धिः स्यादुणाचरवत् क्वचित् ॥ २१ ॥
 सापान्नं विड्ग्रहे जेहे यवमद्यं मदात्यये ।
 अबुद्धिपूर्वमप्याशुसेवितं भेषजं भवेत् ॥ २२ ॥
 आयुर्वेदोदितां युक्तिं कुर्वन्ति स्महिताय ये ।
 पुण्यायुर्बुद्धिसंयुक्ता निरोगास्तु भवन्ति ते ॥ २३ ॥
 आयुर्हिताहितं व्याधि निदानं शमनं तथा ।
 विद्यते यत्र विद्वद्भिः स चायुर्वेद उच्यते ॥ २४ ॥

—०—
अथ रोगगणना ।

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी चार्शोऽजीर्णं विषचिका ।

अलसः सविलम्बी च कृमिरूक् पाण्डुकामलाः ॥ २५ ॥
हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्म उरः क्षतम् ।
कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरभेदस्वरोचकः ॥ २६ ॥
छर्दीस्तृष्णा च मूर्च्छा च रोगाः पानालयादयः ।
दाहाख्यस्वपरोन्माद अपश्मारोऽनिलामयः ॥ २७ ॥
वातरक्तमुरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरूक् ।
पङ्क्तिजं शूलमानाह उदावर्त्तोऽथ गुल्मरूक् ॥ २८ ॥
हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातं तथाऽश्मरी ।
प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिकाश्च प्रमेहजाः ॥ २९ ॥
मेदो दोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
गण्डमाला ततो ग्रन्थिर्वुदं श्लोषदं ततः ॥ ३० ॥
विद्रधिब्रणशोफौ च द्वौ ब्रणौ भग्ननाडिकौ ।
भगन्दरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ ३१ ॥
शीतपित्तमुदरदंश कोठयैवाम्नापैत्तिकः ।
विसर्पश्च स विस्फोटः स रोमन्ती मसूरिका ॥ ३२ ॥
क्षुद्रास्यकर्णनासादृच्छिरः स्त्रीवालकामयाः ।
विषं चेत्ययमेवात्र ज्ञेयं उद्दिशुसंग्रहः ॥ ३३ ॥

—०—

अथ ज्वराधिकारः ।

ज्वरः समस्तरोगाणां यतो राजेति विंश्रुतः ।
अतः प्रथमतस्तस्य प्रवक्षामि चिकित्सितम् ॥ ३४ ॥
दद्यापमानसंक्षुब्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग् इन्द्रः सङ्घातागन्धुजः स्मृतः ॥ ३५ ॥

दुष्टाहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।
 वह्निर्निरस्य क्रीडाग्निं ज्वरदाः स्युरसानुगाः ॥ ३६ ॥
 यमो रतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
 इच्छा द्वेपौ मुहुष्यापि शीतवातातपादिषु ॥ ३७ ॥
 जृम्भाङ्गमर्दां गुरुता रोमहर्षांऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्पुत्पल्यति ज्वरे ॥ ३८ ॥
 सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्पथं समीरणात् ।
 पिताम्यनयोर्दाहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥ ३९ ॥
 सर्वस्निग्धसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
 रूपैरन्यतराभ्यां च संस्पृष्टैर्दन्तजं विदुः ॥ ४० ॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् ।
 पाययेत्सर्पिरेयात्तं ततः स लभते सुखम् ॥ ४१ ॥
 विधिर्मार्क्तजेष्वेव पैत्तिकेषु विरेचनम् ।
 मृदुप्रच्छेदनं तद्वत् कफजेषु विधीयते ॥ ४२ ॥
 सर्वं त्रिदोषजेषूक्तं यथा दोषं विकल्पयेत् ।

पूर्वं ज्वरोपक्रमः ।

स्नेहावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।
 युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ ४३ ॥
 दोषैः सवेगैर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गैः ।
 विक्षिप्यमानोऽन्तरग्निर्भवत्याशु वह्निधरः ॥ ४४ ॥
 रुणद्धि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णगान्धश्च स्त्रियति न च सर्वशः ॥ ४५ ॥
 परिपेकान् ग्रदेह्रांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ।
 दिवास्त्रिंशं व्यायामं शिशिरं जलम् ।
 क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जयेत्तरुणज्वरो ॥ ४६ ॥

गोथः कृदिर्मदो मूर्च्छा दृष्ट्वा भ्रममरोचकः ।
 प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिपेकादिसेवनात् ॥ ४७ ॥
 ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा भोजयेत्तुभोजनम् ।
 श्लेष्मच्छये प्रहृष्टोऽस्मा बलवाननलस्तदा ।
 वेगा पाथेऽन्यथा तद्धि च ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥ ४८ ॥
 ज्वरितो हितमग्नौयाद्यद्यस्याऽरुचिर्भवेत् ।
 अत्र काले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥ ४९ ॥
 गुर्वभियन्यकाले च ज्वरीनाद्यात् कथञ्चनः ।
 न तु तस्या हितं भुक्तमायुषे वा सुखाय च ॥ ५० ॥
 आनहः स्तिमितैर्दोषैर्योवन्तं कालमातुरः ।
 तावत्कालन्तु लघ्वन्नमग्नौया तु विरक्तवत् ॥ ५१ ॥
 सातत्यात् स्वादभावाच्च पथ्यं हेयत्वमागतम् ।
 कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥ ५२ ॥
 अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ।
 धात्री द्राक्षा सितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् ॥ ५३ ॥
 इति तरुणज्वरविधिः ।

विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।
 न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ५४ ॥
 शालयो रक्तशालाद्याः शस्यन्ते पट्टिकादयः ।
 यवा ग्वोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ ५५ ॥
 सुदाम्भसूरांशुकान् कुलित्यान् समकुट्टकान् ।
 यूपार्थं यूपसात्मयानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥
 पटोलपत्रं सफलं कुलकं कारवेल्लकम् ।
 कंकोटकं कटिञ्जं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ॥ ५७ ॥
 लावान् कपिञ्जलानेणांशुकीरानुपचक्रकान् ।

स कुरङ्गान् कालपुच्छान् हरिणान् पृषताच्छशान् ॥
प्रदद्यान्मांससात्मरानां ज्वरितानां ज्वरापहान् ॥ ५८ ॥
न कपायं प्रशंसन्ति नराणां तरुणज्वरे ।

कपायेनाकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ ५९ ॥
दोषाः बद्धा कपायेन स्तम्भितास्तरुणज्वरे ।

स्तम्भन्ते न विपद्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ ६० ॥

न च्यवन्ते न पथन्ते कपायैस्तम्भितामलाः ।

तिर्यग्निमागर्गान् स्थित्वा घोरं कुर्युर्नवज्वरम् ॥ ६१ ॥

इति पथ्यविधिः

आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् ।

विदधाति ज्वरं घोरं तस्मात्तद्धनमादियेत् ॥ ६२ ॥

लङ्घनेन चर्यं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले ।

विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्थोपजायते ॥ ६३ ॥

शरीरलाघवकारं यदद्रव्यं कर्म वा पुनः ।

तल्लङ्घनमिति ज्ञेयं ब्रह्मणं तु पृथग्विधम् ॥ ६४ ॥

बलाविरोधेनाऽथैनं लङ्घने नोपपादयेत् ।

बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थो हि क्रियाक्रमः ॥ ६५ ॥

तत्रि मारुत क्षुत्तृणा मुखशोषभ्रमान्विते ।

कार्यं न बाले वृद्धे वा ह्यभिर्ण्यां नच दुर्बले ।

न तथाध्वं श्रमक्रोध काम शोक भवेज्वरे ॥ ६६ ॥

सद्यो मुक्तस्य वा जाते ज्वरे सामे विशेषतः ।

वमनं वमनार्हस्य पथ्यमित्याह वाग्भटः ॥ ६७ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्य शुद्धौ तन्द्रा क्लमे गते ॥ ६८ ॥

स्नेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्त्रिपाशा सहोदये ।

कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ ६८ ॥

पर्वभेदोऽङ्गमदेश कासः शोषो मुखस्य च ।

क्षुब्धपायो रुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ ७० ॥

मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वातः क्लमो हृदि ।

देहं अग्निबलहानिश्च लङ्घनेति कृते भवेत् ॥ ७१ ॥

इति सुलङ्घितादि लङ्घनम् ।

दृढतः सलिलं घोषं दद्याद्वातकफज्वरे ।

तद्धि मार्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा ॥ ७२ ॥

पित्तमद्यविषोत्थेषु तिक्तकैः शृतशीतलम् ।

मुस्ता पर्यटकोशीर चन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृतं शीतं जलं दद्यात्तृड्दाहज्वरशान्तये ॥ ७३ ॥

इति पङ्कजपानीयम् ।

पादशेषः कषायः स्नात् प्रसाध्यः पौड्रशोऽभसि ।

कथितोऽन्तः पङ्कजादिर्न निषिद्धो नवज्वरे ॥ ७४ ॥

लङ्घिताय हिता पेया यथा स्वं पाचनैः कृता ।

दीपनी पाचनी लघ्नी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा ॥ ७५ ॥

लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ।

महत्या पञ्चमूल्याथ व्याघ्री दुस्सर्गोक्षुरैः ॥ ७६ ॥

संसिद्धं भिषगाहारं प्रयुञ्जीत यथा क्रमम् ।

वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदोषजे ॥ ७७ ॥

वाते वा स कफे पित्ते सामे वा तरुणज्वरे ।

आद्यमण्डं प्रशंसन्ति पटोलमगधान्वितम् ॥ ७८ ॥

पेया वा रक्तशालीनां वस्तिपार्श्वशिरो रुजि ।

श्वदंष्ट्रा कण्ठकारीभ्यां सिद्धां ज्वरहरीं पिबेत् ॥ ७९ ॥

विविधं वचाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृतम् ।

सर्पिषन्तीं पिबेत्पेयां ज्वरदोषानुलोमिनीम् ॥ ८० ॥

कासे ग्रासे च हिक्कायां पञ्चमूलो शृतां पिबेत् ॥ ८१ ॥

बला हृत्तास्त्रकीलास्त्रकलशी धावनी शृता ।

अस्वेदनिद्रादृष्टार्तः पिबेत्पेयां सशर्कराम् ॥ ८२ ॥

क्लिन्नां यवागूं मन्दाग्निं पिपासातार्तान्नं पाययेत् ।

मदात्यये मद्यनिले ग्रीष्मे पित्तकफोत्थिते ।

कर्तुं गे रक्तपित्ते च यवागूर्नं हिता ज्वरे ॥ ८३ ॥

तत्र तर्पणमेवाग्रे देयं स्यात्ताजसक्तुभिः ।

ज्वरतापहेः फलरमैर्युक्तं समधुशर्करैः ॥ ८४ ॥

स्याद्वितः साधितो धूपस्त्वष्टादशगुणे जले ।

शृतं पञ्चगुणे भक्तं विलेपे च चतुर्गुणे ॥ ८५ ॥

क्वाथद्रव्याञ्जलिं क्षुप्तं अपयित्वा जलाढके ।

अर्धशृतेन तेनायं यवाग्व्यायेव कल्पयेत् ॥ ८६ ॥

हृत्तवैद्याः पले द्रव्यं ग्राहयन्त्याढके जले ।

भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत् ॥ ८७ ॥

तदांसु शृतशीतासु पडङ्गादि प्रयुज्यते ।

कर्पमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रस्थिकेऽश्वसि ।

अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पानपेयादिसंविधौ ॥ ८८ ॥

कर्पाईं पिप्पली शुण्ठयोः कन्कद्रव्यस्य वा पलम् ।

विनोय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरान् ॥ ८९ ॥

यूषां रसकांश्चैव कल्केनानेन साधयेत् ।

विल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो यूषो रसो वाप्युपकल्पनीयः ॥

कषायपानपथ्याचैर्दादशाहेति लक्षिते ।

सर्पोर्दद्यात् कफे क्षीणे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ ९० ॥

पकेषु दोषेष्वशृतं तद्विषेयमन्यथा ।

दद्याद्वात्परतो दाने ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ॥ ८१ ॥

बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ।

लङ्घनाम्बु यवागूभिर्यदादोषो न पच्यते ॥ ८२ ॥

तदा तं मुखवैरस्य लक्षणा रोचकनाशनेः ।

ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृद्यैः कषायैः समुपाचरेत् ॥ ८३ ॥

लालाप्रसेकहृत्तासहृदयाशुद्धारोचकाः ।

निद्रालस्या विपाकास्य वैरस्यं गुरुगात्रता ॥ ८४ ॥

क्षुब्धशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवां ज्वरः ।

आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ ८५ ॥

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो वर्धयति ज्वरं मे ।

शोधनं शमनीयं वा करोति विषमज्वरम् ॥ ८६ ॥

यापयेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ।

सुसुप्तं कृष्णसर्पं वा काराग्रेण पराभृजेत् ॥ ८७ ॥

ज्वरवेगोऽधिकानृणा प्रलापस्वसनभ्रमाः ।

मलप्रवृत्ति रक्तांशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८८ ॥

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।

दोषप्रकृतिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ८९ ॥

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।

पक्वं दोषं विजानीयाच्छ्वरे देयं तदोषधम् ॥ ९० ॥

दोषप्रकृतिर्वैकल्या देतेषां पक्वलक्षणम् ।

पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन्महात्वयम् ।

विषमं वा ज्वरं कुर्याद्वलव्यापदमेव वा ॥ ९१ ॥

वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।

श्लैष्मिको द्वादशाह्नेन ज्वरः पाकं नियच्छति ॥ ९२ ॥

पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालममुत्थिते ।

अचिरज्वरितस्यापि भेषजं दीपपाकतः ॥ ३ ॥
 पापयेदातुरं सामं पाचनं सप्तमेऽहनि ।
 शमने नाथवा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
 पीत्ताम्बुर्लङ्घितः क्षीणोऽजीर्णो भुक्तः पिपासितः ।
 न पिवेदौषधं जन्तुः संशोधनमयेतरत् ॥ ५ ॥
 वैष्युर्विषमो घेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् ।
 निद्रानाशः क्षवस्तन्मो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ६ ॥
 शिरो हृद्गात्ररुग्बलवैरस्य गाढविट्कता ।
 शूलाघ्दाने जृम्भणश्च भवत्यनिलजे ज्वरे ॥ ७ ॥
 नागरं देवकाष्टश्च धान्यकं वृद्धतीक्ष्णम् ।
 दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरितानां ज्वरापहम् ॥ ८ ॥
 हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायोव्यासा वसुन्धरा ।
 सौम्या सौम्यं हिमं हैममाग्नेयं वैन्ध्यमौषधम् ॥ ९ ॥
 सर्वज्वरेषु ।

द्रव्याण्यभिनवाण्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ ।
 षट्ते गुडहृतक्षौद्रधान्य कृष्णाविडङ्गतः ॥ १० ॥
 यत्र येन प्रधानेन द्रव्यं समनुवृत्नते ।
 तत्संज्ञकः समं योगो भवतीति विनिश्चयः ॥ ११ ॥
 मात्रोत्तमापलेन स्यात् त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमाः ।
 जघन्यास्यात्पलार्धेन स्नेहकाथौषधेषु च ॥ १२ ॥
 कायद्रव्यपले वारिदिरष्टगुणमिष्यते ।
 चतुर्भागावशिष्टन्तु पेयं पलचतुष्टयम् ॥ १३ ॥
 दीप्तानसं महाकायं यापयेदक्षलिं जलम् ।
 अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृतिं तु चिकित्सकाः ॥ १४ ॥
 काथत्वागमनिच्छन्तस्त्वष्ट्रभागावशेषितम् ।

पारम्पर्योपदेशेन बृहद्वैद्याः पलद्वयम् ॥ १५ ॥
 ब्रह्मदक्षाश्विबृहद्रेन्द्रभूचन्द्रार्का निलादयः ।
 ऋधयः सौपधि ग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तुवः ॥ १६ ॥
 रसायणमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
 सुधैवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमन्युते ॥ १७ ॥

—०—

अथ औषधकालः ।

तत्रोपविश्य विद्यान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
 औषधान् हिमरजतमृज्जराजनयदिस्त्रितान् ॥ १८ ॥
 पिबेत्प्रसन्नहृदयः पित्वा पात्रमधोमुखम् ।
 निःक्षिप्याचम्यसलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥ १९ ॥
 वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहो न
 हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव ।
 तद्बालवृद्धयुवती मृदुभिश्च पीतं
 ग्लानिं परां समुपयाति बलक्षयश्च ॥ २० ॥
 अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता ।
 लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिः जीर्णोपधाकृतिः ॥ २१ ॥
 औषधशेषे भुक्तं पीतञ्च तथौषधं स श्रेयान्ने ।
 न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ २२ ॥
 शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या-
 दन्नाहतं न च सुहृद्वदनाविरेति ।
 प्राग्भुक्तसेवितमधौषधमेतदेव
 दद्याच्च बृहद्वैद्यभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥ २३ ॥
 विल्वादेः पञ्चमूलस्य काथः स्याद्वातिकज्वरे ।

पाचनं पिप्पलीमूल गुडुची विखजोऽथवा ॥ २४ ॥

न शोधयति यक्षोपान् समान्नोदीरयत्यपि ।

समी करोति विपमांस्तत्तंशमनमुच्यते ॥ २५ ॥

किराताब्दान्मृतोदीच्य वृहतीद्वय गोक्षुरैः ।

स स्थिरा कलशी विखैः काथो वातज्वरापहः ॥ २६ ॥

पञ्चमूलीवला राक्षा कुलित्यैः सह पौष्करैः ।

पर्वभेदं शिरःकम्पं निहन्ति पवनज्वरम् ॥ २७ ॥

पिप्पली शारि वा द्राक्षा वला चांशुमती तथा ।

एषोऽपि परमः सिद्धो वातज्वरविनाशनः ॥ २८ ॥

द्राक्षा गुडुची काश्मर्यं त्रायमाणा स शारिवा ।

निष्कृष्य स गुडं काथं पिबेद्वातकृते ज्वरे ॥ २९ ॥

दर्भं वलां गोक्षुरकं पिबेत्पादावशेषितम् ।

शर्कराघृतसंयुक्तं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥ ३० ॥

शर्करा दाडिमाभ्याश्च द्राक्षा दाडिमयोस्तथा ।

वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूषश्च तथा हितम् ॥ ३१ ॥

आमं पचेदनिलजे हितो नित्यं रसोदनः ।

सुद्रामलकयूपस्तु गाढविट्के विधीयते ॥ ३२ ॥

इति वातज्वरः ।

तीक्ष्णीणदाहलट् मूर्च्छा मदास्य कटुता भ्रमाः ।

प्रलापो घ्राणकण्ठीष्ठमुखपाकोचिमाश्रुता ॥ ३३ ॥

शीताभिर्लापिता पीतमलनेत्रनख त्वचः ।

पित्तोद्गारातिमारौ च प्लैत्तिकज्वरलक्षणम् ॥ ३४ ॥

दाहवम्यर्दितं घामं निरत्रं दृष्ट्यायान्वितम् ।

शर्करा मधुसंयुक्तं पाययेज्ज्ञानतर्क्यणम् ॥ ३५ ॥

कलिङ्गं कट्फलं भुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ३६ ॥
 शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम् ।
 चन्दनोशीरयोपणीं परुषकमधूकजः ॥ ३७ ॥
 गुडुचोपघ्नरोध्राणां शारिवोत्पलयोस्तथा ।
 शर्करा मधुरो क्वाथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥ ३८ ॥
 दुरालभा पर्पटकं पियङ्गु भूनिम्ब वासा कटुरोहिणीनाम् ।
 बलं पिबेच्छर्करयावंगादं दृष्ट्वा सपित्त ज्वरदाहयुक्तः ॥ ३९ ॥
 द्राक्षाभया पर्पटकादतिक्ता क्वाथं स सम्याकफलं विदध्यात् ।
 प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहमोहदृष्ट्यान्विते पित्तभवे ज्वरे तु ॥ ४० ॥
 पटोलयवधान्याकमधुकं मधुसंयुतम् ।
 हन्ति पित्तज्वरं दाहं दृष्ट्वाश्चैव प्रमाथिनीम् ॥ ४१ ॥
 पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरी कृतः ।
 तीव्रपित्तज्वरोन्मदीं पानदृदाहनाशनः ॥ ४२ ॥
 गुडुचामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ।
 पित्तज्वरं हरित्पूर्णं दाहगोपभ्रमान्वितम् ॥ ४३ ॥
 रोध्रोत्पलामृतापघ्न शारिवाणां सशर्करः ।
 क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ ४४ ॥
 पर्पटामृतधादृष्टां क्वाथः पित्तज्वरं जयेत् ।
 द्रानारग्वधयोश्चापि काश्मर्या अथवा मुनः ॥ ४५ ॥
 एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरनागरैः ॥ ४६ ॥
 विश्वपर्पटकोशीर घनचन्दनसाधितम् ।
 दद्यात्सुशीतलं वारि दृष्ट्वादिज्वरदाहनुत् ॥ ४७ ॥
 गुडुचो सुस्तधान्याकं मधूकं कटुरोहिणी ।
 दृष्ट्वा शूलारुचिद्वर्दि पित्तज्वरहरो गणः ॥ ४८ ॥

पाचनं पिप्पलीमूल गुडुची विश्वजोऽथवा ॥ २४ ॥

न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।

समी करोति विषमांस्तत्संशमनमुच्यते ॥ २५ ॥

किराताब्दामृतोदीच्य बृहतीद्वय गोक्षुरैः ।

स स्थिरा कलशी विश्वैः काथो वातज्वरपहः ॥ २६ ॥

पञ्चमूली विला रास्त्रा कुलित्यैः सह पौष्करैः ।

पर्वभेदं शिरःकम्पं निहन्ति पवनज्वरम् ॥ २७ ॥

पिप्पली शारि वा द्राक्षा वला चांशुमती तथा ।

एषोऽपि परमः सिद्धो वातज्वरविनाशनः ॥ २८ ॥

द्राक्षा गुडुची काश्मर्थ्य त्रायमाणा स शारिवा ।

निष्कृष्य स गुडं काथं पिबेच्चातकृते ज्वरे ॥ २९ ॥

दर्मे वलां गोक्षुरकं पिबेत्पादायशेषितम् ।

शर्कराष्टतसयुक्तं पिबेच्चातज्वरापहम् ॥ ३० ॥

शर्करा दाडिमाभ्याश्च द्राक्षा दाडिमयोस्तथा ।

वैरस्ये धारयेत् कल्कं गण्डूपश्च तथा हितम् ॥ ३१ ॥

भामं पचैदनिलजे हितो नित्यं रसोदनः ।

सुद्रामल्लकयूपस्तु गाढविट्के विधीयते ॥ ३२ ॥

इति वातज्वरः ।

तीक्ष्णोष्णदाहदृक् मूर्च्छा मदस्य कटुता भ्रमाः ।

प्रलापो घ्राणकण्ठौष्ठमुखपाकोचिसाश्रुता ॥ ३३ ॥

शीताभिलापिता पीतमलनेत्रनख त्वचः ।

पित्तोद्गारातिमारौ च पित्तिकज्वरलक्षणम् ॥ ३४ ॥

दाहवम्यर्दितं चामं निरत्रं दृष्ट्यायान्वितम् ।

शर्करा मधुसंयुक्तं पाययेत्ताजतर्पणम् ॥ ३५ ॥

कलिङ्गं कटुफलं सुस्तं गाढा कटुकरोहिणी ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥ ३६ ॥

शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम् ।

चन्दनोशीरथीपर्णी परुषकमधूकजः ॥ ३७ ॥

गुडुचीपद्मरोध्राणां शारिवोत्पलयोस्तथा ।

शर्करा मधुरो क्वाथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥ ३८ ॥

दुरालभा पर्पटकः पियङ्गु भूनिम्ब वासा कटुरोहिणीनाम् ।

खलं पिबेच्छर्करयावगाढं लघ्ना सपित्तज्वरदोहयुक्तः ॥ ३९ ॥

द्राक्षाभया पर्पटकादतिक्ता छायां स सम्याकफलं विदध्यात् ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहमोहलघ्णान्विते पित्तभवेज्वरे तु ॥ ४० ॥

पटोलयवधान्याकमधूकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाहं लघ्णाच्चैव प्रमाथिनीम् ॥ ४१ ॥

पटोलयवनिःक्वाथो मधुना मधुरी कृतः ।

तीव्रपित्तज्वरोन्मदीं पानलट्टदाहनाशनः ॥ ४२ ॥

गुडुस्थामलकैर्युक्तः केवलो वापि पर्पटः ।

पित्तज्वरं हरित्तूर्णं दाहशोषभ्रमान्वितम् ॥ ४३ ॥

रोध्नेत्यलामृतापद्म शारिवाणां सशर्करः ।

क्वाथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्भवः ॥ ४४ ॥

पर्पटानृतधाट्ठणां क्वाथः पित्तज्वरं जयेत् ।

द्राक्षारग्वधयोद्यापि काश्मर्या अथवा पुनः ॥ ४५ ॥

एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरनागरैः ॥ ४६ ॥

विश्वपर्पटकोशीर घनचन्दनसाधितम् ।

दद्यात्सुशीतलं वारि लट्कृदिज्वरदाहनुत् ॥ ४७ ॥

गुडुची सुस्तधान्याकं मधूकं कटुरोहिणी ।

लघ्ना शूलारुचिकृदि पित्तज्वरहरो गणः ॥ ४८ ॥

किरातामृतधान्याक चन्दनीशीरपर्पटैः ।

सपद्मकैः कृतः काथो हन्ति पित्तमधं ज्वरम् ।

दाहं हृत्तासमरुचिं मुक्तेश्वरमथूल्कमान् ॥ ४८ ॥

ससितो निशिपर्युषितः प्रातर्धान्याकतण्डुलकाथः ।

पीतः शमपत्यचिरादन्तर्दाहं ज्वरं घोरम् ॥ ५० ॥

चन्दनं मधुकं द्राक्षां कटुकं स दुरालभम् ।

चन्दनादि गणः प्रोक्तो हन्यादाहज्वरारुचिम् ॥ ५१ ॥

सुह्रानामञ्जलीचूर्णं पष्टीमधुकसाधितम् ।

पाक्यं शीतकपायं वा पिवेत्पित्तज्वरापहम् ॥ ५२ ॥

ह्रोवेरं धान्यकं सुस्तं चन्दनं मधुयष्टिका ।

हपोशीरयुतः काथः शर्करा मधुसंयुतः ।

रक्तपित्तं जयत्युषं दृष्ट्वादाहज्वरापहः ॥ ५३ ॥

भूनिम्बातिविषा लोघ्रं सुस्तकेन्द्रयवाभृताः ।

वासकं नागरं विल्वं कपायो माचिकान्वितः ।

श्वासं कासञ्च विट्मेदं रक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ ५४ ॥

तिक्ता बालकभूनिम्बश्शामापर्पटवासकैः ।

मृतं जलं सितायुक्तं रक्तपित्तज्वरं जयेत् ॥ ५५ ॥

पथ्यां तैलदृतचौद्रैर्लिहेदाहज्वरापहम् ।

कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासान् हन्ति वमोनपि ॥ ५६ ॥

हर्म्यं शुभ्राभ्रमंकाशे शगाडकरशीतले ।

मलयोदकसिक्ते वा सुष्यात्पित्तज्वरी नरः ॥ ५७ ॥

जिह्वातालुगन्तुमशोत्रे मूर्ध्नि च दापयेत् ।

केसरं मातुलुङ्गम्य मधुमैथ्यमंयुतम् ॥ ५८ ॥

हरीतकीं प्रियङ्गुय पिप्पली लोघ्रमेव च ।

दार्वी हरिद्रा तेजोघ्ना सर्वौद्रमुखधावने ॥ ५९ ॥

एतेन कटुभावाच्च मुखरोगश्च शाम्यति ।

वक्त्रं विशदतामेति भक्तकन्दश्च जायते ॥ ६० ॥

सुद्वयूपोदनो देयः सितया पित्तिके ज्वरे ॥

इति पित्तज्वरः ।

कासश्वासप्रतिश्याय प्रसेकारुचिर्द्वयः ।

निद्रा गुरुत्वं हृत्तासः स्तनमित्यं मधुरास्यता ॥ ६१ ॥

शीतरोमाञ्चिता शौक्ल्यमलाक्षिकरजत्वचम् ।

उष्णामिलापिता चेति शैथिल्यज्वरलक्षणम् ॥ ६२ ॥

मातुलुङ्गशिफा विष्वकायस्था ग्रन्थिकोद्भवम् ।

कफज्वरेषु सञ्चारं पाचनं वा कणादिकम् ॥ ६३ ॥

त्रिफला त्रिवृता सुस्तं कटुकं सकलिङ्गकम् ।

पटोलारम्बधं चैव रोहिणी चित्रकं समम् ।

क्वाथः क्षौद्रयुतः श्लेष्मज्वरकासगलामये ॥ ६४ ॥

निम्बविश्वामृता भीरु गठीभूनिम्बपोष्करम् ।

पिप्पलो वृहती चेति क्वाथो हन्ति कफज्वरम् ॥ ६५ ॥

कुष्ठमिन्द्रियवं भूर्वा पटोलं वापि साधितम् ।

पिवेन्मरीचसंयुक्तं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ ६६ ॥

त्रिफला पटोलवासाक्षिरुहातिक्तरोहिणीपङ्कज्या ।

मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलीवासकस्य वा क्वाथः ॥ ६७ ॥

माचाक्षौद्रवृतादीनां क्वाथे स्रैहे सुचूर्णवत् ।

सप्तछदं गुडूची च निम्बस्फूर्जकं मेव च ।

क्वाथयित्वा पिवेत्तोयं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥ ६८ ॥

आमलक्यभयाकृष्णाचित्रकश्चेत्ययं गणः ।

सर्वज्वरकफान्नद्धे भेदीदीपनपाचनः ॥ ६९ ॥

तिक्तानिम्बविषाब्धोप शक्राङ्गभिः शृतं जलम् ।

पिवेत्कफज्वरं घोरं हन्ति काससमन्वितम् ॥ ७० ॥
 सिन्धुवारदलक्वाथं कणाढ्यं कफजे ज्वरे ।
 जङ्घयोश्च बले चीणे कर्णे च पिहिते पिवेत् ॥ ७१ ॥
 सुस्तं मधुकवीजानि त्रिफलाकटुरोहिणीं ।
 परुषकानि निष्कृत्वा कफज्वरविनाशनः ॥ ७२ ॥
 कटुफलं पौष्करं कृष्णं शृङ्गी च मधुना सह ।
 श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ ७३ ॥

चातुर्भद्रावलेहिका ।

लिङ्गेज्वरात्तस्त्रिफलां पिप्पलीं सममाचिकाम् ।
 कासे श्वासे च मधुना सर्पिंया च सुखी भवेत् ॥ ७४ ॥
 कटुफलं पौष्करं शृङ्गीं सुस्तकं कटुकां शठीम् ।
 समस्तान्येकशो वापि सूद्याचूर्णानि कारयेत् ॥ ७५ ॥
 पार्द्रकस्वरससौद्रैर्लिङ्ग्यात्कफविनाशनम् ।
 शूलानिलारुचिच्छर्दिं कासश्वासक्षयापहम् ॥ ७६ ॥
 चौद्रोपकुल्यासंयोगः श्वासकासज्वरापहः ।
 मोहानं हन्ति हिक्काश्च बालानाञ्च प्रशश्यते ॥ ७७ ॥
 कर्पसूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानाञ्च सर्वशः ।
 द्रवः शुक्त्यावलेढव्यः पातव्यश्च क्षतुर्द्रवः ॥ ७८ ॥
 माधायानाख्यवस्थानं दोषमग्निबलं वयः ।
 व्याधिद्रव्यञ्च कोटञ्च वीक्ष्यमात्रां प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥
 भजाजीशर्करायुक्तो दाडिमीस्वरसे न तु ।
 शचित्यो मधुनायुक्तः कर्तव्यः कवलग्रहः ॥ ८० ॥
 मुद्गयूपौदनयापि पेयः कफसमुत्थिते ॥ ८१ ॥

इति श्लेष्मज्वरः ।

वातापित्तज्वरदेयमौषधं पञ्चमेहनि ।

पित्तश्लेष्मज्वरे देयमौषधं सप्तमेहनि ॥ ८२ ॥

अत ऊर्ध्वञ्च समाह्वद्वातश्लेष्मज्वरे पिवेत् ॥ ८३ ॥

लृण्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।

कण्ठास्य शोषो वमथू रोमहर्षो रुचिस्तथा ।

पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ ८४ ॥

संसृष्टदोषेषु हितं संसृष्टमथपाचनम् ।

निदग्धिकावलारास्त्रा चायमाणामृतायुतैः ।

मसूरविदलैः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥ ८५ ॥

त्रिफला शाक्यलीरास्त्रा राजवृक्षाटरुपकैः

शृतमम्बुहरत्याशु वातपित्तभवं ज्वरम् ॥ ८६ ॥

किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठीम् ।

निष्काथ्यपित्तानिलजे तं काथं सगुडं पिवेत् ॥ ८७ ॥

मधुकं शारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।

काश्मरीफलकं लोभ्रं त्रिफला पञ्चकेशरम् ॥ ८८ ॥

परुषकं मृणालञ्च न्यसेदुत्तमवारिणि ।

मधुलाजसितायुक्तं तत्पीत्तमुपितं निशि ॥ ८९ ॥

वातपित्तज्वरं दाहं लृण्णामूर्च्छारुचिभ्रमान् ।

शमयेद्रक्तपित्तञ्च जीमूतमिवमारुतः ॥ ९० ॥

मधुकादिकाथः ।

विश्वामृताब्दभूनिम्बैः पञ्चमूलीसमुन्वितैः ।

कृतः कषायो हन्त्याशु वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥ ९१ ॥

वला भांग्यमृतैरण्ड चन्दनो शीरर्षपटैः ।

उपकुल्याब्दङ्गीवरैः कषायश्च पिवेत्ततः ॥ ९२ ॥

पर्वभेदशिरःकम्पं वातपित्तज्वरं जयेत् ।

गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।

वातपित्तज्वरे देयं पञ्चमट्टमिदं शुभम् ॥ ८३ ॥

नीलोत्पलमुशीराणि बलापद्मकमेव च ।

काश्मरीमधुकं द्राक्षा मधुकं सपरुषकम् ॥ ८४ ॥

पेयः शीतकषायोऽयं वातपित्तज्वरापहः ।

सप्रलापं समोहञ्च शमयेत्पैत्तिकां ज्वरम् ॥ ८५ ॥

आरग्वधफलं मुस्तं यष्टीमधुकमेव च ।

उशीरमभया चैव हरिद्रा दारुसर्ङ्गया ॥ ८६ ॥

पटोलं पिचुमन्दञ्च तथा कटुकरोहिणी ।

एभिः सिद्धः कषायः स्याद्वातपित्तभवेज्वरे ॥ ८७ ॥

कफपित्तहरामुद्गाः कारवेलादयस्तथा ।

प्रायेण नतु ते देया वातपित्तोद्भवे ज्वरे ।

शूलोदावर्त्तविष्टम्भ जनकाः ज्वरवर्धनाः ॥ ८८ ॥

दाडिमामलमुद्गानां यूपस्वनिलपैतिके ।

मुद्गामलकयूपस्तु वातपित्तात्मके हितः ॥ ८९ ॥

महादाहि विधातव्यो यूपः चकणकसम्भवः ॥ ९० ॥

इति वातपित्तज्वरः ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तम्भी मुहुर्मुहुः ।

मोहः कासो रुचिस्तृण्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्त्तनम् ।

लिप्ततिक्तास्यतातन्द्रा पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ९०१ ॥

गुडूचीनिम्बधन्याकं यज्ञकं चन्दनान्वितम् ।

तृण्णा दाह ज्वरच्छर्दिं पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ ९०२ ॥

गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं चन्दनानि च ।

तृण्णा दाहारुचिच्छर्दिं सर्वज्वरहरो गणः ॥ ९०३ ॥

पटोलं पिचुमन्दश्च त्रिफलामधुकं बला ।
 साधितोयं कषायश्च पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ ३०४ ॥
 दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ।
 ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृष्टं धान्यपटोलयोः ॥ ३०५ ॥
 पटोलं चन्दनं मूर्वातिक्तापाठामृतागणः ।
 पित्तश्लेष्मारुचिहृदि ज्वरकण्डूविषापहः ॥ ३०६ ॥
 सशर्करामक्षमात्रां कटुकासुष्णवारिणा ।
 पित्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥ ३०७ ॥
 त्रिफलात्रायमाणा च मृद्दीकाकटुरोहिणी ।
 पित्तश्लेष्मज्वरे ह्येषां कषायो ज्वानुलोमनः ॥ ३०८ ॥
 वत्सकं पद्मकाष्ठञ्च नागरं चन्दनामृतम् ।
 पटोलं धान्यकश्चैव क्वाथो मधुसमायुतः ।
 कफपित्तजरं शूलं दाहं हन्यद्भिः पाण्डिपु ॥ ३०९ ॥
 पटोल वालकश्चैव सुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
 पाठा मूर्वामृताशुण्ठी चोशीरं कटुरोहिणी ।
 समभागैः शृतं तोयं सर्वज्वरहरं पिबेत् ॥ ३१० ॥
 स नागरं पर्पटकं पिबेद्वा स दुरालभम् ।
 किराततिक्तकं मुस्तं गुडूर्चं विश्वमेपजम् ।
 पाठामुशीरं सीदोद्यं पिबेज्ज्वरस्य शान्तये ॥ ३११ ॥
 ज्वरघ्नो दीपनश्चैव कषायो दीपपाचनः ।
 लृणाहचिप्रशमनो मुखवैरस्य नाशनः ॥ ३१२ ॥
 यव पर्पटकं धान्यं पटोलं निम्बसाधितम् ।
 पिबेत्त शर्कराक्षोद्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ ३१३ ॥
 अमृतेन्द्रयवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
 नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

अमृताष्टकमित्येतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ ३१४ ॥

इत्यमृताष्टकम् ।

कफपित्तवमिकण्डूज्वरविसर्पदाहनुत् ।

कपायः परिपीतस्तु शृङ्गवेरपटोलयोः ॥ ३१५ ॥

कण्टकार्यमृताभांगीं नागरिन्द्रयवासकम् ।

भूनिम्बं चन्दनं सुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥ ३१६ ॥

कपायं यायवेदेतत्पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

दाहलृणारुचिर्हृदिकासङ्गद्रोगशूलनुत् ॥ ३१७ ॥

कण्टकार्यादिः ।

क्षुद्रामृताभ्यां सह नागरिण

स पुष्करं चैव किराततिक्तम् ।

पिवेत्कपायन्त्वथ पञ्चतिक्तं

ज्वरं निहत्यष्टविधं ममस्तम् ॥ ३१८ ॥

भांगीं पुष्करमूलञ्च सुस्तकं कण्टकारिका ।

त्रिकण्टकहृत्प्लव्यौ च कर्णिनी नागरैः शृतैः ॥ ३१९ ॥

एष भांग्यादिको नाम्ना पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

हृत्प्लव्यारोचकहृदि लृणादाहविशम्बनुत् ॥ ३२० ॥

नागरेन्द्रयवं सुस्तं चन्दनं कटुरोहिणी ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कपायन्तु पिवेन्नरः ।

भ्रममूर्च्छारुचिर्हृदिपित्तं श्लेष्मज्वरापहः ॥ ३२१ ॥

द्राक्षा मम्याकधान्याकं कटुकासुस्तग्रथिकम् ।

क्वाथं हन्यादुदावर्तं शूलं पित्तकफज्वरम् ॥ ३२२ ॥

पटोलयवधान्याकमुद्गामलकचन्दनम् ।

पैत्तिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरे लृट्कृदिदाहनुत् ॥ ३२३ ॥

रूपद्रुपुष्पवासाया रसः क्षौद्रसितायुतः ।

कफपित्तज्वरं हन्ति मा शृङ्गपित्तं म कामनम् ॥ ३२४ ॥

पटोमं पिचुमन्दश्च विफला मधुकं ययाः ।

माधितो यं कषायः व्यापित्तघ्ने ऋभवेज्वरे ॥ ३२५ ॥

मुस्तापपटकैरातनिर्युद्धेण प्रमाधितः ।

कफपित्तज्वरद्वरो यूषो धान्यपटोमयोः ॥ ३२६ ॥

निम्बकोनकयूपस्तु हितः पित्तकफात्मके ॥

इति पित्तघ्ने ऋज्वरः ।

स्तैमित्यं पर्यङ्गं भेदो निद्रागौरवमेव च ।

शिरोपङ्कः प्रतिश्यायः कासः कम्पो रुचिस्तथा ।

मत्तापो मध्यवेगश्च यातघ्ने ऋज्वराकृतिः ॥ ३२७ ॥

चुद्रामृतानागरपुष्करादयैः

कृतः कषायः कफमारुत्तोत्तरः ।

म ग्नाभकामारुचि पाश्चर्यरुक्तरं

ज्वरे विदोषप्रभवेऽपि शम्यते ॥ ३२८ ॥

मुस्तापपटकं गुण्ठी गुडूची म दुरानभा ।

कफयातारुचिहृदिदाहगोपल्वरापङ्कः ॥ ३२९ ॥

मातुलुङ्गफलकेसरोद्धतः मिश्रुजन्ममरिचान्वितो मुग्धः ।

हन्ति यातकफरोगमास्यगं गोपमागुजडतामरोचकम् ॥ ३३० ॥

आरग्वधयन्त्रिकमुस्ततिक्ता

हरीतकीभिः कथितः कषायः ।

सामे मशूले कफवातयुक्ते

ज्वरे हितो दीपनपाचनयः ॥ ३३१ ॥

आरोम्यपञ्चकम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चयविषयनागरैः ।

दीपनीयः शृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥ ३३२ ॥

इति पञ्चकोलः ।

किराततिक्तं मुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।

चातुर्भद्रकमित्याहुः वातश्चेष्णज्वरापहम् ॥ ३३३ ॥

चातुर्भद्रकम् ।

पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिष्यदिदीपनम् ।

वातश्चेष्णविकारघ्नं ज्वरघ्नं श्लेहनाशनम् ॥ ३३४ ॥

निम्बामृता विश्वदारुकट्फलं कटुकी वचा ।

कपायं पाययेदाशु वातश्चेष्णज्वरापहम् ॥ ३३५ ॥

पर्वभेदः शिरगूलकासारोचकपीडितम् ॥ ३३६ ॥

दारुपर्पटभांर्ग्वद् वचा धान्यककट्फलैः ।

सामया विश्वपूतीकैः कायो हिगुमधूत्कटः ॥ ३३७ ॥

कफवातज्वरे पीतो हिकाशोपगलग्रहान् ।

श्वासकासप्रमेहांश्च हन्यात्तरुमिवायनिः ॥ ३३८ ॥

दशमूलैरसः पीतः कणाढ्यश्च कफानिलैः ।

अविपाकेऽतिनिद्रायां पार्श्वरुक् श्वासकासके ॥ ३३९ ॥

पर्णैर्हृदयो गोकण्यो विष्वोऽग्निमन्यनोऽरलुः ।

काश्मरो पाटला चेति सन्निपातहरो गणः ॥ ३४० ॥

दशमूलम् ।

वृणान्विते वातकफार्तिगूले

स श्वासकासारुचिवद विटके ।

हितं जलं दीपनपाचनञ्च

पटोलगुण्डीयवपिप्पलीनाम् ॥ ३४१ ॥

पीनसश्वासवाधिर्यैर्लक्ष्म्यापर्वोऽश्विशूलिनि ।

कफवातज्वरे स्नेदं कायेतं विधानवित् ॥ ३४२ ॥

खर्परभृष्टपटस्थितकाश्चिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।

शमयतिवातकफामय मस्तकशूलाङ्गमङ्गादीन् ॥ ३४३ ॥

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।

हृत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ ३४४ ॥

पुष्करमूलयूपस्तु वातश्चेत्तादिके हितः ।

वातश्चेत्तज्वरः ।

वैरोधिकैरन्नपानैरजीर्णाध्यसनेन च ।

व्यामिश्रसेवनाच्चापि सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ ३४५ ॥

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धि शिरोरुजा ।

स स्नावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥ ३४६ ॥

स स्वनौ स रुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासो रुचिभ्रमः ॥ ३४७ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गतापरम् ।

ष्टौवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ ३४८ ॥

शिरसो लोठनं दृष्ट्वा निद्रानाशो हृदिष्यथा ।

स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ ३४९ ॥

क्षयत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम् ।

कोष्ठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् ॥ ३५० ॥

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।

चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ ३५१ ॥

दोषे विवहे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरो साध्यः कृच्छ्रसाध्यस्तुतोऽन्यथा ॥ ३५२ ॥

वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातस्य कुप्यति ।

तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखगोपप्रमोलिकाः ।

आभानारुचितन्द्राश्च कासश्चासंभ्रमस्तमाः ॥ ३५३ ॥

पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 अन्तर्दाहो वह्निः शीतं तस्य दृष्ट्वा प्रवर्द्धते ॥ ३५४ ॥
 तुद्यते दक्षिणं पार्श्वं सुखशोषगलग्रहाः ।
 द्यौवति रक्तपित्तं च कृच्छ्रात्कण्ठश्च दूयते ॥ ३५५ ॥
 विट्भेदश्चास हिक्काश्च वर्धन्ते स प्रमौलिकाः ।
 विधुः फलान् य तौ नाम्ना सन्निपाता दुदाहृतौ ॥ ३५६ ॥
 श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ।
 तस्य शीतत्वरो मूर्च्छां हृत्तृष्णा पार्श्वसंग्रहः ॥ ३५७ ॥
 शूलमखिद्यमानस्य हिक्काश्वासश्च जायते ।
 असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ॥
 न हो जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥ ३५८ ॥
 कासः श्वासस्तमो मूर्च्छां प्रलापो मोहवेपथुः ।
 पार्श्वयोर्वंदना जृम्भा कफायत्वं सुखस्य च ॥
 वातोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ॥ ३५९ ॥
 एष विस्फोरको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ।
 अतिमारो भ्रमो मूर्च्छां सुखपाकस्तथैव च ।
 मात्रे च विन्दवो रक्ता दाहो तीव्रः प्रजायते ॥ ३६० ॥
 पित्तोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 मिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तितः ॥ ३६१ ॥
 जड़तागददावाणो रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।
 प्रमत्तश्च नयने चैव सुखमाधुर्यमेव च ॥ ३६२ ॥
 कफोत्तरस्य रूपाणि सन्निपातस्य लक्षयेत् ।
 मुनिभिस्सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनमंश्रकः ॥ ३६३ ॥
 हिनमध्याधिकैर्यस्य यातपित्तकफैः क्रमात् ।
 सन्निपातः प्रभवति पीडगन्दोषदर्शनात् ॥ ३६४ ॥

एकपक्षाभिघातस्तु तत्राप्येतद्विशेषतः ।

एष संमोहको नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ॥ ३७७ ॥

हीनाति हृदमध्येस्तु सन्निपातो यदा भवेत् ।

तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा दोष बलाश्रयाः ॥ ३७८ ॥

हृदयं दह्यते चास्य यक्तत् प्रीहान्तपुफुसाः ।

पथ्यन्ते त्वर्यमूर्च्छाक् पूयशोणितनिर्गमः ॥ ३७९ ॥

प्रहृदहीनमध्येस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।

तेन रोगास्त एवोक्ता यथा रोग बलाश्रयाः ।

प्रलापायायसंमोहः कम्पमूर्च्छारतिभ्रमाः ॥ ३८० ॥

सन्धास्तम्भेन मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषणम् ।

मध्यप्रहृदहीनैश्च सन्निपातो यदा भवेत् ।

तस्य रोगास्त एवोक्ता यथा रोग बलाश्रयाः ॥ ३८१ ॥

मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युस्तमः कम्पशिरोरहाः ।

कासश्वासौ भ्रमसंन्द्रा संज्ञानाशौ हृदिग्रहः ॥ ३८२ ॥

खेभ्यो रक्तं विसृजति तत्राप्येतद्विशेषणम् ।

अर्वाक् विराट्पान्मृत्युश्च तन्द्गी वा स्तब्धलोचनः ।

एषां त्रयाणां नामानि याम्यक्रकचपाकलाः ॥ ३८३ ॥

सर्वदोषैः प्रकुपितं सन्निपातं निबोध मे ।

त्रयाणामपिदोषाणां सर्वरूपाणि लक्षयेत् ॥ ३८४ ॥

यानिज्वरचिकित्सायां रूपाण्युक्तानि कृतस्त्रयः ।

तैः सर्वैरेव सम्पूर्णैर्विज्ञेयः कूटपाकलः ॥ ३८५ ॥

ध्वाधिभ्यो दारुणैश्च वज्रशस्ताग्निसन्निभः ।

केयलोच्छामपद्मः स्तब्धाहः सखलोचनः ॥ ३८६ ॥

विराटात् परमे तस्य वन्तोर्हरति जीवितम् ।

तदावशन्तु तं दृष्ट्वा मूर्ढाव्याहरते यतः ॥ ३८७ ॥

धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्ति ये ।
 अस्वयानुवते केचिदक्षिणां ब्रह्मराक्षसैः ॥ ३८८ ॥
 पिशाचैर्गुह्यकैश्च तथा न्यैर्मस्तके हतम् ।
 कुलदेवार्चनादोनं धर्षितं कुलदेवतैः ॥ ३८९ ॥
 नक्षत्रपीडामपरे गरकमेति चापरे ।
 वदन्ति सन्निपातन्तु भिषजाः कूटपाकलम् ॥ ३९० ॥
 कूटस्थैर्जायते दोषैर्वलिभिः कूटपाकलम् ।
 त्रयोदशविधं प्रोक्तं सन्निपातस्य लक्षणम् ॥ ३९१ ॥
 हृष्यते वापि हीनस्य ज्ञीयते रुच्छितस्य च ।
 कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरक्रिया ॥ ३९२ ॥
 हीनस्य वर्धनादानिर्हृदयो रिति निश्चयः ।
 हार्यनादतिवृद्धस्य हीनयोर्हृदिसम्भवः ॥ ३९३ ॥
 ततः समत्वं दोषाणामामस्थानं कफस्य तु ।
 तत्रस्थानां क्रियां तद्वदिति ज्वरविनिर्णयः ॥ ३९४ ॥
 यथा दोषोद्वयञ्चैव ज्वराब्धेयानुपाचरेत् ।
 निर्हरेत्पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु ।
 दुर्निवारतरं तद्वि ज्वरात्तं पुं विशेयतः ॥ ३९५ ॥
 सन्निपाते क्षुधात्तं यो भोजयेत्पिशितौदनम् ।
 स कथं भिषगाख्यातिं लभेन्मूढो नराधमः ॥ ३९६ ॥
 सन्निपाते तु दाहात्तं यः सिञ्चेच्छीतवारिणा ।
 आतुरः स कथं जीवेद् भिषग्वारमकथं भवेत् ॥ ३९७ ॥
 सन्निपातेन मनुजं विलपन्तन्तु योऽहृतम् ।
 पाययेद्भोजयेद्वापि तौ च स्यातामुभौ बधम् ॥ ३९८ ॥
 सन्निपातेन दृष्यन्तं पार्श्वरुक्तालुशोषिणम् ।
 यः पाययेज्जलं शीतं समृत्पुनरविग्रहः ॥ ३९९ ॥

समुद्रतरणं ह्येतद्वदन्ति भिषगीश्वराः ।

मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातचिकित्सुना ॥ ४०० ॥

सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युदरतिमानवम् ।

कस्तेन न कृतो धर्मः काञ्चपूजां न सोऽर्हति ॥ ४०१ ॥

श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्यादग्नाधौ विदोपजे ।

निरस्ते श्लेष्मणिद्वयस्य स्रोतः सूहाटितेषु च ।

लाघवं जायते ह्यस्य दृष्ट्वा चैवोपशाम्यति ॥ ४०२ ॥

लङ्घनं बालुकास्वेदो नस्यं निष्टोवनं तथा ।

अवलेहो जनश्चैव प्राक्प्रयोज्यं विदोपजे ॥ ४०३ ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ।

लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ ४०४ ॥

दोषाणामेव साशक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।

न हि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनादिकम् ॥ ४०५ ॥

कंफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घनं महत् ।

आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥ ४०६ ॥

ग्लान्यद्गौरवेऽग्रदाविकृतिर्हीनलङ्घिते ।

प्रकाङ्क्षलाघवोऽग्लानिः स्वस्थतासु प्रसन्नता ॥ ४०७ ॥

उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लङ्घितलक्षणम् ।

संमोहः सन्निधौथिष्यं वातरूक् चातिलङ्घिते ॥ ४०८ ॥

शस्तं सुनद्धितम्यादौ विधायकवलग्रहम् ॥ ४०९ ॥

लाजमक्तुकपथ्यं स्यात्कैश्ववेनावचूर्णितम् ।

तच्च क्षीर्यत्यविघ्नेन रोगीजीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ ४१० ॥

इति केचित् ।

रक्तपित्तहरत्वेन दाहन्वरक्षते तथा ।

स क्लवः शीतवीर्याः शुभ्रांजपूर्वाहितानते ॥ ४११ ॥

पाचनो दीपनो लाजमण्डस्ते नोष्ण इष्यते ।

अतोऽयं दशमूलादि साधितोऽयं भिषग्मतः ॥ ४१२ ॥

पञ्चमुष्टिकयूपेण त्रिकण्टककृते न च ।

त्रिदोषशमनात्यर्थं त्रिकण्टे नैव साधयेत् ॥ ४१३ ॥

यवकोलकुलित्यानां मुद्गामलकशुण्ठयोः ।

एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ ४१४ ॥

पञ्चमुष्टिक इत्येव वातपित्तकफापहः ।

शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे चये ज्वरे ॥ ४१५ ॥

इति पञ्चमुष्टिकयूपः ।

यवकोलकुलित्यैश्च मुद्गामलकसंयुतैः ।

धान्याकविश्वयुक्तैश्च यूपो वातकफापहः ॥ ४१६ ॥

सप्तमुष्टिक इत्येव सन्निपातज्वरापहः ।

कफवातामदोषघ्नः कण्ठद्वन्द्वशोधनः ॥ ४१७ ॥

इति सप्तमुष्टिकः ।

आर्द्रकस्वरसो पित्तं सैन्धवं च कटुत्रयम् ।

आकण्ठं धारयेदास्यं निष्टीवेच्च पुनः पुनः ॥ ४१८ ॥

ते नास्य हृदये श्लेष्मामन्यापार्श्वशिरो गलान् ।

नीलोप्याकृष्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ ४१९ ॥

पर्वभेदो ज्वरो मूर्च्छा निद्राश्वासगलामयाः ।

सुखाग्निगौरवं जाद्यं क्लेशश्चैवोपशाम्यति ॥ ४२० ॥

सकृद्विचित्रतुःकुर्व्यात् दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।

एतद्विपरमं प्राहुर्मैपजं सन्निपातिज्ञाम् ॥ ४२१ ॥

इति कवलग्रहः ।

सुरसार्जकनिर्यासः समधुव्योपसैन्धवः ।

महाश्लेष्मानिलोद्रेक संज्ञानाशविमोचणः ॥ ४२२ ॥

मधूकसारमिन्धूत्य वचो पणकणाः समाः ।

श्लक्ष्णं टिड्वाभसानस्यं कुर्यात्संज्ञा प्रबोधनम् ॥ ४२३ ॥

इति मधूकसारादिनस्यम् ।

स्विन्नमामलकान् पिष्ट्वा द्राक्षयासहसृजित् ।

विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥ ४२४ ॥

तेनास्य शाम्यते मूर्च्छाकासः श्वासस्तथैव च ॥ ४२५ ॥

षट्पाङ्गं मधुना लिङ्घ्यादार्द्रकस्वरसेन वा ।

समोहं दारुणं हन्ति तद्द्रा काससमन्वितम् ॥ ४२६ ॥

कटुफल पुष्करं भार्गी व्योषं यासञ्च कारवी ।

श्लक्ष्णं चूर्णोक्तचैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ ४२७ ॥

एपावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् ।

हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति ॥ ४२८ ॥

एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजैरसैः ।

उर्ध्वजत्रुगदघ्नोया साय कार्यावलेहिका ।

अधोरोगहरीयातु मापूर्वं भोजनान्मता ॥ ४२९ ॥

इत्यष्टाङ्गावलेहिका ।

मरोचं पिप्पली शुण्ठी पथ्यालोध्रं सपुष्करम् ।

भूनिम्बकटुकाकुष्ठं यवानौकट्फलं तथा ॥ ४३० ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

प्रस्वेदे कण्ठरोधे च सन्धौ मर्दनमिष्यते ॥ ४३१ ॥

एतदुद्गूलनं प्रोक्तं सन्निपातहरं परम् ।

इति मचिचादुद्गूलनम्

सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षीद्रमवचारयेत् ।

गोतोपचारीक्षीद्रं स्याच्छेतं चात्र विरुध्यते ॥ ४३२ ॥

क्रियाभिस्तुभ्यरूपामिः क्रियासांकर्यमिष्यते ।

भिरूपतयातास्तु न कुर्वन्ति हि दूषणम् ॥ ३३३ ॥
 यदास्वल्पानिलकफौ तालुक्लामगती श्रितौ ।
 कुर्यातामधिकं शोषं जिह्वायाः खरतां तथा ॥ ४३३ ॥
 तदा तां स्फुटितां जिह्वासुच्छुष्कां मधुपिष्टया ।
 द्राघया साज्यया चास्यं लेपयेत्सन्निपातिनः ॥ ४३५ ॥
 घर्षेज्जिह्वां जडां सिन्धुवूषणैः साम्नवेतसैः ॥ ४३६ ॥

स्वेदोद्गमे भ्रष्टकुलित्यधूर्ण-
 निपातनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।
 मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छलत्वा-
 च्छीतस्य जन्तोः परितः सरत्वात् ॥ ४३७ ॥
 चूर्णं यथा कटफलकृष्णजोरकं
 लोभ्रं गवां काननविट् पुरातनम् ।
 तिक्ता स पथ्यालवणं तथां जन-
 मुद्गूलनं स्वेदविकारजित्परम् ॥ ४३८ ॥

भूनिम्बकारवीतिक्ता वचा कटफलजं रजः ।
 उद्गूलनं त्रिदोषोत्थे ह्यभिष्यन्दिनि च ज्वरे ॥ ४३९ ॥
 इति भूनिम्बाद्युद्गूलनम् ।

विल्बोऽग्निमन्यः स्योनाकः काश्मरीपाटलास्थिरा ।
 त्रिकण्टकः पृष्टपर्णी वृहतीकण्टकारिका ।
 दशमूलमिदं श्वास सन्निपातज्वरापहम् ॥ ४४० ॥
 अविपाकानिलश्लेष्म तन्द्रा पार्श्वार्त्तिकासनुत् ।
 पिप्पलीचूर्णसयुक्तं हृत्कण्टग्रहनाशनम् ॥ ४४१ ॥
 महान्ति यानि मूलानि काष्टगर्भानि यानि च ।
 तेषान्तु वल्कलं ग्राह्यं ऋक्षमूलानि कृत्वस्त्रयः ॥ ४४२ ॥
 दशमूलस्य निर्यूहः कटफलादि रजो युतः ।

तुल्याद्र्करमो पेतो मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ४४३ ॥

पञ्चमूली किरातादिगणो योज्य स्निदोपजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कण्ठ्या वा कफोत्कटे ॥ ४४४ ॥

इति चातुर्भद्रकपञ्चमूत्रम् ।

चिरज्वरे वातकफोत्प्लवणे वा

स्निदोपजे वा दग्धमूलमिश्रः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः

शुद्धार्चिने वा त्रिवृत्ता विमिश्रः ॥ ४४५ ॥

दग्धमूलीगठीशृङ्गी पौष्करं च दुरासभम् ।

भांगी कुटजबीजश्च पटोलं कटुरोहिणी ॥ ४४६ ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येषः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृदयहृत्पाश्चात्तिग्वासहिक्ता पनीहरः ॥ ४४७ ॥

इत्यष्टादशाङ्गः ।

दग्धमूली कपायन्तु पुष्कराङ्गकणायुतम् ।

सन्निपातज्वरे देयं श्वासकासहृत्पान्विते ॥ ४४८ ॥

वृद्धत्वी पुष्करं भांगीशृङ्गी दुरासभा ।

यत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥ ४४९ ॥

वृद्धत्यादिगणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

श्वासादिषु च सर्वेषु हितः स्त्रोपद्रवेषु च ॥ ४५० ॥

इति वृद्धत्यादिः ।

शृङ्गीपुष्करमूलं च व्याघ्रीशृङ्गीदुरानमा ।

शुद्धचीनामर पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ ४५१ ॥

एष गव्यादिको यगः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृदयहृत्पाश्चात्तिग्वासे तन्द्राश्च गम्यते ॥ ४५२ ॥

इति गव्यादिः ।

शठीषुष्करमूलन्तु गुडूची विश्वभेषजम् ।
 त्रिकण्टकं त्रायमाणा पिप्पली स दुरालभा ॥ ४५३ ॥
 व्याघ्री पर्पटकं रास्नाऽभया कटुकरोहिणी ।
 देवदारुवचाभांगीं सम भागानि कारयेत् ॥ ४५४ ॥
 एष शब्द्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
 कासं श्वासं दिवानिद्रां रात्रौ जागरणं तथा ।
 मुखशोषं तृषां दाहं त्रिदोषञ्च नियच्छति ॥ ४५५ ॥

इति वृहच्छब्द्यादिः ।

पित्ताधिक्ये तु शब्द्यादिर्वृहत्यादिः कफाधिके ।
 वातोत्तरे सन्निपाते कटुफलादिः प्रशस्यते ॥ ४५६ ॥
 कटुफलान्देवचापाठापुष्कराजालिपर्पटैः ।
 देवदारुभया शृङ्गीकणा मूनिम्बनागरैः ॥ ४५७ ॥
 भांगीकलिङ्गकटुकाशठिकटुधान्यकैः ।
 समांशैः साधितः काथो हिंम्वाद्रकरसैर्युतः ॥ ४५८ ॥
 कर्णमूलोद्भवं शोथं हन्तिमन्था गलान्ययम् ।
 कफघातज्वरं श्वासं कासं ह्रिकां हनुग्रहम् ॥ ४५९ ॥
 दशमूलयुतो ह्येष सन्निपातज्वरं जयेत् ।
 अभिन्यासं समस्तञ्च कटुफलादिर्नियच्छति ॥ ४६० ॥

इति कटुफलादिः ।

दारुनागरमूनिम्ब धान्यतिक्ता कलिङ्गजैः ।
 गजाक्षा दशमूलार्धैर्मृत्युकल्पं ज्वरं जयेत् ॥ ४६१ ॥
 अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।
 कासद्वयग्रहपाश्चात्तिं श्वासह्रिकावमोर्हरेत् ॥ ४६२ ॥

इति अष्टादशाङ्गः ।

गुडूचीचन्दनं पञ्चनागरेन्द्रयवासकम् ।

अभयारम्बधोशीरपाठा धान्याब्दरोहिणी ॥ ४६३ ॥

कपायं पाययेदेतत्पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

तन्द्रा कासज्वरश्वासपिपासा दाहनाशनः ॥ ४६४ ॥

विण्मूत्रानिलविष्टम् त्रिदोषप्रभवस्य च ।

गुडूच्यादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥ ४६५ ॥

इति गुडूच्यादिः ।

अमृता दशमूलीभ्यां साधितं विधिवज्जलम् ।

सन्निपातज्वरं हन्यान्नयोदशविधं नृणाम् ॥ ४६६ ॥

विपश्णुली दशमूली क्षिप्वापाठा च पिप्पलीन्द्रयवैः ।

स किराततिक्तवासा शमयति हतौजसं सद्यः ॥ ४६७ ॥

चूर्णणदशमूलशुण्ठी भांगी क्षिप्नोद्भवीज्वरः काथः ।

पीतः शमयति सहसा ज्वरसुषं सन्निपाताख्यम् ॥ ४६८ ॥

हिपश्चमूलीषड्यथा विश्वागृध्रमखीह्वयम् ।

कफवातहरः काथः सन्निपातहरः परः ॥ ४६९ ॥

सिंहास्य पर्पटारिष्टं यष्टिधान्यकनागरम् ।

दारुपगन्धेन्द्रयवाः शूदंष्ट्रा अत्यक्तं तथा ॥ ४७० ॥

एषां कपायमहनि सन्निपातज्वरे पिवेत् ।

शार्सातिसारकासघ्नं शूलारुचिहरं परम् ॥ ४७१ ॥

कट्फलं त्रिफला दारु चन्दनं स परुषकम् ।

कटुकं पद्मकोशीरं विपचेत्कार्पिकं जलम् ॥ ४७२ ॥

तत्सन्निपातदाहघ्नं पानमात्रे प्रपूजितम् ।

दीर्घकालप्रयुक्तानां ज्वरीणाममृतोपमम् ॥ ४७३ ॥

स मुक्तं पञ्चमूलञ्च दद्यादातोत्तरे गदे ।

मृगोष्णं वा सुखोष्णं वा दृष्ट्वा दीप वलावलम् ॥ ४७४ ॥

कफोत्तरे हृहत्यादिगणस्य दशमूलजः ।

परुषकाणि त्रिफला देवदारु स कट्फलम् ।
 पित्तोत्तरे नृणामेतत् सन्निपाते चिकित्सितम् ॥ ४७५ ॥
 मुस्ता पर्पटकोशीर देवदारु महीषधम् ।
 त्रिफला धन्वयासय नीलीकांपिप्तकं त्रिवृत् ॥ ४७६ ॥
 किराततिक्तकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।
 मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते ॥ ४७७ ॥
 अष्टादशाङ्गसुदकं सन्निपातञ्वरापहम् ॥ ४७८ ॥
 पित्तोत्तरे सन्निपाते हितमुक्तं मनोपिभिः ।
 मन्या स्तम्भ उरौ घाते हनुस्तम्भे शिरोगदे ॥ ४७९ ॥
 इत्यष्टादशाङ्गः ।

व्योपाङ्ग त्रिफलारिष्ट पटोली तिक्तवत्सकैः ।
 स भूनिम्बान्मृतापाठैस्त्रिदोषञ्वरजिज्जलम् ॥ ४८० ॥
 विल्वकं त्रिवृता दन्ती स मूलं चतुरङ्गुलम् ।
 पक्कं कपायं विस्त्राव्यनीलीचूर्णविमिश्रितम् ॥
 स सर्पिष्कं पिबेत्तूर्णं सन्निपाते विरचनम् ॥ ४८१ ॥
 कम्पप्रलापनं यस्य संज्ञानाशय दारुणः ।
 रसैश्च लावर्तैश्च कलिङ्गैश्च शशतित्तिरैः ॥ ४८२ ॥
 तर्पयेन्नाक् पुराणेन सर्पिषाऽभ्यञ्जयेदपि ।
 बला रास्ना गुडूच्याद्यैस्तैलेश्च परिपेचयेत् ॥ ४८३ ॥
 आचितामाशयकफे सन्निपातञ्वरे दृढे ।
 शान्ते प्यवश्यं तस्याशुतन्द्रासमुपजायते ॥ ४८४ ॥
 अभिद्रवरसत्तीर दिवास्त्रप्रनिषेवणात् ।
 दुर्बलस्याल्पवातस्य जन्तोः श्लेष्मा प्रकुप्यति ॥ ४८५ ॥
 वायुमार्गं समावृत्य धमनीरनुसृत्यसः ।
 तन्द्रां सुघोरां जनयेत्तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४८६ ॥

उन्मीलित विनिर्मुग्ने परिवर्त्तिततारके ।
 भवतस्तस्य नयने लुलिते चलपक्ष्मणी ॥ ४८७ ॥
 विहृत्ताननदन्तौष्टं मुहुरुत्तानशायिनाम् ।
 पिच्छिलोच्छिन्न तन्तुश्च कण्ठे श्लेष्मास्य गच्छति ॥ ४८८ ॥
 कण्ठमार्गाविरोधश्च वैकृतं चोपजायते ।
 सोऽर्वाक्षिरावं साध्यः स्यादसाध्यस्तु ततः परम् ॥ ४८९ ॥
 ज्योतिष्कत्यास्तथा तैलं मूलं पिण्डारकस्य च ।
 तन्द्रा विनाशनं श्रेष्ठं नस्यकर्मणि योजिनम् ॥ ४९० ॥
 सैन्धवं श्वेतमरिचं सयंपः कुष्टमेव च ।
 मूत्रेण पिष्ट्वा वत्सस्य नस्यं तन्द्राविनाशनम् ॥ ४९१ ॥
 असुराक्षयगन्धस्य विट्चूर्णमधुसंयुतम् ।
 अञ्जनाद्धोधयेन्मुग्धं तन्द्रित सान्निपातिनम् ॥ ४९२ ॥
 जातीपृष्णं प्रवालञ्च मरिचं रोहिणी वचा ।
 सैन्धवं वत्समूत्रेण तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ४९३ ॥
 श्वयोर्जः श्वेतलोध्रमञ्जनं मरिचं तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ४९४ ॥
 समिपातज्वरोत्पन्नां युक्त्यातन्द्रां जयेद्विषक् ।
 उपद्रवः कष्टतमो ज्वराणां सविशेषतः ॥ ४९५ ॥
 वयश्च कुपितादोषा उरः स्रोतोऽनुगाभ्यश्च ।
 भ्रामाविवहाययिताबुद्धोन्द्रियमनोऽनुगाः ॥ ४९६ ॥
 जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं नृणाम् ।
 प्रसूतव्यागावस्त्ववाग्मीनाष्टचेष्टो न क्लृप्तते ॥ ४९७ ॥
 न च दृष्टीर्भवे तस्य समर्थारूपदर्शने ।
 न च गन्धरसम्पर्गं गन्धान्याप्यथबुध्यते ॥ ४९८ ॥
 गिरो लोठयतेऽभीष्टं महारथाभि नन्दति ।

कूजते तुद्यते चैवं प्रतिपत्तिश्च हीयते ॥ ४८८ ॥
 कलं प्रभापते किञ्चिदभिन्यासः स उच्यते ।
 प्रत्याख्येयः सभूयिष्टं कश्चिदेवात्र सिध्यति ॥ ५०० ॥
 सप्ताहं वादशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
 ते घ्नन्ति संहिताधातोः पाकाम्बुञ्चति चान्यथा ॥ ५०१ ॥
 एतत्तु हारित्तस्वाहुर्घ्नन्ति मुञ्चति वानरम् ।
 दिवसैर्द्विगुणैः सप्त नवैकादशभिः क्रमात् ॥ ५०२ ॥
 दुर्गेभ्यसि यथा मग्नन् भाजनं त्वरया बुधः ।
 गृहीयात्तलमग्रासं तथाभिन्यासपीडितम् ॥ ५०३ ॥
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षिप्तं विद्याद्वत्तौजसम् ॥ ५०४ ॥
 कारयोपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागरामृता ।
 दशमूलीशठीशृङ्गीवासां भार्गीपुनर्न वा ॥ ५०५ ॥
 तुल्यामूत्रेण निष्क्राय पीतो स्रोतो विशोधनः ।
 अभिन्यासज्वरायासमाशुघ्नन्ति समुद्धतम् ॥ ५०६ ॥
 मातुलुङ्गाऽश्मभिल्व व्याघ्री पाठा रुबूकजः ।
 क्वाथो लवणमूत्राव्योऽभिन्यासानाह शूलनुत् ॥ ५०७ ॥
 व्याघ्रीदुरालभाभार्गी शठीशृङ्गी सपीष्करम् ।
 पक्वाम्बुश्चैकद्वेयमभिन्यासप्रशान्तये ॥ ५०८ ॥
 भार्गीपुष्करमूलञ्च रास्त्राविल्वं समुस्तकम् ।
 नागर दशमूलञ्च पिप्पलीविषसाधितम् ॥ ५०९ ॥
 द्विग्वार्द्रकरसो घृतं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
 सन्निपातज्वरं घोरमभिन्यासञ्च दारुणम् ।
 हृत्पार्श्वशूलमानाहं सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ५१० ॥
 वीजपूरकविल्वाश्ममेदकं वृहतीक्षयम् ।
 सकाशकं तथैरण्डं जले चाष्टगुणे शृतम् ॥ ५११ ॥

पक्वागो मूत्रसंयुक्तं विडसौवर्चलान्वितम् ।

हृदवस्तिशूलमानाहमभिन्धासे ज्वरे हितम् ॥ ५२२ ॥

दन्तीं द्रवन्तीं वृहतीमैरण्डं बीजपूरकम् ।

श्यामां व्याघ्रीञ्च निष्काप्याभिन्धासे बहुवर्चसि ॥ ५२३ ॥

मिहीयाघ्नमृताद्राक्षा अजाजी सकटुविकम् ।

शृङ्गीविडङ्गञ्च समं पक्वाविस्त्राव्यसाधयेत् ॥ ५२४ ॥

घृताक्तैः स्तण्डुलैर्भट्टैः पेयासुष्णां ज्वरोपिवेत् ।

हिक्काश्वासो च कासो च तथाभिन्धास्यपीडितः ॥

विवहवातविष्णून् पानमेतन्नयोजयेत् ॥ ५२५ ॥

वृहतीपौष्करं भोगीं शठीशृङ्गीदुरालभा ।

पक्वापाने प्रशसन्ति श्लेष्मा तेनोपशाम्यति ॥ ५२६ ॥

विष्टद्विशालाकटुकात्रिफलारग्वधैः कृतः ।

सक्षारो भेदनः काथः पेयः सर्वज्वरापहः ॥ ५२७ ॥

तिक्ताभयात्रिष्टहस्तीफलं वै राजवृचजम् ।

क्षाराव्यः सैश्वरी पेत काथो भेदी ज्वरापहः ॥ ५२८ ॥

आर्द्रकस्तरमो पितं सिन्धूत्यं सकटुविकम् ।

प्रबोधाय मुखे दद्यान्नस्यञ्च मरिचेन वै ॥ ५२९ ॥

मातुलुङ्गार्द्रकरसं कोपान्निलवणान्वितम् ।

अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ ५३० ॥

शिरोपबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।

अञ्जनं स्थाप्यबोधाय सरमो न शिलावचैः ॥ ५३१ ॥

शिरोपबीजं मरिच वत्समूत्रेण तत्समम् ।

अञ्जनं तदभिन्धासे मज्जा बोधनमिष्यते ॥ ५३२ ॥

मातुलुङ्गरसं तस्य द्विगुण्ण्डोयुतं मुखे ।

दद्यान्नधमन तीक्ष्णं पीटुतित्तोपसंहितम् ॥ ५३३ ॥

पटोलपत्रं सुषुवोद्वहतीकण्टकारिका ।
 मरिचं पिप्पलीविल्वं चिरविल्वं स चित्रकम् ॥ ५२४ ॥
 करञ्जबीजमञ्जिष्टा त्रायन्तीविश्वभेषजम् ।
 गलप्रबोधनं श्रेष्ठमभिन्यास ज्वरापहम् ॥ ५२५ ॥
 करञ्जो विल्वमञ्जिष्टे त्रायन्त्यग्निः प्रटोलकम् ।
 बृहत्सौ सुषुवोव्योषं कायः स्याद्गलशोधनः ॥ ५२६ ॥
 चिकित्सिते कृतेष्वेवं यस्य संज्ञा न जायते ।
 क्लृप्ताटे पादयोर्वापितस्य दाहः प्रशस्यते ॥ ५२७ ॥
 सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
 शोथः सञ्जायते तेन कथिद्देवविमुच्यते ॥ ५२८ ॥
 तं जयेच्छोणितस्त्रावैः सर्पिः पानप्रलेपनैः ।
 प्रदाहैः कफपित्तघ्नैः वमनैः कवलयहैः ॥ ५२९ ॥
 जीर्णानां रक्तशालिनां ज्वरघ्नकाथसाधितः ।
 प्रसृतस्त्वोदनोद्विस्त्रिः कार्या यूपादिकोपि वा ॥ ५३० ॥
 स चेज्जीर्यत्यविघ्ने न ज्वरीजीवेत्तदा ध्रुवम् ॥ ५३१ ॥
 गैरिकं पांशुकं शुण्ठी वचा कटफलकाञ्चिकैः ।
 कर्णशोथहरो लेपः सन्निपातज्वरे शृङ्गम् ॥ ५३२ ॥
 अभिघाताभिचाराभ्यामभिशापाभिपङ्गतः ।
 आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्त्रन्तं विभावयेत् ॥ ५३३ ॥
 स्यावास्यताविप्रकृतिं दाहोऽतीसार एव च ।
 भक्तारुचिः पिपासा च तोदय सङ्घ मूर्च्छया ॥ ५३४ ॥
 श्रौषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरो रुग्णमथुस्तथा ॥ ५३५ ॥
 कामजे चित्तविभ्रं शस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ।
 हृदये वेदना त्रासं गात्रेषु परिगृह्यति ॥ ५३६ ॥
 भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ।

अभिचाराभिशापाभ्यां मोहदृष्ट्या च जायते ।
 भूताभिषङ्गादुद्देशो हास्य रोदनकम्पनम् ॥ ५३७ ॥
 कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्त त्रयो मलाः ।
 भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ५३८ ॥
 अभिचाराभिशापोत्थो ज्वरो होमादिभिर्जयेत् ।
 दानस्त्रस्थयनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडनैः ॥ ५३९ ॥
 भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्वन्यावेशनताडनैः ।
 जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनः स्वास्थ्यैश्च मानसैः ॥ ५४० ॥
 शीपधोगन्धविषजोविषपित्तप्रवाधनैः ।
 जयेत्कपायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥ ५४१ ॥
 क्रोधंजि पित्तजित्काम्ये नार्याः सहाक्यमेव च ।
 आखासे नेष्टलाभेन वायोः प्रगमनेन च ।
 हृष्यणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ ५४२ ॥
 कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ।
 याति ताभ्यामुभाभ्याश्च भयशोकसमुत्थितः ॥ ५४३ ॥
 विसर्पेण ज्वरो यद्य यद्य विम्कोटकज्वरः ।
 तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरे भवेत् ॥ ५४४ ॥
 निम्बदारुकपायं वा हितं मौ मनसं तथा ।
 न्यमद्योत्थं भुञ्जीतदृताभ्यक्तं रसोदनम् ॥ ५४५ ॥
 रोगीत्यानप्रकोपाभ्यां यो ज्वरो जायते नृणाम् ।
 शमयेत्पाचयेद्वापि यथा योगैयिकिल्लिकः ॥ ५४६ ॥
 स्त्रीणामप्यप्रजातानां प्रजातानां तथाऽद्वितैः ।
 स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रकुप्यति ।
 तस्य प्रगमनं कार्यं तथा दोषविधानतः ॥ ५४७ ॥
 अभिघातज्वरे कुर्यात् क्रियासुष्णविवर्जिताम् ।

कषायमधुरस्निग्धां यथा दोषमथापि वा ॥ ५४८ ॥

अभिघातज्वरो नश्येत्पानाम्यङ्गेन सर्पिषः ।

मध्येर्द्रव्यैश्च सात्त्वैश्च तथा भांसरसौदनैः ॥ ५४९ ॥

व्यध्वन्मशमात्यध्वमङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।

ज्वरानुपाचरेत्पूर्वं सुस्निग्धक्षीरभोजनैः ॥ ५५० ॥

इत्यागन्तुकज्वरचिकित्सा ।

दोषोऽस्यो हितसम्भूतो ज्वरोऽकृष्टस्य वा पुनः ।

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ५५१ ॥

सन्ततो रसधातुस्यः सततो रक्तधातुगः ।

भिषजा चैव विज्ञेयः सोऽन्येषुः विशितायितः ॥ ५५२ ॥

मेदो गतस्तृतीयेऽङ्गिष्ठस्थिमज्जागतः पुनः ।

कुर्व्याच्चातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ५५३ ॥

सप्ताहं वादशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।

सन्तत्यायोऽविसर्गोऽस्याकान्ततः स निगद्यते ॥ ५५४ ॥

अहोरात्रे सततको द्वौकालावनुवर्तते ।

अन्ये क्षुप्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ॥ ५५५ ॥

तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ।

केचिद्भूताभिषङ्गोऽयं भुवते विषमज्वरम् ॥ ५५६ ॥

यस्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यान्तथैव च ।

वेगतथापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ ५५७ ॥

कफपित्ताक्षिकग्राही पृष्ठादातकफात्मकः ।

वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ५५८ ॥

चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं विविधं ज्वरः ।

जम्बाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ॥ ५५९ ॥

विषमज्वर एवान्यथातुर्थिकविपर्ययः ।

अस्थिमज्जागतैर्दोषैश्चातुर्थिकविपर्ययः ।

स मध्ये ज्वरयत्यङ्गीह्यादावन्ते विमुञ्चति ॥ ५६० ॥

समौ वातकफौ यस्य हीनपित्तस्य देहिर्नः ।

भवेत्तीक्ष्णो मृदुर्वापि ज्वरस्तस्य तु रात्रिजः ॥ ५६१ ॥

ज्वरान्तु विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।

यथोत्थणस्य दोषस्य तेषां कार्यं चिकित्सितम् ॥ ५६२ ॥

विषमज्वरनाशाय चिकित्सावस्यतेऽधुना ।

यातप्रधानं सर्पिर्भिर्वस्तिभिः सानुवासनैः ।

स्निग्धोष्णै रन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ५६३ ॥

विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्क्रतेन च ।

विषमे तिक्तशीतैश्च ज्वरे पित्तीक्ष्णं जयेत् ॥ ५६४ ॥

यमन पाचनं रुचमन्नपान विलङ्घनम् ।

कपायोष्णान्तु विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ ५६५ ॥

त्रायन्तीकटुकानन्ता सारिवाभिः शृतं जलम् ।

सन्तताद्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥ ५६६ ॥

द्राक्षापटोलनिम्बाप्लवङ्गकृद्धात्रिफलानृतम् ।

जलं जन्तुः पिबेच्छीतमध्ये दुर्ज्वरशान्तये ॥ ५६७ ॥

पटोलारिष्टमृद्धोकाशम्याकं त्रिफला वृषम् ।

काय ऐकादिकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥ ५६८ ॥

षोडपाष्टचतुर्भुजं यातपिन्नकफार्तिषु ।

चौद्रं कपाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ५६९ ॥

पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिष्टाश्रुताश्लम् ।

ज्वरं सततकं पानं निहन्त्याग्नयोजितम् ॥ ५७० ॥

उशीरं चन्दनं मुष्टं शुङ्गीधान्यनागरम् ।

अभ्रसा कथितः पेयः शर्करामधुयोजितः ।

ज्वरे तृतीयके पुंसां वृणादाहसमन्विते ॥ ५७१ ॥

स्थिरासासलकीदारशिवाह्वमहीपथैः ।

शृतं शीतं जलं देवाक्षितामधुविमिश्रितम् ।

चातुर्थिके ज्वरे तीव्रे मन्दे चैवाथ पावके ॥ ५७२ ॥

शैलूपमण्डनरजः वयसानुरूपं

शुभ्राङ्गवत्सुरभीपयसानिपीतम् ।

आदित्यवारभयपालदिने नरेण

चातुर्थिकं सुचिरजं जयति क्षणेन ॥ ५७३ ॥

कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।

पटोलं शारिवा सुस्तं पाठाकटुकरोहिणी ॥ ५७४ ॥

निम्बः पेटोलं त्रिफला मृद्वीका सुस्तवर्त्सकौ ।

किरांततिक्तमृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ५७५ ॥

गडूच्यामलकं सुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ।

कपायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ५७६ ॥

कल्कः शिरोपुष्पस्य रजनीद्वयसंयुतः ।

नस्यं सर्पिः समायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ५७७ ॥

अगस्त्यपत्रस्वरसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थिकमुद्यदीर्यम् ॥ ५७८ ॥

सहदेवायामूलं विधिना कण्ठनिबद्धमपहरति ।

एकं द्वित्रि चतुर्भिर्दिवसैर्भूतज्वरं पुंसां ॥ ५७९ ॥

सितवर्षाभूमूलं पयसा पीतं च प्रैत्तिकं जयति ।

चातुर्थिकं सुचिरजं ताम्बूले नैव भक्षणादयथा ॥ ५८० ॥

कृष्णामलकीरामठ दावी वचा राजसर्पपरसोनेः ।

कागलमूत्रं सुपिष्टैर्नस्यं त्वेकाहिकादिघ्नम् ॥ ५८१ ॥

वन्दार्कं विपजातञ्च तक्रेण विषमज्वरे ।

सर्पिषादधिमण्डेन हिङ्गुना च प्रयोजयेत् ॥ ५८२ ॥

पिप्पली शर्करा क्षौद्रं शृतं क्षीरं घृतं नवम् ।

खेजेन मथितं पेयं विषमज्वरनाशनम् ॥ ५८३ ॥

क्षीराविका रजनिमर्दक मन्त्रयाणाम्

मूले ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् ।

वङ्गं दिवाकरदिनेष्वयवाष्टमीषु

रात्रिज्वरं हरति रञ्जितसूचयक्षम् ॥ ५८४ ॥

घृतं पेयः शर्करा च पिप्पली मधुसर्पिषा ।

पञ्चसारमिदं देयं मथितं विषमज्वरे ॥

क्षतक्षीणे क्षये कामे हृद्रोगे चापि शस्यते ॥ ५८५ ॥

सुस्तामलकं गुडुक्षौ विश्वौषधिः कण्टकारिका कायः ।

पीतः सकृन्वाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ ५८६ ॥

रसोनकात्कं तिलतैलमियं

योऽग्राति नित्यं विषमज्वरार्तः ।

प्रमुच्यते मोऽप्यचिराज्ज्वरेण

वातामयैथापि सुघोररूपैः ॥ ५८७ ॥

जीरकं गुडसंयुक्तं विषमज्वरनाशनम् ।

अग्रिमाद्यं जयेच्छीघ्रं वातरोगापहमतम् ॥ ५८८ ॥

क्षीरेण पञ्चहृदगं वा दुग्धान्नाशी कणां पिबेत् ।

यावत्पूर्णं शृतं तत्स्यात्तथा चैवापकर्षयेत् ।

वातास्त्रश्वामपाण्डुर्शो गुल्मशीफोदरापहम् ॥ ५८९ ॥

विषमज्वरेषु कर्तव्यमूह्यं चाधय शोधनम् ।

शान्तिं नयेत् विहृद्यापि मक्षीद्रा विषमज्वरम् ॥ ५९० ॥

सुरासमंदाः पानार्थं भक्षार्थं चरणायुधाः ।

तित्तिराय यूमराय प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ ५९१ ॥

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सोराद्रमगंधेषु च ।

वाराणस्याञ्च यद्वत्तं तत्तदेकाहिके स्मरेत् ॥

योऽसौ सरस्वतीतीरेषु वस्तापसो मृतः ।

तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुञ्चत्येकाहिको ज्वर ॥ ५८४ ॥

एतन्मन्त्रेण वाञ्छत्यपत्रहस्तः प्रतर्पयेत् ॥ ५८५ ॥

आम्बोटजसहस्रेण दलेन सुकृतां पिवेत् ।

पेयां घृतप्लुता जन्तुधातुर्यिकहरीं ब्रह्म ॥ ५८६ ॥

सैन्धवं पिप्पलीनाञ्च तण्डुलाः समनः शिलाः ।

नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं यस्यते विषमज्वरे ॥ ५८७ ॥

उर्णनाभेय जालेन कज्जल आह्वयेच्छनैः ।

अञ्जयेन्नेत्रयुगलं द्वाहिकेन्तु ज्वर जयेत् ॥ ५८८ ॥

निम्बपत्रं वचा कुष्ठं पथ्यासिदार्थकं घृतम् ।

विषमज्वरनागायु गुग्गुलुयेति धूपनम् ॥ ६०० ॥

विडालं वा शक्रच्छेष्टं विषमानस्य धूपने ।

सहदेवी वचाभद्रानाकुलीभिः प्रधूपनम् ।

प्रदेहोद्वर्तनं कुर्यादिभिर्वा ज्वरयान्तये ॥ ६०१ ॥

मयूरचन्द्रकैर्धूपः सर्वज्वरग्रहापहः ॥ ६०२ ॥

पल्लकपा वचा कुष्ठैर्निम्बपत्रयवैर्घृतैः ।

पथ्यासिदार्थकैर्धूपः शस्तः सर्वज्वरापहः ॥ ६०३ ॥

पुरध्याम वचा सर्जनिम्बाकार्गुरुदारुभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः श्रेष्ठोऽयमपराजितः ॥ ६०४ ॥

रुद्रजटागोशृङ्गं विडालविष्टोरगम्य निर्मोक्तः ।

मदनफलभूतकेश्यौ वंशत्वग्रूद्रनिर्मोक्तम् ॥ ६०५ ॥

घृतयवमयूरचन्द्रकागलकरोमाणि सर्पपाः सबचाः ।

हिगुगवास्त्रि मरिचाः समभागाः छागमूत्रसंयिष्टाः ॥ ६०६ ॥

- धूपनविधिना शमयन्त्येते सर्वान् ज्वरान्वियतम् ।
ग्रहडाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥ ६०७ ॥

इति माहेश्वरधूपः ।

ज्वरवेगस्य कालञ्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।
तस्येष्टैरङ्गुतैर्वापिर्विषयैनाशयेत् स्मृतिम् ॥ ६०८ ॥
सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
ज्वरं सम्भोजनैः पथ्यै ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ ६०९ ॥
ज्वराः कपायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।
रूक्षस्य ये न शम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषङ्मतम् ॥ ६१० ॥
बलाग्निमन्यत्रिफला क्वाथेदं धातुतं पचेत् ।
तिल्वका वापमेतद्धि विषमज्वरनाशनम् ॥ ६११ ॥
चन्दनं चित्रकं सिङ्ही वत्सकं मुस्तनागरि ।
कटुका त्रायमाणा च धान्रूशीरे द्विशारिवे ॥ ६१२ ॥
द्राक्षाऽर्द्धपलमात्राणि सौम्यवारेषु संहरेत् ।
क्षीराढकसमायुक्तां सर्पिषोऽर्द्धतुलां पचेत् ॥ ६१३ ॥
चातुर्यिकं हरेत्पीतमुन्मादं विषमज्वरम् ।
व्याहिकं श्लासकासौ च सर्वापस्मारमेव च ॥ ६१४ ॥

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

विडङ्ग मुस्तत्रिफला भस्त्रिष्टा दाडिमोत्पलैः ।
श्यामैलवालुकैः लाभिः चन्दनामरदारुभिः ॥ ६१५ ॥
वर्हिष्ट कुटरजनो पर्णिनीशारियाद्वयैः ।
हरेणुका ब्रिहदन्तीषचातालीयनागरैः ॥ ६१६ ॥
बला विशालहृद्गती भाल्लती पृष्टिपर्णिभिः ।
एतैश्च कार्पिकैः कल्कीर्घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ ६१७ ॥

चतुर्गुणेन पयसा द्विगुणेन जलेन च ।

एतत्कल्याणकं नाम सर्पिः पक्वं त्रिदोषनुत् ।

विषमज्वरश्वासकासगुल्मीक्षादज्वरापहम् ॥ ६१८ ॥

इति कल्याणघृतम् ।

एतदेव हविः पक्वं जीवनीयोपसंस्कृतम् ।

द्विपक्ष मूलकायेन शतावर्याः रसेन च ॥ ६१९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा महाकल्याणमुच्यते ।

अपस्मारप्रहं शोथं क्लेशं कार्श्यमजीवितम् ॥ ६२० ॥

घृतमेतन्निहन्त्याशु ये चापि विषमज्वराः ।

जीवनीयगणत्वेन काकौल्यादिगणप्रहः ।

महाकल्याणके कार्यो घृते तु दशकार्षिकः ॥ ६२१ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

शुण्ठीकणा चित्रकश्च चर्ष्य ग्रथिकमेव च ।

कुर्व्यात्पञ्चपलान् भागानेकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ ६२२ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

एतैस्तु पलिकैः कल्कैः सैन्धवेन समन्वितैः ॥ ६२३ ॥

पट्पलं नाम विख्यातं विषमज्वरनाशनम् ।

श्वासकासाग्निदीर्घस्य प्रतिश्यायित्वमेव च ।

शोचोर्ध्ववातश्वयथुपाण्डुरोगांश्च नाशयेत् ॥ ६२४ ॥

इति पट्पलं घृतम् ।

नागरश्चविकाक्षारः पिप्पलीमूलचित्रकम् ।

कणा च पलिकान् भागान् घृतप्रस्थे विपाचयेत् ॥ ६२५ ॥

शृङ्गवेररसं प्रस्थं मस्तुप्रस्थं तथैव च ।

एकाहिकं दशाहिकञ्च त्रयाहिकञ्च चतुर्थकम् ॥ ६२६ ॥

एतान् सर्वज्वरान् हन्ति स्थूलत्वं कुरुते मृशम् ।
दुर्नाम श्वासकासघ्नं बसवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ६२७ ॥

इत्यमृतपट्टपलं घृतम् ।

सुवर्चिका नागरकुष्ठमूल्या
लाक्षा निशालोहितयष्टिकाभिः ।
तैलं ज्वरे पट्टगुणं तक्रमिदं
मभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्थात् ॥ ६२८ ॥

दध्ना स सारकस्यात्र तक्रं कट्टरमिथ्यते ।

इति षट्कट्टरतैलम् ।

शुक्लारनालैर्दधिमस्तु तक्रैः
फलाम्बुभागेन समं हि तैलम् ।
कृष्णादिकल्कैर्मृदुवङ्गिसिद्ध-
मभ्यञ्जनं वातकफज्वराणाम् ॥ ६२९ ॥
ऐकाहिकद्वित्रिचतुर्थकानां
मासार्धमासद्वयमासिकानाम् ।
निवारणं तद्विषमज्वराणां
तैलस्तु षट्कट्टरकं महत्तथात् ॥ ६३० ॥

—०—

कल्को कृष्णादिगणो यथा ।

कृष्णा चित्रकपङ्कजन्या वासर्क विषकायनम् ।
अन्यिकैले चातिविपारिणुकश्च कटुत्रयम् ॥ ६३१ ॥
यवानो गोस्तनो श्याघ्री भूनिम्बं विष्वचन्दनम् ।
मार्गी श्यामा शिंवा धात्री स्थिरामूर्वा सजीरका ॥ ६३२ ॥

सर्पपं हिङ्गुकटुकी विडङ्गश्च समांशकम् ।

एषः क्षणादिको नाम्ना गणो ज्वरविनाशनः ॥ ६३३ ॥

इति महापट्कट्टरतैलम् ।

लाक्षासोढके प्रस्थं तैलस्य विपचेद्विपक् ।

मरुवाढकं समादाय पिष्ट्वा चात्र विनिक्षिपेत् ॥ ६३४ ॥

शतपुण्या हरिद्रा च मूर्वा कुष्ठं हरेणुकम् ।

कटुकं मधुकं रास्ना अश्वगन्धा च दारु च ॥ ६३५ ॥

समुस्तं चन्दनं चैव पृथगच्च समानकैः ।

द्रव्यैरुतैस्तु तस्मिन्मध्यङ्गं मारुतपट्टम् ॥ ६३६ ॥

विषमाख्यान् ज्वरान् सर्वानाश्वेव प्रशमं नयेत् ।

कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्ठं दौर्गन्ध्यं गौरवम् ॥ ६३७ ॥

त्रिकष्टप्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनं तथा ।

पाप्मा लक्ष्मीप्रशमनं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६३८ ॥

अश्विभ्यां निर्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं त्विदम् ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

सोमं सातुचरं देवं स मातृगणमीश्वरम् ।

पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ॥ ६३९ ॥

विदोषजे ज्वरे ह्येतदस्त्वंगे च धातुगे ।

लक्षणं मौक्तिकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम् ॥ ६४० ॥

इति विषमज्वरः ।

नित्यं मन्दज्वरो रुचः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति ।

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवसासकी ॥ ६४१ ॥

प्रलिपन्निव गात्राणि धर्मेण गौरवेण च ।

मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यान्नलेपकः ॥ ६४२ ॥

कफवातज्वरप्रोक्तां क्रियां वातवलासके ।

प्रयुञ्जीत भिषक् श्लेष्मज्वरघ्नोन्तु प्रलेपके ॥ ६४३ ॥

विदग्धं ज्वरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।

तेनार्हं शीतलं देहमर्द्धमुष्णं प्रजायते ॥ ६४४ ॥

कायेदुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।

तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ ६४५ ॥

काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।

शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ६४६ ॥

त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम् ।

तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ६४७ ॥

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।

तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ६४८ ॥

द्वावेतौ दाहशीतादि ज्वरौ संसर्गजौ मतौ ।

दाह पूर्वस्तयोः कष्टः क्लृप्त्साध्यतमश्च सः ॥ ६४९ ॥

इति दाहशीतादिनिदानम् ।

शुण्ठीचराम्बु शीरेष्वपिबेत्तोयं सुसाधितम् ।

दाहशीतज्वरहरं पाचनं भिषजां मतम् ॥ ६५० ॥

शीताभिभूते मुख्ये कुर्याच्छीतहरी क्रियाम् ।

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ॥ ६५१ ॥

मधुफाणितमित्रेण निम्बपत्राभ्रसापि वा ।

दाहज्वरार्त्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥ ६५२ ॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरुताम्रकास्यादिपाचं प्रणिधायनाभौ

तत्राम्बुधारावद्भुजपतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीताम् ।

वाप्य कमलहासिन्यो जलयन्त्रमृष्टा शुभाः ।

नार्यस्यन्दनदिग्धाङ्गो दाहदैत्यहरामताः ॥ ६५४ ॥

शतधीतष्टताभ्यक्तं दिङ्मादा यवशतुभिः ।
 कोलामलकसंयुक्तैः शूकधान्याम्भसंयुतैः ॥ ६५५ ॥
 अम्भपिष्टैः सुशीतैश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ।
 अम्भपिष्टैः सुशीतैश्च पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥ ६५६ ॥
 बदरोपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकेन वा ।
 लिप्तेऽङ्गे दाहदृग्मूर्च्छासर्वथैव प्रशाम्यति ॥ ६५७ ॥
 दाङ्गिमं बदरं लोध्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।
 पिष्ट्वा मूर्ध्निप्रलेपोऽयं पिपासादाहनाशनः ॥ ६५८ ॥
 ; कालीयवदरानन्ता पट्टीचन्दनकाञ्जिकैः ।
 स घृतैः स्याच्छिरोलेपस्तृष्णादाहविनाशनः ॥ ६५९ ॥
 स्वरसं मातुलुङ्गस्य संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
 तालुशोषे प्रदेहोऽयं मूर्ध्निदाहे स सैन्धवः ॥ ६६० ॥
 करवीरस्य पत्राणि चन्दन सारिवातिलाः ।
 दृष्ट्वाघ्नः शिरसाऽऽलेप आरणालेन पेपितः ॥ ६६१ ॥
 वारिशीतं मधुयुतमाक्रंण्डाद्वापिपासितम् ।
 बामयेत्पाययित्वा तु तेन दृष्ट्वाप्रशाम्यति ॥ ६६२ ॥
 पद्मकोत्पलकङ्कारमृणालविसर्पौष्करैः ।
 कुसुन्दो शीरमञ्जिष्ठा पद्मगैरिककट्फलैः ॥ ६६३ ॥
 शारिवाहयलोभाद्द जीरीखर्जूरसुस्तकैः ।
 धात्रीयतावरीयुक्तैः कांथे कल्के प्रयोजितैः ॥ ६६४ ॥
 स लाक्षाभः पयः शुक्लस्वच्छकाञ्जिमस्तुभिः ।
 पक्वं तैलमिदन्त्यद्यं दृष्ट्वादाहज्वरापहम् ॥ २६५ ॥
 पद्मप्रभृति यत्र सुदृव्याणि स्नेहसम्बिधौ ।
 तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक्स्थाश्च चतुर्गुणम् ॥ ६६६ ॥
 इति पद्मकतैलम् ।

शीतस्तस्य तु वातघ्नं सुखोष्णाग्नीज्वगाहनम् ।
 पट्टकौशेय वासोभिः पत्रोर्णादिभिरावृतः ।
 निवाति मन्दिरे स्थाय्य कृष्णागुरुसुधूपिते ॥ ६६७ ॥
 कायस्थानाकुलोत्तिक्ता वयस्थापुरचोरकैः ।
 सहदेवी वचा कुष्ठैः शीतघ्नैर्घूपलेपनैः ॥ ६६८ ॥
 एतैरेवीषधैः पिष्टैर्लवणचारसंयुतैः ।
 सान्निर्विपाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥ ६६९ ॥
 सुखोष्णैर्मस्तु गोमूत्रगुक्तैः सेकीति शीतहा ।
 सुरसार्जकशिग्रूणां प्रलेपो दलसम्भवः ॥ ६७० ॥

इति दाहशीतादियुक्तज्वरविधिः ।

गुरुताद्वदयोत्क्षेपः सदनं हृद्यरोचकौ ।
 रसस्ये तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्योपजायते ॥ ६७१ ॥
 रक्तनिष्टीवनं दाहो मोहः कर्हं न विभ्रमौ ।
 प्रलापः पिडिकास्तृष्णा रक्ताग्रासे ज्वरे नृणाम् ॥ ६७२ ॥
 पिण्डिकोद्देष्टनं तृष्णास्तृप्तमूत्रपुरीयता ।
 उष्मार्तदाहविचेपी ग्लानिः स्यान्नासगे ज्वरे ॥ ६७३ ॥
 भृशं खेदस्तृपा मूर्च्छा प्रलापः कर्हिरेव च ।
 दीर्गम्यारोचकौ ग्लानिर्मेदः स्वेचासहिष्णुता ॥ ६७४ ॥
 भेदीऽस्यां कूजनं श्वासो विरेकश्चर्हिरेव च ।
 विचेपणञ्च गात्राणामितदस्त्रिगते ज्वरे ॥ ६७५ ॥
 तमः प्रवेशनं हिक्का कांसः शैत्यं वमिस्तथा ।
 अन्तर्दाहो महार्शामो मर्मभेदश्च मज्जगे ॥ ६७६ ॥
 मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रम्यानगते ज्वरे ।
 शेषस्तव्यतामोचः शुक्रंश्च तु विग्रेषतः ॥ ६७७ ॥

रसरक्ताग्रितः साध्यो मांसमेदो गतश्चयः ।

अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शक्योऽपि न जीवति ॥ ६७८ ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

रसस्ये तु ज्वरे तस्मिन् कुर्याच्चमनलङ्घने ।

सेकः संशमनो लेपो रक्तमोक्ष मष्टगते ॥ ६७९ ॥

तीक्ष्णं विरेकश्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे ।

मेदस्ये मेदसो नाशमस्थिस्ये वातनाशनम् ॥ ६८० ॥

वस्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोद्धर्तनं तथा ।

मज्जाशक्ते क्रियानोक्ता भरणं तत्र भाषितम् ॥ ६८१ ॥

कटुकारोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च ।

हरीतकी, च तत्तोयमामाशयगते ज्वरे ॥ ६८२ ॥

इति सप्तधातुगतचिकित्सा ।

वर्षा, शरद्वसन्तेषु बाताद्ये, प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोन्म, सद्यः साध्यः प्राकृतस्यानिलोद्भवः ॥ ६८३ ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्चेष्टान्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात्पित्तंश्च शूरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ ६८४ ॥

तत्र कृत्या विसर्गाश्च तत्र नानशनाद्वयम् ।

कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ६८५ ॥

काले पथास्त्रं सर्वेषां प्रहृतिर्वृद्धिरेव, च ।

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयिता, ॥ ६८६ ॥

अन्तर्दाहोऽधिका दृष्ट्या प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

सन्ध्यस्थि शूलमस्वेदो दोषवर्चो विनिग्रहः ॥ ६८७ ॥

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लेक्षयेत् ॥ ६८८ ॥
 सन्तोषो ह्यधिको वाह्यं दृष्ट्वादीनाञ्च मार्दवम् ।
 वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ६८९ ॥
 बलवत् स्वल्पदोषेषु ज्वर साध्योऽनुपद्रवः ॥ ६९० ॥
 ज्वरे तुल्यर्तुं दूष्यत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता ।
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य सत्त्वणम् ॥ ६९१ ॥
 न शाम्यति ज्वरो यस्य पक्षादूर्ध्वं शरीरिणाम् ।
 मन्दवेगानुचारो च स ज्ञेयो जीर्णता गतः ॥ ६९२ ॥
 आसत्तरात्रात्तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
 मध्यं चतुर्दशाहन्तु पुराणमत उत्तरम् ॥ ६९३ ॥
 पुराणेपिज्वरे दोषा यद्यपथ्यैः पुनस्तथा ।
 लक्षयेत्तत्र त पश्चाद्यथोक्ता कारयेत् क्रियाम् ॥ ६९४ ॥
 निदग्धिका नागरिकामृतानां
 तोयं पिबेन्निग्रयितपिप्पलीकम् ।
 जीर्णज्वरारोघक कासशूल-
 श्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसे तु ॥
 हन्यूर्ध्वजान् गदान् प्रायः सायन्तेनोपयुज्यते ॥ ६९५ ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कायं क्षिप्तोद्भवोद्भवः ।
 जीर्णज्वरकफध्वंसो पञ्चमूलकतोऽथवा ॥ ६९६ ॥
 पिप्पली मधुसंमिश्रं गुडूची स्वरसं पिबेत् ।
 जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ६९७ ॥
 जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।
 कासाजीर्णरूपिष्वास हृत्पाण्डु क्षमिरोगनुत् ॥ ६९८ ॥
 अमृतायाः कपायस्तु शतं चैव सुशीतलम् ।
 मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ६९९ ॥

अनन्तं बालकं सुस्तं नागरं कदुरोद्विशीम् ।
 सुखाम्बुना प्रागुदयात् पिबेदक्षसमं रवेः ।
 एष सर्वज्वरं हन्ति दीपयत्याशु चानसम् ॥ ७०० ॥
 द्राक्षाभृता शठो शृङ्गी सुस्तकं रक्तचन्दनम् ।
 नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥ ७०१ ॥
 उशीरं धान्यकं पद्मं बालकं कण्टकारिका ।
 पुष्करं पित्तुमन्दश्च दशाष्टाङ्गमिति स्मृतम् ॥ ७०२ ॥
 जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्चययुनाशनम् ॥ ७०३ ॥

इति द्राक्षादिकायः ।

शिरोगोरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् ।
 जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ ७०४ ॥
 मधुना वाय तैलेन ज्वरघ्नेन प्रयोजयेत् ॥ ७०५ ॥
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्ठं धात्रीफलं सधान्याम्बु ।
 कल्कं सुखोष्णीं लेपो ज्वरेण शिरसोरुजं जयति ॥ ७०६ ॥
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं नस्यं स्यादनघं घृतम् ॥ ७०७ ॥
 कणामधुकन्दुहीकावलाचन्दनशरिवा ।
 नि काय्यं पयसा पीतो जीर्णज्वरविनाशनः ॥ ७०८ ॥
 श्वेतजयन्तीमूलं विधिना बद्धं शिखान्तरे हन्ति ।
 जीर्णज्वरं नराणां खलु इव दुरितेन चात्मानम् ॥ ७०९ ॥
 तिक्ता पर्पटभूनिम्बं सुस्तद्विध्वरुहा पिबेत् ।
 अभ्यासेन जयत्येष ज्वरमास्त्युमातुरः ॥ ७१० ॥
 नावनं लङ्घनं चिन्ता व्यवायः शोकभीक्रुधः ।
 एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसंचयात् ॥ ७११ ॥
 गुडं पिप्पलीमूलस्य चूर्णेनालीढितं सिद्धम् ।
 चिरादपि च सन्नष्टा निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ७१२ ॥

सायं स्निग्धमशेषं कृत्वा चार्त्ताकमेव पूर्वाह्ने ।
 मधुयुतमश्वत्थं चिरान्नष्टामप्याप्रुया विद्राम् ॥ ७१३ ॥
 वायसजङ्घामूलं मूलं वा शिरसिकाकमाच्याय ।
 विष्टं निद्राकरणं सुद्रूलं वाऽग्निं सगुडम् ॥ ७१४ ॥
 निद्रानाशे प्रकर्त्तव्यं पादयोर्मृदुमर्दनम् ।
 तिलतैलारनालाभ्यां शतधौतघृतेन च ॥ ७१५ ॥
 छागक्षीरेण विजयां पिष्टोपादौ प्रलेपयेत् ।
 तेनायाति पुनर्निद्रा चिरकालगतापि वा ॥ ७१६ ॥
 सुखरं श्यावयेद्वापि संगीतं मधुरस्वनम् ।
 कर्णसंपूरणाद्वापि निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ७१७ ॥
 मरिचं नालया दृष्ट्वा कस्तूर्यां जनमिष्यते ।
 त्रिरात्रादपि सन्निष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ ७१८ ॥
 रक्तकरवीरपुष्पं कुष्ठं घात्रीफलं सधान्याम्बु ।
 कल्कः सोष्णो लेपो ज्वरेषु शिरोरुजं हन्ति ॥ ७१९ ॥
 क्षीणे कफे ज्वरे जीर्णे खल्वदोषे पिपासिते ।
 दाहार्त्ते च पयो योज्यं तेन वेत्तु विषं भवेत् ॥ ७२० ॥
 श्लासात्कासाच्छिरः शूलात् पार्श्वशूलात् पीनसान् ।
 मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलो नृतं पयः ॥ ७२१ ॥
 द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।
 क्षीराशेषः कर्त्तव्यः क्षीरपाके त्वयं विधिः ॥ ७२२ ॥
 मिताज्यविश्वखर्जुरीरुहोकाभिः नृतं पयः ।
 शीतं मधुयुतं पीतं दृढदाहज्वरनाशनम् ॥ ७२३ ॥
 त्रिकण्टकवलाद्याघ्नो गुडनागरसाधितम् ।
 यक्षौ मूष विवस्वत् शीथज्वरहरं पयः ॥ ७२४ ॥
 मृष्यो च विल्वपर्णामूषयसोदकमेव च ।

- क्षीरावशिष्टं तत्पीतं तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥ ७२५ ॥
- चूर्णं त्रिवृत्कणा श्यामा त्रिफलानां सिता समम् ।
- भेदि कोष्ठरुजादाहगौरवज्वरनाशनम् ॥ ७२६ ॥
- साधितं बिल्वपेशिभिर्मूलेनाऽमण्डकस्य च ।
- सद्यो हन्ति पयः पीतं ज्वरं सम्यग्विर्वर्तिकम् ॥ ७२७ ॥
- मधुकारग्वधद्राक्षा तिलतायास फलत्रिकैः ।
- सपटोलैर्जलं भेदि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ७२८ ॥
- ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
- कामन्तु पायसं तस्य निरुहैर्वाहरेभ्यस्तान् ॥ ७२९ ॥
- श्रोत्रोचके गात्र सादे वैव ऐर्यं गमलादिषु ।
- शान्तज्वरेपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरैः ॥ ७३० ॥
- ज्वरोक्षणा ज्वरेऽजीर्णं वायुः कुप्यति रुक्षिते ।
- घृतं संग्रमनं तस्य दीप्तस्येवाम्बुवेश्मनः ॥ ७३१ ॥
- कल्याणकं कटुफलकं घृतं जीर्णज्वरे पिबेत् ॥ ७३२ ॥
- कुक्कुटं तरुणं सद्यः कृत्वा पादान्ध वर्जितम् ।
- तस्य मांसस्य कुर्वीत शृतं पलशतं भिषक् ॥ ७३३ ॥
- वृद्धतो कण्टकारी च शृङ्गीकर्कटकस्य च ।
- वदराणि कुलित्यानि भांगीं क्षामलिकी तथा ॥ ७३४ ॥
- शठोपुष्करमूलञ्च पञ्चमूलं महत्तया ।
- एतत्तुलाञ्च संगृह्य द्विद्रोणे त्वग्भसः पचेत् ॥ ७३५ ॥
- पादशेषं परिश्राव्यकषायं ग्राहयेद्विषक् ।
- पङ्गुणं क्षीरमाहृत्य विपचेत्तु घृतादकम् ॥ ७३६ ॥
- तत्र कल्कीकृतं दद्यादखल्यं पञ्चमूलकम् ।
- तस्माधुसिद्धं विज्ञायशुभे भाण्डे निधापयेत् ॥ ७३७ ॥
- तस्य काले पिबेन्मात्रां बलं दीपयन्वेष्ट्य च ।

जीर्णं तस्मिंस्तु भुञ्जीतरक्तशाल्योदनं तथा ॥ ७३८ ॥

जीर्णज्वरोपसृष्टानां शय्यतां श्वासकासिनाम् ।

प्रयोज्यं कौकुटं सर्पिर्यक्ष्मिणां विषमज्वरे ॥ ७३९ ॥

सैखनं हृंहणीयञ्च वलवर्णाग्निवर्धनम् ।

इति कौकुटं दृतम् ।

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।

पक्वाऽग्नेन कपायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ ७४० ॥

पिप्पलीमुस्तमृद्दीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।

कल्कीकृतैश्च विपचेद् दृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ ७४१ ॥

इति वासादिदृतम् ।

अत्र चाष्टगुणे तोये कथिने काथदुग्धयोः ।

प्रत्येकं द्विगुणं भागं पृथक् सर्पिषु निक्षिपेत् ॥ ७४२ ॥

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्निग्धात्काथञ्चतुर्गुणम् ।

काथाच्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यं समो मतः ॥ ७४३ ॥

मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा ।

कठिनात्कठिने द्रव्ये देयं षोडशिकं जलम् ॥ ७४४ ॥

मृदादि काथ्यसङ्घाते मानं उक्ते चिकित्सकाः ।

मध्यस्थोभयभागित्वादिच्छन्यष्टगुणं जलम् ॥ ७४५ ॥

सिद्धमेतद् दृढं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ ७४८ ॥
 क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलमरोचकम् ।
 भङ्गाभितापमग्निञ्च विषमं सन्निवृणोति ॥ ७५० ॥
 जलस्र्जं हौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तीयं चतुर्गुणम् ॥ ७५१ ॥
 इति पिप्पल्याद्यं दृढम् ।

पिप्पल्याद्यमिदं कापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ।
 यथाधिकरणेनोक्तिर्गणे स्नेहस्य सम्बन्धौ ।
 तत्रैव कल्कनिर्यूहाविष्येते स्नेहवेदिनां ॥ ७५२ ॥
 एतद्वाक्यवलेनैव कल्कसाध्यपरं दृढम् ॥ ७५३ ॥

—०—

क्षीरहृद्यासनारिष्टजम्बू समच्छदार्जुनैः ।
 शिरोवृद्धिदिरास्फोतानृतबल्ल्याटरूपकैः ॥ ७५४ ॥
 कटुकापर्पटोक्षीरवचातेजोवतीघनैः ।
 साधितं तैलमभ्यङ्गादाशुजीर्णज्वरं जयेत् ॥ ७५५ ॥
 इति क्षीरहृद्याद्यं तैलम् ।

चन्दनाद्यं द्रितं तैलं शोषाधिकारकोर्तितम् ।
 तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ७५६ ॥
 जीर्णज्वरेषु सर्वेषु दोषे पक्ताशयान्निते ।
 स्नेहवस्तिः प्रयोक्तव्यः सनिरुहो यथा विधिः ॥ ७५७ ॥
 इति जीर्णज्वरः ॥

गुडूच्यारसकल्काभ्यां त्रिफलायाह्वयस्य वा ।
 मृन्दीकायाबलायाश्च सिद्धाः स्नेहान्ज्वरच्छिदः ॥ ७५८ ॥
 इति गुडूच्यादिदृढम् ।

जीर्णं तस्मिंस्तु भुञ्जीतरक्तशाल्योदनं तथा ॥ ७३८ ॥

जीर्णज्वरोपसृष्टानां शुष्यतां श्वासकासिनाम् ।

प्रयोज्यं कौकुटं सर्पिर्यक्ष्मिणां विपमज्वरे ॥ ७३९ ॥

लैखनं वृंहणीयञ्च बलवर्णान्निवर्धनम् ।

इति कौकुटं द्रवम् ।

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणाम् दुरालभाम् ।

पक्वाऽनेन कपायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ ७४० ॥

पिप्पलीमुस्तसृङ्गीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।

कल्कीकृतैश्च विपचेद् द्रव्यं जीर्णज्वरापहम् ॥ ७४१ ॥

इति वासादिद्रवम् ।

अत्र चाष्टगुणे तोये कथिते काथदुग्धयोः ।

प्रत्येकं द्विगुणं भागं द्रव्यं सर्पिषु निक्षिपेत् ॥ ७४२ ॥

कात्काञ्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्काथञ्चतुर्गुणम् ।

काथाञ्चतुर्गुणं वारि काथः काथ्यः समो मतः ॥ ७४३ ॥

सृङ्गी चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा ।

कठिनात्कठिने द्रव्ये देयं षोडशिकां जलम् ॥ ७४४ ॥

सृङ्गादि काथ्यसङ्घाते मान उन्ने चिकित्सकाः ।

मध्यस्थोभयभागित्वादिच्छन्त्यष्टगुणं जलम् ॥ ७४५ ॥

पलैः षोडशभिः प्रस्थं शुष्काणां तद्विदो विदुः ।

द्विगुणं स्वरसार्द्राणां तैलक्षारद्वयसाम् ॥ ७४६ ॥

न लभ्यते रसो येषां काथन्तेषान्नु निक्षिपेत् ।

त्रिफलाव्यतिरेकेण मृतमेतत्पतञ्जलेः ॥ ७४७ ॥

पिप्पल्यचन्दनं मुस्तसुशीरं कटुरोहिणी ।

कलिङ्गकालामलकी शारिवातिविषे स्थिरा ॥ ७४८ ॥

द्राक्षामलकबीजानि त्रायमाणानिदग्धिका ।

सिद्धमेतद् दृढं सद्यो जीर्णज्वरमप्योहति ॥ ७४८ ॥

क्षयं काशं शिरःशूलं पाण्डुरशूलमरोचकम् ।

अङ्गाभितापमग्निश्च विषमं सन्निवृच्छति ॥ ७५० ॥

जलस्त्रे दौषधानान्तु प्रमाणं यत्र नेरितम् ।

तत्र स्यादौषधात् स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ ७५१ ॥

इति पिप्पल्याद्यं दृढम् ।

पिप्पल्याद्यमिदं क्वापि तन्त्रे क्षीरेण पच्यते ।

यथाधिकरणेनोक्तिर्गणे स्नेहस्य सम्बधौ ।

तत्रैव कल्कनिर्युद्धाविष्यते स्नेहवेदिनां ॥ ७५२ ॥

एतद्वाक्यवलेनैव कल्कसाध्यपरं दृढम् ॥ ७५३ ॥

—०—

क्षीरवृक्षासनारिष्टजम्बू मसच्छेदार्जुनैः ।

शिरीषखदिरास्फोतामृतबल्याटरूपकैः ॥ ७५४ ॥

कटुकापर्पटोशीरवचातेजोवतीघनैः ।

साधितं तैलमभ्यङ्गादाशुजीर्णज्वरं जयेत् ॥ ७५५ ॥

इति क्षीरवृक्षाद्यं तैलम् ।

चन्दनाद्यं क्षितं तैलं शोषाधिकारकीर्तितम् ।

तथा नारायणं तैलं जीर्णज्वरहरं परम् ॥ ७५६ ॥

जीर्णज्वरेषु सर्वेषु दोषे पक्वाशयायिते ।

स्नेहवस्तिः प्रयोक्तव्यः सनिरूही यथा विधिः ॥ ७५७ ॥

इति जीर्णज्वरः ॥

गुडूच्यारसकल्काभ्यां त्रिफलायाह्वयस्य वा ।

मृन्दीकायाबलायाश्च सिद्धाः स्नेहाज्वरच्छिदः ॥ ७५८ ॥

इति गुडूचादिदृढम् ।

पञ्चकोलैः ससिन्धूतैः पलिकैः पथसासमम् ।

सर्पिः प्रस्थं शृतं ग्रीह विषमज्वरनाशनम् ॥ ७५८ ॥

इति चीरपट्पलं दृतम् ।

अत्र द्रवान्तरानुक्तौ चीरमेव चतुर्गुणम् ।

द्रवान्तरेण योगे हि चीरं स्नेहसमं भवेत् ॥ ७६० ॥

—०—

दशमूलीरसे सर्पिः सचीरे पञ्चकोलकैः ।

सचारैर्हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकासाग्निमग्दताः ॥ ७६१ ॥

वातपित्तकफव्याधौ ग्रीहानं चापकर्षति ।

इति दशमूलीचीरपट्पलं दृतम् ।

बलां शतदंष्ट्रां वृद्धन्तीं कलशीं धावनी स्थिराम् ।

निम्बं पर्पटकं सुस्तं वायमाणां दुरालभाम् ॥ ७६२ ॥

कृत्वा कपायं कल्कार्यं दद्यादामलकी शठीम् ।

द्राक्षापुष्करमूलञ्च मेदामामलकानि च ॥ ७६३ ॥

दृतं पथ्य तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।

क्षयकामप्रगमनं शिरः पार्श्वरुजापहम् ॥ ७६४ ॥

इति बलाद्यं दृतम् ।

अत्राप्यष्टगुणैस्तृतीयैः कथितः कायदुग्धयोः ।

प्रत्येकं द्विगुणो भागः कर्त्तव्यो भिषजाद्यते ॥ ७६५ ॥

—०—

वामामृतारिष्टभांगी पञ्चमूलफलत्रिकैः ।

मपायसमधुद्राक्षा कागमोर्यं रक्षमम्पितैः ॥ ७६६ ॥

दृतप्रस्थं विषक्तप्यमेभिर्मोक्षामतः विवेत् ।

वृद्धदामाद्यतं प्रीकमेतत्सर्वज्वरापहम् ॥ ७६७ ॥

इति वृद्धदामाद्यं दृतम् ।

मञ्जिष्ठातिविषापथ्या वचानागररोहिणी ।

देवदारुहरिद्रा च द्रोणेऽपांपालिकान्पचेत् ॥ ७६८ ॥

कायेऽस्मिन् साधयेत्पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ।

शृङ्गवेरकणाहिङ्गुद्विचारपटुपञ्चकैः ॥ ७६९ ॥

तत्कफाहतसर्वकज्वरिणाममृतोपमम् ।

बभर्हिध्मास्चिश्वास पाण्डुरोगविकारिणाम् ॥ ७७० ॥

मलयप्रमेहार्शः श्लेष्मापस्मारशोषिणाम् ।

उदावर्त्तपरीतानां मन्दाग्निलक्ष्मिकुटिनाम् ॥ ७७१ ॥

इति मञ्जिष्ठाद्य घृतम् ।

कुलित्यकीलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ।

द्विपलान् सलिलद्रोणे घृतेऽपिष्टाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ ७७२ ॥

पञ्चकीलकसप्ताह्ना वयस्याहिङ्गुतुम्बुरु ।

शठीपुष्करमूलाकमूलं प्रतिविषा वचा ॥ ७७३ ॥

किराततिक्तकं सुस्तं कर्कटोष्ठ्यां दुरालभा ।

नक्तमाल सुमे पाठे कटुकाशिशुतेजनी ॥ ७७४ ॥

सोमवल्कं क्षिरजनी कटुकीकण्टकारिका ।

पटोलनिम्बगोजिह्वाकम्बुका मदनी जटाः ॥ ७७५ ॥

लवणानि पलाशानि चारानर्क्षपलोन्मितान् ।

प्रस्थं चान्यस्य तत्तिष्ठं दीपनं कफवातजित् ॥ ७७६ ॥

हृत्प्लीहप्रहणीगुल्मश्वासकामार्शसांहितम् ।

दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमम् ॥ ७७७ ॥

इति कुलित्याद्य घृतम् ।

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठा मूर्वाचन्दनसारिवा ।

तैल पट्चरणं नाम हृत्प्लीहज्वरनाशनम् ॥ ७७८ ॥

इति पट्चरणं तैलम् ।

लाक्षानिशाकुटशृण्णी मञ्जिष्टा च सुवर्चिका ।

वर्चन्दनससिद्धं तैल तक्रेऽथ घङ्गुणे ॥ ७७८ ॥

अभ्यङ्गेन प्रशाम्येत दाहं शीतज्वरापहम् ।

इति घट्त्तकं तैलम् ।

मूर्वालाक्षाहरिद्रेहे मंजिष्टासेन्द्रवारुणी ।

वृहतीसैन्धवं कुष्ठं रास्त्रामांसीशतावरी ॥ ७८० ॥

आरनालाटकेनाव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ७८१ ॥

इत्यङ्गारकं तैलम् ।

लाक्षारससमे तैलं तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।

अश्रगन्धानिशादारु कौन्तीकुष्टाब्धचन्दनैः ॥ ७८२ ॥

समूर्वारोहिणीरास्त्रा शताङ्गामधुकैः समैः ।

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिना ॥ ७८३ ॥

सर्वज्वरक्षयोन्माद सर्वापस्मारवातनुत् ।

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां प्रशस्यते ॥ ७८४ ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

लाक्षाहरिद्रामंजिष्टा फेनिलं मधुकं वसा ।

लामज्जकं चन्दनञ्च गैरिकं नीलसुत्पलम् ॥ ७८५ ॥

एषां भागान् समान् कृत्वा पक्वातोये चतुर्गुणे ।

चतुर्भागावशेषे च गर्भे चैनं समावपेत् ॥ ७८६ ॥

रेणुकापद्रवकश्चैव वाजिगन्धा तथैव च ।

सेतसं चौरकं कुष्ठं देवदारुनखत्वचम् ॥ ७८७ ॥

शतपुष्पापुण्डरीकं मासीमधुकमेव च ।

एभिरक्षसमैः कल्केः पापाणेनैव पेयितैः ॥ ७८८ ॥

मस्तुशूलारनासानामाटकाटकमावपेत् ।

क्षीरादृक्कसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तदभ्यंगात् क्षपयति तैलं दाहं न संशयः ॥ ७८८ ॥

वातपित्तभवं क्षिप्रं ज्वरमेतन्नियच्छति ।

सपुलापञ्च दृष्ट्याञ्च तालुशोषणमुल्लक्षणम् ॥ ७८९ ॥

ग्रहीपष्टया ये वाला रक्षःसन्दूपिताश्च ये ।

तेषां कष्टं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं महत् ॥ ७९० ॥

इति महालाक्षादितैलम् ।

स्वर्जिकाकुट्टमञ्जिष्टा लाक्षा मूर्वा महीयधैः ।

सक्षीरैः साधितं तैलमभ्यङ्गाद्वाङ्गीतनुत् ॥ ७९१ ॥

इति स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।

बलामधुकामञ्जिष्टा पद्म पद्मकचन्दनैः ।

समुद्रफेनं झीविर रजनीगैरिकोत्पलैः ॥ ७९२ ॥

पिटैश्चैः पचेत्तैलं मस्तुक्षीरं चतुर्गुणम् ।

वातपित्तज्वराङ्गीर्णात्तेनाभ्यक्तः प्रसुच्यते ॥ ७९३ ॥

इति बलार्थं तैलम् ।

पटोलपिचुमन्दाभ्यां गुडूच्यामलकेन च ।

मदनैश्च शृतः क्षी हो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ ७९४ ॥

इति पटोलादिस्नेहः ।

पटोलमदनारिष्ट गुडूचीमधुकैः शृतम् ।

खदंद्वा मदनं शृङ्गी मधुकारिष्टवासकैः ॥ ७९५ ॥

अश्वगन्धेति तैलस्य कार्पिकैरादृक् पचेत् ।

अनुवासनकं तैलं सर्वज्वरविनाशनम् ।

क्षौद्रान्वातविकारांश्च नाशयेदपि चोत्थितान् ॥ ७९६ ॥

इति पटोलाद्यनुवासनम् ।

क्रियायास्तु गणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
 पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरोद्दितः ॥ ७८८ ॥
 यद्भिः केचिदहोरात्रैः केचिदष्टाभिरेव च ।
 बध्यन्ति मुनयः प्रप्यो रसस्य परिवर्त्तनम् ॥ ७८९ ॥
 परिहृत्या रसस्यैव शान्तवेगा क्रिया भवेत् ।
 गुणा लाभे तु कर्त्तव्या विद्यामान्तरित चया ।
 सैव न स्याद्यथा तस्यां पूर्ववत्संकराद्भयम् ॥ ८०० ॥
 ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते दृढाग्नये ।
 रुचंश्च पुरीषाय प्रदद्यादनुवासनम् ॥ ८०१ ॥
 चन्दनोत्पलकाश्मर्यमधुकागुरुकल्पाकैः ।
 सिद्धं तैलं विधातव्यं वस्ती सर्वज्वरापहम् ॥ ८०२ ॥

इति चन्दनाद्यनुवासनम् ।

घृततैलगुडादींस्तु चैकाहिनैव साधयेत् ।
 उपितास्तु प्रकुर्वन्ति विशिषेण गुणान् बह्वन् ॥ ८०३ ॥
 स्त्री हकल्पो यदाद्भुत्या वर्त्तितो वर्त्तिवद्भवेत् ।
 बद्धौ चित्ते तु नोश्मदस्तदा सिद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ ८०४ ॥
 नम्ये शृङ्गुः खरोभ्यङ्गे स्त्री हि किङ्कन्तु मध्यमम् ।
 नातिस्विरं पचेद्दस्तौ खरमभ्यञ्जने पचेत् ॥ ८०५ ॥

—०—

तत्र स्त्री हीपधि त्रिवेकमात्रं यत्र भेषजं स शृङ्गुः ।
 मधुच्छिष्टमिव विषदमङ्गिलेपि यत्र भेषजं स मध्यमः ॥
 लण्णमवसवमीपदिशदं चिकणश्च यत्र भेषजं स खरः ॥
 इति विधास्त्रेहपाकसंक्षेपम् ।

—०—

उक्तञ्च—

स्रग्दृपाकोऽथकल्को स्यान्मृदुरंगुलिलेपिनि ।
 अष्टहात्यङ्गुलिं मध्यः शीर्यमाणो खरः स्मृतः ॥ ८०६ ॥
 परं पाको मृदुः कार्थी द्रव्यस्य न खरो मतः ।
 किञ्चित् वीर्यमादत्ते तज्जहाति खरः पुनः ॥ ८०७ ॥
 शब्दस्यो परमे प्राप्ते फेनस्यो परमे तथा ।
 गन्धवर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥ ८०८ ॥
 घृतस्यैव विपक्वस्य ज्ञानीयात् कुशलो मिपक्व ।
 फेनोतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥ ८०९ ॥
 पक्वतैलाद्भवेद्दीर्घं ह्रीनमब्दावतः परम् ।
 घृताश्चाब्दात्परं पक्वं गुडादेस्त्वब्दतः परम् ॥ ८१० ॥

इति तैलपाकविधिः ।

आरग्वधसुशीरञ्च मदनस्य फलानि च ।
 पर्ययतस्रो मधुकं निरुहमुपकल्पयेत् ॥ ८११ ॥
 प्रियङ्गुमदनं सुस्तं मधुकञ्च शताह्वया ।
 कल्काः सर्पिर्गुण्डचौद्रैर्ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ ८१२ ॥

इत्यारग्वधनिरुह वस्तिः ।

एकादशाष्टौ पट्कञ्च कपायस्य पलं मतम् ।
 कफपित्तानिलोत्थेषु विकारेषु यथाक्रमम् ॥ ८१३ ॥
 स्रग्दृस्य त्रिचतुःपष्टायत्वारो मधुनस्तथा ।
 पलद्वयन्तु कल्कस्य कपः स्वात्मेन्ध्वस्य च ॥ ८१४ ॥
 रमचौराम्बमूवाग्रामेकेकं प्रक्षिपेत् पलम् ।
 निरुहकल्पना साचा कथितैषा महर्षिणा ॥ ८१५ ॥

इति निरुह साचा कल्पना विधिः ।

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरगुरुं विभुम् ।
 सुवद्वाम सहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥ ८१६ ॥
 ज्योतिश्चक्रं घनिष्टादि बध्यते दिन निश्चयात् ।
 दशरात्रं घनिष्टासु ज्वरो भवति देहिनाम् ॥ ८१७ ॥
 वारुणेऽपि दशाहेन मृत्युमाप्नोति मानवः ।
 षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च ॥ ८१८ ॥
 उत्तरासु भवेन्मोक्षो दिवसोर्ध्वं चतुर्दशः ।
 चतुरात्राष्टरात्रं वा देवत्यां वर्तते ज्वरम् ॥ ८१९ ॥
 अश्विनीष्वपि षड्रात्रं सुखं भवति देहिनाम् ।
 यमदेवे समुत्पन्ने मरणं पञ्चमेऽहनि ॥ ८२० ॥
 कृतिकासु मृहीतस्य सप्तरात्रं भवेज्ज्वरः ।
 न मुच्येद्यदि सप्ताहादेकविंशतिमे सुखम् ।
 अत ऊर्ध्वं विपद्येत त्रिपक्षात् मग्नयो भवेत् ॥ ८२१ ॥
 रोहिण्यामष्टरात्रेण मुच्येदेकादशेऽनि ।
 मृगे च षडहे ज्ञेयं नवरात्रमयापि वा ॥ ८२२ ॥
 आर्द्रायामुपसृष्टस्य पञ्चाहान् मृत्युमादिशेत् ।
 ऊर्ध्वं श्रूयपि वर्तते त्रिपक्षात् मग्नयो भवेत् ॥ ८२३ ॥
 पुनर्वसूपसृष्टेन ज्वरेण परिपोडनात् ।
 त्रयोदशाहान् मुच्येत सप्तविंशेऽथवाहनि ॥ ८२४ ॥
 पुष्ये विरात्रं ज्वरितः सप्तरात्रादिवर्तते ।
 पात्रेष्वासु भवेन्मृत्युर्दीर्घकालक्रमात्तथा ॥ ८२५ ॥
 मघासु द्वादशाहेन मृत्युर्भवति देहिनाः ।
 ऊर्ध्वं याति मघायान्तु पुनरेव मुञ्चो भवेत् ॥ ८२६ ॥
 पूर्वासु क्षीपमृष्टस्य फाल्गुनीषु भवेद्दश ।
 उत्तरासु तथा चाष्टौ नवरात्रमयापि च ।

एकविंशतिरात्राद्वा ज्वरः खोऽस्यत्वमृच्छति ॥ ८२७ ॥
 हस्ते च सप्तमे मोक्षयित्वायामष्टमेऽहनि ।
 ऊर्ध्वं प्रपद्यमानो वा मुच्येच्चित्तागमे पुनः ॥ ८२८ ॥
 स्वातियोगे दद्याहेन मुच्यतेऽयं त्रयेण वा ।
 विशाखासु भवेन्मृत्युरेकविंशतिमेहनि ॥ ८२९ ॥
 ज्वरस्तु दिवसा नऽष्टा वनूराघासु वर्तते ।
 अत ऊर्ध्वं न मुक्तं स्यान्नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ८३० ॥
 ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरुर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम् ।
 स्वास्थ्यं दशाहान्मूलेन त्रिसप्ताहे तथा गते ॥ ८३१ ॥
 अषाढायान्तं पूर्वायां नवमेऽहनि मुच्यते ।
 उत्तरासु त्वर्षादासु मासात् क्षिप्स्यत्यसंशयः ।
 अष्टमात्राजान्मासात्ततोऽस्य सुखमादिशेत् ॥ ८३२ ॥
 यत्रापेनाष्टरात्रान्तं क्षिप्स्यन्ति ज्वरपीडिताः ॥ ८३३ ॥
 एतद्भगवन् प्रोक्तं न च त्रायां विचेष्टितम् ।
 य एवं वेत्ति तत्त्वेन स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ८३४ ॥

—०—

वसुरग्निरिति धनिष्ठायां षट्शुद्धमौदुम्बरं वा जुहुयात् ॥ १ ॥
 तत्वायामीति शतभिषजिजलपुष्पं जुहुयात् ॥ २ ॥
 उत्तरत्रहिगौहि द्वे इति पूर्वाभद्रपदासु शाल्योदनं जुहुयात् ॥ ३ ॥
 अहिरिव भोजं गौरिति उत्तराभद्रपदासु घृतोदनं जुहुयात् ॥ ४ ॥
 पूष्णो प्राश्नेति रेवत्यां फलान्यचतानि जुहुयात् ॥ ५ ॥
 अग्निना तेजसेत्यश्विन्यां गुडोदनं जुहुयात् ॥ ६ ॥
 असियम इति भरण्यां तण्डुलान् जुहुयात् ॥ ७ ॥

अग्निर्मूर्धा इति कृत्तिकासु घृत जुहुयात् ॥ ८ ॥
 हिरण्यगर्भ इति रोहिण्यां सर्वबीजानि जुहुयात् ॥ ९ ॥
 त्वभ्रसामेति मृगशिरसि पायसं जुहुयात् ॥ १० ॥
 अहे पितु मरुतामिति आर्द्रायां कसरां जुहुयात् ॥ ११ ॥
 महीमृषमातरमिति पुनर्वसौ तण्डुलं जुहुयात् ॥ १२ ॥
 हृत्पञ्चते अतियदर्थ इति पुष्ये घृतपायसं जुहुयात् ॥ १३ ॥
 नमोऽस्तु सर्पेभ्यो इति अश्लेषासु सर्वोपधीर्जुहुयात् ॥ १४ ॥
 कुष्ठ माभी हरिद्रे द्वे सुगन्धैलिय पञ्चकैः ।
 यथाकर्चुरमुन्नीय सर्वोपधिकमुच्यते ॥

इति सर्वोपधीर्वर्गः ।

इदं पितृभ्य इति मघासु शानितण्डुलं जुहुयात् ॥ १५ ॥
 प्रातर्जित भागमुग्रे ति पूर्वाफाल्गुनोष्वक्षतानि जुहुयात् ॥ १६ ॥
 तत्सवितुर्वरेण्यमिति उत्तराफाल्गुनीषु घृतं जुहुयात् ॥ १७ ॥
 आनरो नेति हस्ते रक्तपुष्पं जुहुयात् ॥ १८ ॥
 देवस्य त्वामत्रिनुमिति चित्रायां मधुपायसं जुहुयात् ॥ १९ ॥
 वायुरग्नेजा इति स्वातिषु तण्डुलान् जुहुयात् ॥ २० ॥
 इन्द्राग्नि आगतमिति विशाखायां यवघृतं जुहुयात् ॥ २१ ॥
 अनी मित्रो वरुणेति अनुराधासु मसूरं जुहुयात् ॥ २२ ॥
 इन्द्रा सुत्रामेति ज्येष्ठासु कनकं तदभावे पोतपुष्पं जुहुयात् ॥ २३ ॥
 मूलाय स्वाहेति मूले तिलबीजान् जुहुयात् ॥ २४ ॥
 अपाघंमुपकंस्त्रियमिति पूर्वाषाढे घृतीदनं जुहुयात् ॥ २५ ॥
 विश्वेऽद्यमिति उत्तराषाढे मधुराक्षं जुहुयात् ॥ २६ ॥
 इदं विष्णुरिति श्रवणे मूर्वास्तदभावे तण्डुलं जुहुयात् ॥ २७ ॥

इति धनिष्ठादि सप्तम्यन

१ २ ३ ४
उरग वरुण आर्द्रा वासवेन्द्र त्रिपूर्वा ।

५ ६
यमभहुत विशाखाः पापवारिण युक्ताः ।

तिथि नवमषष्टी द्वादशीभित्तुर्थी

मरणसहितयोगा रोगिणा मृत्युरेव ॥ ८३५ ॥

स ज्वरो ज्वरमुक्तो वा विदग्धानि गुरुणि वा ।

असात्मग्रान्यन्नपानानि विरुद्धाऽध्यशनानि च ॥ ८३६ ॥

व्यायाममतिचेष्टां चाऽभ्यङ्गं स्नानं विवर्जयेत् ।

तेन ज्वरं शमं याति शान्तश्च न पुनर्भवेत् ॥ ८३७ ॥

व्यायामश्च व्यवायश्च स्नानं चक्रमणानि च ।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्मो बलवान् भवेत् ॥ ८३८ ॥

वार्यमाणो दिवा स्वप्नं भुङ्क्ताय सेवते नरः ।

तस्मात्तन्द्रा जडत्वश्च मोहश्चाप्युपजायते ॥ ८३९ ॥

न जातु तर्पयेत् पात्रं सहसा ज्वरकर्षितम् ।

तेन सशमितोऽप्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥ ८४० ॥

श्वासो मूर्च्छा रुचि कर्दिस्तृणानि सारविड्ग्रहाः ।

हिकुक्कासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥ ८४१ ॥

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।

ज्वरः प्राणान्तं कृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ८४२ ॥

ज्वरः क्षोणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तः कज्ज्वरः ॥ ८४३ ॥

विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु श्रुते निपतितोऽपि वा ।

शीतार्दितोऽतरुणश्च ज्वरेण निम्रियते नरः ॥ ८४४ ॥

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदिसंज्ञात शूलवान् ।

यक्त्रेण चैवोच्छसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥ ८४५ ॥

ह्रिक्राश्वासतृपायुक्तं भृङ्गं विभ्रान्तलोचनम् ।

सन्ततोच्छसितं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ८४६ ॥

हतप्रभेन्द्रियं क्षाममरोचकं निपीडितम् ।

गम्भीरं तीक्ष्णवेगाक्षं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥ ८४७ ॥

अरोचके गात्रं सादेवैवर्ष्येऽङ्गमलौदिषु ।

शान्तज्वरोपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयावरः ॥ ८४८ ॥

बलवान् सर्वदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ८४९ ॥

ज्वरे तुल्यक्षुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदुष्यता ।

रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ८५० ॥

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विड्भेदसंज्ञिता ।

कूजनं चातिवैगन्ध्यमाकृतिज्वरमोचये ॥ ८५१ ॥

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाको मुखस्य च ।

क्षययुयाऽत्र लिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ८५२ ॥

• देहो लघुर्यपगतकृममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्टवमव्ययत्वम् ।

स्वेदं चवः प्रकृतियोगि मनोऽत्रलिप्सा

कण्डूय मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणम् ॥ ८५३ ॥

इति वङ्गसेने ज्वरनिदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ।

—०००—

अथातिसारनिदानमाह ।

गुपेतिस्निग्धं रुचोष्णं द्रवम्यूनातिशीतलैः ।

विरुद्धाध्ययनाजीर्णं रसात्मकं चापि भोजनैः ॥ १॥

स्रेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः ।

शोकदुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्त्वार्त्तुपर्ययैः ॥ २ ॥

अल्पाभिमरणैर्वंगविघातैः क्षमिदीपतः ।

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

संशय्यापां धातुरग्निं प्रहृदो वर्चो मिश्रो वायुनाधः प्रणुवः ।

सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं पङ्क्तिधन्तं वदन्ति ॥४॥

एकैकशः सर्वशब्दापि दोषैः शोकेनान्यः पष्टमाभेन चोक्तः ॥५॥

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।

विट्मङ्ग आधानमथाऽविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥६॥

द्वितं लङ्घनमवाप्तो पूर्वरूपेषु देहिनः ।

कार्यज्ञानगनस्यान्ते सद्रवं क्षुधुभोजनम् ॥ ७ ॥

विष्णोदीचोदकं पानं लहून चास्य शस्यते ।

हरिद्रादिं मन्त्रादिं वा पियेषामेषु मानयः ॥ ८ ॥

खड्यूपयवागूभिः पिप्पल्यादि प्रयोजयेत् ।

मुह्यूपरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।

खड्यूपमिति प्रीक्षां सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ८ ॥

अग्निमन्दीपनं प्रोक्तं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

अरोचके छ्वरे चैव श्रेष्ठमेतन्मवाहिके ॥ १० ॥

इति खड्यूपः ।

विल्व' सधान्यश्च सजीरकश्च पाठा च शुण्ठीतिलसंयुता च ।

पिङ्गा पङ्कजः सुकतो नराणां यूयो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥११॥

दृष्टापनयनीलघ्नीदीपनीवस्तिशोधनी ।

ज्वरे चैवातिसारे च यथागूः सर्वदाहिताः ॥ १२ ॥

आमपक्ककर्म दित्वा नातिसारे क्रियाद्विता ।

अतः सर्वातिसारेषु त्रयेयं एकामलक्षणम् ॥ १३ ॥

इति यवागू ।

संसृष्टमामंदोपैस्तु न्यस्तमश्ववसीदति ।

पुरोषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसंजितम् ॥ १४ ॥

एताण्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

स्तावद्वच्च विज्ञेयेण तस्य एकं विनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥

न तु संग्रहणं दद्यात्पूर्वमामातिसारिणे ।

दोषाद्यादौ बध्यमाना जनयन्त्यामयान्वहन् ॥ १६ ॥

शोथपाण्डुमयघ्नो ह कुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।

दण्डकालसकाशान ग्रहण्यर्धो गदास्तथा ॥ १७ ॥

दिग्भोयः स्यविरो वापि वातपित्तात्मकश्चयः ।

चीणधातुमलार्तस्य बहुदोषोऽतिविश्रुतः ॥ १८ ॥

आमोऽपि स्तम्भनीयः स्वात्पाचनान्मरणं व्रजेत् ॥ १९ ॥

स्तोकं स्तोकं विहृदं वा सगूलं योतिसार्यते ।

अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ॥ २० ॥

दोषाग्निर्वहुदोषो विबन्धमतिमार्यते ।

विड्ङ्गविफलाक्तं कपायैस्तं विरेचयेत् ॥ २१ ॥

क्षुत्क्षामस्य विरेके तु पेयां युञ्ज्याद्विचक्षणः ।

भेषजैर्मातृतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् ॥ २२ ॥

योतिद्वयं प्रभूतञ्च पुरोषमतिमार्यते ।

तस्यादौ वमनं योज्यं पथ्यास्तद्वनमेव च ॥ २३ ॥

गूलान्गृह्यमेकांशं वामयेदतिसारिणम् ।

पिप्पलीलवणाभ्याश्च साधितेन जलेन वा ॥ २४ ॥

पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषाम्बितैः ।

आमातिसारनागाय कायमेभिः पिबेच्चरः ॥ २५ ॥

पाठाहिंस्वजमोदोग्रा पञ्चकोलाब्दजं रजः ।

उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवम् ॥ २६ ॥

इत्यामपाचनविधिः ।

द्रूपणातिविषाहिङ्गु वचा सौवर्चलामया ।

पीतोष्णे नाम्भसाजह्यादामातिसारमुद्धतम् ॥ २७ ॥

वचाविल्वकणाविष्ठा कुलकं कुष्ठदीप्यकम् ।

सविडङ्गं जयेत्पीत्तमाममुष्णाम्बुना शृतम् ॥ २८ ॥

हरितकी सातिविषाहिङ्गु सौवर्चलं वचा ।

सैन्धवं चेति पिष्टानि पाययेदुष्णवारिणा ।

आमातिसारं योगोऽय पाचयित्वा चिकित्सति ॥ २९ ॥

आमातिसारं योगेन यद्येतेन न शाम्यति ।

न तं योगशतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ ३० ॥

एरण्डरसमपिष्टं पक्वभामञ्च नागरम् ।

आमातिसारशूलघ्नं दोषनं पाचनं तथा ॥ ३१ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं वचाकटुकरोहिणी ।

पाठावस्तकं बीजानि हरितक्यो महीषधम् ॥ ३२ ॥

एतदामसमुत्थान मतीसारं सवेदनम् ।

कफात्मकं सपित्तञ्च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

श्वर्दद्वैरण्डधान्यान् यवपुष्करसाधिता ।

पथ्यामध्रुयतालीढा शूलग्रन्थिविनाशिनी ॥ ३४ ॥

नागरातिविषामुस्तैः काथः स्यादामपाचनः ॥ ३५ ॥

विल्वं भोचरस पाठा गुडूचीविश्वमुस्तकम् ।

गुडतक्रेण दुर्वारं पीतं हन्युदरामयम् ॥ ३६ ॥

धान्यनागरमुस्तञ्च वालकं विल्वमेव च ।

आमशूलविवन्धनं पाचनं वज्रिदीपनम् ॥ ३७ ॥

पित्ते धान्यचतुष्कञ्च शुण्ठीत्यागाददन्ति हि ।

इति धान्यपञ्चकम् ।

देवदारुवचामुस्त नागरातिविषा भया ।

सर्वाजोर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं जलम् ॥ ३८ ॥

नागरातिविषामुस्तै रथवा धान्यनागरैः ।

दृष्याशूनातिसारघ्नं रोचनं दीपनं सधु ॥ ३९ ॥

धान्यकातिविषोदीच्य यवानोमुस्तनागरे ।

बलाहिपंखीविस्वञ्च दद्याद्दीपनपाचने ॥ ४० ॥

अभयानागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।

चतुःसमेयं गुटिकाचिदीपघ्नीप्रकीर्त्तिता ॥ ४१ ॥

प्रामातिसारमानाहं सविबन्धं विसृचिकाम् ।

हमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्यागु चानलम् ॥ ४२ ॥

इति चतुःसमागुदी ।

दनीत्यः स्वरमः पेयो हिष्मलम्य समाक्षिकः ।

जयत्याममतीमारं कायो वा कुटजत्वचः ॥ ४३ ॥

पयस्युत्कायमुस्तानां विंशतिं त्रिगुणेभ्यसि ।

क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यामं शूलमेव च ॥ ४४ ॥

इति पित्तानुबन्धस्वरपाचनम् ।

एरण्डमूलैः मकणै रारनाले विमिश्रिते सयवैः ।

म्विषां खादेदभयामामातीमारशूलार्तः ॥ ४५ ॥

इति काञ्जिकहरीतकी ।

केगराजमुनिपत्र कचटं दाडिमस्य फलमर्जुनोद्वयम् ।

काय एषपरिशीलितो नृपां हन्ति सानमद्यशूलमहुतम् ॥

कलिङ्गातिविषाद्विह्वलं पथ्यामोवर्चलं वचा ।
शूलस्तम्भविवम्भन्नं पेय दीपनपाचनम् ॥ ४७ ॥

इति कलिङ्गाद्यं चूर्णम् ।

स्निग्धामविल्वयवगोक्षुरकोरुवूक
छिन्नोद्भवातुपजलैर्मधुनावलीढा ।
वडाल्पविट्कमतिसारमष्टग्विमिश्र-
मासातिसारमपि हन्ति हरीतकीयम् ॥ ४८ ॥

निरामरूपं शूलार्त्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्पितम् ।
नरं हृत्तमवेक्ष्याग्निं सत्त्वारं पाययेत् पृतम् ॥ ४९ ॥

—०—

क्षारनागरचाङ्गेरीकोलदध्यस्तसाधितम् ।
सर्पिः पक्कं पिबेद्वापि शूलातिसारशान्तये ॥ ५० ॥
शुण्ठीक्षार सकल्पाभ्यां विशिष्टं द्रव्यमिष्यते ।
इति चाङ्गेरीपृतम् । इत्यामातिसारः ।

अरुलुवक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाडिमाङ्गुरान् ।
अवाभ्यपिष्ट्वा विषवेद्यवागून्क्षितां पिबेत् ।
एषा सर्वानतीसारान् हन्ति पक्वान्ससशयः ॥ ५१ ॥
सलोध्रं धातकीविल्वं मुस्ताम्बास्थिकलिङ्गकम् ।
पिबेन्माहिषतक्रैश्च पक्वातिसारनाशनम् ॥ ५२ ॥
अम्वष्टाधातकीलोध्रं समङ्गापद्मकेसरम् ।
मधुकाऽरुलुविल्वश्च पक्वातिसारहागणः ॥ ५३ ॥
पद्मं समङ्गामधुकं विल्वं जम्बू सलाटुकम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन सत्तौद्रमगदं करम् ॥ ५४ ॥
पक्वातिसारिणे देयो मुस्ताकायः समाचिकः ॥ ५५ ॥

—०—

समङ्गाधातकीपुष्पं मञ्जिष्टालोघ्रमेव च ।

शाल्मलीवेष्टकं लोघ्रं वृक्षदाडिमयोस्त्वचौ ॥ ५६ ॥

आम्नास्थिमध्यं लोघ्रञ्च विस्वमध्यं प्रियङ्गु च ।

मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगीव च ॥ ५७ ॥

चत्वार एते योगाः स्युः पितातिसारनाशनाः ।

उक्ता य उपयोज्यास्तु सचौद्रास्तण्डुलाग्न्युना ॥ ५८ ॥

इति समङ्गादिचूर्णम् ।

दीर्घवृन्तत्वचं पिष्ट्वा महीपधंसमन्वितम् ।

पीतं तण्डुलतोयेन पक्कातिसारनाशनम् ॥ ५९ ॥

पथ्याज्जाजीदुरालम्भाघीटाफलसमन्वितः ।

स्त्ररसोऽप्यथवा कल्कः पक्कातिसारनाशनः ॥ ६० ॥

नवचूतस्य पर्णानि कपित्थ फलमेव च ।

पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पक्कातिसारनाशने ॥ ६१ ॥

कुटजं वङ्गिचूर्णञ्च मधुना सह लेहयेत् ।

चिरोत्थितमतीसारं पक्कं पितास्रजं जयेत् ॥ ६२ ॥

पक्कः शकदतीसारो ग्रहणीमार्दवाण्यता ।

प्रवर्तते यदा कार्यैः क्षिप्रं मांघ्राहिको विधिः ॥ ६३ ॥

क्षश्चटजमूदाडिम शृङ्गाटकपत्रविस्वङ्गीवेरम् ।

जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ६४ ॥

मोचरममुस्तानागर पाठाशालूकधातुकी कुसुमैः ।

चूर्णं मधितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ६५ ॥

मुस्तायत्सकबीजं मोचरमं विस्वधातकीलोघ्रम् ।

गुडमधितमप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ६६ ॥

षट्कोटमूनकल्कः सचौद्रास्तण्डुलाग्न्युना पीतः ।

मेतुरिय सरिद्धे गं भाटितिनिरुन्ध्यादतीमारम् ॥ ६७ ॥

कृत्वा लवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक् ।
 आर्द्रकस्त्रसेनाश पूरयेन्नाभिमण्डलम् ॥ ६८ ॥
 नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्द्धरं नृणाम् ।
 सद्योतीसारमजयं नाशयत्येष योगराट् ॥ ६९ ॥
 सौवीरपिष्टः सङ्घकारकल्को नाभिप्रलेपादतीसारहन्ता ॥ ७० ॥

—०—

अरुणं केनिलं रक्तमल्पमल्पं सुष्ठुर्मुहुः ।
 सकृदामं सकृद् शब्दं मारुते नातिसार्थ्यते ॥ ७१ ॥
 लङ्घनमेकं मुक्ता नान्यदस्तीह भेषजं बलिनः ।
 समुदीर्णदोषनिचयं शमयति तत्पाचयत्येव ॥ ७२ ॥
 यथा दोषौषधैः सिद्धः यूषो मण्डादिकः क्रमात् ।
 लाजमण्डः कृतो योगैस्तैः कृताहस्तमण्डिका ॥ ७३ ॥
 वस्त्रसुतायवागूर्वा प्रसुतक्षुद्रभक्तकम् ।
 सर्वेषु मलभेदेषु खवणं न प्रयोजयेत् ।
 तद्वितैक्ष्ण्यकरत्वाच्च दोषः शोभाय कल्पते ॥ ७४ ॥
 सुनिपन्नकवार्त्ताकं कञ्चटं हितमुच्यते ॥ ७५ ॥
 कपित्थयिल्वचाङ्गुरी तक्रदाडिमसाधिता ।
 आङ्गिणीपाचिनीपेया वाते वा पञ्चमूलिका ॥ ७६ ॥
 पञ्चमूलीबलाविल्व धान्यकोत्पलविल्वजा ।
 वातातीसारिणे देया शुक्लेणान्यतमेन च ॥ ७७ ॥
 वचाचातिविषामुस्तं वीजानि कुटजस्य च ।
 श्रेष्ठो वातातीसारे च योगो वैद्येन योजितः ॥ ७८ ॥
 पृत्तिकं मागधीशुण्ठी बलाधान्यं हरीतकी ।
 पक्वाभ्युना पिवेत्सायं वातातीसारशान्तये ॥ ७९ ॥

इति वातातीसारः ।

पीतं रक्तसितं नील दुर्गन्विहरितं द्रवम् ।
 दाहपाकपिपासा च शक्तत्पित्ताग्रवर्त्तते ॥ ८० ॥
 ग्रामान्वयमतिसारं पैत्तिकं लङ्घनैर्जयेत् ।
 लङ्घितस्य यथा सात्त्विकं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ ८१ ॥
 शृतं चन्दनमुस्ताभ्या पटोलोदीचनागरैः ।
 पियामस्तामनस्तां वा पाचनी ग्राहणीं पिबेत् ॥ ८२ ॥
 धान्योदीच्य शृतं तोयं दृष्ट्यादाह्रातिसारवान् ।
 ताभ्यामेव सपाठाभ्या सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ८३ ॥
 विष्वक्प्रयवाभ्योद वालकातिविषायुतः ।
 कपायो हन्यतीसारं सामं पित्तममुञ्चयाम् ॥ ८४ ॥
 विष्वक्प्रयवनोदीच्य धान्यकैः क्षयितं जलम् ।
 सामपित्तातिसारघ्नं दीपनं धान्यपञ्चकम् ॥ ८५ ॥
 रमाञ्जनं सातिविषं कुण्डजस्य फलत्वचम् ।
 धातकी शृङ्गवेरञ्च पाययेत्तण्डुलास्त्रुना ॥ ८६ ॥
 माचिकेन युतो हन्यात्पित्तातीसारमुल्लवणम् ।
 मन्दं मन्दीपयेदग्निं शूलं चाग्निवर्त्तयेत् ॥ ८७ ॥
 मधुकं कटुफलं लौघ्रं दाडिमस्य फलं त्वचम् ।
 पित्तातीसारं मध्वाक्षं यापयेत्तण्डुलास्त्रुना ॥ ८८ ॥
 समझा धातकीपुष्पं विष्वक् मौर्वर्चलं विडम् ।
 मचीद्रं दाडिमश्चैककल्कं तण्डुलवारिणा ॥ ८९ ॥
 पीतं पित्तातीसारघ्नं सपैतं जठरामयम् ॥ ९० ॥
 धान्यकल्केन ससिद्धं चतुर्गुणजले घृतम् ।
 पित्तातीसारं मरुजे देयं दीपनपाचनम् ॥ ९१ ॥
 इति धान्यकं घृतम् ।
 सुप्तं पण्डकबीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनम् ।

दार्वीं दुरालभा विल्वं बालकं रक्तचन्दनम् ॥ ८२ ॥
 बालकं चन्दनं सुस्तं भूनिम्बं स दुरालभम् ।
 उशीरं चन्दनं लोध्रं नागरं नीलसुत्पलम् ॥ ८३ ॥
 पाठां सुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटजं फलम् ।
 फलत्वचं वत्सकस्य शृङ्गवेरं घनं वचा ॥ ८४ ॥
 षडेते पाठिका योगाः पित्तातीसारनाशनाः ।

इति पित्तातीसारः ।

पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ।
 तदीपजायतेऽभीष्टं रक्तातीसारमुख्यम् ॥ ८५ ॥
 तत्रतूर्णं क्रिया कार्या रक्तपित्तनिर्वर्हिणी ॥ ८६ ॥
 छागं चार्बोदके क्षीरे नागरोत्पलबालकैः ।
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृष्टपर्ण्या च साधिता ॥ ८७ ॥
 कपायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ।
 सद्यो जयेदतिसारं रक्तजं दुर्निवारकम् ॥ ८८ ॥

—०—

ह्रीवेरातिविषा सुस्ता विल्वधान्यकवत्सकम् ।
 समंगाघातकी लोध्रं विषं दीपनपाचनम् ॥ ८९ ॥
 हन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् ।
 सशोणितमतिसारं सञ्जरं वायु विञ्जरम् ॥ ९० ॥
 इति ह्रीवेरादिः ।

विल्वं छागी पयः सिद्धं सिता मोचरसान्वितम् ।
 कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ९०१ ॥
 गुडं न भक्षयेद्विल्वं रक्तातिसारनाशनम् ।
 आमशूलविबन्धघ्न कुचिरोगविनाशनम् ॥ ९०२ ॥
 धातुकीवदरीपत्र कपित्थरसमाक्षिकम् ।

सलोध्रमेकतो दध्ना पिवेन्निर्वाहिकादितः ॥ १०२ ॥
 पयसा पिप्पली कल्कः पीतो वा मरीचोद्भवः ।
 व्राह्मन्निर्वाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १०४ ॥
 रसाञ्जनं चातिविषा कुटजस्य फलत्वचम् ।
 धातुकोष्ठद्वैरश्च पिवेत्तण्डुलवारिणा ॥ १०५ ॥
 क्षौद्रेण युक्तं नुदति रक्तातिसारमुत्पन्नम् ॥ १०६ ॥

—०—

निःक्वाप्यमूलममलं गिरिमल्लिकायाः
 सम्यक्पलं द्वितयमम्बु चतुःशरावे ।
 तत्पादशेषसलिलं खलु शोषणीयं
 क्षीरे पलद्वयमिते कुशलै रजायाः ॥ १०७ ॥
 प्रक्षिप्य माषकानष्टो मधुनस्तत्र शीतले ।
 रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यमिह विन्दति ॥ १०८ ॥
 इति गिरिमल्लिकायां दृष्टम् ।
 यदरीमूलकल्कान्तु तिलकल्कं तथैव च ।
 संमृष्ट्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ।
 तत्पिवेन्मधुना युक्तं रक्तातिसारनाशनम् ॥ १०९ ॥
 यष्टोमधुतिनाः क्षणा पद्मकेसरमुत्पलम् ।
 क्षौद्रमब्ज्यन्डिका युक्तमाजेन पयसा पिवेत् ॥ ११० ॥
 पीत्वा शतावरी कल्कं पयसा क्षीरमुज्जयेत् ।
 रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं दृढं नरः ॥ १११ ॥
 क्षीरपिटं पिवेन्नोषं यद्याक्षौत्पलमित्रितम् ।
 रक्तातिसारशमनं शर्करा मधुयोजितम् ॥ ११२ ॥
 पीतः प्रियङ्गुनः कल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलांशुना ।
 रक्तस्त्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वभासरसाम्बितः ॥ ११३ ॥

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करा पञ्चभागिका ।

भाजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ११४ ॥

सप्तको वदरी जम्बू प्रियालाम्बार्जुनत्वचः ।

पीताः क्षीरेण मध्वाढ्याः पृथक् शोणितवारणा ॥ ११५ ॥

सुस्विन्नं कंचटं बालविल्बं स नवनीतकम् ।

लिङ्गाद्रक्तातिसारे च स शूले ग्रहणी गदे ॥ ११६ ॥

वयस्या शारिवा लोभ्रं शर्करा मधुयष्टिका ।

पीतः शीतेन पयसा सक्षौद्रो रक्तनाशनः ॥ ११७ ॥

सुस्तकेन्द्रयवैः काथं सुशीतं मधुना युतम् ।

रक्तपित्तातिसारघ्नं ग्रहणीदोषनाशनम् ॥ ११८ ॥

नवनीतं मधुयुतं लिङ्गेऽसितया सह ।

नागकेशरचूर्णं वा रक्तमंग्रहणं परम् ॥ ११९ ॥

केशराज समुद्भूता जलेन गुटिका कृता ।

जयेत्साममतीसारं सशूलं सास्त्रमाशु च ॥ १२० ॥

कृष्णामृतमधुकं शर्करा कौटर्जं तण्डुलान्बुना ।

पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ १२१ ॥

पीत्वा सशर्करा क्षौद्रं चन्दनं तंडुलान्बुना ।

दाहदृष्ट्याप्रमहेभ्यो रक्तसावाच्च मुच्यते ॥ १२२ ॥

कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागे जले शृतम् ।

तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥ १२३ ॥

यावच्चलसिकाभासं शृतं तमुपकल्पयेत् ।

तस्यार्धकपं तक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ।

अवश्यं मरणोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम् ॥ १२४ ॥

कुटजकायतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः ॥ १२५ ॥

यो रक्तं शकृतः पूर्वं पश्चाद्वा प्रतिसार्थ्यते ।

सपल्लवैर्वटादीनां ससर्पिः साधितं पयः ॥ १२६ ॥
 पिबेत्सशर्करा क्षौद्रं मथ्य चैवातिमन्थितम् ।
 नवनीतं पिबेद्युक्त्या तक्रं चानुपिबेन्नरः ॥ १२७ ॥
 अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपदेक्ष्यते ।
 यदा वायुर्विबहस्य पिच्छवस्तिस्तदा हितः ॥ १२८ ॥
 शाल्मलीराद्र्मुष्पाणि पुटपाककृतानि च ।
 संकुट्योल्बुखले सम्यग्गृह्णीयात् पयसि शृते ॥ १२९ ॥
 गृह्णित्वा च पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः ।
 युक्तं मधुककल्केन माक्षिक त्रिपलेन च ॥ १३० ॥
 तैलाक्तं वपुषं दद्याद्वस्तेः प्रत्यागते रसे ।
 भोजयेत् पयसा वापि पिप्सातिसारपीडितम् ॥ १३१ ॥
 इति पिच्छवस्तिः ।

क्षीरद्विमाणाच्च रसे विपक्वं
 तज्जैय कल्कैः पयसा च सर्पिः ।
 सितोपलार्घं मधुपादयुक्तं
 रक्तातिसारं शमयत्युदीर्णम् ॥ १३२ ॥
 दाहे पाके हितं चाजं पयः क्षौद्रं सशर्करम् ।
 गुदप्रचालने सेके प्रशस्तं पानभोजने ॥ १३३ ॥
 स्वेदीयं मूषिका मांसैस्तद्वसासं चणं तथा ।
 गुदनिस्सरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ १३४ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

गन्धूकमांसं सुस्निग्धं सतैर्नलवणान्वितम् ।
 ईपद् घृतेन चाभ्यज्य स्वेदयेत्तेन यत्रतः ॥ १३५ ॥
 गुदभ्रंशमग्नेयेण नाशयेत् क्षिप्रमयं या ॥ १३६ ॥

मेघनादस्य मूलानि मधुना सितया सह ।

निहन्ति शोणितस्त्रावं तंडुलोदकपानतः ॥ १३६ ॥

इति रक्तातिसारः ।

श्वेतं विसृद्धनं स्निग्धं शोतलं मन्दवेदनम् ।

गौरवाऽरुचि हृत्तासैः पुरीषं सार्यते कफात् ॥ १३७ ॥

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।

योज्ययामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १३८ ॥

पूतिकव्योष किल्वग्नि पाठादाङ्गिमहिंशुभिः ।

योजयेत् संस्कृतैर्युषः श्लेष्मातिसारनाशनः ॥ १३९ ॥

गोकण्टकं गुह्य व्याघ्री कपायं सुशृतं पिबेत् ।

आमश्लेष्मातिसारघ्नं दीपन पाचनं परम् ॥ १४० ॥

पथ्यासौवर्चलं हिशु सैन्धवातिविषा वचा ।

आमातिसारकफजं पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ १४१ ॥

चव्यं सातिविषं कुष्ठं बालविल्वं सनागरम् ।

वत्सकत्वक्फलं पथ्या हृदिश्लेष्मातिसारनुत् ॥ १४२ ॥

पथ्याग्नि कटुका पाठा वचा ग्रन्थिकवत्सकैः ।

स नागरैर्जयेत् कायः कल्को वा शैषिकी स्तुतिम् ॥ १४३ ॥

पाठावचान्निकटुक कुष्ठं कटुकरोहिणी ।

उष्णाम्बु पीतान्ये तानि श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४४ ॥

हिङ्गु सौवर्चलं व्योषमभयातिविषावचा ।

पीतमुष्णाम्बुनाचूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४५ ॥

कुष्ठं पाठावचासुस्तं चित्रक कटुरोहिणी ।

पीतमुष्णाम्बुनाचूर्णं श्लेष्मातिसारनाशनम् ॥ १४६ ॥

चव्यं सातिविषं कुष्ठं पाठाकटुकरोहिणी ।

अभयाम्बु धराशुण्ठी विल्वकर्कटिकायुता ॥ १४७ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीगजपिप्पली ।

कृमिशत्रुवचाविल्व पेशीधान्यककटफलम् ॥ १४८ ॥

श्लोकार्धविहतायोगाश्चत्वारः कण्टकाः स्मृताः ।

श्लेष्मातिसारिणे देया ह्येते वर्णबलप्रदाः ॥ १४९ ॥

नागरातिविषामुस्तं यवानोचित्रकं वचा ।

शुडीपुष्करमूलञ्च पाठाकटुकरोहिणी ॥ १५० ॥

भक्तातकास्थोन्धभयाधातकीकौटजं फलम् ।

हिङ्गुसौवर्चलं चारं बिडङ्गं बिडसैन्धवम् ॥ १५१ ॥

मूत्रपिष्टान् समानेतान्वटकानश्चसमितान् ।

छायाशुष्कांस्तु तान् ज्ञात्वा दद्याच्छ्लेष्मातिसारिणे ॥ १५२ ॥

कृमिश्चपथुपाङ्गुर्त्तिं श्लेष्मगुल्मोदरापहान् ।

ग्रहण्यर्थां विकारघ्नानग्निमुन्दीपनान् पिबेत् ॥ १५३ ॥

इति नागराद्यो वटकः । इति श्लेष्मातिसारः ।

तन्द्रायुक्तो मोहसादास्य गोपी-

वर्चः कुर्यान्नैकरूपं तृपार्त्तः ।

सर्वाङ्गुतः सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रो-

ऽसाध्यो बालवृद्धासहानाम् ॥ १५४ ॥

—०—

शालिपर्णी पृथ्विपर्णी वृद्धती कण्टकारिका ।

बलाश्लदंष्ट्राविल्वानि पाठानागरधान्यकम् ।

एतदाहारसंयोगे हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ १५५ ॥

इति वृद्धच्छालिपर्णादिः ।

यत्र कल्केन संमिश्रा प्रसारिण्याग्निमन्ययोः ।

यवागूं प्राश्यामानोऽपि पातोसारी सुखी भवेत् ॥ १५६ ॥

अजमोदासमहा च बालकं पञ्चकेसरम् ।

यवागू' साधयेदेतेः सर्वातीसारनाशिनीम् ॥ १५७ ॥
 शारकभद्रमुस्ता विश्वौषधविनुधातकीपुष्पैः ।
 सिद्धात्तत्र यवागू देया सर्वातिसारिषु च ॥ १५८ ॥
 खिन्नं कुतूहलदहने चाङ्गेरीपत्रसञ्चयं युक्त्या ।
 सिन्धूद्वेन मित्रं हन्यरुचिं जठररोगञ्च ॥ १५९ ॥
 कटुङ्गमोचाद्वचनाम्बुविस्तृतैः ससारिवावत्सकनागरैश्च ।
 जलं नृतं सर्वभयं नराणां निहन्त्यतीसारमसक्तवेगम् ॥ १६० ॥
 पञ्चमूलीबलाविल्वं गुडूचीमुस्तनागरैः ।
 पाठाभूनिम्बज्जीवेरं कुटजत्वक् फलैः नृतम् ॥ १६१ ॥
 हन्ति सर्वानतिसारान् प्वरदोषं धमिं तथा ।
 सशूलोपद्रवं श्वासं कासं हन्यात्सुदुस्तरम् ॥ १६२ ॥
 पञ्चमूलीति सामान्यात्पित्ते योन्याकनीयसी ।
 महतीपञ्चमूली च वातश्लेष्माधिके तथा ॥ १६३ ॥

इति पञ्चमूल्यादिः ।

समङ्गातिविषामुस्तं ज्जीवेरं विश्वधातुकी ।
 कुटजत्वक्फलं विल्वं कायः सर्वातिसारनुत् ॥ १६४ ॥
 अभयानागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।
 चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नीप्रकीर्तिता ॥ १६५ ॥
 आम्रातिसारमानाहं सविविधं विसूचिकाम् ।
 क्षमीनरोचकं हन्याद्दीपयत्यागुचालनम् ॥ १६६ ॥
 यिल्याब्दधातुकीफाठा शुण्ठीमोचरसः समः ।
 पीतोरुन्ध्यादतीसारं गुडतक्रेण दुर्जयम् ॥ १६७ ॥
 दण्डी दीवरकेसराजशिखरी चीराविकादीपकम् ।
 सूर्यावर्त्तकजीरकद्वययुतं भृष्टं मनाक् खर्परे ।
 पिष्ट्वा पर्युपिताम्बुनादिनमुखे पीतं निहन्त्यानृणाम् ।

नानावर्णरुजातिसारकगदम्बोवाच धन्वन्तरिः ॥ १६८ ॥
 पलमङ्कोटमूलस्य पाठादाव्योश्च पेपयेत् ।
 यष्ट्याम्बुनाचमात्रस्य वटी सर्वातिसारहा ॥ १६९ ॥
 अकोटमूलं तक्रैश्च ह्यतिसारहरं परम् ।
 माहिषेण तु तक्रैश्च पाठापत्रं तथैव च ॥ १७० ॥
 कुटजत्वक्फलं मुस्तं क्षाथयित्वा जलं पिबेत् ।
 अतिसारं जयत्याशु शर्करामधुसंयुतम् ॥ १७१ ॥
 विभीतकफलं दग्धं हृन्द्याल्लवणसंयुतम् ।
 महान्तमप्यतीसारं चक्रपाणिरिवाऽसुरान् ॥ १७२ ॥
 वटप्ररोहं संपेष्य श्लक्ष्णं तडुलवारिणा ।
 तं पिवेत्तक्रसंयुक्तमतिसारहरं परम् ॥ १७३ ॥
 धातुकीनागरं विल्वं सलोध्रं पद्मकेसरम् ।
 जम्बूत्वङ्नागरं धान्यं पाठामोचरसं तथा ॥ १७४ ॥
 समगा धातुकी विल्वं मध्यजं ब्याम्बुयोस्त्वचः ।
 कपित्थानि विडगानि नागरं मरिचानि च ॥ १७५ ॥
 चांगीरी तत्र कौलान्न चत्वारस्ते कफोत्तरे ।
 श्लोकादिं विहितान् दद्यान् सस्त्रेह लवणान् गुडान् ॥ १७६ ॥

इत्यतीसारे च चत्वारो यूपाः ।

अथेदनं सुमम्पकं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
 नानावर्णमतोसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ १७७ ॥
 त्रिगुणं घृतं कुटजवल्कनजम्बूजम्बु-
 मादाय तत्क्षणमतोयं च येन पित्वा ।
 जम्बूपलाशदलतंडुलतोयसिक्तं
 वदं कुशेन च वंदिर्घनपट्टलितम् ॥ १७८ ॥

सुखिन्नमेतद्वपोद्यरमं गृह्णित्वा

चौद्रेण युक्तमतिसारवते प्रदद्यात् ।

• कृष्णाक्षिपुत्रमतिपूजित एष योगः

• सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ १७९ ॥

इति कुटजपुटपाकः ।

काश्मरो पद्मपत्रैश्च पक्वा कटुङ्ग बल्कलम् ।

सपद्मकेसरो ग्राहो स्याद्रसो मधुसंयुतः ॥ १८० ॥

इति स्योनाकपुटपाकः ।

न्यग्रोधादिगणा पूर्णं पुटपाकस्य तित्तिरे ।

द्रवो मधुसितो पेयः पीतो हृन्त्युदरामयम् ॥ १८१ ॥

इति न्यग्रोधादि पुटपाकः ॥

शुण्ठीमल्पघृतान्वितां परिहृतां गोधूमपिष्टैस्ततः ।

सद्यो गोमयवेष्टितान्तु विपचेन्मृदाग्निना चातुरः ॥

शीतीकृत्यसितामसां प्रतिदिनं भक्षेन्नरः पथ्यमुक् ।

सर्वोपद्रवसंयुतानपि जयेद्दीर्घातिमारामयान् ॥ १८२ ॥

इति शुण्ठीपुटपाकः ।

पुटपाकस्य पाकोऽयं वहिरारक्तवर्णता ।

भेषजात्वात्पलस्यास्य पानमिष्टं चिकित्सकैः ॥ १८३ ॥

—०—

कुटजत्वक्तृतः काथो घनीभूतः सुशोभनः ।

सलीङ्गोऽतिविषायुक्तः सर्वातिसारनुद्भवैत् ॥ १८४ ॥

इच्छन्त्यत्राष्टमांसेन काथादतिविषारजः ॥ १८५ ॥

इति कुटजावलेहः ।

मूलं त्वचः पलशतं रक्तस्य कुटजस्य च ।

जलद्रोणे विपाचैतत्पादशेषमथोदरेत् ॥ १८६ ॥

भूयस्तद्विपचेत्तावद्यावत्क्षान्द्वमिति च ।

सैन्धवाच्चविडचार कृष्णेन्द्रियप्रधातकी ॥ १८७ ॥

जीरं चूर्णं समं कृत्वा मध्वतं विलिहेत्ततः ।

ततो महिषदध्ना च भोजयेच्च तमातुरम् ॥ १८८ ॥

दुर्निवारमतिसारं जयेदेतदसंशयः ॥ १८८ ॥

—०—

शतं कूटजमूलस्य क्षुण्णं तोयाऽर्मणे पचेत् ।

क्वाथे पादायशेषेऽग्निंक्लेही भूतः पुनः पचेत् ॥ १८९ ॥

मौवर्चस यवचार विडसैन्धव पिप्पली ।

धातकीन्द्रियया जजी चूर्णं दत्त्वा प्लवङ्गयम् ॥ १९० ॥

लिङ्गाददरमात्रन्तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ।

पक्वापक्वमतीमारं नानावर्गं मयेदनम् ॥

दुर्वारं ग्रहणी दोषं जयेच्चैव प्रसादिकाम् ॥ १९१ ॥

इति कुटजावलेहः ।

नेहे यवाग्नि नो भागो निर्दिष्टो द्रव्यकल्कयोः ।

तत्रापि पादिकः काथ्यो द्रवात्कल्को विजानता ॥ १९२ ॥

—०—

कूटजत्वक्फलशतं कपायमुपकल्पयेत् ।

वस्त्रपूतं पुनः काथ्यं यदा लेहत्वमागतम् ॥ १९३ ॥

भज्रातर्जं विडङ्गानि विफला त्रिकटु तथा ।

रसाञ्जनं चिषकश्च कुटजस्य फलानि च ॥ १९४ ॥

यथा सातिदिपा विल्वं पाठा मोचरमस्तथा ।

वानकश्च समन्तां च प्रत्येकन्तु पनं पनम् ॥ १९५ ॥

दिग्गत्पनं गुडम्याज चूर्णं कृत्वा प्रदापयेत् ।

मधुनः कुडनं दत्त्वा एतज्ज कुडव तथा ॥ १९६ ॥

एष सेहस्तु शमयेदृशो रक्तसमुद्भवम् ।

वातिकं पैत्तिकञ्चैव शैषिकं सात्रिपातिकम् ॥ १८७ ॥

ये च दुर्नामजा रोगा स्तांस्तु सर्वान् व्यपोहति ।

रक्तपित्तमतीसारं पांडुरोगमरोचकम् ॥ १८८ ॥

ग्रहणीमार्दवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ।

अनुपानि च तं दद्याद् दधि तक्रं घृतं पयः ॥ १८९ ॥

इति कुटजापलेहः ।

तुलामयार्द्रा गिरिमल्लिकायाः

संकुच्य पक्त्वा रसमाददीत ।

तस्मिन् सुतप्ते पलममितानि

संचूर्ण्य दद्यात् सह शाल्मलेन ॥ २०० ॥

पाठां समद्भाऽतिविषां समुस्तां

विल्वञ्च पुष्पाणि च धातकीनाम् ।

मक्षिप्य भूयो विपचेच्च तावद्

दार्यं प्रलेपः स्वरसस्य यावत् ॥ २०१ ॥

पीतम्बुसौ कालविदा जलेन

भण्डेन वाऽजापयसाथ वापि ।

निहन्ति सर्वं त्वतिसारमुग्रं

कृष्णं सितं लोहितपीतकञ्च ॥ २०२ ॥

दीपञ्च हन्याद्विविधं मरुतं

पित्तं तयार्शांसि मयोणि तानि ।

असृग्दरञ्चैवमभाध्य रूपं

निहन्त्यवश्यं कुटजाष्टकोऽयम् ॥ २०३ ॥

तुला द्रव्ये जलद्रोणी द्रोणे द्रव्य तुला मताः ।

इति कुटजाष्टकावलेहः ।

जीर्णं त्वपथ्यभोजी स्यादर्शोभ्यः प्रतिमुच्यते ।

रोगानीकविनाशाय कौटजो लेह ईरितः ॥ २०४ ॥

इति कुटजावलेहः ।

मदार्यं कौटपाठानां मूलं त्वङ्गजस्य च ।

शाल्मलीशालनिर्यासं धातकी लोघ्रदाडिमम् ॥ २०५ ॥

पिष्टाक्षसंमितान् कृत्वा वटकांस्तंडुलाम्बुना ।

तेनैव मधुमंशुक्तानैकैकान् प्रातरुत्थितः ॥ २०६ ॥

पिवेदत्ययमापन्नो विङ्गविसर्गेण मानवः ।

अङ्गोटवटको नाम्ना सर्वातिसारनाशनः ॥ २०७ ॥

इत्यङ्गोटवटकः ।

वत्सकस्याऽनृतायाश्च द्वे पक्षे प्रस्थमौदकम् ।

अपयित्वा रमे तस्मिन् पादशेषेऽवतारि ते ॥ २०८ ॥

अष्टौ पलानि शकम्य यवाद्यूर्णी कृतानि तु ।

गृहपाकं विदित्वा तु यथा वङ्गावतारितम् ॥ २०९ ॥

सद्यः भर्जातिमारांश्च सर्वांश्च ग्रहणो गदान् ।

नामयेदोषवेज्जग्निं क्षणात्रेयस्य शासनात् ॥ २१० ॥

इति वत्सकाद्या गुटिका ।

पनमङ्गोटमूलस्य पाठां दार्यंश्च तत्समाम् ।

पिष्टा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसंमितान् ॥ २११ ॥

छाया शुष्कां पिवेत् क्षिप्रं पिष्ट्वा तंडुलवारिणा ।

वातपित्तकफप्रायान् हृन्द्जान् माद्यिपातिकान् ॥

हन्यात् भर्जानतिमारान् गुटिकेऽयं प्रयोजिता ॥ २१२ ॥

इत्यङ्गोटगुटिका ।

पनार्धमरुणायाम्नु क्षिपनं कुटजस्य च ।

केशराजस्य मूलं तु कर्पं तत्सर्वमेकतः ॥ २१३ ॥

संकुट्य सलिलप्रस्थे पक्ता पादस्थिते रसे ।

पूतेऽस्मिन्ऽर्धतः खण्डं कागचीरं चतुष्पलम् ॥ २१४ ॥

विल्वातिविषयोऽथूणं सुस्तस्येन्द्रियवस्य च ।

प्रत्येकमक्षमात्रन्तु क्षिप्वा पक्ता च भक्षयेत् ॥ २१५ ॥

शुद्धं तदनुभुञ्जीत काञ्चीकाम्बुप्रसाधितम् ।

मापगोक्षुरसिद्धं वा कागचीरं पिबेन्नरः ॥

यद्विष्यतिसारहरो लेहोऽयमपराजितः ॥ २१६ ॥

इत्यपराजितावलेहः ।

वत्सकस्य च बीजानि दार्व्याथैव त्वगुत्तमा ।

पिप्पली शृङ्गवेरश्च लाक्षा कटुकरोहिणी ॥ २१७ ॥

पद्मिरेतैर्द्वयं सिद्धं पेयं मण्डविमिश्रितम् ।

अतिसार नयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ २१८ ॥

इति षडङ्गघृतम् ।

कुटजत्वक्फल लोभ्रं कण्ठादार्वाभिर्हृष्यम् ।

कटुका चेति तैः सिद्धं घृतं सर्वातिसारनुत् ॥ २१९ ॥

इति कुटजाद्यं घृतम् ।

दार्वी सलाक्षाकटुका सविज्ञा त्वक्कौटजाशक्यवः सकृन्धः ।

एभिर्विपक्वं घृतमाशुहन्ति मण्डेन पीतं सकलातिसारम् ॥ २२० ॥

इति सप्ताङ्गघृतम् ।

तुलां संकुट्य विलस्य पचेत्पादावशेषिताम् ।

सचीरं साधये तैलं शृङ्गपिष्टैरिमैः समैः ॥ २२१ ॥

धातुकी विल्वकुष्ठश्च रास्नाशुण्ठीमुनर्नवा ।

देवदारुवचामुस्तं लोभ्रं मोचरसान्वितम् ॥ २२२ ॥

सृद्धग्निना साधितञ्च ग्रहण्यर्गोऽतिमारुतम् ।

विल्वतैलमितिष्यात् मुहृदात्रेय पूजितम् ॥ २३३ ॥

इति महाविष्वक्तेजम् ।

ग्रहण्यर्गो विकारे ये स्त्रे हाद्या उपकल्पिता ।

तेपि चात्र प्रयोक्तव्या यथा दोष विज्ञानता ॥ २३४ ॥

इति सर्वातिमारम् ।

कटादिभूश्रुते, क्रुद्धे, प्रवृद्धौ पित्तमारुतौ ।

व्यास्राद्य ग्रहणी नृणामतोसारकरी स्रतो ॥ २३५ ॥

सशब्दं फेनिलं रुचं कपायोदकसन्निधम् ।

पक्वाज्जरसवर्णाभि हरिद्राप्रतिम घनम् ॥ २३६ ॥

विण्मूत्र कृष्ण सृजति सशूलं दाहपाकवान् ।

विद्यात्तहाहयोपान्त वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २३७ ॥

—०—

लघुत्वा प्रज्ञमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया ।

आहारो भिषजा योग्यः सर्वदा हितमिच्छता ॥ २३८ ॥

कदफलं मधुकं लोधुं त्वग्दाडिमूपलस्य च ।

वातपित्तातिसारघ्नं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ २३९ ॥

कलिङ्गकं वचा मुस्तं दारु सातिविषा समम् ।

कल्कं तण्डुलतायेन पिबेत्पित्तानिलासयी ॥ २४० ॥

फेनिलं बहुशो रक्तं सकलं वेदनान्वितम् ।

विविधं सार्यमाणश्च वातपित्तातिसारिणाम् ॥ २४१ ॥

इति वातपित्तातिमारम् ।

कटुमूलवृक्षचिन्धगुरुमिष्टोपसेवनात् ।

श्रेष्ठपित्ते प्रकुपिते यङ्गिं सकाद्य देहिनाम् ॥ २४२ ॥

कपायन्तं द्रवं चिन्धं मून्दयेगं सवेदनम् ।

घनं शाल्मली पिच्छाभं पद्मपत्रनिभं क्वचित् ॥ २३३ ॥
 पिच्छिलं शङ्खवर्णाभं रक्तविन्दुभिराचितम् ।
 चुत्तृणो चातिबहुले श्लेष्मपित्तातिमारिणाम् ॥ २३४ ॥

—०—

यथा दीपप्रशमनी दद्याद्दीपनपाचनी ।
 यवागूर्वद्वदोषाणां श्लेष्मपित्तातिमारिणाम् ॥ २३५ ॥
 शालिपर्णी वला विनूँ पृथक् पर्णी च साधिता ।
 दाडिमास्तयुता पेया श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३६ ॥
 कुटजातिगिषा मुस्तं हरिद्रा पर्णिनीद्वयम् ।
 सन्नोद्वर्कं शस्तं श्लेष्मपित्तातिसारिणाम् ॥ २३७ ॥
 सुस्ता साधिविषा सूर्वा वचा च कुटजं समा ।
 एषा कषाय सन्नोद्वर्क श्लेष्मपित्तातिसारहृत् ॥ २३८ ॥
 मुस्तं हरिद्रे मधुक पृष्टपर्णी सहस्रकम् ।
 मधुयुक्तं निहन्त्याशु श्लेष्मपित्तसमुद्रवम् ॥ २३९ ॥
 सवेदनं सरक्तञ्च पुरीवं मन्दधाति च ।
 श्लेष्मपित्तातिसारज्ञं रक्तं चाशु नियच्छति ॥ २४० ॥
 पाठा वल्लक्ष्मीजानि चित्रकं विश्वमेपजम् ।
 पिवेन्नि क्वाप्यचूर्णानि कृत्वा चोष्णं वारिणा ॥ २४१ ॥
 पित्तश्लेष्मातिसारज्ञं ग्रहण्या शूलनुदितम् ॥ २४२ ॥
 लोध्रं चन्दनयष्ट्याङ्गं दार्वी पाठाऽनिलोत्पलम् ।
 तण्डुलोदकसपिष्टं दीर्घवन्तं त्वगन्वितम् ॥ २४३ ॥
 पूर्ववत् कथितादध्माद्रसमुदायं शीतलम् ।
 मध्वक्तं पाययेच्चै तत्-कफपित्तोत्तरामये ॥ २४४ ॥
 इति लोघ्रादिपुटपाकः । इति श्लेष्मपित्तातिसारः ।
 रसैः स्वादुकटुमायैर्बुधैर्वातकफौ नृणाम् ।

कुरुतस्तावतीसार ऋद्धौ वङ्गि निरस्य च ॥ २४५ ॥
 द्रव सफेनं पुरीष तत्तुल्यमामगन्धिकम् ।
 सशब्द वेदनावन्त न चामं परिपच्यते ॥ २४६ ॥
 नित्य गुडगुडायन्त तन्द्रा मूर्च्छा भ्रमकृमौ ।
 प्रसक्त सन्धिकद्यूरूजानुष्टास्त्रिशूलिन ॥ २४७ ॥
 धान्यपञ्चकससिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथवा ।
 आहारो भिषजा योष्यो वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २४८ ॥
 चिरविल्व वचा दारुपञ्चकोल पुनर्नवा ।
 विदारी गन्धावृहती विल्वाद्य खण्डितान्यवान् ।
 कायो यवागूर्यप वा वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २४९ ॥
 विल्व विल्ववाजीजानि पाठाहिगुशिवान्विता ।
 वातश्लेष्मातिसारेषु कषाय पाचनं पिवेत् ॥ २५० ॥
 चित्रकातिविषा मुस्त बालविल्व सनागरम् ।
 वत्सकत्वक् फल पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥ २५१ ॥
 पूति दारुत्वच रोध्न कटुद्रुमथ नागरम् ।
 दाडिमास्त्रयुत दद्याद्वातश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ २५२ ॥
 वातश्लेष्मातिसारे यञ्चोक्त पाचन आहि भेषजम् ।
 तदत्रापि प्रयुञ्जीत सपित्तकफमारुते ॥ २५३ ॥

इति वातश्लेष्मातिसार ।

विल्वचूतास्थि निर्यूह पीत सञ्चोदशर्करा ।
 निहन्त्याच्छर्यतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ २५४ ॥
 पटोलयवधान्याककूथ पेय सुशीतलम् ।
 शर्करा मधुसंयुक्ता छर्यतीसारनाशन ॥ २५५ ॥
 प्रियम्बजनमुस्ताष्ठ पाययेत्तु यथा बलम् ।
 तृष्णातीसारच्छर्दिघ्न सञ्चोद तण्डुलाम्बुना ॥ २५६ ॥

कपायो भृष्टमुद्गस्य सलानमधुशर्करः ।

हृद्यतीसारत्वादहज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २५७ ॥

जम्बाम्नपल्लवोशीरवटशृङ्गावरोहकम् ।

रसः क्वाथोऽथवा चूर्णं क्षोद्रेण सह योजितम् ॥ २५८ ॥

हृदिज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णाञ्च दुर्जयाम् । . .

नियच्छत्यचिराद्रक्तच्युतिं वाऽनेकहेतुकाम् ॥ २५९ ॥

इति हृद्यतीसारः ।

विडङ्गातिविषा मुस्तं दारुपाठा कलिङ्गकम् ।

मरिचेन समायुक्तं शोथातीसारनाशनम् ॥ २६० ॥

किराताब्दाभृतोदीच्य मुस्तचन्दनधान्यकैः ।

शोथातिसारहृत्तासत्वादहज्वरनाशनः ॥ २६१ ॥

विग्वौषधस्य गर्भेण दग्धमूलजले गृतम् ।

घृतं निहन्त्यतीसारं ग्रहणीं पाण्डुकामलाम् ॥ २६२ ॥

इति शोथातीसारः ।

तैस्तैर्भावेः शोचतोऽप्याशनस्य

वाष्पोष्मावैवङ्गिमाविश्य जन्तोः ।

कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं

तच्चाधस्तात् काकणन्ती प्रकाशम् ॥ २६३ ॥

निर्गच्छेद्देविड्विमिश्रं द्वाविड् वा

निर्गन्धं वा गन्धवच्चातिसारः ।

शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽति भाव

रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ २६४ ॥

भयशोकसमुद्भूतो ज्ञेयो वातातिसारवत् ।

तयोर्वातहरी कार्थ्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया ॥ २६५ ॥

इति भयशोकजावतीसारौ ।

विपार्श्वः कृमिसंभूते हिता चोभयशर्मदा ॥ २६६ ॥

शर्करा धातुकी लोघैः पाठारलुकपिप्पली ।

समद्वाभिर्भोचरसपद्मकेसरसंयुतैः ॥ २६७ ॥

अर्थः प्रभावकृमिजं विरुद्धपानान्न दोषसंभूतम् ।

अतिसारभयं शमयति लेहः कल्याणकी नाम्ना ॥ २६८ ॥

इति कल्याणाधिलेहः ।

दीप्ताग्निर्वद्भुदोषो यो विवन्धं यातिसार्यते ।

विडङ्गविफला कृष्णा कषायैस्तं विरेचयेत् ॥ २६९ ॥

क्षुत्क्षामस्य विरिक्तस्य युञ्जरात्प्रेयां विचक्षणः ।

भेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनैः संप्रकल्पितम् ॥ २७० ॥

अन्नाजीर्णाग्रदृताः चोभयन्तः

कोष्ठं दीपा धातुसङ्ग्रामलांश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति

शूलोपेतं पट्टमेनं वदन्ति ॥ २७१ ॥

तच्चापि धमनं कार्यं लङ्घनञ्च यथाक्रमम् ।

शूलानाहं प्रसेकान्तं वामयेदतिसारिणाम् ॥ २७२ ॥

पिप्पली लवणाभ्याश्च माधितेन जलेन वा ।

विश्वेदीद्योदकं पानं लङ्घनं चापि शस्यते ॥ २७३ ॥

पिप्पल्यादिः प्रयोक्तव्यो यूपः सङ्घं षड्गदभिः ॥ २७४ ॥

—०—

नागरातिविषा मुह्यं हिङ्गुवत्सकचित्रकाः ।

घनतेजोवती पाठा पिप्पलीन्द्रयवाः समम् ॥ २७५ ॥

मैन्धवं कौटजं योजं यच्चा कटुकरोहिणी ।

त्रिडं पाठामतिविषां कुटजं विश्वभेषजम् ॥ २७६ ॥

प्लक्वाकुटजयोजानि लोभं सायरकं न्यजेत् ।

यत्नकातिविषा शुण्ठी विल्वङ्गिगुयवांबुदाः ॥ २७७ ॥

श्लोकार्धं विहिता योगाः पठेते पाचना मताः ।

उष्णाम्बु मयधान्यान्त्रैः पीताः वा श्लक्ष्णचूर्णिताः ॥ २७८ ॥

इत्यामपाचनविधिः ।

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासबुदत्यधस्तादहिताग्नेयः ।

प्रवाह्यतोऽल्पं बहुशो मलात्तं

प्रवाहिकान्तां प्रयदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २७९ ॥

प्रवाहिका वातकृता सशूला

पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च ।

सशोणिता शोणितसम्भवाच्च

ताः स्नेहकृच्चप्रभवामतास्तु ॥ २८० ॥

तासामतीमारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चामविपक्वताच्च ॥ २८१ ॥

तैलं सर्पिर्दधिचौद्रं सिता विश्वं सफाणितम् ।

सर्वमालीद्य पातव्यं सद्यो निर्वाहिकां जयेत् ॥ २८२ ॥

कल्कः स्याद्दालविल्वानां तिलकस्कन्ध तत्तमः ।

दध्नः सारोऽन्त्रस्त्रे हाव्यः सद्यो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ २८३ ॥

वलाविल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् ।

लिङ्गाद्वातप्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥ २७४ ॥

विल्वपेशी गुडं लोध्रं तैलं मरिचयोजितम् ।

लीढा प्रवाहिकाक्रान्तः क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥ २८५ ॥

पयसा पिप्पली कल्कः पीतो वा मरिचोन्नवः ।

अग्राहनिर्वाहिकां हन्ति चिरफालानुबन्धिनीम् ॥ २८६ ॥

घातकी बदरीपतं कपित्थरममाक्षिकम् ।

सलोत्तमेकतो दक्षा पिवेत्रिर्वाहिकार्दितः ॥ २८७ ॥

चूपण त्रिफला मुस्तं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 विल्व कर्कटिका हिगु बिडङ्ग सनिदग्धिकम् ॥ २८८ ॥
 घृतप्रस्थ पचेदेभिर्गवा मूत्रे चतुर्गुणे ।
 तत्रयोग पिवेत्कोल इत्यात्तेन प्रवाहिकाम् ॥ २८९ ॥
 इति चूपणाद्य घृतम् । इति प्रवाहिका

यवा सक्तुश्च लाजाना मूल पुष्पश्च शाल्मली ।
 न्यप्रोधोडुम्बराश्वत्थशृङ्गाश्च द्विपलोम्बिता ॥ २९० ॥
 त्रिप्रस्थे सलिलस्येतत् क्षीरप्रस्थ विपाचयेत् ।
 क्षीरक्षेप कषायश्च पूत कृत्वा क्षिपेदयम् ॥ २९१ ॥
 कन्क शाल्मलि निर्य्यास, समङ्गा चन्दनीत्पलम् ।
 बल्लकश्च च वोजानि प्रियगु पद्मकेशरम् ॥ २९२ ॥
 पिच्छावस्तिरियं सिद्धा सघृतक्षीद्रशर्करा ।
 प्रवाहिका गुदध्वज रक्तास्त्राव ऊवरापङ्का ॥ २९३ ॥

इति पिच्छावस्ति ।

दीप्ताग्निर्निष्पुरीयो य सार्यते फेनिल शक्तम् ।
 स पिवेत् फाणित शण्ठी दधितैलसमन्वितम् ॥ २९४ ॥

‘दध्ना समारण समाक्षिकेन

भुञ्जीत नि मारिकपीडितस्तु ।

सुतप्तकुप्य कथितेन वापि

क्षीरेण शीतेन मधुमुतेन ॥ २९५ ॥

बला विग्वशृत क्षीर गुडतैलानुयोजितम् ।

दीप्ताग्नि पाययेन्प्रातः सुषुप्त वर्चस क्षये ॥ २९६ ॥

शगमासं सरुधिर समगा सघृत दधि ।

विपाच्य खादेत् सेवेच्च मृद्वव गलत क्षये ॥ २९७ ॥

इति पुरीषक्षय ।

विवश्ववातविट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।

सरक्तपित्तश्च पयःपिवेत्तृणासमन्वितः ॥ २८८ ॥

जीर्णेऽमृतोपमं क्षीरं मतीसारे सुयोजितम् ।

स्वचिरोत्ये च तत्प्रेयमपांभागैस्त्रिभिः शृतम् ॥ २८९ ॥

—०—

अथासाध्यलक्षणमाह ।

पक्ष्णाम्बयसंकाशं यक्षत् पिण्डनिभन्तनु ।

घृततैलवसा मज्जा वेश्वारं पयोदधि ॥ ३०० ॥

मांसधावनं तोयामं कृष्णं नीलाक्षप्रभम् ।

कर्पूरं मेचकं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ ३०१ ॥

कुण्ठं मस्तुलुङ्गार्धं सगन्धं क्षयितं बहु ।

दृष्ट्वादाहभ्रमश्वासहिकापाश्चास्थि शूलिनम् ॥ ३०२ ॥

समूर्च्छाऽरतिमोहैश्च युक्तं पक्षवलीगुदम् ।

प्रलापयुक्तञ्च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ ३०३ ॥

असद्वत्तगुदं क्षीणं शूलाधानमुपद्रुतम् ।

गुदे पक्षे गतोष्णमतिसारिणमुत्सृजेत् ॥ ३०४ ॥

श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिषोडितम् ।

विशेषेण नरं हृष्टमतिसारो विनाशयेत् ॥ ३०५ ॥

लिंगैरसाध्यो ग्रहणीविकारो

यैर्महैरतिसारगदो न सिध्येत् ।

हृष्टस्य नूनं ग्रहणीविकारो

ऽहत्वा तनुं नैव निवर्त्तते तु ॥ ३०६ ॥

शोथं शूलं ज्वरं मूर्च्छां श्वासं कासमरोचकम् ।

हृदि दृष्ट्वाश्च हिकाश्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ॥ ३०७ ॥

हस्तपादाङ्गुली सन्धि प्रपाको मूत्रविट्ग्रहः ।
 पुरीषस्योष्णतातीव कोष्ठमेदी न जीवति ॥ ३०८ ॥
 यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ ३०९ ॥
 स्नानावगाहमभ्यङ्गं गुरुस्निग्धञ्च भोजनम् ।
 व्यायाममग्निसंस्थापमतीसारे विवर्जयेत् ॥ ३१० ॥
 इत्यतिसारनिदानचिकित्साधिकाः ।

—०—

अथ ज्वरातिसारमाह ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं यत् पृथक् पृथक् ।
 तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नाबोदितः पुनः ॥ ३११ ॥
 अथमानं ज्वरोऽक्षुष्टं सुपेक्षितमलं सदा ।
 अतिप्रवर्त्तमानन्तु साधयेत् स चिकित्सकैः ॥ ३१२ ॥
 ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत् पृथक् पृथक् ।
 न तन्मिलितयोः कार्यं मन्योन्यं वर्द्धते यतः ॥ ३१३ ॥
 अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सकैः ॥ ३१४ ॥
 लङ्घनमुभयोर्युक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।
 उत्पन्नपट्टिकमिदं लाजामण्डादिकं पेयम् ॥ ३१५ ॥
 पृष्णीपणीं धन्वाविश्वनागरोत्पन्नधान्यकैः ।
 ज्वरातिमारे पेयां वा पिवेत् साग्रां शृतां नरः ॥ ३१६ ॥
 घातकी कायममिहा विश्वभेषजसंस्कृता ।
 दाडिमास्त्रयुता पेया ज्वरातिसारशूलिनाम् ॥ ३१७ ॥
 एरण्डमूलयवगोक्षुरकारंनारैः
 सिमां लिहन्ति विजयां मधुना युता ये ।

तेषां प्रणाशमुपयान्त्वुदरामयास्तु ।

सर्वे सशूलविषमज्वरकासयुक्ताः ॥ ३१८ ॥

कणा करिकणा लाजा गणो मधुसिता युतः ।

पीतो ज्वरातिसारस्य दृष्ट्यावम्योश्च नाशनः ॥ ३१९ ॥

पाठेन्द्रियवभूनिम्ब सुस्त पर्पटकामृता ।

जयत्याममतीसारं ज्वरश्च समहौषधम् ॥ ३२० ॥

—०—

नागरातिविषा सुस्तं भूनिम्बामृतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः कायः सर्वातिसारनाशनः ॥ ३२१ ॥

इति नागरादिः ।

झीवेरातिविषा सुस्तं वित्त्वनागरधान्यकम् ।

पिवेत्पिच्छा विषम्भघ्नं शूलदोषामपाचनम् ।

सरत्तं हन्त्वतीसारं सज्वरं वायु विज्वरम् ॥ ३२२ ॥

इति झीवेरादिः ।

गुडूच्यातिविषा धान्यं गुण्ठी वित्त्वाद् बालकैः ।

पाठा भूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपर्पटैः ॥ ३२३ ॥

पिवेत्कपायं सच्चौद्रं पिपासा दाहनाशनम् ।

ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेदविकल्पतः ॥ ३२४ ॥

इति गुडूच्यादिः ।

वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं वित्त्वं पाठा यवानिका ॥ ३२५ ॥

हावेतो सिद्धयोगी ती श्लोकार्हेनाभिर्मापितौ ।

ज्वरातिसारशमनौ विशेषादाहनाशनौ ॥ ३२६ ॥

उत्पलं दाडिमत्वचं पद्मकेसरमेव च ।

पिवेत्तडुलतोयेन ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३२७ ॥

उशीरं बालकं सुस्तं धान्यक विश्वमेव च ।
 समङ्गा धातकी लोभ्रं विल्वं दीपनपाचनम् ॥ ३२८ ॥
 हृन्त्यरोचकपिच्छाम विविध सातिवेदनम् ।
 सशोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥ ३२९ ॥
 विल्वबालकभूनिम्ब गुडूची धान्यनागरैः ।
 कुटजाव्ययुतः काथो ज्वरातिसारशूलनुत् ॥ ३३० ॥
 समङ्गा धातकीपुष्पं केशरं गौलसुत्पलम् ।
 तण्डुलोदकसयुक्तं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३३१ ॥
 नागरातिविषा सुस्ता गुडूची विश्ववत्सकैः ।
 कपायः पाचनः शोथज्वरातिसारवारणः ॥ ३३२ ॥
 सुस्तकातिविषा गुण्डी वत्सकाभयतिक्तकैः ।
 सर्वातिसारहृत्मास सर्वशोफज्वरापहः ॥ ३३३ ॥
 काथेन दशमूलस्य विश्वमक्षयुगं पिबेत् ।
 ज्वरे चेन्नातिसारे च सशोथे ग्रहणीगदे ॥ ३३४ ॥
 सुस्तकविष्वातिविषा गोषी भूनिम्बवत्सककायः ।
 मकरन्दगर्भयुतो ज्वरातिसारं जयेद्दीरम् ॥ ३३५ ॥
 नागरामृतभूनिम्ब विल्वामलकवत्सकैः ।
 समुस्तातिविषोशीरैर्ज्वरातिसारहृज्जलम् ॥ ३३६ ॥

—०—

थोप वत्सकबीजञ्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
 चित्रक रोहिणी पाठां दार्वीमतिविषां वचाम् ॥ ३३७ ॥
 श्लेष्म चूर्णितं सर्वं तनुल्या वत्सकत्वचम् ।
 सर्पमेकत्र संयोज्य प्रपिबेत्तंडुलाम्बुना ॥ ३३८ ॥
 सक्षौद्रं वा पिबेदेतत्पाचनं वाहि दीपनम् ।
 यस्यारुचिप्रगमनं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ३३९ ॥

कामला ग्रहणीदोषान् गुल्मं श्लीहानमेव च ।

प्रमेहं पाण्डुरोगञ्च श्वयथुश्चापकर्षति ॥ ३४० ॥

इति व्योपायं चूर्णम् ।

कटुह्रविष्वज्ज्वास्थिकपित्तं सरसाञ्जनम् ।

खाक्षा हरिद्रे क्लीवेरं कटुफलं शुकनासिकाम् ॥ ३४१ ॥

लोभ्रं मोचरसः शङ्खं घातकी वटशङ्खकम् ।

पिप्पला तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥ ३४२ ॥

छाया शुष्कान् पिबेभ्रातर्ज्वरातीसारशान्तये ।

रक्षापित्तज्वरहराञ्ज्यूलातिसारनाशनान् ॥ ३४३ ॥

इति कटुह्रग्न्यो वटकः ।

पाठामतिमिषा मिश्र समङ्गा चन्दनं जलम् ।

घातकी सुस्त भूनिम्बं जटामांसी सनागरम् ॥ ३४४ ॥

दार्दी च समभागानि घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

सज्वरेऽग्निप्रतिसारे ग्रहण्यां पाण्डुरोगिणि ।

भूवक्षश्चे गुदस्त्राये विपूच्यामलसे हितः ॥ ३४५ ॥

इति पाठाद्यं घृतम् । इति ज्वरातिसारनिदानम् ।

इति वङ्गसेनेऽतिसाराधिकारः संमाप्तः ॥ २० ॥

—०—

अथ ग्रहणीनिदानमाह ।

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्ने रहिताशनः ।

भूयः सन्दूषितो वङ्गिर्ग्रहणोममिदूपयेत् ॥ १ ॥

तस्मात्कार्यः परिहारस्त्वतिसारे विरक्तवत् ।

यावन्त्र प्रकृतिस्थः स्यादोपतः प्राणतस्तथा ॥ २ ॥

मांसासृष्टेदमं तिस्रस्तथुर्थी श्लेष्मधारिणी ।

पञ्चमी च भलं धत्ते पटी चाग्निधरा मता ।
 रेतोधरासप्तमी स्यादिति सप्तकला स्मृताः ॥ १ ॥
 पटी पितधरा नाम या पूर्वं समुदाहृता ।
 पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
 आन्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद् ग्रहणी मता ।
 नाभेरुपरि सा ह्यग्निर्वलोपस्तम्भहं हिता ॥ ५ ॥
 अपक्वं धारत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः ॥ ६ ॥
 ग्रहण्यावलमग्निर्हि स चापि ग्रहणी श्रितः ।
 तस्मात् सन्दूषिते वङ्गी ग्रहणी दूष्यते नृणाम् ॥ ७ ॥
 एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थं मूर्च्छितैः ।
 सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ८ ॥
 पक्वं वा मरुजं पूति सुदुर्बलं सुदुर्द्वयम् ।
 ग्रहणीरोगमाहुस्तस्माद्युवंदविदो जनाः ॥ ९ ॥
 पूर्वरूपन्तु तस्येदं दृष्ट्यालस्य बलक्षयः ।
 विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥ १० ॥
 कटुतिक्तकपायातिरुच्य शीतान्नभोजनैः ।
 प्रमितानशनात्यध्व वेगनिग्रह मैयुनैः ॥ ११ ॥
 मारुतः कुपितो वङ्गि संक्रास्य कुरुते गदान् ॥ १२ ॥
 तस्यान्नं पच्यतेदुःखं शुक्लपाकं खरां गता ।
 र्शंठांस्यशीपः क्षुत्तृणा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ १३ ॥
 पाग्नीरुवं क्षणशीवा रूगभीक्ष्ण विपूचिका ।
 हृत्पीण्डाकार्यदीर्घस्य वैरम्यं परिकर्तिका ॥ १४ ॥
 गृहिः सर्वरसात्ताश्च मनसः मदने तथा ।
 जीणे जीर्यति चांघ्रानं भुङ्क्ते स्वास्थ्यमुपैति च ॥ १५ ॥
 सयातगुम्य हृद्रोग ग्रीवायन्ती च मानवः ॥

चिराद्दुःखं द्रव्यं शुष्कं तन्वाभं शब्दफेनवत् ।
 पुनः पुनः सृजेद्दर्वः कासग्वासादितो निलात् ॥ १६ ॥
 ग्रहणीमाश्रितं दीपं मजीर्णवदुपाचरेत् ।
 लघुनैर्दीपनीयैश्च सामातीसारभेषजैः ॥ १७ ॥
 दीपं सामं निरामश्च विद्यादवातिसारवत् ।
 अतिसारोक्त विधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥ १८ ॥
 विशङ्कामाशयायास्त्रै पञ्चकोलक संस्कृतम् ।
 दद्यात्प्रेयादि लघुत्वं योजयेत् पुनः दीपनम् ॥ १९ ॥
 पञ्चकोलकपूपस्तु मूलकानां रसोऽयथा ।
 सुस्निग्धो दाडिमान्मथ वातनुद्गोजने हितः ॥ २० ॥
 पेयादि यदुलघ्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
 दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यान्तु प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥
 कपित्थं बिल्वचाङ्गेरी तक्रदादिमसाधिता ।
 यवागूः पाचयत्वाभं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥ २२ ॥
 ग्रहणीदीपिणां तक्रं दीपनं ग्राहिलाघवम् ।
 पथ्यं मधुरपाकत्वा न चपितं प्रकीपयेत् ॥ २३ ॥
 कपायोष्णविकाशित्वा द्रौण्याच्चैव कफेहितम् ।
 वाते स्वाद्वन्तसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहितम् ॥ २४ ॥
 शुण्ठीसमुस्तातिविषां गुडूर्ध्वं पिवेत् समांशं कथितां जलेन ।
 मन्दानलत्वे सततामताया मामानुवन्धे ग्रहणीगदे च ॥ २५ ॥

—०—

पिप्पली वृहतीथ्याघ्रो यवचार कलिंगकाः ।
 चिचकं शारिवापाठाशठी लवणपञ्चकम् ॥ २६ ॥
 तच्चूर्णं पाययेदघ्ना सुरयोष्णाभसापिवा ।

मारुतग्रहणोदोषे शमन परम नतम् ॥ २७ ॥

इति पिप्पल्यादि चूर्णम् ।

धान्यकाति विषोदित्य यवानो सुस्तनागरम् ।

बलादिपर्णीवित्त्व च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ २८ ॥

कलिंग द्विग्वतिविषा वचासो वर्चलाभया ।

दार्वी ग्रन्थिकमूलेन पातव्योष्णेन वारिणा ॥ २९ ॥

नागर कौटजं बीज पिप्पली वृहतीद्वयम् ।

चित्रकं शारिवापाठा चार खवणपञ्चकम् ॥ ३० ॥

चूर्णयित्वा सुरामण्डं दधिकोष्ठा वुकाञ्जिकै ।

पिवेदग्नि विहृदार्थं कोट्वातहर परम् ॥ ३१ ॥

—०—

यवानो, व्योषसिभूत्य जीरकद्वयद्विगुजम् ।

आद्यपासाशितं साज्यं चूर्णं वातनुदग्निहृत् ॥ ३२ ॥

इति द्विग्वष्टकम् ।

क्षणाविड विजयानां गुटिका सर्पिष्मतीपानि ।

ग्रहणोदोषे स्वरुचिमन्दाग्नि शक्तद्विवन्धे च ॥ ३३ ॥

—०—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौच्यारो खवणानि च ।

व्योष द्विग्वज्रमोदाश्च चण्यैकत्रचूर्णयेत् ॥ ३४ ॥

गुटिकामातुनुद्गस्य दाडिमस्य रसेनवा ।

छताविषाचयत्याम न्दीपयत्यागुचानलम् ॥ ३५ ॥

सौवर्चन मैत्र्यवश्च विडमौह्रिद मेवच ।

मामुद्रेणसमं पञ्च मङ्गान्यत्रपोजयेत् ॥ ३६ ॥

इति चित्रकादिगुटिका ।

प्रात्वातु परिपक्वं च वातजं ग्रहणोदम् ।

दीपनेर्मेघजैः पक्कैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ३७ ॥
 घाम्यवित्त्व वलाशुण्ठी तालपर्णी शृतं जलं ।
 स्याद्वातग्रहणो दीपे सानाहे सपरिग्रहे ॥ ३८ ॥
 द्विपञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकां हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३९ ॥
 शण्डीज यवान् कोलान् कुलित्यानाकुलीकृतान् ।
 पाचयेदारुणालेन दध्ना सौवीरकेण च ॥ ४० ॥
 चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
 स्त्रिजिका यावशूकानां चारी दत्त्वा च युक्तितः ॥ ४१ ॥
 सैन्धवोद्विदसामुद्रविडानां रोमकस्य च ।
 ससोवर्चलपाकानां भागान् द्विपलिकान् पृथक् ॥ ४२ ॥
 विनीय चूर्णितांस्तस्मात् पाययेत् प्रसृत बुधः ।
 करोत्यग्निबलं वर्षे वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ४३ ॥

—०—

अथ शुष्कमानेन द्विपञ्चमूलादीनां पट्पञ्चाशत्पलाधिकः
 पलगतद्वयमारुणालादीनामन्यत्तमस्य च ।
 चतुर्भिर्द्रोणैर्निष्काप्य द्रोणायशेष इष्यते ॥
 स्त्रिजिकाचार ययचारयोरपि द्विपलिकत्वम् ॥
 इति द्विपञ्चमूलाद्यं घृतम् ।
 पञ्चमूल्यभया व्योष पिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
 रास्नाचारद्वयाऽजाजी विडङ्गशठिभिर्घृतम् ॥ ४४ ॥
 शक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च ।
 शुष्कमूलककोलासु चुक्रिका दाडिमस्य च ॥ ४५ ॥
 तक्रमस्तु सुरामण्ड सौवीरक तुपोदकैः ।
 काश्चिकेन च तत्पक्वं पीतमग्निर्बलं परम् ॥ ४६ ॥

शूलगुल्मीदरानाह कासानिलगदापहम् ॥ ४७ ॥

पञ्चमूलं कनीयांसमत्र । इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् ।
चव्यचित्तकपाठानां तेजोवत्यास्तथैव च ।

कणापिप्पलीमूलानां भागान् दद्याच्चतुष्पलान् ॥ ४८ ॥

पलानि चाष्टौ सुस्तायाः सुनिशासुष्टयस्त्रिह ।

आस्तीतायाः प्रबालानां मासली करवीरयोः ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कतापसाऽघोटकस्य च ॥ ४९ ॥

एतान् संकुच्य विपचे ज्वलद्रोणचतुष्टये ।

चतुर्भागावशेषन्तु कुर्यान्मन्देन वङ्गिना ॥ ५० ॥

कटुकातिविषे स्यातां प्रत्येकं त्रिपलीम्बिते ।

पिप्पलीनाञ्च कुङ्कुमं विडङ्गानां घनस्य च ॥ ५१ ॥

तथा वत्सकबीजानां कल्पायै सम्प्रदापयेत् ॥ ५२ ॥

घारस्य यावशूकस्य स्वर्जिकायास्तथैव च ।

विडसैश्वर्ययोश्चैव दद्याद् द्वे द्वे पले गृते ॥ ५३ ॥

ततस्तेन कंपायेन कस्कैरेभिश्च पेषितैः ।

इधिमस्त्वन्मथुनीय पचेद्द्वयो घृतादकम् ॥ ५४ ॥

साम्बुकस्कं पिवेत् कर्पं विष्टम्भे द्विगुणं पिवेत् ।

उज्जोदकानुपानञ्च कुर्याज्जीर्णंऽथ भोजनम् ॥ ५५ ॥

अनेन ग्रहणो दोषाः सर्वे नश्यन्ति देहिनाम् ।

कफघाताग्रययैव गुल्मस्यैव चतुर्विधः ॥ ५६ ॥

अर्गामि नागयत्येव म्रीहानं यमयत्यपि ।

महदग्निघृतस्वेतद्विपञ्जा परिचक्षते ॥ ५७ ॥

धिग्धं मुञ्चीत चाप्यन्नं मांसं खादेष मेदुरम् ।

अत्यग्निनागनार्याय भक्षयेन्मधुना सह ॥ ५८ ॥

इति महदग्निघृतम् ।

घृतं नागरकल्को न सिद्धं वातागुलीलनम् ।

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नं प्रीहकासज्वरापहम् ॥ ५८ ॥

विद्यौपधस्य गर्भेण दर्शमूलजले शृतम् ।

घृतं त्रिहन्त्याच्छययुं ग्रहणीं सामवातजाम् ॥ ५९ ॥

इति शुण्ठीघृतम् ।

मागरं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विस्वं पाठा यवानिका ॥ ६० ॥

चाङ्गेरी स्वरसे सर्पिः कल्कै रेतैर्यिपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन दद्यात् च तदृतं कफवातनुत् ॥ ६१ ॥

अर्शसि ग्रहणी दोषं मूत्रकच्छं प्रवाहिकाम् ।

शुद्धभ्रंशार्तिमानाहमेतत्सर्पिर्व्यपोहति ॥ ६२ ॥

इति बृहत्चाङ्गेरीघृतम् ।

यस्त्रिकर्मं भिषक् कुर्यान्नन्दाग्नेः सक्तवर्चसः ॥

इति वातग्रहणी ।

कटुजीर्णविटा ह्यम्ल चाराद्यैः पित्तमुल्लेखम् ।

संभावयेन्नित्यनिलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ ६३ ॥

सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।

पूत्यस्त्रीक्षारहृत्कण्ठदाहारचिच्छर्दितः ॥ ६४ ॥

यज्ञैः प्रदूषणं पित्तं विरेकैर्वमनेन वा ।

हत्वा भोज्यैर्लघुग्राही दोषनैरविदाहिभिः ॥ ६५ ॥

त्रिभिः संघं दयेदङ्गि चूर्णस्त्रिग्वेद्य तित्ताकैः ॥ ६६ ॥

—०—

रसाञ्जनमतिविषा वत्सकस्य फलत्वचम् ।

मागरं धातकी चैव सचोद्रं तदुल्लाम्बुना ॥

पित्तग्रहणीदोषार्थो रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ ६७ ॥

इति रसाञ्जनादि चूर्णम् ।

पाठावत्सकबीजानि चित्रक विश्वमेघजम् ।

पिवेद्विष्काथ्य चूर्णानि कृत्वा चोष्णेन वारिणा ॥ ६८ ॥

पित्तक्षेप्साभिभूताना ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥ ६९ ॥

इति पाठादिकायचूर्णम् ।

नागरातिविषा मुस्तं धातुकी सरसाञ्जनम् ।

वत्सकात्वक्फलं विल्वं पाठातिक्तकरोहिणी ॥ ७० ॥

पिवेत् समाशं तच्चूर्णं सज्जोद्रं तण्डुलावुना ।

पैत्तिके ग्रहणी दोषे रक्तं यच्चोपवेक्ष्यते ॥ ७१ ॥

अर्शस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृत्वा त्रयेण पूजितम् ॥ ७२ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

जलमष्टगुणं दद्यात् पलं कण्डितं तण्डुलान् ।

भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ ७३ ॥

इति तण्डुलोदकविधिः ।

भूनिम्बकटुका व्योष मुस्तकेन्द्रियवान् समान् ।

हो चिक्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् षोडशचूर्णयेत् ॥ ७४ ॥

गुडगीतावुना पीतं ग्रहणी दोषं गुल्मनुत् ।

कामला ज्वरपाण्डुत्व मेहाराध्यतिपाण्डुनुत् ॥ ७५ ॥

गुडयोगाद् गुडांबुस्साद् गुडवर्णं रसान्वितम् ।

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

पाठा विल्वानल व्योष जम्बुदाडिमधातुकी ।

फटुकातिविषा मुस्ता दार्वी भूनिम्बवत्सकैः ॥ ७६ ॥

सर्वरैरेव समं चूर्णं क्रीटजं तण्डुलावुना ।

सञ्चोद्रेण पिवेच्छर्दि ज्वरातिसारशूलनुत् ॥ ७७ ॥

रुग्दाहग्रहणो दोषाऽरोचकानलसादनत् ।

इति पाठाद्यं चूर्णम् ।

चन्दनं पद्मकीशीरं पाठा मूर्वा कुटं नटम् ।

पङ्कज्या शारिवाऽऽस्फोता सप्तपर्णाटरुपकम् ॥ ७८ ॥

पटोलोदुम्बराश्वत्थ वटप्लक्षकपित्तकान् ।

कटुका रोहिणी मुस्तं निम्बञ्च द्विपलाशंकम् ॥ ७९ ॥

द्रीणिऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतं पचेत् ।

किराततिलेन्द्रियव बीरा मागधिकोत्पलैः ॥ ८० ॥

कल्कैरक्षसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणो गदे ।

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

किराततिलं पङ्कज्या त्रायमाणा कटु त्रिकम् ।

चन्दनं पद्मकीशीरं दार्वी त्वक्कटुरोहिणी ॥ ८१ ॥

कुटजत्वक्फलं मुस्तं यवानी देवदारु च ।

पटोलनिम्बपत्रैला सोराष्ट्रतित्रिषा वचा ॥ ८२ ॥

मधुशिमोक्ष बीजानि मूर्वा पर्पटकं तथा ।

तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं सर्वैर्घृतेन वा ॥ ८३ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीदोष शूलगुल्मारुचि ज्वरान् ।

कामलां सन्निपातञ्च मुखरोगञ्च नाशयेत् ॥ ८४ ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

मसूरस्य कपायेण बिल्वगर्भं पचेद् घृतम् ।

इन्ति कुल्यामयान् सर्वान् ग्रहणी पाण्डुकामलान् ॥ ८५ ॥

इति मसूराद्यं घृतम् ।

मसूराणां पलशतं जलद्रीणि विपाचयेत् ।

घादशेषे रसे तस्मिन् दद्याद्विल्वं प्रलाष्टकम् ॥ ८६ ॥

घृतप्रस्थं पचेद्दीमान् शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ।
 प्रदाहिकामतिसारं ग्रहणी दीपमेव च ॥ ८७ ॥
 हन्यात् क्षिप्रमसन्देहं क्षणाच्च यस्य शासनात् ।
 भिन्नं विट्के प्रसगन्ति मसूरघृतसुत्तमम् ॥ ८८ ॥
 इति तन्वान्तरोक्तं मसूरघृतम् ।

ब्रीहिं प्राण्यद्भयोः कायं सुपितं परिवर्जयेत् ।
 नवं धान्यमभियन्दि लघुसंवत्सरोपितम् ।
 विदाहि गुरुविष्टम्भि विरुद्धं वातकोपनम् ॥ ८९ ॥

—०—

कलिङ्गफलकल्केन घृतप्रस्थं प्रसाधितम् ।
 कफपित्तसमुद्भूतां ग्रहणीं हन्यान्न संशयः ॥ ९० ॥
 इति कलिङ्गघृतम् । इति पित्तग्रहणीनिदानम् ।

गुर्वतिस्त्रिग्वशीतादि भोजनादतिभोजनात् ।
 भुक्तमात्रस्य च स्वप्नादत्यग्निं कुपितः कफः ॥ ९१ ॥
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्तास कर्द्वरोचकाः ।
 आस्योपदेह माधुर्यं कासश्छीवनपीनसाः ॥ ९२ ॥
 हृदयं मन्यतेऽन्यानमुदरं स्तिमितं गुरुम् ।
 दुष्टो मधुर उद्गार सदनं स्त्रीध्वङ्मरणम् ॥ ९३ ॥
 भिन्नामन्त्रेषसंसृष्टगुरुचर्चः प्रवर्त्तनम् ।
 अकृशस्यापि दीर्घस्यभालस्यश्च कफात्मके ॥ ९४ ॥

तस्याधिकिक्षामाह ।

ग्रहण्यां कफदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
 सवणाम्नाकटुचारैः क्रमादङ्गि विवर्द्धयेत् ॥ ९५ ॥
 ग्रहणीं सुप्तं विहङ्गश्च सुरातक्रोष्णवारिण्या ।

शैभिकं ग्रहणी दीपं पीतं हृन्त्यग्निवर्द्धनम् ॥ ८६ ॥

पालाशं चित्रकं च व्यं मातुलुङ्गहरीतकी ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं पाठा धान्यकनागरम् ॥ ८७ ॥

कर्पिकानुदकप्रस्थे पक्ता पादावशेषिते ।

पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागू तैश्च साधिताम् ॥ ८८ ॥

इति यवागूविधिः

समूलां पिप्पलीं चारी द्वौ पञ्च लवणानि च ।

मातुलुङ्गाभया रास्त्रा शठी मरिचं नागरम् ॥ ८९ ॥

कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिवेत्प्रातः सुखांशुना ।

शैभिके ग्रहणीदीपे बलमांसाग्निवर्द्धनम् ॥ ९० ॥

इति पिप्पलाद्यं चूर्णम् ।

व्योषं साम्रत्वचं वक्षं चूर्णयेत्तंडुलाम्बुना ।

निपीतं ग्रहणीदीपं कामंलां पाण्डुरोगजित् ॥ ९०१ ॥

प्रमेहावृच्यतीसारं गुल्मं शोथज्वरापहः ॥ ९०२ ॥

भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवणं त्रयम् ।

अन्तर्धूसं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ ९०३ ॥

सच्चारः सर्पिषा पीतो भोज्येषाप्यथ चूर्णितः ।

हृत्पाण्डुग्रहणीदीपं गुल्मोदावर्त्तं शूलनुत् ॥ ९०४ ॥

इति भल्लातकच्चारः ।

दुरालभाकरञ्जी द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।

पडपत्या मदनं मूर्वा पाठा चारुवर्धं तथा ॥ ९०५ ॥

गोमूत्रे च समांशानि कृत्वा चूर्णानि दापयेत् ।

दग्ध्वा तत्र पितृ चारं बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ १०६ ॥

इति दुरालभादि चारः ।

मूनिम्ब रोहिणी तिलका पटोलं निम्बपर्पटम् ।

दहेन्नाहिषमूत्रेण चार एषोऽग्निवर्द्धनः ॥ १०७ ॥

इति मूनिम्बाद्यः चारः ।

हे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणी ।

सुस्तकं वर्समूत्रेण सिंहः चारोऽग्निवर्द्धनः ॥ १०८ ॥

इति हरिद्राद्यः चारः ।

यवचारं दशपलं सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ।

भस्मातकानि त्रिहता चित्रकं विफलात्वचः ॥ १०९ ॥

क्षुध्वाकयोश्च दुग्धश्च तैलस्य च हृतस्य च ।

प्रस्थं प्रस्थं समावाप्य चूर्णैरेतैर्विमिश्रयेत् ॥ ११० ॥

तदाहयेन्महाचारं पाययेच्च सुखास्बुना ।

महणी दीपने येष्टी गुल्माग्नौ लमिनाशनः ॥ १११ ॥

इति महाचारः ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डाक्षिपलं सवणत्रयात् ।

वात्ताकात् कुड्मव्याकाद्विस्वे हे चित्रकात्पले ॥ ११२ ॥

दग्धानि वात्ताकरसे गुड़िका भोजनोत्तराः ।

भुक्ताभुक्तं पचन्त्याशु कासश्वासाग्निसां हिताः ।

विस्त्रिंशिका प्रतिश्याय हृद्रोगघ्नाय ता मताः ॥ ११३ ॥

इति वात्ताकगुटिकाः ।

नवपिप्पली मध्वाक्ते कान्धेऽगुरुधूपिते ।

मध्वादकं जलसमं चूर्णीनीमानि दापयेत् ॥ ११४ ॥

कुड्वार्धं विडङ्गस्य पिप्पल्याः कुड्वं तथा ।

चतुर्थकांशं त्वग्क्षीरं केंसरं मरिचानि च ॥ ११५ ॥

त्वगैलापत्र कर्चूरं क्रमुकाऽतिविषा घनान् ।

हरेखेले तु तेजोह्वा पिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ११६ ॥

कर्पिकं संस्थितं मांसमेतदूर्ध्वं नियोजयेत् ।

मन्दं सन्दिपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ ११७ ॥

हृत्पाण्डुपङ्कणोरोग कुटार्शः श्वययुज्वरान् ।

वातश्लेष्मामयांश्चान्या नरिष्टोऽयं व्यपीडति ॥ ११८ ॥

इति मध्वारिष्टः ।

द्रोणं मधुकपुष्पाणां विडङ्गस्य ततोऽर्धतः ।

चित्रकस्य ततोऽर्धं च तथा भस्मातकाटकम् ॥ ११९ ॥

मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव द्रोणेऽपाञ्च विषाचयेत् ।

द्रोणावशेषं तच्छीतं मध्वाटकसमन्वितम् ॥ १२० ॥

एला मृणाल पुरुभिः चन्दनागुरुधूपिते ।

कुम्भे मासि स्थिते तापि मासान्ते तं वियोजयेत् ॥ १२१ ॥

ग्रहणी दीपयेत्येष हृहणी रक्तपित्तनुत् ।

शोथकुटुकिलासानां प्रमेहानाञ्च नाशनः ॥ १२२ ॥

इति मधुपुष्पासवः ।

द्विपञ्चमूलरजनी जीवकर्पमचित्रकान् ।

पृथक् पञ्चपलैर्भागैः यतुर्द्रोणेऽश्वसः पचेत् ॥ १२३ ॥

द्रोणशेषे रसे मूत्रे गुडस्य कुड्वं क्षिपेत् ।

चूर्णितान् पलिकान् सर्वान् दद्याच्चात्र समाक्षिकान् ॥ १२४ ॥

प्रियङ्गुपुष्प मञ्जिष्ठा विडङ्गं मधुकं कणा ।

लोभ्रं सावरकं चैव मासार्धं स्थापयेत् क्षिती ॥ १२५ ॥

दशमूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तनुत् ।

आनाह कफ हृद्रोग पाण्डुरोगाङ्गसादनत् ॥ १२६ ॥

इति दशमूलासवः ।

प्रास्थिकी पिप्पलीप्रस्थं गुडं प्रस्थं विभीतकम् ।

उदकप्रस्थसंयुक्तं यवप्रस्थं निधार्पयेत् ॥ १२७ ॥

तस्मात् सुजाताक्षुपक्षं मलिनाऽञ्जलिसयुतम् ।

पिबेत् पिण्डासवो ह्येष रोगानो कविनाशनः ॥ १२८ ॥

स्त्रस्योऽपि यः पिबेन्मास नरः स्रिग्धरसाशनः ।

तस्याग्निं दीपयत्येष आरोग्याय प्रकीर्तितः ॥ १२९ ॥

इति पिडासवः ।

वृद्धतीचित्रकक्षारः सप्तवारपरिमुतः ।

द्विगुणेन घृतं पक्वं वर्धयत्याशु पावकम् ॥ १३० ॥

इति वृद्धतीचित्रकक्षारघृतम् ।

स्यान्मौल्य जठरम्याग्ने रस्य स्यान्न मलच्युतिः ।

तस्य वज्रिकरैः पक्वं युक्तियुक्तं दितं घृतम् ॥ १३१ ॥

इति श्लेष्मग्रहणी निदानम् ।

पृथग्वातादिनिर्दिष्टतुलितं समागमे ।

त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १३२ ॥

त्रिदोषं विधिवद्देयः पञ्चकर्मोऽणि कारयेत् ।

सर्वजार्या ग्रहणान्तु सामान्यो विधिरीक्ष्यते ॥ १३३ ॥

दीपनान्यन्नपानानि चूर्णारिष्ट घृतानि च ।

प्रविभज्य यथाऽवश्यं सर्वज्ञे यक्षिकम् च ॥ १३४ ॥

घृतक्षाराऽऽसवाऽरिष्टान् दद्यादग्निविवर्धनान् ॥ १३५ ॥

शतावरी चन्दनपद्मकोत्पलं

प्रियं गुपाठामगधास्त्रिरामिः ।

विल्वजमोदातिविषा समंगा

जीवन्ति वल्लीन्द्रयवैः सुपिष्टैः ॥ १३६ ॥

घृतं कपाये तु कलिंगकानां

पक्वं निहन्त्यादग्रहणीं विदोषाम् ।

पित्तातिसारं रुधिरप्रवाहं

तथार्शसी दोषसमूहं बन्धम् ॥ १३७ ॥

इति शतावरीवृतम् ।

आरुष्करं हिंगुकणा सयष्टी

पूतिक शुण्ठी मरोचं गजाह्वा ।

अजाजी चव्यारुचकं सवङ्गि-

मूलं विडङ्गं सह दीप्यकञ्च ॥ १३८ ॥

सत्तारहिंगुत्रिकटूग्रगन्धा

प्लसार्धभार्गवैर्विषवेदिधिज्ञः ॥ १३९ ॥

अत्र धान्यकचागिरी दशमूली समं पृथक् ।

हविः प्रस्थं निहन्त्याशु ग्रहणीं सर्वजां नृणाम् ॥ १४० ॥

विष्टभ्रमामजान् रोगान् क्षमिजान् कुक्षिजांस्तथा ।

मन्दानलं भवान् सर्वान्नभस्त्रानिव वारिदम् ॥ १४१ ॥

इत्यारुष्करं वृतम् । इति सर्वजा ग्रहणी त्रिदानम् ।

अन्तकूजनमालस्यं दीर्घं सदनं तथा ।

द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं सक्तम् ॥ १४२ ॥

आमं बहुसपैक्षित्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पक्षान्मासादृशाह्वादा नित्यं वापि विमुञ्चति ॥ १४३ ॥

दिवाप्रकीपो भवति रात्रौ शान्तिं ब्रजेच्च सा ।

दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ।

सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणीमता ॥ १४४ ॥

चिकित्साभाह ।

मसूरयूपः संपीतः कायो नागरविल्वजः ।

संग्रहग्रहणीं हन्ति तक्रेण वृहती तथा ॥ १४५ ॥

विष्ठाजाजी विल्वपेशी कल्कसिद्धं घृतं हरेत् ।

मसूरस्य कपायेण संग्रहग्रहणीगदम् ॥ १४६ ॥

इति मसूरघृतम् । इति संग्रहग्रहणी ।

अथ गोतक्रस्य गुणाः ।

ग्रहणीरोगिणां तक्रं संप्राप्ती लघुदीपनम् ।

सेवनीयं सदा गन्धं त्रिदोषशमनं हितम् ॥ १४७ ॥

दुःसाध्यो ग्रहणी दीपो भिषजैर्नैव शाम्यति ।

सहस्रगोऽपि विहितैर्विना तक्रस्य सेवनात् ॥ १४८ ॥

यथा वृणचयं वड्ढि स्तमांसि सविता यया ।

निहन्ति ग्रहणरोगं तथा तक्रस्य सेवनम् ॥ १४९ ॥

संप्राप्या घेनवः श्रेष्ठा स्तक्रपानाय रोगिणाम् ।

तासां पयस्तत्रगुणा जायन्ते वर्णभेदतः ॥ १५० ॥

पीताया मारुतं हन्ति श्वेतायाः पित्तजान् गदान् ।

रक्तायाः गोः कफं हन्ति कृष्णायाः गोस्त्रिदोषजित् ॥ १५१ ॥

धरस्ये चारयेद्देनू नातिवृणलतान्विते ॥ १५२ ॥

पीतोदकाया विस्रम्भात् मन्दं मन्दं प्रचारयेत् ।

तासां दुग्धं परिपाद्यं तक्रायं भिषजां वरैः ॥ १५३ ॥

दुग्धमक्रयितं वाते पित्ते त्वीपकृतं हितम् ।

कफे त्रिदोषजे रोगे पादौन कथितं शृतम् ॥ १५४ ॥

तदीपदन्त संयोगात् कठिन दधि शस्यते ।

तदल्पजलसयुक्तं मथनं मथितं भवेत् ॥ १५५ ॥

तक्रमुद्धृतसारन्तु शुण्ठीचूर्णयुतं पिवेत् ।

तक्रेण निर्वले जाते त्यक्ते चान्नादिं भोजने ॥ १५६ ॥

शरीरे जाते रुच्यत्वं शुक्लत्वं मूत्र नेत्रयोः ।

किञ्चित् स्निग्धं पिवेत्तक्रं ततश्चाधिकसारवत् ॥ १५७ ॥

तक्रं सनयनीतश्च पिवेन्नागरसंयुतम् ।

शनैः शनैः हरिद्वं तक्रन्तु परिवर्जयेत् ॥ १५८ ॥

तक्रमेव यथाहारी भवेदन्नविपर्यजितः ।

तक्रसात्म्यं यथा कुर्यान्नैवान्नं तत्र भक्षयेत् ॥ १५९ ॥

बुभुक्षाया पिपासाया पिवेत्तक्रं सनागरम् ।

अमं न कुर्याद्दृष्टो न कुर्याद्दृष्टभाषणम् ॥ १६० ॥

न कुर्यान्मैथुनं तक्रं पाने क्रोध विवर्जयेत् ।

एवं यः सेवते तक्रं ग्रहणी तस्य नश्यति ।

शीघ्रमेव न सन्देहः शीर्यथा द्यूतकारिणः ॥ १६१ ॥

प्रशान्ते ग्रहणीरोगे अन्नं गृह्णाति योगतः ।

अन्नत्यागविधानेन गृह्णीयाच्च शनैः शनैः ॥ १६२ ॥

ग्रहणीरोगिणां तक्रं हितं दीपत्रयापहम् ।

कालेकूटविषं साक्षादन्यथा परिसंवितम् ॥ १६३ ॥

तस्माद्यत्नेन संसेव्यं तक्रं संग्रहणीगदे ।

शस्तं नातः परं किञ्चिद् ग्रहणीरोगशान्तये ॥ १६४ ॥

इति सर्वग्रहणां तक्रसेवनविधिः ।

आम्नातकाम्रजस्वूत्ये कपाये पादशेषिते ।

शालिसिद्धा यवागूस्तु मुक्ता कुक्ष्यामयं जयेत् ॥ १६५ ॥

अद्दोटमूलं धातको विल्वपेशी भक्षौषधम् ।

कथितं शीतलं पेयं कुचिरोगहरं परम् ॥ १६६ ॥

अङ्गोटस्य त्रयोभागा. भाग्यैकोऽरुणा भवः ।

तण्डुलोदकसपीतं सर्वकुक्ष्यामयापहः ॥ १६७ ॥

तक्त्रेण वल्कलं पीतं सिग्धं पथ्यात्तरुद्रवम् ।

ग्रहणी नाशयेत् क्षिप्रमामरक्ताश्रितां ध्रुवम् ॥ १६८ ॥

स्विन्नानि बालबिल्वानि खादेत् क्षौद्रेण मानवः ।

तक्त्रेणाऽनलगर्भेण सार्धं तद् ग्रहणीं जयेत् ॥ १६९ ॥

बालबिल्वं बला शुण्ठी धातकी सुस्तधान्यकैः ।

कषायै. साधिता हन्ति यवागूर्यहणोगदम् ॥ १७० ॥

जम्बू दाडिमं शृङ्गाटं पाठाकञ्चटपक्षवैः ॥ १७१ ॥

पक्वं पर्युषितं बालबिल्वं च गुडनागरम् ।

हन्ति सर्वानतिसारान् ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥ १७२ ॥

—०—

चाङ्गेरो खरसे दद्याद् दृतप्रस्थं चतुर्गुणम् ।

अजाचीरस्य च प्रस्थं पिवेत्सर्पिरिह्नीपधैः ॥ १७३ ॥

व्योषं बिल्वं कपित्थानि समङ्गा धातकी घनम् ।

अजाज्यतिविषा भोचा धान्यकोत्पलबालकम् ॥ १७४ ॥

बला यवानिकाग्निय पाठा ग्रन्थिकदाडिमम् ।

अक्षप्रमाणैरेतैस्तु सर्पि. सिद्धं महागुणम् ॥ १७५ ॥

ग्रहण्यर्शो विकारघ्नं शूलगुल्मज्वरापहम् ।

कफवातारुचिहरं बलवर्णान्निवर्धनम् ॥ १७६ ॥

हृमिदोषगुदभ्रं ग यलत् प्रीहामयापहम् ।

सर्वानतिसारशमनं ग्रहणीदोषनं परम् ॥ १७७ ॥

इति चाङ्गेरो दृतम् ।

पिप्पली नागरं पाठा शृङ्गा च पृथक् पृथक् ।

भागांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७८ ॥
 गंडारी पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यकचित्रकम् ।
 पिप्पा कल्कं क्षिपेत् कषाये द्रव्यैरर्धपलैः पृथक् ॥ १७९ ॥
 पंलानि सर्पिषश्चात्र चत्वारिंशदपयेत् ।
 चांगीरो स्त्ररसं तुल्यं सर्पिषा दधिषड्गुणम् ॥ १८० ॥
 बृहन्मिना साधयेत् सर्पिः सिद्धं निधापयेत् ।
 तदाहारे विधातव्यं पाने च योगिकैर्बुधैः ॥ १८१ ॥
 ग्रहण्यर्शा विकारघ्नं गुल्महृद्दोगनाशनम् ।
 शोथप्लीहोदरानर्शं मूत्रकृच्छ्रज्वरापहम् ॥ १८२ ॥
 कासहिकारुचिश्वास सदनं पार्श्वशूलनुत् ।
 बलपुष्टिवर्णकरमग्निसन्दीपनं परम् ॥ १८३ ॥
 अत्र गण्डार्यादिचित्रकां तैस्त्रिपलिकैरेभिः षोडशगुणै-
 र्जलैस्तथा कषाययेद्यथा कषायः स्नेहसमत्वं भवतीति ।

इति बृहन्नाङ्गीरी वृत्तम् ।

सुस्तकातिविषा बिल्वं चूर्णितं कौटजं तथा ।
 मधुना वापि संलीढं ग्रहणीं हन्ति सर्वजतम् ॥ २८४ ॥
 पञ्चकोलकं सुस्विन्नं बालबिल्वं गुडान्वितम् ।
 शिपाद्रवानुपानं स्यात् संग्रहण्यतिसारनुत् ॥ २८५ ॥
 श्वेतो वा यदि वा रक्तः प्रपक्वो ग्रहणी गदः ।
 गुडेनाधिकसंज्ञेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥ २८६ ॥

बिल्वाब्दं शक्रयवबालकमोचसिद्धं

भाजं पयः पिबति यो दिवसत्रयञ्च ।

सोऽतिप्रवृद्धं चिरजं ग्रहणीविकारं

शेषं सशोषितमस्राध्यमपि क्षिणोति ॥ २८७ ॥

भोजनायै समुन्नानां वर्चो वेगविनाशनम् ।

पारनालोदकैः पिष्टं प्रातः पिष्टकमंक्षणम् ॥ १८८ ॥

केशराजोर्जुनचारं प्रातः पीतञ्च मस्तुना ।

निहन्ति साममत्वर्थं मचिराद् ग्रहणीरुजम् ॥ १८९ ॥

इति सिद्धोऽयं योगः ।

कपित्थमधिलीढ्वैव सव्योषं चौद्रशर्करम् ।

कटफलं मधुसंयुक्तं मुच्यते जठरामयात् ॥ १९० ॥

भूपणत्रिफला कल्के विल्वमात्रे गुडाल्पले ।

सर्पिषोऽष्टपलं पक्ता मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ १९१ ॥

इत्यष्टपलकं घृतम् ।

विल्वान्नि चव्यार्द्रकान्ष्ट्रवैरैः

काथेन कल्केन च सिद्धमाख्यम् ।

सह्यामदुग्धं ग्रहणीगदोत्थे

शोथान्नि सादा ऽरुचिनुद्धरिष्टम् ॥ १९२ ॥

इति विल्वार्द्रकं घृतम् ।

मसूरस्य तुला काथे घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ॥ १९३ ॥

तत्किञ्च द्विगुणे चोरे ग्रहणीघ्नं त्रिदोषनुत् ।

दुर्नामानिलविष्टम् जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ॥ १९४ ॥

बलवर्णकरं हृदयमग्निसन्दीपनं परम् ।

इति वृहत्सूराद्यं घृतम् ।

यवान्नि पिप्पलीमूलं चतुर्जातकनागरैः ।

मरिचान्निजलाजाजी धान्यसीवर्चलैः समैः ॥ १९५ ॥

वृषाम्नाधातको क्षणाविश्व दाडिम दीप्यकैः ।

त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः क्षतः ॥ १९६ ॥

चूर्णीऽतिसारग्रहणी क्षयगुल्मगुदामयान् ।

श्वासकासाऽरुचि हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ १८७ ॥

इति कपित्थाष्टकम् ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमन्दचयी कृतम् ।

क्षोद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्त्रिधापयेत् ॥ १८८ ॥

तं पित्वा ग्रहणी दोषान् जयेत् सर्वाङ्गिताशनं ॥ १८९ ॥

इति मधूकपुष्पासवः ।

प्रस्थं त्रयेणामलकी रसस्य

शङ्खस्य दत्तामर्तुना गुडस्य ।

चूर्णीकृतैर्यन्त्रिक जीर चव्य

प्योषेभ कृष्णाजवुपाजमोदैः ॥ २०० ॥

विडङ्गसिन्धुत्रिफला यवानी

पाठाग्नि धान्यैश्च पलप्रमाणैः ।

दत्त्वा त्रिहृक्षूर्णं पलानि चाष्टा

वष्टो च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥ २०१ ॥

तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं

यद्येष्टचेष्टस्त्रिंशु गन्धियुक्तम् ।

अनेन सर्वे ग्रहणीविकारा

सर्वाश्चकाम स्वरभेदशोयाः ॥ २०२ ॥

शाम्यन्ति चाऽयं चिरमन्तरग्ने

क्षतस्य पुंस्त्वस्य च हृदिहेतुः ।

स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनं म्यात्

कल्याणको नाम गुडं प्रसिद्धं ॥ २०३ ॥

तैले त्रिहृक्षनाक् भ्रष्टं त्रिंशु गन्धि पलं पलम् ।

सुसिद्धे निक्षिपेदत्र गुडे कल्याणपूर्वके ॥

इति कल्याणगुडः ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

धान्यकञ्च विडङ्गानि यवानो मरिचानि च ॥ २०४ ॥

त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकं तथा ।

सौवर्चल सैन्धवञ्च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ २०५ ॥

आरग्वधय त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चीपकुक्षिका ।

मागेन्द्रयवाश्चैव षड्विंशत्येककार्पिकम् ॥ २०६ ॥

मृद्दीकायाः प्रधानाया दद्यात्पलचतुष्टयम् ।

त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्धं तुलां तथा ॥ २०७ ॥

तिलतैलं पलान्यष्टौ चामलक्या रसस्य तु ।

प्रस्यत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृदग्निना पचेत् ॥ २०८ ॥

श्रीदुम्बरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ।

तावन्मात्रं प्रयुञ्जीत भिषक् दृष्ट्वा यथा बलम् ॥ २०९ ॥

सर्वाश्च ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैकविंशतिम् ।

उरोघातं प्रतिश्यायं दीर्घस्यं वज्रि संक्षयम् ॥ २१० ॥

ज्वरानपि हरेत्सर्वान् कुर्यात्कान्तिं भति स्वरम् ।

पित्तपाठान्वयादन्ति रक्तपित्तञ्च विड्यदम् ॥ २११ ॥

घातुक्षीणो वयः क्षीणः क्षीणः स्त्रीभिः क्षयी तथा ।

तेभ्यो हितश्च सर्वेभ्यो वन्ध्यानाश्चैव पुत्रदम् ॥ २१२ ॥

रूपोदार्यं स्वरौदार्यं मेघामावहति स्थिराम् ।

महाकल्याणकं नाम रसायणमनुत्तमम् ॥ २१३ ॥

इति महाकल्याणगुडः ।

विडङ्ग पिप्पलीमूल त्रिफला धान्यचित्रकान् ।

मरिचेन्द्रयवा जाजी पिप्पली हस्तिपिप्पलीः ॥ २१४ ॥

लवणान्यजमोदाञ्च चूर्णितं क्लृप्तं पृथक् । २१३ ॥
तिलतैर्न त्रिवचूर्णं भागो चाष्टपलोन्मितौ ॥ २१५ ॥

घात्रीफलरसप्रस्थान् गुडानर्धतुलास्तथा ।
पक्ता मृदग्निना खादेद्ददरोदुम्बरोन्मितम् ॥ २१६ ॥

गुरोर्भुक्तं न चावस्था द्विहाराहार्यन्त्रिणा ।
मृदाग्नित्वं चरं भूर्च्छा मूत्रकृच्छमरोचकम् ॥ २१७ ॥

श्वयथु गात्रशूलञ्च कासं श्वासं भ्रमक्षयम् ।
कुष्ठार्थं कामला मेहान् गुल्मीदरभगन्दरान् ॥ २१८ ॥

ग्रहणी पाण्डुरोगाश्च हन्ति सर्वामयास्वयम् ।
कल्याणकोगुडं ख्यातं सर्वास्त्रुतुप्पु योजितम् ॥ २१९ ॥

इति कल्याणको गुडः ।

चित्रकामृतं चागेरी चव्ययन्त्रिकनागरम् ।
विष्वक् धातकी पाठा क्रीवेरं सपुनर्नवा ॥ २२० ॥

कुटजत्वक्फलं लोभ्रं पृथक् पञ्चपलाशकम् ।
जले चतुर्गुणे सिद्धं यावत्पादावशेषितम् ॥ २२१ ॥

पार्द्रकस्त्ररसं सुखं प्रसन्नं चाम्बकाञ्जिकम् ।
तुलार्धञ्च पृथग् दद्याद् गुडस्यार्धतुला पचेत् ॥ २२२ ॥

तन्तुमक्षद्वयं तोये प्रक्षिप्तं न विसर्पति ।
चूर्णणं त्रिफला सुस्तं यवानी जीरकद्वयम् ॥ २२३ ॥

चूर्णमष्टपलैरतैः सिद्धशीते प्रदापयेत् ।
मात्रामग्निबलं ज्ञात्वा उपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २२४ ॥

मृदाग्न्युपहता केचिद्ये च वातकफामये ।
हतास्तेभ्यो हितं चेद् वज्रिहृदिकरं परम् ॥ २२५ ॥

ग्रहणीदोषशूलघ्नं शोथपाण्डामयापहम् ।
श्वासकासन्वराशीघ्रं ग्रीहगुल्मीदरापहम् ॥ २२६ ॥

दीर्घकालोत्थितश्चैव हन्ति रोगगणन्विदम् ।

दृष्टं वारसहस्रेण किं पुनश्चाचिरोत्थितम् ॥ २२० ॥

गुडं कल्याणकं नाम वृथ्यं धौष्ट्यं बलप्रदम् ।

इति कल्याणकं गुडम् ।

मस्वारणाल चाङ्गिरी शृङ्गवेररसं तथा ।

तुलार्धन्तु पृथक् दद्यादामलक्याः शतार्धकम् ॥ २२८ ॥

तिलतैलपलान्यष्टौ गुडस्यार्धतुलां पचेत् ।

तन्तुमत्सदृशं तोये प्रक्षिप्तं न विसर्पति ॥ २२९ ॥

वत्सकातिविषा कुष्ठं धातकी च रसाञ्जनम् ।

सन्ध्योर्धं पिप्पलीमूलं दारुचर्यं सचित्रकम् ॥ २३० ॥

मस्वारलवणं चूर्णं दद्यादर्धपलांशकम् ।

मात्रामग्निबलापेक्षी चोपयुञ्जीत बुद्धिमान् ॥ २३१ ॥

दुर्नामश्वासकासघ्नो बह्मणीदोषमेहनुत् ।

गुल्मीदावर्तहृद्दोग शोफपाण्ड्यामयापहः ॥ २३२ ॥

कफवातामदोषघ्नः पाचनी वृद्धिदीपनः ।

गुडकल्याणको नाम्ना वृथ्यः पुष्टियलप्रदः ॥ २३३ ॥

इति गुडकल्याणकः ।

कूष्माण्डकानां पक्कानां खिन्नानां मिष्कुलत्वचाम् ।

मर्पिष्यस्ये पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥ २३४ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूल चित्रको हस्तिपिप्पली ।

धान्यकानि विडङ्गानि नागरं भरिचानि च ॥ २३५ ॥

त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजानिसैन्धवम् ।

एकैकस्य पलसैकं त्रिष्टदृष्टपलं तथा ॥ २३६ ॥

तैलम्व च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेवतु ।

प्रस्येक्षिभिः समेतन्तु रसेनामलकस्य च ॥ २३७ ॥

सावत्पाकं प्रकुर्वीत मृदुनावज्जिनाभिषक् ।

यावद्दुर्भीप्रलेपः स्यात्तदेनमवतारयेत् ॥ २३८ ॥

पौटुम्बरं चामलकं वादरं वा प्रमाणतः ।

यथा बलं तु कायस्य भक्षये तु गुडं नरः ॥ २१८ ॥

अनेनैव विधानेन प्रयुक्तस्य दिने दिने ।

प्रसह्यप्रहृणीदोषान् कुष्टानशीं भगन्दरान् ॥ २४० ॥

स्वरमानाह हृद्रोग गुल्मोदरविस्फुटिकाः ।

कामेलापाण्डुरोगांश्च प्रमेहाद्यैक विंशतीन् ॥ २४१ ॥

वातशोणितवोसर्प राजयक्ष्माहलीमकान् ।

कफपित्तानिलान् सर्वान् प्ररुढांश्चापि नाशयेत् ॥ २४२ ॥'

व्याधिस्त्रीणावयः स्त्रीणाः स्त्रीषु स्त्रीणावये नराः ।

तेषां हितं बल्यं च यः स्थापयति स एव च ।

शुद्धकल्याणको नाम्ना ब्रह्म्यायाः पुत्रदः परः ॥ १४३ ॥

इति सुभाष्यवाक्यावगुहः ।

निहसिता निकुम्भा च गदद्वि चित्रकं गठी ।

विशालासुस्तकं शुण्ठी हामिशवुर्हरीतकी ॥ २४४ ॥

द्विपक्षांशाः पलान्यष्टौ भक्ष्णातकफलानि च ।

सूरणं द्वादशप्रोक्तं पथ्यलं वृद्धदारकम् ॥ २४५ ॥

एतानि खण्डशः कृत्वा द्विद्वीयेऽपि विपाचयेत् ।

पादशेषन्तु कुर्वीत पचेद्भुत्तुला भिषक् ॥ २४६ ॥

कन्दस्तिकस्त्रिहृद्भिर्मुस्तौलामरिचत्वचम् ।

नागकेशरघूणंश्च द्वैकैकां द्विपलोन्मितम् ॥ २४७ ॥

एतानि सूक्ष्मचूर्णानि गुडमध्यं विनिक्षिपेत् ।

मध्यद्विगुणिका प्राज्ञः कषाया पथ्यभुङ्गरः ॥ २४८ ॥

वातापत्तकक्रमाया हिदृषा साक्षपातिकाम् ।

ग्रहणीं नाशयत्याशु चक्रपाणिर्यथाऽसुरान् ॥ २४८ ॥
 कामलाकुष्ठमेहार्शः पाण्डुरोगभगन्दरान् ।
 श्वयथूदरगुल्माश्च जयेत्सम्यक् प्रयोजितः ॥ २४९ ॥
 सर्वास्त्रुतपु कर्तव्यो गुडोऽयं बहुशालिकः ।
 इति वङ्गशालिगुडः ।

शालिप्यतापीकरवीरकाभ्यां
 वैश्वानरे प्रज्वलिते निधाय ।
 तप्तं सुतप्तं विनियोज्यतक्र
 निर्वाप्यवारान् बहुशः सुलोहम् ॥ २५१ ॥
 एभिः प्रकारैः सुमृताश्च लोहा-
 यूर्णीकृताश्चापि पलानि चाष्टौ ।
 सर्पिष्यलं तैलपलं पलानि
 चत्वारि चांदाय वरारसस्य ॥ २५२ ॥
 तक्रस्य चोम्बस्य चतुष्पलानि
 कर्पञ्च कर्पं पृथगौषधानाम् ।
 धोयाजमोदां चविकानलानां
 मूलं प्रदद्याद्देशपिप्पलीनाम् ॥ २५३ ॥
 सिन्धुप्रभूतं संविड्गुचूर्णं
 तक्रैर्ण हन्यादग्रहणीं समस्ताम् ।
 पञ्चासिमेथं परिणानसंज्ञं
 शूलच दीप्तिं प्रकरोति यष्टेः ॥ २५४ ॥

इति सारकल्पोऽयम् ।

पलार्धमरुणायास्तु द्विपले कुटजत्व चः ।

१ करवीरका मन्. गिला ।

केयराजस्य मूलानि कर्पं तत्सर्वमेकतः ॥ २५५ ॥
 संकुप्य सलिलप्रस्थे पत्कापादस्थिते रसे ।
 दत्त्वा ममपलं तस्मिंश्चोगक्षीरं चतुष्पलम् ॥ २५६ ॥
 गोप्यं पक्करसं भूय पचेद्दार्वीप्रलेपनम् ।
 विश्वातिविप्रयोद्युर्णं मुस्तस्येन्द्रियवस्य च ॥ २५७ ॥
 प्रत्येकमक्षमात्रन्तु क्षिप्रायटक्षमात्रकम् ।
 तदगित्वानुमुञ्चीत, काञ्जिकाम्प्रसाधितान् ॥ २५८ ॥
 मत्स्यान् गोपुच्छसंज्ञांस्तु छागक्षीरं ततः पिवेत् ।
 ग्रहण्यतिसारहरो लेहोऽयं मपरानितः ॥ २५९ ॥
 इत्यपरानितो लेहः ।

इति बह्वर्सेने ग्रहणीनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३ ॥

अथाऽर्शो निदानमाह ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितारुहजानि च ।
 अर्शासिप्रट्प्रकाराणि विद्याद्गुदबलित्रये ॥ १ ॥
 दोषास्त्वस्त्रांसमेदासिः सदूष्य विविधाकृतोन् ।
 मांसाङ्गुरान्नपानादो कुर्वन्त्यर्शासितान् जगुः ॥ २ ॥
 कपाय कटुतिक्तानि रुचशीतलघूनि च ।
 प्रमिताल्पाशन तीक्ष्णमद्यमैद्युनसेविनम् ॥ ३ ॥
 सहन देशकालो च शीतो व्यायामकर्म च ।
 शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वार्ताशसाम्मतः ॥ ४ ॥
 कटुमूलवर्णोष्णानि व्यायामान्वातपप्रमाः ।
 देशकालावशिगिरी क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
 विदाहि तीक्ष्णमुष्णञ्च सर्वपानाच्च भयजम् ।

पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्गसाम् ॥ ६ ॥
 मधुरस्निग्धशीतानि सवणाश्चगुरुणि च ।
 अथायामदिवास्वप्न शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥
 प्राग्वातसेवाशीतो च देशकालावचिन्तनम् ।
 शैलिकानां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्गसाम् ॥ ८ ॥
 हेतुलवणसंसर्गाद्विद्याहन्दीत्पन्नानि च ।
 सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ ९ ॥
 विष्टम्भोऽस्य दीर्घस्य कुक्षेराटोप एव च ।
 कार्यसुहृत्तारवाङ्मुख्यं सकृत्तिसादोऽल्पविद्वक्ता ॥ १० ॥
 महंघो दोषपांडुर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
 पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्गसामभिहृदये ॥ ११ ॥

—०—

शुदाहुरावह्निसाः शुष्काद्यिमिचिमान्विताः ।
 ज्ञानाः श्वावारुणाः स्तब्धाविपदाः पश्याः श्वराः ॥ १२ ॥
 मियो विसदृशावक्रास्तीक्ष्णाविस्फुटिताननाः ।
 विम्बोर्कर्मभुजर्जुर कर्पासीफलसन्निभाः ॥ १३ ॥
 केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचिन्निहार्यकोपमाः ।
 शिरः पार्श्वशकट्यूरु बद्धशाम्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
 चवयुद्धारविष्टश्च हृदयहाऽरोचकप्रदाः ।
 श्वासकासाम्निवैषम्य कर्णनादभ्रमावहाः ॥ १५ ॥
 तैरात्ती घटितं स्तोकं समष्टं समवाहितम् ।
 रुक्मेनपिच्छानुगतं विबहसुपवेशने ॥ १६ ॥
 लण्ठत्वद्गुणयिष्णून् नेत्रवक्रव जायते ।
 गुल्मघ्नीहोदराटोन्ना सम्भवस्तत एव च ॥ १७ ॥

इति निदानम् ।

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

तत्र वातप्रायेषु स्नेहस्वेदवमनविरेचनानुस्नापनानुवासन-
मत्तिसिद्धमिति । वातजे स्नेहस्वेदादीति ।
लवणान्यर्कपत्राणि विनीयतरुणानि च ।
तैलेनाम्नेन युक्तानि युक्त्याचारं दहेद्भिषक् ॥ १८ ॥
उष्णोदकेन मद्यैर्वा रसैरस्त्रैस्तु लाभतः ।
पीतः प्रशमयत्येपं चारोऽर्शो वातसम्भवम् ॥ १९ ॥
इति लवणादिचारः ।

—०—

अथ पित्ताऽर्शो निदानम् ।

पित्तोत्तरानीलसुखा रक्तपीत्तासितप्रभाः ।
तन्वसृक्साविणो विस्रा स्तनयो मृदवस्तथा ॥ २० ॥
शकजिह्वायुक्ततृखड जलौकावक्त्रसन्निभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेद दृग्भूच्छािरतिमोहदाः ॥ २१ ॥
सोष्माणो द्रवनीलीष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
यवमध्याहरिपीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ २२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तजेषु विरेचनमिति ।

बालकं शृङ्गवेरञ्च यापयेत्तण्डुलाश्विना ।
मधुयुक्तं प्रशमये दर्शं पित्तसमुद्भवम् ॥ २३ ॥

—०—

अथ कफाऽर्शो निदानम् ।

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
 उत्तनोपचिता स्निग्धा स्तब्धतगुरुस्थिराः ॥ २४ ॥
 पिच्छिला स्तिमिता श्लेष्मा कण्डूढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
 करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २५ ॥
 वह्णानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
 सकासश्वासहृत्तास प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २६ ॥
 मेहकृच्छ्रशिरोजाढ्य शिशिरज्वरकारिणः ।
 क्षीयाग्निमार्दवच्छर्दि रामप्रायविकारदाः ॥ २७ ॥
 वसामासकफप्राण्य पुरीषाः स प्रवाहिकाः ।
 न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २८ ॥

—०—

अथ चिकित्सा ।

कफजे शङ्खवेरस्य क्वाथो नित्योपयोगिकः ।

अथ निदानम् ।

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ २९ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

यथास्त्रीपधसंयुक्तं पाययेत्सहजेषु च ।
 सर्वाण्यर्शांसि मतिमान् पूर्वमालेपनादिभिः ।
 स्नेहरक्तावसेकैश्च जयेच्च हितभोजनैः ॥ ३० ॥
 त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
 अर्शांसि चातिसारश्च शङ्खो गुद एव च ॥ ३१ ॥

एषामग्निबले हीने वृद्धिं वृद्धे परिचयः ।
 तस्मादग्निं सदा रक्षे देषु त्रिषु विशेषतः ॥ ३२ ॥
 यद्वायोरनुलोम्याय यदादग्निबलवृद्धये ।
 अन्नपानौषधं सर्वं तत्कोव्यं नित्यभार्शसैः ॥ ३३ ॥
 यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यत्प्रदर्शितम् ।
 गुदजाऽविपरीतेन न तत्कार्यं कदाचन ॥ ३४ ॥
 शालि पष्टिकगोधूमयवान्नं संस्कृतं वृत्तैः ।
 अजाचीरेण वा निम्ब पटोलानां रसेन वा ॥ ३५ ॥
 मांसैर्मांसरसैर्वापि कन्दवार्त्ताकमूलजैः ।
 जीवन्त्युपोदकाशकैः स्तण्डुलीयकवास्तुकैः ॥ ३६ ॥
 अन्यैश्च छटविण्मूत्र मरुद्भिर्वह्निदीपनैः ॥ ३७ ॥
 घातातिसारवद्विन्नवर्चास्यऽर्शांस्युपाचरेत् ।
 उदावर्त्तविधानेन गाढविट्कानि वाऽसक्तत् ॥ ३८ ॥
 प्रवृत्तबहुलाऽस्त्राणि पित्तशीणितनायनैः ।
 योगैरुपाचरेत्तत्तु विड्वन्मे बन्धनाशनैः ॥ ३९ ॥

—०—

कृष्णसर्पं वराहोद्भूतं जम्बूकं हृषदंशकाः ।
 वसामभ्यञ्जनं दद्याद्घूपनं वार्शसां हितम् ॥ ४० ॥
 इति कृष्णसर्पादि वसाया अभ्यञ्जनं घूपनञ्च ।
 दुर्नान्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः ।
 भेषजचारशस्त्राभिसाध्यत्वं याप्यमुच्यते ॥ ४१ ॥

—०—

नृकेशं सर्पनिर्मोकं हृषदंशस्य चर्म च ।
 अर्कमूलं शमीपत्रं भर्शसां घूपनं परम् ॥ ४२ ॥
 इति नृकेशादि घूपनम् ।

निशा कोशातकीचूर्णं विशुष्कं सैन्धवान्वितम् ।

गोमूत्रेण समायुक्तं लेपो दुर्नामनाशनः ॥ ४३ ॥

इति निशादि लेपः ।

कृष्णानिशा शङ्खसुवर्चिका च

करञ्जबीजं सदलञ्च सिन्धुः ।

गुञ्जाफलं केशरमध्यबीजं

समूलकन्तुत्यकहेमवाक्यम् ॥ ४४ ॥

दक्षस्य वर्चः कनकं यवानी

कोशातकीबीजरसश्च तुल्यः ।

स्रुद्धार्कदुग्धेन च भावयित्वा

पद्यात्मभावं सुरभीरसेन ॥ ४५ ॥

छित्त्वा विष्टब्धाय विष्टब्धयोग्यं

लेपं विदध्याद्गुदजक्षयाय ।

ग्रन्थार्बुदं पूयवहाञ्च नाडीं

स्रग्ण्डमालामपचीं ग्रहन्ति ॥ ४६ ॥

शास्तादिभिर्यं च जिताः प्रलेपा-

त्तेऽपि प्रवक्ष्यन्त्यधिसांसदोषाः ।

इति सिद्धयोगोऽयम् ।

गुदमयधुशूलार्तं मन्दाग्निं पाययेत्तु तम् ।

ग्रूपयथं पिप्पलीमूलं पाठा हिङ्गु सचित्रकम् ॥ ४७ ॥

सौवर्चलं पुष्कराण्य मञ्जाजी विल्वपेशिकम् ।

विडं यवानी हवुषा विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ४८ ॥

तिन्तिडीकञ्च मण्डेन मद्येनोष्णोदकेन च ।

तथार्गां ग्रहणीदोषाच्छूमानाद्याश्च सुष्यते ॥ ४९ ॥

इति द्रूपणाद्यं चूर्णम् ।

पूतीकमभया मुस्त भूनिम्बाऽसितवत्सकाः ।

सूरणाग्निकमिन्धूत्यं देवटानो च चूर्णिताः ॥ ५० ॥

तक्रेण पिवतश्चान्नं तक्रेणैव समग्रतः ।

माघ्रात्पक्वफलानीव पतन्त्यर्शाम्यऽसशयः ॥ ५१ ॥

इत्यर्गः पातनम् ।

‘विडङ्गसारामलकश्च पिष्ट’

भक्ष्नातककाथमधुप्रगाढम् ।

अर्शांसि जन्तून् च जयत्यजीर्णा-

ऽज्यश्च सन्धुचयति क्षणेन ॥ ५२ ॥

कठिनं यः पुरीषन्तु कच्छान्मुञ्चति मानवः ।

सष्टत क्षवणैर्युक्तं नरोऽपानजहं पिवेत् ॥ ५३ ॥

सक्तुर्दधिरसोपेतो दधिसर्पिः समायुतः ।

त्वक्पत्रैश्च विड्व्योपजीरकद्वयमिश्रितः ।

विड्विविन्ध्यामशूलघ्नो रोचनो गुदजे हितः ॥ ५४ ॥

विड्विविन्धे हितं तक्रं यवानी विडमयुतम् ॥ ५५ ॥

सैन्धवं नागरं पाठा दाडिमस्य रसं गुडम् ।

सतक्रलवणं दद्याद्वातवर्चानुत्थोमनम् ॥ ५६ ॥

—०—

गुडभक्ष्नातकं शण्ठी विडङ्गं वृद्धदारुकम् ।

त्रिगुणं दीपनं वृष्यं सर्शसो विड्विविन्धुजुत् ॥ ५७ ॥

इति गुडाद्यं चूर्णम् ।

न च रोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रं समाहृताः ।

तक्राभ्यासोऽर्गसां कार्यो बलवर्णाग्निवृद्धये ।

स्त्रोत.सु तक्रशब्देषु रसः सम्यगुपैति यः ॥ ५८ ॥

तेन पुष्टिर्वलं वर्णं ग्रहर्षयोपजायते ।
 वातश्लेष्मविकाराणां शतञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥ ५९ ॥
 चिरवित्वाग्निदिभूत्य नागरेन्द्रयवारलून् ।
 तन्नेण पिवतोऽर्शांसि निपतन्त्यसृजा सह ॥ ६० ॥

—०—

हरिद्रा जालिनीचूर्णं कटुतैलसमायुतम् ।
 एष प्रलेपकः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः ॥ ६१ ॥
 इति हरिद्रादि प्रलेपः ।

स्वेदो गोमयपिण्डेन सक्तुनामलकेन च ।
 शबपुष्पेन वा कार्यो गुदजानां निवृत्तये ॥ ६२ ॥
 इति गुदस्वेदः ।

सगुडां पिप्पलीयुक्ता मभयां घृतभर्जिताम् ।
 त्रिवृहन्तीयुतां वापि भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ६३ ॥
 अम्बुना वाप्यपामार्गं मूलं वा तडुलांशुना ।
 तिलारुष्करसंयोगं भक्षयेदग्निवर्धनम् ॥ ६४ ॥
 कुष्ठरोगहरयेष्ट मर्शसां नाशनं परम् ॥ ६५ ॥
 तिनभट्टातकं पथ्यां गुडयेति समांशकम् ।
 दुर्नामं ग्वासकासघ्नं ब्रूहपांडुश्वरापहम् ॥ ६६ ॥
 मृक्षितं सूरणं कन्दं पत्काम्नीं मुष्टपाकवत् ।
 दद्यात्कतैलनवणं दुर्नामं विनिवृत्तये ॥ ६७ ॥
 असितानां तिलानां प्राक् प्रकुञ्चं शीतवारिणा ।
 खादतोऽर्शांसि शाम्यन्ति द्विजदार्व्यङ्गपुष्टिदम् ॥ ६८ ॥

—०—

सिञ्चं वाताकफमं व्योषायाः क्षारकेन सलिनेन ।
 तदघृतभट्टं युक्तं गुडेन यक्षितां याति ॥ ६९ ॥

पिवति च तक्रं नूनं तस्यान्वेवसुवृद्धगुदजानि ।

नाशं प्रयान्ति पुंसां सहजान्यपि सप्तरात्रेण ॥ ७० ॥

इति वार्त्ताकपुटपाकः ।

पित्तश्लेष्मप्रशमनीकच्छुकंदूरुजापहा ।

गुदजान्नाशयत्याशु योजिता सगुडाभया ॥ ७१ ॥

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्थो हरं पिवेत् ॥ ७२ ॥

दुस्यर्शकेन विल्वेन यवान्या नागरेण च ।

एकैकेनापि सयुक्ता पाठा हन्यर्शसा रुजम् ॥ ७३ ॥

प्रातः प्रातरहृद्दार्शो ब्रह्मचारी गुडाभयाम् ।

गोमूत्रद्रोणसंसिद्धा भक्षयेदनुलोमिकीम् ॥ ७४ ॥

कुशमूलं वलायुक्तं पानं तंडुलधावनम् ।

रुणद्धि गुदजास्त्रायं प्रदरं वापि सर्वजम् ॥ ७५ ॥

—०—

शस्त्रैर्वापि जलौकाभिः प्रोच्छूनकठिनार्शसः ।

शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरित्पात्रः पुनः पुनः ॥ ७६ ॥

इति शोणितस्त्रावविधिः ।

रुमातं कफवातेन अत्यर्थं गुदकीलकम् ।

स्नेदयेद्वा हृषा पिंडैरास्त्रया वायु शिश्रूभिः ॥ ७७ ॥

—०—

नागरं ग्रन्यिकं चव्यं पिप्पली चार चित्रकम् ।

एतैश्च पलिकैः सर्वैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७८ ॥

उदकस्य त्रयो भागाः क्षीरस्यैकं तदेकतः ।

दुर्नामं श्वास कामघ्नं श्लेष्मा पाण्ड्यामयापहम् ॥ ७९ ॥

विपमज्वरशान्त्यर्थं दृष्टारोचकनाशनम् ।

एतत् पट्पलकं नाम बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥ ८० ॥

इत्युदकपट्पलं घृतम् ।

व्योषगर्भं पलाशस्य त्रिगुणे भस्मवारिणि ।

साधितं पिबतः सर्पिः पतत्यर्शांस्यऽसंशयम् ॥ ८१ ॥

इति पलाशचारघृतम् ।

चव्यं त्रिकटुकं पाठा चारं कुस्तंबुरुणि च ।

यवानी पिप्पलीमूलमुभे च विङ्गसैन्धवे ॥ ८२ ॥

चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।

सक्तहातानुलोम्यार्थं जातेदध्नि चतुर्गुणे ॥ ८३ ॥

प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रक्षच्छं परिस्रवम् ।

गुदवद्वणशूलञ्च घृतमेतद्वयोहति ॥ ८४ ॥

इति चव्याद्यं घृतम् ।

क्रीवेरमुत्पलं लोभ्रं समङ्गा चित्रचव्यकम् ।

पाठा सातिविषा बिल्वं धातकी देवदारु च ॥ ८५ ॥

ढावीत्वङ्गागरं मांसी मुस्तं चारो यवापजः ।

चित्रकयेति पेय्याणि चाङ्गेरी खरसे घृतम् ॥ ८६ ॥

एकत्र साधयेत्सर्वं तत्सर्पिः परमौषधम् ।

अर्शोऽतिसारग्रहणी पांडुरोगेऽरुचौ तथा ॥ ८७ ॥

मूत्रक्षच्छे गुदभ्रंशे वक्ष्यानाह प्रवाहके ।

पिक्वास्त्रावेऽर्गमां शूले योज्यमेतच्चिदोपनुत् ॥ ८८ ॥

इति क्रीवेराद्यं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

हिंगु चव्याजमोदा च पञ्चैव भवणानि च ॥ ८९ ॥

ह्रीं चारौ ह्रुपा चैव दद्यादर्धपलोम्भितान् ।

दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रा समानि च ॥ ८० ॥

आर्द्रकस्वरसप्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ८१ ॥

अर्गसां नाशनं त्रैष्टं तथा गुल्मीदरापहम् ।

अन्यार्बुदापची कास कफमेदोऽनिलानपि ॥ ८२ ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं स भगन्दरम् ।

ये च यस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाग्रिताः ॥ ८३ ॥

सर्वास्तान्नाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ।

इत्यग्निघृतम् ।

भक्तातक सहस्रार्धं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टान्तु कपायमवतारयेत् ॥ ८४ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य कल्कानीमानि दापयेत् ।

नूरुपणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥ ८५ ॥

हिंशु चव्याजमीदा च पञ्चैव लवणानि च ।

ह्रीं चारौ ह्रुपा चैव दद्यादर्धपलोम्भितान् ॥ ८६ ॥

दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रा समानि च ।

आर्द्रकस्वरसश्चैव शीभाञ्जनरसं तथा ॥ ८७ ॥

तत्सर्वमेकतः कृत्वा शनैः बृहन्निना पचेत् ।

एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते ॥ ८८ ॥

अर्गसां नाशनं त्रैष्टं मूढवातानुलोमनम् ।

कफवातोद्भवे गुल्मी ग्रीहीदरदकोदरे ॥ ८९ ॥

शीफं पांडुमयं कासं ग्रहणी खासमेव च ।

एतान् विनाशयत्याशु सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ९० ॥

इति बृहदग्निघृतम् ।

उदावत्तेपरिता ये ये चात्यर्थनिरुचिताः ।

विलोमवातशूलाक्षां स्तोष्विटमनुवासनम् ॥ १०१ ॥

पिप्पली मधुकं विल्वं शताक्षा मदनं वचा ।

कुटुं शठी पुष्कराक्षं चित्रकं देवदारु च ॥ १०२ ॥

पिद्धा तैलं विपक्वव्यं द्विगुणक्षीरसंयुतम् ।

अर्शमां हृद्वातानां तच्छेष्टमनुवासनम् ॥ १०३ ॥

गुदनिस्सरणं शूलं मूत्रकृच्छं प्रवाहिकाम् ।

कट्यूरुष्टदौर्वल्यमानाहं वङ्गणामयम् ॥ १०४ ॥

पिच्छास्त्राव गुदे शोथं वातवर्चो विनिग्रहम् ।

उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥ १०५ ॥

इति पिप्पल्याद्यं दृतम् ।

कासीस दन्तीभिन्धूल्य करवीरानलैः पचेत् ।

तैलमर्कपयो मित्यमभ्यङ्गात्पायुकीननुत् ॥ १०६ ॥

इति कासीसाद्यं दृतम् ।

कासीसं सैन्धवं क्षणा शण्ठी कुटुश्च लाङ्गुली ।

गिलाभिदग्धमारक्ष जन्तुघ्नं दन्तीचित्रकम् ॥ १०७ ॥

हरितानं तथा स्वर्णक्षीरो चैतैः पचेत्समैः ।

तैलं शुद्धमर्कपयमा गर्वा भूवं चतुर्गुणम् ॥ १०८ ॥

एतदभ्यङ्गतोऽर्शोऽपि क्षारवत् पातयेद् ध्रुवम् ।

क्षारकर्माकरं ह्येतन्न च सन्दूषयेदनिम् ॥ १०९ ॥

हृदत्कासीद्यं तैलम् ।

दन्त्यग्नमारकासीस विङ्गद्वैलाग्निसेश्वरैः ।

मांसक्षीरैः पचे तैलमभ्यङ्गात्पायुकीननुत् ॥ ११० ॥

इति दन्त्याद्यं तैलम् ।

लवणो तमवज्जि कलिद्वयवान्-

चिरबिस्त्रमहापिचुमन्दयुतान् ।

पिवसत्तदिनं मथितांलुलितान्

यदि मर्दितुं मिच्छसि पायुरुहान् ॥ १११ ॥

इति लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ।

कटुत्रयं वचाहिहू पाठाक्षारौ विपद्यम् ।

चव्यतिक्तकलिङ्गानि गजाह्वालवणानि च ॥ ११२ ॥

ग्रन्थिविस्त्राजमोदा च गणो द्वाविशको मतः ॥ ११३ ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिह्याततो नरः ॥ ११४ ॥

विडालपदकं वायि पिबेदुष्णेन वरिणा ।

श्वातं हन्धात्तथा शोथमर्शांसि च भगन्दरम् ॥ ११५ ॥

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च सक्थिशूलमरोचकम् ।

प्लीहानं सप्रमेहञ्च कामलां पाण्डुरोगताम् ॥ ११६ ॥

आमवातमुदावर्तमन्तवृद्धिगुदकृमीन् ।

हन्धाश्च ग्रहणीरोगान्ये मया परिकीर्त्तिताः ॥ ११७ ॥

इति कटुत्रयाद्यं चूर्णम् ।

भङ्गातकञ्च त्रिफलां दन्तीचित्रकमेव च ।

एतानि समभागानि सैन्धवं द्विगुणं भवेत् ॥ ११८ ॥

कपालपुटसम्पक्तं मृदुना गोमयाग्निना ।

एतत्कल्याणलवणं त्र्यष्टमर्शो विकारिणाम् ॥ ११९ ॥

इति कल्याणलवणम् ।

शुण्डिकणामरिचनागदलत्वगैला

चूर्णीकृतं क्षमविवर्धितमूर्ध्वमम्बात् ।

खादेदि दंसमसितं गुदजाम्निमान्द्य
 गुल्माऽरुचिश्चसन कण्ठद्वयामयेषु ॥ १२० ॥
 इति समशर्कराचूर्णम् ।

व्योपाऽग्न्यऽरुष्करविडङ्गतिलाभयानां
 चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् ।
 दुर्नामशोथगर कुष्ठशक्लद्विबन्धमग्ने-
 र्जयत्य बलतां क्षमिपाण्डुतां वा ॥ १२१ ॥
 इति व्योपाद्यं चूर्णम् ।

तिक्ततुम्बुल्लवं तैलं तैलमलसि सम्भवम् ।
 आचोटकरसञ्चैव रसं निगुण्डिगोमयैः ॥ १२२ ॥
 प्रत्येकैकान्तु सर्वेषां ग्राह्यं पलचतुष्टयम् ।
 कर्पकं सैन्धवं दद्यादन्तीमूलं द्विमाषकम् ॥ १२३ ॥
 द्विमाषं सर्जिकाक्षारमेतत्तैल विपाचयेत् ।
 तिक्ततुम्बुल्लतावर्त्तोर्यवेन्द्रस्वरसेन च ।
 तैलेनाभ्यस्ननेनैव दद्यादुर्नामशान्तये ॥ १२४ ॥
 इति फलवर्त्तितैलम् ।

त्रिकनयं वचाहिङ्गु पाठाचारौ निशाद्वयम् ।
 चव्यतिक्ताकलिङ्गानि शताध्वालवणानि च ॥ १२५ ॥
 ग्रन्थिविल्वाजमोदा च गणोऽष्टाविंशतिर्मतः ।
 एतानि समभागानि श्लेष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १२६ ॥
 ततो विडालपदकं पिवेदुष्णे न वारिण्या ।
 एरण्डतैलसंयुक्तं सदा लिङ्घ्यात्ततो नरः ॥ १२७ ॥
 ग्रासं हन्यात्तथा शोथमर्गामि च भगन्दरान् ।
 हृच्छून् पाण्डूगूलञ्च वातगुल्फं तथोदरम् ॥ १२८ ॥

हिकाम्बासं प्रमेधांश्च कामलापाण्डुरोगताम् ।
 आमवातमुदावर्त्तं मन्त्रवृद्धिगुदक्लमोन् ॥ १२८ ॥
 अन्ये च ग्रहणीद्रोषा ये मया परिकीर्त्तिताः ।
 महाज्वरोपसृष्टानां भूतोऽपहृत्तचेतसाम् ॥ १२९ ॥
 अप्रजानाश्च नारीणां प्रजावर्द्धनमेव च ।
 विजयो नाम चूर्णोऽयं महाव्याधिहरः परः ॥ १३० ॥
 इति विजयचूर्णम् ।

त्रिफलादशमूलान्नि निकुम्भानां पलं पलम् ।
 वारिद्रोणे शृतं पादं शेषे गुडतुलायुतम् ॥ १३१ ॥
 आज्यभाण्डे स्थितं मासं दन्त्यरिष्टो निर्वसितः ।
 गुदजक्लमुदावर्त्तं ग्रहणीपाण्डुरोगनुत् ॥ १३२ ॥
 अरिष्टादेस्तु सन्धानं धातकीलितभाजने ।
 पानमानमरिष्टादेः कायपानसमं जगुः ॥ १३३ ॥
 शेषजत्वात्पलञ्चैकं प्रथमं मदलक्षणम् ।
 इति दन्त्यरिष्टः ।

सनागराऽरुष्करवृद्धदारकम्
 गुडेन यो मोदकमत्युदारकम् ।
 अशेषदुर्नामकरोगदारकं
 करोति वृद्धिं सहैव दारकम् ॥ १३४ ॥
 इति चतुस्त्रयो मोदकः ।

मरिचमहीषधिचित्रकं सूरणभागाः यथोत्तरं द्विगुणाः ।
 सर्वसमो गुडभागः शेषोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ १३५ ॥
 ज्वलयतिज्वलनं जाठरं मुन्मूलयतिशूलगुदगुल्मगदान् ।
 निःशेषयति शीपदमर्शासि प्रणाशयत्याशु ॥ १३६ ॥
 इति सूर्यसूरणमोदकः ।

चूर्णीकृताः षोडशसूरणस्य भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाऽर्धां मरिचस्य चैको गुडेन दुर्नामजयायपिण्डी ॥
इति सूरणपिण्डी ।

षोडशसूरणभागा वज्जेरष्टौ महौषधस्याथ ।
अर्धेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततो पिचार्धेन ॥ १३८ ॥
त्रिफलाकणासमूलातालीसाऽरुष्करकमिघ्रानां
भागामहौषधसमा दहनांशातालमूली च ॥ १४० ॥
भागः सूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र संचूर्ण्य ॥ १४१ ॥
द्विगुणेन गुडेन युतः सेव्योऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।
गुरुवृथभोज्यरहितेष्वितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥ १४२ ॥
भक्षकमनेन जनितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भीमस्य मारुतेरपि महाशनी तेन तौ जाती ॥ १४३ ॥
अग्निबलमात्रहेतु न केवलं मूरणो महावीर्यः ।
प्रभवति शस्त्रं चाराग्निभिर्विनाप्यर्शमामेयः ॥ १४४ ॥
श्लपयुक्षोपदगदजित् ग्रहणीश्च तथा कफानिलजाम् ।
नाशयति बन्निपलितं मेधाद्भुक्ते वृषत्वच्च ॥ १४५ ॥
द्विकां श्लामं कासश्च मराजयच्छप्रमेहांय ।
मोहानश्च तथोग्रं हत्वाशु रसायनं पुंसाम् ॥ १४६ ॥
इति वृद्धकूरणमोदकः ।

हरीतकीनां त्रिपलं त्रिपलं कटुकत्रयम् ।
त्वक्पत्रं सार्द्धपलकं शुडम्यार्द्धपलं मतम् ॥ १४७ ॥
अगस्त्यमोदकाद्ये ते कम्पितान् परिभक्षयेत् ।
शोयागो ग्रहणीदोष कामोदावर्तनाशनान् ॥ १४८ ॥
इत्यगस्त्यमोदकः ।

- त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च ।
 पिप्पल्याः कुड़वार्धञ्च चव्यस्य पलमेव च ॥ १४८ ॥
- तालीशपत्रस्य पलं पलार्धं केशरस्य च ।
 द्वे पले पिप्पलीमूलादर्धं कर्पञ्च पत्रकात् ॥ १५० ॥
- सूक्ष्मैलाकर्पमेकञ्च कर्पञ्च त्वङ्मृणालयोः ।
 अजमोदाद्विजाज्योश्च सूक्ष्माण्येकत्र चूर्णयेत् ॥ १५१ ॥
- गुडात्पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ।
 अक्षप्रमाणागुडिका प्राणदेति च साध्मृता ॥ १५२ ॥
- पूर्वं भवेत्तु पद्याञ्च भोजनस्य यथा बलम् ।
 मद्यं मांसरसं यूपं क्षीरं तोयं पिवेदत्तु ॥ १५३ ॥
- हृन्धादर्शांसि सर्वाणि सहजान्धस्त्रजानि च ।
 वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ॥ १५४ ॥
- पानात्यये सूत्रक्षच्छे वातरोगे गलग्रहे ।
 विषमञ्चरपित्ते च पांडुरोगे तथैव च ॥ १५५ ॥
- क्षमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिना तथा ।
 हृद्यतीसाररोगाणां कामलाद्विक्लिनां हिता ॥ १५६ ॥
- शुब्ध्याः स्थानेऽभयादेया विट्गुडे वातपित्तजौ ।
 प्राणदेयं सितां दत्त्वा चूर्णमानाञ्चतुर्गुणाम् ॥ १५७ ॥
- अक्षपित्ताग्निमान्धादी प्रयोज्यागुदजातुरे ।
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलम् ।
- पित्तहृत्पित्तहृत्पित्तहृत्, पित्तहृत्, च, पित्तहृत्पित्तहृत् ॥ १५८ ॥
- स्तब्धान्यान्तरसोदकञ्च मद्यं मरुद्रोगिणि चानुपानम् ।
 रसः क्षीरहिमांस्तु पित्ते उष्णांस्तुयूपं कफजे विदध्यात् ॥ १५९ ॥
- गंडूपमात्रयादेयं मृदो क्रूरे च पञ्च च ।
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य च ॥ १६० ॥

यथा जलगतं तैल तत्क्षणादेवसर्पति ।

तथा भैषज्यमङ्गेषु प्रसर्पत्यनुपानतः ॥ १६१ ॥

इति प्राणदागुटिका ।

पथ्यापञ्चपलान्येकमजान्यामरिचस्य च ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागराः ॥ १६२ ॥

पलाभिष्टुषाक्रमशो यवचारपलद्वयम् ।

भस्मातकपलान्यष्टौ कन्दस्तु द्विगुणो मतः ।

द्विगुणेन गुड़ैर्नैपा वटकानक्षसम्भितान् ॥ १६३ ॥

कृत्वेन भक्षयेन्नातस्तक्रमशोऽनु वा पिबेत् ।

मन्दाग्नि दीपयत्येष ग्रहणीपाडुरोगनुत् ॥ १६४ ॥

काङ्गायणेन शिथ्येभ्यः शूलक्षाराग्निमिर्विना ।

भिषग्जितमिदं प्रोक्तं श्रेष्ठमर्शो विकारिणाम् ।

इति काकायणो मोदकः ।

भस्मातकसहस्रे द्वे जलद्रोणे विपाचयेत् ।

परदशेपे रसे तस्मिन् पचेद् गुडतुला भिषग् ॥ १६५ ॥

भस्मातकसहस्राहं छित्वा तत्रैव दापयेत् ।

मिहेऽस्मिंस्त्रिफला व्योष यवानो मुस्तसैन्धवम् ॥ १६६ ॥

कर्पाश चूर्णितं दद्यात्त्वगैलापत्रकेसरम् ।

खादेदग्निबलापेक्षी प्रातरुत्थायमानवः ॥ १६७ ॥

कुष्ठार्गः कामनामेहान् ग्रहणीं पांडुतामपि ।

हन्यात् प्रीहोदर काम कृमिदोषं भगन्दरम् ॥ १६८ ॥

भस्मातकगुडो ह्येपत्रेऽष्टागो विकारिणम् ॥ १०० ॥

इति भस्मातकगुडः ।

शीतभूतेन्यसेत्तत्र व्योषं पञ्चपलोन्मितम् ।
 पलत्रयं त्रिजातस्य दत्त्वा सङ्घट्टयेत् पुनः ॥ १७८ ॥
 ततो यथा बलं खादेत्पलार्धं पिचुमेव च ।
 नाहारे यन्त्रणा काचिन्नविहारे तथैव च ॥ १८० ॥
 विवन्धाधानगुल्मार्शः पाण्डुरोगकफकुलीन् ।
 कुष्ठमेहार्चिं हन्ति ह्यन्तर्हृदिषु शस्यते ॥ १८१ ॥
 इति पटोलाद्योऽवलेह

मौदकं वटकं लीहं कर्षमात्रं प्रयोजयेत् ।
 कर्षद्वयं पलं वापि देयं रोगाऽन्यपेक्षया ॥ १८२ ॥

—०—

बीजं भस्मातकस्यैकं पूते निःक्ताय्यवारिणि ।
 क्वाथयेत् षोडशगुणे शक्तिशेषं हि तं पिबेत् ॥ १८३ ॥
 एकैकं वर्धयेद्बीजमापञ्चाशद्विचक्षणः ।
 भ्रामसति पञ्चद्वयं वर्धयेन्मतिमांस्ततः ॥ १८४ ॥
 शक्तिद्वयं कपायश्च वर्धयेद्दातुरः पलान् ।
 स कपायानि बीजानि वर्धितानि यथाक्रमम् ॥ १८५ ॥
 पुनः क्रमेण तेनैव क्वासयेदात्मवान्नरः ।
 इत्युत्कर्षाकर्षाभ्यां सहस्रं यावदादरात् ॥ १८६ ॥
 उपयुक्तं जयत्येतद् गुदजानि कृमींस्तथा ।
 भस्मातकस्य विधानं मिदं गोपुररचितम् ॥ १८७ ॥
 इति भस्मातकविधानम् ।

पिप्पली पिप्पलीभूत चव्यचित्रकनागरैः ।
 पाठा विडङ्गेन्द्रयः हिगुभागवचान्वितैः ॥ १८८ ॥
 सर्पपातिविषा जाजी चित्रकैरङ्ककटुमैः ।
 तजकुट्टाजमोदाक्षा कटुक्षा तेजनी समैः ॥ १८९ ॥

भागैः मंचूर्णितैरेपां विफला त्रिगुणा भवेत् ।
 सर्वेषामेव द्रव्याणां समो देयोऽय गुग्गुलुः ॥ १८० ॥
 एकीकृत्य शुभे भाण्डे मधुना सुपरिप्लुतः ।
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयमन्ततोपमः ॥ १८१ ॥
 एष निष्परिहारस्तु पानभोजनमैयुनैः ।
 रितो दोषाश्च ये पुंसां योनिदोषास्तु योपिताम् ॥ १८२ ॥
 निहन्ति सर्वान् दुर्वारान् नात्र कार्या विचारणा ।
 अर्शोमि वातगुल्मश्च वातरोगमरोचकम् ॥ १८३ ॥
 नाभिशूलसुदावर्त्तं हृद्रोगं ग्रहणीं तथा ।
 क्षयं कुष्ठमपेक्षारं प्रमेहं वातयोणितम् ॥ १८४ ॥
 महान्तमग्निमादश्च कासं खासं भगन्दरम् ।
 सर्वव्याधि विनिर्मुक्तो जीवेद्दुर्गतद्वयम् ॥ १८५ ॥
 क्षीराज्यरसयूपाक्तं दोषधात्वऽनलोचितम् ।
 बुभुक्षितो मात्रयाऽत्र भव्याद् गुग्गुलुसेवकः ॥ १८६ ॥
 घातं स्थिरादिकाधेन पितं काकोलिकादिना ।
 आरग्वधाधेन कफं पीतो जयति गुग्गुलुः ॥ १८७ ॥
 दार्दीकाधेन मेहं जयति मधुयुतो मेदसद्यापि वृद्धिं ।
 पाण्डुत्वं मूत्रयुक्तः क्षपयति चितं छागदुग्धेन सिद्धम् ।
 निम्बकाधेन कुष्ठं श्लययुमतिवर्त्तं मूलककायपीतः
 क्षिप्रं कुम्भीकहृत्स्वरमपरिगतो मूषकग्रामदोषान् ॥ १८८ ॥

इति योगराजगुग्गुलुः ।

विहत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्राचित्रकं शठी ।
 गवाक्षी मुस्तविश्राद्धा विड्ढानि हरीतकी ॥ १८९ ॥
 पलोन्मितानि चैतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।
 वृद्धशरूपलान्यष्टौ सूरपस्य च षोडश ॥ २०० ॥

जलद्रोणे पचेत् कायं चतुर्भागावशेषितम् ।

पूतन्तु तं रसं भूयः काथेभ्यो द्विगुणो गुडः ॥ २०१ ॥

लेहं पचेत्तु तं तावद्यावद्दार्ढ्यं प्रलेपनम् ।

श्रवतार्यं ततः पश्चाच्चूर्णानीं मानि दापयेत् ॥ २०२ ॥

त्रिवृत्तेजोवती कन्द चित्रकान् द्विपलांशिकान् ।

एला त्वद्भरिचं चापि गजाह्वाञ्चापि षट्पलम् ॥ २०३ ॥

हात्रिशञ्च पलञ्चैव चूर्णयित्वा निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुञ्जीतजीर्णं चीररसाशनः ॥ २०४ ॥

पञ्चगुल्मान् प्रमेहान्थ पाण्डुरोग हलीमकम् ।

जवेदर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराणि च ॥ २०५ ॥

दोषयेद् ग्रहणीं मन्दां यक्ष्माणं चापकर्षति ।

पीनसे च प्रतिश्लाय आमवाते तथैव च ॥ २०६ ॥

अथ सर्वगदेष्वेव कल्याणो लेह उत्तमः ।

दुर्नामान्तकरयामो दृष्टो वारमहस्त्रगः ॥ २०७ ॥

भवन्त्यनेन पुरुषाः शतवर्षा निरामयाः ।

दोर्घायुषः प्रजननो बल्लोपलितनागनः ॥ २०८ ॥

रसायनजरथैष सिधाजनन उत्तमः ।

गुडश्चीराहुगालोऽयं दुर्नामारिः प्रकीर्तितः ॥ २०९ ॥

इति श्रीवाङ्मालो गुडः ।

मार्धं पलं पलं चार्धं विदध्याहुड्वण्डयोः ।

श्रेष्ठमध्यमहीनेषु मात्रेय मुनिना स्मृता ॥ २१० ॥

तोयपूर्णं यदा पात्रे क्षिप्तो न प्रवते गुडः ।

क्षिप्तस्तु निश्चमस्तिष्ठेत्क्षतितस्तु न शीर्यते ॥ २११ ॥

यदा दार्ढ्यं प्रनेय म्यात्यायदातन्तुनो भवेत् ।

एष पाको गुडादीनां सर्वेषां पक्विकीर्तितः ॥ २१२ ॥

सुखमर्दः सुखस्पर्शा गन्धवर्ण रसान्वितः ।

पीडितो भजते मुद्रां गुडः पाकमुपागतः ॥ २१३ ॥

—०—

अथ लोहभेदानाह ।

मुण्डं तीक्ष्णञ्च कान्तञ्च विप्रकारमयः स्मृतम् ।

मृदुकुण्डञ्च कण्डारं त्रिविधं मुण्डमेव च ॥ २१४ ॥

हतद्रावमविस्फोट मृदु कुम्भहतं च यत् ।

घटने प्रसरं दुःखात्तत्कुण्डं मध्यमं स्मृतम् ॥ २१५ ॥

विधृतं भज्यते भङ्गं क्षणां स्यात्तु कण्डालकम् ॥ २१६ ॥

मुण्डं वरं मृदुलकं कफवातशूल

शूलाममेहगुदजामय पाण्डुरारि ।

गुल्मामवातजठरार्तिहरं प्रदीपि

शोफापहं रुधिरकृत् खलु कीटशोधि ॥ २१७ ॥

स्वराग्न्यं योगरं सारं कर्णकं द्रावकं तथा ।

रोमकं षड्विधं तीक्ष्णं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ २१८ ॥

हुन्तालमपरं तारं वटं वाजरकालकम् ।

कान्तं सप्तविधं प्रोक्तं भ्रामकं चुम्बकं तथा ॥ २१९ ॥

नीलं क्षणमतिस्निग्धं सूक्ष्मं सारमयः शुभम् ।

न नमेद्भङ्गुरं यत्तत् खरलोहमुदाहृतम् ॥ २२० ॥

क्षणापाण्डुर कच्छुर योजतुल्यन्तु योगरम् ।

विकेदनेऽतिपुरुषं हुन्तालमिति कथ्यते ॥ २२१ ॥

योगरैर्वज्रसद्भागीः सूक्ष्मैर्युक्तेषु सान्द्रकैः ।

निशितं श्यामलाङ्गञ्च वाजरं तत्रकीर्तितम् ॥ २२२ ॥

नीलं कृष्णप्रभं सान्द्रं मत्रणं गुरुतारकम् ।

अयः पारश्ववन्तीक्ष्णशस्त्रं कालायसं खरम् ॥ २२३ ॥

रुचं स्यात् खरलोहकं समधुरं पाके च वीर्यं हिमम्
तिक्तोष्णं कफबातपित्तजनितं श्लेष्मामपांड्वर्तितुत् ।

सद्यः शूलयकृत् गदक्षयजरामोक्षामवातापहम्

दीप्तं चातिरसायनं कफहरं दुर्नामभिदापहम् ॥ २२४ ॥

खरलोहात्परं सर्वमेकैकं स्याच्छतीत्तरम् ॥ २२५ ॥

गुडूचीहंसपादौ च रक्तमास्त्राफलत्रयम् ।

(१) (२)

गोपालिका गोरसना तुम्बुरुं लोहतमकाम्

एषां रसैः सिञ्चयेत्तद्भिरिदोपनिवृत्तये ॥ २२६ ॥

इति तीक्ष्णशोधनम् ।

—०—

अथ लोहवर्णनम् ।

तत्तदाऽऽकरसम्भूतं तत्तद्दीगविनाशनम् ।

तेन तस्य परीक्षायां यतेमहि महेतुकम् ॥ २२७ ॥

कन्तकं तंडुलाङ्गं स्यादार्थवग्नसयोपरि ।

कृशताडं कृशाङ्गश्च शूलाग्रश्चोददेशजम् ॥ २२८ ॥

पाण्डिजं द्विविधं कृष्णं शुक्लञ्च समदाडिमम् ।

भद्रमैरण्डीबीजाङ्गं सुदीपत्रनिभं शुभम् ॥ २२९ ॥

वज्रदमकपटाङ्गं मिषदुस्वर्णच्छपिडिधा ।

कान्तं मृदुतरं ताडं रुचं कान्तिं गितीकरम् ॥ २३० ॥

चुद्राङ्गं गुरुतारं स्यात् कलिङ्गजमयः स्मृतम् ।

(१) गोपालिका गोपीवत्सी । (२) गोरसना गोजिहा ।

रुचं रुक्मप्रतिकाशं तीक्ष्णं सुदुफलं स्मृतम् ॥ २३१ ॥
 यक्षत्प्रीहशिरःशूलमन्तपित्तानिलोद्भवम् ।
 पार्श्वरोगहतं वातं हन्याद्वातकफोद्भवम् ॥ २३२ ॥
 हृद्यतीसारशूलानि परिणामोद्भवं तथा ।
 वातं सर्वाङ्गिकं पित्तं निह्न्याचोद्यदेशजम् ॥ २३३ ॥
 भेदनं दीपनं वज्रं दुर्नामाख्यं त्रिदोषजम् ।
 गात्रभेदं कफं वातं हन्ति वज्रोद्भवं तु यत् ॥ २३४ ॥
 गुल्मश्च पांडुरोगश्च ज्वरांश्च विषमोद्भवान् ।
 अर्यासि श्वासशोथांश्च प्रमेहांश्च विशेषतः ॥ २३५ ॥
 गलग्रहं रक्तपित्तं मरुद्रोगं भयानकम् ।
 निद्रालस्यावरोधश्च निह्न्यान् पाणिदेशजम् ॥ २३६ ॥
 रक्तोत्थं चापि चोष्माणं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
 मूर्च्छां हृदिहरं दाहं वज्रं घमयति ध्रुवम् ॥ २३७ ॥
 सर्वान् रोगान्निह्न्याशु कुटाष्टादशसमितान् ।
 पावनं पुत्रजननं वन्याया वीर्यवर्धनम् ।
 यत्नं क्षयापहं धातु हं हणं स्यात् कलिज्जम् ॥ २३८ ॥
 एतानि सर्वाणि विचेष्टितानि
 हितानि रोगोपयमाय सन्ति ।
 वयो विशेषेषु विशेषविज्ञै-
 र्विज्ञायदत्तानि च देशकाले ॥ २३९ ॥
 सामान्यादिगुणश्चोयं तन्मादष्टगुणं कलिः ।
 कलेर्दशगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा ॥ २४० ॥
 वज्रात् पष्टिगुणं पाण्डिर्निरचिर्दशभिर्गुणैः ।
 ततः कोटिसहस्रेण त्वयः कान्तं महागुणम् ॥ २४१ ॥
 • इति लोहवर्णनम् ।

विवृच्चित्रकनिर्गूण्डो मृहीमुखितकाजटा ।
 प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २४२ ॥
 पादशेषे रसे तस्मिन् पुनस्तेन विपाचयेत् ।
 पलद्वयं विडङ्गस्य व्योपात्कर्षद्वयं पृथक् ॥ २४३ ॥
 त्रिफलायाः फलं पञ्च शिलाजतु पलं न्यसेत् ।
 दिव्योपधहतस्यापि वैड्यकत हतस्य वा ॥ २४४ ॥
 पलद्वादशकं देय रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।
 मधुशर्करयोर्युतं चतुर्विंशतिभिः पलैः ॥ २४५ ॥
 घनीभूते सुशोते च दापयेदवतारयेत् ।
 एतदग्निमुखं नाम दुर्नामान्तकारं परम् ॥ २४६ ॥
 मन्दमग्निं करोत्याशु कालाग्निसमतेजसम् ।
 पर्वतोऽप्यवजीर्यत प्रासादादस्य देहिनाम् ॥ २४७ ॥
 गुरुपिटान्नपानानि पयो मांसरसाहिताः ।
 दुर्नामपाण्डु श्वयथु म्लीहकुष्ठोदरापहम् ॥ २४८ ॥
 नसरोगोऽस्ति यच्चापि न निहन्यादिदं क्षणात् ।
 करीरकाञ्जिकादीनि कफारादीनि वर्जयेत् ।
 सवत्सतोऽन्यथा लोही देहात्किदृशं दुर्जयम् ॥ २४९ ॥
 इत्यग्निमुखलोहः ।
 पलद्वादशकं कृत्वा क्षणलोहस्य खण्डशः ।
 भार्गवमृष्टा मगण्डीर मूत्रैः पिण्डं प्रलेपयेत् ॥ २५० ॥
 दत्त्वा प्रथमयेत्तावद्यावत्सर्वमृतं भवेत् ।
 एतस्य पट्पन्नं देयं शर्करायास्तथैव च ॥ २५१ ॥
 सूर्यावर्त्तरमप्रत्ये विफला महिते शुभे ।
 मक्षिप्य विषचेद्भूयो थावत्सान्द्रत्वमेति च ॥ २५२ ॥
 सिद्धे रात्रौ पिते योज सूर्यावर्त्तस्य दापयेत् ।

कर्पं त्रिकटुकस्यापि त्रिकर्पं चूर्णसंयुतम् ॥ २५३ ॥
 मधुत्रिफलसंयुक्तं यथाम्निं चोपयोजयेत् ।
 अर्शांसि कामला कुष्ठपाण्डुरोग कृमिस्तथा ॥ २५४ ॥
 हृदि गुल्मोदरं शोथं विशेषात्परिणामजम् ।
 शूलान्निहन्ति सर्वास्तु विकारान्नात्र संशयः ॥ २५५ ॥
 एतल्लोहाष्टकं नाम सर्वदोषहरं परम् ।

इति लोहाष्टकम् ।

चव्यं पलाष्टकं देयं खदिरं चार्द्धमेव च ।
 विचक्रस्य पलं पञ्च तालमूली च तत्समा ॥ २५६ ॥
 त्रिफलाप्रस्थमंयुक्तं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 अष्टभागावशेषेण कषायमवतारयेत् ॥ २५७ ॥
 आज्यात्पलाष्टकं देयं रुक्मलोहस्य षोडशः ।
 पचेत्तान्त्रमये पात्रे क्षुशीले चावतारयेत् ॥ २५८ ॥
 त्रिहृदन्ती विडङ्गानि पथ्या चामलकानि च ।
 शुण्ठी विभीतकं कृष्णा एषां चूर्णं पलार्धिकम् ॥ २५९ ॥
 शर्करा मधु चत्वारि क्षिग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 गुरुहृष्यान्नपानानि पयो मांसरमो हितः ॥ २६० ॥
 दुर्नाम कुष्ठखययुपाण्डुप्लीहोदराणि च ।
 गुदशूले कुक्षिशूले परिणामकृते हितः ॥ २६१ ॥
 वलवर्णकरं हृष्यमग्निसन्दीपनं परम् ।
 करीरं कान्तिकक्षैव काकमाचीञ्च वर्जयेत् ॥ २६२ ॥
 इति चव्याद्यं लोहम् ।

—०—

अथातः शङ्करलोहमाह ।

प्रणम्य शङ्करं देवं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।

जीवितारोग्यमन्त्रिकन्नारदः पृच्छते गुरुम् ॥ २६३ ॥
 सुखोपायेन हे नाथ ! शस्त्रचाराग्निभिर्विना ।
 दुर्बलानाञ्च भीरूणां चिकित्सां वक्तुमर्हसि ॥ २६४ ॥
 सशिष्यवचनं श्रुत्वा लोकानां हितकाम्यया ।
 अर्गसां नाशनं त्र्येष्टं भैषज्यमिदमीरितम् ॥ २६५ ॥
 पाण्डिवज्रादिलोहानां मादायान्यतमं शुभम् ।
 कृत्वा निर्मलमादौ तु कुनव्या माक्षिके न च ॥ २६६ ॥
 पत्तूरमूलकल्केन स्वरसेन दहेत्ततः ।
 वङ्गो निक्षिप्य विधिवत् स्थूलाङ्गारेण निर्धमेत् ॥ २६७ ॥
 ज्वाला च तस्य रोद्धव्या त्रिफलाया रसेन तु ।
 ततो विज्ञायगलितं शङ्खुनोर्ध्वं विनिःक्षिपेत् ॥ २६८ ॥
 त्रिफलाया रसे पूते तदाकृष्य विनिर्वपेत् ।
 न सम्यक् गलितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ॥ २६९ ॥
 धातं निर्वापयेत्तस्मिं ह्योहं तत्त्रिफलारसे ।
 यज्जोहं न मृतं तत्त पाच्यं भूयोऽपि पूर्ववत् ।
 मारणान्न मृतं यच्च तत्पक्कव्यमलोहवत् ॥ २७० ॥
 तदतुलोहवत् लोह पात्रे कालायसमुद्गरेण संचूर्ण्य ।
 कृत्वा बहुयः सनिले प्रचान्याङ्गारादुद्धृतन्तदयः ॥ २७१ ॥
 केवलमग्नौ शुष्की कृत्वाऽऽतपेऽथवा भिषक् पथात् ।
 लोहशिलायां पिष्ट्वा तस्मिंश्छर्मिनि तदप्राप्नो ॥ २७२ ॥
 ततः संगोप्य विधिव चूर्णयेज्जोहभाजने ।
 लोहेनैव तथा यत्स्यात् दृपदा सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ २७३ ॥
 कृत्वा लोहमये पात्रे मार्दवं वा निशरभ्रके ।
 रमैः पटोपमं कृत्वा पचेद्दोमय वज्जिना ॥ २७४ ॥
 पुटानि क्रमगो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।

त्रिफलार्द्रकभट्टाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥ २७५ ॥
 मानकन्दकभस्मातवल्लीनां सूरणस्य च ।
 हस्तिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥ २७६ ॥
 पुटे पुटे चूर्णं यित्वा लोहात् पोडशिकं पलम् ।
 तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥ २७७ ॥
 अष्टभागावशेषेण रसे तस्याः पचेदुधः ।
 अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिसो लोहभाजने ॥ २७८ ॥
 ताम्ब्रे वा लोहदाव्यां तु चालयेद्विधिपूर्वकम् ।
 ततः पाकविधानज्ञः स्वच्छे चोर्ध्वं च सर्पिपि ॥ २७९ ॥
 नृदुग्धमध्यादिभेदेन गृह्णीयात्पाकमाहतः ।
 आरभेत विधानज्ञः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ २८० ॥
 भ्रामरं दृतमंयुक्तं लिङ्गेद्वा रक्तिका क्रमात् ।
 वर्धमानानुपानञ्च गव्यं क्षीरोत्तमं मतम् ॥ २८१ ॥
 मध्यान्नाभेह्यजायाश्च त्रिग्वह्यथादिभोजनम् ।
 मद्यो वल्लिकरश्चैव भक्षकश्च नियच्छति ॥ २८२ ॥
 हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विषमज्वरम् ।
 गुल्मशूलान्निरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकम् ॥ २८३ ॥
 शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमपवाहुकम् ।
 श्वययुं रक्तमायश्च दुर्नामश्च विशेषतः ॥ २८४ ॥
 वल्लह्वं हणश्चैव कान्तिदं स्वरबोधनम् ।
 लाघवश्च मनोज्ञश्च आरोग्यं पुष्टिर्बर्धनम् ॥ २८५ ॥
 आयुष्यं श्रीकरश्चैव यशस्तेजस्करं शुभम् ।
 सत्र्यीकं पुत्रजननं बलीपनितनाशनम् ॥ २८६ ॥
 दुर्नामारिरयं नाम्ना दृष्टो वारमहमशः ।
 निर्मूलं दहते शीघ्रं यथा तूलकमग्निना ॥ २८७ ॥

मौकुमार्याऽस्पकायत्वान्यदसेवो यदा नरः ।
 जीर्णमद्यादियुक्तानि भोजनैः सह पाययेत् ॥ २८८ ॥
 लावतित्तिरिवार्त्ताक मयूरशशकादयः ।
 चटशः कलविद्वश् वर्तश्च हरिणैणकः ॥ २८९ ॥
 श्येनः काकः वृहत्तावी वनविष्किरिकादयः ।
 पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलजं शुभम् ॥ २९० ॥
 मञ्जुरो रोहितः श्येष्टः शकुलश्च विशेषतः ।
 मत्स्यराज इमे प्रोक्ता हितमत्स्याश्च ये नराः ॥ २९१ ॥
 प्रगल्भं वार्त्ताकफलं पटोलं वृहतीफलम् ।
 प्रलंवा भीरुवेत्ताश्च ताडकं तंडुलीयकम् ॥ २९२ ॥
 वास्तुकं धान्यशाकश्च क्रमुकं चक्रवर्त्तनम् ।
 नारिकेलश्च खर्जूरं दाडिमं लवलीफलम् ॥ २९३ ॥
 शृङ्गाटकश्च पक्षाक्षं द्राक्षा तालफलानि च ।
 जातिकोशं लवङ्गश्च पूगतांबूलपत्रकम् ॥ २९४ ॥
 हिताण्येतानि वस्तूनि लोहमेतत्समग्रताम् ।
 नाग्रीयासुकुचं कोल कर्कभुवटराणि च ।
 जम्बीर बीजपूरश्च करमदेकतिन्तिडीः ॥ २९५ ॥
 श्वानुपानि च मांसानि क्रकुरं पुंड्रकादयः ।
 हममारमटाल्यूह शङ्ख कंकवलाहकाः ॥ २९६ ॥
 माणकन्दकरीराणि कतकश्च कलिङ्गकम् ।
 कुमाण्डश्च कर्कोटं केसुकश्च विशेषतः ॥ २९७ ॥
 कटुकं कालगाकश्च कमेरु कर्कटी तथा ।
 पिदलानि च मर्वाणि ककारादींश्च वर्जयेत् ॥ २९८ ॥
 लोहगजस्तथा चायं स्वयं रुद्रेण भाषितः ।
 जगतामुपकाराय दुर्नामारिरयं ध्रुवम् ॥ २९९ ॥

स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वीपथ्यंति वा मुनः ।
 पतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या नैव वदाम्यहम् ॥ ३०० ॥
 ब्रह्मघ्नाश्च कृतघ्नाश्च क्रूराश्चोऽसत्यवादिनः ।
 वर्जनीया विशेषेण भियजाः गुरुनिन्दकाः ॥ ३०१ ॥
 मुनिरसपिष्टविडङ्गं मुनिरमलीढं चिरस्थितं धर्मं ।
 द्रावयति लोहदोषान् वज्रिर्नवनीतपिण्डमिव ॥ ३०२ ॥
 काले मलप्रवृत्तिर्लाघवसुदरे विशुद्धिसुहारे ।
 अङ्गे चानवसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥ ३०३ ॥
 क्षमिरिपुधूर्णं लोढं सहितं स्वरसेन वज्रमेनस्य ।
 क्षपयत्यचिरान्नियतं लोहाजोर्णोद्भवं शूलम् ॥ ३०४ ॥
 कुर्यात्कनकबीजैश्च रेचनं किङ्कगान्तये ।
 भवेद्यद्यतिसारश्च पित्वा दुग्धन्तु तं जयेत् ॥ ३०५ ॥
 गुञ्जाद्वादशकादूर्ध्वं हृदिरस्य भयप्रदा ।

इति शङ्करप्रणीतलोहः ।

—०—

अथ सामान्यविधिः ।

रक्तोत्पन्नाः गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
 वटप्ररोहसदृशा गुञ्जा विट्पुमसन्निभाः ॥ ३०६ ॥
 तैऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्क प्रपीडिताः ।
 स्खलन्ति महसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ३०७ ॥
 भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितचयमश्ववैः ।
 हीनवर्णवलोक्ताहो हतौजा कलुषेन्द्रियः ॥ ३०८ ॥
 विट्श्याव कठिनं रुचमघो वायुर्न वर्तते ॥ ३०९ ॥

—०—

वातायनुबन्धमाह ।

तनुचारुणवर्णश्च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।
 कथूरुगुदशूलश्च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुच्यणम् ॥ ३१० ॥
 शिथिलं ज्वेतपीतश्च विट्स्निग्धं गुरुशीतलम् ।
 यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत्पाण्डुपिच्छिलम् ॥ ३११ ॥
 बुदं सपिच्छंस्तिमितं गुरुस्निग्धश्च कारणम् ।
 श्लेष्मासुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३१२ ॥
 रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ सूवेद्विपक् ।
 दुष्ठास्त्रे निगृहीते हि शूलानाहाद्यऽसृग्गदाः ॥ ३१३ ॥
 चन्दनकिराततिक्तक धन्वयवासाः सनागराः कथिताः ।
 रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ ३१४ ॥
 नवनीततिलाभ्यासात्केसर नवनीत शर्कराभ्यासात् ।
 दधिरसमथिताभ्यामाद् गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवाहाः ॥ ३१५ ॥
 सपद्मकेसरचौद्रं नवनीतं नवं लिङ्गम् ।
 सिद्धा केशरसंयुक्तं रक्तार्शः स सुखो भवेत् ॥ ३१६ ॥
 नाजैः पेया पीता चुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।
 हन्त्याशुरक्तारोगं तथा बला घृष्टपर्णीभ्याम् ॥ ३१७ ॥
 प्रयसा शृतेन यूपैः सतीनमुद्रादकीमसूराणाम् ।
 भोजनमद्यादग्नैः शालिण्यामाकको द्रवाणाम् ॥ ३१८ ॥
 शगश्चरिणश्यावभांसैः कपिष्ठलैः पेयकैः सुसिद्धैश्च ।
 भोजनमप्यादग्नैः मधुरैरोषसुमधुरैर्वा ॥ ३१९ ॥
 ओत्स्रिका वीजकल्केन लेपो रक्तार्शसां हितः ।
 तद्वह्नीरोपरओमुहं नवनीतं प्रलेपयेत् ॥ ३२० ॥

अभद्रोत्पलमोचाङ्ग तिरोटतिनचन्दनैः ।

झागक्षीरं प्रयोक्तव्यं गुदजे शोणितात्मके ॥ ३२१ ॥

सातिविषा कुटजत्वक् फलञ्च रसाञ्जनञ्च मधुयुतानि ।

रक्तापुद्गानि दद्यात्पिपासवेत्तंडुलजलेन ॥ ३२२ ॥

यवानीन्द्रियवं पाठा विल्वं गुण्ठी रसाञ्जनम् ।

चूर्णं शूले हितं पेयं प्रहृष्टे वातशोणिते ॥ ३२३ ॥

कुटजफलवल्ककेसरनीलोत्पलसोप्रधातकी कल्कैः ।

सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्घसां भिषजा ॥ ३२४ ॥

इति कुटजाद्यं घृतम् ।

अवाक्पुष्पो बला दार्वी पृष्ठपर्णी त्रिकण्टकम् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ शूङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ ३२५ ॥

कषाय एष पेयस्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं देवदारु च ॥ ३२६ ॥

कसिङ्गं शाल्मलीपुष्पं वीरा चन्दनकुङ्कुमम् ।

कटुफलं चित्रकं सुस्तं प्रियञ्चतिविषे स्थिरा ॥ ३२७ ॥

पद्मोत्पलानां किञ्चल्कं समङ्गा स निदग्धिका ।

विल्वं मोचरसं पाठा भागाः स्युः कार्पिकाः पृथक् ॥ ३२८ ॥

चतुष्पुष्पं घृतप्रत्ये कषायसुपक्वयेत् ।

त्रिशत्पलानि तु प्रस्थो विष्टेयो द्विपलाधिकः ॥ ३२९ ॥

सुनियन्त्रकचाङ्गेयैः प्रस्थौ द्वौ चरसस्य च ।

सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाषयेत् ॥ ३३० ॥

एतद्दर्शस्वतीसारं त्रिदोषे रुधिरप्युतौ ।

प्रवाङ्मये गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥ ३३१ ॥

अन्यानि चातिवृद्धयः शोथे शूलौ गुदाश्रिते ।

मूत्रप्रदं मूद्वर्षं मन्दाग्नावत्तृणवर्षं ॥ ३३२ ॥

प्रयोज्यं विधिवत्सर्पिर्बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।

विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥ ३३३ ॥

द्रव्याण्यष्टाविहावाप्य जलपोडशके कथेत् ।

निःकाथ्यप्रस्थशेषन्तु गृह्णीयात्प्रसृतं भिषक् ॥ ३३४ ॥

इत्यवाक्पुष्पीष्टम् ।

न्यमोधोदुस्वराश्वत्थ वदरी भ्रूक्षवेतसाः ।

एभ्यः प्रबालांस्तृणांस्त्रिपलांश्च समाहरेत् ॥ ३३५ ॥

अवाक्पुष्पाः पलान्यष्टौ द्वौ च दार्व्यास्तथैव च ।

शालपर्ण्याः पलेद्वे तु सर्वमेतत् समावपेत् ॥ ३३६ ॥

द्वे पले कालशकस्य सर्वमेतत्समावपेत् ।

हिद्रोणे सलिले साध्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ३३७ ॥

घृतस्याऽर्धादं कश्च स्यात् सकपायं सुखाग्निना ।

कुचांगेर्यान्त्रिकाभ्याश्च स्वरसः स्नेहसन्मिश्रितः ॥ ३३८ ॥

देवदारु च सुस्तश्च चित्रकं बिल्वपेशिका ।

कट्फलं शृङ्गवेरश्च पिप्पली चन्दनं तथा ॥ ३३९ ॥

सौवेरमञ्जनं मूलं पिप्पल्याः कटुरोहिणी ।

गन्धप्रियंगुपुष्पश्च शाल्मली जीवकाद्वया ॥ ३४० ॥

वत्सकस्य च बीजानि तथा चातिविषाभया ।

एषामक्षसमा भागाः धृत्यग्दत्वा विपाचयेत् ॥ ३४१ ॥

वातगुल्ममतीसारं शूलं क्ष्वरमरोचकम् ।

श्लोणामष्टगुणं सर्वं रक्तपित्तप्रवाहिकाम् ॥ ३४२ ॥

पांडुरोगं तथा कासं कृमिदोषांश्च नाशयेत् ।

अर्दिं भाचिकसंयुक्तं शमयेद्दीपनं परम् ॥ ३४३ ॥

गर्भाधानश्च वन्ध्यानां करोत्यगो निवारणम् ।

चाङ्गेरोष्टतमित्युक्तं स्यात्तमशो निवारणम् ॥ ३४४ ॥

बलमासकरश्चैतद्रक्तगुल्महरं तथा ।

अर्थसां पित्तजातानां हितं तद्रक्तजेष्वपि ॥ ३४५ ॥

सन्निपातसमुत्थेषु सर्वतो भिषजः कुमः ।

इति महाचांगेरीष्टतम् ।

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमर्धं महेन्द्र सलिलेन ।

यावत्सान्द्ररसत इव्यं स्वरसस्ततो ग्राह्यः ॥ ३४६ ॥

मोचरसः ससमङ्गा फलिनी च पलांशकैस्त्रिभिस्तैश्च ।

वत्सकबीजं तुल्यं चूर्णोक्तमत्रदातव्यम् ॥ ३४७ ॥

पूतः कथितः सान्द्रः स्वरसो दार्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।

मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्य सृक् स्रावम् ॥ ३४८ ॥

छागक्षीरप्रयुक्ता पेया मण्डेन वा यथाग्निबलम् ।

जीर्णोपधस्तु शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ ३४९ ॥

रक्तगुदजातीसारं साष्टयुजो निहन्त्याशु ।

बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषाद्युभयमार्गगम् ॥ ३५० ॥

अष्टाष्टभागावशिष्टा कर्तव्या काथकल्पना ॥ ३५१ ॥

इति कुटजरसक्रियाः ।

कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणि विपाचयेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु कपायमवतारयेत् ॥ ३५२ ॥

वस्त्रपूतं ततः काथ पचेद्देह त्वमागतम् ।

सुस्तं मोचरसं लोघ्नं कपित्थफलधातकी ॥ ३५३ ॥

भक्षातकं विडङ्गानि त्रिकटुं त्रिफलां तथा ।

रसाञ्जनं चित्रकश्च कुटजस्य पलानि च ॥ ३५४ ॥

वचामतिविपां बिल्वं प्रत्येकन्तु पलं पलम् ।

त्रिशत्पलं गुडस्याथ चूर्णोक्त्य निधापयेत् ॥ ३५५ ॥

मधुनः कुडवं दद्याद्भृतस्य कुडवं तथा ।

एपलेहः शमयति चाशौरक्तसमुद्भवम् ॥ ३५६ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव शैथिल्यं भान्निपातिकम् ।

ये च दुर्नामजारोगास्ताम् सर्वान् नाशयत्यपि ॥ ३५७ ॥

अम्लपित्तमतिसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ।

अङ्गणोमादवं कार्श्यं श्वयथुं कामलामपि ॥ ३५८ ॥

अनुपानं घृतं दद्यान्मधुतक्रं जलं पयः ।

यथा सात्त्विकं निषेवेत पानाहारविचक्षणः ॥ ३५९ ॥

रोगानीकवधार्थाय कौटजो लेह उच्यते ।

इति कुटजलेहः ।

चित्रकं त्रिफलासुखं प्रत्येकञ्चविकानृता ।

हस्तिपिप्पल्यपामार्गं दण्डोत्पलकुठेरकाः ॥ ३६० ॥

एषां चतुष्पलान् भागान् जलद्वीणे विपाचयेत् ।

भस्मातकसहस्रे हे क्लित्वा तत्रैव दापयेत् ॥ ३६१ ॥

तेन पादावशेषेण लीहपात्रे पचेद्विपक्व ।

तुलार्धं तीक्ष्णलीहस्य घृतस्य कुडवद्वयम् ॥ ३६२ ॥

ब्रूयन् त्रिफलावङ्गि सैन्धवं विडमोद्विदम् ।

मौर्वर्चलं विडङ्गानि पल्लिकांशानि कल्पयेत् ॥ ३६३ ॥

कुडवं हृद्ददारस्य तान्मूल्यास्तथैव च ।

सूरणस्य पलान्यष्टौ चूर्णे कृत्वा विनिक्षिपेत् ॥ ३६४ ॥

सिद्धगोते प्रदातव्यं मधुनः कुडवद्वयम् ।

प्रातर्भाजनकाले वा ततः खादेयथा वनम् ॥ ३६५ ॥

अङ्गानि अङ्गणीरोगं पाण्डुरोगमरोचकम् ।

कुमिगुल्माग्रमरीनेह शूलचाशु व्यपीरति ॥ ३६६ ॥

करोति गुक्तीपचयं यन्मोपन्नितनाशनम् ।

रसायनमिदं श्रीष्टं सर्वरोगहरं परम् ॥ २६० ॥

इति चित्रकादि भस्मातकावलेहः ।

असाक्ष्यतामेव मेपां दाहादिक्रम इष्यते ॥ २६८ ॥

—०—

भावितं रजनीचूर्णं सुहीचीरेः पुनः पुनः ।

बन्धनात् सुहृदं सूत्रं क्षिप्रत्यर्शां भगन्दरम् ॥ २६९ ॥

इति सूत्रबन्धनम् ।

सुहीकाण्डगते चीरे भस्मातकसमन्विते ।

ज्योतिष्मत् त्रिफलादन्तो कोशातक्यऽग्निसेन्धवैः ॥ २७० ॥

चूर्णैरेतैः समष्टतैः बन्धयेत् सूत्रकां दृढम् ।

सूत्रं तत्पातयेदर्शः क्षिन्नमूल इव हुमः ॥ २७१ ॥

इति चारसूत्रम् ।

श्वेतपुष्पः कालपुष्पो रक्तपुष्पस्तथैव च ।

पीतपुष्पो वरस्तेषु कालपुष्पः प्रकीर्तितः ॥ २७२ ॥

प्रशस्ते हनिनचत्रे क्षतमङ्गलपूर्वकम् ।

कालपुष्पकमाहृत्य दग्धाभस्मममाहरेत् ॥ २७३ ॥

आढकन्तु समादाय जलद्रीणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागाशिष्टे न वस्त्रपूतेन वारिणा ॥ २७४ ॥

गृहचूर्णस्य कुङ्कुमं प्रक्षिप्य विपचेत्पुनः ।

शनैः शनैर्मृदावग्री यावत्सान्द्रतनुर्भवेत् ॥ २७५ ॥

स्वर्जिकायावशूके च शुण्ठीमरिचपिप्पली ।

पचातिविपा चैव हिङ्गुचित्रकयोस्तथा ॥ २७६ ॥

एपां चूर्णानि निक्षिप्य पृथगेवाऽष्टमापकम् ।

दर्प्यासंघटितश्चैव स्थापयेदावसे घटे ॥ २७७ ॥

एषः वज्रिसमः चारः कीर्तितः काङ्गणपदिभिः ।

नातितीक्ष्णो न च मृदुः शिवः शीघ्रं सपिच्छलः ।

शुक्तः क्षुण्णोऽत्यभिष्यन्दी चारस्याष्टाविमे गुणाः ॥ ३७८ ॥

इति कालपुष्पादिचारः ।

करीपराशिमध्यस्थं कृत्वा कर्मसुयोजयेत् ।

चारं चारोदकं कोष्णं न्यसेन्मन्दप्रबाहिनीम् ॥ ३७९ ॥

तोये कालकमुष्ककस्य विपचेद्ब्रह्मादृक् पङ्गुणे ।

पात्रे लोहमये दृढे विपुलधीर्द्वयांश्च नैर्घटयेत् ॥

दग्ध्वाग्नी बहुशङ्खनाभिश्चकलानूपूतावशये क्षिपेत् ।

यद्येरण्डजनालमेव दहतिचारो वरीवाक् शतात् ॥ ३८० ॥

पानीयं प्रतिसारिणीयमिति च चारो द्विधा शस्यते ।

तत्राद्योगरगुल्मकादिशमने दुर्नामकादौ परः ॥ ३८१ ॥

पानीयं भाषयित्वा तु स्थापयेच्च चतुर्गुणे ।

द्विगुणे पङ्गुणे वारि तद्द्वारानेकविंशतिम् ॥ ३८२ ॥

प्रायस्त्रिभागशिष्टेऽस्मिन्पिच्छपैच्छिखरक्तता ।

सञ्जायते तदा स्थाव्यं चाराभ्यो ग्राह्यमिष्यते ॥ ३८३ ॥

तूर्थ्यं णाष्टमकेन, शोडशगुणे नांशेन संव्यूहिमौ ।

मध्यः श्रेष्ठ इतिक्रमेण विहितः चारोदकः शङ्खकः ॥ ३८४ ॥

इति चारः ।

हरीतकीनां प्रस्थार्धं प्रस्थमामलकस्य च ।

कपित्थानां दशपलं तदर्धा चेन्द्रवारुणी ॥ ३८५ ॥

विडङ्गं पिप्पलीलोध्रं मरिचं सैलवालुकम् ।

द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३८६ ॥

द्रोणयेपे रमे तस्मिन् पूतशेषे प्रदापयेत् ।

गुडस्य द्विगतं तिष्ठेन्नासाधं घृतभाजने ॥ ३८७ ॥

पलादूर्ध्वं भवत्येवं ततो मात्रा यथा बलम् ।

अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुटजायान्ति सङ्घयम् ॥ ३८८ ॥

ग्रहणी पाण्डुरोगघ्नः श्लोहगुल्मोदरापह्नः ।

कुष्ठशोथारुचिहरो बलवर्णान्नि वर्धनः ॥ ३८९ ॥

सिंहोयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः ।

क्षमिप्रत्यर्वुदव्यङ्ग राजयक्ष्मज्वरान्तकृत् ॥ ३९० ॥

पानमानमरिष्टादेः कायपानसमं जगुः ।

भिषजत्वात्पलं केचित्प्रथमं मदलक्षणम् ॥ ३९१ ॥

इत्यभयारिष्टः ।

पङ्गुलं सकर्णिकं कुर्याद्यन्त्रस्य मण्डलम् ।

अङ्गुटीदरविस्तीर्णं छिद्रं स्यादङ्गुलायतम् ॥ ३९२ ॥

पञ्चाङ्गुलं बालकानां वयस्यानां पङ्गुलम् ।

अर्गसान्तत् प्रयोक्तव्यं लुप्तोष्टन्तु भगन्दरे ॥ ३९३ ॥

यन्त्रं सप्ताङ्गुलं स्त्रीणामायतं चतुरङ्गुलम् ।

इति यन्त्रप्रमाणाद्युपदेशः ।

तत्र सूलान्त्रप्रतिबद्धमर्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुः ।

तस्मिन् बलयस्तिस्त्रोऽध्वर्धागुलान्तरसंभृताः ॥

प्रवाहिणी विसर्जनी सम्बरणी चेति ।

रोमान्तेभ्यो यवाध्वर्धो गुदोष्टः परिकीर्तितः ॥ ३९४ ॥

प्रथमा तु गुदौष्टार्दगुलमात्रा तत्राऽचिरकाल

जातान्यल्पदोषलिङ्गोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि ।

शुद्धमसृतावगाढान्युच्छ्रिताग्राणि चारेण ।

कर्कशस्थिरपृथु कठिनान्यग्निना ॥

तनु मूलान्युच्छ्रिताग्राणि क्लेदवन्ति च शस्त्रेण ।

चारैश्च यज्जिना वापि वातश्लेष्मसमुद्भवम् ।

चारैश्चैव दृष्टे दृश्यः पितरक्तसमुद्भवम् ॥ ३८५ ॥

तत्र बलवन्तमातुरमर्शो भिरूपद्रुतमुपस्त्रिंश्वं परिस्त्रिंश्वमनि-
वेदन्पृष्ठदुग्धशान्त्यर्थं स्त्रिंश्वमुष्णमल्पमर्शं द्रवप्रायं भुक्तवन्मृ-
गैश्च शूची देशे साधारणे व्यभवे काष्ठे समे फलके ग्रन्थायां च
प्रत्वादित्यगुदमन्यस्योष्णं निषण्णपूर्वकायमुत्तानं किञ्चिदुपवृ-
ट्ठिक् वस्त्रकम्बलकोपविष्टं यन्त्रशाटकेन परिस्त्रिंश्वीवासकृ-
परिकर्मभिः सुपरिगृहीत मस्यन्दनशरीरं कृत्वा ततोऽस्मिन् हृ-
भ्यक्तं यन्त्रनृज्वणमुखं पायौ शनैः शनैः प्रवाहमानस्य प्रविश-
प्रविष्टं चार्शो वीक्ष्यशलाकयोत्पीथ्य पित्तुवस्त्रयोरन्यतरेण प्रमृ-
ष्टारं पातयेदिति ।

—०—

पद्मपत्रसमः पिते चारलेपः प्रशस्यते ।

हेमन्ते ह्युद्गते सूर्ये वसन्तेऽस्तगते मतः ॥ ३८६ ॥

पातयित्वा च पाणिना यन्त्रहारं पिधाय वाच्छतमात्रमुपेत-
ततः प्रमृज्य चारय्याधिबलं चावेक्ष्य पुनः पातयेत् अथार्शं ॥
जात्यवसंकाशमभिवीक्ष्यावसन्नमीपक्षतमुपावर्त्तयेत् चारं प्रचार-
द्यान्याम्बुदधिमस्तुशुक्लानामन्यतमेन ततो यष्टिमधुकमिश्रितसर्गि-
निर्वाप्य यन्त्रमपनीयोत्याप्यातुरमुष्णोदककोष्ठे ऽधगाह्यशीतानि-
रुद्धिः परिपिषेत् । अशीताभिरित्थेके तच्चो निर्वातमागारं प्रवे-
ष्ट्य चारिकमादिशेत् ।

—०—

अथ—

मुञ्जरात्पाकाय सघृणं मापतकसमन्वितम् ।

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् चारदग्धं न शीर्यते ॥ ३८७ ॥

इदमालेपनं तत्र समयमवधारयेत् ॥ ३८८ ॥

अम्ब्रीकाद्विकबीजानि तिलान् मधुकमेव च ।

सर्पिषा सम्भाव्राणि तथैवमनुलेपयेत् ॥ ३८९ ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो घृणरोपणः ।

सावशेषं पुनर्दाह्यैकैकं समुपक्रमेत् ॥ ३९० ॥

प्राग्दक्षिणं ततो वामं ततः पृष्ठाग्रजं पुनः ।

ज्वलनेनाथ सन्दग्धः पक्वजंबुफलोपमः ॥ ३९१ ॥

तत्र लेपं प्रयुज्जीत पथ्यास्त्रचारचन्दनैः ।

दाहैवख्यादिजे लेपः शतधीतेन सर्पिषा ॥ ४०० ॥

विषदेवाह्न सुरसा कुष्ठ गुड़पुनर्नवैः ।

कल्कैः कृतैरधो नाभेल्लेपयेदस्ति बह्वर्णम् ॥ ४०१ ॥

क्षायं सुशोपिता गोविट् पिष्टैः सौवीरपाचितैः ।

स्नेदयेद्गुददेगन्तु दाहादि क्लेशशान्तये ॥ ४०२ ॥

चारमुष्णाम्बुनाऽवाप्या विबन्धे मूत्र वर्चसे ।

पिबेद्वर्णविशुद्धार्थं यथा क्षायं सगुग्गुलुम् ॥ ४०३ ॥

आहारमुद्दिशेच्चापि स्नेदनं वेदनाश च ।

जीर्णशाल्यन्नमुद्गादि पथ्यं तिक्ताज्यसैन्धवैः ॥ ४०४ ॥

गुदेऽर्धशसु सर्वेषु तद्देशे पूर्वजन्मनि ।

जलोकामिर्हरिश्चासृक् पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥ ४०५ ॥

तत्र वातानुलोम्यमन्नरुचिरग्निदीप्तिलाघवं बलवर्णात्पत्तिर्मन-

सुष्टिरिति सम्यग्दग्धलिङ्गानि । अतिदग्धे तु गुदावदरणं दाहो

ज्वरः पिपासा शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताद्योपद्रवा भवन्ति ।

प्यामाब्जग्रणता कण्डूरनिलवैगुण्यमिन्द्रियाणामप्रसादो विकारस्य

वाशान्तिर्हीनदग्धे तु लक्षणमिति ।

स्वरसे तु कपित्थाम्बुदाङ्गिमामलकोद्भवे ।

द्विप्रस्थे सर्पिणोः प्रस्थं पचेत् चारार्त्तिदाहनुत् ॥ ४०६ ॥

इति कपित्थाद्यं घृतम् ।

रूढं सर्वव्रणं वैद्यः चारं दत्त्वानुवासयेत् ।

पिप्पल्याद्येन तैलेन सेवेद्दीपनभेषजम् ॥ ४०७ ॥

—०—

मेढ्रादिष्वपि जायन्ते यथा स्वन्नाभिजानि^१सु ।

गण्डपूदास्यरूपाणि पिच्छलानि मृदुनि च ॥ ४०८ ॥

नाभिकर्णाक्षिनासासु जातेष्वर्शःसुयोजयेत् ।

क्षेपं तैलञ्च पूर्वाक्तं घ्राणजे शस्त्रकर्म त्र ॥ ४०९ ॥

—०—

प्रतिसाणेन च सैन्धवनिशायुगांगारधूमकाशीशूलवणं प्रक्षेपानि
नासामेहनगुदजानि शमयन्तीति ।

—०—

प्रतिसारणमुद्दिष्टं चूर्णं कल्कस्य तत्त्रिधा ।

कोनास्थिमात्रं पिण्डेन धर्मेण नवसप्तपट् ॥ ४१० ॥

त्रेष्टमध्यमहीनेषु कवलोक्तं च लक्षणम् ।

इति प्रतिसारणमात्रा ।

नामाजार्शःसु कुर्वीत चारेण प्रतिसारणम् ।

नामास्रोतः प्रमाणेन यन्त्रं सौवर्णं राजतम् ॥ ४११ ॥

श्रृंगुनं कर्णकोपेतमर्धांगुलमथायतम् ।

उत्तानगायिनः चारं दद्यात् पिचु शलाकया ॥ ४१२ ॥

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्मात्तं करोत्यर्शस्त्वचो वह्निः ।
 कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलन्तु तद्दिदुः ॥ ४१३ ॥
 वातेन तोदपारुष्यं पित्तादमित रक्ताता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रन्थितत्वं सवर्णता ॥ ४१४ ॥
 चर्मकीलं दहेच्छित्वा क्षारेण दहनेन वा ॥ ४१५ ॥

—०—

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये ।
 सर्व एव प्रकुम्पन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ४१६ ॥
 तस्मादर्शांसि सर्वाणि बहुध्याधि कराणि च ।
 सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ४१७ ॥
 बाह्यायान्तु बली जातान्येकदोषोत्पत्तयानि च ।
 अर्शांसि मुखसाध्यानि न चिरोत्पत्तितानि च ॥ ४१८ ॥
 बृंहजानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितानि च ।
 कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसवत्सराणि च ॥ ४१९ ॥
 सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरास्त्रलिम् ।
 जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यऽसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ ४२० ॥
 श्लेपत्वादायुपस्तानि चतुष्पाद समन्विते ।
 याप्यन्ते दीप्तिकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ४२१ ॥
 हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
 शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्या साध्योऽर्शसो हि सः ॥ ४२२ ॥
 हृत्पार्श्वशूलं संमोहः कूर्दिरङ्गस्य रुग्न्वरः ।
 वृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्त्युर्गुदजातुरम् ॥ ४२३ ॥
 वृष्णारोचकशूलार्तं भतिप्रभुतशोणितम् ।
 शोयातोसत्संयुक्तं मर्शांसि चापयन्ति हि ॥ ४२४ ॥

वेगावरोधः स्त्री पृष्ठयान् मुत्कटकासनम् ।

ययास्त्रं दोषलब्धान्न मर्शसां परिवर्जयेत् ॥ १२५ ॥

इति वङ्गसेनेऽर्थो निदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४ ॥

—०—

अथाऽजीर्णनिदानमाह ॥

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समयेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिकात् तत्काम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

विषमो वातजान् रोगां स्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निस्तया मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥ २ ॥

समा समान्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।

स्वल्पापि नैव मन्दाम्ने विषमाम्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥

कदाचित् पच्यते सम्यक् कदाचि न विपच्यते ।

मात्रातिमात्राभ्यऽशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ४ ॥

तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समान्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ५ ॥

समाग्निं रक्षयेन्नित्यं मन्त्रपाने धनैर्हितैः ।

मन्दाग्निं कटुबिजैश्च कषाय वमनैर्हितैः ॥ ६ ॥

तीक्ष्णाग्निं मधुरस्निग्धैः विरेकगुरुशीतलैः ।

सोऽहाम्नसवणादीथ विषमाग्निं सुपाचरेत् ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अन्न मण्डं पिवेदुष्णं द्विगुणैर्वर्चलान्वितम् ।

विषमोऽपि समस्तेन मन्दोदीप्येत पावकः ॥ ८ ॥

सुतण्डुलामां प्रसृतद्वयञ्च तदर्धमुद्रः कटुकत्रयञ्च ।

कुम्भुम्बुरुसैन्धवहिङ्गुतैल मेभिश्च सर्वैः क्रियते च मण्डः ॥ ८ ॥

शुद्धोधनो वस्ति विशोधनश्च प्राणप्रदः शोणितवर्धनश्च ।

नरापहारी कफपित्तहन्ता वायुञ्जयेदष्टगुणो हि मण्डः ॥ ९ ॥

हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।

सैन्धवोपहितां वापि सातत्ये नाग्निदीपनी ॥ ११ ॥

सैन्धुस्य हिङ्गु त्रिफला यवानो व्योपैर्गुडाग्रैर्गुडकान् प्रक्षुर्यात् ।

नेर्मक्षितैस्तृप्ति मयापुवन्ना भुञ्जीतः मन्दाम्निरपि प्रभूतम् ॥ १२ ॥

गुडेन शुण्ठीमथचोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।

प्राप्ते स्वजीर्णेपु गुदामयेपु वर्चो विवर्धेपु च नित्यमद्यात् ॥ १३ ॥

विडम भज्जातकं चित्रकामृता सनागरा तुल्यगुडेन सर्पिषा ।

लिहन्ति ये मन्दहुताग्ना नरा भवन्ति ते वाडवतुल्यवद्भयः ॥ १४ ॥

अभ्यानिम्बं संयुक्ता भक्षितानलहृद्भिस्तु ।

दद्भुविस्फोटकाश्चैव नाशयत्यागुदेहिनाम् ॥ १५ ॥

दहनाजमोद सैन्धव नागरमरिचाम्बतक्रोण ।

सप्ताह्वादम्निकरं पाण्डुरीं विनाशनं परम् ॥ १६ ॥

हरीतकी धान्यतुषोदसिन्हा सपिप्पली सैन्धवहिङ्गु युक्ता ।

सौत्रारधूमं भृशमप्यजीर्णं विजित्य सद्यो जनयेत् शुभां च ॥ १७ ॥

शुण्ठीचूर्णं समायुक्तं यवचारं समालिहेत् ।

सर्पिषा प्रातरुत्थाय ततो वद्विप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

विजया पिप्पली शुण्ठी त्रिसमं परिकीर्तितम् ।

अग्निसन्दीपनं नृणां तृट्दीपमयनाशनम् ॥ १९ ॥

नागरावु सदा पथ्यं जीर्णाजीर्णविशंकिनाम् ॥ २० ॥

किञ्चिदामेन मन्दाम्नि रभयागुडनागरम् ।

जग्ध्वातक्रोण भुञ्जीत युक्तमश्वं पटूपर्णैः ॥ २१ ॥

विश्वामय्या गडूचीनां कपायेण षडूपणम् ।

पिवेच्छेऽपि मन्दाग्नी त्वक्पत्रमुरभीकृतम् ॥ २२ ॥

कणामरोचशृङ्गीभि र्ग्रन्थिकानल चव्यकैः ।

भिषग्भिराद्यै राख्यातं चतुष्पञ्च षडूपणम् ॥ २३ ॥

उपवासादि मन्दाग्नि र्यवागूभिः पिवेद्धृतम् ।

रीचैः मन्दे पिवेत् सर्पिः तैलम्वा दीपनैर्युतम् ॥ २४ ॥

चूर्णारिष्टासर्वैर्मन्द ममिस्त्रे हाट्टुपाचरेत् ।

भिन्ने गुदोपलेपास्तु मले तैलसुरासवाः ॥ २५ ॥

उदावर्तं तु मन्दाग्नौ निरुद्धाः सानुवासनाः ।

ध्याधियुक्तस्य मन्दाग्नौ सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥ २६ ॥

इत्यग्निमान्द्यम् ।

अजीर्णानाह ।

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ २७ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ २८ ॥

कफे क्षीणे यदां पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।

तोत्रं प्रहृदयेदग्निं तदातं भस्मकं वदेत् ॥ २९ ॥

वृद्धाहृष्टाभमूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।

पक्ता रमादिकान् धातू आशयेदाग्नौ जीवितम् ॥ ३० ॥

अल्पवुपानादिपमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।

कालेऽपिसात्मा नष्टु चापि भुक्त मर्चं न पाकं भजते नरत्वात् ॥

दृष्ट्याभयक्रोधपरिधितेन तुष्येन रुग्दैर्न्यनिषोडितेन ।

प्रद्वेषयुक्ते नच मेध्यमान मन्त्रं न सम्यक् परिपाकमेति ॥ ३१ ॥

ग्लानिर्गौरवमाटोप भ्रमो मारुतमूढता ।

विचन्वोऽति गृह्णतिर्वा सामान्याज्जीर्णलक्षणम् ॥ ३३ ॥
तत्रामे गुस्तोत्तेदः शोथो गण्डाक्षि कूटगः ।
उद्गारय यथाशुक्तमविदम्भः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥

—०—

विदम्भे भ्रमदण्डमूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारय सधूमाम्भः स्नेहोदाहृत्य जायते ॥ ३५ ॥

—०—

विष्टब्धे शूलमाधानं विविधा वातवेदनाः ।
मलवाताऽप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गसादनम् ॥ ३६ ॥

—०—

रसशेषेऽन्वविहेपो हृदयाशुद्धिगोरवे ।
अनात्मवन्तः पशुबहुञ्जते चेऽप्रमाणतः ॥
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ३७ ॥
प्रायेणाद्धार वैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।
तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्धिनाशश्चिन्तयति ॥ ३८ ॥

—०—

मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मरणश्चाप्यजीर्णतः ॥ ३९ ॥

—०—

यथा लक्षणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ।

धान्य नागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ॥ ४० ॥

आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ४१ ॥

प्रब्रं विदम्भं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुमा वै परिपाकमेति ।

इदास्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्प्रधस्तात् ॥ ४२ ॥

विष्टब्धे स्नेदनं कार्यं पेयं वा सत्वसेदकम् ।

रसशेषे दिवास्वप्नं लङ्घनं वातवर्ज्यम् ॥ ४२ ॥

आनिव्यजठरं प्राज्ञो हिङ्गुद्रूपणसैन्धवैः ।

दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ४४ ॥

व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतिसारिणः

शूलग्वातवतस्तृपापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् ।

चोषान् चोषकफाञ्जिशूलमदहतान् वृडान् सर्वाजीर्णिनो ।

राक्षो जागरितान्तरान्निरशनान् कामन्दिवास्त्रापयेत् ॥ ४६ ॥

पथ्यापिप्पलीसंयुक्तं चूर्णं मौवर्चलं पिबेत् ।

मत्तुनोऽणोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं निपक्व ॥ ४६ ॥

चतुर्निधमजीर्णञ्च मन्दानलमयारुचिम् ।

आधानं वातगुल्मञ्च शूलश्चाथ नियच्छति ॥ ४७ ॥

भवेदजीर्णं प्रतियस्य शङ्खास्त्रिग्वस्य जन्तोर्वलिनोऽन्नकाले ।

पूर्वं सशण्डीमभयामगदो भुञ्जीतसंप्राश्य हितं हिताशी ॥ ४८ ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्येत हृत्कोष्ठगलञ्च यस्य ।

द्राक्षासितामाक्षिकमंप्रयुक्तां लोढाऽभयां वै मसुखं लभेत् ॥ ४९ ॥

चित्रकचविकानागर मागधिकाग्रन्यिकैर्यवागूः स्यात् ।

गुल्मानिलशूलहरी रुचिप्रदा वज्रि जननी च ॥ ५० ॥

यत्सर्कं मसपर्णञ्च करञ्जञ्च दुरालभाम् ।

पाठामारग्वधं मूर्धा पङ्गुन्यां मदनं दहेत् ॥ ५१ ॥

गोमूत्रे णोपयुक्तस्तु घारोऽयं वज्रिदोषनः ।

शूले निरस्रकोटेऽङ्घ्रिः कोष्ठाभियूर्णितं पिबेत् ॥ ५२ ॥

हिङ्गुप्रतिविषाव्योष मौवर्चलं यचाभया ।

तोत्रातिरपि नाऽजीर्णो पिबेच्छूलक्ष्मीपधम् ।

दोषप्रस्तोऽनलो नानं पक्वं दोषोपधाशनम् ॥ ५३ ॥

प्रातराशित्वजीर्णं तु सायमाशी न दुष्यति ।

अजीर्णं सायमाशे तु प्रातराशे विषी भवेत् ॥ ५४ ॥

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टभो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभोजी सर्पिषा चूर्णमेतत्

जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति ॥ ५५ ॥

इति हिंम्बष्टकम् ।

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् ।

पिप्पलीत्रिगुणा देया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ ५६ ॥

यवानिकापञ्चगुणा षड्गुणा च हस्तेतकी ।

चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ ५७ ॥

एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रशस्यते ।

पिवेद्भृशं मस्तुनावा सुरया कोष्णवाग्निना ॥ ५८ ॥

सोदावर्त्तमजीर्णं च म्लीहानसुदरं तथा ।

अङ्गानि यस्य शीर्यन्ति विषं वा येन भक्षितम् ॥ ५९ ॥

अर्गो हरो दीपनश्च श्लेष्मघ्नो गुल्मनाशनः ।

चूर्णो ह्यग्निमुखो नाम्ना न कश्चित् प्रतिहन्यते ॥ ६० ॥

इत्यग्निमुखचूर्णम् ।

चित्रकहृषुपा शन्यिक पिप्पलीमौञ्चलाजमोदाभिः ।

धान्यशठीयवपुष्कर क्षाराजानितित्तिडोवैद्य ॥ ६१ ॥

चव्ययवानीदाङ्गिम मृद्दीकैलाशवेतसैथ समैः ।

अग्निमुखोऽयं चूर्णः काक्षिकेन मस्तुना मिश्रुना ॥ ६२ ॥

पीतोऽन्यतमेन नृभिः गुल्मारुचिवज्जिष्णादशूलानि ।

दुर्नाम्लीहोदर कफवातगदान्विनाशयति ॥ ६२ ॥

इति द्वितीयमग्निमुखचूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् ।
 सैन्धवश्च विडुश्चैव पत्रं तालीशकेशरम् ॥ ६४ ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च सौवर्चलस्य च ।
 मरिचाज्जोशुण्ठोनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ६५ ॥
 खगले चार्द्धभागे च मासुद्रात् कुडुवद्वयम् ।
 दाडिमात् कुडुवश्चैकं द्वेपले चान्नवेतसात् ॥ ६६ ॥
 एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यमनृतीपमम् ।
 लवणं भास्करं नान्ना भास्करेण विनिर्मितम् ॥ ६७ ॥
 जगतोऽस्य हितार्थाय वातश्लेष्माभयापहम् ।
 तक्रमस्तुसुराशुक्त मन्त्रकाञ्चिकयोजितम् ॥ ६८ ॥
 जाङ्गलानूपमानेषु रसेषु विविधेषु च ।
 मन्दाग्निनाखादयतां शक्ती भवति पावकः ॥ ६९ ॥
 अर्शांसिग्रहपीदोषं शोथकुष्ठभगन्दरान् ।
 हृद्रोगमामदोषांश्च विविधानुदरे स्थितान् ॥ ७० ॥
 श्लोथानं वातरक्तञ्च श्वासकासोदरकृमीन् ।
 शूलञ्च नाशयत्येतद्दृष्टं नृपमिवापदः ॥ ७१ ॥

इति भास्करलवणम् ।

सैन्धव समूनमगधा चव्यानल नागरहरीतक्यः ।
 क्रमवृद्धमग्निवर्द्धनं करोति वङ्गवानलं चूर्णम् ॥ ७२ ॥
 इति वङ्गवानलचूर्णम् ।

हिङ्गुसैन्धव कृष्णानां कृष्णामूलककोलयोः ।
 यवान्याय हरीतका दाडिमाम्त्रिकयोस्तथा ॥ ७३ ॥
 वङ्गिनागरकोष्ठाणां भागाः सम्यर्धिताः क्रमात् ।
 हिङ्गु शदगजं नाम चूर्णं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ७४ ॥

अरुचिं पञ्चगुल्मांश्च हृद्गोमं संनियच्छति ।

अष्टोलाभ्रानशूलानां दन्धमर्शांसि नाशयेत् ॥ ७५ ॥

इति हिङ्गुंहादशकं चूर्णम् ।

द्वौ चारो चित्रकं पाठा करञ्ज लवणानि च

सूक्ष्मैलापचकं भाङ्गी कृमिघ्नं हिङ्गु पुष्करम् ॥ ७६ ॥

शठीदार्वी विहङ्गुस्तं वचा चेन्द्रयवास्तया ।

धात्री जीरकहृत्पाञ्च ये यसीचोपकुक्षिका ॥ ७७ ॥

अम्लवेतसमस्त्रीका दाडिमं सकटु त्रिकम् ।

भक्ष्मातकाजमोदा च यवानो सुरदारु च ॥ ७८ ॥

अभयातिविषा श्यामा हृपुपारग्वधं समम् ।

तिलमुष्ककशिग्रूणां कीकिलाक्षपलाशयोः ॥ ७९ ॥

क्षाराणि लोहकिट्टञ्च तप्तं गोमूत्रसेचितम् ।

सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु सम भागानि कारयेत् ॥ ८० ॥

मातुलुङ्गरसेनैव भावयेद्विसत्रयम् ।

दिनत्रयञ्च शुक्तेन आर्द्रकस्वरसेन च ॥ ८१ ॥

अत्यग्निकारकं चूर्णं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ।

उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्भदम् ॥ ८२ ॥

अजीर्णक मयो गुल्मं श्लीहानं जठराणि तु ।

उदराण्यन्तर्हृदिञ्च अष्टोलां वातशोणितम् ॥ ८३ ॥

प्रणदत्युल्लणान् दीपान् नष्टमग्निं च दीपयेत् ।

समस्तव्यञ्जनेपितं भक्तं दत्त्वा च भाजने ।

दापयेदस्य चूर्णं विडालपटमात्रकम् ॥ ८४ ॥

गोदोहमात्रात्तत्कथं द्रवो भवति सोष्णकम् ॥ ८५ ॥

इति वृद्धदग्निमुखं चूर्णम् ।

पथ्या नागर कृष्णा करञ्जविल्वादिभिः सिता तुल्यैः ।

वङ्गवामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनम् ॥ ८५ ॥

इति समस्तं वङ्गवामुखं चूर्णम् ।

हिङ्ग्वाम्बवेतसकटु त्रिकचित्रकेभ्यः

सत्तार पौष्करफलत्रिकदाडिमेभ्यः ।

कार्यः पृथगुडपलान्यवकुट्यचूर्णः

ज्वालासुखोयमनलस्य करोति दीप्तिम् ॥ ८६ ॥

इति ज्वालासुखं चूर्णम् ।

पिप्पल्यतिविषा हिङ्गु नागरेन्द्रयवाः वचा ।

पाठाजमोदकटुका हृषसौवर्चलाभयाः ॥ ८७ ॥

हृषदा दशकं चूर्णमजीर्णानाह गुल्मनुत् ।

भगन्दरश्मासकास भूतक्ष्णशर्शसां हितम् ॥ ८८ ॥

इति हृषदा दशकं चूर्णम् ।

एलात्वङ्गागमुष्पाणां माञ्जोत्तर विवर्चिता ।

मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुष्यञ्च पडुत्तराः ॥ ८९ ॥

द्रव्याख्येतानि यावन्ती तावन्ती सितमर्करा ।

चूर्णमेतत्प्रक्तव्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ९० ॥

इति समशर्करं चूर्णम् ।

मरिचाम्निकणा पथ्या दाडिमञ्च महीषधम् ।

हिङ्गु सौवर्चलोपेतं चूर्णमग्निकरे परम् ॥ ९१ ॥

इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

नागरं कीटजं बीजं पिप्पली हृष्टती हयम् ।

चित्रकं शारिवा पाठा चारं सवणपञ्चकम् ॥ ९२ ॥

चूर्णं पिष्टा सुरा मण्ड दधिकोष्णांशु काष्ठिकैः ।

पिपे दग्निविहृदयं कीटवातहरं परम् ॥ ९३ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

पलिकैः पञ्चकोलैस्तु घृतं मस्तु चतुर्गुणम् ।

सञ्चारसिद्धमग्निं कफगुल्मश्च नाशयेत् ॥ ८४ ॥

इति मस्तुपट्पलं घृतम् ।

शृङ्गवेररसप्रस्थं घृतप्रस्थञ्च तत्समम् ।

चुकुप्रस्थे न संयोज्यं तथा कान्त्रिकमस्तुनोः ॥ ८५ ॥

पिप्पली मरिचं द्विगुं साजमोदं सजीरकम् ।

हृषुषाऽजाजि कृष्णा च सैन्धवं विड्मौद्भिदम् ॥ ८६ ॥

सौवर्चलं यवचारं चित्रको हस्तिपिप्पलो ।

चविका पिप्पलीमूलं यवानो धान्यनागरम् ॥ ८७ ॥

एतैः कर्पसमैर्भागैर्विपचेन्मृदुनाग्निना ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् कृमिसम्भवान् ॥ ८८ ॥

अजीर्णं जरयत्याशु नराणां बलवर्धनम् ।

गुल्मघ्नीहोदरं शूलं ज्वरं द्विक्कां प्रमोलिकाम् ॥ ८९ ॥

महापट्पलमित्येतज्ज्वलनं दाववह्निवत् ।

क्षिप्रमेव तथा रोगा न्नाशयत्यग्निर्यथा ॥ ९० ॥

इति महापट्पलं घृतम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा ।

भज्रातकं यवानोश्च विड्भृष्टं हस्तिपिप्पलो ॥ ९०१ ॥

द्विगुं सौवर्चलञ्चैव विड्सैन्धव चव्यकम् ।

सामुद्रश्च यवचारं चित्रको वचया सह ॥ ९०२ ॥

एतैरर्धपलैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलरसे सिद्धं ययसा द्विगुणेन च ॥ ९०३ ॥

मन्दाग्नीनां हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् ।

ग्रिष्टधामामदौर्वल्यं ग्रीहानमपकर्षति ॥ ९०४ ॥

कासं श्वासं च यश्चापि दुर्नाम सभगन्दरम् ।

कफजान् हन्ति रोगांश्च वातजान् कृमिसम्भवान् ॥ १०५ ॥

तान् सर्वांश्चाशयत्याशु शुष्कं दावानलो यथा ॥ १०६ ॥

इति मरिचाद्यं घृतम् ।

धान्यजीरकसंसिद्धं घृतमग्निविबर्धनम् ।

रोचनं दोषशमनं कृदिदाह विनाशनम् ॥ १०७ ॥

इति धान्यजीरकघृतम् ।

धान्यकं निस्तुपं कृत्वा जले चाष्टगुणे पचेत् ।

तेन पादावशेषेण तत्कल्कं विपचेद् घृतम् ॥ १०८ ॥

वातरोगेषु सर्वेषु पित्तिकेषु च शस्यते ।

कफजेषु च रोगेषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ १०९ ॥

इति धान्यघृतम् ।

द्वे जीरके चित्रकं चव्यं यवानि नागरं तथा ।

पलिकानि च तत्सर्वं पञ्चैव लवणानि च ॥ ११० ॥

आरनालादकं दत्वा घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।

एतदग्निविह्वद्वार्धमर्शसां नाशनं परम् ॥ १११ ॥

इति जीरकघृतम् ।

धान्यकस्य तु शुद्धस्य चतुःपष्टिपलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ११२ ॥

घृतप्रस्यं पचेत्तेन गर्भैर्मृदग्निना भिषक् ।

जीरकस्य पनान्यष्टौ कल्को कृत्यनिधापयेत् ॥ ११३ ॥

अग्निमन्दीपनं हृद्यं पित्तेच्छुषे निवर्धयम् ।

ग्रामशूलं शुद्धं शूलं गूलं यद्वर्णयोनिजम् ॥ ११४ ॥

ग्रामवातमुदायसं मर्शरोगांश्च नाशयेत् ।

इति धान्यकघृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
 हिंगु चञ्चामोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ ११५ ॥
 द्वौ चारौ हृषुपा चैव दद्यादर्धपलोम्भितान् ।
 दधिकाञ्चिकशक्तानि घृतमात्रा समानि च ॥ ११६ ॥
 आर्द्रकस्य रसप्रस्थे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 पण्डमिममुखं नाम मन्दाग्निनां प्रगस्यते ॥ ११७ ॥
 अर्घसा नाशनं श्रेष्ठं तथा गुल्मीदरापहम् ।
 अन्धर्वुदापचीकास कफमेदो निलानपि ॥ ११८ ॥
 नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
 ये च वस्तिगता रोगा ये च कुक्षि समाश्रिताः ।
 सर्वांस्तान्नाशयत्वाश्च सूर्यस्तम इवोदितः ॥ ११९ ॥

इति अग्निघृतम् ।

यन्मन्वादि शुची भाण्डे सक्षौद्र गुडकाञ्चिकम् ।
 धान्यराशौ विराजस्यं शुक्लं चुक्रं तदुच्यते ॥ १२० ॥
 इत्यस्पर्चुकम् ।

गुडक्षीद्वारणालानि समस्तुनि यथोत्तरम् ।
 शंसन्ति द्विगुणान् भागान् सम्यक् चुक्रस्य सिद्धये ॥ १२१ ॥
 इति चुक्रसन्धानविधानम् ।

प्रस्थं तंडुलतीयत स्तुपत्रलावस्थचयं चाश्वतः ।
 प्रस्थार्धं दधितोऽस्त्रमूलकफलान्यष्टौ गुडान्यानिके ॥
 मान्यौ शोधितशृङ्गवेर सकलात् द्वे सिन्धुजाज्योः पले ।
 द्वे क्षणोपणयोर्निशापलयुगं निक्षिप्यभाण्डे दृढे ॥ १२२ ॥
 स्निग्धे धान्ययवादि राशिनिहितं त्रीन्वासरान् स्थापयेद् ।
 श्रीषो तीयधरात्वये च चतुरो वर्षाणुपुष्पागमे ॥

पट्शीतेऽष्टदिनान्यतः परिमितं विस्त्राव्यसंवापयेत् ।
 चातुर्जातपलेन संहितमिदं शुकञ्च चुक्रञ्च यत् ॥ १२३ ॥
 हन्याद्वातकफामदोषजनिता वानाविधानामयान् ।
 दुर्नामानि च शूलगुल्मजठरान् हत्वाऽनलं दीपयेत् ॥ १२४ ॥
 इति वृहत्सुक्रसन्धानविधानम् ।

वङ्गेहिंपञ्चमूलस्य क्वाथे पलशतद्वये ।
 अमृताया रसस्यैके पूतेऽन्मिन्नभयादुके ॥ १२५ ॥
 एवेदं गुडतुलां ताव द्यावदाऽऽपाकलक्षणम् ।
 अन्येद्युस्तत्र मधुनः सुशीते कुडवहयम् ॥ १२६ ॥
 प्रक्षिपेद्विषुगन्धस्य त्रिकटोश्च पलं पलम् ।
 प्रत्येकं स्याद्यवचाराच्छुक्तिस्तस्मिन् रसायने ॥ १२७ ॥
 उत्तमं कथितं पुंसामग्निभ्यामग्निहृदये ।
 जीर्येत्यपि हि काष्ठानि कासश्वासं हयं क्षमीन् ॥ १२८ ॥
 गुल्मोदरार्शः कुटानि सान्त्वहन्ति निहन्ति च ।
 योगयत्तैरप्यऽजितां स्युहाज्जयति पीनसान् ॥ १२९ ॥

—०—

चित्रकहरीतक्यमृतेत्यत्र चित्रकादीनां त्रयाणामभ्यः प्रत्येकं
 पञ्चाशत्पलं दत्वा विस्त्राव्य सार्द्धद्वादशवासराः स्थापयितव्यम् ।
 इति चित्रकगुडः ।

हे पाठे दशमूलार्कं कट्फलान्तिविषात्रिहत् ।
 भागैर्दशपलान् दत्वा जलद्रोणे विषाचयेत् ॥ १३० ॥
 पादगोषे गुडतुलां दत्वा पक्वे गुडे ततः ।
 चूर्णितां पञ्चपलिकां चव्यव्योषहरीतकीम् ॥ १३१ ॥
 चित्रकं सयवधारं द्विगुणं तत्र दापयेत् ।
 दध्याः प्रलेपनं वापि ततस्तमवतारयेत् ॥ १३२ ॥

हिंम्वस्त्रवेतमं चयं विवृतस्तु पले तथा ।

क्षिप्ता चैकीकृतं सर्वं स्थापयेद्भोजने शुभे ॥ १३३ ॥

वतः चारगुडं खादेदजीर्णरुचिनाशनम् ।

प्रीहार्शः शोथपांडुत्व मेहकुष्ठगरापहम् ॥ १३४ ॥

इति चारगुडः ।

द्वे पञ्चमूले त्रिफला विष्टम्भूलं यथावरी ।

दन्तीचित्रकमास्फोता राक्षा पाठा सुषा यठी ॥ १३५ ॥

पथ्या दशपलान् भागान् दग्ध्वान्मसिसमाहरेत् ।

विसप्तकृत्वस्तद्वस्त्र जलद्रोणे च गालयेत् ॥ १३६ ॥

तद्द्रोणं साधयेदग्नी चतुर्भागावमेयितम् ।

ततो गुडतुलां दत्त्वा साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ १३७ ॥

सिद्धं गुडन्तु विघ्नाय चूर्णानीमानि दापयेत् ।

वृद्धिकालीं द्विकाकोत्थी यवचारं समावपेत् ॥ १३८ ॥

एतत्पञ्चपलान् भागान् पृथक्पञ्चपलानि च ।

हरीतकीं त्रिकटुकं सर्जिकां चित्रकं वचाम् ॥ १३९ ॥

हिंम्वान्त्रवेतसाभ्याश्च द्वे पले तत्र दापयेत् ।

अक्षप्रमाणां गुटिकां कृत्वा खादेद्यथाबलम् ॥ १४० ॥

अजीर्णं जरयत्येव जीर्णं सन्दीपयत्यपि ।

भुक्तं भुक्तश्च जीर्येत पाण्डुत्वमपकर्षति ॥ १४१ ॥

प्रीहार्शांसि श्वयथुश्च श्लेष्मकासमरोचकम् ।

मन्दाग्निश्च विषाग्निश्च कफं कण्ठोरसस्तथा ॥ १४२ ॥

कुष्ठानि च प्रमेहांश्च गुल्मं चाश्व व्यपोहति ।

ख्यातः चारगुडोद्धोष रोगग्रस्ते प्रयोजयेत् ॥ १४३ ॥

इति चारगुडः ।

इत्यजीर्णाग्निमान्द्यनिदानचिकित्साधिकारः ।

अथ निदानमाह ।

स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति ।
 भवत्यजोर्णंऽपि तदा बुभुक्षा सामन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥ १४॥
 प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।
 तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्धिनश्यति ॥ १४५ ॥
 अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् ।
 विसृज्यलसकौ तस्माद्भवेद्यापि विलम्बिका ॥ १४६ ॥
 सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिब्रः ।
 यस्याजीर्णंन सावैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ॥ १४७ ॥
 न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
 मूठास्तामजितात्मानो लभन्तेऽग्निलोलुपाः ॥ १४८ ॥
 मूर्च्छातिसारी वमथुः पिपासा शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहा ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये कृजय भवन्ति तस्य शिरस्य भेदः ॥ १४९ ॥
 कुचिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत प्रकूजति ।
 निरुद्धो मारुतयैव कुक्ष्याबुपरि धावति ॥ १५० ॥
 वायुः कम्पभ्रमनाह शूल्यादीन् प्रकरोति वा ।
 पित्तं ज्वरातिसारी च दाहादि खेदनानि च ॥ १५१ ॥
 श्लेष्माद्गुरुतादृर्हि वाग्भ्रज्जट्टीवनानि च ॥ १५२ ॥
 वातवर्च्चं निरोधय यस्यात्यर्थं भवेदनु ।
 तस्यालमकमाचष्टे दृष्टोद्गारी च यस्य वै ॥ १५३ ॥
 नाधो गच्छति यो नोर्ध्वमाहारी न विपश्यते ।
 तेन सोऽग्नमको नाम्ना शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ १५४ ॥
 दोषास्त्वनमके प्रोक्ताऽर्क्यतीसारवर्जिताः ।
 कारकास्तीव्रशूलादेः स्रोतसः सप्तिरोधकाः ॥ १५५ ॥

तिर्थमातास्तनुस्तब्धाः स्तम्भवत्स्तम्भयन्ति च ।

सदण्डालसकस्याज्यः शीघ्रं देशविनाशकृत् ॥ १५६ ॥

दुष्टञ्च भुक्तं कफमारुताभ्यां

प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।

विलंबिकान्तां मृशदुष्टिकित्ख्या-

माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ १५७ ॥

यत्रस्थमामं विरुजं तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ १५८ ॥

यः स्यादन्तौष्टनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरजातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ १५९ ॥

उद्गारशङ्किरुत्साहो वेगोऽक्षर्गो यथोचितः ।

कृत्तुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १६० ॥

निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।

अमी उपद्रवा घोरा विपूच्यां पञ्चदारुणाः ॥ १६१ ॥

विपूच्यां सर्वरूपाणि सन्नियम्य चिकित्सकः ।

यमनं कारयेत् क्षिप्रं मुष्णेन लवणाभ्युना ॥ १६२ ॥

यावत्सन्तिष्ठते दुष्टो नरस्याऽरत्रसो हृदि !

तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषे पोतवतो यथा ॥ १६३ ॥

विपूच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दोहः प्रशस्यते ।

तद्दिने लङ्घनं कार्यं विरक्तवदुपाचरेत् ॥ १६४ ॥

जातिफलञ्च चुक्रञ्च मिष्टतैलेन पाचयेत् ।

तेन मर्दनमात्रेण खल्लिशूलं निवारयेत् ॥ १६५ ॥

कुष्टसेन्धवयोः कल्कां चुक्रतैलसमन्वितम् ।

विपूच्यां मर्दनं कोष्णं खल्लिशूलनिवारणम् ॥ १६६ ॥

चुक्रामावेऽत्र काञ्चिकन्देयमित्रि ।

अर्कपत्ररसप्रस्थं प्रस्थं धतूरकस्य च ।

श्वेतसुदीरसप्रस्थं प्रस्थं मोभाञ्जनार्द्रकात् ॥ १६५ ॥

कुटसैन्यवयोः कल्कं पले द्वे द्वे प्रमायतः ।

एकोक्तस्य समस्तं त इधिकां चान्तकाञ्चिकम् ॥ १६६ ॥

तैलप्रस्थं समावाप्य पचेन्मृदग्निना शनैः ।

खल्लीं निवारयत्येत द्विपूचीरोगसम्भवाम् ॥ १६७ ॥

पचाघातामवातांश्च गृध्रसी खञ्जपद्भुताम् ।

इत्यर्करसादितैलम् ।

करञ्जनिम्बशिखरी गुडूच्यर्जुनवत्सकैः ।

पीतः कषायो वमनाद् घोरा हन्ति विपूचिकाम् ॥ १६८ ॥

हन्ति दन्त्यग्निकल्कस्तु पिप्पलीकल्कसयुतः ।

पीतः कोण्येन तोयेन क्षिप्रं हन्याद्विपूचिकाम् ॥ १६९ ॥

व्योषं करंजस्य फलं हरिद्रे मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गा ।

छाया विगुप्का वटिका तु कार्या हन्याद्विपूचीं नयनाञ्जनेन ॥ १७० ॥

इत्यञ्जनम् ।

गुडपुष्पमारशिखरी तडुल गिरिकर्णिका हरिद्रे द्वे ।

अञ्जनगुटिका विलयति विपूचिका त्रिकटुक मनाया ॥ १७१ ॥

इति द्वितीयमञ्जनम् ।

त्वक्पदराक्षाऽगुरुगियु कुटैरत्यम्बपिटैः सवचा शताङ्गैः ।

उद्धर्त्तनं खल्लिविपूचिकाश्च तैल विपक्वञ्च तदर्थं कारि ॥ १७२ ॥

पिपामायासयोत्कृष्टे स्रजगस्यास्तु शस्यते ।

आतोफनस्य वा शीतं शृतं मद्रवणस्य च ॥ १७३ ॥

मरुत्याऽऽनजमुदर मस्रपिटैः प्रलेपयेत् ।

दारुहेमयतो कुटशताङ्गा विग्नसैन्यवैः ॥ १७४ ॥

तक्रो ण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सत्चारमार्त्तिं जठरस्य हन्यात् ।
 स्वेदो घटैर्वा बहुवाप्यपूर्णे रूपेणैस्तथान्यैरपि याणितापैः ॥ १७५ ॥
 विलंबिकाऽलसकयो रयमेव क्रिया क्रमः ॥ १७६ ॥
 उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
 लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ १७७ ॥
 सुरसादिकरञ्जादि सहकाररसं तथा ।
 हिंगुसौयर्चलं चुक्रं मधुमद्यानि यानि च ॥ १७८ ॥
 एतेषामूर्ध्वभागित्वात् सम्यज्जिर्णेऽपि देहिनाम् ।
 अजीर्णतामिवोद्गारो गन्धतो क्षुपन्नक्ष्यते ॥ १७९ ॥

इति वङ्गसेनेऽग्निमान्द्याजीर्णविषूचिकाऽलसक
 विलम्बिकानिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ५ ॥

—०—

अथ भस्मकनिदानमाह ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् ।
 तोत्रं प्रवर्द्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥
 ळङ्दाह श्वास मूर्च्छादीन् कृत्वैवात्यग्निसम्भवान् ।
 पक्वान्नमाशुधात्वादीन् संचयन्नाशयेत्तनुम् ।
 क्षणाद्भुक्तं भवेद्भस्म सरोगो भस्मकः स्मृतः ॥ २ ॥
 तं भस्मकं गुरुस्निग्ध सान्द्रमण्डहिमस्थिरैः ।
 अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥
 अत्युद्वेताग्निशान्धै माहिपदधिदुग्धतक्रसर्पीषि ।

संसेवेत यवागूं समधुच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥
 अक्षतत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनम् ।
 श्यामाविहृदिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं सेव्यं श्रेयसं गुरुभोजनम् ।
 सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥
 कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते वाऽऽमलः समः ।
 सम धातौ पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्वलयर्धनम् ॥ ७ ॥
 मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यान्नान्युपहारयेत् ।
 निरिन्धनो रसं लब्ध्वा यथैवान्नेन पाचयेत् ॥ ८ ॥
 कोलास्य मज्जा कल्कस्तु पीतो वाप्युदकेन वै ।
 अचिराद्दिनिहन्त्येष प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ ९ ॥
 नारीचीरेण संयुक्तां पिवेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
 ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिवेदत्यग्निशान्तये ॥ १० ॥
 सिततण्डुलसितकमलं क्षागक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।
 भुक्त्वा हृतेन पुरुषो द्वादशदिवसान् शुभुक्षितो न भवेत् ॥ ११ ॥
 विदारी स्वरसं क्षीरे पचेदष्टगुणं हृतम् ।
 माद्विषं जीवनीयेन कल्के मात्यग्निनाशनम् ॥ १२ ॥
 इति वह्निसेने भस्मकनिदानचिकित्साधिकाः

समाप्तः ॥ ६ ॥

—०—

अथ कृमिनिदानमाह ।

क्षमयन्तु द्विधाः प्रोक्ता वाद्यभ्यन्तरभेदतः ।
 वह्निसेन कृपाऽऽमृग्विट् जन्मभेदाद्यतुर्विधाः ॥ १ ॥

नामतो विंशतिविधा वाद्यास्तत्र मसोद्भवाः ।
 तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाश्वराग्रयाः ॥ २ ॥
 बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिरयाश्च नामतः ।
 द्विधा ते कोठपिटिकाः कण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ॥ ३ ॥
 अजीर्णभोजी मधुराम्बुसेवी द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
 ध्यायामवर्जी च दिवाग्रयी च विरुद्धभोजी लभते कृमीस्तु ॥ ४ ॥
 मापपिष्टास्त्रस्रवणगुडशकैः पुरीषजाः ।
 मांसमापगुडक्षीर दधि शक्तैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥
 विरुद्धानीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ६ ॥

—०—

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः छर्दनं भ्रमः ।
 भक्तद्वेषातिसारश्च सञ्ज्ञातकृमिलक्षणम् ॥ ७ ॥

—०—

कफादामागये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।
 पृथुवर्धनिभाः केचित् केचित् गण्डूपदोषमाः ॥ ८ ॥
 रुद्धधान्यादुराकारा स्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।
 श्वेतास्ताम्रावभामाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ९ ॥
 अन्धादा उदरावेष्टा हृदयादामहागुहाः ।
 घुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ १० ॥
 हृन्मांसमास्रस्रवण मविपाकमरोचकम् ।
 छर्दिशूलज्वरानाह कार्ग्यश्वययुपीनसान् ॥ ११ ॥

—०—

रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।
 अपादाहतताम्राश्च सीक्ष्णाल्केचिदर्शनाः ॥ १२ ॥

केशादालीमविध्वंसा रोमदीपा उदुम्बराः ।
 पङ्केते कुट्टकर्माणः सहस्रौरसमातरः ॥ १३ ॥
 पक्वाशये पुरोपीत्या जायन्तेऽधो विसर्पिणः ।
 संहृदराद्य भवेद्युथ ते यक्षमाशयोन्मुखाः ॥ १४ ॥
 तदास्योद्गारनिःश्वासविङ्गन्थानुविधायिनः ।
 पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावाः पीताः सिताऽसिताः ॥ १५ ॥
 ते पञ्च नामभिः ख्याताः ककेरुकमकेरुकाः ।
 सौसुरादाः सगूलाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ १६ ॥
 विद्वेदशूलविष्टम्भ कार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
 रोमहर्षाग्निसदन गुदकण्डूविमार्गगाः ॥ १७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तेषामन्यतमं वेद्यो जिघांसुः क्षिब्धमातुरम् ।
 सुरसादि विषक्तेन सर्पिषा वाऽक्षमादियेत् ॥ १८ ॥
 विरेचयेत्तीक्ष्णतमैः योगैरास्यापयेद्दि च ॥ १९ ॥
 विङ्गङ्ग तण्डुलव्योपशिथूमिर्मरिचेन च ।
 तक्रमिहा यवागूः स्यात् क्षुमिघ्नी ससुवर्चिका ॥ २० ॥
 विङ्गव्योपमं युक्त मन्त्रमण्डं पिवेत्तरः ।
 दीपनं क्षुमिनागाय वज्रिष्ठ कुरुते भृशम् ॥ २१ ॥
 सघ्नीद्रः क्षुमिजिह्विः पीतः क्षुमिहरशिथुजय क्षायः ।
 पीतं मूत्रमजायाः ग्रन्थिकचूर्णान्वितं वापि ॥ २२ ॥
 पुष्कराद्वाग्निरिष्यतं क्षुमिघ्नाह्नेन संयुतम् ।
 निघ्नाह्नेनैवैतः प्रातः सर्वक्षुमिनिवारणम् ॥ २३ ॥

पारशीय यवानी पीता पर्युषिता वारिणा प्रातः ।

गुडपूर्वा कृमिजालं कोष्ठगतं पातयत्याशु ॥ २३ ॥

पारिभद्रकपत्रोत्थं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

किंशुकस्य रसं वापि घत्तूरस्यापि वा रसम् ॥ २४ ॥

ता सुपर्णीफलदारुशिग्रू कायः सकृष्णाकृमिशत्रु कल्कः ।

गन्धयेनापि चिरप्रवृत्तान् कृमीन्निहन्ति कृमिजांश्च रोगान् ॥ २५ ॥

आखुपर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन तु पूषिकाः ।

जग्ध्वासीवीरकं चानु पिबेत् कृमिहरं परम् ॥ २६ ॥

पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा क्षौद्रसंयुतम् ।

पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्तेण कृमिनाशनः ॥ २७ ॥

लिङ्गाक्षौद्रेण वैडङ्गं चूर्णं कृमिविनाशनः ।

सुरसादिगणं वापि सर्वथैवोपयोजयेत् ॥ २८ ॥

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनञ्च दितं भवेत् ।

कृमीणां नाशनं रुच्य मग्निसन्दीपनं परम् ॥ २९ ॥

—०—

फलत्रयं वचादन्तो त्रिवृत्कम्पिप्तकैः समैः ।

सिद्धं सर्पिर्ग्यामूत्रे पीतं कृमिविनाशनम् ॥ ३० ॥

इति त्रिफलाद्यं दृतम् ।

त्रिफलायाः त्रयः प्रस्थाः विडङ्गं प्रस्थमेव च ।

दीप्यञ्च दशमूलञ्च लाभतः समुपाहरेत् ॥ ३१ ॥

पादशेषे जलद्रोणे पूते सर्पिर्विपाचयेत् ।

प्रस्थोन्मितं सिन्धुयुतं तत्परं कृमिनाशनम् ॥ ३२ ॥

विडङ्गदृतमित्येतस्त्रेह्यं शर्करया सह ।

सर्वकृमीन् प्रणदति वज्रं सुकृमिवाप्तुरान् ॥ ३३ ॥

इति विडङ्गाद्यं दृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं सैन्धवं कृष्णजीरकम् ।
 चव्यचित्रकतालीसपत्रकं नागकेशरम् ॥ ३४ ॥
 एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्चसौवर्चलस्य च ।
 मरिचाजानिशुष्णीनामेकैकस्थ पलं पलम् ॥ ३५ ॥
 दाडिमात् कुडवच्चैव द्वे पले चास्त्रवेतसात् ।
 सर्वमेकत्र संष्ट्व योजयेत्कुशलो भिषक् ॥ ३६ ॥
 पिप्पल्याद्यमिदं ख्यात नष्टवह्नेः प्रदीपनम् ।
 अर्गांसि ग्रहणीगुल्म मुदरं सभगन्दरम् ॥ ३७ ॥
 कृमिकण्डूऋचिहरं सुरयोष्णीदकेन वा ।
 नातः परतर किञ्चिदामशीथनिपूदनम् ॥ ३८ ॥

इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

पलद्वयोपले द्वे तु कृष्णायसपलद्वयम् ।
 पथ्यामृताक्ष घात्रीणां धृथगेकैकशः पलम् ॥ ३९ ॥
 पूतीकचव्यव्योपाग्नि कारवीकृमिनाशनैः ।
 चूर्णितैरर्धपलिकैस्त्रिलतैर्न पलद्वयम् ॥ ४० ॥
 त्रिफलायारसप्रखे खडं प्रस्थयुगं पचेत् ।
 दार्वीप्रलेपात्पाकश्चातुजातकसंयुतम् ॥ ४१ ॥
 सावित्रवटकाक्षते यथाम्निबलभक्षिताः ।
 कृमिकोष्ठाग्निदोषान्य शोथगुल्मोदरव्रणान् ॥ ४२ ॥
 कामनापाण्डुरोगार्गां भगन्दरगदज्वरान् ।
 निहन्त्युर्वां तु मन्त्रिहाः धयस्त्वैर्यवनप्रदाः ॥ ४३ ॥
 वातप्रमद्वगमनाः चक्षुष्याः पुष्टिवर्धनाः ।
 भवन्त्यतिस्निग्धभुजां वातातपनिधेविनाम् ॥ ४४ ॥

इति सावित्रवटकः ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो घत्तूरपत्रजः ।

ताम्बूलपत्रजो वापि लेपनं यूकनाशनम् ॥ ४५ ॥

ककुभङ्गुमं विडङ्गं लाङ्गुली भक्ष्मातकं तथोशीरम् ।

श्रीवेष्टकं सज्जरसं मदमञ्चैवाष्टमं दद्यात् ॥ ४६ ॥

एषसुगन्धो धूपो मशकानां नाशनः श्रेष्ठः ।

शय्यासुप्तकुणानां शिरसि वस्त्रे च यूकानाम् ॥ ४७ ॥

इति मशकहरो धूपः ।

भण्डीपिट्टाऽऽरनालेन गोमूत्रेणाभिपिष्टकाः ।

कुनटीकटुतैलेन योगायुकापहास्त्रयः ॥ ४८ ॥

—०—

लाक्षाभक्ष्मातकश्च श्रीवासः श्वेताऽपराजिता ।

अर्जुनस्य फलं पुष्पं विडङ्गं सर्जगुग्गुलुः ॥ ४९ ॥

एभिः कृतेन धूपेन शास्यन्ति नियतं गृहे ।

भुजङ्गमूपकादद्याद् घृणामशकमत्कुणा ॥ ५० ॥

इति गृहे भुजङ्गादिनाशको धूपः ।

—०—

सविडङ्गं गन्धशिलया सुसिद्धं सुरभीजलेन कटुतैलम् ।

निखिला नयति विनाशं लिख्यासहिताय वै यूकाः ॥ ५१ ॥

इति विडङ्गतैलम् ।

घोराणि मांसानि घृतानि चैव दध्नीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

समापतोयान्मधुरान्नमांश्च क्षमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥ ५२ ॥

इति वङ्गसेने कृमीनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ७ ॥

—०—

अथ पाण्डुरोगनिदानमाह ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणात् सृष्टः ॥ १ ॥

पिपासारुचिद्वक्त्रासैरुदाहोऽङ्गगौरवम् ।

रक्तलोचनता तस्य पूर्णरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

व्यवायमन्तं लवणानि मद्यं सृष्टं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।

निषेव्यमाणस्य समेत्य रक्तं कुर्वन्ति दोषास्त्रयश्च पाण्डुताञ्च ॥ ३ ॥

त्वक्स्फोटनिष्ठोवनगात्रसादो सङ्गच्छन्नेष्वणकूटशोयाः ।

विण्मूत्रपीतत्वं मथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरस्तराणि ॥ ४ ॥

त्वङ्मूत्र नयनादीनां रुच्यक्षणाक्षणाभता ।

वातपाण्डुमये कम्प्य तोदानाहभ्रमादयः ॥ ५ ॥

पीतमूत्रयक्ष्मेनो दाहवृष्णाज्वरान्वितः ।

भिष्वविट्कोऽतिपीतामः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥ ६ ॥

कफप्रमेकश्चययु तन्द्रालस्यातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छुक्ल त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ ७ ॥

सर्वात्रसेविनः सर्वं दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।

चिदोपलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ८ ॥

ज्वरारोचकद्वेषास कर्दिदृष्ट्याक्तमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैः श्याव्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ९ ॥

सृष्टिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो भलः ।

कपाया मारुतं पित्तं भूपरा मधुरा कफम् ॥ १० ॥

कोपयेन्मृद्रसाग्दीप्य रीष्याद्रक्तञ्च रुचयेत् ।

पूरयत्यविषकैव श्रोतामि निरुणहि च ॥ ११ ॥

इन्द्रियाणां धमं हत्वा तेषो योर्योजसी तथा ।

पांडुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १२ ॥

शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः ।

कृमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ १३ ॥

पांडुरोगयिरोत्पन्नः खरोभूतो न सिद्धति ।

कासप्रकर्षाञ्छूनांगो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १४ ॥

बहुलं विट्सुहरितं सकफं योऽतिसार्यते ।

दीनः स्वेदादिदिग्धातुः हृदिमूर्च्छाद्वङ्गितः ॥ १५ ॥

सनास्यऽसृग्चयाद्यस्तु पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।

पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रय यो नरः ॥

पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १६ ॥

अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं ज्ञानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।

शुदे च श्रेफल्यथ सुष्कयोश्च शूनं प्रताप्यतमसंज्ञकल्पम् ॥ १७ ॥

विवर्जयेत्पाण्डु किनं यशोर्थी तथातिसारज्वरपीडितश्च ॥ १८ ॥

साध्यश्च पाण्डुः । मयिनं समीक्ष्य सिग्धं हृतेनोर्ध्वमधय शुद्धम् ।

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सम्पादयेन् चौद्रुतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ।

पिबेद्धृतं वा रजनीविषकं यक्षैफलं तिक्तकमेव चापि ॥ १९ ॥

विरघनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान् हृतेन ॥ २० ॥

विधिः सिग्धोऽय वातोत्थे तिक्तः शीतस्तु पैत्तिके ।

शैष्मिके कटुरुच्यः कार्यो मित्रस्तु मित्रके ॥ २१ ॥

क्षिपश्चमूलीकथितं सविखं कफात्मके पांडुगदे पिबेत्तत् ।

ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्यां ज्ञासेऽरुचौ कण्ठद्वदामयेषु ॥ २२ ॥

अयस्त्रिलतूपणकोलभामैः सर्वैः समं माचिकघातुचूर्णम् ।

तैर्मोदकः चौद्रयुतः सुभुक्तः पाण्डुमयेदूरगतेऽपि शस्तम् ॥ २१ ॥
इत्यय आदिमोदकम् ।

दहनानामोदसैन्धव नागरमरिचाश्चतक्रेण ।
सप्ताहादग्निबलं पाण्डुशो विमर्दनं परम् ॥ २४ ॥
सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं चाप्ययोरजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा वा पिवेन्नरः ॥ २५ ॥
गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं सगुडमभ्यसेत् ।
पाण्डुरोगं जयेत्सर्वं पक्तिशूलञ्च दारुणम् ॥ २६ ॥
अयोमलन्तु सन्तप्तं भूयो गोमूत्रसाधितम् ।
मधुसर्पियुतं स्त्रीद्वया पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ २७ ॥
दीपनं चाग्निजननं शोथपाण्डुमयापहम् ।
कल्याणकाक्षयं दद्याद्भक्षयेद्वा गुडं नरः ॥ २८ ॥
मृत्तिकां भावितां दद्यात्तुल्यां निम्बरसेन वा ।
यार्त्ताक्वा कटुरोहिण्या गोमूत्रेण च भावयेत् ॥ २९ ॥
मृद्वेपकरणार्थन्तु भिषक् पद्यान्वियोजयेत् ।

—०—

मूर्वातिक्तानिशायास क्षणाचन्दनपपंटेः ।
त्रायन्ती वक्त्रभूनिम्ब पटोलाभ्युददारुभिः ॥ ३० ॥
अचमात्रैर्हृतप्रस्यं सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।
पाण्डुताज्वरविस्फोट शोफाशो रक्तपित्तनुत् ॥ ३१ ॥
इति मूर्वादौ घृतम् ।
कटुकां रोहिणीं सुस्तां हरिद्रां वक्त्रकत्वचम् ।
पटोल चन्दनं मूर्वा त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ ३२ ॥
सपिप्पलीं कर्कटिकां मृत्तिकां देवदारु च ।
पिष्टाक्षमात्रं तैः सर्पिः प्रस्यं क्षीरादुक्ते पचेत् ॥ ३३ ॥

रक्तपित्तं ज्वरं दाहं शयथुं समगन्दरम् ।

अथोऽसृग्गन्दरश्चैव हन्याद्विस्फोटकांस्तथा ॥ ३४ ॥

इति कटुकार्यं घृतम् ।

व्योषं विल्वं हिरजन्यौ त्रिफला द्विपुनर्नवा ।

सुस्ता चायोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३५ ॥

हृदिकाली च भार्गी च सचीरैस्तैः शृतं घृतम् ।

सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान् श्रुत्तिकोद्वयान् ॥ ३६ ॥

इति व्योषार्घ्यं घृतम् ।

देवदु त्रिफला व्योष हृदिकाली द्वयोरजः ।

हरिद्रे चित्रकं भार्गी पाठे हे च पुनर्नवा ॥ ३७ ॥

विडङ्गं पिप्पली लोध्रं पचेन्मूत्रं चतुर्गुणे ।

घृतं तत्पाण्डु हृद्रोग ग्रहणीगुददोषनुत् ॥ ३८ ॥

इति देवदार्वार्घ्यं घृतम् ।

रजनीक्वाथकल्काभ्यां घृतं पाण्डु मयापहम् ।

त्रिफलाकल्कगोमूत्रं सिद्धं वा माक्षिषं घृतम् ॥ ३९ ॥

इति रजनी त्रिफलाद्यं घृतम् ।

दन्त्याद्यतुप्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलाटुभिः ।

तद्वत्स्थो घृतादगुल्म श्लोहहृद्रोगपाण्डुनुत् ॥ ४० ॥

—०—

दन्ती कुड्मोऽत्राष्टपलिकः षोडशभिः सलिलकुड्वैः निःक्वाथ
पादावशेषः कृतः ।

इति दन्तीघृतम् ।

ताप्यरजतरुप्यायो मलाः पञ्चपलाः पृथक् ।

चित्रकत्रिफलाव्योष विडङ्गैः पलिकैः सह ॥ ४१ ॥

शर्कराष्टपलोन्मिश्रा चूर्णिता मधुनाप्रुता ।

उदुम्बरममां मावा मतः खादेद्यथाम्निमान् ॥ ४२ ॥
 दिने दिने प्रयोगेन जीर्णे भुञ्ज्याद्यथेष्टितम् ।
 वर्जयित्वा कुलित्यांश्च काकमाचीकपोतकान् ॥ ४३ ॥
 योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
 रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं परम् ॥ ४४ ॥
 पांडुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।
 कुष्ठानि गरजं मेहं श्वासं हिक्कामरोचकम् ॥ ४५ ॥
 विषेपाक्षन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ४६ ॥
 सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न सम्भवेत् ।
 तत्र लोहेन कर्माणि भिषकुर्वादतन्द्रितः ॥ ४७ ॥

इति योगराजः ।

कुटजत्रिफलानिश्च पटोलघननागरैः ।
 भावितानि दद्याद्धानि रसैर्द्विगुणितानि च ॥ ४८ ॥
 गिलाजतु पलान्यष्टौ तावतो सितशर्करा ।
 त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ॥ ४९ ॥
 निदग्धीफलमूलाभ्यां पलं युञ्ज्याच्चिजातकात् ।
 मधुश्लिपलसंयुक्ता कुर्यादक्षसभा गुटी ॥ ५० ॥
 दाडिमान्मपयश्चौर रसयूपसुरासवान् ।
 ताभ्यश्चयित्वाऽनुपिवे चिरन्तो हितमत्यभाक् ॥ ५१ ॥
 पांडुकुष्ठगरभीक्ष्णं कामलाशोभगन्दरान् ।
 श्रुतिद्वक्कुक्कुमूवाग्नि दोषशोधगदोदरान् ॥ ५२ ॥
 कासासृग्वातपित्तासृक् शूनगुल्मगलयहान् ।
 नेत्रचक्रगदान् हन्ति सर्वरोगहराग्रभा ॥ ५३ ॥

इति शिथगुटिका ॥

व्रूपणं त्रिफला दारु हरिद्रे नीलिनीफलम् ।
 द्राक्षा चेन्द्रयवं सुस्ता मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥
 शतावरी शिगुबीज चित्रकं गजपिप्पली ।
 शालिपर्णी पृष्टपर्णी वृहती कण्ठकारिका ॥ ५५ ॥
 पाठाभस्मातक दन्ती विशाला सदुरालभा ।
 शठीमधुरसा रास्त्रा विण्डगक्ष समाक्षिकम् ॥ ५६ ॥
 एतैर्बुधैः समैर्वायि लोहं द्विगुणमावपेत् ।
 यावशूकक्ष संभृत्य गघां मूत्रेण पाचयेत् ॥ ५७ ॥
 तत्रोऽक्षमात्रां गुटिकां पाययेत्तडुसाम्बुना ।
 पाण्डुरोगं जयत्याय त्र्यङ्गदण्ड इवासुरान् ॥ ५८ ॥
 कृमिकुष्ठप्रमेहार्थं यद्वृणीदोषग्रोयहा ।
 भगन्दरखासकास द्वीद्वगुष्मोदरापहा ॥ ५९ ॥
 इति ब्रूयणादिगुटी ॥

—०—

अथ निदानम् ।

पाण्डुरोगी तु यौव्यर्थं पित्तलानि निसेवने ।
 तस्य पित्तमष्टस्राप्तं दम्भारोगाय कल्पते ॥ ६० ॥
 हारिद्रनेत्रः सभृश हारिद्रत्वङ्गखाननः ।
 रक्तप्रीतशक्त्वेत्रो भेकवर्णी हृतेन्द्रियः ॥ ६१ ॥
 दाहाऽविपाकदोर्वल्य सदनाऽरुचिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तेषा कोष्ठशास्त्रा त्रयामता ॥ ६२ ॥
 कालान्तरात् खरोभूता कृच्छा स्यात् कुम्भकामला ॥ ६३ ॥
 कृष्णी पोतशक्त्वेत्रो भृश शून्य मानव ।
 सरक्ताक्षिमुखच्छर्दि विम्बूत्रो यश्च ताम्पति ॥ ६४ ॥
 दाहार्चिष्टडानाह तन्द्रामोहसमन्वितः ।

नष्टाग्निसंघ्नः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ॥ ६५ ॥

हृद्यरोचकहृत्तास ज्वरक्लमनिपीडितः ।

नशति श्वासकासार्तौ विद्धे दी कुम्भकामली ॥ ६६ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

रैचनं कामलार्तस्य स्निग्धस्यादौप्रयोजयेत् ।

ततः प्रयमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ६७ ॥

त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्या निवस्य वा रसः ।

प्रातर्माचिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ॥ ६८ ॥

अञ्जनं कामलार्तानां द्रोणपुष्पीरसं शभम् ।

निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं वा संप्रकल्पयेत् ॥ ६९ ॥

नस्यं कर्काटमूलस्य ज्ञेयं वा जालिनीफलम् ॥

गुडूचीपत्रकल्कं वा पिवेत्तन्त्रेण कामली ।

भक्तं तन्त्रेण भुञ्जीत सज्जहात्याय कामलाम् ॥ ७० ॥

लौहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।

प्रसिद्धा मधुसर्पिभ्यां कामलार्तः सुखी भवेत् ॥ ७१ ॥

किराततिलं सुरदारु दार्वी सुस्ता गुडूची कटुकापटीला

दुरासभा पर्पटकं सनिम्बं कटुचिक्वं वापि फलविकञ्च ॥

विडङ्गसारञ्च समांशकानि सर्वैः समं चूर्णमथात्र लौहम्

सर्पिर्मधुभ्यां गुटिका विधेया तक्रानुपानं भिषजा प्रयोज

लीढा निवारयत्याश कामलामुद्धतामपि ॥ ७६ ॥

तुल्यां वायोरजःपथ्याहरिद्रां क्षौद्रसर्पिषा ।

चूर्णितां कामलीलिङ्गाद् गुडक्षौद्रेण चाभयाम् ॥ ७७ ॥

—०—

हरिद्रात्रिफलानिश्च बलामधुकसाधितम् ।

सक्षौरे माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति हरिद्राद्य दृतम् ॥

गुडक्षीरसकल्काभ्यां सिद्धं क्षीरचतुर्गुणे ।

माहिषं दृतमेवाश कामलाहरमुत्तमम् ॥ ७९ ॥

इति गुडक्षीरदृतम् ॥

अयोरजो हरिद्रे द्वे त्रिफला कटुरोहिणी ।

चूर्णं कामलिनां श्रेष्ठं दृतमाचिकसंयुतम् ॥ ८० ॥

सकफो मास्तः पितं कामलायां बहिः क्षिपेत् ।

तस्य स्युः पीतमूत्रत्वक् श्वेतविट्दशनानि च ॥ ८१ ॥

विष्टम्भगौरवाटोप हिक्काश्वासज्वरादयः ॥ ८२ ॥

तं हि कटु म्लरूक्षैश्च शिखितित्तिरदक्षजैः ।

रमेर्यूपैश्च कौलित्यैर् मुद्गनैरपि भोजयेत् ।

व्योपाय्यं बीजपूरान्ध्रं पिबेद् वातप्रगांतये ॥ ८३ ॥

कुम्भाख्यकामलायाम्नु हितः कामलिको विधिः ॥ ८४ ॥

गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भ कामलायां शिलाजतु ॥

मामं माचिकघातुं वा किट्टं वाथहिरण्यजम् ॥ ८५ ॥

दम्भाचकाष्टैर्मलमायसन्तु गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारम् ।

विचूर्णं क्षौद्रं मधुनाऽचिरेण कुम्भाद्वय पाण्डु गद निदन्ति ॥ ८६ ॥

इति कुम्भकामला चिकित्सा ।

—०—

कामलार्तः, मृजेद्यस्तु तैलपिष्टनिभम्रलम् ।

कफवद्वगुदस्तस्य श्लेष्मघ्नैःकामलां हरेत् ॥ ८७ ॥

इति कामला चिकित्सा ।

—०—

अथ निदानम् ।

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्वरितः श्यावपीतकः ।

बलोत्साहश्चयस्तन्द्रा मन्दान्गित्वं मृदुज्वरः ॥ ८८ ॥

श्लोष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च खासस्तृणोऽरुचिर्भ्रमः ।

हृलीमकस्तदातस्य विद्यादऽनिलपित्ततः ॥ ८९ ॥

सन्तापो भिष्ववर्चश्च वहिरंतश्च पीतता ।

पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य पानकीलक्षणं वदेत् ॥ ९० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पिवेत् खदिरतोयेन मधुं लोहरजांसि च ॥ ९१ ॥

—०—

सिता तिल्ला वंला यष्टी त्रिफला रजनीयुगैः ।

श्लेष्मं लिङ्घ्यात् समध्वान्यं हृलोमकं प्रशांतये ॥ ९२ ॥

इति सिताद्यैः लेहः ।

मधुरै रन्ध्रपानैस्तं वातपित्तहरैर्हरेत् ।

कामलापाण्डुरोगोक्तां क्रियां चात्र प्रयोजयेत् ॥ ९३ ॥

—०—

अमृतलतारसकल्कं प्रसाधितं तुरगविद्धिषा सर्पिः ।

घोरचतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हृलोमकार्तेभ्यः ॥ ९४ ॥

इत्यमृताद्यं घृतम् ॥ इति हृलोमकचिकित्सा ।

फलत्रिका मृतावासा तिल्ला भूनिम्ब निम्बके ।

क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात् पांडुरोगं सकामलम् ॥ ८५ ॥

दार्बीतिल्लाभयारिष्ट वर्षाभू सुपटोलजः ।

क्वाथः शोथोदरश्वास कामला पांडुरोगनुत् ॥ ८६ ॥

वृषणं त्रिफलासुस्तं विडङ्गचित्रकं समम् ।

लोहचूर्णं नवगुणं कृत्वाचूर्णं पिवेन्नरः ॥ ८७ ॥

मासं तक्त्रेण गोमूत्रैर्लिङ्ग्याद्या मधुसर्पिषा ।

सजयेत् पांडुहृद्रोग कुष्ठयोथ भगन्दरान् ॥ ८८ ॥

क्षमीनर्शासि जयति मन्दान्गित्व मरोचकम् ।

युक्तितोऽभ्यसनाच्चैव अरा न लभतेऽबलम् ॥ ८९ ॥

इन्द्रियाणां विशुद्धिश्च बलवर्णप्रसादनम् ।

मासेन लभते जन्तु रेतश्चूर्णं नवायसम् ॥ ९० ॥

इति नवायसं चूर्णम् ॥

पुनर्नवात्रिंशद्व्योप विडङ्गं दारुचित्रकम् ।

कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिंगकम् ॥ ९०१ ॥

कटुका पिप्पलीमूलं सुस्तचेति पलोन्मितम् ।

मंडूरं द्विगुणं चूर्णाद् गोमूत्रार्धाढके पचेत् ॥ ९०२ ॥

शुद्धवटुकान् कृत्वा तक्त्रेणाऽऽसोद्यतान् पिवेत् ।

ते पांडुरोगं म्रीहान मर्शासि विषमज्वरम् ॥ ९०३ ॥

श्वयथुं ग्रहणीदोषं हन्युः कुष्ठक्षमींस्तथा ॥

इति मंडूरवटकः ॥

वृषणं त्रिफलासुस्तं विडङ्गं चव्यं चित्रकी ।

दार्बीत्वष्पाश्विकं घातु ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ ९०४ ॥

एषां द्विपलिकान् भागान् कृत्वा चूर्णं पृथक् पृथक् ।

मंडूरं द्विगुणं चूर्णां च्छुद्धमज्जनसन्निर्भम् ॥ ९०५ ॥

मूत्रे चाष्टगुणे पक्का तस्मिंस्तु प्रक्षिपेत्ततः ।
 उदुम्बरसमान् कुर्याद्दृष्टकांस्तान्यथाग्निवान् ॥ १०६ ॥
 उपयुञ्जीततक्रेण सात्मां जीर्णं च भोजयेत् ।
 मंडूरवटका ह्येते प्राणदाः पांडुरोगिणाम् ॥ १०७ ॥
 कुष्ठानि गरजं शोथं मूत्रस्तम्भं कफामयान् ।
 अग्नीं सि कामलां मेहान् प्रोहानं शमयत्यपि ॥ १०८ ॥
 इति वृद्धमंडूरवटकः ।

निम्बं पटोलं कुटजं त्रिफला मुस्तनागरम् ।
 पचेज्जलादके पादं शेषे दद्याच्च शीतले ॥ १०९ ॥
 शिलाजतु पलान्यष्टौ मासं संस्थापयेच्च तम् ।
 उद्धृत्य तं शिलातुस्थं मेतांश्चापि पलोन्मितान् ॥ ११० ॥
 मोचधात्रीफलतुगा कर्कटादिनिदम्बिकाः ।
 त्रिवर्णपादसयुक्तं क्षौद्रं त्रिपलसंयुतम् ॥ १११ ॥
 पयोनुपानं गुटिकां कृत्वा खादेद्यथा बलम् ।
 कामलापांडुरोगार्थं शोथज्वरनिपीडितः ॥ ११२ ॥
 इति निम्बादिगुटिकाः ।

विडङ्गमुस्तत्रिफला देवदारु घडूपणैः ।
 निर्वाप्य सप्तधा मूत्रे मंडूरं ग्राह्यमिष्यते ॥ ११३ ॥
 तुल्यमात्रमयश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
 तैरचमात्रां गुटिकां कृत्वा खादेद्दिने दिने ॥ ११४ ॥
 कामला पांडुरोगार्थं सुखमापद्यते चणात् ।

इति मंडूरगुटिकाः ।

विभीतकाऽयोमलनागराणां चूर्णं तिलानां गुडसप्रयुक्तम् ।
 तक्रानुपानं गुटिकां निहन्ति ह्यतिप्रवृद्धानपि पांडुरोगान् ॥
 इति विभीतकाद्या गुटिकाः ।

पञ्चकोलं समरिचं देवदारुफलत्रिकम् ।
 द्विगुमुस्तसमायुक्ता भागास्त्रिपलसन्निताः ॥ ११६ ॥
 यावन्त्येतानि चूर्णानि मंडूरं द्विगुणं ततः ।
 पक्ता चाष्टगुणे मूत्रे घनीभूतं तमुद्धरेत् ॥ ११७ ॥
 सतोऽक्षमात्रान्वटकान् पिबेत्तक्रैश्च तक् भुक् ।
 पाण्डुरोगं जयत्येष मन्दान्गित्वमरोचकम् ॥ ११८ ॥
 अर्शासि ग्रहणीं शोथं मुखसंभं हलीमकम् ।
 कृमिं म्लीहानमुदरं गलरोगञ्च नाशयेत् ॥ ११९ ॥
 मंडूरो वज्रनामायं रोगानीकप्रणाशनः ॥ १२० ॥
 निर्वाप्य समधा मूत्रे मंडूरं पाद्यामिष्यते ।
 आह्वयेदष्टगुणितं गोमूत्रं सर्वचूर्णतः ॥ १२१ ॥

इति मंडूरवज्रवटकः ।

विडङ्गं त्रिफला ज्योषं दार्वी कृष्णमयोरजः ।
 कामला पाण्डुरोगघ्नं लिङ्गात् चौदष्टतप्तम् ॥ १२२ ॥
 इति विडङ्गाद्यं लोहम् ।

रसमामलकीमान्तु संशुद्धं यन्त्रपीडितम् ।
 द्रोणं पचेत्तु मृद्मनी तत्र चेमानि दापयेत् ॥ १२३ ॥
 चूर्णितं पिप्पलीप्रस्थं मधुकं द्विपलं तथा ।
 प्रस्थं गोस्तनिकायाश्च टाचायाः कल्कपिशितम् ॥ १२४ ॥
 शृङ्गवेरपले द्वे च तुगाचीर्याः पलद्वयम् ।
 तुलार्धं शर्करायाश्च घनीभूतं समुद्धरेत् ॥ १२५ ॥
 मधुप्रस्थं समायुक्तं लेहयेत्पलसन्नितम् ।
 हलीमकं कामलाञ्च पाण्डुत्वं चापकर्षति ॥ १२६ ॥

इत्यामलकवज्रलेहः ।

पचेत् खदिरनिःक्ताये विडङ्गधान्ययोरजः ।

बलातिक्तासिता यष्टी त्रिफला रजनीद्वयम् ॥ १२७ ॥

लेहं लिङ्गात्समध्वान्जैः पाण्डुरोगी हलीमकी ।

सलेहः कामलां हन्या दपि सम्बत्सरोत्थिताम् ॥ १२८ ॥

इति खदिरलेहः ।

कण्ठे द्वे प्रत्येकं वक्त्रि दीप्यकौषणसैन्धवम् ।

क्षमिन्नं त्रिफला धान्य कालजामलमोदकम् ॥ १२९ ॥

पलिकानि त्रिद्वत्पञ्च तैलं सर्पिः पञ्चाष्टकम् ।

रसप्रत्यक्षयं धान्या गुडस्यार्द्धशतं पचेत् ॥ १३० ॥

एतत्सल्याणकं पाण्डु कामलाऽर्शोज्वरापहम् ।

मेहकुष्ठक्षयश्वास ग्रहणीहृद्रसायनम् ॥ १३१ ॥

इति कल्याणगुडः ।

पुमर्नवा निम्बपटोलशुण्ठी तिक्तामृता दार्व्यभया कपायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकासशूल श्वासान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ १३२ ॥

यवगोधूमशाल्यत्र रसैर्जाड्विलजैः समैः ।

सुहादकीमसुराद्ये रूपा भोजनमिष्यते ॥ १३३ ॥

इति वङ्गसेने पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमक

निदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ८ ॥

—०—

अथ रक्तपित्तनिदानमाह ।

धर्मोव्यायामशोकाप्य व्यवायैरतिसेवितैः ।

तोत्थोष्णचारलवणै रस्यैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याश शोणितम् ।
 ततः प्रवर्तते रक्त मूर्ध्निश्चाधो द्विधापि वा ॥ २ ॥
 ऊर्ध्वं नासाच्चिकर्णास्यै मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
 कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥
 केचिच्चैव यत्कृत्स्नीकृता प्रवदन्त्यसृजोगतिम् ॥ ४ ॥
 सदनं शीलकामित्वं कण्ठधूमायनं धमिः ।
 लोहगन्धश्च निःश्वाप्तो भवत्यस्मिन् प्रविध्यति ॥ ५ ॥
 सार्द्धं सपांडुसन्ने हं पिच्छिलश्च कफान्वितम् ।
 श्यावारुण सफेगश्च तनुरुक्षश्च वातिकम् ॥ ६ ॥
 रक्तपित्तं कपायामं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
 मेचकाऽऽगारधूपाभ मञ्जनाभश्च पैत्तिकम् ॥ ७ ॥
 संसृष्टलिङ्गं ससर्गात् त्रिलिङ्गं साक्षिपातिकम् ।
 ऊर्ध्वं कफसंसृष्ट मधोगं मारुतानुगम् ।
 द्विमात्रं कफवाताभ्या मुभाभ्यां तत्प्रवर्तते ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्य मसाध्यं युगपद्रतम् ॥ ९ ॥
 एकमार्गं बलवती नातिवेगं नवीत्यितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं श्यान्निरुपद्रवम् ॥ १० ॥
 एकदोषानुग साध्यं द्विदोषं याप्यसुच्यते ।
 यच्चिदोषमसाध्यं त न्यदान्नेरतिवेगवत् ॥ ११ ॥
 व्याधिभिः क्षीणदेहस्य हृदम्यानश्रुतश्च यत् ॥ १२ ॥
 दीर्घं श्वासकास ज्वर वमथुमदा पांडुता दाहगूर्च्छाः ।
 भुक्ते घोरो विदाहस्त्वष्टतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
 दृष्ट्वाकोटस्य मेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्टीवनश्च ।
 भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ १३ ॥
 मांसप्रचालनाभं क्षयितमिव च यत् कर्दमाश्रोनिमं वा ।

मेदः पूयास्रकल्पं यक्षदिव यदि वा पक्षजम्बूफलाम् ।
 यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकृष्णं यत् चोक्ताविकारः ।
 तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १४ ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।

पश्येद्दृश्यं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयः ॥ १५ ॥

लोहितं हृदयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।

लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १६ ॥

पित्तास्रं शमयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽग्नयः ।

हृत्पाण्डु, ग्रहणीदोषं ग्रीहगुल्मक्षयादिस्तत् ॥ १७ ॥

गलग्रहं पूतिनखं मूर्च्छाञ्च ह्यरुचिं तथा ।

कुष्ठानर्शांसि बीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।

बुद्धीन्द्रियोपरोधञ्च कुर्यात् स्तम्भितमादितः ॥ १८ ॥

क्षीणमांसबलं बालं हृदयोषानुबन्धिनम् ।

अवास्थ्यमविरेच्यञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ १९ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।

अक्षीणबलनांसाग्नेः कर्त्तव्यमपतर्पणम् ॥ २० ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

उर्ध्वगं तर्पणं पूर्वं कर्त्तव्यञ्च विरेचनम् ।

प्रागधोगमने पेयं वामनञ्च यथा बलम् ॥ २१ ॥

आरग्वधेन धात्र्या वा विहता पथ्ययाऽथवा ।

विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करा मात्तिकोत्तरम् ॥ २२ ॥

मुस्तेन्द्रियवयव्याह मदनाहं पेयो मधु ।

शिशिरं वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् ॥ २३ ॥

शालिपट्टादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगते ।

रक्तातिसारहन्ता च योन्धो विधिरशेषतः ॥ २४ ॥

शालिपट्टिकनीवार कोरदूपप्रसाधिता ।

श्यामाकथ प्रियंगूय भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २५ ॥

मसूरमुद्गचणकाः समुकुष्टाट्कोफलाः ।

प्रयस्ताः सूपयूपार्यं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ २६ ॥

दाडिमाभलकं कोल मञ्जार्यं चापि दापयेत् ॥

पटोलनिम्बवेलाय भ्रूचवेतसपल्लवाः ।

शाकार्यं शाकशात्मयानां तण्डुली यादयो हिताः ॥ २७ ॥

पारावतकपोतांश्च लावरक्ताच्चवर्त्तकान् ।

शयान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छकान् ॥ २८ ॥

रक्तपित्तहरान् दद्याद्द्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

इन्दुदन्तान्जनस्तांश्च घृतभ्रष्टान् ससैन्धवान् ।

कफातुगे यूपशाकं दद्याद्दातातुगे रसम् ॥ ३० ॥

पथं सतीनयूपेण ससितैर्लाजसक्तुभिः ।

जलं खर्जूरनृद्धीका मधुकैः सपरुपकैः ॥ ३१ ॥

श्रीवेरमुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकानृताः ।

वृषोशीरयुतः कायः शर्करामधुसंयुतः ॥ ३२ ॥

रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं क्ष्वरं तथा ॥ ३३ ॥

पद्मोत्पलानां किष्कल्कं मृष्टिपर्णी प्रियंगुका ।

जले साध्यरसे तस्मिन् पेयास्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥ ३४ ॥

चन्दनोशीरलोघ्राणां रसे तस्मिन् सनागरे ।

किराततिक्तकोशीर सुहानां तददेव तु ॥ ३५ ॥

शयः सवास्तुकः शस्तो विषम्ये रक्तपित्तले ।

वातोत्तरे तित्तिरिप्सा दुदुम्बररसे ष्यतः ॥ ३६ ॥

मयूरमूत्रनिर्गूहः न्यग्रोधस्य च कुकुटः ।

रसो विषो पलादीनां वार्त्ताकककरौ हितौ ॥ ३७ ॥

लप्यते तिक्तससिद्धं लप्याघ्नं वा कफीदकम् ।

सिद्धं विदारोगन्धाद्यैः शृतशीतमथापि वा ॥ ३८ ॥

प्रियम्वज्जनसृजोघ्नः श्लेष्मचूर्णवच्चूर्णितः ।

वासाकषायो रसो वाऽसृक् पित्तजित्ससितामघुः ॥ ३९ ॥

हृषपत्राणि संपीड्य रसं समधुशर्करम् ।

पिवेत्तेन समं याति रक्तपित्तं सुदारुणम् ॥ ४० ॥

पत्रं त्वगैलानतचन्दनानां श्यामासशुण्ठीमधुकोत्पलानाम् ।

श्यावात्रीवासादिगुणोत्तराणां चूर्णं सिताक्षौद्रसमन्वितानाम् ॥ ४१ ॥

दाहं क्षरे लोहितपित्तयुक्ते कासे चये शोणित मूत्रकण्ठे ।

रक्तेऽतिमात्रं पतिते मुखेन गुदेऽथ नासाश्रुतिमेद्वयौनौ ॥ ४२ ॥

मोक्षं पुरा रक्तविनिग्रहार्थं चूर्णं वशिष्टेन महागदघ्नम् ।

इति पत्रकादिचूर्णम् ।

उत्पलं कुसुमं पद्मं काङ्गारं लोहितोत्पलम् ।

मधुकक्षेति पित्तासृक् लप्याकृदिहरी गणः ॥ ४३ ॥

तथा हृषाकषायश्च शर्करा मधुसंयुतम् ।

पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशाम्यति ॥ ४४ ॥

आटरूपकनिर्यूहं प्रियंगुशृत्तिवाञ्छने ।

विनीय लोघ्नं मच्चौद्रं रक्तपित्तहरं पिवेत् ॥ ४५ ॥

वासाकषायोत्पलमृत्प्रियंगु लोघ्नाञ्छनाम्बोरुहकेशराणि ।

पीत्वा मित्ताक्षौद्रेयुतानि हन्यात् पित्तासृजो वेग मुदोर्धमाह ॥ ४६ ॥

वासायां विद्यमानाया भाशायां जीवितस्य च ।

रक्तपित्तो जयीकासी किमर्थमवसीदति ॥ ४७ ॥

तालीगचूर्णयुक्तः पेयः क्षौद्रेण वासकस्तरसः ।

कफपित्तश्वासतमक स्वरभेदरक्तपित्तहरः ॥ ४८ ॥

घाटरूपकन्दहिका पथ्या कायः सशर्करम् ।

घौद्राद्यः कसनश्वास रक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ४९ ॥

शतावरीवराराक्षा काश्मर्यं सपरूपकम् ।

पाययेद्रक्तपित्तघ्न सद्यः शूलहरं परम् ॥ ५० ॥

चन्दनेन्द्रयवाः पाठा कटुका सदुरालभा ।

गडूचीवासकं लोभ्रं पिप्पलीघौद्रसंयुतम् ॥ ५१ ॥

कफान्वितं जयेद्रक्तां वृणाकासञ्जरापहम् ॥ ५१ ॥

पिवेच्छोतकपायं वा जम्बाम्बालुं नसम्भवम् ।

उदुम्बरफलानाञ्च रसं समधुपाययेत् ॥ ५२ ॥

त्रिहृतात्रिफलाश्यामा पिप्पलीशर्करामधु ।

भोदकः सन्निपातोर्ध्वं रक्तपित्तञ्जरापहः ॥ ५३ ॥

अतसौकुष्ठमसमङ्गा वटप्ररोहत्वग्भसा पीता ।

प्रथमयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते सुहृयूपेण ॥ ५४ ॥

उशीरकालोयकलोभ्रपद्मकं प्रियङ्गुकाकट्फलशङ्खैरिकम् ।

पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकं सशर्करास्तंडुलधावनमुतम् ॥ ५५ ॥

रक्तं सपित्तं तमकं पिपासा दाहञ्च पित्तं शमयन्ति सद्यः ॥ ५६ ॥

वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रवैरेभिः प्रयोजयेत् ।

प्रियङ्गुमृत्तिकालोभ्रं मञ्जानखेति चूर्णयेत् ॥ ५७ ॥

एतच्चूर्णन्तु पातव्यं रसघौद्रसमन्वितम् ॥ ५७ ॥

मासिकासुखपायूभ्यो योनि मेढ्राञ्च विगतः ।

रक्तपित्तं स्रवडन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ५८ ॥

यच्च शस्त्रघतेनैव रक्तं स्रवति विगतः ।

तदप्यनेन चूर्णेण तिष्ठत्येवावचूर्णितम् ॥ ५९ ॥

अभयामधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।

श्लेष्माणं रक्तपित्तञ्च हन्ति शूलातिसारनुत् ॥ ६० ॥

इक्षूणां मध्यकाण्डानि सकन्दनीलमुत्पलम् ।

केसरं पुण्डरीकस्य मोचं मधुकपञ्चके ॥ ६१ ॥

वटप्ररोहशङ्खाय द्राक्षाखर्जूर एव च ।

एतानि समभागानि कपायमवतारयेत् ॥ ६२ ॥

व्युषितं मधुसंगुक्तं पाययेच्छर्करान्वितम् ।

सप्रमेह रक्तपित्तं क्षिप्रमेतन्नियच्छति ॥ ६३ ॥

लोहगन्धिनि निःश्वासे उद्गारे धूमगन्धिनि ।

पृथ्विकां शणमात्रान्तु खादेद्दिगुणशर्कराम् ॥ ६४ ॥

कपायैर्विविधैर्योगैर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ।

रक्तपित्तं नचेच्छाम्ये सत्र वातोत्खण्णं पयः ॥ ६५ ॥

छागं पयः स्यात्परमं प्रयोगे गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।

सशर्करं भाक्षिकसप्रयुक्तं विदारो मग्नादिगणे शृतं वा ॥ ६६ ॥

यष्टीमधुकार्जुनजीवनीय द्राक्षा बला गोक्षुरकैः शृतं वा ॥ ६७ ॥

द्राक्षायाः फलिनीभिर्वा बलाया मधुकेन वा ।

श्वदंष्ट्रया शतावर्या रक्तजिह्वाधितं पयः ॥ ६८ ॥

पक्वोदुम्बरकाश्मर्यं पथ्या खर्जूरगोस्तनी ।

मधुनाहन्ति संलीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ ६९ ॥

खदिरस्य प्रियंगूनां कोविदारस्य शालालेः ।

पुष्पचूर्णन्तु मधुना लिहन्वारोग्यमश्नुते ॥ ७० ॥

वासकस्य रसे पथ्या सप्तधा परिभाविता ।

छाणा वा मधुना पीता रक्तपित्तं हृतं जयेत् ॥ ७१ ॥

—०—

स्वरसः सरसः प्रोक्तः कल्को दृषदिपेयितः ।

आधितस्तु शृतः शीतः शर्वरोमुपितो हिनः ॥ ७२ ॥

द्रव्येण यावता द्रव्य मेकीभूयाऽऽर्द्रतां व्रजेत् ।

तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावना विधौ ॥ ७६ ॥

शीरेण लाक्षां मधुमिश्रितेन प्रपीयजीर्णं पयसान्न मद्यात् ।

उदो निहन्याद्रुधिरं चतोत्थं कान्तार्जुनानामथवापि कल्कम् ॥ ७७ ॥

कल्कं मधूकवृषलाजुनानां निशिस्थितं लोहमये सुपात्रे ।

राज्यं विलिङ्घानुपिवेक्षुशीतं सशर्करं क्षागपयः क्षुधाक्षैः ॥ ७८ ॥

अतिनिष्पृतरक्तो वा चौद्रयुक्तं पिवेदनु ।

यक्ष्ण्वा भक्षयेदाजं मांसं पित्तसमायुतम् ॥ ७९ ॥

पारावतस्य मांसं वा घृतसिद्धं सशर्करम् ।

भक्षयेन्मधुना शीतं रक्तपित्तनिवारणम् ॥ ८० ॥

सकफे ग्रथिते रक्ते क्षारः सचौद्रमर्षिपा ।

मृणालोत्पलपद्मानां किंशुकासनयोस्तथा ॥ ८१ ॥

मधुकस्य प्रियंगूना मवलेहः पृथक् पृथक् ।

प्रायेणोपहतान्निह्वात् सपित्तमतिसार्यते ॥ ८२ ॥

प्राप्नोति वास्यवैरस्यं नवान्नमभिनन्दति ।

नागरेन्द्रयवौ तत्र पातव्यौ तण्डुलावुना ॥

मिक्षा यवागूर्जीर्णं वा चाङ्गे रोतक्रदाडिमैः ॥ ८३ ॥

नासाग्रवृत्तरुधिरं घृतभ्रष्टं क्षुण्णपिष्टमामलकम् ।

सेतुरिव तीयवेग रुणद्धि मूर्ध्निप्रलेपेन ॥ ८४ ॥

घ्राणग्रहते जलमाशुदेय सशर्करं नासिकया पयो वा ।

द्राचारसं क्षीरघृतं पिवेद्वा सशर्करं चक्षुरसं पिवेद्वा ॥ ८५ ॥

रसो दाडिमपुष्पोत्थो रसो पूर्वाभवोऽथवा ।

आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकासुतरक्तजित् ॥ ८६ ॥

रसो दाडिमपुष्पस्य द्वारससमन्वितः ।

आलक्तकरसोपेतः पथ्या रससमन्वितः ॥ ८७ ॥

योजितो नासयोः क्षिप्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।

नासारक्तं प्रवृत्तन्तु हन्यादिति किमद्भुतम् ॥ ८५ ॥

दूर्वाभयादाङ्गिमपुष्पकानां लाक्षामलक्षाः स्वरसेन नस्यम् ।

दिनत्रयं यः कुरुते प्रभाते नासाऽऽरुजं नाम रुजं निहतम् ॥

—०—

श्यामाऽग्रे मोरटानन्ता शर्कराभिः शृतं हृतम् ।

सर्वदोषहरं हृद्यं नस्यं नासागतेऽस्तुजि ॥ ८७ ॥

इति श्यामाहृतम् ।

दूर्वाभयफलं माष कुलित्यौ वंशपत्रिका ।

जलस्यलोद्भवौ कर्णं मोचकौ स्वरमञ्जरी ॥ ८८ ॥

दण्डोत्पलस्य मूलन्तु निःकाय्याष्टगुणेऽश्वसि ।

तत्पादशेषित तैलं तुल्यं कृत्वा विपाचयेत् ।

तत्तैलं प्रतिमर्पेण आनाह्वाख्यं गर्दं जयेत् ॥ ८९ ॥

इति दूर्वाभयं तैलम् ।

रक्तातिसारिकं कर्म रक्ते स्यात्पायुगामिनि ।

पित्तप्रमेहिकं कर्म मेद्वगे विनियोजयेत् ॥ ९० ॥

—०—

शृतं क्षीरं पिवेच्चापि पञ्चमूल्या लघ्नाङ्गया ।

गोकण्टकानां स्वरसैः पर्णिनीभिस्तथा पयः ॥ ९१ ॥

हन्याशुरक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्मगम् ।

मेद्वगे विहितस्यापि वस्तिरुत्तरसंज्ञिकः ॥ ९२ ॥

इति लघुपञ्चमूलोक्षीरम् ।

—०—

चन्दनं नलदं लोघ्नं सुशीरं पद्मकेशरम् ।

नागपुष्पञ्च विल्वञ्च भद्रं सुस्तं सशर्करम् ॥ ९३ ॥

शीवेरक्षैव पाठाः तु कुटजोत्पलमेव च ।
 शृङ्गवेरं सातिविषा घातकी सरसाञ्जनम् ॥ ८४ ॥
 आम्नास्य जम्बूसारास्य तथा मोचरसोऽपि च ।
 नीलोत्पलं समझाञ्च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचम् ॥ ८५ ॥
 चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् ।
 तण्डुलोदकञ्च युक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ८६ ॥
 योगो लोघितपित्ताना मर्मिणां ज्वरिणां तथा ।
 मूर्च्छामेदोप्लवणानां वृणान्तानां प्रदापयेत् ॥ ८७ ॥
 अतोसारं तथा हृदि स्त्रीणाञ्च रजसो ग्रहम् ।
 प्रच्युतानाञ्च गर्भाणां स्थापनं परमुच्यते ॥ ८८ ॥
 अश्विनोः सम्प्रतो योगो रक्तपित्तनिवर्हणः ॥

इति चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

दूर्वासौत्पलकिञ्चल्कं मञ्जिष्टां शैलवालुकम् ।
 शिवां लोमसुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ॥ ८९ ॥
 विषवेल्कार्पिकैरेतैः सर्पिराजं सुखाग्निना ।
 तण्डुलांश्च त्वजाक्षीरं दद्यादेवं चतुर्गुणम् ॥ ९० ॥
 द्राक्षायव्याघ्रमधुक काश्मरी चन्दनं सितम् ।
 पिष्ट्वा तत्कार्पिकैर्द्रव्यैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९०१ ॥
 तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।
 कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णैः प्रपूरयेत् ॥ ९०२ ॥
 चक्षुः स्राविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ।
 मेदृपायुप्रहत्ते च वस्तिकर्म च तद्धितम् ॥
 रोगकूपप्रहत्ते च तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ९०३ ॥
 इति दूर्वाद्यं घृतम् ।
 दूर्वासेन्द्रीयरं पञ्च मञ्जिष्टां शैलवालुका ।

रास्त्रासुस्ता तथोशीरं चन्दनं मेधुकाद्वयम् ॥ १०४ ॥

पद्मकं लोघ्रकुण्डलं चन्दनं रजनीद्वयम् ॥ १०५ ॥

काकोली शारिवे चेति कल्कैरेभिश्च कार्पिकैः ॥ १०६ ॥

घृतप्रस्थमजाचीरं तंडुलोदकसंयुतम् ॥ १०७ ॥

दूर्वायाः स्वरसेनापि साधितं मृदुनाग्निना ॥ १०८ ॥

तत्पानं वमतो रक्तं नावनं भासिका गते ॥ १०९ ॥

कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ ११० ॥

रक्तास्त्रावीणि चार्शांसि लेपयेत्तेन सर्पिणा ॥ १११ ॥

मेद्वपायुप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ११२ ॥

पित्तजेषु विकारेषु स्फोटोदेषु च बुद्धिमान् ॥ ११३ ॥

विषेषु कीटदोषेषु विसर्पेषु प्रयोजयेत् ॥ ११४ ॥

इति महादूर्वाद्यं घृतम् ।

न्यप्रौधो दुग्धराग्वला शङ्खानाऽऽपोथ्य वासयेत् ।

अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाग्निसा पचेत् ॥ ११५ ॥

तदर्धं शर्करायुक्तं लेहयेत् चौद्रपादिकम् ।

प्रौधो वा यदि वा चोर्ध्वं रक्तं यस्य श्वत्तते ॥ ११६ ॥

सुस्त तस्यांशुयुज्येत अग्निवेशवचो यथा ॥

इति शङ्खाद्यं घृतम् ।

शतावरीदाडिमत्तित्तिखीकं काकोलीमेदे मधुकं विदारीम् ।

पिष्ट्वा तु मूलं फलपूगकस्य घृतं प्रचेत् चोरचतुर्गुणञ्च ॥ ११७ ॥

कासज्वरानाहं विवन्धशूलं तद्रतापित्तञ्च घृतं निहन्ति ॥ ११८ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

शतावर्यास्तु मूलानां रसं प्रस्थद्वयं मतम् ।

तत्कमञ्च भवेत् चीरं घृतप्रस्थं लिप्याचयेत् ॥ ११९ ॥

जीवकपर्पभकौ मेदा मदामेदतयैव च ।

काकोलीचीरकाकोली मृद्वीकामधुर्कं तथा ॥ ११५ ॥

सुहृपर्णी माषपर्णी विदारोरक्तचन्दनम् ।

शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्त्रावधेद दृढम् ॥ ११६ ॥

रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।

घ्नोषगुक्ते प्रदातव्यं वाजीकरणसुत्तमम् ॥ ११७ ॥

अद्भुदाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।

योनिशूलञ्च दाहञ्च मूत्रकृच्छ्रञ्च पैतिकम् ॥ ११८ ॥

एतान् रोगानिहन्त्याश्च छिन्नाभ्राणीव मारुतः ।

शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णान्निबर्धनम् ॥ ११९ ॥

शतावर्यादिके चाज्ये शर्करामधुयादिकम् ।

इति वृहच्छतावरीदृढम् ।

वासां सशाखां सपलाशमूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।

प्रदायकल्कं विपचेद् दृढं तं क्षवीद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ १२० ॥

शाण्यस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।

कल्कान् कृत्वा प्रशंसन्ति पुष्पकञ्च चतुष्पलम् ॥ १२१ ॥

इति कासाद्य दृढम् ।

समूलपत्रशाखन्तु वृषं धोतं मुकुटितम् ।

स्त्ररसं तस्य निष्कास्य कषायं वा जले शृतम् ॥ १२२ ॥

चतुर्गुणे जले तस्मिन् दृढप्रस्थं विपाचयेत् ।

कुसुमैर्नञ्जरीभिश्च कल्काद्यैश्च सुखाग्निना ॥ १२३ ॥

विष्टभ्येत् काष्ठदव्यां पात्रे लोहमये दृढे ।

अग्नेन विधिना पक्वं मधुपादसमायुतम् ॥ १२४ ॥

पिबेत्कासे घये श्वासे रक्तपित्ते हृलीमके ।

शिरोपघाते तिमिरे तथा सन्ने च पावके ॥ १२५ ॥

न तुल्यमस्तिभैषज्यं विशेषाद्रक्तपित्तिनाम् ।

इति वासाष्टतम् ।

वासाकल्करसे सर्पिः पयसा सह पाचयेत् ।

कल्कैर्भूनिम्बकुटज सुस्तयध्वाह्वचन्दनैः ॥ १२६ ॥

उशीरमधुकानन्ता शारिवोत्पलपद्मकैः ।

त्रायन्त्युत्पलमूर्धाभिर्मन्दयन्त्याय पल्लवैः ॥ १२७ ॥

सिताक्षौद्रयुत हन्याद्रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

पैत्तिकं वातिकं गुल्मं स्वरभेदं हलीमकम् ॥ १२८ ॥

ये चान्ये कीर्त्तितारोगा रक्तपित्तकफाश्रयाः ।

तान् सर्वान्नाशयत्येतत्पीयमानं हिताग्निना ॥ १२९ ॥

इति महावासाष्टंष्टतम् ।

अश्वगन्धापलशतं तदर्धं गोक्षुरस्य च ।

शतावरीविदारो च शालिपर्णीबिलामृता ॥ १३० ॥

अश्वत्थस्य च शङ्खानि पद्मबीजं पुनर्नवा ।

काश्मर्याय फलक्षैव मापबीजं तथैव च ॥ १३१ ॥

शृथग्दशपलान् भागा चतुर्दशेऽश्वस पचेत् ।

द्वीषशेषे रसे तस्मिन् पूतशीते प्रदापयेत् ॥ १३२ ॥

मृद्वोकापद्मकं कुष्ठं पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

पत्रकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा ॥ १३३ ॥

नीलोत्पलं शारिवं हे जीवनीयान्यशेषतः ।

शृथकर्षसमाभागा शर्कराया पलद्वयम् ॥ १३४ ॥

रसः स्यात्पौण्ड्रकेक्षूणा माढकाढकमाहरेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३५ ॥

रक्तपित्तं चतुर्दशं कामलां वातशोणितम् ।

हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभङ्गं स्वरक्षयम् ॥ १३६ ॥

मूलकच्छसुरीदारु पाश्वशूलञ्च नाशयेत् ।
 एतद्रात्रां प्रदातव्यं बह्वन्तः पुरचारिणाम् ॥ १३७ ॥
 स्त्रीणाञ्चैवाप्रजातानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् ।
 क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् ॥ १३८ ॥
 श्रेष्ठं बलकरं धन्यं हृद्यं हृद्यं रसायणम् ।
 श्लोमस्त्रोजस्करं स्वयं मायुष्यं प्राणवर्धनम् ॥ १३९ ॥
 सहं हयति शुष्कांश्च पुरुषान्दुर्बलेन्द्रियान् ।
 सर्वरोगविनिर्मुक्तं स्तोयसिक्तो यथा द्रुमः ।
 कामदेव इति ख्यातं सर्पिरुक्तं महागुणम् ॥ १४० ॥
 इति कामदेवघृतम् ।

अनन्ताशारिवापन्नं सलोभं नीलमुत्पलम् ।
 कल्कैरेतैः पचेत्सर्पिः सक्षीरं नाशनं परम् ॥ १४१ ॥
 रक्तपित्तं प्रशमयेन्नारीणां प्रदरं तथा ॥ १४२ ॥
 इत्यनन्ताद्यं घृतम् ।

हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
 वासाघृतं शतावर्था सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १४३ ॥

दूर्वामधुकमस्त्रिष्टा द्राक्षेक्षुरसचन्दनैः ।
 शारिवाहयनक्ताक्षैः स्त्रैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४४ ॥
 क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ।
 रक्तपित्तहरं ह्येतं हृद्यं वातघ्नमुत्तमम् ।
 दूर्वातैलमितिख्यातं शशिवर्णकरं महत् ॥ १४५ ॥
 इति दूर्वाद्यं तैलम् ।

मधुकं मधुकं द्राक्षात्वक्षीरोपिप्पली तथा ।
 त्रिजातस्य त्रयः कर्पाः शर्करायाः पलद्वयम् ॥ १४६ ॥

द्राचामधुकखज्वूरं पलांशं यक्षचूर्णितम् ।
 मधुनागुटिकाबद्धाः घ्नन्तोह पित्तशोणितम् ॥ १४७ ॥
 कासश्वासारुचिच्छर्दिं मूर्च्छां हिकामदन्त्रमान् ।
 घतचयं स्वरभ्रंशं श्लेहान दीर्घमारुतान् ॥ १४८ ॥
 रक्तनिष्टीव हृत्पाश्वं रुक्पिपासाज्वरानपि ।

इति मधुकाद्यागुटिका ।

वृषं पुरातनं वापि कूष्माण्डं कठिनं दृढम् ।
 त्वक्क्षिराभिविनिर्मुक्तं मन्त्रबीजैर्विवर्जितम् ॥ १४९ ॥
 सुखं सुपिष्टं दृष्ट्वादि वस्त्रेणैव तु पीडितम् ।
 विशुष्कमातपे किञ्चिद् गृह्णीयात्तुतुला ततः ॥ १५० ॥
 धौदुम्बरे कटाहे तु पचेत्प्रस्थं तु सर्पिषः ।
 छात्वा क्षौद्रनिर्भं तस्मिन् क्षिपेत् खण्डयत भिषक् ॥ १५१ ॥
 कूष्माण्डपीडनात्तोयं तेनैव विपचेत्पुनः ।
 सुतसर्पिर्यदा पश्येत्तदा पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १५२ ॥
 सुखिन्नपाके निष्पन्ने सर्पिरर्द्धं क्षिपेन्मधु ।
 कणापलहयं चूर्णं जीरकञ्च सनागरम् ॥ १५३ ॥
 त्रिगुग्गुलुं सधान्याकं भरिचं शुक्तिपाणिकम् ।
 खादेदग्निबलापिक्वी पथ्यभुञ्जान्नया नरः ॥ १५४ ॥
 कासश्वासं घतचीणं यक्ष्माणं हृदये रुजम् ।
 रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृट्छर्दिंश्च विमुञ्चति ॥ १५५ ॥
 वैश्वर्यं पीनसं कार्श्यं जीमूतमिव मारुतं ।

इति खण्डकूष्माण्डकम् ।

कूष्माण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् ।
 पचेत्तमे घृतप्रस्थे शनैस्ताम्बमये कटे ॥ १५६ ॥
 यदा मधुनिमं पाकं रूदा खण्डयते न्यसेत् ।

पिप्पलीशृङ्गवेराभ्यां द्वेपले जोरकस्य तु ।

त्वगैलापत्रमरिचं धान्यकानां पलाशकम् ॥ १५० ॥

न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्यासघट्टयेत्ततः ।

तत्पक्वं स्थापयेद्वाण्डे दत्त्वा चोद्रेण तुतार्चकम् ॥ १५१ ॥

तद्यथाऽग्निबलं खादे द्रक्तपित्तोक्षतक्षयी ।

कासश्वासतमच्छर्दिं दृष्ट्वाञ्चरनिपीडितः ॥ १५२ ॥

हृथ्यं धुनर्नवकरं वलवर्णप्रसादनम् ।

उरः सन्धानकरणं हृद्दणं स्वरबोधनम् ॥ १५३ ॥

अग्निभ्यां निर्मितं येष्ट कुष्माण्डकरसायनम् ।

इति खण्डकूष्माण्डकः ।

पञ्चाशच्च पलं खिन्नं कूष्माण्डाग्नस्यमाज्यतः ।

पक्वं पुलयत खण्डं वासाकाथाढके पचेत् ॥ १५४ ॥

शभाधात्रीघनैर्भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कर्पिकैः ।

शैलेय विश्वधान्याक मरिचैश्च पलाशकैः ॥ १५५ ॥

पिप्पलीकुडवस्त्रेव मधुमानी प्रदापयेत् ।

कास श्वास क्षय द्विकां रक्तपित्तं हलीमकम् ।

हृद्रोगमन्त्रपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपीडति ॥ १५६ ॥

—०—

युक्तसर्पिपिकूष्माण्डे पाके बन्धेनुसुद्रया ॥ १५७ ॥

इति वासाकूष्माण्डः ।

कूष्माण्डकविधानेन सूरण परिकीर्तित ।

अग्निमा मूढवातानां मन्दाग्निना विशेषतः ॥ १५८ ॥

इति सूरणपाकः ।

चीरमिचुरसं यूयं पञ्चमूलीकषायिजम् ।

अनुपानं प्रयोक्तव्यं खण्डकूषाण्डकादिषु ॥ १६६ ॥

—०—

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ।

तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं मिषक ॥ १६७ ॥

चूर्णानामभयानाच्च खण्डाच्छुद्धाच्छतं तथा ।

हे पले पिप्पलीचूर्णात् सिद्धयेते च माधिकात् ॥ १६८ ॥

कुडवं पलमात्रन्तु चातुर्जातन्तु चूर्णितम् ।

क्षिप्वा विलोडितं खादे द्रक्तपित्तं यथानलम् ॥ १६९ ॥

कासश्वासश्चहीतस्य यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ १७० ॥

इति वासावली ।

—०—

वासाकुटजकूषाण्ड शतपत्रगा सहास्रता ।

नित्यमाद्र्हाः प्रयोक्तव्या मानतो द्विगुणा मताः ॥ १७१ ॥

—०—

चीरं चतुर्गुणं सेष्ठाद् दृतं द्विगुणमुत्तमम् ।

चूर्णपादश्च वैङ्ग्यं दद्यान्मधुसिते समे ॥ १७२ ॥

एकीकृत्य पचेत्तेहं खादेदग्निबलं यथा ।

रक्तपित्तं जयत्युग्रं खण्डखाद्यं रसं स्मृतम् ॥ १७३ ॥

इति शर्करासमं खेपम् ।

अमृता विहता दन्ती त्रायणी खदिरी हृथ ।

विषको भृङ्गराजश्च कीकिलाश्च मपुष्कर ॥ १७४ ॥

धुनर्नवावसाकायाः शिपुमोरटदारकाः ।

क्षुहीरविरसो दर्मः कुशास्त्रि सह पीबरी ॥ १७५ ॥
 गवाक्षीवरुणः कन्द खविकातालमूलिका ।
 नागबलाकणामूलं कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका ॥ १७६ ॥
 पलोन्मितानि सर्वाणि जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 अष्टभागावशिष्टं कषायमुपकल्पयेत् ॥ १७७ ॥
 त्रिफलायास्तथा प्रस्थं जन्नाष्टगुणपाचितम् ।
 तस्मादष्टावशेषस्तु कषायस्तु परिसृतः ॥ १७८ ॥
 माक्षिकेन हतश्चापि पुटितश्च यथाविधिः ।
 आयसं चूर्णितं पूतं पलं शोडशसंमितम् ॥ १७९ ॥
 पलान्यभ्रस्य चत्वारि तावन्ति गन्धकस्य च ।
 द्वे पले च रसस्यापि पुटितस्य यथाविधिः ॥ १८० ॥
 गुडस्य च पलान्यष्टौ सितायाश्चाय पैत्तिके ।
 रक्तपित्तेऽयं खण्डस्य मत्स्यखण्डा वाथ कार्ष्णिके ॥ १८१ ॥
 शुम्भुलोर्दिपलं दत्त्वा प्रस्थार्धं सर्पिषस्तथा ।
 एवं पाकविधिस्तु पचेन्नोहं समाहितः ॥ १८२ ॥
 शीतेऽवतार्यमधुनः क्षिपेदष्टपलं भिषक् ।
 माक्षिकस्य विशदस्य द्विपलं रजसः क्षिपेत् ॥ १८३ ॥
 शिलाजतोस्तथा चूर्णं पलार्धं संमितं भिषक् ।
 अथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥ १८४ ॥
 त्रिकटुत्रिफलादन्ती विहता जीरकद्वयम् ।
 गायत्रिसारं तालीशं धान्यकं मधुयष्टिका ॥ १८५ ॥
 एमारसांजनं शृङ्गी चित्रकं चव्यमुस्तकम् ।
 घातुर्जातककटोत्थं लवङ्गं जातिकं फलम् ॥ १८६ ॥
 द्राक्षाखजूरकं चूर्णं पलार्धं संमितं भिषक् ।
 एषः लोहवरः श्रीमान् सर्वव्याधिप्रणाशनः ॥ १८७ ॥

यत्र यत्र प्रयुञ्जीत तत्तदाशु विनाशयेत् ।
 रक्तपित्तेऽम्बपित्ते च क्षये कुष्ठे ज्वरेऽरुचौ ॥ १८८ ॥
 दुर्गन्धि चोदरे शूले ग्रहण्याद्यामवातके ।
 वातरक्ते मूत्रकृच्छ्रे प्रमेहे शर्करागदे ॥ १८९ ॥
 अस्योपयोगान्मनुजा स्तारुण्यमधिगच्छति ।
 ब्रह्मचर्येण कुर्वीत भूतं माक्षिकसर्पिषा ॥ १९० ॥
 मापकां रतिका हृष्या यावदष्टौ च मापकाः ।
 वर्जयेद् द्विदल सूपं मांसं चानूपसम्भवम् ॥ १९१ ॥
 ककारपूर्वकं सर्वं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 अमृताख्यो वरो लोहः सर्वत्रैवोपयुज्यते ॥ १९२ ॥
 अनेन जन्तवः स्वस्था नीरुजः सन्ति नान्यथा ।

इत्यमृताख्यं लोहरसायणम् ।

शतावरीक्षिन्नरुहा हृषमण्डतिकावला ।
 तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्वचस्तथा ॥ १९३ ॥
 मर्गीपुष्करमूलस्य पृथक् पञ्चपलानि तु ।
 जलद्रोणे विपक्तस्य मष्टभागावशेषितम् ॥ १९४ ॥
 दिव्यौषधि हतम्यापि माक्षिकेन हतस्य च ।
 पलद्वादश देयं रुक्मलोस्य चूर्णितम् ॥ १९५ ॥
 खण्डतुल्यं घृतं देयं पलपोडशकं बुधैः ।
 पचेत्तान्ममये पात्रे गुड़ादेः पाकवदयथा ॥ १९६ ॥
 मस्यार्धं मधुनी देयं शुभाश्वजतुकं त्वचम् ।
 शृङ्गं विडङ्गं कण्ठाच शृङ्गनाजी पलं पलम् ॥ १९७ ॥
 त्रिफलाधान्याकं पत्रं द्वयं मरिचकेशरम् ।
 घूर्णं दत्त्वा समयितं सिग्धभाण्डे निघापयेत् ॥ १९८ ॥

यथा कालं प्रशुक्लीत विडालपदकं ततः ।
 गव्यक्षीरानुपानञ्च सेव्य मांसरसं पथः ॥ १८८ ॥
 गुरुवृथापानानि स्निग्धं मांसादि वृंहणम् ।
 रक्तपित्तं प्रदुष्टञ्च चयं कासं विशेषतः ॥ २०० ॥
 वातरक्तं प्रमेहञ्च शीतपित्तं वमिं कृमम् ।
 खयथुं पाण्डुरोगञ्च कुष्ठं ग्रीहोदरं तथा ॥ २०१ ॥
 घानाहं रक्तस्रावञ्च अक्षपित्तं निहन्ति च ।
 चक्षुष्यं वृंहणं हृथ्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ॥ २०२ ॥
 आरोग्यं पुत्रदं येष्टं कायाऽग्निबलवर्धनम् ।
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ २०३ ॥
 छागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्कराः शशाः ।
 कुलिङ्गाः क्षणसाराये तेषां मांसानि योजयेत् ॥ २०४ ॥
 नारिकेरपयः पानं सुनिपन्नकवास्तुकम् ।
 शुष्कमूलकजीवाण्य पटोलं वृहतीफलम् ॥ २०५ ॥
 फलं वार्त्ताकपक्वान् खजूरं स्वादुदाडिमम् ।
 ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसम्भवम् ॥ २०६ ॥
 वर्जनीयं विशेषेण खण्डकाद्य समश्रिता ।

इति खण्डखाद्यो लेहः ।

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं वह्निरन्तश्च भेषजम् ।
 रक्तपित्ते हितं तच्च क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ २०७ ॥
 शीतावगाहसेकाद्याः प्रशस्तारक्तपित्तिनाम् ।
 दाडिमामलकं विद्वानम्बसात्मप्राय दापयेत् ॥ २०८ ॥
 शालिपष्टिकनीवारं घणमुद्गमसूरकाः ।
 श्यामाकाश्च प्रियम्बश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ २०९ ॥
 पटोलनिम्बवेङ्गाश्च तण्डुलीयादयो हिताः ।

पारावतकपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्णकान् ॥ २१० ॥
 शशान्कपिञ्जलानैश्च झरिणान् कालपुच्छकान् ।
 रक्तपित्तहरान्विद्या द्रुमांस्त्वेषां प्रयोजयेत् ॥ - -
 ईषदस्नाननस्नाद्य धृतभृष्टान् सशर्करान् ॥ २११ ॥
 सामान्यो हितयोगेषु द्रव्यशक्तिं समीक्ष्य हि ।
 प्रयोज्यो रक्तपित्तादौ योगो वातादिजं गदे ॥ २१२ ॥
 इति वङ्गसेने रक्तपित्तनिदानचिकित्साधिका
 समाप्तः ॥ ८ ॥

—०—

अथ राजयक्ष्मनिदानमाह ।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमासनात् ।
 त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतु च दुष्टयात् ॥ १ ॥
 कफप्रधानैर्दीपेस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
 अतिव्यवायिनो वापि क्षीणैरेतस्यऽनन्तराः ।
 क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शयति मानवः ॥ २ ॥
 श्वासाद्वासादकफसंस्त्रवतालुशोष
 यम्यग्निसादमदपोनसकासनिद्राः ।
 शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शक्ते क्षणो भवति मांसपरोरिरं सुः ॥ ३ ॥
 स्वप्नेषु काकशुकशङ्खकिनीलकण्ठ
 गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाय ।
 तं याद्वयन्ति सनदीर्विजलाय पद्मे-
 ष्टुप्कांस्तरुनूपवनधूमदवादितांश्च ॥ ४ ॥

षंसपार्श्वामितापथ सन्तापः करपादयोः ।
 ज्वरः सर्वाङ्गगथेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ १ ॥
 कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरभेदो महारुचिः ।
 अग्निमान्द्यं विजानीया लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ २ ॥
 स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचथांसपार्श्वयोः ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारथ पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ३ ॥
 शिरसः परिपूर्णं त्व मभक्ताच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य चोद्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ४ ॥
 भक्ताद्वेपो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
 स्वरभेदथ जायन्ते पङ्कुरूपे राजयक्ष्मणि ॥ ५ ॥
 एकादशभिरेभिर्वा पङ्कभिर्वापि समन्वितम् ।
 कासातिसारपार्श्वार्त्तिं स्वरभेदाऽरुचिज्वरे ॥ १० ॥
 त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गेः ज्वरकासाऽष्टगामयैः ।
 लज्जाच्छोषार्दितं जन्तुं स्ममिच्छन् विपुलं ययः ॥ ११ ॥
 सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसवलक्षयैः ।
 युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोप्यतोऽन्यथा ॥ १२ ॥
 महाशनं क्षीयमाणं मतिसारप्रपीडितम् ।
 शूनमुष्कोदरश्चैव यक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 शक्ताच्चमन्नदेष्टार मूर्ध्वग्नासनिपीडितम् ।
 कृच्छ्रेण बहुमेहतं यच्चाहन्तीह मानवम् ॥ १४ ॥
 परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभिषग्निरुपक्रान्तस्तारुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥
 उपक्रमेदात्मयन्तं दीप्ताग्निमक्लृप्तं नरम् ॥ १६ ॥
 ध्यावायशोकवार्धश्च व्यायामाऽध्वप्रशोधितान् ।
 व्रणोरक्षतसंज्ञो च शोषितो लक्ष्यैः शृणु ॥ १७ ॥

व्यवायशोपीशुकस्य चयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
 पांडुदेहो यथा पूर्वं क्षीयन्ते चास्य घातवः ॥ १८ ॥
 प्रधानशीलः स्वस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
 विना शुकचयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ १९ ॥
 क्षराशोपी कृशो मन्दो नष्टबुद्धिबलेन्द्रियः ।
 कम्पनोऽरुचिमान् भिन्न कांक्षयांश्च हतस्वरः ॥ २० ॥
 क्षीवति क्षेपणाहीनो गौरवारुचिपीडितः ।
 संप्रसुतास्यनासाचः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ २१ ॥
 पध्वशोपी च स्वस्ताङ्गः संस्पृष्टपरुषच्छविः ।
 प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ २२ ॥
 व्यायामशोषोभूयिष्ठ मेभिरेव समन्वितः ।
 लिङ्गैरुच्यतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २३ ॥
 रक्तक्षयाद्देदनाभि स्तयैवाहारयन्त्रणात् ।
 क्षणितस्य भवेच्छेषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

व्यवायशोपिणां क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
 सकलैर्मधुरैर्दृष्टैः जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ २५ ॥
 क्षर्पणाम्नासनैः क्षीरैः सिग्धैर्मधुरशीतलैः ।
 क्षीपनैर्लघुभिश्चात्रैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ २६ ॥
 आस्यासुखैर्दिवास्वप्न शीतैर्मधुरहृद्दणैः ।
 तक्रमांसरसाहारै रध्वशोपिणमाचरेत् ॥ २७ ॥
 मृणशोषं जयेत् सिग्धैर्दोषनैः स्वादुशीतलैः ।
 रूपदधैरनघैर्वा यूपमांसरसादिभिः ॥ २८ ॥

व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
 उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना शैषिकेन तु ॥ २९ ॥
 बलिनी बहुदोषस्य पञ्चकर्माणि कारयेत् ।
 यक्षिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ ३० ॥
 शुक्रायतं बलं पुसां मलायतञ्च जीवितम् ।
 अतो विशेपात् सरत्तेष्ट यक्षिणी मलरतसी ॥ ३१ ॥
 शालिपट्टिकगोधूम यवसुद्गादयः शुभाः ।
 मद्यानि जाङ्गलाः पक्षि मृगाः शस्ताविशोपिताः ॥ ३२ ॥
 मूलकानां कुलित्यानां यूपैर्वा सूपसंस्कृतैः ।

—०—

सपिप्पलीकं सयथं सकुलित्यं सनागरम् ।
 दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रस पिबेत् ॥ ३३ ॥
 ब्रेन पण्डुनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ३४ ॥
 दृश्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
 पादस्थं संस्कृतं चान्धं पण्डितो यूप उच्यते ॥ ३५ ॥
 इति पण्डितयूपः ।

धान्यकं पिप्पली विश्व दशमूलीजलं पिबेत् ।
 पार्श्वशूलज्वरश्वास पीनसादि निवर्तये ॥ ३६ ॥
 अश्वगन्धान्ता भांगी दशमूलीवचाहपा ।
 पुष्करातिविप्रेहन्ति क्षयं क्षीररसाग्निः ॥ ३७ ॥
 कपिमांसं समादाय श्लक्ष्णचूर्णन्तु कारयेत् ।
 तत्पिबेत् क्षीरसंयुक्तं क्षयरोगहरं परम् ॥ ३८ ॥
 छारिणं क्षागमांसन्तु श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ।
 अलाक्षीरेण पातव्यं क्षयव्याधिविनाशनम् ॥ ३९ ॥
 दशमूलवचाराद्या पुष्करसुरदादनागैः कथितम् ।

पेयं पार्श्वशिरोरुक् चयकासादि शान्तये सलिलम् ॥ ४० ॥
 ककुभत्वङ्गागबला वानरिबीजानि चूर्णितं पयसि ।
 पक्वं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ ४१ ॥
 स्थिरा पुनर्नवैरण्ड वासर्पभाः सजीवकाः ।
 खदंद्वाभीरुलांगूली विदारोहंसपादिका ॥ ४२ ॥
 हृहृत्यौ हृदिकाली च द्वे मेदे मर्कटी तथा ।
 शोपगुल्मानिलग्नास कासपित्तहरो गणः ॥ ४३ ॥
 द्विपञ्चमूलीमगधा धान्यनागरजं जलम् ।
 चातुर्जातकसंयुक्तं पिबेन्नित्यं क्षयातुरः ॥
 कासज्वरादिशमनं बलपुष्टिविवर्धनम् ॥ ४४ ॥
 समूलपत्रच्छदपल्लवाया रसः प्रयोज्यो मदयन्तिकायाः ।
 मासोपबोगेन समस्तलिङ्गं यक्ष्माणमुग्रं हरति प्रसङ्ग ॥ ४५ ॥
 छागमांमं पयः छागं छागं सर्पिः सनागरम् ।
 छागोपसेवाशयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ ४६ ॥
 कूष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितम् ।
 साक्षाकर्षद्वयं पीत्वा जयेद्रक्तक्षयं नरः ॥ ४७ ॥
 व्योषं शतावरोत्रोणि फलानि द्वे बले तथा ।
 सर्वाभयहरो योगः सेव्यो लोहरजोन्वितः ॥ ४८ ॥
 एतद्वर्धः क्षतं हन्ति कण्ठजां विविधां रुजम् ।
 राजयक्ष्माणमत्युग्रं वाहृस्तम्भमयार्दितम् ॥ ४९ ॥
 मधुनाद्या विडङ्गाग्रं जतुलोहघृताभयाः ।
 घ्नन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताग्निः ॥ ५० ॥
 धव्यव्योषविडङ्गानि चूर्णं कृत्वा निह्वेदरः ।
 सर्पिमधुभ्यां सुष्येत चयरोमाश्च भङ्गयः ॥ ५१ ॥
 दिनकरदीधितिगोपित पारावतमांसमनुदिनं नियतम् ।

यो लेदिमधुघृताभ्यां सजयति यस्मात्प्रमत्तग्राम् ॥ ५२ ॥

कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान् ।

मधुसर्पियुतो वाश्वगन्धा कृष्णासितोद्भवः ॥ ५३ ॥

शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहेत् क्षयौ ।

क्षीराशी लभते पुष्टिं मतुल्ये चाज्यमाक्षिके ॥ ५४ ॥

शतपुष्पा नतं कुट्टं मधुकां देवदारु च ।

पिष्ट्वा लेपः ससर्पिष्कः पृष्टपार्श्वशङ्खु च ॥ ५५ ॥

चूर्णं काकुभमिष्टं वासकरसभावितं बह्वन्वारान् ।

मधुघृतसितोपलाभि लिह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ ५६ ॥

—०—

जीवन्ती शतबीजा च विकसा सुपुनर्नवा ।

अश्वगन्धामयाभांगी तर्कारीमधुकां बला ॥ ५७ ॥

विदारोसर्पपा कुट्टं तंडुलीयाऽतसीफलम् ।

मापास्तिलाश्च किट्छ्व सर्वमेकात्र चूर्णयेत् ॥ ५८ ॥

यवचूर्णञ्च द्विगुणं दद्याद्युक्तं समाक्षिकम् ।

एतदुद्धर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ५९ ॥

पुष्टये शोषिणां कार्यं मभ्यगोद्धर्तनादिकम् ।

इति जीवन्त्याद्युद्धर्तनम् ।

पिवेन्नागवलामूलं सार्धं कर्पे विवर्द्धितम् ।

पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवर्त्तारिनन्नभुक् ॥ ६० ॥

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुः बलारोग्यकरः परः ॥ ६१ ॥

—०—

मितोपलातुगाक्षीरी पिप्पली बहुला त्वचः ।

अन्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिपा ॥ ६२ ॥

चूर्णितं प्राशयेदेतच्छ्वासकासज्वरापहम् ।

पार्श्वशूलश्च मन्दाग्निं सुप्तनिद्रामरोचकम् ।
हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥ ६२ ॥

इति सितोपलादिलेहः ।

तालीसपत्रं भरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवद्वरा त्वगैला चार्द्धभागिके ॥ ६४ ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
कासखासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ ६५ ॥
हृत्पाण्डुरहणीदोष श्लेहशोषञ्चरापहम् ।
छर्द्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६६ ॥
कल्पयेद् गुटिकाश्चैव चूर्णं पक्ता सितो पलम् ।
गुटिका ह्यग्निसंयोगा चूर्णात्तप्तुतरा स्मृता ॥ ६७ ॥

इति तालीसादिचूर्णगुटिका ।

तालीशं चित्रकं व्योषं दाडिमं तित्तिडोयकम् ।
एतेषां पलिकान् भागान् दीप्यको गजपिप्पली ॥ ६८ ॥
ययानी शतमेदश्च लमिघ्नं ग्रन्थिकं तथा ।
चण्डश्च फेसरश्चैव हृत्पुषाजाज्यधान्यकम् ॥ ६९ ॥
जातीफलं लवङ्गश्च त्रिसुगन्धं कषा शुभा ।
एतेषां कर्पमेयान्तु द्विगुणा शर्करा भवेत् ॥ ७० ॥
पीनसं राजयक्ष्माशं हृद्रोगं वातपैत्तिकम् ।
भूषणक्ष्माश्वेवरोगान् पांडुरोगं हलोमकम् ॥ ७१ ॥
अशीतिं वातजान् रोगांयत्वारिंशश्च पैत्तिकान् ।
विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव त्रैकादशगलपद्मान् ॥ ७२ ॥
प्वराच्छूलानि चार्णांसि भगन्दरांश्च गोषकान् ।
वैशद्यध्वजनश्चैव ऊरुन्तान् हनुषहम् ॥ ७३ ॥

महातालीशमित्येतत् सर्वान् व्याधीन् व्यपोहति ॥ ७४ ॥

इति महातालीशादिचूर्णम् ।

तालीसमरिचनागर पिप्पलीतमूलमुटिफसत्वचः ।

जातिफलमृषालं त्वक्चीरीमुस्तुतुल्यांशम् ॥ ७५ ॥

चूर्णं त्रिगुणसितोपल मेतद्रुचं प्रदीपनं हृद्यम् ।

ज्वररक्तपित्तकास श्वासक्षयगुल्मशूलघ्नम् ॥ ७६ ॥

कृम्यतिसारग्रहणी हृद्रोगा मूढमारुतं दाहम् ।

करचरणादिषु श्रमयति पांडुमर्दं कण्ठरोगञ्च ॥ ७७ ॥

इति तालीशार्थं चूर्णम् ।

कर्पूरचोचकं कोल जाजीफलदलैः समैः ।

जवङ्गमांसीमरिचैः कृष्णाशुण्ठीविवर्धितैः ॥ ७८ ॥

चूर्णं सिता समं हृद्यं रोचनं क्षयकासजित् ।

वैश्वर्यश्वासगुल्मार्थः कर्दिकण्ठामयापहम् ॥ ७९ ॥

प्रयुक्तं चान्नपानेषु भेषजहेपिणां हितम् ॥ ८० ॥

इति कर्पूरार्थं चूर्णम् ।

जातिफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिलाः ।

बालीसं चन्दनं शुण्ठी जवङ्गं चोपकुक्षिका ॥ ८१ ॥

कर्पूरं चाभयाधानी भरिचं पिप्पलीतुगा ।

एषामक्षसमा भागा द्यातुर्भातकसंयुताः ॥ ८२ ॥

पलानि सप्तमङ्गायाः शर्करा समं योजिताः ।

जयेत्कासं क्षयं श्वासं ग्रहणीमग्निमार्दवम् ॥ ८३ ॥

वातक्षेपोद्भवांश्चान्यान् प्रतिश्यायानऽरोचकान् ।

एतानेव रुजो हन्ति हृत्तमिन्द्राशनिर्यथा ॥ ८४ ॥

इति जातिफलादिचूर्णम् ।

शृङ्गार्जुनाश्वगन्ध नागबलापुष्कराद्वयाह्निबद्धहाः ।

तालीसादिसमेता चेद्वा मधुसर्पिभ्यां यक्ष्महराः ॥ ८१ ॥

शृङ्गाय चूर्णम् ।

यवानीतित्तिडोकञ्च नागरश्चास्त्रवेतसम् ।

दाडिमं वदिरश्चास्त्रं कार्पिकानुपकल्पयेत् ॥ ८२ ॥

धान्यसौवर्चलाजाजी वराङ्गं चार्द्धकार्पिकम् ।

पिप्पलीनां पलञ्चैकं द्वे पले मरिचस्य च ॥ ८३ ॥

शर्करायाश्च चत्वारो पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।

जिह्वासंशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ ८४ ॥

हृत्प्रीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाह नाशनम् ।

कासश्चामहरं ग्राहो ग्रहण्यर्शो विबन्धनुत् ॥ ८५ ॥

इति यवान्याय चूर्णम् ।

सूक्ष्मेनाकेसरं त्वक् च पत्रं तालीशजं तुगा ।

पृथ्विका दाडिमं धान्यं जीरकञ्च द्विकार्षिकम् ॥ ८६ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चयश्चित्तकनागरम् ।

मरिचं दीप्यकञ्चैवं वृक्षाश्च चास्त्रवेतसम् ॥ ८७ ॥

अजमोदाजगन्धा च दधित्यस्येति कार्षिकम् ।

प्रदेयमिह शुद्धायाः कर्करायाश्चतुष्पलम् ॥ ८८ ॥

चूर्णं मन्त्रि प्रदातव्यं परमं रुचिवर्धनम् ।

प्रीहकाममधार्गामि श्वाभं शूलं क्षयरं वमिम् ॥ ८९ ॥

निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।

यातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ९० ॥

इति सूक्ष्मेसाय चूर्णम् ।

गुडुचीगारियाफल्ग्या पक्षमूलीवलाहपम् ।

समूतपत्रयाश्चतुष्टयमदशयनानि च ॥ ९१ ॥

जसद्रोणे विपक्षव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

पिप्पलीचन्दनं लोध्रं ङ्गीविरोशीरर्पणम् ॥ ८६ ॥

पाठाभूनिम्बयद्वाह्नं त्रायन्तो नीलसुत्पलम् ।

मुस्तकेन्द्रयवाः शण्ठो कटुकं सदुरालमम् ॥ ८७ ॥

त्वक्पत्रं हृपमूलञ्च कल्कैरर्धपलैर्भिषक् ।

अजाक्षीरेण तत्तुल्यं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८८ ॥

हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं रक्तपित्तं त्रिदोषजम् ।

श्वासकासक्षतक्षीणं दाहशोथरुजापहम् ॥ ८९ ॥

इत्यमृतार्घ्यं घृतम् ।

शसामृतारिष्टनिदग्धिकानां रसेऽखगन्धेमधसार्जुनाम् ।

सिद्धं सपञ्चोपणपुष्कराणां कल्कैर्घृतं छागपयस्यु गोपे ॥ १०० ॥

इति वासार्घ्यं घृतम् ।

बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्यामलकेन च ।

सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्थं पेयमनुत्तमम् ॥ १०१ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

घृतं खर्जूरनृक्षोका मधुकैः सपर्ययकैः ।

सपिप्पलीकैर्वैखर्यं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १०२ ॥

इति खर्जूरार्घ्यं घृतम् ।

एलाजमोदामलकाभयाच्च गायत्रिनिम्बागनसालसारान् ।

विडङ्गभङ्गातकचित्तकश्च कटुविकाशोदसुराद्रिकांस्तु ॥ १०३ ॥

पक्षा जले तेन पचेत्तु सर्पिस्तस्मिंस्तु सिद्धे त्ववतारिते च ।

त्रिंशत्पलान्यत्र सितोपनायादद्यात्तुगाक्षीरिपलानि षड् च ॥ १०४ ॥

प्रस्थे घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात् चौद्रं ततो मन्यक्तं विदध्यात् ।

पल पल प्रातरतो लिङ्गेच्च पद्यात्पिबेत् क्षीरमतन्द्रितय ॥ १०५ ॥

एतद्विधेयं परमं पवित्रं दोषघ्नमायुष्यतमं तथैव ।

यक्ष्माणमाशुव्यपहन्ति नूनं पाण्डुमयश्चैव भगन्दरश्च ॥ १०१ ॥
 न चात्र किञ्चित्परिवर्जनीयं रसायनश्चैतदुपास्य मानम् ।
 द्रव्यैल्लामन्यहतम्

अत्र चतुर्गुणकाथेन कल्कमिदं पाच्यम् ।

—०—

दशमूलोद्धृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियाश्रयम् ।
 सपिप्पलीकं सक्षौद्रं हृतं स्वरविशोधनम् ॥ १०७ ॥
 शिरः पार्श्वींश्चशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १०८ ॥
 इति दशमूलोद्धृतं हृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचिचकनागदेः ।
 सयावशूकैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं हृतम् ॥
 कल्कोऽत्रपादिकः कार्यः क्षीरश्चापि चतुर्गुणम् ॥ १०९ ॥
 इति षडङ्गहृतम् ।

जीवन्ती मधुकं द्राक्षा फलानि कुटजस्य च ।
 शण्ठीपुष्करमूलश्च व्याघ्रीगोक्षुरकं बला ॥ ११० ॥
 नीलोत्पल चामलकी त्रायमाणा दुरालभा ।
 पिप्पली च समष्टिष्टा हृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ १११ ॥
 एतद् व्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
 रूपमेकादशविधं सर्पिर्यं व्यपोहन्ति ॥ ११२ ॥
 इति जीवन्त्याद्यं हृतम् ।

पिप्पलीगुडसंयुक्तं क्वागक्षीरयुतं हृतम् ।
 एतदग्निं विह्वलयं सर्पिर्यं चयकासिनाम् ॥ ११३ ॥
 इति पिप्पलीहृतम् ।

यटोदनागुडूथस्य पञ्चमूलतुलां पचेत् ।
 द्रोणिपामहमाकस्ये तत्र पानं पचेद् हृतम् ॥ ११४ ॥

धात्रीविदारीक्षुरसि त्रिपात्रे पयसोऽर्मेणे ।

सुपिटैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥ ११५ ॥

ससैन्धवं राजयक्ष्माणं सुन्मूलयति शीलितम् ॥

इति पाराशरघृतम् ।

खदंष्ट्रां सदुरालभां चतस्रः पर्णिनीं बलाम् ।

भागानेताम्भितान् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ ११६ ॥

पचेदष्टगुणे तोये चतुर्भागावशेषिते ।

रसे तु पूते द्रव्याणां मेघां कल्कं समाचरेत् ।

शठीपुष्करमूलानां पिप्पली त्रायमाणयोः ॥ ११७ ॥

आमलक्याः किरातस्य तिलस्य कुटजस्य च ।

फलानां शारीवायाश्च सुपिटानचरमम्भितान् ॥ ११८ ॥

तैः साधयेद् घृतप्रस्थं क्षीरं द्विगुणितं भिषक् ।

ज्वरं दाहं भ्रमं शोषं भग्यार्थं शिरोरुजम् ॥ ११९ ॥

लघ्नाक्षुर्दिमतिसारं मेतस्सर्पिर्व्यपोहति ।

पचेदष्टगुणेनात्र घृतं त्रेयं चिकित्सकैः ॥ १२० ॥

इति खदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

कागर्मासं तुलां गृह्य साधयेन्नस्त्वणेऽम्भसि ।

पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १२१ ॥

ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेदे द्वे जीवकर्पभक्तौ तथा ।

काकोलीक्षीरकाकोली कल्कैः पृथक् पलोन्मितैः ॥ १२२ ॥

सम्यक् सिद्धे चावतार्य्य शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।

शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः गुडवं चिपेत् ॥ १२३ ॥

पक्तं प्रक्षालिहेत्पातं र्यक्ष्माणं हन्ति दुस्तरम् ।

क्षतक्षयश्च कासश्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ १२४ ॥

स्वरक्षयसुरोरोगं श्वासं हन्यात् शुदुस्तरम् ।

बलमांसकरं वृथ मग्निसन्दीपनं परम् ॥ १२५ ॥

स्त्रिंशु चतुष्पदे श्रेष्ठं पुंस्तु वै विहगे मतम् ।

इति कागलाद्यं दृतम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कपाये प्रस्थद्वयं मांसरसस्य चैकम् ।

कृष्णं बलायाः सुनियोज्यगर्भं सिद्धं ययः प्रस्थयुत दृतम् ॥ १२६ ॥

सर्वाभिघातोत्थितयस्त्रिशूल क्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ १२७ ॥

इति बलागर्भं दृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।

मञ्जिष्ठा सलिलं दारु कट्फलं पूतिकेशरम् ॥ १२८ ॥

पत्रैले च सुरामांसी कङ्कोलं वनितागुदम् ।

हरिद्रे शारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ १२९ ॥

त्वग्रैण नलिका चैभि स्तैलं मन्तुचतुर्गुणम् ।

लाक्षरससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकम् ॥ १३० ॥

अपस्मारज्वरोन्माद कृत्वा लक्ष्मीविनाशनम् ।

आयुः पुष्टिकरश्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ १३१ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

क्षीरे चतुर्गुणे तैले प्रस्थं सिद्धं तिलोद्भवम् ।

शतशः पाचितं यष्टी पलकस्केन यत्नतः ॥ १३२ ॥

पाननस्यादिभिर्यक्ष्म हृद्गुदामयपांडुजित् ।

ऊर्ध्वजत्रुगुदोन्माद रक्तपित्तविसर्पनुत् ॥ १३३ ॥

इति शतपाकतैलम् ।

ज्वरमन्तापदीर्घान्धे लाघातैले प्रयोजयेत् ।

वासरोगाधिकारोक्तं पारम्पर्योपदेयतः ॥ १३४ ॥

वासकस्य रसप्रस्थं मानिका मितशर्करा ।

पिप्पलीद्विपलं सर्पिर्दत्त्वा सृद्धग्निना पचेत् ॥ १३५ ॥

जेहीभूते ततः पश्चात् शीते क्षौद्रपलाष्टकम् ।

इत्वावतारयेद्द्वयो मात्रया लेहमुत्तमम् ॥ १३६ ॥

नेहन्ति राजयक्ष्माणं श्वासकासश्च दारुणम् ।

गार्ग्यशूलश्च हृच्छूलं रक्तपित्तं क्ष्वरं तथा ॥ १३७ ॥

इति वासावलेहः ।

त्वक्क्षीरोश्वावणीद्राक्षा मूर्वर्यभकजीवकैः ।

श्रीरक्षीक्षीरकाकोली वृद्धतीक्ष्णिकपिच्छुभिः ॥

वृर्जूरविषमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ॥ १३८ ॥

धात्रीविदारोक्षुरस प्रस्थैः प्रस्थं वृतात्पचेत् ।

शर्करायास्तुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ॥ १३९ ॥

इत्वा सर्पिर्गुडान् कुर्यात् कासहिक्का क्ष्वरामयम् ।

पद्मान्तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीभकम् ॥ १४० ॥

शुक्रनिद्राचयं वृष्यां हन्युः कार्श्यं सकामलाम् ।

इति सर्पिर्गुडः ।

विश्वान्निमन्त्यश्लोनाक काश्मर्यः पाटलायला ।

पर्णस्यतस्तः पिप्पल्यः खदंष्ट्रा वृद्धतीक्ष्णम् ॥ १४१ ॥

शङ्खीतामलकीद्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।

अमृता धामया वृद्धिर्जीविकर्षभकौ शठी ॥ १४२ ॥

मुस्तं मुनर्नवा मेढा सूचमैलोत्पलचन्दने ।

विदारोक्षपमूलानि काकोलीकाकनासिका ॥ १४३ ॥

एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।

पञ्चदद्यात्तदैकध्वं जलद्रोणे विधाचयेत् ॥ १४४ ॥

ज्ञात्वा रसगतानेता नौषधानथ तद्रसान् ।

तच्चामलकमुदत्य निष्कुलं तैलसर्पिपोः ॥ १४५ ॥
 पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्धतुलां भिषक् ।
 मत्स्यण्डिकायाः पूताया स्नेहवत्साधुसाधयेत् ॥ १४६ ॥
 पदपलं मधुनद्याच्च सिद्धसिते प्रदापयेत् ।
 चतुष्पलं तुगाचीर्याः पिप्पल्याद्विपलं तथा ॥ १४७ ॥
 पलमेकं निदध्याच्च ज्वगैलापचकेशरात् ।
 इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ १४८ ॥
 कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
 शीष्णचतानां हृद्दानां बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ १४९ ॥
 स्वरक्षयसुरोरीगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
 पिपासां मूत्रशकस्यान् दोषांश्चैवापकर्षति ॥ १५० ॥
 अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योऽपहृन्म्यान्नभोजनम् ।
 अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुष्ठ्वोऽभूत् पुनर्युवा ॥ १५१ ॥
 मेधां श्रुतिं कान्तिमनामयत्वा मायुः प्रहर्षं बलमिन्द्रियाणां
 स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं वर्णप्रसादं धवनातुलोम्यम् ॥ १५२ ॥
 रसायनस्यास्य नगः प्रयोगाक्षमेतजीर्णोऽपि कुटीप्रवेगात् ।
 नराकृतं रूपमपास्य पूर्वं विभर्त्तिरूपं नवयौवनानाम् ॥ १५३ ॥
 केचिदिच्छन्ति मत्स्यण्ड्याः स्थाने तु शितशर्करा ।
 मृदुकल्कं समः पाको भृष्टधात्रा प्रशस्यते ॥ १५४ ॥
 चतुर्भागजले प्रायो द्रव्यं गतं रसं भवेत् ।
 श्रयन्तु च्यवनप्राशः पित्तोद्रेके प्रशस्यते ॥ १५५ ॥
 चत्वारः पण्ड्यवायास्य दीयते प्रथमं किल ।
 इति च्यवनप्रागावलेहः ॥

उषटेक्षुरसः क्षौद्रं तुगाचीर्यास्य युजिमान् ।
 प्रस्य प्रस्यं पृथग्गृह्य शर्करार्धतुलान्तया ॥ १५६ ॥

आत्मगुप्ताफलानाञ्च कुडवं मरिचस्य च ।
 त्रिसुरान्विकृतावापं मन्यानेन विमन्ययेत् ॥ १५७ ॥
 पलिकान्मोदकान् कृत्वा स्थापयेद्वाजने वरे ।
 एतद्विकालमेकं वा खादेदग्निबलं प्रति ॥ १५८ ॥
 बटकान्नियताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सहन्याद्यक्षिणः सद्य एकादशविधं चयम् ॥ १५९ ॥
 स्वरवर्णवल्लोदार्यं तुष्टिपुष्टिविवर्धनम् ।
 आयुथं पौष्टिकं चान्द्यं भूतोपहतचेतसाम् ।
 व्याकुलीकृतदेहानां वृद्धाणां क्षीणरेतसाम् ॥ १६० ॥
 वाजीकरणमप्येवं बन्ध्यानां पुषदं परम् ।
 धनुः स्त्रीमद्यभाराध्व खिन्नानां बलवर्धनम् ॥ १६१ ॥
 हृत्प्लीहग्रहणीदोष मूलकच्छापतन्त्रकम् ।
 अपस्मारविषोन्माद नाशनं तद्रसायनम् ॥ १६२ ॥

इत्युच्चटायो मोदकः ॥

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
 यक्षिण्यां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ १६३ ॥
 नित्यं स्वदेवपूजा भक्ति भैषज्य देवता गुरुषु ।
 छागल्लमांसपयोऽश्वन् जीवति यच्चमोक्षिरं हृतिमान् ॥ १६४ ॥
 पद्मवान् सत्वरवैकृतादीन् जयेद्यथाक्षिप्रमवेक्ष्यशास्त्रम् ।
 गतेत् कुवैद्यप्रतिपादितानि बुद्धेर्विरुद्धानि च भैषजानि ॥ १६५ ॥
 इति वङ्गसेनेराजयक्ष्मनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १० ॥

अथ क्षतक्षयनिदानमाह ।

धनुराऽऽस्यस्यतोत्यर्थं भारमुद्धहतो गुरुम् ।
 युद्धमानस्य बलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥ १ ॥
 हृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्यतः ।
 शिला काष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २ ॥
 अधोयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
 महानदीं वातरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥
 सङ्घसोत्पततो दूरं तूर्णं वापि प्रवृत्त्यतः ।
 तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ४ ॥
 विक्षते वक्षसिष्याधि र्वलवान् समुदीर्यते ॥ ५ ॥
 स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षस्याल्पमिताशनः ।
 उरोविरुध्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥
 प्रपीड्यते ततः पार्श्वं शृण्वत्यङ्गं प्रवेपते ।
 क्रमादङ्गं बलं वीर्यं रुचिरग्निस्रव होयते ॥ ७ ॥
 ज्वरो दाहो मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधावपि ।
 दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विप्रयितो बहु ॥ ८ ॥
 कासमानस्य वाऽभोक्ष्यं कफः सान्द्रश्च जायते ।
 सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्लौजसः क्षयात् ॥ ९ ॥
 अथ्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ १० ॥
 उरोरुक् शोणितच्छदिः काशो वैशेषिकः क्षते ।
 घीघे मरुत्तमूयत्वं पार्श्वं दृष्टकटीषष्ठः ॥ ११ ॥
 क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्यभिधीयते ।
 संगोपणाक्रमादीनां गोप इत्युच्यते पुनः ॥ १२ ॥
 अन्यनिद्रस्य दीप्तान्तेः साध्यो यमवतो मयः ।

परिसम्बत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं विवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासशोणितदर्शनम् ।
 स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ १४ ॥
 परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभियग्निरुपक्रान्त स्तरुणः शोषपीडितः ॥ १५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

प्राणरोधात् क्षयाद्यापि कोष्टात्पूतियुतात्तथा ।
 क्षतोरस्यऽन्नपाकेन निःश्वासो वाऽतिपूतिकः ॥ १६ ॥
 उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसामधुसंयुताम् ।
 सद्य एव पिवेज्जीर्णं पयोऽद्याश्च सशर्करम् ॥
 पार्श्ववस्तिरुजि चाल्य पित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥ १७ ॥
 भिन्नविट्कः ससुस्ताभिर्विपापाठा सबत्सक्ता ।
 बलाश्लगन्धश्चीपणी बहुपत्नीपुनर्नवा ॥ १८ ॥
 पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥ १९ ॥
 शर्करायवगोधूमं जीवकर्पमकौ मधु ।
 शृतं क्षीरानुपानश्च लिङ्गात् क्षीणः क्षतः क्षयः ॥ २० ॥
 इक्ष्वालिका विसगन्धिः पञ्चकेशरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिवेत् क्षती ॥ २१ ॥
 रक्तटीवी पिवेत्क्षिद्रं लाचारसपयो हृतैः ।
 वर्षाभृशर्करासुस्त शालितण्डुलजं रजः ॥ २२ ॥
 लाक्षाचूर्णन्तु सुकृतं क्षौद्राज्येन समन्वितम् ।
 ब्रह्मलोढं शमयति शोषोज्झतां धमि तथा ॥ २३ ॥

—०—

एलापत्रं त्वचो द्राक्षा पिप्पल्यर्धं पलं तथा ।

सितामधुकखर्जूर मृद्विकाश्च पलोन्मिताः ॥ २४ ॥

संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।

अक्षमात्रास्ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ॥ २५ ॥

कासं श्वासं ज्वरं ह्रिकां हृदि मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्टोदनं दृष्ट्यां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २६ ॥

शोथप्लीहाव्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।

गुटिकातर्पणीवृथा रक्तपित्तश्च नाशयेत् ॥ २७ ॥

इत्येलाद्यागुटिका ।

यष्ट्याच्च नागबलयोः काथे क्षीरसमे घृतम् ।

पयसापिप्पलीमांसी कल्कैः सिद्धं क्षये हितम् ॥ २८ ॥

इति यष्ट्याच्च घृतम् ।

घृतं बलानागबलार्जुनांश्च सिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तं कासानिलोत्थान् शमयत्युदोर्णान् ॥ २९ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रीशीरमञ्जिष्ठा बलाकाशमर्यकसृणम् ।

दर्भमूलं पृष्ठपर्णी बलासूर्यभक्ता स्थिरा ॥ ३० ॥

पलिकान् साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुणवर्षाभू मेदा जीवन्ति जीवकैः ॥ ३१ ॥

शतावर्ण्यादिमृद्दीका शर्करायावणीवृषैः ।

प्रस्थं सिद्धं घृतादात पित्तहृद्रोगगुल्मनुत् ॥ ३२ ॥

मूत्ररुच्छप्रमेहार्गः कामशोषक्षयापहम् ।

धनुः स्त्रीमध्यभाराध्य खिन्नानां बलमांमदम् ॥ ३३ ॥

इति श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

द्राक्षायाः समितं प्रस्थं मधुकस्य पलायकम् ।
 पचेत्तोयादके शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ ३४ ॥
 पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।
 प्रदायसर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥
 सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
 एतद्द्राक्षाघृतं सिद्धं क्षीणघतसुखावहम् ॥ ३६ ॥
 वातपित्तज्वरखास सविस्फोटहलीमकान् ।
 प्रदरं रक्तपित्तञ्च हन्यान्मांसबलप्रदम् ॥ ३७ ॥

इति द्राक्षाघृतम् ।

क्षीरे धात्रीविदारोक्षु क्षीरीणाञ्च तथा रसे ।
 पचेत्क्षमे घृतप्रस्थं मधुकैरिधुकान्वितैः ॥ ३८ ॥
 द्राक्षाद्विचन्दनीक्षीर शर्करोत्पलपद्मकैः ।
 मधूककुसुमानन्ता काश्लरोदणसंज्ञकैः ॥ ३९ ॥
 प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलां तथा ।
 पलार्धकांश्च संचूर्ण्य त्वगैलापत्रकेसरान् ॥ ४० ॥
 विनीयतस्य संलिङ्घान् मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः ॥ ४१ ॥
 अक्षतप्राग्मित्येतदग्निभ्यां परिकीर्तितम् ।
 क्षीरमांसाशिनां हन्ति रक्तपित्तं चतस्रयम् ॥ ४२ ॥
 दृष्णारुचिश्चासकास हृदिमूर्च्छाप्रमर्दनम् ।
 भूत्रकच्छज्वरप्लक्ष बलं स्त्रीरतिवर्धनम् ॥ ४३ ॥

इत्यमृतप्राग् ।

बलाविदारोद्गुल्मा च पञ्चमूलीपुनर्नवा ।
 पञ्चानां क्षीरवृक्षाणां शुद्धाः सुध्वंशिकाः पृथक् ॥ ४४ ॥
 विपाच्य सलिलद्रोणे पूते पादावशीपिते ।
 पादांश्च छागगोक्षीरे विदार्याः स्वरसे पृथक् ॥ ४५ ॥

पथतां क्षीणशक्ताणां रक्ते क्षीरसिंस्थिते ॥ ५६ ॥
 यदिदुर्बलभीरुणां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
 तेनिदोषक्षतस्त्राव दुर्बलानाञ्च योपिताम् ॥ ५७ ॥
 भार्थिनीनां गर्भञ्च स्त्रवेद्यासां म्रियेत च ।
 न्यावल्या हितास्तासां शुक्रशोणितवर्धनाः ॥ ५८ ॥

इति सर्पिर्मोदकः ।

यद्यच्च तर्पणं शीतं भविदाहो हितं लघु ।
 व्रजपानं निषेव्यन्तु क्षतक्षीणे सुखार्थिभिः ॥ ५९ ॥
 शोकं स्त्रियः क्रोधममूयताञ्च
 त्यजेदुदारान्विषयान् भजेत्तु ।
 तथा हिजातींस्त्रिदशान् गुरुञ्च
 वाचञ्च पुण्याः शृणुयाद्विजैभ्यः ॥ ६० ॥

इति वङ्गसैने क्षतक्षयनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ११ ॥

—०—

अथ कासनिदानमाह ।

मोषघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
 मार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् अवधोस्तथैव ॥ १ ॥
 णोष्णदुदानानुगतः प्रदुष्टः समिद्रकांस्यस्वनतुल्यघोषी ।
 तरेति वक्ताक्षहसा सदोषो मनोपिमिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥
 पञ्चकासाः क्षृता वात पित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
 क्षवायोपेक्षिताः सर्वे बलिन्योत्तरोक्तरम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानां मवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

हृच्छहमूर्द्धोदरपार्श्वं शूलीचामाननः क्षीणबलः स्वरौजा ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासतिशृङ्गमेव ॥ ५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रूक्षस्या म्लिजं कासं मादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।

सर्पिर्भिर्वस्त्रिभिः पेया क्षीरयूपरसादिभिः ॥ ६ ॥

वास्तुको वायसीशार्कं मूलकं सुनिपक्षकम् ।

स्नेहात्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ ७ ॥

दध्यारनालाब्धफलं प्रसन्नापानमेव च ।

शस्यते वातकासेषु स्वाद्वस्त्रलवणानि च ॥ ८ ॥

ग्राम्यान्नूपोदकैः शालियवगोधूमपट्टिकान् ।

रसैः मांसात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेदितान् ॥ ९ ॥

दशमूलोऽशुता कासश्चासद्विकारजापहा ।

यथागूर्दीपनीहृष्या वातरोगविनाशिनी ॥ १० ॥

पञ्चमूलोक्तः कायः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

रसासमग्रतो नित्यं वातकासमुदहसति ॥ ११ ॥

रसं कर्कटकानां वा घृतमृष्टं सनामरम् ।

वातकासप्रशमनं शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ १२ ॥

शठीशृङ्गीकणाभांगी गुडवारिदवासकैः ।

सतैर्लैर्वातकासघ्नैर्लेहोयमपराजितः ॥ १३ ॥

भागीद्राचाशठीशृङ्गी पिप्पलीविश्वमेयजैः ।

गुडतैलसंयुतो लेहो दितो मारुतकासिनाम् ॥ १४ ॥

चूर्णिता विश्वदुःस्पर्शा शृङ्गीद्राक्षाशठीसिता ।

लोढा तैलेन वातोत्थं कासं जयति दुस्तरम् ॥ १५ ॥

—०—

दशमूलोकपायेण भांगीकल्कैर्दृतं पचेत् ।

दक्षतित्तिरोनिर्यूहे तत्परं वातकासनुत् ॥ १६ ॥

इति दशमूलाद्यं दृतम् ।

भांगीकल्कैर्दृतञ्चाथ पचेद्द्विचतुर्गुणे ।

भांगीरसं द्विगुणितं वातकासहरं परम् ॥ १७ ॥

इति भांग्यादिदृतम् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्राक्षां दशमूर्लीं शतावरीम् ।

पलिकां मानिकाशांस्त्रीन् कुलित्यान्वदरान् यवान् ॥ १८ ॥

तुलार्द्धं राजमापस्य पादशेषेण तेन तु ।

दृतादृक् समं क्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ १९ ॥

सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः ।

समोक्ष्यवातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

गन्धकासाब्धिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गं रोगाय सङ्गीहोर्ध्वानिलं जयेत् ॥ २१ ॥

जीवकर्पमक्षौ मेदे काकोत्थौ मधुकं सह ।

जीवन्तोजीवनीयोऽयं मधुरो जीवनी गणः ॥ २२ ॥

सूर्यपर्णी विना केचिदष्टवर्गमिमं विदुः ।

ऋद्धिद्विद्युतं चान्ये जीवन्तो मधुकं विना ॥ २३ ॥

इति रास्नाद्य दृतम् ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं सुखं दुरालभाम् ।

गठीपुष्करमूलञ्च त्रैयसी सुरसावचा ॥ २४ ॥

भांगीक्षित्ररुहारास्ना कर्कटाख्या च कार्पिकान् ।

कल्कान्निदग्धिकार्धस्य कपाये पलविंशतिः ॥ २५ ॥

मत्स्यण्डिकाया दत्त्वा तु सर्पिणः कुडवं पचेत् ।

सिद्धशोते पृथक् चोद्रे पिप्पली कुड्वान्वितम् ॥ २६ ॥

चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः चूर्णितं तत्र दापयेत् ।

सैद्येत्कासहृद्रोगश्वासगुल्मानिवारणम् ॥ २७ ॥

इति कण्टकार्यावलेहः । इति वातकासनिदानम् ।

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृपार्तः ।

पित्तेन पीतानि वमैत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ २८ ॥

काकोलीहृहतीमेदा युग्मैः सहपनागरैः ।

पित्तकासे रसक्षीरे यूपाद्याप्युपकल्पयेत् ॥ २९ ॥

वलाह्विहृहतीद्राक्षा वासाभिः कथितं जलम् ।

पित्तकासापहं पेयं शर्करा मधुयोजितम् ॥ ३० ॥

शठोक्तीविरहृहती शर्करा विश्वभेषजम् ।

पद्मारसं पिवेत्पूतं सृष्टं पित्तकासनुत् ॥ ३१ ॥

सरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राचयोस्तथा ।

कपायेण शृतं क्षीरं पिवेत्समधुशर्कराम् ॥ ३२ ॥

द्राक्षामधुकवर्जं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।

पित्तकासहरं ह्येतन्निघ्नान्माक्षिकसर्पिणा ॥ ३३ ॥

—०—

महिथजाविगोक्षोर धात्रीफलरसैः समैः ।

सर्पिःप्रसवं पचेद्युक्त्या पित्तकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥

इति पद्मस्य हृतम् ।

षापोथक्षीरिणा शङ्खान् पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

द्राक्षाकस्के हृतं सिद्धं लिङ्घातत्पित्तकासनुत् ॥ ३५ ॥

इति क्षीरहृतम् ।

चीरहृत्तादुरकाथं पक्वं चीरसमं घृतम् ।

पाययेत्पित्तकासघ्नं मधुना चावलेहयेत् ॥ ३० ॥

इति द्वितीय चीरघृतम् । इति पित्तकासः ।

प्रलप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।

अभक्तरुगौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ३८ ॥

कफजे छर्दनं कार्यं मामे लङ्घनमेव च ।

शस्तं यवाविकृतियूपांश्च कटुतिक्तकान् ॥ ३९ ॥

सुहामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुनामूलकशुण्ठिकेन ।

शुण्ठीकणाभ्यां सकुलित्यकेन यूपो नवाङ्गः कफरोगहर्त्ता ॥ ४० ॥

इति नवाङ्गयूपः ।

शुण्ठीसातिविषा मुस्तं शृङ्गीकर्कटस्य च ।

अभयान्शृङ्गवेरञ्च समान्दृपदिपेपयेत् ॥ ४१ ॥

द्विङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सुखोदकपरिप्लुतम् ।

काले पानाय दातव्यं श्लेष्मकर्मनिवर्हणम् ॥ ४२ ॥

तैलभृष्टश्च पिप्पल्याः कल्काच्च ससितोपलम् ।

पिवेद्वा कफवातघ्नं कुलित्यं सलिलप्लुतम् ॥ ४३ ॥

पार्श्वशूले ज्वरे श्वासे कासे श्लेष्मसमुद्भवम् ।

पिप्पलीचूर्णसयुक्तं दशमूलोजलं पिवेत् ॥ ४४ ॥

पौष्करं कटुफलं भाङ्गी विश्वपिप्पलीसाधितम् ।

पिवेत्काथं कफोद्रेके कासश्वासे च हृदग्रहे ॥ ४५ ॥

देवदारुशुण्ठीरस्त्रं शृङ्गीधन्वयवासकम् ।

तैलक्षोद्रयुतं निह्नाच्छ्लेष्मकासे सुदारुणे ॥ ४६ ॥

व्योपपुष्करशृङ्गीका चिफलाशठिचित्रकैः ।

मधुतैलयुतो लेहः श्लेष्मकासनिवर्हणः ॥ ४७ ॥

समूलपत्रशाखायाः कण्टकाथीरसाटुके ।

घृतप्रस्थं बलाव्योष विडङ्गशठिचित्रकैः ॥ ४८ ॥

सौवर्चलयवच्चार विस्वामलकपुष्करैः ।

वृक्षीव वृहतीपथ्या यवानीदाडिमादिभिः ॥ ४९ ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्य दुरालम्भाश्चवेतसैः ।

शृङ्गीतामलकीभांगीं रास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ५० ॥

कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासै च शस्यते ।

कण्ठकारीघृतं सिद्धं कफकासनिपूदनम् ॥ ५१ ॥

इति वृहत्कण्ठकारीघृतम् ।

व्योपाजमोदचित्रक जीरकपङ्कग्न्यकचव्यकल्कितम् ।

सर्पिः कफकासहरं वासकरसाधितं समधु ॥ ५२ ॥

इति व्योपाजं घृतम् ।

निर्गुण्डिपत्रस्वरसेनं सिद्धं

सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ॥ ५३ ॥

इति निर्गुण्डीघृतम् ।

विभीक्ष्णं घृताभ्यक्तं गोशकृत्परिवेष्टितम् ।

स्निग्धमग्नौ हरेत्कासं ध्रुवमास्थविधारितम् ॥ ५४ ॥

इति श्लेष्मकासः ।

कट्फलं कटणं भार्गीं मुस्तं धान्यं बलाभया ।

शुण्ठोपपटकं शृङ्गी सुराक्षश्च जले शृतम् ॥ ५५ ॥

मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे घातकफात्मके ।

कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासे हिक्काज्वरेषु च ॥ ५६ ॥

इति कट्फलादिः कायः ।

सवङ्गजातीफलपिप्पलीना भागान् प्रकल्प्याद्यसमानमीषाम् ।

कर्पार्धमेकं भरिचम्य दद्यात्पन्नानि घृत्वारि महोषधस्य ॥ ५७ ॥

तासमं चूर्णमिदं प्रसङ्ग रोगानि मांस्तु प्रबलाच्चिहन्ति ।

सन्ध्वरारोचकमेहगुल्म श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५८ ॥

इति लघुलवङ्गादिसमशर्करं चूर्णम् ।

सिंहास्यामृतसिंहीना काथं मधुसमायुतम् ।

पित्तक्षेपित्ते कफजे कासे श्वासे ज्वरे चये ॥ ५९ ॥

वासकः स्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताग्निना ।

पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ६० ॥

वातश्लेष्मकृते कामे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ।

पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं वशरोचनयायुतम् ॥ ६१ ॥

—०—

दशमूलाढके प्रस्थं दृतस्याचसमैः पचेत् ।

पुष्कराक्षशठीबिल्व सुरसाव्योपहिगुभिः ॥ ६२ ॥

पैयानुपेन तत्पेयं कासे वातकफात्मके ।

श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६३ ॥

इति दशमूलार्थं दृतम् ।

शृङ्गराजरसप्रस्थं शृङ्गवैररसं तथा ।

कटुतैलम्य च प्रस्थं गोमूत्रप्रस्थसंयुतम् ॥ ६४ ॥

दशमूलकुलित्याद्य शुष्कमूलकशियुकम् ।

मांसी च कुडवांशानि काथयेत्सलिनाढके ॥ ६५ ॥

पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्वा विपाचयेत् ।

देवदारुवचाकुष्ठं शताह्वालवणत्रयम् ॥ ६६ ॥

हिगुतुम्बुरुणोव्योष यवानोजीरकद्वयम् ।

चित्रकं पिप्पलीमूल वरा शृङ्गरसस्तथा ॥ ६७ ॥

कट्फलं चित्रकश्चैव सम भागानि कारयेत् ।

सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय पाने नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

घृतप्रस्थं बलाव्योष विडङ्गशठिचित्रकैः ॥ ४८ ॥

सौवर्चलयवक्षार बिस्वामलकपुष्करैः ।

हृद्दीव हृहतोपथ्या यवानीदाडिमादिभिः ॥ ४९ ॥

द्राक्षापुनर्नवाचव्य दुरालभाश्चवेतसैः ।

शृङ्गीतामलकीभाङ्गीं रास्त्रागोचुरकैः पचेत् ॥ ५० ॥

कल्कैस्तु सर्वकासेषु हिक्काश्वासै च शस्यते ।

कण्ठकारो घृत सिद्धं कफकासनिपूदनम् ॥ ५१ ॥

इति हृत्कण्ठकारो घृतम् ।

व्योषाजमोदचित्रक जोरकपङ्कगन्धिकचव्यकम्बितम् ।

सर्पिः कफकासहरं वासकरसाधित समधु ॥ ५२ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् ।

निर्गुण्डिपत्रस्वरसेन सिद्धं

सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ॥ ५३ ॥

इति निर्गुण्डीघृतम् ।

विभीषिकं घृताभ्यक्तं गोशक्तत्परिवेष्टितम् ।

स्निग्धमग्नौ हरेत्कासं ध्रुवमास्यविधारितम् ॥ ५४ ॥

इति श्लेष्मकास ।

कट्फलं कट्फलं भाङ्गीं सुस्तं धान्यं बलाभया ।

शुण्ठोपपटकं शृङ्गे सुराङ्गञ्च जले शृतम् ॥ ५५ ॥

मधुहिङ्गयुतं पेय कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासे हिक्काज्वरेषु च ॥ ५६ ॥

इति कट्फलादिः काय ।

सवह्मजातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्प्याच्चसमानमीषान् ।

कर्पाधमेकं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारि मद्दीपघस्य ॥ ५७ ॥

तासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानि मांस्तु प्रबलाविहन्ति ।
 असञ्जरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५८ ॥
 इति लघुलवङ्गादिसमशर्करं चूर्णम् ।
 सिंहास्यामृतसिंहीनां काथं मधुसमायुतम् ।
 पिवेत्सपित्ते कफजे कासे श्वासे च्वरे चये ॥ ५९ ॥
 वातकः स्वरसः पेयो मधुयुक्तो हितशशिना ।
 पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ६० ॥
 वातश्लेष्मकृते कासे तांसीसाद्यं प्रयोजयेत् ।
 पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं वंशरोचनयायुतम् ॥ ६१ ॥

—०—

दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
 पुष्कराक्षगठीबिल्व सुरसाव्योपहिङ्गुभिः ॥ ६२ ॥
 पेयानुपानं तत्पेयं कासे वातकफात्मके ।
 श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६३ ॥
 इति दशमूलार्घ्यं घृतम् ।

शृङ्गराजरसप्रस्थं शृङ्गवेररसं तथा ।
 कटुतैलस्य च प्रस्थं गोमूत्रप्रस्थंसंयुतम् ॥ ६४ ॥
 दशमूलकुलित्याय शष्कमूलकशिगुकम् ।
 मांसी च कुड्यांशानि काथयेत्सलिलादके ॥ ६५ ॥
 पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्वा विपाचयेत् ।
 देवदारुवचाकुष्ठं शताह्वालवणत्रयम् ॥ ६६ ॥
 हिङ्गुतुम्बुरुणोव्योषं यवानोजीरकद्वयम् ।
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वंशं शृङ्गरसस्तथा ॥ ६७ ॥
 कटुपालं चित्रकश्चैव समभागानि कारयेत् ।
 सम्यक् सिद्धञ्च विज्ञाय पाने नखे प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

सिताममं चूर्णमिदं पसह्य रोगानि मांसु प्रबलाविहन्ति ।
 कासज्वरारोचकमेहगुल्मं श्वासग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ ५८ ॥
 इति लघुलवङ्गादिसमशर्करं चूर्णम् ।
 सिंहास्यामृतसिंहोनां कायं मधुसमायुतम् ।
 पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५९ ॥
 वासकः स्वरसः पयो मधुयुक्तो हिताग्निना ।
 पित्तश्लेष्मकृते कासे रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ६० ॥
 वातश्लेष्मकृते कामे तालीसाद्यं प्रयोजयेत् ।
 पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं बंशरोचनयायुतम् ॥ ६१ ॥

—०—

दशमूलादके प्रस्यं दृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
 पुष्कराक्षशठीबिल्वं सुरसाव्योपहिङ्गुभिः ॥ ६२ ॥
 पियानुपोर्न तत्पेयं कासे घातकफात्मके ।
 श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६३ ॥
 इति दशमूलाद्यं दृतम् ।

शृङ्गराजरसप्रस्यं शृङ्गवेररसं तथा ।
 कटुतैलस्य च प्रस्यं गोमूत्रप्रस्यसंयुतम् ॥ ६४ ॥
 दशमूलकुलित्याद्यं शुष्कमूलकशियुकम् ।
 मांसीं च कुड्वांशानि काथयेत्सलिलादके ॥ ६५ ॥
 पादशेषेण तेनापि कल्कं दत्वा विपाचयेत् ।
 देवदारुवचाकुष्ठं शताक्षालवणत्रयम् ॥ ६६ ॥
 हिङ्गुतुम्बुरुण्योषं यवानोजीरकद्वयम् ।
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वरा शृङ्गरसस्तथा ॥ ६७ ॥
 कट्फलं चित्रकश्चैव समभागानि कारयेत् ।
 सम्यक् सिद्धश्च विज्ञाय पाने नस्ये प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

वातश्लेष्मात्मके कासे प्रतिश्याये च पीनसे ।
 श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ६८ ॥
 तैल त्विद भङ्गराजं कफव्याधिविनाशनम् ॥

इति भङ्गराजतैलम् । इति वातपित्तश्लेष्माधिकारः ।

—०—

अथ निदानम् ॥

अतिव्यवायभाराऽथ युद्धाऽथ गजनिग्रहे ।
 रुजस्योर क्षतं वायुं गृहीत्वा कासभावहेत् ॥ ७० ॥
 सपूर्वं कासते शुष्कं तत एवैक्षशोणितम् ।
 क्षण्डेन रुजताऽत्यर्थं विभिन्नेनेव चोरसा ॥ ७१ ॥
 सुचिभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
 दुःखस्येन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ ७२ ॥
 पर्वभेदस्वरश्वासदृशा वैश्वर्यपीडितः ।
 पारावत इवाकुञ्जं कासवेमात् क्षतोभूवात् ॥ ७३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

कासे तु क्षतजे वल्यैर्जीवनीयेर्धतैरपि ।
 शमनैः पित्तकासघ्नै रन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ ७४ ॥
 यवागू वा पिवेत्सिद्धा क्षतीरस्क सुशोतलाम् ॥ ७५ ॥
 द्राक्षेक्षुबालिकोपद्रवमृणालोत्पचन्दनैः ।
 शृतं पेया मधुयुतां सन्धानार्थं पिवेत् क्षतीः ॥ ७६ ॥

—०—

इत्थिस्तुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।

मधुकं पिप्पलीद्राक्षा लाक्षाशृङ्गीशतावरी ॥ ७७ ॥

द्विगुणा च तुगाचीरो सिता सर्वेष्टतुर्गुणा ।

लिङ्घात्तन्मधुसर्पिभ्यां चतकासनिवृत्तये ॥ ७८ ॥

इतीक्षाद्यावलेहः ।

पिप्पलीपद्मकं द्राक्षा सुपक्वं वृहतीफलम् ।

घृतचौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ७९ ॥

मन्त्रिष्ठमूर्वानतवज्रिपाठाः कृष्णां हरिद्रां विलिङ्गिद्विचूर्ण्य ।

घौद्रेण कासे चतजे चयोले पिवेद् घृत चेक्षुरसे विपक्वम् ॥ ८० ॥

—०—

इत्थिस्तुवालिकापद्म मृणालोत्पलचन्दनैः ।

शृतं पयो मधुयुत सन्धानार्थं पिवेत् चती ॥ ८१ ॥

इतीक्षादिभिर्चरिपाकः ।

—०—

पञ्चाशच्च पलं स्निग्धं कूष्माण्डात् प्रस्थमाज्यत ।

पक्वं पलशतं खण्डं वासा क्वाथाढके पचेत् ॥ ८२ ॥

शम्भाधात्रोघनो भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्पिकैः ।

पिप्पलीकुडवश्चैव मधुमानं प्रदापयेत् ॥ ८३ ॥

कासं श्वासं क्षयं द्विकं रक्तपित्तं हलोमकम् ।

हृद्रोगमग्नपित्तञ्च पीनसञ्च व्यपोहति ॥ ८४ ॥

युक्तसर्पिषु कूष्माण्डे पाके रन्ध्रेण सुद्रुपा ॥

इति वासाकूष्माण्डकः । इति चतकासः ।

विपमासात्प्रमोज्याति व्यवयातिप्रजागरैः ।

घृणिनां शोचता नृणां व्यापन्नेऽग्नौ चयोमलाः ॥ ८५ ॥

कुपिता चयज कास कुर्युर्देहचयप्रदम् ॥ ८६ ॥

मगावशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपनमेत कामी ।

शुष्कश्च निष्टीवति दुर्बलश्च प्रक्षीणमासो रुधिर सपूयम् ॥ ८७ ॥

त सर्वलिङ्ग भृशदुश्चिकित्स्य चिकित्सितज्ञा चयजं वदन्ति ॥ ८८ ॥

इत्येव चयज कास क्षीणाना देहनाशनः ।

माथ्यो बलवता वास्या द्वाप्यस्वेव चतोत्थितः ॥ ८९ ॥

नवी कदाचित् सिध्येता मपि पादगुणान्विता ।

स्वविराणा जराकासः सर्वो याप्य प्रकीर्तितः ॥ ९० ॥

चीन् पूर्वान् साधयेत् साध्यान् पथेर्याप्यास्तु यापयेत् ॥ ९१ ॥

—२—

अथ चिकित्सामाह ।

पिप्पलीपञ्चक लाक्षा सपक्व बृहतीफलम् ।

घृतक्षौद्रयुतो लेहः चयकामनिवर्हणः ॥ ९२ ॥

पूर्णं काकुभनिष्कं वासकरसभावितं बङ्गन्वारान् ।

मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्यं चयकासपित्तहरम् ॥ ९३ ॥

—३—

पिप्पलीगुडससिहं छागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतदग्निविह्वलार्थं सर्पिषः चयकामिनाम् ॥ ९४ ॥

इति पिप्पल्याद्य घृतम् ।

कुलीरशुक्तीसटकैणलावानि काप्यवर्गमधुरैस्तयान्यैः ।

पचेद्वृतं तत्तु निषेव्यमानं हन्यात् चयोत्थं घृतजञ्च कासम् ॥ ९५ ॥

इति कुलीराद्य घृतम् ।

द्विपञ्चमूलीत्रिफला भार्गीशुष्ठी मचित्तकैः ।

कुलित्यपिप्पलीमूल पाठाकीनयवैर्जले ॥ ९६ ॥

शृते नागरदुस्पर्शं शठीपिप्पलीपोष्करैः ।

कल्कैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ ८७ ॥

सिद्धेऽस्मिन् चूर्णितो चारो ह्येष पञ्चलवर्णानि च ।

दत्त्वा युक्त्या पिवेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ ८८ ॥

इति द्विपञ्चमूलाद्यं छतम् ।

शुभेऽङ्गिसुदेशसंभृतं मूलग्रतं सम्यगखगन्धायाः ।

पुण्येऽहनि स क्षुण्णं विपचेद् द्रोणेऽश्वसि च विद्वान् ॥ ८९ ॥

शात्वराष्टभागसिद्धं गृह्णीयात्तद्रसं सुपरिपूतम् ।

हे चैवात्र पेलग्रते दद्याच्छागस्य मांसस्य ॥ ९० ॥

सर्पिःप्रस्थमथैकं गव्यञ्च पयश्चतुर्गुणं दद्यात् ।

कल्कानक्षसमाना नूध्वमतं संप्रवक्ष्यामि ॥ ९१ ॥

काकोलीद्वयमृद्धी मेदे हे जीवकं स्वयं गुप्ताम् ।

वृषभकमिलां मधुकं मृद्धीकां यासपिप्पली ॥ ९२ ॥

जीवन्तीसुपकुल्या वला विदारीं शतावरी चात्र ।

दत्त्वा सम्यग्विपचेत् सर्पिरथोद्धृत्यस्थित्वा च ॥ ९३ ॥

मधुशर्करयोः कृडवः दत्त्वा भाण्डे शुभे स्थितं मृदितम् ।

क्षौद्रा तत्पाणितले यथेष्टमाहारमग्रीयात् ॥ ९४ ॥

क्षीणक्षतशिग्रहदाः क्षीणेन्द्रियहीनवलवर्णमासाद्य ।

प्राश्यप्रकुर्यात् सद्यः पुष्टिवलारोग्यं तेजासि ॥ ९५ ॥

उपयुज्यसर्पिरतत् सप्ततिवर्षो युयेव पुनर्भूत्वा ।

बहुयः स्त्रियोऽधिगच्छेत् न चात्र शुक्रक्षयः सभते ॥ ९६ ॥

पुत्रार्थिनीचनारी लभते पुत्रान्वयस्यतोतेऽपि ।

घन्ध्यालभते पुत्रं प्राग्देष्टव्याखगन्धाद्यम् ॥ ९७ ॥

उपभुङ्क्ते यः पुरुषो मासत्रयं द्विमासं मासं वा ।

नारीग्रतं सर्गच्छेत्सैव भजेद्योपिता वृत्तिम् ॥ ९८ ॥

खालित्यवलीपलितैर्नचास्य देहोभिभूयते क्षिप्रम् ।
 वातव्याधिभिरातस्तथैव हृदस्तिरोगार्त्त ॥ १०८ ॥
 न चिरादपि रोगार्त्ता भुञ्जानाः सर्पिररोगा भवन्ति ।
 अतो जगद्वितार्थि सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ॥ ११० ॥
 श्रेष्ठं वाजोकरणं निर्द्वंष्ट्रास्त्रिभ्यां पूर्वं बहुशः ।
 प्रोक्तं वृष्यं वत्स्यं क्षयकासहरं पुष्टिकरञ्च ॥ १११ ॥
 इत्यश्वगन्धाद्यं द्रव्यम् ।

पिप्पलीमधुकं वापि कार्ष्णिकञ्च सितोपलम् ।
 प्रस्थिकं गव्यमाज्यञ्च क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥ ११२ ॥
 यवगोधूमश्चहीका चूर्णमामलकाद्रसम् ।
 तैलञ्च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाग्निना ॥ ११३ ॥
 पचेद्भेदं द्रव्यं चोद्रे युक्तः सश्वासकामनुत् ।
 क्षयहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाऽल्परेतसाम् ॥ ११४ ॥
 इति पिप्पल्याद्याऽवलीङ्गः ।

सन्निपातभञ्जो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
 सन्निपातहितं तस्मात् कार्यमत्र चिकित्सितम् ॥ ११५ ॥
 इति क्षयकासः ।

अमृतानागरं फल्ग्वी व्याघ्रीपणीं सुसाधितः ।
 क्षायः पिप्पलीचूर्णाव्यः कासश्वासौ क्षयत्यलम् ॥ ११६ ॥
 भांगी सनागरासिंहो कुलित्यं मूलकं तथा ।
 पिबेत्पिप्पलीचूर्णेन कासश्वासं व्यपोहति ॥ ११७ ॥
 स्वरसं शृङ्गवेरस्य माचिकेन समन्वितम् ।
 पाययेत्कामश्वासघ्नं प्रतिश्लायकफापहम् ॥ ११८ ॥
 पथ्या शुण्ठीघनगुडैः गुटिकां धारमुखे ।
 सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ ११९ ॥

नागरेणाभया तद्वत् कासमाश्रयपोहति ॥ १२० ॥
 सपिप्पलीपुष्करमूलपथ्या शुण्ठीशठीसुस्तकसूक्ष्मचूर्णैः ।
 गुडेन युक्ता गुटिकाः प्रयोन्याः श्वासेषु कासेषु च वर्धितेषु ॥ १२१ ॥
 अष्टाङ्गचूर्णसंयुक्त पक्का क्षीरं प्रयोजयेत् ।
 कासं श्वासान्वितं क्षीरं हन्यादेतन्नः संशयः ॥ १२२ ॥
 पञ्चकोलैः शृतं क्षीरं कफघ्नं लघुशस्यते ।
 श्वासकासारुचिहरं बलवर्णान्निवर्धनम् ॥ १२३ ॥

इति कासश्वासः ।

वाम्यमानस्य कासेन नासासाधे स्त्ररे जडे ।
 क्षवद्यौ गन्धनासे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥ १२४ ॥

—०—

अथ कासे धूमानां पानम् ।

मनःशिलालामरिचं मांसीसुस्तं सगुगुलम् ।
 धूमन्तस्यानु च पयः सुखीष्णं सगुडं पिवेत् ॥ १२५ ॥
 पञ्चकासान् चयदन्ध सर्वदोषसमुत्थितान् ।
 शतैरपि प्रयोगानां साधयेदप्रसाधितान् ॥ १२६ ॥

इति मनःशिलादिधूमपानम् ।

मनःशिलालिप्तदलं वदर्थ्याघर्मशोपितम् ।
 सक्षीरं धूमपानन्तु महाकासनिवारणम् ॥ १२७ ॥
 पिप्पला त्रिपुटधन्तूर मूलव्योपमनःशिलाः ।
 तेन प्रलिप्यवसनं धूमवर्त्तिः प्रयोजयेत् ॥ १२८ ॥
 धूम तस्याः पिवेद्यस्तु ब्रह्मात् कासमुदस्यति ॥ १२९ ॥
 अर्कक्षीरशिले तुल्ये तदर्थं च कटुत्रिकम् ।
 चूर्णितं वज्रिनिक्षिप्तं पिवेद्भूमन्तु योगवित् ॥ १३० ॥

जातिरुत्तरदिङ्मूल शिलैलोगुंगुलुः समः ।

१९ यजामूत्रेण पिष्टोय धूम कासहरः परः ॥ १३१ ॥

भक्षयेदथ तच्चूर्णं पिवेद्दुग्धमथांबुना ।

कासाः पञ्चविधायान्ति शान्तिमाशु न संशयः ॥ १३२ ॥

—०—

कण्टकारीकृत, क्षाथ सकृत्पः सर्वकासहा ।

कण्टकार्याः कषायाश्च धूर्णं मधुयुतं लिहेत् ॥ १३३ ॥

देवदारुबलाराक्षा त्रिफलाब्धोपपद्मकैः ।

सविडङ्गै, शिसातुल्यं तच्चूर्णं सर्वकासनुत् ॥ १३४ ॥

—०—

कुनटीसैन्धवव्योष विडङ्गामलहिङ्गुभिः ।

लेहसाज्यमधु, कास श्वासद्विकानिवारणः ॥ १३५ ॥

इति कुनट्यादिलेहः ।

हरीतकीकणाशुण्ठी भरिचं गुडसयुतम् ।

कासघ्नो मोदक प्रोक्त, पर चाग्निनदीपन, ॥ १३६ ॥

इति हरीतक्याद्यो मोदकः ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगीलं

धूर्णीकृतं क्रमविवर्द्धितमूर्ध्वमन्यात् ।

खादेदिदं समक्षितं गुदजाग्निमान्द्य

गुल्मरुचिशसनकण्ठद्वदामयेषु ॥ १३७ ॥

इति शर्करासमचूर्णम् ।

सर्वज्जातीफलपिप्पलीनां भागान् प्रकल्पाच्चसमानंमीयाम् ।

पलार्धमात्रं भरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारिंशद्विधस्य ॥ १३८ ॥

सितासमं चूर्णमिदं प्रसह्य रोगानि मानाशुबलात्रिहन्त्यात् ।
कासज्वरारोचकमेहगुल्माग्नासाग्निमान्द्य ग्रहणीप्रदोषान् ॥ २३८ ॥

इति वृहत्संहितासमचूर्णम् ।

कर्पः कर्पाक्षिमयो पलं पलद्वयं तयार्द्धकर्पश्च ।

मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ १४० ॥

मर्वापधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यविनिर्मुक्ताः ।

अपि पूयं कर्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ १४१ ॥

अत्र दाडिमं दाडिमफलत्वक् च ।

इति मरिचाद्य चूर्णम् ।

प्रस्यं विभीतकानां मस्थि विहायसाधयेदजामूत्रं ।

लेहयेदवलेहोऽयं मधुयुक्तः श्वासकासघ्नः ॥ १४२ ॥

इति विभीतकावलेहः ।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वग्धीरं त्रिफलां शठीम् ।

मुस्तैलां पिप्पलीं द्राक्षां द्वौ वृहत्यां विभीतकम् ॥ १४३ ॥

शारिवां पौष्करं मुलं कर्कटाख्यां रसाञ्जनम् ।

मुनर्नवां लोहरजं स्त्रायमाणां यवानिकाम् ॥ १४४ ॥

भार्गो ताम्रलकीमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।

चारं चित्रकद्विग्वन्त्रं वेतसं देवदारु च ॥ १४५ ॥

चूर्णीकृत्यपलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ।

चूर्णं पाणितप्तं पञ्चकासान्नैतद्वपोहति ॥ १४६ ॥

इति जीवन्त्याद्य चूर्णम् ।

पद्मकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।

चूर्णीकृत्यपलांशानि लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १४७ ॥

एतैर्युग्मैः समैः सर्वैः प्रथक् क्षौद्रं हृतं सिताम् ।

लिङ्गगले हं विपच्येतत् सर्वकासहरं परम् ॥ १४८ ॥

इति पञ्चकाशं चूर्णम् ।

सर्पिर्गुडूचीहृषकण्टकारी काथेन कल्केन च सिद्धमेतत् ।

प्रेयं पुराणज्वरकासशूल श्वासाग्निमान्द्यं ग्रहयोगेदेषु ॥ १४९ ॥

इति सिंहासृतं घृतम् ।

घृतं रास्त्राबलापथ्या श्वदंष्ट्रा कल्कपाचितम् ।

कण्टकारीरसे सर्पिः पञ्चकासनिसूदनम् ॥ १५० ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

समूलपत्रशाखायाः कण्टकार्यास्तुलां शुभाम् ।

क्षुप्तां पचेज्जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १५१ ॥

मिश्रितेतत्कपायेक्षिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कान्विष्वक्प्रमाणांश्च तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ १५२ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

सोवर्चलं यवक्षारो रास्त्रातिकटुकं वचा ॥ १५३ ॥

एतक्षपिः प्रशंसन्ति पञ्चकामनिवारणम् ।

श्वासं कासं प्रतिश्यायं श्लेष्मकासञ्च नाशयेत् ॥ १५४ ॥

निदग्धिकाघृतमिदं न व्याधिरतिवर्तते ।

जातशूलोऽपि संवृद्धो देवसेनामिवासुराः ॥ १५५ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां क्षुप्तां कृत्वा द्रोणेऽग्नौ पचेत् ।

तेनादकेन काथेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५६ ॥

रास्त्रादुःस्पर्शपङ्कज्या पिप्पलीद्वयचित्रकैः ।

सोवर्चलयवक्षार कृष्णामूत्रैश्च तं जयेत् ॥ १५७ ॥

कासश्वासकफष्टीव हिष्कारोचकपीनसान् ॥ १५८ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु श्लक्ष्णं कृत्वाटरूपकम् ।

तस्य कुर्यात्पलशतं द्वौ प्रस्थौ पञ्चमूलयोः ॥ १५८ ॥

हरीतकी विभीतक्योर्वस्कलं कुडवद्वयम् ।

दद्यादामलकानाञ्च कुडवञ्च त्रिभागशः ॥ १५९ ॥

निःकाप्य सलिलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ।

भेषजानि सुपिष्टानि तत्रेमानि प्रदापयेत् ॥ १६० ॥

हे मेदे हे हरिद्रे च जीवकर्पमकाबुभी ।

काकोलीचौरकाकोली चन्दनं मधुकं तथा ॥ १६१ ॥

सुहृण्यमाषपणी पयस्या चापि पिप्पली ।

सरिवं चाश्वगन्धं च सशुण्ठीकाकनासिका ॥ १६२ ॥

सुध्मैला शतपुष्पा च मृद्वीका च शतावरी ।

एतैः सर्पिविपक्षाय गवां चौरि चतुर्गुणि ॥ १६३ ॥

सर्वकासाग्रहं सर्पिः क्षीणघृतसुखावहम् ।

हिक्काश्वासहरश्चैव स्त्रररक्तप्रसादनम् ॥ १६४ ॥

इति बृहद्वासकाद्यं घृतम् ।

कण्टकार्यास्तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादावशेषिते तस्मिन् कल्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ १६५ ॥

दुरालभाक्षिब्रह्मा भांगीकर्कटाह्वया ।

शस्त्रामुस्तं शङ्खं चित्रकं ब्रूषणं तथा ॥ १६६ ॥

पलांशानि पलान्यत्र शर्करायास्तु विंशतिः ।

घृततैलपलान्यस्मिन्ष्टावष्टौ प्रदापयेत् ॥ १६७ ॥

कल्की कृत्वा घृते शीते मधुनोऽष्टपलं चिपेत् ।

चतुःपलं पिप्पलीनां तुगाक्षीर्यायतुःपलम् ॥ १६८ ॥

एषः लेहः शमयति पञ्चकासांश्चिरोत्थितान् ।

इति कण्टकारोक्षेधः ।

समूलपुष्पकृदकण्टकार्यास्तुलां जलद्रोणपरिमुताञ्च ।
 हरीतकीनाञ्च शतं निदध्यादेतत्तु पक्का चरणावशेषम् ॥ १०० ॥
 गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नी विपक्वमुतार्थं ततः सुशीते ।
 कटुत्रिकञ्च त्रिपलप्रमाणं पलानि षट् पुष्परसस्य चापि ॥ १०१ ॥
 क्षिपेच्चतुर्जातयलं यथाग्निप्रयुज्यमानो विधिनावलेहः ।
 वातात्मकं पित्तकफोद्भवञ्च हिदीषकासानपि च त्रिदीषान् ॥ १०२ ॥
 क्षतोद्भवं च क्षयजञ्च हन्या तत्पीनसम्बासमुरक्षतञ्च ।
 यस्माणमेकादशमुपरुप भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ १०३ ॥

इति व्याघ्रीहरीतकी ।

दशमूलीस्त्रयं गुप्ता शङ्खपुष्पीशठीबला ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गं पिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १०४ ॥
 मार्गीपुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यथाढकम् ।
 हरीतकीशतक्षैर्कं जले पञ्चादके पचेत् ॥ १०५ ॥
 यवैः स्निग्धैः कषायन्तु पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् दृतम् ॥ १०६ ॥
 तैलात्पिप्पलीचूर्णाञ्च सिद्धे शीते च माक्षिकात् ।
 कुडव पलमानं च चातुर्जातविचूर्णितम् ॥ १०७ ॥
 लिङ्गाद् द्वे चाभये नित्यं मतः खादेद्रसायनम् ।
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १०८ ॥
 पञ्चकासक्षयखासान् हिक्काः सविषमज्वरान् ।
 हन्यात् गुल्मग्रहस्थशो हृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ १०९ ॥
 अगस्त्वविहितं घन्यं मिदं श्रेष्ठं रसायनम् ।
 संख्या पलानां शतसो मतागस्त्वहरीतकी ॥ ११० ॥

इत्यगस्त्वहरीतकी ।

यथोद्दिष्टगुणं कुर्वन् पित्तञ्च कुरुते यदि ।

तथा सायं गुडो योज्य एष एवाल्पमात्रया ॥ १८१ ॥

षार्द्रद्रव्यद्रवद्रव्य पलेरष्टाभिरेव च ।

शष्पद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः ॥ १८२ ॥

यवगोधूमभाषाद्य तिलाद्यापि नवा हिताः ।

पुराणा विरसा रुक्षा न तदर्थकराः स्मृताः ॥ १८३ ॥

हरीतक्योऽपि नवा ग्राह्याः ।

—०—

अभयानां शतं दाह्यं शङ्खगुर्वीं मधूलिकाम् ।

स्वयं गुर्मा पञ्चमूल्यौ द्वे शठीं पुष्कराक्षयम् ॥ १८४ ॥

यक्षकीलवला हस्ति पिप्पली सशम्भेदकान् ।

भार्गी पुनर्नवाश्चैव द्विपलाशा यवाढकम् ॥ १८५ ॥

यक्षेत्पश्चादके तोये पादशयं तयोदरेत् ।

विनीय चाभयां तत्र पुनश्चाग्नावधि त्रयेत् ॥ १८६ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तत्र कषाये कुडवं पृथक् ।

तैलात् पिप्पलीचूर्णाच्च घृतात्क्षौद्रात्तथैव च ॥ १८७ ॥

पक्त्वा तस्मै हवत् स्थाप्य घृतभाण्डे विधानतः ।

पथ्यमुड् नियताहारः खादेद् द्वे द्वे हरीतकी ॥ १८८ ॥

हन्याच्च शङ्खीगुल्मा पाण्डुर्ति विषमन्वरान् ।

यक्ष्मार्शः श्लेह वैश्वर्यं श्वासकासारचिच्चयान् ॥ १८९ ॥

बलवर्णाग्निजनन बलीयलितनाशनम् ।

रसायनमिदं सिद्धं मगस्यविहितं मतम् ॥ १९० ॥

इति बृहद्गस्यहरीतकी ।

यवाढके सप्तजलाढकानि हरीतकीभान्तु शतं गुरुणाम् ।

लौहे कटाहे समधिग्रयित्वा द्रव्याणि चैतानि समाधीत ॥१८१॥
 दन्त्यश्वगन्धाचिरविस्वमूलं भस्मातकं विस्वफलं नतश्च ।
 उभे हरिद्रे गंजपिप्पली च पत्रानि मूलानि च चित्रकस्य ॥१८२॥
 पिप्पल्यपामार्गमथात्मगुप्ता सर्वाणि कुर्यात्पलसम्भितानि ।
 एकत्र सर्वाणि भिषग्विदग्धाद् द्विपञ्चमूर्त्ती च यवप्रभाणाम् ॥१८३॥
 मृदूनि सुखिष्यधान् विदित्वा शनैः प्रयत्नादवतारयेच्च ।
 विस्त्राव्यतेनैव जलेन सार्धं पचेत्पुराणस्य शतं गुडस्य ॥ १८४ ॥
 भूयो गुरुणामपि तत्र दद्याद्दरोतकोनाच्च सहस्रमन्यत् ।
 प्रस्यं पुराणस्य घृतस्य दद्यान्नवस्य तैलस्य च तावदेव ॥ १८५ ॥

शीते मधु स्नेहसमन्तु दद्यात्

पलानि चाष्टावथ पिप्पलीनाम् ।

सा कल्कमित्रा त्वय सेव्यमाना

सर्वान् ज्वरान्नाशयतीहमासात् ॥ १८६ ॥

मासद्वयेनैव च नेत्ररोगाविहन्त्यपूर्वाच्च करोति दृष्टिम् ।

कुष्ठानि मासत्रयतो निहन्ति प्रभिषकर्षांगुलिनासिकानि ॥१८७॥

भगन्दरं श्लोषदवातगुल्मं

० खासं तथा मासचतुष्टयेन ।

संभक्षिता पञ्चभिरेव मासैः

करोति केशात् अमराञ्जनाभान् ॥ १८८ ॥

पण्डमिस्तु मासैः खलु मापि कुर्यात्

केशान् सुशीतान् घनकुञ्चितायान् ।

सहस्रपण्यामिथं चोपयुज्य

बले भयेदुत्तमकुञ्जरस्य ॥ १८९ ॥

स्वरं मयूरस्य हंसस्य वेगं शरच्छशाङ्कस्य पराञ्च कान्तिम् ।

सौभाग्यमेषांस्तु तसत्त्वयुक्तो बलगन्धितः पञ्चदलायताक्षः ॥२००॥

जीवेत्समानाच्च सहस्रमग्नं प्रयोगकालादिति सत्यवाक्यम् ।
समीक्ष्यकल्पांस्तु चकारयोगं हिताय लोकस्य सुनिर्वसिष्टः ॥ २०१ ॥

इति वशिष्टहरितको ।

कुलित्यानां पलशतं दशमूलपलं तथा ।

शते ब्राह्मणयज्ञाच्च चतुर्गुणजले शृतम् ॥ २०२ ॥

पादावशिष्टे पूते च गुडस्यार्धतुलां पचेत् ।

पाकं चात्वावतार्यैव सुशीते श्लेष्मचूर्णितम् ॥ २०३ ॥

पदपलञ्च तुगाचीर्ध्वाः पिप्पल्या द्विपलं तथा ।

कुडवं मधुनो दद्यात् स्यापयेत् स्निग्धभाजने ॥ २०४ ॥

खादेदग्निबलापित्री नाशयेदचिरादयम् ।

यक्ष्माणं पीनसं कासं श्वासं जीर्णमजीर्णकम् ॥ २०५ ॥

जीर्णान्वरं पाण्डुरोगं हृद्रोगं श्लेष्ममारुतम् ।

कुलित्य गुड इत्युक्तः सर्वोपद्रवनाशनः ॥ २०६ ॥

इति कुलुन्यगुडः ।

चतुष्पलं मूलकशण्डिकस्य तथैव शुद्धस्य कुलित्यकस्य ।

तुल्यं प्रदद्याद्दशमूलतश्च द्रोणेऽग्नसः सर्वमिदं पचेत्तु ॥ २०७ ॥

दत्त्वा हविस्तैलपलाष्टकञ्च गुडस्य शुद्धस्य तुलां तथैव ।

तावत्पचेद्यावदिदं समस्तं सहस्रदावर्था गुडपाकमेति ॥ २०८ ॥

चूर्णीकृतैर्जीरकचव्यशुद्धी भांगैर्विसौगन्धिककटुफलैश्च ।

सुस्नायवानीशठिपुष्करैश्च मन्थ्यापकैरर्धपलप्रमाणैः ॥ २०९ ॥

सार्धं क्षिपेन् मात्तिकप्रस्थमात्रं दद्यात् सुशीतेत्यथ वज्रपेक्षाम् ।

मात्रां ततो लेहवदालिहेच्च, पथ्याशनश्च द्वययोगकाले ॥ २१० ॥

कफोद्भवा ये, च विकारजाता सञ्ज्ञासकासाहृदयक्षतश्च ।

हृत्पार्श्वशूलान्वरच्छर्दिदृष्ट्या स्वरक्षयारोचकवह्निषादाः

तेनाशमायांत्युपयोगतश्च कुलित्यसंज्ञस्य गुडस्य शीघ्रम् ॥ २११ ॥

इति द्वितीयः कुलित्यगुडः ।

खादिरवासकपल्लव छाया शुष्कश्च संचूर्णम् ।

त्रिभागपिप्पलीयुक्तं कटुत्रयं मधुनावलिद्धात् ॥ ११२ ॥

इति कासश्लेष्मघ्नचूर्णम् ।

इति वङ्गसेने कासनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १२ ॥

—०—

अथ हिक्कानिदानमाह

विदाहि गुरुविष्टभि रूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।

शीतायानाशनस्नान रजो धूमातपानिलैः ॥ १ ॥

व्यायामकर्मभाराध्व वेगाघातापतर्पणैः ।

हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

सुष्ठुर्मुहुर्वायुरुदेति सखनो

यं क्वप्ते श्लोहान्त्राणि सुखादि वा क्षिपन् ।

सघोषवानाशु हिनस्ति यस्मा-

त्ततस्तु हिक्कोत्यभिधीयते बुधैः ॥ ३ ॥

प्राणोदकाववाहीनि स्त्रोतांसि विकृतानिलः ।

हिक्कां करोति संरुध्य तासां लिङ्गं शृणु पृथक् ॥ ४ ॥

अवजां यमलां सुद्रां गन्धोरां महतीं तथा ।

वायुः कफेनानुगतः पञ्चहिक्कां करोति च ॥ ५ ॥

कण्ठोरसो गुरुत्वञ्च वदनस्य कपायता ।

हिकाना पूर्वरूपाणि कुचेराटोप एव च ॥ ६ ॥

पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पोडितोऽनिलः ।

हिकयत्यूर्ध्वगोभूत्वा तां विद्यादन्ननां भिषक् ॥ ७ ॥

चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिका संप्रवर्तते ।

कम्पयन्तीशिरोशोकां यमलान्तां विनिर्दिशेत् ॥ ८ ॥

विस्तृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।

क्षुद्रिकानामसाहिका जत्र मूलाग्रधावति ॥ ९ ॥

नाभिप्रवृत्तायाहिका घोरागभीरनादिनी ।

अनेकोपद्रवती गभीरानाम सा स्मृता ॥ १० ॥

मन्त्राण्यापोडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।

महाहिकेति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी ॥ ११ ॥

आयम्यते हिकतो यस्य देहो

दृष्टिबोर्ध्वभ्रान्यते यस्य नित्यम् ।

क्षीणोन्नदिच्चैति यश्चातिमात्रं

तो हौ चात्मी वर्जयेदिकमानौ ॥ १२ ॥

अतिसंचितदोषस्य भक्तदेयकृतस्य च ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य हृदस्यातिव्यवायिनः ॥ १३ ॥

आयासाद्यासमुत्पन्ना हिकाहन्त्याश्च जीवितम् ।

यमिकायाप्रलापार्ति मोहलक्ष्णासमन्विता ॥ १४ ॥

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिकाहन्त्यतोऽन्यथा ॥ १५ ॥

आस्रां क्षुद्राक्षजासाध्या शेषाः प्राणहरामताः ॥ १६ ॥

यथाग्निरिचोः पवनानुवहो वज्रं यथा वा सुररजसुक्तम् ।

रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वास सहिका च विक्षम्बिका च ॥ १७ ॥

प्राणावरोधतर्जनविस्त्रापनभयभाषकैश्च घोरैः ।

कथाप्रयोगैः शयवेदिकां घोरामनोघातैः ॥ १८ ॥

द्विकार्त्तस्य पयः क्षागं हित नागरसाधितम् ।

रसान् पिबेत् फलिन्ध्याय साजमत्तून् ससेन्धवान् ॥ १९ ॥

मधुकं मधुसयुक्तं पिप्पलीशर्करान्विता ।

नागरं गुडसयुक्तं द्विकान्नं नावनश्यम् ॥ २० ॥

स्तन्येन मल्लिकाविष्टा नस्यं बालककाम्बुना ।

योन्यं द्विकाभिभूताय स्तन्यं वा चन्दनान्वितम् ॥ २१ ॥

मधुसौवर्चलो पेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् ।

अप्यसाध्यानयत्यस्तं द्विकाक्षोद्गायलेहनात् ॥ २२ ॥

सद्य एव महायोगः काशमूलभवं रजः ।

द्विकार्त्तं मधुना लिङ्गाच्छुण्ठीधात्री कणान्वितम् ॥ २३ ॥

प्रवालत्रिफलाशङ्ख चूर्णं मधुदृतमुत्तमम् ।

पिप्पलीगैरिकं चेति लेहो द्विकानिवारणः ॥ २४ ॥

कीलमजाञ्जनं लाजा तिलका काञ्चनगैरिकम् ।

क्षणाधात्रीसिताशुण्ठी कासीमन्दधिनाम च ॥ २५ ॥

पाटल्याः सफलं पुष्यं क्षणाखजूरसुस्तकम् ।

पडिते पादिकालेहा द्विकान्नमधुसंयुताः ॥ २६ ॥

नैपाल्यागोविषाणाभ्यां कुटसर्जरसस्य च ।

धूमं कुशस्य वासान्यं पिबेद्विकोपशान्तये ॥ २७ ॥

निर्दुमाङ्गारनिक्षिप्तं शल्यमापरजोद्धवः ।

द्विकापञ्चनिहन्त्याश्च धूमः पीतो न शययेः ॥ २८ ॥

सुपूतिकोटं लसुनोपगन्धादिगन्धितं चूर्णमिदं सुभावितम् ।

अजाविमूत्रेण च समकृत्वा घ्राणानिपिक्तं विनिहन्ति द्विकाम् ॥ २९ ॥

— इति सुपूतिकोटश्च चूर्णम् ।

हरेण्वोऽय पिप्पल्यः कायहिंसुसमायुतः ॥ ३० ॥
 हिक्काप्रशमनः श्रेष्ठो धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ३० ॥
 कुकूलानलसंस्विन्नं द्रुवाख्यप्रसंश्रितः ॥ ३१ ॥
 रसः समाक्षिकः पीतो हिक्कामाश्रयः नियच्छति ॥ ३१ ॥

नारीक्षिरेण वा सिद्धं सर्पिमधुरकैरपि ।
 नासानिसिक्तं पीतं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति ॥ ३२ ॥
 इति नारीक्षीराद्य-वृत्तम् ।

यत्किञ्चित्कफवातघ्नं सुण्यं वातानुलोमनम् ।
 मेघजं पानमन्नं वा हिक्काश्रयामिषु तद्वितम् ॥ ३३ ॥
 हिक्काश्रासेऽपि वेद्वागीं सविश्रामुष्णवारिणा ।
 नागरं वा सिताभांगीं सौवर्चलसमन्वितम् ॥ ३४ ॥
 अभयानागरकल्कं पौष्करयावशूकमरिचकल्कं वा ।
 तोयेनोष्णेन पिवेच्छासी हिक्को च तच्छास्यै ॥ ३५ ॥
 दृपितो दशमूलस्य कायं वाटेवदारुजम् ।
 मदिरां वा पिवेद्युक्त्या हिक्काश्रासनिपीडितः ॥ ३६ ॥

दशमूलोरसे सर्पिर्दधिमण्डेन साधयेत् ।
 कृष्णासौवर्चलचारं वयस्याहिंसुरीचकैः ।
 कायस्थयाचतत्पानाद्विक्काश्रासो नियच्छति ॥ ३७ ॥
 इति दशमूलार्थ-वृत्तम् ।

वासाघृतं वायपिवेत्पिवेद्वूषणमेव वा ।
 वातपित्तानुवन्धे तु शुद्धविश्वसमेन्वितम् ॥ ३८ ॥

छागक्षीरं प्रयोक्तव्यं शृतं तोषे चतुर्गुणे ।
श्वासघ्नं भेषजं यच्च तच्च कार्यं प्रयत्नतः ॥ ४० ॥

इति वङ्गसेने हिक्कानिदानंचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १३ ॥

—०—

अथ श्वासनिदानम् ।

यैरेव कारणैर्हिक्कां बद्धुभिः संप्रवर्तते ।
तैरेव कारणैः श्वासः सद्यो भवति देहिनाम् ॥ १ ॥
महोर्ध्वक्षित्रतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
भिद्यते समष्ट्याध्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ २ ॥
प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाघानमेव च ।
आनाहो वक्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ ३ ॥
यदा स्त्रोतासि सरुध्य मारुतः कफमूर्च्छितः ।
विश्वग्व्रजतिमक्रुद्ध स्तंदाश्वासान् करोति सः ॥ ४ ॥
उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसति सरुवो मत्तर्पभ इवानिशम् ॥ ५ ॥
प्रनष्टसञ्जाविज्ञान स्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विहताक्षाननो वह्न मूत्रवर्चाविशीर्णं वाक् ॥ ६ ॥
दीर्घं प्रश्वसित चास्य दूराद्विज्ञाय ते भृशम् ।
महाश्वासीपष्टष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ७ ॥
उर्ध्वं श्वसति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृत्तमुखस्त्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ ८ ॥

उर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताश्च इतस्ततः । ।
 प्रमुह्यन्वेदनार्तंश्च शुष्कास्योरतिपीडितः ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते चाधः श्वासो निरुध्यते ।
 मुह्यतस्त्रास्यतयोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ ९ ॥
 यस्तु श्वासतिविच्छिन्नं सर्वप्राणैर्निपीडितः ।
 न वा श्वासिति दुःस्वार्त्तो मर्मच्छेदसगर्दितः ॥ ११ ॥
 श्वानाह स्नेदमूर्च्छार्त्तां दह्यमानेन वस्तिना ।
 विष्णुताच्चः परिक्षोणः श्वासनृक्तैक लोचनः ॥ १२ ॥
 विचेताः परिशुष्कास्योविवर्णः प्रलपन्नरः ।
 छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः सगोघ्नं विजहात्यसून् ॥ १३ ॥
 प्रतिलोमं यदा वायुः स्तोतांसि प्रतिपद्यते ।
 शीवां शिरश्च सगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ १४ ॥
 करोति पोनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
 श्वतोव तोव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ १५ ॥
 प्रताम्यति सवेगेन चस्यते सनिरुध्यते ।
 प्रमोहं कासमानश्च सगच्छति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
 श्लेष्मणासुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः ।
 तस्यैव च विमोचान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम् ॥ १७ ॥
 तथास्योद्धंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोऽतिभाषितम् ।
 न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ १८ ॥
 पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरिणः ।
 आसीनो लभते सौम्यमुष्णश्चैवाभिनन्दति ॥ १९ ॥
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्निध्यतामृगमार्त्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो बहुश्वासो मुह्यत्यैवावधम्यते ॥ २० ॥
 मेघांशुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च प्रवर्धते ।

मयाप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ २१ ॥

स्वरमूर्च्छापरोतस्य विद्यात्नमकन्तु तम् ।

उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्लिवकायनिरोधजः ॥ २२ ॥

तमसा वर्धतेऽत्यथे शीतैयाशु प्रताम्यति ।

मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्नमकन्तु तम् ॥ २३ ॥

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो घातमुदीरयेत् ।

क्षुद्रश्वासेन सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥ २४ ॥

हितस्ति न स गात्राणि न च दुःखं यथोत्तरे ।

न च भोजनपानानां निरुण्णद्वयं चिताङ्गतिम् ॥ २५ ॥

नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चैव काश्चिदापादयेद्भुजम् ।

स साध्य उक्तो बलिनः सर्वो वाऽव्यक्तलक्षणः ॥

क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकां कृच्छ्र उच्यते ॥ २६ ॥

अयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥ २७ ॥

काम प्राणहरारोगा बहवो न तु ते तथा ।

यथा श्वासश्च कासश्च हरते प्राणमाशु हि ॥ २८ ॥

वाताधिको भवेत्क्षुद्रस्तमकस्तु कफोत्तरः ।

कफाद्वाताधिकात्पित्तं सस्पृष्टः क्षिप्तसञ्चकः ॥

श्वासी माहृतसस्पृष्टो महानूर्ध्वस्तथा मतः ॥ २९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहवस्ति मृते केचिदूर्ध्वश्चाधश्च शोधनम् ।

मृदुप्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥ ३० ॥

दशमूलीशठीरास्त्रा पिप्पली विश्वपौष्करैः ।

शृङ्गीतामलकीभार्गी गुडूचीनागरार्धिमिः ॥ ३१ ॥

यवागूं विधिना सिद्धं कपायं वा पिवेन्नरः ।
 कासहृद्गृहपार्श्वार्त्तिं हिकाश्वासप्रशान्तये ॥ ३२ ॥
 कुलित्ययवकोलान्म दशमूलबलानलम् ।
 पानार्थं कल्पयेत् कास हिकाश्वासनिवृत्तये ॥ ३३ ॥
 कुलित्यनागरव्याघ्री वासाभि कथित जलम् ।
 पीत पौष्करसंयुक्तं श्वासकासनिवारणम् ॥ ३४ ॥
 दशमूलस्य वा काथः पौष्करेणावचूर्णितः ।
 श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशूलविनाशनः ॥ ३५ ॥
 रन्भाकुन्दशिरोपाणां कुसुम पिप्पलीयुतम् ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन पीत्वा श्वासमपोहति ॥ ३६ ॥
 देवदारुवचाभार्गी विश्वपौष्करकाटफलैः ।
 कृत्वा काथो जयत्याशु श्वासकासानशेषतः ॥ ३७ ॥
 गृह्णीमहौषधिकणा घनपुष्कराणां
 चूर्णं शठोमरिचयोश्च सिताविमिश्रम् ।
 काथेन पीतममृता वृषपञ्चमूल्याः
 श्वास त्राहेन विनिहन्ति हि घोररूपम् ॥ ३८ ॥
 कृष्णण्डकसिता चूर्णं पीत कोष्णेन वारिणा ।
 शोघं शमयति श्वास कासश्चैव सुदारुणम् ॥ ३९ ॥
 व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गी बिल्वमध्यत्रिकण्टकैः ।
 सामृताग्निमृतेरेतै यूषः स्याच्छ्वासनुत्पन्नः ॥ ४० ॥
 कुलित्यदशमूलानां काथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।
 कासमर्दकपत्राणां यूषः सौभाग्ननस्य च ॥ ४१ ॥
 शृष्कमूलकयूपय हिकाश्वासनिवारणः ॥ ४२ ॥
 द्राक्षा हरीतकी, कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभम् ।
 विलिहन्मधुसर्पिभ्या श्वासान् हन्ति सुदारुणम् ॥ ४३ ॥

गुड कटुकतैलेन भिग्रयित्वा समं लिहन् ।

त्रिसप्ताहप्रयोगेन श्वास निर्मूलता नयेन् ॥ ४४ ॥

श्वाविध सूचका दग्धा सञ्जीवद्रुतशर्करा ।

श्वामकासहरा वर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ॥ ४५ ॥

हरिद्रा मरिच द्राक्षां गुड रास्ना कणा शठिम् ।

तैलेन विलिहन् हन्या श्वासान् प्राणहरानपि ॥ ४६ ॥

हरिद्रापत्रमैरेण्ड मूल लार्चा मन शिलाम् ।

देवदारुघनं मासी पिष्ट्वा वर्त्ति प्रकल्पयेत् ॥ ४७ ॥

तां घृताक्ता पिबेदुम श्वास हन्ति सुदारुणम् ।

श्वासहिकापरिगत स्निग्धं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य पयित कफः ।

श्वासो विलयनं याति भारुतश्च प्रशान्भ्यति ॥ ४९ ॥

स्निग्ध ज्ञात्वा ततश्चैन भोजयित्वा रसोदनम् ।

वातश्चेकविबन्धे वा भिग्रन्धूम प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥

शृङ्गीकटुत्रयफलत्रयकण्ठकारी

भार्गी सपुष्करजटालवणानि पञ्च ।

चूर्णं पिबेदग्निशिरेण कलेन हिका

श्वासोर्ध्ववातकसनारुचिपीनसेषु ॥ ५१ ॥

इति शृङ्गादि चूर्णम् ।

निदग्धिका चामलकप्रमाणा हिम्वार्द्रयुक्ता मधुनाशयुक्ताम् ।

लिहन्तर श्वासतिपोडितो हि श्वास जयत्यथ बलात्त्राहेण ॥ ५२ ॥

भक्ष्वातकमधुपर्णी पथ्यादशमूलनागरकायः ।

तमके कफप्रधाने शस्त श्वासे च भारुतजे ॥ ५३ ॥

पथ्या कपायमथवा पिबेद्रस मार्कवस्य मधुना ।

तमके पुष्करजम्बा र्सेनागर क्षीरमेकञ्च ॥ ५४ ॥

शठीपुष्करजीवन्तो त्वक्षुस्त पुष्कराङ्गयम् ।

सुरसा तामलकौ वा पिप्पल्यगुरुनागरम् ॥ ५५ ॥

बालकश्च समं चूर्णं कृत्वाष्टगुणशर्करम् ।

सर्वथा तमके श्वासं शिक्रायाश्च प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥

अत्रैकस्माद्भव्यादष्टगुणा शर्करा ॥ सर्वथेति पात्रभोजनादिषु ॥

इति शब्द्यायं चूर्णम् ।

हिंसाविडङ्गपूतिक विफलाव्योपचित्रकैः ।

द्विचीर सर्पिषः प्रस्थं चतुर्गुणजले भृतम् ॥ ५७ ॥

कर्पमात्रैः पचेत्तद्वि श्वासकासौ व्यपोहति ।

अर्शास्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेद चर्यं तथा ॥ ५८ ॥

इति हिंसायं घृतम् ।

सौवर्चलयवधार कटुकाव्योपचित्रकैः ।

घृतं वचाविडङ्गैश्च सघ्नित श्वासशान्तये ॥ ५९ ॥

इति सौवर्चलघृतम् ।

कुलित्यरससयुक्तं पञ्चकोलघृतं घृतम् ।

दीपन श्वासकासघ्नं कफव्याधिहरं परम् ॥ ६० ॥

इति कुलित्यायं घृतम् ।

तिक्तासौवर्चलक्षार पथ्यात्रिकटुहिङ्गुभिः ।

समालुरैर्घृतं मित्र मघीर श्वासकासनुत् ॥ ६१ ॥

गुल्मानाङ्गुलं शमन्त्रेऽपि प्रवृद्धान् गुदजानपि ।

इति तिक्तायं घृतम् ।

कुलित्यदशमूलत्र तथा दाह्मण्यष्टिका ।

प्रस्थं प्रस्थश्च सगृह्य दारिद्रेणेन साधयेत् ॥ ६२ ॥

पादशेषे रसेऽतस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

घोरकं द्विगुणं दत्त्वा हरिन्ते पञ्चकोलकैः ॥ ६३ ॥

सञ्चारैः पलिकैः सर्वैः शनैर्मृदग्निना पचैत् ।

कासश्वासहरश्चैव ह्रिकाश्च विषमज्वरम् ॥ ६४ ॥

हृन्त्यात्तथार्शो ग्रहणी हृद्रोगारुचिपीनमान् ।

गुल्मं ग्रीहामयं हृन्त्यादलवर्णान्निवर्धनम् ॥ ६५ ॥

अग्निसन्दीपनश्चैव कौलित्यं घट्पल घृतम् ॥ ६६ ॥

इति कुलित्याद्यं घृतम् ।

सुवहाकालिकाभार्गी शुकास्थं कौवुलं फलम् ।

काकादनीशृङ्गवेरं वर्षाभूर्बृहतीद्वयम् ॥ ६७ ॥

पलमात्रैर्घृतप्रस्थं पचेदेतैर्जलाढकैः ।

कटुष्णं पीतमेतच्च श्वासामयविनाशनम् ॥ ६८ ॥

इति सुवहाद्यं घृतम् ।

तैल दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शमे ।

पीयमानं यथा न्यायं श्वासकासौ व्यपोहति ॥ ६९ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

तिस्रस्त्रिस्तस्रस्तु पूर्वाङ्गे भुक्ताग्रे भोजनस्य च ॥ ७० ॥

पिप्पल्यं किंशुकक्षार भाविता घृतभाजिताः ।

प्रयोज्या मधुसमित्या रसायनगुणैपिणा ॥ ७१ ॥

जैतुं कासश्चयश्वास ह्रिकाशोपगलामयान् ।

अर्शोसियहृणोदोषं पाण्डुतां विषमज्वरान् ॥ ७२ ॥

वैश्वर्यपीनमं शोफं गुल्मं वातवलासकम् ।

मासमेवाश्रितो युक्त्या माध्विकां पिबतोऽनु च ॥ ७३ ॥

अवधारितवेगस्य यस्या न भवति ध्रुवम् ।

इति चारपिप्पली ।

शतं संगृह्यमाण्यास्तु दशमूल्यास्तथा परम् ।

शतं हरीतकीनाञ्च पचिन्नोये चतुर्गुणे ॥ ७५ ॥

पादावशेषे तस्मिंस्तु रसे बस्त्रनियोडिते ।
 भालोद्यं च तुलां पूतां गुडस्य त्वभयां ततः ॥ ७६ ॥
 पुनः पचेत्तु मृद्वग्नौ यावत्तेहत्वमागतम् ।
 शीते च मधुनद्यात्र षट्पलानि प्रदापयेत् ॥ ७७ ॥
 त्रिकटु त्रिसुगन्धश्च पलिकानि पृथक् पृथक् ।
 कर्पद्वयं यवचारं संचूर्णं प्रक्षिपेत्ततः ॥ ७८ ॥
 भक्षयेदभयामेकां लेहस्यार्द्धपलं लिहेत् ।
 श्वासं सुदारुणं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ ७९ ॥
 स्वरवर्णप्रदोहेष जठराग्निप्रदीपनः ।
 हरीतकीशतस्त्रात्र प्रस्त्रत्वादाढकं जलम् ॥ ८० ॥

इति भांगीगुडः ।

कुलित्यं दशमूलञ्च तथैव द्विजयष्टिका ।
 शतं शतञ्च संपाद्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ८१ ॥
 पादावशेषे तस्मिंस्तु गुडस्यार्द्धतुला क्षिपेत् ॥ ८२ ॥
 शीतीभूते च पक्के च मधुनोऽष्टौ पलानि च ॥ ८३ ॥
 षट्पलानि तुगाचीर्या पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ।
 त्रिसुगन्धि सुगन्धश्च स्वादेदग्निबलं प्रति ॥ ८४ ॥
 श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां नाशयेत्तमकं तथा ।
 योगसन्दर्शनादत्र हृदयैवोपदेशतः ॥ ८५ ॥
 जज्ञं चतुर्गुणं देयं स्त्रवत्वाद्दोषवारिणा ।
 मानसान्निध्यं संवादाद्विपलं त्रिसुगन्धिनः ॥ ८६ ॥

इति कुलित्यगुडः ।

इति वङ्गसेने श्वासनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १४ ॥

अथ स्वरभेदनिदानमाह ।

अत्युच्चभाषणविपाध्ययनाभिघात

सन्दूषणै प्रकुपिता पवनादयस्तु ।

स्रोतस्तु ते स्वरवहेषु गता प्रतिष्ठा

इत्यु स्वर भवति चापि हि षड्विधः स ॥ १ ॥

वातेन कृष्णानयनाननमूत्रवर्षा

भिन्न शनै भवति गर्दभवत् स्वरश्च ।

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्षा

ब्रूयाद्गलेन स च दाहममन्वितेन ॥ २ ॥

ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठ

स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ।

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपत्

तं चाप्यसाध्यमृपय स्वरभेदमाहुः ॥ ३ ॥

धूमेत वाक्चयचते चयमाप्नुयाच्च

वागेषु चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

अन्तर्गतं स्वरमलक्षपद विरेण

भेदोन्वयाददति दिग्धगलस्तृथार्त्त ॥ ४ ॥

क्षीणस्य हृदस्य कृशस्य चापि

चिरोत्थितो य सहजोऽपि जात ।

भेदस्त्रिन सर्वसमुद्भवश्च

स्वरामयोयो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

स्निग्धान् परं तापनकृष्यधातून्

स योजयेद्दमनवस्त्रि विरेचनैश्च ।

नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः ॥ ६ ॥

सम्पादयेत्तु विविधैः कृवलग्रहैश्च ॥ ६ ॥

यः श्वासकासविधिरादित् एव चोक्तः ॥

स्तच्चाप्यशेषमवचारयितुं यतेत ॥ ७ ॥

स्वरोपघातेऽनिलजे भुक्तोपरि घृतं पिवेत् ॥ ८ ॥

कासमर्दकवात्ताक मार्कवस्वरसैः पचेत् ।

पीनं घृतं हृत्यनिलं सिद्धं वात्ताकजे रसे ॥ ८ ॥

इति कासमर्दादिघृतम् ।

तथा कौण्डलं देयं भुक्त्वा घृतगुडोदनः ।

पैत्तिके तु विरेकस्तु पयश्च मधुरैः शृतम् ॥

लिङ्गेन्मधुरकानां वा चूर्णं मधुसमायुतम् ॥ १० ॥

अग्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकषायकम् ॥ ११ ॥

शङ्गास्वर्चं क्षीरवतां दुग्माणां संकुट्य दुग्धे विपचेत्तु तेन ।

कल्केन यष्टीमधुकस्य सर्पिः सिद्धं पिवेत्तन्मधुशर्कराकृतम् ॥ १२ ॥

इति शङ्गाद्यं घृतम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।

पिवेन्मूत्रेण सतिमात् कफजे स्वरसं चये ॥ १३ ॥

अजमोदां निशां धात्रीं चारं वङ्गिं विचूर्ण्य च ।

मधुसर्पियुतं लीढ्वा स्वरभेदं व्यपोहति ॥ १४ ॥

पलत्रिकवूरुपण्यावशूकचूर्णञ्च हन्यात् स्वरभेदमाश्रय ।

किं वा कुलित्यं वदनान्तरस्थं स्वरामयं हृत्यथ यौष्करं वा ॥ १५ ॥

वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाचिकम् ।

कफे सचारकटुकं क्षौद्रं केवलमिष्यते ॥ १६ ॥

गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाश्रितः ।

तेन निष्क्रमते श्लेष्मा स्वरयोश्च प्रसीदति ॥ १७ ॥

अगुरुसुरदारुदार्वी सनिल खरभेदद्वित्येत्कोष्णम् ।

व्याघ्रोसुरतरुनागर ससिहसुखकाथमथवापि ॥ १८ ॥

तैलाक्त खरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे ।

पथ्या पिप्पलीसंयुक्त युक्त वा नागरेण तु ॥ १९ ॥

वदरीपत्रकल्कन्तु घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।

खरोपघाते कासे च लेहमेन प्रयोजयेत् ॥ २० ॥

खरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ।

चयजे सर्वजे वापि प्रत्याख्यामाचरेत् क्रियाम् ॥ २१ ॥

—०—

निदग्धिकापलशतं तदर्धं ग्रन्थिकस्य च ।

चित्रकस्य तदर्धञ्च दशमूलञ्च तत्समम् ॥ २२ ॥

द्रोणद्वयेऽपि नि काथ्यकपायाठकमाहरेत् ।

पूते क्षिपेत्तदर्धन्तु पुराणस्य गुडस्य च ॥ २३ ॥

सर्वमेकत्र कृत्वा च लेहवत्साधुसाधयेत् ।

अष्टौ पलानि पिप्पल्या स्निजातकपल तथा ॥ २४ ॥

सरिधाना पलखेक सर्वमेकत्र चूर्णितम् ।

मिधुनं गुडवं दत्वा तदश्रीयाद्यथानलम् ॥ २५ ॥

खरभेदहर मुख्य प्रतिश्यायहर परम् ।

खासकासाग्निमान्द्यार्शो गुल्ममेहगलामयान् ॥ २६ ॥

आनाहमूत्रकृच्छ्राणि हन्याद् ग्रन्थार्वुदानि च ॥ २७ ॥

इति निदग्धिकादिस्त्रेहः ।

शर्करामधुमिश्रानि शृतानि मधुरै सह ।

पिवेत्पयासि यस्त्वैर्बदतीऽभिहत खर ॥ २८ ॥

वातादिजनिर्निश्वास कासघ्ना ये प्रकीर्त्तिता ।

योगास्ताथापि युक्तीर्तं यथा दोषं चिकित्सक ॥ २९ ॥

चव्याम्बवेजसकटुतयतित्तिङीके ।

तालीसजीरकतुगादहनैः समोश्चैः ।

चूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगन्धियुतं ।

वैश्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ ३० ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपक्षं रास्त्राबाव्यासगोक्षुरव्यापैः ।

सर्पिः स्त्रोपघातं निहन्ति कासश्च पञ्चविधम् ॥ ३१ ॥

शुष्कद्रव्यसुपादाये स्वरसानामसम्भवे ।

वारिष्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ ३२ ॥

स्वरसानां चालाभे चूर्णस्याढकमाढकमुदकस्य च ।

तद्वारिपर्युषितं नृदितं स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ ३३ ॥

इति कण्ठकारीष्टम् ।

द्विकाश्वासे चये कासे स्वर्याणि पठितानि तु ।

सर्पीपित्तानि योज्यानि भिषग्भिः स्वरसचये ।

इति वैङ्गसेने स्वरभेदनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १५ ॥

—०—

अथारोचकनिदानमाह ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्राशनरूपगन्धैः ।

अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रस्य नरोऽनिलेन ॥ १ ॥

कटुस्तुसुण्यं विरसश्च यूति पित्तेन विद्यान्नवणश्च वक्त्रम् ।

माधुर्यपैक्षित्यगुरुत्वशैत्य विवन्धसम्बन्धयुतं कफेन ॥ २ ॥

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यद्वंद्वारुचिगन्धजे स्यात् ।

स्वाभाविकश्चास्यमथारुचिश्च त्रिदोषजनैकरसं भवेत्तु ॥ ३ ॥

दृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पिप्पलात्,

दृढदाहशोषबहुलं सकफप्रसेकम् ।

शेषात्मकं बहुरुजं बहुभिद्य विद्या-

हैगुण्यमोहजडताभिरथापरश्च ॥ ४ ॥

प्रक्षिप्तस्तु मुखे घ्रात्रं जन्तुर्न खादयेद्यदि ।

अरोचकः सविज्ञेयो भक्तघेपमतः शृणु ॥ ५ ॥

चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनम् ।

घेपं करोति यो जन्तुः सभक्तघेप उच्यते ॥ ६ ॥

यस्य घ्रात्रे भवेच्छृङ्गा सभक्तछन्द उच्यते ।

कुपितस्य भयार्तस्य अवरितस्य विरोधकः ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे ।

कुर्त्यादृष्टानुकूलानि हर्षणश्च मनोघ्नजि ॥ ८ ॥

वान्तेवचाक्षिरनिले विधिवत् पिवेश

स्नेहोष्णतीयमदिरान्यतमेन चूर्णम् ।

कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणु भार्गी

रास्त्रैलहिगुलवणोत्तमनागराणाम् ॥ ९ ॥

पित्ते गुडामुमधुकैर्वमनं प्रशस्तं

लेहः समैश्वसितामधुसर्पिरिष्टः ।

निम्बामुक्कटितवतः कफजेऽनुपानं

राजद्रुमामुमधुना सह दीप्यकाव्यम् ॥ १० ॥

मरिचं मधुना लेह्यं कफजेऽरोचके भिषक् ।

अरुचौ कवलास्तावदूमाः सुमुखेधावनम् ॥

मनोम्रमन्नपानञ्च हर्षणाऽऽश्वासनानि च ॥ १११ ॥

कुट्टसीवर्चलाजाजी शर्करामरिचं विडम् ।

धान्यैलापद्मकोशीर पिप्पल्ययन्दनोत्पलम् ॥ १२ ॥

लोध्रं तेजोवती पथ्या वृषणं संयवाग्रजम् ।

आर्द्रदाडिमनिर्यासस्त्वजाजीशर्करायुतः ॥ १३ ॥

सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।

चत्वारो रोचकान् हन्त्युर्वाताद्यैकजसर्वजान् ॥ १४ ॥

अम्बिकागुडंतोयञ्च त्वगैला मरिचान्वितम् ।

अभक्तछन्दरोगेषु शस्तं कवलधारणम् ॥ १५ ॥

शृङ्गवेररसश्चैव मधुना सह योजयेत् ।

अरुचौश्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १६ ॥

भोजनाग्रे सदा पथं लिङ्गाकण्ठविशोधनम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्दकभक्षणम् ॥ १७ ॥

कारव्यजाजीपत्रैला व्यापहृत्वांस्त्रदाडिमम् ।

सद्योद्गर्करं हृद्यं रुचिं वक्रिप्रदीपनम् ॥ १८ ॥

इच्छाविनाशजनितेषु च बाधकेषु

भावान् भवायवितरेत् खलु शक्यरूपान् ।

अर्थेन चातिपतितेषु पुनर्भवाय

पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तम् ॥ १९ ॥

दैव्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं

दद्यात् प्रियं मनसि सेव्यमरोचकेषु ॥ २० ॥

सात्त्विकान् सुदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्

पानानि मूलफसखाण्डवरागलेहान् ।

सेवेद्रसांश्च विविधान्विविधैः प्रकारै-

भुञ्जीत चापि लघुर्लघुमन सुखानि ॥ २१ ॥

यस्य यदीक्षितं किञ्चित्तदेयमरुचौ सदा ।

विडङ्गमधुस युक्तो रसो दाडिमसम्भव ॥

असाध्यमपि स हन्या दुरुचिं वक्तव्यधारित ॥ २२ ॥

षष्ठादशशिमुफलानि दशमरिचानि विंशतिपिप्पली ।

पार्द्रकपलं गुडपलं प्रस्थत्रयमारनालस्य ॥ २३ ॥

विडलवणसहितमेतत्सुखजादृतं सुरभिगन्धाढ्यम् ।

व्यञ्जनसद्वस्त्रधाति श्रेय कलहसकं नाम्ना ॥ २४ ॥

इति कलहसकाञ्चिकम् ।

द्वेपले दाडिमादष्टौ खण्डाद्गोपात्पलत्रयम् ।

त्रिसुगन्धिपलचैकं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥ २५ ॥

दीपन रोचन हृद्य पीनसञ्जरकासजित् ।

इति दाडिमाद्यं चूर्णम् ।

पिप्पलीना शतचैकं द्वेयते मरिचस्य च ।

सितापलचतुष्कञ्च नागरार्धपलं तथा ॥ २६ ॥

धान्यसौवर्चं लाजाज्यं स्वर्गेलै चार्धकार्पिके ।

कीलदाडिमवृक्षान्नं यवानी चान्नवेतसम ॥ २७ ॥

कार्पिकायूर्णं येदेतान् हृद्यमन्नप्ररोचनम् ।

म्रीहहृदग्रहणीदोष पञ्चकासनिवर्हण ॥ २८ ॥

खाण्डवो नाम गुल्मार्ति विबन्धानाह शूलनुत् ।

इति खाण्डवचूर्णम् ।

तालीशोपण्यचव्यनागलवणं स्तुल्याशकैर्द्विस्तत ।

कृष्णाग्रन्यक्तित्तिडीकडुतभुग्वल्मीरकास्थैर्युत ।

विखेलावदराम्न वेतमघनैर्धान्याजमोदायुतै ।

स्य शैर्दाडिमपाद एष विहितं श्रेष्ठं सिताऽर्द्यायुत ॥ २९ ॥

कण्ठास्योदरहृदिकारशमनः कायाग्निसन्दीपनी ।

गुल्माधानविस्त्रिंका गुदरुजाग्वासक्तमिच्छर्दिहा ॥ ३० ॥

कासारुच्यतिसारमूढमरुतां वा हृद्गुजां नाशनः ।

चूर्णोऽयं भिषजामतीव कथितः स्यातो महाखाण्डवः ॥ ३० ॥

इति महाखाण्डवः ।

क्षतोक्तन्तु यवान्याद्यं चूर्णं मत्र प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

—०—

यवानीतित्तिडीकष्व नागरं सान्द्रवेतसम् ।

दाडिमं वादरक्षान्नं कार्षिकानुपकल्पयेत् ॥ ३२ ॥

धान्यसौवर्चलाजाजी वराङ्गमर्धकार्षिकम् ।

पिप्पलीनां शतशैकं द्रेशते भरिचस्य च ॥ ३३ ॥

शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।

जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं मत्तरोचकम् ॥ ३४ ॥

हृत्पीडापार्श्वशूलघ्नं विवन्धानाह नाशनम् ।

कासश्वासहरं घ्राहि ग्रहण्यर्शो विकारनुत् ॥ ३५ ॥

इति यवानीखाण्डवचूर्णम् ।

खड्गकङ्कोलमुशीरचन्दनं नत सनीलोत्पलकृष्णजीरकम् ।

ऐला सक्कणागुरुभृङ्गकेशरं कणा सविखानलदं सर्हावुना ॥ ३६ ॥

कर्पूरजातीफलवृंशरीचनं सितारुभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् ।

सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं हृथतमं विदोपनुत् ॥ ३७ ॥

उरो विवन्धं तमकं गलग्रहं सञ्ज्ञासयस्मारुचिपोषसं तथा ।

ग्रहण्यतीमारमयासृजः क्षयं प्रमेहरोगश्च निहन्ति सत्वरम् ॥ ३८ ॥

इति खड्गाद्यं चूर्णम् ।

सूक्ष्मैलापत्रकं त्वक् च पत्रं तालिशवन्तुगा ।

पृथ्वीकाजीरकं धान्यं दाडिमं चाङ्गकार्षिकम् ॥ ३९ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम् ।

मरिचं दीप्यकश्चैव वृक्षाम्बं चाम्बवेतसम् ॥ ४० ॥

अजमोदाऽश्व गन्धा च दधित्थं चापिकार्पिकान् ।

प्रदेया चातिशुद्धायाः शर्करायाश्चतुःपलम् ॥ ४१ ॥

घूर्णं मग्निप्रसादं स्यात्परमं रुचिबर्द्धनम् ।

घ्नीहानं काममर्शांसि शूलं खासं वमिं ज्वरम् ॥ ४२ ॥

निहन्ति दीपयत्यग्निं बलवर्णप्रदं परम् ।

वातानुलोमनं हृद्यं कण्ठजिह्वाविशोधनम् ॥ ४३ ॥

इति सूक्ष्मैलाद्यं चूर्णम् ।

व्याघ्रीस्त्ररसविषकं रास्त्राकटफलगोक्षुरव्योषैः ।

सर्पिः स्त्रोमिघातं हन्यात् कासं च पञ्चविधम् ॥ ४४ ॥

इति वङ्गसेनेऽरोचकनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १६ ॥

—०—

अथ हृदिरोगनिदानमाह ।

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वे विभक्तालोकनादिभिः ।

हृदयः पञ्चविधोऽस्मात् लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

अतिद्रवैरतिस्निग्धै रद्वैर्लवणादिभिः ।

अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ २ ॥

अमाद्वयात्तयोद्देगा दजीर्णात् क्षमिदोषतः ।

नाय्याश्चायन्नसत्त्वाया स्तथातिद्रुतमश्रुतः ॥ ३ ॥

विभक्तैर्हंतुमिथान्यै द्रुतमुत्क्षेपितो बलात् ।

ह्लादयन्नाननं वेगैरदयच्चङ्गभञ्जनैः ।

निरुध्यते हृदिरिति दीपो यत्नं प्रधावति ॥ ४ ॥

हृत्तासोद्धारसरोधैः प्रसेकोलवैणस्तनुः ।

द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमोनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

हृत्पार्श्वपीडासुखशोषशीर्षं नाभ्यर्त्तिकासखरभेदतोदैः ।

सद्धारशब्दप्रवल सफेन विच्छिन्नकृष्ण तनुकं कपायम् ॥ ६ ॥

मच्छ्रेण वाऽल्पं महता च वेगेनात्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ७ ॥

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रवृत्ता सोपद्रवाशोणितपूययुक्ता ।

सचन्दिकां तां प्रवदस्य साध्यां साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवाच्च ॥ ८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

आमाशयात् क्लेशभवा हि सर्वाः

स्युः छर्दयो लङ्घनमेव तस्मात् ।

प्रकारयेन्मातृजां विना तु

सशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ ९ ॥

ससैन्धवं पिबेत्सर्पिं र्यातछर्दिनिवारणम् ।

लक्षणत्रयपुत्तेन सयुक्तं शूयप्रणेन च ।

हन्यात्क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसम्भवाम् ॥ १० ॥

सुन्नामलकयूपं वा ससर्पिष्कं ससैन्धवम् ।

यवान् मधुमिश्रां च पञ्चमूलीशृतां पिबेत् ॥ ११ ॥

धान्याकविश्वदशमूलकपायसिद्धान्

यूपान्मान् पवनवम्यरुचिप्रशान्त्यै ।

पीत्वा सुखानि लभते मधुमिश्रितं वा

शङ्काद्वया खरसमूषणचूर्णयुक्ताम् ॥ १२ ॥

इति मातृकादिः ।

—०—

अथ निदानम् ।

मूर्च्छापिपासामुखगोषमूर्च्छताल्वचिसंतापतमो भ्रमार्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रञ्च पित्तेन वमिक्त्वाहम् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्साम् ।

हृद्या पित्तोद्गवायान्तु सल्लक्षकुम्भोद्भव रजः ।
मृद्वीकेक्षुविदारीणां रसोरिकाय शस्यते ॥ १४ ॥
पित्तोपशमनीयानि योज्यानि च हितानि च ।
कषाययूपकल्कानि घ्नन्तिपित्तोत्तरं वमिम् ॥ १५ ॥

सलाजमसुरयवमुद्रकता यवागूः
हृद्यां हिता मधुयुता बहुपित्तजायाम् ।
यूपाः सुगन्धिमधुतिक्तसरसप्रगाढा
मृद्वृत्तलोष्टभवमंबुहितं तृपायाम् ॥ १६ ॥
वट्टदाहपित्तबहुलेषु वमीगतेषु
द्राक्षारम पिबति माक्षिकसंयुतञ्च ॥ १७ ॥

सीदीचं गैरिकं पेयं सेव्यं वा तंडुलावुना ।
शीतं धान्नीरसाद्यं वा पित्तहृदिनिवृत्तये ॥ १८ ॥
चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्यामलकीरसम् ।
पिबेन्माक्षिकसंयुक्तं हृदिस्त्रेण निवार्यते ॥ १९ ॥
चन्दनञ्च मृणालञ्च बालकं तगरं हृषम् ।
सतल्लोदकचौद्रः कस्कः पीतो वमिं जयेत् ॥ २० ॥
कषायो मृष्टमुद्रस्य सलाजमधुशर्करः ।
हृद्यतीसारवट्टदाह ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ २१ ॥
कायः पर्पटजः पीतः सघौद्रः हृदिनाशनः ॥ २२ ॥

हरोतकीनां चूर्णन्तु लिङ्घान्माचिकसंयुतम् ।
 अधोभागोक्तते दोषे हृदिः शीघ्रं निवर्तते ॥ २३ ॥
 गुडूचीत्रिफलानिस्व पटोलैः कथित पिबेत् ।
 चौद्रयुक्तं निहन्त्याशु हृदिं पित्तास्रसम्भवाम् ॥ २४ ॥
 सिताचन्दनमध्वक्तं लिहेद्वा माचिकाशक्तम् ।
 सोपद्रवापित्तभवा हृदिरेतेन शान्म्यति ॥ २५ ॥
 सर्पिः चौद्रसितोपेतान् लाजशक्तून् पिबेत्तया ।
 पित्तच्छृदिष तेनाशु प्रशान्म्यति सुदुस्तरा ॥ २६ ॥
 इति पित्तच्छृदिः ।

—०—

अथ निदानम् ।

तन्द्रास्यमार्धुयैकफप्रसेक सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्तः ।
 स्निग्धं घनं स्वादुकफाद्विशुद्धं सलोमहर्षोऽत्यर्जं वमेत्तु ॥ २७ ॥

—०—

अथ चिकित्ताम् ।

हृद्यां कफीद्वायान्तु वमनं योजयेद्विपक् ।
 तोयैः सर्पपसिन्धूत्यङ्गिगुनिस्वकणायुतैः ॥ २८ ॥
 शस्यन्ते शालिगोधूम यवमुद्रमकुटकाः ।
 तक्रकाञ्चिकयूपाय पटोलाद्याय भोजने ॥ २९ ॥
 भारग्वधादिनिर्धूहं दशाङ्गं योग्यमेव च ।
 पाययेन्मधुसंयुक्तं कफहृदिविनाशनम् ॥ ३० ॥
 मनःशिलायाः फलपूरकस्य रसैः कथित्यस्य च पिप्पलीनाम् ।
 चौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं लिङ्घात्कफच्छृदिमुदीर्णवेगम् ॥ ३१ ॥
 विडङ्गत्रिफलाविष्ठा चूर्णं मधुयुते जयेत् ।

विडङ्गप्रचशङ्गानां मथवा श्लेषजा वमिम ॥ ३२ ॥

सजाश्ववस्या वदरस्य चूर्णं सुस्तायुत कर्कटकस्य शृङ्गम् ।

दुरालभं वा मधुसप्रयुक्तं लिङ्घेत्कफच्छर्दिनिग्रहार्थम् ॥ ३३ ॥

इति कफच्छर्दि ।

अथ निदानम् ।

शूलाविपाकारुचिदाहृदपणा श्वासप्रमेहप्रवलाप्रसक्तम् ।

छर्दिस्त्रिदोषाक्षवणाश्वनील सान्द्रोष्णरक्तं वमता नृणां स्यात् ॥ ३४ ॥

षिट्स्त्रेदमूत्राश्वुवहानि वायु श्रोतांसि सरुध्य यदोर्ध्वमेति ।

उत्पन्नदोषस्य समाचितन्तु दोष समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ ३५ ॥

विष्णुमूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं तट्स्त्रासकासार्त्तियुत प्रसक्तम् ।

प्रच्छर्दयेद् दुष्टमिहाति योगात् तयार्दितश्चाशु विनाशमिति ॥ ३६ ॥

अथ चिकित्सां ।

पिष्टाधात्रीफलं द्राक्षा शर्कराश्च पलोन्मिताम् ।

दत्त्वा मधुपलशैव कुडव सलिलस्य च ।

वाससागालित पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ ३७ ॥

मसूरसक्तव चैद्र मर्दिता दाडिमाश्वसा ।

पीता निवारयत्याशुछर्दिदोषत्रयोद्भवाम् ॥ ३८ ॥

श्रीफलस्य गुडूच्या वा कपायो मधुसयुत ।

पेयश्छर्दिवये शीतो मूर्वा वा लण्डुलाम्बुना ॥ ३९ ॥

समाक्षिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाश्वसा ।

तर्पणं वा मधुयुतं तिमूषामपि सेपजम् ॥ ४० ॥

कृतं गुडूच्या विधिवत् कपाय हिमसञ्चितम् ।

तिसृष्वपि भवेत्पथ्यं माचिकेन समन्वितम् ॥ ४१ ॥

युक्तान्नलवणः पिष्ट्वा उष्णविर्योऽथवा हितः ॥ ४२ ॥

एलासर्वङ्गजकेशरकोलमज्ज

लाजाप्रियङ्गुधनचन्दनपिप्पलीनाम् ।

चूर्णं सितामधुयुतं मनुजो विलिङ्घ्य

हृदि निहन्ति कफमारुतपित्तजां च ॥ ४३ ॥

इत्येलादिचूर्णम् । इति त्रिदोषच्छर्दिः ।

कोलमज्जाकणाधारी लाजाविश्वफलत्रिकम् ।

श्यामाञ्जनाद्दकीलित्यं मक्षिकाविट्सिताशुतम् ॥ ४४ ॥

कणोपणकपित्तन्तु त्वगेलापत्रकं समम् ।

सक्षौद्राः पादिकालेहाः पङ्केते हृदिनाशनाः ॥ ४५ ॥

कोलामलकमज्जानौ मक्षिकाविट्सितामधुः ।

सकृष्णातण्डुलो लेहः हृदिमाशु नियच्छति ॥ ४६ ॥

लाजाकपित्तमधुमांगधिकोपणानां

क्षौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् ।

पथ्याऽनृतामरिचमाचिकपिप्पलीनां

लेहास्तयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ ४७ ॥

मनःशिलाभागधिकोपणानां चूर्णं कपित्थास्त्ररसेन युक्तम् ।

लाजैः समाशैर्मधुनावलीढं हृदि प्रसक्तामसक्तनिहन्ति ॥ ४८ ॥

अश्वत्थवल्गुलं शुष्कं दग्धं निर्वापितं जले ।

तज्जलं पानमात्रेण हृदि धीयति दुर्ज्याम् ॥ ४९ ॥

जात्यारसः कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्वितः ।

क्षौद्रेण युक्तः शमेये ज्वेहोऽयं हृदिमुख्यणाम् ॥ ५० ॥

अत्र जातीशब्देन धात्र्याः यदणम् ।

निम्बाम्रपल्लवगवेधुकधान्यमेव
 ङोवेरवारिमधुना पिवतोऽल्पमल्पम् ।
 छर्दिः प्रयाति श्रमन त्रिसुगन्धियुक्ता
 लोढानिहन्ति मधुना सदुरालभा वा ॥ ५१ ॥

विदलानि च सुहानां पिप्पल्यथैव कुट्टिता ।

आश्रुतत्सलिलं पेय समधु छर्दिनाशनम् ॥ ५२ ॥
 तण्डुलीययुतं खादेत् कपित्थं म्रूपणेन वा ।
 सौवर्चलमजाब्धय पिप्पलीमरिचानि च ।

युक्तोऽयं मधुना सेहः श्रेष्ठः छर्दिनिवारणः ॥ ५३ ॥

भातुलुङ्गरसो लाजा शर्करामधुसयुत ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः श्रेष्ठः छर्दिनिवारणः ॥ ५४ ॥

कण्ठोपणमिताचूर्णं लाजतुल्यं समाश्लिकम् ।

कपित्थबीजपूरान्न कल्कितं छर्दिनाशनम् ॥ ५५ ॥

प्रियङ्ग्वंजनमुस्तानि पाययेन्नु यथावलम् ।

दृष्ट्यातिमारंछर्दिघ्नं सद्योदतदुन्नाम्नुना ॥ ५६ ॥

आम्नास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करा ।

निहन्त्याच्छर्द्यतीमारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥ ५७ ॥

जम्बाम्रफलगतं लोढं दत्त्वा सुशीतल मन्त्रिणम् ।

आजैरवचूर्णं पिवे च्छर्द्यतिमारं परं मिहम् ॥ ५८ ॥

पद्मकामृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत् ।

कल्के स्नाये च हविषः प्रभ्यं छर्दिनिवारणम् ॥ ५९ ॥

दृष्ट्याहचिप्रशमनं दाहप्वरहरं परम् ।

पद्मकार्य एतम् ।

कल्याणकद्रूपजिवकानि घृतानि दद्यानि तु हृदि रोगे ॥ ६० ॥
इति साधारणविधिः ।

अथ निदानम् ।

बीभत्सजा दीर्घदजामजा च ह्यभात्मगतो वा कृमिजा च यो हि ।
सा पञ्चमी तार्य विभावयेत्तु दोषोऽप्येनैव यथोक्तमादौ ॥ ६१ ॥
शूलहृत्तासवहुला कृमिजा च विशेषतः ।
कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ ६२ ॥

अथ चिकित्साम् ।

बीभत्सजामबीभत्सै र्हेतुभिः संहरेद्वमिम् ।
दोर्द्धदोत्यां वमिं हृदयैः काञ्चितैर्वस्तुभिर्जयेत् ॥ ६३ ॥
लक्ष्मणैर्वमनैर्वापि सात्मै र्वा सात्मरसभावाम् ।
कृमिहृद्रोगवच्चापि साधयेत् कृमिजां वमिम् ॥ ६४ ॥
यथादोषश्च वितरेच्छस्तं विधिमनन्तरम् ।
पवनघ्नो चिरोत्थासु प्रयोज्या हृदिषु क्रियार ॥ ६५ ॥

अथ हृदिदृष्ट्याचिकित्सामाह ।

फल्गुप्रवालं छिन्नायां मधुकं नीलमुत्पलम् ।
क्षुण्णैः शोतकषायोऽयं दृष्ट्याहृदिनिवारणः ॥ ६६ ॥
एतैरेवोपधै सिद्धा लाजपेयां पिवेन्नरः ।
सशर्करां समाचीका दृष्ट्याहृदिनिवारणाम् ॥ ६७ ॥

आम्रजम्बुकपाय वा पिवेन्माक्षिसयुतम् ।

११ छर्दि मर्वा प्रणदति तृष्णाञ्चैवापकर्षति ॥ ६८ ॥

१२ वटशर्द्धे मितालोभं दाडिमं मधुक मधु ।

पिवेत्तडुलतोयेन छर्दि तृष्णानिवारणम् ॥ ६९ ॥

शोदन रक्ताशालीना शोत माक्षिकसयुतम् ।

१३ भोजयेत्तेन शाम्येत छर्दि तृष्णे चिरोत्थिते ॥ ७० ॥

महाकल्याणकं सर्पि कल्याणकमथापि वा ।

शतावरीघृतं वापि तृष्णा छर्दिनिवारणम् ॥ ७१ ॥

कामश्रामी ज्वरस्तृष्णा हिक्का वैचित्त्यमेव च ।

हृद्रोगस्तमकयैव श्रेया छर्देरुपद्रवा ॥ ७२ ॥

इति वङ्गरीने छर्दि तृष्णा छर्दिनिदानचिकित्सा-
धिकारः समाप्तः ॥ १७ ॥

अथ तृष्णानिदानमाह ।

भयत्र्यसाभ्या बलसंघयाद्वा उर्ध्वं चित्तपित्तविवर्त्तनैः ।

पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रसन्नं जनवेत्तिपासाम् ॥ १ ॥

स्रोतः स्रग्पावाक्षिषु दूषितेषु दोषैश्च तद् सञ्भवतीह जस्तो ।

तिस्रः श्रुताभ्यां घतजाचतुर्यो घयात्तया श्यामसमुद्भवा च ॥ २ ॥

भक्तोद्भवा सममिक्षेति तासां निबोधनिद्धान्यनुपूर्यथस्तु ॥ ३ ॥

श्यामास्यता मारुतमश्ववायान्मोदस्तथा शङ्खशिरस्तु चापि ।

स्रोतो निरोधो विरसश्च यक्तः शीताभिरक्षय विवृद्धिमेति ॥ ४ ॥

मूर्च्छाश्च विट्पेयविनापदश्च रक्तेरुपत्य प्रतप्तश्च शोषः ।

शीताभिनन्दा सुखतित्ताता च पिपासाकार्या सुषुम्नश्च ॥ ५ ॥

वाप्यावरोधात्कफसहतेऽग्नी दृष्ट्याबलामेन भवेत्तथानु ।
निद्रागुरुत्व मधुरास्यता च दृष्ट्यार्दितं शयति चातिमात्रम् ॥६॥
क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्या दृष्ट्या चतुर्थीक्षतजा मता तु ॥७॥
रसक्षयाद्या चयसम्भवासातयामिभूतस्तु निशादिनेषु ।
प्रेषीयतेऽश्व ससुखं न याति ता सन्निपातादिति केचिदाहुः ।
एसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्या भक्षयेण भिषग् चिकित्सेत् ॥८॥
त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्टोवनसादकर्त्री ।
सिन्धु तथास्तु लवणश्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु दृष्ट्या करोति ॥ ९ ॥
ह्रीनस्वर प्रताम्यन् दीनाननसशृङ्खलद्वयगलतानु ।
भवति खलु सोपसर्गां चृष्ट्या सा शोषिणीकष्टा ॥ १० ॥
ज्वरमोहक्षयकास श्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।
सर्वास्वतिप्रसक्ता रोगक्षयानां वमिप्रसक्तानाम् ॥
घोरोपद्रवयुक्ता दृष्ट्या मरणाय विज्ञेया ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वातघ्नमन्नपान मृदुलघुशीतञ्च वातदृष्ट्यायाम् ।
स्थाल्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातजतपे ॥ १२ ॥
दृष्ट्यातिवृद्धाबुदरे च पूणे त वामयेन्मागधिकोदकेन ।
विलोमनश्चात्र हितं विधेयं स्थादाडिमाम्बातकमातुलुङ्गैः ॥१३॥
सुवर्णरोप्यान्तिभिरग्नितप्तैः लोष्टैः कृतं वा सिकतोत्करैर्वा ।
जलं सुखोष्णं शमयेत्तु दृष्ट्या सशर्करं क्षौद्रयुतं हितं वा ॥ १४ ॥
दृष्ट्याया पवनोत्थाया सगुडं दधिश्च स्यते ।
रसायं हृद्दृष्ट्या शोता गुडूच्यारस एव च ॥ १५ ॥
पञ्चाङ्गका पञ्चगणाय उक्तास्तेष्वम्बुसिद्धं प्रथमे गण्ये वा ।

पिवेत्सुखीष्णं मनुजोऽल्पशस्तुमुच्येत वृद्धतः पवनात्मकातः ॥ १६ ॥

इति वीतल्लक्षणाः ।

पित्तोत्थितां पित्तहरैर्विपक्वां निहन्ति तोयं पय एव वापि ॥ १७ ॥

स्वादुतिक्तं द्रवं शीतं पित्तलक्षणापहं परम् ।

काशमर्यं शर्करायुक्तं चन्दनोशीरधान्यकम् ।

द्राक्षाभधुकसंयुक्तं पित्ततर्पणं जलं पिवेत् ॥ १८ ॥

स्याब्जीवनीयमिहं क्षीरं घृतं वा पित्तजे तर्पणम् ।

तद्वद् द्राक्षाचन्दन खर्जुरोशीरमधुसंयुतं तोयम् ॥ १९ ॥

द्राक्षाचन्दनखर्जुरी पीतं मधुयुतं जलम् ।

ल्लक्षणाहरं पिवेद्वापि मधुना तंडुलोदकम् ॥ २० ॥

इति पित्तल्लक्षणाः ।

तिक्तं द्रवञ्च कटुञ्च कफल्लक्षणा निवर्हणम् ॥ २१ ॥

विस्वाढकीधातकीपञ्चकोल दर्भेषु सिद्धं कफजां निहन्ति ।

हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निम्बप्रसयोदकेन ॥ २२ ॥

सजीरधान्याद्र्कगृह्णवेर

सौवर्चलान्यर्धजलमुतानि ।

मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति

पीतानि सदाः शमयन्ति लक्ष्णाम् ॥ २३ ॥

लाजीदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् ।

काशमर्यशर्करायुक्तं पिवेत्तृणार्दितो नरः ॥ २४ ॥

शर्कराकेसरं क्षौद्रं क्षुण्णाजोरकदाडिमैः ।

स्नेहो वा वटजयी क्षुण्णा मधुक्षीरद्रुमाहुरेः ॥ २५ ॥

अम्लं दाडिमबीजं पीतं धात्रीफलञ्च धान्याम्लैः ।

पार्द्रं पट्याम्बरणकृतमोहतगात्रस्तृपां जयति ॥ २६ ॥

शोस्तनीक्षुरसक्षीर यष्टीमधुमधूत्यलैः ।

नियतं नस्यतः पीतै स्तृषा शाम्यति दारुणा ॥ २० ॥

कर्णं शिरो मुखलेपः चुक्रिकयाम्बुदाडिमरसेन ।

तर्पयति शीघ्रमेव जलौघवक्षैकतराशिम ॥ २१ ॥

कोलदाडिमहृच्चाम्बु क्रिकाचु क्रिकारसः ।

पञ्चाम्बुको मुखे लेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ २२ ॥

क्षीरेक्षुरसमार्द्धिकं क्षोद्रसिधुगुडोदकैः ।

हृच्चाम्बुक्षौ च गण्डूपा स्तालुशोषप्रणाशनाः ॥ २३ ॥

तालुशोषे पिवेत्सर्पिं हृतमण्डमथापि वा ।

धान्यान्तमास्यवैरस्य मलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥

तदेव शृतशीतं हि मुखशोषहरं परम् ॥ २४ ॥

वैशद्यञ्जनयत्यास्ये सन्दधाति सुखप्रदान् ।

दाहदृष्ट्याप्रथमनं मधुगण्डूयधारणम् ॥ २५ ॥

जिह्वातालुगलक्लोम शोषे मूर्ध्वनिदापयेत् ।

केशरं मातुलुङ्गस्य हृतसैन्धवसंयुतम् ॥ २६ ॥

दाडिमं बदरं लोभ्रं कपित्थं बीजपूरकम् ।

पिष्टान्मूर्ध्निप्रलेपय पिपासादाहनाशनः ॥ २७ ॥

वारिशीतं मधुयुक्तं माकण्डादा पिपासितम् ।

पाययेद्दामयेच्चापि तेन दृष्ट्याप्रशाम्यति ॥ २८ ॥

बटप्ररोहं मधुकुटुमुत्पलं

सलाजचूर्णं गुटिकां प्रकल्पयेत् ।

सुसंहिता सावदने विचारिता

दृष्ट्यां प्रहृदामपि हन्ति सत्वरम् ॥ २९ ॥

इति सामान्यविधिः ।

क्षतोद्भवारुग्निनिवारणेन जयेद्रसानामसृजय पानैः ।

चयोत्थितां क्षीरजलं निहन्त्यान्मासोदकं वा मधुकोदकं वा ॥३०॥

श्रामोद्भवा वित्स्ववचायुताना जयेत्कषायैरथदीपनानाम् ।

उल्लेखनैर्गुर्वशनप्रजाता जयेत्क्षततोल्या तु विनापिपासाम् ॥३८॥

स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णास्यात्ता गुडाकुनाशमयेत् ।

अतिरूक्षदुर्वलाना तृष्णा शमयेन्नृणामिहाशु पयः ॥३८॥

छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥ ४० ॥

मूर्च्छां कृदिदृष्यादाह स्तोमघभृशकर्षित ।

पिबेयुः शीतल तोय रक्तपित्ते मदात्यये ॥ ४१ ॥

दृष्यन्मूर्च्छामयीक्षीणो न लभेत जलं यदि ।

मरणं दीर्घरोगश्च प्राप्नुयात्वरितं नरः ॥ ४२ ॥

सात्वतादपानभेषज्यै स्तृपार्तस्य जयेत्तृपाम् ॥

तस्याञ्जितायामग्नौऽपि व्याधिः शक्ययिकित्सितुम् ॥४३॥

दृपितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विसुञ्चति ।

तस्मात्सर्वास्त्रयस्यासु न कश्चिद्दारिवर्जयेत् ॥ ४४ ॥

अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणाभ्यारयते चिरम् ।

तोयाभावे पिपासार्तं क्षणव्याणैर्विसुञ्चते ॥

इति वद्धसेने तृष्णानिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ १८ ॥

अथ मूर्च्छानिदानमाह ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।

वेगाघातादभीघाता होनमत्यस्य वा युनः ॥ १ ॥

करणायतनेषूपा वाद्येष्वभ्यन्तरेषु च ।

निवसन्ते यदा दोषा सादा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥

संघ्रायहासु नाड्यु पिहिताप्यनिनादिभिः ।
तमोभ्युपैति सहेसा सुखदुःखव्यपोहकत् ॥ ३ ॥
सुखदुःखव्यपोहश्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छंति तामाहुः पंडिधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
पातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
पट्वप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठति ॥ ५ ॥
हृत्पीडाजृम्भणं ग्नानिः संघ्रादीर्वस्यमेव च ।
सर्वासां पूर्वरूपाणि यथा स्रन्तं विभावयेत् ॥ ६ ॥
नीलं वा यदि वा कृष्णं माकाशमयवारुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रश्च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥
वैपयुषांगमर्दश्च प्रपीडाहृदयस्य च ।
कार्श्यं स्याद्वारुणाकाशा मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ ८ ॥
रक्तं हरिद्वर्णश्च वियत्पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदश्च प्रबुध्यते ॥ ९ ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलीयणः ।
संभिववर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १० ॥
मेघमंकाशमाकाश माहृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥
गुरुभिः प्राहृतैरङ्गै र्यथैवाद्र्देण चर्मणाः ।
सप्रसक्तः सङ्घसासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १२ ॥
सर्वाकृतिः सन्निपाता दंपञ्चार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥
पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन भुवि मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ १४ ॥
दृश्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदपि सुहृति ॥ १५ ॥

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्यधोः ।

त एव तस्मात्ताभ्यान्तु मोहौ स्वाता यथेरितौ ॥ १३ ॥

स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वृज्जागूढोच्छासश्च मूर्च्छितः ॥ १४ ॥

मध्येन विलपन् श्रुते नष्टविभ्रान्तमानसः ।

गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १५ ॥

वैपथ्यं स्वप्रवृत्त्याः स्युः समश्च विषममूर्च्छिते ।

वेदितव्यं तीव्रतरैर्यथास्त्र विपलक्षणैः ॥ १६ ॥

मूर्च्छां पित्ततमः प्रायां रजः पित्तानिलाद्रुमः ।

तमो बातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ।

अनायासश्चमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः ।

क्षमः स इति विज्ञेयः इन्द्रियार्थप्रबाधकः ॥ १७ ॥

इन्द्रियार्थेष्वसं वित्तिर्गौरव्यं जृम्भनं क्षमः ।

निद्रार्तस्यैव यस्यैतत्तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत् ॥ १८ ॥

इन्द्रियाणान्तु मंनसो मोहो निद्रा निगद्यते ।

विमोहस्त्विन्द्रियाणान्तु स तु तन्द्रा विरच्यते ॥ १९ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छायां गतवेषु देहिनाम् ।

स्वयमेवोपशम्यन्ति सत्यासौ नोपधैर्विना ॥ २० ॥

वाग्देहमनसां चेष्टा माक्षिप्यातिबलामलाः ।

सश्रव्यव्यवलं जन्तुं प्रणायतनमाश्रिताः ॥ २१ ॥

सनासश्चामसश्रुतः काष्टोभूतो मृतोपमः ।

प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सुक्ता सद्यः फलां क्रियाम् ॥ २२ ॥

१ सद्यः फलादिकां सूचीव्यधनादिकामिति ।

अथ चिकित्सामाह ।

सेकावगाहामणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा व्यजनाऽनिलाश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
सर्वसु मूर्च्छासु निवारितानि ॥ २७ ॥
सिद्धानि वर्गे मधुरे पर्यासि
सदाङ्गिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।
तथा यवा लोहितयालयश्च
मूर्च्छासु पथ्याश्च सतीनमुद्राः ॥ २८ ॥
मूर्च्छां प्रशस्तां बुशिरोविरेकैः
जयेदभोक्ष्यं वमनैश्च तीक्ष्णैः ॥ २९ ॥

कोलमज्जोपयोशीरं केशरं शीतवारिष्ठा ।
पीतं मूर्च्छां जयेत्तोढ्रा कृष्णां वा मधुसयुताम् ॥ ३० ॥
भ्रमः पित्तस्य सवृद्धौ जायते पवनस्य च ।
अतस्तयोः प्रशमनी क्रिया मन्त्रावचारयेत् ॥ ३१ ॥
महौषधामृता चौद्रं पुष्करं यन्त्रिकोद्भवम् ।
पिवेत्कषायुतं क्वाथं मूर्च्छायाश्च मर्देषु च ॥ ३२ ॥
पिवेद् दुरालभाक्त्वाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ३३ ॥
कर्पासबीजपाण्डुरं तंडुलतक्रैः प्रकल्पिता पेया ।
धान्यकडिङ्गुनागरं जीरकलवणैर्विनाशयेद् भ्रमणम् ॥ ३४ ॥
स्निग्धमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह संसृजेत् ।
विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह सेहयेत् ।
तेनास्य शाम्यते मूर्च्छा श्वासः कासस्तथैव च ॥ ३५ ॥

पञ्चमूलकपायश्च मधुना सितया पिवेत् ।
 यथास्वश्च ज्वरघ्नानि कषायघ्नि प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥
 रक्तजायान्तु मूर्च्छायां हितः शीतक्रियाविधिः ।
 मद्यजायां पिवेन्नद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ॥ ३७ ॥
 विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
 कृष्णाशताङ्गाशुण्ठीनां साभयानां पलं पलम् ।
 गुडस्य पट्पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशिनी ॥ ३९ ॥
 इति भ्रमनाशिनीगुटी ।

अश्वत्थान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ।
 सूचिभिस्तोदनं शस्तं दाहपीडानखान्तरे ॥ ४० ॥
 लुञ्चनं केशलोम्बाश्च दन्तैर्दशनमेव च ।
 आत्मगुप्तावघर्षय हितस्तस्यावबोधने ॥ ४१ ॥
 उत्थितो लब्धसङ्गश्च लश्मनस्य रसं पिवेत् ।
 खादेत्सथ्योपलवणं वोजपूरककेशरम् ॥ ४२ ॥
 पथ्या काथेन ससिहं हृतं धात्रीरसेन च ।
 सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छापहं पिवेत् ॥ ४३ ॥
 इति वङ्गसेने मूर्च्छानिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ १८ ॥

अथ मदाल्ययनिदानमाह ।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्ता स्ते मद्येऽपि प्रकीर्तिताः ।
 तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदाल्ययः ॥ १ ॥
 किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवात्र तथा श्रुतम् ।

अयुक्तियुक्त रोगाय युक्तियुक्तं तथामृतम् ॥ २ ॥
 प्राणा प्राणमृतामन्नं तदयुक्तं हन्त्यसृन् ।
 विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥
 विधिना मात्रया काले द्वितैरन्नैर्यथा बलम् ।
 प्रहृष्टोऽयं पिवेन्नद्य तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥
 क्षिण्वैस्तदन्नैर्मासेभ्यः भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
 भवेदायुः प्रहर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥
 काश्यपा मनसस्तुष्टिं स्त्रीजो विक्रम एव च ।
 विधिना सेव्यमाने तु मद्ये सन्निहिता गुणा ॥ ६ ॥
 तथैवान्नं मनोज्ञेन सेव्यमानममात्रया ।
 काम्याग्निना ह्यग्निसमं समेत्य कुरुते गदान् ॥ ७ ॥
 मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति ।
 निगूढमपि भावं स्व प्रकाशं कुरुतेऽवश ॥ ८ ॥
 शैषिकाद्याल्पपित्ताय क्षिण्वान्मासीपसेविनः ।
 पानं न बाधतेऽत्यर्थं विपरीताश्च बाधते ॥ ९ ॥

अथ त्रिगुणमदलक्षणमाह ।

बुद्धिस्मृतिप्रोतिकरं सुखं च पानाच्च निद्रारतिवर्धनम् ।
 सपाठगीतस्वरवर्धनं च प्रोक्तोऽतिरम्यो प्रथमो मदो हि ॥ १० ॥
 अप्यक्तबुद्धिस्मृतिवाञ्छिच्छेदः सोऽग्नितलीलात्प्रतिरपशान्तः ।
 भालस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मतः पुरुषो मदेन ॥ ११ ॥
 गच्छेद्गम्यान्गुरुश्च मन्येत् खादेदध्याणि च नष्टमन्नम् ।
 ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदिस्थितानि मदे तृतीये पुरुषस्त्वतन्त्रः ॥ १२ ॥
 चतुर्थं तु मदे मूढो भग्नदार्ढ्यं निष्क्रीय ।
 कार्याकार्यविभागान्नो मृतादयः परो मृतः ॥ १३ ॥

को मदं तादृशं गच्छे दुष्माद् इव चापरः ।

बहुदोषमिवारूढः कान्तारं स्ववशः कृती ॥ १४ ॥

निर्भुक्तमेकान्तत एव मदं निषेव्यमान पुरुषेण नित्यम् ।

आपादयेत् कष्टतमान्विकारा नापादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥ १५ ॥

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।

व्यायासभाराध्वपरिचितेन वेगायरोधाभिहतं चापि ॥ १६ ॥

अत्यस्तमव्यायततोदरेण समीर्णभक्तेन तथा वसेन ।

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमान करोति मद्य विविधान्विकारान् ॥ १७ ॥

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ।

पानविभ्रमसंज्ञञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १८ ॥

हिक्काश्वासशिरः कम्प पार्श्वशूलप्रजागरैः ।

विद्याद्विदुप्रलापस्य वातप्रायं मदाल्ययम् ॥ १९ ॥

दृष्ट्यादाहज्वरस्वेद मोहातिसारविभ्रमैः ।

विद्याद्वरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदाल्ययम् ॥ २० ॥

हृद्यरोचकाह्लास तन्द्रास्तैमित्यगोरवैः ।

विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदाल्ययम् ॥ २१ ॥

श्लेष्मिदोपजयापि सर्वसिद्धैर्मदाल्ययः ॥ २२ ॥

श्लेष्मोच्छयोऽङ्गगुरुता विग्रास्यता च

विण्मूत्रमक्तिरथतन्द्रिररोचकश्च ।

लिङ्गं परम्य तु मदस्य यदन्ति तज्ज्ञा-

स्तग्राह्या गिरसिसन्धिषु चापि भेदः ॥ २३ ॥

आधानमुपमयबोद्धिरण विदाहः

पाने त्वजीर्णमुपगच्छति नष्टगानि ।

श्रेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि

पित्तमक्षोपजनितानि च कारणानि ॥ २४ ॥

हृत्तावतोदकफमंस्त्रैवकण्ठधूम
 मूर्च्छावमिद्वरशिरोरुजनप्रदेहाः ।
 द्वेषः सुरान्नविक्षतेषु च तेषु तेषु
 तं पौनविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः ॥ २५ ॥
 ह्योनोत्तरीष्टमतिशीतममन्ददाहं
 तैलप्रभास्यमतिपानहतं त्वजेत्तु ।
 जिह्वाष्टतालुमसित त्वयवापि नीलं
 पित्ते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा ॥ २६ ॥
 ह्रिकाञ्चरो वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः
 कासभ्रमावपि च पानहतं त्वजेत्तु ॥ २७ ॥
 ध्वंसको विक्षयश्चैव रोगास्थोपजायते ।
 श्लेष्मप्रसेकहृत्कण्ठास्यशोथश्च सहिष्णुता ।
 तन्द्रानिद्रातियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलचणम् ॥ २८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

मद्यं मौर्वर्चलं व्योषं युक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
 जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्म्यापहम् ॥ २९ ॥
 योजयेन्मातुलुङ्गाम्बु दाडिमैः पानकान्यपि ।
 स्निग्धाम्बुलवणास्त्रांश्च रसाध्याङ्गलजान् शुभान् ॥ ३० ॥
 सूतं सोमर्चलं शृङ्गी व्रूषणार्द्रकदीप्यकैः ।
 मद्यं पीत्वा जयत्युग्र पवनोत्थं मदात्म्यम् ॥ ३१ ॥
 पित्तान्धवे मधुरवर्गं कषायसिद्धं
 मद्यं हितं समधुशर्करामिष्टगन्धि ।

पित्वा च मद्यमपि चेत्तुरसप्रगाढं

किञ्चित् क्षणस्थितमयोल्लिखितव्यमेव ॥ ३२ ॥

सतीनमुद्गमिथान् वा दाडिमामलकान्वितान् ।

द्राक्षामलकखर्जूरं पक्ष्मपकरसेन वा ।

कल्पयेत्तर्पणान् यूपान् नृसांश्च विविधात्मकान् ॥ ३३ ॥

पित्ते चौद्रसितायुक्तं मद्यमर्द्धोदकं पिबेत् ।

पित्तपानात्यये योज्या सर्वतश्च क्रिया हिमाः ॥ ३४ ॥

वमनद्रव्यसयुक्तं मद्येनोलेखनं हितम् ।

पात्ररोगे कफोद्भूते लङ्घनञ्च यथा बलम् ।

दीपनीयौषधोपेतं पिबेन्मद्यं समाहितः ॥ ३५ ॥

त्रिफलायारसो वाऽपि व्योषचूर्णसमन्वितः ।

शृङ्गमूलकजो यूपः कौलित्यो वा मधूत्कटः ॥ ३६ ॥

यवान् विस्ततिर्योग्या जाङ्गलाश्चकृतानि च ।

—०—

सौवर्चलमजाजीयं वृक्षान्नं साम्बवेतसम् ।

त्वगेलाभरिचार्द्राद्यं शर्कराभागयोजितम् ॥ ३७ ॥

एतद्भक्षणमष्टाङ्गं भस्मिमन्दीपनं परम् ।

मदात्यये कफप्राये दद्यात् सोतो विशुद्धये ॥ ३८ ॥

—०—

एतैकद्रव्यभागात्तु त्वगेलाभरिचानामर्धांशकत्वम् । शर्करायाश्च
सौवर्चलादिभिश्च तुल्यो भागः ।

इत्यष्टाङ्गसंज्ञकम् ।

सर्वज्ञे सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिच्छिन्नैः ।

प्राग्भिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शान्तिं याति मदात्ययः ॥ ३९ ॥

नचेन्मद्यं क्रमं हित्वा चीरमस्य प्रयोजयेत् ।

सहनाद्यैः कफे^१ चीरे^२ जाते दीर्घल्यबाधवे ॥ ४१ ॥

पोजस्तुल्यगुणं चीरं विपरोतञ्च मद्यतः ।

चीरप्रयोगं मद्यञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ ४२ ॥

मेन्यः खर्जूरमृद्धीका वृक्षास्त्रास्तिकदाडिमैः ।

परुषकैः सामलंकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ ४३ ॥

—०—

चव्यं^१ सौवर्चलं^२ हिङ्गुं^३ जीरकं^४ विश्वदोष्यकम् ।

चूर्णं मद्येन दातव्यं पानात्ययरुजापहम् ॥ ४४ ॥

इति चव्यादिचूर्णम् ।

मधुना हृत्युपयुक्तां त्रिफलारात्रौ गुडार्द्राकं प्रातः ।

सप्ताहात् पथ्यभुजो मदमूर्च्छाकामलोन्मादान् ॥ ४५ ॥

इति मधुत्रिफलागुडार्द्रकयोगौ ।

अहानि सप्तघाटौ च नृणां पानात्ययं क्षतम् ।

पानं हि भजते जीर्णं मत ऊर्ध्वं विमार्गगम् ॥ ४६ ॥

कुष्माण्डकरसः सगुडः । शमयति मदमाशु मदनकोद्वयजम् ।

धत्तूरकञ्च दुग्धं^१ शर्करञ्च^२ पानयोगिन ॥ ४७ ॥

सच्छर्दिमूर्च्छातिसारं मदं पूगफलोद्भवम् ।

सद्यः प्रशेमयेत्पीतं मातृमे^३ वारिशीतलम् ॥ ४८ ॥

वन्यकरीपघ्राणाज्जलपानास्त्रवणभक्षणादपि च ।

शाम्यति पूगफलमदचूर्णं^१ रुजा शर्कराकवलात् ॥ ४९ ॥

मद्यं पीत्वा यदिना तत्क्षणमवलेटि शर्करां मष्टताम् ।

जातु न मदयति मद्यं मनागपि प्रथितं जीर्णमपि ॥ ५० ॥

कटफलमुस्तगुडूची माषैः क्रमविवर्धितैश्च तत्सर्वम् ।

चर्वितमुखधृतमात्रं हन्याद्भवं सुराप्रभवम् ॥ ५१ ॥

पथ्याक्काथेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसेन वा ।

सर्पिः कल्याणकं वापि मदमूर्च्छापहं पिबेत् ॥ ५२ ॥

—०—

शतावरी सहस्रोव यष्टीकल्कैः शृतं घृतम् ।

पयः पुनर्नवाक्काथे पानात्ययमपोहति ॥ ५३ ॥

घृतं पुष्टिकरं पानान्मद्यपानहतौजसः ।

इति शतावरीपुनर्नवाद्यं घृतम् ।

ये च दृष्णादयो रोगा स्तेनिवार्याः स्वमेधजैः ॥ ५४ ॥

मद्यप्रक्षीणदेहस्य वस्तयः सानुवासनाः ।

अभ्यङ्गोत्सादनस्नान सर्पिः चौरनिषेवणम् ॥ ५५ ॥

जलभृतयंदनभूयिताङ्गः स्रग्वी सभक्तां पिशितोपदेशाम् ।

पिवेत्सुरां नैव ममेतरोगान् मनोपघातांश्च मद न याति ॥ ५६ ॥

यं दोषमधिकं पश्ये तन्मादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्यानानुपूर्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ ५७ ॥

कान्तिश्च ह्रीना च विहीनकर्णौ जिह्वातिनीलादशनाबली च ।

नेत्रे तु रक्ते शकपक्षपीते कृष्णाधरौ यत्र विवर्जनोयः ॥ ५८ ॥

इति वङ्गसेने पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रम

निदानचिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ २० ॥

—०—

अथ दाहनिदानमाह ।

त्वचं प्रातः समानोष्ण पित्तरक्ताभिर्मूर्छितः ।

दाहं प्रकुर्वते घोरं पित्तवत्तत्र मेयजम् ॥ १ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शतधीतघृताभ्यक्तं दिह्यात्तु यवशक्तुभिः ।
 कोलामलकसयुक्तैर्दाडिमाम्बेन बुद्धिमान् ॥ २ ॥
 छादयेत्तस्य सर्वाङ्गं मारणालार्द्रवाससा ।
 लामज्जेनाथ शूक्लेन चन्दनेनानुलेपयेत् ॥ ३ ॥
 चन्दनाम्बु, कणास्यन्दि तालहन्तोपवीजितः ।
 सुप्याद्दाहार्दितोऽभोज कदलीदलसस्तरे ॥ ४ ॥
 परिपेकावगाहेषु व्यञ्जनानाञ्च सेवने ।
 शस्यते शिशिरं तोयं दृष्यादाहोपशान्तये ॥ ५ ॥
 क्षीरैः क्षीरकपायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः ।
 अमृतदाहं प्रशमये देतैश्चान्यैः सुशीतलैः ॥ ६ ॥
 फलनीलोद्भसेव्याम्बु, हेमपत्रं कुटनटम् ।
 कालीयकरसो पेतं दाहे शस्त प्रलेपनम् ॥ ७ ॥
 शृङ्गसूक्ष्मकृतो लेपश्चन्दनस्यापि दाहनुत् ।
 त्वग्जातस्योष्णो रीधाच्छीतकृत्वमयागुरु ॥ ८ ॥
 क्षीवेरपद्मकोशीरं चन्दनक्षौद्रवारिणा ।
 सम्पूर्णमवगाहितं द्रोणीं दाहार्दितो नरः ॥ ९ ॥

—०—

शामलक्याय कुडवं सुखिचं निष्कुलीकृतम् ।
 प्रस्थेन पयसः पिष्ट्वा पचेत्प्रस्थे च सर्पिणि ॥ १० ॥
 प्रस्थं दत्त्वा सितायाश्च वासापलचतुष्टयम् ।
 क्षीरकं मरिचं क्षुण्णं चातुर्जातं क्षिपेत्पुनः ॥ ११ ॥
 कपिं दत्त्वा ततः क्षिण्वे भाण्डे घृत्वोपभोजयेत् ।

दाहं सुदुर्जयं हन्ति मूर्च्छां हृदिं चिरोत्थिताम् ॥ १२ ॥

इत्यामलक्यादिखण्डः ।

मातुलुङ्गरसचोद्रे प्रदेहं नाहनाशनम् ।

शयने चात्र पानानि शीतानि विविधानि च ॥ १३ ॥

शीतवातजलस्पर्शः शीतान्युपवनानि च ।

पित्तज्वरहर यच्च दाहे तत्कार्यमिष्यते ॥ १४ ॥

वाय्वः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।

नार्ययन्दनदिग्धाहो दाहदैव्यहरामताः ॥ १५ ॥

—०—

कुशादिशालिपर्णोभि र्जीविकर्षमसाधितम् ।

तेलं दृतञ्च दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ॥ १६ ॥

इति कुशाद्यं दृतम् ।

—०—

अथ निदानम् ।

क्षत्स्त्रदेहानुगं रक्तमुद्रितं दहति ध्रुवम् ।

संचूयते छप्यते वा ताम्बामस्ताम्बनीचनः ।

खोहगन्धाद्भवदनो वज्जिनैयायकियते ॥ १७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तं त्रिलंघ्यविधानेन मंद्यष्टाक्षरमाचरेत् ।

प्रशाम्यत्ययमा दाहो रमैस्तुष्टय्य जाग्रतैः ॥ १८ ॥

श्राप्राप्ययं यथा न्यायं रोहिणीं ध्वषयेच्छिराम् ॥ १९ ॥

—०—

अथ निदानम् ।

पित्तज्वरसमः पित्तात् स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ २० ॥

लक्ष्णानुरोधादध्याती चीणे तेजसमुद्भवः ।

मवाद्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्नन्दचेतसः ।

संशुष्कगलतात्स्रोष्ट्रो जिह्वा निष्कृष्यवेपथे ॥ २१ ॥

अथ चिकित्साम् ।

वाययेत् काममग्नयश्च शर्करामः पयोऽपि वा ।

चीरमिन्दुरसं वापि वितरेत् रितं विधिम् ॥ २२ ॥

अथ निदानम् ।

असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्वात्सुदुस्तरः ।

विधिः सद्योव्रणोयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥ २३ ॥

धातुच्योत्यो यो दाहस्तेनमूर्छाद्वपान्वितः ।

चामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥ २४ ॥

चतजोऽनग्रत्तद्यान्यः शोचतो वाप्यनेकधा ।

तेनान्तर्दहतेत्यर्थं लक्षणमूर्छाप्रलापकम् ॥ २५ ॥

मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सममो मतः ।

सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिनः ॥ २६ ॥

अथ चिकित्सामाह

तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरभिसम्मितम् ।

चीरमासरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ॥ २७ ॥

सर्व एव विवर्ज्यास्तु शीतमात्रेषु देहिषु ।

प्रशान्तोपद्रवो बापि शोधन प्राप्तमाचरेत् ॥ २८ ॥

इति वङ्गसेने दाहनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २१ ॥

—०—

अथोन्मादनिदानमाह ।

मदयन्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः ।

मानसोऽय मतो व्याधि रुन्माद इति कीर्तिता ॥ १ ॥

एकैकशः सर्वशय दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥ २ ॥

विपादवति पृष्ठस्तु यथास्वन्तेषु भेषजम् ।

स चाऽप्रहृष्टस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्त्ति च ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टा शुचि भोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वा मनोऽभिघातो विपमाय चेष्टाः ॥ ४ ॥

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।

स्मृतांस्यधिष्टाय मनोबहानि प्रमोहयन्त्याग्न नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवच पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।

अथहवाक्यं हृदयञ्च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ६ ॥

रूचास्पृशीताम्रविरेक धातु चयोपवासैरनिलोऽतिहृष्टः ।

चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युप हन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥

अस्यानद्यास्यस्थितशीतनृत्त्य यागद्विविधेषणरोदनानि ।

पारुष्य काश्याऽरुणवर्णता च जीर्णं बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥

अजीर्णकटुम्लविदाह्यमौतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदिस्थितं पूर्ववदाश कुर्यात् ॥ ८ ॥
 अमर्षसंरम्भविनम्भभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यचोघाः ।
 प्रच्छाययोतान्नजलाभिलायाः पीताचभापित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ १० ॥
 संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोऽप्या कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।
 बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥
 वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारोविविक्तप्रियता च निद्रा ।
 हृदिद्य लाला च बलञ्च भुक्ते नखादिशोक्तश्च कफात्मके स्यात् ॥ १२ ॥
 यः सन्निपातप्रभवोऽपि घोरः सर्वैः समस्तैरपि हेतुभिः स्यात् ।
 सर्वाणि रूपाणि विभर्ति तादृग् विरुद्धभेदव्यविधिर्विवर्ण्यः ॥ १३ ॥
 चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै
 विव्रासितस्य धनवान्धवसंचयादा ।
 गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो-
 र्जायेत चोत्काटतरो ममनो विकारः ॥ १४ ॥
 चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगत विसंज्ञो
 गायत्यथो हसति रोदति चापि मूढः ।
 रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
 श्लावाननो विपकृतेन भवेद्विस्तप्तः ॥ १५ ॥
 अवाप्तुखस्तूष्णीवा वा क्षीणमांसबलो नरः ।
 जागरूको ह्यसन्देह सुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

यातिके स्नेहपानं प्राग्विरक्तः पित्तसम्भवे ।
 कफजे वमनं कार्यं परो वरुणादिकः क्रमः ॥ १७ ॥
 यच्चोपदिश्यते किञ्चित् अपस्मारचिकित्सिते ।

उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्यादोषदूषयोः ॥ १८ ॥

द्रुमाग्निजलशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।

रश्मेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राण हरं हि तत् ॥ १९ ॥

ब्राह्मी कुष्माण्डीफल पङ्कज्या शङ्खपुष्पिका स्वरसाः ।

उन्मादहृतो दृष्टा पृथगेते कुष्टमधुमिश्राः ॥ २० ॥

धाङ्गेरीरसकाष्ठिक गुडसमभागाः सुमथिताः क्रमशः ।

उन्मादरोगशमनाः पीता दिवसत्रयेणैव ॥ २१ ॥

मण्डूकपर्णः स्वरसः कनकदलसंयोजितः समभागः ।

शमयत्युन्मादगदं तृणराजवल्ली रमयुक्तः ॥ २२ ॥

सितकुसुमवलायाः सार्धकार्पत्रयं यः

शिखरिचरणकोलं क्षीरपाकेन पक्वम् ।

पिबति तदनुशीतं प्रातरुत्थाय नित्यम्

जयति रुटिति घोर व्याधिसुन्मादमुग्रम् ॥ २३ ॥

—०—

सिद्धार्यको हिंगुवचा करञ्जो देवदारु च

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुचिकम् ।

समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयं

वत्समूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ २४ ॥

नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्धर्त्तनं तथा ।

अपस्मार विषोन्माद छत्वा लक्ष्मी ज्वरापहम् ॥ २५ ॥

भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।

सर्पिरतेन मिहं वा गोमूत्रे च तदर्थकम् ॥ २६ ॥

इति सिद्धार्यकाद्यञ्जनम् ।

दशमूलान्बु सष्टतं युक्तं मर्मरसेन वा ।

ससिद्धार्यकचूर्णं च केवलं नावनं प्लुतम् ॥ २७ ॥

उन्मादशान्तये पेयो रसो वा तिलमाषजः ।

प्रयोज्यं सार्धपं तैलं नस्याभ्यञ्जनयोः सदा ॥ २८ ॥

आश्वासयेत् सुहृद्भिश्च वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।

श्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदङ्गुतानि च ॥ २९ ॥

घटं सर्पपतैलाक्तं मुत्तानमातपे न्यसेत् ।

कपिकच्छाय वा तप्तौ लोहितैलजलैः स्पृशेत् ॥ ३० ॥

कपाभिस्ताडयित्वा च सुबद्धं विजने गृहे ।

रुन्त्याच्चेतो हि विद्वांस्तं तथा व्रजति तत्सुखम् ॥ ३१ ॥

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।

प्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥ ३२ ॥

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।

प्रासयेयुर्धुधैरेन तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ३३ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं भवेत् ।

तेन तस्य शमं याति सर्वतो विभ्रुतं मनः ॥ ३४ ॥

सततं धूपयेच्चैनं च गोमांसैश्च पूतिभिः ॥ ३५ ॥

इष्टद्रव्यविनाशिनं मनो यस्योपहन्यते ।

तस्य तत्सदृशप्राप्त्या शान्त्याश्वासैः शमं नयेत् ॥ ३६ ॥

कामशोकभयक्रोधं हर्षैर्यालोभसम्भवात् ।

परस्परप्रतिद्वन्द्वै रेभिरिव शमं नयेत् ॥ ३७ ॥

बुद्ध्वादोषं वयः सात्त्विकं देशकालं बलाबलम् ।

चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ३८ ॥

महर्षेः पितृगन्धर्वे रुन्मादस्य च बुद्धिमान् ।

यर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ३९ ॥

अपस्मारक्रियां वापि अहोहिष्टाञ्च कारयेत् ।

शान्तिं दोषविशुद्धिश्च स हवस्त्रिभिराचरेत् ॥ ४० ॥

मृदुपूर्वान्तु विपजे क्रियामूर्ध्नां प्रयोजयेत् ।

शोकशान्तिमपनये दुग्धादे पञ्चमे भिषक् ॥ ४१ ॥

उरोबाहुललाटस्थां शिरां मुक्ता प्रयत्नतः ।

निवाते शमनं युञ्ज्या हिल्वाद्यभ्युक्तान्वितम् ॥ ४२ ॥

—०—

व्रूपणं द्विगुलवर्णं वचाकटुकरोहिणी ।

शिरीषनक्तमालानां बीजं श्वेताय सर्पपाः ॥ ४३ ॥

गोमूत्रपिष्टैरेतैस्तु वर्त्तिर्नैवास्त्रने हिता ।

चातुर्थिकमपस्मार सुग्धादं वा नियच्छति ॥ ४४ ॥

इति व्रूपणस्या वर्त्तिः ।

कुट्टाघ्नगन्धे लवणाजमोदे द्वे जीरके त्रीणि कटुनिपाठा ।

माद्वल्यपुष्पा च समानचूर्णं छत्वा च चूर्णेन यचोद्भवेन ॥ ४५ ॥

तुल्येन युक्तं बहुशो रसेन तद्भावितां वज्रविनिर्मितायाः ।

सर्पिर्मधुभ्याश्च ततोऽधमात्रं लिङ्घ्यावरः सप्तदिनं हिताशी ॥ ४६ ॥

ऐश्वर्यमिच्छन्मनस्य धैर्यं मेधां तर्धे रुन्धिगुणश्च कालम् ।

पठेन्नरः श्लोकसहस्रमष्टस्तद्वत् प्रयोज्यं द्विगुणश्च कालम् ॥ ४७ ॥

सारस्वतमिदं चूर्णं वज्रणा निर्मितं स्यम् ।

लगहितायसोकानां दुर्मिधानां विचेतमाम् ॥ ४८ ॥

इति सारस्वतं चूर्णम् ।

द्विगुमौवर्चनशोषे द्विपलायैर्दृतादकम् ।

चतुर्गुणे गवां भूवे सिद्धमुक्तादनाग्नम् ॥ ४९ ॥

इति द्विगुणं दृतम् ।

वटिनापृतनाकेशी चारटीमर्कटोदका ।

त्रायमाणाज्यावीरा चौरकः कटुरोहिणी ॥ ५० ॥

कायलाशूकरोहिण्यासातिद्वनापस्तंजपा ।

महापुरुषदन्ता च वयस्थानाकुनीद्वयम् ॥ ५१ ॥

फटभ्ररावृत्तिकालो सस्विराऽपि च तैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्माद यद्वापस्मारनाशनम् ॥ ५२ ॥

महापैशाचकं नाम घृतमेतदयथामृतम् ।

मेधाबुद्धिस्मृतिकरं बालानां चाग्निदीपनम् ॥ ५३ ॥

इति महापैशाचिकं घृतम् ।

त्रिफलालक्ष्मणाऽनन्ता समझाशारिवामृता ।

ब्राह्मीपाठाद्विहृती द्विस्विरा द्विपुनर्नवा ॥ ५४ ॥

सहदेवीसूर्यबल्ली वयस्था गिरिकर्णिका ।

तोयकुम्भे पचेदेतत् पलांगं पादशेषिते ॥ ५५ ॥

नतंकौन्तीवचाकुटं कृष्णामर्षपमैन्ववैः ।

निबक् सवर्णवल्ग्याः संसिद्धं पयसा च गोः ॥ ५६ ॥

पुथ्ययोगे घृतप्रस्थं सुहेमकलशे स्थितम् ।

पानाभ्यञ्जनतो मेधा स्मृत्यायुः पुष्टिबर्धनम् ।

रक्षोघ्नश्च विषघ्नश्च सारस्वतमिदं घृतम् ॥ ५७ ॥

इति सारस्वतं घृतम् ।

काथ्ये विचूर्णिते चिष्टा ततः षोडशिकं जलम् ।

पादशेषं प्रकर्तव्यमिवः काथ्ये विधिः स्मृतः ॥ ५८ ॥

—०—

दशमूली तथा रास्त्रा वानरीत्रिहता बला ।

भूर्वा शतावरी चेति काथ्यैस्तु कुडवैः पृथक् ॥ ५९ ॥

कृतकाथ्यं पृथक् प्रस्थद्वयं सहमिना पचेत् ।

विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वलवालुकम् ।

स्विरानतं द्वे रजन्थी शारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ६० ॥

नीलीत्पलैना मन्त्रिष्ठा दन्तीदाडिमंकेमरम् ।

विङ्गङ्गं शृष्टयर्णी च कुष्ठचन्दनपद्मकैः ॥ ६१ ॥
 तालीशपत्रं वृद्धतो मालत्याः कुसुमं नवम् ।
 अष्टाविंशतिभिः कल्कैः एतैः कर्पसमन्वितैः ॥ ६२ ॥
 चतुर्गुणं जलं दत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 अपस्मारे क्ष्वरे शोषे कासे मन्दानले कृशे ॥ ६३ ॥
 वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकं चतुर्थके ।
 कटिशूले मूत्रकृच्छ्रे विसर्पोपहतेषु च ॥ ६४ ॥
 कण्डूपाण्डूमायोग्माद विषमेहं गरीषु च ।
 भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ॥ ६५ ॥
 शस्तं स्त्रोणाञ्च बन्ध्यानां धन्वमायुर्बलप्रदम् ।
 अलक्ष्मी पापरक्षोघ्नं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६६ ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिः त्रैलोक्ये पुंसवनेषु च ॥

इति पानीयकल्याणकं घृतम् ।

द्विजलं सचतुः क्षीरं तत्स्यात् कल्याणकं महत् ।
 एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्षैव विशतिम् ॥ ६७ ॥
 रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिं छृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ।
 बीरादिमाप काकोली स्वयं गुप्तर्षभर्दिभिः ॥ ६८ ॥
 मेदया च ममैः कल्कैः स्तुच्यात् कल्याणकं महत् ।
 हृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥ ६९ ॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

श्यामामधुरमाराध्या देवदारुशतावरी ।
 श्वदंद्वादशमूलञ्च तैर्युक्त्वा कायकल्कितैः ॥ ७० ॥
 साधितश्चेतसं नाम घृतं चेतो विकारनुत् ।
 उन्मादमदमूर्च्छायां क्ष्वरापश्मारभेपजम् ॥ ७१ ॥

इति चैतघ्नं घृतम् ।

पञ्चमूल्या च काश्मर्यो रास्त्रैरण्डविह्वला ।
मूर्वाशतावरी चेति काथैर्दिपलिकेरिमैः ॥ ७२ ॥
कल्याणकस्य चाग्नेन चैतसं नाम तदृतम् ।
सर्वचेतो विकाराणां शमनं परमुच्यते ॥ ७३ ॥

कार्यः कषायो द्विगुणाष्टतयैः

पानीयकल्याणककल्कपाच्यम् ।

इति द्वितीयं चैतसं दृतम् ।

निशायुक् त्रिफलाश्यामा वचा सिद्धार्थहिङ्गुभिः ।
शिरीषकटभी श्वेता मञ्जिष्टाथोपदारुभिः ॥ ७४ ॥
समैः कल्कैर्दृतं मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥

इति निशायं दृतम् ।

चन्दनाम्बुनखं याव्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।
मञ्जिष्टां सरलं दारु शब्धे लापूतिकेशरम् ॥ ७५ ॥
पत्रं तैल्वं सुरामांसी कङ्गोल वनिताम्बुदम् ।
हरिद्रे शारिषे तिक्ता लवणागुरुकुडुमम् ॥ ७६ ॥
त्वग्प्रेणुनलिका चेति तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।
लाक्षारमसमं सिद्धं ग्रहघ्नं परमं मतम् ॥ ७७ ॥
अपस्मारग्रहोन्माद कृत्वा लक्ष्मीज्वरापहम् ।
आयुषुष्टिकरश्चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ७८ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

निवृत्तामिषमद्यो यो हृताशीप्रयतः शुचिः ।
निजागन्तुभिरुन्मादैर्न कदाचित् स युज्यते ॥ ७९ ॥
प्रसादस्त्रेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ८० ॥

अथ भूतोन्मादनिदानमाह ।

अमर्त्यं वाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालो नियतश्च यस्य भूतोन्मादमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ ८१

सन्तुष्टः शुचिरथ दिव्यमाख्यगन्धो

निस्तन्द्रोऽप्यवितथ संस्कृतभाषो ।

तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता

ब्रह्मण्यो भवति नरः सदेवशुष्टः ॥ ८२ ॥

संखेदो द्विजगुरुदेवदोषवक्ता

जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।

सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातै

दुष्टात्मा भवति च देवशतशुष्टः ॥ ८३ ॥

हृष्टात्मासुलिनवनान्तरोपमेवी

स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाख्यः ।

मृत्युं वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं

गन्धर्वप्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८४ ॥

ताम्राक्षः प्रियतनु रत्नावस्त्रधारी

गम्भीरोद्भुतमतिरल्पवाक्सहिष्णुः ।

तेजस्वी वदति च किं ददामि कश्चै

यो यक्षप्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ ८५ ॥

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्

शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्तः ।

मानिषु स्तिलगुडपायसाभिकाम

स्तद्वक्त्रो भवति पिष्टप्रहाभिलुष्टः ॥ ८६ ॥

यस्तुर्ध्वा प्रमरति मर्षवत् कदाचित्

सक्रिण्यो विलिहति जिह्वया तथैव ।

क्रोधातुर्गुडमधुदुग्धपायसेषु-

विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन लुष्टः ॥ ८० ॥

मांसासृग्विविधेसुराविकारलिषु-

निर्लज्जो भृशमतिनिष्टुरोऽतिशूरः ।

क्रोधातुर्विपुलबलो निशाविचारी-

शौचद्विड्भवति सराक्षसैर्गृहीतः ॥ ८८ ॥

देवविप्रगुरुद्वेयो वेदवेदाङ्गनिन्दकः ।

आत्मपीडाकरोहासो ब्रह्मराक्षससेवितः ॥ ८९ ॥

उद्धस्तः कृशपुरुषो चिरप्रलापी-

दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।-

बद्धाशोषिजनवनान्तरोपसेवी-

व्याचेष्टन् भ्रमतिरुदन् पिशाचलुष्टः ॥ ९० ॥

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनलेही-

निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।

यद्याद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन्

सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे ॥ ९१ ॥

देवग्रहाः पौर्णमास्या मसूराः सन्ध्ययोरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्ष्माश्च प्रति यद्यपि ॥ ९२ ॥

पितरः कृष्णपक्षे स्युः पञ्चम्यामपिचोरगाः ।

रक्षांसि रात्री पेशाक्षाः चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ ९३ ॥

दर्पणादीन्यथाक्याया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।

समणिभारकरार्चिश्च यथा देहश्च देहष्टक् ।

विंशति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम् ॥ ९४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्पिथानादिरागन्तो मन्वादिद्येक्ष्यते विधिः ॥ ८५ ॥

पूजाबल्युपहारेष्टि होममन्वाञ्जनादिभिः ।

नयेदागन्तुमुन्मादं तथा विधिः शुचिर्भिषक् ॥ ८६ ॥

रक्तमास्थानि गन्धय^१ बोजानि मधुसर्पिणी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ॥ ८७ ॥

ऋचजबुकरोमाणि सप्तकीलसुनं तथा ।

हिङ्गुमूत्रश्च वत्सस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ।

एतेन साम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥ ८८ ॥

शिरोमबीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।

मञ्जिष्ठां रजनीं कुटं वत्समूत्रेण पेययेत् ॥ ८९ ॥

वार्त्तीक्षायाविशुष्का च सा योज्या नयनाञ्जने ॥ ९० ॥

—०—

कर्पासास्थिमयूरपिच्छवृहतोनिर्मात्यपिण्डीतकै-

स्वङ्गांसी वृषदंशविट् तुषवचाकेशा हि निर्मोचनैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं

स्कन्दोन्मादपिशाराघससुरार्येशज्वरघ्नं परम् ॥ ९०१ ॥

इति महाधूपपरः ।

कल्याणकं प्रपुञ्जीत महदा चैतसंघृतम् ।

तेलं नारायणं वाय महचारायणं तथा ॥ ९०२ ॥

न च रौद्रं प्रयुञ्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ।

ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न वा चरेत् ॥ १०३ ॥

वैद्यांस्तु वै निहन्त्युक्ते ध्रुवं क्रुद्धा महोजसः ।

हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥ १०४ ॥

इति बह्वर्षिणे उन्मादभूतोन्मादनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥२२॥

—०—

अथापस्मारनिदानमाह ।

चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसां स्थिताः ।

कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥

वातात्पित्तात्कफात्सर्वः दोषैः स स्याच्चतुर्विधः ।

तमगो दर्शनं ध्यानं हृत्कम्पो नैवैकतम् ।

भ्रमो हृदयगूढत्वभाग्निस्तस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

तमः प्रवेगः संरम्भो दोषोद्वेकहतस्मृतिः ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥

हृत्कम्पगूढता खेदो ध्यानमूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवन्त्यथ ॥ ४ ॥

कम्पते प्रदग्धेदन्तान् फेनोद्दामीश्वसित्यपि ।

परुषारुणरूपानि पश्येद्रूपाणि चाऽनिलात् ॥ ५ ॥

पीतफेनाद्भवक्ताच्चः पीतासृगूपदर्शनः ।

सदृशोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ६ ॥

शुक्लफेनागपक्ताच्चः शीतहृष्टाद्भ्रजो गुरुः ।

पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ७ ॥

सर्वैरेभिः समस्तैश्च लिङ्गैर्त्रयस्त्रिदोषजः ।

अपस्मारः स चाऽसाध्यो यः क्षीणस्याऽनवद्य यः ॥ ८ ॥

विस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।

नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणं अपस्मारो विनाशयेत् ॥ ९ ॥

पक्षाहाद्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।

अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं विशिद्यन्तरम् ॥ १० ॥

देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।

शरदिप्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयः ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पूर्वं युष्मदादपस्मारे छर्दनादीनि बुद्धिमान् ।

वातिकं वस्तिमि प्रायः पैत्तिकन्तु विरेचनेः ।

कफजं वमनैर्धीमा नऽपस्मारमुपाचरेत् ॥ १२ ॥

ततस्तीक्ष्णं प्रयुञ्जीत भिषक् सम्यग्विशोधनम् ।

सर्वतः शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरीक्रिया ॥ १३ ॥

उपयोगे ग्रहोक्तानां योगानां चाथ श्रेयतः ।

शिशुकटुङ्गकिण्विही निम्बत्वग्रससाधितम् ॥

चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यजने हितम् ॥ १४ ॥

गोधानकुलनागानां वृषभर्चगवामपि ।

पित्तेषु तैलं सिद्धञ्च नस्याभ्यङ्गेषु पूजितम् ॥ १५ ॥

तीक्ष्णैरुभयतो भागैः शिरसापि विरेचयेत् ।

पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्रणानां विशेषतः ॥ १६ ॥

तैलेन लग्नं सेव्यं पयसा च शतावरीम् ।

ब्राह्मोरसञ्च मधुना सर्वापस्मारभेषजम् ॥ १७ ॥

उद्धमननरघ्रीवा पाशं दग्ध्वा कृतामसी ।
 शीतांबुना समं पीता हन्त्यपस्मारमुद्धतम् ॥ १८ ॥
 विदध्या निर्द्रवां कृत्वा छागजामन्त्रनालिकाम् ।
 तामस्तसाधितां स्वादेदपस्मारमुदस्यति ॥ १९ ॥
 निर्गुण्डी भव वन्दाक पाननस्योपयोगतः ।
 उपैति सहसा नाश मपस्मारो महागदः ॥ २० ॥
 मनोह्वातार्च्यजस्रैव शक्त्यपरावतस्य च ।
 अञ्जनाहन्त्यपस्मार मुन्मादश्च विशेषतः ॥ २१ ॥
 श्वशृगालविडालानां कपीनाश्च गवामपि ।
 पित्तानि नश्यतो दद्या दपस्मृतिनिवृत्तये ॥ २२ ॥
 यष्टीहिगुवचादारु शिरीषलशुनामयैः ।
 साजमूत्रैरपस्मारे सोन्मादे नायनाञ्जने ॥ २३ ॥
 कपित्थाब्जहारदानुहान् सुस्तोशीरयवांस्तथा ।
 सव्योपान वक्षमूत्रेण पिष्टावर्त्ति प्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥
 अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदंष्ट्रे गरार्दिते ।
 विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमा ॥ २५ ॥

—०—

बहपायुं विपर्याचं शीतपादकरोदरम् ।
 विद्याल्ललमृतं जन्तुं शूनपान्नाभिमेहनम् ॥ २६ ॥
 इति जलमृतलक्षणमिदम् ।

पुष्पोद्भूतं शुनः पित्त मपस्मारघ्नमञ्जनम् ।
 तदेव सर्पिपायुक्तं धूपनं परमं स्मृतम् ॥ २७ ॥
 याभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते ।
 स्त्रोतांसि चास्यशृङ्गान्ति स्मृतिं संज्ञाश्च विन्दति ॥ २८ ॥

नकुलोलूकभार्जार गृध्रकीटाऽहि काकजैः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्विषक् ॥ २८ ॥

गोमूत्रसिद्धार्थकशिशुपर्णै रूढर्त्तनं तैरथवा प्रलेपः ।

पूतिश्च गोमत्स्यकृतोऽत्र धूमो नस्यञ्च तीक्ष्णैरवबोधनार्थम् ॥ ३० ॥

अपेताराक्षसो कुष्टं पृतनाकेश चोरकैः ।

उत्सादनं मूत्रपिष्टै र्मूत्रैरेवावसेचयेत् ॥ ३१ ॥

मूलं बर्हिशिखाया गवाक्षालीढं नरेण मासेन ।

नि शेषयत्यपश्मृति मिति सिद्धं नात्र सन्देहः ॥ ३२ ॥

यः खादेत् क्षीरभक्ताशी माक्षिकेन वचारजः ।

अपस्मारं महाघोरं सुचिरोत्थं जयेद् भुवम् ॥ ३३ ॥

उत्तरदिग्गतमुस्तकं मूलं बुद्ध्या समुद्धृतं पेयम् ।

पीतं पयसा हन्यादपश्मृतिं गो सवर्णवक्षायाः ॥ ३४ ॥

कूष्माण्डकफलीत्येन रमेन परिपेयितम् ।

अपस्मारविनाशाय यष्ट्याञ्च स पिबेन्नरहम् ॥ ३५ ॥

काकोत्तरगतं मूलं योगानीतं विधूपितम् ॥ ३६ ॥

उग्रमक्षमितं चूर्णं कृतञ्च मधुसर्पिणा ।

भक्षयेत् क्षीरभक्ताशी त्रिदिनेऽपश्मृतिक्षयः ॥ ३७ ॥

कृकलासस्य मत्तस्य शीघ्रे च कठरे क्षिपेत् ।

विपाटितं च मरिचं शीघ्रे स्थाप्य प्रयत्नतः ।

चूर्णयित्वा प्रथमये दपस्मारनिवृत्तये ॥ ३८ ॥

मदनस्य च बीजानि चूर्णयित्वा तथैव च ।

पिण्डीतकस्य चाल्पस्य कर्पूरं पिपयेज्जले ॥

ततोऽस्य पानमात्रेण नश्यतेऽपश्मृतिर्गदः ॥ ३९ ॥

विपाटिना विक्रमेण ह्ययमुक्तो न मंगयः ।

दुष्टिकित्थो ह्यपस्मार यिरकाली महागदः ॥ ४० ॥

तस्माद्रसायणैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ४१ ॥

हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादिशीतता ।

दशमूलीजलं तस्य कल्याणान्वञ्चं योजयेत् ॥ ४२ ॥

—०—

पञ्चकोलं समरिचं त्रिफलं विडसैन्धवम् ।

कृष्णाविडङ्गपूतीकं यवानीधान्यजीरकम् ॥ ४३ ॥

पीतमुष्णांबुनाचूर्णं वातश्लेष्मामयापहम् ।

अपस्मारे तथोष्मादे अर्घसां ग्रहणीगदे ॥ ४४ ॥

एतत्कल्याणकं धूर्णं नष्टस्याग्नेयं दीपनम् ।

इति कल्याणकं धूर्णम् ।

पलंकपावचायष्टो वृषिकाली च सर्पपा ।

जटिलापूतनाकेशी नाकुलीहिङ्गुजीरकैः ॥ ४५ ॥

लसुनातिविषातिक्ता कुष्ठैर्विडिभिर्य पचिण्याम् ।

मांसाग्निनां यथा लाभं वक्षमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४६ ॥

सिद्धमभ्यञ्जने तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ ४७ ॥

इति पलंकपातैलम् ।

त्रिफलाव्योषकुष्टाब्दं यवचारफणिव्यकैः ।

कल्कीकृतैरेभिर्द्रव्यैर्गजमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४८ ॥

साधितं नावनं तैलमपस्मारं विनाशयेत् ॥ ४९ ॥

इति त्रिफलातैलम् ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठं शङ्खपुष्पोभिरेव च ।

पुराणं पक्वमुष्माद् ग्रहापस्मारहृद्घृतम् ॥ ५० ॥

इति ब्राह्मीघृतम् ।

कूष्माण्डकरसे सर्पि रष्टादशं गुणे प्रचेत् ।

यथाह्वकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनम् ॥ ५१ ॥

इति कूषाण्डधृतम् ।

गोमक्तद्रसदध्यास्त चीरमूत्रैः समैर्धृतम् ।

सिद्धं चतुर्थकोष्ठाद् मपस्मारविनाशनम् ॥ ५२ ॥

इति स्वल्पपञ्चगव्यधृतम् ।

द्वे पञ्चमूत्रौ त्रिफला रजन्यो कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीकटुरोहिण्यौ ॥ ५३ ॥

शम्याकफलमूलञ्च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्वापादावशेषिते ॥ ५४ ॥

भांशीपाठाल्लिकटुकं त्रिहस्ता निचुलानि च ।

श्रेयसीमादकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचिक्वौ ॥ ५५ ॥

द्वे शारिरे रोहिप्रञ्च भूतिकं मदयन्तिकाम् ।

क्षिपेत् पिष्टाक्षमात्राणि तैः प्रस्यं सर्पिषः पचेत् ॥ ५६ ॥

गोमक्तद्रसदध्यास्त चीरमूत्रैश्च तप्तसैः ।

पञ्चगव्यमिदं ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ ५७ ॥

अपस्मारे तथोन्मादे श्वयथाबुदरिष्वपि ।

गुल्मार्यः पांडुरोगेषु कामलायां हलोमके ॥ ५८ ॥

अलक्ष्मीग्रहरक्षोभं चातुर्यिकनिवारणम् ।

इति महापञ्चगव्यं धृतम् ।

जङ्गमानां वयस्थानां चर्मरोमनखादिकम् ।

चीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु मंहरत् ॥ ५९ ॥

—०—

गणस्निहत्तयैरण्ड दगमूलीशतावरो ।

रास्त्रामागधिकाशिषु क्षाप्ये द्वे द्वे पले पृथक् ॥ ६० ॥

विदारोमधुकं मेदे द्वे काकोच्यौ तथा मिता ।

खर्जूरीभीरुमृहीका युञ्जात गोक्षुरं तथा ॥ ६१ ॥

चैतसस्य घृतस्यांशैः पक्तव्यं सर्पिरुत्तमम् ।

महाचैतससंज्ञन्तु ज्वरापस्मारनाशनम् ॥ ६२ ॥

गदोन्मादप्रतिस्थाय तृतीयकचतुर्थकान् ।

पाप्मालक्ष्मणौ जयेदेतत्सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ६३ ॥

श्वासकासहरश्चैव शुक्रार्त्तवविशोधनम् ॥ ६४ ॥

द्रव्यं आपोयिते काथ्ये दत्त्वा पीडशिकं जलम् ।

पादशेषञ्च कर्त्तव्यं मेघ काथविधिं स्मृतः ॥ ६५ ॥

इति महचैतसंघृतम् ।

मधूकद्विपले कल्के द्रोणे चामसकीरसे ।

तस्मिन् सिद्धं घृतप्रस्थं पित्तापस्मारभेषजम् ॥ ६६ ॥

इति मधूकघृतम् ।

मांसक्षीरिहुरसयोः काश्मर्यष्टगुणे घृते ।

कार्पिकैर्जीविनीयैश्च सर्पिष्प्रस्थं त्रिपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रं मयस्मारं नियच्छति ॥ ६७ ॥

इति मांसोघृतम् ।

वचाशम्याककैरण्ड वयस्याङ्गिगुचौरकैः ।

सिद्धं पलकपायुक्तैर्वीतश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ ६८ ॥

इति वचाद्यं घृतम् ।

कटभीनिम्बकटुङ्गं मधुशिशुत्वचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलं मध्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥ ६९ ॥

इति कटभीतैलम् ।

शिशुकुष्ठशिलाऽजाजी लशुनव्योयहिगुभिः ।

वत्समूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतो ॥ ७० ॥

इति शिशुतैलम् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

घोरद्रोणे पचेत्सिद्ध मणस्मारविनाशनम् ॥ ७१ ॥

इति जीवनीययमकम् ।

इति वङ्गसेनेऽपस्मारनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २३ ॥

—o—

अथ वातव्याधिनिदानमाह ।

रुद्धश्रोताऽऽलसबुद्धिश्चामायासि प्रकण्ठरैः ।

लङ्घनप्लवनात्यध्व व्यायामादिप्रचेष्टितैः ॥ १ ॥

विषमादुपचाराद्वा दोषासृक् आवणादति ।

धातूनां सक्षयाच्चिन्ता शोकरोगाऽतिकर्षणात् ॥ २ ॥

वेगसन्धारणादामा दमिघातादभोजनान् ।

मर्मबाधाहजोद्वास्त शीघ्रयानादिसेवनात् ॥ ३ ॥

देहे स्रोतासि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।

करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ५ ॥

आत्मरूपन्तु यद्वाक्त्र मपायी लघुता पुनः ।

सङ्कोचपर्वणां भ्रान्तो भङ्गोऽस्थूः पर्वणामपि ॥ ६ ॥

लोमहर्षः प्रलापश्च पार्श्वष्टकटीयहाः ।

खांज्यपांगुल्यकुक्षत्व शोषोऽङ्गानामनिद्रताम् ॥ ७ ॥

गर्भशुक्ररजो नाशः स्यन्दनं गात्रसुप्तता ।

गिरोनासाच्चिजन्तूना श्रीवायायापि हुण्डनम् ॥ ८ ॥

भेदस्तोदातिराक्षेपो मोह्ययायास एव च ।

एवं विधानि रूपाणि कुरुते कुपितोऽनिलः ।
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्भोगविशेषकत् ॥ ८ ॥
 तत्र कोट्याश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
 ब्रध्महृद्भोगगुल्मार्शं पार्श्वशूलञ्च मारुते ॥ १० ॥
 सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम् ।
 वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्थिसन्धयः ॥ ११ ॥
 ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाभ्यानाश्मशर्कराः ।
 जङ्घोरविकटतृष्ट रोगशोफा गुदे स्थिते ॥ १२ ॥
 रुक्पाश्वोदरहृन्नाभ्यां दृणोद्गारविसृचिकाः ।
 कासः कण्ठास्य शोषश्च श्वासश्चाभाशयस्थिते ॥ १३ ॥
 पक्वाशयस्योन्मूलकं शूलाटोपी करोति च ।
 कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्व मानाहन्विकवेदनाम् ॥ १४ ॥
 श्रोत्रादिविन्द्रियवधं कुर्यात् क्रुद्धः समीरणः ॥ १५ ॥
 त्वग्रूक्षास्फुटितासुप्ता कृशाकृष्णा च तुद्यते ।
 आतन्यते सरागा च सर्वरुक् त्वग् गतेऽनिले ॥ १६ ॥
 रजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
 गात्रे चारुपिभुक्तस्य स्तम्भयासृग्गतेऽनिले ॥ १७ ॥
 गुर्वगन्तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।
 सरुक् स्तिमितमत्यर्थं मांसमेदो गतेऽनिले ॥ १८ ॥
 भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धि शूलं मांसबलक्षयः ।
 अस्त्रप्रं सन्ततारुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १९ ॥
 क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
 विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥
 कुर्याच्छिरागतः शूलं शिरः कुक्षनपूरणम् ।
 वाङ्माभ्यन्तरमायामं खलीकुञ्जत्वमेव च ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात् स्नायुगतोऽनिलः ।

हन्ति सन्धिगतः सन्धोन् शूलशोथौ करोति च ॥ २२ ॥

प्राये पित्ताहते कृदिर्दाह्यैवोपजायते ।

दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यञ्च कफाहते ॥ २३ ॥

उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः ।

अस्वेदहर्षो मन्दाग्निः शीतता च कफाहते ॥ २४ ॥

स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः समाने पित्तसंयुते ।

कफेन संगो विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २५ ॥

अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ।

अधःकाये गुरुत्वञ्च शीतता च कफाहते ॥ २६ ॥

व्याने पित्ताहते दाहो गात्रविचेष्टा क्लमः ।

गुरुणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्वणाम् ॥ २७ ॥

लिङ्गं कफाहते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ।

स्तम्भनोत् क्षेपणश्वास शोफशूलानि सर्वशः ॥ २८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

नरश्च शुद्धवातार्त्तं मादौ पानं नियोजयेत् ।

वसायायाय मज्जाया तैलस्याय घृतस्य च ॥ २९ ॥

अभ्यङ्गं स्वेदनं वस्ति नैस्यं स्नेहो विरेचनम् ।

क्षिग्धाग्दलवणस्त्रादु हृष्यं वातामयापहम् ॥ ३० ॥

पटोलकफलेर्यूपो हृष्यो वातहरो लघुः ।

वाय्वान्नफलतो यूषः परं वातविनाशनः ॥ ३१ ॥

पञ्चमूलीवनासिद्धं क्षीरं वातामये हितम् ॥ ३२ ॥

कोसं कुलित्या सुरदारुर्वासा माषा उमातैलफलानि ।

यच्चाशताह्वयवचूर्णमस्त्रमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ ३३ ॥

स्त्रे हेद्यतुर्भिर्दशमूलमित्रैर्गन्धौपघैश्चानिलहृत्प्रदेहः ।

आनूपमत्स्यामिपवेशवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ॥ ३४ ॥

—०—

निरस्थिपिशितं पिष्टं स्विन्नं गुडघृतान्वितम् ।

कृष्णामरिचसंयुक्तं वेशवारमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥

इति वेशवारः ।

वृद्धत् फ्राणिज्जकोत्थेन रसेन परिलेपयेत् ।

प्रदेशं वायुनाग्रस्तं नरः सम्यक् प्रशान्तये ॥ ३६ ॥

तित्तिडीकदलैः सिद्धं ताललिण्डिकया सह ।

पिष्ट्वा सुखोष्णमालेपं दद्याद्वातरुजापहम् ॥ ३७ ॥

—०—

वाजिगन्धावलातिस्तो दशमूलीमहौपधम् ।

हे गृध्रनख्यौ रास्त्रा च गणौ मारुतनाशनः ॥ ३८ ॥

इति वाजिगन्धादिगणः ।

सहचराऽमरदारु सनागरं कथितमभसितैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पियन् द्रुतविलम्बितगोभवतीच्छया ॥ ३९ ॥

पलमर्धपलञ्चापि रसोनस्य च कुट्टितम् ।

हिगुजीरकसिन्धूत्य सौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४० ॥

चूर्णैस्त्रैर्मरिचकोष्णानै रत्नचूर्णैर्विस्तोडितम् ।

यथाग्निमचितं प्रात रुक् च्चाथानुपानतः ॥ ४१ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।

वातरोगान्निहन्त्याश्च चार्दितं चापतन्त्रिकम् ॥ ४२ ॥

एकाङ्गरोगिणे दद्यात्तथा सर्वाङ्गरोगिणे ।

उरुस्तम्भेषु च गृध्रस्यां क्षेमिदोपे विशेषतः ॥ ४३ ॥

इति मेय रसोनम् ।

पलमर्दपलं वापि रसोनस्य सुकुटितम् ।

हिगुजीरकसिन्धूत्य भौवर्चलकटुत्रिकैः ॥ ४४ ॥

चूर्णितैर्माषकोन्नानै रषचूर्णविलोडितम् ।

ययाग्निभक्षितं प्रातः रुक्मं कायानुपानतः ॥ ४५ ॥

दिने दिने प्रयोक्तव्यं मासमेकं निरन्तरम् ।

वातामयं निहत्येव मर्दितं चापतन्त्रकम् ॥ ४६ ॥

एकाङ्गरोगिणां रोगं तथा सर्वाङ्गरोगिणाम् ।

उरुस्तम्भगृध्रसोश्च शूलघ्नं क्षमीनपि ॥ ४७ ॥

कटिपृष्ठामयं हन्या ज्वाठरश्च समीरणम् ।

इति स्वल्परसोनपिण्डः ।

मिष्टा ससृज्जं लग्नस्य कन्द दृतेन लिङ्गाद् दृतभोजनाग्नी ।

तस्य प्रणश्यन्ति हि वातरोगाः संस्कारहीनात् पुरुषादिवार्यः ॥ ४८ ॥

दशमूलस्य निर्यूहो हिगुपुष्करचूर्णितः ।

शमयेत्परिपीतस्तु घातं मिश्रिणसञ्चितम् ॥ ४९ ॥

वातघ्नप्रदेशे च स्वेदं कायौ विजानता ।

सिद्धार्थकविमिश्रैस्तु पत्रैर्मदनमिश्रितैः ॥ ५० ॥

यदा तेन विधानेन सदोषत्वाद् सिद्धति ॥ ५१ ॥

भेषजैः स्वेदभेद्युक्तैर्भोग्यैर्हि प्रचितो मनः ।

मार्गं रुद्धाऽनिलं रुन्ध्यात्तष्पात्तमनुलोमयेत् ॥ ५२ ॥

क्षीणो यद्ये विरंचैः स्यात्तं निरुद्धैरुपाचरेत् ॥ ५३ ॥

गीतोऽष्टाङ्गिण्श्च रुचाद्यै र्यातनो यो न शाम्यति ।

विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमेवात्र शोणितम् ॥ ५४ ॥
 पिवेत् कुटजबीजानां चूर्णं प्रातः सुखांबुना ।
 शण्ठोचित्रकयुक्तानां कुचिवातनिवारणम् ॥ ५५ ॥
 प्रातरुत्थाययत्नेन तैलमात्रा समन्वितम् ।
 पिवेद्दुपणवातघ्न मार्द्रकस्त्रसं बुधः ॥ ५६ ॥
 ऊर्ध्ववातविनाशाय वासापत्रसमन्वितम् ।
 श्यामामूलं पिवेत्पिष्टं चीरेण परिमिश्रितम् ॥ ५७ ॥
 सुप्तवाते त्वष्ट्रघ्नोच्चं कुर्याच्च बहुशो भिषक् ।
 दिङ्माच्च लवणागार धूमैस्तैलसमन्वितैः ॥ ५८ ॥
 हृदयानिलनाशाय गुडूचीमरिचान्वितम् ।
 पिवेत्प्रातः प्रयत्नेन रुन्ध्यगुण्यांभसा सह ॥ ५९ ॥
 पिवेद्दुष्णांभसा पिष्टं माश्वगन्धं विभीतकम् ।
 गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनम् ॥ ६० ॥
 देवदारुसमायुक्तं नागरं परिपेषितम् ।
 हृद्वातवेदनार्त्तम्तु पीत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ ६१ ॥
 हृदिप्रकुपिते सिद्धं मंशुमत्स्यापयो हितम् ॥ ६२ ॥

—०—

काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वान्द्रव्यसंयुतः ।
 सानूपमांसः सुखिन्नः सर्वस्त्रेहसमन्वितः ॥ ६३ ॥
 सुखोष्णः स्पष्टलवणः साख्यः परिकीर्तितः ।
 तेनोपनाहं कुर्वीत सदा वै वातरोगिणाम् ॥ ६४ ॥
 काकोल्यादिगणो ग्राह्यो नाष्टवर्गिकसंज्ञिकः ।
 वातघ्नो दशमूलादि वर्गोऽस्यो दाडिमादिकम् ॥ ६५ ॥
 सर्वस्त्रेहयतुःस्त्रेहो लवणं सैन्धवादिकम् ।

अम्बादिभिर्य संस्कार्यं काकोत्यादित्रयं विभिः ॥ ६६ ॥

२० ॥ १० ॥ ११ ॥

इति साख्यः खेदः ।

दशमूलीवलास्त्रिस्तो विदारीष्टष्टिपर्णिका ।

शतावर्थ्यश्वगन्धा च जीवनीयगणैः सह ॥ ६७ ॥

श्यामापुनर्नवैरण्डं शृष्टपर्णी च मर्कटी ।

पुण्डरीकं तुगाचीरो शस्त्रलोचुरदारु च ॥ ६८ ॥

कुष्ठशूरभमूलानि कर्कटाष्ट्यामृता निशा ।

आम्नातकोकिलाश्वय शठीपापाणमेदकः ॥ ६९ ॥

पलकीं वसुधण्या च सूर्यावर्तः सकाञ्चनम् ।

यवकोलकुलित्याद्य तिलोमामर्षपास्तया ॥ ७० ॥

राक्ष्माप्रसारणीकुष्ठं मातुलुङ्गान्नवेतसी ।

चूक्रानूपानि मांसानि स्नेहचत्वार एव च ॥ ७१ ॥

काञ्जिकं दधितक्रच्च जम्बीरं तित्तिडीफलम् ।

कुङ्कुटीबीजपूरुष सर्वाणि लवणानि च ॥ ७२ ॥

सुखीशैलैल्युक्तैस्तु सुपिष्टैर्वीतरोगिणु ।

उपनाहः सदा कार्यो वातव्याधिनिवृत्तये ॥ ७३ ॥

अथ हि गुल्मश्च तथान्तराहिं हन्यात्तथा शोफमुदयमाङ्गम् ।

हन्यादरस्यादितवातमुपमाञ्जानुशीयश्च तयादितं वा ॥ ७४ ॥

इति महाशाख्येनः ।

वायौ जठरजे युञ्ज्यात् घारचूर्णादिपाचनम् ।

विशेषतस्तु कोटस्थे वातचिप्रं पिबेन्नरः ॥ ७५ ॥

पाचनीयवर्मेयुक्तै रन्वीर्षा पातयेन्नराज् ।

गुदपक्वाशयस्थे तु कर्मादिवर्त्तिकं हितम् ॥ ७६ ॥

आमाशयस्थे त्वनिसे प्रगम्यं प्राग्भोजनं दीपनपाचनञ्च ।

प्रहर्दनं तीक्ष्णविरचनञ्च पुराणमुद्रायवगालयय ॥ ७७ ॥

भूतीकपर्ण्याः शठिपुष्कराणि विल्वं गुडूचीसुरदारुशृङ्गी ।
विडङ्गवामातिविपाकणा च क्वाथास्त्रयः सामसमीरणघ्नाः ॥ ७८ ॥

आमाशयगते वायौ हृदिः श्वापो यथाक्रमम् ।

देयः षट्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखांशुना ॥ ७९ ॥

चित्तकेन्द्रयवौ पाठा कटुकातिविपाऽभया ।

महाव्याधिप्रशमनो योगः षट्धरणस्मृतः ॥ ८० ॥

योगेऽस्मिन् भिषजा ग्राह्याः पक्षां षट्धरणाः पृथक् ।

दिनेषु षट्सदातव्या स्तेन षट्धरणः स्मृतः ॥ ८१ ॥

इति षट्धरणो योगः ।

वक्त्रेः संहृंहणं कार्यं कर्मोदावर्त्तिकं तथा ।

पक्षाशयगते वापि देयं स्नेहविरचनम् ॥ ८२ ॥

यस्तस्यः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ।

कार्यो वस्त्रिगते चापि विधिर्वस्त्रिविगोधनः ॥ ८३ ॥

श्रीवादिषु प्रकुपिते कार्यस्थानिलङ्गाक्रमः ।

स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ॥ ८४ ॥

वायौ त्वगाश्रितेभ्यङ्गं स्नेहं स्वेदश्च योजयेत् ।

रक्तस्य शीतलाक्षिपान्विरिकं रक्तमोक्षणम् ॥ ८५ ॥

साममेदो गते वाते सविरिकं निरुहणम् ।

अस्थिमज्जागते स्नेहं वाह्याभ्यन्तरतो भिषक् ॥ ८६ ॥

केतकीनागबलाति बलानां यद्वहुलेन रसेन विपक्वम् ।

१ . सप्तरात्रमिति प्रथमदिवसे वसनं कारयित्वा ततो द्वितीय-
दिनमारभ्य षट्दिनपर्यन्तं पाठक्रमेणैकैकस्य चूर्णं षट्द्वमितं क्य-
मित्यर्थः ।

तैलमनस्यतुषोदकसिद्धं मारुतमस्थिगतं विनिर्हति ॥८०॥

इति केतकाद्य तैलम् ॥

सन्धिस्रायुगते वाते दाहस्य शोपनाहनम् ।

हर्षोऽवपान शुकस्ये बलशुक्रकरं हितम् ॥ ८१ ॥

श्ववगाहकुटोकर्पुः प्रस्तराभ्यङ्गवस्त्रिभिः ।

जयेत्सर्वगतं वातं शिरामोक्षेष्ट बुद्धिमात् ॥ ८२ ॥

एकाङ्गवातं भतिमान् शृङ्गेयाऽवस्थितं जयेत् ॥ ८३ ॥

वस्त्रस्त्रिकस्कन्धगतं वायुं मन्यागतं तथा ।

वमनं हन्ति नस्यञ्च कुशलेन प्रयोजितम् ॥ ८४ ॥

सर्वाङ्गगतमेकाङ्ग स्थितं वापि समोरणम् ।

कृष्णद्विकेवलो वस्त्रि स्तोयवेगमिवाचलः ॥ ८५ ॥

पिबेदैरण्डतैलं वा वस्त्रिकुचिगुदाग्रये ।

दशमूलोकपायेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥ ८६ ॥

मूर्धस्ये स्त्री हृत्कृतस्य शिरोवस्त्रिद्य लेपनम् ॥ ८७ ॥

—०—

बलाबिल्वशृते घोरि घृतमण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शुक्तिं प्रकुर्वं वा नखं शीर्षगतेऽनिले ॥ ८८ ॥

इति बलादिघृतमण्डम् ॥

तैलं संकुचितं त्वगे मापसैन्यवसाधितम् ।

बाहुशीर्षगते नखं पानश्चोपरिभक्तकम् ॥ ८९ ॥

गर्भे शुक्ले तु वातेन बालानाश्चापि शृण्वताम् ।

सिताकारमर्थमधुकै र्हितमुत्थापने ययः ॥ ९० ॥

अथ हनुग्रहमाह ।

जिह्वानिलेखनाच्छुष्क चर्वणादभिधातत ।

कुपितो हनुमूलस्यः संश्रयित्वाऽनिली हनुम् ॥ ८८ ॥

करोति विवृतास्यत्व मयवां सवृतास्यताम् ।

हनुग्रहः स तेनस्यात् छच्छाश्वर्षभापणम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

संवृतं चिबुकं स्निग्धा सुवाग्यास्यश्च बुद्धिमान् ।

विवृतां नामयित्वा तु कुर्यादायामवत्क्रियाम् ॥ १०० ॥

सशुङ्गां पक्कविम्बीन्तु मच्चिप्यवदनान्तरे ।

स्नस्तं सङ्गमयेत् स्थानं स्निग्धस्निग्धश्च नाशयेत् ॥ १०१ ॥

अर्दिते नवनीतेन खादेन्मापेच्छरीं नरः ।

अर्दिते शोथयुक्ते तु वमनं रक्तमोचणम् ॥ १०२ ॥

श्लेष्मभागे क्षयं नीते हं हणैः समुपाचरेत् ।

रसोनं घृततैलाभ्यां पिबेद्वाप्यर्दितापहम् ॥ १०३ ॥

अथ जिह्वास्तम्भमाह ।

वाग्वादिनीशिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।

जिह्वा स्तम्भः सतेनाऽपानवाक्प्रेषणीयता ॥ १०४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

जिह्वास्तम्भे यथाऽवस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् ।

सामान्योक्ताक्रिया चात्र अर्दितस्य हितामता ॥ १०५ ॥

—०—

अथ मन्यास्तम्भमाह ।

दिवास्वप्रासनस्थान विकृतोर्ध्व निरीक्षणैः ।

मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेषणाहतः ॥ १०६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पञ्चमूलोक्तः कायो दशमूलोक्तोऽथवा ।

रुचं स्वेदं तथा नखं मन्यास्तम्भे प्रयोजयेत् ॥ १०७ ॥

—०—

अथ कुक्षलक्षणमाह ।

हृदयं यदि वा पृष्ठं सुव्रतं क्रमशः मरुक् ।

क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात् सदातं कुक्षमादिगेत् ॥ १०८ ॥

—०—

अथ चिकित्साम् ।

वातघ्नेर्दशमूल्या च वातकुक्षमुपाचरेत् ।

स्त्रे हेमौसरमेयापि प्रवृद्धन्तां विवर्जयेत् ॥ १०९ ॥

—०—

अथ गिरीग्रहमाह ।

रक्तमात्रित्यपवनं कुर्यान्मृदेषगाः गिराः ।

रुक्षाः सवेदनाः कृन्त्याः मोऽभाध्यः व्याच्छिरोग्रहाः ॥ ११० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शिरोग्रहे तु कर्त्तव्या शिरोगतमस्तृक्रिया ॥ १११ ॥

—०—

अथ निदानम् ।

असद्वेशस्थितो वायु शोषयित्वाऽसम्बन्धनम् ।
 असम्बन्धनशोष स्याद्बाहुशोष सवेदन ।
 शिरासंकुच्य तत्रस्थो जनयत्यपबाहुकम् ॥ ११२ ॥
 स्निग्धपायुकटिपृष्ठोरु जानुजङ्घापदं क्रमात् ।
 मृत्रसीस्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णातिस्वेन्दते मुहुः ॥ ११३ ॥
 वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः ।
 वातजाया भवेत्तोदो देहस्यातीववक्रता ॥
 जानुजङ्घोरुसन्धीना, स्फुरणा स्तम्भता मृगम् ॥ ११४ ॥
 वातश्लेष्मोज्जवायान्तु गौरव षड्भिर्मार्दवम् ।
 तन्द्रासुखप्रसेकय भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ११५ ॥
 तलं प्रत्यङ्गुलीना या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाह्वो कर्मक्षयकरो विखाचीति हि सोच्यते ॥ ११६ ॥

—०—

अथ चिकित्साम् ।

बाहुशोषे पिवेत् भुक्त्वा मर्षिं कल्याणकं महत् ।
 वातेऽपवाहुके नस्य स्वेद चोत्तरभक्तिकम ॥ ११७ ॥
 यलामूलशृतं तोयं सैन्धवेन समन्वितम् ।
 बाहुशोषगते वायौ मन्यास्तम्भे च शस्यते ॥ ११८ ॥
 परमौषधमपवाहुक मन्यास्तम्भोर्ध्वजत्वुगतरीगि ।
 शोतलजलेन नावन सुपशमने जिह्मिनी च पुर ॥ ११९ ॥

नस्येन शीतपयसा शुकशिवीमूलजिह्विनीः पिष्ट्वा ।
 अपवाहुककन्धरपोडा मचिराद्दिनाशयेद्योगमिदम् ॥ १२
 काकोदुम्बरिदुग्धैः सरामठैर्हरेव सर्वयोगविच्चः ।
 कपिकच्छुमूलयुक्तैर्नस्यैरपवाहुजां पीडाम् ॥ १२१ ॥
 मूलं बलायास्त्वथ पास्मिद्रं तथात्मगुप्तास्वरसं पिबेद्वा ।
 नस्यन्तु यो मापरसेन दद्यान्मासादसौ वज्रसमानवाहुः ॥ १२२ ॥
 दशमूलीबलामाषंकाथं तैलाज्यमिश्रितम् ।
 सायं भुङ्क्ता पिवेन्नस्यं विखरन्धामपवाहुके ॥ १२३ ॥

मापसिन्धुवलारास्त्रा दशमूलकहिगुमिः ।
 बचाजटाशतास्थामिः सिद्धं तैलं सनागरम् ॥ १२४ ॥
 ऊर्ध्वभक्ता शनोद्धन्याहङ्गुशोपापवाहुको ।
 पश्चाच्चातं तथैवाशु विख्यातोमुद्यतामपि ॥ १२५ ॥
 इति मापतेजम् ।

अथ निदानम् ।

वायुः कथ्याश्रितः सकृद्युः कण्डरामाचिपेद्यदि ।
 खल्लस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्क्तुः सकृद्योर्दयोर्वधात् ॥ १२६ ॥
 कम्पते गमनारम्भे खल्लनिव च गच्छति ।
 कलायखंजन्तं विद्यान् सुप्तसन्धिप्रवन्धनम् ॥ १२७ ॥
 दृष्येते चरणी यस्य भवेतांश्च प्रसुप्तकौ ।
 पादहर्षः सविघ्नेयः कफमारुतकोपजः ॥ १२८ ॥
 पादयोः कुरुते दाहं पित्ताद्यं संहितोऽनिलः ।
 विशेषतयक्रमणात् पाददाहं तमादिशेत् ॥ १२९ ॥

वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ।
 श्रेयः क्रीष्टुर्कशीर्षस्तु स्थूलक्रीष्टुर्कशीर्षवत् ॥ १३० ॥
 रुक् पादे विषमे न्यस्ते त्रमाद्वा जायते यदा ।
 वातेन गुल्फेमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ १३१ ॥
 खञ्जपङ्खीः केशायास्ये विश्वाचीपादहर्षयोः ।

अथ चिकित्साम् ।

पाददाहे च गृध्रस्यां क्रीष्टुके वातकण्टके ॥ १३२ ॥
 शिरा विध्वाश कुर्वीत यथाविधिचिकित्सकः ।
 उपाचरेदभिनवं खञ्जं पंगुमथापि वा ।
 विरेकाऽऽस्थापनस्त्रेद गुग्गुलुस्त्रेहवस्तिभिः ॥ १३३ ॥
 पादहर्षं तु कर्त्तव्यः कफव्याधिहरो विधिः ।
 वातरक्तक्रमं कुर्यात् पाददाहे विशेषतः ॥ १३४ ॥
 मसूरविदलैः पिष्टैः शृतशीतेन वारिणा ।
 चरणौ लेपयेत् सम्यक् पाददाहप्रशान्तरे ॥ १३५ ॥
 नवमीतेन सलिलौ वङ्गिना परितापितौ ।
 सुच्यते चरणौ क्षिप्रं परितापात् सुदगरुणात् ॥ १३६ ॥
 गुग्गुलुं क्रीष्टुशीर्षं तु गुडूची त्रिफलाभ्रसा ।
 चोरेणैरण्डतैलं वा पिबेद्वा हृददारुकम् ॥ १३७ ॥
 रसं तित्तिरिम्मांसस्य क्रीष्टुके मधुरं पिबेत् ।
 वातरक्तक्रियाभिश्च जयेज्जानुकमस्तकम् ॥ १३८ ॥
 रक्तावसेचनं कुर्यादभीष्णां वातकण्टके ।
 पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत् सूचीभिरेव वा ॥ १३९ ॥
 पुनर्नवायाः श्वेताया स्तैलं मूलेन सांधयेत् ।

यातिकण्टकमाह्न्यात् पादाभ्यङ्गेन मर्दनात् ॥ १४० ॥

—०—

अथ निदानम् ।

नाभेरधस्तात्सञ्ज्ञातः सञ्चारी यदि बाऽचलः ।

अष्टीलावदनो ग्रन्थि रुर्ध्वमायत उन्नतः ॥

वातष्टीलां विजानीया हृदिर्मार्गावरोधिनीम् ॥ १४१ ॥

एतामेव रुजायुक्तां वातविष्मूत्ररोधिनीम् ।

प्रत्यष्टीलामिति वदे ज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥ १४२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अष्टीलायाः क्रिया कार्या गुल्मस्यान्तरविद्रुधेः ।

चूर्णं हिम्बादिकञ्चात्र पिवेदुष्येन पारिणा ॥ १४३ ॥

—०—

निदानम् ।

अघो या वेदना याति वचोमूत्रागयोत्थिता ।

भिन्दतोवगुदोपस्थां सातूनी नामतो मता ॥ १४४ ॥

गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं विधाविता ।

वेगैः पक्कागयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ॥ १४५ ॥

—०—

अथ चिकित्साम् ।

नूत्याश्च प्रतितून्याश्च प्रगास्ताः स्नेहयस्तयः ।

पिवेद्वा स्नेहलवणं पिप्पल्यादिभयांनुना ॥ १४६ ॥

उष्येन रामठचारं प्रेलोटमयया हृतम् ।

७ अथ निदानमाह ।

वाताद्वातकफात्तन्द्रा गोरवारोचकान्विता ॥ १४७ ॥

—०—

अयोरज खेतलोध्र मञ्जनं मरिचं तथा ।

गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ १४८ ॥

पलाण्डुहिङ्गुलशुन वचाकटुकरोहिणी ।

जीवन्तीरससयुक्तं तन्द्राविलयनं परम् ॥ १४९ ॥

—०—

निदानम् ।

साटोपमत्युग्ररुज माधानमुदरं नृशम् ।

आधानमिति जानीयाद् घोरं वातनिरोधजम् ॥ १५० ॥

विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयित्वितम ।

प्रत्याधानं विजानीयात् कफव्याकुलिताऽनिलम् ॥ १५१ ॥

—०—

आधाने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।

फलवर्त्तिक्रिया कुर्याद्दृष्टिकर्म च शोधनम् ॥ १५२ ॥

प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्यात्सङ्घनच्छर्दने ।

दीपनानि प्रयुञ्जीत पूर्ववद्दृष्टिकर्म च ॥ १५३ ॥

—०—

७ निदानम् ।

सर्वाङ्गकम्पं शिरसो वायुवेपथुसञ्जकं ।

खण्डी तु पादजङ्घोरं करमूलावमोढिनी ॥ १५४ ॥

—०—

वायुं वैपद्यु नामानं खेदाभ्यङ्गानुवासनैः ।
 उपाचरेन्निरुहैश्च शिरोवस्तिविरेचनम् ॥ १५५ ॥
 कुट्टसैन्धवयोः कल्कं शुक्रतैलसंमन्वितः ।
 सुखोष्णो मर्दने योज्यः खस्तीशूलनिवारणः ॥ १५६ ॥
 भस्मातकानि सिन्धूत्थं मधूच्छिष्टमहौषधम् ।
 अस्त्रेण पयसा वाऽपि घृतमेतद्विपाचयेत् ॥ १५७ ॥
 एतेनोद्वर्तनं कार्यं प्रदेहयैव शस्यति ।
 अतिप्रवृद्धां खस्तीं तु तत्तृचणादेव नाशयेत् ॥ १५८ ॥
 इति भस्मातकार्यं घृतम् ।

अथ निदानमाह ।

आहत्यवायुः सकफो धमनोः शब्दवाहिनोः ।
 नरान् करोत्यवचनान् मूकमिन्मिषगद्गदान् ॥ १५९ ॥

अथ चिकित्सांमाह ।

प्रस्यं घृतस्य पलिकैः गोघुवचाधातकीलोध्रलवणैः ।
 अजि पयसि सपाठैः सिद्धं सारस्वतं नाम्ना ॥ १६० ॥
 विधिवदुपयुज्यमानं जडगद्गदमूकतां क्षणस्मित्वा ।
 स्मृतिमतिभेदाप्रतिमाः कुर्यात् सम्यग्विष्टवात्मवति ॥ १६१ ॥
 इति सारस्वतं घृतम् ।

सहरिद्रावचाकुष्ठं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 अजाजी चाजमोदा च यष्टिमधुकसैन्धवम् ॥ १६२ ॥
 एतानि समभागानि श्लेष्मचूर्णानि कारयेत् ।

तच्चूर्णं सर्पिपालोद्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥ १६३ ॥
 एकविंशतिरात्रेण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ॥ १६४ ॥
 मेघदुन्दुभिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिःस्वनः ॥ १६५ ॥
 खड्गगद्गदमूकत्वं लेहः कल्याणको जयेत् ॥ १६६ ॥
 इति कल्याणको लेहः ।

अथ निदानम् ।

मारुते प्रगुणि वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ।
 विकारान्विविधान्वापि प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ १६५ ॥
 स्थान नामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान्विनिर्दिशेत् ।
 सर्वेऽप्येतेषु संसर्गे पित्तादेरुपलक्षयेत् ॥ १६६ ॥
 यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोभ्येति मारुतः ।
 तदा क्षिपत्याशु सुहृर्मुहुर्दह सुहृत्परः ॥ १६७ ॥
 सुहृर्मुहुस्तदाऽऽक्षेपा दाक्षेपक इति स्मृतः ॥ १६८ ॥
 क्रुद्धः स्त्रैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रवर्तते ।
 पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शब्दो च पीडयेत् ॥ १६९ ॥
 धनुर्वन्नामयेन्नात्राख्याचिपेन्मोहयेत्तथा ।
 अक्ष्णोः श्लेष्मदुच्छेद्यापि स्तब्धाक्षो वा निमीलिका ॥
 कफोत इव कूजेन निःसृज्यः सोऽपतन्त्रकः ॥ १७० ॥
 दृष्टिं संस्तम्भयेत्संज्ञाश्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।
 हृदिमुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं हृते पुनः ॥ १७१ ॥
 वायुना दारुणं प्रादुर्बोतमपतनकम् ॥ १७२ ॥
 कफान्वितो यदा वायु धमनीष्वेव तिष्ठति ।
 सदण्डयत् स्तम्भयति लक्ष्मो दण्डाफतानकः ॥ १७३ ॥

धनुस्तुल्यो नमेद्यस्तु सधनुस्तसमञ्जितः ।
 विवर्णवक्षवदनः सस्तांगो नष्टचेतनः ।
 प्रसिद्ध्य धनुस्तस्मै दशरात्रं न जोवति ॥ १७४ ॥
 अंगुलीजुल्फजठरं हृद्बल्लोभलसञ्चितः ।
 स्रायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपतिवेगवान् ॥ ७५ ॥
 विष्टब्धः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ।
 अभ्यन्तरं धनुरिव यदानमतिमानवः ॥ १७६ ॥
 तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥ १७७ ॥
 बाह्यस्रायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ।
 तमसाध्यं बुधाः प्राहुः पृष्टकव्युत्तमञ्जनम् ॥ १७८ ॥
 कफपित्ताग्नितो वायुर्वायुरेव च केवलः ।
 कुर्यादाक्षेपकत्वमर्थं चतुर्थमभिघातजम् ॥ १७९ ॥
 गर्भपातनिमित्तस्य शोणितप्रसवाच्चयः ।
 अभिघातनिमित्तस्य न सिद्धरत्यपतानकः ॥ १८० ॥
 गतिं वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वक्षेपकादिषु ।

अथ चिकित्सामाह ।

अथापतानके नार्त्तं मसस्ताक्षमवेपनम् ।
 अस्तव्यमेद्रमस्वेदं वहिरायामवर्जितम् ॥ १८१ ॥
 अखड्गपातिनश्चैव त्वरितं समुपाचरेत् ॥ १८२ ॥
 तत्र प्रागेव सुखिषं क्षिग्धाङ्गे तोत्थनावनम् ।
 स्तोतो विग्रहये युञ्ज्या दन्वपाने ततो हृतम् ॥ १८३ ॥
 विदार्यादिगणकाद्ये दधिघोररसेः शृतम् ।
 नातिमात्रं ततो वायुं व्याप्नोति सहसैव च ॥ १८४ ॥

वेगान्तरैस्त्वमूर्धानं मसक्तञ्चास्य रेचयेत् ।

अवपीडैः प्रथमनैः स्त्रीहृष्टैः श्लेष्मनिवर्हणैः ॥ १८५ ॥

१

श्वसनासु विमुक्तासु तथा संज्ञां न विन्दति ।

सौवर्चलाभयाव्योष सिद्धं सर्पिचले कफे ॥ १८६ ॥

अपतानकिने शस्तं दशभूलोच्यतं जलम् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं जीर्णं मांसरसोदनम् ॥ १८७ ॥

हृत्पुष्पभुक्तवतापीतं मत्तं दध्यपतानकम् ।

मरिचेन समायुक्तं स्नेहवस्तिरयापि वा ॥ १८८ ॥

—०—

कुलितयवकोलानि भद्रदारुार्थादिकं गण्यम् ।

निष्कृष्यान्पूमांसश्च तेनान्नैः पयसाऽथवा ॥ १८९ ॥

खादुकन्दयुतं चेमं महास्नेहं विपाचयेत् ।

स्वेदाभ्यङ्गावगाहैश्च नस्यपानानुवासनैः ।

सहन्तिवातं तेनैव स्निग्धस्वेदान् प्रयोजयेत् ॥ १९० ॥

इति महास्नेहः ।

पलायकं तिल्वकतो वचायाः प्रस्यं पलं शिशुं च पञ्चमूलम् ।

सैरण्डसिंहीविहत्तं घटेऽपां पक्वापचेत्पादयुतेन तेन ॥ १९१ ॥

दध्रोपेतं यावशूकांशविल्वैः सर्पिष्पुस्यं हन्ति तत्सेव्यमानम् ।

दुष्टान्वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान् योनिव्यापद्रव्यागुल्मोदरश्च ॥ १९२ ॥

इति तिल्वकघृतम् ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातेऽपतानके ।

१ श्वसना, प्रज्ञासोच्छ्वासवहाधमन्यस्ताविति ।

संसृष्टदोषे संसृष्टं कुर्याद्येन क्रियाप्रथम् ॥ १८३ ॥
 दोषमाक्षेपके ज्ञात्वा शिरां विहाय यथाक्रमम् । ततोऽन्य
 समीरणहरं कर्म कारयेत् कुशलं भिषक् ॥ १८४ ॥
 बाह्यं चाभ्यन्तरायामे योज्या चार्दितवत् क्रिया । ततः
 अथापतन्त्रकेनार्त्तं मातुरं नापतर्पयेत् । ततः शिरां
 निरुहवस्तिं वमनं सेवयेन्न कदाचनः ॥ १८५ ॥
 श्वसनाः कफवाताभ्यां रुवास्तस्य विमोचयेत् ।
 तीक्ष्णैः प्रथमनैः सज्जां तासु सुक्तासु विन्दति ॥ १८६ ॥

मरिचं शिमुषीजानि विगङ्गञ्च फणिल्लकम् ।
 एतानि श्लक्ष्णचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ १८७ ॥
 इति मरिचादिनस्यम् ।

द्विग्वन्त्रवेतमं गुण्ठी ससौवर्चलदाडिमम् ।
 पिबेद्वातकफघ्नञ्च वातघ्नद्रोगनुदितम् ॥ १८८ ॥
 हरीतकीवचारास्त्रा मैन्धवं चाम्बवेतसम् ।
 घृतमार्द्रकमयुक्तं मपतन्त्रकनागनम् ॥ १८९ ॥
 विभीतकं सातिविषं भद्रमुस्तञ्च पिप्पली ।
 भांगी मशृङ्गवेरञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २०० ॥
 चूर्णाण्येतानि मद्येन पीतान्युष्णोदकेन वा ।
 नागयन्ति नृणां शीघ्रं कासगतासापतानकम् ॥ २०१ ॥
 इति विभीतकादिचूर्णम् ।

अथ निदानम् ।

गृहीत्वार्धन्तनो धातुः शिराध्यायुर्विगाथ च ।
 पचनन्यतमं हन्ति सन्धियन्धान् विमोचयन् ॥ ८८ ॥

कृतस्त्रौर्धकाथ तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।

एकाङ्गरोगन्त' केचिदन्ये पंचवर्ध विदुः ॥ २०३ ॥

सर्वाङ्गरोगन्त' केचित् सर्वकाथस्थितेऽनिले ॥ २०४ ॥

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्तुं वाथी पित्तसमन्विते ।

शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफाहते ॥ २०५ ॥

शुद्धवातहतं पचं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साध्यमन्येन संयुक्तं भसाध्यं संयुक्तं तु कम् ॥ २०६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पक्षातिनमक्षीणं क्षिण्वं स्निग्धं विरचितम् ।

वस्तिभिः, संप्रयुञ्जीत क्रमेणात्रैपकस्य च ॥ २०७ ॥

मा पात्नगुप्तामैरण्ड शृतं वाद्यालकं तथा ।

द्विगुमैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ॥ २०८ ॥

आत्मगुप्ताबलामाप विश्वैरण्डशृतं जलम् ।

ससैन्धवं पिबेन्नासा रन्ध्रेणाथ व्यपोहति ॥

पक्षाघातं शिरोरोगं नेत्ररोगहरं परम् ॥ २०९ ॥

—०—

मापबलाशुकशिखी कटणरास्त्रीरुक्काखगन्धानाम् ।

कायो नस्थनिपीतो रोमठलवणान्वितः कीणः ॥ २१० ॥

अपहरति पचवातं मन्थास्तम्भसंकर्षणादरुजम् ।

दुर्जयमर्दितवातं पचाद्वाञ्जयति चावश्यम् ॥ २११ ॥

मापिके द्विगुसिन्धूले जरणाद्यास्तु शाणिकाः ।

इति माषादिर्नम्यम् ।

ग्रन्थिकाऽग्निकणाशुगुठी, रास्त्रासैन्धवकल्कितम् ।

भापकाद्यानुनातैल पचाघातं व्यपीहति ॥ २२२ ॥

इति, ग्रन्थिकादितैलम् ।

भापकागुहातिविपोखूक रास्त्राशताक्षालयणेः सुपिटैः ।

चतुर्गुणे भापयलाकपोये तैलं कृतं हन्ति हि पचवातम् ॥ २२३ ॥

इति भापतैलम् ।

पृथक् पनीशान्निकला पिप्पली चेति चूर्णितम् ।

दशमूलावुनाभाय त्वगैलार्धपलान्वितम् ॥ २२४ ॥

दत्त्वा पलानि पञ्चैव गुग्गुलोर्वटकीकृत ।

एव भासरसाभ्यासा हातरोगानशेषतः ॥

हन्ति सन्ध्यस्थिमज्जः स्थान् वृजमिन्द्राशनिर्यथा ॥ २२५ ॥

लेह्यद्विगुणेनायमालोद्यालोद्य चातपे ।

दशमूलावुना शोष्यं सप्तवारान् सुगुग्गु ॥ २२६ ॥

इत्यादित्वपाकगुग्गुसुयटकः ।

शुक्लं रण्डस्य मूलानि शुग्मं सहचरम्य च ।

मुस्तादुरालभादीप्या देवाह्नं कटुकांशुठी ॥ २२७ ॥

पञ्चकोल वलापय्या सुद्रे द्वे च पुनर्नवा ।

विपीषा वाजिगन्धा च गताय्याटरूपकम् ॥ २२८ ॥

धान्यं क्षिप्ररुद्धा चैव विडङ्गं व्याधिघातकम् ।

गोचुर वृद्धदारु च दीप्यको निगयुग्मकम् ॥ २२९ ॥

चतुस्तिगतिवी भागः पीतः फौगिकमयुत ।

मर्वशातविकारत्र पाच्यनो दीप्यनो लघुः ॥ २३० ॥

ग्रामवातं च शोथं च सौत्तसां कफनाशनम् ।

इत्येतादिगुग्गुसुयुतं कायं

गोशङ्खद्विर्दाहयेत् एतत्पत्रलवणमुपदिशति वातरोगिणामिति पत्र
लवणम् । एवं च हीकाण्डवार्त्ताकुशियुलवणानि संक्षुध्य घटे सर्पि
स्तेलवसामञ्जानं प्रक्षिप्याऽवलिप्याऽवलिप्य - पूर्ववद्दहेत् - एतत्
सुहलवणमुपदिशति हि वातरोगेषु । इति सुहलवणम् ।

—०—

त्रिफलायस्विनोदन्तो विडङ्गं त्रिवृता सुधा ।

कार्पिकाणि पचेत्तानि तिल्वकस्य पलेन च ॥ २३० ॥

दधि च त्रिवृताकायै हृतप्रस्थं चतुर्गुणम् ।

तिल्वकाख्यं हृतं तत्स्याद्विरेके वातरोगिणाम् ॥ २३१ ॥

इति तिल्वकाख्यं हृतम् ।

रास्त्रापुष्करविस्वाम्नि शिशुसैन्धवगोक्षुरैः ।

क्षणां पिष्ट्वा पचेत्सर्पिः क्षतृक्षं वातार्त्तिनाशनम् ॥ २३२ ॥

इति रास्त्रादिहृतम् ।

अश्वगन्धाकषाये च कल्कैः क्षीरं चतुर्गुणम् ।

हृतं पक्वन्तु वातघ्नं हृष्यं मांसविवर्धनम् ॥ २३३ ॥

इत्यश्वगन्धाद्यं हृतम् ।

द्वीपेभ्यस्तः पचेद्भागान् दशमूलांश्चतुष्पलान् ।

यवकीलकुलित्यानां भागैः प्रक्षोभितैः सह ।

क्षीरेण च हृतं पक्वं तर्पणं पवनार्त्तिजित् ॥ २३४ ॥

इति दशमूलाद्यं हृतम् ।

भार्जं धर्मविनिर्मुक्तं त्र्यल्काण्डसुरादिकम् ।

पञ्चमूलीदयश्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २३५ ॥

तेन पादावशेषेण हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

जीवनोपैः संयध्याह्नैः क्षीरश्चैव गतावरीम् ॥ २३६ ॥

कागल्याद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ।

अर्दिते कर्णशूले च बाधित्यं मूकमिन्निषे ॥ २३७ ॥

जडगद्गदपङ्गूनां खण्डे गृध्रसि कुक्षयोः ।

अपतानापतन्त्रे च सर्पिरेतत् प्रशस्यते ॥ २३८ ॥

द्वाविंश पलान्येव देयानि दशमूलतः ।

घृते तैले च योगे च यद्व्यं पुनरुच्यते ।

तज्ज्ञातव्यमिहार्थेण भागतो द्विगुणं भवेत् ॥ २३९ ॥

इति कागल्याद्यं घृतम् ।

बलानिष्कृायकल्काभ्यां तैलपक्वं पयोनितम् ।

सर्ववातविकारघ्नं मेवं शैरीयपाचितम् ॥ २४० ॥

इति बलाशैरीयतेनम् ।

बलाग्निमन्यमैरण्डं बृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

बिल्वनांगबलाभीरु श्योनाक पारिभद्रकम् ॥ २४१ ॥

पाटला साङ्गगन्धां च केतकी च प्रसारणी ।

पृष्टपर्णी स्थिरा चैव बृहतीसहचरद्वयम् ॥ २४२ ॥

एषा दशपलान् भागान् वारिद्रोणद्वये पचेत् ।

पादशेषं परिस्त्राव्य तैलं प्रस्थद्वयं पचेत् ॥ २४३ ॥

कल्कानि जीवनीयानि रास्त्रासेन्धवदारु च ।

कुष्ठं मांसीवचाग्रान्त्रि मन्त्रिष्ठासरलानि च ॥ २४४ ॥

त्वक्पत्रक वराङ्गश्च एलामुस्तकबालकम् ।

एतैः कल्कैः सुपिष्टैश्च पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ २४५ ॥

चीरश्च द्विगुणं देवाच्छतावर्ध्यारसस्य च ।

एतत्तैलवरं तेषां रोगाणां वातजन्मनाम् ॥ २४६ ॥

नाशयेद्वातरक्तञ्च धामवातं सुदारुणम् ।

गृध्रमीपीठसर्पेषु चाव्यवाते सदाहितम् ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्यै चैव प्रयोजयेत् ॥ २४७ ॥

इति महावलातैलम् ।

बलामूलीकपायस्य दशमूलीकृतस्य च ।

यवकोलकुलित्यानां कायस्य पयसस्तथा ॥ २४८ ॥

अष्टावष्टौ शुभाभागा स्तौलादेकस्तदेकतः ।

पचैदवाप्यमधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ॥ २४९ ॥

तथाऽगुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ।

मच्चिष्टां पद्मकं कुट्ट मेलां कालानुशारिवाम् ॥ २५० ॥

मांसीं गौलीयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।

शतावरोमश्वगन्धां शतपुष्पां युनर्नवाम् ॥ २५१ ॥

तक्काधुसिहं सौवर्णं राजते मृगमये पिवा ।

प्रचिप्यकलसे सम्यक् तत्तुगुप्तं निधापयेत् ॥ २५२ ॥

बलातैलमिदं नाम्ना भववातविकारनुत् ।

यथा बलमतो मात्रां सूतिकाये प्रदापयेत् ॥ २५३ ॥

या च गर्भार्थिनीनारी क्षीणशुक्रस्य यः पुमान् ।

क्षीणे वाते मर्महते मयितेऽभिहते तथा ॥ २५४ ॥

भग्ने द्रमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ।

सर्वानाक्षेपकादींश्च वातव्याधीन् व्यपोहति ॥ २५५ ॥

द्विकाम्नाममधोमन्यं गुल्मं कामं मदुस्तरम् ।

पण्णामादुपयुज्येत दन्तहर्त्रिं व्यपोहति ॥ २५६ ॥

प्रत्ययधातुः पुरुषो भवेद्याम्यिरयोवनः ।

एतद्विराशाकर्त्तव्यं राजमान्याय ये नराः ।

सुखिनः सुकुमाराय धनिनयापि सामिनः ॥ २५७ ॥

इति महावलातैलम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे तुलां सहचरस्य च ।

पादशेषे पचेत्तैलं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ २५८ ॥

चन्दनाऽगुरुयष्ट्याञ्च शठीदेवदुमं घनम् ।

सैन्धवञ्चाजमोदा च काकोल्यौ जीरकाबुभो ॥ २५९ ॥

कुट्टं सौवर्चलं व्योषं राम्ना भाङ्गीत्रिकण्टकम् ।

एतैः रक्षसमैर्भागैः शर्करायाः पलाटकम् ॥ २६० ॥

पक्वं प्रयोजयेत्पाना दभ्यङ्गे नावनेऽपि वा ।

ऊर्ध्ववाते ह्यधोवाते पक्षाघातेऽपवाङ्मुके ॥ २६१ ॥

कर्णवाते शिरःकम्पे शिरोरोगे तथार्दिते ।

सर्ववातकृते दोषे कफमेदः क्षतेऽनिले ॥ २६२ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

क्षत्क्षां सहचरादेकां क्षत्वा जर्जरितां तुलाम् ।

काश्मरीपाटलाविष्वं तुलात्रिभिरथापरम् ॥ २६३ ॥

शश्वगन्धां वलां तद्वत् मूलं शातावरं वचाम् ।

चतुर्द्रोणे विपक्वव्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ २६४ ॥

शताह्वाङ्गिगुयष्ट्याञ्च देवदारु सचिन्नकम् ।

त्वगैला क्षमिहृन्ता च राम्नातगरसैन्धवाः ॥ २६५ ॥

महासहचरं तैलं वातश्लेष्महर परम् ।

पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे वस्तिकर्मणि शस्यते ॥ २६६ ॥

अशीतिं वातजान् रोगांश्चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।

विशतिं श्लेष्मिकांश्चैव पानादेवापकर्षति ॥ २६७ ॥

इति महासहचराद्यं तैलम् ।

शालिपर्णी पृष्टपर्णी वला च बहुपुत्रिका ।

एरण्डस्य च मूलानि वृद्धत्याः पूतिकस्य च ॥ २६८ ॥

गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।

एतेषा पलिकान् भागान् तैलप्रस्थ विपाचयेत् ॥ २६८ ॥

आजस्रैवाथ गव्यञ्च क्षीरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।

अस्य पक्वस्य तैलस्य शृणु वीर्यमत परम् ॥ २७० ॥

अश्वाना वातभम्नाना कुञ्जराणा तथैव च ।

तैलमेतत्प्रयोक्तव्य सर्ववातनिवारणम् ॥ २७१ ॥

आयुष्माञ्च नर पोत्वा निश्चयेन दृढो भवेत् ।

दृच्छूल पार्श्वशूलञ्च तथैवार्द्धञ्च भेदकम् ॥

कामलापाण्डुरोगञ्च शर्करामश्रुतीं हरत् ॥ २७२ ॥

क्षीणेन्द्रिया नरा ये च जरया जर्जरीकृता ।

येषा चापि क्षयोव्याधि रन्त्रहृदिय दारुणा ॥ २७३ ॥

अर्दित गलगण्डञ्च वातशोणितमेव च ।

स्त्रियो या न प्रसूयन्ते तासाञ्चैव प्रयोजयेत् ॥ २७४ ॥

गर्भमश्रुतरेचिन्द्या च च मृत्युवशं नयेत् ।

एतदङ्गवर तैल विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ २७५ ॥

इति विष्णुतैलम् ।

बलाश्वगन्धामरदारुमा स्त्रिरावचानागवला सलोद्धम् ।

आरुष्कर चन्दनपुष्कराण्य नतं गुडूचीलवणोत्तमं च ॥ २७६ ॥

काकोलिमेदे मधुकं विदारो सचित्रक गुग्गुलुजोरकञ्च ।

द्राक्षाऽगुरुर्नागरधान्यकञ्च एतानि सर्वाणि समानि कृत्य ॥ २७७ ॥

कर्कं क्षपायैर्विधिना प्रयुक्तैस्तैल पचेत्तोयचतुर्गुणञ्च ।

अम्बारणाल दधिदुग्धयुक्तं दत्वा मर्मासं विधिवद्विधिञ्च ॥ २७८ ॥

तस्मायनाभ्यञ्जननम्यपानैर्निहन्ति घोरानचिरेण रोगान् ।

कल्याणकं नाम महञ्च तैल म्नाभं जयेत्कार्मुकनामधेयम् ॥ २७९ ॥

दण्डापतानादितयेषमाना सुपिण्डिता, पिण्डितकुलसञ्जा ।

पुनर्युवानाऽऽतिमनोऽमिरागामवन्ति ते तैलवरण सर्वे ॥ २८० ॥

अग्नौऽपि भग्नः सक्तदेव दन्ती भग्नो भवेन्मारुतविक्रमश्च ।
 वन्यापि पुत्रं लभते वरामं दोर्घायुषं सर्वगुणैरूपेतम् ॥ २८१ ॥
 अप्सु प्रवाताहतचक्षुलोर्मिं मंहोदधिलहयतीह वेलाम् ।
 सवातजा एव हि तैलराज रोगा न वै लहयितुं समर्थाः ॥ २८२ ॥

इति महाकल्याणक तैलम् ।

शतावरी चांशुमती शुष्णिपर्णीशटीवला ।
 एरण्डस्य च मूलानि हहत्या पूतिकस्य च ॥ २८३ ॥
 गवेधुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च ।
 एषा दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ २८४ ॥
 पादावशिष्ये पूते च गर्भे चैनं समाचरेत् ।
 पुनर्नवा वचादारु शताह्वाचन्दनागुरु ॥ २८५ ॥
 शैलेयं तगर कुट्टमेलामासीस्थिरावला ।
 अश्वहस्तैन्ध्र्य राम्ना पलाहानि च पेपयेत् ॥ २८६ ॥
 गव्याजपयसोः प्रस्थौ द्वौद्वावत्र प्रदापयेत् ।
 शतावरीरिसप्रस्थं तेलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २८७ ॥
 अस्य तैलस्य मिदस्य शृणुवीर्यमत फलम् ।
 अश्वाना वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥ २८८ ॥
 तैलमेतद्वयोक्तव्यं सर्ववातविकारनुत् ।
 आयुष्माद्य नरः पीत्वा निययेन पुमान् भवेत् ॥ २८९ ॥
 गर्भमश्वतरीबिन्द्यात् किं पुनर्मानुषी तथा ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च तथैवाऽर्धात्रिमेदकम् ॥ २९० ॥
 अपची गण्डमालाञ्च वातरक्तं हनुग्रहम् ।
 कामला पादुरोगञ्च अश्वरीक्षापि नाशयेत् ॥ २९१ ॥
 तैलमेतद्वगवता विष्णुना परिकीर्तितम् ।

नारायणमितिख्यातं वातान्तकरणं तथा ॥ २८२ ॥

इति स्वल्पनारायणं तैलम् ।

विस्वोऽग्निमन्यं शोनाकं पाटलापारिभद्रकम् ।

प्रसारण्यश्मगन्धा च हृत्ततीकण्टकारिका ॥ २८३ ॥

बला चातिबला चैव श्वदंष्ट्रा सपुनर्नवा ।

एषा दशपलान् भागाद्यतुद्रोणैश्च पचेत् ॥ २८४ ॥

पादमेघं परिस्त्राव्य तैलप्रस्यं पचेच्छनैः ।

शतपुण्यादेवदारु मासीशैलेयकं च वा ।

चन्दनं तगरं कुष्ठं मिला पर्वणितुष्टयम् ॥ २८५ ॥

गन्धमातुरगन्धा च धैधवश्च पुनर्नवा ।

एषा द्विपलिकान् भागान् पेययित्वा विनिक्षिपेत् ॥ २८६ ॥

शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।

आज वा यदि वा गन्धं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ २८७ ॥

पाने वस्त्री तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये नस्ये प्रदापयेत् ।

अश्वी वा वातसम्भ्रमो गजो वा यदि वा नरः ॥ २८८ ॥

पगुलं पीठसर्पि च तैलेनानेन सिद्धति ।

अधोभागे च ये वाता यिरोमध्यगताश्च ये ॥ २८९ ॥

मन्यास्तम्बे हनुस्तम्बे दन्तरोगे गलग्रहे ।

यस्य गन्धति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विच्छला ॥ २९० ॥

क्षीणेन्द्रियानटगुफा ज्वरक्षीणायसे नरा ।

वर्धिरालसजिह्वाय मन्दमेधम एव वा ॥ २९१ ॥

मन्दप्रज्ञा च या नारी या च गर्भं न विन्दति ।

वातात्तां हृषणीं चैषा मन्वहृदियं दारुणा ।

एतत्तैलवरं तेषां नाम्ना नारायणं स्मृतम् ॥ २९२ ॥

इति मध्यमनारायणं तैलम् ।

बिल्वाश्वगंधाहृती श्वदंष्ट्रा श्योनीकबाध्यालकपारिभद्राः ।
 सुद्राकटिक्तातिवलाग्निमन्यं प्रत्येकमेकं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥३०३॥
 सपादप्रस्थं विधिनोद्धृतानां क्षिप्त्वा सुयन्त्रास्तरणीयुतानाम् ।
 मूलं विदध्यादयपाटलीनां द्रोणैरपामष्टभिरेव पक्त्वा ॥३०४॥
 पाटावशेषेण रसेन तेन तैलाटकाभ्यां सममेव दुग्धम् ।
 घ्राजं विदध्यादयवाऽपि गव्यं दद्याद्रसं वापि यतावरीणाम् ॥३०५॥
 तैलेन सुख्यं पुनरेव तत्र रास्नाश्वगन्धाऽमरदारुकुण्डम् ।
 पर्णीचतुष्कागुरुकेसराणि सिन्धूत्यर्मांसीरजनीद्वयञ्च ॥३०६॥
 शैलेयकं चन्दनपुष्कराणि एला सयटीतगराब्दपेत्रम् ।
 भृङ्गाष्टवर्गाऽम्बु वचापलाशं पृथ्वी च यौणेयक धौरकोष्ठम् ॥३०७॥
 एतैः समस्तैः द्विपलप्रमाणैः कर्पूरकाश्मीरभृगाण्डजानाम् ।
 दद्यात्सुगन्धाय वदन्ति केचित् प्रस्वेददोर्गन्धविनाशनाय ॥३०८॥
 चूर्णीकृतानां द्विपलप्रमाणैरालोक्ष्य सर्वे विधिना विपक्वम् ।
 नारायणं नाम महच्च तैल सर्वं प्रकारैर्विधिवन्नयोज्यम् ॥३०९॥
 अश्वमेधपुंसां पवनार्दितानां ये पङ्कवः पीठविसर्पिणश्च ।
 एकाङ्गशुष्कार्दितवेपमाना वाधिर्यं शुक्रक्षयपीडिताश्च ॥३१०॥
 मन्याहनुस्तम्भगलग्रहात्तीः त्वक्तामयास्ते बलवर्णयुक्ताः ।
 संसेष्यतैलं सहसा भवन्ति बन्ध्यापि नारी लभते सुपुत्रम् ।
 देवोपमं सर्वगुणोपपन्नं सुमेधसं त्रीविजयान्वितञ्च ॥३११॥
 शाखाश्रिते कोष्ठगते च बाते हृद्दी विधेयं पवनार्दितानाम् ।
 जिह्वाऽनिले दन्तगते च शूले घातापहं तैलवरं प्रसिद्धम् ॥३१२॥
 उन्मादकुजज्वरकर्षितानां नात.परं तैलवरं प्रदिष्टं ।
 घातामये वैद्यवरेणयोज्यबायुः प्रकर्षं प्रमदाप्रियत्वम् ॥३१३॥
 प्राप्नोति लक्ष्मीर्विजयञ्च नित्यं रक्षांसि दुष्टानि निहन्ति नूनम् ।
 तैलोपजीवीजरयाविमुक्तो जीवेन्नरो यप्यशतानि पञ्च ॥३१४॥

देवासुरे युद्धवरे समीक्ष्य सौयुस्त्रिभग्नानेऽसुरैः सुरांश्च ।
नारायणोक्तसुरैर्वृद्धेनार्थे नारायण तेन वदन्ति तज्ज्ञा ॥ ३१४ ॥

इति महानारायण तैलम् ।

मापप्रस्य समादाय पचेत्सम्यक् जलाढके ।
पादयोपै रसे तस्मिन् क्षीरं दत्वा चतुर्गुणम् ॥ ३१६ ॥
प्रस्यञ्च तिलतैलस्य कल्कं दत्वाचसम्मितम् ।
जीवनीयानि यान्यथो गतपुण्या समैन्धवा ॥ ३१७ ॥
रास्त्रात्मगुप्ताकटुका मधुक कुट्टमेव च ।
पचावातादिते वाते कर्णशूले च दारुणे ॥ ३१८ ॥
मन्दश्रुतो वाऽयवणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।
हस्तकपे गिरकम्पे विष्ठाचामपदाहके ॥ ३१९ ॥
कलायखञ्जे शस्त स्यात् पानाभ्यञ्जनवस्त्रिभिः ।
मापतैलमिदं चेष्ट मूर्ध्जसुगदापहम् ॥ ३२० ॥
यवमापतिनानाञ्च प्रस्य पीड्यगभि पले ॥

इति मापतैलम् ।

मापकाथे बलाकाथे रामाया दगमूलजे ।
यज्ज्वलाकुनित्याना छागमामरमे पृथक् ॥ ३२१ ॥
प्रस्ये तैलस्य च प्रस्यं क्षीरं दत्वा चतुर्गुणम् ।
रास्त्रात्मगुप्तासिन्धृत्य गताक्षैरण्डमुस्तके ॥ ३२२ ॥
जीवनीयवलाव्योपै पचेदक्षममे पृथक् ।
हस्तकम्पे गिरकम्पे वाङ्गोमेऽपदाहके ॥ ३२३ ॥
पाधिर्यं कर्णशूले च कर्णनाटे च दारुणे ।
विष्ठाया मर्दिते कुम्भे गृध्रभ्यामपतानके ॥ ३२४ ॥
पद्मभ्यञ्जनपानेद्यु नावनेषु प्रयोजयेत् ।

मापतैलनिदं श्रेष्ठ मूर्ध्वजतुगदापङ्कम् ॥ ३२५ ॥

इति बृहन्नाभादितैलम् ॥

मापस्यार्द्धाढकं देयं तुलाधि दशमूलतः ।

छागमासपलं त्रिंशज्जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३२६ ॥

चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।

प्रस्थञ्च तिलतैलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३२७ ॥

जीवनीयानि मक्षिका चव्यञ्चिककटफलम् ।

सन्ध्यापं पिप्पलीमूलं रास्नामलकगोक्षुरम् ॥ ३२८ ॥

आत्मगुप्ता तथैरण्डः शताङ्गालवणत्रयम् ।

अश्वगन्धार्द्रताभीरु यवानो सवचाशठी ॥ ३२९ ॥

एतैरक्षसमैः कल्कैः साधयेन्मृदुनाग्निना ।

पक्षवातादिभिः सर्वैरर्दिते च हनुग्रहे ॥ ३३० ॥

कर्णमूले च बाधिर्ये तिमिरे च त्रिदोषजे ।

पाणिपादशिरोघ्रीवा श्रयणे मन्द एव च ॥ ३३१ ॥

कलायस्त्रिंशं पङ्क्तौ च गृध्रस्यामपवाहुके ।

पाने वस्त्रौ तथाभ्यङ्गे नखे कर्णाक्षिपूरणे ॥ ३३२ ॥

एतत्तैलं प्रशंसन्ति सर्ववातविकारनुत् ।

इति महाभापतैलम् ।

मापद्रोणं समावाप्य चाश्वगन्धां शतादरोम् ।

प्रसारणीं सातिवलां तथा गन्धर्वहस्तकम् ॥ ३३३ ॥

महचरस्य मूलन्तु केतकीनां तथैव च ।

आप्तगुप्ता च याव्याल दशमूलमथापि वा ॥ ३३४ ॥

एषां दशपलान् भागान् कोकट मांसमेव च ।

चतु पष्टिपलं दत्त्वा जलसूर्ये विपाचयेत् ॥ ३३५ ॥

तेन पादावशेषेण आश्वविन्मृदुनाग्निना ।

चीरद्रोणसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३३६ ॥
 अतः कल्कादिमान्दद्यात् पलिकान् श्लक्ष्णपेषितान् ॥
 जोवनीयानि यान्यष्टौ यष्टीचन्दनसैर्धवम् ॥ ३३७ ॥
 देवदारुबलोकुण्डं रासुं लोशुकशिम्बिका ॥ ३३८ ॥
 मांसीवचाशतपुष्पा विदारो च प्रसारिणी ॥ ३३९ ॥
 हृददारुकमूलञ्च विडङ्गं सरलं तथा ॥ ३४० ॥
 शतावर्यश्वगंधा च शठीमूषणमेव च ॥ ३४१ ॥
 अम्लवेतसदावीं च शणै देयं पृथक् पृथक् ॥ ३४२ ॥
 पानि वस्ती तथाऽभ्यङ्गं नस्यै कर्णाचिपूरणे ॥
 अर्दिने कर्णशूले च शिरोरोगे हनुषहे ॥ ३४३ ॥
 मुखरोगेषु सर्वेषु मन्थोस्तम्भोऽपवाहके ॥ ३४४ ॥
 कर्णस्त्रावे च वाधिये तिमिरे च त्रिदोषेजि ॥
 हृद्रोगे चैव गृध्राणां मामवातेकटिपहे ॥ ३४५ ॥
 कलायखञ्जे विम्बाण्याहितमेतद्विशेषतः ॥
 जङ्घोरुपादपृष्टे च पाण्डे शूलमतीव च ॥ ३४६ ॥
 अम्लहृदगण्डहृदि च वातरंजं सुदारुणम् ॥
 योनिसं कुजपंगू वा चांगीतिं वातजान् गदोन् ॥ ३४७ ॥
 बलिपलितखालित्यान् केशानां पतनं हरेत् ॥
 बलमांमपदक्षैव शुकहृत्तिकरं परम् ॥ ३४८ ॥
 अपत्यजननं यैष्टं गर्भिण्याः परमं हितम् ॥
 हृत्पत्रोद्गादिव्यायामैर्भ्रष्टमधिप्रमादकम् ॥ ३४९ ॥
 तैलमात्रोपयोगिन व्याधिर्निर्मूलतां नयेत् ॥
 सर्वदातविनाशाय हृषमिन्द्रागनियेयां ॥
 महाभापमिदं तैलं कृष्णाख्येण पुजितम् ॥ ३५० ॥
 इति मामिषमहामापतैवम् ॥

घोरादकं शतावर्था रसप्रसिद्धं पृथक् ।
 शृङ्गवेरस्य तैलस्य प्रस्थं साध्यञ्च कार्ष्णिकैः ॥ ३४८ ॥
 शताह्वादारुशैलेयमांसीचन्दनबालकैः ।
 त्वगिलांशुमतोराक्षा तगरैरुण्डसैन्धवैः ॥ ३४९ ॥
 अश्वगन्धासमंगोष्ठा मूर्वा मरिचनागरैः ।
 तन्मासपीतं विधिवत्तैलं सिद्ध्यर्थकं जयेत् ॥ ३५० ॥
 कुल्लवामनपुगुत्वं वातभग्नावकुचनम् ।
 सर्पाङ्गिकाङ्गरोगांश्च हनुमन्त्याग्लामयान् ॥ ३५१ ॥
 वातरक्तञ्च कुष्ठानि कण्डूपांसाविचर्चिकाः ।
 मण्डमालापचिवक्त्रा पाकोदरभगन्दरान् ॥ ३५२ ॥
 कुष्ठव्रणान् सविषमा नारम्भान् विविधान् क्षरान् ।
 सन्निपातांश्च शूलानि विषमहंभ्रमामयान् ॥ ३५३ ॥
 वातगुल्मं बह्वन् मेहा नन्त्रहृदिश्च शर्कराम् ।
 कामलां पाण्डुरोगञ्च शूलं नित्रगदोद्वम् ॥ ३५४ ॥
 मूदगर्भांश्च भग्नांश्च योनिर्वन्ध्यामयान् बह्वन् ।
 हृत्पानामल्पशुक्रहृक् स्मृतीनां क्षयरितमाम् ॥ ३५५ ॥
 रसायनं बलारोग्यं वर्ष्णास्त्र्यायुर्विवर्धनम् ॥ ३५६ ॥

ॐ नारायणाय स्वाहा उत्तराभिमुखः स्थित्वा धृष्टिरकीलकेन

खन्यते । शतावरी औषधी च सर्वासां साधनायैत्पाटनायार्थं
 मन्त्रः ।

ॐ कुमारवीजनाय स्वाहा । इत्युत्पाटनमन्त्रः । इति शता-
 वरीतैलम् ।

मापस्यार्द्धाटक देय दशमूलं तुलार्द्धत ।
 बलामूलन्तु तस्यार्द्ध केतकीना तथैव च ॥ ३५७ ॥
 दक्षमास पल त्रिंश च्छ टिका पञ्चविंशति ।
 जलद्रोणद्वये पक्षा पादशेषेऽवतारिते ॥ ३५८ ॥
 तिलतैलस्य च प्रस्थं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 जीवनीयानि धान्यष्टौ मञ्जिष्ठाचथ्यकट्फलम् ॥ ३५९ ॥
 व्योष रास्त्राकषामूल सधुकं पुष्कर तथा ।
 मापात्मगुप्तकैरण्ड शताक्षालवणतयम् ॥ ३६० ॥
 कुंष्टाश्वगन्धा ह्यमृता यवानी सवचाशठी ।
 नागरं मागधीसुस्तं यर्षाभूरजनीद्वयम् ॥ ३६१ ॥
 शतावरोहहृत्तौ च एतैरक्षसमन्वितै ।
 पक्षाघातेषु सर्वेषु ह्यर्दिते च हनुप्रहे ॥ ३६२ ॥
 मन्दन्तुती च श्वषणे तिमिरे च त्रिदोषजे ।
 हृस्तकम्पे शिर कम्पे ग्रातकम्पे शिरोयहे ॥ ३६३ ॥
 शस्तं कलायष्टञ्चै च गृध्रस्यामपवाङ्मुके ।
 बाधिर्यं कर्णनादे च सर्ववातविकारनुत् ॥ ३६४ ॥
 दण्डापतानके चैव मन्यास्तम्भे विशेषतः ।
 हनुस्तम्भे प्रशस्तं स्यात् सूतिकावातनाशनम् ॥ ३६५ ॥
 त्वच्य मासप्रदक्षैव शुक्राग्निबलवर्द्धनम् ।
 भण्डहृदिमन्त्रहृदि वातरक्तक्षौ नाशयेत् ॥ ३६६ ॥

इति महामापतैलम् ।

मापप्रस्थं बलाप्रस्थ दशमूल्यास्तथा परम् ।
 प्रस्थं सहचरम्यैक मग्राह्याप्रस्थमेव च ॥ ३६७ ॥
 जलद्रोणद्वये पक्षा चतुर्भागावशेषिते ।

तैलप्रस्थं पचेच्छाग क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ३६८ ॥
 कल्कैः सिन्धुस्यथ्यो ह्यसौंध्योपश्लिग्मकैः ।
 शतपुष्पासमायुक्तै स्तुतिब' सर्वघातनुत् ॥ ३६९ ॥
 इति मापतलम् ।

शतत्रयं प्रसारिष्या हे च पीतसहाचरोत् ॥ ३७० ॥
 अश्वगन्धैरुडबला वरीरास्त्रापुनर्नवा ॥ ३७१ ॥
 केतकीदशमूलञ्च पृथक् त्वक् पारिमंदतः ।
 प्रत्येकमेपान्तु तुला तुलार्धं किसिमं तथा ॥ ३७२ ॥
 तुलार्धं स्याच्छिरीषस्य लाक्षायाः पञ्चविंशतिः ।
 पलानि लोभाञ्च तथा सर्वमेकत्र साधयेत् ॥ ३७३ ॥
 द्रोणद्वयं काञ्जिकञ्च पङ्क्तिविंशत्यादृकांश्चितम् ।
 क्षीरदध्नाः पृथक् प्रस्था दशमसुखादृकां तथा ॥ ३७४ ॥
 इक्षोरसादृके चैव छागैर्मांसतुलां नयेत् ।
 जलं पञ्चचत्वारिंशत्प्रस्थे पके तु शेषयेत् ॥ ३७५ ॥
 मसदशरसप्रस्थान् मज्जिष्टाक्काय एव च ।
 कुङ्कुमादृकोन्मानि द्वैरेभिस्तु साधयेत् ॥ ३७६ ॥
 सुगुडतिलतैलस्य द्रोणप्रस्थेन संयुतम् ।
 आद्य एभिर्द्रवैः पाकं कल्कैर्भस्मातकं कथा ॥ ३७७ ॥
 नागरं मरिचं चैव प्रत्येकं पट्पलोन्नितम् ।
 भस्मातकाऽसहित्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ ३७८ ॥
 पथ्याक्षधातवः सरलं शताब्जाकर्कटीवचा ।
 क्षीरपुष्पीशटीमुस्तं द्वयं पञ्चस्य सौत्पन्नम् ॥ ३७९ ॥
 पिप्पलीमूलमज्जिष्टा साश्वगन्धापुनर्नवा ।
 दशमूलं समुदिष्टं चक्रमर्दी रसाश्चनम् ॥ ३८० ॥

गन्धद्वयं हरिद्राच जीवनीयगणस्तथा ।

एतेषां पलिकैर्भागैः राद्यः पाको विधीयते ॥ ३८० ॥

देवपुष्पीबोलपत्रे शलकीरसंश्लज्जे ।

प्रियंगूशीरमधुरी मांसीदारुवलावचा ॥ ३८१ ॥

श्रीवासी नलिकाख्येति सूक्ष्मैलाकुन्दुरुसुरा ।

नखोद्वयश्च त्वक्पत्री सुमना पूतिचम्पकम् ॥ ३८२ ॥

मदनं रेणुकाष्टका मातुलुङ्गं पलत्रयम् ।

प्रत्येकं गन्धतोयेन द्वितीयः पाक इष्यते ॥ ३८३ ॥

गंधोदकी च त्वक्पत्री पत्रकीशीरसुस्तकम् ।

प्रत्येकं सबलामूलं पलानि पञ्चविंशतिः ॥ ३८४ ॥

कुठ्यार्द्धभागोऽत्र जलं प्रस्थास्तु पञ्चविंशतिः ।

अर्द्धावशिष्टाः कर्तव्याः पाके गन्धांबुकर्म्मणिः ॥ ३८५ ॥

गन्धांबुचन्दनांबुभ्यां तृतीयः पाक इष्यते ।

फलकोऽत्र केशरं कुटं त्वक्कालीयककुडुमम् ॥ ३८६ ॥

भद्रत्रियं यन्त्रिपणं सताकसूरिका तथा ।

लवङ्गागुरुकंडोल जातीकीयफलानि च ॥ ३८७ ॥

एलालङ्गलसी च प्रत्येकं त्रिपलीग्विता ।

कसूरुपट्पलाचन्द्रा त्वलं सार्धं च गृह्यते ॥ ३८८ ॥

वेधार्थं च पुनयन्त्रं मेदी देयी तथोन्मिती ।

महाप्रसारणीनेयं राजभोग्याप्रकीर्त्तिता ॥ ३८९ ॥

गुष्ठान् प्रसारणीनान्तु बह्व्येषां पलोत्तमान् ॥ ३९० ॥

अत्र गुक्तिविधिमेष्टः प्रत्यपश्चादुक्तोन्मितम् ।

कान्तिं कुडवी दध्नी गुडप्रस्योऽम्बुमूलकात् ॥ ३९१ ॥

पलान्यष्टौ गोधितार्द्रा त्वलपोङ्गकं तथा ।

कणाजोरकसिन्धूल्य हरिद्रामरिचं पृथक् ॥ ३८२ ॥

द्विपलं भाविते भाण्डे घृतञ्चाष्टदिनस्थितम् ।

सिद्धं भवति तच्छुक्तं यदवितार्थगृह्यते ।

तदा देयं चतुर्जातं पृथक्कर्षत्रयीन्मितम् ॥ ३८३ ॥

इति शक्तिविधिः ।

पञ्चपल्लवतीयेन गंधानां चालनं तथा

शोधनं चात्र संस्कारो विशेषश्चात्र वक्षते ॥ ३८४ ॥

आम्रजंबूकपित्थानां बीजपूरकविल्वयोः ।

गन्धकर्मणि सर्वत्र पक्षाणि पञ्चपल्लवम् ॥ ३८५ ॥

चण्डीगोमयतीयेन यदि वा तित्तिडीजलैः ।

नख सक्ताययेदेभिः भाण्डेन मृण्मयेन तु ॥ ३८६ ॥

पुनरुद्धृत्य प्रक्षाल्य भर्जयित्वा निपेचयेत् ।

गुडपथ्यांबुनाहोर्ध्वं शुद्धयते नात्र सशयः ॥ ३८७ ॥

इति नखशक्तिः ।

गोमूत्रे चालबुपके पक्वापञ्चदलीदके ।

पुनः सुरभितोयेन वाप्यस्त्रेदेन स्त्रेदयेत् ॥ ३८८ ॥

गन्धोग्राशुध्यते ह्यर्धं रजनी च विशेषतः ॥ ३८९ ॥

इति हरिद्रावचाशक्तिः ।

मुस्तकन्तु मनाक् चुषं काञ्चिके त्रिदिनोषितम् ।

पञ्चपल्लवपानीये स्निग्धमातपशोषितम् ॥ ४०० ॥

गुडांबुना सिच्यमानं भर्जयेच्चूर्णयेत्ततः ।

आजसीभाञ्जनलैर्भावेयेदिति शब्दाति ॥ ४०१ ॥

इति मुस्तकेशक्तिः ।

काञ्चिके कथितं शैलं शृङ्गा पथ्या गुडांशुना ।
सिञ्चेदेवं ततः पुष्पैर्विविधैरधिवासयेत् ॥ ४०२ ॥

इति शैलजशुद्धिः ।

यथालाभमपामार्गं शृङ्गादि चारलेपितम् ।
वाप्यस्वेदेन संस्वेद्य पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥ ४०३ ॥
दीलापाकं पचेत्पथ्या त्वंश्चपत्तववारिणि ।
खलुः साधुमिवोत्पोद्य ततो निःस्नेहतां नयेत् ॥ ४०४ ॥
आजसौभांजनजलैर्भावेयेच्च पुनः पुनः ।
शियुमूले च केतक्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ।
पचेदेवं विशुद्धय नृगनाभिसमो भवेत् ॥ ४०५ ॥

इति खाटासीशुद्धिः ।

तुरुष्कं मधुना भाष्य काश्मीरश्चापि सर्पिषा ।
रुधिरेणायसं प्राञ्चैर्गोमूत्रैर्गन्धिपरिष्कम् ॥ ४०६ ॥
मधूदकेन मधुरी पत्रकं तंडुलांशुना ।
श्मत्तुक्षारानुगधा तु दग्धायाति न भस्मताम् ॥ ४०७ ॥
पीताकेतकीगंधा वा लघुस्निग्धानृगोत्तमा ॥ ४०८ ॥
पक्तात् कर्पूरतः प्राहु रपक्कं गुणवत्तरम् ।
तत्रापि स्याद्यदक्षुद्रं स्फुटिकाभं तदुत्तमम् ॥ ४०९ ॥
पक्कश्च मदलं स्निग्धं हरितद्युति चोत्तमम् ।
भङ्गे मनागपि नचे विपतन्ति ततः कणाः ॥ ४१० ॥
नृगशृङ्गोपमं कुष्ठं चन्दनं रक्तपीतकम् ।
वाकत्तुडाकृतिः स्निग्धोगुरुयैवोत्तमोऽगुरुः ॥ ४११ ॥
स्निग्धान्पक्षेयं त्वक्कं शैलजी वृक्षमांसलः ।
मृगपीतावराप्रोक्ता मांसोपिङ्गजटाकृतिः ॥ ४१२ ॥

रेणुकामुद्रसंस्थानां शस्तमानूपजङ्घनम् ।
जातोफलं सशब्दञ्च स्निग्धं गुरु च शस्यते ॥ ४१३ ॥

एलासूक्ष्मफलायेष्टा प्रियंगूः श्यामपाण्डुरा ।

नखमंश्वस्त्रुरं हस्ति कर्णश्चैवात्र शस्यते ।

एतेषामपरिषाद्यं नवताम्रवरी गुणः ॥ ४१४ ॥

इति चतुर्विंशतिकाप्रसारिणीतैलम् ।

मापद्रोणं समादाय अश्वगन्धप्रसारिणी ।

द्विपञ्चमूल्यात्मगुप्ता वलागन्धर्वहस्तकः ॥ ४१५ ॥

एषां दशपलान् भागान् वारिद्रोणे चतुष्टये ।

क्वाथमेभिः प्रकुर्वीत चतुर्भागावमेपितम् ॥ ४१६ ॥

यद्वाह्वदारुकुटै ला रास्त्रामांभीबलावचा ।

शताह्वा चात्मगुप्ता च चाश्वगन्धा च चन्दनम् ॥ ४१७ ॥

शय्यरुषुकवृक्षान्न चूपणागुरुहृदिकम् ।

सिन्धूद्वर्षं विदारो च प्रसारिणी शतावरी ॥ ४१८ ॥

हृददारुकातिवला विडङ्गसरलानि च ।

कल्कैरैतैः पलैर्भागीः स्त्रीलाढकसमायुतैः ॥ ४१९ ॥

शीरतुल्यसमायुक्तं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

यानि वस्ती तथाभ्यङ्गे नखे भोज्ये च पूजितम् ॥ ४२० ॥

अर्दिते कर्णशूले च शिरोरोगे हनुग्रहे ।

सुखरोगेषु सर्वेषु मन्यास्तम्भेऽपवाहके ॥ ४२१ ॥

मन्दश्रवणवाधिर्ये कर्णरोगातिपीनसे ।

हृद्रोगं गृध्रसीक्षैव आमबातकटिग्रहम् ॥ ४२२ ॥

जहोरुपाददृष्टे पु पाश्वर्शूलमतीव च ।

अन्धदृष्टाण्डहृदि च वातरक्तं सुदारुणम् ॥ ४२३ ॥

वित्राचीखञ्जपगुर्वा मशीतिं वातजान् हरत् ॥ ४२४ ॥

बलीपलितखालित्थं केशानां पतनं परम् ।
 बलमांसकरश्चैव शुक्रवृद्धिकरं परम् ॥ ४२५ ॥
 अपत्यजननं श्रेष्ठं गर्भिणीनां परं हितम् ।
 हृद्यश्चोष्ठादिव्यायामैर्भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ ४२६ ॥
 तैलमात्रोपयोगेन व्याधिनिर्मूलतां नयेत् ।
 सर्वातङ्गविनाशाय हृत्तमिन्द्राशनिर्यथा ।
 महामापमिदं तैलं ह्यष्टात्रेयेण पूजितम् ॥ ४२७ ॥

इति महामापतैलम् ।

प्रसारणीशतक्ताये तैलप्रस्थं पयः समम् ।
 जीवकर्षभकौ मेदे काकोस्थौ कुष्ठचन्दने ॥ ४२८ ॥
 शताह्वादारुमञ्जिष्ठा रास्त्रापिष्टा विपाचयेत् ।
 वस्तिपानादिभिर्युक्तं मेतश्मारुतरोगनुत् ॥ ४२९ ॥

इति शतकप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारण्यामुलामश्लगन्धायादशमूलतः ।
 तुलां तुलां पृथग्धारि द्रोणे पादांशमेपिते ।
 तैलाढकं चतुःक्षीरं दधितुल्यं द्विकाञ्जिकम् ॥ ४३० ॥
 द्विपनैर्यन्त्रिकचार प्रसारिण्यधसैन्धवेः ।
 समञ्जिष्टाम्बियव्याह्नैः पलिकैर्जीविनीयकैः ॥ ४३१ ॥
 शुण्ठ्याः पञ्चपलान्दत्त्वा त्रिंशद्वक्त्रातकानि च ।
 पचेद्दद्यादिनावातं हन्ति सन्धिशिरास्थिगम् ॥ ४३२ ॥
 पुंस्त्वोष्ठाहमृतिप्रघ्ना वलवर्णाग्निरुदये ।
 प्रसारिणीयं त्रिशतीत्वर्षं सौवर्चलन्विह ॥ ४३३ ॥

इति त्रिशतीप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीयतं क्षुब्धं पचेत्तोयाऽर्मणे शुभे ।
 पादग्रिष्टे समं तैलं दधिदद्यात्सकाञ्चिकम् ॥ ४३४ ॥
 द्विगुणञ्च पयो दत्वा कल्कान् द्विपलिकांस्तथा ।
 चित्रक पिप्पलीमूलं मधुकं सैन्धवं वचाम् ॥ ४३५ ॥
 शतपुष्पां देवदारुं रास्नां वारणपिप्पलीम् ।
 प्रसारिष्याद्य मूलानि मांसीभक्षातकं तथा ॥ ४३६ ॥
 पचेन्मृदग्निनातैलं वातश्लेष्मामयान् जयेत् ।
 अशीतिं नरनारीस्थान् वातरोगान् व्यपोहति ॥ ४३७ ॥
 कुञ्जस्तिमितपंगुत्वं गृध्रसीश्वञ्जकार्दितम् ।
 हनुपृष्टग्रिरोग्नीवा स्तम्भश्चाथ नियच्छति ॥ ४३८ ॥
 इति कुञ्जप्रसारणीतैलम् ।

समूलपत्रासुत्पात्य शरत्काले प्रसारिणीम् ।
 शतं त्राघ्नं सहचरा च्छतवर्थाः शतं तथा ॥ ४३९ ॥
 बलात्सगुभाश्चगन्धा केतकीनां शतं शतम् ।
 चतुर्गुणेन तोयेन द्रवैस्तैलाढकं पचेत् ॥ ४४० ॥
 मस्तुर्मांसरसं चुक्रं पययाढकमाढकम् ।
 दध्नाढकं समायुक्तं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ४४१ ॥
 द्रव्याणान्तु प्रदातव्या मात्रा चार्धपलात्मिका ।
 तगरं चन्दनं कुष्ठं केशरं मुस्तकं त्वचम् ॥ ४४२ ॥
 रास्नासैन्धवपिप्पली मांसीमञ्जिष्टयष्टिका ।
 जीवकर्पभकौ मेदा महामेदा तथा पुनः ॥ ४४३ ॥
 शतपुष्पा व्याघ्रनखं शुण्ठीदेवाङ्गमेव च ।
 काकोलीघोरकाकोनी वचाभक्षातकं तथा ॥ ४४४ ॥
 येपयित्वा समानेतान् साधनीया प्रसारणी ।
 नातिपक्वं नातिहीनं सिद्धपूतं निधापयेत् ॥ ४४५ ॥

यत्र यत्र प्रदातव्यं तन्मे निगदतः शृणु ।

कुलानामथ पङ्क्तूनां वामनानां तथैव च ॥ ४४६ ॥

यस्य श्रुयति चैकाङ्गं ये च भग्नास्त्रिसन्धयः ॥ ४४७ ॥

वातशीणितदुष्टानां प्रातोपहतचेतसाम् ।

श्लोपदक्षीणशुक्लानां वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ४४८ ॥

पाने वस्ती तथाभ्यङ्गे नखे चैव प्रदापयेत् ।

प्रयुक्तं शमयत्याशु घातजान् विविधान् गदान् ॥ ४४९ ॥

इति सप्तशतिका महाप्रसारणीतैलम् ।

प्रसारणीपलशतं गुडूचीसहचरं बला ।

एरण्डमश्वगन्धा च दशमूलीशतावरी ॥ ४५० ॥

कुट्टयित्वा पलशतं साधयेत् सलिलार्मणे ।

चतुर्भागावशेषश्च कषायमवतारयेत् ॥ ४५१ ॥

तैलं मांसरसं चीरं दधिशुक्तं तथैव च ।

एतानि समभागानि द्विगुणं चास्त्रकाञ्जिकम् ॥ ४५२ ॥

कल्के पिष्याणि भागानि तत्रेमानि प्रदापयेत् ।

नागरातिविषामुस्तं शठी चैलांबुपचकम् ॥ ४५३ ॥

चन्दनं तगरं कुष्टं पुष्कराष्टं समैक्यवम् ।

मूत्रपणं कटुकं चारं मञ्जिष्ठाकटुकागुरु ॥ ४५४ ॥

शताह्वापिप्पलीमूलं मांसीचन्दनमिव च ।

प्रसारणीमूलमपि जीवनीयानि यानि च ॥ ४५५ ॥

एतैस्तु पलिकैर्भागैः श्लेष्मपात्रे विषाधयेत् ।

अग्रं वा घातसंभ्रमं गजं वा लज्जरीकृतम् ॥ ४५६ ॥

एकाङ्गं घवधुं कप मपतानेकमेव च ।

इत्यादेतान् गदान् रुपांन् महत्वेया प्रसारणी ॥

बलवर्णकरी ह्येषा नित्यमात्रे यपूजिता ॥ ४५७ ॥

इति महाप्रसारणीतैत्तम् ।

समूलपत्रशाखायाः प्रसारस्थाः शतत्रयम् ।

सहचरस्य शतं द्वे च शतावर्यश्वगन्धयोः ॥ ४५८ ॥

शुद्धूचैरण्डमूलानां वानरीक्षुरकस्य च ।

पुनर्नवायाः केतक्याः पञ्चमूलद्वयस्य च ॥ ४५९ ॥

त्रिफलाचिचकं बिस्वं बलातिबलयोरपि ।

शिरीषमूलं पञ्चाग द्राक्षादारुतर्दशिके ॥ ४६० ॥

सर्वमेतत् सुसंशुद्ध कटाहै समधिक्षिपेत् ।

वारिद्रोणे शते क्वाथं दशभागस्थितेन वै ॥ ४६१ ॥

व्यक्तास्त्रेनारणालेन द्रोणद्वययुतेन च ।

मस्तुचीरेक्षुनिर्यास छागमांसरसैस्तथा ॥ ४६२ ॥

षाढकाढकसंयुक्ते तथा शुक्ताढकेन च ।

तेन द्रोणसमायुक्तं दृढे भाण्डे निधापयेत् ॥ ४६३ ॥

द्रव्याणि यानि पेयाणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ।

भस्मातकं नतं शुण्ठि कृष्णाशव्यभयावचा ॥ ४६४ ॥

बलाप्रसारिणी चैव कणामूलन्तु चीरकम् ।

लवङ्गं शतपुष्पा च सूक्ष्मैलात्वक् च बालकम् ॥ ४६५ ॥

कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी सैन्धवं मदनं वचा ।

कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुराष्कनखकुडुमम् ॥ ४६६ ॥

तुम्बुरं चन्दनं पूति कद्दोलं त्रिसुगन्धिकम् ।

पद्मकोत्पलकालीय दार्व्यग्निसितचन्दनम् ॥ ४६७ ॥

शठीरेणुकशैलेय शोवासं कंडुरं गलम् ।

जातीकोषं वरी भीरु सरलं पद्मकेसरम् ॥ ४६८ ॥

प्रियंगूशीरतगरं नल्लिकाजीवनं गुणम् ।

लवङ्गं नागपुष्पञ्च तथा कर्पूरमञ्जनम् ॥ ४६८ ॥
 कटुकापूगजातीनां फलानि ताडिकीफलम् ।
 भागांस्त्रिपलिकान् छत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ४७० ॥
 इष्टवर्गसस्यर्गं गंधेनापि समन्वितम् ।
 स्वभागशेषं तत्सिद्धं तत्तु शुभं निधापयेत् ॥ ४७१ ॥
 पानाभ्यङ्गं तथा नस्ये निरुहे चामुवासने ।
 एतच्च वडवाश्चानां किशोराणां यथाशृतम् ॥ ४७२ ॥
 एतदेव कुमारानां कुञ्जराणां गवामपि ।
 हृद्योप्येतन्नरः पीत्वा पुनश्च तरुणो भवेत् ॥ ४७३ ॥
 एतेनैव च तैलेन शय्यमाणा महादुःखाः ।
 मूले सिक्ताः प्ररोहन्ति सनातनदपक्षवाः ॥ ४७४ ॥
 अप्रसूता च या नारी सम्यक् पीत्वा प्रसूयते ।
 अप्रजः पुरुषो यस्य सोऽपि पीत्वा सुतं लभेत् ॥ ४७५ ॥
 अशोतिर्वातजान् रोगां चत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ।
 विंशतिः श्लेष्मिकांश्चापि संसृष्टान् मान्निपातिकान् ॥ ४७६ ॥
 क्षिप्रं विनाशयत्येव तैलमेतत् प्रयोजितम् ।
 पूर्वस्माद्विशिष्टतरं गन्धहस्तीति लक्षणम् ॥ ४७७ ॥
 इति गन्धहस्तीप्रसारिणीतैलम् ।
 समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतव्रयम् ।
 शतमेकं शतावर्यां अश्वगन्धाशतं तथा ॥ ४७८ ॥
 केतकीनां शतश्लोकं दशमूलाच्छतं शतम् ।
 शतं वाय्वालकस्यापि शतं सहचरस्य च ॥ ४७९ ॥
 जलद्रोणशतं दत्वा शतभागावरोषितम् ।
 ततस्तेन कषायेण कषायद्विगुणेन च ॥ ४८० ॥
 सुव्यक्तेनारणालेन दधिमस्वादकेन च ।

घोरशक्तेक्षुनिर्यास छागमांसरसेन च ॥ ४८१ ॥
 तैलं द्रोणसमायुक्तं दृढे भांडे निधापयेत् । -
 द्रव्याणि ध्यानि पेथाणि तानि वक्ष्याम्यतः शृणु ॥ ४८२ ॥
 भस्मातकं नतं शुण्ठी चित्रकं पिप्पलीशठी । -
 वचापृक्षाप्रसारिस्थः पिप्पलीमूलमेव च ॥ ४८३ ॥
 देवदारुशताह्वा च सूक्ष्मैलात्वक् च कालकम् । -
 कुष्ठं व्याघ्रनखं मांसी घोरचन्दनशारिवाः ॥ ४८४ ॥
 कस्तूर्यगुरुमञ्जिष्ठा तुरुष्कनखकुङ्कुमम् ।
 'कर्पूरकन्दुरुनिशालवङ्गध्यामसैधवंम् ॥ ४८५ ॥
 कङ्कोलनलिकासुस्ता कालीयोत्पलपत्रकम् ।
 शठी हरेणुगैलेय श्रीवासश्च कशेरुकम् ॥ ४८६ ॥
 विफलाकच्छुराभीरु सरलापद्मकेसरम् ।
 प्रियमृशीरजलदं जीवकाद्यं पुनर्नवा ॥ ४८७ ॥
 दशमूलाश्वगंधा च नागपुष्पं रसांजनम् ।
 कटुकाजातिपूगणां फलानि सक्तकीरसम् ॥ ४८८ ॥
 मगांस्त्रिपलिकान् दत्त्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 आयसे वाथ ताम्बे वा सुदृढे कृष्णयेऽपि वा ॥ ४८९ ॥
 प्रयोगः षड्विधस्यापि रोगार्त्तानां विधीयते ।
 अभ्यङ्गाश्वमातं हन्ति पानात्कीष्टगतं तथा ॥ ४९० ॥
 भोजनात् सूक्ष्मनाडीस्था अस्यादूर्ध्वगतांस्तथा ।
 आमाशयगते वसि निरुहः सर्वकायिके ॥ ४९१ ॥
 एतद्दि वङ्गवाश्वानां किशोराणां यथामृतम् ।
 एतदेव मनुष्याणां कुक्षराणां गवामपि ॥ ४९२ ॥
 अनेनैव च तैलेन शुष्यमाणा महादुमाः ।
 सिक्ताः पुनः प्ररोहन्ति भवन्ति फलशालिनः ॥ ४९३ ॥

हृदोप्यनेन पीतेन पुनश्च तरुणी भवेत् ।

अप्रसृता च या नारी सा पीत्वाऽपि प्रसूयते ॥ ४८४ ॥

अप्रजः पुरुषो यश्च सोऽपि यीत्वा लभेत् सुतम् ।

अशीतिं वातजान् रोगान् पैत्तिकान् श्लैष्मिकानपि ॥ ४८५ ॥

सन्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव च ।

एतेनांधकहृष्णीनां कृतं पुंसवनं महत् ॥

पुष्टिवर्णवल्ग्वश्च तैलमेतददापयेत् ॥ ४८६ ॥

इत्यष्टादशशतकं प्रसारणीतैलम् ।

शरत्कुसुमपद्मसुजातसार प्रसारणीमूलशतं विशुद्धम् ।

दशैव मूलानि बलाश्लगंधा शतावरीसाहचरं श्वदंष्ट्रा ॥ ४८७ ॥

रास्नात्मगुप्तामृतहृदिकानां

शतं शतश्चापि सुकुट्टितश्च ।

पृथक् पृथक् त्वाङ्कसमितानां

कुलुत्थकोलांश्च यवांश्च दद्यात् ॥ ४८८ ॥

द्रोणैस्तु षड्भिर्विषचेज्जलस्य द्रोणावशेषे विषचेद्वि तत्र ।

तैलाटकं मांसरसाटकश्च दध्माटकं क्षीरचतुर्गुणश्च ॥ ४८९ ॥

शक्ताटकं मूलरसाटकश्च मरुवाटकश्चाटककाष्ठिकश्च ।

द्रव्यैः समैरर्द्धपलांगिकीय सुसूक्ष्मपिष्टैर्दृषदि प्रयत्नात् ॥ ४९० ॥

रास्नायताह्वाऽगुरुदारुयुतं मञ्जिष्टयष्टीमधुकं नताप्लम् ।

मांसीवचामैन्धवचित्रकश्च चारं यवानां सरलं कृमिघ्नम् ॥ ४९१ ॥

धारुपर्करं पुष्करमूलकुट्टं सपिप्पली पिप्पलीमूलचयम् ।

मेदायुगक्षार्यभक्ता युभौ च काकोनियुग्मं मरिचं त्वमेतम् ॥ ४९२ ॥

शङ्खीशठीव्याघ्रनखं सचीचं पृकागजाङ्गामदनं सगण्डी ।

सकेशरं चन्दनपत्र चोरं त्रिकण्टशृङ्गाटककोलकक्ष ॥ ५०३ ॥

ऋद्धिं सङ्गृहिं रजनीमृणालं

यवान्मन्त्राजीत्वजमोदकक्ष ।

यद्वाशतन्तानऽधिकांश्चतुर्भिः

क्षिप्त्वा विपाच्यं मृदुनाग्निना च ॥ ५०४ ॥

संपूज्यविमान् भिषजीऽवतार्य

शान्तिं तथा स्तब्धवधार्थकुम्भे ।

क्षिप्त्वा च संपूज्यगृहे सुगुप्ते

तत् स्थापयेत्तैलवरं प्रयत्नात् ॥ ५०५ ॥

यान्धान्निकारान्विनिहन्ति युक्तं

नियुज्यते यत्र यथा नियोधमे ।

ये पङ्कज. पीठविसर्पिणश्च

सङ्कोचितस्त्रायुशिराश्च कुजाः ॥ ५०६ ॥

गतिप्रणष्टाविनताश्च खण्डाः

मन्थस्थि संपीडितभग्मगात्राः ।

मन्वासुपृष्टे भुजकण्ठकट्यां

स्तम्भे नृणां मातृतनं निहन्ति ॥ ५०७ ॥

एकाङ्गसर्वाङ्गजमध्यशेषं

वात जयेदर्दितशोथकाङ्गू ।

स्तम्भं जयेत्पापकृताभिधानं

वाह्यान्तरायामहनुग्रहश्च ॥ ५०८ ॥

ये वातमग्राह्यतिजर्जिताङ्गा-

विशिष्टजान्वस्थिकटीकपालाः ।

सन्धिच्युता. स्तब्धतमः शिराश्च

भवन्ति सर्वेऽपि पुनर्नवास्ते ॥ ५०९ ॥

चायुस्त्रिसन्ध्यूरुगवातशूलं
 शिरोभवं गात्रभवं निहन्ति ।
 कर्मायथार्थप्रभवश्च शूलं
 सर्वाङ्गमेकाङ्गगमाश्च हन्ति ॥ ५१० ॥
 स्त्रीणाञ्च योन्युद्धववस्तिशूलं
 क्रुहेन वातेन च रक्तजश्च ।
 पुंमाञ्च शक्रचयमागते च
 शूलं तथा मेढ्रगतं निहन्ति ॥ ५११ ॥
 क्षीणेन्द्रिया ये विकलाश्च गद्गदाः
 श्रुत्याविहिताः पुनरुक्तवाचः ।
 निरुहवाचस्त्वथकश्मसाये
 स्त्रियश्च याः स्युः प्रजयाविहीनाः ॥ ५१२ ॥
 दुष्टेन्द्रिया ये पुरुषाश्च तेषां
 प्रसारणी चैव हिताक्रियासु ।
 विशोधयेदार्त्तवशकृदीपान्
 प्रजाकरोष्यात् श्रुतिदाम्रदिष्टा ॥ ५१३ ॥
 प्रत्याधानाधानमाहार्त्तिकोष्टं
 जृम्भोद्धारं कर्णनादं चतस्रः ।
 वातोन्मादं वातजापश्रुतिश्च
 शास्त्रावातं गृध्रमौ चापि हन्ति ॥ ५१४ ॥
 रोगान् जयेद्वातभयानशीतिं
 मित्यांस्तथा वातकफोद्धवाय ।
 मेदन्ति ये शूलजिता प्रमारणी-
 मभ्यद्रूपानाशननम्य वस्तिभिः ॥ ५१५ ॥

भवन्ति ते चाप्यजिताः सदामयैर्विशुष्यथाऽभूदजितः सुरारिभिः ॥

अजितानामतः स्यात् वातरोगैर्न जीयते ।

क्षीणजर्जरिताङ्गानां वातसङ्कोचितात्मनाम् ॥ ५१७ ॥

प्रसारयति चाङ्गानि तेन प्रोक्ता प्रसारणी ।

अभ्यङ्गैस्त्वङ्गतं हन्ति पाने नाङ्गीगतं तथा ॥ ५१८ ॥

भोजनेन तु कोष्ठस्था नस्ये नोर्ध्वगतान् गदान् ।

अधोगाम्बस्तिदानेन सर्वान् हन्ति प्रसारणी ॥ ५१९ ॥

सकलभुवनरोगानुग्रहीर्यान्निहन्ति

प्रतिहतविषमाग्नीरूपसं पक्वभावः ।

उपचितसमगाच, कान्तिलावण्ययुक्तो

भवति च बलवान् वा जाठरेऽग्नी प्रदीप्ते ॥ ५२० ॥

तुरगजवसमं स्याद् गृध्रदृष्टिर्वपुष्मान् ।

श्रुतिमयूरसमं स्याद् दारयेत् विश्रुतञ्च ॥

स्मृतिमतिष्ठितियुक्तः स्पृष्टवाक् स्पृष्टचित्तः ।

स्फुरपटुगुणयुक्तः शुद्धशक्तः प्रजावान् ॥ ५२१ ॥

विषगदविनिहन्ता यद्वदेवादरः स्यात् ।

धवनगदनिहन्ता तद्वदेवाश्च दृष्टिः ॥

अमृतमिव सुराणां नागराजं सुधैव ।

भवति च पुरुषाणां तद्वदेतद्वि तैलम् ॥ ५२२ ॥

प्रसारण्यश्वगन्धा च नागराख्या वला तथा ।

नित्यमार्द्राप्रयोक्तव्या भागतो द्विगुणा मता ॥ ५२३ ॥

इत्यजितप्रसारणीतैलम् ।

रमोनकल्कस्त्रसेन सिद्धं तैलं पचेद्यस्त्वनिलामयात्तं ।

तस्याश्च नश्यन्ति च वातरोगाग्रव्या विशाला इव दुर्गृहीताः ॥ ५२४ ॥

इति रसोनतैलम् ।

बालमूलकमापीद्य तैलं दध्याम्बकाञ्चिकम् ।
 घोरश्चैवाढकं दद्यात्पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ५२५ ॥
 रास्त्राभस्त्रातकं शिशु सैन्धवं गजपिप्पली ।
 बला चातिबलाशुण्ठी पिप्पलीचित्रकं वचा ॥ ५२६ ॥
 श्वदद्या चेति तत्पक्वं वातश्लेष्माभयापहम् ।
 ब्रध्मरट्प्रसिधं गुत्वं खञ्ज वै सापत्तानकम् ॥ ५२७ ॥
 कट्यूरुस्तम्भनं शोषं पर्वस्तम्भप्रकम्पनम् ।
 इन्ध्याद् गुल्माश्च वातोत्थं बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥
 बन्ध्यानां पुत्रदश्चैव तैलमूलकसाक्षयम् ॥ ५२८ ॥

इति मूलकाद्य तैलम् ।

दशमूलं बलारास्त्रा चाखगन्धापुनर्नवा ।
 गुडूच्चैरष्टपूतीकभाङ्गीहृषिकरोहिषम् ॥ ५२९ ॥
 शतावरीसहचरकाकनासापलोन्मिता ।
 यवमापातसीकोल कुलत्याः प्रसृतोन्मिताः ॥ ५३० ॥
 चतुर्द्वीपेऽश्वसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन तु ।
 तैलाढकं समघोरं जीवनीयैः पचेच्छनैः ॥ ५३१ ॥
 अनुवासनमेतच्च सर्ववातविकारनुत् ।

इति दशमूलाद्य तैलम् ।

शतं पक्त्वाश्वगन्धाया जलद्रोणेऽंशशेषितम् ।
 विस्त्राय्यविषचेतैलं घोरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५३२ ॥
 कल्कैर्मृणालशालूक विशकिञ्चल्कमालती ।
 पुष्पैर्द्वीवैरमधुक शारिवा पद्मकेसरैः ॥ ५३३ ॥
 मेदापुनर्नवाद्राघा भस्त्रिष्टाहहतोदयैः ।
 एलेनवातुत्रिफला सुस्तघन्दनपद्मकैः ॥ ५३४ ॥

पक्वं रक्ताश्रयं वात रक्तपित्तमसृग्दरम् । -

हृन्धात्पुष्टिवलं कुर्यात् कृशानां मांसवर्धनम् ॥ ५३५ ॥

रेतो योनिविकारघ्नं व्रणशोयापकर्षणम् ।

खण्डानपि वृषान् कुर्यात् पानाभ्यंगानुवासनैः ॥ ५३६ ॥

इत्यश्वगन्धाद्यं तैलम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ।

तैलप्रस्थं प्रचेदेभिः समस्तैर्गोमयाग्निना ॥ ५३७ ॥

शतावरी सांशुमती पृष्टपर्णीबलादयम् ।

अश्वगन्धा च विस्वञ्च श्वदंष्ट्रा पौड्रकं तथा ॥ ५३८ ॥

निष्क्राथ्यमूलमेतेषां तस्मिंस्तैले विनिक्षिपेत् ।

शतपुष्पादेवदारु मांसी शैलेयकं वना ॥ ५३९ ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं मेलाचांशुमती वचा ।

वृद्धिजीवककाकोलि मेदामधुकमुत्पलम् ॥ ५४० ॥

सर्वमेतत्तमाहृत्य कल्कै रक्षसमन्वितैः ।

पाने वस्त्रे तथाऽभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रदापयेत् ॥ ५४१ ॥

अङ्गशूलं शिरःशूलं मेहदण्डापतानकम् ।

वातरक्तं सदाहञ्च वातपित्तार्दितं गदम् ॥ ५४२ ॥

शोथपाण्डूभयभीह कामलागरगृध्रसीः ।

योनिशूलमसृग्दोषं माघ्नानं विनिहन्ति च ॥ ५४३ ॥

क्षीणशुक्रौजसा पुंसां शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ।

शतावरीतैलमिदं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ५४४ ॥

इति शतावरीतैलम् ।

सर्पिस्तैलवसामञ्जा पानाभ्यञ्जनवस्तयः ।

स्वेदोऽग्निनानिवातश्च स्थानं प्रावरणानि च ॥ ५४५ ॥

रसः पयांसिभोज्यानि स्वादुमूलवणानि च ।
 वृंङ्गं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥ ५४६ ॥

अथ निदानम् ।

हनुस्तम्भादितापेष पक्षघातापतानकाः ।
 कालेन महतावाता यन्नात्मिहान्ति वा न वा ॥ ५४७ ॥
 नवान् क्लृप्ततथैतान् साधयेन्निरूपद्रवान् ॥ ५४८ ॥
 विसर्पदाहरुक्मङ्ग मूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ।
 क्षीणमांसबलं वाता हन्युः पक्षवधादयः ॥ ५४९ ॥
 क्षीणं सुप्तञ्च भग्नं कम्पाभ्याननिषेडितम् ।
 रुजार्तिमन्तश्च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ५५० ॥
 अव्याहतगतिर्व्यस्य स्यान्स्याः प्रकृतिस्थितः ।
 वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवे क्षीनरोगः समा शतम् ॥ ५५१ ॥

अथार्दितनिदानमाह ।

उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ।
 हसतो नृश्रुतो भारा द्विपमाच्छयनासनात् ॥ ५५२ ॥
 गिरोनासोऽचिबुक ललाटे क्षणमन्विगः ।
 अर्देत्यनिलो वक्त्र मर्दितं जनयत्यतः ॥ ५५३ ॥
 वक्त्रो भवति वक्त्रार्धे शोवाश्वाप्यपवर्त्तते ।
 गिरश्चनति वाक्मङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ॥ ५५४ ॥
 शोवाचिबुकदन्तानां तन्मिन्पाश्वे च वेदना ।
 तमर्दिसमिति प्राङ्मुखाधि व्याधिविचक्षणः ॥ ५५५ ॥

वातात्पित्तात्कफाच्च स्याद्विविधः सः समासतः ।
 लालास्रावो व्यथाकम्पः स्फुरणं वाग्धनुर्ग्रहः ।
 ओष्ठयोः श्वयथुः शूलमर्दिते वातजे भवेत् ॥ ५५६ ॥
 पीतमास्यं ज्वरस्तृष्णाः पित्तजे मोहधूपने ।
 गण्डे शिरसि मन्यायां शोफः स्तम्भः कफात्मके ॥ ५५७ ॥
 भाविनो लक्षणं तस्य वेपथुर्नैत्रमाविलम् ॥ ५५८ ॥
 क्षीणस्याऽनिमिषाक्षस्य प्रशस्ताव्यक्तभाविणः ।
 न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपथुस्य च ॥ ५५९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहपानानि नस्यच्च भोज्यान्धनिलहानि च ।
 उपनाहाच्च शस्यन्ते स्वेदनं कस्तयो हिताः ॥ ५६० ॥
 दशमूलीकषायेण मातुलुङ्गरसेन च ।
 बलायाः पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितम् ॥ ५६१ ॥
 मापपिष्टकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोऽदितो ।
 क्षीरं मांसरसैर्भुक्त्वा दशमूलीरसं पिबेत् ॥ ५६२ ॥
 घस्तावभ्यङ्गनस्ये च स्वेदयेत्तत्परः पुमान् ।
 पिबेदुपरिभुक्त्वाज्यमर्दितं सव्यपोहति ॥ ५६३ ॥
 अर्दिते पित्तजे शीतान् स्नेहान्यैव विनिर्दिशेत् ।
 घृतवस्तिप्रसेकश्च क्षीरसेकन्तथैव च ॥ ५६४ ॥
 जिह्वोभूताननोमूको दाहवान्योऽर्दितो भवेत् ।
 कुर्यात्प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनीम् ॥ ५६५ ॥
 शिरसो रचनं कार्यं द्रव्यैः पित्तहरैस्तथा ।
 सतीक्ष्णनस्पानेन पुराणस्यैव सर्पिषः ॥ ५६६ ॥

श्लेष्मभागे क्षय नीते हृ हृणैस्समुपाचरेत् ।

अर्दिते शोथसंयुक्ते वमन संप्रशस्यते ॥ ५६७ ॥

दाहेन च समायुक्ते शिरसारक्तमोक्षणम् ॥ ५६८ ॥

रसीनकल्क तिलतैलमित्र खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्त ।

तस्यार्दिते नाशमुपैति शीघ्रं हृन्द घनानामिव वायुवेगात् ॥ ५६९ ॥

दशमूलोरसक्षीर जीवनीयविपाचितम् ।

तैल इत्यर्दिते नस्य पानाभ्यङ्गानुवासनै ॥ ५७० ॥

इति दशमूलाद्य तैलम् ।

—०—

सद्वर्णमहापञ्चमूलमाहृत्य । द्विगुणोदके क्षीरे निष्कृष्य ।

क्षीरावशिष्टमवतार्य । विस्त्राव्यतैलप्रस्थेन सहोन्मिश्र्य । पुनरन्ना
वधिशृत्य । विपाचयेत्, ततस्तैलानुगतमवतार्य, शीतीभूतमग्नौ
यात्, तदेतत् क्षीरतैलमर्दिताना पानादिषु प्रयोज्यम् । इति क्षीर
तैलम् ।

—०—

वातव्याधिविधानं मिहकुर्व्याद्विचक्षणम् ।

—०—

अथ गृध्रसीनिदानम् ।

म्निक्पायूरुर्कटोष्ट्र जानुजङ्घापदं क्रमात् ।

गृध्रसीर्नाभरुक् तोदो गृञ्जातिष्यन्दते मुहुः ।

वाताहतातृणाभाभ्यां विज्ञेया माद्विधा पुन ॥ १७१ ॥

वातप्रायां भवे तोदो देहस्यातोय वक्रता ।

जानुनहोरुमत्थोना स्फुरणं स्ताव्यतामृगम् ॥ १७२ ॥

यातश्चेप्पोद्गवायान्तु स्तैमित्यं बङ्गिमार्दवम् ।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ४३३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सर्ववाक्कर्षणं दुर्गन्धा दूष्टदीपनपाचनम् ।
तप्ततैलेष्टकास्वेद मर्दनं चोपनाहनम् ॥ ५०४ ॥
गृध्रस्थानन्तरं सम्यक् रिकेन वमनेन वा ।
ज्ञात्वा निरामदोसाग्निं वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥ ५०५ ॥
नादौ वस्त्रि विधिं कुर्याद् व्यावदूर्ध्वं न गृह्यति ।
स्नेहो निरर्थकस्तस्य भस्मान्येव हुतं यथा ॥ ५०६ ॥
दशमूलीबलारास्त्रा गुडूचीविश्वमेयजम् ।
पिवेदैरण्डतैलेन गृध्रसीस्रञ्जयगुणु ॥ ५०७ ॥

इति रास्त्रादशमूलम् ।

पञ्चमूलीकषायान्तु सुखोष्णं चिह्नतायुतम् ।
गृध्रसीं गुल्मशूलञ्च सद्यः पीतं नियच्छति ॥ ५०८ ॥
द्वित्रिस्थानेषु गृध्रस्यां शिरां प्रच्छन्नवेधिताम् ।
गुञ्जाकल्केन लिप्ता च सद्यस्त्वजति वेदनाम् ॥ ५०९ ॥

—०—

यद्येवं तथापि ग्रन्थान्तरमवलोकनीयम् ।

—०—

तैलभिरण्डजं वापि गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ५८० ॥
तैल घृतं सार्द्रकमातुलुङ्गं रसं सचुक्रं सगुडं पिवेदा ।

कट्यूरुष्टचिकगुल्मशूलं गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः ॥ ५८१ ॥
 विशोधैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
 तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम् ॥ ५८२ ॥
 पञ्चमूलोकपायन्तूरुबुतैलत्रिविद्युतम् ।
 गृध्रसीगुल्मशूलञ्च पीतं सद्यो नियच्छति ॥ ५८३ ॥
 मेपगृध्रोविडङ्गानि श्वदद्या चाश्वगन्धजम् ।
 एरण्डमूलबिल्वञ्च बृहतो कण्टकारिका ॥ ५८४ ॥
 कपायोरुबुकोपेतः पीतो बङ्गणवस्तिजम् ।
 शूलं गृध्रसोजं हन्ति क्षिरकालानुबन्धि वा ॥ ५८५ ॥
 गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृत्वा पीतासुचूर्णिता ।
 दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम् ॥ ५८६ ॥
 सिंहास्यशुण्ठीकृतमालकानां पिवेत्कपायं रुबुतैलमियम् ।
 यो गृध्रसीनष्टगतिश्च सुप्तः सवीतरुक् स्यात्तु किमत्र चित्रम् ॥ ५८७ ॥
 अत्राति यो नरः सिद्धामेरण्डफलमिश्रिताम् ।
 यवागूं गृध्रसीश्चिक्नः पूर्वामाप्नोत्यसौ गतिम् ॥ ५८८ ॥
 बृहद्विम्बतरोर्मूलं वारिणा परिपेयितम् ।
 पीतः तत्राशयेत् क्षिप्रं ममाध्यामपि गृध्रसीम् ॥ ५८९ ॥
 शिफालिकादलैः काथो मृदग्निपरिपाचितः ।
 दुर्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रेण मंहरेत् ॥ ५९० ॥
 तगरस्य शिफां शार्धं पिष्ट्वा तक्त्रेण यः पिवेत् ।
 रिङ्गणानिलरोगस्तु तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५९१ ॥
 शुण्ठीगन्धर्वबीजाभ्यां पिष्ट्वाभ्यां पायसं पचेत् ।
 मक्षितं तत्कटीशूले गृध्रसीं हन्यमगयः ॥ ५९२ ॥
 वापनादिक्रियायोगै र्यदि गान्तिं न याति सा ।
 सदा कर्त्तव्यमेतन्तु व्यधनादिविक्रिक्रैः ॥ ५९३ ॥

गृध्रस्यार्तस्थ जङ्घायां स्नेहस्वेदे कृते भिषक् ।
 पद्भ्यां समर्दितायाञ्च सूक्ष्ममार्गेण गृध्रसीम् ॥ ५८४ ॥
 अवतार्याङ्गुली सम्यक् कनिष्ठायां शनैः शनैः ।
 ज्ञात्वा समुद्रतां ग्रन्थिं कण्डरायां व्यधेच्छिराम् ॥ ५८५ ॥
 तां शस्त्रेण विदार्याशु सबालाङ्कुरसन्निभाम् ।
 समुद्धृत्याग्निनादग्ध्वा लिम्पेद्यध्याह्नचन्दनैः ॥ ५८६ ॥
 द्विध्याच्छिरामेव वस्ते रधस्ताच्चतुरङ्गुले ।
 यदि नोपशमं गच्छेद्दृष्ट्यादकनिष्ठिकाम् ॥ ५८७ ॥

—०—

रास्त्रायास्तु पलस्रैकं पञ्चकर्पाणि गुग्गुलोः ।
 सर्पिषावटिकां कृत्वा खादेद्वा गृध्रसीहराम् ॥ ५८८ ॥
 इति रास्त्रादिगुग्गुलुः ।

पथ्याविभोतामलकी फलानां शते क्रमेण द्विगुणमिष्टम् ।
 प्रस्येन युक्तञ्च पले कपाणां द्रोणे जले सस्थितमेकरात्रम् ॥ ५८९ ॥
 अर्द्धावशीषं कथितं कपायं भाण्डे पचेत्तत्पुनरेव लोहे ।
 अमूनिपद्यादवतार्यदद्याद्रव्याणि संचूर्ण्यपलार्धकानि ॥ ६०० ॥
 विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूचीकृष्णात्रिवृन्नागरकोपणानि ।
 यथेष्टनेष्टम्य नरस्य शीघ्रं हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥ ६०१ ॥

निषेध्यमानो विनिहन्ति रोगा-

स्तद्व्याधितान् गृध्रसि खञ्जितांश्च ।

प्रीहानमुग्रं जठराणि गुल्मं

पाण्डुत्व कण्डूमपि वातरक्तम् ॥ ६०२ ॥

पथ्याह्वयो गुग्गुलुरेव नाम्ना

ख्यातं चितौ चाप्रमितप्रभावः ।

वलेन नागेन्द्रवलं मनुष्यं
 जवेन कुर्याद्वयतुल्यवेगम् ॥ ६०३ ॥
 आयुः प्रकर्षं विदधाति सद्यः
 चक्षुर्वलं पुष्टिकरो विपन्नः ।
 क्षतस्य सन्धानकरो विशेषा-
 द्रोगेषु शस्ताः सकलेषु चैव ॥ ६०४ ॥

इति पथ्याद्यो गुग्गुलुः ।

पचेद्दृतादृकं क्वाथे लग्नस्यादृकोद्भवे ।
 कर्षं चव्याग्निकृष्णानां पलिके विश्वहिङ्गुनी ॥ ६०५ ॥
 लवणांश्च पृथक् पिष्ट्वा पलाहं चान्नवेतसम् ।
 गृध्रसीवातरुगुल्म पक्षाघातनिवारणम् ॥ ६०६ ॥

इति लग्नाद्यं घृतम् ।

वाजिगन्धाबलाविल्व दशमूलास्वसाधितम् ।
 गृध्रस्यां तैलमैरण्डं परं वस्ती प्रयोजयेत् ॥ ६०७ ॥
 इत्यश्वगन्धाद्यं तैलम् ।

शिंशिपात्वक् तुलां क्षुषां जलद्रोणद्वये पचेत् ।
 अष्टभागावशिष्टञ्च पूतं लेहञ्च कारयेत् ॥ ६०८ ॥
 पायसं सहविष्यामं तत्कर्पेण च मिश्रितम् ।
 भक्षयेदेकविंशतिं गृध्रसीनाशनं परम् ॥ ६०९ ॥
 द्वे पले सैन्धवात्पञ्च गुण्टाप्रत्येकचित्रकात् ।
 द्वे द्वे भस्मातकास्योनि विंशतिर्हं तथादृके ॥ ६१० ॥
 आरणास्नात्पचेत्तस्य तैलम्यैरण्डजस्य च ।
 गृध्रस्यरूपहंयापि सर्ववातविकारनुत् ॥ ६११ ॥

इति सैन्धवाद्यं तैलम् ।

स्वदंष्ट्रा स्वरसं तैलं चोरादकसमन्वितम् ।

शृङ्गवेरपलान्पञ्च विशदगुडपलानि च ॥ ६१२ ॥

सिंहमेकत्र तत्तैलं शृङ्गप्रस्थां पादकम्पने ।

कटीपृष्ठग्रहे शोथे शस्तं वातविकारिणाम् ॥ ६१३ ॥

वन्ध्यानां गर्भजननं रेतो दोषापकर्षणम् ।

वस्त्रौ पाने हितञ्चैव विशेषान् मूत्रक्षिणाम् ॥ ६१४ ॥

इति वङ्गसेने वातव्याधिनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २४ ॥

—०—

अथ वातरक्तनिदानमाह ।

लवणस्त्रिमधुचारस्त्रिग्विष्णाजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्कांजुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥

कुलित्यमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।

दधारणालसीवीर शुक्रतक्रसुरासवैः ॥ २ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोध दिवास्वप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां दुःखितानाञ्च कुप्यते वातगोषितम् ॥ ३ ॥

हस्त्यग्नौद्वैर्गच्छतद्याग्रतश्च विदाह्यन्नं सविदाहाशनस्य ।

कृत्स्नं रक्तं विदहत्यागु तच्च दुष्टं स्रस्तं पादयोश्चोर्यते तु ॥ ४ ॥

तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तन्नावस्थानुष्यते वातरक्तम् ॥ ५ ॥

स्वेदोऽत्यर्थं नवकार्ग्यं स्पर्शान्नत्वं कृतेति रुक् ।

सन्निधैथिस्थमालस्यं सदनं पिटिकोद्गमः ॥ ६ ॥

जानुजङ्घीरुकर्यास हस्तपादाङ्गसन्निधु ।

निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ ७ ॥
 कङ्कः सन्धिषु रुग्दाहो भूत्वा नश्यति चासक्तः ।
 वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक् पूर्वलक्षणम् ॥ ८ ॥
 घाताधिकेऽधिकं तच्च शूलस्फुरणतोदनम् ।
 शीथस्य रुचकृष्णत्वं श्यावतावृद्धिदानयः ॥ ९ ॥
 धमन्यङ्गुलीमन्वीनां सङ्कोचोऽङ्गुल्यहोऽतिरुक् ।
 शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १० ॥
 रक्ते शीथोऽतिरुक् तोदस्तान्त्रयिमिचिमायते ।
 स्निग्धरुचैः समं नैति कण्डूक्लोदसमन्वितः ॥ ११ ॥
 पित्ते जिदाहः संमोहः खेदो मूर्च्छामदस्तृपा ।
 स्रग्धाक्षमत्वं रुग्णांगः शोफः पाको भृशोष्णता ॥ १२ ॥
 कफे स्त्रैमित्यगुरुता सुप्तिः स्निग्धत्व शीतता ।
 कङ्कर्मन्दा च रुग्दन्धे सर्वलिङ्गेषु सङ्करे ॥ १३ ॥
 उपद्रवैर्यच्च जुष्टं प्राणमांशघयादिभिः ।
 प्राक् स्थित्वा पाणिपादेषु कतृस्त्रदेष्टं विसर्पति ॥ १४ ॥
 पादयोर्मूलमास्थाय कदाचित् सुप्तयोरपि ।
 आत्रोर्विप्रमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥ १५ ॥
 आजानुस्फुटित यच्च भिन्नं प्रस्तुतश्च यत् ।
 वातरक्तमसाध्यं व्याध्यायं च वक्षरोत्थितम् ॥ १६ ॥
 अस्वप्रारोचकश्वास मांसकोयगिरोषहाः ।
 संमूर्च्छा मन्दरुक् दृष्ट्या ज्वरमोहप्रलेपकाः ॥ १७ ॥
 हिक्कापागुण्यधीमर्ष पाकतोदभ्रमक्षमाः ।
 चंगुनीवक्रताम्फोट दाहमर्मप्रहार्वुदाः ॥ १८ ॥

॥ कदाचिद्वस्तयोरपीति वा पाठः ।

एतैरुपद्रवैर्युक्तो मोहेनैकेन वापि यत् ।
तमसाध्यमिति प्राहुर्वातरक्तं विचक्षणः ॥ १८ ॥
अकृतस्त्रोपद्रवं याप्य साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्य द्विदोषजम् ॥
त्रिदोषजमसाध्यं स्यादस्य च स्वरूपद्रवाः ॥ २० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
आल्पाल्पं रक्षयेद्वायुं यथा दोषं यथा बलम् ॥ २१ ॥
उप्रांगदाहतीक्षु जलौकाभिविनिर्हरेत् ।
तुम्बीशृङ्गैश्चिमिविमा कंडूरुम्बेदनान्वितम् ॥ २२ ॥
प्रच्छन्नेन शिराभिर्वा देशदेशान्तरं व्रजेत् ॥ २३ ॥
अग्रे स्नाने तु न स्नाव्यं रुचं वातोत्तरश्च यत् ।
गम्भीरं श्लेष्मयुं स्तम्भं कम्पग्लानि शिरामयान् ॥ २४ ॥
ग्लानिमन्याश्च वातोत्थं कुर्याद्वायुरसृक् चयात् ।
खज्रादीन् वातरोगाय शूल्युं वात्यवशेषितम् ॥ २५ ॥
कुर्यात्तस्मात्प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ॥ २६ ॥
विरचयेच्च पित्तादीं स्नेहयुक्तैर्विरचनैः ।
रुचैर्वा शृदुभिः शस्तं मसकृद्दन्तिकर्म च ॥
नहि वन्ति सप्त किञ्चित् वातरक्तचिकित्सितम् ॥ २७ ॥
वाङ्मालेपनाभ्यङ्ग परिषेकोपनाहनेः ।
विरेकाऽऽस्थापनस्नेह पानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ २८ ॥
टिक्वास्त्रं अमं तापं ध्यायामं मैथुनं तथा ।
कटूणां गुर्वभिष्यदि लवणान् विवर्जयेत् ॥ २९ ॥

सुराण्यवमोधूमा नीवाराः शालिषटिकाः ।

भोजनायै रसायै तु विष्किताः प्रतुदाहिताः ॥ ३० ॥

घाटक्ययश्चकामुद्रा मसूरायमकुष्टकाः ।

सूपार्थे बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ३१ ॥

सुनिपण्णकनेत्रार्थे काकमाचीशतावरी ।

बास्तूकोपोदकीशार्क शार्क सौबर्चलं तथा ॥ ३२ ॥

हृतमांसरसैर्भृष्टं शकसात्मनायदापयेत् ॥ ३३ ॥

सर्पिस्सैलवसामज्जा पानाभ्यञ्जनवस्त्रिभिः ।

सुखोष्णैरुपनाहैश्च घातोत्तरसुपाचरेत् ॥ ३४ ॥

हितं गोधूमचूर्णैर्वा क्षागधीरहृतमुतैः ।

लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ ३५ ॥

क्षीरपिष्टातसीलेपा हर्दमानफलेन वा ॥ ३६ ॥

उभे शताह्वे मधुकं वला च प्रियालकश्चापि कश्चैरुक्कह ।

हृत विदारी च सितीपलाश्च युञ्ज्वायदेहं पवने सरत्ते ॥ ३७ ॥

राक्षागुडूचीमधुकं यले हे सजीरकं सार्यपकं ययश्च ।

हृत सुसिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिसात्तं प्रणदेत् प्रदेष्टुम् ॥ ३८ ॥

वासागुडूचीचतुर्गुलानामैरण्डतैलेन पिबेत्कषायम् ।

क्रमेण सर्वाङ्गजमप्यशेषं जयेदसृग्वातभवं विकारम् ॥ ३९ ॥

त्रिविद्धिदारीक्षुरकः काथो वातास्त्रनाशनः ॥ ४० ॥

गुडूच्याः क्षरसं कल्कं चूर्णं वा कायमेव वा ।

प्रभूतकाबर्मासेवी मुच्यते घातशोणितात् ॥ ४१ ॥

अमृतानागरधान्यकं कर्पटतीयेण पाचनं सिद्धम् ।

जयति सरत्तवातं सामं कुटान्यशेषेण ॥ ४२ ॥

वक्त्रादन्युद्भवः कायः पीतो गुग्गुलुमिश्रितः ।

ममीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रणाशयेत् ॥ ४३ ॥

तिस्रोऽथवा पञ्चगुडेन यथा जग्ध्वा पिबेच्छिन्नरुहा कपायम् ।
तद्वातरक्तं शमयत्युदीर्णं माजानुभिन्नं च्युतमप्यवश्यम् ॥ ४४ ॥

गुग्गुल्वसृतवल्लीभिर्द्राचालुङ्गरसेन वा ।

त्रिफलायारसैर्युक्ता गुटिकाकोलसन्निता ॥ ४५ ॥

भक्षयेन्मधुनाऽऽलोक्ष्य शृणु कुर्वन्ति यत् फलम् ।

पादस्फोटं महाघोरं स्फोटं सर्वाङ्गजश्च यत् ॥

तत्सर्वं नाशयत्याशु ह्यसाध्यं वातशोणितम् ॥ ४६ ॥

इति गुग्गुलुषटि ।

माद्विषं नवनीतन्तु फलिनी परिमिश्रितम् ।

गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा क्षीरेण सपणेन च ॥ ४७ ॥

तदेकच समालोक्ष्य बज्जिना तापयेच्छनैः ।

गात्रमुद्धर्तयेत्तेन देहप्लुटनशान्तये ॥ ४८ ॥

घृतेन वातं सगुडाविवन्धं पित्तं सिताद्या मधुना कफश्च ।

वातास्रमुग्रं रुदुतैर्नमित्राशुण्ड्यामवातं शमयेद् गुडूची ॥ ४९ ॥

सिन्ध्यास्य पञ्चमूलं छिन्नरुहैरण्डगोक्षुरकायः ।

एरण्डतैलरामठ सैन्धवचूर्णान्वितः पोतः ॥ ५० ॥

शमयति वातरक्तं तथामवातं कटीशूलम् ।

मूत्रपुरीषविवन्धं व्रणविकारं सुदुर्वारम् ॥ ५१ ॥

गन्धर्यहस्तद्वपगोक्षुरकासृतानां

मूलं बलेक्षुरकयोश्च यचेत्तु धीमान् ।

वातास्रगाशु यिनिहन्ति चिरप्ररूढ

माजानुगस्फुटितमूर्ध्निगतं तु धीमान् ॥ ५२ ॥

पिप्पलीवर्धमानं वा सेव्या यथा गुडेन वा ।

कोर्किलाचासृता काये पिबेत् कृष्णं यथा वल्लम् ॥ ५३ ॥

मधुकाङ्दिगुणं तैलं तैलादाजं पयो भवेत् ।

यद्यथाग्निबलं पेयं वातरक्तरुजापहम् ॥ ५५ ॥

—०—

त्रिफलानिम्बमञ्जिष्ठा बचाकटुकरोहिणी ।

यत्सादनीद्वारुनिशा कषाय भवकार्पिकम् ॥ ५६ ॥

वातरक्तं तथा कुष्ठं पाषाणं रक्तमण्डलम् ।

कुष्ठं कपालिकाकुष्ठं पानादेवापकर्षति ॥ ५७ ॥

पञ्चरक्तिकमापेण कार्योऽयं भवकार्पिकः ॥

इति भवकार्पिकज्ञाथः ।

कर्पोदो तु पलं यावद्दद्याद्दशगुणं जलम् ।

ततस्तु गुडवं यावत्तोयमष्टगुणं भवेत् ॥ ५८ ॥

विरेचनैर्घृतक्षीर पानैः सेकैः सबस्तिभिः ।

शीतैर्निर्वापयैद्यापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ५९ ॥

रक्तोत्तरं क्षीरघृत मधुकोशीरवारिभिः ।

लेपनं शास्त्रलोकल्ल माविक्षीरेण संयुतम् ॥ ६० ॥

सेचनं वा प्रकर्तव्य माविक्षीरैः क्षणं क्षणम् ।

महस्रयतघ्नीतेन घृतेन रुधिरोचरे ॥ ६१ ॥

लेपनं शष्पकीतेन घृतसर्जरसेन वा ।

मरारी मरुजे दाढे रक्तं विस्त्रायलेपयेत् ॥ ६२ ॥

तिलाः प्रियालं मधुर्कं विषं मूलञ्च वेतसाम् ।

मृदुतः पयसापिष्टः प्रलेपो रागदाहनुत् ॥ ६३ ॥

पित्तोत्तरे तु काश्मर्यं द्राघारग्वधचन्दनैः ।

मधुकक्षीरकाकोनो युक्तैः कार्यं सुशीतलम् ॥

गर्करामधुमंयुक्तं वातरक्ते पिवेत्सरः ॥ ६४ ॥

पटोलत्रिफलाभीरु गुडूचीकटुरोहिणी ।

कायः पित्ताधिके ग्रस्तः गर्करा मधुमंयुतः ॥ ६५ ॥

वमनं मृदुनाऽत्यर्थं स्नेहसैकैर्विलङ्घनम् ।

कोष्ठाः सेकाद्यं यस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ६६ ॥

तैलमूत्रसुरायुक्तैः परिपेकः सदा हितः ।

गौरसर्पपकल्केन प्रदेहो वातरक्तहः ॥ ६७ ॥

शिशुवरुणस्य कल्को धान्याम्बेनानिलार्त्तिजिम्बे पात् ।

भवति नवेति च कल्को न विधेयः सिद्धियोगेऽस्मिन् ॥ ६८ ॥

कल्कः श्लेष्मोत्तरे लेप्यो वाजिगन्धातिलोद्भवः ।

लेपः सर्पपनिम्बार्कं हिंसाचारतिलैर्हितः ॥ ६९ ॥

मृदुधूमवचाकुष्ठं शताद्वारजनीद्वयम् ।

प्रलेपः शूलनुदात रक्ते चायं कफोत्तरे ॥ ७० ॥

अमृतकटुकायष्टी गुण्टीकल्कं समाचिकम् ।

गोमूत्रपीतं जयति सकर्षं वातगोणितम् ॥ ७१ ॥

धात्रीहैरिद्रामुस्तानां कपायं वा समाचिकम् ।

संसर्गं सन्निपाते च क्रियामन्यविमिश्रिताम् ॥ ७२ ॥

—०—

बलामतिबलां मेदा मात्मगुप्तां शतावरीम् ।

काकोलीं चीरकाकोलीं रास्त्रां मृद्वीञ्च पेययेत् ॥ ७३ ॥

घृतं चतुर्गुणं चीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।

हृत्पादुरोगवीसर्पं कामला दाहनाशनम् ॥ ७४ ॥

इति बलाघृतम् ।

शतावरीकल्कगर्भं रसे तस्याश्चतुर्गुणे ।

चीरतुल्यं घृतं सिद्धं वातगोणितनाशनम् ॥ ७५ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम् ।

हन्ति वातं तथा रक्तं कुष्ठं जयति दुस्तरम् ॥ ७६ ॥

इति गुडूचीवृत्तम् ।

अमृतायाः कपायेण कल्केन च महीपधम् ।

सृष्टग्निना घृतं सिद्धं वातरक्तहरं परम् ॥ ७७ ॥

आमवातास्रवातादीन् क्षमिकुष्ठवर्णानपि ।

अर्शांसिगुल्माश्च तथा नाशयेदाश्रु योजितम् ॥ ७८ ॥

इत्यमृतादिवृत्तम् ।

अमृतास्वरसविषकं सर्पिस्तत्कल्कसाधितं पीतम् ।

अपहरति वातरक्तं मुत्तारं चावगाढञ्च ॥ ७९ ॥

इति द्वितीयममृतादिवृत्तम् ।

अमृतायाः पलशतं जलद्रोणेऽशशेषितम् ।

घृतप्रस्यं विपक्तव्यं कल्कानष्टौ पलानि च ॥ ८० ॥

चतुर्गुणेन पयसा वातासृकुष्ठनाशनम् ।

कामलापाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ ८१ ॥

इति गुडूचीवृत्तम् ।

अमृतामधुकं द्राक्षा विफलानागरं बला ।

वामारग्वधहृद्योव देवदारुविकण्टकम् ॥ ८२ ॥

कटुकासघ्नीरुण्या काश्मर्यस्य फलानि च ।

रास्त्राक्षुरकगन्धर्षं हृददारुघनोत्पन्निः ॥ ८३ ॥

कल्कैरेभि ममैः कृत्वा सर्पिः प्रस्यं विपाचयेत् ।

धात्रीरससमो देयो वारिन्निगुणमंयुतः ॥ ८४ ॥

सम्यक् सिद्धान्तु विज्ञातं भोज्ये पाने च गम्यते ।

यष्टुदोषोत्थितं वातं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥ ८५ ॥

उत्तारं चापि गन्धोरे'निकजहोरुजानुजम् ।

क्रोष्टुशीर्षं महाशूले आमंवाते सुंदारुणे ॥ ८६ ॥

दाहरोगोऽपसृष्टस्य वेदनां चातिदुस्तराम् ।

मूत्रकृच्छ्रमुदावर्त्तं प्रमेहं विपमज्वरम् ॥ ८७ ॥

एतान् सर्वान्निहन्त्याशु वातपित्तकफोत्थितान् ।

सर्वकालोपयोगेन वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ ८८ ॥

अग्निभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं घृतमेतदनुत्तमम् ॥

इत्यमृताद्यं घृतम् ।

अमृतायाः शतं प्राप्य जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशिष्टन्तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८९ ॥

क्षीरं चतुर्गुणं तत्र दापयेन्मतिमान् भिषक् ।

कल्कं चात्र प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ९० ॥

काकोलीक्षीरकाकोली जीवकर्पभकौ च यत् ।

शतावरीवयस्या च मधुकं नीलमुत्पलम् ॥ ९१ ॥

अश्वगन्ध्वा च मूलानि स्थिरा कटुकरोहिणी ।

ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा मेदे श्वदंष्ट्राहृतीदयम् ॥ ९२ ॥

गुडूचीफलिनीराम्ना वासकं चापि संहरेत् ।

तदेकत्र समैर्भागैः पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ ९३ ॥

पानाभ्यञ्जननस्येषु परिपेके च दापयेत् ।

वातरक्तं सशोयाद्यं सदाहं क्रोष्टुशीर्षकम् ॥ ९४ ॥

खज्जीरुस्तम्भवातश्च रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

बहुविधं पातकृच्छ्रं शृङ्गर्षी वातकण्ठकम् ॥

नाशयेद्योजितं सर्पिर्धन्वन्तरिवचो यथा ॥ ९५ ॥

इति महागुडूचीघृतम् ।

शारिवासर्जमञ्जिष्टा यष्टीसिक्थैः पयोन्वितैः ।

तैलं पक्वा प्रयोक्तव्यं पिण्डाख्य वातरक्तनुत् ॥ ८६ ॥

शारिवासर्जयद्याह मधूच्छिष्टैः पयोन्वितैः ।

सिद्धमैरण्डतैलं वा वातरक्तरुजापहम् ॥ ८७ ॥

अपूतमयितस्यास्य पिण्डतैलस्य योगतः ।

इति पिण्डतैलम् ।

तुम्हां पचेज्जलद्रोणे गुडूच्याः पादशेषितम् ।

शीरद्रोणन्तु ताभ्याश्च पचेत्तैलाढक शनैः ॥ ८८ ॥

कल्कैर्मधुकमज्जिष्टा जीवनीयगणस्तथा ।

कुट्टैलागुरुमृदीका मासीष्याघ्नखं नखी ।

हरेणुश्चावणीव्योष शताह्वानृज्जिशारिवा ॥ ८९ ॥

त्वक् पत्रागुरुविक्रान्ता स्थिरातामलकी तथा ।

नृतं, कैसरघ्नीवीरं पद्मकोत्पलचन्दनम् ॥ ९० ॥

सिद्धं कर्पसमैर्भागैः पानाभ्यङ्गानुयासनैः ।

सैव्य वातास्रजान् हन्ति सर्वं धात्वन्तराश्रितान् ॥ ९०१ ॥

धन्यं पुसवने स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।

स्नेदकं डुरुजायास शिरःकम्पामयादितान् ॥ ९०२ ॥

हन्त्याद् व्रणक्षतान् दीपान् गुडूचीतैलमुत्तमम् ॥

इति गुडूचीतैलम् ।

गुडूचीमधुकं ह्रस्वं पञ्चमूलीपुनर्नया ।

राक्षामैरण्डमूनश्च जीवनीयानि लाभतः ॥ ९०३ ॥

पलानां गतकैर्भागैर्बलापञ्चगतं भवेत् ।

कोलान्विषयवाग्नापान् कुरुत्याघादकोष्णितान् ॥ ९०४ ॥

काश्मर्याणाञ्च शुष्काणां षोडशद्रोणवारिणि ।

साधयेज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणं शेषयेत् ॥ ९०५ ॥

तैलद्वीणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पय ।
 पिष्ट्वा त्रिपलिकाश्चैव चन्दनोशीरकेशरम् ॥ १०६ ॥
 पत्रैलाऽगुरुकुष्ठानि तगरं मधुयष्टिका ।
 मञ्जिष्टार्धपलश्चैव तत्सिद्धं सर्वयौगिकम् ॥ १०७ ॥
 वातरक्ते क्षते क्षीणे भारार्त्ते क्षीणरेतसि ।
 विषद्यौ क्षिप्तभग्नानां सर्वमेकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०८ ॥
 योनिदोषमपञ्चार सुन्माद विषमज्वरम् ।
 हन्यात् पुसवनश्चैव तैलाग्र्य ममृताद्वयम् ॥ १०९ ॥

इत्यमृताद्वय तैलम् ।

शुद्धां पचेन्नागबला तुलान्तु जलार्मणे पादकपायसिद्धम् ।
 पाच्यन्तु तैलाढकमत्र देयमजापयस्त्रैलविमिश्रितन्तु ॥ ११० ॥
 नतं सयष्टीमधुक सकल्क दत्त्वा पृथक् पञ्चपल विपक्वम् ।
 तद्वातरक्त शमयत्युदीर्णं वस्ति प्रदानेन हि सप्तरात्रात् ॥ १११ ॥
 दशाहयोगेन करोत्यरोगं पीतञ्च तैलोत्तममश्विजुष्ट ॥

इति नागबलातैलम् ।

बलाकपायकल्काभ्या तैल क्षीरचतुर्गुणम् ।
 दशपाक भवेत्तेन वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ ११२ ॥
 धन्य पुसवनश्चैव नराणां शुक्रवर्धनम् ।
 रेतो योनिविकारघ्न मेतद्वातविकारनुत् ॥ ११३ ॥

इति दशपाकवलीतैलम् ।

बलाकपायकल्काभ्या तैल क्षीरं सम पचेत् ।
 सहस्रशतपाके वा वातासृग्वातपित्तनुत् ॥ ११४ ॥
 रसायनमिदं श्रेष्ठमिन्द्रियाणां प्रबोधनम् ।

जीवनं त्वं ह्यं स्वयं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ १२५ ॥

बलातैलसहस्रेण तथा पाकसहस्रकम् ॥ १२६ ॥

—०—

पुनर्नवामूलशतं विशुद्धं रुबुकमूलञ्च तथा प्रगृह्य ।

दत्त्वा पलं षोडशकञ्च शुण्ठ्याः सकुट्य सम्यग्विपचेष्टतेऽपाम् ॥ १२७ ॥

पलानि चाष्टावथ कौशिकस्य तेनाष्टशेषेण पुनः पचेत्तु ।

एरण्डतैलं कुडवं च दद्यात्तथा त्रिवृच्चूर्णपलानि पञ्च ॥ १२८ ॥

निकुम्भचूर्णस्य पलं गुडूच्याः पलद्वयं चार्धपलं पलं वा ।

पलत्रयं त्रूपणचित्रकानि सिन्धूयभक्तातविडङ्गकानि ॥ १२९ ॥

कर्पं तथा माक्षिकधातुचूर्णं पुनर्नवायाः पलमेव चूर्णम् ।

चूर्णानि दत्त्वा ह्यवतार्यशीते खादेन्नरः कर्पसमप्रमाणम् ॥ १३० ॥

वातासृजं हृदिगदञ्च सर्वं जयत्यवश्यं त्वय गृध्रसीञ्च ।

जङ्घोरुष्टत्रिकं वस्तिजञ्च तथामयातं प्रबलं जयेत्तु ॥ १३१ ॥

इति पुनर्नवागुग्गुत्तुः ।

चत्वारो मापकाहीने मध्यमेऽष्टौ च मापिकाः ।

अष्टौ द्वादशकाः प्रोक्ताः वैद्यैर्विज्ञायते त्रिधा ॥

संसरत्वादु गुरुत्वाद्वा गुग्गुलोः करणक्रमः ॥ १३२ ॥

—०—

प्रत्येकं गुडूच्याय अर्धप्रस्थन्तु गुग्गुलोः ।

प्रत्येकं त्रिफलायास्तु तत्प्रमाणं विनिर्दिशेत् ॥ १३३ ॥

सर्वमेकत्र संकुट्य क्वाथयेत्स्वणेऽग्नौ ।

पादशेषं परित्याज्यं कषायं ग्राहयेद्भिषक् ॥ १३४ ॥

पुनः पचेत्कषायन्तु यावत्तान्द्रित्वमागतम् ।

दन्तीं व्योषविडङ्गानि गुडूचीत्रिफलात्वचः ॥ १३५ ॥

ततयार्द्धपलं चूर्णं गृह्णीयाद्वा प्रति प्रति ।

कर्पन्तु त्रिवृतायाश्च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १२६ ॥

तस्मिन् सुसिद्धं विज्ञायकवोष्णे प्रक्षिपेद्बुधः ।

ततश्चाग्निबलं ज्ञात्वा खादेत्कर्पप्रमाणतः ॥ १२७ ॥

यातरक्तं तथा कुट्टं गुदजनान्यग्निसादनम् ।

कुट्टव्रणं प्रमेहान्च सामवातं भगन्दरम् ॥ १२८ ॥

आव्यवातश्च श्रयथुं सर्वानितान् व्यपोहति ।

अग्निभ्यां निर्मितः पूर्वं ममृताद्यो हि गुग्गुलुः ॥ १२९ ॥

इत्यमृतागुग्गुलुः ।

द्विप्रस्थममृतायाश्च प्रस्थमेकन्तु गुग्गुलीः ।

प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव च ॥ १३० ॥

सर्वमेकत्र संकुट्य साधयेन्मन्त्रस्वणेऽश्वसि ।

पुनः पचेत्पादशेषं यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ १३१ ॥

दन्ती चित्रकमूलानां कणा विश्वाफलत्रिकम् ।

गुडूचीत्वग्बिडङ्गानां प्रत्येकार्द्धपलोन्मितम् ॥ १३२ ॥

त्रिवृता कर्पमेकन्तु सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

सिद्धे चीष्णे क्षिपेत्तत्र त्वमृतागुग्गुलुः परम् ॥ १३३ ॥

अतो यथा बलं खादे दन्तपित्तो विशेषतः ।

यातरक्तं तथा कुट्टं गुदजनान्यग्निसादनम् ॥ १३४ ॥

कुट्टव्रणं प्रमेहान्च सामवातं भगन्दरम् ।

नाद्याव्यवातं श्रयथुं हन्यात्सर्वामयांस्तथा ॥ १३५ ॥

अग्निभ्यां निर्मितो ह्येष ह्यमृताद्यस्तु गुग्गुलुः ॥

इत्यमृताद्यो गुग्गुलुः ।

चित्रकं त्रिफलानिम्ब पटोसमधुयष्टिका ।

यराङ्गं केसरश्चैव जीवन्ती चाम्बवेतसम् ॥ १३६ ॥

रामसेनकटाव्यंला सुस्तापपटकं तथा ।

तुल्यकं कटुकाभांगीं चव्यं प्रद्वकदीप्यकौ ॥ १३० ॥

पिप्पलीमरिचं दन्ती शठीशुण्ठी सपुष्करम् ।

विडङ्गं पिप्पलीमूलं जीरकं देवदारु च ॥ १३८ ॥

पद्मकं कटुकं रास्त्रा दुरालम्भास्तृता त्रिवृत् ।

लतातुरुष्कतालीशौ वृक्षाम्बलवणवयम् ॥ १३८ ॥

धान्यकं वाजमोदा च कारवीधातुमाक्षिका ।

जातीफलं तुगाक्षीरो वाजिगन्धा च दाडिमम् ॥ १४० ॥

कङ्कोलकमुशीरश्च द्विचारामलकं तथा ।

एतानि पलमात्राणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ १४१ ॥

गिरिजस्य पलान्यष्टौ द्विपलञ्चैव गुग्गुलीः ।

प्रस्थमेकं सितायाश्च प्लतस्य गुडवं तथा ॥ १४२ ॥

गिरिजेन समं लोहं प्रस्थार्धं माक्षिकस्य च ।

सर्वमेकत्र संमिश्रा स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ १४३ ॥

वातव्याधिसुरुक्ष्माभ मर्दितं गृध्रसीं तथा ।

विद्रधीं श्लोपदं गुल्मं पांडुरोगं हलीकमम् ॥ १४४ ॥

क्षतक्षयमपक्षार मन्त्रहृदिश्च नाशयेत् ।

शरीरकं प्राग्बेशूल सुदरश्च भगन्दरम् ॥ १४५ ॥

हृद्रोगशूलनुलम्ब विषमक्तरनाशनम् ।

वर्षोपयोगात् कुरुते यलीपन्नितनाशनम् ॥ १४६ ॥

उरः क्षतश्च यान्त्रोगान् मुखरोगांश्च दारुणान् ।

नाशयेद् गुटिकाद्यापि धूर्णं पाणितलोम्बितम् ॥ १४७ ॥

विविधान्नानि भुङ्क्षीत यथेष्टं यथा सुखम् ।

रमेमींसेय यूपैश्च शीरेर्द्राक्षां शुभां पिबेत् ॥ १४८ ॥

मेधां संजनयेद्दोषिं शोविहर्षयतत्रयम् ।

बन्ध्यानां पुत्रदात्रेष्टा शुक्रवृद्धिकरा परा ॥ १४८ ॥

गुटिकाभास्करी नाम्ना प्रोक्ता देवेन शम्भुना ।

प्रमेह रक्तपित्तश्च सामवातमहाघ्नयम् ॥ १५० ॥

नाडिव्रणश्च घोरांश्च ह्यपचींश्च प्रणाशयेत् ।

श्वययुश्च शिरोरोगं कामलाश्च नियच्छति ॥ १५१ ॥

धात्विन्द्रियबलघ्नीणो हतभो हनपोरुपः ।

भवेदनेन युक्तो ना बलधातुपराक्रमैः ॥

दृष्टिपुष्ट्या स युक्तश्च निर्विकारो निरामयः ॥ १५२ ॥

अग्निदीप्तियुतो हृष्टो दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ।

ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ॥

कफरोगाश्च ये केचिद् द्वन्द्वज सन्निपातजम् ॥ १५३ ॥

ते सर्वे प्रशमं यान्ति भास्करेण तमो यथा ।

रोगविद्राविणी प्रोक्ता गुटी सूर्यप्रभा मता ॥ १५४ ॥

इति सूर्यप्रभागुटिका ।

धरमहिषलोचनोदर सन्निभवर्णस्य शुम्भुस्तोः प्रस्थम् ।

प्रक्षिप्यतोयराशौ त्रिफलाञ्च यथोक्तपरिमाणाम् ॥ १५५ ॥

द्वात्रिंशच्छिन्नरुद्धा पलानि देयानि यत्नेन ॥ १५६ ॥

विपचेदप्रमत्तो दर्व्यांसघट्टयन्मुहुर्ग्रावत् ।

* अर्धक्षयितं तोयं जातं ज्वलनस्य सम्पर्कात् ॥ १५७ ॥

अवतार्य्य वस्त्रपूतं गुनरपि सम्पादयेदयः पात्रे ।

सान्द्रीभूतं तस्मिन्नवतार्य्य द्विमोपलप्रस्थे ॥ १५८ ॥

त्रिफलाचूर्णार्धपलं त्रिकटोक्षूर्णं षडक्षपरिमाणम् ।

कृमिरिपुचूर्णार्धपलं कर्षं कर्षं त्रिहृदन्त्योः ॥ १५९ ॥

पलमेकन्तु गुडूच्या दत्त्वा सचूर्णयत्नेन ।

उपयुज्य चानुपानं यूषं क्षीरं सुगन्धिसखिलञ्च ॥ १६० ॥

इष्टाहारविहारोभैषज्य सुपशुज्य सर्वकालमिदम् ।
तनुरोधिवातशोणित मेकजमथ सर्वजं जयति ॥ १६१ ॥
सुतपरिशुष्कं स्फुटितं जीर्णं वा जानुजं वापि ।
व्रणकासकुटमुल्य श्वयथूदरपांडुमेहांश्च ॥ १६२ ॥
मन्दाग्निश्च विबद्धं प्रमेहपिठिकांश्च नाशयत्याशु ।
सततं निषेव्यमाणः कालवशाद्वन्ति सर्वगदान् ॥ १६३ ॥
अभिभूयजरादोषं करोति कैशोरकं रूपम् ॥ १६४ ॥
प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं जलं तत्र पडादृकम् ।
गुडवद् गुग्गुलोः पाकः सन्धेयस्तु विशेषतः ॥ १६५ ॥

इति कैशोरगुप्तः ।

अष्टौ पलान्यत्र पलंकपायाः प्रस्थं पृथक् शुद्धफलत्रयस्य ।
दत्त्वा पचेद्गोण्युगे जलस्य पादावमेपं पुनरेव वैद्यः ॥ १६६ ॥

दन्तोर्विह्वलयन् बानरीणां
विड्गमुस्ता विफलामृतानाम् ।
कट्टायुगन्धान्निकमाणकानां
सपारदानाश्च सगन्धकानाम् ॥ १६७ ॥
पलार्धमानममितं संचूर्णं
दद्याद्विपक्षे पुनरेव तत्र ।
फलानि संचूर्णं च कातकानि
सहस्रमंष्याकलितानि पथात् ॥ १६८ ॥
खादेत्तु मापद्वितयं प्रवृत्तं
तोथादिकं देयमतोऽनुपाने ।
शामानिनं सन्धिगतं मशून्
शिरोगतं ज्ञानुकटिस्थितश्च ॥ १६९ ॥

शोषाऽतिवृत्तिं विषमज्वरात्तिं

प्रमेहकुष्ठानि भगन्दरञ्च ।

हृन्वात्रराणामिति सिंहनादो

मैदो मरुच्छ्वासागदान् पुरोऽयम् ॥ १७० ॥

दाहोऽत्यन्तं प्रवृत्तिर्वा विकारोऽल्पोऽपि चेद्दृष्टः ।

तत्कृतस्तु तदा तत्र तत्र भक्तं द्रितं पिबेत् ॥

उद्धर्तनं शीतजलं स्नानञ्च शयनं तथा ।

विरेकातिशयं कुर्यात् सिंहनादे यतः सुधीः ॥ १७१ ॥

ज्ञात्वाऽबलं शरीरे तु दद्यादेवं न वा भिषक् ।

तोयारणालगोक्षीरैः क्रमात्पक्वं विशुद्धाति ॥

फलं कतकसंघ्नन्तु कृत्वा चूर्णं ततः क्षिपेत् ॥ १७२ ॥

इति सिंहनादशुभसुः ।

पलत्रयं कषायस्य त्रिफलायाः सुचूर्णितम् ।

सौगन्धिकपलञ्चैवं कौशिकस्य पलत्रयम् ॥ १७३ ॥

कुडवं चित्रतैलस्य सर्वमादाय यत्नतः ।

पाचयेत्पाकविद्द्वयः पात्रे लोहमये दृढे ॥ १७४ ॥

हन्ति वातं तथा पित्तं शैष्णिणं खञ्जपेगुताम् ।

श्वासं सुदुर्जयं हन्ति कासं पञ्चविधं तथा ॥ १७५ ॥

कुष्ठानि वातरक्तञ्च गुल्मशूलोदराणि च ।

श्यामवातं जयेदेतं दधि वैद्यविवर्जितम् ॥ १७६ ॥

मासादभ्योपयोगेन जरापनितनाशनम् ।

सर्पिस्तैलरसोपेतं मश्रीयाच्छानियष्टिकम् ॥ १७७ ॥

सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा ।

वज्रेर्दीप्तिकरं पुंसां भाषितं दंडपश्चिना ॥ १७८ ॥

अत्राहुस्त्रिफलाकारं पृथक् त्रिपलसंश्लिप्तम् ।

किञ्चिद्विर्याति चैरुड स्नेहपाकेऽधिके खरे ॥ १७८ ॥

इति सिंहनादगुग्गुलुः ।

धान्यतुल्यरुग्गुलीनां मांसकूष्मांडमापयोः ।

गुडूचागुग्गुलोयैव प्रस्यं पोडशभिः पलेः ॥ १८० ॥

—०—

अथ चन्द्रप्रभागुटीकामाह ।

कमिरिपुदहनघ्नीपत्रिफलामरदारुचव्यभूनिम्बाः ।

मागधिमूलं सुस्तं शठोवचाधतुमाचीकम् ॥ १८१ ॥

लवणं चारनिशायुगकुन्तुभुरगजकणातिविषा ॥ १८२ ॥

कर्पाशिकान्यैव समानि कुर्यात्पलायकं चाश्वजतु प्रदद्यात् ।

निष्यत्रशुद्धस्य पुरस्य धोमान् पलद्वयं लोहरजस्तथैव ॥ १८३ ॥

सिताचतुष्कं पलमत्र वा स्यात् निकुम्भकुम्भं त्रिसुगन्धियुक्तम् ।

पृथक् पलं चूर्णमथावपेक्ष चन्द्रप्रभेय गुटिका विधेया ॥ १८४ ॥

ज्वरातिसारग्रहणोविकाराद्यार्गसिनिर्नाशयते षडेव ।

भगन्दरान् कामलपादुरोगान् नष्टस्य वङ्गेः कुरुते प्रदीप्तिम् ॥ १८५ ॥

इक्ष्यामयान् पित्तकफानिनोत्थान् नाडीगते मर्मगते प्रथे च ।

क्षतक्षये गृध्रसियल्लाणोय मेहे गजास्ये प्रदरे प्रयोज्या ॥ १८६ ॥

शक्रक्षये चाश्मरिभूतकृष्णे शक्रप्रवाहेऽप्युदरामये च ।

शम्भुं समभ्यर्थ्य क्षतप्रसादं प्राप्ता गुटीचन्द्रममः प्रसादात् ॥ १८७ ॥

न पानभोज्ये परिहारमस्ति न शीतवातातपमैयुने वा ।

भक्तस्य पूर्वे क्षतं प्रयोज्या तक्रानुपानाप्यय मम्तुना वा ॥ १८८ ॥

पजारसो लाट्टसजो रसो वा पयोऽयवा शीतजलानुपानम् ॥ १८९ ॥

शक्रदोषान्निहन्त्यष्टौ प्रमेहांश्चैव विंशतिः ।

वलीपलितनिर्मुक्तो हृद्भोऽपि तरुणायते ॥ १८० ॥

इति चन्द्रप्रभागुटिका ।

कालेरवितापाव्ये चायः पाने शिलाजतु प्रवरम् ।

त्रिफलारससंयुक्तं त्र्यहं विशदं पुनः शुष्कम् ॥ १८१ ॥

दशमूलस्य गुडूच्या रसे वलायास्तथा पटोलस्य ।

मधुकरसे गोमूत्रे चरहं त्र्यहं भावयेत् क्रमशः ॥ १८२ ॥

एकाहं क्षीरेण तु ततः परं भावयेत्पुनः शुष्कम् ।

सप्ताहं भाव्यं स्यात् काथेनैषां यथा लाभम् ॥ १८३ ॥

काकोत्थौ द्वे मेदे विदारियुग्मं शतावरीद्राचा ।

द्वित्रियुग्वर्षभवीरा मुष्टितकाजीवांश्चमत्यथ ॥ १८४ ॥

रास्त्रापुष्करचित्रकदन्तीभकणाकलिङ्गं चव्याथ ।

कटुकांश्चक्षीपाठा चैतानि पलांशकानि कार्याणि ॥ १८५ ॥

अष्टगुणसाधितानां रसेन पादांशकेन भाव्यं स्यात् ।

गिरिजस्यैवं भावितशुद्धस्य पलानि दशषट् वा ॥ १८६ ॥

द्विपलञ्च विश्वधात्रीमागधिका कर्कटास्थ मरिचानाम् ।

तुगाक्षीरीत्वग्नागदलैलानां मन्त्रयित्वा तु ॥ १८७ ॥

गिरिजस्य षोडशपलैर्गुटिकाः कार्यास्ततोऽधसमाः ॥ १८८ ॥

ताः शुष्कानवकुम्भे जातीपुष्पाधिवासिते स्यातव्याः ।

तासामेकाकाले पेया भक्ष्यापि वा सततम् ॥ १८९ ॥

क्षीररसदाडिमरसाः सुरासवञ्च मधुकशिशिरतोयानि ।

आलोक्व गुणं तासामनुपाने वा प्रशस्यन्ते ॥ २०० ॥

सुजीर्णलघुन्नप्रयोगांगलनिर्यूहयूषभोजो स्यात् ।

सप्ताहं यावदतः परं भवेत्सर्वसामान्यः ॥ २०१ ॥

भुक्तापि भक्षतेऽयं यदृच्छया मोदहेद्भयं किञ्चित् ।

निरुपद्रवा प्रयुक्ता सुकुमारैः कामिभिश्चैव ॥ २०२ ॥
 संवत्सर प्रयुक्ता हन्त्येषा वातशोणितप्रबलम् ।
 बहुवार्यिकमपि गाढं यच्छाणं चाद्यवातश्च ॥ २०३ ॥
 त्वरयोनिशुकदीपघ्नीहार्यः पांडुरोगेहृद्गुह्यो ।
 ब्रधवमिगुल्मपीनसहिकाकासारुचिश्चासान् ॥ २०४ ॥
 जठरं शिखं कुटं जाडं लैव्यं भद्रेयं शीपम् ।
 उन्मादमपस्मारौ वदनाक्षिबिरोगदान् सर्वान् ॥ २०५ ॥
 आनाहमतीसारं साष्टगदरकामलां प्रमेहांश्च ।
 यकृद्वृदानि विद्रधिं भगन्दरं रक्तपित्तञ्च ॥ २०६ ॥
 अतिकार्यमतिस्थौल्यं स्वेदमपि घ्नीहृद्गदश्च निहन्ति ।
 दद्याद्विषमपि चौघ्रं गराणि चैषां बहुप्रकाराणि ॥ २०७ ॥
 मन्त्रौषधप्रयोगानरिप्रयुक्तांस्तांत्रिकास्तथा बाधाः ।
 पाप्मा लक्ष्मीं चैवं शमयति गुटिका शिवा नान्नी ॥ २०८ ॥
 वक्ष्याद्व्याधन्याकान्तिवर्णं यशः श्रीकरो चैवम् ।
 दद्यान्नुपसह्यतां जयति वादं मुखस्या सर्वम् ॥ २०९ ॥
 प्रकृतिमेधासुसृति बुद्धिवल्लयुक्तस्तथा हेदुशरीरः ।
 पुष्पोजो वर्णंन्द्रिय तेजोबलसपदोपेतः ॥ २१० ॥
 बलिपलितरीगरहितो जीवेहै शरदां शतं सपुष्पः ।
 संवत्सरप्रयोगात् ह्येभ्यां ते शतानि चत्वारि ॥ २११ ॥
 सर्वामयलिङ्घितं सुनिभिर्भक्त्या रसायनं रक्षस्यम् ।
 शिवगुटिकेति रसायनमुक्तं गिरिशेन गणपतये ॥ २१२ ॥
 इति शिवसिद्धान्तात् हृद्गुटिका ।
 तेषु यत्कृष्णमनघुसिग्धं निःगर्करश्च यत् ।
 गोमूत्रगन्धि यथापि तत्प्रधानं गिन्नाजतु ॥ २१३ ॥
 शिलाजतुसमं द्रव्यं कौप्यमटगुणे जले ।

पादावशिष्टं तत्पूतं तस्मिन् कोष्णे विनिक्षिपेत् ॥ २१४ ॥
 समं गिरिजमष्टगुणितं निःकाय्यतन्मानौषधं तोये ।
 तन्निर्युहेऽष्टांशे भूयोष्णीं प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥ २१५ ॥
 तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्भूसौ भूयः ।
 स्त्रैः स्त्रैरेव क्वाथैर्भाव्यं वारान् भवेत्सप्त ॥ २१६ ॥

इति शिलाजतुशुद्धिप्रकारः ।

शतावरीनागवला हृत्तदारकमुच्चटा ।
 पुनर्नवान्मृताक्षणा वाजिगन्धात्रिकण्टकम् ॥ २१७ ॥
 धृग्वग् दशपलान्येषां सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 तदर्धशर्करायुक्तं चूर्णं संमर्दयेद्बुधः ॥ २१८ ॥
 स्यापयेत् सुदृढे भाण्डे मध्वर्द्धादकसंयुतम् ।
 घृतप्रस्थेन चालोद्य त्रिसृगन्धिपलेन च ॥ २१९ ॥
 खादेद्यथेष्टचेष्टान्नो यथा बल्लिबलं नरः ।
 वातरक्तं चयं कुष्टं कार्श्यं पित्तास्रसम्भवम् ॥ २२० ॥
 वातपित्तकफोत्थांश्च रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।
 हृत्वा करोति पुरुषं बलीपलितवर्जितम् ॥ २२१ ॥
 योगसारामृतो नाम्ना लक्ष्मीकीर्त्तिविवर्धनः ।

इति योगसारामृतः ।

व्यायामं मैथुनं कीपमुष्णांबुलवर्षं रसम् ।
 दिवास्त्रप्रभमिस्थान्दि गुरुघान्धं विवर्जयेत् ॥ २२२ ॥

इति वङ्गसेने वातरक्तनिदानचिकित्साधिकारः ।

समाप्तः ॥ २५ ॥

- वर्जयेदाव्यवाते तु यतस्तै तस्य कोपनम् ॥ ११ ॥
 तस्मादत्र सदा कार्यं खेदलङ्घनरूचणम् ।
 श्याममेदः कफाधिक्यान् भारुतं नयतां शमम् ॥ १२ ॥
 यत्स्यात्कफप्रशमनं न च भारुतं कोपनम् ।
 तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
 सर्वो रूचक्रमः कार्यो स्तत्रादौ कफनाशनः ।
 पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्ना कार्या यथा क्रिया ॥ १४ ॥
 भीष्माः पुराणाः श्यामाक कोद्वयोद्दान्तशालयः ।
 जाङ्गलैरष्टतैर्मांसैः शाकैश्च लवणैर्हितैः ॥ १५ ॥
 वायसीवास्तुकारिष्ट सुनिप्रमृककूलकैः ।
 शाकैरलवणैर्युतं जीर्णशाल्योदनं भिषक् ॥ १६ ॥
 रूक्षणाद्वातकोपये चिद्रानाशार्तिसूचकः ।
 र्क्ष्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ १७ ॥
 प्रतारयेन्नतिस्त्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 तथा विशुक्ले च कफे शान्तिमुरुग्रहो ब्रजेत् ।
 गरीरबलमग्निश्च कार्ये पारक्षिता क्रिया ॥ १९ ॥
 चारमूत्रखेदांश्च रूक्षानुक्तादनानि च ।
 प्रादिह च मूत्राण्यैः करप्लफलसर्पपैः ॥ २० ॥
 वायश्चगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
 वा मूलै रघवा देवदारुणा ॥ २१ ॥
 १॥ मृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
 १६ कुर्व्या दूरुस्तम्भे सवेदने ॥ २२ ॥
 ११ सर्वपैद्यापि बुद्धिमान् ।
 २६ शिघ्रं वचावत्कनिष्पकैः ॥

अथोरुस्तम्भनिदानमाह ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्क गुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
 लोणाजीर्णं तथाऽऽयास संक्षोभस्त्रप्रजागरैः ॥ १ ॥
 सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ।
 अभिभूयेतरं दोषमूरुचेत्यतिपद्यते ॥ २ ॥
 सक्थस्थोनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणास्तिमितेन च ।
 तदास्तम्भातितेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥
 परकीया विवगुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।
 ध्यानाद्भ्रमर्दस्तैमित्यं स्तन्द्राच्छर्दयरुचिज्वरैः ॥ ४ ॥
 सयुक्तौ पादसदनं कृच्छ्रोद्वरणसुमिभिः ।
 तमूरुस्तम्भमित्याहु राव्यावातमयाऽपरैः ॥ ५ ॥
 प्राग्रूपं तस्य निद्रार्तिं ध्यानस्तिमितता ज्वरः ।
 लोमहर्षोऽरुचिच्छर्दिर्जह्वोर्वाः सदनं तथा ॥ ६ ॥
 वातशक्तिभिरज्ञाना तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
 पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्वरणं तथा ॥ ७ ॥
 जह्वोरुस्तानिरत्यर्थं शम्बुधानाहवेदने ।
 पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं नवेति मः ॥ ८ ॥
 संस्थाने पीडने गत्यां चालने शायणीश्वरः ।
 अन्यनेयौ हि संभग्ना वूरुपादौ च मन्यते ॥ ९ ॥
 यदा दाहार्तितोदात्तो वैपनः पुरुषो भवेत् ।
 कुरुस्तम्भस्तदा हन्यात् माधवेदन्यया नवम् ॥ १० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्र्जं हास्यं स्रावसमनं वृत्तिकर्मविरचनम् ।

- वर्जयेदाग्नवाते तु यतस्तै तस्य कोपनम् ॥ ११ ॥
 तस्मादत्र सदा कार्यं स्नेहलङ्घनरुचणम् ।
 ग्राममेदः कफाधिक्यान् मारुतं नयता शमम् ॥ १२ ॥
 यत्स्यात्कफप्रशमनं नच मारुतकोपनम् ।
 तत्सर्वं सर्वदा कार्यं मूकस्तम्भस्य भेषजम् ॥ १३ ॥
 सर्वो रुचक्रमः कार्यो स्तवादी कफनाशनः ।
 पद्याद्वातविनाशाय क्षत्त्रा कार्या यथा क्रिया ॥ १४ ॥
 भोज्याः पुराणाः श्यामाक कोद्वोहान्नशालयः ।
 जाड्रलैरघृतैर्मांसैः शाकैश्च लवणैर्हितैः ॥ १५ ॥
 वायनीवासुकारिष्ट सुनिपन्थककूलकैः ।
 शाकैरलवणैर्युक्तं जीर्णशाल्योदनं भिषक् ॥ १६ ॥
 रुचणाद्वातकोपये त्रिद्वानाशार्तिसूचकः ।
 स्नेहस्नेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ १७ ॥
 प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदी शीतजलां शिवाम् ।
 सरस्य विमलं शीतं स्थिरतीर्थं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 तथा विशुक्ले च कफे शान्तिमुरुग्रहो व्रजेत् ।
 शरीरवनमग्निञ्च कार्येपारक्षिता क्रिया ॥ १९ ॥
 सत्चारमूत्रस्नेदांश्च रुचानुत्सादनानि च ।
 कुर्यादिह च मूत्राब्धैः करस्त्रफलमर्पयैः ॥ २० ॥
 मूलं वायश्चगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
 पित्तमन्दस्य वा मूलै रधवा देवदाकणा ॥ २१ ॥
 क्षौद्रसर्पपवल्लीक मृत्तिकामंयुतैर्भिषक् ।
 गाढमुत्सादनं कुर्याद् दूरुस्तम्भे भवेदने ॥ २२ ॥
 दन्ती द्रवन्तीस्वरसं सर्पपैथापि बुद्धिमान् ।
 तर्कारीस्वरसं शिष्टं यचावत्सकनिम्बकैः ॥

यत्र मूलफलैस्त्रोयै स्तृणमुस्तेन सेचनम् ॥ २३ ॥

भस्मातकामृताशुण्ठी दारुपथ्यापुनर्नवा ।

पञ्चमूलीदयोग्निश्चा ऊरुस्तम्भनिवर्हणा ॥ २४ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल भस्मातकफलानि च ।

कल्कं मधुयुतं पीत्वा ऊरुस्तम्भादिमुच्यते ॥ २५ ॥

रास्त्राग्रामाकपथ्या भरिषमिसिगिवा वैलकच्चाश्वगन्धा ।

यासंछिन्नाजमोदासुमुखमतिविषा हृददारुहृत्प्लौ ।

शुण्ठीतिक्तायवानी सहचरचविकैरण्डदार्याजकर्णा ।

ऊरुस्तम्भामवातं जठररुजकटिपृथगूलान्महद्विम् ॥

वातामखासशीथान् कफपवनरुजादण्डकांश्चाशु हन्यात् ॥ २६ ॥

अन्यिकाकृष्णकण्ठानां क्वाथं क्षौद्रान्वितं पिवेत् ।

चव्ययासाग्निदारुणां कल्कं वा मधुसंयुतम् ॥ २७ ॥

त्रिफलाचव्यकटुकं अन्यिकं मधुना लिङ्गन् ।

ऊरुस्तम्भविनागाय पुरं मूत्रेण वा पिवेत् ॥ २८ ॥

लिङ्गाद्वा त्रिफलाचूर्णं क्षौद्रेण कटुकायुतम् ।

सुषामुना पिवेद्वापि चूर्णं षड्धरणं नरः ॥ २९ ॥

पिप्पलीवर्धमानं वा माक्षिकेण गुडेन वा ।

ऊरुस्तम्भे प्रगंसन्ति गण्डीरारिष्टमेव वा ॥ ३० ॥

शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्पलीमथ नागरम् ।

ऊरुस्तम्भे पिवेन्मूत्रैर्दशमूलोरसेन वा ॥ ३१ ॥

त्रिफलापिप्पलीमुस्तं चव्यं कटुकरोहिणी ।

निङ्गाद्वा मधुनाचूर्णं मूरुस्तम्भादिती नरः ॥ ३२ ॥

घृतं मौरैर्यरं दद्याद्दूरुस्तम्भे कफोत्तरे ।

दद्याच्छुण्ठीघृतं वापि वैग्नानरमयापि वा ॥

सैन्यवाद्यं हितं तैलममृताद्योऽपि गुग्गुलु ॥ ३३ ॥

कुटं श्रीवेष्टकोदीचं सरलं दारुकेसरम् ।

अजगन्धाश्वगन्धे च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥ ३४ ॥

सचौद्रं मात्रया तद् दूरस्तम्भादितः पिवेत् ॥

इति कुट्टाद्यं तैलम् ।

पलाभ्यां पिप्पलीमूल नागरादष्टकट्वरः ।

तैलप्रस्यः समो दधौ गृध्रस्थूरुपङ्क्यापङ्कः ॥ ३५ ॥

मस्रं हं दधिसंभूतं तक्रं कट्वर उच्यते ।

अष्टकट्वरतैलेऽत्र तैलं सार्षपमिष्यते ॥

पिप्पलीमूलशृण्ठयोश्च प्रत्येकं द्विपलं लतम् ॥ ३६ ॥

इत्यष्टकट्वरं तैलम् ।

इति वङ्गसेने करुस्तम्भनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २६ ॥

अध्यामवातनिदानमाह ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निचलस्य च ।

स्निग्धं भुक्तवती ह्यन्नं व्यायामश्चाथ कुर्वतः ॥ १ ॥

वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।

तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितो ह्यन्नजो रसः ।

स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥

जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवम् ।

ध्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥

अजीर्णाद्योरसोजातः संचितः संक्रमेण वै ।

आमरुंक्षां सल्लभते शिरोगात्ररुजाकरः ॥ ५ ॥
 युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
 स्तब्धश्च कुरुते गात्र मामबातः स उच्यते ॥ ६ ॥
 भङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा भालस्यं गौरवं ज्वरः ।
 अपाकः शूनताङ्गानां मामबातस्य सचक्षणम् ॥ ७ ॥
 सकष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
 हस्तापादशिरोगुल्फ त्रिकजानूरुसन्धिषु ॥ ८ ॥
 करोति सरुजं शीथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
 मदीयो रुजतेऽत्यर्थं व्याविह इव हृदिकैः ॥ ९ ॥
 जनयेत् सोग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
 उत्साहहानिवैरस्यं दाहश्च बहुमूत्रताम् ॥ १० ॥
 कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्रा विपर्ययम् ।
 छट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्गुहं विड्ढिवन्धनम् ॥ ११ ॥
 जाड्यान्वक्लृप्तमानाहं कटांशान्यानुपद्रवान् ॥ १२ ॥
 पित्ताक्षदाहरागश्च सशूलं पवनानुगम् ।
 स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिमेत् ॥ १३ ॥
 एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
 सर्वदेहचरः शीथः सकष्टः सान्निपातिकः ॥ १४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सहनं स्वेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
 विरेचनं स्नेहनञ्च वक्ष्याम्याममारुते ॥ १५ ॥
 रुचः स्वेदो विधातव्यो धातुकापुटकैस्तथा ।

उपनाहाय कर्त्तव्या स्तेऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ १६ ॥

आमवाताभिभूताय पीडिताय पिपासया ।

पञ्चकोलेन संसिद्धं पानीयं हितमुच्यते ॥ १७ ॥

शष्कमूलकयूपस्तु यूषं वा पाच्यमौलिकम् ।

रसकं काञ्चिकं वापि शण्डिचूर्णावचूर्णितम् ॥ १८ ॥

सौवीरं खिन्नवासर्पाकं तथा तिक्तफलानि च ॥ १९ ॥

वास्तूकश्याकं सारिष्टं श्याकं पौनर्नवं हितम् ।

पटोलं गोक्षुरश्चैव वरुणं कारवेणकम् ॥ २० ॥

यवान्नं कोरदूषान्नं पुराणं शालिषट्ठिकम् ।

लावकानां तथा मांसं हितं तक्रेण संस्कृतम् ॥ २१ ॥

हितं च यूषं कौलुत्थं कालापयणकस्य च ।

रुच्यं दद्याद्यथा सात्म्यं मामवातं हितं च यत् ॥ २२ ॥

शतपुष्पावचाविश्वं शतदंष्ट्रावरुणत्वचः ।

पुनर्नवा संदेवाङ्गं शठीमुण्डितिकाः समाः ॥ २३ ॥

प्रसारणी च तर्कारी फलश्चे मदनस्य च ।

शुक्लकाञ्चिकपिष्टाय सुखीष्णालिपने हिताः ॥ २४ ॥

अहिंस्त्राकेमुकामूलं शिशुवल्मीकमृत्तिका ।

भूवपिष्टैश्च कर्त्तव्यं मुपनाहं प्रलेपनम् ॥ २५ ॥

चित्रकं कटुका पाठा कलिङ्गातिविषामृताः ।

देवदारुवचासुस्ता नागरातिविषामृताः ॥

पिवेदुण्याम्बुना नित्यं मामवातस्य भेषजम् ॥ २६ ॥

शठीशुण्डरभया चोद्या देवाङ्गातिविषामृता ।

कषायमामवातस्य पाचनं रूचभोजनम् ॥ २७ ॥

रास्त्रां गुडूचीमैरण्डं देवदारुमहौषधम् ।

पिवेत् सर्वाङ्गिके वाते सामे सन्ध्यस्थिमज्जगे ॥ २८ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरै ।

कथितं वारितत्पेय माम्बातनिवर्हणम् ॥ २८ ॥

शटीविश्वौषधी कल्क वर्षाभूकाथसयुतम् ।

सप्तरात्र पिवेज्जन्तु रामबातविनाशनम् ॥ २९ ॥

रास्त्रासुतारग्वधदेवादारु त्रिकण्टकैरगुणनर्नवानाम् ।

क्वाथ पिवेन्नागरचूर्णमिन्द्र जङ्घोरुपार्श्वत्रिकण्टशूलै ॥ ३० ॥

आमबाते कणायुक्तं दशमूलोजल पिवेत् ।

खादेद्वाप्यभया विस्त्र गुडूर्वी नागरेण वा ॥ ३१ ॥

चिबकेन्द्रयवापाठा कटुकातिविषाभया ।

आमाशयोत्थवातघ्न चूर्णं येयं सुखाब्जुनः ॥ ३२ ॥

पुनर्नवास्तथाशुण्ठी यताह्वाहहदारुकम् ।

शटीसुण्डतिकाचूर्णं मारणालेन पाययेत् ॥

आमबातं निहन्त्याशु गृहसोमुद्वतामपि ॥ ३३ ॥

इति पुनर्नवादि चूर्णम् ।

कर्पं नागरचूर्णस्य काष्ठिकेन पिवेत् सदा ।

आमबातप्रथमन कफवातहरं परम् ॥ ३४ ॥

पञ्चमूलकचूर्णन्तु पिवेदुष्णं न वारिणा ।

मन्दाग्निशूलगुल्मश्च कफारोचकनाशनम् ॥ ३५ ॥

आमबातगजेन्द्रस्थ शरीरवनचारिणः ।

एक एव निहन्त्याशु छोरण्डस्त्रेहकेसरी ॥ ३६ ॥

एरण्डतैलयुक्ता हरतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ।

आमनिनार्तियुक्तो गृहसो वृद्धारदितो नियतम् ॥ ३७ ॥

आरग्वधस्य घवाणि भट्टानि कटुतैलतः ।

आमघ्नानि नरं कुर्यात् सूपभक्तावृतानि च ॥ ३८ ॥

अथ कटिग्रहलक्षणमाह ।

वायुः कट्याश्रितः शुद्धः सामो वा जनयेद्वज्रम् ।
कटिग्रहः स एवोक्तः पट्टुः सक्थिद्वयाश्रितः ॥ ४० ॥

—०—

तस्य चिकित्सांचाह ।

गण्ठीगोक्षुरकः कायः प्रातः प्रातर्निपेक्षितः ।
सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥ ४१ ॥
यवक्षारसमायुक्तो मूत्रकृच्छविनाशनः ॥ ४२ ॥
दशमूलीकपायेण पिपेदा नागराभसा ।
कुक्षिवस्ति कटीशूले तैलमैरण्डसम्भवम् ॥ ४३ ॥
मंहोपधगुडूथोस्तु क्षायं पिप्पलीसयुतम् ।
पिवेटामे सरुकोष्ठे कटीशूलेयि शेषतः ॥ ४४ ॥
विशोध्यै रण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत् ।
तत्पायसं कटीशूले गृध्रन्यां परमोपधम् ॥ ४५ ॥
शुकतरुवल्कलसहितं गोमूत्रं स्थापितं तु सप्तारहम् ।
द्विगुवचागतपुष्पामैन्धवयुक्तेन तेनाथ ॥ ४६ ॥
तत्पुटकेन च हन्यात् कटीरुजं दारुणं पुंसाम् ।
ग्राममेदो वृद्धिभवान् विकारांश्चानिलोज्ज्वान् ॥ ४७ ॥
अमृतानागरगोक्षुरं मुण्डतिकावरुणकैः क्षतं चूर्णम् ।
मस्रवारणालपीत सामानिलनाशनं स्यात्तम् ॥ ४८ ॥
इत्यमृताद्यं चूर्णम् ।

रास्त्रैरण्डयताबरीमहचरादु.म्यर्शवासाभृता
देवाक्षातिविषाभयाघनशठीशुण्ठीकपायः क्षतः ।

पीतः सौरुवुतैल एष विहितः सामे सशूलेऽनिले
कथूरुत्रिकपार्श्वपृष्ठजठरे कोष्ठे च वातार्त्तिजित् ॥ ४८ ॥

इति क्षमुराद्यादिः ।

रास्त्रावातारिमूलश्च वासकः सदुरालभः ।

शठीदारुवलासुस्तं नागरातिविषाभया ॥ ५० ॥

श्वदंष्ट्राध्याधिघातय मिसिधान्यं पुनर्नवा ।

अश्वगन्धामृताक्षण्या हृददारुशतावरी ॥ ५१ ॥

वचासहचरा चैव चविकावृद्धतीक्ष्णम् ।

समभागान्वितैरेतै रास्त्राविगुणभागिकैः ॥ ५२ ॥

कपायं पाययेत् सिद्ध मष्टभागावशेषितम् ।

शुण्ठीचूर्णसमायुक्तं माभाद्येन युतं तथा ॥ ५३ ॥

अलवुपादिसंयुक्तं मूजमोदादिना तथा ।

यथादोषं यथा व्याधिः प्रक्षेपं कारयेद्वियक् ॥ ५४ ॥

सर्वेषु वातरोगेषु सन्धिमज्जगतेषु च ।

कुक्षके वामने चैव पक्षाघाते तथादिते ॥ ५५ ॥

जानुजङ्घास्त्रिपीडासु गृध्रपक्षाश्च हनुप्रहे ।

प्रशस्तवातरक्ते स्यादुरुस्तम्भे तथाऽर्शसि ॥ ५६ ॥

विश्राचीगुल्महृद्रोग विषूचीकोष्ठशोषके ।

अन्त्रहृदौ शोषदे च योनिशुकामये तथा ॥ ५७ ॥

पुंसां भेदगते रोगे स्त्रीणां वन्ध्यामयेपि च ।

योयितां गर्भदं मुग्यं नास्यस्य परमं क्वचित् ॥ ५८ ॥

सर्वेषां पाचनानान्तु श्रेष्ठमेतद्वा प्राचनम् ।

महारास्त्रादिको नाम्ना प्रजापतिविनिर्मितः ॥ ५९ ॥

इति महारास्त्रादिः ।

रास्त्राविश्वविडङ्गानि रुक्कत्रिफला तथा ।

दशमूल पृथक् श्यामा काथो वातामयापहः ॥ ६० ॥

अर्द्धावभेदके चाण्डे अर्दिते वातखञ्जके ।

नेत्ररोगे शिरःशूले ज्वरापस्मारयोस्तथा ॥

मनोभ्रंशे च विविधे कथितञ्च सुखप्रदम् ॥ ६१ ॥

इति रास्त्रादशमूलकायः ।

अलम्बुधागोक्षुरकत्रिफलानागरास्तथा ।

यथोत्तरं भागवृद्ध्या श्यामां चूर्णञ्च तत्समम् ॥ ६२ ॥

पिवेन्मस्तु सुरातक्र काञ्जिकोष्णोदकेन वा ।

शाम्बातं जयत्वाश्च रक्तपित्तं सशोणितम् ॥ ६३ ॥

त्रिकजानूरुसन्ध्यस्थि ज्वरारोचकनाशनम् ।

अलंबुधादिकं चूर्णं रोगानीकविनाशनम् ॥ ६४ ॥

हरोतक्यक्षधात्रीभिः प्रसिद्धा त्रिफला क्रमात् ।

प्रत्येकं तेन वा युञ्ज्यात् भागवृद्धिर्यथोत्तरम् ॥ ६५ ॥

इत्यलंबुधाद्यं चूर्णम् ।

शाम्बारास्त्रागुडूची च शतावरी मञ्जीषधम् ।

शतपुष्पाश्वगन्धा च हृषुषा वृद्धदारुकम् ॥ ६६ ॥

यवानो चाजमोदा च समभागानि कारयेत् ॥

सूक्ष्मचूर्णमिदं कृत्वा विडालपदकं पिवेत् ॥ ६७ ॥

कटीशर्षं गृध्रसीञ्च मन्थास्तम्भं हनुप्रहम् ।

ये च कायगता रोगा सर्वांस्तांश्च प्रणाशयेत् ॥ ६८ ॥

चूर्णमाभादिनामेदं सर्ववातविकारनुत् ॥

इत्याभादिचूर्णम् ।

अलम्बुधागोक्षुरकं गुडूचीवृद्धदारुकम् ।

पिप्पलीविहतासुस्ता वरुणं च पुनर्व्ववम् ॥ ६९ ॥

त्रिफलानागरक्षैव सूक्ष्मचूर्णानिकारयेत् ।

मस्त्वारणालतक्रेण पयो मांसरमेन वा ।

आमवातं जयत्वाशु श्लेष्मयशुं सन्धिसंस्थितम् ॥ ७० ॥

इत्यलम्बुपाद्यं चूर्णम् ।

माणिमन्थस्य भागो द्वौ यवान्धास्तावदेव तु ।

भागास्त्रयोऽजमोदाया नागराङ्गागपञ्चकम् ॥ ७१ ॥

दश द्वौ च हरीतव्याः श्लेष्मचूर्णोक्तं शुभम् ।

मस्त्वारनालतक्रेण सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ ७२ ॥

पीतं जयत्यामवातं गुल्महृदस्तिजान् गदान् ।

मोहानं हन्ति शूलादी नानाहं गुदजानि च ॥ ७३ ॥

विबन्धं जाठरान् रोगान् तथा वै हस्तपादजान् ।

धातानुलोमनमिदं चूर्णं वैश्वानरं स्मृतम् ॥ ७४ ॥

इति वैश्वानरं चूर्णम् ।

पुष्ट्यर्थं पयसासाध्यं दध्नाविण्मूत्रसप्रहे ।

दोषनार्थं मतिमता मस्तुना वा प्रकीर्तितम् ॥ ७५ ॥

सर्पिर्नागरकल्केन सौवीरकचतुर्गुणम् ।

सिद्धमग्निकरं श्रेष्ठं मामवातहरं परम् ॥ ७६ ॥

इति गुण्ठीघृतम् ।

नागरकायकल्काभ्यां घृतप्रस्थे विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन तेनाय केवलेन जलेन वा ॥ ७७ ॥

वातश्लेष्मप्रशमनं मग्निसन्दीपनं परम् ।

नागरं घृतमित्युक्तं कटीगूनामनाशनम् ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयगुण्ठीघृतम् ।

हिङ्गुप्रिकटुकां चध्यं मानिमन्थं तथैव च ।

कलकान् कृत्वा पृथक् सर्वान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७८ ॥

आरनालादकं दत्वा तत्सर्पिर्जाठरापहम् ।

शूलं विबन्धमानाह मामवातं कटिग्रहम् ॥

नाशयेद् ग्रहणीदोषं मन्दाग्नेर्दीपनं परम् ॥ ८० ॥

इति काष्ठीकाद्यं घृतम् ।

शृङ्गवेरं यवक्षाथं पिप्पलीमूल पिप्पली ।

सचय्यं चित्रकं हिंगु माण्डिमन्यं तथैव च ॥ ८१ ॥

कलकं कृत्वा तु भूतिमान् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

आरनालादकं दत्वा तत्सर्पिर्जाठरापहम् ॥ ८२ ॥

शूलं विबन्धमानाह मामवातं कटिग्रहम् ।

नाशयेद् ग्रहणीरोगं भग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८३ ॥

इति शृङ्गवेराद्यं घृतम् ।

पिवेहिन्दुघृतं वापि धान्वन्तरमवापि वा ।

महाशृण्ठीघृतं चैव सामवाते पुनः पुनः ॥ ८४ ॥

यत्किञ्चित्ते खनं सर्पिर् दीपनं पाचनञ्च यत् ।

तत्सर्वमामवातेषु योज्यं वा भस्तुना घृतम् ॥ ८५ ॥

अजमोदमरिचपिप्पलीविडङ्ग सुरदारुचित्रकशताह्वा ।

सैन्धवपिप्पलीमूलं भागा नवकस्य पलिकाः स्युः ॥ ८६ ॥

शृण्ठीदशपलिका स्यात् पलानि तावन्ति वृद्धदारुस्य ।

अभयापलानि पञ्च तच्चूर्णं कारयेच्छूलाम् ॥ ८७ ॥

समगुडबटकानदत्तं यूर्णं वा कोष्णवारिणा पिबतः ।

नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रम् ॥ ८८ ॥

विपूचिकाप्रतिभूनी भूनीहृद्रोगाः शृङ्गसी चोग्रा ।

कटिबन्धिगुदस्फुटनं चैवास्थिजङ्घयोस्तोत्रम् ॥ ८९ ॥

शययुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्ये ज्ञामवातसंभूताः ।

सर्वे प्रयान्ति नाशं तम इव सूर्यांशुविज्वस्तम् ॥ ८० ॥

क्षुब्धो धनमारोग्यं स्थिरतरुणं बलीयलितनाशनञ्च ।

कुरुते सतताभ्यासाद् गुणानन्वांस्तथा सुबहन् ॥ ८१ ॥

इत्यजमोदादिवटकः ।

चित्तकं पिप्पलीमूलं यवानोकारवी तथा ।

विडङ्गमजमोदा च जीरकं सुरदारु च ॥ ८२ ॥

चव्यैलासैन्धवं कुष्ठं रास्त्रागोक्षुरधान्यकम् ।

त्रिफलासुस्तकं व्योषं त्वगुशीर यवाघजम् ॥ ८३ ॥

तानीशपत्रं पत्रञ्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रञ्च गुग्गुलुः ॥ ८४ ॥

समर्थसर्पिषागाढं क्षिप्ते भाण्डे निधापयेत् ।

ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि ॥ ८५ ॥

योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।

आमवाताब्धवातादीन् कृमिदुष्टव्रणानि च ॥ ८६ ॥

ग्रीवगुल्मीदरानाह दुर्नामानि विनाशयेत् ।

अग्निञ्च कुरुते दीप्तिं तेजोहृदिवल तथा ॥

वातरोगान् जयत्येष सन्धिमज्जागतानपि ॥ ८७ ॥

इति योगराजगुग्गुलुः ।

नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य पलविंशतिः ।

क्षीराटकसमायुक्तं खण्डस्थार्धशतं घनम् ॥ ८८ ॥

व्योषत्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलम् ।

निदध्याचूर्णितं तत्र खादेदग्निवत्सं प्रति ॥ ८९ ॥

आमवातप्रशमनं घनपुष्टिविवर्धनम् ।

वक्ष्यमायुष्यमोजस्यं बलीयलितनाशनम् ॥ ९० ॥

इति शण्डीखण्डः ।

पलं शतं रसोनस्य तिलस्य कुडव तथा ।
 हिंगुनिकटुर्कं चारौ द्वौ पञ्चलवणानि च ॥ १०१ ॥
 शतपुण्या तथा कुष्ठं पिप्पलीमूलचित्रकी ।
 अनमोदायवानी च धान्यकश्चापि बुद्धिमान् ॥ १०२ ॥
 प्रत्येकञ्च पलश्चैषां श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ।
 घृतं भाण्डे दृढे चैव स्थापयेद्दिनपौडश ॥ १०३ ॥
 प्रक्षिपेत्सैलमानीय प्रस्थाह्वं काञ्चिकस्य च ।
 खादित्कर्पप्रमाणन्तु तोयं मद्यं पिवेदनु ॥ १०४ ॥
 आमवाते तथा वाते सर्वाङ्गैः काङ्गसंस्थितैः ।
 अपस्मारेऽनली मन्दे श्वासे कासे गरेषु च ॥ १०५ ॥
 सोन्मादे वातभग्ने च शूले जन्तुषु शम्यते ।

इति रसोनपिण्डः ।

प्रसारिण्या रसे सिद्धं तैलमैरण्डजं पिवेत् ।
 सर्वदोषहरश्चैव कफरोगहरं परम् ॥ १०६ ॥

इति प्रसारिणीतैलम् ।

द्विपञ्चमूलीनिर्यासं फलदध्यान्नकाञ्चिकैः ।
 तैलं कव्यूरुपाश्चात्तिं कफवातामतद्गदान् ॥ १०७ ॥
 हन्ति वस्तिप्रदानेन करोत्यग्निबलमहत् ॥ १०८ ॥
 इति द्विपञ्चमूलाद्य तैलम् ।

सैन्धवं त्रेयसीराक्षा शतपुण्यायवानिका ।
 स्वर्जिकामरिचं कुष्ठं शुण्ठी सौवर्चलं विडम् ॥ १०९ ॥
 वचानमोदानरणं पौष्करं मधुकं कणा ।
 एतान्यर्धपलाशानि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ११० ॥
 प्रस्थमेरण्डतैलस्य प्रस्थं स्वाच्छतपुष्पजम् ।
 काञ्चिकं द्विगुणं दत्त्वा मस्तु च द्विगुणं तथा ॥ १११ ॥

एतत्समृद्धसंभारं शनैर्महग्निना पचेत् ।

सिद्धमेतत्प्रयोक्तव्यं मामवातहृत् परम् ॥ ११२ ॥

पानाभ्यञ्जनवस्त्रौ च कुरुतेऽग्निबलं मृगम् ।

वातार्त्तिवद्गणे शस्तं कटीजानूरुसन्धिजे ॥ ११३ ॥

शूले हृत्पार्श्वजे चैव वातश्लेष्मनिपीडिते ।

वाह्यायामार्दितानाहं च्छन्सहस्रिनिपीडिते ॥

अन्याद्यानिलजान् रोगा व्याश्रयत्याशुदेहजान् ॥ ११४ ॥

इति वृद्धसैन्यवादितात्मम् ।

स्वल्पप्रसारणीतैलं तैलं वा सैन्यवादिकम् ।

दशमूल्यद्वयतैलेन वस्तिदानं प्रशस्यते ॥ ११५ ॥

तैलस्य द्विपलं दद्यात् काष्ठीकस्य चतुष्पलम् ।

दशमूलरसं मूत्रं पृथक् पञ्चपलानि च ॥ ११६ ॥

वचामदनयद्वाह्या शताह्वाकुटसैन्यवैः ।

पिप्पल्यतिविषामुस्ता रास्त्राकटफलपौष्करैः ॥ ११७ ॥

अक्षाशिकैश्च तत्सर्वं मन्ययीत विचक्षणः ।

प्रस्थार्धं प्रथमं देयो वस्तिभिरविशद्वितः ॥ ११८ ॥

द्वितीये च तृतीये च वर्जयेत्तद्वत्तद्वयम् ।

सर्ववातविकारैश्च मोहे चाहयणामये ॥ ११९ ॥

कुक्षौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु जानुजङ्घाकटोपदे ।

विबन्धानाहं रोगेषु शर्कराश्मरोपीडिते ॥ १२० ॥

भग्नास्थिपृष्ठभावेऽपि पिष्टितेषु चतेषु च ।

एतन्निरुहव्याघ्रो निरायासो महागुणः ॥ १२१ ॥

इति निरुहः ।

दधिमत्यं गुडचीरं पीतकीमापपिष्टकम् ।

वर्जयेदामवातार्त्ता मांसमानूपजश्च यत् ॥ १२२ ॥

अभिस्यन्दिकराये च ये चान्ये गुरुपिच्छलाः ।

वर्जनीयाः प्रयत्नेन आमपीडादितैर्नरैः ॥ १२३ ॥

शोकाक्षेपकसंकोचस्तन्मश्वयथुकम्पनम् ।

हनुप्रहार्दितं खण्डं पांगुल्यं सुप्तवातता ॥ १२४ ॥

मन्थिच्युतिः पर्यभेदो भेदो मज्जास्थिजा गदाः ।

एते स्थानस्य गाम्भीर्यात् मिध्येषु र्यवतो नवाः ।

तस्माज्जयेन्नवान्येव सुभिषक् निरुपद्रवान् ॥ १२५ ॥

इति बह्वसिने आमवातनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २७ ॥

—०—

अथ शूलनिदानमाह ।

दोषैः पृथक् समस्तामहन्तैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

मयंवेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

ध्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।

कलायमुक्ताढकिकोरनूपादत्यर्थरक्षाध्यगनाभिघातात् ॥ २ ॥

कपायतिक्तातिविस्तृङ्गान् विरुद्धवज्ररुक्गुल्मगाकात् ।

विट्गुल्ममृवानिनयगगीधाच्छोकीपयादादतिभाष्यद्वाध्यात् ॥ ३ ॥

वायुः प्रहृष्टो जनयेद्दिशूलं हृत्पाग्रं पृष्टविकर्कसिद्धिं ।

जीर्णं प्रदोषे च घनागमे च शीते च कीपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥

मुदुर्मुह्योपगमप्रकोपौ विद्यातमस्तम्भनमोदभेदैः ।

संभेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः सिग्धात्रभोज्यैश्च मर्म प्रयानि ॥ ५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वमनं लङ्घनं स्वेदः पाचनं फलवर्त्तयः ।

चारचूर्णानि गुटिका शस्यते शूनशान्तये ॥ ६ ॥

विज्ञायवातशूलन्तु सु हस्वेदैरुपाचरेत् ।

पायसैः कृशरापिण्डैः सिग्धैर्वा पिशितोत्कटैः ॥ ७ ॥

आशुकारो हि पवनस्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥ ८ ॥

विल्वै रण्डतिलैः कृत्वा गुटिकामन्तपेपिताम् ।

घातशूलोपशान्त्यर्थं प्रमृज्यादुष्ण्या तथा ॥ ९ ॥

तिलैश्च गुटिकां कृत्वा भ्रामयेज्जठरोपरि ।

गुटिकाशमयत्याशु शूलस्यैव सुदुस्तरम् ॥ १० ॥

नाभिलेपाज्जयेच्छूलं मदनः काञ्चिकान्वितः ।

जीवन्तीमूलकण्ठो वा सतैलः पार्श्वशूलहा ॥ ११ ॥

वातात्मकं हन्त्यचिरेण शूलं सुं हेन युक्तस्तु कुलित्ययूपः ।

ममैन्धवो व्योषयुतः सलावः सङ्घिगुसौवर्चलदाङ्गिमसाव्यः ॥ १२ ॥

बलापुनर्नवैरण्डं वृहतीद्वयगोक्षुरम् ।

सङ्घिगुलवणीपेतं सद्यो वातरुजापहम् ॥ १३ ॥

इति बलादिचूर्णम् ।

तस्य रुक्मभयाङ्गिं पौष्करं लवणत्रयम् ।

पिवेद्यपांशुना वात शूलगुल्मापतन्मकी ॥ १४ ॥

इति तंपुरादिचूर्णम् ।

हिंम्वस्त्रकण्ठासलकं यवानो चौराभयासैधतुस्यभागम् ।

चूर्णं पिवेद्धारुणिमण्डमित्रं शूले प्रवृद्धेऽनिलजे शिवाय ॥ १५ ॥

विश्वमैरण्डजं मूलं काययित्वा जलं पिवेत् ।

मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ।

परिपूर्णानि तोयेन शूलस्योपरिनिक्षिपेत् ॥ २६ ॥

विरेचन पित्तहरं च शस्तं रसश्च शस्तः शशलावकानाम् ।

सतर्पणं लाजमधूपपत्रं योगाः सुशीतामधुसंप्रयुक्ताः ॥ २७ ॥

शतावरीसयध्याह्वा वाय्वालकुशगोक्षुरैः ।

शृतशीतं पिबेत् तोयं सचौद्रगुडशर्करम् ।

पितामृन्दाहशूलघ्नं सद्योदाहज्वरापहम् ॥ २८ ॥

धात्रप्रारम विदार्या वा वायन्ती गोस्तनाम्बु वा ।

पिबेत् सशर्करं सद्यः पित्तशूल निपूदनम् ॥ २९ ॥

विपलारग्वधकाथं सचौद्रं शर्करान्वितम् ।

पाययेद्रक्तपित्तार्तं दाहशूलनिवारणम् ॥ ३० ॥

छर्द्यां ज्वरे पित्तभवे च शूले धोरे विदाहो दृषितेऽतिमात्रम् ।

यवस्य पेयां मधुना विमिश्रां पिबेत् सुशीतां मनुजः दृष्टार्थी ॥ ३१ ॥

शतावरीरमं चौद्र युक्तं प्रातः पिबेन्नरः ।

दाहशूलोपशान्त्यर्थं सर्वपित्तामयापहम् ॥ ३२ ॥

वृद्धर्त्या गोक्षुरैरण्डकुशकाशेक्षुवालिङ्काः ।

पीताः पित्तभवं शूल सद्योहन्युः सुदारुणम् ॥ ३३ ॥

प्रलिङ्घ्यात्पित्तशूलघ्नं धात्रीचूर्णं समाक्षिकम् ।

सगुडाहतमिश्रावा शूलं हन्यादहरीतकी ॥ ३४ ॥

कुशादिमूलयध्याह्नैः क्षीरमर्द्धोदके शृतम् ।

रक्तपित्तोपशमनं वेदना क्षीपशान्त्यति ॥ ३५ ॥

कुशादिमूलारुणपञ्चल्लक्ष्मण शतावरीकोमलकांबुमाधितम् ।

वृत्तपयम्युष्णपित्तशूलजित् मिता मधूकारुणकल्लमाधितम् ॥ ३६ ॥

कुशाद्य वृत्तम् । इति पित्तशूलम् ।

अथ श्लेष्मशूलमाह ।

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारै-
मांसैश्चुपिष्टहृगरातिलशङ्कुलीभिः ।
अन्यैर्धलासजनकैरपि हेतुभिश्च
श्लेष्माप्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥ ३७ ॥
हृत्तासकाससदनारुचिसंप्रसेकै-
रामाशयेस्तिमितकोटशिरोगुरुत्वैः ।
भुक्ते सदैव हि रुजं कुर्वतेऽतिमात्रम्
सूर्योदये च शिशिरे ह्यसुमागमे च ॥ ३८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

संस्त्रेयकोष्णसञ्चार सक्तुतक्रैस्तथापरैः ।
प्रक्षाल्य कफशूलार्ते मयश्चमुपवासयेत् ॥ ३९ ॥
शाल्यद्रव^१ जाङ्गलं मांसं सारिष्टं कटुक रसम् ।
मद्यानि जीर्णगोधूमं कफशूले प्रयोजयेत् ॥ ४० ॥
लवणत्रयसयुक्तं पञ्चकोलकरामठम् ।
सखोष्णं नान्द्रुना पानं कफशूले प्रदापयेत् ॥ ४१ ॥
श्लेष्मशूलहरा पेया पञ्चकोलेन साधिता ॥ ४२ ॥

व्याघ्रो ससिंहीफनविल्वमूलं शिलोद्भव गोक्षुरकश्च तुल्यम् ।
एरडमूलं द्विगुणं च पक्त्वा पिवेद्यवचारयुतं कपायम् ॥ ४३ ॥
हृत्कुचिपाश्चानुगत निहन्त्या च्छूलं नराणां कफजं प्रहृदम् ।
इति श्लेष्मशूलम् ।

१ अरिष्टं मेपजवारि कायसाध्यमरिष्टम् ।

अथ द्वंद्वजं त्रिदोषजं च शूलमाह ।

त्रिदोषलक्षणेरेतैर्विद्याच्छूलं त्रिदोषजम् ॥ ४४ ॥
 सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवश्च शूलम् ।
 सुकष्टमेनं विषवज्जकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ४५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शङ्खचूर्णं सलवणं सहिगुब्धोपसंयुतम् ।
 उष्णोदकेन तत्पीतं शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४६ ॥
 गोमूत्रसिद्धं मंडूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतम् ।
 विलिङ्गन्मधुसर्पिभ्यां शूलं हन्ति त्रिदोषजम् ॥ ४७ ॥
 विदारोदाडिमरसः सव्योपलवणान्वितः ।
 चौद्रयुक्तो जयत्याशु त्रिदोषप्रभवां रुजम् ॥ ४८ ॥
 एरण्डफलमूलानि वृद्धतीक्ष्णगोक्षुरम् ।
 पर्णिन्यः महदेवी च सिंहपुच्छीक्षुवाल्मीका ॥ ४९ ॥
 सुखैरेतैः शृतं तीक्ष्णं यवचारयुतं पिबेत् ।
 पृथग्दोषप्रभवं शूलं हन्यात्सर्वं भवं तथा ॥ ५० ॥
 इत्येरण्डादशकः काथः । इति त्रिदोषशूलम् ।

—०—

अथामशूलमाह ।

षटोपहृत्तासवमीगुरुत्वं स्तौमित्यमानाह कफप्रसेकैः ।
 कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं भग्नोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥ ५१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी ।
 सेव्यमामह्वर सर्वं यद्यदग्निविवर्द्धनम् ॥ ५२ ॥
 चित्रकग्रन्थिकैरण्ड शुण्ठीधान्यजलैः शृतम् ।
 शूलानाह विबधेषु सहिगुविड़सैन्धवम् ॥ ५३ ॥
 एरंडविल्ववृद्धतोदयमातुलुङ्ग
 पापाणभित्तिकटसूलकृतः कषायः ।
 सक्षारहिंशुलवणोरुचुतैलमियः
 शोण्यसमेद्रहृदयस्तनुरुक्षुपेयः ॥ ५८ ॥
 इत्येरण्डसप्तकः कषायः ।

अथ शूलस्थानमाह ।

आतात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम् ।
 नाभिकुक्षो कफसन्निहृष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् ॥ ५८ ॥
 बस्तौ हृत्कण्ठपार्श्वेषु सशूलः कफवातिकः ।
 कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु सशूलः कफपैत्तिकः ॥
 दाहज्वरकरो घोरो विघ्नो यो वातपैत्तिकः ॥ ६० ॥
 एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।
 सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युषद्रवः ॥ ६१ ॥
 निगृह्यमारुतं श्लेष्माकुचिपार्श्वव्यवस्थितः ।
 साधानाटोपसरुद्धः सूचोभिरिव निस्तुदन् ॥ ६२ ॥
 उच्छसित्येव वक्त्रेण नवान्नमभिनन्दति ।
 न च निद्रामुपैत्येव पार्श्वशूलः प्रकीर्तितः ॥ ६३ ॥
 प्रकुप्यति यदा कुक्षो वङ्गिमाक्रम्यमारुतः ।

तदास्य भोजनं भुक्तं वातस्तब्धं न पच्यते ॥ ६४ ॥
 उच्छ्वसव्रतिमात्रेण शूलेनाऽऽह्वयते सुङ्गः ।
 शयनेनासने चैव तिष्ठन्तो लभते सुखम् ॥
 कुचिशूल इति ख्यातो वाताद्रामममुद्रवात् ॥ ६५ ॥
 कफपित्तावरुदस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ।
 हृदिस्थं कुरुते शूल सुच्छासारोधनं यरम् ॥ ६६ ॥
 हृच्छूल इति सख्यातो रसमारुतकोपतः ॥ ६७ ॥
 सरोधात् कुपितो वायुवस्त्रिं संभृत्यतिष्ठति ।
 वस्तिवद्वर्णनाडीषु ततः शूलोऽस्य जायते ॥
 बिस्मृज्वातसंरोधो वस्तिशूलः ससंज्ञितः ॥ ६८ ॥
 नाभ्यां बह्वण्णार्खेषु कुक्षौ मेढ्रानुबन्धकः ।
 मूत्रमाहृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः समारुतात् ॥ ६९ ॥
 वायुः प्रकुपितो यस्य रुचाहारस्य देहिनः ।
 वातान् रुण्धि कोष्टस्यः मन्दीकृत्य तु पावकम् ॥ ७० ॥
 शूलं संवनयन् शीघ्रं स्रोत आहृत्य मारुतः ।
 दक्षिणं यदि वा वामं कुचिमादायजीर्यते ॥ ७१ ॥
 सर्वत्र वर्धते क्षिप्रं भ्रमविःश्वामघोपवत् ।
 पिपासावर्धतेऽतोय भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥ ७२ ॥
 उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति ।
 बिट्शूलमेतज्जानीया द्विपक्व परमदारुणम् ॥ ७३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रमोनं मद्यसंमिश्रं पिबेत्प्रातः प्रकाहितः ।
 वातश्लेष्मकृतं शूलं निहन्त्याह्निदीपनम् ॥ ७४ ॥

क्षीरोदकं पिवेत्तत्र पिप्पल्या सगुडान्वितम् ।

कुक्षिशूलं जयत्वृग् ये च वातकफोद्भवाः ॥ ७५ ॥

पटोलत्रिफलारिष्टैः शृतं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।

पित्तश्लेष्मत्वरुद्धिं दाहशूलोपशान्तये ॥ ७६ ॥

पित्तजे कफजे वापि या क्रिया कथिता पृथक् ।

एकीकृत्यप्रयुञ्जीत तां क्रियां कफपित्तजे ॥ ७७ ॥

निदग्धिकावृहत्पौ च कुशकाग्नेच्छुङ्गालिका ।

श्वदंष्ट्रैरण्डमूलानि वारिणा सह पाचयेत् ॥

पिवेत्सर्कराक्षौद्रं शूले पित्तानिलात्मके ॥ ७८ ॥

इति हृन्वजं शूलम् ।

हिङ्गुसौवर्चलं पथ्या विडसैन्धवंतुम्बुरु ।

पौष्करं च पिवेच्चूर्णं दशमूलीयवाग्भसा ॥ ७९ ॥

पाण्डुहृत्कटिपृष्ठानां शूले तन्द्रापतानके ।

श्लेष्मणोत्थे प्रसेके च गलरोगे च शस्यते ॥ ८० ॥

इति हिङ्वादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।

यवानो च यवक्षारं विडङ्गं नागरं वचा ॥ ८१ ॥

त्रिवृत्तिगुणितं चूर्णं रुतैस्तैलसमन्वितम् ।

उष्णांबुना च तत्पियं गुल्मे वातकफात्मके ॥ ८२ ॥

उदरिषु विवस्त्रे च वातविष्णुवरितसाम् ॥ ८४ ॥

इति वृहत्तुम्बुर्वादिचूर्णम् ।

तुम्बुरुण्यभयाहिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।

पिवेद्यवांबुनावातं गुल्मशूलापतन्त्रकी ॥ ८५ ॥

विष्णोरुवूकदशमूलयवाग्भसा च

द्विचारहिङ्गुलवणत्रयमुष्कराणाम् ।

चूर्णं पिवेद्दृढदृष्टकटिग्रहाम-

पक्वाशयार्त्तिभृशरुग्ज्वरगुल्मशूली ॥ ८६ ॥

इति विख्यादिचूर्णम् ।

चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानां

शण्ठावुना कफसमोरणसम्भवासु ।

हृत्पार्श्वपृष्ठजठरार्त्तिविषूचिकासु

पेयं तथा यवरसेन च विङ्किवन्धे ॥ ८७ ॥

क्वायेन चूर्णपानञ्च तत्र क्वायप्रधानता ।

प्रवर्त्ततेन तेनायं चूर्णपेक्षाच्चतुर्गुणः ॥ ८८ ॥

हिङ्गुनः स्वल्पमानोक्ते समशब्दे सहाय्यता ॥ ८९ ॥

इति रुचक्तादिचूर्णम् ।

त्रिफलाक्वाथगोमूत्र चोद्वचोररसैः पृथक् ।

एरंडतैलहिङ्गुणैर्हितं शान्त्यै विरेचनम् ॥ ९० ॥

हिङ्गुतैलं सलवणं गोमूत्रेण विपाचितम् ।

नाभिस्थाने प्रदातव्यं यम्यं शूलं सवेदनम् ॥ ९१ ॥

दारुहैमवतीकुष्ठं गताक्षा हिङ्गुमैत्र्यवैः ।

अन्त्रपिष्टैः सुखोष्णैश्च शूलार्त्तमुदरं दिहेत् ॥ ९२ ॥

इति दारुपट्कलीयः ।

पुनर्नैवेरंडयवातमीभिः

कर्णामजैरस्थिभिरारनानैः ।

स्निग्धैरमीभिर्भिषजा च काव्यैः

स्वेदः समीरार्त्तिहरो नराणाम् ॥ ९३ ॥

इति पुनर्नैयादिस्वेदः ।

तैन्नमैरंडजं वापि दग्ममूलम्य वारिणा ।

पीतं निहन्ति माटोपं हिङ्गुमौषधलाञ्छितम् ॥ ९४ ॥

पंथां सशक्रयवपुष्करमूलयुक्तां
निष्काप्य हिंगुजटिलातिविपासयुक्ताम् ।
पीत्वा सुखोष्णमथ वातकृतञ्च शूल-
मामोद्भवं कफकृतञ्च निहन्ति तूर्णम् ॥ ८५ ॥

मातुलुङ्गरसो वापि शिशुकाथस्तथाऽपरः ।
सक्षारो मधुना पीतः पार्श्वहृद्वस्तिशूलनुत् ॥ ८६ ॥
मातुलुङ्गरसः सर्पिः सहिङ्गुलवणान्वितम् ।
सुखोष्णं पाययेदेत हिङ्गिवन्धानुलोमनम् ॥ ८७ ॥
कुचि हृत्पार्श्वशूलेषु वेदना चोपशान्म्यति ॥ ८८ ॥
पिप्पली पित्तशूलं च व्यचित्रकजागरैः ।
यवागूर्दीपनीयास्या च्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ ८९ ॥
सहिङ्गुतुम्बु रघ्योप यवानीचित्रकाभयाः ।
सक्षारं लवणायूर्णं पित्तेष्वातः सुखांशुना ।
विण्मूत्रानिलशूलघ्नं पाचनं वज्रिदीपनम् ॥ १०० ॥
विल्वमूलमथैरंडं चिचकं विश्वभेषजम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सदाशूलनिवारणम् ॥ १०१ ॥
मूत्रान्धः पाचितां शुष्कां लोहचूर्णसमन्विताम् ।
सगुडामभंयामदात् सर्वशूलप्रशान्तये ॥ १०२ ॥
त्रिफलायास्तथा चूर्णं चूर्णं वा काललोहजम् ।
शर्कराचूर्णसंयुक्तं सर्वशूले निवारणम् ॥ १०३ ॥
कम्बुलाघतदेहस्य प्राणायामं प्रकुर्वतः ।
कटुतैलाक्तशक्नूनां धूपं शूलनिवारणम् ॥ १०४ ॥
हिङ्गुचिकटुकं कुटं यवक्षारोऽथ सैन्धवम् ।
मातुलुङ्गरसो पेतं धीहशूलापहं रजः ॥ १०५ ॥

वाते निरूहाः सविरेचनाय क्षौरप्रयोगामधुराद्य मिश्रं ।

तिक्तः कषायः कटुकस्तथैव कफेन शूले खलु सन्निविष्टे ॥

हिगुसौवर्चलं पाठा द्वौ चारौ लवणत्रयम् ।

चूर्णोक्त्यविधातव्यं भिषजासिद्धिने रसे ॥ १०६ ॥

हृच्छूले पार्श्वशूले च मन्वास्तम्भे सुदारुणे ।

प्रयोज्यं कुक्षिशूले च भिषजासिद्धिभिच्छ्रुता ॥ १०७ ॥

इति हिग्वाद्यो वटकः ।

एरंडसुतं वृहती शूदंष्ट्रा पुनर्नवागोक्षुरकस्य मूलम् ।

शतावरीहंसपदो बला च महासहासुद्रसहाविदारी ॥ १०८ ॥

विष्वस्य मूलं समृन्धालचित्रं निदग्धिकाजीवककर्पूमी च ।

कुशे कुशाख्या सह देवदेवे पचेत्कषायं जलपादशेषम् ॥ १०९ ॥

काथेन कल्केन पचेत्तु धीमान्रसेन तुल्यं फलपूरकम् ॥ ११० ॥

उत्कृष्टदोषो यस्य स्याद्यस्य शूलो न शाम्यति ।

तत्र सर्पिरिदं दद्यात् प्रसह्यविनिवारणम् ॥ १११ ॥

सर्पस्थानगतं शूलं मेतद्वन्ति चतुर्विधम् ।

एरंडाद्यमिदं सर्पिः कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ११२ ॥

इत्येरंडाद्य वृत्तम् ।

बीजपूरकमैरंडं रास्त्रागोक्षुरकं बला ।

ष्टयक्षपलान् भागान् ययप्रस्यसमायुतान् ॥ ११३ ॥

दारिद्र्येण साध्यं स्यात् यावत्पादावशेषितम् ।

वृत्तप्रस्यं पचेत्तेन कल्कं दत्वाघसंमितम् ॥ ११४ ॥

तुम्बुरुष्यभयाहिगु व्योषं सौवर्चलं विडम् ।

सैन्धवं यावशूकश्च स्वर्जिका साम्रवेतसम् ॥ ११५ ॥

मस्तुप्रस्यद्वयं दद्यान् सिंहं मृहग्निनाभिषक् ।

पानमेतत् प्रगंसन्ति शूलं हन्ति चिदोपजम् ॥ ११६ ॥

घातशूलं यत्तच्छूलं गुल्फाग्नीहोषहं परम् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च अन्तःशूलञ्च यद्ववेत् ॥ ११७ ॥
 वलवर्णकरं हृद्य मग्निसन्दीपनं परम् ।
 याज्ञवल्केन मुनिना भाषितं तत्त्वदर्शिना ॥ ११८ ॥
 इति बीजपूराद्यं दृतम् ।

हृताक्षतुर्गुणो देवो मातुलुङ्गरसो यदि ।
 शुष्कमुलककोलास्त कंषायो दाडिमाद्रसः ॥ ११९ ॥
 विडङ्गलवणक्षारं पञ्चकोलयवानिभिः ।
 पाठामुलककल्कैश्च सिद्धं शूलं मत्तं दृतम् ॥ १२० ॥
 हृत्पार्श्वशूलं वै श्वासं कामं हिक्कां तथैव च ।
 ब्रध्मगुल्मप्रमेहाशौं वातव्याधिं विनाशयेत् ॥ १२१ ॥
 इति शूलदृतम् ।

यस्य नैवं प्रशाम्येत तस्य वस्ति विधिर्मतः ।
 नाराक्षणेन तैलेन प्रसारण्या तथैव च ॥ १२२ ॥
 वेदना च त्र्यम्बकमुष्णी, भ्रानाहो गौरवारुचीः ।
 कासश्वासौ च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः ॥ १२३ ॥
 व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकानि च ।
 वेगरोधं शुचिः क्रोधं वर्जयेच्छुलवान्तरः ॥ १२४ ॥

इति वङ्गसेने शूलनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ २८ ॥

अथ परिणामशूलनिदानमाह ।

सैर्निदानप्रकुपितो वायुः सन्निहितस्तदा ।
 कफपित्ते समावृत्य शूलकारीभवेद्वली ॥ १ ॥

भुक्ते जोर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।
 तस्य लक्षणमप्येतत्समासेन विधीयते ॥ २ ॥
 आधानाटोपविष्णून् विबन्धारतिवैपनैः ।
 क्षिब्धोष्णैः प्रशमं याति वातिकं तद्वदेद्विपक्व ॥ ३ ॥
 तृष्णादाहारतिस्त्रेद कटुस्त्रलवणोत्तरम् ।
 शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं तद्वदेद्विपक्व ॥ ४ ॥
 छर्दिहृत्तासंसमोह स्वल्परुग्दीर्घसन्ततिः ।
 कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेयं कफात्मकम् ॥ ५ ॥
 ससृष्टलक्षणं बुद्ध्या हिदोषं परिकल्पयेत् ।
 त्रिदोषजममाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलाऽनलम् ॥ ६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

लङ्घनं प्रथमं कुर्याद्दमनं सविरेचनम् ।
 वस्त्रिकर्मपरं चात्र पक्विशूलोपशान्तये ॥ ७ ॥
 निरुद्धो वाजिगन्धा च मधुतैलिकवस्तयः ।
 निम्बक्वाथेन वमनं कटुतुष्योरसेन वा ॥ ८ ॥
 पटोन्पत्रक्वाथेन कारवेक्षोदकेन वा ।
 प्रियंगुपत्रक्वाथेन हितं मोचरसेन वा ॥ ९ ॥
 यथाह्वादिकयोगेन वमनं परिगम्यते ।
 पीत्वा च क्षीरमाकण्ठमदनक्वाथमंशुतम् ॥ १० ॥
 कान्तारकस्य पौण्ड्रस्य कोमकारस्य वा रमम् ।
 परिणामशूलशान्त्यर्थं वमनाय प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
 दन्ती च त्रिवृताग्यामा फर्णिकाकटुकाद्या ।
 नीलिकानागरं घूर्णं तैलेनैरण्डजेन वा ॥

युक्तं विरेचनं सद्यः पक्तिशूलनिवारणम् ॥ १२ ॥
 विडङ्गं तंडुलं व्योषं वृहद्वन्ती सचित्रकम् ।
 सर्वाण्येतानि चाहृत्य श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ १३ ॥
 गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेद्यातकृत्यितः ।
 उष्णोदकानुपाचनं च दद्यादग्निविवर्धनम् ॥ १४ ॥
 जयेत्त्रिदोषजं शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥ १५ ॥

इति विडङ्गाद्यो मोदकः ।

नागरगुड़तिलकल्कं पयसासंसाध्ययः पुमानद्यात् ।
 उषं परिणति शूलं तस्य नश्यति त्रिरात्रेण ॥ १५ ॥
 एरण्डवज्रिशंबूक पर्पाम्भूगोक्षुरं समम् ।
 अन्तर्दग्धा पिवेदङ्गि रुष्णाभिः शूलशान्तये ॥ १६ ॥
 शंबूकजं भक्ष्य पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात् ।
 पक्तिर्जं विनिहन्त्येतच्छूलं विष्णुरिवासुरान् ॥ १७ ॥
 शंबूकसुप्रपण्डैव पञ्च वै लवणानि च ।
 समान्यैर्गुटिकां कृत्वा कलम्बुकरसेन वा ॥ १८ ॥
 प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेच्च यथा वलम् ।
 शूलादिमुच्यते जन्तुः सहसा परिणामजात् ॥ १९ ॥
 विष्णुक्रान्तामूलकल्कः पीतः सद्यतशर्करः ।
 पयसाशमयत्वाश्च शूलं पक्तिस्तमुद्भवम् ॥ २० ॥
 यः पिवति सप्तरात्रं शक्नुनेकान् कलाययूपेण ।
 जयति परिणामशूलं शमयेत्तज्जलं वा प्रयोजितम् ॥ २१ ॥
 पलानि त्रीणि शंबूकालोहचूर्णात्पलद्वयम् ।
 रसाक्षनात्पलत्रैकं लोहसिंघातकात्पलम् ॥ २२ ॥
 सर्वैः समं शर्करा च मधुना च परिप्लुतम् ।
 सर्वमेतत्समाहृत्य मोदकान् कारयेद्विपक्वं ॥ २३ ॥

तान् भक्षयेच्च यत्रे न शूले गुल्मे हृदामये ।

विशेषतः पक्तिशूले शोथे पांडुगदे भ्रमे ॥ २४ ॥

दुर्नान्नि कासे कृच्छ्रे च प्रमेहाश्मरिखिद्विषु ।

अग्निमान्द्ये स्मृतिभ्रंशे पीनसेऽर्धावभेदके ॥ २५ ॥

इति शंबूकादयो मोदकः ।

कृष्णामया लोहचूर्णे विलिहन्मधुसर्पिषा ।

परिणामोद्भवं शूलं सद्यो हन्ति सुदुस्तरम् ॥ २६ ॥

इति कृष्णाद्यं लोहम् ।

पथ्या लोहरजः शुण्ठी तच्चूर्णे मधुसर्पिषा ।

परिणामभवं हन्ति वातपित्तकफात्मकम् ॥ २७ ॥

इति पथ्यालोहम् ।

त्रिफलां लोहचूर्णन्तु यष्टीमधुकमेव च ।

मधुसर्पियुतं लिङ्गाच्छूलं हन्ति विदोषजम् ॥ २८ ॥

इति त्रिफलाद्यं लोहम् ।

अभ्रन्ताम्रं रसं लोष्टं प्रत्येकं संसृतं पलम् ।

सर्वमेतत्समाहृत्य गृहीयात्कुशलो मिषक् ॥ २९ ॥

आज्ये पलद्वादशके दुग्धे वत्सरसंख्यके ।

चिक्वा तत्र पचेच्चूर्णे सुपूतं घनतन्तुना ॥ ३० ॥

विडङ्गं त्रिफलावल्लीन् त्रिकटून्वा तथैव च ।

पिष्ट्वा यत्लोन्निस्तानेतान्यथा संमिश्रितावयेत् ॥ ३१ ॥

ततः पिष्ट्वा शुभे भांडे स्थापयेत्तु विचक्षणः ।

आत्मनः शोभने वड्डिं पूजयित्वा रविं गुरुम् ॥ ३२ ॥

हृतेन मधुना मासं भक्षयेन्मापकादिकम् ।

अष्टौ मासान् क्रमेणैव वर्धयेत्तु समाहितः ॥ ३३ ॥

अनुपानश्च दुग्धे न नारिकेलोदकेन च ।

जीर्णशर्कराश्लक्ष्णं मुहुर्मांसरसादयः ॥ ३४ ॥
 रसायनानां विरुद्धा न्यानन्यान्यपि कारयेत् ॥ ३५ ॥
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च आमवातं कटिग्रहम् ।
 गुल्मशूलं प्लीहशूलं यक्षच्छूलं विशेषतः ॥ ३६ ॥
 अग्निमान्द्यं चयं कुष्ठं कासं श्वासं विचर्चिकाम् ।
 अश्मरीं मुत्रकच्छञ्च योगेनानेन नश्यति ॥ ३७ ॥

इति चतुस्त्रयोविंशोऽध्यायः ।

त्रिवृताचित्रकं सुखं त्रिफलाक्षुपणं तथा ।
 एकैकस्य समोभागः स्रद्धो रसगन्धयोः ॥ ३८ ॥
 लोहाक्षिकं विभागानां भङ्गस्तद्विगुणो भवेत् ।
 एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विघ्नघ्नः ॥ ३९ ॥
 त्रिफलायाः कपायेण गुटिकां कारयेद्विपक्वम् ।
 तत्रैकं भक्षयेत्प्रातः भक्तवारिपिवेदनु ॥ ४० ॥
 पक्तिशूलं त्रिदोषतः मन्त्रपित्तवर्मिं ज्वरम् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वस्तिकुक्षिगुदे रजम् ॥ ४१ ॥
 कासं श्वासं तथा कुष्ठं ग्रहणीदोषनाशनम् ।
 यक्ष्मप्लीहोदरश्चैव राजयक्ष्मज्वरापहम् ॥ ४२ ॥

इति भक्तवारिगुटिका ।

अक्षामलकशिवाणां स्वरसैः पक्वं सुलोहजञ्च रजः ।
 सगुडं यद्युपभुङ्क्ते सुञ्चति त्रिदोषजं शूलम् ॥ ४३ ॥

इति त्रिफलाद्य लोहम् ।

सामुद्रं सैन्धवं चारोरुचुकं रौमकं विडम् ।
 दन्ती लोहरजः किष्टं त्रिवृच्छूर्णकं भस्मम् ॥ ४४ ॥
 दधिगोमूत्रपयसा मन्दपायकपाचितम् ।
 तदथवाग्निवले चूर्णं पिवेदुष्ये न वारिणा ॥ ४५ ॥

जीर्णेऽजीर्णे तु भुञ्जीतमांसादिदृष्टसाधितम् ।

नाभिशूलं यक्षच्छूलं गुल्मघ्नीहृत्तच्च यत् ॥ ४६ ॥

विद्वध्यष्टीलजं हन्ति कफवातोद्भव तथा ।

अन्नद्रव्यं जरयितु मजीर्णं ग्रहणीगदम् ॥ ४७ ॥

शूलानामपि सर्वेषां मौपधं नास्त्वतः परम् ।

परिणामसमुत्पत्त्य विशेषेणान्तकं श्रुतम् ॥ ४८ ॥

इति सासुद्राद्यं चूर्णम् ।

सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरचतुर्गुणे ।

विनिहन्त्यस्त्रपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ॥ ४९ ॥

इति गुडपिप्पलीदृतम् ।

क्षायेन कल्केन च पिप्पलीनां

सिद्धं दृतं माक्षिकसंयुक्तम् ।

क्षीरानुपाने विनिहन्त्यवश्यं

शूलं प्रहृदं परिणामसंघम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पलीदृतम् ।

लोहस्य रजसो भागं क्षिफलायास्तयस्तथा ।

गुडस्याष्टौ तथा भागा गुड्यन्मूर्ध्वं चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

एतत्सर्वन्तु विपचेद् गुडपाकविधानवत् ।

लिहेद्यै तद्यथा शक्तिः क्षये शूले च पाकजे ॥ ५२ ॥

इति सोष्हादितेष्टः ।

कोनप्रन्दिकगृह्यवेरचपलाचारैः समं चूर्णितम् ।

मडूरं सुरभोजनेऽष्टगुणितं पक्वाय मान्द्रीकृतम् ॥ ५३ ॥

तत् पादेद्दगनादिमध्यगिरतो प्रायेण दुग्धाय भुक् ।

जेतुं वातकफामयान् परिणतौ शूलं हि शूलानि च ॥ ५४ ॥

इति कोनादिमडूरम् ।

यवचारं कणाशुण्ठी कीलं ग्रन्थिकचित्रके ।
 यलप्रमाणमादाय प्रस्थं लोहस्य किट्टकम् ॥ ५५ ॥
 शनैः पचेद्दार्दिलेपं गोमूत्राष्टगुणेन च ।
 ततोऽक्षमात्रान्वटकान्योजयेत्सतरात्रकम् ॥ ५६ ॥
 भक्षयेद्भोजनस्थाये मध्ये भुक्तवतस्तथा ।
 सर्पिः क्षीररसोपेतैरसैर्जाङ्गलजैः शुभैः ॥ ५७ ॥
 विनिहन्त्यक्षपित्तञ्च शूलञ्च परिणामजम् ।
 सर्वशूलगदांश्चांशु नाशयत्येष धीर्यवान् ॥
 सभोमयटको ह्येष योगराजः प्रकीर्तितः ॥ ५८ ॥

इति भीमयटकमंडूरम् ।

लोहकिट्टपलान्यष्टौ गोमूत्रस्याढके पचेत् ।
 क्षीरप्रस्थेन तत्सिद्धं पक्तिशूलहरं नृणाम् ॥ ५९ ॥
 इति क्षीरमंडूरम् ।

संगोध्यचूर्णितं कृत्वा मंडूरस्य पलाष्टकम् ।
 शतावरीरसस्याष्टौ दध्नाथ पयसस्तथा ॥ ६० ॥
 पलान्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
 विपचेत् सूर्यमेकत्र यावत्पिण्डत्वमागतम् ॥ ६१ ॥
 सिद्धन्तु भक्षयेन्मध्ये भोजनस्थायतोऽपि वा ।
 वातात्मकं पित्तभवं शूलञ्च परिणामजम् ॥
 विनिहन्त्येह योगेऽयं मंडूरस्य न संशयः ॥ ६२ ॥

इति शतावरीमंडूरम् ।

विडङ्गं चित्रकं चव्यं त्रिफलाद्रूपणानि च ।
 नयभागानि सर्वाणि लोहकिट्टसमानि च ॥ ६३ ॥
 गोमूत्रं द्विगुणं दत्वा मूत्राद्विगुणितं गुडम् ।
 शनैर्मृदग्निना पक्वा सुसिद्धं पिण्डतां गतम् ॥ ६४ ॥

स्त्रिंशे भांडे विनिक्षिप्य भक्षयेत् कोलमात्रया ।
 प्राङ्मध्यान्तक्रमेणैव भोजनस्य प्रयोजितः ॥ ६५ ॥
 योगोऽयं शमयत्याशु पक्तिशूलं सुदारुणम् ।
 कामलापांडुरोगश्च शोथं मन्दाग्निनामपि ॥ ६६ ॥
 अर्शांसि ग्रहणीरोगं कृमिगुल्मोदराणि च ।
 नाशयेदन्त्रपित्तं च स्थूलं चाप्यपकर्षति ॥ ६७ ॥
 वर्जयेच्छुष्कशकानि विदाह्यन्तकटूनि च ।
 पक्तिशूलान्तकी ह्येव गुडो मंडूरसंघ्रकः ॥
 शूलार्त्तानां कृपाहेतो स्तारया परिकीर्तितः ॥ ६८ ॥
 इति तारामंडूरगुडः ।

वर्षाभूर्बर्षणीमान लोहकिङ्कनु पूतकम् ।
 भार्गी च समभागानि भूषे दशगुणे पचेत् ॥ ६९ ॥
 अन्तर्धूमविषकेन मधुसर्पियुतं लिङ्गम् ।
 वाताधिकं तथा पित्तं हन्धजं श्लेष्मजं तथा ।
 एष त्रिदोषजं हन्ति शूलं हि शरिणामजम् ॥ ७० ॥
 इति पुनर्नवादिमंडूरम् ।

वूरपणं त्रिफलाचव्यं विड्भानलजीरकम् ।
 गृहीमुस्तं देवकाष्टं कारवीधान्यतुम्बुरु ॥ ७१ ॥
 दन्तीक्षित्तजयोर्मूलं शन्धिकं गजपिप्पली ।
 त्वगैलापत्रकं चूर्णं सर्वमर्हणं पृथक् ॥ ७२ ॥
 गृहीयाद्भस्मपापाण केकरं चाक्षसन्धितम् ।
 मंडूरस्य विगुहस्य पन्नानां पञ्चविंशतिः ॥ ७३ ॥
 कृत्वा चूर्णं ततः सूक्ष्मं स्वरसैर्भावयेत्तु तम् ।
 फकोटिककेशराजं यन्म्यातानममुद्गैः ॥ ७४ ॥
 धात्रीफलरसप्रस्यं भूतमष्टगुणं तथा ।

दत्त्वा विपाचयेत्ताव द्यावत्पाकश्च गच्छति ॥ ७५ ॥

खादेदग्निबलं भत्वा परिहारविवर्जितः ।

• वातक्षेपोद्भवं शूल मस्रपित्तं सुदारुणम् ॥ ७६ ॥

प्लीहानसुदरं गुल्मं ग्रहणीपाण्डुकालाम् ।

क्षमीनर्शांसि कुष्ठानि शोषस्थौल्यमरोचकम् ॥ ७७ ॥

ये वातप्रभवारोगा ये च पित्तकफोद्भवाः ।

• तान् सर्वांश्चाशयत्याश्र भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७८ ॥

ब्रूपणं नामविख्यातं वज्जेर्दीप्तिकरं परम् ।

• इति वृहच्चूपाण्यर्थं मंडूरम् ।

नारिकेलस्य तोयश्च लवणेन प्रपूरितम् ।

विपक्षमग्निना सभ्यक् परिणामजशूलनुत् ॥ ७९ ॥

वातिकं पित्तिकञ्चैव श्लैषिकं साविपातिकम् ॥ ८० ॥

इति नारिकेललवणम् ।

विफलासुस्तकं व्योषं विडङ्गं मुष्करं वचा ।

चित्रकं मधुकं चैव प्रलांशं क्षणश्चूर्णितम् ॥ ८१ ॥

अयश्चूर्णं पलान्यष्टौ शुग्गुलीस्तावदेव तु ।

• प्रातर्विलिञ्च भुञ्जानोऽजीर्णोऽस्मिंस्तु जयेद्दुलम् ॥ ८२ ॥

जीर्णाक्षसम्भवं शूलं पाण्डुरोगं हलीमकम् ।

आमवातं तथा गुल्मं शयथुं विषमज्वरम् ॥ ८३ ॥

इत्ययोगुग्गुलुः ।

स्निन्नपीडितकूष्माण्डा तुलार्धं मृष्टमान्धतः ।

• प्रस्थार्धं तुल्यखण्डश्च पचेदामलकीरसात् ॥ ८४ ॥

प्रस्थे सुस्निन्नकूष्माण्ड रसप्रस्थं विचट्टयन् ।

दर्व्यापाकं गते तस्मिंश्चूर्णीकृत्य निधापयेत् ॥ ८५ ॥

हे हे पले कणाजाजी गुण्डीनां मृरिचस्य च ।

पलं तालीशधान्याक चातुर्जातिकमुस्तकम् ॥ ८६ ॥
 कर्पप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थार्धं माक्षिकस्य च ।
 पक्तिशूलं निहन्त्येव दोषत्रयकृतञ्च यत् ॥ ८७ ॥
 हृद्यन्त्रपित्तमूर्च्छाश्च कासश्वासावरोचकम् ।
 हृच्छूलं रक्तपित्तञ्च घृष्टशूलञ्च नाशयेत् ॥ ८८ ॥
 रसायनमिदं येष्टं खण्डामलकसंज्ञकम् ॥

इत्यामलकखण्डः ।

अशीर्षिकारनिर्दिष्टो लेहो लोहान्मृताह्वयः ।
 परिणामशूलशान्त्यर्थं कर्तव्यः संप्रजानतः ॥ ८९ ॥

—०—

अथान्नद्रवशूलनिदानमाह ।

जीर्णोऽजीर्यत्यजीर्णं वा यच्छूलमुपजायते ।
 पथ्याऽपथ्यप्रयोगेन भोजनभोजनेन वा ॥
 न शम याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ ९० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अन्नद्रवाग्ये शूले तु न तावत् स्वास्थ्यमश्नुते ।
 यावत्कटुकपित्तास्त मन्त्रं न हृदयेद्वयम् ॥ ९१ ॥
 यान्तमात्रे रजत्पित्ते शूलमाशु प्रशान्त्वति ।
 पित्तार्तं यमनं कार्यं कफार्तञ्च विरेचनम् ॥ ९२ ॥
 अन्नद्रवे च तत्कार्यं जरत्पित्ते यदीरितम् ।
 आमपकाग्नये गुह्ये गच्छेदन्नद्रवः शमम् ॥ ९३ ॥
 मापेण्डुरीं ममधुकां सुविद्यान्तेनपाचिताम् ।
 तादृशीं सर्पिषा ष्वादे दन्नद्रवनिषीडितः ॥ ९४ ॥
 घात्रीफलमथ चूर्णं नयचूर्णममायुतम् ।

यष्टीचूर्णेनश्वा युक्तं लिङ्घ्यात् चौद्रेण तप्तदे ॥ ८५ ॥

श्यामाकतंडुलैः सिद्धं सिद्धं कोद्रवतंडुलैः ।

प्रियङ्गुतंडुलैः सिद्धं पायसं शर्करं हितम् ॥ ८६ ॥

गौडिकं सौरणं कन्दं दूष्मांडं वापि भक्षयेत् ।

कलाययवशक्नुन्वा शक्नुन्वा लाजसम्भवान् ॥ ८७ ॥

कुलित्यशक्नुन्यवा दध्नाऽद्याद्विस्तरेण तु ।

चणकानामथवाशक्नुन् कोद्रवस्योदनं तथा ॥ ८८ ॥

गोधूममंडकं तत्र सर्पिषा गुडसंयुतम् ।

ससितं शीतदुग्धेन नृदितं वा हितं मतम् ॥ ८९ ॥

पटोलपत्रयूपेण खादिचणकशक्नुयान् ।

भृङ्गा वा चणकान् खादे हुंजावानर्थं निस्तुपान् ॥ ९० ॥

कलायान्वा निराहार स्तूपितः क्षीरपो भवेत् ॥ ९०१ ॥

अन्नद्रवो दुष्टिकित्स्यो दुर्विज्ञेयो महागदः ।

तस्मात्तस्य प्रशमने परं यत्नं समाचरेत् ॥ ९०२ ॥

अन्तर्द्रवे ज्वरत्पित्ते वक्रिर्मन्दो भवेद्यतः ।

तस्मादन्नानि पानानि दीपनीयानि कारयेत् ॥ ९०३ ॥

फलायववगोधूम श्यामाकाः कीरदूषकाः ।

रौजमापाः स्यूनमापाः कुलित्याः कङ्कणीयवाः ॥ ९०४ ॥

भोजनार्थं प्रशस्ताश्च पुराणाः सप्रियङ्गवः ।

दधिक्षुमरसं क्षीरं गव्यमाजं समाहिषम् ।

घृतं पुराणं शाकार्यं वाम्बुको निम्बपुल्लवाः ॥ ९०५ ॥

कर्कोटकारवेल्लानां पत्राणि स्वरमन्य वा ।

यानि कानि प्रयोज्यानि कासमर्दफलानि च ॥ ९०६ ॥

वर्हिणो हरिणामत्स्या रोहिताः सकपिञ्जलाः ।

एतस्मिन्नामये शस्ता मतामुनिचिकित्सकैः ॥ ९०७ ॥

गुडामलकपथानां चूर्णं प्रत्येकशः पलम् ।
 विपलं लोहकिट्टस्य तत्सर्वं मधुसर्पिपा ॥ १०८ ॥
 समालोद्य ततः खादे दक्षमात्रं प्रमाणतः ।
 आदिमध्यावसानेषु भोजनस्य निवृत्तिं तत् ॥ १०९ ॥
 अन्नद्रवं रजत्पित्तं मन्त्रपित्तं सुदारुणम् ।
 परिणामसमुत्पद्य शूलं सखत्सरोत्थितम् ॥ ११० ॥
 इति गुडमण्डूरः ।

कलायचूर्णं भागी द्वौ लोहकिट्टस्य चापरः ।
 कारवेक्षपलाशानां रसेनैव विमर्दयेत् ॥ १११ ॥
 कर्पमात्रां ततश्चैकां मधवेदगुठिकां नरः ।
 मण्डानुपानात्साहन्ति जरत्पित्तं सुदुर्जयम् ॥ ११२ ॥
 इति कलायचूर्णगुटिका ।

एरण्डसप्तकं पेयं हृषुपाद्यं सदाहितम् ।
 धान्नन्तरं सकौमारं घृतं रसायनञ्च यत् ।
 इति संक्षेपतः प्रोक्तः मन्त्रद्रवचिकित्सितम् ।
 अन्नद्रवेऽपि यत्प्रोक्तं जरत्पित्ते पित्तहितम् ।

इति वङ्गसेने परिणामगूलान्नन्नद्रवजरत्पित्तनिदानं
 चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ २६ ॥

—०—

अथोदावर्त्तनिदानमाह ।

वातविष्णून् वृश्चान् शूलं घयोद्धारयमोन्द्रियं ।
 चुत्तृणाम्नासनिद्राणां हृत्तोदावर्त्तमथवा ॥ १ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाधानं क्लमो रुजः ।

जठरे वातजायान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥

आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।

पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहिते नरस्य ॥ ३ ॥

वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रक्षृष्टं शिरोरुजा ।

विनामो वङ्गणानाहः स्यात्सिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातास्पवनात्मका स्युः ।

तथाक्षिनासावदनामयाय भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥

भ्रान्तन्दर्ज वाप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तमसुच्यते हि ।

शिरो गुरुत्वं नयना मयाय भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

मन्यास्तम्भः शिरः शूल मर्दितार्धावभेदकौ ।

इन्द्रियाणाञ्च दौर्बल्यं क्षवयोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥

कण्ठास्यं पूर्णत्वमतीव तोदः कूजय वायोरथवा प्रवृत्तिः ।

उत्तारवेगेऽभिहिते भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसृताः ॥ ८ ॥

कण्डूकोठारुचिव्यङ्ग शोफपाण्ड्वामयज्वराः ।

कुष्ठविसर्पहृक्कासाः क्षुर्दिनिग्रहजादगाः ॥ ९ ॥

मूत्राग्रे वै गुदमुष्कयोय शीथो रुजा मूत्रविनिग्रहय ।

शक्नाश्मरीतत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकाराभिहितेति शुक्ले ॥ १० ॥

तन्द्राङ्गमर्दारुचिविभ्रमाय क्षुधाभिघातात् कृशता च दृष्टेः ।

कण्ठास्य शोषः अवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्दृढयव्यथा च ॥ ११ ॥

श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापिं गुल्मः ।

जृम्भाङ्गमर्दाच्च शिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥ १२ ॥

दृष्टार्दितं परिक्षिप्तं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् ।

शक्नवमन्तं मतिमानु दावर्त्तिनमुष्मृजेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वेवेतेषु विधिवदु दावर्त्तेषु कृतस्त्रगः ।
 वायोः क्रियाविघातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥ १४ ॥
 पुरोपजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिकश्चयः ।
 चारयैतरणौ वस्त्रौ युञ्ज्यादत्र चिकित्सकः ॥ १५ ॥
 सौवर्चलाव्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिवेत् ।
 एलां वाप्यथ मद्येन क्षीरं वारि तथा पिवेत् ॥ १६ ॥
 दुस्पर्शा स्वरसं वापि कषायककुभस्य च ।
 एवार्कवोजं तोयेन पिवेद्वा लवणीकृतम् ॥ १७ ॥
 शर्करेक्षुरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ।
 सर्वत्रैव प्रपुञ्जीत मूत्रकच्छाश्रमरीविधिम् ॥ १८ ॥
 स्नेहस्नेदैरुदावर्त्तं जृम्भजं समुपाचरेत् ।
 अशुभोचोऽशुजे कार्यः सिग्धस्त्रिवस्य देहिनः ॥ १९ ॥
 क्षयजे क्षवपत्रेण घ्राणस्थेनानयेत् क्षवम् ।
 तथोर्ध्वजक्षुकेऽभ्यङ्गः स्नेहो धूमः समाहृतः ॥ २० ॥
 उद्गारजे क्रमोपेतं सैहिकं धूममाचरेत् ।
 वम्याघातं यथा दीपं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ॥ २१ ॥
 सक्षारलवणोपेतं मध्यङ्गं वाऽत्र दापयेत् ।
 वस्तिगुदिकरं सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ॥ २२ ॥
 आयारिनागात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।
 रमयेयुः प्रियानार्थः शक्रोदावर्त्तिनं परम् ॥ २३ ॥
 अत्राभ्यङ्गापगाद्य मदिराशरण्यायुधाः ।
 गालिपयो निरुद्धाय हितं मेघुनमेव च ॥ २४ ॥
 शुद्धिघाते हितं सिग्धं मुष्णमस्पांदुभोजनम् ।

हृष्णाघाते पिवेन्नम्यं यवागूं वा सुशीतलम् ॥ २५ ॥
 रसेनाद्यातुविश्रान्तः अमश्वासातुरो नरः ।
 निद्राघाते पिवेत् क्षीरं सुप्याच्चेष्टकथारतः ॥ २६ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

वायुः कौष्ठानुगो रुचैः कपायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति च ॥ २७ ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि कफमेदो बृहानि च ।
 स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चापि वर्त्तयेत् ॥ २८ ॥
 ततो हृदस्तिशूलाक्षीं हृत्तासाऽरतिपोडितः ।
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ २९ ॥
 श्वासकांसप्रतिश्याय दाहमोहदृषाज्वरान् ।
 वमिद्विकाशिरोग मनः श्वषणविभ्रमान् ॥
 बृहन्नन्यांश्च लभते विकारान् वातकीपजान् ॥ ३० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

उदावर्त्तिनमभ्यर्त्तां स्निग्धगात्रमुपाचरेत् ।
 वर्त्तिकास्थापनस्नेद वस्तिरेचनकर्मभिः ॥ ३१ ॥
 अहन्नुधापत्रतिलादिशाक ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवाचम् ।
 अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात्सन्नागुडसोधुपायी ॥ ३२ ॥
 चारचित्रकहिम्बास्त वेतसैर्भेदनैर्मता ।
 यवागूः साधिता वापि तच्चारम्बधकैः पलैः ॥ ३३ ॥
 श्यामादन्तो द्रवन्तो मृक् मृदाश्चार्माऽमृतात्रिवृत् ।

समलाशङ्कितोश्चेता राजहृत्तः सतिस्त्वकः ॥

काम्पिल्लकं करञ्जश्च हेमक्षीरीत्ययं गणः ॥ ३४ ॥

सर्पिस्तैलरजः काथ कल्के श्वन्यतमेषु च ।

उदावर्त्तोदरानाह विषगुल्मविनाशनः ॥ ३५ ॥

बल्मीकसृत्तिकामूलं करञ्जस्य फलत्वचम् ।

पिष्ट्वा मूत्रेण सिद्ध्यत्य सुदावर्त्तप्रलेपनम् ॥ ३६ ॥

हरीतकीयवचार पीलूनि चिह्नता तथा ।

घृतैश्चूर्णमिदं पेयं सुदावर्त्तविनाशनम् ॥ ३७ ॥

हिङ्गुकुष्ठवचास्वर्जं विडम्बेति द्विरुत्तरम् ।

मध्येन चाथ पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।

भुक्त्वा त्रिगुणमुदावर्त्ता हातगुल्मादिमुच्यते ॥ ३८ ॥

हिङ्गुमाचिकसिन्धूयैः पक्त्वा वर्त्तिं सुनिर्मिताम् ।

घृताभ्यक्तां गुदे दद्याद् दुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥ ३९ ॥

इति हिङ्गवाद्या वर्त्तिः ।

मदनं पिप्पलीकुष्ठं वचागौराथ सर्पपाः ।

गुडक्षीरं समायुक्त्वा फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ४० ॥

इति फलवर्त्तिः ।

आगारधूमसिन्धूय तैलयुक्तास्त्रिमूलकम् ।

सुखं निर्गुण्डिपत्रं वा स्निग्धे पायी क्षिपेद्दुष्टः ॥ ४१ ॥

खंडं यत्नं चिह्नतासममुपकुल्या कर्पचूर्णितं सूक्ष्मम् ।

प्राग्भोजने समधु विडालपटकं निहेत्याश्रः ॥ ४२ ॥

एतद्वाटपुरीषे पित्तकफार्त्तं च विनियोज्यम् ।

स्वादुर्नृपयोग्योऽयं चूर्णो नाराचको नाध्या ॥ ४३ ॥

इति नाराचचूर्णम् ।

सद्योपं पिप्पलीमूलं चिह्नन्ती सचित्रकम् ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् कल्पमुत्थितः ॥ ४४ ॥

एतद् गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

शोथोदावर्तगुल्मघ्नं श्लेष्मपाण्डूमायापहम् ॥ ४५ ॥

इति गुडाष्टकम् ।

मूलकं शुष्कमाद्र्दं च वर्षाभू पञ्चमूलकम् ।

आरेवतफलश्चाशु पक्वा तेन घृतं पचेत् ॥

तत्पीयमानं शमयेदुदावर्तमसंशयम् ॥ ४६ ॥

इति मूलकार्यं घृतम् ।

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः संख्याकपूतीककरंजयोश्च ।

सिद्धः कपाये द्विपलांशिकानां प्रस्थो घृतात् स्यात्प्रतिबद्धवाते ॥ ४७ ॥

इति स्थिराद्यं घृतम् ।

यन्महावज्रकं सर्पिं गुल्मिनां विहितं च यत् ।

उदरिणामशेषेण तदुदावर्त्तिने हितम् ॥ ४८ ॥

उदावर्त्तोदरगदे पक्वं सर्पिर्यदीरितम् ।

एतद् द्वित्रिचतुर्मासान् दद्यादुष्णांबुना भिषक् ॥ ४९ ॥

बाध्यक्षीररसैः सेव्यं यच्च वातानुलोमनम् ।

वातघ्नैर्लवणाद्यैश्च रसाब्धैरक्षमाचरेत् ॥ ५० ॥

इति वङ्गसेन उदावर्त्तनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३० ॥

—०—

अथानाहनिदानमाह ।

आमं यत्तद्वानिचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।

प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे च लक्षणाप्रतिश्याय शिरोविंदाहः ।
 आमाशये शूलमयो गुरुत्वं हृत्स्तम्भमुद्गारविघातनञ्च ॥ २ ॥
 स्तम्भः कटिष्टष्टपुरीषमुत्रे शूलोऽथ मुर्च्छा शूलतश्च हृदि ।
 खासश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥ ३ ॥
 लक्षणादितं परिक्षिप्तं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम् ।
 शूलहमन्तमतिमानुदावर्त्तिनमुष्मजेत् ॥ ४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

आमोद्भवे वातमुपक्रमेत संसर्गभक्तक्रमदीपनीयैः ।
 विपुचिकायामभिकीर्त्तितानि द्रव्याणि वैरेचनिकानि चापि ॥ ५ ॥
 विहृद्वरीतकीश्यामा स्नुहीक्षीरेण पेययेत् ।
 वटिकामूत्रपीतास्ता श्रेष्टाद्यानाहभेदिकाः ॥ ६ ॥
 इति विहृत्ताद्यावटिका ।
 मदनं पिप्पलीकुष्ठं वचागौराक्ष सूर्यपाः ।
 गुडक्षीरसमायुक्ताः फलवर्त्तिः प्रशस्यते ॥ ७ ॥
 आनाहं च गुदे शूलं कुचिशूलकमेव च ।
 तस्य वातमुदावर्त्तं योगेनानेन शाम्यति ॥ ८ ॥
 इति फलवर्त्तिः ।
 रामठधूमविडब्योष गुडमूत्रविपाचिता ।
 गुदेऽगुष्ट समा वर्त्तिर्विधेयानाहशूलनुत् ॥ ९ ॥
 इति रामठाद्यावर्त्तिः ।
 विहृत् क्षयाहरीतयो द्विचतुष्पञ्चभागिकाः ।
 गुटिकागुडतुल्यास्तु विड्विवन्धगदापहाः ॥ १० ॥
 इति विहृदाद्यागुटी ।

वर्त्तिस्त्रिकटुकसैन्धव सर्पपग्रहधूममदनकुष्टफलेः ।

मधुनि गुहे वा पक्वे विदधीतांगुष्टपरिमाणा ॥ ११ ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला ग्रनैः प्रणिहिता गुदे घृताभ्यक्ता ।

ः आनाहोदावर्त्तश्मनीजठरगुल्मनिवारणी ॥ १२ ॥

इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः ।

द्विरुत्तराहिगुवचा सकुष्टं सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।

सुखांबुनानाहविपूचिकात्तिं हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणेषु ॥ १३ ॥

इति द्विरुत्तराहिगुवाद्यं चूर्णम् ।

हिंगूप्रगन्धाविडङ्गशुण्ठजाजी हरीतकीपुष्परमूलकुष्टम् ।

यथोत्तरं भागविह्वलमेतत् श्लोहोदरानाहविपूचिकासु ॥ १४ ॥

इति हिगुवाद्यं चूर्णम् ।

वचाभयाचित्रकयावसूकान् सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्टान् ।

उष्णांबुनानाहविमूढवातान् पीत्वा जयेदाशुरसौदनाग्नी ॥ १५ ॥

इति वचाद्यं चूर्णम् ।

आनाहेऽपि प्रयुञ्जीत उदावर्त्तहरीं क्रियाम् ॥

इति वङ्गसेन आनाहनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३१ ॥

—०—

अथ गुल्मनिदानमाह ।

दुष्टावांतादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।

कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ १ ॥

तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वद्वद्वस्तिनाभयः ॥ २ ॥

हृदस्योरन्तरे अग्निः सञ्चारो यदि वाऽचलः ।

हृत्तद्ययोपचयवान् सगुल्म इति कीर्त्तितः ॥ ३ ॥

सव्यस्तैर्जायते दीपैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ।

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां त्रयोरक्तेन चापरः ॥ ४ ॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धस्तृस्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।

आटोपमाधानमपाकशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ १ ॥

अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रं वातद्यान्त्रविकूजनम् ।

आनाह्रद्योर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षणम् ॥

रूक्षादपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ॥ १ ॥

शोकाभिघातोऽतिमलचयश्च निरक्षता चानिलगुल्महेतुः ।

यत् स्थानसंस्थानरुजाविकल्पं विद्धातसंगं गलवक्त्राशोपम् ॥ ७ ॥

श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरश्च हृत्कुक्षिपार्श्वसशिरोरुजश्च ।

करोति जीर्णोऽत्यधिकं प्रकोपं भुङ्क्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ॥ ८ ॥

वाताक्षगुल्मो नच तत्र रुचं कपायतिक्तं कटु चोपसेवेत् ॥ ८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

प्रागेव वातिके गुल्मे सुस्निग्धं स्वेदितं नरम् ।

रेचितं स्नेहरेकेषु निरुहैः सानुवासनैः ॥

उपाचरेद्विपक्वप्राप्तो मात्राकालविवेकतः ॥ १० ॥

मातुलुङ्गरसोर्द्विगु दाडिमं विड्मैथ्यदम् ।

सुरामण्डेन दातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ११ ॥

नागरार्धपलं पिष्टं द्वे पले चित्रकश्च यः ।

तिलस्यैकं गुडपत्रं क्षीरेणोप्येन पाचयेत् ॥

वातगुल्ममुदावर्तं योनिशूलश्च नागयेत् ॥ १२ ॥

—०—

द्विगुसीवर्चलं शण्डो दाडिमं माघवेतसम् ।

श्वासहृद्रोगशमनं मिदं स्याद्विगुपञ्चकम् ॥ १३ ॥

इति विगुपञ्चकम् ।

स्वर्जिकाकुष्ठसहिता चारुः केतकिजोऽपि वा ।

पीतस्तैलेन शमयेद् गुल्मं पवनसम्भवम् ॥ १४ ॥

पिवेदैरण्डतैलं वा वारुणीमण्डमिश्रितम् ।

तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिवेन्नरः ॥ १५ ॥

पञ्चमूलकपायेण सच्चारिणं शिनाजतु ।

पिवेत्तस्य प्रयोगेन वातगुल्माद्विसृज्यते ॥ १६ ॥

वातगुल्मप्रतिकारे प्रकुप्यति यदा कफः ।

अस्तमुत्प्लेखनं तत्र चूर्णाद्याश्च कफापहः ॥ १७ ॥

यदि क्षुप्यति वा पित्तं विरेकस्तत्र भेषजम् ।

दोषघ्नै रप्यऽशान्तौ च गुल्मो शोणितमोक्षणम् ॥ १८ ॥

त्रूपणं त्रिफलाधात्री विडङ्गचव्यचित्रकैः ।

कल्कै रैतैर्हृतं सिद्धं सच्चीरं वातगुल्मानुत् ॥ १९ ॥

इति त्रूपणाद्यं हृतम् ।

हृपुषाव्योपपृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवैः ।

साजानीपिप्पलीमूल दीप्यकैर्विपचेद् हृतम् ॥ २० ॥

सकोलमूलकरसं सच्चारं दधिदाडिम् ।

तत्परं वाततुल्यघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ २१ ॥

यौन्यशीग्रहणीदीपश्वासकासारुचिष्वरान् ।

पार्श्वघ्नश्चिस्तिशूलघ्न हृतमेतद्वरपोहति ॥ २२ ॥

पक्षादीनि च यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसम्बिधौ ।

तत्र स्नेहं समान्याहु रवाक् स्याच्च चतुर्गुणम् ॥ २३ ॥

इति हृपुषाद्यं हृतम् ।

चित्रकव्योपसिन्धूत्य पृथ्वीकाचव्यदाडिमैः ।

दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हवुपाधान्यकैः समैः ॥ २४ ॥

दधारनालबदिर मूलकस्वरसैर्दृतम् ।

तत्पिवेदातगुल्माग्नि दौर्बल्याटोपशूलनुत् ॥ २५ ॥

इति चित्रकाद्यं दृतम् ।

हिंगुसीवर्चलव्योष विङ्गदाडिमभापकैः ।

पुष्कराजाजिधान्यास्त वेतसचारचिवकैः ॥ २६ ॥

शठीवचाजगन्धैला स्वरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहह्रं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ २७ ॥

इति हिंग्वाद्यं दृतम् ।

तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटांश्चैव वर्तिकान् ।

सर्पिः शालिप्रसन्नांश्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

इति वातगुल्म ।

—०—

अथ निदानमाह ।

कटुस्ततीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्ष क्रोधातिमद्यार्कष्टताशसेवा ।

आमाभिघातो रुधिरं प्रदुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निदानमुक्तम् ॥ २९ ॥

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूल महज्जीर्यतिभोजने च ।

स्वेदो विदाहो ग्रन्थवच्च गुल्मः स्पर्शासह पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ ३० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

काकोल्यादि महातिक्त वासाद्यैः पित्तगुल्मिणम् ।

ते पित्तं मंसदेत् पश्चात् योजयेद्भस्मिकर्माणा ॥ ३१ ॥

मधुकं चन्दनं द्राक्षा पयसा मधुकं मधु ।

पियेतन्दुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ॥ ३३ ॥

—०—

अथ पक्वगुल्मलक्षणमाह ।

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसोत्तराययः ।

अविषणः स्थिरयेय सपक्वो गुल्म इष्यते ॥ ३४ ॥

दाहशूलादिसंचोभ स्वप्ननागाऽतृचिज्वरैः ।

विदह्यमानं जानीयाद् गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥ ३५ ॥

—०—

पक्वे तु व्रणवत्कार्यं व्यधशोभनरोपणम् ।

स्वयमूर्ध्वमधो वापि स चेदोषः प्रपद्यते ॥ ३६ ॥

द्वादशाहमुपेक्षेत रक्षन् वैद्यैरुपद्रवान् ।

परञ्च शोधनं सर्पिःशुद्धे समधुतिक्तकम् ॥ ३७ ॥

—०—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुष्पलम् ।

पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्पिकैः ॥ ३८ ॥

रोहिणीकटुकामुस्त चायमाणा दुरालभा ।

द्राक्षातामलकीवीरा जीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥ ३९ ॥

रमस्यामलकानाञ्च क्षीरस्य च घृतस्य च ।

एतानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ४० ॥

पित्तगुल्मं रक्तगुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।

हृद्दोषं कामलां कुटं हन्यादेतदष्टतोत्तमम् ॥ ४१ ॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

द्राक्षा मधुकखर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।

गरुपकाणि त्रिफलां गन्धनेत्पलसंज्ञिताम् ॥ ४२ ॥

जलाढके पादशेषे रसमामलकास्य च ।

घृतमिचुरसं क्षीरमभया कल्कपादिकम् ॥ ४३ ॥

साधयेत्तु घृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।

प्रयोगाद्वातगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ ४४ ॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

शालिगोक्षगदुग्धञ्च पटोलं मिश्रितं घृतम् ।

द्राक्षापरूपकं धात्री खर्जूरं दाडिमं सिता ॥

पथ्यार्थं पैत्तिके गुल्मे बलातैस्तद्वयोजयेत् ॥ ४५ ॥

इति पित्तगुल्मः ।

अथ निदानमाह ।

शीतं गुरुस्निग्धमचेष्टनञ्च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वस्तु दृष्टो निचयात्मकस्य ॥ ४६ ॥

स्तौमित्यशीतज्वरगात्रसादृहलासकासाऽरुचिगौरवाणि ।

शैत्यं दृगलया कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपानि कफात्मकस्य ॥ ४७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहोपनाहनस्वेद तोषणसंसनवस्तिभिः ।

योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

तिलैरण्डातसीबीज सर्पपैः परिलिप्य च ।

श्लेष्मगुल्म मयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्विपक् ॥ ४९ ॥

पञ्चमूलोऽशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।

कफगुल्मे पिवेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव च ॥ ५० ॥

यवानीचूर्णितं तक्रं विड्गेन लवणीकृतम् ।

पिवेत्सन्दीपनं वात भ्रूववर्चोऽनुलोमनम् ॥ ५१ ॥

—०—

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यचित्रकनागरैः ।

पलिकैः स यवचारै र्द्युतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५२ ॥

घोरप्रस्थेन तत्सर्पि र्हन्ति गुल्मं कफालकम् ।

ग्रहणीपांडुरोगघ्नं श्लेष्मकासज्वरापहम् ॥ ५३ ॥

इति घोरप्रदपलं द्युतम् ।

सव्योपचारलवणं दशमूलनृतं द्युतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सङ्घिगुविड्ददाङ्गिमम् ॥ ५४ ॥

इति व्योपाद्यं द्युतम् ।

भस्मातकानां द्विपलं पञ्चमूलपलोन्मितम् ।

साध्यं विदारिणश्चाव्य मापोथ्य सलिलादुक्ते ॥ ५५ ॥

पादावशेषे पूते च पिप्पली नागरं बध्ना ।

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शठी ॥ ५६ ॥

चित्रकं मधुकं रास्ना पिष्ट्वा कर्पसमान् भिषक् ।

प्रस्थञ्च पयसो दत्त्वा द्युतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥

एतद्भस्मातक सर्पिः कफगुल्महरं परम् ।

श्लेष्मपांडूमायश्लास ग्रहणीकासरोगनुत् ॥ ५८ ॥

इति भस्मातकद्युतम् ।

त्रिहतात्रिफलादन्ती दशमूलं पलोन्मितम् ।

जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागे स्थिते रसे ॥ ५९ ॥

सर्पिरैरंडज तैलं घोरं तत्र प्रयोजयेत् ।

सस्त्रिग्वो मिश्रकः स्रैहः सचोद्रः कफगुल्मनुत् ॥ ६० ॥

कफवातविकारेषु कुष्ठश्लेष्मोदरेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः स्रैहो योनिशूले तथाधिके ॥ ६१ ॥

इति मिश्रकः स्रैहः ।

जलद्रोणे विषक्तव्या विंशतिः पञ्च चांभयाः ।

दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ ६२ ॥

अष्टभागावशेषन्तं रसं पूतमधिश्रयेत् ।

दन्ती समं गुडं पूतं दद्यात्तत्राभयाद्य ताः ॥ ६३ ॥

तैलार्धकुडवं चैव विहतायाद्यतुप्पलम् ।

चूर्णितं चार्द्धपलिकं पिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ६४ ॥

तप्ताध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्त्रैलसमं मधु ।

त्रिपेच्चूर्णं पलचैकं त्वगैलापत्रकीसरात् ॥ ६५ ॥

ततो लेहपलं लिङ्गा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।

सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्यमनामयः ॥ ६६ ॥

गुल्मं श्वययुसर्गांसि पांडुरोगमरोचकम् ।

हृद्रोगघृणीदोषान् कामलां विषमज्वरान् ॥ ६७ ॥

गुल्मं ह्योदानमानाह मेतान् हन्त्युपसेविता ॥

इति दन्तीहरीतक्यावलेहः ।

कुलित्यान् जीर्णशर्णीय पट्टिकाश्चजाह्नलान् ।

मध्यतैलघृतं तक्रं कफगुल्मं प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥

इति कफगुल्मः ।

—०—

अथ संसर्गजानाह ।

निमित्तनिद्रानुपलभ्यगुल्मे संसर्गजे दोषवलावलच ।

ध्यामिश्रान्तिद्रानुपलभ्यगुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ ६९ ॥

—०—

हिङ्गुषिकटुकं पाठां हृषुषामभयां शठीम् ।

अजमोदाजगन्धे च तित्तिडो चाश्ववेतमम् ॥ ७० ॥

दाडिमं पौष्करं धान्य मजाजीचित्रकं वचाम् ।

ह्रीं चारीं पञ्चनवर्षं चण्डं चैकत्र योजयेत् ॥ ७१ ॥

चूर्णमेतद्वयोक्तव्यं मन्त्रपानेनैव न व्ययम् ।

प्राग्भुक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन च ॥ ७२ ॥

पार्श्वहृद्दस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।

शानाहे भूतकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥ ७३ ॥

ग्रहण्यशो विकारेषु श्लोहपाण्डुमयेऽरुचौ ।

उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥ ७४ ॥

भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुशो गुटिका कार्याः कार्पिकाः स्युस्ततोऽधिकम् ॥ ७५ ॥

इति हिग्वादिचूर्णम् ।

हिङ्गुप्रत्यिकधान्यजीरकवचा चन्धाग्निपाठाशठी ।

वृक्षान्नं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ॥

पथ्या पौष्करवेतसान्नहृमुपाजान्यस्तदेभिः कृतम् ।

चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्वाद्बीजपूरद्वयैः ॥ ७६ ॥

गुल्माधानगुदाङ्कुरग्रहणिकोदावर्त्तमञ्जान् गदान्

प्रत्याधानगदौदराश्मरियुतांस्तूनीद्वयारोचकान् ।

कुरुस्तभ्रमतिभ्रमश्च मनसो घाधिर्धूमशीलिकाम्

प्रत्यष्टिलिकया सहापहरते प्राक् पीतमुष्णाम्बुना ॥ ७७ ॥

हृत्कुक्षिवह्णकटीजठरान्तरिपु

वस्तिस्तनांसफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।

शूलानि नाशयति वातबलासजानि

हिग्वादयमारयामिदमाग्निनसंहितोक्तम् ॥ ७८ ॥

इति द्वितीयहिग्वाद्यं चूर्णम् ।

गुल्मवान्मदिरामण्डैः स्तूलमैरण्डजं पिवेत् ।

बलासे प्रवली वाते पित्ते तु चौरसयुतम् ॥ ७९ ॥

इति संसृष्टगुल्माः ।

अथ निदानम् ।

महारुजं दाहपरीतमश्मवत्
घनोन्नत शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनः शरीरान्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ ८० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

धीमानुपाचरेद्गुल्मं प्रत्याख्यायत्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥ ८१ ॥
घात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्भृतम् ।
शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८२ ॥
इति घात्रीफलकं दृतम् । इति त्रिदोषगुल्मः ।
सङ्घनं दीपनं स्निग्धं सुण्णं वातानुलोमनम् ।
हृंहणश्च भवेदन्नं तद्धितं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८३ ॥
गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशी विधिवदाचरितव्या ।
मारुते तु विजिते समुदीर्यं दीपमस्यमपि कर्म्मनिहन्त्यात् ॥ ८४ ॥
सुखीष्णजाड्यलरसाः सुस्निग्धाव्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ताः हिताः पानेयु गुल्मिनाम् ॥ ८५ ॥
कुम्भीपक्केष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ।
उपनादाद्य कर्त्तव्याः सुखीष्णाः साखणादयः ॥ ८६ ॥
स्थानायसेको रक्तस्य बाहुमध्ये गिराव्यधः ।
स्वेदानुलोमनश्चैव प्रशस्तं सर्वगुल्मिनाम् ॥ ८७ ॥
स्रोतसामार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विषम्यं गुल्मस्य स्वेदो गुल्ममप्योहति ॥ ८८ ॥

वज्रूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशाकांश्च वैदलम् ।
न खादेदालुकां गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥ ८८ ॥
ऊर्ध्ववातश्च मनुजं गुल्मिनश्च निरुहयेत् ॥ ८९ ॥

—०—

वचाविडाऽभयाशुण्ठी द्विगुक्त्याग्निदीप्यकाः ।
द्वित्रिपद् चतुरेकाष्ट सप्तपञ्चांशिकाः क्रमात् ॥ ९१ ॥
चूर्णं मद्यादिभिः पोक्तं गुल्मानाहोदरापहम् ।
शूलार्थः श्वासकासघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ ९२ ॥
इति वचाद्यं चूर्णम् ।

पाठानिकुम्भरजनी त्रिकटुत्रिफलाग्निकम् ।
लवणं वृक्षबीजश्च चूर्णं गोमूत्रसाधितम् ॥ ९३ ॥
घनीभूते तु वटिकां कृत्वा खादेत् गुल्मवान् ।
गुल्मह्नीहान्निसादांश्च नाशयेयुरशेषतः ॥ ९४ ॥
द्विद्विपुष्करमूलानि तुम्बुरूणि हरीतकीम् ।
श्यामां विडं सैन्धवश्च यवचारं मद्दोषधम् ॥ ९५ ॥
यवकायोदकेनैव घृतभ्रष्टन्तु पाययेत् ।
तेनास्य भिद्यते गुल्मः समूलः सपरिग्रहः ॥ ९६ ॥
वचाहरीतकीद्विद्वि सैन्धवं साम्बवेतसम् ।
यवचारं यवानीश्च पिवेदुष्णेनं वारिणा ॥ ९७ ॥
एतद्वि गुल्मनिचयं समूलं सपरिग्रहम् ।
भिन्नतिसप्तरात्रेण वङ्गेर्वृद्धिं करोति च ॥ ९८ ॥
वातवर्चो निरोधे वा मामुद्राद्रार्कसर्पपैः ।
कृत्वा पापो विधातव्या वर्तयो भरिचोत्तरेः ॥ ९९ ॥
खादेद्वाप्यंकुरान् शृङ्गा पूतीकन्टपंहचयोः ।

पिवेत्तिहन्नागरंवा सगुडां वा हरोतकीम् ॥ १०० ॥

गुगुलुं विहतां दन्तीं द्रवन्तीं सैधवं वचाम् ।

मूत्रमद्यपयो द्राक्षा रसैर्वीक्ष्य यथा वनम् ॥ १०१ ॥

क्षारद्वयानलव्योष नीलीलवणपञ्चकम् ।

चूर्णितं सर्पिषापेयं सर्वगुल्मोदरापहम् ॥ १०२ ॥

पङ्क्तिभिः पलैर्मगधजाफलमूलचव्य

विश्वीषधज्वलनयावककल्कपक्कम् ।

प्रस्थं घृतस्य दशमूलरुक्ममांशी

काथेन वा पयसि दध्नि च यट्पलाय्यम् ॥ १०३ ॥

गुल्मोदराकृद्धिभ्रमन्दरकृद्धिमाद-

कासज्वरक्षयशिरोग्रहणीविकारान् ।

सद्यः शमं नयति ये च कफानिलीत्यान्

तानाशु नाशयति दुर्जयमग्निमास्थम् ॥ १०४ ॥

इति भार्गवपट्पलकं घृतम् ।

दन्त्याः चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशिलाटुभिः ।

पचेत्प्रस्थं घृताहुला म्रीहपांङ्गार्तिशूलनुत् ॥ १०५ ॥

—०—

त्रिहृदकं मृद्वीचीर कम्पिलैश्च पलाशकैः ।

सैन्धवादिपलोपेतैः द्रविः कुडबमशमि ॥ १०६ ॥

पक्कमष्मात्पिवेत्कर्षं मुष्णवार्यनुपानकम् ।

सर्वगुल्मोदरध्वंसि स्रंसनं विन्दुमज्ञकम् ॥ १०७ ॥

इति विन्दुघृतम् ।

विड्ढाडिममिन्धूत्य इतभुग् व्योषजोरकेः ।

हिह्र सीवर्चनचार चुक्रहृचाग्रवेतसैः ॥ १०८ ॥

बीजपूररसोपेतैः सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।

साधितं दधिकं नाम्ना गुल्मोद्धृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ १०६ ॥

इति दधिकघृतम् ।

नीलिनीं त्रिफलां रास्त्रां बलां कटुकरोहिणीम् ।

पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीञ्च पल्लिकानि जलादुके ॥ ११० ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १११ ॥

ततो घृतपल्लं दद्याद्दवागूमंडूभिर्म्रितम् ।

जीर्णं सम्यग्विरिक्तञ्च भोजयेदसभोजनम् ॥ ११२ ॥

गुल्मकुष्टोदरव्यगं शोफपांड्वामयञ्चरान् ।

श्चित्रं श्लोहानमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ११३ ॥

इति नीलिनीघृतम् ।

वचापुष्करकुट्टं ला मदनामरसिन्धुजैः ।

काकोलीद्वयध्याज्ज मेदायुग्मकुटनटैः ॥ ११४ ॥

पाठाजीरकजीवन्ती भार्गीचन्दनकटुफलेः ।

सरलागुरुयिल्वाम्ना वाजिगन्धान्निवृद्धिभिः ॥ ११५ ॥

विडङ्गारग्वधश्यामा त्रिहन्मागधिकादिभिः ।

पिष्टैस्त्रैलं पचेत्क्षीरे पञ्चमूलीरसान्विते ॥ ११६ ॥

गुल्मानाहान्निग्मान्दार्शो ग्रहणीमूत्रमद्भिनाम् ।

अन्वामनविधौ युक्तं ग्रस्यतेऽनिलरोगिषु ॥ ११७ ॥

इति वचाद्यं तैलम् ।

शठीपुष्करमूलञ्च दन्तीचित्रकमाटकी ।

शृङ्गवेरं वचाश्चैव पल्लिकानि ममाहरेत् ॥ ११८ ॥

त्रिहत्तायाः पलं कुर्यात् क्षीन् कर्पांश्चैव हिङ्गुनः ।

पलं हि लवणानाञ्च यवचारपलं तथा ॥ ११८ ॥

सद्यः पुष्करमूलस्य दन्ती चित्रकयोरपि ।

हे हे पले तथा गुण्डा हे पले चान्द्रवेतसात् ॥ १२० ॥

यवान्यजाजीमरिचं धान्यकं गिरिकर्षिका ।

उपकुञ्चिकाजमोदा च कुर्यादर्धपलोन्मिताम् ॥ १२१ ॥

हरीतकीपले हे च विडङ्गं दाडिमं तथा ।

मातुलुङ्गरसेनैव गुड़िकाः कारयेद्विषक् ॥ १२२ ॥

एकान्तासाञ्च हे तिस्त्री गुटिकास्ताः सुखावुना ।

अन्तैर्मद्यैश्च पातव्या घृतेन पयसाऽथवा ॥ १२३ ॥

एताः काङ्गायनेनोक्ताः गुटिका गुल्मभेदिकाः ।

अर्शा हृदयहृषीरोग कृमिनाञ्च विनाशिकाः ॥ १२४ ॥

गोमूत्रेण निहन्त्युच्च श्लेष्मगुल्मं चिरोत्थितम् ।

क्षीरेण पित्तगुल्मन्तु मद्येन श्लेष्मवातिकम् ॥ १२५ ॥

त्रिफलारसमूचाभ्यां निचयं सान्निपातिकम् ।

रक्तगुल्मञ्च नारीनां पयसाकारभेण तु ॥ १२६ ॥

इति काङ्गायनगुटिका ।

—०—

हिङ्गुविकटुकवचाजमोदा धान्याजगन्धा दाडिमतित्तिङ्गीश्च
पाठाचित्रकचव्यसैन्धवविडसौवर्चलयवक्षारस्वर्जिका पिप्पलीमूला
स्त्रवेतसगठीपुष्करहपुषाजाजीपथ्याः । संचूर्णं, मातुलुङ्गाद्यैश्च
वहुगः परिभाष्य गुटिकाः कारयेत् । ततः प्रातरैकां घातरोमी
च भक्षयेत् । एवं खलु योगो गुल्मग्रामकामारोचकहृद्दोगान्
हरति अथ जन्तून् प्रति प्रयोगघात्यर्थमुपयुज्यत इति । इति
हिङ्वादिबटिकाप्रकारः संस्कृतेनोक्तः ।

अपामार्गपलाशानां तथै वेचुरमस्य च ।

स्रुह्यर्कयोर्मातुलुङ्ग कुटजस्याग्निकस्य च ॥ १२७ ॥

तिलसर्पपमूत्रानि दग्ध्वा भस्मानि कारयेत् ।

गोजाविष्मूत्रसहितं सर्पिस्तैलसम्बन्धितम् ॥ १२८ ॥

वृषणं पिप्पलोमूलं चित्रकं शुष्कमूलकम् ।

मूर्वामतिविषां पाठां कुष्टं भस्मातकानि च ॥ १२९ ॥

चव्यं पूतिकरप्लव्धं विल्वं कटुकरोहिणीम् ।

ह्वै चारौ पञ्चलवणं समभागानि कारयेत् ॥ १३० ॥

सन्नीयचूर्णलवणैः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

तदग्निचूर्णं निर्धूमं कृत्वा चूर्णं सुशोतलम् ॥ १३१ ॥

अङ्गुलीग्रहमालोढ्य सुरामण्डेन पाययेत् ।

अस्वारणालमूत्रैस्तु युक्तः स्याद्वातगुल्मनुन् ॥ १३२ ॥

शूलवातोदरघ्नीहृषाङ्गामय किलासकम् ।

हन्त्यादारोग्यलवणं प्रशस्तं कफवातनुत् ॥ १३३ ॥

इत्यारोग्यलवणम् ।

नादेयी कुटजार्कशिशु वृहंतो ऋग्विल्वभस्मातक ।

व्याघ्रीकिंशुकपारिभद्रकजटाऽपामार्गनीपाऽग्निकान् ॥

वासामुष्ककपाटलां मलवणां दग्ध्वा जले पाचितम् ।

हिंग्वादिप्रतिवापमेतदुदित गुल्मोदराष्टीलियु ॥ १३४ ॥

इति नादेयीचारः ।

कोमो हिंग्वादिर्यस्य प्रतिवापः क्रियते ।

—०—

हिंगूयगन्धाविडशृङ्गाजजी हरीतकीपुष्करमूलकुष्टम् ।

भागोत्तरं चूर्णितमेतदिष्टं गुल्मोदराजोर्गविपूचिकामु ॥ १३५ ॥

इति सामान्यविधिः ।

अथ निदानमाह ।

नवप्रसूता हितभोजनाया या चामगर्भं विसृजे दृती वा ।
 वायुर्हि तस्याः परिगृह्यरक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥ १३६ ॥
 पैतृस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।
 यः स्रन्दते पिण्डित एव नाङ्गैरित्यात्मशूलः समगर्भलिङ्गः ॥
 सरौधिरः स्त्रीभव एवगुल्मो मासे व्यतीते दशके चिकित्स्यः ॥ १३७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालक्रमेण च ।
 सुस्निग्धस्निग्धकायायै योज्यं स्त्री हविरेचनम् ॥ १३८ ॥
 शताङ्गाचिरविल्वत्वज् दातृभाङ्गोक्त्याभवः ।
 कल्कः पीतो जघेद्गुल्मं तिलक्वायेन रक्तजम् ॥ १३९ ॥
 तिलक्वाथो गुडव्योष हृतभाङ्गोद्युतो भवेत् ।
 पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योपिताम् ॥ १४० ॥
 पीतः सुरारसो युक्त्या मदिरा वाऽऽशु गुल्मनुत् ॥ १४१ ॥
 मुंडिरे चनिकाचूर्णं शर्करामाक्षिकाञ्चितम् ।
 विदधीतास्रगुल्मिन्वा मलसंरेचनाय च ॥ १४२ ॥
 विशेषमपरश्चाभ्याः शृणुरक्तप्रभेदनम् ।
 पलाशचारतोयेन सर्पिः सिद्धं पिवेच्च सा ॥ १४३ ॥
 यस्मिन्नपसरे चारतोयसाध्यवृतादिषु ।
 फेनोद्गमस्य निष्पत्तिं नष्टदुग्धममाकृते ॥ १४४ ॥
 स एव तस्य पाकस्य कानो नेतरनक्षणः ॥

इति पलाशचारवृत्तम् ।

कङ्कारमुत्पलं पद्मं कुमुदं मधुयटिका ।

पक्वान्मुनाथ तत् काथं जीवनीयोपकल्पितम् ॥ १४५ ॥

घृतं पक्वा नवं पीतं रक्तपित्तास्रगुल्मानुत् ।

दाहलघ्नाक्षरच्छर्दिं योनिदोषहरं परम् ॥ १४६ ॥

इति कङ्गारक्तं घृतम् ।

उष्णैर्वा भेदयेद्विन्ने विधिरास्रग्दरो हितः ।

अतिप्रवृतमस्रन्तु भिन्नं गुल्मे निवारयेत् ॥ १४७ ॥

रक्तपित्तहरैर्योगैर्वातघ्नैश्च मरुद्गदान् ।

गुर्वभिष्यन्दिक्षुर्याद्वै रक्षन्निबलं सदा ॥ १४८ ॥

गुल्मवत् स्त्रवपानानि यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥

इति रक्तगुल्मः ।

—०—

असाध्यलक्षणान्याह ।

मच्चितः क्रमशो गुल्मो मुहावास्तुपरिग्रहः ।

क्षतशूलः शिरानवो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १५० ॥

टीर्बल्यारुचिह्वलीम कासकृद्विरुचिज्वरैः ।

लघ्नातन्द्रा प्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १५१ ॥

गृहीत्वा मरुजं श्वासं कृद्यतीसारपीडितम् ।

हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्पति गुल्मिनम् ॥ १५२ ॥

श्वासः शूलं पिपासान् विद्वेषो ग्रन्थिमृदता ।

जायते दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ १५३ ॥

इति वङ्गसेने गुल्मनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३२ ॥

—०—

अथ हृद्रोगनिदानमाह ।

अत्युष्णगुर्वन्नकपायतिक्तग्रामाभिघाताध्यशनप्रगङ्गैः ।
सञ्चितनैर्वङ्गविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

जठरानलदौवल्या दविपक्वस्तु यो रसः ।

स आमसंज्ञको देहे सर्वदोषप्रकोपजः ॥ २ ॥

अन्यदोषेभ्य एवादो विह्वलेभ्योऽन्यमूर्च्छनात् ।

कोट्रवेभ्यो विपक्षेव वदन्त्यामस्य सश्ववम् ॥ ३ ॥

द्रूपयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।

हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ ४ ॥

आयम्यते मारुतजे हृदयन्तु व्यते तथा ।

निर्मम्यते दीर्यते च स्फोट्यते पात्यतेऽपि च ॥ ५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वातोपष्टे हृदये वामयेत् सिन्धुमातुरम् ।

हिपक्षमूलीकाद्येन सुस्नेह लवणेन च ॥ ६ ॥

पिप्पल्यैलावचाङ्गिं गुग्गुलुं यवचारोऽथ मैन्धवम् ।

मौवर्चनमयो गुण्डो हजमोदा च चूर्णितम् ॥ ७ ॥

फलधान्याम्रजालित्य दधिमद्यवसादिभिः ।

पाययेच्छुद्धदेहश्च स्नेहेनान्यतमेन च ॥ ८ ॥

मपुष्कराक्षं फलपूगमूलं महौषधं शक्यभया च फलम् ।

चारास्रमर्पिर्नरनैर्विमिश्रः स्युर्वातहृद्रोगविकर्तिकाप्र ॥ ९ ॥

फाद्यः कृतः पोष्करमातुनुद्रपनागपृतीकगण्डोसुराष्टैः ।

स्नागराजाजिउचायवानी मक्षार उन्नी मयलेन पेय ॥ १० ॥

हरोतकीपुष्करनागराष्टयेयैर्वैर्यस्यामवलेय करुः ।

मर्हिगुभिः साधितमेभिः सर्पिः दितश्च हृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ११ ॥

इति हरीतक्याद्यं घृतम् ।

पुनर्नवां टारु सपञ्चमूलं राक्षां यवान् कोलकपित्तविल्वम् ।

पक्वा जले तेन पथेत्तु तैलमभ्यद्रपानेऽनिलहृद्दघ्नम् ॥ १२ ॥

इति पुनर्नवाद्यं तैलम् ।

बन्धमांमरचक्षीर घृतगान्धिव भोजयेत् ।

वातघ्नसिद्धं तैलञ्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १३ ॥

इति वातहृद्दोगः ।

—०—

अथ निदानम् ।

वृश्नोपदाहगोपाः श्युः पित्तिके हृदयक्षमः ।

धूमायनश्च मूर्च्छा च स्तेदः गोपो मुखम्य च ॥ १४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

श्रीपर्णीमधुकक्षीर मितागुडजनेर्यमेत् ।

पित्तोपमृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ।

घृतं कपायांशोद्विष्टान् पित्तज्वरयिनागनान् ॥ १५ ॥

गोताः प्रदेहाः परिगोधनश्च तथा विरेको हृदिपित्तदुष्टे ।

द्राघामिताक्षीरपरुषकैः प्याच्छुभे च पित्तापहमक्षपानम् ॥ १६ ॥

पिष्टा पित्तदापि सिता जनेन यथ्याह्वयः तिक्तकरोद्विर्णी च ॥ १७ ॥

अर्जुनस्य त्वचा सिंहं क्षीरं योज्यं हृदामये ।

सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ १८ ॥

इत्यर्जुनादि क्षीरपाकम् ।

घृतेन दुग्धेन गुडाभसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभस्त्वचो ये ।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ १८ ॥
इति ककुभादिवूर्णम् ।

कसेरुकाशैवलगृह्वेरप्रपौण्डरीकं मधुकं बिसञ्च ।
ग्रन्थिञ्च सर्पिः पयसापचेत्तैः क्षौद्रान्वितं पित्तगदामयघ्नम् ॥ १९ ॥
इति कसेरुकाद्य घृतम् ।

श्रेयमोशर्कराद्राक्षा जीवकर्पभकोत्पलैः ।
बलाखर्जूरकाकोली मेदायुग्मैश्च साधितम् ॥ २० ॥
सक्षीर माह्विं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥
इति श्रेयस्याद्य घृतम् ।

स्थिरादिकल्कवत्सर्पिः क्षीरेणेशुरसेन वा ।
द्राक्षारसेन पक्वं वा पित्तरोगविनाशनम् ॥ २१ ॥
इति स्थिरार्थ घृतम् ।
सक्षौद्रं वितरेद्वस्ति स्तौलं मधुकसंयुतम् ॥ २२ ॥
इति पित्तहृद्रोग ।

अथ निदानमाह ।

गीरवं कफसंस्त्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।
माधुर्यमपि चाप्यस्य वला मावतते हृदि ॥ २४ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

हृद्रोगे कफजे स्थिवं वमितं लङ्घितं नरम् ।
कफघ्ने भण्डैर्युञ्ज्यात् ज्ञात्वा दोष वलावलम् ॥ २५ ॥
यच्चानिम्बकपायाभ्यां याम्यं हृदि कफोत्थिते ।

वातहृद्रोगहृच्चूर्णं पिप्पल्यादि च योजयेत् ॥ २६ ॥
 कुम्भीशठीवल्लाराम्ना शुण्ठी पथ्या स पौष्कराः ।
 चूर्णिता वा सृता मूत्रे पातव्याः कफहृद्ग्रहे ॥ २७ ॥
 सूक्ष्मैला मागधीमूलं प्रलीढं सर्पिषा सह ।
 नाशयत्याशु हृद्रोगं गुल्मानपि विशेषतः ॥ २८ ॥

—०—

सुस्रैलाचन्दनोशीर जीवनीयौषचित्रकाः ।
 विल्वत्वक् कटुकाटारु दार्वोत्वक् पर्पटत्वक् ॥ २९ ॥
 पटोलं निम्बपङ्कजन्या ऋद्धिभूनिम्बशिग्रुकाः ।
 चूर्णं चायन्ती सौराष्ट्री केशरातिविषा समाः ॥ ३० ॥
 तिक्तारयं हन्ति हृद्रोगं शूलहृत् सन्निपातजित् ।
 इति तिक्तकं चूर्णम् ।
 फलतैलं विटध्याञ्च वस्तौ वस्तिविशारदः ॥ ३१ ॥
 तेलित्यधान्यैश्च रसैर्यवान्नपानानि तोषणानि सशर्कराणि ॥ ३२ ॥
 इति कफहृद्रोगः ।

—०—

अयं निदानमाह ।

गद्याक्षिपटोपन्त्वपि सर्वनिह्नं तोत्रात्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥ ३३ ॥
 उक्लेदः शीवनं तोदः शूलं हृष्टासकम्तमः ।
 अरुचिः श्वावनेत्रत्वं शोथश्च कृमिजे भवेत् ॥ ३४ ॥
 क्लोमः मादो भ्रमः शोषो ज्ञेयस्तेषामुपद्रवाः ।
 कृमिजे कृमिजातीनां श्लैष्मिकानाञ्च ये मताः ॥ ३५ ॥
 त्रदीपजे लङ्घनमादितः स्या दन्त्रश्च सर्वेषु हितं विधेयम् ।
 तेनाधिकं मध्यमवेद्यं चैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ३६ ॥
 हृद्रोगे कृमिजे पूर्वं कुय्याल्लङ्घनपाचनम् ।

पश्चात् कृमिहरं कर्म कृमिरोगोक्तमाचरेत् ॥ ३७ ॥
 कृमिजे च पिवेन्मूत्रं विडग्गामयसंयुतम् ।
 हृदिस्थिताः पतन्त्येव ह्यधस्तात् कृमयो नृणाम् ॥ ३८ ॥
 कृमिहृद्रोगिणां स्निग्धं भोजयेत्पिशितोदनम् ।
 दध्ना च पललोपेतं च ग्रहं पश्चाद्विरेचयेत् ॥ ३९ ॥
 सुगन्धिभिः सलवणैः योगैः साजाजिश्कर्करैः ।
 विडग्गमाटैर्धान्यान्तं पाययेत्सिद्धमुत्तमम् ॥ ४० ॥
 यथात्र वितरेच्चान्मैः सविडग्गमतः परम् ॥ ४१ ॥

इति त्रिदोषकृमिहृद्रोगी ।

चूर्णं पुष्करजं लिङ्घान् माचिकेण समायुतम् ।
 हृच्छूलश्वासकासघ्नं क्षयहिकानिवारणम् ॥ ४२ ॥
 हिङ्गुसौवर्चलं विश्वं दाडिमं मान्द्रवेतसम् ।
 चूर्णसुष्णांबुना पेयं श्वासहृद्रोगशान्तये ॥ ४३ ॥

इति हिङ्गुपञ्चकम् ।

हिङ्गुपगन्धाविडविश्वकृष्णाकुष्टाभयाचित्रकयावगूकम् ।
 पिवेत्सौवर्चलपुष्कराद्यं यवाभसा गूलुह्वदामयघ्नम् ॥ ४४ ॥
 दशमूलकपायन्तु लवणधारयोजितम् ।
 कामं श्वासश्च हृद्रोगं गुल्मशूलश्च नाशयेत् ॥ ४५ ॥
 घृतेन दुग्धेन गुडाभसा वा पिवन्ति चूर्णे ककुभस्त्वचोदयम् ।
 हृद्द्रीगजोर्णज्वररक्तपित्तं हत्वा भवेद्युधिरजीविनस्तौ ॥ ४६ ॥
 हरीतकीवचारास्त्रा पिप्पल्यो विश्वभेषजम् ।
 गठोपुष्करमूलश्च चूर्णे हृद्रोगनाशनम् ॥ ४७ ॥
 पुटहृन्धं हरिणशृङ्गं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः ।
 हृत्पुष्टगूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥ ४८ ॥
 तैलाज्यगुडविषजं चूर्णं गोधूमपार्यजं वापि ।

पिबति पयसा यः स भवे जितसंकलहृदामयः पुरुषः ॥४८॥

गोधूमककुभक्षूर्णं छागपयो गव्यसर्पिषा पक्वम् ।

मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुदतं पुंसाम् ॥ ५० ॥

मुख्यं शतार्धन्तु हरीतकीनां सौवर्चलस्यापि पलद्वयञ्च ।

सिद्धं घृतं वल्लभकं हि नाम्ना हृत्कासगुल्मोदरमारुतघ्नम् ॥५१॥

इति वल्लभघृतम् ।

शतार्धमभयानान्तु सौवर्चलपलद्वयम् ।

पचेत्कल्कैर्घृतप्रस्थं दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५२ ॥

घृतं वल्लभकं नाम्ना त्रेष्टं स्यादपतन्त्रके ॥

इति क्षीरवल्लभघृतम् ।

यार्यस्य कल्कं स्वरसेन सिद्धं शस्तं घृतं सर्वहृदामयघ्नम् ॥ ५३ ॥

इत्यर्जुनघृतम् ।

घृतं बलां नागबलार्जुनांबुसिद्धं सयटीमधुकल्कपादम् ।

हृद्रोगशूलं क्षतरक्तपित्तकासानिलासृक् शमयत्युदीर्णम् ॥ ५४ ॥

इति बलाद्य घृतम् ।

इति वल्लभसेने हृद्रोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३३ ॥

—०—

अथोरोग्रहनिदानमाह ।

अत्यभिष्यन्दि गुर्वक्षशष्कपूत्यऽभिषाशनात् ।

सास्त्रं सामं यत्कृत्स्नीह सदो वृद्धिं यथा गतम् ॥ १ ॥

उरोग्रहं तदा कुक्षौ कुरुतः कफमारुतौ ।

सस्तम्भं सखर्जं घोरं रुचं स्पर्शासहं गुरुम् ॥ २ ॥

आधानकुचिद्वच्छेद्य बांतविस्मवरोधता ।
तन्द्रारोचकशूलानि तत्र लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अत्राशु स्वेदनं युक्त्या दहनं रक्तमोक्षणम् ।
तीक्ष्णैर्निरुहणं चैकं क्रमात्तत्क्षणमादरात् ॥ ४ ॥
पुत्रजीवकशियूत्याः सूर्यावर्तबलोद्भवाः ।
रसा एकैकशः कोष्ठादिशो वा रामठान्विताः ॥ ५ ॥
सपञ्चलवणाः पेयाः त्रिहृजुडसुकल्पिताः ।
त प्रहृतं यथा लाभं मूत्रतैलसुरासवैः ॥ ६ ॥
दध्यान्मवेतसच्चारान् सरामठान् सचिवकान् ।
पिवैतैलारनालाभ्या सुरोग्रहनिवृत्तये ॥ ७ ॥

यथातुरेणात्र कृतस्य कर्मणो विधेर्विरोधो न भवेन्ननागपि ।
यथा बलं वीक्ष्य च शुद्धविग्रहं तथाविधं पथ्यमिति प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

इति वङ्गसेन उरोग्रहनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३४ ॥

—०—

अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानमाह ।

व्यायाम तीक्ष्णोपधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यदुतपृष्टयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यगनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥ १ ॥
पृथग्मलाः स्रैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्त्राः ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥
तोत्रा हि रुग्णवृण्यस्तिमेद्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह यातात् ।

पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३ ॥
 वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्व शोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
 सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत् कृच्छ्रतमञ्च कृच्छ्रम् ॥ ४ ॥
 मूत्रवाहिषु शल्येन चतेष्वभिहितेषु च ।
 मूत्रकृच्छ्रं तदाघाता ज्ञायते मृशदारुणम् ।
 वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५ ॥
 शकृतस्तु प्रतिघाता ह्यायुर्विगुणतां गतः ।
 आधानं वातशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ६ ॥
 अश्मरीहेतुतत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥
 शक्ते दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधारिते ।
 सशुक्रं मूत्रयेत् कृच्छ्रा हस्तिमेहनशूलरान् ॥ ८ ॥
 अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ।
 विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥ ९ ॥
 पच्यमानाश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना ।
 विसृक्ता कफसन्धाना चरन्ती शर्करा मता ॥ १० ॥
 हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुचावग्निस्तु दुर्बलः ।
 तथा भवति मूच्छा च मूत्रकृच्छ्रश्च दारुणम् ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अभ्यञ्जनञ्चे हनिरूहवस्ति स्वेदोपनाड्योतरवस्तिसेकान् ।
 स्थिरादिभिर्बातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्वसाद्यानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ १२ ॥
 अमृतानागराधात्री वाजिगन्धात्रिकण्टकम् ।
 प्रयिवेद्वातरोगार्तः शूलवान् मूत्रकृच्छ्रवान् ॥ १३ ॥
 पुनर्मवैरण्डशतावरोभिः पत्तूरहृषीवर्बलाश्मभिद्धिः ।

द्विपलञ्चमूलेन कुलित्यकेन यवैश्च तोयोत्कथिते कषाये ॥ १४ ॥

तैलं वराहर्चवसाष्टतश्च तैरेव कल्कैर्लवणैश्च सिद्धम् ।

तन्मात्रयात्र प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ १५ ॥

पुनर्नवाद्यो मिश्रकः । इति वातकृच्छ्रम् ।

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्णो विधिर्विस्तिपयोविकारा ।

द्राक्षाविदारोक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कथ्यात् ॥ १६ ॥

कुशः काशः शरोदर्भः चुद्रश्चेति तृणोद्भवम् ।

पित्तकृच्छ्रहरं पञ्च शूलं वस्तिविशोधनम् ॥ १७ ॥

एतत्सिद्धं पयः पीतं मेद्वयं हन्तिशोणितम् ॥ १८ ॥

शतावरीकासकुशश्चदंष्ट्रा विदारोगालीक्षुकशैरुकाणाम् ।

क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिवेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥ १९ ॥

एवार्बुजं मधुकं सदावीं पित्ते पिवेत्तंडुलधावनेन ।

दार्वीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकं पित्तकृते च कृच्छ्रे ॥ २० ॥

हरीतकीगोक्षुरराजहृत्तपापाणभिहन्वयवासकानाम् ।

क्वाथं पियेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं कृच्छ्रे सदाहे सक्ते विबन्धे ॥ २१ ॥

—०—

शतावरीकासकुशश्चदंष्ट्रा विदारिकेष्टामलकैश्च सिद्धम् ।

सर्पिः पयो या सितया विमिश्रं कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु योज्यम् ॥ २२ ॥

इति शतावरीघृतम् शीतम् ।

त्रिकण्टकैरण्डकुशाद्यभीरु कर्कारुकेषुस्वरसेन सिद्धम् ।

सर्पिर्गुडाहंशयुतं प्रयोज्यं कृच्छ्राश्मरोमूत्रविघातदोषे ॥ २३ ॥

अयं विशेषेण पुरा विधेयः सर्वाश्मरोष्णां मधुरः प्रयोगः ।

इति त्रिकण्टकाद्यं घृतम् । इति पित्तकृच्छ्रम् ।

शीरोष्णतोष्णोपधमन्नपानं स्वेदो यवाक्षं वमनं निरुहाः ।

तक्रश्च तिक्तोपणसिद्धतैलान्यभ्यंगपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ २४ ॥

मूत्रेण सुरया वापि कदलीखरसेन वा ।

कफक्षच्छविनाशाय सूक्ष्मं पिष्ट्वा त्रुटिं पिवेत् ॥ २५ ॥

तक्त्रेण युक्तं शितिमारुकस्य बीजं पिवेन्मूत्रविघातहेतोः ।

पिबेत्तथा तंडुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रक्षच्छे ॥ २६ ॥

सर्वे त्रिदोषप्रभवे च क्षच्छे स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।

त्रिभ्योऽधिके प्राग्बमनं कफे स्वात्पित्ते विरेकः पयने च वस्तिः ॥ २७ ॥

वृहतीधावनीपाठा यष्टीमधुकलिङ्गकाः ।

पाचनीयो वृहत्यादिः क्षच्छदोषत्रयापहः ॥ २८ ॥

गुडेन मियितं क्षीरं कटूणां कामतः पिवेत् ।

मूत्रक्षच्छे पु सर्वेषु शर्करा वातरोगनुत् ॥ २९ ॥

इति त्रिदोषक्षच्छकम् ।

मूत्रक्षच्छेऽभिघातीत्ये वातक्षच्छ क्रिया मता ।

पञ्चवल्कलक्षले पः कवोष्णोऽथ प्रशश्यते ॥ ३० ॥

मद्यं पिवेद्वा ससितं ससर्पिः शृतं पयद्यापि मिताव्ययुक्तम् ।

धात्रीरसं चक्षुरसं पिवेद्वा क्षच्छे सरक्ते मधुना विमित्यम् ॥ ३१ ॥

इत्यभिघातक्षच्छम् ।

क्षेद्यं शुक्रविवन्धीत्ये शिलाजतु समाक्षिकम् ।

हृष्यैर्वृद्धितधातोश्च विधेयाः प्रमदोत्तमाः ॥ ३२ ॥

इति शुक्रजै मूत्रक्षच्छम् ॥

एलाहिगुयुतः क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिवेन्नरः ।

मूत्रहृद्रोगशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं परम् ॥ ३३ ॥

स्नेहचूर्णक्रियाऽभ्यङ्गं वस्तयः स्युः पुरीषजे ।

क्षच्छे तत्र विधिः कार्या सर्वशुक्रविवन्धजित् ॥ ३४ ॥

काथो गोक्षुरबीजस्य यवचारयुतः सदा !

मूत्रकृच्छ्रं शकृज्जम् पीतः शीघ्रं नियच्छति ॥ ३५ ॥

इति शकृज्जं कृच्छ्रम् ।

सप्तछदारग्वधकेतकैलाः निम्बः करञ्जः कुटजो गडूची ।

साध्या जले तेन पचेद्यवागूं सिद्धं कपायं मधुसंयुतं वा ॥ ३६ ॥

एवोरुबीजकल्कश्च शृङ्गं पिष्ट्वाक्षसंमितः ।

धान्याम्ललवणैः पेयो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ ३७ ॥

त्रिकण्टकारग्वधदर्भकागदुरालभा पर्वतभेद पथ्याः ।

निघ्नति पीता मधुनांश्मरीन्तु संप्राप्त मत्पौरपि मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३८ ॥

निदग्धिकायाः स्वरसं कड़वं मधुसंयुतम् ।

मूत्रदोषहरं पीत्वा नरः सम्पद्यते सुखम् ॥ ३९ ॥

कपायोऽतिश्लामूलं साधितोऽशेषकृच्छ्रजित् ।

पीतश्च त्रपुसीबीजं सतिलाज्यं पयोन्वितम् ॥ ४० ॥

विफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।

वारिणा लवणिकृत्य पिवेन्मूत्ररुजापहम् ॥ ४१ ॥

यवोरुबूकैन्तृणपञ्चमूलपापाणभेदैः सशतावरोभिः ।

कृच्छ्रेषु गुग्गुलुभया विमिश्रैः कृतः कपायो गुडसंयुक्तः ॥ ४२ ॥

मूलानि कुशकाशेषु शराणां चेतुर्बालिकाः ।

मूत्राघातेऽश्मरीकृच्छ्रे पञ्चमूली दृणात्मिका ॥ ४३ ॥

गुडमामलकं पिष्टं न्यमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।

पित्तासृग्दाहशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥ ४४ ॥

सितातुल्यो यवधारः सर्वकृच्छ्रप्रणाशनः ।

द्राक्षाभितो पलाकल्कं कृच्छ्रघ्नं मस्तुना युतम् ॥ ४५ ॥

विदारोगारिवाह्यं शङ्खीवकादिनो निगा ।

कृच्छ्रं पित्तानिघ्नं हन्ति वसिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥ ४६ ॥

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीना-
मेवार्कबीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।
चूर्णानि तण्डुलजले तुलितानि पीत्वा
प्रत्यप्रमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ ४७ ॥

अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मूत्रकृच्छ्रं निहन्त्याशु विभिर्लेहैर्न संशयः ॥ ४८ ॥
पुनर्नवामूलतुला दर्भमूलं शताधरी ।
वस्त्रातुरङ्गगन्धा च दृणमूलं त्रिकण्टकम् ॥ ४९ ॥
विदारोगन्धानां गाह्यं शुङ्खचितिवला तथा ।
पृथग्दशपलान् भागा नपां द्रोणे विपाचयेत् ॥ ५० ॥
तेन प्रादावशेषेण घृतस्यार्द्धादकं पचेत् ।
मधुकं शृङ्गवेरञ्च द्राक्षासैन्धवपिप्पली ॥ ५१ ॥
द्विपलानि पृथग्दत्त्वा यवान्याः कुङ्कुमं तथा ।
त्रिंशद्गुडपलान्यत्र तैलस्यैरण्डजस्य च ॥ ५२ ॥
एतदीश्वरपुत्राणां प्राग्भोजनमनिन्दितम् ।
राज्ञां राजसमानानां बहुस्त्रीपतयश्च ये ॥ ५३ ॥
मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले तथा गादपुरीषिणाम् ।
मेद्रवङ्गणशूले च योनिशूले च शस्यते ॥ ५४ ॥
ययोक्तानाञ्च गुल्मानां घातशोणितजायये ।
बल्यं रसायनं शीतं सुकुमारकुमारकम् ॥ ५५ ॥
पुनर्नवाशते द्रोणे देयोऽन्येष्वपि चापरः ।

इति सुकुमारकुमारकः पुनर्नवादिलेहः ।

मूत्राघातविधानमप्यत्रकार्यम् ।

इति कङ्कसेने मूत्रकृच्छ्रनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३५ ॥

अथ मूत्राघातनिदानमाह ।

जायन्ते कुपितैर्दायि मूत्रघातास्त्रयोदश ।
 प्रायोमूत्रविघाताद्यै र्वातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥
 रोच्याद्देगाभिघाताद्वा वायुर्वस्त्रौ सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्यचरति विगुणः कुण्डलोन्नतः ॥ २ ॥
 मूत्रमस्पात्यमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते ।
 वातकुण्डलिकान्तान्तु व्याधिं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ३ ॥
 आध्मापयन् वस्तिगुदं रुध्वावायुयलोन्नतार्म् ।
 कुर्यात्तीव्रार्त्तिमष्टौलां मूत्रविस्मार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥
 वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
 निरुणद्धि सुखं तस्य वस्तेर्वस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥
 मूत्रसङ्गो भवे तेन वस्तिकुचिनिपीडितः ।
 वातवस्तिः सविज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥
 चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥
 मूत्रस्य वेगेऽभिहिते तदुदावर्त्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायु रुदरं पूरयेद्भृशम् ॥ ८ ॥
 नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ।
 तन्मूत्रजठरं विद्या दधौ वस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥
 वस्त्रौ वाप्ययत्र नाले मणी वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरत्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
 म्रयेच्छनैरस्पृश्यं मरुजं वाप्यनोरुजम् ।
 विगुणाङ्गिनजो व्याधिः भूमूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥
 रुध्वायुस्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतो ।

मूत्रक्षयं सरग्दाहं जनयेत्तां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥
 अन्तर्वस्त्रिसुखे हतः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अश्मरीतुल्यरुग् ग्रन्थिः मूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥
 मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धृतम् ।
 स्थानाश्रुतं मूत्रयतः प्राक्पथाद्वा प्रवर्तते ।
 भस्मोदकप्रतिकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ १४ ॥
 व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्याऽनिलाहतम् ।
 वस्तिं मेढ्रं गुदश्चैव प्रदहेत् स्त्रावयेदधः ॥ १५ ॥
 मूत्रं क्षारिद्रामयवा सरक्तं रक्तमेव च ।
 कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जतो रुष्णवार्तं वदति तम् ॥ १६ ॥
 पित्तं कफो वा ह्यौ वापि संहन्येतोऽनिलेन चेत् ।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं शीतं घनं सृजेत् ॥ १७ ॥
 सदाहरोचनाशंख चूर्णवर्णश्च तद्ववेत् ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ १८ ॥
 रुक्षदुर्बलयो र्घातिनोदापत्तं शक्यथा ।
 मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विदसंसृष्टं तदा नरः ॥ १९ ॥
 विङ्गन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्रा द्विद्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
 हुताध्वलह्वनायासै रभिघातात्प्रपीडितान् ।
 स्वस्थानाद्वस्तिरुहत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥
 शूलस्पन्दनदाहार्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
 पीडितस्तु सृजेद्वारां संस्तम्भोद्देष्टनार्त्तिमान् ॥ २२ ॥
 वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
 पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारो ह्यबुद्धिभिः ॥ २३ ॥
 तस्मिन् पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।
 श्लेष्मणा गौरवं शोथः श्लिग्धं मूत्रं घनं सितम् ॥ २४ ॥

श्रेष्णरुडबिलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।
 अविभ्रान्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीकृतः ॥
 स्यादस्तौ कुण्डलीभूते दृग्मोहः श्वास एव च ॥ २५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्रं हस्तेदोषपत्रस्य हितं स्नेहविरचनम् ।
 दद्यादुत्तरवस्तिञ्च मूत्राघाते स वेदने ॥ २६ ॥
 नलकुशकाशेषु शिफां कथितां प्रातः सुशीतलां ससिताम् ।
 पिबतः प्रयाति नियतं मूत्रग्रह इत्युवाच कविः ॥ २७ ॥
 गोधावल्यामूलं कथितं दृततैलगोरसोन्मिश्रम् ।
 पोतं निरुहमचिरा द्विन्नतिमूत्रसंघातम् ॥ २८ ॥
 पिवेच्छिलाजतुकाथे युक्ते बीरतरादिके ।
 रमं दुरालभाया वा कपायं वासकस्यैव ॥ २९ ॥
 काथं सपत्रमूलस्य गोक्षुरोः सफलस्य च ।
 पिवेन्मधुसितायुक्तं मूत्रकृच्छ्रजापहम् ॥ ३० ॥
 घनसारस्य चूर्णेन वस्त्रवर्त्तिः कृतास्तुना ।
 गुण्डयित्वाध्वजे क्षिप्तः मूत्ररोधं जहाति सा ॥ ३१ ॥
 सदा भद्राश्लभिन्मूलं गतावर्याय चित्रकम् ।
 रोहिणीकोकिलाची च क्रीड्य स्थूलचिकण्टकम् ॥
 श्लेष्मपिटः सुरापीतोमूत्राघातप्रवाधनः ॥ ३२ ॥
 पियेहर्दिशिशामूलं दुग्धमुक् तण्डुलान्बुना ।
 यन्तिमुत्तरवन्ति वा सर्वेपामेव दापयेत् ॥ ३३ ॥

निदग्धिकायाः स्वरसं पिवेद्वा तक्रसंयुतम् ।

जले कुंकुमकल्कं वा सचौद्रमुपितं निशि ॥ ३४ ॥

सतैलं पाटलाभक्षं चारवद्वा परिश्रुतम् ।

सुरां सौवर्चलवतीं भूवाघाती पिवेन्नरः ॥ ३५ ॥

त्रिकण्टकैरण्डशतांवरोभिः सिद्धं पयो वा त्रिणपञ्चमूलैः ।

गुडप्रगाढं सघृतं पयो वा रोगेषु कृच्छ्रादिषु यस्तमेतत् ॥ ३६ ॥

शृतशीतपयोऽन्नाग्नी चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

पिवेत् सशर्करं श्रेष्ठं सुष्णवाते सशोणिते ॥ ३७ ॥

शिलोद्भवैरण्डकुशास्थिरादिपुनर्नवाभीरुरसेषु सिद्धम् ।

तैलं शृतं क्षीरमथानुपानं कालेषु लक्ष्णादिषु संप्रयोज्यम् ॥ ३८ ॥

इति शिलोद्भिदादितैलम् ।

धान्यगोक्षुरकक्वाथ कल्कसिद्धं घृतं हितम् ।

भूवाघाते मूत्रलक्ष्णे शुक्रदोषे च दारुणे ॥ ४० ॥

इति धान्यगोक्षुरकं घृतम् ।

अम्बुष्टापाटला चैव वर्षाभूद्वयमेव च ।

विदारोकन्दकाशश्च कुशमोरटगोक्षुराः ॥ ४१ ॥

पाषाणभेदो बाराही शालिमूलं शरस्तथा ।

भक्षातकं शिरीषस्य मूलमेषामथाहरेत् ॥ ४२ ॥

समभागानि सर्वाणि क्वाथयित्वा विचक्षणः ।

पादशेषे कपाये तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४३ ॥

कल्कं दत्त्वा च मतिमान् गिरिजं मधुकं तथा ।

नीलोत्पलन्तु काकोली वीजं त्रापुसमेव च ॥ ४४ ॥

कूष्माण्डजं तथैवोरुसम्भवञ्च समं भवेत् ।

उष्णवातं निहन्त्ये तद् घृतं भद्रावहं स्मृतम् ॥ ४५ ॥

इति भद्रावहं घृतम् ।

विदारोहपको यूथी मातुलुङ्गी च भूढणम् ।

पापाणभेदः कस्तूरी^१ वसुकी^२ वशिरोऽनलः ॥ ४६ ॥

पुनर्नवावचारास्त्रा बला चातिबला तथा ।

कशेरुविसम्पृङ्गाट तामलक्यः स्थिरादयः ॥ ४७ ॥

शरत्तुदर्भमूलश्च कुशः काशस्तथैव च ।

पलहयन्तु सगृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ४८ ॥

पादशेये रसे तस्मिन् हृतमस्थं विपाचयेत् ।

शतावर्थास्तथाधात्राः स्वरसी हृतसन्मितः ॥ ४९ ॥

षट्पलं शर्करायाश्च कार्पिकाण्यपराणि च ।

यद्वाहं पिप्पलीद्राक्षा काशमर्या सपरूपकम् ॥ ५० ॥

एसादुरालभाकोन्ती कुङ्कुमं नागकेशरम् ।

जीवनीयानि चाष्टी च दत्त्वा च द्विगुणं पयः ॥ ५१ ॥

एतत्सर्पिर्विपक्त्व्य शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।

भूत्वावातेषु सर्वेषु विशेपात् पित्तजेषु च ॥ ५२ ॥

काशश्वासक्षतोरस्क धनुस्त्रीभारकर्षिते ।

कृष्णाहर्दिमनःकम्प शोणितच्छर्दिते तथा ॥ ५३ ॥

रक्तोद्यमप्यपश्मारे तथोन्मादशिरोयहे ।

योनिदोषे रजोदोषे शुकदोषे स्वरामये ॥ ५४ ॥

एतत्सृष्टिकरं हृष्यं वाजीकरणमुत्तमम् ।

पुत्रदे वलवर्णाख्यं विशेषाद्वातनाग्नम् ॥ ५५ ॥

यानभोजननखेषु न क्षतिव्रतिहन्त्यते ।

विदारोहृतमित्युक्तं रसायनमनुत्तमम् ॥ ५६ ॥

इति विदारोहृतम् ।

प्रिष्टाखुमलमुष्ये न चारनालेन पेपयेत् ।

वद्धमूत्रं^१ निहन्त्याशु तथैव करभी भवम् ॥ ५७ ॥

स्त्रीणामतिप्रसङ्गे न शोणितं यस्य रिच्यते ।

मियुनोपरमद्यास्य हं हणीयो विधिर्हितः ॥ ५८ ॥

तान्नचूडवसातैलं हितञ्चोत्तरधस्तिषु ।

स्वगुप्ताफलसृङ्गीका कृष्णे क्षुरसितारजः ॥ ५९ ॥

समांशमर्धभागानि चोरक्षौद्रघृतानि च ।

सर्वं सम्यग्विमथ्याऽच्च मात्रं लिढ्वा पयः पिबेत् ॥ ६० ॥

हन्ति शुक्रचयोल्यांश्च दोषान् बन्ध्यासुतप्रदम् ॥ ६१ ॥

इति स्वगुप्तादि मन्थः ।

—०—

क्षौद्रार्धभागः कर्तव्यो भागः स्यात् क्षीरसर्पिषोः ।

शर्करायाश्च चूर्णञ्च द्राक्षाचूर्णञ्च तत्समम् ॥ ६२ ॥

स्वयंगुप्ताफलञ्चैव तथा चक्षुःसस्य च ।

पिप्पलीनां तथा चूर्णं समभागं प्रदापयेत् ॥ ६३ ॥

तदैकध्वं समानीय खजेनाद्य विमथ्य च ।

तस्य पाणितलं चूर्णं लिहन् क्षीरं ततः पिबेत् ॥ ६४ ॥

एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।

शुक्रदोषान् जयेत्सर्वान् ये चापि भृशदुर्जयाः ॥ ६५ ॥

जयेच्छोणितरोगांश्च बन्ध्या गर्भस्त्रिषेत च ।

सर्पिरेतन्नयुञ्जानात् योनिदोषांश्च प्रमुच्यते ॥ ६६ ॥

इति क्षौद्रार्धभागं घृतम् ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रेषु भोजनं यत् प्रकीर्तितम् ।

मूत्राघातेषु तत्कुर्याद्देशकालविधानवित् ॥ ६७ ॥

इति वङ्गसेने मूत्राघातनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३६ ॥

—०—

अथाश्मरीनिदानमाह ।

बातपित्तकफैस्तिष्ठ चतुर्थी शक्नोतापरा ।

प्रायः क्षेप्याश्रयाः सर्वा अश्मर्यः सूर्यमोपमाः ॥ १ ॥

विशोपयेद्वस्तिगतं सशक्नू मूत्रं सपित्तं पवनः कफ वा ।

यदा तदाश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ २ ॥

नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ।

वस्त्याधानं तदासन्न देशेषु परतोऽतिरुक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽचिः ॥ ३ ॥

भामान्यलिङ्गं रुग्णाभिसेवनीवस्तिमूर्ध्वसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तयामार्गनिरोधने ॥ ४ ॥

तद्व्यापायात् सुखं मेहे दृष्टं गोमेदकोपमम् ।

तत्सद्वोभात् चते मास्र भायासाक्षादतिरुग्भवेत् ॥ ५ ॥

तत्र बाताद् भृशं चाक्षो दन्तान् खादति वेपते ।

गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं कण्ठम् ॥ ६ ॥

सानिन्नं सुंक्षति शक्नूत् सुदुर्मेहतिविन्दुशः ।

श्यावारुक्षाश्मरी चास्य स्याच्चिताकण्टकीव ॥ ७ ॥

—०—

चारान् यवागूः पेयाश्च कषायांश्च पयांसि च ।
 भोजनानि प्रकुर्वीत वर्गैरश्मरिनाशनैः ॥ १७ ॥
 वीरहृत्तोऽग्निमन्यश्च काशः वृक्षादनीकुशः ।
 मोरटेन्दीवरोसूर्य भक्ता गोक्षुरदुण्डुकाः ॥ १८ ॥
 बसुकोवशिरो दर्भ शैरीयावश्मभेदकः ।
 गुन्द्रोऽनलः कुरण्डश्च गणो वीरतरादिकः ॥ १९ ॥
 अश्मरीशर्कराकृच्छ्र मारुतार्तिहरो गणः ।
 वृहद्वाते वीरतर स्तदभावेमतः शरः ॥ २० ॥
 इति वीरतरादिगणः । इति वाताश्मरी ।

—०—

अथ निदानमाह ।

पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोषवान् ।
 भक्ष्णातकार्वाख्यसंस्थाना रक्ता पीताऽसिताऽश्मरी ॥ २१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

कुशः काशः शरी गुन्द्रः उल्कटो मोरटाश्मभित् ।
 दर्भो विदारीवाराहो शालिमूलं त्रिकण्टकः ॥ २२ ॥
 भक्षूकः पाटलापाठा प्रसूरोत्यकुरटिका ॥ २३ ॥
 पुनर्नवागिरीपथ कथितैस्तु सुसाधितम् ।
 घृतं शिनाक्षमधुकैर्वोजैरिन्दोवरस्य च ॥ २४ ॥
 वपुर्पेयांश्चकादीनां वोजैयाऽवापितं शुभम् ।
 भिक्षतिपित्तमभूता मश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥ २५ ॥
 इति कुशाद्यं घृतम् ।
 चारान् यवागूः पेयाश्च कषायाणि पयांसि च ।

अथ निदानमाह ।

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
 स्थानाच्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥
 शोषयत्युपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रजाश्मरी ॥ ३५ ॥
 वस्तिरुद्धूचकृत्वं मुष्कखययुकारिणी ।
 तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ ३६ ॥
 पीडिते त्वक्काशेऽस्मि चश्मर्येव च शर्करा ।
 अणुशो वायुना भिन्ना सात्तस्मिन्ननुलोमगी ॥ ३७ ॥
 निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते ।
 मूत्रस्त्रोतः प्रविश्येताः सिक्ताः कुर्युरुपद्रवान् ॥ ३८ ॥

—०—

अधोपद्रवानाह ।

दोर्बल्यं सदनं कार्यं कुचिरोगमथारुचिम् ।
 पांडुत्वमुष्णवातश्च लृप्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥ ३९ ॥
 प्रसूननाभिद्वपणं बद्धमूत्रं रुजातुरम् ।
 अश्मरीक्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विताः ॥ ४० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शुक्राश्मर्यान्तु सामान्यो विधिरश्मरिनाशनम् ।
 यवचारगुडोन्मिश्रं रसं पुष्पफलोद्भवम् ॥
 पिवेन्मूत्रविषेऽथ शर्कराश्मरीनाशनम् ॥ ४१ ॥
 तिनाऽपामार्गकदली पन्नागैयवविल्वजः ।
 कायः पेयोऽयिमूत्रेण शर्कराऽश्मरिनाशनः ॥ ४२ ॥

स्त्रे ज्ञेने भोजने चैव प्रयोज्य सर्पिरुत्तमम् ॥ ५४ ॥

इति दृणपञ्चमूलाद्यं दृतम् ।

त्वक् पत्रफलमूलस्य वरुणात् सत्रिकण्टकात् ।

कपायेण पचेत्तैलं वस्तिना स्थापनेन च ॥ ५५ ॥

शर्कराश्मरीशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ।

इति वरुणतैलम् ।

कुशाग्निमन्थशैरेय नलदभेक्षुगोचुराः ।

कपोतवङ्गावसुकबशिरेन्दोवरीशराः ॥ ५६ ॥

धातक्वरलुबन्दाक कर्णिकाराश्मभेदकाः ।

एषां कल्ककपायाभ्यां सिद्धं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ५७ ॥

पानाभ्यञ्जनयोगेन वस्तिनोत्तरवस्तिना ।

शर्कराश्मरिरोगेषु मूत्रकृच्छ्रे च दारुणे ॥ ५८ ॥

प्रदरे योनिशूले च शूलदोषे तथैव च ।

बन्ध्यागर्भप्रदं प्रोक्तं तैलमेतत् कुशादिकम् ॥ ५९ ॥

इति कुशाद्यं तैलम् । इति शर्कराश्मरी ।

नागरवरुणगोक्षुरुपापाणभित् कपोतवङ्गजः कायः ।

शुङ्ग्यावशूकविमिश्रः पीतो हन्त्यश्मरीमुग्राम् ॥ ६० ॥

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अविघ्नोरेण मत्ताह पेयमश्मरिनाशनम् ॥ ६१ ॥

पिवेद्दरुणजं मूलं कायं तत्कल्कसंयुतम् ।

काथय शिपुमुनोत्थः कटूपोऽश्मरिनाशनः ॥ ६२ ॥

शृङ्गवेरयवच्चार पथ्याकालीयकान्वितः ।

दधिमण्डो भिनत्युघ्रा मश्मरीमाग्य पानतः ॥ ६३ ॥

पापाणभेदवरुणगोक्षुरकपोतवङ्गजः कायः ।

गिरिजतु शुङ्गप्रगाढः कर्कटिकात्रपुसशोजयुतः ॥ ६४ ॥

पेयोऽश्मरीमवश्यं दुर्मेदामपि भिन्नति योगवरः ।
 शिखरिणमिव शतकोटिः शतमन्योर्हस्तनिर्मुक्तः ॥ ६५ ॥
 योपर्णीफलबीजं मथितेन यः पुमानद्यात् ।
 शाकमशित्वाऽवश्यं तद्धन्ति रोगाऽश्मरीपीडाम् ॥ ६६ ॥
 श्वदंष्ट्रैरण्डबीजानि नागरं वरुणत्वचः ।
 एतत् क्वाथवरं प्रातः पिबेदश्मरिनाशनम् ॥ ६७ ॥

—०—

रक्तोद्भवेत्तुलनालताल काशेक्षुवालीक्षुकुशोदकानि ।
 पिबेत्सिताक्षौद्रयुतानि खादेद्विदारिमिक्षुत्रपुसानि चैव ॥ ६८ ॥
 पलान्धटौ तु कुर्वीत चाराणां वरुणत्वचः ।
 तद्वर्धं यावश्कात्तु ततोऽप्यर्धं गुडाद् दृतम् ॥ ६९ ॥
 एकोक्त्य विन्द्येतत् खादेत् कर्पप्रमाणतः ।
 घर्मांबुना सहावश्यं कृच्छ्राश्मरिविनाशनम् ॥ ७० ॥
 इति वरुणादिचूर्णम् ।

वरुणकभस्मपरिण्युत सलिलं तच्चूर्णं यावश्कयुतम् ।
 कथनीयं तत्ताव यावच्चूर्णत्वमायाति ॥ ७१ ॥
 तद्गुडयुक्तं हन्या तदुदारामश्मरीं घोराम् ।
 वज्रिसदनं सुकटं मश्ममयीमश्मरीं चाशु ॥ ७२ ॥

इति वरुणादिचूर्णस्यैवायमन्यः प्रकारः ।

नो जग्धं कृमिभिर्धनं सुतरुणं सिग्धं शचिस्थानजम् ।
 वसे पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं छित्वा तुलां ग्राहयेत् ॥
 सगृह्यासु चतुर्गुणासु विप्रचेत्पादावशेषं जलम् ।
 तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥ ७३ ॥
 ज्ञात्वैवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेयां पलम् ।

शृण्वेर्वारकबीजगोक्षुरकणा पापाणमिच्छीतलाः ॥
 कूष्माण्डवपुसाचबीजकुनटी बास्तूकसौभाष्वन ।
 द्राक्षैलागिरिजाभया कृमिहृतां चूर्णी कृतानां चिपेत् ॥७४॥
 पथ्याशी प्रतिवासरं गुडममुं योग्यप्रमाणं नरः ।
 खादेत्तस्य समस्तदोष जनिताऽश्मर्यः पतन्ति द्रुतम् ॥ ७५ ॥
 इति वरुणकगुडः ।

कुलित्यमिन्भूत्यविडङ्गसारं सशर्करं शीतलियावशूकम् ।
 बीजानि कूष्माण्डकगोक्षुराभ्यां घृतं पचेत्तद्वरुणस्य तोये ॥७६॥
 दुःसाध्य सर्वाश्मरिमूत्रकृच्छ्रं मूत्राभिघातश्च समूत्रबन्धम् ।
 एतानि सर्वाणि निहन्ति शीघ्रं प्ररुद्धहृत्तानिंबवज्रपातः ॥७७॥
 इति कुलित्याद्यं घृतम् ।

शरादिपञ्चमूल्या वा कपायेण पचेद् घृतम् ।

प्रस्थं गोक्षुरकस्केन सिद्धमद्यास्तशर्करम् ।

अश्मरीमूत्रकृच्छ्रं रितोमार्गरुजापहम् ॥ ७८ ॥

इति शरादिपञ्चमूलघृतम् ।

वरुणस्य तुलां क्षुणां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादशेषं परित्याज्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७९ ॥

वरुणं कदनीविल्वं दृणजं पञ्चमूलकम् ।

अमृता चाश्मभेदश्च बीजश्च वपुमस्य च ॥ ८० ॥

शतपर्वातिनचारं पलाशचार एव च ।

यूथिकायाय मूलानि कार्पिकानि ममाधयेत् ॥ ८१ ॥

पथ्य भावां पिबेज्जन्तु दंशकान्नाद्यपेक्षया ।

जीर्णं चाग्निन् पिबेत्पूर्वं गुडं जीर्णन्तु मन्तुना ॥ ८२ ॥

अश्मरीं गर्कराशैव मूत्रकृच्छ्रं नागयेत् ॥ ८३ ॥

इति वरुणघृतम् ।

सैन्धवाद्यन्तु यत्तैलमृषिभिः परिकीर्तितम् ।
 तत्तैलं द्विगुणं क्षीरं पचेद्दीरतरादिना ॥ ८४ ॥
 काथेन पूर्वकल्केन साधितन्तु भिषग्वरैः ।
 एतत्तैलवरं श्रेष्ठ मश्मरोणां विनाशनम् ॥ ८५ ॥
 मूत्राघाते मूत्रकृच्छ्रे पिच्छिते मथिते तथा ।
 भग्ने यमाभिपन्ने च सर्वथैव प्रशस्यते ॥ ८६ ॥

इति वीरतराद्यं तैलम् ।

क्षीरवृक्षाश्मभेदाग्नि मन्यस्योनाकपाटलाः ।
 वृक्षादनी सहैरण्डाभसूक्ष्मोक्षीरपद्मकम् ॥ ८७ ॥
 कुशकाशशरेज्जुगामास्फोता कोकिलाचयोः ।
 शतावरीश्वदंष्ट्रा च सोल्लटाद्वयवज्जुलाः ॥ ८८ ॥
 कपोतवङ्गाश्रीपर्णी काश्मरीमूलसंयुता ।
 एतैः कंपायैः कल्कैश्च तैलं धीरो विपाचयेत् ॥ ८९ ॥
 वातपित्तविकारेषु वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ।
 शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ॥ ९० ॥

इति द्वितीयं वीरतराद्यं तैलम् ।

पुनर्नवान्मृताभीरु सच्चारलवर्णत्रयैः ।
 शठीकुट्टबचा मुस्तारास्त्राकट्फलपौष्करैः ॥ ९१ ॥
 यवानीहपुष्पाहिङ्गु शताह्वा साजमोदकैः ।
 विडङ्गातिविपायष्टी पञ्चकोलकसंयुतैः ॥ ९२ ॥
 एतैरजसमैः कल्कैः स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
 गोमूत्रं द्विगुणं देयं काष्ठीकं तद्वदेव तु ॥ ९३ ॥
 पुनर्नवाद्यमित्येतत्तैलं घानेन वस्तिना ।
 शर्कराश्मरिशूलघ्नं मूत्रकृच्छ्रप्रमोचनम् ॥ ९४ ॥

कट्यूरुवस्तिमेद्रस्थं कुत्तिशूलविनाशनम् ।

कफवातामशूलघ्नं मन्त्रहृद्देशे नाशनम् ॥ ८५ ॥

इति पुनर्नवाद्यं तैलम् ।

ब्रध्नाधिकारनिर्दिष्टं शैम्भवाद्यमिहेयते ।

सर्वथैवोपयोष्यस्तु गणो बीरतरादिकः ॥ ८६ ॥

घृतैः क्षीरैः कपायैश्च क्षारैर्योत्तरवस्तिभिः ।

शल्पवतीमशाम्यन्तीं प्रत्याख्याय समुदरेत् ॥ ८७ ॥

इति वङ्गसेनेऽश्मरीनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३७ ॥

—०—

अथ प्रमेहनिदानमाह ।

आस्यासुखं सप्रसुखं दधीनि आस्योदकानूपरसाः पयोसि ।

नवावपानं गुडवेकतश्च प्रमेहहेतुः कफकृच्छ्रं सर्वम् ॥ १ ॥

मेदश्च मांसश्च शरीरजं च क्लेदं कफो यस्तिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान् ममुदोर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ।

क्षीणेषु दोषेष्वयकृच्छ्रधातून् मंदूष्यमेहान् कुरुतेऽनिलयः ॥ २ ॥

साध्याः कफोत्था दग्धपित्तजाः पङ्-

याध्या न माध्याः पवनाश्चतुष्काः ।

समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्

महात्ययत्वाच्च यथाक्रमन्ते ॥ ३ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोश्च शृङ्गावुश्मानमोहाः ।

मल्लारमोजः विगितश्च दूनाः प्रमेहिणां विगतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

दस्तादीनां मन्त्राभ्यां प्रायुषं यागिषादयोः ।

दाहयिक्ताता देहे तद्दग्गादाभ्यां प्रायते ॥ ५ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताऽऽविलसूत्रता ।
दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्पते ॥ ७ ॥

—०—

अथ कफमेहानाह ।

अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ॥ ८ ॥
इक्षोरसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ।
सान्द्री भवेत्पर्युषितं सार्द्रमेहेन मेहति ॥ ९ ॥
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमघो घनम् ।
संहृष्टरोमापिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ॥ १० ॥
शुक्राभं शुक्रमित्यं वा शुक्रमेही प्रमेहति ।
मूत्राणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ॥ ११ ॥
शीतमेही सुवहुशो मधुरं श्लेष्मशीतलम् ।
शनैः शनैः शनैर्मही मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥ १२ ॥
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ।

—०—

अथ पित्तमेहानाह ।

गन्धवर्णरसस्पर्शः क्षारेण क्षारतोयवत् ॥ १३ ॥
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मयीनिभम् ।
हारिद्रमेहीकटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥ १४ ॥
विस्रं माञ्जिष्टमेहेन मञ्जिष्टासलिलोपमम् ।
विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहिनः ॥ १५ ॥

—०—

अथ वातमेहानाह ।

वमामेहीवसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ।
 मज्जाभ मज्जमित्यं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ॥
 कपायं मधुरं रुचं चौद्रमेहं वदेदुधः ॥ १६ ॥
 हस्तीमत्त इवाऽजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
 मलसीकं विवक्ष्य हस्तीमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

—०—

अथोपद्रवानाह ।

अविपाकोऽरुचिर्हृदि स्तन्द्वाकासः सपीनसः ।
 उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भनाम् ॥ १८ ॥
 बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
 दाहलण्णान्निकामूर्च्छा विड्भेदः पित्तजम्भनाम् ॥ १९ ॥
 वातजानासुदावर्त्तं कम्पहृद्गुहलोलताः ।
 शूलमुन्निद्रताशोषः श्वासः कामय जायते ॥ २० ॥
 यथोक्तोपद्रवारिष्टं मतिप्रभुतमेव च ।
 पिडिकापोडितं गाढं प्रमेही हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥
 मूर्च्छाहृदिज्वरश्वास कामवीमर्षमौरवैः ।
 उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही दुष्पूतिक्रियः ॥ २२ ॥

—०—

अथ स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणमाह ।

रजः प्रसिकासारोणां मासि मासि विगृह्यति ।
 कृत्स्नं शरीरं दोषांश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः ॥ २३ ॥
 जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
 ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रमेदन्त्यमाध्यात् ॥ २४ ॥

अथ वातमेहानाह ।

वमामेहीवमामिश्रं वसाभं मूत्रवेमुहुः ।
मज्जाभ मज्जामिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ॥
कपायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ १६ ॥
हस्तीमत्त इवाऽनस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सलमीकं विवदश्च हस्तीमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

—०—

अथोपद्रवानाह ।

अविपाकीऽरुचिर्हृदि स्तन्त्राकासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भनाम् ॥ १८ ॥
बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहदृष्यान्त्रिकामूर्च्छां विड्मेदः पित्तजम्भनाम् ॥ १९ ॥
वातजानासुदावर्त्तं कम्पद्ब्रह्मलीलताः ।
शूलमुन्निद्रताशोपं श्वासः कासश्च जायते ॥ २० ॥
ययोक्तोपद्रवारिष्टं मतिप्रसृतमेव च ।
पिडिकापोडितं गाढं प्रमेही हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥
मूर्च्छाहृदिज्वरश्चास कासवीमर्षगौरवैः ।
उपद्रवैरुपेतो यः प्रमेही दुष्पूतिक्रियः ॥ २२ ॥

—०—

अथ स्त्रीणां प्रमेहाभावे कारणमाह ।

रजः प्रसेकास्यारोगां मासि मामि विगृह्यति ।
हृत्स्रं शरीरं दोषांश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः ॥ २३ ॥
जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि कैचित्कुम्भजा विकारा भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्याम् ॥ २४ ॥

सर्वे एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २५ ॥

मधुमेहे मधुसम जायते स किल द्विधा ।

क्रुधे धातुक्षयादायी दोषाहतपथेऽथवा ॥ २६ ॥

प्राप्तो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।

क्षणात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥ २७ ॥

मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहाभ्या माधुर्याच्च तनो रतः ॥ २८ ॥

शरायिका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।

मसूरिका सर्पपिका पुत्रिणी विदारिका ॥ २९ ॥

विद्रधियापि पिडका प्रमेहोपेक्षया दग ।

मन्थिमर्मस्तु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ ३० ॥

अन्तोष्णं च तद्रूपा निम्नमध्या शरायिका ।

गौरमर्पमस्याना तन्ममाणा च मर्पणी ॥ ३१ ॥

मदाज्ञा कर्ममस्याना ज्ञेया कच्छपिका बुधेः ।

जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता ॥ ३२ ॥

अवगाढरुजाकेटा पृष्ठे वाय्वुदरेऽपि वा ।

महतो पिङ्गकानीला सा बुधैर्विनीता स्मृता ॥ ३३ ॥

महत्त्वम्पक्षिता ज्ञेया पिङ्गका चापि पुत्रिणी ।

मसूरमस्यानममा विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३४ ॥

रक्तामिताम्फोटचिता विज्ञेयात्वन्मजी भवेत् ।

विदारोकन्दवहता कठिना च विदारिका ॥ ३५ ॥

विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका च सा ॥ ३६ ॥

ये यन्मयाः स्मृता मेहा स्तेयामेतास्तु तन्मयाः ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेतमः ॥

तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३० ॥
 गुदे हृदि शिरस्थे पृष्ठे मर्मासु चोत्थिताः ।
 सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिङ्काः परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥
 तृदग्न्नासमांससंकोच मोहहिकामदज्वराः ।
 विसर्पमर्मासंरोधाः पिङ्कानामुपद्रवाः ॥ ३९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

श्यामाककोद्वीहाल गोधूमचणकादकी ।
 कुलित्याय हिता भोज्ये पुराणा मेहिनां सदा ॥ ४० ॥
 मेहिनां तिक्तशकानि जाङ्गला हरिणायुजाः ।
 यवाश्च विलतिर्मुक्ताः शस्यन्ते शालिपट्टिकाः ॥ ४१ ॥
 सौवीरश्च सुरातक्रं तैलं चीरं घृतं गुडम् ।
 अन्ते चुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् ॥ ४२ ॥

—०—

तत्रादित एव प्रमेहिन मुपचिन्धमन्यतमेन । प्रियम्बादिभिः
 तैलेन वामयेन्नगादं विरेचयेच्च विरेचनादनन्तरं चुरसादिजरा-
 येणाऽऽस्थापयेत् । महीषधभद्रदारुसुस्तावापेन मधुमेधमपुत्रं
 दह्यमानं वा न्यषोधादिकपायेण निस्सौलेनेति । वातोक्तद्वेषु
 पानं विशेषतः ।

—०—

पारिजातजयानिम्ब वङ्गिगायत्रिणां पृथक् ।

पाठायाः सागुरोः पीता हयस्य शारदस्य च ॥ ४३ ॥

जलेक्षुमद्यमिकताः शनैर्लक्षणपिष्टकान् ।

सान्द्रमेष्ठान् कफान् घ्नन्ति कायायाष्टौ समाचिजाः ॥ ४४ ॥

य इरीतकोकट्फलमुष्णलोधः पाठाविड्द्वार्जुनधन्वयामाः ।

उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥ ४५ ॥
 दावीविडङ्गं छटिरो धवथ सुराद्व कुट्टागुरुचन्दनानि ।
 दार्व्यग्निमन्या विफला च पाठामूर्वाभया चैव तथा खट्व्रा ॥ ४६ ॥
 यवान्युगीराखभया गुडूची जंबूशिवचित्रकसप्तपर्णाः ।
 पादैः कपायाः कफमेहविज्ञे र्दग्धोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥ ४७ ॥
 उगीरलोध्रार्जुनचन्दनानां सुगीरसुस्ता मधुकाभयानाम् ।
 पटोलनिम्बामलकाशृतानां सुस्ताभयासुष्ककहलकाणाम् ॥ ४८ ॥
 लोध्राम्बकालीयकधातकीनां विज्ञार्जुनानां भ्रिगिसीत्पलानाम् ।
 शिरोपधान्यार्जुनकेसराणां प्रियंगुपद्मोत्पलकिंशुफानाम् ॥ ४९ ॥
 चम्पत्यपाठानगवैतसानां कटह्लटेर्युत्पलमुस्तकानाम् ।
 पित्तपु मेहेषु सदोपदिष्टाः कपाययोगा मधुसंप्रयुक्ताः ।
 कफमेहहरकाय सिद्धं सर्पिः कफे हितम् ।
 पित्तमेहहृनिर्युक्तं सिद्धं पित्तहरं हृतम् ॥ ५१ ॥
 कम्पिस्तप्तच्छदशालजानि वैभीतराहोतककोटजानि ।
 पटोलकालीयगदागुरुपि चौद्रेण लिङ्गात्कफपित्तमेही ॥ ५२ ॥
 दूर्वावसेरुपूतीक कुम्भीकप्लवग्बलम् ।
 जलेन कथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥ ५३ ॥
 विफलारग्यधद्राक्षा कपायो मधुसंयुतः ।
 पीतो निहन्ति फेनाद्वं प्रमेहं नियतं नृणाम् ॥ ५४ ॥
 क्षिप्रावह्निरुपाचं वा पाठाकुटजगामठम् ।
 तिग्माकुटश्च संपूर्णं सर्पिमैत्री पिवेक्षरः ॥ ५५ ॥
 पाठागिरीपटुम्यश्चनूर्वातिन्दुकर्णिगुजम् ।
 कपित्थानां भिषक् द्वायं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 विफलार्द्रावटार्व्यवकायः चौद्रेण मेहहा ।
 कुटजासनदार्व्यव्द फलत्रयभवोऽधक् ॥ ५७ ॥

गुडूचास्वरसः पेयो मधुना सह मेहजित् ।

निशाकल्कयुतो धात्री रसो वा माक्षिकान्वितः ॥ ५८ ॥

मधुना त्रिफलाचूर्णं मथवाश्मजतूद्भवम् ।

लोहजंवाभयोत्थं वा लिहेन्मेहनिवृत्तये ॥ ५९ ॥

कटकटेरी मधुकत्रिफलाचिचकैः समैः ।

सिद्धः कषायः पातव्यः प्रमेहानां विनाशनः ॥ ६० ॥

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां सुस्ताञ्च निःक्वाप्यनिर्वाणकम् ।

पिबेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ॥ ६१ ॥

इति फलत्रिकादिः क्वाथः ।

शोभक्षितान्यवान्मूत्रं भावितान् केवलानपि ।

चित्रकोदञ्चिता खादेन्निम्बमुद्गरसेन वा ।

भक्षयेन्मधुना मासं प्रमेही यवपिष्टकम् ॥ ६२ ॥

मेदोघ्ना वह्मभूषाश्च समाः सर्वेषु धातुषु ।

यवास्तस्माद्विशिष्यन्ते प्रमेहेषु विमेषतः ॥ ६३ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्य स्योनाकारग्वधासनम् ।

पाम्बं कपित्थं ज्वंश्च प्रियालं ककुभं धवम् ॥ ६४ ॥

मधूकं मधुकं लोध्नं वरुणं पारिभद्रकम् ।

पटोलं मेपशृङ्गी च दन्तोषित्रकमाढकम् ॥ ६५ ॥

कारणत्रिफलाशकं भस्मातकफलानि च ।

एतानि भमभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ६६ ॥

न्यग्रोधाद्यमिदं चूर्णं मधुना सह योजयेत् ।

फलत्रयश्चातुर्विधेन मूत्रं विशदयति ॥ ६७ ॥

एतेन विशतिर्मेहा मूत्रक्षयश्च यानि च ।

प्रयसं यान्ति योगेन पिडका न च लायते ॥ ६८ ॥

इति न्यग्रोधाद्य चूर्णम् ।

त्रिकटुत्रिफलातुल्यं गुग्गुलुञ्च समांशिकम् ।
 गोक्षुरकाथसंयुक्तां गुटिकां कारयेद्बुधः ॥ ६८ ॥
 देशकालबलापेक्षी भक्षयेच्चानुलोमिकाम् ।
 न चात्र परिहारीऽस्ति कर्म कुर्यादथेप्सितम् ॥ ७० ॥
 प्रमेहान् वातरोगांश्च वातशीणितमेव वा ।
 मूत्राघाते मूत्रदोषे प्रदरश्चाश नाशयेत् ॥ ७१ ॥

इति त्रिकट्वाध्या गुटिका ।

दाडिमस्य च घीजानि क्षमिन्नस्य च तण्डुलाः ।
 रजनो चवकाऽजालो नागरं त्रिफला कणा ॥ ७२ ॥
 त्रिकण्टकस्य च फलं यवानो धान्यकं तथा ।
 वृक्षाम्बु चविकाकोल सिन्धुद्रव समाहितैः ॥ ७३ ॥
 कल्कोरक्षसमैरेभिर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 भोज्ये पाने प्रदातव्यं सर्वर्तुषु च मात्रया ॥ ७४ ॥
 प्रमेहान् विंशतिं चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।
 कृच्छ्रं सुदारुणञ्चैव हन्त्यादेव नमश्चयः ॥ ७५ ॥
 विबन्धानाह शूलघ्नं कामला ज्वरनाशनम् ।
 दाडिमाद्यं घृतञ्चैतदग्निभ्यां परिकीर्तितम् ॥ ७६ ॥

इति दाडिमाद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रा सकणा मुस्ता गुडूची फल्गुपल्लवाः ।
 दर्भाद्गुराश्च गण्डीरो रोहिषस्य च पल्लवाः ॥ ७७ ॥
 काला पुनर्नवा श्यामा शारिवा देवदारु च ।
 पिप्पली शृङ्गवेरश्च विडङ्गं मरिचानि च ॥ ७८ ॥
 पाठा कम्पिक्तकं भांगी द्वे हरिद्रे निदग्धिका ।
 एरण्डमूलं दन्तो च चित्रकं कटुरोहिणी ॥ ७९ ॥

एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि द्विस्तामत् स्यादयो रजः ॥ ८० ॥
 ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
 अलाभे चापि मद्यानां मेहान् जयति विंशतिम् ॥ ८१ ॥
 खययुञ्ज तथाशांसि पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
 उदराख्य शूलानि ग्रीहानच्चापि कर्पति ॥ ८२ ॥
 एभिर्गोमूत्रपिष्टैस्तु गुटिकां कारयेद्विपक्व ।
 रोगेष्वेतेषु सुख्याः स्युर्बलमांसविवर्द्धनाः ॥ ८३ ॥

इति गोक्षुरादिचूर्णगुटिकाः ।

कण्टकार्या गुडुच्याश्च संहरेच्च शतं शतम् ।
 सङ्गुल्लूखले विहाद्यतुर्द्विग्लेभ्यः पचेत् ॥ ८४ ॥
 तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 त्रिकटुत्रिफलाराक्षा विडङ्गान्यथ चित्रकम् ॥ ८५ ॥
 काशमर्थः पञ्चमूलानि पूतिकस्य त्वमेव च ।
 कलिङ्ग इति सर्वाणि सूक्ष्मपिष्टानि कारयेत् ॥ ८६ ॥
 अक्षमात्रं पिबेत् प्रातः शालिभिः पयसा हितैः ।

प्रमेहं मधुमेहञ्च मूत्रकृच्छ्रं भगन्दरम् ॥ ८७ ॥

आलस्यञ्चान्त्रहृदिच्च कुष्ठरोगविशेषतः ।
 क्षयश्चैव निवर्त्येतन्नास्त्वा सिंहामृतं घृतम् ॥ ८८ ॥

इति सिंहामृतं घृतम् ।

दग्धमूलं करञ्जी द्वौ देवदारु हरीतकी ।
 वर्षाभूर्वरुणो दन्तो चित्रकं सपुनर्नमम् ॥ ८९ ॥
 सुधानीपकदम्बश्च विल्वभस्मातकानि च ।
 गङ्गेपुष्करमूलाश्च पिप्पलीभूलमेव च ॥ ९० ॥

पृथग्दशपलान् भागा नेतांस्तोयान्मणे पचेत् ।
यवकीलकुलित्यानां प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८१ ॥
तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं पचेद्विपक् ।
निचुलं त्रिफलाभांगीं रोहिणं गजपिप्पली ॥ ८२ ॥
शृङ्गवेरं धिङ्गानि वचा कम्पिस्तकं तथा ।
भर्मेनानेन तत्सिद्धं पीययेत्तु यथा बलम् ॥ ८३ ॥
एतद्धान्वन्तरं नाम विख्यातं सर्पिरुत्तमम् ।
कुट्टप्रमेहगुल्मांश्च श्लथयुं क्षातशोणितम् ॥ ८४ ॥
झीङ्गोदराणि चार्शंसि विद्रधिं पिडकाश्च याः ।
अपस्मारं तथोन्मादं सर्पिरेतन्नियच्छति ॥ ८५ ॥
पृथक्तोयान्मणे तत्र पचेद्रथ्याच्छतं शतम् ।
शतत्रयाधिके तोय सुत्सर्गक्रमतो भवेत् ॥ ८६ ॥

इति धान्वन्तरं घृतम् ।

अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचादीप्यकरसाममस्त्रिष्टैः ।
भक्षातकागुरुचनेः सगदानलचन्दनोशीरैः ॥ ८७ ॥
गोक्षुरुकमोमबल्कैर्निम्बपटोलैर्हरिद्रयावरया ।
अश्मन्तकार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तेन चैव शीघ्रेण ॥ ८८ ॥
मस्त्रिष्टातिविपाभ्यां कल्कैर्वा कपायैः पचेत्तैलम् ।
कफबातोत्थं मेहे पित्तकृते साधयेत्सर्पिः ॥ ८९ ॥

इत्यर्जुनाद्यं घृतन्तैलम्बा ।

गोकण्ठकं सदलमूलफलं गृह्णित्वा
संकुट्टितं पलशतं कथितन्तु तोये ।
पादस्थितेन च जलेन पलानि दत्त्वा
पञ्चाशतश्च विपचेदथ शर्करायाः ॥ १०० ॥

तस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णितानि
 दद्यात्पलद्वयमितानि सुभेषजानि ।
 शुण्ठीकषामरिचनागदलत्वगैला-
 जातीयकोशककुम्भचपुसोफलानि ॥ १०१ ॥
 वांसीपलाष्टकमिहप्रणिधाय नित्यं
 लेह्यं सुमिहममृतं पलसंमितन्तु ।
 हस्त्याग मूत्रपरिदाहविवन्धशुक्रान्
 कृच्छ्राग्रमरोरुधिरमेहमधुप्रमेहान् ॥ १०२ ॥

इति गोक्षुराद्यवलेहः ।

भारवर्गकषाय चतुर्थांशवशिष्टमवतार्य । परित्स्नाय्यपुनरव-
 नीय माधयेत् । सिध्यति चामलकलोध्रप्रियंगुदन्तोक्षणायस-
 तान्त्रचूर्णान्धावपेत् । तदेतदनुपदत्तं लेहीभूतमवतार्याऽनुगुप्तं
 निदध्यात् ततो यथा योगमुपशुञ्जीत एषः लेहः सर्वमधुमेहान-
 पहन्ति ।

इति सारलेहः ।

अमनश्च प्रियालश्च सालश्च खादिरं तथा ।
 मालवर्गे तथा आक्षं भवेच्चैतद्विचक्षणैः ॥ १०३ ॥
 मधुमेहत्वमापन्नं मिषग्भिः परिवर्जितम् ।
 योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिममुपाचरेत् ॥ १०४ ॥
 मासिशुक्रे शुचौ वापि शैलाः सूर्यांशु तापिताः ।
 जतुप्रकाशं खरसं शिलाभ्यः प्रसवन्ति हि ॥ १०५ ॥
 शिलालत्त्विति विख्यातं महाध्याधिनिवारणम् ।
 ब्रम्हादीनाञ्च लोहानां पञ्चामन्यतमञ्च यत् ॥ १०६ ॥
 ज्ञेयं तद्वन्धतथापि बद्धोनि प्रथितं चितौ ।

लोहाद्भवति यद्यस्माच्छिलाजतु जतुप्रभम् ॥ १०७ ॥
 अस्य लोहस्य तदीर्यं रसं वापि विभर्त्ति तत् ।
 त्रपुसीप्तायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥ १०८ ॥
 यथा तथा प्रयोगोऽपि श्रेष्ठः श्रेष्ठगुणः स्मृतः ।
 तत्सर्वं तिक्तकटुकं कषायानुरसं सरम् ॥ १०९ ॥
 कटुपाक्युष्णवीर्यञ्च शोषणं हृदनं तथा ।
 तत्र यल्लघुकृष्णाभं सिग्धं निःशर्करञ्च यत् ॥ ११० ॥
 गोमूत्रगन्धिनीलं वा तत्प्रधानं प्रचक्षते ।
 तद्भायितं सारगणैर्हृतदोषं द्रिणादितः ॥ १११ ॥
 पिवेत्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथा बलम् ।
 जाङ्गलेन रसेनाद्या तस्मिन् जीर्णं तु भोजनम् ॥ ११२ ॥
 उपयुज्यतुलामिव मृतस्यैवाश्मजन्मनः ।
 विजित्वा मधुमेहाख्यं मन्तकं रोगशङ्करम् ॥ ११३ ॥
 वपुर्वर्णबलोपेतः शतं जीवत्यनामयः ।
 शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं दशतौलिकम् ॥ ११४ ॥
 भक्ष्यातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।
 मेहं कुष्टमपस्मारं मुन्मादं श्लोषदं तथा ॥ ११५ ॥
 शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
 व्यपोहत्यचिरात्कालाच्छिलाजतुनिपेवितम् ॥ ११६ ॥
 न सोस्तिरोगोऽयश्चापि निहन्यात्तच्छिलाजतु ।
 शर्करां चिरसंभूतां भिन्नजि च तथाश्मरीम् ॥ ११७ ॥
 भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये मेपजैर्हितैः ।
 एवं च माक्षिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ॥ ११८ ॥
 मधुरं काश्चनाभासं मन्त्रं वा रजतप्रभम् ।
 व्यपोहतिज्वरान् कुष्टं मेहपाण्डुमथक्षयान् ॥ ११९ ॥

तद्भावितान् कुलित्यांश्च कपोतांश्च विवर्जयेत् ॥ १२० ॥

इति शिलाजतुमाचिक्रयोः प्रयोगः ।

प्रमेहपिटिकानां प्राकार्थं रक्तावसेचनम् ।

पाटनञ्च विषकानां तासां पानं प्रशस्यते ॥ १२१ ॥

क्वायो वनस्पतेर्वृक्षमूत्रं तीक्ष्णञ्च शोधनम् ।

एलादिकेन कल्केन तैलं व्रणविशोधनम् ॥ १२२ ॥

क्वाथमारम्बधादीनां कुर्यादुद्धर्त्तनानि च ।

मालसारादिनासेकं भोज्यादींश्चणकादिना ॥

प्रमेहिनी यदामूत्रं मनाविलम्बपिच्छलम् ।

विशदं तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥ १२३ ॥

इति वङ्गसेने प्रमेहनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ३८ ॥

अथ मेदोनिदानमाह ।

अध्यायामदिवास्त्रप्र श्लेष्मलाहारसेविनः ।

मधुरान्नरसप्रायः स्नेहान्मोदो विवर्धते ॥ १ ॥

मेदसावृतमार्गत्वात् पुण्यन्त्यग्रे न धातवः ।

मेदस्तु चीयते तस्मा दसक्तः सर्वकर्मासु ॥ २ ॥

क्षुद्रश्चामलपामोहः स्वप्नक्रथनसादनैः ।

युक्तः क्षुत्स्वेददौगन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ॥ ३ ॥

मेदस्तु सर्वभूतानां सुदरे वस्तिषु स्थितम् ।

अतएवोदरं हृदिः प्रायो मेदग्निनो भवेत् ॥ ४ ॥

मेदमावृतमार्गत्वा द्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन् सन्धुक्ष्येदग्निं माहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
 तस्मात्सशीघ्रं जरय त्याहारश्चापि काङ्क्षते ।
 विकारांश्चाश्रुते घोरान् कांश्चित्कालविपर्ययात् ॥ ६ ॥
 एतावुपद्रवकरीं विशेषादग्निमारुतौ ।
 एतौ हि दहतः स्थूलं वनं दावानलो यथा ॥ ७ ॥
 मेदस्यतीवसंवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
 विकारान्दारुणान् कृत्वा नाशयत्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
 मेदोमांसातिवृद्धत्वा चक्षुस्त्रिगुदरस्तनः ।
 अयथोपचयोक्ताहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥
 स्थूले स्युर्दुःक्षराः कुष्ठविसर्पाः सभगन्दराः ।
 ज्वरातीसारमेहार्शः श्लेष्मदाऽपचिकामलाः ॥ १० ॥
 मेदसः स्वेददौर्गन्ध्या जायते जन्तवोऽणवः ॥

५

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पुराणाः शालयो मुक्ताः कुलित्योद्दालकोद्भवाः ।
 नवणावस्तयथैव सेव्या मेदस्तिना सदा ॥ ११ ॥
 अस्त्रप्रक्ष्व द्यवायश्च व्यायामश्चिन्तनानि च ।
 स्थौल्यमिच्छन् परित्यक्तं क्रमेणाति विवर्धयेत् ॥ १२ ॥
 अमचिन्ता व्यवायाध्व क्षौद्रजागरणप्रियः ।
 हृन्त्यऽवश्यमतिस्थौल्यं यवश्यामाकभोजनम् ॥ १३ ॥
 सचव्यजीरकव्योष हिगुसीबर्चलानलाः ।
 मसुना शक्तवः पीता मेदोघ्ना बह्निदीपनाः ॥ १४ ॥
 फलत्रयं त्रिकटुकं सतैललवणान्वितम् ।
 पण्मासानुपयोगेन कफमेदो निलापहम् ॥ १५ ॥

विडङ्गं नागरं चारं काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णं तु, प्रयोगः, येष्ट उच्यते ॥ १६ ॥

मूत्रं वा त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं मधूदकम् ।

विल्वादि पञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसयुतः ॥

अतिस्यौल्यहरः प्रोक्तो मण्ड्य सेवितो ध्रुवम् ॥ १७ ॥

कर्कशदलांघ्रिसलिलं शतपुष्पाङ्गिगुंसंयुक्तम् ।

पुटकेन हन्ति, नियतं सर्वभवां मेदसां हृदिम् ॥ १८ ॥

चारं बातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिवेन्नरः ।

मेदोवृद्धिविनाशाय भक्तमण्डसमन्वितम् ॥ १९ ॥

गवेधुकानां पिष्टानां यवानाञ्चाथ शक्तवः ।

सक्षौद्रत्रिफलाकाथः, पीतो मेदोहरो मतः ॥ २० ॥

गुडूक्षोत्रिफलाकाथः स्तथा लोहरजो युतः ।

अश्मजं मद्दिपाच वा तेनैव विधिना पचेत् ॥ २१ ॥

अतिसुक्ताद्बीजमध्यं मधुलोढं हन्युदग्गृहिम् ।

मधुना चित्रकमूलं तथैव हितभोजने भुङ्क्ते ॥ २२ ॥

यद्दोषबूकमूलं मधुदिग्धं स्थाप्यते निशां सकलाम् ।

वस्य सलिलस्य पानाञ्जठरवृद्धिं शमं नयति ॥ २३ ॥

प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्थौल्यनाशनम् ।

उष्णमन्नस्य मण्डं वा पिवन् कृशतनुर्भवेत् ॥ २४ ॥

वदरीपत्रकल्केन पेया काञ्चिकसाधिता ।

स्थौल्यं नश्येदग्निमत्थं रसं वापि शिलाजतु ॥ २५ ॥

शैलेय कुष्ठागुरुदेवदारु कौन्तीसमुस्तात्वक् पञ्चपत्रैः ।

श्रीवासपृष्ठाश्वरपुष्पदेव पुष्यं तथा सर्वमिदं प्रपिष्य ॥ २६ ॥

घत्तूरपत्रस्य रसेन गाढं सुदूर्तनं स्थौल्यहरं प्रदिष्टम् ॥ २७ ॥

अमृतावृटिविल्ववेणकं कलिङ्गपथ्यामेलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमहृदमिदं मधुप्लुतं पिण्डकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २८ ॥

इत्यमृतादिगुग्गुलुः ।

व्योषाग्नित्रिफलासुस्त विडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।

खादन् सर्वान् जयेद्दशाधीन्मेदः श्लेष्मामवातजान् ॥ २९ ॥

इति दशाङ्गो गुग्गुलुः ।

गुग्गुलुस्तालमूलीच त्रिफलाखदिरं वृषम् ।

त्रिवृत्तालस्युपाशुण्ठी निर्गुण्डीचित्रकस्तथा ॥ ३० ॥

एषा दशपलान् भागां स्त्रोये पञ्चाङ्के पचेत् ।

पादशेषं ततः कृत्वा कषायमवतारयेत् ॥ ३१ ॥

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहं सुचूर्णितम् ।

पुराणसर्पिषः प्रस्थं शर्कराष्टपलान्वितम् ॥ ३२ ॥

पचेत्तान्त्रयमे पात्रे सुशीते चावतारिते ।

प्रस्थार्धं माचिकं देयं शिलाजतुपलद्वयम् ॥ ३३ ॥

एलात्वचः पलार्धं च विडङ्गानि पलत्रयम् ।

सरिचाजनकृष्णे द्वे द्विपल त्रिफलान्वितम् ॥ ३४ ॥

यत्नद्वयन्तु कासीसं सूक्ष्मचूर्णीकृतं बुधैः ।

चूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे भाडे निधापयेत् ॥ ३५ ॥

ततः सशब्ददेहस्तु भक्षयेदक्षमात्रिकम् ।

अनुपानं क्षिपेत् चोदं जाङ्गलानां रसं तथा ॥ ३६ ॥

वातश्लेष्महरेरं श्रीष्टं कुष्ठमेदोदरापहम् ।

कामलापाण्डुरोगघ्नं श्वयथु सभगन्दरम् ॥ ३७ ॥

मूर्च्छामोहविषोन्मादं गराणि विषमानि च ।

स्थूलानां कर्पणं श्रेष्ठं मेदुरे परमीपधम् ॥ ३८ ॥

कर्पयेच्चातिमात्रेण कुत्तिं पातालसन्निभम् ।

बल्यं रसायनं मेध्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ३८ ॥

श्रीकरं पुत्रजननं बलीपलितनाशनम् ।

नाग्रीयात्कदलीकन्दं काञ्चिकं करमर्दकम् ।

करोरं कारवेक्षश्च पट्टककाराणि वर्जयेत् ॥ ४० ॥

इति लोहरसायनेम् । न

सालमारादिनिर्यहं चतुर्थांशवशेषितम् ।

परिसृतं ततः शीतं मधुना मधुरीकृतम् ॥ ४१ ॥

फाणतीभाष मापन्नं गुडं शोधितमेव वा ।

श्लक्ष्णपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादेर्गणस्य च ॥ ४२ ॥

एकध्वमावपेत् कुम्भे संस्कृते हृतभाविते ।

पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्ते चान्तरे शुचौ ॥ ४३ ॥

सूक्ष्मानि तीक्ष्णलोहस्य तनुपत्राणि बुद्धिमान् ।

खादिराङ्गारतप्तानि बहुशः प्रक्षिपेद्बुधः ॥ ४४ ॥

सुपिधानं ततः कृत्वा थवपल्ले निधापयेत् ।

मासांस्त्रीचतुरो वापि यावदाऽऽलोहसञ्चयात् ॥ ४५ ॥

ततो जातरसं जन्तुः प्रातः प्रातर्यथा बलम् ।

उपयुञ्ज्याद्यथा योग माहारं चास्य कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

एषस्थूलं कथेन्नूनं नष्टस्याग्नेः प्रसाधनम् ।

शोयन्नः कुट्मेहघ्नो गुल्मपाण्डुमयापहः ॥ ४७ ॥

प्लीहोदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनम् ।

अभिस्यन्दापहरणो लोहारिष्टो मद्वागुणः ॥ ४८ ॥

इति लोहारिष्टः ।

व्योपचित्तकशिग्रूणि, विफलां कटुरोहिणीम् ।

वृहत्तौ हे हरिद्रे हे पाडामतिविषां स्थिराम् ॥ ४९ ॥

हिङ्गुकेम्बु कम्बूलानि यवानि धान्यचित्रकम् ।
 सौवर्चलमजाजी च हृषुपा चेति चूर्णयेत् ॥ ५० ॥
 धूर्णं तैलघृतचौद्र भागाः सुर्मानतः समाः ।
 शक्नूनां पोङ्गुगुणो भागः संतर्पणं धिवेत् ॥ ५१ ॥
 प्रयोगात्वस्य शाम्यन्ति रोगाः संतर्पणीत्यिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ ५२ ॥
 पांडुर्ज्वरिहामयः शोफो मूत्रकृच्छमरोचकम् ।
 हृद्रोगी राजयक्ष्मा च कासश्वासौ गलग्रहः ॥ ५३ ॥
 क्षमयो ग्रहणीदोषः शैत्र्यं स्थूल्यमतीव च ।
 नराणां दीप्यते यङ्गिः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ ५४ ॥

इति व्योपाध्यः शक्तूयोगः ।

त्रिफलातिविषामूर्वा त्रिवृच्चित्रकवासकैः ।
 निम्बारग्वधपङ्कजन्या सप्तपर्णानिशादयैः ॥ ५५ ॥
 गुडूचीन्द्रासुरी कृष्णा कुष्ठसर्पपनागरैः ।
 तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिरसद्रुतम् ॥ ५६ ॥
 पानाभ्यञ्जनगंडूप नस्यवस्तिषु योजितम् ।
 स्थूलताऽऽलस्य पांड्वादीन् चयेत् कफकृतान् गदान् ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

चन्दनं कुङ्कुमोशीरं प्रियंगुत्रुटिरोचनाः ।
 तुरुष्कागुरुकस्तूरी कर्पूरो जातिपत्रिका ॥ ५८ ॥
 जातीकङ्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ।
 नलिकानलदं कुष्ठं हरेणु तृगरं ध्रुवम् ॥ ५९ ॥
 नखं व्याघ्रनखं स्पृष्ट्वा बोलोदमनकं तथा ।
 स्थौणेयकं चोरकञ्च शैलेयं शैलवालुकम् ॥ ६० ॥

सरलं सप्तपर्णञ्च साक्षातामलकी तथा ।

लामज्जकं पञ्चकञ्च धातक्याः कुसुमानि च ॥ ६१ ॥

प्रपौण्डिरीकं कर्पूरं समंशैः शाणमात्रकैः ।

महासुगन्धिमित्येतत्तैलप्रस्थेन साधयेत् ॥ ६२ ॥

प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्य कण्डूकुष्ठहरं परम् ।

अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा ॥ ६३ ॥

युवा भवति शुक्राढ्यः स्त्रीणामत्यन्तवत्तमः ।

सुभगो दर्शनीयश्च गच्छेच्च प्रमदा यतम् ॥ ६४ ॥

बन्ध्यापि लभते गर्भं पण्डोऽपि पुरुषायते ।

अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च शरदां यतम् ॥ ६५ ॥

इति महासुगन्धितैलम् ।

वासादलरसो लेपाच्छङ्खचूर्णेन संयुतः ।

बिल्वपत्ररसो वापि गात्रदौर्गन्ध्यनाशनः ॥ ६६ ॥

अलम्बुपाभवं चूर्णं पीतं काञ्चित्संयुतम् ।

दौर्गन्ध्यं नाशयत्याशु दुष्टं मेदो भवं नृणाम् ॥ ६७ ॥

बिल्वश्रिवा समभागा स्नेपाद्भुजमूलगन्धमपहरति ।

परिणित तित्तिङ्गिकान्वितपूतिकरस्त्रोत्यबीजं वा ॥ ६८ ॥

चिन्नापत्रस्वरसं श्रितकक्षादि योजितं जयति ।

दग्धहरिद्रोदत्तनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्ध्यम् ॥ ६९ ॥

शिरोपलामज्जकहेमलोघ्रै स्त्वन्दोपसंस्वेदहरः प्रकर्षः ।

पत्रांशुलोधाभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ ७० ॥

हिलमोचिरसो युक्त यूर्णैरुदधिफेनजैः ।

प्रलेपेन हरत्याशु देहदौर्गन्ध्यमुत्कटम् ॥ ७१ ॥

हरीतकीन्तु सपिथ गात्रमुदत्तयेन्नरः ।

पथात् स्नानं प्रकुर्वीत देहप्रस्वेदशान्तये ॥ ७२ ॥

ववूलस्य दलैः सभ्यग्वारिणा परिप्रेषितैः ।
 गात्रमुद्धर्त्तयेत् पश्चाद्हरितक्या सुपिष्टया ॥ ७३ ॥
 भूय उद्धर्त्तनं कृत्वा पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।
 प्रस्वेदान्मुच्यते शीघ्रं तत्तत्स्वेवं समाचरेत् ॥ ७४ ॥
 चन्द्रांशु सलिलं लोभं शिरीयोशीरकेसरैः ।
 उद्धर्त्तनं भवेद् ग्रोषे स्वेदकर्मनिवारणम् ॥ ७५ ॥
 सुरयासममभयाफल चूर्णं मधुना विलिष्ट्य प्रत्यूषम् ।
 स्वेदान् हत्वा लभते पुरुषोऽप्यऽत्यन्तसौरभ्यम् ॥ ७६ ॥
 मल्लोक्तुमुमाभयकरि लेपो घर्म्मविनिहन्ति सदाहम् ।
 विचकिलपत्रहरिद्रे कर्कटिपत्रं सदूर्वयासञ्जितम् ।
 संपिप्यगात्रलेपाऽर्द्धं विविधं श्रमंयाति ॥ ७७ ॥
 हस्तपादशुती योज्यं गुग्गुलुपञ्चतिक्तकम् ।
 अशक्ती पञ्चतिक्तं या पत्न्याखादेदत्तन्द्रितः ॥ ७८ ॥

इति वङ्गसेने मेदीनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ३६ ॥

—०—

अथोदररोगनिदानमाह ।

रोगाः सर्वेपि मन्देग्नौ सुतरामुदराणि च ।
 अजीर्णात्मलिनैद्यान्त्रै र्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥
 रुध्वास्वेदाबुवाहीनि दोषाः स्त्रोतांसि मक्षिताः ।
 प्राणान्यपानान् संद्रूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥
 तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षा बलीविनाशो जठरे निरोधः ।
 जीर्णाऽपरिज्ञानविदाहयुक्तो वस्तौ रुजः पादगतश्च शोथः ॥ ३ ॥

आधानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाम्बिता
 शोथः सदनमङ्गानां संगोवातपुरीषयोः ।
 दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ ४ ॥
 पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहबद्धचतोदकैः ।
 सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥
 तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिपु ।
 कुक्षिपार्श्वोदरकटो पृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ॥ ६ ॥
 शुष्ककासाङ्गमर्दश्च गुरुतामलसंग्रहः ।
 श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्दृष्टिज्जासवत् ॥ ७ ॥
 सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णाशिराततम् ।
 आधानदृतिवच्छब्दमाहृतं प्रकरोति च ॥ ८ ॥
 वायुश्चात्र सरुक् शब्दो विचरेत् सर्वतो गतिः ।

—०—

जन्मनेर्वोदर सर्वे प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
 बलिनस्तदजाताम्बु धनसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ९ ॥
 अजातशब्दमरुजं सशब्दनातिभारिकम् ।
 सदा गुड़गुडायन्तं शिलाजालगवाक्षितम् ॥ १० ॥
 नाभिं विष्टम्भपायौ तु वेगं कृत्वा प्रशाम्यति ।
 हृद्बद्धकटिनाभिगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ ११ ॥
 कर्कशं सृजतेऽपानं नातिमन्दं च पावके ।
 लोलस्याऽचिरमेवास्ये मूत्रेऽल्पे मंहते वृद्धिः ।
 अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञायलक्षणैः ॥ १२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

उपक्रमेद्भिगद्दोषबलकालविशेषवित् ।

स्थिरादिसर्पिषः पानं स्नेहस्नेदविरेचनम् ॥ १३ ॥

वेष्टनं वाससानाभौ साल्वनक्षोपनाहनम् ।

चित्रतैल स्थिराद्यन्तु निरुहः सानुवासनः ।

पयोयूपरसान्नञ्च योज्यं वातोदरे क्रमात् ॥ १४ ॥

एरण्डतैलं दशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

निहन्ति वातोदरशोथशूलं काथः समूत्रो दशमूलजञ्च ॥ १५ ॥

कुष्ठं दन्तोयवक्षारं व्योषं चिलवणं वचा ।

अजाजोदीप्यकं हिगु स्त्रिर्जिकाचव्यचित्रकम् ॥ १६ ॥

शुण्ठी चोष्णांशुनापीता वातोदररुजापह्ना ॥ १७ ॥

दशमूलैकपायेण क्षीरहन्ति शिलाजतु ।

सद्योवातोदरोक्षीरं मौद्गं वाऽग्रातु केवलम् ॥ १८ ॥

—०—

सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानां क्षारो ययानामजमोदकञ्च ।

सपिप्पलीचित्रकश्चङ्गवेरं हिगुविडञ्चेति समानिकुर्यात् ॥ १९ ॥

एतानि चूर्णानि घृतघृतानि युञ्जीतपूर्वं कवले प्रगुम्भम् ।

वातोदरं गुल्ममजीर्णभुक्तं वायुप्रकोपग्रहणीञ्च दुष्टम् ॥ २० ॥

अर्गासि दुष्टानि च पांडुरोगं भगन्दरञ्चेति निहन्ति मद्यः ॥ २१ ॥

इति सामुद्राद्य चूर्णम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः ।

सर्चोद्रेरर्दपलिकैर्दिप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥

कल्कैर्हिपश्चमूलस्य तुलाहंस्य रसेन तु ।

दधिमण्डाढकं दत्त्वा तत्सर्पिर्जठरापहम् ॥ २३ ॥

श्वयथुं वातविष्टम् गुल्मार्गामि च नाशयेत् ।

अनयामात्रया वारं ह्यं पाच्यमिदं हविः ॥ २४ ॥

इति दशमूलपट्पल घृतम् ।

दशमूलकपायेण रास्त्रानागरदारुभिः ।

पुनर्नवाभ्याश्च घृतं सिद्धं वातोदरापहम् ॥ २५ ॥

इति दशमलाद्यं घृतम् ।

लशुनस्य तुलामिकां जलद्रोणे विपाचयेत् ।

चतुर्भागावशेषन्तु कपायमवतारयेत् ॥ २६ ॥

तत्कायश्च परिस्त्राप्य विशाले ताम्रभाजने ।

चित्रतैलाढकं दद्याद् भेषजानि प्रदापयेत् ॥ २७ ॥

त्रिकटुत्रिफलादन्ती हिगुमैन्धवचित्रकम् ।

देवदारुवचाकुष्ठं भ्रशुशियुपुनर्नवम् ॥ २८ ॥

सौवर्चलविडङ्गानि दोष्यकं हस्तिपिप्पली ।

एतेषा पलिकान् भागां स्त्रिहतार्धपलानि च ॥ २९ ॥

पिष्ट्वा कपायेणानेन शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

तत्पिवेत्प्रातःकृत्याय ययाग्निबलमाचया ॥ ३० ॥

निहन्ति सर्वरोगाणि जठराणि विशेषतः ।

मूत्रकृच्छ्रमुद्रावर्त्तं मन्त्रहृदि गुदकमीन् ॥ ३१ ॥

पाण्डुकुक्षिभव शूल मामशूलमरोचकम् ।

यक्षदष्टीलिकानाहान् ग्रीहानश्चाङ्गवेदनम् ॥ ३२ ॥

माममात्रेण नश्यन्ति चार्शांसि वातजा गदाः ।

इति लशुनतैलम् । इति वातोदरम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

पित्तोदरे ज्वरोमूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ।

भ्रमोऽतीसारः पीतत्वं त्वगादायुदरं हरित् ॥ ३३ ॥

पीतताम्रशिरानहं सखेदं सोथदद्यते ।

धूमायतिमृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ ३४ ॥

—०—

अथ चिकित्साभाह ।

पित्तोत्तरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
 दुर्बलन्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥ ३५ ॥
 सञ्जातबलकायाग्निं जातस्निग्धं विरेचयेत् ।
 त्रिहृत्कल्पो न प्रयसा रुबुक्कस्य शृतेन वा ।
 शातलाघायमाणाभ्यां कृतेनारग्वधेन च ॥ ३६ ॥
 घृतं पित्तोदरे देयं मधुरौषधसाधितम् ।
 स्यात्त्रिहृत्त्रिफलासिद्धं पद्यात्सर्पिर्विशोधनम् ॥ ३७ ॥
 न्यग्रोधादिकपायेण सर्पिः क्षौद्रसितायुतम् ।
 आस्थापनं प्रयोक्तव्यं क्षौद्रवस्तिनसमन्वितम् ॥ ३८ ॥
 सार्द्रपायससिद्धेन कर्त्तव्यमुपनाशनम् ।
 स्थिरादिमाधितं तैलं क्षीरञ्च प्राशने हितम् ।
 पञ्चमूलीमृतं क्षीरं पित्तोदरविनाशनम् ॥ ३९ ॥
 घृष्टपर्णीबिलाव्याघ्री लाक्षानागरसाधितम् ।
 क्षीरं पित्तोदरं हन्ति इति पित्तोदरे क्रिया ॥ ४० ॥
 इति पित्तोदरम् ।

—०—

अथ निदानम् ।

श्लेष्मोदरेऽङ्गमदनं स्वापं श्वयथुगौरवम् ।
 निद्राक्लेशऽचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ ४१ ॥
 उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत् ।
 चिराभिर्हृदिकठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरम् ॥ ४२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

श्लेष्मोदरिणन्तु पिप्पल्यादिसिद्धेन सर्पिषाः स्नेहयित्वा
सुहीक्षीरविषकेनानुलोम्य च । त्रिकटुकमूत्रतैलप्रगाढेन मुरु
कादिकायेनाऽऽस्थापयेदनुयासयेच्च । किट्सर्पपामलकधीजैद्यो
नाहयेत् उदरिणं भोजयेच्चैनं त्रिकटुप्रगाढेन कुलित्यूपेण पयस
स्वेदयेच्चाभीक्ष्णम् ।

व्योमयुक्तं कुलित्यांशु पयो वा भोजने हितम् ।

गोमूधारिष्टपानैश्च चूर्णाऽयस्कृतिभिस्तथा ॥ ४३ ॥

सक्षीरतैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ।

इति कफोदरम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडान्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्मै प्रयच्छन्त्यरयोगरांश्च दुष्टांशुदूषोविषसेवनाद्वा ॥ ४४ ॥

तेनाशुरक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुक्षीरं जठरं त्रिलिङ्गम् ॥ ४५ ॥

तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ।

सचातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं पांडुः क्षयः शय्यति वृण्वया च

दूषोदरं कीर्त्तितमेतदेव श्लेष्मोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥ ४६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सन्निपातोदरे कार्यं एष एव क्रियाक्रमः ।

रौक्षीतकाऽभयाक्ल्बं गोमूत्रेण विभावितम् ।

पोतं सर्वोदरश्लेष्मैर्हार्थः क्षमिगुल्लानुन् ॥ ४७ ॥

सप्तलाशङ्घिनीसिद्धं घृतं चात्र विशोधनम् ।
दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे पिवेत् ॥ ४८ ॥

—०—

नागरं त्रिफलाप्रस्थं घृततैलं तथाढकम् ।
मस्तुना साधयित्वा तु पिवेत्सर्वोदरापहम् ॥ ४९ ॥
कफमारुतसम्भूते गुल्मे चैव प्रशस्यते ॥ ५० ॥

इति नागराद्यं यमकम् । इति त्रिदोषोदरम् ।

अत उर्ध्वं निगद्यन्ते सामान्यायोगसंमताः ।
दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं वह्निर्मन्दत्वं मिच्छति ॥ ५१ ॥
तस्माद्योज्यानि पेयानि दीपनानि लघूनि च ।
शालिपट्टिकगोधूम यवनीवारभोजनम् ॥ ५२ ॥
विरेकास्थापनं श्रेष्ठं सर्वेषु जठरेषु च ।
उदयानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ५३ ॥
व्यायामाध्वं दिवास्वप्नं यानपानं विवर्जयेत् ।
तथोष्णलवणान्म्लानि विदाहीनि गुरुणि च ॥ ५४ ॥
नाद्यादन्नानि जठरे तीक्ष्णपानं विवर्जयेत् ।
उदरिणां मलाब्धत्वा दृढशः शोधनं मतम् ॥ ५५ ॥
क्षोरेणैरण्डजं तैलं पिवेन्मूत्रेण वै सक्तम् ।
ज्योतिषत्वा पिवेत्तैलं पयसा वा दिनाष्टकम् ॥ ५६ ॥
कंकुष्टचूर्णं सुस्तांषुपीतं संसेव्य मानवः ।
अष्टाभ्योऽभ्युदरेभ्यश्च द्रुतं कुर्याद्विद्वत्तिकाम् ॥ ५७ ॥
जुहोपयो भावितानां पिप्पलीनां पयोशनः ।
महसमुपयुञ्जीत शक्तितो जठरामयीं ॥ ५८ ॥
वातोदरी पिवेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥
शर्करा मरिचोपेतं स्वादुःपित्तोदरी पिवेत् ॥ ५९ ॥

यवानोहपुषाजाजी व्योषयुक्तं कफोदरी ।
 सन्निपातोदरीक्षिप्रं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ॥ ६० ॥
 वदोदरो च हपुषा दीप्यकाजाजोमेन्धवैः ।
 पिवेच्छिद्रोदरीतक्रं पिप्पलीचोद्रसंयुतम् ॥
 दूषणक्षारलवणैर्युक्तन्तु निचयोदरो ॥ ६१ ॥
 शिलाजतूनां मूत्राणां गुग्गुलोस्त्रिफलस्य च ।
 स्रुहीक्षीरप्रयोगश्च शमयत्युदरामयम् ॥ ६२ ॥
 पूतीकरञ्जबीजं मूलकबीजं गवादनीमूलम् ।
 शङ्खभस्म च काञ्जिक पीतं शमयेज्जलोदरमपि ॥ ६३ ॥
 कलिंगबीजशाणश्च शाणः टङ्गुलहिङ्गुनोः ।
 शङ्खशाणसमायुक्तं पट्वा पिप्पलीमाषकाः ॥ ६४ ॥
 गोमूर्चं च तु सपेथपीतं शमयति द्रुतम् ।
 उदराणि च सर्वाणि चिरवातोदकान्यपि ॥ ६५ ॥
 सप्ताहं माहिषं मूत्रं पयसाऽन्नांबुवर्जितम् ।
 पीतमौष्ट्रमजामूत्रं शययूदरनाशनम् ॥ ६६ ॥
 यः पिवेत्पातकृत्याय चव्यचित्रकमिथितम् ।
 क्षिप्रं तस्य जयेदौष्ट्रं ममाध्यमपि चोदरम् ॥ ६७ ॥
 बिंशाला शङ्खिनीदन्ती विहन्नीलीफलवयम् ।
 निशाविडङ्गकंपिस्तं मूत्रेणोदरवान् पिवेन् ॥ ६८ ॥
 पेयं वा चव्यदन्त्यग्निविडङ्गं व्योषकल्कितम् ।
 पेयो वा शृङ्गवेराम्बु कपायो दारुचङ्गिजः ॥
 चव्यविश्वसमुत्थो वा पेयो जठरशान्तये ॥ ६९ ॥
 क्षारद्वयानलव्योषं नीलीलवणपञ्चकम् ।
 चूर्णितं सर्पिषा पेयं सर्वगुल्लीदरापहम् ॥ ७० ॥
 विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषञ्च तत् पयः ।

कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रहृष्टमुदरं जयेत् ॥ ७१ ॥

गवाक्षीशङ्खिनीदन्ती नीलिनीकल्कमंयुतम् ।

सर्वोदरविनाशाय गोमूत्रपानमाचरेत् ॥ ७२ ॥

वेवद्रुमं शिषु च पूरकश्च गोमूत्रपिट्टामथवाग्वगन्धाम् ।

पीत्वाश्च हन्त्याज्जठरं प्रहृष्टं कृमीन् सशोथानुदरञ्च दूष्यम् ॥ ७३ ॥

पिप्पलीवर्द्धमानं वा कल्पोद्दिष्टं प्रयोजयेत् ।

जठराणां विनाशाय नास्ति तेन समं भुवि ॥ ७४ ॥

स्रुक् पयसा परिभावितं तंडुलचूर्णैर्निर्मितः पूषः ।

उदरमुदारं हन्त्या योगोऽयं सप्तरात्रेण ॥ ७५ ॥

वंबूलस्य त्वचं श्रेष्ठां काययेत्सलिलेन तु ।

पुनः पचेत्कयायन्तु यावत्सान्द्रत्वमागतम् ॥ ७६ ॥

तत्पिबेत्तक्रसंयुक्तं तक्रभोजी मितशयनः ।

निहन्त्यादाश्च योगोऽयं जलोदरमपि ध्रुवम् ॥ ७७ ॥

मूत्राण्यष्टासुदरिणां श्लेके पाने चं योजयेत् ।

पिप्पलीवर्द्धमानं वा पयसैव प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

देवदारुपलाशकं हस्तिपिप्पलिशिषुभिः ।

साग्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं शनैः ॥ ७९ ॥

पटोलपत्रं रंजनी विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ।

कम्पिप्लकं नीलिनी च विवृतं चेति चूर्णयेत् ॥ ८० ॥

पण्डितान् कार्ष्णिकाजन्तः श्लोश्च द्विविधतुर्गुणान् ।

कृत्वा चूर्णं ततो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ८१ ॥

विरिक्तो जाह्नलरसै रोदनं शृदुभोजयेत् ।

मण्डं पियाञ्च पीत्वा वा सथोषं पण्डितं पयः ॥ ८२ ॥

शृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं ततः पुनः ।

हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातीदकानि च ॥ ८३ ॥
कामंलां पांडुरोगञ्च श्वयथुं वापि कर्षति ॥ ८४ ॥

—०—

अत्र पटोलादीनां भागा कार्षिका अन्येषां द्वित्रिचतुर्गुणा
भागा ग्राहणीयाः । इति पटोलाद्यं चूर्णम् ।

—०—

यवानीहपुषाधान्यं चिफला सोपकुञ्चिका ।
कारवीपिप्पलीमूल मजगन्धा शठीवचा ॥ ८५ ॥
शताह्वाजीरकं व्योषं स्वर्णचोरी सचित्रकम् ।
द्वौ चारी पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ ८६ ॥
विडङ्गञ्च समांशानि दन्तिभागत्रय भवेत् ।
त्रिहृदिशाले द्विगुणे शतला स्याच्चतुर्गुणा ॥ ८७ ॥
एष नारायणो नाम्ना चूर्णी रोगगणापहः ।
एनं प्राप्य निवर्तन्ते रोगाविष्णुमिवासुराः ॥ ८८ ॥
तक्त्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्वदरांबुजा ।
आनञ्जवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ ८९ ॥
दधिमण्डेन विड्भेदे दाडिमांबुभिरर्गसि ।
परिकर्त्तिषु हृद्याम्बेरण्यांबुभिरजीर्णके ॥ ९० ॥
भगन्दरे पांडुरोगे कामे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीरोगे कुष्ठे मन्दानले ज्वरे ॥ ९१ ॥
दध्नाविपे मूलविपे सगरे कृत्रिमे विपे ।
यथाहं सिग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ ९२ ॥

इति नारायणचूर्णम् ।

तिलसर्पपनालानि यवनालं सुधामपि ।

दशमूलमषामार्गं दन्तीं चित्रकमादकीम् ॥ ९३ ॥

मधूकमैन्त्रीं त्रिफलां त्रिवृतां करवीरकम् ।
 पुनर्नवां हृषिकालीमर्ककम्पिस्तनिम्बकम् ॥ ८४ ॥
 एतान् दशपलान् भागान् युक्त्या दग्ध्वा समावपेत् ।
 गोमूत्रेद्रोणसंयुक्ते सप्तलत्वस्तु पाचयेत् ॥ ८५ ॥
 वचामतिविषां पाठां हे हरिद्रे महीषधम् ।
 त्रिवृत्कम्पिस्तकं चारं तथैव लवणानि च ॥ ८६ ॥
 महीषधं शिशुफलं कुष्ठं भस्मातकाणि च ।
 पिप्पलीं च विडङ्गानि त्रिफलां देवदारु च ॥ ८७ ॥
 कटुकां रोलिणीं सुस्तं दन्तीं हिंघ्वस्तवेतम् ।
 दधिशुक्लारनालागा मादृकादृकमाचरेत् ॥ ८८ ॥
 समांशकेन भागेन सर्पिस्तैलं विपाचयेत् ।
 विगतार्चिर्यथाशान्तं मथैतदवतारयेत् ॥ ८९ ॥
 ततो त्रिङ्गुलपदकं पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 रुचैरन्वैद्यं पानेद्यं घोरैर्मूत्रेण वा पुनः ॥ ९० ॥
 महाक्षार इति ख्यातो जठराणां विनाशनः ।
 श्लोहान्यर्थांसि गुल्मानि सगूलं हृदयग्रहम् ॥ ९१ ॥
 यक्ष्माणश्च प्रमेहश्च पांडुरोगं भगन्दरम् ।
 सक्तमीग्रहणीदोषान् व्रणोदावर्त्तकुण्डलम् ॥
 मूत्रकृच्छ्रमपस्मारं क्षारोऽयं विनिवर्त्तते ॥ ९२ ॥

इति महाक्षारः ।

सुक्लीरदन्ती त्रिफला विडङ्गसिन्धी त्रिवृद्धिवर्कपर्कम् ।
 घृतं विषकं कुड्मप्रमाणं तोयेन तस्याऽक्षसमानकर्पम् ॥ ९३ ॥
 पोत्वोष्णमभ्योनुपिवेदिरिक्ते पेयां रसं वा प्रचरेद्विधिज्ञः ।
 नाराचमेतज्जठरामयाणां युक्त्योपजुष्टं समनुप्रदिष्टम् ॥ ९४ ॥
 इति नाराचघृतम् ।

- त्रिफलाचित्रको दन्ती वृहतीकण्टकारिका ।
 स्रुहीसार्कविडङ्गानि घृतस्य कुडवं पचेत् ॥ १०५ ॥
 तस्य मृदग्निमिदस्य कर्पाक्षं पाययेन्नरः ।
 शीथगुल्मीदरानाह ग्रीहीदर कफोदरान् ॥ १०६ ॥
 नाशयत्युल्वणानेतान् सर्पिर्नाराचसञ्चितम् ॥ १०७ ॥
 इति नाराचघृतम् ।

पयस्यघृणे सर्पिः प्रस्थं स्रुक् पयसः फलम् ।
 त्रिवृतापलप्रदकेन सिद्धं जठरगुल्मनुत् ॥ १०८ ॥
 इति त्रिवृताद्यं घृतम् ।

अर्कचीर पले द्वे तु स्रुहीचीरपलानि षट् ।
 पथ्या कम्पिलकं श्यामा शब्ध्याकगिरिकर्णिका ॥ १०९ ॥
 नीलिनीत्रिवृतादन्तीं शङ्खिनीचित्रकं तथा ।
 एतेषां पलिकैर्भागे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ११० ॥
 अथास्य मलिन कोष्ठे त्रिन्दुमात्रं प्रदापयेत् ।
 यावत्तस्य पित्रेद्विन्दुं स्तावदेगादिरिच्यते ॥ १११ ॥
 कुष्ठं गुल्ममुदावर्त्त शयथुं सभगन्दरम् ।
 शमयत्युदराण्यष्टौ वृक्षमिन्द्राग्ननिर्वया ॥ ११२ ॥
 एतद्विन्दुघृतं नाम येनाभ्यक्तौ विरिच्यते ।

इति विन्दुघृतम् ।

शालिपर्णी विदारी च सहदेवा सगोक्षुरा ।
 उभे स्थिरे शारिवे च जीवकर्पभकाबुभौ ॥ ११३ ॥
 पर्णिन्यौ च विशाला च रूबूको वृद्धिरेव च ।
 कण्डूरा त्वक् पत्री च फलत्रयमथापि वा ॥ ११४ ॥
 एषां चतुर्दशपलं मानतः सर्वसंयुताम् ।
 पुनर्नवैरण्डयोश्च पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ११५ ॥

पोडशांशसमाख्यातं दशमूल्या विशतिं तथा ।

संकुप्य कथिते दोषे जले पादावशेषिके ॥ ११६ ॥

दधिकाञ्चिकमूत्राणां प्रस्थं प्रस्थं चतुश्चतुः ।

तैलमैरंडजं चैव प्रस्थमेकं समाचरेत् ॥ ११७ ॥

सार्द्धकर्पप्रमाणां तां मात्रां वैद्यस्तु दापयेत् ॥ ११८ ॥

पलाशपुष्पीधवचित्रकानां सुहीदुमत्वक्पदनारग्वधानाम् ।

फलत्रिकस्यापि तथैव दद्यात् चारस्य लोभस्य पलं तथैव ॥ ११९ ॥

पयः सुहायाश्च पलञ्चतुष्कं श्रेयां च कल्केन पचेद्विधिज्ञः ।

क्षीरेण तच्च पिबतश्च जन्तोः सर्वोद्दरं तैलवरं निहन्ति ॥ १२० ॥

इति शालोपर्णीतैलम् । सामान्यविधिः ।

—०—

अथ निदानमाह ।

विदाह्यभियन्दि रतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक्कफश्च ।

प्लीहाभिष्विं कुरुतः प्रहृष्टी प्लीहोत्थमेतज्जठरं यदन्ति ॥ १२१ ॥

तद्धामपार्श्वं परिहृष्टिमेतिविशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ॥ १२२ ॥

प्लीहानिर्वेदनः श्वेतः कठिनः स्थूल एव च ।

महापरिग्रहः शान्तः श्लेष्मसम्भव उच्यते ॥ १२३ ॥

सञ्चरः सपिपासश्च स्वेदनस्तोत्रवेदनः ।

पीतगात्रो विशेषेण प्लीहा प्रैत्तिक उच्यते ॥ १२४ ॥

नित्यमावहकोऽस्य दिलोदावर्त्तपीडितः ।

वेदनाभिः परीतश्च प्लीहावातिक उच्यते ॥ १२५ ॥

क्षमोविदाहः संमोहो वैवर्ण्यं गात्रगौरवम् ।

ऊत्क्लेदभ्रड्मूर्च्छाभिर्ज्ञेयं रक्तस्य लक्षणम् ॥ १२६ ॥

त्रयाणांसपि रूपाणि प्लीहासाध्ये भवन्ति हि ॥ १२७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहस्रैदविरैकादि विधेयं ग्रीह्यरोगिणे ॥ १२८ ॥
 दध्ना भुक्तवतो वाम बाहुमध्ये शिरां भिषक् ।
 विध्येत् ग्रीह्यविनाशाय यक्षत्राशाय दक्षिणे ॥
 ग्रीह्यानं मर्दयेद्वाङ् दुष्टरक्तप्रशान्तये ॥ १२९ ॥
 मणिवन्धे समुत्पन्नं वाममंगुष्ठमीरितम् ।
 दहेच्छिरां शरेणाशु वैद्यः ग्रीह्यप्रशान्तये ॥ १३० ॥
 विडङ्गाक्ष्यान् संसिन्धूत्यान् शक्तून् कृत्वा वचान्वितान् ।
 पिवेत् क्षीरेण मञ्चूर्णं ग्रीह्यगुल्मोदरापहम् ॥ १३१ ॥
 सिन्धुमगधाग्निचूर्णं शिशुशिवाऽऽमलकोरसर्निपीतञ्च ।
 प्रवल्तमपि योग्यराजः ग्रीह्यानं नाशयत्याशु ॥ १३२ ॥
 तिलैरण्डद्रवस्तस्य चारो भक्ष्यातकं कथा ।
 एषां भागं समं कृत्वा तत्तुल्यन्तु गुडं मतम् ॥ १३३ ॥
 छादेदग्निबलं मत्वा पावकस्य विहृद्यये ।
 जयेत् ग्रीह्यानमत्युग्रं यक्षद्रुमं तथैव च ॥ १३४ ॥
 अन्नवैतसमयुक्तः शिशुकाशः समैश्वरः ।
 पीतः ग्रीह्योदरं हन्ति पिप्पलीमरिचान्वितः ॥ १३५ ॥
 कुष्ठं वचाशृङ्गवेरं चित्रकं कौटजं फलम् ।
 पाठा चैवाजमोदा च पिप्पल्यः समचूर्णिताः ॥ १३६ ॥
 ततो विडालपदकं पिवेदुष्णेन वारिणा ।
 ग्रीह्योदरमुदावर्त्तं सर्वमेतेन शाम्यति ॥ १३७ ॥
 पातस्थो युक्तितः चारः क्षीरेणोदधिशुक्तिजः ।
 पयसा च प्रयोक्तव्याः पिप्पल्यः ग्रीह्यशान्तये ॥ १३८ ॥
 अर्कपत्रं सलवणं पुटदम्भं सुचूर्णितम् ।

निहन्ति मस्तुना पीतं प्रोहानमतिदारुणम् ॥ १३८ ॥
 वायुः प्रोहानमुदम्य कुपितो यस्य तिष्ठति ।
 शूलैः परितुदन्धार्षं प्रोहातस्य विवर्द्धते ॥ १४० ॥
 हिंगुत्रिकटुकं कुष्टं यवचारोऽय सैन्धवम् ।
 मातुलुङ्गरसोपेतं प्रोहशूलहरो रजः ॥ १४१ ॥
 पलाशचारतोयेन पिप्पलीपरिभाविता ।
 गुल्मप्रोहार्तिशमनी बद्धिदीप्तिकरोमता ॥ १४२ ॥
 रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख नाभीरजः पीतमवश्यमेव ।
 कर्पप्रमाणं शमयेदशेषं प्रोहामयं कूर्मसमानमाशु ॥ १४३ ॥
 शरपुङ्गमूलकल्कः पीतस्तर्केण नाशयत्यचिरात् ।
 चिरतरकालसमुत्थं प्रोहानं रुद्धमवगाढम् ॥ १४४ ॥

—०—

चारं वा विडङ्गणाभ्यां पूतीकस्यांबुनिःशृतम् ।
 यक्षत्प्रोहप्रशान्त्यर्थं पिवेत्पातर्यथाबलम् ॥ १४५ ॥
 इति चारयोगः ।
 सुस्विन्नं शाल्मलीपुष्पं निशापर्युषितं नरः ।
 राजिकाचूर्णसंयुक्तं मद्यात्प्रोहोपशान्तये ॥ १४६ ॥
 यवानिकाचित्रकयावशूक पङ्कान्दन्तीमगधोद्धवानाम् ।
 प्रोहानमेतद्दिनिहन्ति चूर्णमुष्णांबुनामस्तु सुरासवैर्वा ॥ १४७ ॥
 इति यवान्यादिचूर्णम् ।

विडङ्गानि यवानी च चित्रकं चेति तत्समम् ।
 द्विगुणं देवदारु च नागरं सपुनर्नवम् ॥ १४८ ॥
 अथ चैतानि चूर्णानि गवां मूत्रेण पाययेत् ।
 उदरोभूतमप्येवं प्रोहानं संप्रणाशयेत् ॥ १४९ ॥
 इति विडङ्गादिचूर्णम् ।

भङ्गातकाऽभयाजाजी गुडेन सह मोदकः ।

सप्तरात्रिहन्त्याश ग्रीहानमतिदारुणम् ॥ १५० ॥

इति भङ्गातको मोदकः ।

अभयाफलत्रयाणां पलत्रयं त्रिकटुकात्पलमेकञ्च ।

दीप्यकचव्यकचित्रक विडङ्गवृक्षान्त्रसिन्धुवचार्धपलैः ॥ १५१ ॥

त्वक्पत्रैर्लाकर्ष्य स्त्रिभि र्युक्तं सुचूर्णितं सूक्ष्मम् ।

त्रियद्गुडपलसहिताः कर्त्तव्यास्तदक्षसंमितावटकाः ॥ १५२ ॥

अभयावटकानान्ना ग्रीहार्शो गुल्मजठरापहराः ।

पाण्डुभयकामलिनां मन्दाग्नीनां सर्वदाशस्ताः ।

इत्यभयावटकाः ।

चित्रकं त्रिवृता दन्ती त्रिफलापुष्करैः समैः ।

यावल्येतानि चूर्णानि तावन्नाचस्तु सैन्धवम् ॥ १५४ ॥

भावयेत्तु, सुहीचीरे तत्काण्डे प्रक्षिपेदुधः ।

मृत्तिकेनानुलिसस्य प्रक्षिपेज्जातवेदसि ॥ १५५ ॥

सुदग्धस्तु ततो ज्ञात्वा उदरेत्तु, शनैर्भिषक् ।

यत्तत्प्रीहीदरानाञ्च गुल्मपाण्डुमयादिहृत् ॥ १५६ ॥

सेविनोऽग्निबलं मत्वा अर्शोऽभ्यः प्रतिमोक्षयेत् ।

लवणोऽग्निमुखो नाच्चा वङ्गे दीप्तिकरः परः ॥ १५७ ॥

इत्यग्निमुखलवणम् ।

पिप्पलिपिप्पलीमूल चव्यचित्रकसुनागराणाम् ।

ससैन्धवानापलिका भागाष्टतमस्य तदेकध्वम् ॥ १५८ ॥

तुल्यचीरं विपचेत्सर्पिः स्यात् खलु षट्पलकं नाच्चा ।

ग्रीहाग्निसादगुल्मोदावर्त्तश्चयथुपाण्डुगदान् ॥ १५९ ॥

श्वासकासंसर्पेणस मर्द्वाङ्गबातविषमज्वरानपहरति ॥ १६० ॥

इति षट्पलकं द्रवम् ।

चिरविल्वत्वचः क्वाथ मार्द्रकस्वरसं घृतम् ।
 मस्तुभक्षातकक्वाथं शुक्तचैवास्त्रकाञ्चिकम् ॥ १६१ ॥
 एतैस्तुत्यैर्घृतं घृत्वा कल्कैरेतैस्तु पादिकैः ।
 ग्रन्थिकव्योषहपुषा हिंश्वजराजीद्वयं तथा ॥ १६२ ॥
 चव्याजमोदे सच्चारे तथा लवणपञ्चकम् ।
 अथ्यसी चेति मृदुना तत्साध्यमनलेन वा ॥ १६३ ॥
 वङ्गिपट्प्रस्थमेतत्तु कठरानलदीपनम् ।
 झोडोदराध्मानहरं बातोदरदकोदरम् ॥ १६४ ॥
 कफबातकृते चैव शूलोन्तोव प्रशस्यते ।
 अशीसि नाशयत्याश कृमींचैव विशेषतः ॥ १६५ ॥
 सपांडुराणि कुष्ठानि दद्रुकुष्ठानि यानि च ।
 अन्यान्यपि च कुष्ठानि तानि हन्यादिदं घृतम् ॥ १६६ ॥
 इति वङ्गिपट्प्रस्थं घृतम् ।

चित्रकस्य तुलाकाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 धारनालान्तु द्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 पञ्चकोलकतालीस चारैर्लवणसंयुतैः ।
 द्विजीरकनिशायुग्मैर्मरिचैश्चैव दापयेत् ॥ १६८ ॥
 झोडगुल्मीदरोन्माद पांडुरोगारुचिज्वरान् ।
 वस्तिहृत्पार्श्वकव्यूहं शूलोदावर्तपीनसान् ॥ १६९ ॥
 हन्यात्पीतं तदशोऽन्नं शोथघ्नं दीपनं परम् ।
 बलवर्णकरञ्चापि भक्षकश्च नियच्छति ॥ १७० ॥

इति चित्रकघृतम् ।

चित्रकस्य तुलाकाथे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दधारनालद्विगुणं दधिमण्डं चतुर्गुणम् ॥ १७१ ॥

पञ्चकोलकताखीशं ह्यौ चारी लवणानि च ।
 यवानिके हे जरणे भरिचान्यत्र दापयेत् ॥ १७२ ॥
 ग्रीहाशोथोदराशौघं विषेपाह्निदीपनम् ।
 बलवर्णकरं यापि भक्षकश्च नियच्छति ॥ १७३ ॥

इति चित्रकाद्यं दृतम् ।

शिलाह्वयं नागरकालशाकं काकादनीमूलनिदग्धिका च ।
 पञ्चैव दद्यात्सर्वानि हिङ्गु कृष्णा च तैरक्षसमैः पृथक् पृथक् ॥
 प्रस्यं दृतं स्याच्च पचेच्छनैः शनैः चतुर्गुणं मूत्रमसः प्रदीयते ।
 पयस्य दद्याद्दिगुणं विपक्तं तद्गृह्यजुष्टं प्रवदन्ति सर्पिः ।
 ग्रीहीदरं दूष्यमथोदरश्च आयम्पमानं जठरं निहन्ति ॥ १७५ ॥

इति ब्रह्मदृतम् ।

स्वर्जिका च यवचारः कासीसं टङ्गणं तथा ।
 सौराह्वं सैधवश्चैव नवसारं स्फटिकानि च ॥ १७६ ॥
 सर्वमेकैवकर्तव्यं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
 कूपमध्ये क्षिपेत्तन्तु द्रावयेद् द्रावयन्त्यके ॥ १७७ ॥
 गुल्मं ग्रीहान्तयानाहं सर्वोदरास्तथैव च ।
 अर्शामि यक्ष्णोदोषं भगन्दरव्रणानि च ॥ १७८ ॥
 नाशयेन्नात्र संदेहो नान्यथा शंकरोऽब्रवीत् ।

इति शंखद्रावः ।

रोहीतकत्वचः त्र्येष्टाः पलानां पञ्चविंशतिः ।
 कोलद्विप्रस्थमधुक्तं कपायमुपकल्पयेत् ॥ १७९ ॥
 पलिकैः पञ्चकोलेस्तु तत्तुल्यैश्चापि मात्रया ।
 रोहीतकत्वचापिष्टैर् दृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ १८० ॥
 ग्रीहाभिष्टब्धिं शमयेत् देतदाशु प्रयोजितम् ।

तथा गुल्मन्वरखास कृमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ १८१ ॥

अत्राष्टगुणे जले निष्कृत्वाथचतुर्भागावशेषः कर्तव्यः ।

इति रोहीतकघृतम् ।

रोहीतकात्पलशतं संक्राथ्यवदिराढकम् ।

साधयित्वा जलद्रोणे चतुर्भागावशेषिते ॥ १८२ ॥

घृतप्रस्थं समावाप्य छागक्षीरं चतुर्गुणम् ।

तस्मिन्द्रव्याणि सर्वाणि प्रदद्यात्कार्पिकाणि च ॥ १८३ ॥

व्योषं फलत्रिकं हिङ्गु यवान्नी तुम्बुरु विडम् ।

अजाजोक्तण्डुलवणं दाडिमं देवदारु च ॥ १८४ ॥

पुनर्नवाविशान्ता च यवक्षारं सपौष्करम् ।

विडङ्गं चित्रकश्चैव हपुष्पाकारवी तथा ॥ १८५ ॥

एतैर्घृतं विपक्वन्तु विदध्याद्वाजने नवे ।

पादयेत्क्षिपलां मात्रां व्याधेर्बलमवेक्ष्य च ॥ १८६ ॥

रसकेनाथ यूषेण पयसां वा घृतं पिबेत् ।

प्रयुक्तान्तु घृतं तेषां व्याधीन् हन्यादिमान्वहन् ॥ १८७ ॥

यक्तुर्ग्रीहोदरश्चैव ग्रीहशूलं तथैव च ।

हृच्छूलं कुक्षिशूलञ्च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ १८८ ॥

विबन्धशूलं शमयेत् पाण्डुरोगं सकामलम् ।

छर्द्यतीसारशूलघ्नं तन्द्रान्वरनिवारणम् ॥ १८९ ॥

रोहीतकघृतं ह्येतत् ग्रीहानां दृष्टमौषधम् ॥ १९० ॥

इति महारोहितकं घृतम् ।

कदलीतिलनालानां चारेण क्षुरकस्य च ।

पीतं तैलं जयेष्मृणां ग्रीहानां कफबातजम् ॥ १९१ ॥

इति कदलीचारतैलम् ।

माणसुग्राऽमृतावासा स्थिराचित्रकसैन्धवम् ।

नागरं तालमूलञ्च प्रत्येकन्तु त्रिकार्पिकम् ॥ १८२ ॥

विडं सौवर्चलं चारौ पिप्पल्यश्चापि कार्पिकाः ।

एतच्चूर्णीकृतं सर्वं गोमूत्रस्यादकं पचेत् ॥ १८३ ॥

सान्द्रोभूते गुटीं कार्या हत्वा त्रिपलमाचिकम् ।

यक्तव्रीहोदरहरो गुल्माशौ ग्रहणीहरः ॥ १८४ ॥

योगः परिकरो नाम्ना वज्रिसन्दीपनः परः ।

इति माणादिगुटिका ।

चित्रकस्य शतं दद्यात्तत्तुल्यं ग्रन्थिकस्य च ।

पञ्चाशद्वृक्षमूलस्य शेषान् पञ्च पलान् पृथक् ॥ १८५ ॥

बलाभाङ्गीशठीपाठा पौष्करं मूलमेव च ।

चतुर्द्रोणैश्च सः पक्त्वा पादशेषावतारिते ॥ १८६ ॥

पचेद्गुडयुतं दत्वा तैलवत् साधुसाधयेत् ।

चतुष्पलन्तु पिप्पल्या मृगाचीर्याश्चतुष्पलम् ॥ १८७ ॥

त्रिजातकपलञ्चैकं मरिचस्य पलं तथा ।

सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा दत्वा सम्यग्विघट्टयेत् ॥ १८८ ॥

पलमात्रं ततः खादेत् व्रीहगुल्मीदराणि च ।

हन्ति यक्ष्माणमत्युथं पित्तार्तिं चाम्बपित्तिनाम् ॥ १८९ ॥

भारद्वाजेन कथितो लेहयित्रकसंज्ञकः ॥ २०० ॥

इति चित्रकलेहः ।

चंपलायाः पलं पञ्चयथायं तावदेव तु ।

मामुद्वलणानाञ्च तावन्मात्रं प्रदापयेत् ॥ २०१ ॥

वेणुमाघोटकश्चैव गिण्यर्यङ्गान्तथैव च ।

गिरीषो लोघ्रहृद्यश्च विशाखामाणकन्दकम् ॥ २०२ ॥

सुधा च सुरपुष्पञ्च शम्याकदलसञ्चयम् ।

वरुणं शिग्रुमूलञ्च बाव्यालं चित्रकं तथा ॥ २०३ ॥

एषां पञ्चपलान् भागान् पलांशान् पञ्चविंशतिम् ।

क्षारं दत्वा तु सर्वेषां पचेत्तत्र जलाढके ॥ २०४ ॥

गोमूत्रं तावदेवात्र साधयेच्च यथा विधिः ।

भक्षयेद् घृतमयुक्तां यवत् प्रीहृह्वरां पराम् ॥ २०५ ॥

वातमटीलकाश्चैव गुल्मं हन्ति त्रिदोषजम् ॥

इति क्षारपिप्पली ।

प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे वृक्षकं लोभ्रचित्रकम् ।

वरुणं शिग्रुमूलञ्च बाव्यालं चाथ पुष्करम् ॥ २०६ ॥

कन्दोविशाखापुष्पी च तथा ब्राह्मणयष्टिका ।

पृथक् पञ्चपलान्येयां पलाशात् पञ्चविंशतिः ॥ २०७ ॥

क्षारं कृत्वा पचेद्द्वारि गोमूत्राढकयोस्तथा ।

सर्वं विपाथ्य सक्षारा समुक्ताऽनलपिप्पली ॥ २०८ ॥

पृथक् पञ्चपलैर्भागैः पिप्पलीघृतमर्दिता ।

यवत् प्रीहृह्वरा श्रेष्ठा वाताष्टीनामगुल्मानुत् ॥ २०९ ॥

इति वृहत् क्षारपिप्पली ।

पारिभद्रपलाशार्कं स्रुञ्चपामार्गचित्रकाः ।

वरुणोऽग्निमन्यं वसुक् शब्दद्राहृह्वतीद्वयम् ॥ २१० ॥

पूतीकास्फोटकुटज कीशातक्यः पुनर्नवा ।

समूलपत्रशाखायाः चोदयित्वा उलूखले ॥ २११ ॥

तिलनालप्रदीप्तान्नि सुदग्धं भस्मशीतलम् ।

क्षारप्रस्यं गृहित्वा तु न्यसेत्पात्रे हृढे नवे ॥ २१२ ॥

जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

पूर्ववत् क्षारकल्केन साधयेच्च विचक्षणः ॥ २१३ ॥

प्रस्थमेकञ्च लवणं तदर्द्धाञ्च हरीतकीम् ।

तुल्याम्बुभागगोमूत्रं साधयेन्मृदुनाग्निना ॥ २१४ ॥

किञ्चित्सवाप्ये चाधे च सम्यक् सिद्धेऽवतारिते ।

अजाजीव्रूपणं हिगुयवानी पुष्करं शठी ॥ २१५ ॥

एतैर्यार्धपलिकैद्यूर्णं कृत्वा प्रदापयेत् ।

लवणञ्चाभयानाम् भक्षयेच्च यथार वन्तम् ॥ २१६ ॥

व्याधिञ्चावेक्ष्यमतिमाननुपान यथा हितम् ।

ये च कोष्ठगता रोगास्तान्निहन्ति न सशयः ॥ २१७ ॥

यकृत् ग्रीहोदरानाह गुल्मष्टीलाऽग्निसादनत् ।

प्रतितून्यर्तिहृद्गोग शर्कराश्मरिनाशनम् ॥ २१८ ॥

इत्यभयालवणम् । इति ग्रीहोदरम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गै रुपद्रुतः क्षीणवलोतिपांडुः ।

मध्यान्धपाश्र्वं यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृदाल्पुदरं तथैव ॥ २१९ ॥

उदावर्त्तकजानाहै मूर्च्छित्दृढहनज्वरैः ।

गौरवाऽरुचिकाठिन्यै विद्याक्षत्र मलान् कृमात् ॥ २२० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

ग्रीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकृतः मंप्रकल्पयेत् ।

कार्थ्यञ्च दक्षिणे वाहौ तत्र गोणितमोक्षणम् ॥ २२१ ॥

पिप्पलीचित्रिकान् मूलं पिष्ट्वा मर्षिर्विपाचयेत् ।

घृतं चतुर्गुणं क्षीरं यकृत् ग्रीहोदरापहम् ॥ २२२ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

पिप्पलीकल्कसंयुक्तं घृतं क्षीरं चतुर्गुणम् ।

पिबेत् ग्रीहाग्निसादाग्नि यक्तद्रोगहरं परम् ॥ २२३ ॥

इति पिप्पलीघृतम् । इति यक्तदाह्युदरम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

यस्यान्त्रमन्त्रैरुपलेपिभिर्वा बालाश्लभिर्वापिहितं यथावत् ।
सञ्चोयते यस्य मलः सदोषः शनैः शनैः शर्करावच्च नाद्याम् ॥ २२४ ॥
निरुद्धते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्राटपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिहृदिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥ २२५ ॥
शल्पं तथान्नोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात्क्षतान्त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदजस्तु भूयः ॥ २२६ ॥
नाभेरध्वोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यते दाह्यति चातिमात्रम् ।
एतत्परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टन्दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥ २२७ ॥
यः स्नेहपीतोऽप्यनुयासितो वा वांतो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्त्रोसांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ २२८ ॥
स्नेहोपिलिप्तेष्वथवापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत्परिहृत्तनाभिसमात्ततं पूर्णमिवांधुना वा ॥ २२९ ॥
यथाहतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ २३० ॥

● —०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्विन्ने वक्षोदरे योज्यो मूत्रैस्तीक्ष्णैर्यथान्वितैः ।

सतैलनवणयात्र निरुद्धथानुवामनम् ॥ २३१ ॥

चारं वनेकरीपाणां स्विन्नं यस्त्रेण गालयेत् ।

कार्पिकं पिप्पलीमूलं यच्चैव लवणानि च ॥ २३२ ॥

पिप्पलीचित्रकं गुण्डी त्रिवृतात्रिफलावचा ।

द्वौ चारो सातलादन्तो स्वर्णचोरोविपाणिका ॥ २३३ ॥

कोलप्रमाणां वटिकां पिवेक्षीवीरसंयुताम् ।

श्वययावय वक्त्रस्य प्रवृद्धे च दकोदरे ॥ २३४ ॥

इति चारगुटिका ।

छिद्रान्त्रवदसंज्ञेषु जठरेषु प्रयोगवित् ।

लब्धानुज्ञो भिषक् कुर्व्यात् पाटनं व्यधनक्रियाम् ॥ २३५ ॥

तथा जातोदकं सर्वं सुदरं व्यधयेद्विषक् ।

ज्ञातीयं सुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतिं गुरुम् ॥ २३६ ॥

अनुज्ञाप्यभिषेकं विदध्यात् संशयावहम् ।

सुवेष्टितमधो नाभे र्वात्मतयतुरंगुलात् ॥ २३७ ॥

अंगुण्योदरमावन्तु त्रीहिवक्त्रेण भेदयेत् ।

नाडीसुभयतो हारां संयोज्यापहरिज्वलम् ॥ २३८ ॥

नचैकस्मिन्दिने सर्वं दीपन्त्यपहरिस्तथा ।

कासखासज्वरास्तृष्णा गात्रभङ्गश्च वेपथुः ॥ २३९ ॥

प्रतिसारश्च सुतरां मूर्च्छते जठरं तथा ।

द्वितीयपञ्चमाद्येषु द्वियमेव स्वल्पगः पुनः ॥ २४० ॥

स्त्रावयेदुदकं तैलं नवणाभ्यां दृढं व्रणम् ।

बध्नीयाद्विमुक्ते दीपे जठरं परिगृह्य वा ॥ २४१ ॥

मवेष्टयेद्गाढतरं कीशियाऽऽधिकचर्माभिः ।

निःसृते लङ्घितः पेया मर्द्वे हलवणां पिबेत् ॥ २४२ ॥

अतः परन्तु पण्यमाप्नोति चोदरहृत्तिर्भवेत्परः ।

चोन्मामान् पयसा पेयां पिवेक्षीयापि भोजयेत् ॥ २४३ ॥

सकोरद्वृषं श्रामाकं पयसा नवर्षं नष्टम् ।

नरः सम्बत्सरैव जयेत्प्राप्तजलोदरम् ।

इतिबद्धचतदकोदरम् ।

स्रुह्यर्कदन्तीधववह्निफल्ग्वी शोफारिपांशी सलकच्च कन्दः ।

माणत्रियामाग्निकबाणरगडातालं तथा मञ्जरिपारभट्टौ ॥२४४॥

प्रत्येकशः चारचतुःपलाशं तथा पलाशस्य समैः समः स्यात् ।

चतुर्गुणैः क्वाथजलाष्टशेषे पचेद्विधित्रो विधिशुद्धलोहम् ॥ २४५ ॥

चूर्णीकृतं तत्पुटितं पुटेन तन्तुष्युतं पौडपिकं पलानाम् ।

वर्षाभुभक्षातकवह्निदन्तीचिष्टद्रवन्तीरविष्टमूलम् ॥ २४६ ॥

कञ्चुकोतालमूली च पोवरोगिरिकर्णिका ।

नोलिनीवृहतीपत्रं शम्याक विजयाममम् ॥ २४७ ॥

चतुष्पलाशं कथिताष्टशेषं स्रुह्यर्कदुग्धेन पलाष्टकेन ।

दत्त्वा पचेत्ताम्रमये सुपात्रे पलैर्हिरष्टैर्हविषस्तथैव ॥ २४८ ॥

अमूनि चूर्णानि च सिद्धशीते क्षिपेत्तथा लोहरजः समानि ॥२४९॥

मिलितानीति सम्बन्धः ।

लवणानि च सर्वाणि चारः पञ्चोपणस्तथा ।

भरिच चाजमोदा च द्विगुभक्षातकानि च ॥ २५० ॥

चित्रकं तालमूलञ्च गवाक्षीत्रिवृतामृतम् ।

वर्षाभूः सूरयो भानी विडङ्गं दन्तीग्रन्यिकम् ॥ २५१ ॥

पलं माक्षिकचूर्णस्य कंकुष्टकशिलाजतोः ।

गुगुलीर्गन्धकस्यापि पारदस्य पलं पृथक् ॥ २५२ ॥

शीते पलाष्टकं क्षौद्रं दत्त्वा मधुघृतान्वितम् ।

लोहदण्डेन सष्टय लोहपात्रे चिरं भिषक् ॥ २५३ ॥

विधित्रोक्तेन विधिना हिताहारविहारवान् ।

अन्नपानं यथा सात्त्विकं कुर्वन्नित्यं निरामयः ॥ २५४ ॥

उदरेषु च सर्वेषु शोथेषु विविधेषु च ।

अर्थःसु च विशेषेण पांडुरोगे सकामले ॥ २५५ ॥
विधिनोक्तेन कुर्वाणो नरोरोगान्न विन्दति ।

इत्युदरारिलोहम् ।

—०—

अथ निदानम् ।

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं स्मृतम् ।
बलिनस्त्रादजाताम्बु यत्नात्साध्यं नवोत्थितम् ॥ २५६ ॥
पक्षाद्द्वगुदं तूर्ध्वं सर्वजातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ २५७ ॥
शूनाच्च कुटलोपस्थं सुपक्विन्नं तनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निं परिचीणन्तु वर्जयेत् ॥ २५८ ॥
पार्श्वभङ्गान्न विहेयं शोधातिसारपोडितम् ।
विरक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २५९ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

हरीतकीनागरदेवदारु पुनर्नवाह्विरुहाकपायः ।
सगुग्गुलुर्मूत्रयुतः सपेयः शोफोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥ २६० ॥
पुनर्नवानिम्यपटोन्नगण्डी तिक्तान्त्रतादाव्यभयाकपायः ।
मर्धाङ्गशोघोदरकामशूलं श्वासान्वितं पांडुगदं निहन्ति ॥ २६१ ॥
पुनर्नवां टाव्यभयां गुडूची पिबेत्समूत्रां महिपाग्न्ययुक्ताम् ।
त्वग्दोषशोफोदरपांडुरोगस्योत्थप्रसेकोर्ध्वकफासयेषु ॥ २६२ ॥
पुराणशरुणोवज्जि वृषपणं नवणानि च ।
चयिकाचिरजिस्त्वञ्च भस्म चैषां सुसंस्कृतम् ॥ २६३ ॥
गव्येन मन्मुना माध्यं भोजयेत् भिषग्वरः ।

श्वयथूदरगुल्मेषु वस्त्रिसादे च दुस्तरे ॥ २६४ ॥

पुराणं मानकं पिष्टा द्विगुणीकृततंडुलम् ।

साधितं तीयक्षोराभ्या मभ्यासे पायसन्तु तम् ॥ २६५ ॥

हन्ति बातोदरं शीथं ग्रहणीपांडुतामपि ॥ २६६ ॥

नवष्टतमार्द्रककल्कं स्वरसाभ्यां परिसाधितं च विधिना ।

श्वयथूदराग्निसादैरभिभूतः पिवेद्भवत्यरोगः ॥ २६७ ॥

इत्यार्द्रकष्टतम् ।

विल्वान्नचव्यार्द्रकं शृङ्गवेरकाथेन कल्केन च सिद्धमोज्यम् ।

मच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोले शोथान्निमादारुचिषु प्रदिष्टम् ॥ २६८ ॥

इति विल्वादिष्टतम् ।

इति वङ्गसेन उदरनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४० ॥

—०—

अथ शोथनिदानमाह ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टा बहिःशिराः ।

नित्वारुहगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वद्भांससंश्रयम् ॥

उत्सेधं संहन्तां शीथं तमाहुर्निचयात्मकम् ॥ १ ॥

सर्वं हेतुविशेषेऽस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ।

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वं रभिघाताद्विपादपि ॥ २ ॥

तत्पूर्वरूपं दवद्युः शिरायामोद्गगोरवम् ॥ ३ ॥

शुद्धामयाऽभक्तकृशावलानां चगरास्त्रतीक्ष्णीण्णगुरूपसेवा ।

दध्यामसृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणञ्च ॥ ४ ॥

अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्मापघातो विपमाप्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाश्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोक्तेधमूषाय शिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वययोः प्रदिष्टम् ॥

चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोसितः
सुसुप्तिहर्षात्तिथुतो निमित्ततः ।
प्रगास्यतिप्रोचमति प्रपीडितो
दिवावली च श्वययुः समीरणात् ॥ ७ ॥
मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्
भ्रमज्वरस्वेदतपामदान्वितः ।
य उच्यते स्पष्टरुगचिरागस्तत्
मपित्तशोथो मृगदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

गुरुस्थिरः पांडुररोचकान्वितप्रसेकनिद्रावमिबद्धिसामान्यस्तत् ।
मृक्तच्छजन्मप्रशमो निपीडितो नचोऽन्त्रमेद्रादिवलीकपात्मकः ॥
क्षिदानाकृतिमंसर्गा च्छ्वययुः स्याद्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥
अभिघातेन शस्त्रादि छेदभेदक्षतादिभिः ।
हिमानिलो दध्यनिलैर्भक्ष्णातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥
रमैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वययुः स्याद्विमर्षवान् ।
भृगोष्मानोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥
विषजः भविषप्राणि परिमर्षणमूत्रणात् ।
दंष्ट्रादन्तनखाघाता दविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥
विषमूत्रशुक्रोपहतमलवदस्त्रमंकरात् ।
विषहृक्षाऽनिलस्यर्गा हरयोगावचूर्णणात् ॥ १४ ॥
मृदुयलोऽपलस्यो च शीघ्रदाहजकारः ॥ १५ ॥
दोषाः श्वययुर्मुखं हि कुर्यन्त्यामाशयस्थिताः ।
पक्षागयस्या मध्ये तु वर्चस्यानगतास्त्वधः ।

कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥
 यो मध्यदेशे श्वययुः सकष्टः सर्वगश्च यः ।
 अधोऽङ्गेऽरिष्टभूतः स्याद्यथोज्ज्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥
 श्वासः पिपासाच्छर्दिश्च दोर्वल्यं ज्वर एव च ।
 यस्य चान्नेऽरुचिर्नास्ति श्वययुः तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
 अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।
 पुरुषं हन्ति नारीञ्च सुखञ्चो गुदञ्चो हयम् ॥ १९ ॥
 जर्ध्वगामीनरं पद्भ्यामधोगामीमुखात् स्त्रियम् ।
 उभयवृत्तिमंजातः शोथो हन्ति न संशयः ॥ २० ॥
 नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ २१ ॥
 क्षुब्धशो हृदयाऽशुद्धिस्तन्द्राजठरगौरवैः ।
 दोषप्रवृत्तिर्नो यत्र व्याधिमामान्वितं वदेत् ॥ २२ ॥

—०— :

अथ चिकित्सामाह ।

उक्तञ्च तन्त्रान्तरे ।—

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलानुमाधितम् ।
 अल्पमल्पं पटुस्त्रेहं भोजनं श्वयथौ हितम् ॥ २३ ॥
 मप्ताह माक्षिपं भूतं पयसाऽन्वानुवर्जितम् ।
 पीत्वा चौद्रमजामूत्रं श्वयथूदरनाशनम् ॥ २४ ॥
 शिशुत्वङ्मुक्तमालार्कं दाव्यारग्वधमूलकैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः श्वययुः प्रलितव्यः कफात्मकः ॥ २५ ॥

स्त्रोक्तिश्चाह ।

निदानदोषैस्तु विपर्ययक्रमैरुपाचरेत्तु बलकालदोषवित् ।
 यथाऽऽमजं लहनपाचनक्रमैर्विशोधनैरुल्लङ्घनदोषमादितः ॥ २६ ॥

शिरोगतं शीर्षविरेचनैश्च

संशोधनैः शोधमघस्तथोर्ध्वम् ।

उपाचरेत् स्नेहभव हि रूचणैः

प्रकल्पयेत् स्नेहगणैः तु रूचजम् ॥ २० ॥

विषहृष्टिकेऽनिलजे निरुहणं हृतं तु पित्तानिलजे सतिक्तकम् ।

पयश्च मूर्च्छावतिदाहृतपिते विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।

कफोत्थित चारकटूष्णसयुतैः समूत्रदुग्धासवयुक्तिभिर्हरेत् ॥ २१ ॥

शोथे वातोत्थिते पूर्वं मासार्धं त्रिवृतं पिबेत् ।

तैलमैरण्डज वापि मलबन्धे तदेव तु ॥ २८ ॥

शाक्यत्र' पयसायुक्तं रसैर्वापि प्रयोजयेत् ।

स्नेदाभ्यङ्गांश्च वातघ्नान् सेकलेपांश्च कल्पितान् ॥ ३० ॥

शृण्ठीपुनर्नवैरण्ड पञ्चमुन्नयत जलम् ।

वातके श्लथयो शम्भु पानाहारपरिग्रहे ॥ ३१ ॥

न्यग्रोधादिगणे मिह सर्पिः स्यात्पित्तशोधने ।

• दण्मोहदाहपादस्थे हिमलेपादिवाचरेत् ॥ ३२ ॥

क्षीराग्नः पित्तकृते तु शोथे पिबेद्भूक्षोच्चिकलाकषायम् ।

पिबेद्भवा मूत्रविमिश्रितं वा फलत्रिकाचूर्णमथाक्षमात्रम् ॥ ३३ ॥

पटोन्नविफलारिष्ट दार्यैकाय. मगुम्बुलुः ।

इत्ति पित्तकृते शोथ दण्णाख्वरममन्वितम् ॥ ३४ ॥

कफोद्भवे पित्रेत्तन' मिहमारग्वधादिना ।

• मन्दार्गना म्लिमिते कोटे स्रोतोरोधे रुजावति ॥ ३५ ॥

चारमृचामवारिष्ट चूर्णतक्रानि योजयेत् ॥ ३६ ॥

कफे तु कृष्णामिकतापुराण पिण्याकशिग्रुत्वग्गुमाप्रनेपः ।

कुनित्यशृण्ठीजनमूत्रनैक यडागुरुभ्यामनुनेपनश्च ॥ ३७ ॥

यर्दानुरूपः स्वरसः सर्पपतनेन मिश्रितः पीतः ।

पङ्कजपत्रसमुत्थः शोथानां नाशनः परमः ॥ ३८ ॥

पुनर्नवाविश्वचिह्नदुग्धुचो शम्भाकपथ्यासुदारकल्कम् ।

शोथे कफोत्थेऽक्षसंभं समूवं काथं पिवेद्वाप्यथ चैव तेषाम् ॥ ३९ ॥

व्योषं त्रिवृत्तिक्तकरोहिणी च सायोरजः सत्रिफलारसेन ।

पीताः कफोत्थं शमयन्ति शोथं गव्येन मूत्रेण हरीतकी वा ॥ ४० ॥

विडङ्गातिविपादारु नागरेन्द्रयवावचा ।

छण्णाङ्गुनाः पिवेच्छोथी ह्यचमात्रं सद्योपणम् ॥ ४१ ॥

सुगन्धारभाविताः कृष्णाः पथ्यामूत्रेण वा युताः ।

योजिताः शमयन्त्याशु शोथं श्लेष्मभवं नृणाम् ॥ ४२ ॥

—०—

पुनर्नवाऽनृतादारु दशमूलरसादके ।

आर्द्रकस्त्ररसे प्रस्थे गुडस्य च तुलां पचेत् ॥ ४३ ॥

तत्सिद्धं व्योषचव्येला त्वक्पत्रैः कार्पिकैः पृथक् ।

चूर्णीकृतैर्लिङ्गेच्छेते मधुनः कुडवं चिपेत् ॥ ४४ ॥

लेहः पीनर्नवो नाम्ना श्लेष्मशोथनिसूदनः ।

श्वासकासारुचिहरो बलपुष्ट्यग्निवर्धनः ॥ ४५ ॥

इति पुनर्नवादिलेहः ।

मित्रे मिथक्रमं कुर्यात् सर्वजे सर्वमेव तु ॥ ४६ ॥

पिप्पल्यजालीगजपिप्पली च

निदग्धिका नागरचित्रके च ।

रजन्यथो पिप्पलीमूलपाठा

मुस्तश्च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥ ४७ ॥

हन्यात्तिदोषं चिरञ्च शोथं

कल्कोऽथ भूनिस्त्रमहोपधाभ्याम् ।

रसस्तथैवाऽऽर्द्रकनामरस्य

पयोऽथ जीर्णं पयसाऽन्नमद्यात् ॥ ४८ ॥

शिलाह्वयञ्च त्रिफलारसेन हन्यान्चिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ।

तक्रं पिवेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः सञ्चोपसौवर्चलमाचिकञ्च ।

विद्धातसङ्गे पयसा रसैर्वा प्रागुष्णमद्यादुरुचूकतैलम् ॥ ४९ ॥

विल्वपत्ररसं पूतं शोषणं श्वयथौ त्रिजे ।

विड्भङ्गे चैव दुर्नान्नि विदध्यात् कामलासु च ॥ ५० ॥

शोथे वाऽऽगन्तुजे कुर्यात् सेकलेपादिशीतलम् ॥ ५१ ॥

भस्मातक्याजयेच्छोथं सतिलाह्वयमृत्तिका ।

माहिषो नवनीतं वा लेपादुदुग्धं तिलान्वितम् ॥ ५२ ॥

यष्टीदुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः ।

शोथमारुप्यकरं हन्ति घूर्णं सालदलस्य च ॥ ५३ ॥

महिषोचीरसपिष्टैर्नवनीतसमन्वितैः ।

भस्मातककृतः शोथं स्तिलनित्यं शाम्यति ॥ ५४ ॥

संरुचकप्रलेपस्तु तिलहृत्चोद्भवामृदा ।

भस्मातकोत्थं श्वयथुं हन्ति सर्वरुजां ध्रुवम् ॥ ५५ ॥

—०—

विषनिमित्तोत्थेषु शोथेषु विषोक्तः प्रतीकारः कर्तव्यः ।

—०—

पथ्यामृताभार्गिपुनर्नवाग्निं दार्वीनिशादारुमहौषधानाम् ।

कायः प्रसह्योदरपाणिपादवक्रस्थितं हन्त्यचिरेण शोथम् ॥ ५६ ॥

पुनर्नवामूलकविश्वदारुहिचोद्भवाचित्रकमूलमिहाः ।

रसायकाम्बुश्च यथांनि यूषाः शोथे प्रदेवाद्यमूलगर्भाः ॥ ५७ ॥

हृद्योव देवदुमनागरेषां दन्तीत्रिहृत्पुष्पणचित्तकैश्च ।

पयः सुमिदं विधिना तिपीतं गीतं परं शोथहरं भिषग्भिः ॥ ५८ ॥

क्षीरं शोथहरं दारु वर्षाभूनागरैः शृतम् ।

पेथं वा चित्रकव्योष विहृद्दारुप्रसाधितम् ॥ ५८ ॥

विल्वमूलं त्रिकटुकं श्यामाचित्रकमेव च ।

क्षीरमेतैः शृतं पेथं श्लेष्मथोः विनिवारणम् ॥ ६० ॥

यूपो मूलकशुण्ठीनां शार्कं वज्रिपुनर्नवा ।

माणकन्दकृता हन्ति यवागूः शोथमुदतम् ॥ ६१ ॥

सेकस्तथार्कवर्षाभू निम्बकायेन शोफजित् ।

गोमूर्चेणापि कुर्वीत सुखोष्णं नावसेचनम् ॥ ६२ ॥

छरवृककरञ्जार्कं वर्षाभूनिम्बकैः शृतम् ।

कोष्णं सेकं प्रशंसन्ति शोफे सर्वाङ्गं नृणाम् ॥ ६३ ॥

पुनर्नवादारुशुण्ठी सिद्धार्थशिशुमेव च ।

पिष्टा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथनुत् ॥ ६४ ॥

विभोतकानां फलमध्यलेपः संवयु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।

यक्ष्याह्नसुस्तैः सकपिल्यपत्रैः सचन्दनैस्तत्पिडिकासुलेपः ॥ ६५ ॥

रास्त्राह्नपार्कं त्रिफलाविडङ्गं शिशुत्वचो भूषिष्वाकर्णिका च ।

निम्बार्कजो व्याघ्रनखः समूर्वा सुवर्चिकातिक्ककरोहिणी च ॥ ६६ ॥

सकाकमाचीहृत्ततो सङ्गण्यापुनर्नवानागरचित्रकैश्च ।

उद्वर्तनं शोथिषु मूत्रपिष्टं शस्तं तथा गोसलिलेन सेकः ॥ ६७ ॥

नूपण्यायो रजः क्षारः शोथनुत्त्रिफलारजः ।

कटुकायो रजो व्योष विहृद्भिर्वा भ्रमन्वितम् ॥ ६८ ॥

पुरी मूत्रेण सेव्यश्च पिण्णस्ते वा पयोन्वितौ ।

गुडेन वाऽभयातुल्या विष्टा वा शोथरोगिभिः ॥ ६९ ॥

—०—

दारुगुंगुलुशुण्ठीनां कल्को मूत्रेण शोथजित् ।

वर्षाभूशुद्धवेराभ्यां कल्को वा सर्वशोथजित् ॥ ७० ॥

गोमूत्रस्य प्रयोगो वा शीघ्रं श्वयथुनाशनः ।

कल्की वा गिरिकर्षाश्च पीतः शोथविनाशनः ॥ ७१ ॥

पिवेदुष्णांबुना दारु पथ्यागुण्ठीपुनर्नवाः ।

विडङ्गातिविषावासा विश्वदारुकणान्विताः ॥ ७२ ॥

इति दार्वादिचूर्णम् ।

विडङ्गदन्तीकटुका त्रिवृच्चिकदारुणाः ।

व्योप्रेभक्त्यात्रिफलाः समादेया ह्ययोरजः ।

द्विगुणन्तु पिवेच्चूर्णे पयसा शोथशान्तये ॥ ७३ ॥

इति विडङ्गादिलोहम् ।

सितपुनर्नवामूलं पीतञ्च गोमसिलेन निहन्ति ।

शोथं सर्वसमुत्थ सुदराणि च दुस्तराण्यङ्घ्रिरात् ॥ ७४ ॥

पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततंडुलम् ।

साधितं चौरसीयाभ्या मभ्यसेत्पायसन्तु तत् ॥ ७५ ॥

इति वातोदरं शोथं ग्रहणीं पांडुतामपि ।

सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥ ७६ ॥

इति मानमण्डः ।

शुसाध्यं वज्रकन्देन पायसं योतिमानवः ।

युक्तं कोशाम्ब्रतैलेन तेनाभ्यङ्गं प्रकुर्वतः ।

शोथः प्रशान्तिमायाति बहुदुष्टं निरन्तरम् ॥ ७७ ॥

आर्द्रकं मगुडं खादेत् प्रकुक्षार्धविवर्धितम् ।

यावत्पक्षपलं मुहू यूपचौररमाग्निनः ॥ ७८ ॥

श्वयथुं गुल्मासुदरं कासं श्वाभमरोचकम् ।

पीनमं पांडुदुर्नामं हृद्रोगश्च विनाशयेत् ॥ ७९ ॥

गुडार्द्रकं वा गुडनागरं वा गुडामयां वा गुडपिप्पलीं वा ।

कृपांभिहृद्गात्रिपलप्रमाणं खादेन्नरः पक्षमथापि मामम् ॥ ८० ॥

शोथप्रतिश्यायगलास्थरोगान्
सञ्ज्ञासकासाऽरुचिपीनसादीन् ।
जीर्णज्वरार्शो ग्रहणोविकारान्
हन्त्यात्तथान्धान् कफवातरोगान् ॥ ८१ ॥

आर्द्रकस्य रमः पीतः पुराणगुडमिश्रितः ।
अजाक्षीराशिनां शोथं सर्वशोथहरो भवेत् ॥ ८२ ॥
भूनिम्बविश्वकल्कं भुत्वा पेयः पुनर्नवाक्तायः ।
अपन्नरतिनियतमाशु श्वयथुं सर्वाङ्गजं नृणाम् ॥ ८३ ॥
विष्वं गुडेन तुल्यं हृद्योव रसानुपानमभ्यस्तम् ।
विनिहन्ति सर्वशोथं घनहृन्दं चण्डवायुरिव ॥ ८४ ॥
गुडपिप्पलीशुण्ठीनां चूर्णं श्वयथुनाशनम् ।
अमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ ८५ ॥
इति गुडचूर्णम् ।

गुडात्पलत्रयं घ्राज्यं मृद्ववेरपलत्रयम् ।
मृद्ववेरसमाकृष्टां लोहविट् भस्मनः पलम् ॥
एतच्चूर्णं समुद्दिष्टं सर्वश्वयथुनाशनम् ॥ ८६ ॥
इति द्वितीयगुडाद्यं चूर्णम् ।

पुनर्नवादार्यगृता पाठाविष्वं खैरदंष्ट्रिका ।
रजन्यो ह्यौ वृहत्वी च पिप्पल्यश्चित्रकं विषम् ॥ ८७ ॥
समभागानि संचूर्ण्य गवां मूत्रेण वा पिबेत् ।
बहुप्रकारं श्वयथुं सर्वगात्रप्रसारिणम् ।
हन्ति चैवोदरास्थटौ त्रणां चैवोदतानपि ॥ ८८ ॥
इति पुनर्नवाद्यं चूर्णम् ।

सिंहास्थान्मृतभाण्डाकी काथं कृत्वा समाक्षिकम् ।
पीत्वा शोथं जयेज्जन्तुः श्वासं कासं ज्वरं वमिम् ॥ ८९ ॥

गोमूत्रसिद्धं मंडूरं सुरभोरसभावितम् ।
 भाणकार्द्रककन्दानां रसेष्वपि च भावयेत् ॥ ८० ॥
 त्रिफलाव्योपचव्यानां चूर्णं पाणितलद्वयम् ।
 क्षिपेत् सुसिद्धे पाके च मधुनश्च पलद्वयम् ॥ ८१ ॥
 निहन्ति सर्वजं शोथं सर्वाङ्गञ्च विशेषतः ॥ ८२ ॥
 अत्र गोमूत्रसिद्धं लोहमलं चूर्णं भाणकार्द्रकरसैरातपे परि-
 भाव्य । त्रिफलादिचूर्णं द्विगुणमूत्रे पक्तव्यम् ।

इति गोमूत्रमण्डूरम् ।

पुनर्नवापत्तरभालमूलं संक्षुद्रतोयार्भणशेषसिद्धम् ।
 चतुर्थभार्गव घृतं विप्रक्कं ग्रस्यं तु तत्कल्कपलाष्टकेन ॥ ८१ ॥
 संसेवितं वातवलासरोगान् सर्वाश्च शोथानपि दुस्तरांश्च ।
 गुल्मोदग्ग्रीहगुदोद्वेगांश्च निहन्ति यद्विं कुरुते हि पुंसाम् ॥ ८४ ॥
 इति पुनर्नवाद्य घृतम् ॥

पुनर्नवाचित्रकदेवदारु वचोपण्यचारहरीतकीनाम् ।
 कल्केन पक्कं दंशमूलतोये घृतोत्तमं शोथनिपूदन स्यात् ॥ ८५ ॥
 इति द्वितीयपुनर्नवाद्य घृतम् ।

सचित्रकाधान्ययवानिषाठा मदीप्यकाख्यपणवेतसाम्नाः ।
 विश्वोत्पलं दाडिमयावशूकं अपिष्यनीमूलमथापि चक्षुम् ॥ ८६ ॥
 पिष्ट्वाच्चमात्राणि जलादुक्तेन
 पक्त्वा घृतप्रस्थमथोपयुञ्जात् ।
 अर्ग्यासि गुल्मं श्वययुश्च कृत्स्नं
 निहन्ति यद्विं कुरुते च दीप्तम् ॥ ८७ ॥

इति चित्रकाद्यं घृतम् ।

क्षीरं घटे चित्रकऋक्कलिते दध्यागतं माधुधिमथ्यतेन ।
 तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं तंक्ते ण सिद्धं श्वययुष्ममुपमम् ।

पर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहां स्तब्धन्ति सम्बर्धयते च वज्रिम् ॥८८॥

इति द्वितीयचित्रकाद्यं दृतम् ।

माणककायकल्काभ्यां दृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

एकजं द्वन्द्वजं शोथं त्रैदोषञ्च व्यपोहति ॥ ८९ ॥

इति माणकं दृतम् ।

स्थलपद्मपलान्यष्टौ तूरपणस्य चतुष्पलम् ।

दृतप्रस्थं पचेदेतै र्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥

पञ्चकासाङ्गरेच्छोघ्नं शोथश्चेतत् सुदुस्तरम् ॥ ९० ॥

इति स्थलपद्मकाद्यं दृतम् ।

रसेन विपचेत्सर्पिः पञ्चकोलकुलित्ययोः ।

पुनर्नवायाः कल्केन तत्परं शोथनाशनम् ॥ ९०१ ॥

इति पञ्चकोलकदृतम् ।

शुष्कमूलकयर्षाभू दाकरास्त्रामहीपंधैः ।

पक्वमभ्यञ्जनं तैलं समूलं शोथनाशनम् ॥ ९०२ ॥

इति शुष्कमूलकाद्यं तैलम् ।

सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां त्वचः समक्षिष्टलतान्दणालाः ।

सचन्दनं पद्मकवालकी च पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ ९०३ ॥

इति वेतसाद्यः प्रदेहः ।

यवान् कुलित्यान् कीर्णाश्च दशमूलञ्च साधयेत् ।

एतत्कपाये विपचे तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ ९०४ ॥

शतावरीजीवनीयैः पिष्टैः समर्धुशिशुभिः ।

पानाभ्यङ्गाञ्जयन्वाशु श्वयथुं मारुतोल्बणम् ॥ ९०५ ॥

इति यवाद्यं तैलम् ।

शैलेयकुट्टाऽगुरुदारुकीन्सी त्वक् पद्मकोलांबुशठी समुस्तैः ।

प्रियंगुस्योण्णैकहेममांसी तालीशपंतांऽपरपत्रधान्यैः ॥ ९०६ ॥

श्रीवेष्टकं ध्यामकपिण्णलीभिः शृक्कानखैथैव यथोपलाभम् ।
वातोत्थितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं सिद्धं सुपिटैरपि च प्रदेहम् ॥ १०७ ॥

इति शैलाद्यं तैलम् ।

पञ्चमूलं सलवणं सरलं देवदारु च ।

हस्तिकर्णपलाशस्य फलानि निचुलस्य च ॥ १०८ ॥

पलाशं काकनामा च गुडूचीदेवपुष्पकम् ।

अहिंसायै यमोहिंसा वत्सगन्धापुनर्नवा ॥ १०९ ॥

कायस्या च वयस्या च दारुको जटिलाजटा ।

अलंबुपोरुवृकश्च प्रपुत्राटं सनागरम् ॥ ११० ॥

शिपुगोधावतीभांगीं तर्कारीपौष्करीजटा ।

एतेः सिद्धं यथा लाभं तैलमभ्यङ्गनैस्त्रिभिः ॥ १११ ॥

निहन्त्युदीर्णं श्वयथुं जन्तोर्वातकफात्मकम् ॥ ११२ ॥

इति पञ्चमूलाद्यं तैलम् ।

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कपाये कंसेऽभयानाश्च शतं गुडाश्च ।

लिहेत्सुमिर्हे च विनीयचूर्णं ध्योषं विमोगन्धमुपस्थिते च ॥ ११३ ॥

प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते किञ्चिच्च चूर्णादपि यावशूकात् ।

एकाभयां प्राशयततश्च लेह्याच्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रहृदम् ॥ ११४ ॥

ज्वामज्वरारोचकमेहगुल्माग्नीर्हान्तिदीपोदरपाण्डुरोगान् ।

कार्श्यामवातावसृगश्चपित्तं वैषण्णमूत्रानि शक्रदोषान् ॥ ११५ ॥

किञ्चिच्च कर्पपर्यायः शक्तिरर्हपनं मतम् ।

निदध्यान्मधुनो मानं ध्योषार्द्यमिच्छितस्य च ॥ ११६ ॥

दशमूत्राहरीतक्या तुभ्यं कंसहरीतकी ।

मानं तनाच्च तत्रत्यं चरके प्राहजैज्यटः ॥ ११७ ॥

इति कंसहरीतकी ।

दशमूलीकपायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् ।

तुलां पचेद् घने दद्यात् व्योपचारचतुष्कृतम् ॥ ११८ ॥

त्रिजातकं सुचूर्णांशं प्रस्थार्धं मधुना लिहेत् ।

दशमूलीहरोतक्यः शोथं घ्नन्ति सुदुस्तरम् ॥ ११९ ॥

ज्वरारोचकगुल्मार्शो मेहपांडूदरामयान् ।

श्वासकार्श्यामवाताऽन्तः पित्तं वक्त्रे च मन्दताम् ॥ १२० ॥

इति दशमूलहरीतकी ।

यथा दोषश्च तीक्ष्णानि वमनानि विरेचनानुपासनान्यऽजस्र-
सुपसेवेतशिराभिद्याभोक्ष्यं शोणितमवसेचयेदन्यत्र पांडुशया-
दिभिरिति ।

पुराणयवशाल्यत्रं दशमूलोपमाधितम् ।

अल्पमल्पं कटुस्नेह भोजनं शोथिने हितम् ॥ १२१ ॥

पिष्टान्नमन्त्रं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमञ्ज्राङ्गलक्ष ।

पयो गुडं तैलमयो गुरुणि शोथं जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥ १२२ ॥

—०—

त्रिकटुचूरपणं दन्ती विडङ्गं त्रिफला तथा ।

चिचकी देवदारुश्च त्रिवृक्ष गजपिप्पली ॥ १२३ ॥

चूर्णान्ये तानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादयो रजः ।

क्षीरेण पीतमेतत्तु त्र्येष्टं श्वयथुनाशनम् ॥ १२४ ॥

इति त्रिकटुकाद्यं लोहम् ।

पुनर्नवाभ्युत्तावज्जि गवाक्षीमारुशिश्रुकाः ।

सूर्यावर्तकमूलञ्च पृथगष्टपलं जले ॥ १२५ ॥

पादशेषे शृते द्रोणे सुपूते वस्त्रगालिते ।

विधिवत्पाचितं पूतं योज्यञ्च पुटनक्रमैः ॥ १२६ ॥

लोहचूर्णाष्टपलकं पचेत्ताम्रादिपात्रके ।

अर्कस्य द्विपलं स्त्रीरं सुहीचीरं चतुष्पलम् ॥ १२७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य गन्धकास्य पलं तथा ।

पलार्धं पारदं तत्र विधिवच्छोधितं चिपेत् ॥ १२८ ॥

सिद्धेऽवत्तारिते चूर्णे वक्ष्यमाणं निधापयेत् ।

कंकुटवह्निकं दन्ती गवाक्ष्याखण्डकर्णजम् ॥ १२९ ॥

पलाशस्य च धीनानि कक्षुकीतासमूलिका ।

त्रिफला वा कृमिरिपु त्रिवृहन्तीभवं तथा ॥ १३० ॥

सूर्यावर्तगवाक्षस्य वर्षाभूवज्रबल्लिजम् ।

एषां लोहसमाभावा भाण्डे स्निग्धे सुगोपिते ॥ १३१ ॥

संस्थापिते ततः शुद्धौ सुयोगादस्य सर्वशः ।

उदराणि पाण्डुरोगाश्च कामला महलीमका ॥ १३२ ॥

अर्शोभगन्दरं कुष्ठं कृमिः शूल तथैव च ।

ये चान्ये विविधारोगाश्चिरकालानुबन्धिनः ॥ १३३ ॥

ते सर्वे नाशमायान्ति प्रयोगादस्य सर्वशः ।

नात.परस्पर किञ्चिच्छोथोदरविनाशनम् ॥ १३४ ॥

इति शोथोदरहरं लोहम् ।

इति वङ्गसेने शोथोदरनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४१ ॥

अथान्तवृद्धिनिदानमाह ।

क्रुद्धो नूर्ध्वगतिर्वायुः शोफगूलकरयरन् ।

कुक्षौ बद्धयतः प्राप्य फलकोपाभिवाहिनीः ।

प्रपीड्यधमनीः वृद्धिं करोति फलकोपयोः ॥ १ ॥

दोषास्त्रमेदो मूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा गदः ।

मूत्रान्त्रजावप्यनिला चेतुमेदस्तु केवलम् ॥ २ ॥

वातपूर्ण इति स्पर्शा रुच्यो वातादहेतुरुक् ।

पक्कोदुस्वरसंकाशः पित्ताद्वाहोष्णपाकवान् ॥ ३ ॥

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंडूमान् कठिनोऽल्परुक् ॥ ४ ॥

क्षयस्फोटोद्वहः पित्त वृद्धिलिङ्गस्तु रक्तजः ।

कफवान्मेदसावृद्धिं मृदुस्ताल्पफलोपमः ॥ ५ ॥

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।

अन्धोभिः पूर्णवृत्तिवत् क्षीभं याति सरुद्धः ॥ ६ ॥

मूत्रक्षयमधस्ताच्च चलयन् कफकोपयोः ॥ ७ ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।

धारण्ये दणभाराध्व विपमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥ ८ ॥

क्षीभनैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।

पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ ९ ॥

कुर्याद्वह्णसन्धिस्यो ग्रन्थग्रामं श्वयथुं तदा ॥ १० ॥

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि माध्यानरुक् संभवतीं सवायुः ।

प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रक्षाययन्तीति पुनश्चमुक्तः ॥ ११ ॥

क्षुद्रान्त्रावयवाक्षेपो मुष्कयोर्वातसञ्चयात् ।

अन्वहृदिरसाध्येयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ १२ ॥

वेगाघातं पृष्टयानं व्यायीमं मैथुनं तथा ।

अत्यशनमथाध्वान सुपवासं परित्यजेत् ॥ १३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

वातवृद्धो पिवेत् स्निग्धं यथान्याय विरेचनम् ।
 मक्षीरञ्च पिवेत्तैल मासमैरण्डसम्भवम् ॥ १३ ॥
 गुग्गुल्वैरण्डज तैल गोमूत्रेण पिवेन्नर ।
 वातवृद्धिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १४ ॥
 अन्त्रवृद्धिमदीप्तान्ने वस्तिभिः समुपाचरेत् ।
 तैल नारायण योज्य पानाम्यञ्जनवस्तिभिः ॥ १५ ॥
 जलौकाभिर्हरेद्रक्त वृद्धो पित्तमये तथा ।
 पित्तग्रन्थिक्रमेणैव पित्तवृद्धिसमुपाचरेत् ॥ १६ ॥
 चन्दन मधुक पद्म चोशीर नीलमुत्पलम् ।
 क्षीरपिष्टं प्रदेह स्याद्वाह्यशोथरुजापह ॥ १७ ॥
 पञ्चवल्कलकल्केन सष्टतेन प्रलेपनम् ।
 एषामेव कपायेण शीतेन परिपेचनम् ॥ १८ ॥
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्था सपिप्पलकपीतना ।
 क्षीरवृक्षास्तु पञ्चैषा वल्कल पञ्चवल्कलम् ॥ १९ ॥
 क्वचिक्कपीतनस्थाने शिरीषो वेतसः क्वचित् ॥ २० ॥

इति पञ्चवल्कलम् ।

कफवृद्धौ मूत्रसपिष्टै रुणवीर्यं प्रलेपनम् ।
 पातज्यो मूत्रसंयुक्त कपाय पीतदारुण ॥ २१ ॥
 निकटुविफलाक्ताय मध्वारत्वणं पिवेत् ।
 कफवातप्रकोपेऽपि विरेक कफवृद्धिनुत् ॥ २२ ॥
 विफलाक्ताद्यगोमूत्रं पिवेत् प्रातरतन्द्रित ।
 कफवातोद्भव इन्ति ज्वरयु हृषणोद्भवम् ॥ २३ ॥
 सैपज कटुतीक्ष्णोष्ण स्नेहनं रुचमव च ।

परिदेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेष्यते ॥ २४ ॥
 वचासर्पपक्त्वेन प्रलेपः शोथनाशनः ।
 शिशुत्वक् सर्पिषैः पिष्टैः शोथः श्लेष्मानिलापहः ॥ २५ ॥
 सरलाऽगुरुकुष्ठानि देवदारुमहीषधम् ।
 मूत्रारनालसंपिष्टं शोथघ्नं कफवातजित् ॥ २६ ॥
 हरोतकीं मूत्रसिद्धां सतैललवणान्विताम् ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥ २७ ॥
 अविदाहि च कर्तव्यं भेषजं रक्तपैत्तिके ।
 सर्वं पित्तहरं कार्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ॥ २८ ॥
 शीतमालेपनं कार्यं पाको रक्षः प्रयत्नतः ।
 सुडुर्मुहुर्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ॥ २९ ॥
 पिवेद्विरेचनं वापि शर्करा चौद्रसंयुतम् ।
 पित्तप्रन्यक्रमं कुर्यां दामे पक्वे च रक्तजे ॥ ३० ॥
 खिन्नं मेदः समुत्थन्तु लेपयेत् सुरसादीना ।
 गिरोविरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥ ३१ ॥
 संस्लेद्य मूत्रप्रभवं वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ।
 सेवन्त्याः सर्वतो धस्ताद्विधेद्द्विहि मुखेन वै ॥ ३२ ॥
 सुष्ककोशमगच्छन्त्यामन्त्रवह्नी विचक्षणः ।
 वातवृद्धिक्रमं कुर्याद्वाहस्तवाग्निना हितः ॥ ३३ ॥
 शङ्खोपरिकर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनीमादरात् ।
 व्यत्यासाद्वा शिशं विधेद्वह्निवृद्धिनिवृत्तये ॥ ३४ ॥
 तैलमैरण्जं पीत्वा वलासिदं पयोन्वितम् ।
 आधानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥ ३५ ॥
 रास्त्रा यद्यमृतैरण्जं वलागोक्षुरसाधितः ।
 कायोऽन्त्रवृद्धिं हत्वाऽगुरुतैलेन मिथितम् ॥ ३६ ॥

विदग्धाशु च सर्वासु योज्य कर्म व्रणायहम् ।
 अगुष्ठमध्ये त्वक् छित्वा दहेद्वायुं विवर्जयेत् ॥
 अनेनैव विधानेन कुर्याद्वातकफात्मजे ॥ ३६ ॥
 व्रूपणं पिप्पलीमूलं देवदारुफलत्रिकम् ।
 कपायं पाचयेत्तेपां सचारलवणत्रयम् ॥ ३७ ॥
 त्रिभिर्मासैः प्रशाम्येत वृद्धिर्वातकफात्मजा ॥ ३८ ॥
 राज्ञायश्चसृत्तैरण्ड पटोलारेणुका बला ।
 वृषथ क्वधितो वृद्धिं निहन्याश्चित्रतैलवान् ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वतैलसंमिश्रं विशालामूलजं रजः ।
 क्षीरेण पीतं सप्ताहवृद्धिं हन्ति न संशयः ॥ ४० ॥

—०—

अथ कुरण्डलक्षणमाह ।

अत्यभिष्यन्दि गुर्वस्त्रसेवनान्निचयं गतः ।
 करोति ग्रन्थिवच्छोफं दोषो बह्वणसन्धिषु ॥ ४१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

यथाबुना तु संपिष्टं मूलं भांग्याः प्रलेपनात् ।
 कुरण्डं गण्डमालाञ्च हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ४२ ॥
 शम्बूकोदरनिहितं गव्यं सप्ताहमात्तपे सर्पिः ।
 स्थितमपहरति कुरण्डं सैन्धवचूर्णान्वितं लेपात् ॥ ४३ ॥
 ससैन्धव घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमात्तपे ।
 प्रतप्तं चूर्णनिर्घृष्टं तन्मलं समुपाहरेत् ॥ ४४ ॥
 अक्षयेत्तेन कौरण्डमनुदिग्नी दिवानिशम् ।

प्रवृद्धं तेन कौरण्डं नश्यत्वाह पुनर्न सुः ॥ ४५ ॥

लज्जालुमूलं गृध्रस्य विट्प्रलेपः प्रयोजितः ।

कुरण्डं योनिरोगञ्च नाशयेदविकल्पतः ॥ ४६ ॥

सतैललवणं भस्मपारदं लेपमावृतः ।

अपि तालफलाकारां वृद्धिं जयति वेगतः ॥ ४७ ॥

—०—

शतपुष्पाद्युतादारुचन्दनं रजनीद्वयम् ।

जीरके द्वे वचनाभागे चिफला गुग्गुलुत्वचम् ॥ ४८ ॥

मांसीकुष्ठं पत्रकौला रास्त्रान्द्रो च चित्रकम् ।

कृमिघ्नमश्वगन्धा च शैलेयं कटुरोहिणी ॥ ४९ ॥

सैन्धवं तगरश्चैव कुष्ठजातिविपैः समैः ।

एतैश्च कार्पिकैः कल्कैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५० ॥

द्वपसुष्टिदिकैरण्डनिम्बपत्रभवो रसः ।

कण्टकार्यास्तथा चीरं प्रस्थं प्रस्थं विनिचिपेत् ॥ ५१ ॥

सिक्वमेतदघृतं पीतमग्नवृद्धिं व्यपोहति ।

वातवृद्धिं पित्तवृद्धिं मेदोवृद्धिं मथापि वा ॥ ५२ ॥

मूत्रवृद्धिं श्लोपदञ्च यक्तृग्रीहानमेव च ।

शतपुष्पाद्युतं चैतद् धन्यादेतन्नंसंशयः ॥ ५३ ॥

शतपुष्पाद्युतं घृतम् ।

शतमैरण्डमूलस्य पलं शण्डप्रायवाढकम् ।

जलद्रोणे विषक्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ॥ ५४ ॥

तेन पादावशेषेण पयसा तक्षमेन च ।

प्रस्थमैरंडतैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्पलम् ॥ ५५ ॥

विपलं शृङ्गवेरस्य गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ।

तत्पिबेन्नियतः शुद्धो नरः चीराक्षमुक् सदा ॥ ५६ ॥

अन्ववृद्धिं जयत्याशु तैलं गन्धर्वहस्तकम् ॥ ५७ ॥

इति गन्धर्वहस्ततैलम् ।

तैलं नारायणं योज्यं घानाभ्यञ्जनवस्तिषु ।

घृतं सौरेश्वरश्चैव ह्यन्ववृद्धिनिवृत्तये ॥

आर्द्रकं थट्पलं वापि चव्याद्यं च प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

इति वङ्गसेनेऽन्ववृद्धिनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४२ ॥

—०—

अथ ब्रध्मनिदानमाह ।

अत्यभियन्दिगुर्वम्बं सेवनान्निचयं गतः ।

करोति वृद्धिं शोफश्च दोषो ब्रध्मणमन्धिषु ॥

ज्वरशूलाङ्गसादाव्य तं ब्रध्ममिति निर्दिशेत् ॥ १ ॥

निर्व्ययं च कुरङ्गं स्यात् ब्रध्मं भवति सव्ययम् ।

अयमेवानयोर्मैदः अन्यत्सर्वसर्म तथा ॥ २ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

भ्रष्टयैरङ्गतैलेन कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।

क्षणासैन्धवसयुक्तो ब्रध्मरोगहरः परः ॥ ३ ॥

आविक्षीरेण गोधूमचूर्णं कुन्दुरुकस्य च ।

प्रलेपनं सुखोष्णं स्याद्ब्रध्मरोगहरं परम् ॥ ४ ॥

सृतमात्रे च वै काके विशाले तु प्रवेशयेत् ।

ब्रध्मं मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजं भवेत् ॥ ५ ॥

अजालीहपुपाकुटं गोधूमं वदरान्वितम् ।

काञ्चिकेन तु संपिष्टं कुर्याद्ब्रध्मप्रलेपनम् ॥ ६ ॥
 श्वदंष्ट्रासिन्धुविश्वाब्द दारुकमिहराश्वभित् ।
 लोधचूर्णं घृतेनाद्याद्वातव्रध्महरं परम् ॥ ७ ॥
 पुष्पोद्भूतं हरेदाशु विधुत न्तुपवारिणा ।
 भार्गीमूलमखडन्तु पानाद्द्वह्णवातजित् ॥ ८ ॥

—०—

मूलं विश्वकपित्थयो ररलुकस्याग्ने वृहत्सोर्दयोः ।
 श्यामापूतिकरश्चशिपुकतरो विश्वौपधारुष्करम् ॥
 कृष्णाग्रन्यिकं च व्यपचलवर्णं क्षाराजमोदान्वितम् ।
 पीतं काञ्चिककोष्णतोयमयितै चूर्णीकृतं ब्रध्मजित् ॥ ९ ॥
 इति विश्वाद्य चूर्णम् ।

सैन्धवं मदतं कुष्टं शताङ्गा निचुलं वचा ।
 क्लीवेरं मधुकं भार्गी देवदारुसनागरम् ॥ १० ॥
 कट्फलं पोष्करं मेदे चविकाचिचकं शठी ।
 विडङ्गातिविपाश्यामा हरेणु नलिनी स्थिरा ॥ ११ ॥
 विश्वजामोदे कृष्णा च दन्तीराम्ना च तैः समैः ।
 साध्यमैरंडजं तैलमभ्यङ्गात्कफवातजित् ॥ १२ ॥
 ब्रध्मोदावर्त्तगुल्मार्शः प्रीहर्महाव्यमारुतान् ।
 पानाद्दमश्मरीश्वैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १३ ॥

इति वृहत्सैन्धवाद्य तैलम् ।

इति ब्रह्मसेने ब्रध्मनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ४३ ॥

—०—

अथ गलगण्डनिदानमाह ।

निवद्धः श्वययुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।

महान्वा यदि वा कृस्त्रो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टौ मन्ये समाश्रित्य तथैव मेदः ।

कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्त्रलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ २ ॥

तोदान्वितः क्षणशिरावनहः श्यावारुणो वा पवनात्मकस्तु ।

पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ॥ ३ ॥

वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो भवेत्तथा तालुगलप्रशीपः ।

स्थिरः सवर्णो गुरुरुपकण्डूः शीतो मह्यंयैष कफात्मकस्तु ॥ ४ ॥

चिराभिहृष्टिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ।

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तो भवेत्तथा तालुगलप्रलीपः ॥ ५ ॥

स्निग्धोऽगुरुः पांडुरनिष्टगन्धो मेदोयुतः कण्डूयुतो रुजश्च ।

प्रलम्बतेऽलाबुवदस्यमूलो विवर्धते स्त्रीयति चात्र देहे ॥ ६ ॥

स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम् ॥ ७ ॥

कृच्छ्रोच्छसन्तं मृदुसर्वगात्रं सम्बत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।

क्षीरश्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरश्चापि विवर्जयेत्तम् ॥ ८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्वेदोऽनिलोत्थो गलगण्डकादौ नाद्यानिलक्ष्णौषधपत्रभंगैः ॥ ९ ॥

निचुलं शिश्रुबीजानि दशमूलमथापि वा ।

आलेपनं वातगण्डे सुखोष्णं संप्रशस्यते ॥ १० ॥

स्वेदोपनाहैः कफसम्भवे तु

सस्तेद्यविसावणमेव कुर्यात् ॥ ११ ॥

देवदारुविशाला च कफगण्डे प्रलेपनम् ।

हृद्गन्धं शीर्षरेकथ सर्वोरेचनिको हितः ॥ १२ ॥

मेदः समुत्थे तु यथोपदिष्टं विध्येच्छिरां स्निग्धतनोर्नरस्य ।

श्यामासुधालोहपुरीषदन्ती रसाञ्जनैद्यापि हितः प्रलेपः ॥ १३ ॥

मूत्रेण वा लोद्यहिताय कल्कं प्रातः पिवेत्सारमहीरुहाणाम् ॥ १४ ॥

सर्षपान् श्रियुवीजानि शणवीजातसीयवान् ।

मूलकस्य च बीजानि तक्रैषाञ्ज्जेन पेययेत् ॥ १५ ॥

गण्डानि ग्रन्थयद्यैव गण्डमालासुदारुणा ।

आलेपादेवनश्यन्ति विलयं यान्ति चाचिरात् ॥ १६ ॥

रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भिकभस्मना ।

लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि शस्यते ॥ १७ ॥

दग्धं वराहपुच्छाद्यं कटुतैलसमन्वितम् ।

नस्येन हति तरुणं गलगण्डमसंशयम् ॥ १८ ॥

तंडुलोदकपिष्टेन मूलेन परिलेपतः ।

हस्तिकर्णपलाशस्य गलगण्डः प्रशाम्यति ॥ १९ ॥

श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिवेन्नरः ।

सर्पिषानियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ २० ॥

तिक्तालावुफले पक्के सप्ताहमुपितं जलम् ।

मद्यं वा गलगण्डघ्नं पानात्पथ्यान्न सेविनः ॥ २१ ॥

कर्णयुग्मवद्भिः सन्धि रल्पाभ्यासे स्थितश्च यत् ।

उपर्युपरि तच्छिन्द्याद्गलगण्डे शिरात्रयम् ॥ २२ ॥

—०—

हिम्रावचागुडूची त्रिफलाऽनलदारुपिप्पलीकल्कैः ।

भृङ्गस्वरसैः सिद्धं तैलं गलगण्डजिह्मघुना ॥ २३ ॥

इति सिंहाद्य तैलम् ।

तैलं पिबेद्वा मृतबल्लिनिम्ब हिंसाद्वाया वृक्षकपिप्पलीभिः
सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदारु हितायनित्यं गलगण्डरोगी ॥२॥

इत्यमृतार्धं तैलम् ।

प्रियंगुयष्टीमधुकं सकुटं सपिप्पलीचन्दनमुस्तनिम्बम् ।
कल्कं विनिक्षिप्य विपाच्यतैलं चतुर्गुणे नस्यविधिप्रयुक्तम् ।
शाखोटवल्कस्वरसे च सिद्धं हन्यात्प्रवृद्धं गलगण्डरोगम् ॥ २५ ॥
इति शाखोटाद्य वृतम् ।

त्रिफलायास्त्रयोभागा व्योषस्तद्विगुणो मतः ।

तस्माच्च द्विगुणं देयं काञ्चनारस्य वल्कलम् ॥ २६ ॥

एकोलते तु चूर्णेऽस्मि समो देयोऽथ गुग्गुलुः ।

क्षौद्रस्य तु ततो दद्याद्दशभागान्विचक्षणः ॥ २७ ॥

नाडीप्रणेषु सर्वेषु गलगण्डे तथैव च ।

सर्वासु गडमांसासु गुटिकेयं प्रशस्यते ॥ २८ ॥

इति काञ्चनारगुग्गुलुगुटिका ।

यवमुद्गपटोलादि कटुरूक्षश्च भोजनम् ।

हृदि रक्तमुक्तिश्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

इति वङ्गसेने गलगण्डनिदानचिकित्साधिकारः
समाप्तः ॥ ४४ ॥

—०—

अथ गरुडमालानिदानमाह ।

कर्कशशुकोनामलकप्रमाणैः कर्चांसमन्यागलयद्वाणेषु ।

मेदः कफाभ्या चिरमन्दपाकैः स्वाद्गडमालावहुभिस्तु गण्डैः ॥१॥

ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाका स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।

कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचोति प्रवदन्ति केचित् ॥ २ ॥
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासञ्जरश्चर्दियुतास्त्वसाध्या ॥ ३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सर्वपारिष्टपत्राणि दग्ध्वाभक्ष्यातकैः सह ।
छागमन्त्रेण संपिष्ट मपचीन्न प्रलेपनम् ॥ ४ ॥
पञ्चत्यंकाष्टं निचुलं गवां दन्तश्च दाहयेत् ।
वाराहमज्जसंयुक्तं भस्महन्त्वपचीत्रणान् ॥ ५ ॥
वनकपीसजं मूलं तंडुलैः सह योजितम् ।
पक्वाण्ये पोलिकां खादे दपचीनाशनाय च ॥ ६ ॥
अलम्बुपादलीङ्गुतं स्वरसं द्विपलं पिबेत् ।
अपच्य गण्डमायायाः कामलायाश्च नाशनम् ॥ ७ ॥
मणिवन्धोपरिष्ठादा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक् ।
अहुलान्तरितं सम्यगपचीनां निवृत्तये ॥ ८ ॥
चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणो ।
एतैस्त्रैलं शृतं पीतं समूलामपर्चीं जयेत् ॥ ९ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
एभिस्त्रैलं शृतं नस्थात् कच्छामित्यपर्चीं जयेत् ॥ १० ॥
इति व्योषाद्यं तैलम् ।

काकादनोशिफा कल्कैर्निर्गुह्याः स्वरसैः शृतम् ।
आरनालेख कटुकं तैलं स्वादपचीहरम् ॥ ११ ॥

इति काकादन्यादि तैलम् ।

अजमोदाससिद्धं श्रीवासं रजनीद्वयम् ।

चारद्वयमपामार्गं हरितालं मन शिला ॥ १२ ॥
 आर्द्रकाऽशुरु वा शुण्ठी जालिनी सेन्द्रवारुणी ।
 सर्वे द्रव्या समाना स्युर्भागाद्यार्द्धपलोन्मिता ॥ १३ ॥
 छागेनाष्टगुणेनैव मूत्रेण मृदुवह्निना ।
 कटुतैल पचेदेभिः सुह्यार्कपयसा सह ॥ १४ ॥
 उत्पाद्यमानामपची नस्याद्विपर्ययेष्टणाम् ।
 उत्पन्नमामपक्ताश्च नस्याभ्यङ्गेन नाशयेत् ॥ १५ ॥
 विशीर्णकुथितात्वऽर्थं निर्गन्धा पूयवाहिनी ।
 चिरजाऽसाध्यकल्पापि तैलेनानेन साध्यते ॥ १६ ॥
 युक्ताहारविहारेण नस्यदानेन चैव हि ।
 रोहिता क्षिप्रमेव हि सप्तरात्रान् न शयय ॥ १८ ॥

इति महाऽजमोदाद्य तैलम् । द्रव्यपची

माक्षिकान्ध सक्तत् पीत क्षायो वरुणमूलज ।
 गडमाला हरत्वाशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ १९ ॥
 पिष्ट्वा ज्येष्ठम्बुना पेया काञ्चनारत्वच शुभा ।
 विंशभिःपञ्चसंयुक्ता गडमालाहारा परा ॥ २० ॥
 पलमर्द्धपल वापि पिष्ट्वा तडुलवारिणा ।
 काञ्चनारत्वच पोत्वा मुच्यते गडमालया ॥ २१ ॥
 जिह्वाध पार्श्वयो मूला च्छिरा द्वादशकीर्तिता ।
 तासां स्थूलशिरे द्वे तु क्षिद्यते च शनैः शनैः ॥ २२ ॥
 बडिशेनैव सगृह्य कुशपत्रेण बुद्धिमान् ।
 भुते रक्ते व्रणे तस्मिन् दद्यात् सगुडमार्द्रकम् ॥ २३ ॥
 भोजनं चानभिष्यन्दि यूषं कोलित्यमिष्यते ।
 नस्य वैरेचनं योज्यं वमनञ्च प्रयोजयेत् ।
 गडमालाप्रशान्त्यर्थं यवमुद्गादिभोजनम् ॥ २४ ॥

वचाशठीहरिद्रे द्वे देवदारुमहीषधम् ।

हरीतकी चातिविषा सुस्तकेन्द्रयवाः समाः ॥ २५ ॥

एतान् दशपलान् भागांश्चतुर्दोणेऽभ्यसः पचेत् ।

पादशेषे जले तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६ ॥

कल्कं दत्वा पलोन्मानैः क्वाथ्यद्रव्यैः सुपेपितैः ।

प्रक्षिप्य त्रिगुणं चीद्रं व्योषचूर्णात् पलानि षट् ॥ २७ ॥

यथाकालं पिवेन्मात्रां यथेष्टाहारमेव च ।

गंडमालां निहन्त्याशु बहुवर्षसमुद्भवाम् ॥ २८ ॥

कासं श्वासं प्रतिश्यायं गलगंडं सुखामयम् ॥

इति वचाद्यं घृतम् ।

चक्रमर्दकमूलस्य कल्कं कृत्वा विपाचयेत् ।

केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना ॥ २९ ॥

पक्वाशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।

एतत्तैलं निहन्त्याशु गंडमालां सुदारुणाम् ॥ ३० ॥

चक्रमर्दादिसिन्दूरतैलम् ।

निर्गुंडीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकल्कितम् ।

तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गंडमालां सुदारुणाम् ॥ ३१ ॥

इति निर्गुंडीतैलम् ।

गुञ्जामूलफलैस्तैलं तोये द्विगुणिते पचेत् ।

नस्याभ्यङ्गेन शमये गंडमालां सुदारुणाम् ॥ ३२ ॥

इति गुञ्जातैलम् ।

विडङ्गानलसिन्धूत्थ रास्त्रोया चारदारुभिः ।

तैलं चतुर्गुणं सिद्धं कटुतुम्बीजलेन वा ॥

गंडमालापहं श्रेष्ठं गलगंडहरं परम् ॥ ३३ ॥

इति तुम्बीतैलम् ।

गंडमालापहं तैलं सिद्धं शाखोटकत्वचा ।

विल्वाऽखमार निर्गुणो साधितं चापि नायनम् ॥ ३४ ॥

इति शाखोटकविल्वाद्य तैलम् ।

कुङ्कुन्दर्या विपक्वन्तु चणान्तैलवरं ध्रुवम् ।

अभ्यङ्गान्नाशयेद्वृणां गंडमास्तां सुदारुणाम् ॥ ३५ ॥

इति कुङ्कुन्दरीतैलम् ।

त्रिफला त्रिवृता दन्ती नीलिनी चतुरंगुलैः ।

पञ्चविंशतिसर्प्याकैः प्रत्येकं पलमात्रया ॥ ३६ ॥

क्षयितैः कुट्टितैरेभिस्तुर्द्राण्ये प्रमाणतः ।

पचेत्तु सलिले तावद्यावद्गोथञ्च शेषितम् ॥ ३७ ॥

पञ्चाशत्तत्र निक्षिप्य गुग्गुलोऽस्तु पलान्यपि ।

क्वाथयेत् सघनं यावत् पुनस्तत्पूर्य्यवत् पचेत् ॥ ३८ ॥

ततस्तस्मिन् घनोभूते त्वगैलानागकेसरम् ।

त्रिकटुत्रिफलापर्णी यवानी जीरकानि च ॥ ३९ ॥

पिप्पलीमूलदहनं हृषुपाकृष्णजीरकम् ।

वाय्विका चाजमोदा च तिसृतीचाश्चैतसम् ॥ ४० ॥

सोवर्चलयुतं कृत्वा श्लक्ष्णचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

प्रत्येकमर्धपलिकैर्भागैः सम्यग्विचक्षणः ॥ ४१ ॥

ततोऽक्षमात्रां गुटिका भक्षयेच्च दिने दिने ।

गंडमालार्धदण्ड्य जङ्घास्तम्भोदरार्दितः ॥ ४२ ॥

अनेनैव विधानेन गिरिजम्बा प्रयोजयेत् ॥ ४३ ॥

इति त्रिफलाद्यो गुग्गुलुः ।

इति वङ्गसेने गरुडमात्राऽधिकारः

समाप्तः ॥ ४५ ॥

अथ ग्रन्थिनिदानमाह ।

वातादयो मांसमसृग्प्रदुष्टाः मद्दूष्य मेदय तथा शिराय ।
 वृत्तोन्नतं विग्रन्थितं तु शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ १ ॥
 आयम्यते ह्यग्रति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च ।
 कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततय भिन्नः स्रवेक्षानिलजोऽस्रमच्छम् ॥
 दन्द्द्व्यते शुष्यति चुष्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
 रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ता द्विन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥ २ ॥
 शीतोविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः पापाणवत्तं हननोपपन्नः ।
 चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनं च पूयम् ॥ ४ ॥
 शरीरवृद्धिश्चयवृद्धिहानिः क्षिब्धो महान् कण्डुयुतोऽरुजश्च ।
 मेदः कृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिष्ट्याकसर्पिः प्रतिमन्तु मेदः ॥ ५ ॥
 व्यायामजातैरवलस्य तैस्तै राक्षिष्य वायुश्च शिराप्रतानम् ।
 सङ्कोच्यर्मपीड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥ ६ ॥
 ग्रन्थिः शिराजः स तु कच्छसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजयलय ।
 अरुक्त्वा एवाप्यचलो महाश्च समीलितश्चापि विवर्जनीयः ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

ग्रन्थिष्वधामेषु भिषग्विदध्याच्छोथक्रियां बिस्तरतो विधिज्ञः ।
 रक्षेद्बलं चास्य नरस्य नित्यं तद्रचितं व्याधिवलं निहन्ति ॥ ८ ॥
 हिंसासरोहिण्यमृताऽथ भांगीं स्योनाकबिल्वाशुरुक्तागन्धाः ।
 गोपित्तपिष्टाः सह तालपत्राश्च ग्रन्थैर्विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥ ९ ॥
 कुर्यात् स्वेदोपनाहंश्च तथान्यान् भिन्नलेपनान् ॥ १० ॥

१ तालपत्री तालमूली ।

विदार्य वा पक्व मपोद्भूतं पूयं प्रक्षाल्य बिल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ।
 तिलैश्च पञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः संस्वेदयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ॥ ११ ॥
 शङ्खं ब्रणश्चाप्युपरोहयेत्तु तैलेन रंस्त्रा सरलान्वितेन ।
 विडङ्गयष्टीमधुकामृताभिः सिद्धेन वा चीरसमन्वितेन ॥ १२ ॥
 जलायुकाः पित्तकृते हितास्तु चीरोदकाभ्यां परिपेचनञ्च ।
 काकोलिवर्गस्य तु शीतलानि पित्ते कषायाणि सशर्कराणि ॥ १३ ॥
 द्राक्षारसेनेक्षुरसेन चापि चूर्णं पिवेद्वापि हरीतकीनाम् ॥ १४ ॥
 मधूकजम्बार्जुनवेतसानां त्वग्निः प्रदेहानऽवधारयेच्च ।
 सशर्करैर्वा लणमूलकल्कैर्दिघ्नादभीक्ष्णं सुचुकन्दजैर्वा ॥ १५ ॥
 विदार्य चाऽऽपक्वमपोद्भूतं पूयं धीतं कषायेण वनस्पतीनाम् ।
 तैलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य सर्पिः प्रयोज्यं मधुकैर्विपक्वम् ॥ १६ ॥
 हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्या ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते च ।
 स्निग्धस्य विघ्नापनमेव कुर्यात् दंगुष्टलोहोपलवेषुदण्डैः ॥ १७ ॥
 विकटतारम्वध काकणन्ती काकादनीतापसहस्रमूलैः ।
 आलेपयेद्देनमलाबुभाङ्गीकरञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥ १८ ॥
 मेदः समुत्थितं ग्रन्थिं तिलकल्कैः प्रदिह्य च ।
 सहाय्य वस्त्रपट्टेन स्वेदयेत्तप्तलोहकैः ॥
 पाटयित्वा तु शस्त्रेण हृत्वा मेदोऽग्निना दहेत् ॥ १९ ॥
 ग्रन्थीनमर्मप्रभवानपक्वानुदृत्य चाग्निं विदधोतवैद्यः ।
 क्षारिणं चैतान् प्रतिसारयेच्च सलिख्य संलिख्य यथोपदेशम् ॥ २० ॥
 लेपनं शङ्खचूर्णेण सह मूलस्य भस्मना ।
 कफार्बुदापहं कुर्याद् ग्रन्थ्यादिषु विशेषतः ॥ २१ ॥
 ग्रन्थीनुदृत्य वा पक्वं बज्जिकर्मप्रयोजयेत् ।
 पद्यात् क्षारिणं संशोध्य ब्रणवत् समुपाचरेत् ॥ २२ ॥
 शिराग्रन्थिं परित्यज्य शेषं यत्नेन साधयेत् ॥ २३ ॥

दन्तीचित्रकमूलत्वक् सुधार्कपयसीगुडः ।

भक्तातकास्थि काशीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि ॥ २४ ॥

स्वर्जिकामूलकधारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।

प्रलेपे विहितः शूलो हन्ति ग्रन्थार्बुदादिकान् ॥ २५ ॥

यानि प्रतिद्वादश चांगुलानि मेदुश्च वस्ति परिवर्ज्य सम्यक् ।

विदार्यमत्स्याण्डनिभानि वैद्यो विक्लथजालं पललं विदध्यात् ॥ २६ ॥

इति वङ्गसेने ग्रन्थिनिदानाधिकारः

समाप्तः ॥ ४६ ॥

—०—

अथार्बुदनिदानमाह ।

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्क्षितामांसमसृक्प्रदूष्य ।

वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तं मनल्पमूलं चिरहृद्विपाकम् ॥

कुर्वन्तिमांसोच्छ्रयमत्यगाधं तद्वर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ॥ १ ॥

वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसापि ।

यज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ॥ २ ॥

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं शिरासु सङ्गोष्ठ्य संपीड्य ततस्त्वपाकम् ।

सास्त्रावमुख्यव्यतिमांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥ ३ ॥

करोत्यजस्तं रुधिरं सदुष्टमसाध्यमेकं रुधिरात्मकम् ।

रक्तचयोपद्रव्यपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेत्तोऽर्बुदपीडितस्तु ॥ ४ ॥

सुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टस्त्रनयेच्च शोथम् ।

अवेदनं क्षिण्वमनन्धवर्णं मपाकमश्लोऽपममप्रचात्यम् ॥ ५ ॥

प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेद्यांसपरायणस्य ।

मांसार्बुदन्त्वेतदऽसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमानि विवर्जयेत्तु ॥ ६ ॥

संप्रसृतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदऽचात्यम् ।
 यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्तुदमर्वुदघ्नैः ॥ ७ ॥
 यद्वन्धजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विर्वुदं तच्च भवेदसाध्यम् ॥ ८ ॥
 न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान् मेदो बहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।
 दोषस्थिरत्वादग्रथनाच्च तेषां सर्वार्वुदान्येव निसर्गतस्तु ॥ ९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

जयेद्विद्रधिक्त्वं पूर्वं मर्वुदं प्रच्छनादिभिः ।

क्षाराग्निभ्यां दहेच्चापि प्रदेहैर्विविधैर्जयेत् ॥ १० ॥

कर्कारकैर्वाक्कभारिकैः प्रियालपञ्चांगुलबीजपूरैः ।

वातार्वुदं क्षीरष्टताम्रसिद्धैरुष्णैः सतेलैरुपनाहयेत् ॥ ११ ॥

स्वेदं विदध्यात् कुशलस्तु नैद्या शृङ्गेण रक्तं बहुशो हस्ते ।

वातघ्ननिर्यूहपयोऽन्तभागैः सिद्धां शताङ्गां त्रिवृत्तां पिवेद्वा ॥ १२ ॥

स्वेदोपनाहो नृदवस्तु पथ्याः पित्तार्वुदे कायविरेचनञ्च ।

विष्टथ चोदुम्बरशाकगोजीपत्रैर्भृशं क्षीद्रयुतैः प्रलिम्पेत् ॥ १३ ॥

सूक्ष्मीकृतैः सर्जरसप्रियङ्गु पतङ्गलोभाजुर्नयष्टिकाह्नैः ॥ १४ ॥

शुक्लस्य जन्तोः कफजैर्वुदे तु रक्ते च सिक्ते च ततोऽर्वुदं तत् ।

कपोतपारावतविड्ढिमिश्रैः सकांस्थनीली शुक्लाङ्गुलाख्यैः ॥ १५ ॥

सूक्ष्मैस्तु काकादनमूलमिश्रैः चारप्रदिग्धैरथवा प्रदिह्येत् ॥ १६ ॥

निष्यावपिष्टाककुलत्यक्ल्वैर्भांसप्रगादैर्दधिमर्दितैश्च ।

लेपं विदध्यात् क्षमयो यथात्र मुञ्चन्त्यपत्यान्यथमक्षिका वा ।

अल्पावशिष्टं कृमिभिः प्रजम्बं लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ॥ १७ ॥

अशेषदोषाणि हि नार्वुदानि करोति तस्याश्च पुनर्भवन्ति ।

नरानशेषाणि ससुहरेषु हन्युः शशेषाणि यथाविषाग्नी ॥ १८ ॥

हरिद्रा लोभयतद्वृष्टहधूममनःशिला ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्बुदहरः परः ॥

एतामेव क्रियां कुर्यादशेषां शर्करार्बुदे ॥ १८ ॥

यदल्पमूलं त्रपुसैः सताम्नैस्तद्वेद्यपत्रैरथवाऽऽयसैर्वा ।

क्षाराग्निशस्त्राण्यवचारयेच्च मुहुर्मुहुः प्राणमवेक्ष्यमाणः ॥

यदृच्छया चोपगतानि पाकां पाकक्रमेणोपचरेद्विधिज्ञः ॥ २० ॥

आस्फोतगोजीकरवीरपत्रैः कपायमिष्टं ब्रणशोधनार्थम् ।

शुक्लं तैलं विदधीत भार्गीविडङ्गपाठात्रिफला सुसिद्धम् ॥ २१ ॥

स्रुहीगण्डीरिकास्वेदो नांशयेद्वर्बुदानि च ।

लवणेनाऽथवा स्वेदः सोसकेन तथैव च ॥ २२ ॥

निवृत्यजिह्वां दमनैर्विदंश्चन्निधा शिराशब्दमपि प्रकृत्या ।

निंशावमाने त्रिदिनान्यवश्यम्पीडां हरिद्वर्बुदजां सुघोराम् ॥ २३ ॥

मूलकस्य कृतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खचूर्णेन सयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥ २४ ॥

उपोदिकरसाभ्यक्ता स्तत्पत्रपरिवेष्टिता ।

प्रणश्यन्त्यचिरान्नृणां पिडिका ह्यर्बुदादयः ॥ २५ ॥

उपोदिका काष्ठीक तक्र पिष्टा तथोपनाहं लवणेन सार्धम् ।

दृष्टोऽर्बुदानां प्रशमाय कैचि हिने दिने वा त्रिपु मर्मजानाम् ॥ २६ ॥

वटदुग्धकुटरोमक लिप्तं बहं वटस्य कल्केन ।

अध्यस्थि सप्तरात्रान् महदपि शमयेत् सिद्धमिदम् ॥ २७ ॥

गन्धशिलाविश्वीषधं विडङ्गयवभक्षजं समधूर्णम् ।

ककलाशरक्तयुक्तं लेपात् सर्वावर्बुदध्वंसि ॥ २८ ॥

सितमारशिग्रुसर्षपं यवमूलकबीजमरत्नेन ।

लेपस्तत्र कृतोऽयं ग्रन्थवर्बुदगण्डमालघ्नः ॥ २९ ॥

शि मूलकयोर्वीजं रत्नोन्नं सरसं यवम् ।

अश्वमारश्च संयिष्य तक्रलेपोऽर्बुदादिजित् ॥ ३० ॥

इति वद्धसेनेऽर्बुदनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४६ ॥

—०—

अथ श्लीपदनिदानमाह ।

यः सञ्चरो वङ्गणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।
तच्छ्लोपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिग्र्यौष्टनासावपि केचिदाहः ॥ १ ॥

वातजं कृष्णरूक्षञ्च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।

अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो श्वर एव च ॥ २ ॥

पित्तजं पीतसङ्काशं दाहञ्चरयुतं मृदु ।

श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णञ्च श्वेतं पाण्डु गुरुस्खिरम् ॥ ३ ॥

बल्लोकमिव संजातं कण्टकैरुपधीयते ।

अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

क्षीणप्रेतानि जानीयाच्छ्लोपदानि कफोच्छ्रयात् ।

गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥ ५ ॥

यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्यापि कफात्मकस्य ।

साम्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकडुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ६ ॥

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वतुष्टु च शीतलाः ।

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लोपदानि विशेषतः ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शाम्यति पिच्छलगुटिका सर्पपकल्कोपनाहतः सपदि ।

सैलबलाभ्यां लेपः करचरणशोथतामपि च ॥ ८ ॥

लङ्घनालेपनस्वेद रत्नै रक्तमोचणैः ।

प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्रीपदं समुपाचरेत् ॥ ८ ॥

मासमैरंडजं तैलं पिवेन्मूत्रेण मानवः ।

कासमर्दशिफा कल्कं गव्येनान्येन यः पिवेत् ।

श्रीपदं दातजं तस्य नाशमायाति सत्वरम् ॥ १० ॥

महौषधविपक्षेन पयसा चाक्षरमादिशेत् ॥ ११ ॥

गुल्फस्याधःशिरां विध्येच्छ्रीपदे पित्तसम्भवे ।

पित्तघ्नोच्च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवान् ॥ १२ ॥

मस्त्रिष्टामधुकं रास्त्रा संहिंसा सपुनर्नवा ।

पिद्धारणालैर्लेपोऽयं पित्तश्रीपदशान्तये ॥ १३ ॥

शिरां सुविदितां विध्ये दंगुष्टे श्लेष्मश्रीपदे ।

पिवेद्वाप्यभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन वै ॥ १४ ॥

पिवेदेव गुडूर्ध्वं वा नागरं भद्रदारु च ।

पिवेत्सर्पपतैलेन श्रीपदानां निवृत्तये ॥ १५ ॥

हितं वा लेपने नित्यं चित्रकं देवदारु च ।

सिद्धार्थशिष्टुकल्को वा सुखोष्णो मूत्रपेपितः ॥ १६ ॥

सिद्धार्थ सौभाग्यनदेवदारु विश्वौषधैर्मूत्रयुतैः प्रलेपः ।

पुनर्नवानागरसर्पपानां कल्केन वा कास्त्रिकमिश्रितेन ॥ १७ ॥

धत्तूरैरंडनिगुण्डी वर्षाभूशिशुसर्पयैः ।

प्रलेपः श्रीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दारुणम् ॥ १८ ॥

असाध्यमपि याल्पस्तं श्रीपदं चिरकालजम् ।

मूलेन सहदेवायास्तालमिश्रेण लेपितम् ॥ १९ ॥

निष्पिष्टमारणालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।

प्रलेपात् श्रीपदं हन्ति वद्वे मूलमपि स्थिरम् ॥ २० ॥

शाखोटवल्कलमित्रं तोयं गोमूत्रसंयुतं पीत्वा ।

हन्त्याच्छीपदमुग्रं श्लेष्मभवं श्लोपदं पुंसाम् ॥ २१ ॥
 पिंडारकतरुसम्भव वन्दाकशिफाजयति सर्पिषा पोता ।

श्लोपदमुग्रं नियतं बद्धा सूत्रेण जंघायाम् ॥ २२ ॥

धत्तूरकस्य बीजानि पिप्पलीवर्द्धमानवत् ।

श्रीतोदकेन पीतानि श्लोपदं घ्नन्ति दारुणम् ॥ २३ ॥

पिवेत्सर्पपतैलेन श्लोपदानां निवृत्तये ।

पूतीकरश्नच्छदजं रसं वापि यथा बलम् ॥ २४ ॥

अग्नेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसाम्यविभागवित् ॥ २५ ॥

सप्तताम्बूलपत्राणां कल्कं तप्तेन वारिणा ।

सहृष्टलवणोपेतं श्लोपदं हन्ति सेवितम् ॥ २६ ॥

रजनीगुडसंयुक्तं गोमूत्रेण पिवेन्नरः ।

वर्षात्थं श्लोपदं हन्ति कंडू' कुष्ठं' विशेपतः ॥ २७ ॥

वर्षाभूत्रिफलाचूर्णं पिप्पल्या सह योजितम् ।

सर्षपं' विलिहिलेहं चिरोत्थं श्लोपदं जयेत् ॥ २८ ॥

वृद्धदारुकचूर्णान्तु मूलसीवीरकादिभिः ।

शीलितं श्लोपदं हन्ति कृच्छ्रं' संवत्सरोत्थितम् ॥ २९ ॥

क्षीरेण प्रातरुत्थाय पिवेद्यस्तु बलाद्वयम् ।

सर्षीर श्लोपदाज्जन्तु रसाध्यादपिमुच्यते ॥ ३० ॥

धान्यान्तं तैलसंयुक्तं कफवातविनाशनम् ।

दीपनं चामदोपन्न मेतच्छ्लोपदनाशदम् ॥ ३१ ॥

उपोथ्य पिष्ट्वा क्षीरेण पिवेदक्ष समं शुचिः ।

कोचकस्य च बीजस्य सप्तपुष्पात्त्वचस्तथा ॥ ३२ ॥

नाडी च बीजकस्यापि वातज्वरप्रशान्तये ।

पीत्वा च मासमेकं हि श्लोपदं नाशयेध्रुवम् ॥ ३३ ॥

जिह्विष्यास्तु दलैः सम्यक् तुषांबुपरिपेतैः ।
स्वेदः श्रीपदनाशाय कर्त्तव्यः संप्रजानता ॥ ३४ ॥

—०—

गन्धर्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोजलेन यः पिबति ।
श्रीपदवन्धनमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥ ३५ ॥
इति गोमूत्रहरीतकी ।

क्षणाचिचकदन्तीनां कर्पमर्चपलं पलम् ।
विंशतिस्तु हरीतक्यो गुडस्य तु पलद्वयम् ॥ ३६ ॥
मधुना सह संयुक्तां श्रीपदं हन्ति दारुणम् ।
इति क्षणाद्यो मोदकः ।

पिप्पलीत्रिफलादारु नागरं सपुनर्नवम् ।
भागेद्विपलिकैरेषां तत्समं वृद्धदारुकम् ॥ ३७ ॥
काञ्चिकेन हि तच्चूर्णं पिवेत्कर्पप्रमाणतः ।
जीर्णे वा परिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ॥ ३८ ॥
श्रीपदं वातरोगांश्च हन्यात् श्रीहानमेव च ।
अग्निश्च कुरुते घोरं भस्मकश्च प्रयच्छति ॥ ३९ ॥
इति पिप्पल्याद्यं चूर्णम् ।

चिकटुत्रिफलाचव्यं दार्वीवरुणगोक्षुरम् ।
अलम्बुपागुडूक्षो च समभागानि चूर्णयेत् ॥ ४० ॥
सर्वेषां चूर्णमाहृत्य वृद्धदारुकतत्समम् ।
काञ्चिकेन च तत्प्रेय मचमात्रं प्रमाणतः ॥ ४१ ॥
जीर्णं चाऽपरिहारं स्याद्भोजनं सार्वकामिकम् ।
नाशयेत् श्रीपदं स्त्रीष्वसौ मासवातश्च दारुणम् ॥ ४२ ॥
गुल्मकुटारुचिहरं वातश्लेष्मरुजापहम् ।
इति वृद्धदारुकचूर्णम् ।

निर्गुणोत्तिष्ठिका शिखिमन्थदलं पुनर्नवामूलम् ।
 भेत्तापापाणानां गोक्षुरकः पारिभद्रकत्वक् ॥ ४३ ॥
 एतैः पलांशैर्यो राशि स्ततः स्याद्विगुणः खलिः ।
 तैलेन सर्पपानान्तु तदेकीकृत्यबुद्धिमान् ॥ ४४ ॥
 शालैर्मडेन संदध्यात् सप्तरात्रं नवे घटे ।
 ततः सर्पपतैलेन पिबेत्कर्प्यप्रमाणतः ॥ ४५ ॥
 जीर्णं भुञ्जीतशाल्यन्नं सुद्राणां पक्षिणां रसैः ।
 पञ्चाशद्वर्षं जातञ्च जाताङ्कुरमपिभुवम् ।
 त्रिसप्ताहाज्ज्यत्येव श्लोपदं नात्रसंशयः ॥ ४६ ॥

इति निर्गुणोत्तिष्ठिका मण्डः ।

पिप्पलीत्रिफलादारु नागरं सपुनर्नवम् ।
 प्रत्येकं षोडशपलं गृहीत्वा चात्र चूर्णयेत् ॥ ४७ ॥
 वृषदारुकचूर्णेन समभागेन मिश्रयेत् ।
 अतश्चूर्णं पिबेत्कार्प्यं भानवः काष्ठिकादिभिः ॥ ४८ ॥
 जीर्णं त्वपरिहारं स्यान्नोजनं सार्वकामिकम् ।
 नाशयेच्छ्लोपदं गुल्मं शूलं ग्रीहानमेव च ॥ ४९ ॥
 अग्निञ्च कुरुते दीप्तिं सेव्यमानन्तु भस्मकम् ।
 उदावर्त्तमजीर्णञ्च हन्यामानिलपाण्डुताम् ।
 पिप्पल्यादिरयं ख्यातो विशेषाच्छ्लोपदे हितः ॥ ५० ॥

इति पाठान्तरभेदेन पिप्पल्याद्यं चूर्णम्

काकादनी काकजङ्घा वृहती कण्टकारिका ।
 कदम्बपुष्पी मन्दारी लवा शकनसी तथा ॥ ५१ ॥
 दग्ध्वा मूत्रेण तद्भस्म सावयेत् क्षारकल्पवत् ।
 तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोदुम्बरिकारसम् ॥ ५२ ॥

मदनानां पलकायं शुकाख्याया रसस्तथा ।

एषः चारस्तु पानीयः श्लोपदं हन्ति सेवितः ॥ ५३ ॥

अपचीं गंडमालाञ्च ग्रहणीदोषमेव च ।

अभक्ते रोचनञ्चैव हन्यात् सर्वविपाणि च ॥ ५४ ॥

एष्वेव तैलं संसिद्धं यस्याभ्यङ्गे पु योजितम् ।

एतत्तानाऽऽमयान् हन्ति ये च दुष्टव्रणा नृणाम् ॥ ५५ ॥

इति काकादन्यादिचारम् ।

सुरसा देवकाष्ठञ्च त्रिफला त्रिकटु गजा ।

लवणानि च सर्वाणि विडङ्गप्रयिचित्रकम् ॥ ५६ ॥

चविका पिप्पलीमूलं गुग्गुलुर्हृपुषा वचा ।

यवाप्रजञ्च घाठा च शब्दो ले हृददारुकम् ॥ ५७ ॥

कल्कैश्च कार्पिकैरेतैर्हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दशमूलो कपायेण धान्ययूपद्रवेण च ॥ ५८ ॥

दधिमण्डसमायुक्तं प्रस्थं प्रस्थं घृतम् घृतम् ।

पक्वं तदुद्धृतं कल्कात् पिबेत् कर्पत्रयं हविः ॥ ५९ ॥

श्लोपदं कफवातोत्थं मांसरक्ताश्रितञ्च यत् ।

मेदोश्चिताभिघातोत्थं हन्यादेव नसंगयः ॥ ६० ॥

अपचीं गंडमालाञ्च अन्तर्हृदि तथार्बुदम् ।

नाशयेद् ग्रहणीदोषं श्वययुं शुदजान्यपि ॥ ६१ ॥

परमग्निकरं हृद्यं कोष्ठकृमिविनाशनम् ॥ ६२ ॥

हृतं सौरश्वरं नाम श्लोपदं हन्ति टारुणम् ।

जीवकेन कृतं ह्ये तद्रोगानीकविनाशनम् ॥ ६३ ॥

इति सौरश्वरं हृतम्

दन्तीमूलपलं दद्याच्चिह्नभूतपन्नं तथा ।

त्रिफलातिविपाचित्रविडङ्गाग्रं पञ्चोन्मिश्रितम् ॥ ६४ ॥

सुहीचारममायुक्तं घृतस्य कुडवं पचेत् ।
 विन्दुमात्रोपयोगेन वेगः समुपजायते ॥ ६५ ॥
 दुर्वारं श्लोपदं हन्ति वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति दन्तीघृतम् ।

घृतपस्य विपक्तार्थं सव्योषैर्हृद्ददारकैः ।
 कर्कशैः सौवीरसिद्धं स्याच्छ्लोपदानां निवृत्तये ॥ ६६ ॥
 अग्निश्च कुरुते नृणामामवाते च शस्यते ।
 एभिः कटु पचेत्तैलं पानाच्छ्लोपदनाशनम् ॥ ६७ ॥

इति वृद्धदारुकं घृततैलम् ।

विडङ्गमरिचार्केषु नागरं चित्रकं तथा ।
 भद्रदार्वेस्तवाख्ये च सर्वेषु लवणेषु च ॥ ६८ ॥
 तैलं पक्वं पिवेद्वापि श्लोपदानां निवृत्तये ॥
 इति विडङ्गाद्यं तैलम् ।

यवान्नं कटुतैलेन कूर्ममासश्च योजयेत् ।
 श्लोपदानां प्रशान्त्यर्थं मशान्तौ दाहमग्निना ॥ ६९ ॥

इति श्रीवड्डसेने श्लोपदनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ४८ ॥

अथ विद्रधिनिदानमाह ।

त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूष्याऽस्थिसमाश्रिताः ।
 दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता मृशम् ॥ १ ॥

महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाप्यथवाऽऽयतम् ।
 स विद्रधिरिति ख्यातो विक्षेपः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥
 पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ॥
 यस्यामपि हि तेषां तु लक्षणं सम्प्रचक्षते ॥ ३ ॥
 कृष्णोऽरुणो वा विषमो मृगमत्वर्थवेदनः ।
 चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसम्भवः ॥ ४ ॥
 पक्वोदुम्बरसंकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
 क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥ ५ ॥
 शरावसदृशः पांडुः श्लेेतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।
 चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिकफसम्भवः ॥ ६ ॥
 तनुपीतसिताद्यैषा मास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ॥ ७ ॥
 नानावर्णं रुजास्त्रावो घण्टालो विषमो महान् ।
 विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ८ ॥
 तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वा पथ्यकारिणः ।
 क्षतोष्मावायुविस्तृतः सरतं पित्तमोरयेत् ॥ ९ ॥
 ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
 आगन्तुर्विद्रधिर्ज्ञेयः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ १० ॥
 कृष्णस्फोटोदृतः श्याव स्तीव्रदाहरुजाकरः ।
 पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥ ११ ॥
 उक्ताविद्रधयो ह्येते तैष्वसाध्यास्त्रिदोषजः ।
 आभ्यन्तरानतथोर्ध्वं विद्रधीन् परिचक्ष्महे ॥ १२ ॥
 पृथक् संभूय वा द्रोषाः कुपितागुल्मरूपिणम् ।
 यल्मीकवक्त्रमुन्नद्ध मन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ १३ ॥
 गुदे वस्तिं सुखेनाभ्यां कुक्षौ बद्धणयोस्तथा ।

वृक्षयोः प्रोद्भियकृति हृदये क्लोन्नि चाप्यथ ॥ १४ ॥

तेषामुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिस्तथैः ।

अधिष्ठानविशेषैः लक्षणानि निबोध मे ॥ १५ ॥

गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ कृच्छ्रात्ममूत्रता ।

नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मासुतवेदना ॥ १६ ॥

कटोपुष्टग्रहस्तोत्रो लङ्घणोत्थे तु विद्रधो ।

वृक्षयोः पार्श्वसंकोचः प्रोक्तुश्छासावरोधनम् ॥ १७ ॥

सर्वाङ्गप्रग्रहस्तोत्रो हृदिकासथ जायते ।

खासो यकृति हिक्का च पिपासाक्लोमजोऽधिका ॥ १८ ॥

नाभेरुपरिजा पक्वा यान्त्यूर्ध्वमितरेत्वधः ।

अधः सुतेषु जीवेषु सुतेपूर्ध्वं न जीवति ॥ १९ ॥

हृन्नाभिवस्तिवर्ज्याये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ।

जीवेत्कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कथञ्चन ॥ २० ॥

साध्याविद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः साक्षिप्राप्तिकः ।

आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ २१ ॥

आभानं बह्वनिःसन्दं हृदिर्हिक्काटपान्वितम् ।

रुजाश्वाससर्मायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २२ ॥

आमो वा यदि वा पक्वो महान्वा यदि चेतरेः ।

सर्वा भर्मास्थितश्चात्र विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥ २३ ॥

हृन्नाभिवस्तिजः पक्वो वर्ज्यायश्च विदोपजः ।

मुष्टिप्रमाणो रक्तस्तु विद्रधिस्तु ततः परः ॥ २४ ॥

गुल्मस्तिष्ठति दोषेषु विद्रधिर्मांसशोणिते ।

विद्रधिः पच्यते तस्मात् गुल्मश्चापि न पच्यते ॥ २५ ॥

पवनेन स्तनशिरा विकृताः प्राप्य योपिताम् ।

सूतानां गर्भिणीनाञ्च सन्धवे श्वयथुर्धनः ॥ २६ ॥

स्तने सदुग्धे वा वाह्यो विदग्धेर्लक्षणान्वितः ।

नाडीनां सूक्ष्मवृद्धत्वात् कन्यानां न तु जायते ॥ २७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

जलीकायातनं शस्तं सर्वस्मिन्नेव विदग्धो ।

सृदुर्विरेको लघ्वन्नं स्नेहः पित्तोत्तरं विना ॥ २८ ॥

अपक्वो विदग्धो युष्मा इणयोवदौषधम् ।

वातघ्नमूलकस्त्रैस्तु घसातैलघृतप्लुतैः ॥ २९ ॥

सुखोष्णो बहुशो लेपः प्रयोज्यो वातविदग्धो ।

स्नेदोपमाहः कर्तव्यः शिपुमूलसमन्वितः ॥ ३० ॥

यवगोधूममुद्गैश्च सर्पिः पिष्टैः प्रलेपयेत् ।

विलीयते क्षणेनैव सविदग्धस्तु विदग्धिः ॥ ३१ ॥

पुनर्नवादारुविल्व दशमूलभवांश्चसा ।

गुग्गुल्वेरण्डतैलं वा पिवेन्मासतविदग्धो ॥ ३२ ॥

दशमूलोच्छिन्नरुहा पथ्यादारुपुनर्नवाः ।

ज्वरविदग्धिगोफेषु शिशुविश्वमुता हिताः ॥ ३३ ॥

पैत्तिकं सारिवालाजा मधुकैः शर्करायुतैः ।

प्रदिग्धात् चीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचन्दनैः ॥ ३४ ॥

त्रिहृदरोतकीनाश्च चूर्णं मधुयुतं पिवेत् ।

पिवेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिहृत्कल्कात्तसंयुतम् ॥ ३५ ॥

पञ्चवल्कलकल्केन घृतमिश्रं च लेपनम् ।

सर्पिपाशतधीतेन नवनोमेन वा गवाम् ॥ ३६ ॥

इष्टकासिकातालोह गोशक्तुपयांशुभिः ।

मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्नेदयेत् श्लेष्मविदग्धिम् ॥ ३७ ॥

दशमूलीकपायैष सस्त्रे ह्येन रसेन वा ।

शोथं त्रणं वा कोष्णेन समूलं परिपेचयेत् ॥ ३८ ॥

त्रिफलाशिशुवरुणं दशमूलान्भसापिवेत् ।

गुग्गुलं मूत्रयुक्तं वा विद्रधौ कफसम्भवे ॥ ३९ ॥

शिरां यथोक्तां विध्येच्च कफजे विद्रधौ भिषक् ।

रक्तपित्तानिलोत्पेषु केचिद्वाहा भवन्ति हि ॥ ४० ॥

पित्तविद्रधिवत्सर्वा क्रियानिरवशेषतः ।

विद्रध्योः कुशलः कुर्याद्द्रक्ताङ्गन्तु निमित्तयोः ॥ ४१ ॥

पिवेद्वाभ्यन्तरे पथ्यां स च सौभाग्यनाद्रसम् ।

नाराचमथवा सर्पिस्तैलं वाऽद्याद्वबूकजम् ॥ ४२ ॥

कृष्णाक्षानीविशाला च ह्यपामार्गफलं तथा ।

पीतं ह्येतन्निहन्त्याशु विद्रधिं कोष्ठसम्भवम् ॥ ४३ ॥

शिशुमूलं जले धीतं दरपिष्टं प्रगालयेत् ।

तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥ ४४ ॥

श्वेतवर्षाभुवोमूलं मूलं वरुणकस्य च ।

जलेन कथितं पीत मपक्वं विद्रधिं जयेत् ॥ ४५ ॥

सौभाग्यनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।

अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निपेक्षितः ॥ ४६ ॥

शमयति पाठामूलं क्षौद्रयुतं तंडुलांशुना पीतम् ।

अन्तर्भूतं विद्रधिमुद्धतमाश्वेव मनुजस्य ॥ ४७ ॥

कासीससैन्धवशिलाजतु हिङ्गुचूर्ण-

मित्र्योक्तौ वरुणवल्कलजः कषायः ।

अभ्यन्तरोत्थितमपक्वमतिप्रमाणं

नृणामयं जयति विद्रधिमुग्रवोर्ध्वम् ॥ ४८ ॥

दन्तीचित्रकगीदन्त चिरविस्वाग्मारकान् ।

आन्तरे वितरेदिद्वानऽपक्वे शोथविद्रघी ॥ ४८ ॥

वरुणादिगणकाथ मपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।

उपकादिप्रतीवापं पिबेत्संशमनाय वै ॥ ५० ॥

अपक्वे त्वेतदुद्दिष्टं पक्वे तु व्रणवत् क्रिया ॥ ५१ ॥

मृतेऽप्यूर्ध्वमध्यापि मैरेयास्तसुरासवैः ।

पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुरसोऽथवा ॥ ५२ ॥

मधुशिशुस्तु मूलेन यवागूं साधुसाधिताम् ।

यवंकोलकुलित्यानां सर्वभुञ्जीतमानवः ॥ ५३ ॥

भूनिम्बार्धपलं निशापलयुतं दार्व्यापले द्वे तथा ।

मूर्वाधेन पुनर्नवां कुरुसमां दार्व्याः समः प्रयुजः ।

वासाद्वैद्युतं पलन्तु कटुकायोज्यातदर्धेन वै ।

अष्टाङ्गं निशयासमानममृताकर्पास्तु पञ्चैव तु ॥ ५४ ॥

सर्वं वत्सक सप्तकर्पसहितं सुश्लेष्णचूर्णितम् ।

वासायाः स्वरसेन भावितमिदं वीन्पञ्च वै वासरान् ॥ ५५ ॥

भूयस्तदगुडवारिणा प्रतिदिनं पीतं पुरस्खेरी ।

पुंसां विद्रधिनाशनञ्च कथितं तथ्यं स्वयं ब्रह्मणा ॥ ५६ ॥

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

सिंहं वरुणादिगणे विधिना तत्कृायकल्पितं सर्पिः ।

शङ्खतमोस्तत्पीतं भियजा सद्योऽग्निजं प्रथितम् ॥ ५७ ॥

शिरसां शूलमशेष विद्रधिमन्तःस्वमुग्रमपहरति ।

पञ्चविधं गुल्मगदं शमयति वारिवहुभुक्त्वाऽवम् ॥ ५८ ॥

इति वरुणकाद्यं घृतम् ।

नक्तमालस्य पत्राणि वरुणादिफलानि च ।

सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ॥ ५९ ॥

हे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ।

प्रियंगुकुशमूलञ्च निचुलस्य त्वगेव च ॥ ६० ॥

एतेषां कार्पिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दुष्टव्रणप्रशमनं तथा नाडीविशोधनम् ॥ ६१ ॥

सद्यः क्षिप्तं व्रणानाञ्च करञ्चाद्यमिदं शुभम् ॥ ६१ ॥

इति करञ्चघृतम् ।

तिक्तकट्फलकं सर्पिर्महातिक्तमथापि वा ।

घान्वन्तरं वा नैस्वं वा विद्रधी योजयेत्सदा ॥ ६२ ॥

प्रियंगुधातकीलोधं कट्फलं क्षिनिशान्वितम् ।

एतत्तैलं विपक्तव्यं विद्रधी व्रणरोपणम् ॥ ६३ ॥

इति प्रियम्बाद्यं तैलम् ।

द्विपञ्चमूलोत्रिफला कुलित्यविष्टच्छनैः मूलकशिपुयुक्तैः ।

तैलं तिलैरण्डजमेतदेभिः सिद्धं हितं विद्रधिगुल्मशूलैः ॥ ६४ ॥

इति वङ्गसेने विद्रधिनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ४६ ॥

—०—

अथ व्रणशोधनिदानमाह :

एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम् ।

यद्विधः स्वात् पृथक् सर्वं रक्तागन्तुसमुद्भवः ॥ ११ ॥

शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ।

विशेषः कथ्यते तेषां पक्षाऽपक्षादिनियये ॥ २ ॥

विषमं पचते वातात् पित्तोत्थयाचिरं चिरम् ।

कफजः पित्तवच्छोथो रक्ताङ्गन्तु समुद्भवः ॥ ३ ॥

मन्दोष्णताल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक् सवर्णता ।

मन्दवेदनता चैव शोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

दह्यते दहने नैव चारिणैव च पचते ।

पिप्पलिकागणेनेव दृश्यते छिद्यते तथा ॥ ५ ॥

भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनैव च ताड्यते ।

पीड्यते पाणिनेयान्तःसूचिभिरिव तुध्यते ॥ ६ ॥

सोपचीपौ शिवर्णः स्यादगुण्यैवाववध्यते ।

आसने शयने स्थाने शान्तिं वृथिकविद्भवत् ॥ ७ ॥

न गच्छेदाततः शोथो भवेदाधानवस्तिवत् ।

ज्वरस्तृणारुचिस्वेतत् पचमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

वैतनोपशमः शोथो लोहितोऽल्पो न चोन्नतः ।

मादुर्भावो बलीनाश्च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥

उपद्रवाणां प्रथमो निम्नतास्फुटनं त्वचः ।

वस्ताविषाणुसञ्चारः शोथेऽगुलिनिपीडिते ॥ १० ॥

पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।

भक्तकाष्ठा भवेच्चैव शोथानां पक्वलक्षणम् ॥ ११ ॥

कफनेषु तु शोथेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृग् ।

पक्वं लिङ्गञ्च तत् स्पष्टं यत्र स्याच्छान्तिशोफता ॥ १२ ॥

त्वक् स्यावा च रुजोऽल्पत्वं यन्नस्यर्शत्वमश्मवत् ।

रक्तपाकमिति ब्रूयात्तत् प्राज्ञो मुक्तमशयः ॥ १३ ॥

नर्तेऽनिलाद्रुग्म विना च पित्त पाकः कफाश्चापि विना न पूयः ।

तस्मादि सर्वेऽपरिपाककाले पचन्ति शोथास्त्रिभिर्देव दोषैः ॥ १४ ॥

कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसज्य ।

पचत्यतः शोणितमेपपाकी मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥ १५ ॥
 कचं समासाद्य यथैव बद्धिर्वायोरितः सन्दहति प्रसङ्ग ।
 तथैव पूयो ह्यविनिःसृतो हि मांसं शिराः स्रायु च खादतीह ॥ १६ ॥
 आमं विदद्यमानं हि सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् ।
 जानीयात्स भवेद्द्वयः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १७ ॥
 इति व्रणशोधनिदानम् ।

—०—

अथ व्रणरोगनिदानमाह ।

द्विधाव्रणः सविज्ञेयः शरीरागन्तुमेदतः ।
 दोषैराद्यस्तयोरन्यः यस्यादिचतसम्भवः ॥ १८ ॥
 स्ताब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावो महारुजः ।
 तुद्यते स्फुरति श्लावो व्रणो मादृतसम्भवः ॥ १९ ॥
 छत्वाभोऽज्वरक्लोद दाहपाकावदारणैः ।
 व्रणं पित्तकृतं विद्याद्बन्धैः स्त्रावैश्च पृतिकैः ॥ २० ॥
 बहुपिच्छो गुरुस्निग्धः स्निमितो मन्दवेदनः ।
 पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाको कफव्रणः ॥ २१ ॥
 रक्तो रक्तसुतीरक्ता द्विविजः स्यात्तदन्वयैः ॥ २२ ॥
 त्वक्कांसजः सुखे देशे तरुणस्याऽनुपद्रवः ।
 घौमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ॥ २३ ॥
 गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः लक्ष्णो व्रणः स्मृतः ।
 सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ २४ ॥
 पूतिपूयातिदुष्टासृक् स्त्रायुत्सङ्गी चिरस्थितिः ।
 दुष्टव्रणोऽतिगन्धाद्यः शुक्लिद्वविपर्ययः ॥ २५ ॥
 जिह्वातलामोऽतिमृदुः श्लेष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।

सुव्यवस्थो निरास्तावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः ॥ २६ ॥
 व्रणः शुध्यतिगन्धेन मृदुत्वञ्चोपगच्छति ।
 रोहत्वं परिनिःसङ्गस्तस्माद्गन्धः प्रशस्यते ॥ २७ ॥
 कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्तः क्लेदवर्जिताः ।
 स्थिराश्च पिष्टिकावर्त्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥ २८ ॥
 दोषप्रकोपाद्वायामा दभिघातादजोर्णतः ।
 हर्षात् क्रोधाद्वायञ्चैव व्रणो रुद्धोऽपि दीर्यते ॥ २९ ॥
 कुष्ठिनां विप्लुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।
 व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥ ३० ॥
 वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः सवेत् ।
 आगन्तुजो व्रणः सिध्ये त्रसिध्येद्दोषसम्भवः ॥ ३१ ॥
 मद्यागुर्वाज्यं सुमनः पद्मचन्दनचम्पकैः ।
 सुगन्धादिव्यगन्धाश्च सुसुपूर्णं व्रणाः स्मृताः ॥ ३२ ॥
 ये च मर्मसुसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
 दहन्ते चान्तरत्यर्थं वह्निः शोताश्च ये व्रणाः ॥ ३३ ॥
 दहन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।
 प्राणमांसक्षयश्चासकासारोचकपीडिताः ॥ ३४ ॥
 प्रवृद्धपूरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ।
 क्रियाभिः सम्यगारब्धानसिध्यन्ति च ये व्रणाः ॥ ३५ ॥
 वर्जयेदपितान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ।

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

आदौ विप्रापनं कुर्याद् द्वितीयमवसेचनम् ।
 तृतीयमुपनाहन्तु चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥ ३६ ॥

पञ्चमं शोधनं कुर्यात् पष्ठं रोपणमिष्यते ।
 एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं च कृतापहम् ॥ ३८ ॥
 मातुलिङ्गाग्निमन्यो च सुरदारुमहौषधम् ।
 अहिस्त्रा चैव रास्त्रा च प्रलेपो वातशोथनुत् ॥ ३९ ॥
 कल्कः काष्ठीकसंपिष्टः स्निग्धः शाखोटकत्वचः ।
 सुपर्ण इव नागानां वातशोथविनाशनः ॥ ४० ॥
 शिरोयोद्धतबीजानि हिंस्त्राकाला सुदर्शनः ।
 तडुलीयकमूलश्च प्रलेपः शोथनाशनः ॥ ४१ ॥
 दूर्वा च नलमूलश्च मधुकं चन्दनं तथा ।
 शोतलाय गणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा ॥ ४२ ॥

—०—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ इक्षवेतसशेतुभिः ।
 चन्दनद्वयमस्त्रिष्टा यष्टीसुरणगैरकैः ॥ ४३ ॥
 शतधौतघृतोन्मिश्रै र्लेपो रक्तप्रसादनः ।
 दाहपाकरुजास्त्राव शोफनिर्वापणः परः ॥ ४४ ॥
 इति वृद्धश्रीधोधादिलेपः ।

विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नो पिहितो विधिः ॥ ४५ ॥
 अजगन्धाजमृद्धीश्च काला सरसमेव च ।
 एकांशिकाश्वगन्धा चै प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ ४६ ॥
 पुनर्नवादारुशिशु द्रुममूलमहौषधैः ।
 कफवातकृते शोथे लेपः कोण्यो विधीयते ॥ ४७ ॥
 पिण्डोतकावयं लोध्रं पूर्वजैश्च प्रकीर्त्तिताः ।
 वर्गाक्षयः प्रलेपेन शोथे सर्वकृते हितः ॥ ४८ ॥
 स्निग्धाश्वत्थवर्षैर्वाते स्निग्धः शीतः पयोन्वितः ।

पित्ते कोणः कफे चार भूत्राव्यस्तत् प्रशान्तये ॥ ४८ ॥
 नरादौ लेपनं कुर्याद्दत्तञ्च पतितं तथा ।
 न च पर्युषितं चैव शृण्वमाणं न धारयेत् ॥ ५० ॥
 न प्रशाम्यति यः शीथः प्रलेपादिविधानतः ।
 द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥ ५१ ॥
 शीथयो रूपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः ।
 प्रशाम्यत्य विदग्धस्तु विदग्धः पाकमिति च ॥ ५२ ॥
 कटुतैलान्वितैर्लपात् सर्पनिर्मोकभक्षभिः ।
 चयः शाम्यति गण्डस्य प्रकोपः स्फुटति ध्रुवम् ॥ ५३ ॥
 दण्डोत्पलकामूलेन पिटिका संप्रलेपिता ।
 तंडुलोदकपिष्टेन नाशमायात्यसंशयम् ॥ ५४ ॥
 सतिला सातसीबीजा दध्यस्त्रा सक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्ठकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ५५ ॥
 शणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्पपाः ।
 सक्तावः किण्ठमतसी प्रदेहः पाचनः स्मृतः ॥ ५६ ॥
 संपूरणैः स्नेहपानैः संदिग्धैरुपनाहनैः ।
 प्रदेहपरिषेचैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ ५७ ॥
 शीतलैर्मधुरस्निग्धैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
 भक्षपानाशनैः सर्वैः पित्तव्रणमुपाचरेत् ॥ ५८ ॥
 रुचैः कटुभिरुष्णैश्च प्रदेहपरिषेचनैः ।
 कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लघुनपाचनैः ॥ ५९ ॥
 रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
 शोथानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥ ६० ॥
 वेदनीपशमादापि तथा पाकमयादपि ।
 सुचिरोत्पत्ति ते शोथे कार्यं शोणितमोक्षणम् ॥ ६१ ॥

सशोथे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ।
 संरक्ते विषमे वापि व्रणे विस्त्रावणं हितम् ॥ ६२ ॥
 वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ।
 विरेचनं प्रसंशन्ति व्रणेषु व्रणकोविदैः ॥ ६३ ॥
 अन्तः पूयिष्ठ बक्त्रेषु सदैवोत्सर्गवत्स्वपि ।
 गतिमव्युचरोऽगुपु भेदनं प्राप्तमुच्यते ॥ ६४ ॥
 बालहस्तासहस्रोऽथ भोरूपां योपितामपि ।
 मर्मोपरि च जातेषु पक्वदोषेषु दारणम् ॥ ६५ ॥
 चिरबिस्त्राग्निको दन्तो चित्रको हयमारकः ।
 कपोतकाकगृध्राणां पुरीषाणि च दारणम् ॥ ६६ ॥
 अत्यर्थकठिना यान्ति शोथाः पाचनभेदनम् ।
 द्रव्याणां पिच्छलानां त्वक्षूलेन परिपोडिताः ॥ ६७ ॥
 यवगोधूममाप्राणां चूर्णानि च समासतः ।
 शुष्यमाणसुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ॥
 न धारिं सुखमालिष्ये तथा दोषः प्रसिच्यति ॥ ६८ ॥
 ततः प्रक्षालनः कायः पटोलनिम्बपत्रजः ।
 अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्रवः ॥ ६९ ॥
 पञ्चमूलीहयं जाते न्यग्रोधादिषु पैत्तिके ।
 आरग्वधादिको योज्यः कफजे सर्वकर्मसु ॥ ७० ॥
 त्रिफला खदिरो दावी न्यग्रोधादि वलाकुशाः ।
 निम्बकोलकपत्राणि कपायाः शोधने हिताः ॥ ७१ ॥
 गृहधमः सलवणः सकृष्टतिलचित्रकः ।
 मेदो दुष्टव्रणान्याश्च शोषयेन्मधुमिश्रितः ॥ ७२ ॥
 तिलसैन्धवयद्ग्राह्य निम्बपत्रनिशायुगेः ।
 विहृदृष्टयुतैः पिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः

एकं वा शारिवामूलं सर्वं व्रणविशोधनम् ॥ ७४ ॥
 निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।
 रोपणं सर्पिषायुक्तो यवकल्केऽप्ययं विधिः ॥ ७५ ॥
 व्रणान् विशोधयेद्व्या सूक्ष्मांश्च संधिवर्त्मजान् ।
 अभयाचिह्वादन्तो लाङ्गलीमधुमैश्वरैः ॥ ७६ ॥
 क्षपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
 कल्कस्तु रोपणो देयः स्थिलजो मधुसंयुतः ॥ ७७ ॥
 निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः परः ।
 पूर्वाभ्यां सर्पिषा वापि युक्तः संरोपणः परः ॥ ७८ ॥
 निम्बपत्रघृतघ्नीद्र दार्वीमधुकसंयुता ।
 वर्त्तिस्थिलानां कल्को वा शोधयेद्गोपयेद्व्रणान् ॥ ७९ ॥
 अश्वगन्धारुहालोघ्न कट्फलं मधुयष्टिका ।
 समङ्गरधातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥ ८० ॥
 प्रपौण्डरीकं जीवन्ती गोजिह्वाधातकीबला ।
 रोपणं सर्तिलं दद्यात् प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥ ८१ ॥
 यष्टीतिलाः सुपिष्टा वा सघृताव्रणरोपणे ।
 धातकीचन्दनबला समङ्गामधुकोत्पलैः ।
 दार्वीमेदातिलैर्लेपः ससर्पिर्व्रणरोपणः ॥ ८२ ॥
 निम्बपत्रतिलादन्तो त्रिवृत्सैश्वरमाचिकम् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥ ८३ ॥
 अमृताक्षुः कपिकान्ता मांसोलोघ्ननिशायुगेः ।
 तिलवर्हिशिखारिष्टैर्लेपो दुष्टव्रणापहः ॥ ८४ ॥
 कट्फलदाडिमरजनी प्रियंगुफलताम्रपुष्पिकापुष्पैः ।
 धात्रीरससपिष्टैर्दुष्टव्रणरोपणः कल्कः ॥ ८५ ॥
 सर्पपतैलविमिश्रो रविकरसंगोपितस्तु सप्ताहम् ।

विपनिशयोः समभागो दुष्टव्रणनाशनः कथितः ॥ ८६ ॥

गम्भीरे शुष्कमांसे च व्रणे चोच्छादनं मतम् ।

अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री तथैव च ।

उच्छादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिद्ययो गणः ॥ ८७ ॥

सुपवीपत्रधत्तूर कर्णमोटकुठेरकाः ।

पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोयणाः ॥ ८८ ॥

ककुभोदुस्वरश्मत्य जंवूकफलसोम्रजैः ।

त्वक्चूर्णैश्चूर्णिताः क्षिप्रं संरोहन्ति व्रणाः ध्रुवम् ॥ ८९ ॥

सदाहावेदनाघन्तो ये व्रणामारुतोत्तराः ।

तेषां तिलानुमांशैव भृष्टान् प्रयसि निर्वृतान् ।

तेनैव प्रयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ॥ ९० ॥

द्विपञ्चमूलकल्केन कथितेनाम्भसापि वा ।

सर्पिषासहतैलेन कोष्णेन परिपेचयेत् ॥ ९१ ॥

यवचूर्णं समधुकं सह तैलेन सर्पिषा ।

दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ९२ ॥

उच्छूनमधुमांसानां व्रणानामवसादनम् ।

जातीपुष्पं मनोह्रा च कुहीकासचित्रकैः ॥ ९३ ॥

मासोत्थितांश्चिरोत्थांश्च दुःशोथकठिनान् व्रणान् ।

दण्डोद्भूतसमायुक्ताब्धोधयेत् चारकमीणा ॥ ९४ ॥

वातादिभूतान् सस्तावा भूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदन श्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ९५ ॥

श्रीवासगुग्गुल्वगुरु सालनिर्यासधूपिताः ।

कठिनत्वं व्रणायान्ति नश्यन्त्यास्राववेदनाः ॥ ९६ ॥

रक्तपित्तविपागन्तु गम्भीरान् सोष्णान् व्रणान् ।

क्षीररोपणभेषज्य शृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ ९७ ॥

निर्वापनघृतं चोद्रे तैलं मधुकचन्दनम् ।

लेपनं शीथरुग्दाह रक्तं निर्वापयेद्ब्रणार्ते ॥ ८८ ॥

करञ्चारिष्टनिर्गुण्डी रसो हन्याद्ब्रणक्षमीन् ।

कलायविदलीपत्रं कोशाम्नास्थि च पूरणात् ।

सुरसादिरसैः सेको लेपनं लग्नेन वा ॥ ८९ ॥

निम्बपत्रवच्चाङ्गिं सपिर्लवणसर्पपैः ।

धूपनं स्वाङ्गणे देयं कृमिकण्डूलापहम् ॥ ९० ॥

रोमाकीर्णं ब्रणो यस्तु न सम्यगुपरोहति ।

क्षुरकर्त्तरिसंदंशै स्तस्य रोमाणि निर्हरेत् ॥ ९१ ॥

रोमस्थाने यदा रोम ब्रणशान्ते च नो भवेत् ।

तत्र वैद्येन कर्त्तव्यो रोमसञ्चयनो विधिः ॥ ९२ ॥

कपोतवडालशुनं सशीर्षं ससैन्धवं चित्रकमूलमित्रम् ।

तदश्लेङ्गस्य रसेन पिष्टं ब्रणे प्रलेपो भवने हि रोम्नाम् ॥ ९३ ॥

ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो ब्रणाधिरोत्याः स्रुजः सशोथाः ।

प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन पीतेन शान्तिं त्रिफलारसेन ॥ ९४ ॥

पटोलनिम्बासनसारधात्री पथ्याक्षनिर्ग्रहमहर्मुखेयु ।

नरः पिवेत्तुगुग्गुलुना विसर्पविस्फोटदुष्टब्रणशान्तिमिच्छन् ॥ ९५ ॥

मनःशिला समञ्चिष्टा सलाक्षारजनीहयम् ।

प्रलेपाक्षतः चोद्रे स्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ९६ ॥

पूतिगन्धिविवर्णांश्च महाम्रावान् महारुजः ।

ब्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैस्समुपाचरेत् ॥ ९७ ॥

जीर्णशाल्योदनं क्षिप्त्वा मत्पुष्पं द्रवोत्तरम् ।

मुञ्चानो जाड्रलैर्मांसैः शोघं ब्रणमपोहति ॥ ९८ ॥

तंडुलीयकजीवन्तो मुनिपत्रकवास्तुकेः ।

कालमूलकवार्त्ताकु पटोलैः कारवेक्षकैः ॥ ९९ ॥

सदाडिमैः सामलकैः घृतभ्रष्टैः ससैन्धवैः ।

अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा ॥ ११० ॥

अम्बं दधि च शाकश्च मांसमानुषमौदकम् ।

क्षीरं गुरुणि चाक्षानि ब्रणे च परिवर्जयेत् ॥ १११ ॥

दिवानिद्राविहीनय निर्वीर्यगृहसेवकः ।

ब्रणवैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥ ११२ ॥

ब्रणे श्वययुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।

तौ च रुक् च दिवास्त्रापा से च मृत्युश्च मैयुनात् ॥ ११३ ॥

यच्छिन्नत्वाभिमन्त्राणां द्यद्य पक्वमुपेक्षते ।

श्लपचाविषमन्तव्यौ तावन्निश्चितकारिणौ ॥ ११४ ॥

इति वङ्गसेने ब्रणशोथशरीरब्रणोपक्रमनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ५० ॥

—A—

अथागन्तुब्रणनिदानमाह ।

नानाधारासुखैः शस्त्रैः नानास्थाननिपातितैः ।

भवन्ति नानाकृतयो ब्रणास्तास्तां निबोध मे ॥ १ ॥

क्षिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेव च ।

दृष्टमाहुस्तथा यष्टं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥

तिर्यक् क्षिन्नं ऋजुर्वापि ब्रणोयस्त्वायतो भवेत् ।

गात्रस्य पाटनं तद्धि क्षिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

शक्तिकुन्तेषुखङ्गाय विषाणैराशयो हतः ।

यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

स्थानान्यामग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।

हृदुन्दुकः फुफ्फुसश्च कोट इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णं ज्वरोदाहृतं जायते ।

मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥

मूर्च्छाश्वासदृषाधतन मभक्तच्छन्द एव च ।

विण्मूत्रघातमद्वयं स्वेदास्त्रावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥

लोहगन्धित्वं साम्यस्य गात्रदीर्गम्यमेव च ।

हृच्छूलं पार्श्वयोद्यापि विग्रेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥

चामाशयस्य रुधिरं रुधिरं हृदयत्यपि ।

चाधानमतिमात्रञ्च शूलञ्च शृणुदार्ढ्यम् ॥ ९ ॥

पक्वाग्रयगते चापि रुक्षागौरवमेव च ।

अधःकाये विग्रेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥

सूक्ष्माप्यगत्याभिहतं यदङ्गन्तु शरैः प्लुतम् ।

उत्तुङ्गितं निर्गतं वा तद्विहमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥

नातिक्षिप्रं नातिभिन्नं सुभयोर्लक्षणाश्रितम् ।

विषमं व्रणमङ्गेषु तत्क्षतं तु विनिर्दिशेत् ॥ १२ ॥

प्रहारपीडनाभ्याञ्च यदङ्गं पृथुतां गतम् ।

मास्वित्पिच्छितं विद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतम् ॥ १३ ॥

घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचः ।

ऊपास्त्रायान्वितस्तत्तु घृष्टमिति विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

ग्र्यायं भगोष्णं पिटिकाक्षितं च सुहृर्मुहुः शोणितवाहिनश्च ।

शूद्रव्रतं बुधदुतुल्यमांसं व्रणं सगल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥

त्वचोत्तोत्यगिरादीनि भित्वा वा परिहृत्य वा ।

कोटे प्रतिष्ठितं गल्यं कुर्याद्विज्ञानुपद्रवान् ॥ १६ ॥

तत्रान्तर्लोहितं पांडुं शीतपादकराननम् ।

शीतोच्छ्रामं रक्तनेत्रं मानदश्च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

भ्रमः प्रलापः प्रतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।
 स्रस्ताङ्गतामूर्च्छनमूर्ध्वाभातं स्तीव्राक्षुजो बातकृताश्च तास्ताः ॥१८॥
 मांसोदकामं रुधिरञ्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थो परमस्तथैव ।
 दशार्धसंख्येष्वथवा क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥१९॥
 सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवे तत्क्षतजघ वायुः ।
 करोति रोगान् विविधान्यथोक्ताच्छिरासु विद्धास्त्वथवा क्षतासु ॥२०॥
 कौञ्जं शरीरावयवावसादः क्रियास्त्वशक्तिस्तुमुलारुजय ।
 चिराद्भणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥२१॥
 शोधाभिहृष्टिस्तुमुलारुजय बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
 क्षतेषु सन्धिवचलाचलेषु स्यात्सर्वकर्मापरमथ लिङ्गम् ॥ २२ ॥
 घोराक्षुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्त्ववस्थासुचनैति शान्तिम् ।
 भिषग्विपंश्चिद्विदितार्थसूत्रं तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥२३॥
 यथा स्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मास्त्वभिताडितेषु ।
 पांडुर्विवर्णः सृशितं नवेत्ति यो मांसमर्मास्त्वभिताडितः स्यात् ॥२४॥
 मर्माङ्गितं ब्रणं प्राप्य वायुर्हि सर्वदेहगः ।
 धेगैरायामयेद्देहं ब्रणायामस्तु तत्त्वजेत् ॥ २५ ॥
 विसर्पः पक्षघातश्च शिरःस्तभोऽपतानकः ।
 मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णाश्चनुग्रह ॥ २६ ॥
 कासः छर्दिरतीसारो ह्रिक्काश्वासः सवेपथुः ।
 षोडशोपद्रवाः प्रोक्ताः ब्रणानां ब्रणचिन्तकैः ॥ २७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

बुद्धागन्तुब्रणं वैद्यो घृतचौद्रसमन्विता ।
 शीताक्रियाप्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशिनी ॥ २८ ॥

क्रुद्धे सद्योव्रणे युञ्ज्या दूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।

लङ्घनश्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चास्त्रमोक्षणम् ॥ २८ ॥

घृष्टे विदालिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ।

यतोद्घात्यं स्त्रवत्वस्तं पाकस्तेनाशु जायते ॥ २९ ॥

छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वास्यगऽति स्त्रवेत् ।

रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥ ३० ॥

स्नेहपानपरीपेकं लेपस्त्रेदोपनाहनम् ।

कुर्वीतस्नेहवस्त्रिश्च मारुतघ्नोपधैः शृतैः ॥ ३१ ॥

छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते सद्यो भिषग्वरः ।

पटसूत्रेण संवेष्ट्य व्रणं व्रणविशारदः ॥ ३२ ॥

सुष्ठुर्मुहुः तथा दुःखं न प्राप्नोति भिषग्वरः ।

तथा कर्मप्रकुर्वीत सत्यतश्च सुखप्रदम् ॥ ३३ ॥

अथवा दीप्यलवणं पोटस्थास्त्रेदयेन्मुहुः ।

संतप्तयातप्तलोहं पात्रसंयोगतः क्रमात् ।

दुष्टं रक्तं स्थितं चापि शृङ्खलाब्वादिभिर्हरेत् ॥ ३४ ॥

सद्यःक्षते व्रणे वैद्यः सशूले परिपेचयेत् ।

यष्टीमधुकमिश्रेण नातिशीतेन सर्पिणा ॥ ३५ ॥

कपायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वास्तु योजयेत् ॥ ३६ ॥

आमाशयस्थे रुधिरे विदध्याहमनं नरः ।

तस्मिन् पक्वाशयस्थे तु प्रकुर्वीत विरेचनम् ॥ ३७ ॥

क्वाथो वंशत्वगेरुश्च श्वदेन्द्राऽश्मभिदाकृतः ।

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्टस्थं स्रावयेदसृक् ॥ ३८ ॥

खड्गादिछिन्नगात्रस्थं तत्काले पूरितो व्रणः ।

गात्रेरुक्तेभूलरसैः सद्यः स्याद्व्रतवेदनः ॥ ३९ ॥

यवकोलकुलित्यानां निःस्त्रेहेन रसेन च ।

भुञ्जीतान्नं यवागूं वा पिवेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ४१ ॥

अपामार्गस्य संसिक्तं पत्रोत्पलेन रसेन वा ।

सद्यो ब्रणेषु रक्तन्तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ ४२ ॥

कर्पूरपूरितं बद्धं सघृतं सम्प्ररोहति ।

सद्यः शस्त्रक्षतं तत्तु व्ययापाकनिवर्जितः ॥ ४३ ॥

शुनोजिह्वाकृतचूर्णः सद्यश्चतविरोहणः ।

चुक्रतैलं क्षते विद्धे रोपणं परमं मतम् ॥ ४४ ॥

मानुषधिरः कपालं तदस्थि लेपनं मूत्रेण ।

रोपणमिदं क्षतानां योगशतैरप्यसाध्यानाम् ॥ ४५ ॥

स्नेहपानं परिसेकं स्नेहलेपोपनाहनम् ।

स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधिताम् ॥ ४६ ॥

इति सप्ताहिकः प्रोक्तः सद्यो ब्रणहितो विधिः ।

सप्ताहात्परतो कुर्याच्छारीरब्रणवत् क्रियाम् ॥ ४७ ॥

त्रिफलाचूर्णसंयुक्तो गुग्गुलु र्यटकीकृतः ।

निर्यन्त्रणो विवंधघ्नो ब्रणशोधनरोपणः ॥ ४८ ॥

इति गुग्गुलुबटिका ।

अमृतापटोलमूल त्रिफलात्रिकटुकमिश्रानाम् ।

समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥ ४९ ॥

प्रतिवासरमेकैका खादेदक्षप्रमाणां गुटिकाम् ।

जेतुं ब्रणान्वातासृग्गुल्मोदरश्चयथुरोगादीन् ॥ ५० ॥

इत्यमृतागुग्गुलुः ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुका दावीनिशासारिवा ।

मञ्जिष्ठाऽभयसिक्त्यतुल्यमधुकैर्नक्ताह्नवीजैः समैः ॥

सर्पिः सिद्धमनेन सूक्ष्मबदना मर्माश्रिताः स्वाविथो ।

गम्भोराः सरुजो ब्रणाः सगतिकाः शुद्धगन्तिरोहन्ति च ॥ ५१ ॥

वृद्धवैद्योपदेशेन पारम्पर्यापदेशतः ।

जातीष्टते ॥ संसिद्धे चेतव्यं सिक्थकं बुधैः ॥ ५२ ॥

इति जात्यादिष्टतम् ।

तिक्तासिक्थनिगायटो नक्ताद्वाफनपल्लवैः ।

पटोलमालतीनिम्ब पत्रैर्वृण्यं शृतं दृतम् ॥ ५३ ॥

इति तिक्ताद्यं दृतम् ।

जातिनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पत्रवाः ।

सिक्थं समधुकं कुट्टं हे निम्बे कटुरोहिणी ॥ ५४ ॥

मञ्जिष्टापद्मकं लोध्रं मभयानोलमुत्पन्नम् ।

तुत्यकं शारिवाबीजं नक्तमालस्य दापयेत् ॥ ५५ ॥

एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।

विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटिके कटुरोगके ॥

दङ्गुलिसर्परोगेषु कीटदुष्टेषु सर्वथा ।

मद्यं शस्त्रप्रहारिषु दग्धविहेषु चैव हि ॥ ५७ ॥

नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ।

प्रोक्षयार्थमिदं तैलं हितं शोधनरोपणम् ॥ ५८ ॥

इति जातिकाद्यं तैलम् ।

शरपुत्रालाङ्गली चित्रकारामठरसोनसिन्धुरैः ।

सविषामयैः समांशैः कटुतैलसाधितं विधिना ॥ ५९ ॥

विपरीतमल्लसंज्ञं तैलं दुष्टव्रणं तथा नाडोम् ।

बहुभेषजैरसाध्या मप्यभोक्तुं नित्यं दत्तम् ॥ ६० ॥

इति विपरीतमल्लतैलम् ।

कुठारकांत्यलशतं काथयेदुख्येऽश्वसि ।

तेन पादावशेषेण तैलप्रस्य विपाचयेत् ॥ ६१ ॥

१ २

कल्कैः कुठाराऽपामार्गं प्रोष्टिका मच्चिकासु च १

एतत्तैलं कुठारस्य शोधनं ब्रणरोपणम् ॥ ६२ ॥

नाडीषु परमाभ्यङ्गो निजास्वागन्तुकेषु च ॥

इति कुठारतैलम् ।

दूर्वास्त्ररसमंसिद्धं तैलं कम्पिलकेन वा ।

दार्वीत्वचस्य कल्केन प्रधानं ब्रणरोपणम् ॥ ६३ ॥

इति दूर्वाद्य तैलम् ।

बलाशिखरिकामूलं पिष्टातैलं विपाचयेत् ।

नूलतैलमिति ख्यातं मभ्यङ्गानूलकान्वितः ॥ ६४ ॥

ये ब्रणास्त्रिवृत्ता केचिच्छरीरागन्तवः सदा ।

रोपणार्थं भिषक्तेषां मिष्टं तैलं प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥

इति नूलतैलम् ।

अमृतागुग्गुलुं श्रेष्ठो हित तैलश्च बज्रकम् ॥ ६६ ॥

विडङ्गत्रिफलाप्योष चूर्णं गुग्गुलुना समम् ।

सर्पिषावटकी कृत्वा खादेद्वा हितभोजनम् ॥ ६७ ॥

दुष्टव्रणापचोमेह कुष्ठनाडीविशोधनः ।

इति व्रणेषु वटिकागुग्गुलुरोपः ।

त्रिकटुत्रिफलासुस्तं विडङ्गामृतचिषकम् ।

पटोलपिप्पलीमूलं हृषुपासुरदारु च ॥ ६८ ॥

तुम्बुरुपुष्करं चण्डं विशाला रजनीद्वयम् ।

विडं मौवर्चलं चारं सैन्धवं गजपिप्पली ॥ ६९ ॥

यावस्थेतानि सर्वाणि तावद्दिगुणगुग्गुलुः ।

कोलप्रमाणां गुटिकां भक्षयेन्मधुना सह ॥ ७० ॥

कासं श्वासं तथा शोथं मर्शांसि च भगन्दरम् ।

हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च कुक्षिवस्तिगुदे रुजम् ॥ ७१ ॥

प्रश्मरोमूत्रकच्छश्च ह्यन्तर्हृदि तथा क्लमीन् ॥ ७२ ॥

धिरत्त्वरोपष्टणानां क्षयोपहतचैतसाम् ।

आनाहश्च तथोन्मादं कुष्ठान्यष्टोदराणि च ॥ ७३ ॥

नाडीदुष्टव्रणान् सर्वान् प्रमेहाच्छ्लेपदं तथा ।

सप्तविंशतिको नाम्ना गुग्गुलुः प्रथितो महान् ।

धान्वन्तरिकृतो ह्येषः सर्वरोगनिपूदनः ॥ ७४ ॥

इति सप्तसप्तविंशतिको गुग्गुलुः । इति सद्योव्रणाः ।

—०—

तत्र स्निग्धं रूक्षं वायित्वद्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहः सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् त्वगादींस्तु प्रविश्याशु दहति । तस्मात् स्नेहदग्धे ऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र पुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धमिति चतुर्विधं भयत्यग्निदग्धम् । तत्र विवर्णमात्रं पुष्यते तत्पुष्टं यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटस्तीव्रदाहवेदनाच्चिरादेवोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमवगाढं तालवर्णं सुस्थितं पूर्वमक्षणमयुक्तं च । अतिदग्धे त्वद्भांसावलम्बनं गात्रविश्लेषणं शिरास्त्रायुसन्ध्यस्त्रि व्यापादनमतिमात्रवेदना ज्वरदाहपिपासा सूक्ष्मज्ञाप्तोपद्रवा भवन्ति । व्रणायास्यचिरेणोपरोहन्ति उपरूढा विवर्णा भवन्ति । इति व्रणः पुष्टादिभेदेन बह्विदग्धचतुर्विधो भवति ।

—०—

• अथ तस्य चिकित्सामाह ।

पुष्टस्याग्निप्रतपनं कुर्यादुष्णं तथौषधम् ।

शीतामुष्णाश्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्ततः पुनः ॥ ७५ ॥

घृतलेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥ ७६ ॥

अतिदग्धे तु शीर्णानि मांसानुद्धृत्य शीतलाम् ।

क्रियां कुर्याच्च तां काले शालितंडुलचन्दनैः ।

तिन्दुक्या त्वक् कपायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥ ७७ ॥

सम्यग्दग्धे तु गाक्षीरी मूत्रचन्दनगैरिकैः ।

सामृतैः सर्पिंपायुक्तै रालेपं कारयेद्विप्रक् ॥ ७८ ॥

पथ्या कर्दमजीरकं मधुसिक्थकसर्जमिश्रितं लेपात् ।

गव्यं घृतमपहरति पावकजनितं व्रणं सद्यः ॥ ७९ ॥

अन्तरधूमकुठारको दहनजं लेपाद्विहन्ति व्रणम् ।

अश्वत्थस्य च शुष्कवल्कलकृतं चूर्णं तथा गुण्डनात् ॥

अभ्यङ्गाद्विनिहन्ति तैलमखिलं गण्डूपदैः साधितम् ।

पिष्टा शाल्मलितूलकैर्जलगता लेपात्तथा बालुका ॥ ८० ॥

अस्त्रिष्टत्वारो योगाः कथिताः ।

दग्धयवभस्मचूर्णं तिलतैलाक्षौभलेपनादचिरात् ।

हरति शिखिदाहदग्धं भूयोऽभ्यङ्गाद्व्रणश्चाशु ॥ ८१ ॥

पित्तविद्रधिवीर्यं शमनं लेपनादिकम् ।

अग्निदग्धे व्रणे सम्यक् प्रयुञ्जीतविचक्षणः ॥ ८२ ॥

शुभ्रा पुराननीदध्ना बारिणा परिप्रेषिता ।

लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोटव्याधिनाशनम् ॥ ८३ ॥

अक्षिजेषु तु कर्तव्यमिदमाद्यैतनं हितम् ।

शिलुत्वक् विफलादार्वा क्वाथो रोचनयुतः ॥

स्रुह्यर्कचीरसिक्तेऽस्थिं गव्यं सर्पिर्निषेचयेत् ॥ ८४ ॥

मधुच्छिष्टं समधुकं लोघ्नं सर्जरसं तथा ।
मञ्जिष्टं चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विषाचयेत् ॥ ८५ ॥
सर्वेपामग्निदग्धानां व्रणरोपणमुत्तमम् ।

इति मधूच्छिष्टाद्यं धृतम् ।

उभे हरिद्रे मञ्जिष्टा मधुकं लोघ्नकटफलम् ।
कम्पिलकसुभे मेदे लाङ्गलीमूलमेव च ॥ ८६ ॥
पिप्पलीत्रिफला चैव निम्बपत्रञ्च कार्ष्णिकम् ।
कपिलायाद्युतप्रस्थं पचेत्तद्विगुणं पयः ॥ ८७ ॥
पलद्वयञ्च सिक्थस्य सिद्धपूते च दापयेत् ।
लाङ्गलीकं घृतं नाम व्रणानां रोपणं परम् ॥ ८८ ॥
अग्निदग्धे विमर्षं च कीटलूता व्रणेषु च ।
चिरोन्मेषु च दुष्टेषु नाडीभर्माश्रितेषु च ॥ ८९ ॥

इति लाङ्गलीघृतम् ।

निबं कपायकल्काभ्यां पटोल्याः कटुतैलकम् ।
दग्धव्रणरुगाम्नाय दाहविस्फोटनाशनम् ॥ ९० ॥

इति पटोलीतैलम् ।

चन्दनं यटशृङ्गाद्य मञ्जिष्टा मधुकं तथा ।
प्रपीण्डरीकं मूर्वा च पतंगं धातकी तथा ॥ ९१ ॥
एतैस्त्रैर्न विपक्तव्यं सर्पिः क्षीरसमायुतम् ।
अग्निदग्धे व्रणे श्रेष्ठं तत्क्षणाद्रोपणं परम् ॥ ९२ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

अम्लं दधिञ्च शाकञ्च मांसमानूपवारिजम् ।
क्षीरं गुरुणि चात्रानि व्रणिनः परिवर्जयेत् ॥ ९३ ॥

वातास्रमसृतं दुष्टं सशोथं ग्रथितं व्रणम् ।

कुर्यात्सदाहं कङ्काढ्यं व्रणग्रन्थिरिति स्मृतः ॥ ८४ ॥

क्षारसूत्रं प्रयुज्येत दुष्टव्रणहरं विधिम् ।

—०—

कम्पिक्तकं विडङ्गानि त्वचं दर्प्यास्तथैव च ॥

पिद्दातैलं विपक्त्व्यं व्रणग्रन्थिहरं परम् ॥ ८५ ॥

इति कम्पिक्तकतैलम् ।

इति वङ्गसेने सदोव्रणाग्निदग्धव्रणनिदान

चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ५१ ॥

—०—

अथ भग्ननिदानमाह ।

पतनपीडनव्यालविषदग्धप्रभृतिभि रभिघातविशेषै रनेकविधि-
भिस्संध्यस्त्रां भङ्गमुपदिशन्तीत्यत आह ।

भग्नं समासाद्विविधं हुताशकाण्डे च सन्धाविह तत्र सन्धौ ।

उत्पिष्टविशिष्टविवर्तितञ्च तिर्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट्कम् ॥ १ ॥

प्रसारणाकुञ्चनवर्त्तनोया क्क् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।

नामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गमुत्पिष्टसन्धेः श्वययुः समन्तात् ।

विशेषतो रात्रिभवारुजा च विश्लिष्टजेतौ च रुजा च नित्यम् ॥ २ ॥

विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तोत्रास्तिर्यग्गते तोत्ररुजो भवन्ति ।

क्षिप्तेति शूलं विपमारुगस्थोः क्षिप्ते त्वधोरुग्विघटश्च सन्धेः ॥ ३ ॥

काण्डे त्वतः कर्कटकाऽश्व कर्णविचूर्णितं पिच्छितमस्थिछल्लिका ।

काण्डे च भग्नं ह्यतिपातितं च भज्जागतञ्च स्फुटितञ्च वक्रम् ॥ ४ ॥

छिन्नं द्विधा द्वादशधा च काण्डे स्तस्तांगता शोफरुजातिवृद्धिः ।

सम्पीड्यमानो भवतीह शब्दः स्पर्शासहः सन्दनतोदशूलाः ॥ ५ ॥

सर्वास्वस्थासु नशर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ।

भग्नन्तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ ६ ॥

अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।

उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं लक्ष्णेण सिध्यति ॥ ७ ॥

भिन्नं कपालं कव्यान्तु सन्धिसुक्तं तथा च्युतम् ।

जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥ ८ ॥

असंश्लिष्टं कपालञ्च ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।

भग्नं स्तनान्तरे शङ्के पृष्टे मूर्ध्नि तु वर्जयेत् ॥ ९ ॥

सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।

संक्षोभाद्वापि यद्वच्छेदिक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ १० ॥

तरुणास्थीनि नश्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।

कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ ११ ॥

—०—

अथ भग्नचिकित्सासाह ।

आदो भग्नं विदित्वा तु सेचयेच्छीतलांबुना ।

पङ्केनालेपनं कार्यं बन्धनं च कुशान्वितम् ॥ १२ ॥

अवनामितमुन्नम्येदुन्नतं धावपीडयेत् ।

आच्छेदतिक्षिप्तमधीगतञ्चोपरिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

पलाशोदुम्बराश्वत्थ कदम्बनिचुलत्वचः ।

वशसर्जार्जुनानास्व कुशार्थमुपसंहरत् ॥

पटस्योपरिवर्धनीया खगादं शिथिलं न वा ॥ १४ ॥

सप्तसप्तदिनाच्छीते घर्मे मुचेत्पृष्ठात् व्रहात् ।

समाने पञ्चपञ्चाहा इग्नं दोषवशेन च ॥ १५ ॥

आलेपनार्थं मज्जिष्ठा मधुकं चाम्बुपेपितम् ।

शतघातघृतोन्मिथं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥ १६ ॥

सद्योऽभिघातजनिता रागरुजः श्वयधवः प्रशाम्यन्ति ।

पिष्टकलवणालेपादम्ब्रीकाफलरसाम्बां वा ॥ १७ ॥

न्यग्रोधादिकपायतु सुशीतं परिषेचने ।

पञ्चमूलोविपक्वन्तु क्षीर दद्यात्सवेदने ॥ १८ ॥

सुखोष्णमवचार्यं वा तत्र तैल विजानता ।

अविदाहिभिरक्षै च पौष्टिकैः ससुपाचरेत् ॥ १९ ॥

ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २० ॥

मांसं मांसरसक्षीरं सर्पिर्यूपः सतीनजः ।

दृढं चान्नपानञ्च देयं भग्नाय जानता ॥ २१ ॥

शृष्टिक्षीरं मसर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।

शीतलं लाक्षयायुक्तं प्रातर्भग्नः पिवेन्नरः ॥ २२ ॥

सष्टतेनास्थिसंहारं लाक्षागोधूममर्जुनम् ।

सन्धिसुक्तेऽस्थिमंभग्ने पिवेत् क्षीरेण वा पुनः ॥ २३ ॥

चूर्णं पुरेण सयोज्य घृतेनार्जुनलाक्षयोः ।

भग्नं सन्धानमायाति लोढ्वा क्षीरघृताग्नयः ॥ २४ ॥

मूलं शृङ्गालविघ्नाया पीत्वा मांसरसेन तु ।

चूर्णीकृत्य त्रिसप्ताहा दस्थिभग्नमपोहति ॥ २५ ॥

आभाचूर्णं मधुयुतं मस्थिभग्ने तत्रापि पिवेत् ।

पित्वाप्यस्थिभवेत् सम्यग् बज्रसारनिभं दृढम् ॥ २६ ॥

अम्ब्रीकाफलकल्कं मौवीरस्तैलविमिश्रितः स्वेदाद् ।

भग्नाभिहतरुजाघ्ने रथवीपधसाधितं श्वयथौ ॥ २७ ॥

—०—

आभाफलत्रिकथोपैः सर्वरैः समांशकैः ।

तुल्यगुगुलुना योज्यं भग्नसन्धिप्रसाधनम् ॥ २८ ॥

इत्याभागुगुलुः ।

लाक्षास्थिसंघत् ककुभोऽश्वगन्धाचूर्णीकृतौ नागबला पुरश्च ।
सभग्नसुक्तास्थिरुजं निहन्त्या दङ्गानि कुर्यात् कुलिशोपमानि ॥ २९ ॥

इति लाक्षादिगुगुलुः ।

रात्रौ रात्रौ तिलान् कृष्णान् वासयेदस्थिरे जले ।

दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ॥ ३० ॥

तृतीयं सप्तरात्रन्तु भावयेन्मधुरांशुना ।

ततः क्षीरं पुनः पीतान् शष्कान् चूष्मान् चूर्णयेत् ॥ ३१ ॥

काकोल्यादिं श्वदंष्ट्राह्वं मञ्जिष्टां शारिषां तथा ।

कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरादारु सचन्दम् ॥ ३२ ॥

शतपुष्पाश्च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।

पीडनार्थं तु कर्तव्यं सर्वगन्धै शृतं पयः ॥ ३३ ॥

चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं पाचयेत् पुनः ।

एलामंशुमतीपत्रं जीवन्ती तगरं तथा ॥ ३४ ॥

स्त्रीघ्नं प्रपोण्डरीकश्च तथा कालानुशारिवाम् ।

शैलेयकं क्षीरशुक्तामनन्तां समधूलिकाम् ॥ ३५ ॥

पिष्ट्वा शृङ्गाटकं चैव प्रागुक्ताभ्योपधानि च ।

एभिर्वा विपचेत्तैलं शास्त्रविग्नमृदुनाग्निना ॥ ३६ ॥

एतत्तैलं सदा पय्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।

आचेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्दिते ॥ ३७ ॥

मन्थास्तम्भे शिरोरोगे कर्णरोगे हनुग्रहे ।

वाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥ ३८ ॥

पय्यं पात्रे तथाभ्यङ्गे नस्ये बस्तिषु भोजने ।

श्रीवास्कम्भोरसां वृद्धिरितेनैव प्रजायते ॥ ३९ ॥

सुखञ्च पद्मप्रतिमं ससुगन्धिसमीरणम् ।

गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥ ४० ॥

राजाहमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव चिकित्सकैः ।

तिलचूर्णसमं तत्र मिलितं चूर्णमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गन्धतैलम् ।

पूर्वं वयसि जातं हि भग्नं सुकरमादिशेत् ।

प्लवदोपस्य जन्तोश्च काले तु समशीतले ॥ ४२ ॥

प्रथमे वयमित्वेव मासाष्णन्धिसिरो भवेत् ।

मध्यमे द्विगुणान् कालादन्तमे त्रिगुणाक्षया ॥ ४३ ॥

नैति पाकं यथा भग्नं तथा यत्नेन रचयेत् ।

पक्वं हि स्वाच्छिरास्त्रायुं तच्च कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ४४ ॥

पतनादभिधानाद्वा शुनमङ्गं यदक्षतम् ।

शीतान् सेकान् प्रदेहाद्य भिषक् तस्यावचारयेत् ॥ ४५ ॥

सत्रणस्य तु भग्नस्य त्रणं सर्पिर्मधूसरैः ।

प्रतिसार्य कषायैश्च श्लेपं भग्नवदाचरेत् ॥ ४६ ॥

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहास्तत्रापि योजयेत् ।

लवणं कटुकं चारं मज्जमातपमैथुनम् ।

व्यायामं न च सेवेत भग्नो रुचाद्यमेव च ॥ ४७ ॥

भग्नसन्धिमनाविद्धं महीनाङ्गमनुत्पणम् ।

सुखचेष्टाप्रचारञ्च सम्यक् सन्धितमादिशेत् ॥ ४८ ॥

इति वङ्गसेने भग्ननिदानचिकित्साधिकारः

अंशाः ॥ ५२ ॥

अथ व्रणनाडीनिदानमाह ।

यः शोफमाममिति पक्वमुपेक्षतेऽञ्जो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
स्थानानि पूर्वविहितानि ततः सपूयः ॥ १ ॥
तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु
नाडीवयद्वहति तेन मतातु नाडो ॥ २ ॥
दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशय
समूर्च्छितैरपि च शल्पनिमित्ततोऽन्या ॥ ३ ॥
तत्रानिलात्परुषस्त्रस्रमुखी सशूला
फेनानुविहमधिकं स्रवति क्षयासु ।
पित्ताच्च छट्ज्वरकरो परिदाहयुक्ता
पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहस्स चापि ॥ ४ ॥
त्रेया कफाच्चदुघनार्जुनपिच्छिलासा
स्तब्धा सकंडुररुजा रजनीग्रहदा ।
दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन
तिस्रो गति व्यतिकरप्रभवांस्तु विद्यात् ॥ ५ ॥
दाहज्वरश्वसनमूर्च्छन यक्ताशोपा
यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्
घोराभसुक्षयकरोमिव कालरात्रिम् ॥ ६ ॥
नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदोरितेषु
स्थानेषु शल्पमरिचेण गतिं करोति ।
सा फेनिल मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं
स्राव करोति सहसा सरुजश्च नित्यम् ॥ ७ ॥

नाडीत्रिदोषप्रभवा न सिध्येच्छोषाद्यतस्तः खलु यत्रसाध्याः ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्रानिलोत्थामुपनाद्यपूर्वमशेषतः पूयगतिं विदार्थ्य ।

फलैरपामार्गभवैः सुपिष्टैः ससैधवैः संपरिपूर्य्य बन्धेत् ।

प्रचालने वापि यदा त्रणस्य योग्यं महद्यत् खलु पञ्चमूलम् ॥

हिंसां हरिद्रां कटुकीं बघाञ्च गोजिह्विकाश्चापि सपञ्चमूलम्

संहृत्यतैलं विषचेद्वणस्य संशोधनं पूरणरोपणञ्च ॥ १० ॥

इति हिंसार्थं तैलम् ।

पित्तात्मिकां प्राशुपनाद्य धीमा तुत्कारिकाभिः सपयो घृताभिः

निपात्य शस्त्रं तिलनागदन्ती मञ्जिष्टकल्कैः परिपूरयेच्च ॥

प्रचालने वापि हरिद्रसोमनिम्बाः प्रयोज्याः कुशलेन नित्यम् ॥ ११ ॥

श्यामान्निभण्डीत्रिफलासु सिद्धं हरिद्रयातिल्वकहचकेण ।

घृतं सद्गन्धं त्रणतर्पणेन चन्द्याहतिं कोष्ठगतापि या स्यात् ॥ १२ ॥

इति श्यामाघृतम् ।

नाडीकफोत्थामुपनाद्य पूर्वं कुलित्यसिद्ध्यर्थकशर्तुविल्वैः ।

मृदीकृतानेकगतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारि ॥ १३ ॥

दद्याद्भण्णे निम्बतिलान्नि दन्तीसुराष्टजाः सैधवसंप्रयुक्ताः ।

प्रचालने वापि करञ्जनिम्बजात्यार्कपीलुः खरसाः प्रयोज्याः ॥ १४ ॥

स्वर्जिकासिन्धुदन्त्यग्निं रूपिका जलनीलिका ।

खरमन्त्ररिबीजेषु तैल गोमूत्रसाधितम् ॥

दुष्टत्रणप्रशमनं कफनाडीव्रणापहम् ॥ १५ ॥

इति स्वर्जिकार्थं तैलम् ।

सैधवाक्षमरिचज्वलनाख्यैः कारवेक्षरजनीहयसिद्धम् ।

तैलमेतदचिरेण निहन्त्याद् दूरगामपि कफानिलनाडीम् ॥ १६ ॥

इति सैधवाद्यं तैलम् ।

नाडीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य निर्व्यात्यशल्यं प्रविशोध्यमार्गम् ।

बन्धेद्वण चौद्रष्टतप्रमाटाहत्वा तिलाच्छोध्यचरोपयेच्च ॥ १७ ॥

कुम्भीकखर्जूरकपित्थबिल्ववनस्पतोनाच्च शलाटुवर्गं ।

कृत्वा कषाय विपचेत्तु तैलमवाप्य मुस्तं सरलं प्रियंगुम् ॥ १८ ॥

सोगन्धिक मोचरसाऽहिपुष्पलोध्राणि दत्वा खलु धातकी वा ।

एतेन शल्यप्रभवा हि नाडी रोहिद्वणो वा सुखमाशु चैव ॥ १९ ॥

इति कुम्भीकाद्य तैलम् ।

ऋक्षर्कदुग्धदावीणां वर्त्तिं कृत्वा प्रपूरयेत् ।

एष सर्वशरीरस्यां नाडीं हन्त्यात्ययोगराट् ॥ २० ॥

आरग्वधनिशाकालं चूर्णयेत् चौद्रसयुतम् ।

मूत्रे वर्त्तिर्व्रणे योज्या शोधिनी गतिनाशिनी ॥ २१ ॥

वर्त्तिकृतं माक्षिकसप्रयुक्तं नाडीघ्नमुक्तं लवणोत्तमं वा ।

दुष्टव्रणे यद्विहितं तु तैलं तत्सेव्यमानं गतिमाशु हन्ति ॥ २२ ॥

जात्यर्कं शम्याककरञ्जदन्तो सिन्धूत्य सौवर्चलयावसूकैः ।

वर्त्तिः कृता हन्यचिरेण नाडीं खुक्क्षीरपिष्टा सह चित्रकेण ।

विभीतकाम्नास्थिबटप्रवालहरेणुका शङ्खिनीबीजमित्रा ॥

बराहविट् सक्षममपोप्रदेया नाडीस्तु तैलेन विमिश्रयित्वा ॥ २३ ॥

मैपरोममपोतस्यां कटुतैलविषाचिताम् ।

नाडीव्रण चिरोद्भूत जयेत्तूलकसगमात् ॥ २४ ॥

इति मैपरोममपो ।

कर्परस्य रसेनैव कटुतैलं विषाचयेत् ।

सिन्दूरकल्कितं नाडिं दुष्टव्रणविसर्पनुत् ॥ २५ ॥

इति कर्पूराद्यं तैलम् ।

स्वर्जिकासैधवं दन्तो नीलीमूलं फलं तथा ।

मूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं तैलं नाडीव्रणापहम् ॥ २६ ॥

इति स्वर्जिकाद्यं तैलम् ।

सर्वे व्रणक्रमः कार्यो शोधनारोपणादिकः ।

गुग्गुलुत्रिफलाव्योषैः समांशैराज्ययोजितैः ॥

अक्षप्रमाणां गुटिकां खादेदेकामतन्द्रितः ॥ २७ ॥

नाडीं दुष्टव्रणं शूलं सुदावर्त्तं भगन्दरम् ।

गुल्मश्च गुदजान् हन्यात् पश्चिराद् पन्नगानिव ॥ २८ ॥

इति सप्ताङ्गगुग्गुलुः ।

याद्विव्रणीये विहितास्तु बर्त्यस्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विदध्यात् ॥ २९ ॥

कृशदुर्बलभीरुरां नाडीं भर्माश्रितामपि ।

चारसूत्रेण तां छिन्द्या अशस्त्रेण कदाचन ॥ ३० ॥

एषण्णागतिमन्विष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।

सूचीविदध्या ब्राह्मन्ते प्रोन्नाम्याशु विनिर्हरेत् ॥ ३१ ॥

सूत्रस्थान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ।

ततः चारबलं बोध्य सूत्रमन्यत्प्रवेशयेत् ॥ ३२ ॥

चाराक्त मतिमान् वैद्यो यावन्न छिद्यते गतिः ।

भगन्दरेष्येथ विधिः कार्यो वैद्येन जानता ॥ ३३ ॥

श्वर्षटादिषु चोत्क्षिप्य मूले सूत्रं निधापयेत् ।

सूचिभिर्यववक्त्राभि राचितं वा समन्ततः ॥

मूले सूत्रेण बध्नीया च्छिन्ने चोपचरेद्दणम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवङ्गसेने नाडीव्रणनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ५३ ॥

अथ भगन्दरनिदानमाह ।

गुदस्य द्वांगुले चेत्रे पार्श्वतः पिटिकातिष्ठत् ।

भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधोमतः ॥ १ ॥

कटीकपालनिस्तोद दाहकण्डूरुजादयः ।

भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे ॥ २ ॥

कषायरूचैरतिकोपितोऽनिलस्वपानदेशे पिटिकां करोति याम् ।

उपेक्षणात्पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नारुणकेन वाहिनी ॥ ३ ॥

तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां ब्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ ४ ॥

प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिटिकां गुदश्रिताम् ।

तदाशु पाकां हिमपूयवाहिनीं भगन्दरं चोद्गशिरोधरं वदेत् ॥ ५ ॥

कडूयनो घनस्त्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।

श्वेतावभासः कफजः परिस्त्रावी भगन्दरः ॥ ६ ॥

बहुवर्णरुजास्त्रावः पिटिका गोस्तनीपमाः ।

शम्बूकावर्तबन्नाडी शम्बूकावर्तको मतः ॥ ७ ॥

क्षताहतिः पायुगता विवर्द्धते ह्युपेक्षणात्पाकमिभिर्विदार्यते ।

प्रकुर्वते मार्गमनेकधामुखैर्ब्रणैस्तुन्मार्गिभगन्दरं वदेत् ॥ ८ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ।

तेष्वऽसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

बातमूत्रपुरीषाणि क्लमयः शुक्रमेव च ।

भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ १० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अथास्य पिंटिकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ।

शुद्धासप्तुतिसेकाद्ये यथा पाकं न गच्छति ॥ ११ ॥

वटपत्रे ऽष्टकाशुगुठी गुडूची सपुनर्नवाः ।

सुपिष्टः पिष्टिकाऽवस्थे लेपः शस्तो भगन्दरे ॥ १२ ॥

पिष्टिकानामपाकानां मघतर्पणपूर्वकम् ।

कर्मकुर्याद्दिहरेकांतं भिन्नानां वक्ष्यते क्रिया ॥ १३ ॥

एषणीपाटनचार बज्जिदाहादिकं क्रमम् ।

विधाय व्रणवत्कार्यं यथा दीपं यथा क्रमम् ॥ १४ ॥

पयः पिष्टैर्मिलैरान्य मधुकैश्च सुशीतलैः ।

भगन्दरे प्रशस्तोऽयं सरक्ते वेदनावति ॥ १५ ॥

सुमना वटपत्राणि गुडूचीविश्वमेपजम् ।

सैन्धवं तक्रपिष्टञ्च लेपावन्ति भगन्दरम् ॥ १६ ॥

त्रिहृत्तिलानन्तादन्तो मज्जिष्टा सह सर्पिषा ।

उत्सादन भयेदेत सैन्धवचौद्रसंयुतम् ॥ १७ ॥

खदिराम्बुरतो भूत्वा कपायं त्रेफलं पिबेत् ।

महिषाक्षविडङ्गानां भगन्दरविनाशनम् ॥ १८ ॥

जंबूकमांसमग्रीयात् प्रकारैर्व्यञ्जनादिभिः ।

अजार्णवर्जिमासेन सुच्यते सभगन्दरात् ॥ १९ ॥

न्यग्रोधादिगणो यश्च हित शोधनरोपणः ।

तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ॥ २० ॥

तिलाज्योतिष्मतीकुष्ठं लाङ्गलिगिरिकर्णिका ।

शताह्वात्रिहतादन्यः शोधनाय भगन्दरे ॥ २१ ॥

तिलाभयाकुष्ठमग्निपत्रं निशे बला लोध्रमगारधूमम् ।

भगन्दरे चाप्युपदशजे च दुष्टव्रणे शोधनरोपणाय ॥ २२ ॥

क्षुद्रार्कदुग्धदावीभिर्वर्त्तिं कृत्वा विचक्षणः ।

भगन्दरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्ता प्रयत्नतः ॥

एषा सर्वशरीरस्थां नाड्यो हन्ति न सशयः ॥ २३ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थिप्रलेपनम् ।
 भगन्दरं निहन्त्याश्च दुष्टव्रणहरं परम् ॥ २४ ॥
 कुष्ठं त्रिवृत्तिलादन्ती मागध्यः सैधवं मधु ।
 रजनीत्रिफलातुल्यं हितं स्याद्गणशोधनम् ॥ २५ ॥
 रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्टानिम्बपल्लवाः ।
 त्रिवृत्तेजोवती दन्ती कल्को नाडीव्रणोपहृः ॥ २६ ॥
 ज्योतिष्मती लाङ्गली च श्यामादन्तीत्रिवृत्तिला ।
 कुष्ठं यताद्वागोलोमी मूर्वाशोधनमिष्यते ॥ २७ ॥
 मधुतैलयुता विडंग त्रिफलामागधिकाकणाय लीढाः ।
 कुष्ठभगन्दरश्चत नाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥
 चित्रकाकीं त्रिवृत्पाठे मलयूह्यमारकीं ।
 सुधां वचां लाङ्गलकीं हरितालं सुवर्चलम् ॥ २९ ॥
 ज्योतिष्मतीश्च संहृत्यतैलं धीरो विपाचयेत् ।
 एतद्विष्यन्दनं नाम तैलं दद्याद्भगन्दरे ।
 शोधनं रोपणञ्चैव सलवर्णकरणं तथा ॥ ३० ॥

इति विष्यन्दनतैलम् ।

निशार्कचीरसिन्धूत्य पुराऽश्वहरवत्सकैः ।
 सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं भगन्दरहरं परम् ॥ ३१ ॥

इति निशाद्य तैलम् ।

करवीरनिशादन्ती लाङ्गलीलवणाग्निभिः ।
 मातुलुङ्गकवत्साक्षैः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ ३२ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

त्रिफलापुरकृष्णानां विषञ्चैकांशयोजिता ।

गुटिकाशोथगुल्माशी भगन्दरवतां हिता ॥ ३३ ॥

इति नवकार्षिको गुग्गुलुः ।

नाद्यन्तरे व्रणः कुर्याद्भिषक् तु शतपोनके ।

ततस्तेष्ववरुद्धेषु शेषानाङ्गीरुपाचरेत् ॥ ३४ ॥

व्याधौ तत्र बहुछिद्रे भिषजा तु विजानता ।

अर्धलाङ्गलिकः छेदः कार्यो लाङ्गलिकोऽपि च ॥ ३५ ॥

सर्वतो भद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ।

हाम्यां समाभ्यां पार्श्वाम्भ्यां छेदो लाङ्गलिको मतः ॥ ३६ ॥

ऋक्षमेकतरं यत्तु सोऽर्धलाङ्गलिकः स्मृतः ।

सेवनीं वर्जयित्वा तु चतुर्धादारिते गुदे ॥ ३७ ॥

सर्वतो भद्रकं छेद माहुः छेदविदो जनाः ।

पार्श्वदागतशस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ॥ ३८ ॥

सर्वानास्त्रावमार्गांस्तु दहेद्देव्यस्तथाग्निना ।

अथोद्ग्रीवमपिण्या कृत्वा चारं निपातयेत् ॥

पूतिमांसव्यपोहार्थं मग्निरत्र न पूजितः ॥ ३९ ॥

उत्कृत्याऽऽस्त्रावमार्गान्तु परिस्त्रारिणि बुद्धिमान् ।

क्षीरेणऽऽस्त्रावितगतिं दहेद्भुतवह्निन वा ॥ ४० ॥

गतिमन्विष्यशस्त्रेण कृत्वात् खर्जूरपत्रकम् ।

चन्द्रार्धचन्द्रवक्त्रञ्च सूचीमुखमवांशुखम् ॥

कृत्वाग्निना दहेत्सम्यगेवं क्षारिण वा पुनः ॥ ४१ ॥

वेपान्तु शस्त्रपतना द्वेदना ह्यतिजायते ।

तत्राशु तैलीनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ॥ ४२ ॥

आगन्तुजे भिषङ्गाङ्गीं शस्त्रेणोत्कृत्य यत्नतः ।

यवोष्टेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया ॥ ४३ ॥

दहेद्यथोक्तं मतिमांस्तं व्रणं सुममाहितः ॥ ४४ ॥

व्यायामं मैथुनं युद्धं घृष्टयानं गुरुणि च ।

संयत्नं परिहरे दुष्करद्वेषो नरः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवङ्गसेने भगन्दरनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ५४ ॥

—०—

अथोपदंशनिदानमाह ।

हस्ताभिघाताश्लेष्मदन्तघातादधावनाद्रत्युपसेवनाच्च ।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिशोः पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः ॥ १ ॥

सतोदमेदस्फुरणैः सक्तर्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशम् ।

पीतैर्वहुक्तैर्दयुतैः सदाहैः पित्तेन रक्तात्पिशितावभासैः ॥ २ ॥

सकण्डरैः शोथयुतैर्महद्भिः युक्तेर्वनेः स्त्रावयुतैः कफेन ।

नानाविधस्त्रावरुजोपपन्न मसाध्यमाहुस्त्रिमलीपदंशम् ॥ ३ ॥

प्रशीर्णमास कृमिभिः प्रजम्ब सुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च ॥ ४ ॥

संजातमात्रेण करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।

कालेन शोथः कृमिदाहपाकैः प्रशीणशिशोन्नियते सतेन ॥ ५ ॥

—०—

अथ लिङ्गार्शमाह ।

अकुरेरिवसद्भातै रूपर्युपरिसंस्थितैः ।

क्रमेण जायते वर्त्ति स्ताम्बचूडशिखोपमाः ॥ ६ ॥

कोपस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगतापि वा ।

लिङ्गवर्त्तिरितिख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ।

सवेदनरपिच्छला च दुष्चिकित्स्यान्विदोषजा ॥ ७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

उपदंशेषु साध्येषु स्निग्धस्त्रिबलस्य देहिनः ।

मेढ्रमध्ये गिरां बिध्ये त्पातयेद्वा जलौकसः ॥ ८ ॥

हरेदुभयतथापि दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।

सद्योनिर्हृतदोषस्य रुक्शोद्यावुपशाम्यतः ॥ ९ ॥

यदि वा दुर्वलो जन्तुर्न च ग्रामविरेचनः ।

निरुहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमूर्च्छितान् ।

पाकोरक्ष्यः प्रयत्नेन शिग्रचयकरो हि सः ॥ १० ॥

प्रपौण्डरीकयष्टाद्वा सरलागुरुदारुभिः ।

सरास्त्राकुष्ठपृथ्वीकैर्वातिके लैपसेचने ॥ १२ ॥

निचुलैरण्डबीजानि यवगोधूमशक्तवः ।

एतैश्च वातजं मिग्धैः सुखोष्णं संप्रलेपयेत् ॥ १२ ॥

पद्मोत्पलमृणालैश्च ससर्जार्जुनवेतसैः ।

सर्पिः स्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥ १३ ॥

सेचयेच्च घृतक्षीर शर्करैश्च मधूदकैः ।

अथवापि सुशीतेन कषायेन वटादिना ॥ १४ ॥

^१शालाजक^२कर्णाश्वकर्ण धवस्वग्भिः कफोत्थितम् ।

सुरापिष्टाभिरुण्याभिस्तैलाभिः प्रलेपयेत् ॥ १५ ॥

भारम्बधादिक्वाथेन परिपेकश्च दापयेत् ॥ १६ ॥

निम्बार्जुनाश्वत्थकदम्बशाला जम्बूवटोदुम्बरवेतसैश्च ।

प्रक्षालनालेपघृतानि कुर्याच्चूर्णं च पित्तास्रभवोपदंशे ॥ १७ ॥

त्वचोदारुहरिद्रायाः शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।

लाचागोमयनिर्थासं तैलं चौद्रं हृतं पयः ॥ १८ ॥

एभिस्तु पिष्टैस्तुल्यांश्चैव रूपदंशं प्रलेपयेत् ।

व्रणाय तेन शास्यन्ति श्वयधुर्दाह एव च ॥ १९ ॥

उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियाम् ।

तयोरेव च या योग्या वीक्ष्यदोषवलाबलम् ॥ २० ॥

शस्त्रेणोपचरेच्चापि पाकमागतमाशु च ।

तमपोद्घमयो सर्पिः चौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ॥ २१ ॥

वटप्ररोहार्जुनजम्बु पथ्यालीघ्नं हरिद्रा च हितः प्रलेपः ।

सर्वापदंशेष्ववरोहणार्थं चूर्णञ्च कार्यं विमलाञ्जनम् ॥ २२ ॥

त्रिफलायाः कपायेण मृद्गराजरमेन च ।

व्रणप्रक्षालणं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ २३ ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरातकाश्च पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा सर्वापदंशापहरः प्रयोगः ॥ २४ ॥

नीलोत्पलानि कुमुदं पद्मसौगन्धिकानि च ।

उपदंशेषु चूर्णानि प्रदेह्येयं प्रशस्यते ॥ २५ ॥

बन्धूकदलचूर्णेन दाडिमत्वग्रजोऽथवा ।

गुण्डनं तद्गते शस्त्रं लेपः पूगफलेन वा ॥ २६ ॥

सौराष्ट्रीगैरिकं तुल्यं पुष्पं काशीश सैन्धवम् ।

लीघ्नं रसाञ्जनं वापि हरितालं मनःशिलाम् ॥ २७ ॥

हरेणुकेले च तथा समांशान्यपि चूर्णयेत् ।

तच्चूर्णं चौद्रसंयुक्तं सुपदंशेषु योजितम् ॥ २८ ॥

गुन्द्रां दग्धाकृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।

उपदंशविसर्पणा मेतद्वानिकरं परम् ॥ २९ ॥

दहेत्कटाहे त्रिफलां तां मपीं मधुसैन्धवम् ।

उपदंशे प्रलेपोऽयं सद्योरोपयतिव्रणम् ॥ ३० ॥

तिरीटाञ्चनवज्वाच्च कीविदारभकेशरैः ।

लेपनं पुरुषव्याधौ जलपिष्टैः प्रशस्यते ॥ ३१ ॥

रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्या वा समन्वितम् ।

सचौद्रं लेपनं जोज्घं सर्वानङ्गदापहम् ॥ ३२ ॥

भाङ्गीसम्भवशिखरिज मूलं भद्रत्रियं च सपिष्टम् ।

मनःशिलाञ्च मधुना शमयत्युपदंशमचिरेण ॥ ३३ ॥

जलधौतं ग्रयन्ने न निङ्गोत्यमवचूर्णयेत् ।

रोगं कासीसचूर्णेन पुरुषः सुखवाञ्छया ॥ ३४ ॥

करवीरस्य मूलेन परियिष्टेन वारिणा ।

असाध्यापि ब्रजत्वस्तं लिङ्गोत्थारुक् प्रलेपनात् ॥ ३५ ॥

करञ्जनिम्बासनशालजम्बूवटादिभिः कल्ककपायसिद्धम् ।

सर्पिर्निहन्त्यादुपदशदोषं सदाहपाकानुतिपाकयुक्तम् ॥ ३६ ॥

इति करञ्जाद्यं घृतम् ।

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोलकरञ्जधात्रीखदिरासनानाम् ।

सतीयकल्कैर्घृतमाशु पक्वं सर्वोपदशापहर प्रदिष्टम् ॥ ३७ ॥

इति भूनिम्बाद्यं घृतम् ।

घृतानि यानि वक्ष्यामि कुष्टे नाडौ ब्रणे ब्रणे ।

उपदशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ ३८ ॥

आगारधूमोरजनी सुराकिट्टञ्च तैस्त्रिभिः ।

यथोत्तरैः यचेत्तैलं कण्डूशोथरुजापहम् ॥ ३९ ॥

• शोधन रोपणञ्चैव उपदशहर परम् ॥ ४० ॥

इत्यागारधूमाद्यं तैलम् ।

गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।

एतत्सर्वोपदशेषु त्र्यष्टं रोपणमिष्यते ॥ ४१ ॥

इति गोजीतैलम् ।

जंबूवेतसपत्राणि घात्रीपत्रं तथैव च ।
 नक्तमालस्य पत्राणि तद्वत्पद्मोत्पलानि च ॥ ४२ ॥
 बला चातिबलाम्बास्थि मधुकञ्च प्रियङ्गवः ।
 लाक्षाकालीयकं लोध्रं चन्दनं त्रिवृताद्वया ॥ ४३ ॥
 एतान्ये कीकृतान्येव वक्षस्मूत्रेण पेपयेत् ।
 अक्षमात्रयुतैर्द्रव्यै स्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ४४ ॥
 सर्वव्रणहरं तैल मेतत्सिद्धं प्रयोजितम् ।
 उपदंशहरं चैष्टं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४५ ॥

इति जम्बूवाद्यं तैलम् ।

यस्य लिङ्गस्य मांसन्तु शीर्यते सुष्कशेषतः ।
 तिलकोशातकीलम्बा बीजनागरसाधितम् ॥ ४६ ॥
 तैलं हन्यचिराद् घोषं व्रणदुष्टमनेकधा ।
 इति कोशातकीतैलम् ।

सेवेन्नित्यं यवान्नञ्च पानीयं कौपमेव च ।
 अर्गसां क्षिन्नदग्धानां क्रियाकार्योपदशवत् ॥ ४८ ॥

—०—

अथ लिङ्गार्शचिकित्सामाह ।

स्वर्जिकातुल्यशैलेयं सरलं सरसान्ननम् ।
 मनःशिलाले च समं चूर्णमांसाङ्कुरापहः ॥ ४९ ॥
 इति वङ्गसेन उपदंशनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ५५ ॥

—०—

अथ शूकदोषनिदानमाह ।
 अक्रमाच्छेफसोर्द्विं योऽभिवाञ्छतिमूढधीः ।

व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥
 गौरसर्पपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका ।
 पिटिकाश्लेषवाताभ्यां ज्ञेया सर्पपिका बुधैः ॥ २ ॥
 कठिनाविपमैर्भुग्नै र्वायुनाष्टोलिका भवेत् ।
 शूकैर्यत्पूरितं शब्दं ग्रन्थितं नामतत्कफात् ॥ ३ ॥
 कुम्भिकारक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाशुभा ।
 पलजोऽलचणैर्युक्ता मलजीं प्रवितर्कयेत् ॥ ५ ॥
 मृदितं पीडितं यत्तु संख्यं वायुकोपतः ।
 पाणिभ्यां भृशसंमूढं समूढपिटिका भवेत् ॥ ६ ॥
 दीर्घावह्वराश्च पिटिका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।
 सोऽवमन्यः कफासृग्मरां वेदनारोमहर्षकत् ॥ ७ ॥
 पिटिकाभिश्चिताया तु पित्तशोणितसम्भवा ।
 पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ८ ॥
 स्पर्शहानिन्तु जनये च्छोणितं शूकदूषितम् ॥ ९ ॥
 सुहृमायोपमारक्ता रक्तपित्तोद्भवात्तु या ।
 व्याधिरपोत्तमानास शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥ १० ॥
 छिद्रैरण्मुखैर्निर्द्भूतं चितं यस्य समंततः ।
 वातशोणितजी व्याधिः सज्जेयः शतपोनकः ॥ ११ ॥
 वातपित्तकृती ज्ञेयः स्वकृपाको ज्वरदाहकत् ॥ १२ ॥
 कृण्वैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिटिकाभिर्निपीडितम् ।
 यस्य वन्तिरुजयोया ज्ञेयं तच्छोणितार्दुदम् ॥ १३ ॥
 मांसदोषेण जानीया दर्बुदं मांससम्भवम् ।
 शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।
 विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १४ ॥
 विन्धिं सन्निपाते यद्योक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ १५ ॥

कृष्णानि चित्वाण्यथवा शूकानि सविषाणि वा ।
 पाचितानि पचन्त्याशु मेद्रं निरवशेषतः ॥ १६ ॥
 कालानि भूत्वामांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
 सन्निपातसमुत्थांस्तु तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ १७ ॥
 तत्रमांसार्बुदं यच्च मांसपाकययः स्मृतः ।
 विद्रधिद्य न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

शूकदोषेषु सर्वेषु विपत्तीं कारयेत्क्रियाम् ।
 विरेचनं प्रयुज्जीत शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १९ ॥
 जलौकाभिहरेद्रक्तं मेद्रे वा व्यधयेच्छिरांम् ।
 गुग्गुलुं पाययेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम् ।
 ज्वीरेण लेपसेकांश्च शीतानिव च कारयेत् ॥ २० ॥
 सर्पपीं लिखितां सूक्ष्मैः कपायैर्यचूर्णयेत् ।
 तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद्भणरोपणम् ॥ २१ ॥
 क्रियेयमवमन्येऽपि रक्तं स्त्राव्यं तथोभयोः ।
 अष्टौलायां सृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ॥ २२ ॥
 कुम्भिकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे ।
 तिन्दुकचिफलालोघ्र लेपस्तैलस्य रोपणम् ॥ २३ ॥
 अलज्यां हृतरक्ताया मयमेव क्रियाक्रमः ॥ २४ ॥
 स्नेदयेद् ग्रन्थितं शश्च चाङ्गोस्नेदेन बुद्धिमान् ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥ २५ ॥
 उत्तमाख्यान्तु पिटिकां संक्षिद्य बडिशोद्धृताम् ।
 कल्केयूर्णं कपायाणां चौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ॥ २६ ॥

क्रमः पित्तविसर्पिकः पुष्करोमूढयोर्हितः ॥ २० ॥

त्वक्पाके स्पर्शहान्याञ्च सेचयेन्मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैद्योपनाहयेत् ॥ २८ ॥

रसक्रियाविधातव्या लिखिताशतपोनके ।

पृथक्पृथ्वादिसिद्धञ्च तैलं देयमनन्तरम् ॥ २९ ॥

रक्तविद्रधिवश्चापि क्रियाशोणितजेऽर्बुदे ।

कपायकल्कसर्पीं पि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ।

शोधने रोयणे चैव वीक्ष्यवीक्ष्यावचारयेत् ॥ ३० ॥

क्षीरेण लेपसेकाञ्च शीतेनैव च कारयेत् ।

पूयते च यथा चाशु नैतिपाकं यथा ध्वजम् ॥ ३१ ॥

अर्बुदे मांसपाके च विद्रधी तिलकालके ।

प्रत्याख्यायप्रकुर्वीत भिषक्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ३२ ॥

—०—

॥ दार्वीसुरसयध्याह्नैः गर्हधूमनिशायुतैः ।

तैलमभ्यञ्जने पाने मेद्रे रोगं विनाशयेत् ॥ ३३ ॥

इति दार्वीतैलम् ।

गुञ्जाभक्षमपीवाथ हरितालं मनःशिला ।

दार्वीहरिद्रामधुकं घृतक्षौद्रसमायुतम् ।

प्रलेपार्थं प्रयुञ्जीत विशुद्धघ्नणरोपणम् ॥ ३४ ॥

रसाञ्जनं साहचर्यमेतदेव प्रलेपमात्रेण नयेत्प्रशान्तिम् ।

संपूतिपूयघ्नणशोथकण्डूशूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम् ॥ ३५ ॥

इति वङ्गसेने शूकदोषनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ५६ ॥

—०—

अथ कुट्टनिदानमाह ।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
 भजतामागतां कृदिं वेगांयान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥
 व्यायाममतिसन्ताप मतिभुक्त्वानिपेविणाम् ।
 शीतोष्णलङ्घनाहारान् भजतामक्रमेण तु ॥ २ ॥
 घर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीतांशुसेविनाम् ।
 अजीर्णाध्यसनानाञ्च पञ्चकर्मपचारिणाम् ॥ ३ ॥
 नयान्नदधिमत्स्यादि लवणान्ननिपेविणाम् ।
 मापमूलकपिष्टान्न तिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥ ४ ॥
 व्यवायं चाप्यजीर्णैश्च निद्रां वा भजतां दिवा ।
 विप्रान् गुरुन्धर्षयतां पापकर्म च कुर्वताम् ॥ ५ ॥
 वातादयस्त्रयो दुष्टा स्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
 दूषयन्ति सकुट्टानां ममको द्रव्यसंयहः ॥ ६ ॥
 अतः कुट्टानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ॥ ७ ॥
 तिलतैलकुलित्यांश्च बल्मीकलिङ्गमेव च ।
 माद्विषं दधिवृन्ताकं सप्तैते कुट्टहेतवः ॥ ८ ॥
 कुट्टानि सप्तधादोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।
 सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदोयोऽधिकत्वतः ॥ ९ ॥
 अतिश्लेष्णखरस्पर्शं स्वेदास्वेदविवर्णता ।
 दाहः कंडूस्त्वचिस्त्राप स्तोदः कीठोवतिः श्मः ॥ १० ॥
 ग्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
 रुढानामपिरुक्षत्वं निमित्तेऽल्येऽपि कोपनम् ।
 रोमहर्षोऽसृजः काष्ण्यं कुट्टलक्षणमग्रजम् ॥ ११ ॥
 कण्यारुणकपालामं यद्द्रव्यं परुषं तनु ।

कपालं तोदबहुलं तत्कुष्टं विषमं स्मृतम् ॥ १२ ॥

रुग्दाहरागकंडूभिः परीतं रोमपिच्छरम् ।

उदुम्बरफलाभासं कुष्टमौदुम्बरं वदेत् ॥ १३ ॥

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।

क्षच्छमन्योऽन्यसंयुक्तं कुष्टं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥

कर्काशं रक्तपर्यन्तं मन्तःश्यावं सवेदनम् ।

यदक्षजिह्वासंकाशं मृच्छजिह्वं तदुच्यते ॥ १५ ॥

सखेतरक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।

सोत्सेधश्च सरागश्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ १६ ॥

श्वेतं ताम्रञ्च तनुयं द्रजोष्टं विमुच्यति ।

प्रायश्चौरसि तंस्त्रिधा मलावुकुसुमोपमम् ॥ १७ ॥

यत्काकण्टिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम् ।

त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्टं काकणं नैवमिध्यति ॥ १८ ॥

अस्वेदनं महायास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।

तदेव कुष्टं चर्माख्यं बहुलं हस्तिचर्मावत् ॥ १९ ॥

श्यावङ्गिणं खरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।

वैपादिकं पाणिपादं स्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥ २० ॥

कंडूमज्जिः सरागैश्च गण्डैरलसकश्चितम् ।

सर्कडूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ २१ ॥

रक्तं मशूलं कंडूमत् सस्फोटं दलयत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शाऽसहं मुच्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्माबद्धाः पिटिकाः स्राववत्यः

पामेत्युक्ताः कंडूमत्यः सदाहाः ।

सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेत्ता

अथ पाण्ड्योः कच्छुदुग्धास्त्रिजोश्च ॥ २३ ॥

स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः सुस्तनुत्वचः ।
 रक्तं श्यावं सदाहार्तिः शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ २४ ॥
 सकण्डूपिटिकाश्यावा बहुस्रावाविचर्चिका ॥ २५ ॥
 खरं श्यावारुणं रुचं वातकुष्ठं सवेदनम् ।
 पित्तात् प्रकुपितं दाह रागस्रावान्वितं मतम् ॥ २६ ॥
 कफात् क्लेदिघनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम् ।
 विलिङ्गं चन्द्रेण कुष्ठं विलिङ्गं साविपातिकम् ॥ २७ ॥

—•—

अथ धातुगतकुष्ठलक्षणान्याह ।

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौच्यञ्च जायते ।
 त्वक्पाको रोमहर्षय स्नेदम्यातिप्रवर्त्तनम् ॥ २८ ॥
 कण्डूविप्लवकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥ २९ ॥
 दीर्गम्यं सर्वदेहेऽस्मिन् प्रयोऽतिक्रमयस्तथा ।
 गात्राणां भेदनं वापि कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ ३० ॥
 कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संभेदः क्षतसर्पणम् ।
 भेदः स्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ ३१ ॥
 नासाभङ्गोऽक्षिरागंश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः ।
 स्त्रोपघातश्च भवेदस्थिमज्जासमाश्रिते ॥ ३२ ॥
 दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
 यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तच्चापि कुष्ठितम् ॥ ३३ ॥
 सार्धं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत् ।
 भेदसिद्ध्यजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३४ ॥
 कृमिच्छेदाहमन्दाग्नि संयुक्तं यच्चिदीपजम् ।
 प्रभिन्नं प्रसृताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ ३५ ॥
 वातेन कुष्ठं कोपालं पित्तेनोदुम्बरं कफात् ।
 मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ॥ ३६ ॥
 चर्मककुष्ठं किटभं सिन्ध्याऽलसविपादिकाः ।
 वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्द्रुशतारुणी ॥ ३७ ॥
 पुण्डरीकं सविस्फोटं पामाचर्मदलं तथा ।
 सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं त्रिकं दद्रुसकाकणम् ॥
 पुण्डरीकर्क्षजिह्वं च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ ३८ ॥

—०—

अथ श्वित्रलक्षणमाह ।

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत् ।
 निर्दिष्टमपरिस्त्वावं त्रिधातूद्भवसंशयम् ॥ ३९ ॥
 वाताद्द्रुक्षारुणं पित्तात्तान्त्रं कमलपत्रवत् ।
 सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छेते घनं गुरु ॥ ४० ॥
 सकांडूरं क्रामाद्रक्तमांसमिदं च, चादिशेत् ।
 वर्णैर्नैवेद्वगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४१ ॥
 अशुक्लरोमा बहुलमसंश्लिष्टमथो नवम् ।
 अग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्णमतीत्यथा ॥ ४२ ॥
 गुह्यपाणितलौष्टेषु जातमग्न्याचिरन्तनम् ।
 बर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धमिच्छता ॥ ४३ ॥
 प्रसङ्गाद्वातसंस्पर्शा त्रि,श्वासात्तदहं भोजनात् ।
 एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमात्यानुलेपनात् ॥ ४४ ॥
 कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव ।
 औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥ ४५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुटेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षी रक्तस्य विरेचनं चाद्यम् ॥ ४६ ॥

घृतं महानीलमुशन्ति वाते पित्ते महातिक्तकमेव तदुन्नाः ।

तैलन्तु शैरोपसुशन्ति कुट्टे श्लेष्मात्मकेऽभ्यञ्जनपानयोगे ॥ ४७ ॥

प्रच्छन्नैर्वा जलोकाभिः गृह्णालाबुशिराव्यधैः ।

क्षिब्धस्य मोक्षयेत् कुट्टे दुष्टरक्तं पुनः पुनः ॥ ४८ ॥

सुतरक्ते हृते दोषे स्नेहैः संशमितेऽनिले ।

रसायनानि प्राश्याथ प्रशास्ताः कुष्टिनामस्तः ॥ ४९ ॥

वचाबासापटोलानि निम्बस्य फलिनीत्वचः ।

कपायो मधुना पीतः वान्तकृन्मदनावितः ॥ ५० ॥

इति पञ्चकपायः ।

विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृहन्तीफलचिकैः ॥ ५१ ॥

ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्जयन्ते निर्गतास्त्रदोषाणाम् ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥ ५२ ॥

पथ्या करञ्जसिद्धार्थं निशाबलगु ससैन्धवैः ।

विडङ्गसहितैः पिष्टैः लेपो भूत्वेण कुष्टजित् ॥ ५३ ॥

एलाकुष्टविडङ्गानि शताह्वा चित्रको यवा ।

दन्तीरसाञ्जनञ्चैर्मिलेपः कुष्टविनाशनः ॥ ५४ ॥

मन्मथिलाले भरिचानि तैल मार्कं पथः कुष्टहरः प्रदेहः ।

करञ्जबीजैडगजः सकुष्ठो गोमूत्रपिष्टश्च वरः प्रदेहः ॥ ५५ ॥

धात्रीस्रुहीसर्जरसचक्रमर्दतुषोदकैः ।

कच्छुदद्वंद्वहरो लेपः कंडूत्वग्देपनाशनः ॥ ५६ ॥

शृङ्गाटककर्कटीमूलं हविषा ब्रह्मचारिणा ।

निपीतं शमयत्वांश्च दहुरोगमसंशयम् ॥ ५० ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरंगुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमात्र्याः ।

तैलितमात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्धर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५१ ॥

एङ्गजकुष्ठसैन्धव सौवीरसर्पपैः क्षमिष्यैश्च ।

क्षमिसिद्धदद्रुमण्डल कुष्ठानां नाशनी लेपः ॥ ५२ ॥

त्रिफलासुस्तकं पिण्डी दार्वीशम्याकबक्षकाः ।

सिद्धार्थं कुष्ठतुच्चैभिः स्नानपानप्रलेपनम् ॥ ५३ ॥

कासमर्दकमूलानि सौवीरेण तु पेपयेत् ।

किटिभसिद्धदद्रूणि जयेदेतप्रलेपनात् ॥ ५४ ॥

बीजानि वा मूलकसर्पपाणां साक्षारजन्यौ प्रपुनाटबीजम् ।

श्रीवेष्टकव्योषविडङ्गकुष्ठं पिष्ट्वा च मूत्रेण सुलेपनं स्यात् ॥

दद्रूणि सिद्धान् किटिभानि पामां कपालकुष्ठं विषमं च हन्यात् ॥ ५५ ॥

भारग्वधस्य चाणि चारणालेन लेपयेत् ।

दद्रुकिटिभकुष्ठानि हन्ति सिद्धानमेव च ॥ ५६ ॥

प्रपुनाटस्य बीजानि धात्री सर्जरसच्छुद्धौ ।

सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्धर्तनं परम् ॥ ५७ ॥

क्षुद्या रसः सालतरोस्तुपेण सचक्रमर्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।

पानीयभक्तेन तदम्बुपिष्टो लेपः क्षतोदद्रुमृगेन्द्रसिंहः ॥ ५८ ॥

चक्रमर्दकबीजञ्च मूलकांबुप्रपेषितम् ।

दद्रुघ्नं लेपनं कुर्यात् च्छिग्रूमूलत्वचोऽथ वा ॥ ५९ ॥

चक्रमर्दकबीजानि जीरकञ्च समांसकम् ।

स्तोत्रं सुदर्शनमूलं दद्रुकुष्ठविनाशनम् ॥ ६० ॥

दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्दं कुठेरकाः काञ्चिकतक्रपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं दद्रुञ्च कङ्कञ्च विनाशयन्ति ॥ ६१ ॥

लणकपत्रमपि दारुणं दद्रुरोगञ्च प्रघर्षयोगेन ।

प्रशमयति तान्विचित्रं प्रागेन्द्री भवं यदि गृहितम् ॥ ६८ ॥

समूलपत्रस्तम्भस्य दणकस्य तु घर्षणात् ।

भक्षणाद्वापि शान्मन्ति दद्रुसिध्मविचर्चिकाः ॥ ७० ॥

शिखिरिरसेन तु पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्म ।

क्षारेण वा फदल्या रजनीं मित्रेण नाशयति ॥ ७१ ॥

कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपाः सदुरालभाः ।

एतत् केशरपट्कं निहन्ति चिरकालजं सिध्म ॥ ७२ ॥

इति केशरपट्कम् ।

गन्धपापाणमित्रेण यवक्षारेण लेपितम् ।

सिध्मनाशमुपैत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥ ७३ ॥

कासमर्दकबीजानि मूलकानां तथैव च ।

गन्धपापाणमित्राणि सिध्मानां परमौषधम् ॥ ७४ ॥

बीजं मूलकजं निम्ब पद्माणि सितसर्षपाः ।

गृहधूमश्च सपेय जलेनाङ्गं प्रलेपयेत् ॥ ७५ ॥

उद्धृत्य नवनीतेन क्षालयेदुष्णवारिणा ।

त्र्यङ्गुदनेन सिध्मानि शान्मन्त्याशु शरीरिणाम् ॥ ७६ ॥

लाक्षाग्रीवैष्टकं कुष्ठं हरिद्रे गौरसर्षपाः ।

व्योषं मूलकबीजानि प्रपुन्नाटफलानि ॥ ७७ ॥

एतान्यस्त्रप्रपिष्टानि कुष्ठेपूद्वर्त्तनं परम् ।

सिध्मानां किटिभानाञ्च दद्रूणाञ्च विशेषतः ॥ ७८ ॥

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिस्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैल मभ्यङ्गात्सिध्मनाशनम् ॥ ७९ ॥

प्रपुन्नाटार्कदुग्धाग्नि दन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

गृहधूमनिशायुग्म सिंहीफलयुतैः समैः ॥

लेपः समस्तकुष्ठघ्नः समिवैवर्ष्यनाशनः ॥ ८० ॥

प्रलेपोद्वर्त्तनस्नान पानभोजनकर्मसु ।
 शीलितं खादिरं वारि सर्वं त्वग्दोषनाशनम् ॥ ८१ ॥
 दध्यमानाक्षुप्तं कुम्भे समूलखदिराद्रसम् ।
 साज्यधात्रीरसचौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ॥ ८२ ॥
 निम्बपत्रशतं पिष्ट्वा निम्बामलकमेव च ॥ ८३ ॥
 खेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जौ त्वचो दार्ढ्याः ।
 सुमनः प्रबालयुक्तो लोपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ८४ ॥
 गुडूचीत्रिफलादार्वी क्षाथो भूत्रोष्णवारिभिः ।
 त्वग्दोषव्रणशोथघ्नः पीतो मासश्च गुग्गुलुः ॥ ८५ ॥

—०—

खदिरत्रिफलानिम्ब पटोलामृतवासकैः ।
 अष्टकोऽयं जयेत् कुष्ठं कण्डूविस्फोटकानि च ॥ ८६ ॥
 विसर्पपामाकिटिभ शीतपित्तमक्षुरिकाः ॥
 इति खदिराष्टकम् ।

त्रिफलानिम्बपटोलं मञ्जिष्टारोहिणीवचारजनी ।
 एष कपायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ॥ ८७ ॥
 इति नवकपायः ।

निम्बैरण्डदुरालभाऽर्भकवधामूर्वाहरिद्रादयः ।
 चायन्तीत्रिफला पटोलदहनद्रे कामृता भार्गभिः ॥
 काकोदुम्बरिकाकरञ्जखदिरैः शाखोटसप्तच्छदैः ।
 व्याघ्रीसिंहिशिरीष वेतसकणाभूनिम्बशक्राद्वयैः ॥ ८८ ॥
 प्राप्नुवाटकवाकुची कुशजटामातङ्गकण्ठानलैः ।
 पाठापर्पटकेन्द्रवारुणी वृषादन्ती त्रिवृच्चन्दनैः ॥

मञ्जिष्ठाऽऽमययासबासकटुकाराजदुमग्रन्यिकैः ।

तुल्यांशैः सुरभीजलेन पिबतां सिद्धं कपायं नृणाम् ॥ ८८ ॥

कडूदुम्बरपुण्डरीकलसकाः कुष्ठामयाः पापजाः ।

नश्यन्ति द्रुतमेव दारुणतराः प्रोद्धूयमानाऽनल ॥

छालादग्धप्रतप्तकाञ्चनसमान्यद्धानि राजन्ति च ।

काथोऽयं सुनिभिर्दया सुनिपुणैरुक्तो नृणां हेतवे ॥ ८९ ॥

इति निम्बादि महाकपायः ।

मञ्जिष्टारिष्टभासात्रिफलदहनकं द्वे हरिद्रे गुडूची ।

भूनिम्बो रक्तसारं खदिरकटुकावाकुची व्याधिघातः ॥

मूर्वादन्तीविशालाक्षमिरिपुजटिलात्रायमाणाः सपाठाः ।

श्यामाऽनन्ता पटोलाः समरिचमगधाः साधितोऽयं कपायः ॥ ९० ॥

पीतो हन्त्यात्मस्तान् सकलतनुगतान् रक्तजान्वैविकारान् ।

काण्डूविस्फोटकादीनलसकिटभकं खिन्नपामादिदोषान् ॥ ९१ ॥

इति मञ्जिष्ठादि महाकपायः ।

श्यामान्मृता खदिरसारशिरीषशियु

शैलेय सर्जसुरसासुरसिन्धुवारैः ।

श्लोनाकरज्जकारिकर्णं वचाविशाला

भस्मातवेतसबराष्ट्रपक्षपर्णैः ॥ ९२ ॥

काकादनीफलककेरुककण्टकारी

काण्डूकरीकुटजकेशरकर्णिकारैः ।

कर्कोटकार्ककरमर्दकदम्बनिम्ब

जवूनिशातिनिसकेशरशारिवामिः ॥ ९३ ॥

गोधोपलानलशिलाजतुकुन्दराजी

राजीवकेशरशठीप्रपुन्नाटचूर्णम् ।

अष्टावशेषितजलं सुरभोजनेन
 कार्यं विधायपिवतः व्यथितेन्द्रियस्य ॥ ८५ ॥
 सर्वाङ्गसादपरिपोटनतोदमेद
 दाहव्रणस्फुटनसुप्तिविदोर्णमावैः ।
 वैषादिकाबुदविवर्णविशीर्णकर्ण
 घ्राणांघ्रिपाणिघनघर्घरघोरनादैः ॥ ८६ ॥
 गम्भीरपाककुथितं क्षमिजातपूति
 पूयास्तविस्ततनुगन्धविसन्धिदग्धम् ।
 दुर्वारदारुणमुदुम्बरकुष्टशोथ-
 मल्पैर्दिनैः प्रथममेति महान्तमुग्रम् ॥ ८७ ॥

इत्युदयमार्त्तच्छ महाकपायः ।

पटोलकदिरारिष्टत्रिफलाकृष्णवैचकम् ।
 तित्ताशनः पिवन् कार्यं कुष्टी कुष्टाहरपोहति ॥ ८८ ॥
 काकोदुम्बरिकारिष्टविडङ्गव्योपवासकम् ।
 कल्कं पीत्वा जयेत् कुष्टं कुटजत्वक् सितान्बुना ॥ ८९ ॥
 विडङ्गं बाकुचीकृष्णा पण्या वाराहसाङ्गलो ।
 त्रिफलासगुडा चैषा मोदकाः कुष्टनाशकाः ॥ ९० ॥
 अवतगुजाद्भोजकर्मपिवेदुष्येन वारिणा ।
 भोजनक्षीरसर्पिभ्यां सर्वकुष्टहरं परम् ॥ ९१ ॥
 तिलाज्यत्रिफलाक्षीद्रव्योपभक्षतशर्कराः ।
 हृष्टाः सप्तसमा मेघ्याः कुष्टहाः कामचारिणः ॥ ९२ ॥
 निवस्य स्वरसं वापि संव्यमानो यथा बलम् ।
 जीर्णं घृतान्नं भुञ्जीत स्वल्पयूपोदकेन च ॥
 अपि क्षीणशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ९३ ॥
 इन्द्राशनस्य पत्रं मधुना सितया च सर्पिषायुक्तम् ।

खादेदशेषकुटनाशकरमस्मात्परं नास्ति ॥ १०४ ॥
 अमृता वाऽभयाव्योष बन्धरुष्करवाकुची ।
 केशराजाः क्रमाह्वयाः कुटघ्नास्तैलपिण्डिकाः ॥ १०५ ॥
 पञ्चाङ्ग्यां समाचीकां सस्नेहं वापि चूर्णिताम् ।
 तैलयुक्तां लिहेत् कुट मारोग्यमचिराद्भवेत् ॥ १०६ ॥

—०—

अथ कुटलेपानाह ।

विषवरुणहरिद्रा चित्रकागारधूम
 मदनमरिचमूर्वाचीरमर्कञ्जुहीभ्याम् ।
 दहति पतितमात्रात् कुटजातोरशेषाः
 कुलिशमिव सरोपाच्छक्रहस्तादिमुक्तम् ॥ १०७ ॥
 चक्राङ्गधीजं स्रुक्क्षीर भावितं मूत्रसंयुतम् ।
 रवितप्तं हि किञ्चित्सु लेपनं किटिभाषणम् ॥ १०८ ॥
 पिप्पलीपूतिकायस्था कुटगोपित्तचित्रकैः ।
 लेपं मस्यक् प्रशंसन्ति किटिभङ्गं चिकित्सकाः ॥ १०९ ॥
 गोमूत्रवारिमं पिष्टैः शिलाकाशीश तुत्यकैः ।
 लेपः किटिभवीसर्प कुटनाशाय पूजितः ॥ ११० ॥
 राजिकागुडयुक्तेन सैन्धवेन प्रयोजितम् ।
 बिड्वाक्षचर्मणाबद्धं नाशं चर्मदलं व्रजेत् ॥ १११ ॥
 वचयाश्चेतयानाशं याति चर्मदलं द्रुतम् ।
 लेपादिन्द्रियैर्वापि गोमूत्रपरिपेषितैः ॥ ११२ ॥
 सलिले चाम्बपेशी तु किञ्चित्सिन्धुसमन्विता ।
 ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपचर्मदलापहा ॥ ११३ ॥
 गैलेयकम्पिस्तकयष्टिकाह्वा
 सौराष्ट्रिकासर्जरसोत्पलानि ।

शिला च चूर्णौ नवनीतयुक्तः

कुष्ठे स्रवत्यभ्यधिकः प्रदिष्टः ॥ ११४ ॥

स्रक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूकानलपाचितः ।

लेपादिचर्चिकां हन्ति राग वेग इव त्रयाम् ॥ ११५ ॥

स्रक्काण्डे शपिरे दग्धा गृहधुमं ससैन्धवम् ।

अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाहन्ति विचर्चिकाम् ॥ ११६ ॥

मधुसिक्थकसैन्धव घृतगुडमहिषाक्षसालनिर्यासम् ।

गैरिकमेतत्पक्वं पादस्फुटनापहं सिद्धम् ॥ ११७ ॥

पिष्टा जातीफलं लेपा द्विनिहन्ति विपादिकाम् ।

तद्भस्मर्जरसं जौद्र तिलतैलमन्वितः ॥ ११८ ॥

नारिकेलोदके न्यस्ता संशुक्ताः पूतिता गताः ।

लेपादिपादिकां हन्ति चिरकास्तानुबन्धिनीम् ॥ ११९ ॥

धत्तूरबीजकल्केन भाणकक्षारवारिणा ।

काटुतैलं विपक्वान्तु द्रुतं हन्यादिपादिकाम् ॥ १२० ॥

इति धत्तूरकतैलम् ।

अवलाजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।

मणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥ १२१ ॥

कच्छुं कंडू जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ १२२ ॥

कोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन संपिष्टम् ।

दिवसत्रयेण नियतं शमयतिकच्छुं विलेपनतः ॥ १२३ ॥

हरिद्राकल्कसयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।

पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥ १२४ ॥

शिवाहरिद्रागुडकृद्दनानां तुल्यं विभागं मसृष्टं प्रपिष्य ।

संप्राश्यतोयं तदनुप्रपीयजयेदणानां प्रभवं सनातनम् ॥ १२५ ॥

श्रीवासकं सर्कारसं लोभ्रं कम्पिलकं तथा ।

मनःशिलायवानी च गन्धपापाणमेव च ॥ १२६ ॥

पलिकैश्चूर्णितैरेतै र्हेतुप्रस्थं प्रयोजयेत् ।

सूर्यांशपक्षमभ्यङ्गा क्षोरां कच्छूं व्यपीडति ॥ २२७ ॥

इति श्रीवासष्टतम् ।

सिन्दूरगुगुलुरसाञ्जनसिक्थतुल्यैः

कल्कीकृतैश्च कटुतैलमिदं विपक्षम् ।

कच्छूं स्रवत्पिटिकिकामथवाविशुष्का-

मभ्यञ्जनेन सक्तदुद्धरति प्रसह्य ॥ १२८ ॥

इति सिन्दूराद्यं तैलम् ।

सिन्दूरं चन्दनं मांसी विडङ्गं रजनीघयम् ।

प्रियंगुपद्मकं कुष्टं मञ्जिष्ठाखदिरं वचा ॥ १२९ ॥

जात्यर्कं त्रिवृतानिम्बं करञ्जं विपमेव च ।

कृष्णाचित्रकलोभ्रञ्च प्रपुन्नाटं च संहरेत् ॥ ३० ॥

क्षुण्णपिष्टाणि सर्वाणि योजयेत्तैलमात्तया ।

अभ्यङ्गेन प्रयोज्यं तत् वर्णकृत् कुष्टनाशनम् ॥ १३१ ॥

पामां विचर्चिकां कच्छूं विषयं विपमेव च ।

रक्तपित्तोत्थितान् हन्ति रोगानेवं विधान् बहून् ।

सिन्दूराद्यमिदं तैलमग्निभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ३२ ॥

इति बृहत्सिन्दूराद्यं तैलम् ।

निशासुधारग्वधकाकमाचीपत्रैः सदावीं प्रपुन्नाटबीजैः ।

तक्रेण पिष्टैः कटुतैलमिथैः पामादिषूद्वर्त्तनमेतदिष्टम् ॥ ३३ ॥

गोशकृत् सिन्धुसयुक्तं रजनीमाचिकेण तु ।

घृष्टा प्रलेपने योज्यं पामाकच्छू विनाशनम् ॥ १३४ ॥

सैन्धवं चक्रमर्दन्तु सर्पं पिप्पलीं तथा ।
 पेपयेदारनालेन पामार्कडूविनाशनम् ॥ १३५ ॥
 मांसीचन्दनशम्याक करञ्जारिष्टसर्पम् ।
 यष्टीकुटजदार्यब्दं हन्ति कण्डूभयं गणः ॥ १३६ ॥
 जीरकस्य पलं पिष्ट्वा सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
 कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम् ।
 हृदयैद्योपदेशेन पाथ्यं तैलं पलाष्टकम् ॥ १३७ ॥

—०—

अर्कपत्ररसैः पक्वां रजनीकल्कसंयुतम् ।
 कटुतैलं हरेत्तूष्णं पामाकञ्चूविचर्चिकाम् ॥ १३८ ॥
 इत्यर्कतैलम् ।

त्रिफलाकृष्करलोहैः सवल्लजभृङ्गलांगलीव्योषैः ।
 सगुडैः वराहकन्दैः पलिकैरेकत्रसंमिश्रैः ॥ १३९ ॥
 गुटिकां प्रकल्पखादे देकैकामक्षसमितां प्रातः ।
 कुष्ठं दद्रुकिलासं जित्वा वर्षेण निर्बलीपलितः ॥ १४० ॥
 जीवतिवर्षशतं वै दीप्तहुताशो युवेव सोत्साहः ।

इति त्रिफलाद्यागुटिका ।

शशाङ्गलेखा सविडङ्गसारा सपिप्पलीका सहुतासमूला ।
 सायोमला सामलका सतैला सर्वाणि कुष्ठानि निहन्ति लोढा ॥ १४१ ॥
 इति शशाङ्गलेखादिलेहः ।

त्रैफलस्य तु चूर्णस्य पलानि दशपञ्चकम् ।
 सप्तचैव बिडङ्गानां लोहचूर्णं पलद्वयम् ॥ १४२ ॥
 शतं भल्लातकानाञ्च पलानि दश बाकुची ।
 गिलाजतुपलार्द्धं तु द्वे पले गुग्गुलोस्तथा ॥ १४३ ॥

पलं पुष्करमूलस्य पलार्द्धपलसैन्यवम् ।
 सचित्रकं समरिच पिप्पलीविश्वमेघजम् ॥ १४४ ॥
 त्वक्पत्रं कुंकुमं मुस्तं कार्पिकानुपकल्पयेत् ।
 यावन्त्येतानि चूर्णानि तावत् खण्डं प्रदापयेत् ॥ १४५ ॥
 पलिकान् मोदकान् कृत्वा प्रातरुत्थाय नित्यशः ।
 एकैकं भक्षयेत् प्राज्ञो यथेष्टं चात्र भोजनम् ॥ १४६ ॥
 कुष्ठान्यष्टादशानोह धीहगुल्मभगन्दरान् ।
 अशोतिं वातजान् रोगां यत्वारिंशच्च पैत्तिकान् ॥ १४७ ॥
 विंशतिं श्लेष्मिकांश्चैव संसृष्टान् सान्निपातिकान् ।
 शालाक्यगतरोगांश्च शिरोक्षि भ्रूगतांस्तथा ॥ १४८ ॥
 कण्ठतालुगतांश्चैव जिह्वायामुपजिह्वकाम् ।
 ऊर्ध्वजन्तुगते रोगे भुक्तस्योपरिदापयेत् ॥ १४९ ॥
 शरीरे द्वापयेत् पूर्वं मौदरे मध्यभोजने ।
 निर्दिष्टरोगाञ्छमयेत् क्रियमाणं रसायनम् ॥ १५० ॥
 इति त्रिफलाद्यो मोदकः ।
 निम्बगोपाकृष्णाकटो चायन्ती त्रिफला घनम् ।
 पटोलावल्लगुजानन्ता बचाखदिरचन्दनम् ॥ १५१ ॥
 पाठाशुण्ठीशठीभांगी वासाभूनिम्बवल्कलम् ।
 श्यामेन्द्रवारुणीमूर्वा विडङ्गातिविपाऽनलम् ॥ १५२ ॥
 हस्तिकर्णामृताद्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
 कृष्णारग्वधसप्ताहं शिरोयं चोच्चटाफलम् ॥ १५३ ॥
 मण्डिष्टालांगुलोरास्त्रा नक्तमालं पुनर्नवा
 दन्तीबीजकसारञ्च भृङ्गरालं कुटन्नटम् ॥ १५४ ॥
 अचोटकश्च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
 गृह्णीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥ १५५ ॥

अष्टभागावशेषन्तु कपायमवतारयेत् ।
 विधायवाससापूतं स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ १५६ ॥
 भस्मातकसहस्राणि कृत्वा त्रीण्यर्मणेऽश्रमि ।
 पचेदष्टावशेषन्तु कपायमवतारयेत् ॥ १५७ ॥
 तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कपायौ विमिश्रयेत् ।
 गुडस्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत्तत्पचेच्छनैः ॥ १५८ ॥
 भस्मातकसहस्रस्य मज्जानं तच्च निक्षिपेत् ।
 त्रिकटुत्रिफलामुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ॥ १५९ ॥
 मैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पृथक् पलम् ।
 मौगन्ध्याथं क्षिपेत्तत्र चागुर्जातं पलं पलम् ॥ १६० ॥
 महाभस्मातको ह्येष महादेवेन निर्मितः ।
 प्राणिनान्तु हितार्थाय नाशयेच्छीघ्रमेव तु ॥ १६१ ॥
 श्वित्रमौदुम्बरं दद्रु मृत्तजिह्वञ्च काकणम् ।
 पुण्डरीकं स चर्मार्थं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥ १६२ ॥
 कण्डू कापालकुटञ्च पामानञ्च विपादिकाम् ।
 वातरक्तमुदावर्तं पांडुरोगं व्रणान् कृमिन् ॥ १६३ ॥
 अर्शसि पद्मकाराणि कामभ्रामौ भगन्दरम् ।
 समाभ्यासेन पलितं मामवातं सुदुर्जयम् ॥ १६४ ॥
 निर्व्यन्ध्रणस्तु कथितः सर्वर्तुषु च शस्यते ।
 कुरुते परमां कान्तिं प्रदोषं जठरानलम् ॥ १६५ ॥
 अनुपानं प्रयोक्तव्यं किञ्चात्तोयं पयोऽथवा ।
 भोजनञ्च तथा त्वाज्यं सुण्यं चास्त्र विशेषतः ॥ १६६ ॥

इति महाभस्मातकम् ।

पिचुमन्दफलं पुष्यं त्वक् पत्रं मूलमेव च ।
 पक्षैतानि सुसृक्षाणि समचूर्णानि कारयेत् ॥ १६७ ॥

अष्टभागावशेषेण खदिरासनवारिणा ।

भावयित्वा तु संयोज्य द्रव्याण्येतानि दापयेत् ॥ १६८ ॥

चित्रकोऽथ विडङ्गानि व्याधिघातकशर्कराः ।

भस्मातकहरीतक्यौ शुण्ठ्यामलकगोक्षुराः ॥ १६९ ॥

चक्रमर्दकवाकूची पिप्पलीमरिचं निशा ।

लोहचूर्णसमायुक्तं समभागं प्रमाणतः ॥ १७० ॥

भावयेद्भस्मराजेन पुनः शुष्काणि कारयेत् ।

निम्बार्धं सर्वमेतेषा मेकीकृत्य निधापयेत् ॥ १७१ ॥

विडालपदमात्रन्तु सर्पिषा पयसाऽपि वा ।

प्रातः प्रातर्निषेवेत खदिरासनवारिणा ॥ १७२ ॥

परिहारो नचात्रास्ति, पञ्चनिम्बेऽवतिष्ठति ।

भातमात्र प्रयोगेन कुष्ठं हन्ति रसायनम् ॥ १७३ ॥

त्वग्दोषं नीलिकाप्यङ्गं तथैव तिलकालकान् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं सप्त चैव मञ्जाद्ययान् ॥

सर्वव्याधिनिनिर्मुक्तो जीवेद्दृश्यतं सुखी ॥ १७४ ॥

इति पञ्चनिम्बादिचूर्णम् ।

त्रिफलातिविषाकटुका निम्बकलिङ्गवचापटोलमागधिकाः ।

रजनोदयपद्ममूर्वा विशालामूनिम्बानि पलाशानि ॥ १७५ ॥

दद्याच्छिहतं त्रिगुणं चूर्णमिदं कुष्ठसुप्तिहरम् ॥

इति त्रिफलाद्यं चूर्णम् ।

पथ्यां सेन्द्रयवांसकिंशुकफलांसारकां तथाऽऽवर्त्तिनीम्

व्याधिघ्ने न च योजितां हुतभुजा सारुष्करां बाकुचोम् ।

तद्वच्च क्षमिशत्रुना व्युपगतामेकैकहृदामिमां

गोमूत्रेण विमृश्य तां च सकलां कृत्वा बटीं भक्षयेत् ॥ १७६ ॥

निहन्ति हतनाशिका करजकर्णपादांगुलीः ।

धरद्वधिरपूतिपूय परिजन्तु जग्धव्रणान् ।

प्रभिन्नचिरलक्षित स्वरकमाशु कुष्टं महन्

निहन्ति कुरुते वपुस्तक्ष्णभास्करार्चिः समम् ॥ १७७ ॥

इति पथ्याद्यो बटकः ।

निम्ब' पटोलं दार्वीं दुरालभां तिक्तकरोहिणीं विफलाम् ।

कुर्याद्विषपलाशान् पर्यटकं व्यायमाणां च ॥ १७८ ॥

सलिलादकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपित् पूते ।

चन्दनकिरातनिक्तक मागधिकास्त्रायमाणा वा ॥ १७९ ॥

सुस्तं बत्सकबीजं कल्कोक्त्यार्धकार्पिकान् भागान् ।

नवसर्पिष्य पट्पलमेतत्सिद्धं हृतं पेयम् ॥ १८० ॥

कुष्टं ज्वरमेहार्थीं ग्रहणीपाण्डुमयम्बययून् हन्ति ।

पामाविसर्पिपिटिका कंडूगण्डव्रणान् सद्यः ॥ १८१ ॥

इति तिक्तपट्कं हृतम् ।

निम्ब' पटोलं व्याघ्री च गुडूचीवासकं तथा ।

कुर्याद्विषपलान् भागा नैकैकस्य तु कुट्टितान् ॥ १८२ ॥

जलद्रोणे विपत्तव्यं यावत्पादावशेषितम् ।

हृतप्रस्यं पचेत्तेन त्रिफलागर्भसंयुतम् ॥ १८३ ॥

पञ्चतिक्तमिति ख्यात सर्वकुष्टविनाशनम् ।

अशीतिं घातजान् रोगां शत्वारिंश्च पैत्तिकान् ॥ १८४ ॥

विंशतिं श्लेष्मिकांश्चापि पानादेवापकर्षति ।

दुष्टव्रणक्षमीनर्गः पञ्चकासांश्च नाशयेत् ॥ १८५ ॥

इति पञ्चतिक्तकं हृतम् ।

निंवायताह्वपटोलनिदग्धिकानां

पक्वं हृतं कथितकल्कयुतं यथावत् ।

ख्यातं यथोक्तममृतं भुवि पञ्चतिक्तं

हन्यादिसर्पं विषमञ्जरपाण्डुकुष्ठान् ॥ १८६ ॥

इति द्वितीयं पञ्चतिक्तकं घृतम् ।

पटोलवत्सकातिक्तं वत्समालसहामृताः ।

निःकाथ्य सलिलद्रोणे पलैर्विंशतिभागिकैः ॥ १८७ ॥

पादशेषे, रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कैरक्षसमैर्दारु त्रिफलात्रूपणाग्निभिः ॥ १८८ ॥

पृथ्वीप्रतिविपापाठा चत्वेन्द्रयवदीप्यकैः ।

मूर्वाचारद्वयाजाजी वचाकुमिह्रैर्युतैः ॥ १८९ ॥

कटुकासप्तपर्णाभ्यां पुरस्याष्टपलेन च ।

कुष्ठानि रक्तपित्तञ्च बीसर्पपूतिकुष्ठताम् ॥ १९० ॥

पानात्प्रथमयेदेतद् गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकः ।

सिद्धमेतेन विधिना सर्पिः प्रस्थं सगुग्गुलुम् ॥ १९१ ॥

पानाभ्यञ्जननस्येषु तच्चोक्तानाम्प्रयाहुणान् ।

इति गुग्गुलुपञ्चतिक्तकं घृतम् ।

निम्बामृतापटोलानां कण्टकार्या हृष्य च ।

पृथग्दशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १९२ ॥

त्रूपणं स्वर्जिकाचारं शतमुष्पा च कार्पिका ।

गर्भं समावाप्य पचेद्गुग्गुलोः पञ्चविंशतिः ॥ १९३ ॥

पलञ्च खादयेदेतद्गुग्गुलुः पञ्चतिक्तकम् ।

विधिना हन्तिनचिरा खग्दोषानतिविस्तरान् ॥ १९४ ॥

विवर्णस्त्रापसंकोचं क्लेदवतीः शिरांस्तथा ।

गण्डमालार्पुदव्यङ्ग नाडीकुष्ठमगन्दरान् ॥ १९५ ॥

विषमञ्जरहृद्रोग गरदोषविषकृमीन् ।

प्रमेहासृग्दरोन्माद शोथगुल्मोदराणि च ॥

कामलापांडुरोगांश्च क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥ १८६ ॥

इति गुग्गुलुपञ्चतित्तकम् ।

सप्तछदं प्रतिविषां शय्याकं तिक्तरोहिणीं पाठाम् ।

सुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमन्दपर्पटकान् ॥ १८७ ॥

धन्वयवासं चन्दन सुपकुल्यां पद्मकं रजन्यौ च ।

पङ्कजान् सविशालां शतावरीं शारिवे चोमे ॥ १८८ ॥

वत्सकबीजं वासां भूर्वामसृतां किराततिक्तञ्च ।

कल्कान् कुर्यान्नतिमान्धश्चाह्नं दायमाणाञ्च ॥ १८९ ॥

कल्कस्य चतुर्भागं जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ।

द्विगुणं घृतं प्रदेयं तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥ २०० ॥

कुष्ठानि रक्तपित्तं प्रवालान्धर्मांसि रक्तवाहीनि ।

विसर्पमन्त्रपित्तं वातासृक् पांडुरोगञ्च ॥ २०१ ॥

विस्फोटकान् सपामानुन्मादान् कामलां ज्वरान् पाण्डून् ।

हृद्रोगगुल्मपिटकामसृग्दरं गण्डमालां च ॥ २०२ ॥

हृन्वादेतत्सद्यः पीतं काले यथा बलं सर्पिः ।

योगयतैरप्यजितान्महाविकारान् जयेन्महातिक्तम् ॥ २०३ ॥

इति महातिक्तकं घृतम् ।

वासागुडूचीत्रिफलापटोल करञ्चनिवामनकुष्ठयेत्वम् ।

तत्कायकल्केन घृतं विषकं तद्वज्रकं कुष्ठहरं प्रदिष्टम् ॥ २०४ ॥

विशीर्णकर्णागुलिहस्तपादः कम्पादितो भिन्नगलोऽपि मर्त्यः ।

पौराणिकीं कान्तिमवाप्य जीवेदश्याधिको वर्षशतं च कुष्टो ॥ २०५ ॥

इति बज्रकं घृतम् ।

वासागुडूचीत्रिफलापटोल निदग्धिकानिबकरञ्चतोये ।

वासादिकल्केन तु सिद्धमेतद्रू घृतं महाबज्रकमादिशन्ति ॥ २०६ ॥

तन्मासमात्रञ्च निषेव्यमाणो हिताशनो नातिचिरेण कुटी ।
 विशोर्णकर्णांगुलिनासिकोऽपि भवेत्संपूर्णतनुः शरीरी ॥ २०७ ॥
 उदीर्णवेगानपि च प्रमेहांश्चिरप्रवृत्तान्विषमज्वरांश्च ।
 तदेव सर्पिः भुजनैः प्रयुक्तं विजित्य कुष्टं बलमादधाति ॥ २०८ ॥
 इति महावश्यकं दृष्टम् ।

खदिरारम्बधव्योप चित्पहन्तो सचित्रकम् ।
 पटोलत्रिफलारिष्ट हरिद्रावाकुचीफलम् ॥ २०९ ॥
 कटुकातिविपापाठा चायन्तो धन्वयासकम् ।
 कुष्टं करञ्जबोजानि शारिवे द्वे सवत्सके ॥ २१० ॥
 भस्मातकविडङ्गानि गुग्गुलीः कल्कसंयुतम् ।
 पञ्चतिक्तकपायेण सर्पिः सिंहं पिबेन्नरः ॥ २११ ॥
 विषविसर्पविस्फोट कंडूकुष्टव्रणानि च ।
 दद्रूकिटिभकुष्ठानि गलगण्डविचर्चिकाः ॥ २१२ ॥
 पानतः शमयत्याशु हृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥

इति खदिराद्यं दृष्टम् ।

खदिरस्य तु तुलाः पञ्चशिशिपासनयोस्तुले ।
 तुलार्धं सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ २१३ ॥
 पर्पटं कुटजं चैव हृषः कूर्मिहरस्तथा ।
 हरिद्रे कृतमालञ्च गुडूचीत्रिफलात्रिवृत् ॥ २१४ ॥
 सप्तपर्णे च सकुट्य चतुर्द्रोणेन वारिणा ।
 पक्वा कषायं संगृह्य चतुर्भागावशेषितम् ॥ २१५ ॥
 तेन क्वाथेन कुशलो दृष्टस्यार्द्धादृक् पचेत् ।
 कल्कैः कृतैर्महातिक्तैर्द्रव्यैरर्द्धपलोम्बितैः ॥ २१६ ॥
 महाखदिरमेतद्दि कुष्ठिनामुत्तमं दृष्टम् ।

अष्टादशविधं कुष्ठं पानादेव व्यपोहति ॥ २१७ ॥

इति महाखदिरघृतम् ।

मेपशृङ्गीश्वदंष्ट्रा शार्ङ्ग^१ष्टागुडूचोसिद्धं कृतम् ।

तैलमिदं कुष्ठिनां पानाभ्यद्रयोर्विदधीत ॥ २१८ ॥

इति मेपशृङ्गाद्यं तैलम् ।

सप्तपर्णकरञ्जार्कं मासुतीकरवीरजम् ।

मूलं क्षुहीशिरोपाभ्यां चित्रकास्फोतयोरपि ॥ २१९ ॥

करञ्जबीजं त्रिफला त्रिकटुरजनोदयम् ।

सिद्धार्थकं विडङ्गानि प्रपुत्रादृश्च संहरेत् ॥ २२० ॥

मूत्रपिष्टेः पचेत्तैल मेभिः कुष्ठविनाशनम् ।

अभ्यंगादञ्जकं नाम नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २२१ ॥

इति बञ्जकं तैलम् ।

एरण्डतार्क्ष्यवननीपकदंवभार्गी

कम्पिष्वेक्षफलिनी सुरवारुणोभिः ।

निर्गुण्डीपुष्करसुगाह्वयस्वर्णदुग्धी

श्रीवेष्टगुग्गुलुशिलाहरितालमिश्रैः ॥ २२२ ॥

तुल्यैस्त्वर्गर्कदुग्धैः सिद्धं तैलं महाबञ्जम् ।

अतिशयितबञ्जकगुणं श्लिचार्थं ग्रन्थिमालापहम् ॥ २२३ ॥

इति महाबञ्जकं तैलम् ।

चतुर्गुणे वृणरसे कटुतैलं विपाचयेत् ।

मृत्विष्टारुद्रिशा चक्रमर्दारवधपल्लवैः ॥ २२४ ॥

एतस्मिन्नाग्निना साध्यं वर्णदं कान्तिदायकम् ।

अष्टादशसु कुष्ठेषु शस्यते गात्रम्वक्षणात् ॥

दद्रुं विचर्चिकां पामां हन्ति सिद्धं विशेषतः ॥ २२५ ॥

इति द्रवणतैलम् ।

दावीविडंगं हयमारमूलं श्यामा च मूलं कृतमालकस्य ।

कुसुमहेमोत्पलकासमर्दशिरीषयटोद्वयगन्धसिद्धाः ॥ २२६ ॥

निंबं बचाचन्दनपद्मकं च कुष्ठं निशामैन्धवचक्रमर्दाः ।

मञ्जिष्टामांसो सुरदारुलाक्षामिष्टार्थकं वाक्कुचिवीजमूर्ध्वं ॥ २२७ ॥

गायत्रिमारं सुरसापटोलं यवानिकाबीजकरञ्जबीजम् ।

द्रव्यैः समस्तैर्विधिना विपक्वं कर्पप्रमाणैः परिकीर्तितैश्च ॥ २२८ ॥

प्रस्थं च तैलं सितसर्पपानां दत्त्वा रसं पङ्गुणकं द्रवणस्य ।

शनैः पचेत्ताम्रमये कटाहे उद्धृत्यतैलं परिपाच्यमानम् ॥ २२९ ॥

पीत्वाथवा नस्य विधौ प्रयोज्यं मिष्टं महादद्रुक्किलासकुष्ठम् ।

विचर्चिकाव्यगविसर्पपामाः निहन्ति नूनं कुथितं समस्तम् ॥ २३० ॥

विभर्त्तिरूपं कमनीयमन्यै र्घणं तथा कान्तिकरं मनुष्यम् ॥

इति वृहत्तृणतैलम् ।

मरिचालशिलाह्वार्कं पयोऽश्वारिजटाविहृत् ।

शक्रद्रसविशालारुड्निशायुग्दारुचन्दनैः ॥ २३१ ॥

कटुतैलं पचेत्प्रस्थं ह्यर्चैर्विपपलान्वितैः ।

सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गा हृष्टकुष्टैर्विनाशनम् ।

सर्वेष्वपि च कुट्टेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ २३२ ॥

इति मरिचाद्यं तैलम् ।

मरिचं विहृतादन्तो क्षीरमार्कं शक्रद्रमः ।

देवदारुहरिद्रे द्वे मांसीकुष्ठं सचन्दनम् ॥ २३३ ॥

विशालाकरवीरश्च हरितालं मनःशिला ।

चित्रको लाङ्गलीलाक्षा विडङ्गं चक्रमर्दकम् ॥ २३४ ॥

शिरोपं कुटजो निम्बं सप्तपर्णमुद्दामता ।

शम्याको नक्तमालोऽब्द खदिरो बाकुचीवचा ॥ २३५ ॥

ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपल भवेत् ।

आढक कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥ २३६ ॥

मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।

हृन्धासैलवर ह्येतत्प्रलेपात् कौष्टिकान् व्रणान् ॥ २३७ ॥

पामाविचर्चिकाकडू दद्रुविस्फोटकानि च ।

बलय पलित छाया नीलोव्यग तथैव च ॥ २३८ ॥

अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यञ्च जायते ।

प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्य प्रदीयते ।

जरामप्यजरा प्राप्य न स्तनायान्ति नम्रताम् ॥ २३९ ॥

इति वृद्धशरिचाद्य तैलम् ।

मरिच पिप्पलीकुष्ठ मर्कसीरं शकद्रम ।

देवदारुहरिद्रे द्वे मासीलोहितचन्दनम् ॥ २४० ॥

विशालाकरवीरञ्च हरिताल मन शिला ।

एतैरद्वैपलैर्भागै गृहीतैश्चक्षुपिष्टितै ॥ २४१ ॥

कटुतैलस्य च प्रस्य गोमूत्रं स्याच्चतुर्गुणम् ।

मृत्पात्रे लोहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ २४२ ॥

तत्तैलं मधुपर्णीभ्यां नियम्यमवतारयेत् ।

एतेनैवोपशाम्यन्ति कीमला त्वक् प्रजायते ॥ २४३ ॥

प्रस्थितानि च श्लिवाणि तैलेनानेन श्लक्ष्येत ।

अपि त्रिवापिक श्लिक्व शम नयति तत्तच्छणात् ॥ २४४ ॥

बलोवटस्तुरङ्गो वा गजो वा व्याधिपीडित ।

त्रिभिर्वस्तिभिरत्यर्थं भवेन्मारुतविक्रम ॥ २४५ ॥

यासाञ्च दीयते नस्य स्त्रीणां प्रथमयौवने ।

जरासमयमासाद्य स्नानानो यान्ति विक्रयम् ॥ २४६ ॥

पुरुषस्यापि यस्येद दीयते नस्यकर्मणि ।

योजनानि ब्रजत्यष्टौ यमं नाप्नोत्यसौ पथि ॥ २४७ ॥

अष्टादशानां कुष्ठानां तैलमेतद्दिनाशनम् ।

इति मरिचाद्यं तैलम् ।

गुडूचीदारुकुष्ठञ्च शृङ्गवेरं पुनर्नवा ।

रास्नावलामातुलुङ्गं त्रिफलांशं पृथक् पृथक् ॥ १४८ ॥

जलद्रोणे समाधाप्य पादशेष मसुद्धरेत् ।

विपाच्य तद्रसं गृह्य कस्कानेतान् प्रदापयेत् ॥ २४९ ॥

मरिचं त्रिफलां दन्ती मर्कचीरं शृङ्गद्रसः ।

दारुकुष्ठं हरिद्रे हे लोमनीरुक्तचन्दनम् ॥ २५० ॥

एतेषां पलिकान् भागान् विपस्यार्द्धपलं भवेत् ।

गोमूत्रे पेपित सर्वं सुसूक्ष्मन्तु समाचरेत् ॥ २५१ ॥

कटुतैलपलं त्रिंशच्छनैर्मृदग्निना पचेत् ।

एतन्नस्यं प्रदातव्यं सूर्यरोगापह शुभम् ॥ २५२ ॥

दन्तरोगेषु सर्वेषु शिरोरोगे गलगण्डे ।

पूतिनाशि पूतिसुखे तथैवाद्वावभेदके ॥

गलगण्डे सुखशृङ्गे तथैव कर्कशत्वचि ॥ २५३ ॥

प्रथमे वयसि स्त्रीणां नस्यं देयं यथा विधिः ।

न पतन्ति स्तनास्तासां सौकुमार्यञ्च जायते ॥ २५४ ॥

पुरुषस्यापि यस्येद दीयते यस्य कस्य चित् ।

स याति योजनान्यष्टौ न यमं मन्यते कश्चित् ॥ २५५ ॥

दद्रुषिदिभकुष्ठानि भण्डलानि विचर्चिकाः ।

स्वच्छणाद्देयं शाम्यन्ति ये च शाखाययोगदाः ॥ २५६ ॥

वातभग्नस्तुरङ्गे वा हृषो वा वायुपीडितः ।

बातामयाभिभूतो यः पुरुषो मन्दगोपि वा ॥
 बलवेगो भवेत्तेषां वस्त्रिमिय विभिस्त्रिभिः ॥ २५७ ॥
 शीर्णकर्णांगुलीघ्राणः पिबेदग्निबलेन यः ।
 न विकारं तथा तस्य भवेद्देहः पुनर्नवः ॥ २५८ ॥

इति महामरिचाद्य तैलम् ।

नक्तमालं हरिद्रे द्वे चार्कं तमरमेव च ।
 करवीरं वचाकुष्ठं मास्कोत रक्तचन्दनम् ॥ २५९ ॥
 मालती सप्तपर्णश्च मञ्जिष्ठासिन्दुवारकम् ।
 एषामर्धपलान् भागान् विषस्यापि पलं भवेत् ॥ २६० ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६१ ॥
 श्वित्रविस्फोटकिटिभ कीटलूताविचर्चिकाः ।
 कण्डूकच्छूविकाराश्च ये ब्रूया विषदूषिताः ॥ २६२ ॥
 विषतैलमिदं नाम सर्वव्रणविशोधनम् ॥

इति विषतैलम् ।

सोमराजिहरिद्रे द्वे सर्पपारम्वधं गदम् ।
 करञ्जैडगजावीजं गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥ २६३ ॥
 तैलं सर्पपसंभृतं नाडीदुष्टव्रणपङ्कम् ।
 अर्धनाश्रं प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥ २६४ ॥
 नीलिकापिडिकाव्यगं गम्भीरं वातशोणितम् ।
 कण्डून्धच्छप्रशमनं कच्छूपामाविनाशनम् ॥ २६५ ॥

इति सोमराजीतैलम् ।

श्वेतकरवीरमूलं विपांशुसाधितं गवां मूत्रे ।
 चर्मदलसिक्कपामाविस्फोट किटिभजितैलम् ॥ २६६ ॥
 इति श्वेतकरवीराद्य तैलम् ।

गण्डीरिकाचित्रकमार्कटार्ककुष्टद्रुमत्वक्लवणैः समूत्रैः ।

तैलं पचेन्मण्डलदट्टकुष्टदुष्टत्रणारुकितिभाषहारि ॥ २६७ ॥

इति गण्डीराद्यं तैलम् ।

सुहोक्षीरं विडंगानि भर्कक्षीरं च लांगली ।

बलापलाशबीजानि कोशातक्योऽथ पिप्पली ॥ २६८ ॥

सिद्धं तैलन्तु गोमूत्रं कुष्ठानां नाशन परम् ।

घामापहरणं प्रोक्तं पूयघ्नं व्रणरोपणम् ॥ २६९ ॥

सुहाद्यं तैलम् ।

खदिरकपायद्रोणं कुम्भे दृतभाविते समावाप्य ।

प्रचेष्ट्याः पृथक् पलिकाः सर्वास्तु चूर्णितास्तस्मिन् ॥ २७० ॥

त्रिफलात्रिकटुकरजनी सुस्तारुष्करविडङ्गवाकुचिकाः ।

सुवर्णत्वक् क्षिप्ररुहा धातकी मधुशतपलं मासम् ॥ २७१ ॥

विदधीतधान्यमध्ये प्रातः प्रातः पिवेत्ततो युक्त्या ।

मासेन महाकुष्टं हन्यनल्पञ्च पचेत्तार्थः ॥ २७२ ॥

श्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोफांश्च ।

स भवति कनकवर्णः पीत्वारिष्टं कनकविन्दुञ्च ॥ २७३ ॥

इति कनकविन्दुनामारिष्टः ।

पचात्पचाच्छर्दनान्यभ्युषेया आसाआसाच्छोधनं चाप्यधस्तात् ।

व्रह्महन्त्रहन्त्रस्थनिष्टोवनञ्च मासेष्वष्टशोचयेत् षट्सु षट्सु ॥ २७४ ॥

शालिपट्टिकगोधूमं यवमुद्गादयो हिताः ।

पुराणाः कुष्ठिना तिलं शर्करां जलसंयुतम् ॥ २७५ ॥

नीचरोमनखो यस्तु नित्यमीषधतत्परः ।

योपिक्मांससुरावर्जो कुंटीकुष्टादपोहति ॥ ७६ ॥

इति कुष्टनिदानचिकित्सा ।

अथ शिवचिकित्सामाह ।

श्वित्रिणो हृतदोषस्य हृतरक्तस्य वाऽसक्तत् ।

खदिरांबुयवान्नानां ब्रह्मस्य मलयूरसः ।

सगुडः शस्यते पाने यवागूमण्डभोजिनः ॥ २७७ ॥

अग्रहे तत्र ये स्फोटा जायन्ते तांश्च कण्टकैः ।

भित्वा लैपैः प्रदेहैस्तान् चाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ॥ २७८ ॥

खदिरामलककषायं बाकुचीबीजान्वितं पिवेन्नित्यम् ।

शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं हन्तीह तच्छीघ्रम् ॥ २७९ ॥

कुङ्कुमवल्गुजबीजं हरितालचतुर्थभागसंमिश्रम् ।

मनःशिलातोतनकार्क्षं गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥

गोभूत्रेण च पिष्टं सवर्णकरणं परं श्वित्रे ॥ २८० ॥

दग्ध्वा च गोः शकृत् चारं तन्भूत्रेणैव गालितम् ।

प्रक्षितं बर्हिं पिप्पलात्तं सद्यः सावर्ण्यमाप्नुयात् ॥ २८१ ॥

श्वेतकुष्टं ब्रजत्यस्तं पद्मार्धेनाधिकेन वा ।

गिरिकर्णास्तु कृष्णायाः मूलेन परिलेपितम् ॥ २८२ ॥

कुनटीशिखिपित्तेन भस्मवातालकोद्भवम् ।

गजदर्पेण भालत्याः चारो वा श्वित्रनाशनः ॥ २८३ ॥

श्वृगर्कजातीपूतीकसुवर्णहरिपल्लवाः ।

मूत्रपिष्टाः प्रलेपेन श्वित्रदद्गुव्रणछिदः ॥ २८४ ॥

शुनोस्थिकदलीमश्वा काकस्य विह्वप्रलेपतः ।

श्वित्रमुग्रं निहन्येतत् चत्वारिंशद्दिनैष्किल ॥ २८५ ॥

समनःशिलाविडङ्गं कासीसरोचना फनकपुष्पी च ।

श्वित्राणां प्रशमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ २८६ ॥

अयोरजः कृष्णतिलाञ्जनानि सावल्गुजान्यामलकानि दग्ध्वा ।

पिष्टानि भृङ्गस्य सकद्रसेन हन्यात्किलासपरिष्टयलेपात् ॥ १८७ ॥

दीप्सोऽकुरण्टस्य सितस्य पुष्पमादित्यवह्नाञ्जनवह्निनीली ।

पुष्पानि तेषां स्वरसं प्रपीद्य तक्षोहचूर्णाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥ १८८ ॥

विष्टयपूर्वं सकलान् व्रणांस्तु

ततः प्रयोगेन पुनः प्रलिम्पेत् ।

सितानि रोमाणि निहन्ति शीघ्रं

क्षणानि कुर्यादपि योगकोऽयम् ॥ १८९ ॥

कपोतवंकालशनस्य शीघ्रं समैश्वर्यं चित्रकमूलमिश्रम् ।

ततश्च तेषां स्वरसेन मिश्रं व्रणप्रलेपाञ्जननं हि रोक्षाम् ॥ १९० ॥

कटुकालाबुमव्योप द्विस्तार्कड्यमारकाः ।

कुष्ठं वत्सगुजभक्षात् खुहीमूलानि सर्षपाः ॥ १९१ ॥

विह्वकारिष्टपोलूनां पत्राण्यारवधस्य च ।

त्रिफलासुस्तजीमूत विशालामूत्रपेपितः ॥ १९२ ॥

गोगजाश्वजमूत्राणां मादकं त्वादकं पचेत् ।

खुञ्जार्कचारकुडवं तैलं युक्त्या प्रदापयेत् ॥ १९३ ॥

पचेद्दार्वाप्रलेपन्तु घृष्टा कुष्ठानि लेपयेत् ।

खित्राणि द्विप्प्रलिप्तानि यान्ति नायमशेषतः ॥ १९४ ॥

इति कटुकादिप्रलेपः ।

खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।

जलादकद्वये सार्धं यावत्पादावशेषितम् ॥ १९५ ॥

काप्यमानस्य भृङ्गनी घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं भिषक् ॥ १९६ ॥

पटोलमूलं त्रिफलां चायमाणां दुरालभाम् ।

कल्कार्थं योजयेदेतान् कार्पिकान् शल्यपेपितान् ॥ १९७ ॥

पलद्वयं कौशिकस्य शुद्धस्यात्र प्रदापयेत् ।

सिद्धं सर्पिरिदं नश्येत् श्वित्रमश्वा इवानलम् ॥ २८८ ॥

अष्टादशानां कुष्ठानां परमं मेघजं मतम् ।

आमवातापतन्वाणां पांडुप्रदरशोपिणाम् ॥ २८९ ॥

किलासघ्नं च कंडूघ्नं दीपनं पाचनं तथा ।

सोमराजीघृतं नाम निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥ २९० ॥

इति सोमराजीघृतम् ।

विफलादृकं तथा प्रस्था वऽयसो रजसो मती ।

वायसीकाकमाचीभ्यां द्वे तुले शङ्खिनीतुला ॥ ३०१ ॥

द्विद्रोणेऽपां पचेदेतत् पादभागावशिषितम् ।

घृतप्रस्थं तु विपचेद् गर्भं चैतत्ससाचरेत् ॥ ३०२ ॥

वरुणं वत्सकफलं म्रूपणं देवदारु च ।

निदग्धिकां भृङ्गराजं पारावतयदीमपि ॥ ३०३ ॥

नीलकं नाम विख्यातं घृतं कुष्ठविनाशनम् ।

श्वित्राणि रक्षयेच्चैतत् पानाभ्यञ्जनयोजितम् ॥ ३०४ ॥

पामाविचर्चिकासिन्धुःकिटभानि च नाशयेत् ॥

इति नीलीघृतम् ।

आरग्वधं वायसी च सुरसा मदयन्तिकी ।

एकैकस्य तुलादेया खैफलं चादृकद्वयम् ॥ ३०५ ॥

दन्तीदारुहरिद्रा च कुडवं वरुणत्वचम् ।

चित्रकं चार्कमूलञ्च काकमाचीनिदग्धिका ॥ ३०६ ॥

एषां दशपलान् भागां सप्तुर्द्रोणेऽश्वसः पचेत् ।

अष्टभागावशिष्टन्तु पूतं पुनरधिशयेत् ॥ ३०७ ॥

दधिसर्पिद्य दुग्धं च गोमूत्रं च शक्तद्रवम् ।

षादकादृकमेतेषां गर्भं चैनं समावपेत् ॥ ३०८ ॥

अवलगुजं सकटुकं नक्तमालफलानि च ।
 त्रिफलाचित्रको दन्ती सुखं कटुकरोहिणी ॥ ३०८ ॥
 पिचुमन्दस्य शिग्रोश्च मंगुदस्य फलानि च ।
 किराततिक्तकं श्यामा नीलिनीनीलमुत्पलम् ॥ ३१० ॥
 एतैः सिद्धं घृतं स्राव्यं पाययेत् श्वित्ररोगिणाम् ।
 महानीलमिति ख्यातं मेतश्चित्रहरं परम् ॥ ३११ ॥
 भगन्दरं तथार्शांसि क्षमिनपि विनाशयेत् ।
 अष्टादशानां कुष्ठानां सर्पिरेतश्चिकित्सितम् ॥ ३१२ ॥
 अथर्वविहिते दीप्ते ब्रह्मदण्ड इवाशनिः ।
 विशेषतश्च श्वित्राणि रञ्जयेच्च भिन्नतिष्ठ ।
 प्रयोगतः सेव्यमानं पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ३१३ ॥

इति महानीलीघृतम् ।

मयूरकचारजले भक्तकृत्वः परिश्रुते ।
 सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलं मभ्यङ्गाच्छ्वित्रनाशनम् ॥ ३१४ ॥
 इति ज्योतिष्मतीतैलम् ।

कुटाधिकारनिर्दिष्टं विप्रतैलमिहोच्यते ॥

इति वङ्गसेन कुटश्चित्रनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ५७ ॥

—०—

अथोर्द्धशीतपित्तकोठनिदानमाह ।

शीतमारुतमंस्पर्शात् प्रदुष्टौ कफमारुतो ।
 पित्तेन सह संभूय वहिरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥
 पिपासार्चचिह्नसास देहसादाङ्गगौरवम् ।

रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥
 वरटीदृष्टसंस्थानः शोफः सञ्जायते बहिः ।
 सकण्डूतोदवहुल छर्दिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥
 उदरदमिति तं विद्या च्छीतपित्तमथापरे ।
 बाताधिकं शीतपित्तमुदरदस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥
 सोस्रंगैश्च सरोगैश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः ।
 शैशिरः कफजो व्याधिरुदरदः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥
 असम्यग्बमनोदीर्णं पित्तश्लेष्मान्नविग्रहैः ।
 मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बह्विनि च ॥
 उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अत्राशु बमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः ।
 त्रिफलापुरकृष्णाभिर्विरेकयाच शस्यते ॥ ७ ॥
 त्रिफलाक्षौद्रसंयुक्तं पियेडा नवकार्पिकम् ।
 विसर्पैस्तमस्रंतादिभिपगत्रापि योजयेत् ॥ ८ ॥
 सितां त्रिकटुसंयुक्तां गुड़मामलकैः सह ।
 यवानीं पाययेत्त्रापि सव्योषचारसंयुताम् ॥ ९ ॥
 रास्त्रादेवाह्वत्रिफलां साश्वगन्धां शतावरीम् ।
 यवानीं हिंगुसंयुक्तां सुदरदविनिवृत्तये ॥ १० ॥
 प्रियालं तिल्वकं कोलं खदिरः खदिरासनः ।
 संसर्पणं रिमेदा च गणोऽयं स्यादुदरदहा ॥ ११ ॥
 सगुडं दीप्यकं यस्तु स्वादेत्यथान्नमुद्धरः ।
 तस्य नश्यति सप्ताहा दुदरदः सर्वदेहजः ॥ १२ ॥

सिद्धार्थरजनीकल्कैः प्रपुन्नाटतिलैः सदा ।

कटुतैलेन संमिश्र मेतदुद्धर्त्तनं परम् ॥ १३ ॥

इति सिद्धार्थकाद्युद्धर्त्तनम् ।

आर्द्रकस्वरसः पेयः पुराणगुडसंयुतः ।

शीतपित्तापहः श्रेष्ठो बह्निमान्धविनाशनः ॥ १४ ॥

क्षीरस्त्रिन्नानि काश्मर्याः फलान्यश्रुङ्गिताशनः ।

क्वमिदद्रुहराण्येव शीतपित्ते प्रयोजयेत् ॥ १५ ॥

घृतं पीत्वा महातिक्तं शोणितं मोक्षयेत्तथा ।

सिन्धुस्त्रिन्नस्य संशुद्धि मादौ कोठे समाचरेत् ॥ १६ ॥

मर्वतः शुद्धदेहस्य कुष्ठघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।

कुष्ठोक्ताश्च क्रियां कुर्यात् टम्बपित्तघ्नमेव च ॥

उदरार्द्राणां क्रियां वापि कोठरोगे समामतः ॥ १७ ॥

निम्बम्य पत्राणि सदा घृतेन चाक्रोविमियाण्यथकोपयुक्तग्रात् ।

विस्फोटकव्यूकमिश्रीतपित्तमुदरदकोठी च कफश्च हन्यात् ॥ १८ ॥

कुष्ठं हरिद्रासुरसापटोलं निम्बाश्वगन्धासुरदारुशिषु ।

ससर्पपं तुम्बुरुधान्यचव्यमिमानी चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ १९ ॥

तत्तक्रपिष्टं प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्धर्त्तयुतं यतेत ।

ततोऽप्यं कंडूपिटिका सशोषकुष्ठानि शोथाय शमं व्रजन्ति ॥ २० ॥

तैलस्योद्धर्त्तने योगे योज्योराग्यादिको गणः ॥ २१ ॥

इति बह्मसेन उदरार्द्रशीतपित्तकोठनिदानचिकित्सा-

धिकारः समाप्तः ॥ ५८ ॥

—०—

अधाम्बपित्तनिदानमाह ।

विरुद्धदुष्टाम्बधिदाहपित्तप्रकोपिपानाश्रुजो विदग्धम् ।

पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदस्त्रपित्तं प्रदन्ति सन्त ॥ १ ॥

अविपाककृमो क्लेशं तिक्ताम्बोद्धारगोरवै ।

हृत्कण्ठदाहारुचिभिर्चास्त्रपित्तं वदेद्बुध ॥ २ ॥

तृड्दाहमूर्च्छा भ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।

हृत्लासकोठानससादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकर कदाचित् ॥ ३ ॥

बात हरित्पीतकनीलकृष्णं मारुतारक्ताभमतीव चास्त्रम् ।

मासोदकाभ त्वतिपिच्छिलाभ श्लेष्मानुजात विविध रसेन ॥ ४ ॥

भुक्ते विदग्धेऽप्यथवाप्य भुक्ते करोति तिक्ताम्बवमि कदाचित् ।

उद्धारमेवविधमेव कण्ठहृत्कुचिदाह शिरोरुजश्च ॥ ५ ॥

करचरणदाहमौण्य महतोमरुची ज्वरश्च कफपित्तम् ।

जनयतिकङ्गुमण्डलपिडिकाशतनिचितगात्ररोगचयम् ॥ ६ ॥

रोगोऽयमस्त्रपित्तास्थो यद्वात् ससाध्यते नव ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्य कच्छसाध्य सकस्यचित् ॥ ७ ॥

सानिल सानिलकफ सकर्षं तच्चलचयेत् ।

दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषग्मोहकर हि तत् ॥ ८ ॥

कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।

तमसो दर्शनविभ्रम हर्षणमोहाश्च वातयुते ॥ ९ ॥

कफनिष्टीवनगोरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपा ।

टहनत्रलसाटकडूनिद्राचिह्नं कफानुगते ॥ १० ॥

उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवे भवत्यन्त्रे ॥ ११ ॥

तिक्ताम्बकटुकोडा रवमिहृत्कण्ठदाहकृत् ।

तमो मूर्च्छारुचिहृर्दिरालसश्च शिरोरुजा ॥

प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अम्लपित्ते तु वमनं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कारयेन्मदनचौद्र सिन्धुयुक्तं ततो भिषक् ॥ १३ ॥
 विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलद्रवैः ॥ १४ ॥
 सम्यग्वान्तविरिक्तस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम् ।
 आस्थापन चिरोद्भूते देय दोषान्मपेक्षया ॥ १५ ॥
 तिक्तभूयिष्ठमाहारं पानं वापि प्रयोजयेत् ।
 यवगोधूमविकृतौ तीक्ष्णसस्कारवर्जिताः ।
 यथास्वं लाजशक्तून्वा सितामधुयुतान् पिबेत् ॥ १६ ॥
 पूतीकरञ्जशुद्धानि घृतभृष्टानि रोगिणे ।
 निवेद्य भोजने कार्यं वमन कोष्णवारिणा ॥ १७ ॥
 प्लवम मूर्च्छितं तस्य सुखं निर्द्ध्यते यतः ।
 प्ररोचकस्य वैरस्य व्रणकण्ठोपलेपनात् ॥ १८ ॥
 ह्रस्वादेवैव वमनं प्रकुर्व्याद्योगविब्रतः ।
 धारयेत् कयलानिष्ठान् पित्तहानतिरोचकान् ।
 भ्रष्टान् कलायानयवा मसुरान् वा प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वगं वमनैर्धोमात्रधोगं रेचनैर्हरेत् ॥ २० ॥
 वमने शोधने जाते यदि दोषो न शाम्यति ।
 तदा वै शिशिरा लेपा असृक्स्त्रावय युक्तितः ॥ २१ ॥
 कम्पप्रलापमूर्च्छाङ्ग दाहदृष्ट्यामपित्तिनः ।
 यातप्रकोप दृष्ट्याश्च रक्तन् शोधनमाचरेत् ॥ २२ ॥
 चित्रकैरण्डमूलानि यवाश्च सयवासकाः ।
 जलेन कथितं शीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ॥ २३ ॥
 अभयापिप्पलीद्राक्षा सिताधन्वयवासकम् ।

मधुना कण्ठदाहघ्न मन्त्रपित्तहरं परम् ॥ २४ ॥

निस्तुपयवधात्री च त्रिगन्धं कथितं पिवेत् ।

घौद्रयुक्तं निहन्त्याशु कर्दिं पित्ताम्बुसम्भवाम् ॥ २५ ॥

क्षिप्रोद्भवा निम्बपटोलपत्रं फलत्रिकं सुकथितं सुशीतम् ।

घौद्रान्वितं पित्तमनेकरूपं सुदारुणं हन्ति तदम्बुपित्तम् ॥ २६ ॥

अमृतानागरसुस्त किरातसमभागसाधितं यत्तीयम् ।

दारुणं तदम्बुपित्तं जयत्यवश्यं नृणां सद्यः ॥ २७ ॥

पटोलगुण्ठीयवपिप्पलीनां कायं पिवेन्नाचिकसंप्रयुक्तम् ।

तदम्बुपित्तं विनिहन्ति शूलमग्नेयं हृदि भुजयोर्वलञ्च ॥ २८ ॥

वामामृतापर्पटकं निम्बभूनिम्बमार्कवैः ।

त्रिफला कुलकैः कायः सघौद्रयाम्बुपित्तहा ॥ २९ ॥

इति दशगुण्ठाकायः ।

हिंशु च कनकफलानि चिञ्चात्वचो घृतश्च पुटदग्धम् ।

शमयति तदम्बुपित्तं मन्त्रभुजो यथोत्तरं हिगुणम् ॥ ३० ॥

एलापटोलघनचन्दनधान्यधात्री

वांशीवरांगदलनागकणाभयाभिः ।

लेहः सिताण्यमधुभिः सितया च पिण्डो

मम्यक् कृता शुभदिनेन सुमन्त्रपूता ॥ ३१ ॥

हन्त्याम्बुपित्तबमनारुचिदाहमोह

खालित्वमेहतिमिरघ्नतशुक्रदोषान् ।

भुक्ता नरः सततमामलकीरसेन

हृदोऽप्यनेन सुभवेत्तरुणोरिरं सु^१ ॥ ३२ ॥

यवहृण्पटोलानां कायं घौद्रयुतं पिवेत् ।

नामयेदम्बुपित्तञ्च ह्यरुचिश्च वमिन्तया ॥ ३३ ॥

वासानिम्बपटोलत्रिफलासनयासयोजितो जयति ।

अधिककफमम्लपित्तं प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः ॥ ३४ ॥

इति वासादिगुग्गुलुः ।

त्रिकटुकसुकण्डकारोपपटकारिष्टकुटजबीजानाम् ।

सौराष्ट्रिकापटोलत्रायन्तीदारुमूर्वाणाम् ॥ ३५ ॥

तिक्तामृणालमलयज कलिङ्गकैलाकिराततिक्तानाम् ।

सवचातिविषाकेयरदीप्यकमधुमिश्रुबीजानाम् ॥ ३६ ॥

चूर्णं पट्टष्टमिदं पीतं शिशिरेण वारिणा प्रातः ।

लोढं क्षौद्रेण चाम्लपित्तं प्रायेणाधोगतं हन्ति ॥ ३७ ॥

अधोगतेऽम्लपित्ते तु पित्तिकीं ग्रहणीविधिम् ।

पाचनीं दीपनीञ्चैव बीज्याबीज्यावचारयेत् ॥ ३८ ॥

ज्वलन्तमिवमात्मानं मन्यन्ते योऽम्लपित्तवान् ।

तस्य संशोधनं पथ्यं न शान्तिः शोधनं विना ॥ ३९ ॥

अचिरोत्ये चिरोत्येव बभनं तत्र कारयेत् ।

सवाते सविबन्धेऽग्निं हिता कंसहरोतकी ॥ ४० ॥

क्षीरं तथा गुडयैव सर्पिलेहोऽथवा पुनः ।

अम्लपित्ते प्रयोक्तव्यः कफपित्तहरो विधिः ॥ ४१ ॥

गुडकूष्माण्डक चैव तथा खण्डामलकपि ।

गुडक्षीरकणा सिद्धं सर्पिरत्रापि योजयेत् ॥ ४२ ॥

रक्तपित्तेऽपि यक्षोक्तं यक्षूले चापि पित्तिके ।

सत्सर्वं कारयेद्दीमान् अम्लपित्ते विशिषतः ॥ ४३ ॥

पिप्पलीकाथकस्कानां घृतं सिद्धं मधुप्लुतम् ।

पिवेन्प्रातः सुसुत्यायो ह्यम्लपित्तनिवृत्तये ॥ ४४ ॥

इति पिप्पलीघृतम् ।

शतावरीमूलकल्कं हृतप्रस्थं पयः समम् ।

पचेन्मृदग्निना सम्यक् क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ४५ ॥

नाशयेदम्बपित्तञ्च वातपित्तोत्थितं ध्रुवम् ।

रक्तपित्तं तृषां मूर्च्छां श्वासं सन्तापमेव च ॥ ४६ ॥

इति शतावरीहृतम् ।

तिक्तकं षट्पलं सर्पिः पञ्चतिक्तमथापि वा ॥

गुग्गुलुतिक्तकं वापि छान्नपित्ते प्रयोजयेत् ॥ ४७ ॥

—०—

घात्रीशतावरीक्षौद्रं तुल्यं शर्करया समम् ।

लिङ्गेदत्तनुपानेन पयसाथं हृतेन च ॥ ४८ ॥

अम्बपित्तं निहन्त्याशु बलिपलितनाशनम् ।

चतुष्पदमायुष्यतमं चतुःसममुदाहृतम् ॥ ४९ ॥

इति चतुःसमचूर्णम् ।

त्रिकटुविफलासुस्तं विडङ्गं चित्रकं तथा ।

एषां संचूर्णितानान्तु प्रत्येकान्तु फलं भवेत् ॥ ५० ॥

कर्पूरं गन्धकस्य तदर्धं पारदस्य च ।

विडालपदमावन्तु लिङ्गाक्षग्धुसर्पिषा ॥ ५१ ॥

शीतोदकं चानुपिवेत् क्रमाद्द्वयं पयस्तथा ।

अम्बपित्तमग्निमान्द्यं परिणामरुजं तथा ॥ ५२ ॥

कामलां पांडुरोगञ्च हन्यादेतद्रसामृतम् ।

इति रसामृतं चूर्णम् ।

कुडवं नारिकेरस्य जले मृदग्निना पचेत् ।

नारिकेरजनाभावे गव्ये पयसि तत्पिवेत् ॥ ५३ ॥

१ ययोऽत्र शतावरीमूल रसः क्षीरस्योक्तत्वात् ।

धान्यकं पिप्पलीमुस्तं चातुर्जातं विचूर्णितम् ।
 प्रत्येकं दृढमावन्तु शीते तस्मिन्विनिःक्षिपेत् ॥ ५४ ॥
 पलमात्रस्तदर्ढोऽपि भक्षितः प्रत्यहं नरैः ।
 नारिकेरकखण्डोऽयं पुंस्त्वनिद्रा बलप्रदः ॥ ५५ ॥
 अम्बपित्तं रक्तपित्तं शूलञ्च परिणामजम् ।
 क्षयं क्षपयतिक्षिप्रं शुष्कं दावानलो यथा ॥ ५६ ॥
 इति नारिकेरखण्डः ।

प्रस्थन्तु नारिकेरस्य सूक्ष्मं दृषदिपेपितम् ।
 निष्कुलीकृतकूष्माण्ड खण्डानामर्द्धमादकम् ॥ ५७ ॥
 तद्वयं भर्जयेद्भक्ष्ये हृते तु कुड्बोन्मिते ।
 ततस्तत्र क्षिपेच्छुद्धं गोदुग्धं चादकोन्मितम् ॥ ५८ ॥
 तत्रैव निक्षिपेद्भक्ष्यां सितां प्रस्थद्वयोन्मिताम् ।
 पचेत्सर्वाणि चैकत्र मृदुना बङ्गिना भिषक् ॥ ५९ ॥
 सुपक्वे शीतले तत्र चूर्णीकृत्यविनिक्षिपेत् ।
 सूक्ष्मैला धान्यकं धात्रो घर्षटं जलदं जलम् ॥ ६० ॥
 उशीरं चन्दनं द्राक्षां शृङ्गाटं च कसेरुकम् ।
 त्वक् पत्रकसुकर्पूरं कर्पयुग्मं शृङ्गं शृङ्गम् ॥ ६१ ॥
 सर्वे संमिश्रयेद्भक्ष्ये कालने मृगमे नवे ।
 पलमात्रमिदं प्रातर्भक्षयेद्वा यथाननम् ॥ ६२ ॥
 एतन्निपेवितं हन्ति रोगानेनात्र मृगयः ।
 अम्बपित्तं ज्वरं पित्तं रक्तपित्तमरोचकम् ॥ ६३ ॥
 वातरक्तं दृषां दाहं पाण्डुरोगं च कामलां ।
 क्षयं क्षपयति क्षिप्रं शुष्कं परिणामजम् ॥ ६४ ॥
 नारिकेरस्य खण्डोऽयं मध्विभ्यां भाषितः पुनः

वर्णदो वृंहणो वृथः पुंस्वनिद्रा बलप्रदः ॥ ६५ ॥

इति वृहन्नारिकेरखण्डः ।

नारिकेरफलप्रस्थं पिष्टं घृतविभर्जितम् ।

प्रस्थं प्रस्थं समादाय गुण्डयाचूर्णेन तद् युतम् ॥ ६६ ॥

द्विपात्रं नारिकेराम्बु तत्समं क्षीरमेव च ।

घात्रगाद्यं स्वरसप्रस्थं खंडस्यापि तुलां न्यसेत् ॥ ६७ ॥

एकीकृत्य पचेत्सर्वं शनैर्मृदग्निना भिषक् ।

सिद्धयेते प्रदातव्यं चूर्णं तत्र सुकंडितम् ॥ ६८ ॥

त्रिकटुः सचतुर्जातः प्रत्येकं तु पलोन्मितम् ।

धात्रीजीरकयुग्मश्च धान्यकं ग्रन्थिपर्णकम् ॥ ६९ ॥

तुगापयोदचूर्णानि त्रिकर्षश्च पृथक् पृथक् ।

मधुनः पलानि चत्वारि स्निग्धे भास्त्रे निधापयेत् ॥ ७० ॥

कर्पप्रमाणं कर्तव्यं रसं यूपं विवेदनु ।

अश्वपित्तं निहन्त्याशु शूलं चैव सुदुस्तरम् ॥ ७१ ॥

परिणामभवं शूलं घृष्टशूलं च नाशयेत् ।

अत्रोपरि भवं शूलं हृच्छूलं च सुदुस्तरम् ॥ ७२ ॥

सर्वशूलहरं श्रेष्ठं वायोर्वेगं यथानिरिः ।

कण्डदाहं च हृदाहं हृदि दृष्ट्वा सुदारुणम् ॥ ७३ ॥

कामं पञ्चविधं चैव रक्तपित्तं सुदारुणम् ।

पीनसश्च प्रतिश्यायं यक्ष्माणं विनिहन्ति च ॥ ७४ ॥

परं वाजीकरं श्रेष्ठं बलपुष्टिविवर्धनम् ।

अग्निमन्दीपनकरं रसायनमिदं शुभम् ॥ ७५ ॥

मूत्ररोगेषु सर्वेषु वातरोगेषु शम्यते ।

गुदजाति च सर्वाणि तांस्तान् रोगाविहन्ति च ॥ ७६ ॥

रोगानोक्तविनाशाय लोकानुपहृहेतुना ।

अग्निभ्यां निर्मितं त्र्यष्टममृताख्यं रसायनम् ॥ ७७ ॥

इति नारिकेरामृतम् ।

त्रिकटुत्रिफलामुस्तबीजं चैव विडङ्गजम् ।

एलापत्रं च सर्वाणि समभागानि कारयेत् ॥ ७८ ॥

यावन्त्येतानि सर्वाणि स्रवङ्गं तत्समं भवेत् ।

सर्वचूर्णाद् द्विगुणितं त्रिविचूर्णं कारयेत् ॥ ७९ ॥

यावन्त्येतानि सर्वाणि तावती शर्करा भवेत् ।

सर्वमेकीकृतं पात्रे स्निग्धे चैव निधापयेत् ॥ ८० ॥

भोजनादौ ततो भक्षे व्यापाष्टकमिदं शुभम् ।

शीततोयानुपानञ्च नारिकेरोदकं तथा ॥ ८१ ॥

ततो यथेष्टमाहारं कुर्यात् क्षीरोदनञ्च वै ।

अम्लपित्तं हरत्याशु शूलदुर्नामनाशनम् ॥ ८२ ॥

प्रमेहं विंशतिञ्चैव मूत्राघातं तथाश्मरीम् ।

अविपत्यकरं चूर्णं मगस्तिमुनिभापितम् ॥ ८३ ॥

इत्यविपत्यकरं चूर्णम् ।

पिप्पल्याः कुडवं चूर्णं घृतस्य कुडवं द्वयम् ।

पलं षोडशकं खण्डाच्छतावर्याः पलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

शिवायाः स्वरस्यापि पलं षोडशकं मतम् ।

क्षीरप्रस्थद्वये साध्ये लेहीभूतेऽत्र निक्षिपेत् ॥ ८५ ॥

विंजातकामयाजाजी धान्यमुस्तुशिवातुगाः ।

एतेषां कार्ष्णिकं चूर्णं कर्पाक्षं कृष्णजीरकम् ॥ ८६ ॥

नागरं नागकं जातीफलं समरिचं हिमम् ।

दत्त्वा पन्नवयं चौट्रं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ८८ ॥

प्रातर्थयाबलं लिङ्घ्या दम्बपित्तप्रशान्तये ।

हृत्तासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥ ८८ ॥

इति पिप्पल्याद्यवलेहः ।

कूष्माण्डकरसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ।

रसतुल्यं गवां घोरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ ८९ ॥

सधुम्निना पचेत्ताव द्यावद्भवति पिण्डितम् ।

धात्रोतुल्यासितायोष्या पलार्धं लेहयेदनु ॥ ९० ॥

खड्गकूष्माण्डकं ख्यातं मन्त्रपित्तं नियच्छति ।

इति खण्डकूष्माण्डकम् ।

द्राक्षासृताशकपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

षायन्तिका पद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्क्षर्पिरुपेतमेभिः ॥ ९१ ॥

युक्तीतमात्रां सहभोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात् ।

बलामपित्तं यद्वर्णीं प्रवृद्धां कासाग्निसाद ज्वरमन्त्रपित्तम्

सर्वं निहन्त्याद् दृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तं ह्यसृतीपमञ्च ॥ ९२ ॥

इति द्राक्षाद्यं दृतम् ।

द्राक्षापत्रे समे कृत्वा तयोस्तुल्यां मितं क्षिपेत् ।

मंजुव्याघ्रद्वयमितं पिण्डिकां कारयेद्विषक् ॥ ९३ ॥

तां खादेदन्त्रपित्ताग्नीं हृत्कण्ठदहनापहाम् ।

वृश्मूर्च्छाभ्रममन्दाग्निं नाशिनीं चामवातहाम् ॥ ९४ ॥

अथ विसर्पनिदानमाह ।

सवणाम्बकटूणादि संसेवाद्दोषकोपतः ।

विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पाद्वन्दजास्त्रयः ।

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥

चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्दजास्त्रयः ॥ २ ॥

आग्नेयो वातपित्ताभ्यां अन्यग्राह्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः सपित्तकफसम्भवः ॥ ३ ॥

रक्तं लसीकात्वद्भासं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।

विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥ ४ ॥

तत्र वातात्सवीसर्पो वातज्वरसमव्ययः ॥

शोफस्फुरणनिस्तोद मेदायासार्तिं हर्षवान् ॥ ५ ॥

पित्ताद्वद्धृतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।

कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ ६ ॥

सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥ ७ ॥

वातपित्तज्वरहृदि मूर्च्छातिसारवृद्धभ्रमैः ।

अस्थिभेदाग्निसदनं तमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥

करोति सर्वदेहश्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।

यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्तु सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारासितोऽनीलो रक्तो वाऽऽश्वऽपचीयते ।

अग्निदग्ध इव स्फोटः शीघ्रं गत्वा द्रुतं स च ॥ १० ॥

मर्मानुसारीवीसर्पः स्यात्ततोऽतिबलस्ततः ।

व्यथेतांगं हरेत्कञ्चां निद्राञ्च खासमीरयेत् ॥ ११ ॥

हिष्माञ्च स गतोऽवस्था मीदृशीं लभते नरः ।

हृत्तासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् ॥ ८८ ॥

इति पिप्पल्याद्यवलीहः ।

कृष्णाण्डकरसो ग्राह्यः पलानां शतमात्रकम् ।

रसतुल्यं गवां क्षीरं धात्रीचूर्णं पलाष्टकम् ॥ ८९ ॥

लघ्वग्निना पचेत्ताव द्यावद्भवति पिण्डितम् ।

धात्रीतुल्यासितायोज्या पलार्धं लेहयेदनु ॥ ९० ॥

खड्गकूष्माडकं स्यात् मन्त्रपित्तं नियच्छति ।

इति खण्डकूष्माण्डकम् ।

द्राक्षाभृताशकपटोलपत्रैः सोशीरधात्रीघनचन्दनैश्च ।

वायुस्तिका पद्मकिरातधान्यैः कल्कैः पचेत्सर्पिकुपेतमेभिः ॥ ९१ ॥

युष्नीतमात्रां सहभोजनेन सर्वर्तुपानेऽपि भिषग्विदध्यात् ।

बलासपित्तं यद्वर्णीं प्रवृद्धां कासाम्बिसाद ज्वरमस्त्रपित्तम्

सर्वं निहन्त्याद् दृतमेतदाशु सम्यक् प्रयुक्तां ह्यसृतोपमञ्च ॥ ९२ ॥

इति द्राक्षाद्यं दृतम् ।

द्राक्षापथ्ये समे कृत्वा तयोस्तुल्यां मित्तां क्षिपेत् ।

संकुट्याच्चद्वयमितं पिण्डिकां कारयेद्विषक् ॥ ९३ ॥

तां खादेदन्त्रपित्तातीं हृत्कण्ठदहनापहाम् ।

वृद्धमूर्च्छाभ्रमसन्दाग्नि नाशिनीं चासवातहाम् ॥ ९४ ॥

इति द्राक्षादिगुटिका ।

इति वज्रसेनेऽन्त्रपित्तनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ५६ ॥

अथ विसर्पनिदानमाह ।

लवणाम्लकटूणादि संसेवाद्दोषकोपतः ।

विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

पृथक् त्रयस्त्रिभिर्देहैको विसर्पाद्वन्दजास्त्रयः ।

वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥

चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥ २ ॥

आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थिग्राह्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः सपित्तकफसम्भवः ॥ ३ ॥

रक्तं लसीकात्वज्जासं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।

विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्तधातवः ॥ ४ ॥

तत्र वातात्सवीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥

शोफस्फुरणनिस्तोद मेदायासार्त्ति हर्षवान् ॥ ५ ॥

पित्तादद्भूतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ।

कफात् कांडूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ ६ ॥

सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥ ७ ॥

वातपित्तज्वरच्छर्दिं मूर्च्छां तिसारदृग्भ्रमैः ।

अस्थिभेदाग्निसदनं तमकारोचकैर्युतः ॥ ८ ॥

करोति सर्वदेहञ्च दोषाङ्गारावकीर्णवत् ।

यं यं देशं विसर्पय विसर्पति भवेत्तु सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारासितोऽनीलो रक्तो वाऽऽश्वऽपचीयते ।

अग्निदग्ध इव स्रोतः शीघ्रं गत्वा द्रुतं स च ॥ १० ॥

मर्मानुसारीवीसर्पः स्यात्ततोऽतिबलस्ततः ।

व्यथेतांगं हरेत्संज्ञां निद्राञ्च खासमीरयेत् ॥ ११ ॥

हिष्माञ्च स गतोऽवस्था मीटर्शीं लभते नरः ।

क्वचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्याशनादिषु ॥ १२ ॥

चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवः ।

दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निविसर्प उच्यते ॥ १३ ॥

कफेन रुद्धः पवनो भित्वा तं बहुधा कफम् ।

रक्तं वा हृद्भरक्तस्य त्वक्छिरास्त्रायुमांसगम् ॥ १४ ॥

दूषयित्वा तु दीर्घाण्युत्तस्थूलखरात्मनाम् ।

अन्योनां कुरुते मांसां रक्तानां तीव्ररुक् ज्वरम् ॥ १५ ॥

श्वासकासातिसारास्य शोषहिष्णावमिभ्रमैः ।

मोहयैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गं भङ्गाग्निसदनैर्युतः ॥

इत्थं यन्न्यवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ १६ ॥

कफपित्ताज्ज्वरस्तम्भो निद्रातन्द्रा शिरोरुजा ।

अङ्गावसादविक्षेप प्रलापारोचकभ्रमाः ॥ १७ ॥

मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्यां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।

आमोपवेशनं लेपः स्त्रोतसां सविसर्पति ॥ १८ ॥

प्रायेणामाशय गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।

पिङ्गकैरवकीर्णोऽति पीतलोहितपाण्डुरैः ॥ १९ ॥

क्लिग्धो सितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।

गम्भीरपाकः प्रायोष्मासृष्टः क्लिबोवदीर्यते ॥ २० ॥

पङ्कवच्छीर्णमांसस्य स्पष्टस्त्रायुशिरागणः ।

श्वगन्धश्च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ २१ ॥

बाह्यहेतोः घृतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।

वीसर्पं मारुतः कुर्यात् कुलित्यमदृशैश्चितम् ॥

स्फोटैः शोथज्वररुजा दाहाद्व्यग्धावशोणितम् ॥ २२ ॥

ज्वरातिसारी वमयुस्त्वस्त्रांसदरण्यं क्षमः ।

अरोचकाविपाकी च विमर्षाणामुपटवाः ॥ २३ ॥

सिध्यन्ति वातकफपित्तकृताविसर्पाः
सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
प्रायेण मर्म्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ २४ ॥

तथाच अन्यान्तरात् ।

छट्श्चासर्माससंकोच दाहद्विक्रामदञ्चराः ।
विसर्पा मर्म्मसंरोधा स्तेपां प्रोक्ता ह्युपद्रवाः ॥ २५ ॥

—०—

अथ चिकित्साभारह ।

सर्वेष्वेव विसर्पेषु कुर्यात्तद्वनरूपक्षणम् ।
विरेकवमनालेप सेचनाऽसृग्विमोक्षणैः ॥
उपाधरेद्ययादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥ २६ ॥
पटोलपिचुमन्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन वा ।
विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रियवैः सह ॥ २७ ॥
त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृत्तया सह ।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥ २८ ॥
राक्षानीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
हृतचीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥ २९ ॥
शकटद्रुमं पयो मूत्रं पञ्चमूलं च तत्समम् ।
एतत्सुखोष्णकं कार्यं विसर्पेऽनिलसम्भवे ॥ ३० ॥
दणवर्ज्यं विधातव्यं पञ्चमूलं चतुष्टयम् ।
प्रदेहसेकौ सर्पिर्भिः विसर्पे वातसम्भवे ॥ ३१ ॥

कुष्टं शताह्वा सुरदारुमुस्तावाराहिकुस्तुम्बुरुक्षखगन्धाः ।

वातेऽर्कदशात्तंगलाश्च योज्याः सेके प्रलेपेषु तथा हृतेषु ॥ ३२ ॥

द्राक्षारम्बधकाश्मर्यै त्रिफलैरण्डपीलुभिः ।

त्रिवृद्धरोतकीभिश्च विसर्पे शोधने हितम् ॥ ३३ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थं ब्रूचवेतसपीलुभिः ।

चन्दनद्वयमञ्जिष्टा पद्मकोशीरगैरिकैः ॥ ३४ ॥

शतधौतघृतोन्मिश्रैर्लेपो रक्तप्रसादनः ।

दाहपाकरुजास्त्राव शोथनिर्वापणः परः ॥ ३५ ॥

शिरोपयष्टी नतचन्दनैला मांसीहरिद्राद्वयकुष्ठवालैः ।

लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारो ॥ ३६ ॥

इति दशाङ्गलेपः ।

प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्टा पद्मकोशीरचन्दनैः ।

सयष्टीन्दोवरैः पैत्ते क्षीरपिष्टैः प्रलेपनम् ॥ ३७ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्दा सशैवलाः सौत्पलकर्दमाय ।

वस्त्रान्तराः पित्तकृते विसर्पे लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः ॥ ३८ ॥

मृणालचन्दनं लोध्रमुशीरं कमलोत्पलम् ।

शारिवा शङ्खकीपय्या प्रदेहाः पित्तमुदराः ॥ ३९ ॥

प्रदेहाः परिपेकाय शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।

पद्मकोशीरमधुक चन्दनैर्वा प्रशस्यते ॥ ४० ॥

न्यग्रोधपादागुन्दा च कदलीगर्भ एव च ।

विपग्रान्तिकलेपः स्याच्छतधौतघृतप्लुतः ॥ ४१ ॥

मांसीसर्जरसं रोध्रं मधुकं सह रेणुभिः ।

हरणवो मधूराय सुहायैव सशालयः ॥

पृथक् लेपाः विसर्पघ्नाः सर्वे वा सर्पिणा सह ॥ ४२ ॥

शैषिके बभनं पूर्वं रेचनं च कफापहम् ॥ ४३ ॥

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।

बभनश्च विधातव्यं विसर्पं कफसम्भवे ॥ ४४ ॥

गायत्रीसप्तपर्णाद् वासारग्वधदारुभिः ।

कुटस्रटेर्भवेत्तेपो विसर्पे श्लेष्मसम्भवे ॥ ४५ ॥

अजाग्नगन्धा सरलाथ कालसैकेशिवा चाप्यथवाजमृद्धी ।

गोमूत्रपिष्टैर्विहितः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं सुशीघ्रम् ॥ ४६ ॥

त्रिफलापद्मकोशोर समझाकरवोरकम् ।

नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ ४७ ॥

काकजङ्घाशिरीषस्य पुष्पं श्लेष्मातकत्वचम् ।

कृतमालकपत्राणि चाग्नगन्धा प्रियङ्गवः ॥

प्रदेहः कफकोसर्पे कटूणाः सुप्रयोजितः ॥ ४८ ॥

आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मातकोद्भवाः ।

शिरीषपुष्पसहिता हिता लेपावचूर्णनैः ॥ ४९ ॥

सुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पनुत् ।

धात्रीपटोलमुद्गाना मथवा घृतसयुतः ॥ ५० ॥

अमृतघ्नपटोलं निम्बकल्कैरुपेतम् ।

त्रिफलखदिरसारं ध्याधिघातय तुल्यम् ॥

कथितमिदमशेषं गुग्गुलीः पादघृत्तम् ।

हरति विषविसर्पान् कुटस्रहातमाश ॥ ५१ ॥

भूनिम्बवामाकटुकापटोलं फलत्रिकं चन्दननिम्बसिद्धः ।

विसर्पदाहत्वरशोपकण्डूविस्फोटवृणावमिनुत्कपायः ॥ ५२ ॥

पटोलं पिचुसन्दश्च दार्वी कटुकरोहिणीम् ।

यथाहं त्रायमाणश्च दंष्ट्रादोसर्पशान्तये ॥ ५३ ॥

त्रायन्तीनिम्बदारु कुण्डलीधात्रीपटोलकटुकाभिः ।

काथो हन्ति विसर्पान्मकरन्दयुतो हृद्ददारान् ॥ ५४ ॥

विदोषजं क्रियां कुर्याद्द्विसर्पे हन्तसम्भवे ।

सकफे रक्तपित्ते च त्रिफलां योजयेत् पुरैः ॥ ५५ ॥

दुरालभां पर्पटकं पटोलं कटुकां तथा ।
 कोष्ठां गुग्गुलुसंमिश्रं पिवेद्वा खदिराष्टकम् ॥ ५६ ॥
 वातपित्तप्रशमनं मग्निवोसर्परोहणम् ।
 कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दममञ्जके ॥ ५७ ॥
 वातपित्तहरं कर्म ग्रन्थिवोसर्पिणे हितः ।
 मसूरिस्फोटकुष्ठघ्नी क्रियायोज्या विसर्पिणाम् ॥ ५८ ॥
 कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्तं चिकित्सायाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
 सर्वांस्तु पक्वान् परिशोध्यधोमान् व्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥ ५९ ॥
 यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।
 निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्दोमर्पशान्तये ॥ ६० ॥
 वृषखदिग्पटोलनिस्वपत्र त्वग्मृतसुशिवाकपायकल्कैः ।
 घृतमभिनवसेतदाशु पक्वं जयति खलु विसर्पकुष्ठगुल्मान् ॥ ६१ ॥

इति वृषाद्यष्टतमम् ।

द्वे हरिद्रे स्थिरा नूवां शारिवाचन्दनद्वयम् ।
 मधुकं मधुपर्णी च पद्मकं पञ्चकेसरम् ॥ ६२ ॥
 उशीरमुत्पलं मेदा त्रिफलापञ्चवल्कलम् ।
 कल्के रक्तममैरेभि घृतपस्थं विपाचयेत् ॥ ६३ ॥
 विपरीमर्पविस्फोट कोटलूताव्रणापहम् ।
 गौरवाद्यमिति ख्यातं सर्पिः श्रेष्ठमनुत्तमम् ॥ ६४ ॥

गौरवाद्यष्टतमम् ।

कुष्ठेषु यानि सर्पाणि वि व्रणेषु विविधेषु च ।
 विमर्षेषु प्रयोज्यानि मेकालेपनभोजनैः ॥ ६५ ॥
 फरध्नमतच्छदं नाह्नलोकसुहृत्कर्कदुग्धाननमृद्वराजैः ।

तैल निशामूत्रविपैर्विपक्वं विसर्पविस्फोटविचर्चिकाघ्नम् ॥ ६६ ॥
इति करञ्जतैलम् ।

इति वङ्गसेने विसर्पनिदानचिकित्साधिकारः
समाप्तः ॥ ५१ ॥

—०—

अथ विस्फोटनिदानमाह ।

कटुम्लतीक्ष्णविदाहिरूक्षघ्नारैरजोर्णाध्यशनातपैश्च ।
तथर्तुदीपेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दीपाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥
त्वचमाश्लिष्यते रक्तं मांसास्थीनि प्रदूथ च ।
घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥
अग्निदग्धनिभास्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
कश्चित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटक इति स्मृतः ॥ ३ ॥
शिरोरुक् शूलभूयिष्ठं ज्वरस्तृट् पर्वभेदनम् ।
सक्लृण्वर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥
ज्वरदाहरजास्राव पाकवृण्णाभिरन्वितम् ।
पीतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥
हृद्यरोचकजाद्यानि कंडूकाठिन्य पांडुता ।
अवेदनश्चिरात्पाकी सविस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥
कंडूदाहोऽरुचिः कर्दि रेतैस्तु कफपैत्तिकः ।
वातपित्तात्मको यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ॥
कंडूसौमित्रगुरुभिर्जानीयात् कफवातिकम् ॥ ७ ॥
मध्ये निम्नीयतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ।
दाहरागटपामोह च्छर्दिमूर्च्छारुजो ज्वरः ।

प्रलापो वैपथु स्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्याच्चिदोपजः ॥ ८ ॥
 रक्तारक्तममुत्याना गुञ्जाफलनिभास्तथा ।
 वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥
 न ते सिद्धं समायान्ति सर्वैर्गोमवरैरपि ॥ ९ ॥
 एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।
 सर्वरूपान्वितो घोर स्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १० ॥
 द्विकाम्नासोऽरुचिस्तृणा चाङ्गमर्दो हृदिव्यथा ।
 विसर्पण्वरहृत्तासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्रादौ लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
 यथायुक्तं वनं बोध्य युक्तमुक्तं विरेचनम् ॥ १२ ॥
 पटोन्नेन्द्र्यवारिष्ट वचामदनमाधितम् ।
 वमनं तत्पदातथ्यं विस्फोटे कफपैत्तिके ॥ १३ ॥
 शुधिते लङ्घिते बान्ते जीर्णशालियवादिभिः ।
 सुहादकोमसूराणां रसैर्वा विश्वमयुतैः ॥ १४ ॥
 सुनिपण्यकवेवाग्रतडून्नीयककेतकैः ।
 कुलकाभीरुकैरेभिः सपपंटमतीनकैः ॥ १५ ॥
 कर्कोटकाग्रेणैव कुसुमैर्निम्बवित्स्वजैः ।
 तिक्तद्रव्यसमायुक्तं भोजनं संप्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
 द्विपञ्चमूलं राक्षा च दार्व्यङ्गोरं दुरानभाम् ।
 अमृताभान्नाकं सुप्तं जयेद्वातमसुप्तयान् ॥ १७ ॥
 द्राक्षाकाग्रेणैवर्जूरं पटोन्नेन्द्र्यवारिष्टवामकैः ।
 कटुकाक्षान्दुष्पङ्गैः सितायुक्तं तु पैत्तिके ॥ १८ ॥

भूनिम्बनिम्बवासा च त्रिफलेन्द्रियवासकैः ।

पिचुमन्दं पटोलञ्च सचौद्रं कफजे हितम् ॥ १८ ॥

किराततिक्तकारिष्ट यक्ष्माह्वाम्बुदवासकम् ।

पटोलपपटोशीरत्रिफलाकौटजान्वितम् ॥

द्वादशाङ्गं तथैवैतत्सर्वविस्फोटनाशनम् ॥ २० ॥

पटोलान्तभूनिम्ब वासकारिष्टपपटैः ।

खदिराष्टयुतैः क्वाथो विस्फोटज्वरशान्तये ॥ २१ ॥

कुण्डलीपिचुमन्दांशु खदिरेन्द्रियवाम्बुना ।

विस्फोटं नाशयत्याशु वायुर्जसधरानिव ॥ २२ ॥

अमृतहृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं

खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ।

विविधविषविसर्पे कुष्टविस्फोटकण्डू-

रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च ॥ २३ ॥

पटोलत्रिफलारिष्ट गुडूचीमुस्तचन्दनैः ।

समूर्धारोहिणीपाठा रजनी सदुरालभा ॥ २४ ॥

कषायं योजयेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

कण्डूत्वग्दोषविस्फोट विषवीसर्पनाशनम् ॥ २५ ॥

शिरीषयष्टी नतचन्दनैलामांसी हरिद्राद्वयकुष्टवालैः ।

लेपोदशाङ्गः सष्टतः प्रयोज्यो विसर्पविस्फोटककण्डूहारी ॥ २६ ॥

इति दशाङ्गलेपः ।

चन्दनं नागपुष्पञ्च तंडुलोयकशारिवा ।

शिरीषवल्कलं पत्रं लेपः स्याद्वाहनाशनः ॥ २७ ॥

विस्फोटव्याधिनाशाय तंडुलांशुप्रपेपितैः ।

बीजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कायौ विजानताः ॥ २८ ॥

उत्पलं चन्दनं लोभ्रं मुशीरं शारिवाद्यम् ।

जलेन पिष्टा लिम्पेत स्फोटदाहार्तिनाशनम् ॥ २८ ॥
 शिरीषोशीरनामाह्व हिस्त्राभिलेपनाद् द्रुतम् ।
 विसर्पविषविस्फोटाः प्रशाम्यन्ति न सशयः ॥ २९ ॥
 शिरीषचन्दनानङ्गा तित्तिडीबल्कपूरकैः ।
 प्रलेप सष्टतः कार्यो विस्फोटश्लेष्मनाशनः ॥ ३० ॥
 शिरीषोदुम्बरौ जम्बु सेकालेयनयोर्हिताः ।
 श्लेष्मातकत्वचो वापि प्रलेपाद्यगोतने हिताः ॥ ३१ ॥
 शिरीषपूगमञ्जिष्ठा चव्यामलकयष्टिकाः ।
 सजातिपद्मवक्षीद्रा विस्फोटे कवलयघ्नाः ॥ ३२ ॥
 पद्मकं मधुकं लोभ्रं नागपुष्पञ्च केशरम् ।
 द्वे हरिद्रे विडङ्गानि सूक्ष्मैस्त तगर तथा ॥ ३३ ॥
 कुष्ठं लाक्षापत्रकञ्च सिन्धूत्थं तुल्यमेव च ।
 तीयेनालोद्य तत्सर्वं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ३४ ॥
 याद्य रोगान्निहन्त्येतत् तान्निबोधमहासुने ।
 सर्पकीटादिदष्टेषु लूता मूत्रकृतेषु च ॥ ३५ ॥
 विविधेषु च स्फोटेषु तथा कुष्ठविसर्पिषु ।
 नाडोषु गण्डमालासु प्रभिन्नासु विशेषतः ॥ ३६ ॥
 अगस्तिविहितं धन्यं पद्मकं तु महाघृतम् ॥ ३७ ॥

इति पद्मकं घृतम् ।

पटोलमसच्छदनिम्बवासा फलविकच्छिन्नरुहाविषकम् ।
 तत्पञ्चतित्तं घृतमाशु हन्तित्रिदोषविस्फोटविसर्पकण्डूः ॥ ३८ ॥

इति पञ्चतित्तं घृतम् ।

कम्पिषकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां यन्ताम् ।
 पटोलं पिचुमन्दश्च लोभ्रं सुस्तप्रियङ्गुकम् ॥ ४० ॥

धातकीखदिरं सर्जमेला चागुरुचन्दनम् ।

पिष्ट्वा तैलं भवेत्साध्यं तत्तैलं व्रणरोपणम् ॥ ४१ ॥

इति कम्पिष्ठकाद्यं तैलम् ।

पीत्वा घृतं महातिक्तं कौशिकेन च साधितम् ।

कदाचिद्रक्तमोचय ज्ञात्वा दोषं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

इति वङ्गसेने विस्फोटनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६० ॥

—०—

अथ स्नायुनिदानमाह ।

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत् ।

भित्तैव तं क्षते तत्र सोष्णामांसं विशोष्य च ॥ १ ॥

कुर्व्यात्तन्तुनिर्भं सूत्रं घृतं सितद्युतिं बद्धिः ।

शनैः शनैः क्षतादेति छेदात्तत्क्षीपमावहेत् ॥ २ ॥

तत्पात्ताच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत् ।

सन्नायुकः परिख्यातः क्रियोक्तात्र विसर्पवत् ॥ ३ ॥

बाह्योर्यदि प्रमादेन द्रुव्यते जङ्घयोरपि ।

सङ्घीचं सङ्घृतां चापि छिन्नो नूनं करोत्यसौ ॥ ४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्नेहस्नेदप्रलेपादि कर्मकुर्व्याद्यथेष्टितम् ।

रामठं शीततोयेन पीतं तन्तुकुरोगनुत् ॥ ५ ॥

मञ्जिष्टयष्टीमधुकं पयस्या प्रपौण्डरीकं सह पद्मकेन ।

सौगन्धिकं चेति सुखं प्रलेपः शस्तो विसर्पे त्वय तन्तुरोगे ॥६॥

इति मञ्जिष्टादिलेपः ।

स्वेदात् स्नायुकमत्युग्रं मेकः काञ्चिकसाधितः ।

तद्वद्वमूलजं वीजं पिष्टं हन्ति प्रलेपनात् ॥ ७ ॥

गव्यं सर्पिस्थं पीत्वा निर्गूण्डस्वरसं चरहम् ।

पिवेत् स्नायुकमत्युग्रं हन्त्यवश्यं न संशयः ॥ ८ ॥

मूलं सुखव्या हिमवारिपिष्टं पानादिकं तन्तुरोगमुग्रम् ।

शान्तिं नयेत्सत्रणमाशु पुंसां गन्धर्वगन्धेन हृतेन पीतम् ॥ ९ ॥

अतिविषमुस्तकभागीं विश्वीषधपिप्पलीविभीतकीनाम् ।

धूर्णमिदं तन्तुघ्नं पुंसामुष्णेन वारिणा पीतम् ॥ १० ॥

शिग्रूमूलदलैः पिष्टैः काञ्चिकेन ससैन्धवैः ।

लेपनं स्नायुकव्याधेः शमनं परमुच्यते ॥ ११ ॥

इति वङ्गसेने स्नायुकरोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६१ ॥

—०—

अथ मसूरिकानिदानमाह ।

कट्फलवणचार विरुद्धाध्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोटकैः ॥ १ ॥

क्रुद्धपहे क्षणाच्चापि देहे दोषाः समुद्भूताः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥

मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः ॥ २ ॥

तामां पूर्वं ज्वरः कंडू गात्रमद्भोऽरतिभ्रमः ।

त्वचिशोथः सर्वैषण्यो नेत्ररागस्तथैव च ॥ ३ ॥
 स्फोटारूक्षारुणाः कृष्णास्तीव्रवेदनयान्विताः ।
 कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यऽनिलसम्भवाः ॥ ४ ॥
 सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्षमः ।
 शोथस्ताल्वोष्ट्रजिह्वानां दृग्णा चारुचिसंयुताः ॥ ५ ॥
 रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाह्वास्तीव्रवेदनाः ।
 भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ ६ ॥
 विड्भेदस्याग्नमर्दय दृग्णाऽरत्यरुची तथा ।
 मुखपाकोऽक्षिपाकश्च ज्वरस्तीव्र सुदारुणः ॥
 रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पिचलक्षणाः ॥ ७ ॥
 कफप्रसेकः स्रैमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवम् ।
 हृल्लासारुचितन्द्रार्तिर्निद्रालस्य समन्विताः ॥ ८ ॥
 श्वेताः, सिग्धाश्च स्थूलाः कंडूरामन्दवेदनाः ।
 मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 नीलाश्चिपिटयिस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजाः ।
 चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ १० ॥
 कण्ठरोधोऽरुचिस्तन्द्रा प्रलापारतिसङ्गताः ।
 दुश्चिकित्स्या समुद्दिष्टाः पिङ्गकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥ ११ ॥
 रोमकूपोन्नतिसमा लोहिताः कफवातजाः ।
 कासारोचकसंयुक्ता रोमान्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १२ ॥
 तीयबुदुदसकाशा स्वग्गताश्च मसूरिकाः ।
 खल्वदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १३ ॥
 रक्तस्या लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।
 साध्यानात्थर्थदुष्टाश्च भिन्नारत्नां स्रवन्ति च ॥ १४ ॥
 मांसस्याः कठिनाः सिग्धाः चिरपाका घनत्वचः ।

गात्रशूलारतिकंडू टण्णारुचिसमन्विताः ॥ १५ ॥

मेदोजामण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।

घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥

सम्प्रोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥ १७ ॥

क्षुद्रागात्रसमारूक्षा क्षिपिटा किञ्चिदुन्नताः ।

मज्जीत्या मृगसंमोह वेदनाऽरतिसंयुताः ॥ १८ ॥

ह्रिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति च ।

भ्रमरिण्येव विह्वानि कुर्वन्त्यस्योनि सर्वतः ॥ १९ ॥

पक्षाभाः पिङ्काः स्निग्धाः सूक्ष्माद्यात्यर्थवेदनाः ।

स्तैमित्याऽरतिसंमोह दाहोन्मादसमन्विताः ॥ २० ॥

शक्रजायां मसूर्यगन्तु लक्षणानि भवन्ति च ।

निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न हि जीवितम् ॥ २१ ॥

दोषमित्र्यास्तु सप्तैता द्रष्टव्याः दोषलक्षणैः ॥ २२ ॥

त्वग्गतारक्तजायैष पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा ।

एता विनापि क्रियया प्रणाम्यन्ति शरीरिणाम् ॥ २३ ॥

वातजा वातपित्तोत्था श्लेष्मवातकृताश्च याः ।

क्षुब्धसाध्यमतास्तस्माद्यन्नादेता उपाचरेत् ॥ २४ ॥

असाध्याः सन्निपातोत्था स्तासां यस्यामि लक्षणम् ।

प्रयाससदृगाः कायित् कायिष्ण्वूफलोपमाः ॥ २५ ॥

लोहजानसमाः कायि दलभीफलसदिभाः ।

आसां बहुविधा यस्यां जायन्ते दोषभेदतः ॥ २६ ॥

कासो ह्रिक्काप्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ।

प्रलापयारतिमूर्च्छा टण्णादाहो विधूर्णता ॥ २७ ॥

मुखेन प्रस्रवेद्रजस्तथा प्रायेण चक्षुषा ।

कण्ठेधुर्धुरकं कृत्वा श्वसित्वत्यर्थदारुणम् ॥ २८ ॥

मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरः ।

लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ २८ ॥

मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निःश्वसेत् ।

सध्रुवं त्यजति प्राणां स्तृपात्तो वायुदूषितः ॥ २९ ॥

मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूपरे मणिवन्धके ।

तथांसफलके वापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३० ॥

अथान्यग्रन्यान्तरात् ।

द्वित्रिलक्षणसंयुक्तो हन्धोपद्रवसंयुतः ।

हन्धजास्तु त्रयो त्रेया मनुष्याणां मसूरिकाः ॥ ३१ ॥

कफवातादिसंभूतः कोद्रवो नाम संज्ञितः ।

लोके वदन्ति कक्षाकः सपाकं न च गच्छति ॥ ३२ ॥

ययशूकवदङ्गेषु विध्यति च विशेषतः ।

सप्ताष्टाष्टादशाष्टाष्टा स्वस्थो भवति मानवः ॥ ३३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

मसूरिकायां कुटोक्ता प्रलेपादिक्रिया हिता ।

पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

वैणुत्वक् सुरसालाक्षा कर्पासास्थि मसूरिकाः ।

यवपिष्टं विषं सर्पिं वंचान्नाह्वीसुवर्चला ।

धूपनार्थं यथालाभ धूममेतन्नयोजयेत् ॥ ३५ ॥

आदावेतन्नयोक्तव्यं नश्यत्याशु मसूरिकाः ।

न गृह्णन्ति विषं केचि यथालाभश्रुतेरिह ॥ ३६ ॥

इति धूपः ।

श्वेतचन्दनकल्को न हिलमोचाभवं रसम् ।
 पिवेन्मसूरिकारश्चे नैव वा केवलं रसम् ॥ ३८ ॥
 विस्वपत्ररसेनैव मूर्च्छितः पारदो रसः ।
 हिलमोचरसं पीतं हन्ति माचिकसंयुतम् ॥ ३९ ॥
 भसूरीं सर्वजां शीघ्रं भस्त्रिजां सर्वदेहजाम् ।
 वमने मरणं प्रोक्तं स्तम्भने जीवनं मतम् ॥ ४० ॥
 सर्वासां वमनं पूर्वं पटोलारिष्टवासकैः ।
 कपायैश्च वचावत्स यष्ट्याञ्चफलकल्कितैः ॥ ४१ ॥
 सक्षौद्रं पाययेद्वाङ्गरा रसं वा हिलमोचकम् ।
 वान्तस्य रेचनं देयं शमनं वाऽवले नरे ॥ ४२ ॥
 उभाभ्यां हृतदोषस्य विगृह्यन्ति भसूरिकाः ।
 निर्विकाराद्याल्पपूयाः पच्यन्ते चाल्पवेदनाः ॥ ४३ ॥
 बाणोरविस्वजनितं क्वाथं पर्युपितमुत्तमे दिवसे ।
 चैत्रस्य पापरोगं पिवत्तां न भवे द्रुतं चैतत् ॥ ४४ ॥
 नारीणां वामपादस्य नराणामपसव्यगम् ।
 पापरोगं त्यजेद्दूरा च्छिरास्थिविनिवारणम् ॥ ४५ ॥
 चैत्रमितभूतदिने रक्तपताका स्रुहीभवने ।
 धवलितकलसि न्यस्ता पापरुजो दूरतो धत्ते ॥ ४६ ॥
 पटोलसारिवासुस्तं पाठाकटुकरोहिणी ।
 खदिरः पिचुमन्दश्च बलाघात्रीविकटतम् ।
 एषां कपायपानन्तु हन्ति वातमसूरिकाम् ॥ ४७ ॥
 हिपक्षमूलं रास्त्रा च धातुगरीरं दुरालभा ।
 सामृतं धान्यकं मुस्तं जयेद्वातमसूरिकाम् ॥ ४८ ॥
 न्यपोधघ्नघ्नमध्विष्टा शिरोपोदुम्बरत्वचाम् ।
 ससर्पिष्कं मसूर्यान्तु वातजायां प्रलेपनम् ॥ ४९ ॥

गुडूचीं मधुकं रास्त्रां पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ।
 चन्दनं काश्मर्यफलं बलामूलं विकङ्कतम् ।
 पाककाले मसूर्यान्तु वातजायां प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 गुडूचीमधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
 पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥ ५१ ॥
 त्रिन पाकं ब्रजत्याशु न च वायुः प्रकुप्यति ॥ ५२ ॥
 लिङ्गाद्वदरचूर्णन्तु पाचनार्थञ्च गुडेन तु ।
 कफवातकृतास्तेन पच्यन्ते च मसूरिकाः ॥ ५३ ॥
 शोधनं पित्तजायान्तु कार्यं वैद्येन जानता ।
 तत्रादौ तर्पणं कार्यं लाजचूर्णैः समर्करैः ॥ ५४ ॥
 भोजनं तिक्तयूपैश्च प्रतुदानां रसेन वा ।
 भोजनं चायवा कार्यं दुष्टव्रणविसर्पिणा ॥ ५५ ॥
 श्रांदावेष मसूर्यान्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 निम्बपर्पटकं पाठा पटोलं चन्दनद्वयम् ।
 वासादुरालभाधाम्री व्योषं कटुकरोहिणी ॥ ५७ ॥
 एतत्पलं शृतं शीतं मधुशर्करयान्वितम् ।
 मसूर्यान्तु प्रयोक्तव्यं पित्तजायां विजानता ।
 दाहं ज्वरं विसर्पं तु व्रणे पित्ताधिके तथा ॥ ५८ ॥
 द्राक्षाकाश्मर्यखर्जूर पटोसारिष्टवासकैः ।
 लाजामलकदुःसर्षः सितायुक्तान्तु पैत्तिके ॥ ५९ ॥
 शिरीषोदुम्बराश्वत्थ पोलुन्धग्रोधवल्कलैः ।
 प्रलेपः सघृतः शीघ्रं व्रणविसर्पदाहहा ॥ ६० ॥
 श्यामापर्पटकारिष्ट चन्दनद्वयमूलकैः ।
 धात्रीतिक्तहृषोशीर यासैश्च कथितं जलम् ।
 पीतं मसूरिकां हन्ति पित्तजां दाहसंयुताम् ॥ ६० ॥

मोरटं काश्मर्यफलं शृतशीतं सशर्करम् ।
 लाजाचूर्णयुतं दद्यात्पित्तजायान्तु पाचनम् ॥ ६१ ॥
 दुरालभापर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।
 सैष्विक्यां पित्तजायाश्च पाने निष्काप्यदापयेत् ॥ ६२ ॥
 भूनिम्बमुस्तकं वासा विफलेन्द्रयवासकम् ।
 पिचुमन्दं पटोलञ्च सचौद्रं योजितं हितम् ॥ ६३ ॥
 खदिरारिष्टपत्रैश्च शिरोघोदुम्बरत्वचा ।
 कुर्यान्नेपं कफोत्थायां पित्तजायामथापि वा ॥ ६४ ॥
 हृष्यस्व स्वरमं दद्यात् चौद्रयुक्तं कफात्सके ॥ ६५ ॥
 कफजायां मसूर्यान्तु कठिनायां विगेषतः ।
 पाचनाय प्रदातव्यं लेपनं टधिमत्तुभिः ॥ ६६ ॥
 पटोलं कुण्डलीमुस्त हृषधान्ययवामकैः ।
 भूनिम्बनिम्बकटुका पर्पटैश्च शृतं जलम् ॥ ६७ ॥
 मसूरीं गमयेदामां पक्वां चैव विगोधयेत् ।
 नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरगान्तये ॥ ६८ ॥

इति पटोलादिक्वाथः ।

पटोलमुस्ताऽरुणतडनीयकं पचेद्वरिद्रामलकल्कमयुतम् ।
 मसूरिविस्फोटविमर्षगान्तयेत्तदेव रोमान्तिवमिज्वरापहम् ॥ ६९ ॥
 निम्बपर्पटकं द्वाजा पटोल कटुरोहिणी ।
 वामादुरालभाधात्री चोगोरं चन्दनद्वयम् ॥ ७० ॥
 एष निम्बाटिकः क्वाथः पीतः शर्करयान्वितः ।
 मसूरीं मयेजां हन्ति ज्वरविसर्पसम्भवाम् ।
 उत्थिताप्रविगेद्यातु पुनस्तां वाह्यतो नयेत् ॥ ७१ ॥

इति निम्बादिक्वाथः ।

काश्चनारत्वचः काथ स्ताप्यचूर्णवचूर्णितः ।

निर्यन्वयान्तः प्रविष्टान्तु मसूरीवाञ्छतो नयेत् ॥ ७२ ॥

पटोनमूलारुणतंडुलीयकं तथैव धात्रोखदिरेण संयुतम् ।

पिवेज्जलेन कथितं सुशीतलं मसूरिकारोगविनाशनं परम् ॥ ७३ ॥

सुपवीपवनिर्य्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।

रोमन्ती ज्वरयोमर्षं मसूरीशान्तये विवेत् ॥ ७४ ॥

दुरालभापर्पटकं पटोलं कटुरोहिणी ।

श्लेष्मपित्तममूर्यान्तु काथमेपां प्रयोजयेत् ॥ ७५ ॥

रमं पूतिकरञ्जस्य चामलकारमं तथा ।

पिवेत्सर्गर्कराक्षोदं गोफनुत्कफपैत्तिके ॥ ७६ ॥

अमृतादिकपायन्तु जयेत्पित्तकफात्मिकीम् ।

तथा गोणितसंमृष्टं जवेच्छोणितमोघणैः ॥ ७७ ॥

काथिदिना पयवेन सिद्धन्त्यागु मसूरिकाः ।

कृच्छ्रात् कृच्छ्रतराः काथित् काथित्स्थिध्यन्ति वा नवा ।

काथित्रैव प्रमिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥ ७८ ॥

मौयोरेण तु मंषिष्टं मातुलुङ्गस्य केसरम् ।

प्रलेपात्पाचयत्यागु दाहं वापि नियच्छति ॥ ७९ ॥

पाटदाहन्तु कुरुते पिटिका पादजाभृगम् ।

तत्र मेकं प्रकुर्वीत बहुगस्तंडुलांबुना ॥ ८० ॥

पाककाले तु मर्धास्ता विगोपयति मारुतः ।

तस्मात्संमृष्टं कार्यं नतु पथ्यं विगोपणम् ॥ ८१ ॥

निश्चाद्यग्नादहं धूर्णं पाचनार्थं गुडेन तु ।

अनेनागु विपच्यन्ते वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८२ ॥

शूलाधानपरीतस्य कस्यमानस्य वायुना ।

धन्वमांभरमाः गस्ता ईपत्सैन्धवसंयुताः ॥ ८३ ॥

दाडिमाम्बरसैर्युक्ता यूपाः स्युस्त्वरुचौ हिताः ॥ ८४ ॥

पिवेदभ्रस्तप्तशोतं भावितं खदिरासनैः ॥ ८५ ॥

शौचे वारिप्रयुञ्जीत गायत्रिबहुवारजम् ॥ ८६ ॥

जातोपचसमञ्जिष्टा दार्वीपूगफलं शमो ।

धात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ॥

सुखत्रणे कण्ठरोगे गंडूगार्थं प्रशस्यते ॥ ८७ ॥

अक्षोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकांबुना ॥ ८८ ॥

मधुकं त्रिफलामूर्वा दार्वीत्वड्रीसमुत्पलम् ।

उशीरलोभ्रमञ्जिष्टा लेपाद्याच्योतने हिताः ॥ ८९ ॥

नश्यन्त्यनेन दृग्जाता भसूर्यो न भवन्ति च ।

प्रलेपमञ्जन दद्याद्बहुवारस्य बल्कलैः ॥ ९० ॥

पञ्चबल्कलचूर्णेन क्लिन्ना स्त्राववतो तथा ।

दशाङ्गलेपचूर्णेण चूर्णिता शान्तिमेति च ॥ ९१ ॥

कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत्सरलाटिभिः ।

वेदनादाहशाल्यर्थं सुतानां च विशदये ॥ ९२ ॥

तथाष्टाङ्गावलेहोऽत्र कबलद्यार्द्रकादिभिः ॥ ९३ ॥

निशाद्योशीरशिरीष मुस्तकैः सलोभ्रभद्रश्रियनागकेशरैः ।

सस्त्रेदविस्कोटविसर्प कुष्टदौर्गन्ध्यरोमान्तिहरः प्रदेष्टुः ॥ ९४ ॥

पञ्चतिक्तं प्रयुञ्जीत पानाभ्यञ्जनभोजनैः ।

कुर्याद्घणविधानश्च तैलादीन् वर्जयेच्चिरम् ॥ ९५ ॥

निम्बवम्बूरकाशोक विम्बोवेतसबल्कलम् ।

शृतंशोतं प्रयोक्तव्यं स्त्रावप्रचासने सदा ॥ ९६ ॥

जपहीमोपचारैश्च दानस्तस्ययनादिभिः ।

घण्टाकर्णं द्विजान् गाय शिवं गोरोक्ष 'पूजयेत् ॥ ९७ ॥

अगदानिविपद्धानि रत्नानि च भिषग्वरः ।

धारयेद्वाचयेच्चापि वैनतेयस्य संहिताम् ॥ ८८ ॥

—०—

कृत्वा दार्वीकपायञ्च कल्केरेभिः पचेद् दृढम् ।

दशमूलोबलापथ्या कुष्टरास्त्राविभीतकैः ॥ ८९ ॥

दार्वीत्वग्मक्तमालैश्च समञ्चितैः सुपेषितैः ।

अपक्वाः पाचयत्याशु पक्वाश्चैव विशोधयेत् ॥

क्षुद्रास्तु शमयत्येतत् सेकादपि मसूरिकाः ॥ ९० ॥

इति दार्वीदृढतम् ।

मसूरीषु प्रयुञ्जीत गौराद्यं पञ्चकं तथा ।

नैवं शैरोपिकं वापि भिषक् सर्वेषु कर्मसु ॥ ९०१ ॥

कूर्परादि भवे शोथे यद्वात्सिद्धिः प्रजायते ।

ब्रणशोथहरैर्योगे वातयोगहरैस्तथा ॥ ९०२ ॥

दुष्टव्रणेषु तेष्वेव जलौकाभिर्हरिदमृक् ॥ ९०३ ॥

इति वङ्गसेने मसूरिकानिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६२ ॥

—०—

अथ क्षुद्ररोगनिदानमाह ।

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसविभाः ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगक्षिकाः ॥ १ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्राजगक्षिकामां जलौकाभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिसौराद्रिकाचार कल्कैश्चालेपयेन्मुहुः ॥ २ ॥

कठिनां चारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम् ।
 श्यामास्त्राङ्गलिकामूर्वा कल्कैर्वपि विलेपयेत् ॥
 पक्तां ब्रणविधानेन यद्योक्तेन प्रसाधयेत् ॥ ३ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

विद्वतास्यां महादाहं पक्वोदुम्बरसन्निभाम् ।
 प्रमण्डलां पित्तकृतां विद्वतां नाम तां विदुः ॥ ४ ॥
 पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडिकाभिः समाचिताम् ।
 इन्द्रवज्रान्तु तां विद्या द्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ५ ॥
 मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरत्तं पिडिकान्वितम् ।
 रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ ६ ॥
 वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्निजः ।
 स्थिरो मन्दरुजः सिग्धो ज्ञेयः पापाणगर्दभः ॥ ७ ॥
 कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडिकामुग्रवेदनाम् ।
 स्थिरां पनासिकां तान्तु विद्यादन्तः प्रपाकिनीम् ॥ ८ ॥
 विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।
 दाहज्वरकरः पित्तात् सन्नेयो जालगर्दभः ॥ ९ ॥
 पिडिकामुत्तमाङ्गस्यां वृत्तामुग्ररुजाकरीम् ।
 सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिग्वेष्टिकाम् ॥ १० ॥
 बाहुपार्श्वामकचेषु कृष्णस्फोटं सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्देशेत् ॥ ११ ॥
 एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिटिकां स्फोटमन्निभाम् ।
 त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

विहृतामिन्द्रवृद्धां च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
 हरिवेत्नीं गन्धनामां कक्षा विस्फोटकांस्तथा ॥
 पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥ १३ ॥
 रोपयेत्सर्पिषापक्कान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥ १४ ॥
 सुरदारुशिलाकुष्ठैः स्नेदयित्वा प्रलेपयेत् ।
 कफमारुतशोथघ्नो लेपः पापाण्यगर्दभे ॥
 परिपाकगतं भित्वा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ १५ ॥
 नीलीपटोलयोर्मूलं जलपिष्टं घृतमुतम् ।
 निहन्ति लेपनावूनं जालगर्दभजां रुजाम् ॥ १६ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

घनामवक्त्रां पिटिकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।
 अन्तालजीमत्पूप्यां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ १७ ॥
 यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंयिता ।
 पिटिकाश्चेप्पवाताभ्यां यवप्रस्थेति सोच्यते ॥ १८ ॥
 ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपीवताः ।
 कफानिलाभ्यां पिटिका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥ १९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अलजीं यवप्रस्थ्याश्च पनसीं कच्छपीं तथा ।
 पापाण्यगर्दभश्चैव पूर्वं स्नेदेरुपाचरेत् ॥ २० ॥

सन.शिला देवदारु कुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ।

पक्वान् ब्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥ २१ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

गन्धौरामल्पसंरम्भां सुवर्णामुपरिस्थिताम् ।

पादस्थानुशयीतान्तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

श्लेष्मविद्रधिकल्केन जयेदनुशयीं भिषक् ॥ २३ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

विदारीकन्दवहतां कक्षाबह्वणसन्धिषु ।

विदारिकामिति वदेत् सरुजां सर्वलक्षणाम् ॥ २४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रक्तावसेकैर्वहुभिः स्वेदनैरपतर्पणैः ।

जयेद्विदारिकां लेपैः शिशुदेवद्रुमोद्भवैः ॥

नर्गहृतिक्वर्पाभू विल्यमूलैरथापि वा ॥ २५ ॥

पक्वां विदार्थ्यशस्त्रेण पटोलपिचुम्बन्दयोः ।

कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ॥ २६ ॥

बद्धा च चीरहृत्तस्य कपायैः खदिरस्य च ।

व्रणं प्रक्षालयेच्छुद्धां ततस्तां रोपयेत्पुनः ॥
 रोपणार्थं हितं तैलं कषायमधुरैः शृतम् ॥ २७ ॥
 कच्छपिकां पनसिका मनेन विधिना भिषक् ।
 साधयेत्कठिनानन्या च्छोथान् दोषसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

प्राप्यमांसं शिरां स्रायुं श्लेष्मदस्तथाऽनिलः ।
 ग्रन्थिं करोत्यसौ भिक्षो मधुसर्पिर्बसानिभम् ॥ २९ ॥
 स्रवत्याऽऽस्त्रावमनिल स्तत्र वृद्धिं गतः पुनः ।
 मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्कराञ्जनयत्यतः ॥ ३० ॥
 दुर्गन्धिं क्लिन्नमत्यर्थं नानाघर्षं ततः शिराः ।
 स्रवन्ति रक्तां सहसा तं विन्द्याच्छर्करावुदम् ॥ ३१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

मैदोऽवुदविधानेन साधयेच्छर्करावुदम् ॥ ३२ ॥
 कच्छाविचर्चिकापामा लसकाः कुष्ठलिङ्गकाः ।
 कुष्ठरोगोक्तविधिना एतांस्तद्वदुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 लेपय शस्यते सिकथ शताङ्गागोरसर्षपैः ।
 बचाटार्वीसर्षपैर्वा तैलं वा नक्तमालजम् ॥
 सारतैलमथाम्बुजं कुर्वीतकटुकैः शृतम् ॥ ३४ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

सममुत्सन्नमंरुजं मण्डनं कफरक्तजम् ।

महजं लक्ष्म चैकेपां लक्ष्यो जन्तुमणिस्तु सः ॥ ३५ ॥
 अवेदनं स्थिरश्चैव यस्मिन् गात्रे प्रहृश्यते ।
 मापवत् क्षणमुत्सन्न मनिलान्मापमादिशेत् ॥ ३६ ॥
 क्षणानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि वा ।
 वातपित्तकफोद्रेके तान्विन्द्यातिलकालकान् ॥ ३७ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

चर्मकीलं जन्तुमणिं मापकांस्तिलकालकान् ।
 उत्कृष्टशस्त्रेण दहेत् क्षाराग्निभ्यामशेषतः ॥ ३८ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ।
 जायन्ते पिटकायूनां विज्ञेया सुखदूषिकाः ॥ ३९ ॥
 महद्वा यदि वाल्यं स्याच्छ्रावं वा यदि वा सितम् ।
 नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ४० ॥
 क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
 सुखमागम्य सहसा मण्डलं विस्तृत्यतः ॥
 नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ४१ ॥
 क्षणमेव गुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ ४२ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

युवानपिटकान्यच्छ नीलिकां व्यङ्गशर्कराः ।
 शिराव्यधैः प्रलेपेद्य जयेदभ्यञ्जनैस्तथा ॥ ४३ ॥

अंगुलस्य चतुर्भांगो मुखलेपो विधीयते ।

मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोर्ध्वांगुलो भवेत् ॥

स्थितिकालञ्च शुष्कत्वं शुष्को दूषयति त्वचम् ॥ ४४ ॥

इति मुखलेपमात्रा ।

रोधधान्यवचालेपः तारुण्यपिटकापहः ।

तद्वह्नीरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥ ४५ ॥

सिद्धार्यकवचालोघ्न सैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।

वमनं च निहन्त्याशु पिटिकां यौवनोद्भवाम् ॥ ४६ ॥

व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मञ्जिष्टा वा ममाक्षिका ।

लेपः स्रनवनीतो वा खेताखसुरजामपो ॥ ४७ ॥

रक्तचन्दनमञ्जिष्टा कुटरोघ्न प्रियङ्गवः ।

वटाङ्कुरमसूराय व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ ४८ ॥

व्यङ्गानां लेपनं हस्तं रुधिरं शशस्य च ।

व्यङ्गो मञ्जिष्टया कुर्यात् लेपनं मधुमंयुतम् ॥ ४९ ॥

तिलतैलं प्रतिमर्षां क्षिप्तसाक्षात् कृताभवम् ।

नश्यन्ति चण्डपिटिकाः पयोल्या इव घर्मतः ॥ ५० ॥

मातुलुङ्गमटार्पिः शिलागोगहृतो रसः ।

मुखकान्तिकरो लेपः पिटिका व्यङ्गकालजित् ॥ ५१ ॥

परिणतदधिशरपुङ्खैः कुवलयदलकुटचन्दनोशीरैः ।

मुखकमलकान्तिकारी पिटिकातिलकालकान् जयति ॥ ५२ ॥

त्रिभुवनविजयापत्रं मूलं स्वविरस्य शिंगपा चैभिः ।

कल्पितमुद्गर्तनखैर्न्यच्छव्यगापहं सिद्धम् ॥ ५३ ॥

अर्कचौरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा प्रलेपनात् ।

मुखकाण्ड्यं शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ॥ ५४ ॥

गोमयस्य रसः सर्पिः मातुलुङ्गं मनःशिला ।

मुखस्य वर्णकरणं तिलकालकनाशनम् ॥ ५५ ॥
 वटस्य पांडुपत्राणि मालतीरक्तचन्दनम् ।
 कुष्ठं कालीयकं लोध्रं मेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
 युवानपिटिकानां तु व्यङ्गानां च विनाशनम् ।
 मुखं पद्मनिभं कुर्यान्नोलिकादिविवर्जितः ॥ ५७ ॥
 यवान् सर्जरसं लोध्रं मुशीरं चन्दनं मधु ।
 घृतं गुडञ्च गोमूत्रं पचेदादर्विलेपनम् ॥ ५८ ॥
 तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नोलिकां व्यङ्गद्रूपिकाम् ।
 मुखं करोति पद्मानं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ ५९ ॥

कालीयकोत्पलाऽऽमय दधिसर वरास्थिमध्य फलिनीभिः ।

लितं भवति हि वदनं शशिप्रभं सप्तरात्रेण ॥ ६० ॥
 रक्षोघ्नशर्वरीहय मञ्जिष्टागैरिकावस्तपयः ।
 सिद्धे न लितमाननं मुखच्छरदिन्दुबिम्बवशिभाति ॥ ६१ ॥
 प्रियङ्गुचन्दनं लोध्रं कुष्ठं पांडुवटच्छदम् ।
 कालीयकान्वितं लेपात् कुर्याच्चन्द्रनिभं मुखम् ॥ ६२ ॥
 हरिद्राद्वययस्याह कालियककुचन्दनैः ।
 प्रपौण्डरीकमञ्जिष्टा पद्मकं कुष्ठकुङ्कुमम् ॥ ६३ ॥
 कपित्थतिन्दुकप्लव वटपत्रैः पयोन्वितैः ।
 पाचयेत् कल्कितैरेतैः स्तैलं वाभ्यञ्जने चरेत् ॥ ६४ ॥
 विप्लवं नोलिकाव्यङ्गं तिलकान्मुखद्रूपिकान् ।
 नित्यसेवीजयेत् क्षिप्रं मुखं कुर्यान्मनोहरम् ॥ ६५ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

मञ्जिष्टाकेशरं लाक्षा सर्षपालोध्रचन्दनम् ।
 प्रपौण्डरीकं मधुकं पतङ्गं गैरिकं वचा ॥ ६६ ॥
 कर्पासास्थिशिलामञ्ज कर्पः कल्कैर्द्वयोन्वितैः ।

पचेत्तैलस्य कुडव मज्जाचीरं चतुर्गुणम् ॥ ६७ ॥

सिद्धेऽवतारिते दद्यान्मधूच्छिष्टं द्विरंशकम् ।

स्रचयेन्मुखमेतेन सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ ६८ ॥

पिटकास्तेन शाम्यन्ति तिलकाव्यङ्गकालिकाः ।

मुखकाष्णार्जन्तुमणि पद्मिनीकण्टकास्तथा ।

मञ्जिष्टाद्यमिदं तैलं मुखवर्णप्रसादनम् ॥ ६९ ॥

इति मञ्जिष्टाद्यं तैलम् ।

मधूकस्य कपायेण तैलस्य कुडवं पचेत् ।

कक्षैः प्रियंगुमञ्जिष्टा चन्दनोत्पलकेशरैः ॥ ७० ॥

कनकं नाम तत्तैलं मुखकान्तिकरं परम् ।

अभोरुनीलिकाव्यगं शोधनं परमर्चितम् ॥ ७१ ॥

इति कनकतैलम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं पत्रं मुशीरं चन्दनोत्पलम् ।

गोरोचनाहरिद्रे द्वे मञ्जिष्टामधुयष्टिका ॥ ७२ ॥

पतङ्गं शारिवालोध्रं कुष्टं गैरिककेशरम् ।

स्वर्णमाक्षीप्रियगुच्छं कालीर्यं रक्तचन्दनम् ॥ ७३ ॥

एतै रत्नसमैर्भागै स्तैलप्रस्थं विपापयेत् ।

अभ्यङ्गो राजपत्नीभ्यां ये घान्ये धनिनो नराः ॥ ७४ ॥

तिलकापिटकाव्यङ्गं नीलिकामुखदूषिकाः ।

शर्कराश्च शरीरस्य दुष्कायाश्च विसर्पणम् ॥ ७५ ॥

नाशयत्याशुजनये द्रूपं चापि मनोरमम् ।

पद्मकेशरवर्णांश्च मुखं भवति कान्तिमदम् ॥ ७६ ॥

इति कुड्म माद्यं तैलम् ।

अथ निदानमाह ।

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पांडुकंडूरम् ।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यै स्तदाख्यं कफवातजम् ॥ ७७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पद्मिनीकण्टके रोगे छर्दयेन्निम्बवारिणा ।
तेनेव मिढं सचौद्रं सर्पिष्पातुं प्रदापयेत् ॥ ७८ ॥
निम्बारग्वधकल्कैर्वा सुहृद्वर्त्तनं हितम् ॥ ७९ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरुचयोः ।
पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ ८० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पाददार्थां शिरां प्राञ्चो मोचयेत्तलगोधिनीम् ।
स्नेहस्वेदोपपयो तु पादौ वा लेपयेन्मुहुः ।
मधूच्छिष्टवसामज्जो घृतैः चारविमिश्रितैः ॥ ८१ ॥
मर्ज्जाक्षमिन्भूद्वयो यूषं मधुघृताभृतम् ।
निम्बप्यकटुतैलाक्तं हितं पादप्रमार्जनम् ॥ ८२ ॥
मधुसिक्थकसैन्धव घृतगुडमहिषाग्न्यसालनिष्यामैः ।
गैरिकसहितैर्लेपः पादस्फुटनापहः मिढः ॥ ८३ ॥
श्वाण्डसज्जानीसुस्तक हविषामनिष्यचरणमतिवदुगः ।

संमृद्यनयतिनाशं पादस्फुटनाद्वयं रोगम् ॥ ८४ ॥

उपोदिकासर्पपनिंवमोच कर्कारुकैर्वारुकमस्मतोयेः ।

तलं विपक्वं लवणांशयुक्तं तत्पाददारीं विनिहन्ति लेपात् ॥ ८५ ॥

इत्युपोदिकाद्यं तैलम् ।

उन्मत्तकस्य नीरेण माणकक्षारवारिणा ।

कटुतैलं विपक्वन्तु शीघ्रं हन्याद्विपादिकाम् ॥ ८६ ॥

इत्यश्मत्ततैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कोलवदुल्लस्रो जायते कदरन्तु तत् ॥ ८७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

देहिक्कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा ८८ ॥

—

अथ निदानमाह ।

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तञ्च देहिनाम् ।

कुरुते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥ ८९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

चिप्यं शोणितमोक्षेण शोधनैः पाप्युपाचरेत् ।

गतोष्णं तथा चैनं मुष्णां वृपरिपेचितम् ॥ ९० ॥

शस्त्रेणापि यथा योग मुक्तृत्य स्रावयेद्व्रणम् ।
 व्रणोक्तेन विधानेन रोपयेत्तं विचक्षणः ॥ ८१ ॥
 शिलातेजोवती चैव रोचनाचरसाञ्जनम् ।
 कल्कैरेतैरंबुपिष्टैः शोधयित्वा व्रणश्च तत् ॥ ८२ ॥

हरिद्रागुल्मकालीय कल्कैश्च सरसाञ्जनैः ।
 सिद्धेन तिलतैलेन तत्तस्तु रोपयेद्व्रणम् ॥ ८३ ॥

दाडिमजकुसुमधन्व यासाभयाश्चक्षुचूर्णिताक्षिता ।
 नखकोटिपूतिभागं श्रमयति च शूलं तत्क्षणतः ॥ ८४ ॥
 अन्तर्धूमनिदग्धस्य हरितालान्वितस्य च ।

तंडुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ ८५ ॥

उद्धृत्यकोणाक्षमुपास्यकल्कं सिक्तं नखं पूयत्वगस्त्रिमज्जः ।
 तैलप्रदानाक्तततं नखाश्च रोहन्ति शुद्धा विगतामयाश्च ॥ ८६ ॥
 स्वरसेन हरिद्रायाः पात्रे कृत्वायसेऽभयाम् ।
 पिष्ट्वा तप्तेन कल्केन लिम्पे द्विष्य पुनः पुनः ॥ ८७ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

तदेवाख्यतर्दैर्देयैः कुनखं परपं भवेत् ॥ ८८ ॥
 तन्त्रान्तरे च ।

अभिद्यातात्प्रदुष्टोयो नखोरुचो सितः खरः ।
 भवेत्तं कुनखं विद्यात् कुलिरमिति संश्रितम् ॥ ८९ ॥

—०—

अथ चिकित्सा माह ।

श्लेष्मविद्रधिकल्केन कुनखं समुपाचरेत् ॥ ९० ॥

नखकोटिप्रविष्टेन टङ्गणेन न शाम्यति ।

कुनखयेत्तदाध्वान्तः शैलोऽपि भ्रवते जले ॥ १०१ ॥

काश्मर्याः सप्तभिः पत्रैः कोमलैः परिवेष्टितैः ।

चंगुलोवेष्टकः पुंसां ध्रुवमाशुप्रशाम्यति ॥ १०२ ॥

इति कुनखोपक्रमः ।

—०—

अथ निदानमाह ।

क्लिबांगुस्त्वन्तरो पादौ कण्डूदाहरणान्वितौ ।

दुष्टकर्मसंख्यां दलसन्तं विभावयेत् ॥ १०३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पादौ सिक्कारणालेन लेपनं त्वलसे हितम् ।

कल्कैः कृतैर्निम्बतिल शिलाकासीसरोचनैः ॥ १०४ ॥

लाक्षाऽभयारसालेपः कार्यः वा रक्तमोचयम् ॥ १०५ ॥

वृद्धतोरससिद्धेन तैलेनाभ्यग्न्य बुद्धिमान् ।

शिलारोचनकाशीस चूर्णैर्वा प्रतिसारयेत् ॥ १०६ ॥

करञ्जबीजं रजनीं काशीसं पद्मकं मधु ।

रोधनाहरितालञ्च लेपोयमससे हितः ॥ १०७ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

अरुं पिबद्भुवक्त्राणि बहुक्तेदीनिमूर्ध्नि ।

कफासृक् क्षमिकोपेन नृणां विद्यादरुषिकाम् ॥ १०८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अरुं पिकां जलीकाभि र्गोहयेद्दृशो भिषक् ।

प्रक्षालयेन्मुहुस्तत्र सैन्धवकाथवारिभिः ॥ १०८ ॥

अरुं पिकायां रुधिरैऽवसिते शिराव्यधेनाथ जलीकासा वा ।

निम्बान्बुसिते शिरसि प्रलेपो देयोऽश्वत्थो रससैन्धवाभ्याम् ॥ ११० ॥

सुष्ठुर्मुहुस्ततो लिम्पेत् पटोत्तारिष्टवासकैः ।

खदिरारिष्टजंबूनां त्वग्निर्वा मूत्रसंयुतैः ॥ १११ ॥

कुटजत्वक् च लवणं संप्रपिष्टं प्रलेपयेत् ।

गोशक्तद्रसपिष्टं वा तालमूलं प्रशस्यते ॥ ११२ ॥

निम्बोदकेन लवणैः प्रलेपोऽश्वत्थद्रसैः ॥ ११३ ॥

पुराणमथपिथ्याकं पुरोषं कुकुटस्य च ।

मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरुं पिकाम् ॥ ११४ ॥

कपालभद्रकुटं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।

अरुं प्यां लेपनं क्लेद दाहास्त्रज्वरनाशनम् ॥ ११५ ॥

सुक्ष्मैर्कदुग्धधत्तूर पत्रं मूत्रविमिश्रितम् ।

लेपनं तैलसंयुतं हितं कंडूशिरोग्रणे ॥ ११६ ॥

सुण्डयित्वा शिरः पूर्वं क्रियामेतां प्रयोजयेत् ॥ ११७ ॥

हरिद्राद्वयभुनिम्य त्रिफलारिष्टचन्दनैः ।

एतत्तैलमरुं पोषां सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ ११८ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

सुहो सुपरशुकिंवा शालिपर्णजमृत्तिका ।

एतेषां पनिकान् भागान् कर्पे स्यात् केशमक्षतः ॥ ११९ ॥

शर्फरीं विंशतिन्दया तावन्तीं माचिकाः चिपेत् ।

अरुं पिकां नाशयति जयेदुष्टव्रणानपि ॥ १२० ॥

नखदन्तचतोत्पन्नान् विच्छिन्नांश्च विसर्पिणः ।

अत्यन्तपूयबहुला असावा, कुपिताखये ॥ १२१ ॥

अक्षणाच्छोषयेद्ग्रीष्मं पल्लवाभोरुहान्यथा ।

शोधयेद्ग्रीष्मं यथामिहितभोजिनः ॥ १२२ ॥

इति सूहायं तैलम् ।

मांसीस्वरससंसिद्धं कटुतैलं चतुष्पलम् ।

सनःशिला तथा मांसं राजीवजश्च गन्धकम् ॥ १२३ ॥

शाणमात्रैस्तदभ्यङ्गा हन्त्यवश्यमरूपिकाम् ।

पामां विचर्चिकाश्चैव तथान्यान्धिरसो वृणान् ॥ १२४ ॥

इति मांसीतैलम् ।

इन्द्रजितोक्त विधिना तैलेनानेन वा जयेत् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

दारुणाकंदूरारुक्षा केशभूमिश्च जायते ।

कफमारुतकोपेन विद्याहारुणकं भिषक् ॥ १२५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

दारुणे तु शिरां विध्येत् खिन्नां खिन्नां ललाटजाम् ।

अवपीडयिरोक्सी नभ्यं ग्राह्यचारयेत् ॥ १२६ ॥

कोद्रवाणां टण्णचार पानीयं परिधावने ॥ १२७ ॥

कार्योदारुणकेमूर्द्धि प्रलेपो मधुसंयुतः ।

प्रियालबीजसमुक्क कुट्तापैः सुसैन्धवैः ॥ १२८ ॥

नीलोत्पलस्य किञ्चल्कं धात्रीफलसमन्वितम् ।

यष्टीमधुकसंगुत्तं प्रलेपादारुणं जयेत् ॥ १२८ ॥

गुष्ठाफलैः शृतं तैलं भृङ्गराजरसेन वा ।

फण्डूदारुणद्वत्कुष्ट कपालव्याधिनाशनम् ॥ १२९ ॥

इति गुष्ठातैलम् ।

कीचकानां पलैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचयेत् ।

सर्गोमूत्रं तदभ्यङ्गात् कपालव्याधिनाशनम् ॥ १३० ॥

इति कीचकाद्यं तैलम् ।

चित्रकं दन्तीमूलञ्च कीशातकीसमन्वितम् ।

कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशदद्दुविनाशनम् ॥ १३१ ॥

इति चित्रकाद्यं तैलम् ।

भृङ्गराजत्रिफलीस्यलशारि लोहपुरीषसमन्वितकारि ।

तैलमिदं पचदारुणहारि कुक्षितकेशघनस्थिरकारि ॥ १३२ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रस्थावयतिरोमाणि ततः श्लेष्मा सगोषितः ॥ १३३ ॥

रुणहिरोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।

तदिन्द्रजित्वा खालित्यं रुद्धेति च विभावयेत् ॥ १३४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

इन्द्रजित्वा गिरां मूर्च्छिं क्षिप्त्वा क्षिप्तस्य मोचयेत् ।

फलैः समरिचैर्दिग्धा च्छिन्नाकाशीसतुत्यकैः ॥ १३५ ॥

कुटचटादारुकल्क लेपनं वा प्रशस्यते ॥ १३७ ॥
 तिक्तापटोलोपत्र स्वरसे घृष्टा शर्म याति ।
 चिरकालजापिरुद्धा नियतं दिनत्रयादेव ॥ १३८ ॥
 श्ववगादपदं वापि म्रचयित्वा पुनः पुनः ।
 गुञ्जाफलैश्चिरं लिम्पेत् केशभूमिं समन्ततः ॥ १४८ ॥
 इन्द्रजुसापहोलेपा आधुना हृहसोरसः ।
 गुञ्जामूलफलं वापि भस्मातकरसोऽपि वा ॥ १४० ॥
 गुञ्जापत्रं विषं तैलं तिलामधुककान्जिकम् ।
 पतन्यनेन नो केशा लेपाद्गोहन्ति चाद्भुतम् ॥ १४१ ॥
 गोक्षुरं तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुमर्पिणी ।
 शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥ १४२ ॥
 हस्तिमन्तमपीं कृत्वा शार्जं क्षीरं रसाञ्जनम् ।
 लोमाग्ननेन जायन्ते नृणां पाणितलेष्वपि ॥ १४३ ॥
 मधुकेन्दोवरं मृही तैलान्यगोक्षीरभृङ्गलेपेन ।
 अचिराद्भवन्ति केशा दृढमूलायता ऋजवः ॥ १४४ ॥
 चतुष्पदानां त्वग्रोम नखशृङ्गाग्निभस्मभिः ।
 तैलाक्ताकेशभूमिभ्या ऽऽवृत्ताकेशयुता भवेत् ॥ १४५ ॥
 शीर्थ्यक्षु वापि केशेषु बहुशो व्यधयेच्छिराम् ।
 मूर्द्धितैलं प्रकुर्वीत नस्यकर्मविरेचनैः ॥ १४६ ॥
 भालतीकरवीराग्नि नक्तमालैर्विपाचितम् ।
 तैलमभ्यञ्जने शस्त मिन्द्रजुसहरं परम् ॥ १४७ ॥

—०—

सुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विषम् ।
 शार्जमूत्रं सगोमूत्रं रत्निकासेन्द्रवारुणी ॥ १४८ ॥
 सिद्धार्थकं तोक्ष्यगंधा गर्भं दत्वा विपाचितम् ।

वज्जिना मृदुना पक्वं तैलं खालित्वनाशनम् ॥ १४८ ॥

कूर्मपिष्टसमानापि रुचायारोमतस्करो ।

दिग्धा सानेन जायेत ऋचशरीरलोमशा ॥ १५० ॥

इति सुध्वादिखालित्यहरं तैलम् ।

तैलं सयष्टीमधुकैः चीरे च त्रैफलैः शृतम् ।

मस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ ॥ १५१ ॥

इति यष्टीमधुकाद्यं तैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

क्रोधशोकत्रयमकृतः शरीरोष्णाग्निरोगतः ।

पित्तञ्च केशान् पचति पलित तेन जायते ॥ १५२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

धात्रीफलं द्वय पथ्ये हे तथैकं विभीतकीम् ।

लोहचूर्णस्य कर्पन्तु दशार्धं चूतमज्जतः ॥ १५३ ॥

पिष्टा लोहमये पात्रे स्वापयेदुषितं निशाम् ।

नेपोऽयं हन्ति न चिरादकानपलितं महत् ॥ १५४ ॥

पयोऽरजौ भृङ्गराजं क्षिफलाक्ष्णसृष्टिका ।

म्यितमिचुरमे मामं समुमं पलितं जयेत् ॥ १५५ ॥

लोहमन्मामलकस्कैः सजयाकुसुमेनरः सदास्त्रायी ।

पलितानोह न शय्यति गङ्गास्त्रायीव नरकानि ॥ १५६ ॥

क्षिफलानीलिकापत्रं लोहभृङ्गरजः समम् ।

पाविमूत्रेण संयुक्तं क्षणोपरणमुत्तमम् ॥ १५७ ॥

निम्बस्य बीजानि हि भावितानि भृङ्गस्य तोयेन तथाऽग्नस्य ।
तैलञ्च तेषां विनिवृन्ति नस्यादुग्धाच्चभोक्तुः परितं समूलम् ॥ १५८ ॥
इति निम्बबीजतैलम् ।

केतकं भृङ्गनीलीका पार्थपुष्पं सवीजकम् ।
सहचरं तिलाकृष्णा पिण्डीतकमयो रजः ॥ १५९ ॥
घमृता चोत्पलं श्यामा त्रिफलापद्मकर्दमैः ।
कल्कैरेभिः पचेत्तैलं त्रिफलाकृत्यमार्कवैः ॥ १६० ॥
अकालपलितं हन्ति नाशयेदुपजिह्विकाम् ।
केशाश्च तेन जायन्ते स्निग्धाद्याञ्जनसन्निभाः ॥ १६१ ॥
इति केतकादितैलम् ।

अञ्जनं मधुकं श्यामा तार्क्ष्यजं शारिवीत्पलम् ।
त्रिफलानोलिकापत्रं काशीसं सुम्भजं तिलाः ॥ १६२ ॥
धाम्नास्थितालपत्रञ्च फलं विभीतकस्य च ।
जम्बाम्बार्जुनपुष्पाणि कूर्मपित्तं सतुत्यकम् ॥ १६३ ॥
शिशिपाभूतकेशी च मार्कावश्च त्रिकण्टकम् ।
पृथक्कर्पममान् भागान् तथा लोहरजसमम् ॥ १६४ ॥
तैलप्रस्थमजाचीरं धात्रीभृङ्गरसादकम् ।
अक्षकस्य रसस्यापि लोहपात्रे विपाचयेत् ॥ १६५ ॥
पक्वं तन्नोद्धभागदृक्खं शिरसोऽभ्यञ्जनस्थयोः ।
यत्रेन योजयेत्तैलं वराङ्गे विनिपातयेत् ॥ १६६ ॥
पतन्ति बिन्दवो यत्र कृष्णं तदुपजायते ।
भवन्ति कुटिलाः शीघ्रं कचाः पट्पदकोपमाः ॥ १६७ ॥
खालित्थं पलितञ्चैव इन्द्रलुप्तञ्च नाशयेत् ।
मध्यं चक्षुष्यमायुष्यं बलवर्णकरं परम् ।

नीलबिन्दितिविख्यातं विश्वामित्रेण पूजितम् ॥ १६८ ॥

इति नीलबिन्दुतैलम् ।

काश्मर्यार्जुनजम् सहचरकुसुमानि चूतफलमध्यम् ।

पिण्डोतकफलत्रिफलातैलस्य फलाष्टकं विषाचयेत् ॥ १६९ ॥

दत्त्वा पयस्यतुर्गुणं मधुमृद्गस्य मधुकफलरसमिश्रम् ।

सिद्धेन तेन दिग्धा भवन्ति धवलाप्यलिकुलनिभाः ॥ १७० ॥

कुन्देन्दुशङ्खधवलैश्चित्तमपि केशैः शीघ्रं भासेन

अञ्जनमृद्गश्यामं भवति सदा नस्यतीव्रद्यतम् ॥ १७१ ॥

इति काश्मर्याद्यं तैलम् ।

काश्मर्यामूनमादी सहचरकुसुमं केतकीनाञ्च मूलं

सायसूर्यं सभृङ्गं त्रिफलजलगुत तैलमेभिः पचेद्यः ।

कृत्वा लोहस्य भाण्डे क्षितितिलनिहितं स्थापयेन्नासमेकम् ।

केशाः काशप्रकाशाभ्रमरकुलनिभास्त्रघ्णादेवमुक्ताः ॥ १७२ ॥

इति केशरञ्जनतैलम् ।

केतकीत्रिफलादावीं नत्फलं मदनत्वचः ।

भान्नास्थिमज्जकुष्ठञ्च तिलाभृद्गरमोज्जनम् ॥ १७३ ॥

पिण्डोतकमयसूर्यं नीलोपद्रुञ्च पद्मजम् ।

कल्कैरेतैः पचेत्तैलं वचाभृद्गरसेन तु ॥ १७४ ॥

शिरोऽभ्यगात्प्रणश्यन्ति दारुणं चेन्द्रलुप्तकम् ।

प्रकालपलित कण्डू नूतिकां दद्रुमेव च ॥ १७५ ॥

करोति कुक्षितान् केशान् भ्रमरोदरसन्निभान् ।

केतकाद्यमिदं नाघ्रा विदेहादिप्रकीर्तितम् ॥ १७६ ॥

इति केतकाद्यं तैलम् ।

शिखिपित्तविशाम्नास्थि मदयन्त्यञ्जनोत्पलैः ।

मनीलभृङ्गकाशीसै स्तक्रै तैलं विपाचयेत् ॥ १७७ ॥

बोहभाण्डे स्थितं मास भकालं पलितं जयेत् ॥ १७८ ॥

इति मयूरपित्ताद्यं तैलम् ।

क्षीरात्समार्कवरसा द्विप्रस्थं मधुके पले ।

विपचेत्तैलकुड्मं तत्रस्थं पलितापहम् ॥ १७९ ॥

इति मधुकतैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुक पिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।

मिहं धात्रीरसे तैलं नस्येनाभ्यञ्जनेन वा ।

सर्वान् मूर्द्धगतान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ॥ १८० ॥

इति प्रपौण्डरीकाद्यं तैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

कक्षाभागीषु ये स्फोटो जायन्ते मांसदारणाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः ॥ १८१ ॥

सप्ताह्वाद्वादश्याद्वाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्तिमानवम् ।

तामग्निरोहिणीं विद्या दसाध्यां सन्निपातिकीम् ॥ १८२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पित्तबीमर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ।

रोहिण्यां लङ्घनं कुर्याद्द्रक्तमोक्षं विरुक्षणम् ।

शरीरस्य च संशुक्तिं स्नां त्यजेद्धर्षितां पुनः ॥ १८३ ॥

—

अथ निदानमाह ।

घोवां सकचां करपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेषदोषैः ।

प्रत्यिः सवस्त्रोक्तवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ १८४ ॥

सुखैरनेकैः श्रुततोदवद्विर्विषयवत्सर्पति चोन्नताग्रैः ।

बस्त्रोक्तमाहुर्भिषजो विकारं निष्पत्त्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ १८५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शस्त्रे नोक्तृत्यबस्त्रोक्तं चाराग्नीभ्यां प्रसाधयेत् ।

विधानेनावुर्दोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥ १८६ ॥

बस्त्रोक्तान्तु भवेद्यस्य नातिवृद्धस्य मर्माजम् ।

तत्र संशोधनं कृत्वा शोणितं मोचयेद्विषक् ॥ १८७ ॥

कुलितिकायामूलैश्च गुडूथालवणेन वा ।

घातग्वधस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ॥ १८८ ॥

श्यामामूलैः सपल्लैः सक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।

सुस्त्रिधैश्च सुखोष्णैर्वा भिषक्तमुपनाहयेत् ॥ १८९ ॥

पक्वं वातं विजानीयाद् गताः सर्वा यथाक्रमम् ।

अभिज्ञायततच्छ्रित्वा प्रदहेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९० ॥

संशोध्यदुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ।

व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥ १९१ ॥

—०—

मनःशिलालभक्तात् सूक्ष्मैलागुरुत्तन्दनैः ।

क्षातिपक्षवतकैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥ १९२ ॥

बस्त्रोक्तं नाशयेत्तद्वि वृद्धिदं बहुमृणम् ।

पाणिपादोपरिष्ठातुं क्षिद्रैर्बहुभिरावृतम् ।

बल्मीकं येक्षेशोफं स्याद्वर्ज्यं तत्तु विजानता ॥ १८३ ॥

इति मनःशिलादयं तैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

प्रवाहनातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदो बहिः ।

रूक्षदुर्वलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ १८४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

गुदभ्रंशे गुदं स्निग्धं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।

प्रविष्टं रोहयेद्यत्नाद् गव्यसक्किद्रचर्मणा ॥ १८५ ॥

पद्मिनीकोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।

एतन्निधित्यनिर्हिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १८६ ॥

गुदञ्च गव्यवसया म्रक्षयेदसकृन्नरः ।

दुष्प्रवेशो गुदभ्रंशो विशल्याशं न मथयः ॥ १८७ ॥

मूपकानां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।

सस्निग्धमूपिकामांसे नायवास्वेदकुचेदम् ॥ १८८ ॥

घृष्टान्नानस्रचांगिरी विल्वं पाठायवाग्रजम् ।

तक्रो ण शीलयेत्पायु भ्रंशात्तोऽनलदीपनम् ॥ १८९ ॥

—०—

मूपिकाकुडवं मांसं चित्रकस्य पलं तथा ।

दशमूलपलानाञ्च पलं भस्मातकस्य च ॥ २०० ॥

त्रिफलायाः पञ्चैषां कल्कं दत्वा चतुर्गुणे ।

क्षीरे तैले पचेन्नस्य मम्यद्वाञ्च प्रशाम्यति ॥ २०१ ॥

गुदनिस्खरणं शूलं दुष्टव्रणविशोधनम् ।

मूपकाद्यमिदं तैलं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ २०२ ॥

इति मूपकाद्यं तैलम् ।

मूपिकामांसकुडवं दशमूलं पलोन्धितम् ।

चित्रस्य हे पले घापि निष्काय्याष्टगुणेऽश्वसि ॥ २०३ ॥

पादशेषेण तेनैव तैलप्रस्थं पयः समम् ।

जीवनीयप्रतिषापं पाचयेन्मृदुनाग्निना ॥ २०४ ॥

अभ्यङ्गाच्चाययत्याशु गुदभ्रंशं सुदारुणम् ।

भगन्दरं गुदे शूलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ॥ २०५ ॥

इति द्वितीयमूपकाद्यं तैलम् ।

निरन्त्रं मूपिकं पक्ता पञ्चमूलपयोयुतम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं गुदभ्रंशहरं परम् ॥ २०६ ॥

तुल्यमंशं समादाय पञ्चमूलांशुमांसयोः ।

शौरपाकविधानेन विपाच्यैतत्प्रमादितः ।

पद्याद्वातहरैः कल्कैः पक्ताव्यमूपकादिकम् ॥ २०७ ॥

इति तृतीयमूपकाद्यं तैलम् ।

मूपकानां पलशतं जलद्रीणे विपाचयेत् ।

पादशेषे पचेत्तैलं दुग्धं तैलचतुर्गुणम् ॥ २०८ ॥

मूपिकानां शिरः कल्कं वस्तावभ्यक्षने हितम् ।

गुदनिस्खरणे शूले रक्तस्रावे च तद्वितम् ॥ २०९ ॥

इति चतुर्थमूपकाद्यं तैलम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

सदाहो रक्तपथ्यस्तस्वर्क्पाकोत्तोत्तयेदनः ।

कंडूमान् ज्वरकारी च सस्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ २१० ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सर्पपरजनोक्कृष्ण स्नातमूलोसंयुतो लेपात् ।

शमयति शूकरदंष्ट्रं पिडिकादाहान्वितं पुंसाम् ॥ २११ ॥

भृङ्गराजस्य मूलस्य रज्ज्या सहितस्य च ।

चूर्णञ्च सहसालेपा इराहद्विजनाशनम् ॥ २१२ ॥

रजनीमार्कवमूलं पिष्टं श्रोतेन कारिष्या तुल्यम् ।

इन्ति विसर्पं लेपादराहदशनाद्वयं घोरम् ॥ २१३ ॥

सूर्यावर्त्तजटां सूर्ये धारिष्योत्प्राप्यबुद्धिमान् ।

पिष्टा भृङ्गावुनालेपा इराहद्विजनाशनम् ॥ २१४ ॥

विसर्पाक्षः प्रतीकारः कार्यः शूकरदंष्ट्रयोः ॥ २१५ ॥

मूलकबीजमुष्टुत्य चोन्मत्तकदलानि तु ।

सूर्यावर्त्तशकाख्याञ्च मेध्यावीरसपाचितम् ॥ २१६ ॥

तैलं मेध्याविकं नाम बराहद्विजनाशनम् ।

कण्डूकुलप्रशमनं कण्ठं दद्रुविनाशनम् ॥

बलवर्षकारश्चैव कण्ठावेयेण भाषितम् ॥ २१७ ॥

इति मेध्याविकतैलम् ।

अथ निदानमाह ।

मर्दनात्पीडनाद्यापि तथैवाप्यभिधाततः ।

मेद्वर्चसो यदा वायुर्मज्जते सर्वतश्चरन् ॥ २१८ ॥

तदा वातोपसृष्टत्वा चर्मतत्परिवर्तते ।
 अवेदनं सदाहस्य पाकं वर्धति चाशुक्रत् ॥ २१८ ॥
 मणेरधस्तात् कोपय शनिरूपेण लम्बते ।
 परिवर्त्तिकेति तां विद्यात् सर्क्षां चार्त्तिसम्भवाम् ॥
 सकण्डूकठिना वापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ २२० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

परिवर्ती घृताभ्यक्तां सुस्त्रिवासुपनाहयेत् ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः साख्यनादिभिः ॥ २२१ ॥
 ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्मं वेशयेत्पीडयेन्मणिम् ।
 प्रविष्टे च मर्मणिमणौ स्वेदयेद्दुपनाह्नैः ॥ २२२ ॥
 दद्याद्वातहरान् यस्तीन् स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥ २२३ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

अम्पीयःखां यदा हर्षा हस्ताहश्चेति स्त्रियं नरः ।
 हस्ताभिधातादयवा चर्मण्युद्धर्तते बलात् ॥
 यस्यावपाद्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ॥ २२४ ॥
 वातात्पक्ष्मरूपाभा सूक्ष्माक्षण्यारुगन्विता ।
 पित्ताक्षपीतारक्ताभा दाहवृण्णासमन्विता ।
 श्लेष्मिकीकठिनास्निग्धा कण्डूमत्यन्तवेदना ॥ २२५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

चेहस्वेदैस्तथैवेनां चिकित्सेदवपाटिकाम् ॥ २२६ ॥

—०—

अथ निदानेमाह ।

घातोपसृष्टे मेद्रे च चर्मसंश्रयते मणिम् ।
मणियर्मोपनक्षस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥ २२० ॥
निरुहप्रकये तस्मिन्मन्दधारमवेदनम् ।
मूत्रं प्रवर्तते जस्तोर्मणिर्विचित्रियते न च ॥
निरुह प्रकश्यं विद्यात्सरुर्जं वातसंभवम् ॥ २२८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

निरुहप्रकये नाडीं लौहीसुभयतो सुखीम् ।
दारवीं वा जंशुकतां सष्टतां वा प्रवेशयेत् ॥ २२८ ॥
परिषिञ्चेद्दत्तां मज्जां शिशुमारवराहयोः ।
चुक्रौलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥ २३० ॥
व्रणहृत् स्थूलपरां सम्यङ् नाडीं मार्गं प्रवेशयेत् ।
स्रोतः प्रवर्धयेदेवं स्निग्धमवचं भोजयेत् ॥
भित्वा वा खेवनीं सुक्ता सद्यः क्षतवदाचरेत् ॥ २३१ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

वेगसन्धारणादायुर्विहितो गुदसंश्रितः ।
निरुणद्धि मूहत्स्रोतः सूक्ष्मदारं करोति च ॥ २३२ ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कच्छेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
सन्निरुहगुदं व्याधिं मेनं विन्ध्यात् सुदुस्तरत् ॥ २३३ ॥

—०—

अथ चिकित्सांमाह ।

सखिरुद्धगुदे तैलैः सेको यातङ्गैः हितः ।

तथा निरुद्धप्रकाश क्रमः कार्यो विज्ञानता ॥ २३४ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

शङ्कन्मूत्र समायुक्तेऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।

खिन्ने वाऽज्ज्ञाप्यमाने वा कंडूरक्तफोद्गवा ॥ २३५ ॥

कंडूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावय जायते ।

एकीभूतं व्रणं धीर्ब तं विद्यादहिपूतनम् ॥ २३६ ॥

—

अथ चिकित्सांमाह ।

ततः संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ॥ २३७ ॥

त्रिफलाखदिरकार्यैर्ब्रणानां धावनं सदा ।

शङ्खसीवीरयश्चाङ्गै र्लेपः कार्योऽतिपूतने ॥ २३८ ॥

कंडूरक्तोक्तटे कुर्याद् द्रक्तस्त्रावं जलीकसा ।

कारञ्जचिफलातिक्तैः सर्पिः सिद्धं शिशोर्हितम् ॥ २३९ ॥

कासीसरोचना तुल्य हरितालरसांजनैः ।

अस्त्रपिष्टैः प्रलेपोऽयं व्रणकंडू हि पूतने ॥ २४० ॥

पटोलपत्रत्रिफला रसास्त्रनविषाचितम् ।

पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रमप्य हि पूतनम् ॥ २४१ ॥

इति पटीसप्ततम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

ज्ञानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः ।

यदा प्रक्षिद्यते स्वेदा क्कंडूचनयते तदा ॥ २४२ ॥

कंडूयनात्ततः चिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।

प्राहुर्वृषणककु' तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ २४३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

भिषक् वृषणकच्छुं तु चिकित्सेत्पामरोगवत् ।

अहिपूतननिर्दिष्टं क्रिययापि च तां हरेत् ॥ २४४ ॥

सर्जाह्मकुष्टसैन्धव मितसिद्धार्थः प्रकल्पितो योगः ।

उद्वर्त्तनेन नियतं शमयति वृषणकण्डूतिम् ॥ २४५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं प्रकीर्तितम् ॥ २४६ ॥

—०—

कट्टीकापालिकामूलं पूतीकं सैन्धवं तथा ।

शम्बूकेन श्लक्ष्णपिष्टं चर्मकीलकनाशनम् ॥ २४७ ॥

प्रायेण क्षुद्ररोगेषु शस्त्रचारानलक्रिया ।

लेपनं शोणितस्त्राव मिति सामान्यमंग्रहः ॥ २४८ ॥

इति वङ्गसेने क्षुद्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६३ ॥

—०—

अथ मुखरोगनिदानमाह ।

मुखरोगा. पञ्चपष्टिः सप्तस्त्रायतनेषु च ।
 तत्र चायतनान्योष्टौ दन्तादन्ताशनं तथा ॥ १ ॥
 तालुकण्ठश्च जिह्वा च मुख सर्वश्च सप्तमम् ॥ २ ॥
 आनूपपिशितक्षीर दधिमायादिसेवनात् ॥
 मुखमध्ये गदान् कुर्युः कृशा दोषाः कफोत्तराः ॥ ३ ॥
 कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।
 दाह्येते परिपाच्येते चोष्टौ मारुतकोपतः ॥ ४ ॥
 चीयते पिटिकाभिश्च स्रग्जाभिः समन्ततः ।
 सदाहपाकपिडिकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ५ ॥
 सवर्णाभिस्तु चीयेते पिटिकाभिरवेदनी ।
 भवतस्तु कफादोष्टौ पिच्छिन्नी शीतलो गुरु ॥ ६ ॥
 मज्जत् कण्ठौ सकृत्पीतो सकृच्छेतो तथैव च ।
 सन्निपातेन विज्ञेयावनेक पिटिकान्वितौ ॥ ७ ॥
 खर्जूरफलवर्णाभि पिटिकाभिर्निपीडितौ ।
 रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ८ ॥
 मांसदुष्टौ गुरुखूली मांसपिण्डबहुव्रतो ।
 क्षमयद्यात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥ ९ ॥
 सर्पिर्मण्डप्रतिकाशी मेदसाकंडूरी गुरु ।
 स्वच्छं स्फटिकमकाश मास्रावं स्रवतो भृशम् ॥

१, दन्तेष्वष्टा ८ दोष्टयोश्च ८ मूलेषु दशपञ्च च १५ ।

नव ९ तालुनि जिह्वायां पञ्च ५ सप्तदशमयाः १७ ।

कण्ठे चयः सर्वसरा एकपष्टिचतुःपरः ॥ ६५ ॥

तयोर्त्रणं न संरोहेऽमृदुत्वं न च गच्छति ॥ १० ॥
 ओष्टौ पर्यवदीर्यन्ते पात्र्येते चाभिधानतः ।
 ग्रथितौ च तथास्याता मोष्टो कंडूसमन्वितौ ॥ ११ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

सुखदन्तमूलदशन च्छेदेषु रोगाः कफास्त्रभूयिष्ठाः ।
 तस्मात्तेषामसकृद्बुधिरं विस्रावयेद् दुष्टम् ॥ १२ ॥
 स्नेहास्तथोष्णान् परिपेकलेपान् घृतस्य पान रसभोजनञ्च ।
 अभ्यञ्जनस्वेदनलेपनानि चोष्ठे विदध्यात्पवनाभिभूते ॥ १३ ॥
 चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिद्युतेन च ।
 वातजेऽभ्यञ्जनं कुर्यात्त्राडीस्वेष्टञ्च बुद्धिमान् ॥ १४ ॥
 मस्तिष्कां चैव नस्ये च तैल घातहर हितम् ।
 स्वेदोऽभ्यङ्गः स्नेहपान रसायनमिहेष्यते ॥ १५ ॥
 तैलं घृत सर्जरसं ससिक्थं रास्त्रागुडं सैन्धवगेरिकञ्च ।
 पक्वं समास दशनच्छेदानां त्वग्भेदहृत् प्रवदन्ति लेपम् ॥ १६ ॥
 श्रीवेष्टक सर्जरसं गुग्गुलुं सुरदारु च ।
 यष्टीमधुकचूर्णञ्च विदध्यात्पतिसारणम् ॥ १७ ॥
 वेधं शिराणां वमनं विरेकं तिक्तस्य पान रसभोजनञ्च ।
 शीतान् प्रदेहान् परिपेचनञ्च पित्तोपसृष्टेष्वधरेण कुर्यात् ॥ १८ ॥
 रक्तपित्तोपधातोऽपि जलौकाभिरुपाचरेत् ।
 पित्तविद्रधिवञ्चापि क्रिया कुर्यादशेषतः ॥ १९ ॥
 शिरोविरेचनं धूम स्वेदः कवल एव च ।
 हृते रक्ते प्रयोक्तव्य मोष्ठपाके कफात्मके ॥ २० ॥
 त्रिकटुस्वर्जिकाचारः क्षारस्य यवशूकजः ।

क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं मेतच्च प्रतिसारणम् ॥ २१ ॥

शूलं विवर्येणं सलसीकमोष्ठं सकंडूरं तीव्ररुजं प्रबातम् ।

लिखेच्च फेनद्विपलासबालैर्निष्पीड्य वातक्षतसारयेद्वा ॥ २२ ॥

जीवन्तिकल्कं पयसा समांशं तैलं विपक्त्वा मधुना विमिश्रम् ।

शोष्णस्योः सर्जरसाष्टभागं व्रणं निह्न्यात् सकृदेव लेपात् ॥ २३ ॥

मेदोजे स्नेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनी हितः ।

प्रियंगुत्रिफलालोध्रं सक्षौद्रं लेपने हितम् ॥ २४ ॥

हितञ्च त्रिफलाचूर्णं मधुयुक्तं प्रलेपनम् ।

एतद्दोषप्रकोपानां साध्यानां कर्मकीर्तितम् ॥ २५ ॥

स्निग्धं क्षतोष्टमुल्लिख्य षोडशेत् सुसमाहितः ।

शतधीतष्टताभ्यक्तं दद्यात्कवलिकां कृते ॥ २६ ॥

स्निग्धव्रणे च तत्सर्वं त्यक्त्वा व्रणवदाचरेत् ॥

इत्योष्ठगतदोषोपक्रमः ।

—०—

अथ सामान्यमुखरोगलक्षणमाह ।

सुखामये मारुतजेतु शोष कार्कश्यरौक्ष्याणि चलारुजय ।

कृष्णारुणं निष्पृतनं मणैर्त्वं प्रसन्नं संसनतोददाहाः ॥ २७ ॥

लघ्णान्वरस्फोटकदाहपाका धूमायनं चास्य विदीर्णता च ।

पित्तात्ममूर्च्छाविविधारुजय सुखं च पीतारुणवर्णयुक्तम् ॥ २८ ॥

कंडूगुरुत्वं मितवज्जलत्वं स्नेहोऽरुचिर्जायकफप्रसेके ।

उत्क्षेपनं दालनभावतंद्रारुजय मन्दाकफवक्त्ररोगे ॥ २९ ॥

द्विदोषं लिङ्गानि भवन्ति यत्र द्विदोषजो वक्त्रगदः सवेद्यः ।

लिङ्गानि सर्वाणि मुखे च यस्य भवन्ति तस्यैव तु सन्निपातात् ॥ ३० ॥

इति तन्त्रान्तराक्षामान्यलक्षणमुक्तम् ।

—०—

अथ दन्तवेष्टरोगनिर्दानमाह ।

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याऽकर्षाववर्त्तते ।

दुर्गन्धोनि सक्तणानि प्रक्तेदीनि मृदुनि च ॥ ३१ ॥

दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।

शीतादो नामसव्याधिः कफशोणितसम्भवम् ॥ ३२ ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य जायते श्लयथुर्महान् ।

दन्तपुष्पुटकोनाम सव्याधिः कफरक्तजः ॥ ३३ ॥

स्त्रवन्ति पूयरुधिरं चलादन्ता भवन्ति च ।

दन्तवेष्टः सविज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥ ३४ ॥

श्लयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।

लालास्रावि सविज्ञेयः शैविरोनामनामतः ॥ ३५ ॥

दन्तायलन्ति वेष्टेभ्य स्तासु चाप्य वदीर्यते ।

यस्मिन् ससर्वजो व्याधिर्महाशैपिरसंश्रितः ॥ ३६ ॥

दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् टीवति चाप्यसृक् ।

पित्तासृक्कफजोव्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ ३७ ॥

वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्तायलन्ति च ।

अत्यर्दिताः प्रस्त्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ॥ ३८ ॥

आभ्रायन्ते स्मृते रक्ते मुखं पुति च जायते ।

यस्मिन् सोपकुशोनाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ ३९ ॥

ष्टष्टेषु दन्तमांसेषु संरन्ध्रो जायते महान् ।

भवन्ति चक्षलादन्ताः सवैदर्भोऽभिघातजः ॥ ४० ॥

मारुतेनाधिकी दन्तो जायते तोववेदनः ।

खल्लिवर्बनसंज्ञोऽसौ संजाते रुक् च शाम्यति ॥ ४१ ॥

शनैः शनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।

करालान् विकटान् दन्तान् करालो न च सिध्यति ॥ ४२ ॥

हानये पश्चिमे दन्ते महाच्छोथो महारुजः ।

लालास्रावोकफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ ४६ ॥

दन्तमूलगतनाद्यः पञ्चमे यायथेरिताः ॥ ४७ ॥

—०— । १ २ ३ ४ ५

अथ दन्तरोगनिदानमाह ।

दीर्घमाणेष्विवरुजा शृङ्गं दन्तेषु जायते ।

दालनोनाम सध्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ ४५ ॥

कण्ठक्षिद्रयलसावो ससरन्ध्रो महारुजः ।

अनिमित्तरुजो वातात् सञ्जेयः क्षमिदन्तकः ॥ ४६ ॥

वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।

कफवातकृतो व्याधिः सभञ्जनकमञ्जितः ॥ ४७ ॥

शीतरुचप्रवाताम्न स्पर्शानामसहादिजाः ।

पित्तमारुतकोपेन दन्तद्वर्षः सनामतः ॥ ४८ ॥

दन्तमांसमलैः मास्त्रै र्वाह्यतः स्वययर्महान् ।

मदाक्षरकुसवेद्विषः पूयास्त्रं दन्तविद्रधिः ॥ ४९ ॥

मलोदन्तगती यस्तु कफमारुतशोपितः ।

शर्करैव खरस्पर्शा सास्त्रे यादन्तशर्करा ॥ ५० ॥

कपालेष्विवदीर्घ्यस्तु दन्तानां मैव शर्करा ।

कपालिकेति सास्त्रे या मदा दन्तविनाशिनो ॥ ५१ ॥

योऽसृष्टियेण पित्तेन दग्धोदन्तस्त्वग्रेपतः ।

स्यावतां नीलतां वापि गतः मय्यावदन्तकः ॥ ५२ ॥

ऋतुमीध इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥ ५३ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

सामान्येन निदानेन ये निर्दिष्टासुखामयाः ।

तान्विदित्वा त्विदं कुर्याद्वर्थास्तं भेषजक्रियाम् ॥ ५४ ॥

तेजोह्वामागधीमूलं समझाकटुकाघनम् ।

पाठाज्योतिष्मतीलोभं दार्विकुण्डलं चूर्णयेत् ॥ ५५ ॥

दन्तानां घर्षणं कंडू रक्तस्त्रावरुजापहम् ॥ ५६ ॥

शीतादेष्टतस्ते तु तीयं नागरसर्पपान् ।

निष्कायत्रिफलाश्चापि कुर्यादंडूपधारणम् ।

प्रियङ्गवश्च सुस्ता च त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५७ ॥

काशीसलोभकृष्णा मनःशिला सप्रियंतु तेजोह्वा ।

एषां चूर्णं मधुयुक् शीतादे पूतिमांसहरम् ॥ ५८ ॥

प्रपौण्डरीकमधुक त्रिफलोत्पलसाधितम् ।

तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥ ५९ ॥

कुण्डं दार्विलोभमष्टं समझा पाठातिक्तातेजनीपीतिका च ।

चूर्णं शस्तं घर्षणं तद्विजानां रक्तस्त्राव हन्ति कंडू रुजाश्च ॥ ६० ॥

पाठालोभसमझा पर्यटगदतेजनीनिशायुगलैः ।

कंडू रक्तस्त्रावयुतं चूर्णं कितैर्विघर्षयेच्छूल्यैः ॥ ६१ ॥

दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।

शिरोबिरेकश्च क्षितो गश्चं चिन्मश्च भक्षणम् ॥ ६२ ॥

तिलभवबीजपावक सिततर सिद्धार्थकल्पितः कवलः ।

अष्टांगुसंप्रयुक्तो द्विजतलसंजातशोथहरः ॥ ६३ ॥

विस्त्राविते दन्तविष्टे-त्रणन्तु प्रतिसारयेत् ।

लोभं पतङ्गमधुक लाक्षाचूर्णैः मधूसरैः ॥ ६४ ॥

गण्डू पे घोरिणी योज्याः सघ्नीद्रष्टतशर्कराः ॥ ६५ ॥

चक्षुदत्तसिरकरं कार्यं वकुलचर्वणम् ॥ ६६ ॥

भद्रमुस्ताभयाव्योष विडङ्गारिष्टपल्लवैः ।

गोमूत्रपिष्टैर्वटिकां छायाशुष्कां प्रकल्पयेत् ॥ ६७ ॥

तां निधाय सुखे सुप्या च्चलदन्तात्तुरो नरः ।

नातः परतरं किञ्चि च्चलन्तस्य भेषजम् ॥ ६८ ॥

इति भद्रमुस्तादिवटिका ।

दशमूलोकपायेण तैलं वा घृतमेव च ।

विपक्वं कवले शस्तं सचौद्रं दन्तधावने ॥ ६९ ॥

दन्तचाले दन्तद्वये मुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमद्यवा शीतं तैलकल्कोदकं हितम् ॥ ७० ॥

शौघिरे हृत्तरले तु लोध्रमुस्तारसाञ्जनैः ।

सचौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे चीरिणो हिताः ॥ ७१ ॥

साक्षिकं पिप्पलीसर्पिः मिथितं धारयेन्मुखे ।

दन्तशूलहरं प्रोक्तं प्रधानमिदमीषधम् ॥ ७२ ॥

हिङ्गुकट्फलकाशीसं स्पर्जिकाकुष्ठवल्कजम् ।

रदकुलं जयत्याशं वल्लस्थं दग्धने घृतम् ॥ ७३ ॥

शारिवीत्पलपद्मार्द्राश्च शारिवागुरुचन्दनैः ।

चीरे दग्धगुणे सिद्धं सर्पिर्नस्ये च पूजितम् ॥ ७४ ॥

क्रियां परिदरे कुर्यात् क्षीतादीक्षां विचक्षणः ।

संशोध्योभयतः कार्यं शिरोधोषकुशे तथा ॥ ७५ ॥

काकोदुम्बरिकापत्रैर्ब्रूयं मिश्रावयेद्विषम् ।

लवणैः चौद्रयुक्तैश्च सव्योपैः प्रतिसारयेत् ॥ ७६ ॥

पिप्पलीसर्पपाः श्लेता नागरं नैचुलं फलम् ।

सुखोदकेन संस्पृष्टं कवसश्चापि धारयेत् ॥ ७७ ॥

घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कपसनस्ययोः ।

चौद्रहितीयाः पिप्पल्याः कवलयात्र कीर्तितः ॥ ७८ ॥

पटोलनिम्बत्रिफला कपायद्यात्र धावने ।
 शिरोविरेकश्च हितो घूमो वैरेचनश्चयः ॥ ७८ ॥
 माडीव्रणहरं कर्म दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यद्दन्तमध्ये जायेत नाडी त दन्तमुद्धरेत् ॥ ८० ॥
 छित्त्वामांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ।
 शोषयित्वा दृष्टेचापि चारेण ज्वलनेन वा ॥ ८१ ॥
 भिन्नत्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिध्रुवम् ।
 समूलं दशनं तस्मा दुद्धरेद्भग्नमस्थि च ॥ ८२ ॥
 उद्धृते तूतरे दन्ते शोणितं संप्रसिध्यते ।
 रक्तातियोगात् पूर्वाक्ता घोरारोगा भवति च ॥ ८३ ॥
 काणः सञ्जायते जन्तु रदितं चास्य जायते ।
 चलमप्युत्तरं दन्त मतो नापहरेद्विषक् ॥ ८४ ॥
 धावने जातिमदन स्वादुकण्टकखादिरम् ॥ ८५ ॥

—०—

कपायं जातिमदनकण्टकीस्वादुकण्टकैः ।
 लोध्रखदिरमस्त्रिष्टायश्चाह्वै चापि तत्कृतम् ।
 तैलं संशोधनं तद्धि हन्यादन्तगतां गतिम् ॥ ८६ ॥
 कपाय परतः कृत्वा पिष्ट्वा लोघ्रादिकल्कितम् ।
 कण्टकीमदनो योज्यः स्वादुकण्टो विकटतः ॥ ८७ ॥

—०—

एभिः कृतं कपायमपि नाडीधावनार्थं योज्यम् ।
 इति जाल्वादितैलम् । इति दन्तवैद्योपक्रमः ।

—०—

अथ दन्तोपक्रममाह ।

सुखोष्णाः स्रैहिकवलाः सर्पिषस्त्रिवृतस्य च ।
 निर्युहयानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रसर्दनाः ॥ ८८ ॥
 स्रैहिकश्च हितो धूमो नस्यं स्रैहिकमेव च ।
 रसोरमयवाग्वय चीरं सन्तानिका छतम् ॥
 शिरोबस्ति हितयापि क्रमो यथानिलापहः ॥ ८९ ॥
 दन्तानां तोदहर्षौ तु जायेते वाततस्तयोः ।
 उष्णतैलाज्यवातघ्न निर्युहाः कबलग्रहाः ॥ ९० ॥
 अहिंसन्दन्तमूलानि शर्करासुचरेद्विपक् ।
 लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतै स्ततस्तां प्रतिसारयेत् ॥ ९१ ॥
 दन्तहर्षक्रियां चापि कुर्याच्चिरवशेषतः ।
 कपालिका कृच्छ्रतमा तथाप्येया क्रिया हिताः ॥ ९२ ॥
 कृमिदन्तकमादौ तु सक्तमिं गुडपूरणम् ।
 दहेच्छलाकयाचीरःमार्कवं कृमिनाशनम् ॥ ९३ ॥
 जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्न मचलं कृमिदन्तकम् ।
 तथावपोडैर्वातघ्नैः स्रैहगंडूपधारणैः ॥ ९४ ॥
 भद्रदार्वादिपर्णान्धु लेपैः क्षिप्त्वा भोजनैः ।
 कृमिदन्तापहं कोष्णं द्विगुदन्तान्तरे स्थितम् ॥ ९५ ॥
 वृद्धतो भूमिकादम्बी पद्मांगुलकण्टकारिकाकायः ।
 गंडूपस्तैलयुतः कृमिदन्तकवेदनाशमनः ॥ ९६ ॥
 नीलीवायमजडासृक् दुग्धीनान्तु मूलमेकैकम् ।
 मध्वर्षदशनविघृतं दशनकृमिपातनं प्राहुः ॥ ९७ ॥
 बीजपूरकमूलम्य पाकूचीनां तथैव च ।
 भागाभ्यां तु मम कृत्वा पिष्टावर्तिन्तु कारयेत् ॥ ९८ ॥

एषारदस्यवर्त्तिस्तु दन्तैर्दन्तैर्निपीडयेत् ।

सद्योऽवस्थितमात्रा तु कृमिदन्तरुजापहा ॥ ८८ ॥

दन्तोमुषण्डुग्धा कासीसविडङ्गवत्सकफलानाम् ।

चूर्णैरर्कस्रुद्धोः पयोभिर्वा पूरणं श्रेष्ठम् ॥ १०० ॥

चलमुद्धृत्य च स्थानं विदहेच्छुपिरस्य च ।

ततो विदारोयध्वाह्न शृङ्गाटककमेरुभिः ॥

तैल दशगुणे क्षीरे सिद्धं नस्ये हितं भवेत् ॥ १०१ ॥

इति विदार्यादितैलम् ।

हनुमोक्षे समुद्दिष्टां कुर्याददितवत् क्रियाम् ॥ १०२ ॥

वकुलस्य फल लोभ्रं वज्रवल्लीकुरण्टकम् ।

चतुरगुलवब्बोल बाजिकर्णारिमाशनम् ॥ १०३ ॥

तेषां तु क्वाथकल्काभ्यां तैलं पक्वं मुखे घृतम् ।

स्थैर्यं शरोति दन्तानां चलतां पवनेन च ॥ १०४ ॥

इति वकुलाद्यं तैलम् ।

तुलां धृतां नीलसहचरस्य द्रोणेऽश्वसः सश्रययेद्यथावत् ।

पूते चतुर्भागरसे तु तैलं पचेच्छनैरर्धपलप्रयुक्तैः ॥ १०५ ॥

कल्कैरनन्ता खदिरारिमेदा जम्बाम्रयष्टीमधुकोत्पलानाम् ।

तत्तैलमाश्लेव धृत मुखेन स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः ॥ १०६ ॥

इति सहचराद्यं तैलम् ।

उभे हरिद्रे पिप्पल्याः सैन्धवं देवदारु च ।

विडङ्ग चित्रकं विल्वं रोहिण्यस्य च पल्लवाः ॥ १०७ ॥

गन्धं सौवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्ठा मधुकं बला ।

वेतसस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ १०८ ॥

विल्वप्रमाणैः कल्कैस्तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

द्विगुणं च पयो दद्यात् तस्मिन् नश्यतां नयेत् ॥ १०८ ॥

श्लेष्मजं सन्निपातोत्थं शिरोरोगं नियच्छति ।

उपलिङ्गां च मालाञ्च कण्ठशालूकमवूदम् ॥ ११० ॥

विदारिकां मांसपाकं मुखशोकं गलग्रहम् ।

दन्तचालं हनुस्तम्भं तैलमेतन्नियच्छति ॥ १११ ॥

इति हरिद्राद्यं तैलम् ।

तैलं लाक्षासं क्षीरं पृथक् प्रस्यं समं पचेत् ।

चतुर्गुणमितैः काथैर्द्रव्यैश्च पलसंलितैः ॥ ११२ ॥

लोध्रकट्फलमञ्जिष्टा पद्मकेशरपद्मकैः ।

चन्दनोत्पलयष्टाङ्गैः तैलं गंडूपधारणम् ॥ ११३ ॥

दालनं दन्तचालञ्च दन्तमोर्चं कपालिकाम् ।

शोतादं पूतिवक्त्रञ्च ह्यरुचिं विरसास्यताम् ॥ ११४ ॥

हृन्वादाश्च गदानेतान् कुर्यादन्तानपि स्थिरान् ।

लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥ ११५ ॥

इति लाक्षाद्यं तैलम् ।

हरिमेदत्वक् पलगतं भभिनवमापोष्यखण्डशः कृत्वा ।

तोयाढकेद्यतुर्भिः निःकाष्यद्यतुर्धशेषेण ॥ ११६ ॥

काथेन तेन मतिर्मां स्तूलम्याधार्ढकं पचेच्छनकैः ।

कल्कैरक्षसमांसैर्मञ्जिष्टा लोध्रमधुकानाम् ॥ ११७ ॥

हरिमेदखदिरकट्फलं लाक्षान्यग्रोधमुस्तसूक्ष्मैः ।

कर्पूरागुरुपद्मकलवङ्गकङ्कोलजातीनाम् ॥ ११८ ॥

फलपतङ्गैरिकवरांगगजकुसुमधातकीनाञ्च ।

मिदं भिषग्निदध्यादिदं मुखोत्पेषु रोगेषु ॥ ११९ ॥

परिशोर्णदन्तविद्रधिं शोषिणीताददन्तहर्षेषु ।

समिदन्तदरगचनितं प्रदुष्टमांसावगोर्षेषु ॥ १२० ॥

मुखदौर्गन्ध्येषु च कार्यं प्रागुक्तेष्वामयेषु तैलमिदम् ।

इतीरिमेदाद्यं तैलम् ।

खदिरस्य तुलां सम्यग् जलद्रोणे विपाचयेत् ।

शेषेऽष्टभागे तत्रैव प्रतिवाप प्रदापयेत् ॥ १२१ ॥

जातिकर्पूरपूगानि कङ्कोलकफलानि च ।

इत्येषा गुटिका कार्या मुखसौभाग्यवर्धिनी ॥

दन्तौष्ठगन्धरोगेषु जिह्वा ताल्वामयेषु च ॥ १२२ ॥

इति स्वल्पखदिरखटिका ।

गायत्रिसारतुलयारिमवस्कलानां

सार्धं तुलायुगलमभ्युघटैश्चतुर्भिः ।

निःक्वाथपादमवशेषं सुवस्त्रपूतं

भूयः पचेदथ शनैर्मृदुपावकेन ॥ १२३ ॥

सस्मिन् घनत्वमुपगच्छति चूर्णमेपां

शुद्धं क्षिपेच्च कबलप्रहभागिकानाम् ।

एलान्दण्डालसितचन्दनचन्दनानां

श्यामातमालविकसानललोह्यष्टी ॥ १२४ ॥

लज्जाफलवयरसाञ्जनधातकीनां

थ्रीपुष्पगैरिककटाह्वयकट्फलानाम् ।

पद्माह्वलोध्रवटरोह्यवासकानां

भांसीनिशासुरभिवल्कलसंयुतानाम् ॥ १२५ ॥

ककोलजातिफलकीशलबद्धकानां

धूर्णीकृतानि विदधीतपलांशकानाम् ।

शीतेऽवतार्य घनसारचतुष्पलञ्च

क्षिप्वा कलायसदृशीं गुटिकां प्रकुर्यात् ॥ १२६ ॥

शुष्कामुखे विनिहिता विनिवारयन्ति
 रोगान् गलोष्टरसनाधरतोलुजातान् ।
 कुर्यान्मुखे सुरभितां पटुतां रुचिञ्च
 स्यैर्यान्वितञ्च दशनं रसनालघुत्वम् ॥ १२७ ॥

इति महास्वदिरवटिका ।

फलान्यस्नानि शीताम्बु रुचान्नं दन्तधावनम् ।
 तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विजर्जयेत् ॥ १२८ ॥

इति दन्तरोगोपक्रमः ।

—०—

अथ जिह्वारोगनिदानमाह ।

जिह्वाऽनिस्तेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेद्य गाक्च्छदनप्रकाशा ।
 पित्तेन दह्यत्युपचीयते च दोर्ध्वं सरक्तेरपि कण्ठकैश्च ॥ १२९ ॥

कफेन गुर्वा बहुला चित्ता च

मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्ठकामैः ॥ १३० ॥

जिह्वातसे यः श्वययुः प्रगाढः मोक्षामसंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।
 जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भ्रगमेति पाकम् ॥ १३१ ॥
 जिह्वाग्ररूपः श्वययुर्हि जिह्वा मुत्रम्यजातः कफरक्तमूलः ।
 लालाकरः कंडूयुतः सचीयः सातूपजिह्वा कथिता भिषग्भिः ॥ १३२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

जिह्वागतविकाराणां शस्तं शोणितमोक्षणम् ।
 गुडूचीपिप्पलीनिम्य कवलः कटुभिर्युतः ॥ १३३ ॥

पटोलकटुकव्योष पाठासैन्धवगर्भिभिः ।
 चूर्णैर्मधुयुतैर्लेपः कबलो मधुतैलिकः ॥ १३४ ॥
 विडङ्गपिप्पलीभ्यां तु धावनं सरसाञ्जनम् ॥ १३५ ॥
 ओष्टप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
 कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्यं भिषजा खलु ॥ १३६ ॥
 पित्तजेषु विष्टेष्टेषु निःसृते दुष्टशोणिते ।
 प्रतिसारणगंडूपं नस्यच्च मधुरं हितम् ॥ १३७ ॥
 कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः चये ।
 पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ॥ १३८ ॥
 गृह्णीयात् कबलांश्चापि गौरसर्पपसेन्धवैः ।
 पटोन्ननिम्बवार्त्ताकु चारयूपैश्च भोजयेत् ॥ १३९ ॥
 उपजिह्वां तु संलिख्य चारेण प्रतिसारयेत् ।
 शिरोविरेकगंडूप धूमैश्चैनामुपाचयेत् ॥ १४० ॥
 व्योषक्षाराभयावज्जि चूर्णमेतत्प्रघर्षणम् ।
 उपजिह्वा प्रशान्त्वर्यं मेभिस्तैलं विपाचयेत् ॥ १४१ ॥
 वासाक्षाथो माक्षिक सैन्धवगृहधूममालतीयुक्तः ।
 कुलित्यक्तेन निहन्त्यादुपजिह्विकां कण्ठघर्षणतः ॥ १४२ ॥
 इति जिह्वारोगः ।

—०—

अथ तालुरोगनिदानमाह ।

येष्वास्रग्भरां तालुमूलात् ग्रहदो दीर्घः शोथो ध्यातवस्तिप्रकाशः ।
 णाकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वदः कण्ठशुण्डीति नाम्ना १४३ ॥
 शोथः स्थूलस्तोददाह प्रपाको
 प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।

शोथो मन्दो लोहितः शोणितोऽथो

ज्ञेयोऽभ्रूपः सज्वरस्तीव्ररुक् च ॥ १४४ ॥

कूर्मोत्सन्नो वेदनो शीघ्र जन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा वा ।

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्वुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥ १४५ ॥

दुष्टं मांस नीरुजं तालुमध्ये श्लेष्मावहं मांससंघातमाहुः ।

नीरुक् स्यायोकोलमात्रः कफेन मदीयुक्तः पुष्पुटस्तालुदेशे ॥ १४६ ॥

शोथोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालु श्वासश्चोषस्तालुशोषोऽनिलाश्च ।

पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोर तालुन्धेवं तालुपाकं वदन्ति ॥ १४७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

युञ्ज्यात् कफहरं शुण्ठ्या रसं गंडूपधारणे ॥ १४८ ॥

कुटोपणा वचासिन्धु कणापाठाप्लवैः सहः ।

सघौद्रैर्भिषजा कार्यं गलशुण्डीप्रघर्षणम् ॥ १४९ ॥

अङ्गुष्ठांगुलोत्तन्दशे नाक्कथगलशुण्डिकाम् ।

छेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥ १५० ॥

नोत्कृष्टश्चैव हीनश्च त्रिभागं छेदयेद्विपक् ॥ १५१ ॥

पत्यादानात् सवेद्रक्तं तन्निमित्तं म्रियेत च ।

हीनच्छेदाङ्गवेच्छेयो नालास्त्रावो भ्रमस्तथा ॥ १५२ ॥

तस्मादैवः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विशारदः ।

गलशुण्डीं छेदयित्वा कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम् ॥ १५३ ॥

नातिमूलेन चाप्यग्रे सम्यक् छेदं ममाचरेत् ।

छित्वा तां व्योषमिन्धुग्रामघौडैः प्रतिमारयेत् ॥ १५४ ॥

गलशुण्डीममं याति यञ्जोचोरेण लेपनात् ॥ १५५ ॥

वचामतिविषां पाठां रास्त्रां कटुकरोहिणीम् ।

निःक्वाथ पिचुमन्दश्च कबलं तत्र योजयेत् ॥ १५६ ॥

चारमिदेषु मुद्गेषु यूपाद्याप्यशने हिताः ॥ १५७ ॥

इद्गुदोकिणहीदन्ती सरलं देवदारु च ।

पञ्चाङ्गां कारयेद्वर्त्ति मेतां गन्धोत्तरां भिषक् ॥

तस्या धूमं पिवेज्जन्तु हिरङ्गः कफनाशनम् ॥ १५८ ॥

तुण्डिकेर्यभ्रुपे कूर्भं संघाते तालुपुष्पटे ।

एष एव विधिः कार्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥ १५९ ॥

तालुपाके तु कर्त्तव्य विधानं पित्तनाशनम् ।

स्नेहस्नेदौ तालुगोपे विधिस्तु निलनाशनः ॥ १६० ॥

इति तालुरोगोपक्रमः ।

—०—

अथ गलरोगनिदानमाह ।

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ

प्रदूष्यमांसं च तथैव शोषितम् ।

गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-

र्निहन्त्यसून् व्याधिरयं हि रौहिणी ॥ १६१ ॥

जिह्वासमन्ताद्गुणवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।

मारोहिणोवातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढमुक्ता ॥ १६२ ॥

क्षिप्रोन्नमाक्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरापित्तनिमित्तजातु ।

स्रोतोनिरोधन्यचलोन्नता च स्थिराङ्कुराया कफसम्भवा सा ॥ १६३ ॥

गम्भीरपाक्विन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गाक्षितयोत्थिता तु ॥ १६४ ॥

स्फोटैयितापित्तसमानलिङ्गा माध्या प्रदिष्टारुधिरात्मका तु ॥ १६५ ॥

सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति व्रज्जाच्छूयसमुद्भवा ।

पञ्चाहात्पित्तसंभूता सप्ताहात्पवनान्विता ॥ १६६ ॥

कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।
 स्वरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ १६० ॥
 जिह्वायरूपः श्वयथुः कफाच्च जिह्वापरिष्ठादपि रक्तमित्रात् ।
 ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एव विवर्जयेदागतपाकमेतम् ॥ १६१ ॥
 बलास एवायतमुद्रतश्च ग्रन्थिं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य ।
 तं सर्वथैवाऽप्रतिवार्य्यधीर्यं विवर्जनीयं बल्यं वदन्ति ॥ १६२ ॥
 गलोपरोधं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासस्त्रजोपपन्नम् ।
 मर्मच्छिदं दुस्तरमेतदाहुर्वलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ १६३ ॥
 वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः सकण्डूरोऽपाक्यऽन्तदुर्गुरुश्च ।
 नाम्नेकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्वलासश्चतजप्रसूतः ॥ १६४ ॥
 समुद्रतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
 तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपात् ज्ञेयं सतोदं पवनात्मकन्तु ॥ १६५ ॥
 वर्तिर्वनाकण्ठनिरोधिनी तु चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।
 अनेकरूक् प्राणहरो विदोपात् ज्ञेया शतघ्नो तु शतघ्निरूपा ॥ १६६ ॥
 ग्रन्थिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽल्परूक् यः कफरक्तमूर्तिः ।
 मलक्षते सक्तमिवाशनश्च मशस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥ १६७ ॥
 सर्वं गलं प्राप्यसमुत्थितो यः शोथो रुजः संति च यच्च मर्वाः ।
 ससर्वदोषो गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ १६८ ॥
 शोथो महानन्नजलावरोधो तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गनोघः परिकीर्तितोऽसौ ॥ १६९ ॥

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं

भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।

कफोपदिग्धेष्वनिनायनेषु

ज्ञेयः सतोदः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥ १७० ॥

प्रतानवान्यः श्वयथुः सकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।

समांसतानः कथितोऽवलम्बो प्राणप्रणुत्सर्वकृतो विकारः ॥ १७८ ॥
सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्बमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याददने विदारीं पार्श्वविशेषाञ्च तु येन श्येते ॥ १७९ ॥

अथ चिकित्साभाह ।

साध्यानां रोहिणीनाञ्च हितं शोणितमोक्षणम् ।
छर्दनं धूमपानञ्च गंडूषो नस्यकर्म च ॥ १८० ॥
तथान्तर्वाह्यतः स्निग्धां वातरोहिणिकां लिपेत् ।
भंगुलीशस्त्रकेनाथ खटुचुक्रेण स्नेनवा ॥ १८१ ॥
वातको तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहकमलान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ १८२ ॥
विश्राव्यपित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियंगुभिः ।
घर्षयेत् चौद्रपतङ्गैः शर्कराभिस्तथायुतैः ॥ १८३ ॥
द्राक्षापरुपककाथो हितश्च कवलग्रहे ।
उपाचरेदेवमेतां सुवैद्यः पित्तसंभवाम् ॥ १८४ ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ॥ १८५ ॥
श्वेताविडङ्गदन्तोभिस्तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्माणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छ्रये ॥ १८६ ॥
रोहिणीकण्ठशालूक तुण्डिकेरी गलायुषु ।
विद्रघौ हृन्दके श्रेष्ठं रोचना तार्क्ष्यगैरिकाः ॥ १८७ ॥
सलोभ्रमधुपतङ्गचौद्रैर्गण्डूषधारणम् ॥ १८८ ॥
विस्त्राव्यकण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ।
एककालं यत्रावञ्च भुञ्जीत सिन्धुमल्पशः ॥ १८९ ॥
उपनिष्ठकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।

उन्नाम्यजिह्वाभाकथ्य वङ्गिणेनाधिजिह्विकाम् ॥
 छेदयेन्मण्डलायेण तोष्णोष्णौर्ध्वपक्षादिभिः ॥ १८८ ॥
 एकवृन्दं तु विस्त्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
 गिलायुद्यापि यो व्याधि स्तंच शस्त्रेण साधयेत् ॥ १८९ ॥
 श्वमर्मास्थन्तु सम्पक्वं छेदयेद्गलविद्रधिम् ।
 कण्ठरोगेष्वसृङ्गोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्मा च ॥ १९० ॥
 काथं पिवेच्च दार्वी त्वक् निम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
 हरोतकीकपायो वा हितो भाचिकसंयुतः ॥ १९१ ॥
 कटुकातिविषादाश्च पाठामुस्तकलिङ्गजः ।
 गोमूत्रकथितः पीतः कण्ठरोगविनाशनः ॥ १९२ ॥
 मृद्दीकाकटुकाथ्योषं दार्वी त्वक् त्रिफलाघनम् ।
 पाठारसाञ्जनमूर्वा तेजोहृति सुचूर्णितम् ॥ १९३ ॥
 क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषक्तम् ।
 योगाद्येते त्रयः प्रोक्ता धातरक्तकफापहाः ॥ १९४ ॥
 सितातमालपत्राभ्यां मरिचं द्विगुणं न्यसेत् ।
 तेन सर्पिर्विषकस्तु नस्यादन्याद्गलग्रहान् ॥ १९५ ॥

इति सितादिष्टतनस्यम् ।

शङ्खधूमो यवचारः पाठाथ्योषं रसाञ्जनम् ।
 तेजोह्वात्रिफलान्त्रिधं चित्रकयेति चूर्णितम् ॥ १९६ ॥
 सक्षौद्रं धारयेदेतद्गलरोगविनाशनम् ।
 कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्थगलरोगनुत् ॥ १९७ ॥

इति कालकं चूर्णम् ।

मनःशिनायवचारो हरितानं समैश्वर्यम् ।
 दार्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं मासिकेण समायुतम् ॥ १९८ ॥

मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।

मुखरोगेषु च थ्रेष्टं पीतकं नाम कीर्त्तिम् ॥ २०० ॥

इति पीतकं नामचूर्णम् ।

यवाग्रजं तेजवतीं सपाठां रसास्त्रनं दारुनिशास्त्रं कण्ठाम् ।

चौद्रे च कुर्याद्गुटिकां मुखेन तां धारयेत्सर्वगलामयेषु ॥ २०१ ॥

इति यवचारादिगुटिः ।

पञ्चकोलकतालोशं पत्रैलामरिचत्वचः ।

पलाशमुष्ककचारं यवचाराय चूर्णिताः ॥ २०२ ॥

गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुटिकाः कृताः ।

कर्कशुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥ २०३ ॥

कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याद्युरमृतोपमाः ।

इति चारगुटिका । इति कण्ठरोगः ।

—०—

अथ सर्वमुखगतरोगनिदानमाह ।

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याऽऽचितं सर्वसरः सवातात् ।

रत्नैः सदाहैस्तनुभिः सपीतेर्यस्याचितश्चापि सपित्तकोपात् ॥ २०४ ॥

अवेदनेः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितश्चापि सवै कफेन ॥ २०५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वाताक्षर्वसरं चूर्णं लवणैः प्रतिसारयेत् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कबलनस्ययोः ॥ २०७ ॥

ततोऽस्मै स्त्रैहिकां धूममिमं दद्याद्विचक्षणः ।

शालराजादनैरण्डं सारंगुदिमधूकजाः ॥ २०८ ॥

मज्जानो गुग्गुलुध्याम मांसीकालानुशरिवा ।

श्रीसर्जरसशैलेय मधूच्छिष्टानि वा हरत् ॥ २०८ ॥

तत्कवे सुज्ञातं चूर्णं सौहेनालोद्युक्तितः ।

टुण्डूकवृन्तं सचीद्रं मतिमांस्तेन लेपयेत् ॥ २१० ॥

एष सर्वसरे धूमः प्रशस्तः सौहिको मतः ।

कफघ्नो मारुतघ्नश्च मुखरोगविनाशनः ॥ २११ ॥

इति सौहिको धूमः ।

पित्तात्मके सर्वसरे शुक्लकायस्य देहिनः ।

सर्वपित्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥ २१२ ॥

प्रतिसारणगडूष धूमसंशोधनानि च ।

कफात्मके सर्वसरे क्रमे कुर्यात् कफापहम् ॥ २१३ ॥

इति सर्वसरोपक्रमः ।

सुखपाके शिराविधः शिरः कायविरचनम् ।

मधुसूत्रघृतक्षीरेः शीतैश्च कवलयहः ॥ २१४ ॥

जातीपत्रामृता द्राक्षा यासदार्वीफलत्रिकैः ।

कायः क्षीद्रयुतः शीतो गडूषो सुखपाकनुत् ॥ २१५ ॥

कार्यञ्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्वणम् ।

कृष्णजीरककुटेन्द्र यवचर्वणतस्त्यक्तात् ।

मुखपाकव्रणक्ते द दीर्गन्धमुपगम्यति ॥ २१६ ॥

पटोलनिखनं ब्वास्त्र मालतीनवपक्षवैः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कपायो मुखधावने ॥ २१७ ॥

स्वरसः कथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया ।

मक्षीद्रा मुखरोगासृग्दोषनाडीघणापहा ॥ २१८ ॥

माषाक्षदोषीरपटोलमुन्नाहरोतकी तिक्तकरोहिणीभिः ।

यद्याह्वराजट्टमचन्दनैश्च कार्यं पित्तेपाकहरं मुखस्य ॥ २१९ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला

चायन्तितिक्तादिनिशामृतानाम् ।

पीतः कपायो मधुना निहन्ति

मुखे स्थितयास्वगदानग्रेषान् ॥ २२० ॥

तिलानीलोत्पलं सर्पिः शर्कराचीरमेव च ।

श्रीद्राक्ष्यो दग्धबक्लस्य गंडूषो मुखपाकतुम् ॥ २२१ ॥

भास्त्रादिता च सकृदपि मुखगन्धं सकलमपनयति ।

त्वग्बीजपूरफलजा प्रवनसुपक्वं च नाशयति ॥ २२२ ॥

जातोफलजातिपत्री फणिल्लवाङ्गोक्तकुट्टसञ्चरिता ।

अपहरतिपूतिगन्धं मुखविवरे सस्थिता गुटिकाः ॥ २२३ ॥

कुट्टैलवालुकैला सुस्ताधान्यकयष्टोमधुकबलाः ।

हरति मुखपूतिगन्धं रसोनमदिरादिगन्धञ्च ॥ २२४ ॥

हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं नीलमुत्पलम् ।

तैलमेभिः विपक्तव्यं मुखपाकहर परम् ॥ २२५ ॥

—०—

यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशद्वीलीत्पलस्य तैलस्य ।

प्रस्यञ्च द्विगुणं पयो विधिना पक्वन्तु नस्येन ॥ २२६ ॥

निशिवदनस्य स्त्राव क्षपयति गात्रस्य दोषसंचातम् ।

वपुः स्वर्णत्वमवश्यं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जन्तूनाम् ॥ २२७ ॥

इति यष्टीतैलम् ।

—०—

अथ मुखरोगेषुसाध्यनाह ।

ओष्टप्रकोपे वर्ज्याः स्नु मींसरक्तविदोषजाः ।

दन्तमुलेषु वर्ज्याः च त्रिलिङ्गगतिशोपिरौ ॥ २२८ ॥

दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदानलभञ्जनाः ।

जिह्वागतेष्वलासस्तु तालुजेष्वर्बुदं तथा ॥ २२८ ॥

स्वरघ्नो बलयो हृन्दो बलासः सविदारिकः ।

गलौघो मांसतानद्य शतघ्नोरोहिणोगले ॥ २२९ ॥

असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगानवदशैव तु ।

तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ २३० ॥

इति वङ्गसेने मुखरोगनिदानचिकित्साधिकारः ।

समाप्तः ॥ ६४ ॥

—•—

अथ कर्णरोगनिदानमाह ।

समीरणस्रोतगतोऽन्यथाचरन् समन्ततः शूलमतोवकर्णयोः ।

करोति दीपैद्य यथा स्वमावृतः सकर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ १ ॥

कर्णस्रोतः स्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान् ।

मेरीमृटङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आहत्य तिष्ठति ।

शब्दः श्रेष्मान्वितो वापि बाधिर्यन्तेन जायते ॥ ३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।

करोति कर्णयोः ह्येड कर्णह्येडः सकीर्तितः ॥ ४ ॥

शिरोभिघातादथवा निमज्जनाज्जले प्रपाकादथवापि विद्वधेः ।

सर्वेष्टिं पूय यवणोऽनिलादितः सकर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः ॥ ५ ॥

मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकडूं करोति च ।

पित्तोष्णगोपितः श्रेष्ठा जायते कर्णगूयकः ॥ ६ ॥

सकर्णगूयो द्रवतां यदागतो विलायितो ध्राणमुखं प्रपद्यते ।

तदा सकर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धमेदकत् ॥७॥
यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्यपत्न्यान्यथवापि मक्षिकाः ।
तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुध्यते भिषग्भिरादौः क्षमिकर्णको गदः ॥८॥

पतङ्गाः शतपद्यथ कर्णश्रोतः प्रविश्य हि ।

अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फुरफुरायते ।

कीटे चरति रक्तोत्रा निस्सन्दे मर्मवेदना ॥ १० ॥

घृताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि र्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।

सपीतनीलारुणमस्त्रमासवेद्यतोदधुमायनदाह चीपवान् ॥ ११ ॥

कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्षेदकज्ञवेत् ।

कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥

पूर्य स्त्रवति वा पूति सन्नेयः पूतिकर्णकः ।

कर्णशोफार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥

नादोतिरुक्कर्णमलस्य शोथः स्त्रावस्तनुश्यायवणञ्च वातात् ।

शोथः सरागोदरणं विदाहः सपीतपूतिस्त्रवणञ्च पिसात् ॥ १४ ॥

वैश्रुत्यकण्डूस्त्रिरशोथयुक्ता स्निग्धास्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।

सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्त्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥१५॥

सौकुमार्याच्चिरोऽभृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते ।

कर्णे शोथो भवेत्पात्वां सरुजः परिपोटवान् ॥

क्षणाारुणनिभः स्तब्धः सवातात्परिपोटकः ॥ १६ ॥

गुर्वाभरणसंयोगा द्वाडनात् घर्षणादपि ।

शोथः पात्वां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजाम्वितः ॥

रक्तो वा रक्तपित्ताभ्या मुत्पातः सगदो मतः ॥ १७ ॥

कर्णं बलाद्वर्द्धयतः पात्वां वायुः प्रकुप्यति ।

कफं संगृह्य कुरुते शोफं स्तब्धमवेदनम् ॥

उन्मन्यकः सर्वाङ्गो विकारः कफवातजः ॥ १८ ॥

संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कण्डूदाहसृजान्वितः ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः ॥ १९ ॥

कफासृक् क्रिमयः क्रुद्धाः सर्पपाभा विसर्पिणः ।

क्षुर्वन्ति पिटकाः पात्वां कण्डूदाह समन्विताः ॥ २० ॥

कफासृक् कृमिसंभूतः सबिसर्पन्वितस्ततः ।

लिङ्गेषु सकृत् पात्नीं परिलिङ्गीति सञ्भूतः ॥ २१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

कर्णशूलप्रणादे च वाधिर्ये ह्येङ् एव च ।

चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥ २२ ॥

स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः नरं वापि विरेचयेत् ।

भुक्तोपरिहितं सर्पिर्वस्त्रिकर्म च पूजितम् ॥ २३ ॥

कोष्णं पयोनुपानञ्च त्रिरात्रं पाययेद् दृढम् ॥ २४ ॥

अश्लक्ष्णं खल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।

तैलाक्तमङ्गारपूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥ २५ ॥

यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात् ।

तन्मासं श्रवणस्तोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ २६ ॥

शृङ्गवेरञ्च मधुकं सैन्धवं तैलमेव च ।

कटूष्णं कर्णयोर्द्वयं मेतदा वेदनापहम् ॥ २७ ॥

कपित्थमातुलुङ्गान् शृङ्गवेररमेः शुभेः ।

सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥ २८ ॥

लग्नार्द्रकणिग्रूणां सुरक्षामूनकम्प्य च ।

कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटूष्णं कर्णपूरणे ॥ २९ ॥

कर्णं कोष्ठेन शक्तेन पूरयेत्कर्णशूलिनः ।
 समुद्रफेनचूर्णेन शक्त्यावाप्यवचूर्णयेत् ॥ ३० ॥
 अर्कांकुरानम्लपिष्टां स्त्रैलाक्तोक्तवणान्वितान् ।
 सन्निसध्यात् क्षुद्रोकाण्डे कौरिते तच्छदाहते ॥ ३१ ॥
 पुटपाकक्रमात् खिन्नं पीडयेदारसागमात् ।
 सुखोष्णं तद्रसं कर्णं दापयेच्छूलशान्तये ॥ ३२ ॥

—०—

महतः पञ्चमूलस्य काष्ठान्यष्टांगुलानि च ।
 क्षौमिनावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥ ३३ ॥
 यत्तैल च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तत्रदापयेत् ।
 ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥ ३४ ॥
 एव कुर्याद्भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
 मतिमान् दीपिकातैलं कर्णशूलनिवारणम् ॥ ३५ ॥

इति दीपिकातैलम् ।

अर्कस्य पत्रं परिणामपीतं माष्येन क्षितं शिखिनावतप्तम् ।
 आपीद्यतीयं श्रवणे निपिक्तं निहन्ति शूलं बहुवेदनञ्च ॥ ३६ ॥
 तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेशाद्वाहिनि ।
 छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ३७ ॥
 एरण्डपत्रं पुटपाकविषाचिताम्बु
 तुल्यार्द्रकस्य सलिलं मधुकेन मिश्रम् ।
 पत्रका च तैललवणेन युतं सुखोष्णं
 कर्णे रुजं हरति तत्क्षणमेव दत्तम् ॥ ३८ ॥
 विस्वैरण्डार्कवर्षाभू दधित्योन्नतशिपुभिः ।
 वत्सगन्धोश्चगन्धाभ्यां तर्कारीयवरेणुभिः ॥ ३९ ॥

भारनालशृतैरेभिर्नाडोस्वेदः प्रयोजितः ।

कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निवारयेत् ॥ ४० ॥

रास्त्राशृतैरण्डसुराह्वविश्वं तुल्यं पुरेणापि विमृद्य खादेत् ।

मातामयी कर्णशिरोगदो च नाडीव्रणो चैव भगन्दरो च ॥ ४१ ॥

इति रास्त्रागुग्गुलुः ।

यथावलेखसंयुक्ते मूत्रे वाऽऽजाविके भिषक् ।

तैलं पचेत्तेन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥ ४२ ॥

धारयेत् पूरणं कर्णं कर्णशूलं विमर्दयेत् ।

रुजः स्यान्मादं यथावन्मात्राशतमवेदनम् ॥ ४३ ॥

यावत्पर्येति हस्ताद्यं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा श्रुता ॥ ४४ ॥

तैलं श्योनाकमूलेन मन्दाग्नौ परिसाधितम् ।

हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ४५ ॥

इति श्योनाकतैलम् ।

हिङ्गुतुम्बुरुगुण्डिभिः सार्धं तैलं ससर्पपम् ।

कर्णशूले प्रधानं तत् पूरणं हितमुच्यते ॥ ४६ ॥

इति हिङ्गवाद्यं तैलम् ।

देवदारुवचागुण्डि यताङ्गाकुटसैन्धवैः ।

तैलं सिद्धं हि गोमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ॥ ४७ ॥

इति देवदारुवदितैलम् ।

पिप्पल्या विस्वमूलञ्च कुटं सधुकमेव च ।

सूक्ष्मैलादेवदारुणि मांसीध्याघ्नोऽग्नौ गुरु ॥ ४८ ॥

गर्भणानेन तैलस्य ग्रस्यं बृहन्निना पचेत् ।

केयूरमूत्रकरमी दद्यात् सैर्ह्येन ननुतो ॥ ४९ ॥

तेन कर्णं पिचुं दद्याद्द्वस्तिकर्मा च कारयेत् ।

तेनोपशाम्यते क्षिप्रं कर्णशूलं सुदारुणम् ॥ ५० ॥

इति पिप्पल्याद्यं तैलम् ।

वातरोगे च निर्दिष्टा क्रिया चात्र प्रयोजयेत् ।

ज्ञान श्रोतांबुमंपानं मैयुनश्च विवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

पित्तजे शर्करायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचनम् ।

द्राक्षाद्यष्टौशृतं क्षीरं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२ ॥

पित्तवद्रक्तजे कुर्याच्चिराया रक्तमोक्षणम् ।

कफजे भागधोसिद्धं हविः दुग्धं प्रवाप्य च ॥

कुर्यात्तण्डूपसंस्लेदं धूपनं कफनाशनम् ॥ ५३ ॥

कर्णक्ष्वेडे कर्णनादे कटुतैलेन पूरयेत् ।

नादवाधिर्ययोः कुर्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् ॥ ५४ ॥

कफजे चाधरेत् पूर्वं वमनादौः क्रियाक्रमम् ।

वातजे कुट्टजं वापि क्षात्रलीक्षोरमिश्रितम् ॥ ५५ ॥

दलेनाश्रत्यहश्चस्य वेष्टितं सुविपाचितम् ।

सतैललवणं कोष्णं वाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥ ५६ ॥

एरण्डशिग्रुवरुण मूलिकापत्रजे रमे ।

चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणान्विते ॥ ५७ ॥

यष्ट्याह्मक्षीरकाकोली कल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।

नादवाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ ५८ ॥

इत्येरण्डादितैलं कर्णपूरणे ।

कल्कक्षायैश्च यष्ट्याह्म काकोलीहयमापकीः ।

सूकरश्च वसा पक्वा कर्णनादातिनाशिनी ॥ ५९ ॥

इति सूकरवसा ।

स्वर्जिकामूलकं शुष्कं हिगु कृष्णामहीवधम् ।
 शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्ते चतुर्गुणे ॥ ६० ॥
 प्रणादशूलवाधिर्यं स्त्रावं चाशु व्यपोहति ॥ ६१ ॥

इति स्वर्जिकातैलम् ।

मयूरनानगोमांसं लशुनं शुष्कमूलकम् ।
 सशुक्तं साधितं तैलं कर्णनादार्तिनाशनम् ॥ ६२ ॥

इति मयूरनासाद्यं तैलम् ।

गवा मूत्रेण विस्त्रानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
 सजलञ्च सदुग्धञ्च वाधिर्यं कर्णपूरणम् ॥ ६३ ॥

इति विस्वतैलम् ।

अपामार्गचारजले तत् कृतकस्केन साधितं तैलम् ।
 अपहरति कर्णनादं वाधिर्यं चापि पूरणतः ॥ ६४ ॥

इत्यपामार्गतैलम् ।

बालमूलकशुण्ठीनां चारो हिगुसनागरम् ।
 शतपुष्पावचाकुष्टं दारुगिणुरसास्त्रनम् ॥ ६५ ॥
 सौवर्चलं यवचारः स्वर्जिकोद्भिदसैन्यवम् ।
 भूर्जग्रन्थिविडं मुस्तं मधुशतं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥
 मातुलुङ्गरमयैव कदल्यारस एव च ।

तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलहरं परम् ॥ ६७ ॥
 वाधिर्यं कर्णनादञ्च घृयस्त्रावय दारुणः ।
 पूरणादस्य तैलस्य कृमयः कर्णमाश्रिताः ॥ ६८ ॥
 क्षिप्रं विनागमायान्ति कृष्णात्रे यस्य शसनात् ।
 चारतैलमिदं योऽष्टं सुखं कर्णमयापहम् ॥ ६९ ॥

इति चारतैलम् ।

कम्बोराणां फलरसः प्रस्थैकः कुडवोन्मितम् ।
 माक्षिकं तत्र दातव्यं पिप्पली चपलोन्मिता ॥ ७० ॥
 छतभांडे विनिःक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ।
 मासेन तज्जातरसं मधुशक्तमुदाहृतम् ॥ ७१ ॥
 एष एव विधिः कार्यः प्रणादे नस्यपूर्वकः ।
 गुडनागरतोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि ॥ ७२ ॥
 कर्णस्त्रावे पूतिकर्णं तथैव क्षमिकर्णके ।
 सामान्यं कर्मकुर्वीत योगान्वेशेपकानपि ॥ ७३ ॥
 शिरोविरेचनं चैव धूपनं पूरणं तथा ।
 प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥ ७४ ॥
 राजहृत्तादितोयेन सुरसादिजलेन च ।
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेतैस्तु पूरणम् ॥ ७५ ॥
 चूर्णं पञ्चकषायाणां कपित्थरससंयुतम् ।
 कर्णस्त्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥ ७६ ॥
 तिन्दुकान्यभयालोभं समञ्ज्ञा चामलक्यपि ।
 पञ्चकषायशब्देन आध्ममेतच्च बोधितम् ॥ ७७ ॥

इति पञ्चकषायः ।

सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तं बोजपूररसं क्षिपेत् ।
 कर्णस्त्रावे रुज्जा दाहाः प्रणश्यन्ति न शंशयः ॥ ७८ ॥
 सर्जत्वक् चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ।
 योजितो मधुना वापि कर्णस्त्रावे प्रशस्यते ॥ ७९ ॥
 पुटपाकक्रमस्त्रिभो हस्तिविड्जातकृत्रजः ।

रसः सतैलसिन्धूत्यः कर्णस्त्रावहरः परः ॥ ८० ॥

जम्बाम्बपत्रं क्षरणं समांशं कपित्थकर्पासफलञ्च सान्द्रम् ।
 चुक्षारसं तन्मधुना विमिश्रं स्त्रावापहन्तं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

एतैः शृतं निम्बकारञ्जतैलं सप्तार्घ्यं स्नावहरं प्रदिष्टम् ॥ ८१ ॥

इति जम्बाद्यं तैलम् ।

अर्कस्य पत्रस्वरसं निर्गुण्डीस्वरसं तथा ।

राजहृत्तादितोयेन सूर्यावर्त्तरसं तथा ॥ ८२ ॥

चित्रकोद्धवसमिश्रं वज्रोद्धीरं तथैव च ।

तथा हुलहुलतोयेन प्रस्थैकेन क्रमेण तु ॥ ८३ ॥

तेलप्रस्थं पचेत्तस्मिन् हरितालपलद्वयम् ।

सैन्धवश्च पलं योग्यं विषं पादांशकं तथा ॥ ८४ ॥

एतत्तैलं हरेत् क्षिप्रं कर्णशूलश्च दुस्तरम् ॥

इति विषगर्भतैलम् ।

मुसलीवाकुचीचूर्णं खादेद्वाधिर्यशान्तये ॥ ८५ ॥

इति ग्रन्थान्तरादवोक्तम् ।

विश्वोदुम्बरजबूदधित्यचूतानां वस्क्लैः सिद्धम् ।

शुतिरोधश्च निहन्ति तैलं प्रपाकपूतिशृतं जयति ॥ ८६ ॥

इति पञ्चवस्क्लतैलम् ।

आम्रजम्बूप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च ।

एभिः सुसाधितं तैलं पूतिकर्णोपग्रान्तये ॥ ८७ ॥

इति चतुष्पथतैलम् ।

वरुणाहकपित्याम्रं जम्बूपल्लवसाधितम् ।

पूतिकर्णोपहं तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ८८ ॥

इति चतुष्पथवतैलम् ।

निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधुमरजो गुडः ।

पुरणात् पूतिकर्णस्य ग्रमनो मधुमयुतः ॥ ८९ ॥

जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ ९० ॥

घृष्टं रसाङ्गनं नार्थ्याः क्षीरेण मधुसंयुतम् ।
प्रयस्यते चिरोत्थेषु सप्तावे पूतिकर्णके ॥ ८१ ॥

—०—

कुष्ठं हिंशुषचादारु शताङ्गाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापङ्गं तैलं वक्ष्मभूत्रेण साधितम् ॥ ८२ ॥

इति कुष्ठाद्यं तैलम् ।

शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडीप्रशाम्यति ॥ ८३ ॥

इति शम्बूकतैलम् ।

चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
सुध्यं शकेन कटुतैलपलाष्टकञ्च ।

धतूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं
नाडीं जयेत्क्षिरभवामपि कर्णजाताम् ॥ ८४ ॥

गन्धकादीनामत्र मिलित्वा पलं ग्राह्यम् ।

इति गन्धकाद्यं तैलम् । इति कर्णनाडीचिकित्सा ।

क्षमिकर्णविनाशाय क्षमिष्ठां कारयेन्नियाम् ।

वार्ताकुघूमच हितः सर्पपञ्चेह एव च ॥ ८५ ॥

पूरणं हरिताप्तेन गवां मूत्रयुतेन च ।

धूपने कर्णदीर्गग्न्यो गुम्फुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ८६ ॥

सूर्यावर्तस्थ स्वरसं सिन्धुवाररसं तथा ।

लाङ्गुलीमूलजरसं व्रूयणं चूर्णितं तथा ॥ ८७ ॥

पूरयेत् क्षमिकर्णं नु जस्तूनां नाशनं परम् ।

इति शोमचतुष्टयम् ।

हलिरविभक्तिव्योपानेकीकृत्यप्रगालयेद्बद्धा ।

वसनेन तस्य रसेन श्रवणे परिपूरयेत्सुतराम् ॥ ८८ ॥

कर्णजलोकानियतं क्लृप्तिकोटिपिपोलिकास्तथान्येऽपि ।

निपतन्तिनिरवशेषाः कारण्डाद्यापि मुण्डस्थाः ॥ ८९ ॥

अथ कर्णप्रतोनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।

ततो विरक्ताशिरसः क्रियां प्राक्तां समाचरेत् ॥ ९० ॥

विद्रव्यौ चापि कुर्वीत विद्रव्युक्तं चिकित्सितम् ।

कर्णपाकस्य भेषज्यं कुर्यात् चतविसर्पवत् ॥ ९१ ॥

प्रक्लेद्यधीमांस्तेन प्रविलाय्य च शोधयेत् ।

कर्णगूथन्तु मतिमान् भिषक् सम्यक् शलाकाया ॥ ९२ ॥

स्नेदस्वेदौ च वमनं धूमो मूर्ध्नि विरेचनम् ।

विधिश्च कफहृत्स्वः कर्णकंडूमुपोहति ॥ ९३ ॥

वाधिर्यं बालहृदोत्थं चिरोत्थञ्च विवर्जयेत् ॥ ९४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

—०—

अथ पर्णपालीचिकित्सा माह ।

पालीसंगोपणे कुर्याद्वातकर्णरुजः क्रियाम् ।

स्नेदयेद्यत्रतप्ताश्च स्निग्धां सर्वर्षयेत्तिलैः ॥ ९५ ॥

भाद्रपदपानीतयुतं मत्तार्द्रं धान्यं रागिपर्युषितम् ।

नवमूर्मलिकन्दचूर्णं हृदिकरं कर्णपालिनाम् ॥ ९६ ॥

गतावरोवाजिगन्धा पयस्यैरण्डयोजकैः ।

तैलं विपक्वं सघोरं पालोनां पुटीकृत्यरम् ॥ ९७ ॥

इति गतावरो तैलम् ।

कृत्स्नेन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।

आनूपमांसकायेन पालीशोषणवर्द्धनम् ॥ १०८ ॥

एतेनैव हि तैलेन चिकित्सेद्विपजां वरः ।

हृतास्रं परिपोटश्च चट्टिकाश्च मयत्नतः ॥ १०९ ॥

इति जीवनीयतैलम् ।

शीतैर्लेपैर्जलोकाभि रुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ११० ॥

गोपनीयावलायष्टी जम्बुआम्रपल्लवोत्पलैः ।

सधान्यान्त्रैः समञ्चिष्टैः स्विन्नैर्लोम्नान्वितैः समैः ।

तैलमभ्यङ्गतः सिद्धं कर्णोत्पातहरं परम् ॥ १११ ॥

त्रायत्यश्वगन्धार्कं वाकुचीबीजसिन्धुजैः ।

फलिनीसुरसाभ्याश्च गोधाकडवसान्वितैः ॥

तैलमभ्यङ्गतः पक्कं मुत्पातं नाशयेद् ध्रुवम् ॥ ११२ ॥

दुःखवर्द्धनकं सिक्त्वा जम्बुआम्राश्लक्ष्मणजैः ।

क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैश्चूर्णयेत् ॥ ११३ ॥

बहुशो गोमयपिण्डैः स्वेदितं परिलेहिकम् ।

मेघसारैः समालिप्ते हृदिमूत्रेण कल्कितैः ॥ ११४ ॥

इति वङ्गसेने कर्णरोगकर्णपालीरोगनिदान-

चिकित्साधिकारः समाप्तः ॥ ६५ ॥

—०—

अथ नासारोगनिदानमाह ।

आनद्यते यस्य विशण्यते च प्रक्षिप्यते धूप्यति चैव नासा ।

नवेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्ययस्येत्तमपीनसेन ॥

तस्यानिलश्लेष्मभयं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्याय समानलिङ्गम् ॥ १ ॥

दोषैर्विदग्धैर्गल्लतानुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।

निरिति पूतिमुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्थं प्रवदन्ति रोगम् ॥२॥

घ्राणायितं पित्तमरूपि कुर्याद्यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ।

तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोऽथावयवापि यत्र ॥ ३ ॥

दोषैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः ।

नासास्त्रवेत् पूयमष्टग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥ ४ ॥

घ्राणायितो मर्मस्थि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति ।

कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवधुं विधिज्ञाः ॥५॥

तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।

स्रवादिभिर्वातरुणास्थिमर्माण्युद्धाटितेऽन्यः क्षवधुर्निरेति ॥ ६ ॥

प्रभ्रश्यते नामिकयैव यस्य सान्द्रं विदग्धो लवणः कफस्तु ।

प्राक् मखितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्तं श्वश्रुं रोगमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

घ्राणे भृशं दाहममन्विते तु विनिघरेद्भूम इवोर्ध्ववायुः ।

नासाप्रदीप्ते च यस्य जन्तोर्वाधितु तं दोषमुदाहरन्ति ॥ ८ ॥

उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो हन्याप्रतिनाह मुदाहरिस्तम् ।

घ्राणादधनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत् स्रावमुदाहरिस्तम् ॥९॥

घ्राणात् मपिच्छिलः श्लेष्मा प्रवलोदय उष्णः ।

अजरः स्यन्दते घ्राणात्तमास्रावं तमादिशेत् ॥ १० ॥

घ्राणायिते श्रोतसि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोपिते च ।

क्षुब्धश्चक्षुर्दूर्ध्वमधश्च जन्तु र्यस्मिन् भनामापरिशोय उक्तः ॥११॥

दोषैस्त्रिभिर्वा पृथगेकशय व्रूयात्तथागंगमि तथैव गोपान् ।

शालाकमिहन्तमयेष्ट दापि सर्वात्मकं सर्वगमर्दुदं म्यात् ॥ १२ ॥

शिरोगुहृत्वमरुचि र्नामास्रावस्तनुम्पर ।

धामः द्यौवत्यया भोक्ष्य मामपोनमनचणम् ॥ १३ ॥

धामनिद्रान्वितः श्लेष्मा धनः श्रेषु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

—०—

अथ चिकित्सासाह ।

सर्वेषु पीनसेष्वादी निवातागारगो भवेत् ।

शिरसोऽभ्यक्षनैः स्नेदेर्नस्यैः कटुम्लभोजनैः ॥

वमनैर्घृतपानैश्च नासारोगानुपाचरेत् ॥ १५ ॥

पञ्चमूलीशृतं क्षीरं विश्वकष्व हरोतकी ।

सर्पिर्गुडः पङ्कजश्च यूपः पीनसशान्तये ॥ १६ ॥

सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।

मरिचं गुडेन दध्ना भुञ्जीतनरः सुखं लभते ॥ १७ ॥

कटुत्रिकं विश्वकतित्तिडिकं तालीशपत्रं चविकाम्लसंघम् ।

विचूर्णितं जीरकचूर्णयुक्तमेलाल्पचा तसुरभीक्षृतं च ॥

मिश्रं पुराणेन गुडेन दद्यात्तत्पीनसानां परिपाचनार्थम् ॥ १८ ॥

इति कटुत्रिकादिचूर्णं गुटिका च ।

कटुफलं शृङ्गवेरच पिप्पलीमरिचानि च ।

शठीपुष्करमूलश्च भांगीमधुरसावरा ॥ १९ ॥

अभयाकृष्णलवण शृङ्गीकर्कटकस्य च ।

एतच्चूर्णवरं प्रोक्तं काथो वा मूत्रमूर्च्छितः ॥ २० ॥

पीनसे स्वरभेदे च तमके सहस्रीमके ।

सन्निपातेऽनिलकफे कासे श्वासे च शस्यते ॥ २१ ॥

इति कटुफलादिचूर्णम् ।

पूर्वोद्दिष्टे पूतिनस्ये च कुर्यात् स्नेहस्नेदौ छर्दनं स्रमनं वा ।

युक्तं भुक्तं तीक्ष्णमर्षं लघुस्वादुष्यं तीक्ष्णं धूमपानञ्च कार्यम् ॥ २२ ॥

स्निग्धस्य कर्दनैदीपान्निर्हरेद्वातपीनसे ।

पित्ते सर्पि पिवेत्सिद्ध शृङ्गवेरेण वा पय ॥ २३ ॥

देयं कफघ्नमुष्णञ्च भोजनं रुच्यञ्च हितम् ।

विरेक वमन ह्यादौ लङ्घनं कफपीनसे ॥ २४ ॥

स्नेहसेकश्च वा कार्थ्यो लिप्ते शिरसि सर्पये ।

लशुन मुहचूर्णं च व्योषक्षारयुतेर्हित ॥ २५ ॥

सकासे पीनसे पृति घ्राणे स्त्रावे सकडुरे ।

धूम शस्तोऽवपीतश्च कटुभि कफपीनसे ॥ २६ ॥

कफघ्नमन्नं वार्त्ताक कुलित्याढकिमुद्गजा ।

यूषा प्रशस्ता मव्योषा स्तया तीयोपसेवनम् ॥ २७ ॥

कलिङ्गहिगुमरिष लाक्षासुरमकट्फलै ।

कुट्टोघ्राशिभुजस्तुघ्नै रवपीड प्रशस्यते ॥ २८ ॥

तैरेव मूत्रमयुक्तै कटुतैल विपाचयेत् ।

अपीनसे पूतीनस्यै शमन कीर्तितं परम् ॥ २९ ॥

व्यापचित्रकतालोश तित्तिडिकाग्रवेतमम ।

मचव्याजजोतुष्याश मैलात्वक् पत्रपादिकाम् ॥ ३० ॥

व्योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडसंयुतम् ।

पीनसम्भासकामघ्नं क्वचिस्त्रकरं परम् ॥ ३१ ॥

इति व्योषाद्य चूर्णम् ।

व्याघ्रीदन्तीवचाशिषु सुरमाव्योपमिभुजै ।

पाचितं नावन तैल पृतिनामागदापहम् ॥ ३२ ॥

इति व्याघ्रीतैलम् ।

त्रिकटुकविडङ्गमैन्धव हृहतीफलशिषुसुरमदन्तीभि ।

तैलं गोजनमिदं नर्घं स्यात् पूतिनम्यम् ॥ ३३ ॥

इति त्रिकटुकाद्य तैलम् ।

शिग्रुसिंहिनिकुम्भानां बीजैः सव्योपसैन्धवैः ।

बिल्वपत्ररसे तैलं नावनं पूतिनस्यजित् ॥ ३४ ॥

इति शिग्रुतैलम् ।

चित्रककपायपलशत ममृताजातीरसश्च तुल्यांशम् ।

प्रक्षिप्यगुडशतश्च द्विपञ्चमूलोकपायेण ॥ ३५ ॥

तत्तुल्येन च हरितक्यादृकमेकं विपाच्यगुडपाकम् ।

अर्धप्रस्थं मधुनस्तप्तिन् दद्यात्ततो वैद्यः ॥ ३६ ॥

हे.हे पक्षे निदद्यादेलात्वक् पञ्चत्रिकटुकानाम् ।

यवक्षारादूर्ध्वपलं प्रयोजयेदग्निबर्धनं पुंसाम् ॥ ३७ ॥

एतद्रसायनोत्तममस्त्रिभ्यां निर्मितं सुविख्यातम् ।

उपयुक्तवतां पुंसां चकणकाष्टान्यपि च जीर्यति ॥ ३८ ॥

अजितमपि भेषजशतैः पीनसरोरं च ग्राह्यजयति ।

नृपतिरसायनमेत दाहारयन्त्रणारक्षितश्च ॥ ३९ ॥

इति राजरसायनम् ।

नासापाके पित्तहृत्स्वविधानं कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरश्च ।

हृत्वा रक्तं क्षीरहृत्स्वचय योज्याः सेकाः सष्टताश्च प्रदेहाः ॥ ४० ॥

सर्जार्जुनोदुम्बरवत्सकानां त्वचा कपायैः परिधावनीयः ।

कपायकल्कैरपि चैभिरेव सिद्धं हृतं ब्राणविपक्वानुत्परम् ॥ ४१ ॥

पूयास्त्रे रक्तपित्तघ्नाः कपाया नावनानि च ।

पाकदाहादिरोगेषु शीतलेपादिकाः क्रियाः ॥ ४२ ॥

वान्ते सम्यक् चावपीडं विदध्यात्तीव्रं धूमं शोधनं चात्र नस्यम् ।

क्षेप्यं नस्यं भूर्ध्वैरेचनीयैर्नाद्या चूर्णं क्षुद्रदे भ्रंशथौ वा ॥ ४३ ॥

घृतगुगुलुमित्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः ।

धूमः चवयुरोगघ्नो भ्रंशयुघ्नश्च निर्दिशेत् ॥ ४४ ॥

सपिप्पलीकुष्ठमहौषधानां विडङ्गमृद्दीककपायकल्कैः ।

तैलं विपक्वं चवयौ च नस्यं वसां पचेत्तैलमघो घृतञ्च ॥ ४५ ॥

इति पिप्पलीतैलम् ।

द्रव्याणि यानि चवयौ प्रदिष्टान्येतानि सर्वाणि सकट्फलानि ।

चूर्णानि कृत्वा प्रधमेत नस्ये शस्तञ्च दत्तं भ्रंशयुं निहन्यात् ॥ ४६ ॥

शुण्डिकुष्ठकणाविल्व द्राक्षाकल्ककपायवत् ।

साधितं तैलमाष्यञ्च नस्यात् चवयुरुग्जयेत् ॥ ४७ ॥

इति शुण्डीतैलं घृतं च ।

दोषे रोगे पित्तद्वत् संविधानं कार्यं सर्वं माधुरं शीतलञ्च ॥ ४८ ॥

नस्यं हितं निम्बरसाञ्जनाभ्यां दोषे शिरः स्वेदनमल्पशस्तु ।

नस्ये कृते क्षीरजलावसेक्तान् शंसन्ति भुञ्जीत च मुह्ययूपैः ॥ ४९ ॥

नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं त्रिग्धा धूमा मूर्ध्ववस्त्रिय नित्यम् ।

बलातैलं सर्वयैवापि युञ्ज्याद्वातव्याधावन्यदुक्तं च यदात् ॥ ५० ॥

नासास्त्रावे घ्राणतयूर्णमुक्तं

नाद्या देयं येऽवपीडाय पथ्याः ।

तीक्ष्णान् धूमान् देवदार्यन्निकाभ्यां

मांसं त्वार्जं पथ्यमत्रादिशन्ति ॥ ५१ ॥

नाशाशोपे क्षीरसर्पिः प्रधानं मिहं तैलं घ्राणकल्पेन नस्ये ।

सर्पिः पीतं भोजनं चाद्वलैश्च स्नेहस्वेदो स्नेहिकयापि धूमः ॥ ५२ ॥

इति पीनसोपक्रमः ।

अथ निदानमाह ।

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाथक्रोधर्तुवैषम्य शिरोऽभितापैः ।
 प्रजागरार्त्तिस्वपनावुशीतै रवश्यया मैथुनवाप्यशोकैः ॥
 संस्थानदोषे शिरसि प्रहृष्टो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ॥ ५१ ॥
 चयङ्गतामूर्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
 प्रकुप्यमाना विविधैः प्रकोपनै र्मुखां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥ ५४ ॥
 क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽतिपृथ्वीतास्तम्भोऽङ्गमर्दः परिदृष्टरोमता ।
 उपद्रवाद्याम्यपरे पृथग्विधा मृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ ५५ ॥
 घानद्वा पिहितानासा तनुस्त्रावप्रसंक्ता ।
 गलतास्त्वोष्ठशीपय निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ।
 भवेत्स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्कके ॥ ५६ ॥
 उष्णः सपीतकः स्नावो घ्राणात् सवन्ति पैत्तिके ।
 कृशोऽतिपांडुः सन्तप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥
 सधूममग्निं सहसा वमतीव च नासया ॥ ५७ ॥
 घ्राणात्काफः कफकृते खेतः पांडुः सवेद्वेदुः ।
 शुक्लावभासः शूनाक्षी भवेद्गुरुशिरा नरः ।
 कण्ठतास्त्वोष्ठशिरसां कण्ठभिरतिपीडितः ॥ ५८ ॥
 भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्त्तते ।
 संपक्वो वाप्य पक्वो वा ससर्वप्रभवः स्मृतः ॥ ५९ ॥
 प्रक्षिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिगुप्यति ।
 पुनरानक्षते वापि पुनर्विघ्नियते तथा ॥ ६० ॥
 निःश्वासे वातिदीर्गम्यं नरो गन्धाम्र येति च ।
 एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कष्टसाधनम् ॥ ६१ ॥
 रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्तावः प्रवर्त्तते ।

ताम्राक्षस्तु भवेज्जन्तु रुरोघातप्रपीडितः ॥
 दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि नवेति स ॥ ६२ ॥
 सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽभाध्या भवन्ति च ॥ ६३ ॥
 मूर्च्छन्ति चात्र क्लयसं खेताः स्निग्धाः स्तथाणवः ।
 छमिजो यः शिरोरोगस्तुल्यन्तेनास्थलक्षणम् ॥ ६४ ॥
 वाधिर्यमाभ्यसन्नत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।
 शोथान्निसादकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ ६५ ॥
 अर्बुदं सप्तधा शोथं चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम् ।
 चतुर्विधं रक्तपित्तं मुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ ६६ ॥
 शिरोललाटतालूनां गौरव दुःखनिद्रता ।
 अर्शसामर्बुदानाञ्च दोषकोपाकृतिः समा ॥ ६७ ॥
 अर्शांसि गोस्तनाकाराण्यर्बुदं कीलसन्निभम् ॥ ६८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

प्रतिश्यायेषु सर्वेषु गृह्यं वातविवर्जितम् ।
 वस्त्रं न गुरुणीष्णेन शिरसो वेष्टनं हितम् ॥ ६९ ॥
 विडङ्गं सैन्धवं क्षिणुं गुग्गुलुः समनःशिलाः ।
 प्रतिश्यायो वचायुक्तं चूर्णमाघ्राय नश्यति ॥ ७० ॥
 अथवा सष्टताञ्जलून् कृत्वामलकसंपुटे ।
 नवप्रतिश्यायवतां धूमो वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ७१ ॥
 घृततैलेन संयुक्तं शक्तुधूमं पिवेन्नरः ।
 प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं कासद्विह्वानिवारणम् ॥ ७२ ॥
 प्रतिश्याये पिवेद्भूमं सर्वगन्धसमायुतम् ।

चातुर्जातकचूर्णं वा प्रेयं वा कृष्णजीरकम् ॥ ७३ ॥
 पुटपाकं जयापत्रं सिन्धुतैलसमन्वितम् ।
 प्रतिश्यायेषु सर्वेषु शीलितं परमौषधम् ॥ ७४ ॥
 भक्षयति भुक्तमात्रे सलवणं सुखिन्नमापमत्युष्णम् ।
 शमयति सर्वसमुत्थं चिरजातं च प्रतिश्यायम् ॥ ७५ ॥
 शठीतामलकीव्योष चूर्णं सर्पिर्गुडान्वितम् ।
 हन्तिघोरं प्रतिश्यायं पार्श्वहृदसिशूलनुत् ॥ ७६ ॥
 कुलित्ययवधान्यान्म्ल यूषं तित्तिडिपञ्चजम् ।
 स्वेदोष्णञ्च हिमं भोज्यं पाचनाय प्रशस्यते ॥ ७७ ॥
 गुडान्वितं चार्द्रमथादिशन्ति शुक्तोपितं तत्परिपाचनाय ॥ ७८ ॥
 द्रूपपणं गुडसंयुक्तं क्षिग्धं दुग्धाम्लभोजनम् ।
 प्रतिश्यायहरं प्रोक्तं विशिपात्कफनाशनम् ॥ ७९ ॥
 ततः पक्वं कफं ज्ञात्वा हरेच्छीर्षविरेचनैः ।
 पिप्पल्यः शिबुबोजानि विडङ्गं मरिचानि च ॥
 अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ ८० ॥
 शिरसोऽभ्यञ्जनं स्वेदं नख्यं कटुम्भोजनैः ।
 बमनैः कृतपानैश्च नान्यथा समुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
 बातके तु प्रतिश्याये पिवेत्क्षर्पिर्यथाबलम् ।
 पञ्चभिर्नवणैः सिद्धं प्रथमेन गणितं च ॥ ८२ ॥
 नस्यादिषु विधिं कृत्स्नं भवेच्चेतार्दितेरितम् ॥ ८३ ॥
 रक्तपित्तोत्थयोः पेयं मर्षिर्मधुरकैः शृतम् ।
 परिपेकान् प्रदेह्याञ्च कुर्यादपि च शीतलान् ॥ ८४ ॥
 युष्मज्जते कबलाद्याञ्च विरेको भधुरैरपि ॥ ८५ ॥
 हितं पित्तप्रतिश्याये पाचनार्थं शृतं पयः ।
 शृङ्गवेरेण पयसा शृङ्गवेरमथापि वा ॥ ८६ ॥

धवत्वक् त्रिफलाश्यामा तिल्वकैर्मधुकेन च ।

शोषणीरजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे प्रचेत् ॥ ८० ॥

तैलं कालोपयुक्तं तु नखं स्यादनयोर्हितम् ॥ ८१ ॥

इति धवाद्यं तैलम् ।

कफजे सर्पिषास्त्रिग्वं तिलमापविपक्वया ।

यवाग्वा वामयित्वा च श्लेष्मन्त्रं क्रममाचरेत् ॥ ८२ ॥

उभे बले वृद्धत्यौ च विडङ्गं सविकङ्कतम् ।

श्वेतामूलं महाभद्रां वर्पाभूँ चापि संहरेत् ॥ ८३ ॥

तैलमेभिर्विपक्वन्तु नख मस्योपकल्पयेत् ॥

इति बलाह्वयाद्यं तैलम् ।

दार्वीगुदिनिकुशैश्च किण्विद्या सरलेन च ।

वर्तयोऽथ कृता योज्या धूमपाने यथा विधिः ॥ ८४ ॥

सर्पिषिकटुसिद्धानि तोक्ष्णधूमाः कटूनि च ।

भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्वप्रकोपजम् ॥ ८५ ॥

रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां देवदारुणि ।

तैलं विपक्वं नखार्थं विदध्याञ्चान्न बुद्धिमान् ॥ ८६ ॥

रसाञ्जनाद्यं तैलम् ।

मुस्ता तेजोवतीपाठा कट्फलं कटुकावचा ।

सर्पिषापिण्णलीमूलं पिण्णलीसैन्धवाग्निकी ॥ ८७ ॥

तुल्यं करञ्जबीजश्च सवणं भद्रदारु च ।

एतैः कृतं कपायश्च कवले तच्च धारयेत् ॥ ८८ ॥

हितं शिरोविकारे च तैलमेभिर्विषाचयेत् ।

इति मुस्तकादितैलम् ।

क्षीरमर्ज्जलं काथं जाद्वलेर्मृगपक्षिभिः ।

पुष्पैर्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नै रौपधैरपि ॥ ८९ ॥

हिमे चोरावशिष्टेऽस्त्रिन् दृतमुत्पाद्य यत्नतः ।
 सर्वगन्धामितानन्ता मधुकं चन्दन तथा ॥ ८७ ॥
 अवाप्य विपचेद्भूयो दशचोरश्च तददृतम् ।
 नस्यप्रयुक्तमुद्रिकान् प्रतिश्लायान् व्यपोहति ॥ ८८ ॥
 गोमूत्रपिष्टाद्योद्दिष्टा क्रियाः कृमिषु योजयेत् ।
 धावनानि कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥ ८९ ॥
 शेषाणान्तु विकाराणां स्वयं कुर्याच्चिकित्सितम् ।
 घ्राणार्बुदेऽधिमांसे च क्रियां शेषेषु बीज्य च ॥ १०० ॥
 गृहधूमकणादारु चारनक्ताहसैन्धवैः ।
 सिद्धं शिखरिवोज्यै तैलं नासार्गसां हितम् ॥ १०१ ॥
 इति गृहधूमतैलम् ।

शिशुकान्ताबचाव्योष द्राक्षासुरससैन्धवैः ।
 नस्य दानाज्येत्सिद्धं तैलं नासागदे नृणाम् ॥ १०२ ॥
 इति शिशुतैलम् ।

रक्तकरवीरपुष्पं जात्यशनमल्लिकायाश्च ।
 एतैः समन्तु तैलं नासार्गो नाशन श्रेष्ठम् ॥ १०३ ॥
 इति करवीराद्यं तैलम् ।

व्योष्यं धान्यककुसुमं गण्डीरकमवलगुजं बीजम् ।
 एभिस्तैलं यत्नं नासार्गो नाशन सिद्धम् ॥ १०४ ॥
 इति व्योषाद्य तैलम् ।

इति वङ्गसेने नासारोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६६ ॥

उदीर्णवेदनं नेत्रं रागोद्रेकसमन्वितम् ।

घर्षनिस्तोदशूलायु युक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥

मन्दवेदनताकंडूः भ्रमशायुप्रशान्तता ।

प्रसन्नवर्णता चाक्ष्णोः संपक्वं दोषमादिशेत् ॥ १३ ॥

कंडूपदेहायुयुतः पकोदुस्वरसन्निभः ।

संरम्भीपथ्यते यस्तु नेत्रपाकः सशोथजः ॥ १४ ॥

शोथहोमानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १५ ॥

उपेक्षणादक्षि यदाधिमन्यो वातात्मकः सादयति प्रसह्य ।

रुजाभिरुषाभिरसाध्य एष हताधिमन्यः खलु नामरोगः ॥ १६ ॥

वारंवारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।

रुजश्च विविधिस्तीव्राः सङ्गेयो वातपर्ययः ॥ १७ ॥

यत् कृणितं दारुणरुचवल् संहृते चाविलदर्शनञ्च ।

सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं वदन्ति ॥ १८ ॥

यस्याऽवटूः कर्णशिरो हनुस्यो मन्धागतो वांघ्यनिलोऽन्यतो वा ।

कुर्व्याद्दृजं वै भ्रुविलोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥ १९ ॥

श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षिप्रपथ्यते ।

सदाहशोथं सास्त्रावमन्त्राध्युपितमस्त्रतः ॥ २० ॥

अथेदना वापि सवेदना वा यस्याच्चिराज्यो हि भवन्ति ताम्बाः ।

मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्व्याधिः शिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥ २१ ॥

मोहाच्छिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेतरोगः सशिराग्रहर्षः ।

ताम्बाशुमच्छं स्रज्जि प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवोक्षितुञ्च ॥ २२ ॥

—०—

अथ चिकित्सासाह ।

अक्षिकुक्षिभवा रोगाः प्रतिश्याय व्रणज्वराः ।

पक्षैते पञ्चरात्रेण रोगाः शान्त्यन्ति लङ्घनैः ॥ २३ ॥

लङ्घनालेपनस्वेद शिराव्यधविरेचनैः ।

उपाचरेदभित्थन्दा नष्टनाशप्रोतनादिभिः ॥ २४ ॥

स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं सेको दिनचतुष्टयम् ।

लङ्घनं चाक्षिरोगाणां मामानां पाचनानि यट् ॥ २५ ॥

मारुतजनयनाऽस्त्रप्रकोपशोकसमुद्भवान् ।

न लङ्घयेदभित्थन्दान् वातव्याधिं नराश्च ये ॥ २६ ॥

अभित्थन्देऽधिमन्ये च वातोत्थे वातपर्यये ।

शुष्कपाकेन्यतो वाते सामान्यो वक्ष्यते विधिः ॥ २७ ॥

स्नेहस्वेदविधिः कृत्स्नो ग्राम्यानुपौदकामिषम् ।

नस्य क्षीरघृताभ्याश्च शिरावेधश्च शस्यते ॥ २८ ॥

अथवा वेदनार्तस्य न शिराव्यधनक्रमः ॥ २९ ॥

तत उपाचरेद्देह्यः सामान्यविधिना नरम् ।

पुराणसर्पिषा चैवं सम्यक् स्नेहविरेचनैः ॥ ३० ॥

तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्रयप्रोतनैस्तथा ।

नस्यैः स्नेहपरिपिकैः शिरोबन्धिभिरेव च ॥ ३१ ॥

कुरण्टपुष्पयष्ट्यां ह सिताविश्वैः समस्तुभिः ।

गुण्ठीसैन्धवयष्ट्यां ह लोभभट्टैर्घृतैरपि ॥ ३२ ॥

श्रीवासद्विनिशालोधै रूर्ध्वितैरल्पसैन्धवैः ।

अव्यक्तेऽक्षिगते कार्यं प्रोतस्यैर्गुण्डनं बहिः ॥ ३३ ॥

धात्रीफलनिर्घ्यामो नवदृक्षोपं निहन्ति पूरणतः ।

एरण्डपत्रमसक रसोऽयवा सैन्धवसंयुक्तः ॥ ३४ ॥

नवदृक्षोपगमनः क्षौद्रयुतः शिषुमूलरमसेकः ।

नगप्रत्यग्रमथवा काश्चित्कपुनर्नवामैन्धवैर्विहितैः ॥ ३५ ॥

वातपित्तकफसन्निपातजां नैवयोर्वहुविधामपि व्ययाम् ।

शीघ्रमेव विनिवृन्ति योजितः शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ३६ ॥

गोमूत्रे कृमलरसेऽम्बकाक्षिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषिविषे च माक्षिके च ।

यत्तुल्यं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्याद्भण्डसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३७ ॥

सूर्योपरागानलविद्युदादि विलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।

संतर्पणं क्षिप्रहिसादियोज्यं तथाञ्जनं माक्षिकहेमघृष्टम् ॥ ३८ ॥

करवीरतरुणाकिसलयं क्षिप्रोद्भवस्रातिसपूर्णम् ।

नयनयुगं भवति दृढं सहमेव तत्क्षणात् कुपितम् ॥ ३९ ॥

सैन्धवदारुहरिद्रागैरिकपथ्या रसाञ्जनैः पिष्टैः ।

दत्तो बहिः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः ॥ ४० ॥

बहिरवलितं लोचनं मभिकुपितमपि प्रसिदति क्षिप्रम् ।

लोध्ररसाञ्जनचन्दनगन्धशिला कुट्टयथ्याभिः ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकोपिष्टासैन्धवघृष्टहवारियोजिता ताम्ब्रैः ।

जाता घनत्वमक्षोर्जयति बहिल्लेपतः पीडाम् ॥ ४२ ॥

आर्कश्च मूलमापौत्यमुहूर्तं वारिणि न्यसेत् ।

एतदाद्यशोतनं दृष्ट्वा नयनामयनाशनम् ॥ ४३ ॥

निम्बस्य चोदुम्बरवल्कलस्य एरण्डयष्टीमधुचन्दनस्य ।

पिण्डोविधेया नयने प्रकोपिते कफेन पित्तेन ममीरणेन ॥ ४४ ॥

यद्यक्षिशूलं मन्येत स रज्ज्व्यक्तलक्षणम् ।

वेदनानिग्रहार्थं च कुर्यादाद्यशोतनं तदा ॥ ४५ ॥

आद्यशोतनमभिम्यन्दौ युञ्जीतावाक् दिनत्रयम् ।

अञ्जनं पक्वदोषस्य नेत्ररोगेऽनिलात्मके ॥ ४६ ॥

शोथश्च दाहरोगश्च क्लृप्तकण्डू तथाक्षणम् ।

अक्षणी रसप्रसेकश्च क्षिप्रमाद्यशोतनं हरेत् ॥ ४७ ॥

ग्रीष्मे वर्षाशरत्काले ह्यस्रपित्तामयेषु च ।

सुहृर्मुहुः स्वादुशीतं क्रमादाद्यरोतनं तथा ॥ ४८ ॥

वातश्लेष्मणि हेमन्ते वसन्ते शिशिरेषु च ।

तीक्ष्णोष्णमम्लशयैव कार्य्यमाद्यरोतनं बुधैः ॥ ४९ ॥

पक्के च श्लेष्मिके व्याधौ पाणिः शुक्तिश्च वातिके ।

आद्यरोतने प्रमाणं स्याद्दे शक्तौ चाशु पैत्तिके ॥ ५० ॥

अष्टौदशद्वादशविंदवस्तु संलेखनस्त्रेहनरोपणेषु ।

आद्यरोतने च क्रमशो विधेया मात्रास्तु तिस्रो नयनामयेषु ॥ ५१ ॥

इत्याद्यरोतनमात्राविधिः ।

आद्यरोतने मारुतजे क्वाथो विल्वादिभिर्हितः ।

कोष्ठाः सैरण्डवृहती तर्कारीमधुशिपुभिः ॥ ५२ ॥

शूलघ्नं वारुणोदीच्य यष्टीसैन्धवसाधितम् ।

क्रीविरचक्रमञ्जिष्टो दुम्बरत्वक्षुसाधितम् ॥

मान्धसापयसा तेन शूले चाद्यरोतन परम् ॥ ५३ ॥

मर्पिपाद्यरोतनं त्रैष्टं सर्पिपा चोपनाहनम् ।

परिपेकः सुखीष्णेन मूर्ध्नितैलविधारणम् ॥ ५४ ॥

पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरस्त्राप्यथ भोजनम् ।

जात्यापुष्पं घृतभ्रष्टं चक्षुथमुपनाहनम् ॥ ५५ ॥

तथा श्रावरकं लोघ्नं घृतभ्रष्टं विडालकः ।

कार्यो हरोतकी तद्वद् घृतयुक्ता रुजापहा ॥ ५६ ॥

सुखाम्बुपिष्टैः संयुक्तं शर्करालोघ्नसैन्धवैः ।

दग्ध्वा समैन्धवं लोघ्नं मधूष्णितयुते घृते ॥

पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां मयो नेत्ररुजापहम् ॥ ५७ ॥

ततः संपक्वदोषस्य ग्राहमञ्जनमाचरेत् ॥ ५८ ॥

हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽप्लनमिष्यते ।

पूर्वाङ्गे चापराङ्गे च ग्रीष्मे शरदि चेत्थते ॥ ५८ ॥
 वर्षास्वनभ्रे नालुण्णे वसन्ते च सदैव हि ।
 प्रातः सायं च तत् कुर्यात् न च कुर्यात्सदैव हि ॥ ६० ॥
 हरेणुमात्रां कुर्यात् वर्तिस्तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।
 प्रमाणं मध्येमे सार्धं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ॥ ६१ ॥
 विडङ्गमात्रं त्वधमं मध्यं द्विद्योतमन्त्रयम् ।
 रसक्रियाणां वर्तिनां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 वैरेचनिकचूर्णन्तु द्विशलाकाविधीयते ।
 मृदौ तुत्रिशलाका स्याच्चतस्रः स्नेहिकेऽञ्जने ॥ ६३ ॥
 सुवर्णरूप्यताम्रायः कांस्या श्मास्थिमयाः शुभाः ।
 शलाकाद्याञ्जने कार्या अष्टांगुलमिता बुधैः ॥ ६४ ॥
 वृद्धत्यैरण्डमूलत्वक् शिग्रुमूल ससैन्धवम् ।
 अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्द्विर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ ६५ ॥
 हरिद्रां मधुकं पथ्यां देवदारु च पेपयेत् ।
 बाजेन पयसा श्रेष्ठं सभिष्यन्दे तदञ्जनम् ॥ ६६ ॥
 सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसो वृतम् ।
 स्तन्योदकाधं कर्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ॥ ६७ ॥
 शुष्काक्षिपाके हविषः पानं मन्त्रेणैव तर्पणम् ।
 वृतेन जीवनीयेन नस्य तैलेन घाम्बुना ॥ ६८ ॥
 यावन्मज्जति पक्ष्माग्रं भ्रुवोरन्तरनेत्रयोः ।
 तावच्च पूरयेन्नेत्रे तत उन्मीनयेच्छनैः ॥ ६९ ॥
 मारुते दशधार्ग्याणि पित्तेऽष्टौ वा शतानि ।
 निर्दिष्टानि कफे षड्वा व्याधौ व्याधिवशेन वा ॥ ७० ॥
 इति तर्पणमात्रा ।
 परिपेके हितं चात्र पयः कोण्यं ससैन्धवम् ।

रजनीदारुसिद्ध वा सेन्धवेन समायुतम् ॥ ७१ ॥

सर्पिर्युक्त स्तन्यघृष्टमञ्जन च महोषधम् ।

वाताभिष्यन्दशमन हित मारुतपर्यये ॥ ७२ ॥

वाताभिष्यन्दबद्धाच्च वाते मारुतपर्यये ।

पूर्वं तत्र हित सर्पिं चीर वाप्यय भोजनम् ॥ ७३ ॥

हृत्पादन्याह्वया चैव पञ्चमूली महत्यपि ।

सचीर कर्कटरसे सिद्ध वापि पिबेद् घृतम् ॥ ७४ ॥

इति हृत्पादन्याद्य तैलम् । इति वाताभिष्यन्द ।

अनेनैव विधानेन भिषक् तमपि साधयेत् ।

अभिष्यन्दमधिमन्य मन्वानपि च पित्तजान् ॥ ७५ ॥

व्याधोनुषाचरेदीमा स्तीक्ष्णै सुस्निग्धशीतलैः ।

आयरोतनैः परिपेकैः पुटपाकैः सतर्पणैः ॥ ७६ ॥

स्त्रैर्हैर्विरेचनैर्लपैरक्तस्य च विमोचनैः ।

प्रपुण्डरीकयज्याह्व नियामलकपद्मके ॥

सितामधुसमायुक्ते सकपित्तैश्च रोगनुत् ॥ ७७ ॥

निस्पृश्य पत्रैः परिलिप्य लोभ्रं खेदाग्निना चूर्णमथापि कल्कम् ।

आयरोतन मानुषदुग्धमित्र पित्तास्त्रवातापहमग्रमुक्तम् ॥ ७८ ॥

द्राक्षाभधुकमञ्चिष्टा जीवनीयैः शृत पथ ।

प्रातरायरोतन पथ्य शोथशूलाक्षिरोगनुत् ॥ ७९ ॥

चन्दनारिष्टपत्राणि यटी दार्दी समैन्धवम् ।

पिष्टाभ्रसा भवेत्लेक पित्तक्षोद्रममन्वित ॥ ८० ॥

पैत्तिके चन्दनानन्ता मञ्चिष्टाभिर्जिडागक ।

कार्यं सपद्मयष्टाह्व मामीकालीयकैस्तथा ॥ ८१ ॥

‘धात्रीलोभ्रं’ घृते भ्रष्टं शिनायुक्तं सुवर्तितम् ।

प्रमृज्येद् गुटिका कृत्वा कुपितं मोचने वधि ॥ ८२ ॥

उदुम्बरफलं लोभ्रं घृष्टा चात्यन्तधूपितम् ।

साध्यं समाचितं दारु शूलरोगाशुजिह्ववेत् ॥ ८३ ॥

चन्दनं मधुकं लोभ्रं जातिपत्राणि गैरिकम् ।

प्रलेपो दाहरोगघ्न स्तोदाभिष्यन्दनाशनः ॥ ८४ ॥

भृष्टाघृतेन नागरतिरीटधात्रीजनःशिलागुटिका ।

उपर्युपरिमार्जनेन क्षपयति शूलं क्षणेनाक्षोः ॥ ८५ ॥

गुग्गुलां शालिं सैन्धवं शैलभेदं दर्भामिक्षुं लोभ्रकं वेतसञ्च ।

दावीं द्राक्षांचन्दनं चोत्पलं वा स्त्रीणां स्तन्यं शर्करां चोद्वेकञ्च ८६

पद्मात्यत्रं यष्टिकाञ्च हरिद्रा तालानन्ते चापि सङ्घृत्यमर्वाण् ।

सिद्धं सर्पिः तर्पणे नावने च शस्तं क्षीरंशरीरतने चैव सेके ॥ ८७ ॥

क्रियाः सर्वाः पित्तहर्त्र्यः प्रशस्तास्त्यहादूर्ध्वं क्षीरसर्पिष्य नस्यम् ।

पालाशं स्याच्छोणितं चाध्वनार्थं शङ्खका वा शर्कराक्षीद्रयुक्तम् ८८

तिक्तस्य सर्पिषः पानं बहुशश्च विरेचनम् ।

अन्ताध्युपितशान्त्यर्थं कुर्यात्क्षेपान् सुशीर्षलान् ॥ ८९ ॥

तैल्लवकं त्रैफलं सर्पिर्जीर्णं वा केवलं पिबेत् ।

शिराव्यधं विना कार्यः पित्तप्यन्दहरो विधिः ॥ ९० ॥

कोण्यस्य सर्पिषः पानं विरेकासेकलेपनैः ।

स्वादुशीतैः प्रशमयेच्छुक्तिकमञ्चनैस्ततः ॥ ९१ ॥

प्रवालमुक्तावैडूर्यं शङ्खस्फटिकचन्दनम् ।

सुवर्णरजतक्षौद्रं मञ्जनं शुक्तिकापहम् ॥ ९२ ॥

धूमदर्शी पिबेत्सर्पिः सर्वपित्तामयं जयेत् ॥ ९३ ॥

इति पित्ताभिष्यन्दः ।

अभिष्यन्दमधिमन्यं रक्तोत्थमथवाजुं नम् ।

शिरोत्पातं शिराहर्षं मन्यान् वातोद्भवान् गदान् ॥

स्निग्धस्य कोष्णे नाज्येन शिरावेधैः शम नचेत् ॥ ८४ ॥
तिरोटत्रिफलायष्टो शर्कराभद्रमुस्तकैः ।

पिटैः शीतांबुना सेको रक्ताभिष्यन्दनाशनः ॥ ८५ ॥

लोध्रचूर्णं घृते भृष्टं रुजमाद्यरोतनं हरेत् ।

शर्करात्रिफलाचूर्णं मिदमाद्यरोतनं परम् ॥ ८६ ॥

लाक्षामधुकमस्त्रिष्टा लोभ्रं कालानुशारिवा ।

प्रपुण्डरीकसंयुक्तः सेको रोगहरो हितः ॥ ८७ ॥

कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।

न्यस्तमपूस्वन्तरिच्या सुहितमाद्यरोतनं भवेत् ॥ ८८ ॥

नीलोत्पलोशीरकटंकटेरीकालोययष्टीमधुसुस्तलोभ्रैः ।

रूपद्रवैर्धातघृतप्रदिग्धैस्त्रिभिः प्रसेकाः प्रहिता प्रयुक्तान् ॥ ८९ ॥

रुजायां चातिसीत्रायां खेदाश्च मृदवो हिताः ।

अश्लोः समन्ततः कार्यं पातनञ्च जन्नोकसाम् ॥ ९० ॥

घृतस्य महतीमात्रां पीत्वा चात्तिं नियच्छति ।

पित्ताभिष्यन्दशमनो विधियाप्यपपादितः ॥ ९०१ ॥

कशेरुमधुकानाञ्च चूर्णमम्बरसंभृतम् ।

छागीचोरे घृते सेकः पित्तरक्ताभिधातजित् ॥ ९०२ ॥

थोपणीपाटलाधात्री धातकीतिस्त्रिकार्जुनात् ।

पुष्पाण्यथ बृहत्याश्च विवीनोभ्रश्च तुल्यगः ॥ ९०३ ॥

समस्त्रिष्टानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।

रौधिरस्यन्दशान्त्यर्थं मेतदञ्चनमिष्यते ॥ ९०४ ॥

मृणालचन्दनोशोर पद्मकोत्पल्यष्टिभिः ।

परिपेक प्रकुर्वीत रक्तजेष्येतदेव तु ॥ ९०५ ॥

सुमनःचारकं शङ्खं त्रिफलां मधुकं वनाम् ।

पित्तरक्तापहावर्त्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ ९०६ ॥

दार्वीपटोलं मधुकं सनिम्बं पद्मकोत्पलम् ।
 प्रपौण्डरीकं चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ १०७ ॥
 विपाच्य पादशेषन्तु तत्पुनः कुडवं पचेत् ।
 शीते तस्मिन्मधुसिते दद्यात्पादांशिके ततः ।
 रसक्रियेषा दाह्याऽश्वुरोगरक्तव्यापहा ॥ १०८ ॥
 सर्पिः क्षौद्राञ्जनञ्च स्याच्छिरोत्पातस्य भेषजम् ।
 तद्वस्त्रैर्न्यवकासीसं स्तन्यपिष्टञ्च पूजितम् ॥ १०९ ॥
 शीराहर्षेऽञ्जनं कार्यं फाणितं मधुसयुतम् ।
 मधुना तार्क्ष्यशैलं वा कासीसं वा समाक्षिकम् ॥
 वेतसान्त्रं स्तन्ययुक्तं फाणितं तु मसैन्यवम् ॥ ११० ॥

इति रक्ताभिष्यन्दः ।

कफजे लङ्घनं खेदो नस्यं तिक्तादिभोजनम् ।
 तीक्ष्णैः प्रधमनं कुट्या तीक्ष्णैरेयोपनाहनम् ॥ १११ ॥
 उष्णैस्तथाश्मश्रुतनसंविधानैस्तथैव तीक्ष्णैः पुटपाकयोगैः ॥ ११२ ॥
 अभिष्यन्देऽधिमन्ये च सञ्जाते श्लेष्मसम्भवे ।
 स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य स्निग्धतीक्ष्णैर्विनिचयेत् ॥ ११३ ॥
 स्त्रावैः प्रपीडैः प्रधमैर्धूमैश्च विविधैर्मुहुः ।
 रुचैस्तोष्णविरेकैश्च मलं सम्यग्विनिर्हरेत् ॥ ११४ ॥
 रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याविश्वदलेरपि ।
 वचाक्षरिद्राविश्वामिस्तथानागरगैरिकैः ॥ ११५ ॥
 शिलाह्ताग्नेतमरिचलोघञ्च परिपूरितम् ।
 सितवस्त्रेण मन्बहं शस्तमक्ष्णोः प्रघर्षणात् ॥ ११६ ॥
 निम्बपत्रैः कृतं चूर्णं लोघचूर्णसमन्विनम् ।
 वस्त्रबद्धं जले चित्तं पूरणं नेत्ररोगनुत् ॥ ११७ ॥

फणिज्जकास्फोटकपित्तं विस्वधत्तूरपोलुसुरसार्जभृङ्गैः ।

स्वेदं विदध्यादथवा प्रलेपं वर्द्धिष्टशृणोसुरदारुकुष्ठैः ॥ ११८ ॥

शृणोनिम्बदलैः पिण्डः सुखोष्णः सत्पसैन्धवः ।

घार्थ्ययक्षुषिसंक्षेपा च्छोथकडूव्यथापङ्कः ॥ ११९ ॥

ससैन्धवं लोभ्रमथान्यभ्रष्टं सौवीरपिष्टं सितवस्त्रवधम् ।

घाद्यरोसनं तन्नयनस्य कुर्यात्सर्वाच्चिरोगप्रशमार्थमेतत् ॥ १२० ॥

हौ हौ भागौ रजन्योय भागिकौ धूमसर्पणौ ।

कफाभिष्यन्दजिद भृष्टं पिष्टमाथरोतमन्त्रसा ॥ १२१ ॥

लोभ्रं सपेथसपक्वं खदिराजाजिसर्पणैः ।

नागरारिष्टसिन्धूयै युक्तं दृषदिचूर्णितम् ॥ १२२ ॥

सिते वाससितद्वयं न्यसेत् स्वच्छान्नकाञ्चिके ।

तदक्ष्णोः पूरणं कार्यं चक्षुस्वर्त्म रोगजित् ॥ १२३ ॥

वस्त्रकलं पारिज्वातस्य तैलसैन्धवकाञ्चिकम् ।

कफवाताक्षिशूलघ्नं तरुघ्नं कुलिशं यथा ॥ १२४ ॥

सौवीरं सैन्धवं तैलं मूर्वांमूलं तथैव च ।

कांस्यपात्रे विष्टुष्टं स्या दक्ष्णोः शूलनियारणम् ॥ १२५ ॥

सैन्धवं त्रिफलाय्योषे शङ्खनाभिसमुद्रजः ।

फेनोपलेपकः सर्जो वर्तिः श्लेष्माच्चिरोगनुत् ॥ १२६ ॥

निम्बार्कपत्रसंपक्वं लोभ्रं भागधतुष्टयम् ।

धूमसर्पणयोर्भांगैः कफसेकः सुखांसुना ॥ १२७ ॥

नागरं त्रिफलानिम्ब वासानिम्बरसः कफे ।

साज्यं विस्वद्वेदं दृष्टं पाथे तान्त्रमये दृढे ॥

शोथद्वद्विनाधूमं छागघोरपरिप्लुतम् ॥ १२८ ॥

विश्वपञ्चरसः पूतः माज्यः मिश्रुमयान्वितः ।

शुले वराटिकां दृष्ट्वा धूपितो गोमयान्वितः ॥ १२९ ॥

पयसालोडितश्चाक्षीः पूरणाच्छोथशूलजित् ।

अभिथंदेऽधिमन्ये च रक्तस्त्रावे च शस्यते ॥ १३० ॥

इति विस्वाञ्जनम् ।

सलवण कटुतैलं काञ्चिकं कांस्यपात्रे

घनितमुपलघृष्टं धूपितं गोमयाग्नौ ।

सपवनकफकोपं छागदुग्धावसिक्तं

जयति नयनशूलं स्त्रावशीथं सरागम् ॥ १३१ ॥

इति कफाभिथंदः ।

कोष्णमाद्यरोतनं मिश्रं भेषजैः सान्निपातिके ।

यष्टीं गुडूचीं त्रिफलां सदावीं मध्यामये सर्वगते पिवेद्वा ।

आद्यरोतनं सर्वरसेन दार्व्याः शस्तं सदा चौद्रयुतं नराणाम् ॥ १३२ ॥

गुडूचीत्रिफलाक्काथो मधुना सह योजयेत् ।

पीतः सर्वाक्षिरोगघ्नः कृष्णाचूर्णावचूर्णितः ॥ १३३ ॥

प्रपोण्डरीकयष्ट्याह दार्वीलोभैः सचन्दनैः ।

ऐरण्याम्बुयुतैः सेकः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३४ ॥

खेतलोभं घृते भ्रष्टं चूर्णितं ताम्र्यतुल्यकम् ।

उष्णांबुना विमृदितं सेकः शूलहरः परः ॥ १३५ ॥

पिट्टैर्निम्बस्य पत्रैरतिविमलतरैः जातिसिन्धुत्वमित्रा ।

अन्तर्गर्भं दधाना पटुतरगुटिका पिष्टरीध्रे ण भृष्टा ॥

तूलैः सौवीरकाट्टैरतिशयमृदुभिर्वेष्टिता सा समन्तात् ।

चक्षुः कोपोपशान्तिं चिरमुपरि दृशो भ्राम्यमाणा करोति ॥ १३६ ॥

यष्टीगैरिकसिन्धुत्व दार्वीतार्क्ष्यैः समांसकैः ।

जलपिट्टैर्वह्निर्लेपः सर्वनेत्ररुजापहः ॥ १३७ ॥

शिशुपल्लवनिर्यासः सुपिष्टस्ताम्रसंपुटे ।

घृतेन सिधुना पीतो हन्ति शोधास्त्रवेदनाः ॥ १३८ ॥

पोडशभि सलिलपलै स्तथैव कण्टकार्या पय सिद्धाम् ।

शिला चिर विमृद्य तद्रस सर्व नेत्ररोगहर ॥ १३८ ॥

एरण्डपत्रवेष्टित विल्वच्छदकल्कनिक्षिप्त शोधः ।

कुकूनपक्व पिष्ट सुसिन्धुद्वयेन मयुक्त ॥ १४० ॥

घनतरवस्त्रपरिस्नुतदारुहरिद्रा कपायमध्यगत ।

आश्वरोतनेन हन्यात्सर्वान्येवाक्षिशूलानि ॥ १४१ ॥

अयमे विधि सर्वो मन्यादिवपि शस्यते ।

अधिमन्येषु सवेषु सलाटे व्यधयेच्छिराम् ॥

अशान्तौ सर्वथा मन्ये भ्रुवोरुपरिदाहयेत् ॥ १४२ ॥

इति सर्वाभिप्यन्द ।

जलोकापातन शस्त नेत्रपाके विरेचनम् ।

शिराव्यध वा कुर्वीत सेको लेपस्तु शक्नुत ॥ १४३ ॥

विभीतकशिवाधात्रो घटोलारिष्टवासकै ।

कायो गुग्गुलुना पेय शोधाक्षिपाकरोगनुत् ॥ १४४ ॥

पिप्पलञ्च मव्रण शुक्ररागादींश्च विनाशयेत् ।

एतैश्चापि हृत पक्व रोगास्ताश्च व्यपोहति ॥ १४५ ॥

इति षडङ्गगुग्गुलु काथ हृतञ्च ।

आटरूपाभयानिम्ब धात्रीमुस्तकवल्कलै ।

रक्तसाव कफ हन्ति चक्षुष्य वामकादिकम् ॥ १४६ ॥

इति वामकादि काथ ।

वासाघन निम्बपटोलपत्रतित्तामृताचन्दनवत्सकत्वक् ।

कलिङ्गभ्रात्रीदहनं च शुण्ठी भृत्तिगुग्गुलीतिचक्षुष्यशोतम् ॥ १४७ ॥

पीत समाशौ कथितै कपायो नृभिस्तु मुख्यान्खिलाक्षिरोगान् ।

तैर्मिथ्यकडूपटसार्वुदश्च शुक्र तथा सव्रणमव्रण च ॥ १४८ ॥

सदाहरागं सरुजं अपिक्कं' हन्यात्समस्तानपि नेत्ररोगान् ।

वातामयान् पित्तकफामयांश्च वासादिकोऽयं सुनिभिः प्रदिष्टः ॥ १४८

पथ्यास्त्रिस्तो विभोतकः पट्धात्रो द्वादशैव तु ।

प्रस्थाहं सलिले काथ्यमष्टभागावशेषितम् ॥ १५० ॥

पित्ताभित्थन्दमास्त्राव रोगं वा तिमिरं जयेत् ।

सरभदाहशूलासृङ् नाशनं दृक् प्रमादनम् ॥ १५१ ॥

इति नेत्रपाकः । इति सर्वनेत्ररोगाः ।

—०—

अथ कृष्णगतरोगनिदानमाह ।

निमग्नरूपन्तु भवेद्दि कृष्णे सूक्ष्मेव विडं प्रतिभाति यद्य ।

स्त्राव स्त्रवेदुष्टमतीव यद्य तत्स्रवणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥ १५२ ॥

दृष्टे' समीपेन भवे तु यद्य नचावगाढं नच संस्त्रवेच्च ।

अवेदनं वा नच युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमायाति कंटाचिदेव ॥ १५३ ॥

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।

यैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाय मथाऽग्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १५४ ॥

गंभीरजातं बहुलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृष्णम् ॥ १५५ ॥

विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं शिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च ।

द्वित्वगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ १५६ ॥

उष्णाशुपातः पिडिका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुहनिभञ्च शुक्रम् ।

तदप्यमार्थं प्रवदन्ति केचिदन्ये तु यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥ १५७ ॥

श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्याऽसितमण्डलन्तु ।

तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ १५८ ॥

मिथ्योपचाराद्भोगाणां दोषादाघाततोऽपि च ।

अजका जायते नेत्रे कृष्णादृष्टिसमाऽसृजा ॥ १५९ ॥

अजापुरोपप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छलायु ।
विगृह्यकृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तस्मान्नकाजरातमिति व्यवस्येत् ॥ १६० ॥

अजापुरोपमद्वाशा मृद्वोकाफलसन्निभा ।

वातरक्तसमुत्पाना प्रायशस्त्वजका हि सा ॥ १६१ ॥

मूर्धाचिकर्णभ्रूगण्ड शङ्खचर्माश्रिताजका ।

जायते व्यथते नेत्रं मथ्यमानामिवान्तरा ॥ १६२ ॥

उष्णमसृक् स्त्रवत्वक्षि दूयते क्षिद्यते भृशम् ।

अमाध्यरोगसंभूतां दृष्टिजाश्च विवर्जयेत् ॥

स्वप्रभिन्नां च कठिनां चिरकालोत्थितामपि ॥ १६३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

साध्यरोगसमुत्पन्नां कृष्णजान्त्वजकां जयेत् ॥ १६४ ॥

साध्यान्यवेक्ष्य शुक्राणि स्निग्धस्याऽसृग्बिमोक्षणैः ।

आयरोतनमुखालेप घर्षणाञ्जनवस्तिभिः ॥

पुटपाकैश्च नयैश्च सामान्यं शुक्रभेदजम् ॥ १६५ ॥

धात्रीफलं निम्बकपित्तपत्रं यष्ट्याङ्गुलीध्रं श्लदिहं तिन्नाद्य ।

क्षायः सगीतो नयने निपिक्तः मर्मप्रकारं विनिहन्वि शुक्रम् ॥ १६६ ॥

फणिल्लकर्मे खीजं पलाशस्य विभावितम् ।

शोपयित्वा सुपिष्टं तत् शाल्मनाच्छुक्रद्वत्परम् ॥ १६७ ॥

जात्याप्रवान् मधुकं मर्मपि भृष्टं सुखोष्णांस्तु सुगीतरग्निः ।

आयरोतनं शुक्रहरं प्रदिष्टं शुक्रापहं श्लोषयसा महाहर्षम् ॥ १६८ ॥

मैथ्वं वृद्धतोमूलं ताम्रदृणं मनागरम् ।

धात्रीरमेन पिष्टा च ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ।

तत्पूते धूमयेच्चैनं शुद्धशुक्रं व्यपीहति ॥ १६९ ॥

शुद्धशुक्ले निशायष्टी शारिवाशावराभ्रसा ।
 सेचयेनेन्द्रे चयोर्दृष्टीं कृष्णांभोमग्नजां तथा ॥ १७० ॥
 क्षुण्णपुत्रागयर्णेन परिभावितवारिणा ।
 श्यामाकायाम्बुना वायु सेवनं शुक्लनाशनम् ॥ १७१ ॥
 सैन्धवं त्रिफलाकृष्णा कटुकाशंखनाभयः ।
 सताम्बरजमो वर्त्तिः शुद्धशुक्लविनाशिनी ॥ ७२ ॥
 स्थिरशुक्ले घने चैव बहुशोषहरेदृष्टम् ।
 शिरः कायविरकांश्च पुटपाकांश्च कारयेत् ॥ १७३ ॥
 समुद्रफेनसिन्धुश्च शङ्खदद्याद्वस्त्रैः ।
 शिशुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्लादीन्वस्त्रवस्त्रिखेत् ॥ १७४ ॥
 वटक्षीरेण संयुक्तं श्लक्ष्णकर्पूरज रजः ।
 क्षिप्रमञ्जनतो हन्ति शुक्लं वापि घनीव्रतम् ॥ १७५ ॥
 शिरीषबीजनिवैद्य पिप्पलीसैन्धवैरपि ।
 शुक्ले प्रघर्षणं कार्यं मधवा सैन्धवेन च ॥ १७६ ॥
 वयजारुष्करो तालं नारिकेलञ्च तद्दृष्टम् ।
 विस्त्राव्यचारवर्ष्णं भावयेत्करभास्थिजम् ।
 बहुशोऽञ्जनमेतत्स्याच्छुक्लवेवर्णनाशनम् ॥ १७७ ॥
 बहुशः पलाशकुसुमस्त्रसैः परिभाविताजयत्वचिरात् ।
 नक्ताक्षबीजवर्त्तिः कुसुमचय दृष्टुचिरजमपि ॥ १७८ ॥
 श्यटिकोपण्यक्ष्णाश्च शङ्खगोदन्तसैन्धवैः ।
 पिष्टैः संचन्दनैर्वर्त्तिः शुक्लघ्नोऽशिशुवारिणा ॥ १७९ ॥
 मंष्टृथपिप्पलीचूर्णं सफेनं कांस्यभाजने ।
 सक्षौद्रं सैन्धवीपेत मञ्जनं शुक्लनाशनम् ॥ ८० ॥
 समुद्रफेनमभयां क्षीघेरं सकुटचटम् ।
 पिष्ट्वा धात्रीफलकाये वर्त्तिः श्यावशुक्लनाशिनी ॥ १८१ ॥

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम् ।

मधुनाञ्जनयोगाः स्युः श्वत्वारः शुक्रनाशनाः ॥ १८२ ॥

त्रिफलाचन्दनं व्योषं मञ्जिष्टानागरं निशा ।

प्रियंगुशारिवानन्ता यक्षदाजश्च चूर्णितम् ॥ १८३ ॥

क्षौद्रसैन्धसर्पिर्भिः संयोज्य विधिवत्पचेत् ।

पुटपाकः प्रशस्तोऽयं शुक्राणां लेखनः परः ॥ १८४ ॥

इति त्रिफलादिपुटपाकाञ्जनम् ।

लामञ्जकोत्पलसिता चन्दनद्वयकार्पिकान् ।

क्षिता च शारिवाप्रस्थं काथयेत्कनिलालकम् ॥ १८५ ॥

पादशेषं परिस्त्राव्य पचेदादर्विलेपनात् ।

भाजने लोहशेले वा तन्मातः सायमञ्जनम् ॥ १८६ ॥

प्रधानमेतच्छुक्रघ्नं व्रणशुक्रं शमयेत् ॥ १८७ ॥

इति लामञ्जकाद्यमञ्जनम् ।

व्रणशुक्रप्रशान्त्यर्थं पडङ्गं गुग्गुलुं पिबेत् ।

शिरसो वा हृद्द्रव्यं जलोकाभिर्य लोचनात् ॥ १८८ ॥

ससैन्धवत्रिवृत्काये व्रीन्यारान् पाचितं घृतम् ।

पोत्वा सर्वेषु शुक्रेषु शीघ्रं कुर्याच्छिराव्यधम् ॥ १८९ ॥

यद्यप्यहोदार्थ्युत्पलपद्मलाक्षा प्रपीण्डरीकं नलदं लता च ।

आद्योतनं स्तोपयसाविषकं निहन्ति तत्सर्वव्रणदाहशुक्रम् ॥ १९० ॥

श्यामामूलं कपायं वा मधुना व्रणशुक्निषाम् ।

रत्नानिदन्ताः शृङ्गाणि घातव्यं फलवृष्टिः ।

करञ्जबीजं लगुनो व्रणघ्नादि च भेषजम् ॥ १९१ ॥

मयणाव्रणगन्धीर त्वक् शुक्रघ्नमयाम्जनम् ।

हितान्येतानि सर्वाणि नराणां व्रणशुक्निषाम् ॥ १९२ ॥

कतकस्य फलं शङ्खं तिन्दुकं रूप्यमेव च ।
कांस्ये निष्ठयस्तन्येन चतशुकार्त्तिरोगजित् ॥ १८३ ॥
चन्दनं गैरिकं लाक्षा मालतीकलिकाः समाः ।
व्रणशुकहरोवर्त्तिः शोणितस्य प्राणशनी ॥ १८४ ॥

इति चन्दनादिवर्त्तिः ।

दन्तेर्दन्तिवराहोद्व गजाश्वजखरोद्वयैः ।
सशङ्खमौक्तिकाभोऽधि फेनैर्मरिचपादिकैः ॥ १८५ ॥
जलपिष्टैः कृतासर्वं दन्तवर्त्तिरिति स्मृता ।
तिमिरार्बुदकाचार्मं व्रणशुकविनाशिनो ॥ १८६ ॥

इति दन्तवर्त्तिः ।

ताम्रं च मस्तुनोदष्टं तुल्यकं श्यावतां गतम् ।
सर्वाभिष्यन्दशुक्रार्मं शिराशूनजिदञ्जनात् ॥ १८७ ॥
दद्याच्छूलकं शिलाशङ्ख रक्तचन्दनसैधवैः ।
तुल्यैरञ्जनयोगोऽयं पुष्पाभ्यादिविलेखनः ॥ १८८ ॥
गोशङ्खकृमयः सप्त पीताभाः क्षौद्रमयुताः ।
ष्टष्टाशुकहरादृष्टाः चतस्रस्य विशेषतः ॥ १८९ ॥
एकं वा पुण्डरीकञ्च गवां क्षीरावशेषितम् ।
रागाऽसृग्वेदनां हन्यात् चतपाकाजकास्तथा ॥ २०० ॥
सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यं धात्री मनःशिला ।
चतुर्हरेणुमधुकं लोहं शुकघ्नमञ्जनम् ॥ २०१ ॥

इति पेयमञ्जनम् ।

कुक्कुटाण्डकफालानि शङ्खकाचोपि चन्दनम् ।
सैन्धवार्द्रांसयुक्त मञ्जनं शुकलेखनम् ॥ २०२ ॥
शङ्खस्रोतोऽञ्जनं लाक्षा मरिचं समनःशिलम् ।

यवान्युदधिर्जं फेन ताम्रचूर्णं समाचिकम् ॥

श्यामावर्तिर्लिखत्येव शुक्रकाचार्मपिष्टकम् ॥ २०३ ॥

रमाञ्जनं सशैलेय कुंकुमं सुमनःशिला ।

गङ्गश्च ज्वेतमरिचं शर्करा चेति सप्तमम् ॥ २०४ ॥

एषा चन्द्रोदया नाम्ना वर्त्तिर्विद्येन निर्मिता ।

हृन्त्यान् पित्तञ्च कण्डूञ्च शुक्रं सतिमिरार्बुदम् ॥ २०५ ॥

अथ सयष्टिर्त्रिफला कण्ठाना चूर्णानि तुल्यानि पुरेण नित्यम् ।

सर्पिर्मधुभ्या सह भक्षितानि सर्वाणि शुक्राणि निहन्ति शीघ्रम् ॥ २०६ ॥

शङ्खस्य भागायत्वार स्ततोऽर्धेन मनःशिला ।

मनःशिलार्धं मरिचं मरिचार्धेन सैन्धवम् ॥ २०७ ॥

एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं शुक्रयोस्तिमिरेषु च ।

पिबटे मधुना योज्य मर्बुदे मस्तुना तथा ॥ २०८ ॥

इति चूर्णाञ्जनम् ।

स्नेहनस्याञ्जनैः शुक्रं निघ्नमागु समुदरेत् ।

शुक्रं करोति निर्मूल पुटपाकैः मलेखनैः ॥ २०९ ॥

पटोलं कटुकां दावीं निम्बं वामां फलचिकम् ।

दुरानभां पर्पटकं ब्रायन्तीञ्च पलोम्बिताम् ॥ २१० ॥

प्रस्थमामलकानान्तु काययेनस्वणेऽभ्रमि ।

तेन पादायगेपेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २११ ॥

कल्के भूनिम्बकुटज मुस्तायष्टाहचन्दनैः ।

भपिप्पलीकैस्तस्त्रिहं चघुथं शुक्रयोर्हितम् ॥ २१२ ॥

घ्राणकर्णाक्षियत्नं त्वङ् मुखरोगप्रणापहम् ।

कामलाज्वरवोमर्षं गण्डमालापहं परम् ॥ २१३ ॥

इति पटोलाय घृतम् ।

द्राक्षाचन्दनमस्त्रिष्टा काकोलीद्वयजीरकैः ।

सिताशतावरोमेदा पुण्ड्रमधुकोत्पलैः ॥ २१४ ॥

पचेज्जीर्णं घृतप्रस्थं समक्षीरं विचूर्णितैः ।

हन्ति तच्छुक्रतिमिरं रक्तराजीं शिरोरुजम् ॥ २१५ ॥

इति द्राक्षाद्यं तैलम् ।

कृष्णाविडङ्गमधुयष्टिकसिन्धुजम्भ

विश्वौषधैः पयसिसिद्धमिदं कृगल्याः ।

तैलं नृणां तिमिरशुक्रशिरोऽक्षिशूल

पाकात्पयान् जयति मस्यविधौ सुयुक्तम् ॥ २१६ ॥

इति कृष्णाद्यं तैलम् ।

न विना शोणितं शुक्रक्षतपाकात्ययोजकाः ।

भवन्ति रुधिरं तेन जलोकाभिरतो हरत् ॥ २१७ ॥

इति त्रणशुक्रम् ।

अजकायां शिरां मुक्ता त्रिष्टचूर्णैर्विरेचयेत् ।

घृतवातहरैः सिद्ध मजकायां प्रयोजयेत् ॥

संके पाने तथाऽभ्यङ्गे भोज्ये दृष्टिविदांवरः ॥ २१८ ॥

पक्षवटपत्रपुटके विधायमांसं बल्लूरकर्कट्यः ।

पुटवद्विदध्याद्वदा तद्रससेको जयेदजकाम् ॥ २१९ ॥

गवामस्थित्वर्चं कास्ये विनिर्घृष्टसुखांबुना ।

पूरयेदक्षि तेनाशु प्रशाम्यत्यजकामयः ॥ २२० ॥

मैन्धवं वाजिपादस्य गोरोचनसमायुतम् ।

शैलत्वग्रससंयुक्तं पूरणं वाजकापहम् ॥ २२१ ॥

शशकस्य कृपायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

कल्कं दद्यात्तु सक्षीरं यथोक्तान् कर्पसग्नितान् ॥ २२२ ॥

शारिवामधुकं लाक्षा चन्दनं नीलमुत्पलम् ।

बलाक्षातिबलाचैव मृणालं पत्रकं तथा ॥ २२३ ॥

कार्पिक सविषालोघ्नं जीवनीय गणान्वितम् ।

घृतमेतत्प्रयोक्तव्यं पाने नस्ये च पूरणे ॥ २२४ ॥

अजकामर्जुनं काचं पटलं शुकमेव च ।

तथाक्षिरोगान् सकलान् वातपित्तोत्तरं जयेत् ॥ २२५ ॥

इति वृद्धश्लेष्मकाद्यं घृतम् । इति कृष्णगतरोगाः ।

—०—

अथ दृष्टिगतरोगनिदानमाह ।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्ट्या व्यवस्थितः ।

अव्यक्तानि च रूपाणि कदाचिदथ पश्यति ॥ २२६ ॥

दृष्टिभृङ्ग बिह्वलति द्वितीय पटलङ्गते ।

मक्षिकान् मयकान् केशान् जालकानि च पश्यति ॥ २२७ ॥

मण्डलानि पताकाश्च मरोचीन् कुण्डलानि च ।

परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रतमांसि च ॥ २२८ ॥

दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते समीपतः ।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ॥ २२९ ॥

यद्वानपि चात्यर्थं सूक्ष्मपाशं च पश्यति ॥ २३० ॥

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।

महान्त्यपि च रूपाणि छादितानीव चाम्बरैः ॥ २३१ ॥

कर्णनामाक्षिहीनानि बिह्वतानीव पश्यति ।

यथा दोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बन्नीयमि ॥ २३२ ॥

अधःस्थे तु समीपस्थं दूरस्थं चोपरिमिते ।

पार्श्वमिति तथा दोषे पार्श्वस्यान्नेव पश्यति ॥ २३३ ॥

समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति ।

दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ब्रह्म पश्यति ॥ २३४ ॥

दोषे दृष्ट्या स्थिते तिर्य्य गेकं वै मन्यते द्विधा ।

द्विधास्थिते द्विधापश्ये द्दुल्लङ्घ्याऽनवस्थिते ॥ २३५ ॥

तिमिराख्यः स वै दोषस्तुतथं पटलं गतः ।

रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम् ॥ २३६ ॥

अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महागदे ।

चन्द्रादित्यौ सनक्ष्मा वन्तरिक्षे च विद्युतः ॥ २३७ ॥

निर्मलानि च रूपाणि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ॥ २३८ ॥

वातेन चात्र रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ।

आविज्ञान्यरुणाभानि व्यापिद्वानीव मानवः ॥ २३९ ॥

पित्तेनादित्य खद्योत शक्रचापतड्गुणान् ।

नृत्यंतस्यापि शिष्टिनः सर्वं नीलञ्च पश्यति ॥ २४० ॥

कफेन यथेद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ।

मलिलप्लावितानीव जालकानीव मानवः ॥ २४१ ॥

पश्येद्रुक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।

हरितान्यथ कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ॥ २४२ ॥

सन्निपातेन चित्राणि विप्रुतानीव पश्यति ।

वहुधा च द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः ॥

होमाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतीष्यपि च भूयसा ॥ २४३ ॥

पित्तं कुर्यात्परिप्लावि मूर्च्छितं रक्तेजसा ।

पीतादिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥

विकीर्य्यमाणा खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव च ॥ २४४ ॥

वक्ष्यामि पङ्क्तिं रागैर्लिङ्गनाशमतःपरम् ॥ २४५ ॥

रामोरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्नायीचनीलश्च तथैव पित्तात् ।
कफाक्षितः शोणितजश्च रक्तः समस्तदोषप्रभवे विचि त्रः ॥२४६॥

अरुणं मण्डलं दृष्ट्वां स्थूलकाचारुणप्रभम् ।

परिम्लायिनि रोगे स्यात् म्नायिनीलश्च मण्डलम् ॥

दोषक्षयात् क्षयं चात्र कदाचित् स्यात्सुदर्शनम् ॥ २४७ ॥

अरुणं मंडलं वाता चक्षुः परं तथा ।

पित्ततो मंडलं नीलं कांस्यामं पीतमिव च ॥ २४८ ॥

श्लेष्मणा बहुलं सिग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

क्षलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लोविन्दुरिवाभ्रसः ॥ २४९ ॥

मृद्यमाने तु नयने मंडलं तद्विषर्पति ।

प्रवालपद्मपत्राभं मंडलं शोणितात्मकम् ॥ २५० ॥

दृष्टिरोगो भवेच्चित्तो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे ।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ २५१ ॥

यथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्विह धूमदर्शी ।

यो क्लृप्तनाथो नकुलान्वता च गम्भीरमंशा च तथैव दृष्टिः ॥२५२॥

पङ्क्तिङ्गनाशाः पटिमे च रोगाः

दृष्ट्वात्रयाः पट् च पडेव च स्युः ॥ २५३ ॥

पित्तेन दुष्टेन यदा च दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् ।

पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥२५४॥

प्राप्ते तृतीयं पटलं च दोषे दिवानपग्नौ त्रिंशो बोध्यते सः ।

राशौ च शीतानुष्टहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपित्तानि पग्नौ तु २५५

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि च मन्यते तु ॥ २५६ ॥

त्रिषु स्थिताऽल्पः पटलेषु दोषोन्मत्तान्यभावादयति ममद्य ।

दृष्ट्वा मसृष्ट्यानुष्टहीतदृष्टिः पग्नौत रूपाणि कफाल्पभावात् ॥२५७॥

शोकज्वरायामग्निरोभितापेरव्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।

सधूमकान् पश्यति सर्वभावान् सधूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥२५८॥
 यो ह्रस्वजात्यो दिवसेऽतिकृच्छ्राद्भ्रूयानि रूपाणि च तेन पश्येत् ।
 रात्रौ पुनर्यः प्रकृतानि पश्येत्स ह्रस्वजात्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥२५९॥
 विद्योत्तरे यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
 चित्राणि रूपाणि दिवा सपश्येत्स वै विकारो नकुलान्धसंघः २६०
 दृष्टिर्विरूपाग्रसनोपसृष्टा सङ्कोचतेऽभ्यन्तरतस्तु याति ।
 शजावगाढं च तमचिरोगं गम्भीरिकेति प्रयदन्ति तज्ज्ञाः ॥२६१॥
 वाह्यौ पुनर्द्वा विह संप्रदिष्टौ निमित्ततथाप्यनिमित्ततय ।
 निमित्ततस्तत्र शिरोभितापाद् ज्ञेयस्त्वभित्यन्दनिदर्शनः सः ॥२६२॥
 सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भास्करस्य ।
 हन्येत्तदृष्टिर्मनुजस्य यस्य सलिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंघः ॥ २६३ ॥
 तत्राक्षिविष्यष्टमियावभाति वैडूर्यदर्णा विमला च दृष्टिः ।
 विभिद्यते खीदति क्षीयते च कृणामभोघातहता च दृष्टिः ॥२६४॥
 इति चादशदृष्टयः ।

अथासाध्यानाह ।

वर्जयेदुपसर्गोत्थं गम्भीरं ह्रस्वसंघ्नितम् ।
 काचांस्तु याप्यते सर्वा नकुलान्धं तथैव च ॥ २६५ ॥
 तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यद्वतो हरेत् ॥

अथ चिकित्साभाह ।

मूलं दृष्टिविनाशस्य तिमिरं समुदाहृतम् ।

१ निमित्तोत्थम् ।

ऋपिभिस्तूदितं तस्मात्तस्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ २६६ ॥
 हे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।
 तन्मूत्राच्छादनलेपनादीन् पादप्रयुक्तान्मयनं नयन्ति ॥ २६७ ॥
 मलोष्णसंघट्टनलेपनाद्यै स्तादूपयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
 भवेन्नरो दृष्टि हितानि तस्मादुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ २६८ ॥
 त्रिफलाघृतमधुयवाः पादाभ्यङ्गः शतावरीमुहाः ।
 चक्षुष्यः संक्षेपाद् वर्गः कथितो भिषग्भिरयम् ॥ २६९ ॥
 जीवन्ति शाकं मुनिपण्यकञ्च सतंडुलीयम्बरवासुकञ्च ।
 धिल्ली तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलञ्च ॥ २७० ॥
 पटोलककोटककारवेक्ष वातार्कतकार्करीरजानि ।
 शाकानि शिम्बार्तगलानि चैव हितानि दृष्टेर्हृतसाधितानि ॥ २७१ ॥
 कटुन्मृगुहतीक्ष्णोष्ण माषनिष्यावमैथुनम् ।
 मद्यं बलूरपिष्ठाकं मत्स्यं शाकं विरुद्धकम् ॥
 विदाहोन्मत्तपानानि नेत्ररोगोविषर्जयेत् ॥ २७२ ॥
 स्निग्धानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ तर्पणञ्च ।
 घृतस्य पानान्यथ बन्धकर्म कूर्यादभीक्ष्णं तिमिरैर्निलोत्थे ॥ २७३ ॥
 रास्त्राफलवयक्काघे दशमूलरसे शृतम् ।
 कल्केन जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ २७४ ॥
 वातिके तिमिरे पक्वं दशमूलरसे घृतम् ।
 त्रिवृक्षूर्णसमायुक्तं वैरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७५ ॥
 त्रिफलादशमूलानां निर्युद्धं दुग्धमिश्रितम् ।
 गन्धर्वतैलसंयुक्तं प्रयुञ्जीतविरेचनम् ॥ २७६ ॥

इति वाततिमिरम् ।

शीताञ्जनायशोतनतर्पणैश्च नस्यैर्विरेकैर्मृदुमिष्टतैश्च ।
 तिक्तप्रधानैस्तिमिरं निहन्त्यात्पित्तात्मकं शोणितमोक्षयेत् ॥ २७७ ॥

पित्तजे तिमिरे सर्पिं जीवनीयवरा शृतम् ।

पाययित्वा शिरां विधे क्षितैलाकुम्भसम्भवैः ॥ २७८ ॥

चूर्णैर्मार्चिकसयुक्तैरेचनं कारयेत्तराम् ।

शीतलां लेपमेकांश्च शिरोवदनचक्षुषु ॥ २७९ ॥

बलाशतावरीवोरा सितासैरेयकैः पचेत् ।

त्रिफलासहितं सर्पिं स्तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥ २८० ॥

शारिवाशावरोशीर मुक्तापद्मकचन्दनम् ।

पिष्टं वर्त्तिक्षतं हन्ति पित्तोत्थं तिमिरं नृणाम् ॥ २८१ ॥

इति पित्ततिमिरम् ।

तीक्ष्णानि नस्याञ्जनशोधनानि पाकाः पुटानामथ सर्पणानि ।

घृतानि वासात्रिफलापटोलसंज्ञानि कुर्यात्तिमिरे कफोत्थे ॥ २८२ ॥

कफोद्भवे वराचव्या शृताक्काथ शृतं हविः ।

पाययित्वा शिरां विधे द्रेचनं तिमिरे भिषक् ॥ २८३ ॥

यूथीपथ्या कणाशुण्ठी कुसुमस्याम्बुनिर्भरः ।

गोमूत्रक्षयिताशुण्ठी त्रिष्टक्सिद्धं विरेचयेत् ॥

नस्यं मरिचयष्ट्याह विडङ्गामरदारुभिः ।

नैपालत्रिफलाशङ्ख कान्ताव्योषश्च पेयिताः ॥

वर्त्तीं कुत्वा वलासोत्थ मञ्जनं तिमिरं हरेत् ॥ २८५ ॥

ससर्गं सन्निपाते च यथा दोषोदयक्रिया ।

धात्रीरसाञ्जनं चौद्रं सर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ॥

पित्तानिलाघ्निरोगघ्नी तैमिर्यथटलापहा ॥ २८६ ॥

दध्यान्मसूरनिर्युहं चूर्णितं कणसैन्धवम् ।

तच्छृतं सष्टतं भूयः पचेत् चौद्रं घने ततः ॥

शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरे हितम् ॥ २८७ ॥

मधुकामलकस्नानं पित्तघ्नं तिमिरापहम् ।

वचादौः स्नानमिच्छन्ति श्लेष्मघ्नं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥

स्नानं कृण्वतिलैश्चापि चक्षुष्यं तिमिरापहम् ।

ग्रामलैः सततं स्नानं परं दृष्टिवलाबहम् ॥ २८९ ॥

चित्रकमूलत्रिफला पटोलयवसाधितं पिवेदग्ध्रः ।

सद्यतं निश्चिचक्षुष्यं तिमिराणि विशेषतो हन्ति ॥ २९० ॥

कक्कः काथोऽथवा चूर्णं त्रिफलाया, निषेवितम् ।

मधुना हविषा वापि समस्ततिमिरान्तकत् ॥ २९१ ॥

त्रिफलालोहचूर्णं वा माचिकं मधुयष्टिका ।

साय मध्वान्वितं भुक्तं सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९२ ॥

इति सप्तमृत्युगुटिका ।

कुटुमुत्पलयष्टी च पिप्पलीरक्तचन्दनम् ।

शृङ्गनक्षन्दनश्चैव सद्यस्तिमिरनाशनम् ॥ २९३ ॥

धात्रीसैन्धवकृष्णाभि स्तुल्याभिर्मरिचं समम् ।

चौद्रयुक्तं निहन्त्यांशु पटलञ्च रसक्रिया ॥ २९४ ॥

लिङ्गाक्षदा वा त्रिफलां सुचूर्णितां

घृतप्रगाढां तिमिरैऽथ पित्तजे ।

समोरणे तैलयुतां कफात्मके

मधुप्रगाढां विदधीतयुक्तिः ॥ २९५ ॥

सद्यतं वा वराकायं शोलयेत्तिमिरामये ।

पायसं वा वरीयुक्तं शीतं मधुशर्करम् ॥ २९६ ॥

शतावरीपायस एव केवल स्तथा कृतो यामलकेषु पायसः ।

प्रभृतसर्पिस्त्रिफलोदकोत्तरो यवोदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥ २९७ ॥

त्रिफलायाकपायस्तु धावनाये वरोगजित् ।

कवलोन्मुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः ॥ २९८ ॥

भयस्यं त्रिफलाकायं सर्पिपासहयोजितम् ।

भुक्तोपरिपिवेत्तायं मासेनान्धोऽपि पश्यति ॥ २९९ ॥

पुराणासर्पिस्तिमिरेषु सर्वतो हितं भवेदायसभाजनस्थितम् ।

हितञ्च विद्याक्षिफलाघृतं सदा कृतञ्च यन्मं पविपाणनामभिः ॥ ३०० ॥

त्रिफलायाः कपायेण प्रातर्नयनधावनात् ।

जातारोगाविनश्यन्ति न भवन्ति कदाचनः ॥ ३०१ ॥

लसगंडूपैः प्रातर्भूयोऽन्धोभिः प्रपूर्यमुखरन्ध्रम् ।

निर्दयमुच्चदक्षि चपयति तिमिराणि ना सद्यः ॥ ३०२ ॥

भुक्तापाणि तलं दृष्ट्वा चक्षुषोर्यदिदीयते ।

अचिरैषैव तद्द्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ ३०३ ॥

त्रिफलाक्वाथयुक्तेन क्षौद्रमित्रेण गुग्गुलुम् ।

युक्तागन्धर्वतैलेन रीचनं तिमिरापहम् ॥ ३०४ ॥

अञ्जनं गैरिकं पत्रं कर्पूरं नीलमुत्पलम् ।

सनागपुष्पं मधुक मञ्जनं तिमिरापहम् ॥ ३०५ ॥

कंतकस्थ फलं दृष्टं मधुना सह योजयेत् ।

प्रभूततिमिरस्तावे धूपितञ्च प्रशाम्यति ॥ ३०६ ॥

त्रिफलापाथसं चूर्णं क्वाथयित्वा विचक्षणः ।

दृष्टत्रिभागसयुक्तं ममयाकर्षमेव च ॥ ३०७ ॥

भक्तान्योपरिपानं स्याद्दक्षोमांसिन भोजनम् ।

पटलं तिमिरं काचं मर्बुटं कंडुवेदनम् ॥

सप्तरात्रोपयोगेन अन्योऽपि तेन पश्यति ॥ ३०८ ॥

सपणापथ्ये क्रमाद्दृढे भृङ्गराजरसप्लुते ।

क्षायाशुष्के हतः सद्यः स्तिमिरं वापि योजिते ॥ ३०९ ॥

—०—

त्रिंशद्भागान्ता नागस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ।

शुल्पातान्त्रकयो द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनवयम् ॥ ३१० ॥

अधमूपागतं धातं पक्वं विमलमञ्जनम् ।

तिमिरान्तकल्लोके द्वितोयो भास्करो यथा ॥ ३११ ॥

इति भास्करवर्त्तिः ।

सलिलमकरन्दसर्पिस्त्रैलैः प्रत्येकमस्तु सप्ताहम् ।

विनिहन्ति तिमिरमचिरादंजनतयन्दनं रक्तम् ॥ ३१२ ॥

क्षणासर्पे सृते न्यस्य चतुरथापि हृथिकान् ।

घोरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्ययेत् ॥ ३१३ ॥

तत्र यन्नवनोतं स्या त्पुष्पीयात्तेन कुकुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण पश्यति ध्रुवमञ्जनात् ॥ ३१४ ॥

इत्यन्धसुदर्शकामञ्जनम् ।

कैतकस्य फलं शङ्खं द्रुपण सैन्धव सिता ।

फेनोरसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ ३१५ ॥

कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेपाव्यपोहति ।

तिमिर पटलं काच मग्नेशुकं सुखावती ॥ ३१६ ॥

इति सुखावतीवर्त्तिः ।

शाणार्धं मरिचं द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।

शाणार्धं सैन्धवाच्छोणात् सोवीरस्य जलेन च ॥ ३१७ ॥

पिष्ठं ससूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

काचकङ्कडूकफातानां भलानाञ्च विशोधनम् ॥ ३१८ ॥

क्षुप्यसर्पवसाक्षौद्रं रसोधाचरारमक्रिया ।

शस्तासर्वाचिरोगेषु वैदेहपतिनिर्मिता ॥ ३१९ ॥

—०—

मुक्ताफूर्पूरफावा गुरुमरिचकणा सैन्धवेलाप्रवाह्वा ।

‘गुण्ठीकहोलकांस्य त्रयु रजनि शिला शङ्खनाभ्यभ्रतुत्यम् ॥

१

दचाण्डत्वक् च साचचतजयुतशिवाक्तीतकं राजवर्त्तम् ।

जातीपुष्पं तुलस्याकुसुममभिन्व बीजमस्यास्तथैव ॥ ३२० ॥

पूतीकनिम्बाञ्जनभद्रमुस्तं सताम्रसारं रसगर्भयुक्तम् ।

प्रत्येकमेषां खलु मापकैर्कं पापाणपिष्टं मधुना च सूक्ष्मम् ॥ ३२१ ॥

भवन्ति रोगानयनाश्रिताये नितान्तमात्रोपचिताय तेषाम् ।

विधीयते शान्तिरवश्यमेव सुक्तादिनानेन महाञ्जनेन ॥ ३२२ ॥

इति सुक्तादिमहाञ्जनम् ।

हरीतकीवचाकुष्ठं पिप्पलीमरिचानि च ।

विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ ३२३ ॥

सर्वमेतत्समं कृत्वा त्वजाक्षरेण पेययेत् ।

नाशयेत्तिमिरं कण्डूः पटलान्यर्बुदानि च ॥ ३२४ ॥

अधिकानि च मांसानि यस्य रात्रौ न पश्यति ।

अपि द्विर्वापिकं पुष्पं मासेनैकेन शास्यति ॥ ३२५ ॥

वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिविशोधिनी ॥

इति चन्द्रोदयावर्त्तिः ।

हरीतकीहरिद्रा च पिप्पलीलवणानि च ।

कण्डूतिमिरजिद्वर्त्तिर्न क्वचिष्यतिहन्यते ॥ ३२६ ॥

इति हरीतक्यादिवर्त्तिः ।

त्रिफलाकुक्कुटाण्डत्वक् काशीशमयसोरजः ।

नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनद्य सरितां पतेः ॥ ३२७ ॥

आन्येन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।

सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥ ३२८ ॥

१ चतजमव कुडुमम् ।

एषा दृष्टिप्रदावर्त्ति रन्ध्रस्याऽभिन्नचक्षुषः ॥

इति त्रिफलाद्या वर्त्तिः ।

शङ्खस्य भागाद्यत्वार स्ततोर्ध्वेन मनःशिला ।

मनःशिलार्धं मरिचं मरिचार्धेन सैन्धवम् ॥ ३२८ ॥

वारिणा तिमिरं हन्ति चार्बुदं हन्ति मस्तुना ।

पिष्टं मधुना हन्ति स्त्रीचोरेण तथार्जुनम् ॥ ३२९ ॥

इति शङ्खादिवटी ।

कतकं चन्दनं लाक्षां मधुकं मरिचोत्पलम् ।

तुल्याक्षमलकाबीजं मनोद्वासुमनासिता ॥ ३३१ ॥

विङ्गोदधिफेनैस्त शङ्खनाभिरसाञ्जनम् ।

एषा दृष्टिप्रदा नाम्ना वर्त्तिर्वैद्येन निर्मिता ॥ ३३२ ॥

नित्योपयोगात्पटलं तिमिरं शुक्रराजिकाम् ।

शुक्रं शुक्राचिरोगञ्च विहृदं वाऽर्म एव च ॥

निहन्ति महमा रोगान् त्रिदोषानपि दुस्तरान् ॥ ३३३ ॥

अशोतिश्चिलपुष्पाणि पट्टिर्मागधितण्डुलाः ।

जातोकुसुमपञ्चाश अरिचानि च पोडण ॥ ३३४ ॥

एषा कुसुमिकावर्त्ति र्गतं चक्षुर्नियत्तयेत् ॥

इति कुसुमिकावर्त्तिः ।

चन्दनत्रिफलापूग पन्नागतरुशोणितैः ।

जलपिटैरियं वर्त्ति रशेषतिमिरापहा ॥ ३३५ ॥

इति चन्दनाद्यावर्त्तिः ।

व्योपोत्पलाभया कुटतार्घ्यैर्वैतिः कृता हरेत् ।

अर्बुदं पटलं काचं तिमिरान्माशुनिन्नुतिम् ॥ ३३६ ॥

इति व्योपाद्यावर्त्तिः ।

त्रिफलाव्योषसिभूत्य यष्टीतुल्यरसाञ्जनम् ।
 प्रपीण्डरीकं जन्तुघ्नं लोघ्नं ताम्रं चतुर्दश ॥ ३३७ ॥
 द्रव्याण्येतानि संचूर्ण्य वर्त्तिः कार्थ्यानमोग्मुना ।
 नागार्जुनेन लिखिता स्तम्भे पाटलिपूवके ॥ ३३८ ॥
 नाशनी तिमिराणाञ्च षटलानां तथैव च ।
 सद्यः कोपञ्च स्तम्भेन स्त्रियां विजयते ध्रुवम् ॥ ३३९ ॥
 किशुकस्वरसेनाथ पितुपुष्पकरक्ताता ।
 अञ्जनाक्षौध्रतोयेन आसन्नतिमिरं जयेत् ॥ ३४० ॥
 चिरसङ्गादिते नेत्रे वस्तूमूत्रेण संयुता ।
 उन्मूलयत्य कृच्छ्रेण प्रसादं वाधिगच्छति ॥ ३४१ ॥

इति नागार्जुनाञ्जनम् ।

वर्त्यार्कतूलैः कृतया शशचर्मगर्भया ।
 प्रदीप्तयामपी प्राच्या सर्वनेत्रामयांतको ॥ ३४२ ॥
 इति शशचर्मगर्भामपी ।

अपुगैरिककर्पूर यष्टीनीलोत्पन्नाञ्जनम् ।
 नागकेशरसंयुक्ता मशियतिमिरान्त कृत् ॥ ३४३ ॥
 शतावरीसूर्यसमा^१ प्रदेया एला तथा वारणमूर्धेतुल्या^२ ।
 देय विडङ्गं वसुभिः^३ समानमृतोः^४ समं चामलकास्थिवीजम् ॥ ३४४ ॥
 विष्णोर्भुजैस्तुल्यगुणं मरीच तद्विक्रमैर्मागधिका^५ प्रदेया ।
 चूर्णं समध्वाञ्जनकर्पमर्द्धमध्यामयानां विनिवारणार्थम् ॥ ३४५ ॥

१ सूर्याः १२ । २ वारणमूर्धानि २१ । ३ वसवः ८ ।

४ ऋतवः ६ । ५ विष्णुभुजाः ४ । ६ विष्णुविक्रमाः १ ।

कंडू सधूमं तिमिरं सुघोर मर्माणि कार्च पटलं त्रिदोषम् ।
ये चापरे रक्तभवा विकारास्तांश्यामयांश्चूर्णवरो निहन्ता ॥ ३४६ ॥

इति शतावर्थादिचूर्णाञ्जनम् ।

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यो ताभ्यां तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्त मञ्जनं नयनामृतम् ॥ ३४७ ॥

इति नयनामृताञ्जनम् ।

मनोह्रातुल्यकस्तूरी मांसीमलयनागरम् ।

समाश शङ्खकर्पूर मशीतिगुणमञ्जनम् ॥

एतच्चूर्णीकृतं सर्वं पङ्क्तिर्धे तिमिरे हितम् ॥ ३४८ ॥

क्षयामर्पवदने सहविष्कं दग्धमञ्जनमनिर्गतधूमम् ।

चूर्णित नलदपचविमिश्रं भिन्नमारमपि रक्षति चक्षुः ॥ ३४९ ॥

द्रूपण त्रिफलाचक्र सैन्धवासमनःशिला ।

क्लोदोष्णदाहकण्डूघ्ना वर्त्तिः शस्ताक्फापहा ॥ ३५० ॥

सौवीरमञ्जन नित्य पथ्यमक्षोस्ततो भजेत् ।

पञ्चरात्राष्टरात्र वा श्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥

चक्षुस्तजोमय तेन भवेन्न श्लेष्मतो भयम् ॥ ३५१ ॥

सूतकं गन्धकोपेतं चाङ्गिरीरसमूर्च्छितम् ।

अजनं दृष्टिद नृणां नेत्रामयविनाशनम् ॥ ३५२ ॥

त्रिफलाभृङ्गमहीपथ सर्पिर्गामूत्रमध्वजाचीरे ।

नागं समनिपिक्त करोति गरुडोपमं चक्षुः ॥ ३५३ ॥

—०—

त्रिफलाश्वसिभृङ्गरसे च हविषिमधुन्यजादुग्धे च पक्वेन सम
कृतः शीसेनोत्पादितयांजनं कार्यं प्रत्यहमंजनतश्चक्षुमा जिता
मैपरोगेन वर्षायामपि पञ्चोत्पिपोलिका दृष्टमयनमिति ।

त्रिफलसलिलयोगे भृङ्गराजद्रवे च ।

हविषि च विषकल्के चीरे अजि मधूये ॥

प्रतिपदमभितप्तसप्तधा शीसमेकम् ।

प्रणिहितगति पद्यात्कारयेत्तच्छलाकाम् ॥ ३५४ ॥

तिमिरपटलकण्डूस्त्रावरक्तप्रकोपा-

नुपचितबहुरोगान् सन्धिवर्त्ताभिजातान् ।

सवितुरुदयकासे सांजना व्यंजना वा

ह्वरति नयनरोगाञ्छोध्यमाना शलाका ॥ ३५५ ॥

इति शीसकशलाका ।

भृङ्गवेरं भृङ्गराजं यद्येतैलेन मिश्रितम् ।

नखमेतेन दातव्यं महापटलनाशनम् ॥ ३५६ ॥

पिण्डोत्ततरुमूलान्तु चौद्रे ण सह योजयेत् ।

अपक्वं पटलं हन्यात् पक्वं परिशोधयेत् ॥ ३५७ ॥

दिवा तु न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरेकदुर्बलादृष्टि रादित्यं प्राप्यसीदति ॥ ३५८ ॥

तस्मात्साध्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।

रात्रप्रन्धगुणितं चापि पुण्यत्यञ्जनकार्पितम् ॥ ३५९ ॥

दोषप्रतिनिवृत्तस्तु हन्यादृष्टिबलं तथा ।

अधायनादृष्टिस्तिष्ठन् भूयः सञ्जनयेद्भयम् ॥ ३६० ॥

यान्ते भीते प्ररुदिते मद्यपीते नवत्त्वरे ।

छण्णे वेगविघाते च अञ्जनं न प्रशस्यते ॥ ३६१ ॥

वैमल्यार्थं यथा दर्शं सतैलमवधारणम् ।

तद्वदञ्जनसंयोगा दक्षोर्मलनिवर्द्धणम् ॥ ३६२ ॥

प्रसन्नविमलाशुक्ला स्थिरादृष्टिर्भवेदतः ।

प्रातःकुर्व्यात्सदैवैत दञ्जनं व्याधिनाशनम् ॥ ३६३ ॥

अथ नेत्रनिर्माणप्रकारमाह ।

पुत्रिणीलिङ्गिनोलिङ्गं तद्वाशो लिङ्गनाशनः ।

सर्वेषु लिङ्गनाशेषु वैध्य एकः कफात्मकः ॥ ३६४ ॥

नोनविशतिवर्षस्य नाशोत्पत्त्यधिकस्य च ।

नाशुपूर्णस्य नोष्णं च लिङ्गनाशन्तु वैधयेत् ॥ ३६५ ॥

कासश्वासक्षतघोष कर्णशूभाचिरोगिणाम् ।

गर्भिणीक्षामभोरूपां वृद्धाभुक्तवतोऽन्यथा ॥ ३६६ ॥

मद्यतैलज्वराजोर्ध्वं चयशुक्तविकारिणाम् ।

पटोलाद्येन संस्त्रिज्ज्वरिफलाद्येन सर्पिषा ॥ ३६७ ॥

लिङ्गनाशे समुद्भूते यथावद्विधिपूर्वकम् ।

विहादैवकृते छिद्रे नेत्रं स्नान्येन सेचयेत् ॥ ३६८ ॥

ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकापट्टेच्छनैः ।

नेत्रनं सर्पिषाभ्यर्च्य वस्त्रपट्टेन वैधयेत् ॥ ३६९ ॥

ततो गृहे निरावाधे शयीतोत्तानमेव च ॥ ३७० ॥

चक्षुराकामं चक्षुः शीवनं कम्पनानि च ।

तत्कासं नाचरेद्गृहं यन्त्रणास्त्रे हपीतवत् ॥ ३७१ ॥

व्रश्चात्प्रहास धावेत कपायैरनिलापहैः ।

वायोर्भयात्प्रहादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षिपूर्ववत् ॥ ३७२ ॥

दशरात्रस्थितं सम्यग् घृतं दृष्टिप्रसाधनम् ।

एयात्कर्म च ममेव्यं लघुव्यं चापि न स्त्रियः ॥ ३७३ ॥

रागः शोयोऽर्जुदक्षोयं दुदुदं केकराचिता ।

अधिमन्यादयद्यान्ये रोगाः स्युर्दृष्टवैधजाः ॥ ३७४ ॥

अहिताचारतो वापि यथास्वन्तानुपाचरेत् ।

रुजायामक्षिरोगे वा भूयो योगाद्विधौ मे ॥ ३७५ ॥

सदुग्धा सष्टता दूर्वा यवगैरिकशारिदाः ।
 सुखालेपः प्रयोक्तव्यो रुजारागोपयान्तये ॥ ३७६ ॥
 पयस्याशारिवापचैर्मञ्जिष्टामधुकैरपि ।
 अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्य उच्यते ॥ ३७७ ॥
 लोधसैन्धवमृद्धीका मधुकैः छागलं पयः ।
 नृतमाश्चरोतने पथ्यं रुजारोगघिनाशनम् ॥ ३७८ ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
 काकोल्यादिप्रतिबापं प्रयुञ्ज्यात् सर्वकर्मसु ॥ ३७९ ॥
 शाम्यत्येवं नचेच्छूलं सिन्धुस्त्रिदण्डं मोक्षयेत् ।
 ततः शिरां दहेद्वापि मतिमान् कीर्तितं यथा ॥ ३८० ॥
 दृष्टेरतः प्रसादार्थं मंजनं नृणाम् श्रेष्ठम् ।
 मेघमृङ्गस्य पुष्पाणि शिरोपधवयोरपि ।
 मालत्याद्यैव तुल्यानि सुक्ता वैदूर्यमेव च ॥ ३८१ ॥
 अजाक्षीरेण संपिथ्य ताम्बू सप्ताहमावपेत् ।
 प्रणिधाय च तद्वर्त्तिं योजयेदंजने भिषक् ॥ ३८२ ॥
 स्त्रीतोत्रं विद्रुमं फेनं सागरस्य मनःशिला ।
 मरिचानि च तावन्ति कारयेद्वापि पूर्ववत् ॥ ३८३ ॥
 मासेकेन समालिष्य पटलं गृध्रद्वष्टकृत् ।
 शम्बूकमांसमंजातो रसः पीतोऽनुवाप्तनम् ॥ ३८४ ॥
 आदकोमूलमरिचं हरितालरसांजनैः ।
 बिद्धेऽस्त्रिंशद्गुडावर्त्तिं र्योज्यादिव्यांशुपेयिता ॥ ३८५ ॥
 त्रिफलाव्योषसिन्धूयैर्हृतं सिद्धं पिवेन्नरः ।
 चक्षुर्थं भेदनं द्रव्यं दीपनं कफनाशनम् ॥ ३८६ ॥
 इति त्रिफलाद्यं हृतम् ।
 फलत्रिकाभीरुकषायमिदं दुग्धेन यष्टीमधुकल्कयुक्तम् ।

सर्पिः समं चौद्रचतुर्थभागं हन्यात्तिदोषं तिमिरं सदाक्षणम् ॥ ३८६ ॥

इति फलत्रिकाद्यं घृतम् ।

त्रिफलाद्रूपणं द्राक्षा मधुक कटुरोहिणी ।

प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैला विडङ्गं नागकेसरम् ॥ ३८८ ॥

नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् ।

कार्पिकैः पयसातुल्यैः त्रिगुणं त्रिफलारसम् ॥ ३८९ ॥

घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेचरुजापहम् ।

तिमिरं दोषमास्त्राहं कामलां काचमर्बुदम् ॥ ३९० ॥

विसर्पं पटलं कण्डूं तोदनं श्वयथुं तथा ।

खालित्यं पलितश्चैव केशानां पतनं तथा ॥ ३९१ ॥

अन्ये च वहवो रोगा नैवजायन्तं जाय ये ।

तान्सर्वान्नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ३९२ ॥

न चैवाऽस्मात्परं किञ्चिद्वेपजं काशग्रपादिभिः ।

दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात्त्रिफलाघृतम् ॥ ३९३ ॥

मध्यमत्रिफलाद्यं घृतम् ।

त्रिफलायारसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च ।

हयस्य च रसप्रस्थं शतावर्याय तप्तमम् ॥ ३९४ ॥

अनाधीरं गुडूथाय क्षामल्यारसं तथा ।

प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् ॥ ३९५ ॥

कस्कैः कणासिताद्राक्षा त्रिफलानीलमुत्पलम् ।

मधुकं घोरकाकोली मधुपर्णी निदग्धिका ३९६ ॥

तप्ताधुमिहं विज्ञाय शुभे भाष्टे निधापयेत् ।

ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्ये पानस्य शक्यते ॥ ३९७ ॥

•यावन्तो नैवरोगान्स्तान् पानादेवापि कर्षयेत् ।

सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिमृतेऽपि च ॥ ३८८ ॥

नक्तांधे तिमिरे काचे नीलिका पटलार्बुदे ।

अभियन्देऽधिमन्ये च पक्ष्मकोपे सुदारुणे ॥ ३८९ ॥

नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च ।

अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातग्रदूषिताम् ॥ ४०० ॥

स्त्रक्तो वातपित्ताभ्यां सकण्डासन्नदूर कृत् ।

शृङ्गदृष्टिकरं सद्यो धूलवर्णाग्निवर्द्धनम् ॥

सर्वनेत्रामयं हन्या त्रिफलाद्यं महादृतम् ॥ ४०१ ॥

इति महात्रिफलाद्यं दृतम् ।

शतमेकं हरितक्या त्रिगुणञ्च विभीतकम् ।

धातृफलानां चत्वारि वृषमार्कवयोः समम् ॥ ४०२ ॥

चतुर्गुणोदकं दत्त्वा शनैर्मृदग्निना पचेत् ।

चतुर्भागुस्थितं ज्ञात्वा तदेवमवतारयेत् ॥ ४०३ ॥

शर्करामधुकं द्राक्षा मधुयष्टीनिदग्धिकां ।

काकोलीक्षीरकाकोली त्रिफलानागकेसरम् ॥ ४०४ ॥

पिप्पलीचन्दनं सुस्तं त्रायमाणा तथोत्पलम् ।

दृतप्रस्थं समं क्षीरं कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ॥ ४०५ ॥

हन्यात्स्त्रिमिरं काचं नक्ताभ्यं शुक्रमेव च ।

तथा स्त्रावञ्च कण्डूञ्च श्लयथुञ्च कषायताम् ॥ ४०६ ॥

कलुपत्वञ्च नेत्रस्थ विन्दुर्मपटलापहम् ।

बहुनात्र किमुक्तेन सर्वात्रेचामयान् हरेत् ॥ ४०७ ॥

यस्य चोपहता दृष्टिः सूर्याग्निभ्यां प्रशस्यते ।

तस्मै तद्भेषजं प्रोक्तं भूर्ध्वजद्वगदापहम् ॥ ४०८ ॥

यथादर्शो मले नीते निर्मलत्वं नियच्छति ।

तद्वदेतेन भीतेन दृष्टिर्निर्मलतां व्रजेत् ॥ ४०९ ॥

वारिद्रोणद्वयश्चैव वृषभृङ्गकयोस्तुले ॥ ४१० ॥

इति द्वितीयं महात्रिफलाद्यं दृतम् ।

कृष्णा सशर्करा द्राक्षा चतुर्मधुकयष्टिका ।

एकद्वित्रिचतुर्थ्यांश भागाः सर्वेषु कल्पिताः ॥ ४११ ॥

मृद्वग्निना पचेद्दीमान् बहुदर्थ्या विघट्टयन् ।

भास्कराख्यमिदं सर्पिं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ ४१२ ॥

तिमिरं शुक्तिकं हन्ति पिक्वं वाऽध्युपितानि च ।

अदृष्टिं मन्ददृष्टिश्च दिवा नक्तान्यमेव च ॥ ४१३ ॥

अस्योपयोगादत्यन्तं संहारादतिवर्त्तयेत् ।

वयस्तन्मनमायुष्यं बलीपलितनाशनम् ॥

प्रदरश्च चयं श्वासं शुक्रमूचमक्षार्तिनुत् ॥ ४१४ ॥

इति भास्कराद्यं दृतम् ।

पटोलं कटुकं दार्वीं निम्बवासाफलविकम् ।

दुरालभापर्पटकं त्रायस्तीघनचन्दनम् ॥ ४१५ ॥

किराततिक्तयष्ट्याश्च पिप्पलीकौटजं फलम् ।

लामञ्जकं मृणालञ्च तत्फलं च समं भवेत् ॥ ४१६ ॥

एतैस्तु कापिकैः कल्कैर्विपचेत्सर्पिरुक्तमम् ।

ग्रामलक्षारसं देयं शतावर्थाः समन्वितम् ॥ ४१७ ॥

सुरदारुकपायश्च शृङ्गराजरसं तथा ।

प्रस्यं प्रस्यञ्च मृद्वीया द्विप्रस्यं सर्पिषः पचेत् ॥ ४१८ ॥

पाने च भोजने दद्यात् सर्वभूषांमयापहम् ।

विशेषादचिरोगघ्नं तिमिरं च त्रिदोषजम् ॥ ४१९ ॥

पटलं रक्तराजिञ्च वणशुक्रहरं तथा ।

काचान्मं नातधमान्यश्च कण्डूपित्तामयान्दरेत् ॥ ४२० ॥

वर्त्म गोथहरं चैव दृष्टिरोगकुलापहम् ।

आसन्नतिमिराणाञ्च यच्च दूरान्न पश्यति ॥

अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च सर्वनेत्रामयापहम् ॥ ४२१ ॥

बलवर्णकरं धन्यं दृष्टिर्षुष्टिविवर्द्धनम् ।

महापटोलाद्यभिदं ख्यातं वैदेहनिर्मितम् ॥ ४२२ ॥

इति महापटोलाद्यं घृतम् ।

रास्त्राफलत्रयकाये दशमूले च तत्कृते ।

कल्के च जीवनीयानां घृतं तिमिरनाशनम् ॥ ४२३ ॥

इति रास्त्राद्यं घृतम् ।

विभीतकशिवाधात्री पटोस्त्रारिष्टवासकैः ।

आढ़कीरससंसिद्धं तैलं तिमिरनुत्परम् ॥ ४२४ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम् ।

संपिथ्य त्रिफलालोभ सुशीराणि प्रियंगुकम् ।

तैलमेतैर्विपक्वा स्याच्छुष्के नस्यमुत्तमम् ॥ ४२५ ॥

इति त्रिफलाद्यं तैलम् ।

गवां शकत् क्वाथविपक्व मुत्तमं हितञ्च तैलं तिमिरे च नश्यतः ।

घृतं हितं केवलमेव पैत्तिके तथाऽणुतैलं घवनासृगुत्थयोः ॥ ४२६ ॥

इति गोमयतैलम् ।

भृङ्गराजरसप्रस्थे यष्टीमधुपलेन च ।

तैलस्य कुडवं पक्वं सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ॥

नस्याहलीपलितघ्नं भासेनैतच्च संशयः ॥ ४२७ ॥

इति भृङ्गराजतैलम् ।

भृङ्गप्रस्थ तैलात् कुडवं तथा पलञ्च मधुकस्यापि ।

चीरप्रस्थविपक्वं गतमपि चक्षुर्विनिवर्त्तयेत् ॥ ४२८ ॥

इति द्वितीयभृङ्गराजतैलम् ।

तैलस्य पचेत् कुडवं मधुकस्य पलेन कल्कपिष्टेन ।

शामलकरसप्रस्थं चौरप्रस्थेन संयुतं कृत्वा ॥ ४२८ ॥

अजितं नाम्ना तैलं तिमिरं हन्यान्निमिप्रोक्तम् ।

विमलां कुरुते दृष्टिं नष्टामप्यानयेन्नयने ॥ ४३० ॥

इत्यजितं तैलम् ।

नीलोत्पलं मधुकनागरपुण्डरीक

द्राक्षासुयष्टीमधुकांशुमतोकषाय ।

कण्टारिकामलकशावर चोषगन्धाः

कासोसशर्करबलोद्वपभाय रास्त्रा ॥ ४३१ ॥

मस्त्रिष्टया सह समैरपि सूक्ष्मपिष्टै-

स्त्रैस्तं पचेत्तु पयसा च चतुर्गुणेन ।

नस्यं नृणां तिमिरकाचनिशान्मथ्युक्तान्

पाकात्पयान् सपटलार्जुननोलिकांश्च ॥ ४३२ ॥

पित्तार्बुदार्मरुधिरसुतिवर्त्मकडून्

स्मन्दं जयेद्द्विहितभोजनभङ्गराणाम् ।

बाधिर्यमर्दितहनुग्रहदन्तचालं

नासास्यपूयगलगण्डकृकाटिकार्त्तान् ॥ ४३३ ॥

कर्णाक्षिशूलदशनामयशोर्धरोगां

जिह्वामयान् जयति कण्ठगतांश्च सर्वांश्च ।

अभ्यङ्गनेन नियतं शिरसि प्रयत्नात्

उपरीषिद्दन्ति यदनाचिशिरोविकारान् ॥ ४३४ ॥

इति नीलोत्पलनायं तैलम् ।

क्षीयकर्मभकी मेदा द्राक्षांशुमतो निदग्धिकाहृष्टो ।

मधुकं यनाविड्ढं मस्त्रिष्टया शर्करारास्त्रा ॥ ४३५ ॥

नीलोत्पलं श्वदंष्ट्रा प्रपौष्करीकं पुनर्नवालवणम् ।
 पिप्पल्यः सर्वेषां भागैरक्षांशिकैः पिष्टैः ॥ ४३६ ॥
 तैलं वा यदि सर्पिर्दत्त्वा क्षीरं चतुर्गुणं पक्वम् ।
 चात्रैव निर्मितमिदं तैलं नृपवल्लभं नाम्ना ॥ ४३७ ॥
 तिमिरं पटलं काचं नक्ताभ्यमर्बुदं तथान्यथ ।
 श्वेतञ्च लिङ्गनाशं नाशयति नीलकाय्यञ्चम् ॥ ४३८ ॥
 मुखनासादौर्गन्ध्यं पलितञ्च कालजं हनुस्तम्भम् ।
 श्वासं कासञ्च हिक्कां शोषं स्तम्भं तथान्यांश्च ॥ ४३९ ॥
 मुखजाभ्यमर्बुभेदं रोगं बाहुग्रहं शिरः स्तम्भम् ।
 रोगानथोर्ध्वजत्रोः सर्वानचिरेण नाशयति ॥ ४४० ॥
 इति नृपवल्लभं तैलम् ।

पिप्पलीमधुकं द्राक्षा शुभ्राजीवककर्पमौ ।
 सोत्पलं पुण्डरीकञ्च मधुपर्णीफलत्रयम् ॥ ४४१ ॥
 धावनीक्षीरकाकोली मञ्जिष्ठाहहतीबला ।
 पुनर्नवाशताह्वा च विडङ्गं गोक्षुरस्थिरा ॥ ४४२ ॥
 एतान्यर्बुपलानोह शूलपिष्टानि पाचयेत् ।
 त्रिफलाभङ्गवासानां प्रपीड्यप्रस्थसम्मितान् ॥ ४४३ ॥
 बीजसारोवरस्तस्य प्रस्थमेकं तु दापयेत् ।
 गृष्टीक्षीरस्य प्रस्थौ च द्वौ द्वौ तस्य प्रदापयेत् ॥ ४४४ ॥
 रुद्धग्निना पचेत्पात्रे शनैः सम्यक् प्रचेद्भिषक् ।
 त्रिफलाद्येन पयसा सम्यग् दृष्टन्तु मानवम् ॥ ४४५ ॥
 मोदकेनाभयाद्येन कृत्वा संशोधनं ततः ।
 यथोक्तेन विधानेन भिषग्वक्ष्यं प्रदापयेत् ॥ ४४६ ॥
 तिमिरे च रानक्ताभ्ये शुक्रे काचे चतुर्विधे ।
 आसन्नं यो न पश्येत्तदयं दूरात् पश्यति ॥ ४४७ ॥

प्रकाशमायतं वा यो नष्टदृष्टिश्च मानवः ।

मन्ददृष्टिः स्तब्धदृष्टि रधोदृष्टिश्च योजयेत् ॥ ४४८ ॥

अतिरिक्ते प्रदिष्टे च रक्ते वाताश्रिते तथा ।

वातपित्तप्रदुष्टे क्षिण पित्तश्लेष्मप्रदूषिते ॥ ४४९ ॥

कडूयते च स्त्रवति पित्तेनात्याकुलाक्षता ॥ ४५० ॥

विद्युत् खद्योतवत्प्रश्येत् सूर्यचन्द्रसमप्रभाम् ।

सर्वदा चक्रता दृष्टिः सर्वनेत्रविकारनुत् ॥ ४५१ ॥

इति महापिप्पल्याद्य तैलम् । इति तिमिरोपक्रमः ।

—०—

अथ कृष्णो काचचिकित्सामाह ।

काचे रक्तं जलौकाभिः हृत्वा पूर्वोक्तमाचरेत् ॥ ४५२ ॥

शाणार्धं मरिच द्वौ च पिप्पल्यार्णवफेनयोः ।

शाणार्धं सैन्धवाच्छाणं नवसीवीरकाञ्चनात् ॥ ४५३ ॥

पिष्टं सूक्ष्मं शिलायाश्च चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

कण्डूकाचकफार्त्तानां मलानाश्च विशोधनम् ॥ ४५४ ॥

इति मरिचादिचूर्णाञ्जनम् ।

समेपशृङ्गाञ्जनभागसंमिश्रितः शङ्खाञ्जनः काचमलं व्यपोहति ॥ ४५५ ॥

इति मेपशृङ्गाद्यञ्जनम् ।

शिलासैन्धवकासीम शस्त्रव्योपरसांजनैः ।

संचौद्रे. काचशुक्रार्म तिमिरघ्नोरमक्रिया ॥ ४५६ ॥

दोषाधिंतिमिराभ्ये च तिमिरोक्तं क्रम हितम् ॥ ४५७ ॥

वचाक्षिहृच्चन्दनकुण्डली च भूनिम्बनिम्बे रजनो सवामा ।

मस्य जलस्य क्षयिताष्टभागं पिवेत्सुजीर्णं नकुलान्व्यरोगे ॥ ४५८ ॥

काचं निशाम्ब्यं तिमिरं तथाऽन्यान् चामयांस्तस्य च वर्त्मसंधौ ।
चिरप्रवृत्तानचिरेण हन्ति वक्षो यथाद्रोन् सुराजमुक्तः ॥ ४५८ ॥

—०—

अथ नक्ताम्बचिकित्सामाह ।

करञ्जपद्मकिञ्चल्कं चन्दनोत्पलगैरिकैः ।

गोशक्लद्रससंपिष्टैः नक्ताम्ब्येऽञ्जनमिष्यते ॥ ४६० ॥

रसाञ्जनं निशादाह जातिपत्ररसो मधु ।

नक्ताम्ब्यतांजयेदेत दञ्जनं साधुयोजितम् ॥ ४६१ ॥

रसांजनं हरिद्रे द्वे मालतीमधुपल्लवाः ।

गोशक्लद्रससंयुक्ता वर्त्तीरात्रान्धनाशिनी ॥ ४६२ ॥

जातीपत्ररसचौद्र निशाह्वयरसांजनैः ।

नक्ताम्ब्यमञ्जनं हन्यात् कृष्णायागोमयान्वितम् ॥ ४६३ ॥

दध्नाविष्टं भरिचं रात्रान्ध्याञ्जनमिष्यते ।

पिप्पल्योऽपि हितास्तद्व गोशक्लद्रसभाविताः ॥ ४६४ ॥

कणाक्षागयकृन्मध्ये पक्ता तत्राणुपेषिता ।

अचिराक्षन्ति नक्ताम्ब्यं तद्वत्सचौद्रमूपणम् ॥ ४६५ ॥

पचेष गोधायकदर्दपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिकाभिरग्निना ।

निपेवितं तद्यक्लदजनेन निहन्ति नक्ताम्ब्यमसंशये खलु ॥ ४६६ ॥

इति रात्रान्धोपक्रमः ।

—०—

अथ दृष्टिरोगचिकित्सामाह ।

मोलोत्पन्नस्य किञ्चल्कं गैरिकञ्च शक्लद्रसम् ।

गुटिकाञ्जनमेतस्या दिनरात्रान्धयोर्हितम् ॥ ४६७ ॥

नदीजशंखत्रिकटून्यऽथाञ्जनं

मनःशिलाह्वं च निशे गवां शक्यत् ।

सचन्दनेयं गुटिकाय चाञ्जने

प्रशस्यते रात्रिदिनेष्वपश्यताम् ॥ ४६८ ॥

सूर्यदर्शनदग्धायां क्रियां शीतां प्रयोजयेत् ।

हिमं घृष्टं घृतोपेत मञ्जनञ्चोपशस्यते ॥ ४६९ ॥

रसांजनं घृतं क्षौद्रं तालोसं स्वर्णगैरिकम् ।

गोशकट्टससयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ॥ ४७० ॥

काश्मरीपुष्पमधुक दावीलोध्ररसांजनैः ।

सक्षौद्रमञ्जनं कुर्यात् पित्तव्याधिप्रशान्तये ॥ ४७१ ॥

इति दृष्टिगतरीगोपक्रमः ।

—०—

अथ शुक्लगतरीगनिदानमाह ।

प्रस्तार्यन्मृतनुस्तीर्णं श्यावं रक्तं निमं सिते ।

सखेत नृदुशुक्लार्न्मं शुक्ले तद्वर्जते चिरात् ॥ ४७२ ॥

पद्माभ नृदुरक्तार्न्मं यस्मांसञ्चोयते सिते ।

पृथुनृद्वऽधिमांसार्न्मं बहुलञ्च यत्तन्निभम् ॥ ४७३ ॥

स्थिरं प्रस्तारिमांसान्मं शुष्कं स्नायूर्मपञ्चमम् ॥ ४७४ ॥

श्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु बिन्दवो ये ।

शुक्लाभाः सितनियताः सशक्तिसन्नाः ।

एकरोयः शशरुधिरोपमथ बिन्दुः

शुक्लस्यो भवति तदर्जुनं वदन्ति ॥ ४७५ ॥

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले मांसं समुन्नतम् ।

पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसत्विभम् ॥ ४७६ ॥

जालाभः कठिनशिरो मृद्धान् सरक्तः
 सन्तानः स्मृत इह जालसञ्चितम् ।
 शुक्लस्याः सितपिङ्गिकाः शिराहताया
 स्ताम्रयादसितसमीपजाः शिराजाः ॥ ४७७ ॥
 कांस्याभोऽमृदुरथ वारिविन्दुकल्पो
 विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ॥ ४७८ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

प्रस्तार्थर्मं च स्नायुर्म तथैवार्माधिसंज्ञकम् ।
 लोहितार्मं च शुक्लार्मं कृष्णं प्राप्तानि हृदयेत् ॥ ४७९ ॥
 अर्मवाल्पं दधिनिभं नीलं रक्तमथापि वा ।
 धूसरं तनुयच्चापि शुक्लवत्समुपाचरेत् ॥ ४८० ॥
 कृष्णलोहरजस्ताम्बु शंखविद्रुमसिन्धुजैः ।
 ममुद्रफेनकाशीश स्त्रीतोऽञ्जनसुमस्तुभिः ।
 लेपनं वा कृतं नम्यं परमुत्तममर्माणि ॥ ४८१ ॥
 पिप्पलीत्रिफलालाक्षा लोहचूर्णे ससैन्धवम् ।
 भृङ्गराजरसे पिष्टं गुटिकाञ्जनमिष्यते ॥ ४८२ ॥
 अर्मं सतिमिरं काचं कंडूं शुक्रं तथार्जुनम् ।
 अजकां नेत्ररोगांश्च हन्त्याबिरवशेषतः ॥ ४८३ ॥
 मंचूर्णमरिचाऽक्षे च रजन्यारसमर्दिते ।
 लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥ ४८४ ॥
 पुथाक्षतार्च्यं जसितोदधिफेनशङ्ख
 सिन्धूत्यगैरिकशिलाभरिचैः समांशैः ।

पिष्टैस्तु माचिकरसेन रसक्रियेयं

हन्यर्मकाचतिमिरार्जुनवर्त्म रोगान् ॥ ४८५ ॥

क्रियां शुक्त्यामये कुर्यात्पित्ताभिष्यन्दजिच्छुभाम् ॥ ४८६ ॥

बलासाङ्गयपिष्टे तु कार्थ्यं शोणितमोक्षणम् ।

कफाभिष्यन्दवत्सर्वं क्रम कुर्याद्विचक्षणः ॥

अञ्जनं कट्फलं व्योषं बीजपूररसाञ्जनैः ॥ ४८७ ॥

अर्जुने शर्करा मस्तु चोद्रे रायप्रोतनं हितम् ।

शङ्खं चौद्रेण सयुक्तः कतकः सैन्धवेन वा ॥

सितयाऽर्णवफेनो वा मृद्यमंजनमर्जुने ॥ ४८८ ॥

इति शुक्ताजाः ।

—०—

अथ सन्धिजानां निदानमाह ।

पक्वं शीथं सन्धिजी य सतोदः पूयस्त्रावी सोऽत्र पूयालसाख्य ।

ग्रन्थिर्नाल्पी दृष्टि सन्ध्यावपाकी कङ्कूमायो नोरुजस्तूपनाह ॥ ४८९ ॥

गत्वा सन्धीनशुभार्गेण दोषाः कुर्युस्त्रावांस्तद्वर्णैः सैत्तपेतान् ।

त द्वि स्त्रावनेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा ॥ ४९० ॥

पाकात्सन्धौ सस्रवेद्यस्तु पूयं पूयस्त्रावोऽसौ गदः सर्वजस्तु ।

श्वेत सार्द्रं पिच्छलं य स्रवेत्तु श्लेष्मास्त्रावः स्रविकारो मतस्तु ॥ ४९१ ॥

रक्तास्त्रावः शोणितोत्थो विकारः रक्त चोष्णं सस्रवेत्तुभ्रूतम् ।

हारिद्राभ पीतमुष्णं जलाभ पित्तात् स्त्रावः सस्रवेत्सन्धिमध्यात् ॥ ४९२ ॥

ताम्रा तन्वीदाहशूलोपपन्ना रक्तात् ज्ञेया पर्वणीवृतशोथा ।

जाता सन्धौ क्षणशक्तेऽलजी स्यात्तस्मिन्नेवक्ष्यापिता पूर्वलिङ्गैः ॥ ४९३ ॥

क्षमिग्रन्थिर्वत्सनः पक्ष्मण्य कङ्कू कुर्युः क्षमयः संधिजाताः ।

नानारूपावर्त्म शुक्लान्तसन्धौ चरत्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः ॥ ४९४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पूयालसे शिरां भित्वा ततस्तमुपनाहवा ।

नेत्रपाकविधिं कुर्यात् परं सुक्ताजनं हितम् ॥ ४८५ ॥

भित्त्वोपनाहं कफज पिप्पलीमधुसैन्धवैः ।

विलिखेन्मण्डलाग्रेण प्रच्छेदेद्वा समन्ततः ॥ ४८६ ॥

त्रिफलासूतकासीस सैन्धवैः सरसांजनैः ।

रसक्रिया कृमिघ्नयो भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥ ४८७ ॥

पर्वणी पिटिकां सन्धिभागे छिन्द्यादसंशयम् ।

हितं चाभ्यधिकं छिन्ने च्योतनं मधुसैन्धवैः ॥ ४८८ ॥

स्त्रावेपु त्रिफलाकार्यं यथा दोष प्रयोजयेत् ।

चौद्रेणान्येन पिप्पल्या मियं विष्येच्छिरां तथा ॥ ४८९ ॥

पप्याक्षधात्रीफलमध्यबीजं स्निग्धं कभागैर्विदधीतवर्तिम् ।

तयाऽजघेदशुमतिप्रवृद्ध मक्षोर्ध्वरेत्कष्टमपि प्रकोपम् ॥ ५०० ॥

सप्ताङ्गाशारिवानन्ता कालीयागरुचन्दनैः ।

यतपुप्याखगन्धानां चूर्णैस्तैल विपाचयेत् ॥ ५०१ ॥

पयस्यष्टगुणे नस्य मेतदशुहरं पञ्चम् ॥ ५०२ ॥

चक्षुः स्नायप्रशान्त्यर्थं कार्यमेतन्महीषधम् ।

द्विज्जलस्य फलं घृष्ट्वा पानीये नित्यमंजनम् ॥ ५०३ ॥

कर्पासीफलजंज्वाम् जलैर्घृष्टं रसांजनम् ।

मधुयुतं चिरोत्पद्य चक्षुः स्त्रावमपोहति ॥ ५०४ ॥

इति संधिगतरोगोपक्रमः ।

—०—

अथ वर्त्मजानां निदानमाह ।

अभ्यन्तरमुखीताम्रा वाह्यतो वर्त्मनय या ।

सोत्सङ्गोत्सङ्गपिटिका रक्तजा स्थूलकंडूरा ॥ ५०५ ॥

वर्त्मन्ते पिटिकाधाता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।

भिषग्भिराद्यैस्ताः प्रोक्ताः कुम्भिकाः सन्निपातजाः ॥ ५०६ ॥

स्त्राविण्यः कण्डूरा गुर्व्यो रक्तसर्पपसन्निभाः ।

रुजावस्यद्य पिटिकाः पोथक्य इति कीर्त्तिताः ॥ ५०७ ॥

पिटिका या स्थिरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंहता ।

वर्त्मस्या शर्करा नाम सरोगो वर्त्मद्रूपकः ॥ ५०८ ॥

एवार्बुबीजप्रतिमाः पिटिका मन्दवेदनाः ।

श्लक्ष्णाः खराद्य वर्त्मस्यास्तदर्शिवर्त्मकोत्थ्यते ॥ ५०९ ॥

दीर्घांकुरः खरस्पर्शो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः ।

व्याधिरेपोऽतिविख्यातः शुष्कार्श इति कीर्त्त्यते ॥ ५१० ॥

दाहतोदवतीताम्ना पिटिकावर्त्मसम्भवा ।

मृद्दीमन्दरुजासूक्ष्मा ज्ञेया साञ्जननामिका ॥ ५११ ॥

वर्त्मोपचीयते यस्य पिटिकाभिः समन्ततः ।

सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहुलवर्त्मतत् ॥ ५१२ ॥

कंडूमताल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ।

न सम द्वादयेदक्षि सभवेद्वर्त्मवन्धकः ॥ ५१३ ॥

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मसम एव च ।

द्यकस्माच्च भवेद्रक्तं क्षणवर्त्मंति तद्विदुः ॥ ५१४ ॥

क्षिष्ट पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा ।

ततः क्षिन्नत्वमापन्नं मुच्यते वर्त्मकर्ममम् ॥ ५१५ ॥

वर्त्मं यदाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूनं सवेदनम् ।

तदाह्य श्याववर्त्मंति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ५१६ ॥

अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्मयस्य नरस्य हि ।

प्रक्षिन्नवर्त्मं तद्विद्यात् क्षिन्नमल्पधमन्ततः ॥ ५१७ ॥

यस्य धीतान्यधीतानि सन्नद्यन्ते पुनः पुनः ।
 वर्त्मान्युपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्न वर्त्मतत् ॥ ५२८ ॥
 विमुक्तसन्धिनियेष्टं वर्त्मयस्य न मील्यते ।
 एतद्वातहर्षं वर्त्मं सरुजं यदि वा रुजम् ॥ ५२९ ॥
 वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।
 विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमविलम्बितम् ॥ ५३० ॥
 विमेषिणीः शिरावायुः प्रविष्टो वर्त्मसंग्रहः ।
 चालयत्यथ वर्त्मानि निमेष इति तद्दिदुः ॥ ५३१ ॥
 वर्त्मस्यो यो विवर्धेत लोहितो मृदुरङ्कुरः ।
 तद्रक्तजं शोणितार्शः छिन्नं छिन्नं विवर्धते ॥ ५३२ ॥
 आपाकिकठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवो रुजः ।
 सकण्डूः पिच्छलः कोल संस्थानोलगणस्तु सः ॥ ५३३ ॥
 जयो दोषा बहिः शोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः ।
 प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं विसवद्विसवर्त्मतत् ॥ ५३४ ॥
 वाताद्या वर्त्मसंकीर्णं जनयन्ति यदा मलाः ।
 तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्दिदुः ॥ ५३५ ॥
 प्रचालितानि बातेन पद्माष्पक्षिविशन्ति हि ।
 घृथन्त्यक्षिमुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ ५३६ ॥
 असिते च मिते भागे मूलकोशात्पतन्त्यपि ।
 पद्मकोपः सविज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ५३७ ॥
 वर्त्मपद्माशयगतं पित्तं रोमाणि शान्तयेत् ।
 कण्डूदाहञ्च कुरुते पद्मशान्तं तमादिशेत् ॥ ५३८ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

उल्लङ्घिनीबहलकर्दमवर्त्मनो च श्यावञ्च यद्यपठितं ब्रिहदन्धवर्त्म ।

क्लिष्टञ्च पोथकियुतं खलु वर्त्मयञ्च

कुम्भोकिनी च सह शर्करया च लेख्याः ॥ ५२८ ॥

श्लेष्मोपनाहलग्णौ च विसं च भेद्याः

ग्रन्थिश्च यः क्षमिकृतोऽञ्जननामिका च ॥ ५२९ ॥

स्त्रिदां भित्वा विनिष्पौष्टा भिन्नामञ्जननामिकाम् ।

शिथिलानससिन्धूतैः सद्योद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ५३० ॥

रसाञ्जनमधुभ्यां वा भित्वा शस्त्रेण कर्मवित् ।

प्रतिसार्यांजनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दोषशिखोद्भवैः ॥ ५३१ ॥

स्वेदयेद् दृष्ट्यांगुल्या हरेद्रक्तं जलौकसा ।

करे संघृष्य दुर्वर्णं मञ्जयेत्सोचनं मुहुः ॥

द्वित्रिवारं शमयति कण्डूं दीपान्विताञ्जनम् ॥ ५३२ ॥

रसाञ्जनं व्योपयुतं संपेष्य वटकीकृतम् ।

कण्डूपाकान्वितां हन्ति नूनमञ्जननामिकाम् ॥ ५३३ ॥

रोचनाचारतुल्यानि पिप्पल्याः क्षौद्रमेव च ।

प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लग्ण इष्यते ॥ ५३४ ॥

निमेषं नाशमायाति सर्पिस्तेन च पूरणम् ॥ ५३५ ॥

स्वेदयित्वा विसर्गन्धिं क्षिद्राण्यस्य निराश्रयः ।

पक्वं भित्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेन च पूरयेत् ॥ ५३६ ॥

आलदारुवचापिष्टा सुरसापत्रवारिणा ।

छायाशुष्ककृतावर्तिं क्लिन्नवर्त्मनिवारिणी ॥ ५३७ ॥

रसाञ्जनं सर्वरसो जातीपुष्पं मनःशिला ।

समुद्रफेनो लवणं गैरिकं मरिचानि च ॥ ५३८ ॥

एतत्समांशं मधुना पिष्ट्वा प्रक्लिन्नवर्त्मनि ।

अञ्जनं क्लेदकण्डूघ्नं पद्मणाक्षप्ररोहणम् ॥ ५३९ ॥

अथ पित्तलक्षणमाह ।

पित्तश्लेष्मप्रकोपेन वर्मान्तः संप्रकुप्यति ।

नाम्नाऽतिलोमशं वापि विस्लिष्टं पित्तमेव च ॥ ५४१ ॥

—०—

तस्य चिकित्सामाह ।

वर्माऽवलेखं बहुशस्तथा शोणितमोक्षणम् ।

पुनः पुनर्विरिक्ञ्च पित्तरोगातुरो भजेत् ॥ ५४२ ॥

पित्तीक्ष्णधो वमेत्पूर्वं शिरसा च सुतेऽसृज्जि ।

शिलारसाञ्जनव्योष गोपितैर्वर्त्तिरञ्जनम् ॥ ५४३ ॥

पित्तघ्नं छागमूत्रेण भावितं देवदारु च ॥ ५४४ ॥

हरितालवचादारु सुरसारसपिष्टितम् ।

अभयारससपिष्टं तगरं पित्तनाशनम् ॥ ५४५ ॥

काकमाचीफलैकेन घृतयुक्तेन बुद्धिमान् ।

धूपयेत्पित्तरोगार्त्तं पतन्ति क्लमयोऽचिरात् ॥ ५४६ ॥

तुल्यकस्य पलं श्वेतमरीचानि च विंशतिः ।

त्रिंशताकाञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्ने निधापयेत् ॥ ५४७ ॥

पित्तानपित्तान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

उत्सेकेनोपदेहान्शु कंक्षुशोयांश्च नाशयेत् ॥ ५४८ ॥

सैन्धवं गुह्यांशुयुक्तं मषामार्गजटया ताम्ने, घृष्ट्वा ।

वर्त्सबिलेखनं विधित्वा मषाहृदिपिष्टपित्तहरम् ॥ ५४९ ॥

काशीशजातिकलिका रसाञ्जनक्षौद्रमरिचसुत्यांशैः ।

अपनयति पित्तकलं पिष्टैः पयसाञ्जनं सद्यः ॥ ५५० ॥

ताम्रपात्रे गुह्यामूलं सिन्धूलं मरिचान्वितम् ।

भारनालेन संघृष्टं मञ्जनं पित्तनाशनम् ॥ ५५१ ॥

पुष्पकाशीशचूर्णं वा सुरसारसभावितम् ।
 ताम्रे दशाहं तत्पिब पक्ष्मशातनमञ्जनम् ॥ ५५२ ॥
 प्रलेपाच्छमयेद्भूतं चिपिटार्थं गदं नृणाम् ।
 शठीपत्रकनिर्व्यासं रसघृष्टं हरोतकी ॥ ५५३ ॥
 साक्षानिर्गुण्डीमृद्गदावीरसेन
 श्रेष्ठं कर्पासं भावितं सप्त कृत्वः ।
 दीपाः प्रज्वाल्याः सर्पिषां तप्तमुत्था
 श्रेष्ठा पिप्पलाणां रोपणार्थं मपीसा ॥ ५५४ ॥
 याप्यः पक्ष्मोपरोधस्तु रोमोद्धरणलेखनैः ।
 वर्त्मन्युपचितं लेख्यं स्नाप्यमुक्लिष्टशोणितम् ॥ ५५५ ॥

—०—

अथोपपक्ष्मलक्षणमाह ।

अन्तर्मुखानि पक्ष्माणि जनयन्ति मलास्त्रयः ।
 बाधां कुर्वन्ति रोमाणि तमाङ्कुरपक्ष्मकम् ॥ ५५६ ॥

—०—

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

प्रहृष्टान्तर्मुखं रोमसङ्घिणीरुद्धरेच्छनैः ।
 सन्देशेनोद्धरेद् दृष्ट्या पक्ष्मरोमाणि बुद्धिमान् ॥ ५५७ ॥
 सर्पिषाशतधीतेन सेचयेद्द्वणरोपणैः ।
 यष्टीसिद्धं घृतं सेकात् सद्यो हरति वेदनाम् ॥ ५५८ ॥
 सेचनात् पाचितं छित्वा गैरिकेनावचूर्णयेत् ।
 रसाञ्जनाम्बुना सेकान् कुर्यात्साक्षारमेन तु ॥ ५५९ ॥
 हौ च भ्रुवोरधोभागौ पक्ष्मान्तादेकमेव च ।
 भागं त्यक्त्वा तु शस्त्रेण व्यध्नेत्तिर्य्यग्गदं स्थितम् ॥ ५६० ॥

रक्तं वस्त्रेण गृह्णीयात् स्थिते रक्ते च सेचयेत् ।

मुहमात्रान्तरैर्भागे र्वभ्यात्पट्टं ललाटतः ॥ ५६१ ॥

सूच्य्रेणाग्निवर्णेन रोमकूपाणि निर्दहेत् ।

प्रदेहाः शीतलाः कार्याः क्रिया पक्ष्मोपरोधनी ॥ ५६२ ॥

रक्षन्नचिदहेत्पक्ष्म तप्तलोहशलाकया ।

पक्ष्मकोपे पुनर्नैव कदाचिद्रोमसम्भवः ॥ ५६३ ॥

इति वर्त्मपक्ष्मरोगोपक्रमः ।

—०—

अथ सशैल्यनेत्रलक्षणमाह ।

स्रवत्यश्रुचयत्नेन वृत्तं लोहितराजिभिः ।

निमिषोन्मेषणाऽशक्तिं सशैल्यं तं विन्निर्दिशेत् ॥ ५६४ ॥

—०—

तस्य चिकित्समाह ।

नेत्रे त्वभिहितं कुर्याच्छीतमाच्योतनं हितम् ।

अन्तःस्त्रीस्तन्यसेकञ्च रक्तमोचञ्च शस्यते ॥ ५६५ ॥

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाश्रु कुर्यात् ।

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ॥

श्लेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातैः

अभ्याहतामपि तथैव भिषक् चिकित्सेत् ॥ ५६६ ॥

आगन्तुदोषं प्रसमोच्यकार्यं वक्तोषणा स्वेदनमादितस्तु ।

आच्योतनं स्लोपयसा तु सद्यो यच्चापि पित्तचतजापहं स्यात् ५६७

सूर्योपरागाश्वरविद्युदादि विलोदनेनोपहृतेक्षणस्थ ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादिनायं साय निषेध्या स्निग्धफलाप्रयोगाः ॥ ५६८ ॥

निशाब्दवफलादावीं सितामधुसमन्वितम् ।

अभिघाताक्षिशूलघ्नं नारीक्षीरेण पूरणम् ॥ ५६८ ॥

इत्काटाङ्कुरजस्तद्वत् स्वरसो नेत्रपूरणम् ॥ ५६९ ॥

वटपत्रपुटे क्षितं कलिङ्गं सघृतं पचेत् ।

तद्रसस्तर्पणे चाक्षो रवं स्युर्जाङ्गलारसाः ॥ ५७१ ॥

आजं घृतं क्षीरपानं मधुकं सोत्पलानि च ।

जीवकर्पभकौ मेदा पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ॥

सर्वनेत्राभिघातेषु सर्पिरित्यशस्यते ॥ ५७२ ॥

इत्याजं घृतम् । इति नयनाभिघातः ।

सितमरिचनागरकेशर नीलोत्पलकल्कवर्त्तितावर्त्तिः ।

शमयति सततं निद्रां सूर्यस्वप्नमध्मलेखिव ॥ ५७३ ॥

वृद्धतीफलसैन्धव यष्टीमधुकल्कोतकैर्नस्यम् ।

अतिविततामपि सततां निद्रामिव सततं हन्यात् ॥ ५७४ ॥

क्षौद्राश्वलालासंघट्टै र्मरिचैर्नैत्रमञ्चयेत् ।

अतिनिद्राशमयति तमः सूर्योदयादिव ॥ ५७५ ॥

इति वङ्गसेने नेत्ररोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६७ ॥

—०—

अथ शिरोरोगनिदानमाह ।

शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन चयेण किमिभिस्तथा ॥ १ ॥

सूर्यावर्त्तानन्तवात शंखकोर्ध्वावभेदकैः ।

एकादशविधस्याऽस्य लक्षणानि प्रचक्ष्यते ॥ २ ॥

यस्यऽनिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रानिश्चि चातिमात्रम् ।

बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः सममीरणेन ॥ ३ ॥
 यस्योष्णमङ्गारचितं तथैव धूप्येच्छिरो दहति चाचिनासा ।
 शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ ४ ॥
 शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरुप्रतिष्ठं मथो हिमञ्च ।
 शूनाक्षिकूटं वदनञ्च यस्य शिरोऽभितापः सकफः प्रकोपात् ॥ ५ ॥
 शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।
 रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ६ ॥
 असृग्वसा श्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह सचयेण ।
 क्षयः प्रवृत्तिः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेद्गुरुजोऽतिमात्रम् ॥ ७ ॥
 सखेदनच्छर्दनधूमनस्यै रसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ८ ॥
 निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।
 घ्राणाच्च गच्छेद्गुधिरं सपूयं शिरोऽभितापः क्लमिभिः सघोरः ॥ ९ ॥
 सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमच्च भ्रुवं रुक्मसुपैतिगाढम् ।
 विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापहृत्तौ विनिवर्त्तते च ॥ १० ॥
 शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाद्वा ।
 सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापहृत्तं तमुदाहरन्ति ॥ ११ ॥
 दोषाः प्रदुष्टास्तय एवमन्यां संपीड्यगाढं सरुजां सुतोव्राम् ।
 कुर्वन्ति चाक्षि भ्रुवि शंखदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ १२ ॥
 गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ।
 अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोऽयं शिरसो विकारम् ॥ १३ ॥
 रुक्षाशनाध्यशनप्राग् वातावश्लाय मैथुनेः ।
 वेगसन्धारणायास व्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ १४ ॥
 केवलः सकफो वार्षं गृह्णोत्वैव शिरसो बली ।
 मन्याभ्रूशंखकर्णाक्षि सलाटाद्वैऽतिवेदनाम् ॥ १५ ॥
 शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तोव्रां सोर्ध्वाविमोदकः ।

नयन वायवा थोत्र मतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १५ ॥
 रक्तपित्तानिलादुष्टा शश्वदेशे विमूर्च्छिता ।
 तोत्ररुग्दाहराग हि शोथ कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १६ ॥
 सशिरो विषवद्देगो निरुध्वाशु गल तथा ।
 त्रिरात्राज्जीवित इन्ति शश्वको नामत परम ।
 त्र्यहाज्जीवतिभैषज्य प्रत्याख्यायाऽस्य कारयेत् ॥ १७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वातिके शिरसोरोगे स्नेहस्वेदान् सनावनान् ।
 पानाहारोपनाहास्तु कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १८ ॥
 पिण्डोपनाहस्वेदय घन्वमासक्तो हित ।
 वातघ्नदशमूलादि सिद्धक्षीरण सेचनम् ॥ १९ ॥
 धूमं चास्य यथा कालं योजयेत् स्नेहिक भिषक् ॥ २० ॥
 पानाभ्यञ्जननस्येषु वस्तिकर्मणि सेचने ।
 विदध्याच्चैतत् तैलं बलातैलमथापि वा ॥ २१ ॥
 मुद्गान् माषान् कुलित्याद्य खादेच्च निश्चिकेबलान् ।
 कटुकोष्णान् सप्तर्षिष्कां नुष्णं वापि पिबेत्पय ॥ २२ ॥
 पिबेद्वा पयसा तैलं तत्कालं चाति मानव ।
 पञ्चमूलोत्थं चोरं नस्य दद्याच्छिरो गदे ॥ २३ ॥
 कुष्ठमैरुष्टमूलञ्च लेपात्काञ्चिकैरेपितम् ।
 शिरोऽर्त्तिं नाशयत्याशु पुण्यं वा सुचुकुन्दजम् ॥ २४ ॥
 देवदारुनत कुष्ठं नलदं विश्वभैषजम् ।
 'लेप' काञ्चिकसंपिष्टं स्त्रैलयुक्तं शिरोऽर्त्तिनुत् ॥ २५ ॥

वातकोपभयादत्र नोक्तं रक्तावसेचनम् ।

आशिरोव्यापनश्चर्म कृत्वाष्टांगुलमुच्छ्रितम् ।

तेनावेष्ट्यशिरोधस्ता आपकल्केन लेपयेत् ॥ २६ ॥

निखलस्योपविष्टस्य तैलै रूष्णैः प्रपूरयेत् ।

धारयेदारुजः शान्ते र्यामं यामार्द्धमेव वा ॥ २७ ॥

शिरोवस्तिजयत्येष शिरोरोगं मरुद्भवम् ।

हनुमन्याचिकर्णात्ति मर्दितं मूर्धकम्पनम् ॥ २८ ॥

तैलेनापूर्यमूर्धानं पञ्चमात्राशतानि च ।

तिष्ठेत् श्लेष्मणिपित्तेऽष्टौ दशघाते शिरोगते ॥ २९ ॥

एष एव विधिः कार्यः तथा कर्णाक्षिपूरणे ।

विनाभोजनमेवैष शिरोवस्तिः प्रयुज्यते ॥ ३० ॥

घटिकाधिकयामैकं वृद्धवैद्योपदेशतः ।

प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्चाह मत्त एव च ॥ ३१ ॥

ततः स्नेहमपनोयकर्णतो वस्तिबन्धनं विमोच्य शिरःस्कन्द-

ग्रीवाष्टललाटान् सुखञ्च पाणिभ्यां मृज्जीयात् । ततः सुखोष्ण-

जलेन परिपिक्तगात्रः शालिपट्टिकादिभिर्जाङ्गलानूपरसेर्दाडिमा-

म्लैर्मात्रया भोजयेत् । इति शिरोवस्तिः ।

त्रिमन्तकाले शिशिरे वसन्ते सेव्यं हि मायूरमुग्रन्ति सर्पिः ।

उष्णो हि यर्ही विषभोजनश्च वर्षाशरदृग्रीष्मसुखेष्वपथ्यः ॥ ३२ ॥

दग्धमूलबलारास्त्रा मधुकैस्त्रिफलैः सह ।

मयूरं पक्षपित्तान्दं शक्त्यादास्यवर्जितम् ॥ ३३ ॥

जले पक्ताष्टतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।

मधुरैः कार्पिकैः कर्णकैः शिरोरोगार्दितापहम् ॥ ३४ ॥

कर्णनासाक्षिजिह्वास्य गैलरोगविनाशनम् ।

मायूरमिति विख्यातं मूर्ध्जं जलुगदापहम् ॥ ३५ ॥

दशमूलादिनातुल्यो मयूर इह गृह्यते ।

अन्ये त्वाऽऽकृतिमानेन मयूरग्रहणं विदुः ॥ ३६ ॥

एषां जलद्रोणे पादावशेषः काथः-

कर्तव्यः मधुराणि च जीवनीयानि दशः ।

इति मयूरघृतम् ।

एतेनैव कपायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरभिय कार्पिकैः ॥ ३७ ॥

समद्वाचविकाभार्गो काश्मरोकुकुटाक्षयैः ।

आत्मगुप्तामहामेदा तालखर्जूरमस्तुकैः ॥ ३८ ॥

नृणालविखखर्जूर मधुकेश सजीवकैः ।

शतावरीविदारोक्षु बृहतीशारिवायुगेः ॥ ३९ ॥

मूर्वा खदंदा शार्दूल शृङ्गाटककशेरुकैः ।

स्थिरामलकरास्त्राभिः सूक्ष्मलाशठिपोष्करैः ॥ ४० ॥

पुनर्नवातुगाक्षोरी काकोलोद्वयवासकैः ।

मधुकाक्षोटाताम गुञ्जानाभिश्चकैरपि ॥ ४१ ॥

द्रव्यैरैतैर्यथा लाभं पूर्वकल्केन साधितम् ।

पाने वस्तौ तथाभ्यङ्गे नस्ये चैव प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

शिरोरोगेषु सर्वेषु कासि श्वासोऽतिदारुणे ।

मन्यादृष्टिग्रहे शोथे स्वरमेदे तथार्दिते ॥ ४३ ॥

योन्यसृक् शक्नोदोषेषु शस्तं वन्यामुतप्रदम् ।

महामायूरमित्येतद् घृतमात्रेण पूजितम् ॥ ४४ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

बलाविल्वगृते क्षीरे घृते मण्डं विपाचयेत् ।

तस्य शक्तिं प्रकुक्षं वा नस्यं शीर्षेणतेऽनिले ॥ ४५ ॥

इति बलादिघृतमण्डः । इति बालशिरोरोगः ।

पित्तात्मके शिरोरोगे स्निग्धं सम्यग्विरेचयेत् ।
 मृद्वीकात्रिफलेक्षूणां रसैः क्षीरैर्घृतैरपि ॥ ४६ ॥
 शर्कराक्षोरसलिलैः शिरसः परिपेचयेत् ।
 सर्पिणः शतधौतस्य शिरसा धारणं हितम् ॥ ४७ ॥
 निमज्जनञ्च शिरसः शीतले शस्यते मुहुः ॥ ४८ ॥
 कमलोत्पलपद्मानां शीतानां चन्दनाम्बुभिः ।
 स्पर्शः स्निग्धश्च पवनः सेव्योदाहार्तिनाम्नः ॥ ४९ ॥
 चन्दनोक्षीरयक्ष्माश्च बलाप्याघ्ननखोत्पलैः ।
 क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्वाच्छोतेर्वा परिपेचनम् ॥ ५० ॥
 मृणालविसञ्जालूक चन्दनोत्पलकेशरैः ।
 स्निग्धैः शीतैः शिरोदिह्या तद्वदामलकोत्पलैः ॥ ५१ ॥
 यक्ष्माश्च चन्दनानन्ता क्षीरमिश्रं हितं घृतम् ।
 नावनं शर्कराद्राद्या मधुकैद्यापि पित्तजे ॥ ५२ ॥
 त्वक्पत्रशर्करापिष्टा नावनं तदुल्लावुना ।
 क्षीरसर्पिर्हितं नखं जाङ्गला वा शुभारसाः ॥ ५३ ॥
 पद्मचन्दनकर्पूरं नागरं नीलमुत्पलम् ।
 प्रदेहः सघृतः कार्यः शिरःशूलहरो नृणाम् ॥ ५४ ॥
 इति पित्तशिरोरोगचिकित्सा ।
 रक्तजे पित्तवत्सर्वं भोजनालेपसेचनम् ।
 शीतोष्णयोश्च विन्यासो दिशेपाद्रक्तमोक्षणम् ॥ ५५ ॥
 इति रक्तशिरोरोगचिकित्सा ।
 कफजे लेपनं खेदो रूक्षोष्णैः पाचनात्मकैः ।
 तीक्ष्णवपीडाधूमाश्च तीक्ष्णाश्च कवला हिताः ॥ ५६ ॥
 भुञ्जीतकटुतीक्ष्णोष्णै र्यूपैस्त्रिजोपसमृत्तैः ।
 पुराणयवगोधूमा ऋष्यमूलकश्चयुतान् ॥ ५७ ॥

अच्छञ्च पाययेत्सर्पिः पुराणं स्वेदयेत्ततः ।
 मधूकसारणे शिरः खिन्नज्ञास्य विरेचयेत् ॥ ५८ ॥
 हरेणुनतशैलेय मुस्तैलागुरुदारुभिः ।
 रास्त्रास्थौषेयनलदै रूक्षोष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ५९ ॥
 सरलागुरुशार्ङ्गं देवकाष्टैः मरोहिषैः ।
 क्षीरपिष्टैः मलवणैः सुखीष्णैर्लेपयेच्छिरः ॥ ६० ॥
 कण्ठाब्दशण्डीमधुका शताह्वोत्पलपावकैः ।
 जलपिष्टैः शिरोलेपः सद्यः शूलनिवारणः ॥ ६१ ॥
 यवपठिकयोथान्नं व्योषं चारसमन्वितम् ।
 पटोलमुहकौलित्यै र्भावावद्भोजयेद्रसैः ॥ ६२ ॥

—०—

उभे हरिद्रे पिप्पल्यः सरलं देवदारु च ।
 विडङ्गं चित्तको विल्वं रोहिण्यस्य च पक्षवाः ॥ ६३ ॥
 गन्धं सौवर्चलं द्राक्षा मञ्जिष्टामधुकां बला ।
 वैतसस्य च मूलानि पद्मकोशीरचन्दनम् ॥ ६४ ॥
 एभिर्विल्वप्रमाणैस्तु तैलप्रस्यं विपाचयेत् ।
 द्विगुणञ्च पयो दद्यात् मिद्धं तन्नस्यतो जयेत् ॥ ६५ ॥
 क्षौद्रं सन्निपातञ्च शीर्षरोगं नियच्छति ।
 उपजिह्विका गण्डमालां कण्ठशालूकमर्बुदम् ॥ ६६ ॥
 विदारिका मांसपाकं मुखशोषं गलग्रहम् ।
 दन्तचालं हनोः कम्पं तैलमेतन्नियच्छति ॥ ६७ ॥
 इति हरिद्राद्य तैलम् । इति कफशिरोरोगचिकित्सा ।
 सन्निपातं भवे कार्थ्या सन्निपातहरोक्रिया ।
 पुराणसर्पिणः पानं विशेषेणादिशान्तिं हि ॥ ६८ ॥

श्यामानागरमिश्रेण श्वेतस्यन्देन तत्तृचणात् ।
 नाशयन्ति त्रिदोषोत्था शिरोऽर्त्तिः संप्रलेपनान् ॥ ६८ ॥
 त्रिकटुकपुष्कररजनी रास्त्रासुरदारुतुरगगन्धानाम् ।
 द्वाथः शिरोऽर्त्तिजालं नाशयतीति निवारयति ॥ ७० ॥
 नागरकल्कविमिश्रं क्षीरं नखेन योजितं पुंसाम् ।
 नानादोषोद्भूतां शिरोरुजां हन्ति तीव्रतराम् ॥ ७१ ॥
 सक्षुन्नाः शर्करादंशा दाडिमोकलिकाः शुभाः ।
 नाशयन्ति योजिताः सद्यः शिरःशूलहाराः पराः ॥ ७२ ॥
 करञ्जगिण्डीबीजानि पत्रकं शर्करावचा ।
 सर्वेषां शीर्षरोगाणां मितच्छीपविरेचनम् ॥ ७३ ॥
 नावनं सगुडं विष्वं पिप्पली वा ससैन्धवम् ।
 भुजस्तमादिरोगेषु सर्वमूर्धगदेषु च ॥ ७४ ॥

—०—

पट्टिमधुकविङ्गैः समृद्धराजनागरैर्हृतं सिद्धम् ।
 पङ्क्तिन्दुनस्यदाना देतच्छीर्षामयं हन्यात् ॥ ७५ ॥
 पततां शिरोरुहाणां दन्तानां भ्रंशतां दृढीकरणम् ।
 नेत्रसुपर्णप्रतिमं करोति वै दृढं बलञ्चापि ॥ ७६ ॥

इति पङ्क्तिन्दुहृतम् ।

एरण्डमूलं तगरं शताङ्गा जीवन्तीरास्त्रा सह सैन्धवश्च ।
 भृङ्गं विडङ्गं मधुयष्टिकाचं विश्वौषधं कृष्णतिलस्य तैलम् ॥ ७७ ॥
 अजापयस्त्रैलविमिश्रितञ्च चतुर्गुणं मृद्धरसे विपक्वम् ।
 पङ्क्तिन्दवो नासिकाया विधेयाः सर्वाणि हन्युः शिरसी विकारान् ७८
 श्रुतांश्च केशांयलितांश्च दन्तान् निर्वन्धमूलान् सुदृढी करोति ।
 सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च चक्षुर्वाहोर्वलञ्चाप्यधिकं करोति ॥ ७९ ॥

इति पङ्क्तिन्दुतैलम् ।

शताद्वैरयड्मूलोग्राचक्रव्याघ्रीफलैः शृतम् ।

तैलं नस्यान्मरुच्छेऽतिमिरोर्ध्वगदापहम् ॥ ८० ॥

इति शताह्वातैलम् ।

जीवकर्पभकौ द्राक्षा सितायटीवलोत्पलैः ।

तैलं नस्यं पथः पक्वं वातपित्तशिरोगदे ॥ ८१ ॥

इति जीवकाद्यं तैलम् ।

बलाजीवन्तिनिर्यासैः पयोभिर्यमकं पचेत् ।

जीवनीयैश्च नस्यैश्च सर्वज्वूर्ध्वरोगजित् ॥ ८२ ॥

इति बलाद्यं तैलम् ।

क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणो विधिः ।

पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शृतम् ॥

क्षयकासापहे चात्र सर्पिः पथ्यतमं सदा ॥ ८३ ॥

कृमिजे व्योपनक्ताङ्ग शिशुबीजैश्च नावनम् ।

अजामूत्रयुतं नस्यं कर्त्तव्यं कृमिजित्परम् ॥ ८४ ॥

शोणितं नस्ततो दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।

सताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ॥ ८५ ॥

सुतीक्ष्णधूमनस्याभ्यां कुर्यान्निर्हरणं भृशम् ।

पूतिमांसकृतान् धृमान् कृमिघ्नांश्च प्रयोजयेत् ॥

भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥ ८६ ॥

ऋस्वशिशुकबीजैर्वा कांस्थनीलीसमायुतैः ।

कृमिघ्नै रवपीडैश्च मूत्रपिष्टैः समाचरेत् ॥ ८७ ॥

पिङ्गस्वर्जिकादन्ती हिङ्गुगीमूचसंयुतम् ।

विपक्वं सार्पपं तैलं कृमिघ्नं नस्यमुत्तमम् ॥ ८८ ॥

इति पिङ्गुतैलम् ।

अपामार्गफलं व्योष निशाचारकरामटैः ।

सविडङ्गं शृतं मूत्रे तैलं नम्यं कृमिं जयेत् ॥ ८८ ॥

इत्यपामार्गतैलम् ।

सूर्यावर्तं विधातव्यं नस्यकर्मादि मेपजम् ।

पाययेत्सगुडं सर्पिं घृतपूरांश्च भक्षयेत् ॥ ८९ ॥

सूर्यावर्तं शिरायेधो नावनं क्षीरसर्पिषा ।

हितः क्षीरघृताभ्यासः स्नाभ्याश्चैव विरेचनम् ॥ ९० ॥

क्षीरपिष्टैस्त्रिजैः स्वेदो जीवनीयेयः शस्यते ॥ ९१ ॥

महीपथस्य स्वरसं वचापिप्पलिभिर्युतम् ।

अवपीड्य प्रयोक्तव्यं सूर्यावर्तविभेदनम् ॥ ९२ ॥

भृङ्गराजरसशङ्खागक्षीरतुल्योऽर्कतापितः ।

सूर्यावर्तं निहन्त्याशु नस्येनैव प्रयोजितः ॥ ९३ ॥

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्यं शाम्यते व्याधिः सूर्यावर्तं सुदारणः ॥ ९४ ॥

मयूरान् कुकुटान् छागान् क्षीरेणैव विपाचयेत् ।

तत्क्षीरात्समुद्भूतं नवनीतमथोद्धरेत् ॥ ९५ ॥

तत्क्षीरे पङ्गुणे साध्यं जीवनीयोपधैः सह ।

तस्य नस्यं प्रदातव्यं सूर्यावर्तं विनाशनम् ॥ ९६ ॥

कृतमालपद्मवरसैः खरिमञ्जरीभूलकल्कनवनीतम् ।

नस्येन जयति नियतं सूर्यावर्तं सुदारुणं पुंसाम् ॥ ९७ ॥

अर्धावमेदके पूर्वं स्वेदस्वेदो हि योजितम् ।

विरेकः कायशुद्धिश्च धूमः स्निग्धोष्णभोजनम् ॥ ९८ ॥

तिलकल्कारसं तैलं सक्षीद्रसवणान्वितम् ।

तैलस्य लेपनं शीर्षं मर्द्धमेदं व्यपोहति ॥ ९९ ॥

पिङ्गुजानि तिलान् कण्ठान् समं कृत्वा तु पेपयेत् ।

नस्यकर्माणि दातव्य सर्वभेदं व्यपोहति ॥ १०१ ॥

शालिपर्णश्रसा पिष्टा नस्यमर्धेविभेदजित् ।

चक्रमर्दकबीजेर्वा लेपः काष्ठिकपेषितः ॥ १०२ ॥

यद्यस्मिन्ते शिरसिशूलमतीवगाढं सूर्योदये समसितञ्च पयपिबत्वम् ।

नासाफुटेन परमार्थमचिन्त्यशक्तिं दृष्ट्वाऽऽमयेतदनुभूतफलं सदैव ॥ १०३ ॥

शारिवोत्पलयद्वाह कुष्ठैर्लेपोऽम्बुसंयुतैः ।

हृतपूराथ सेव्या वा सूर्यावर्तार्धभेदयोः ॥ १०४ ॥

दशमूलीकपायन्तु सर्पिः सैन्धवमंयुतम् ।

नस्यमर्धेविभेदघ्नं सूर्यावर्तशिरोर्त्तिनुत् ॥ १०५ ॥

भृष्टाण्ये कुङ्कुमं किञ्चित् पिहितं सितया समम् ।

पिष्टं कृगत्वा क्षीरेण भुक्तं पित्तविनाशकम् ॥

एतदर्धेविभेदघ्नं सूर्यावर्तं शिरोर्त्तिनुत् ॥ १०६ ॥

अपामार्गस्य बीजानि विश्वं सत्तौद्रशर्करम् ।

नस्यं प्रयोजयेन्नित्यं भूर्यावर्तार्धभेदयोः ॥ १०७ ॥

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कफात्मके ॥ १०८ ॥

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्तेरितो विधिः ।

शिराव्यधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥ १०९ ॥

आहारस्य विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।

मधुमिश्रकसंघाव हृतपूरैश्च भोजनैः ॥ ११० ॥

सशर्करं ककुममाव्यभृष्टं नस्यं विधेयं पवनासृगुत्थे ।

भ्रूशङ्खकर्णाच्चिशिरोर्विशूले सूर्योदये शङ्खकसार्धभेदे ॥ १११ ॥

शिरोपमूलकफलैरवपोडञ्च योजयेत् ।

अवपोडो हितो वा स्या ह्वापिष्पान्निभिः कृतः ॥ ११२ ॥

पीत्वा शशमुण्डरस मरिचैरवचूर्णितं ममभ्यस्तम् ।

संताड भक्तादौ सूर्यावर्तार्धभेदको हृन्थात् ॥ ११३ ॥

धात्राक्षपथ्या सनिशागुडूचो भूनिम्बनिम्बैः कथितः पङ्कजः ।

भ्रूशङ्खकर्णाक्षिशिरोर्ध्वशूले सूर्योदये शङ्खकमर्द्धमेदे ॥ ११४ ॥

नक्ताभ्यकाचे पटले सशुके पाकेऽन्युपाते तिमिरेश्चिरोगे ।

पक्ष्मप्रकोपे विनिहन्ति चैष सद्यो गदं वायुरिवाभ्रहृन्दम् ॥ ११५ ॥

शर्करा कुङ्कुमं द्राक्षा चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ।

नवन्वेते ततस्तेन कृत्वैकं नस्यमाचरेत् ॥ ११६ ॥

नस्यमेतत्प्रशंसन्ति सूर्यावर्त्तार्द्धमेदके ।

शिरोरोगे परं वापि वातपित्त समुद्भवे ॥ ११७ ॥

सूर्यावर्त्तहरः कृष्णो विधिरप्यत्र शम्यते ॥ ११८ ॥

जीवकर्पभकौ द्राक्षा मधुकं मधुकं बला ।

नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारोशर्करा तथा ॥ ११९ ॥

तैलप्रस्यं पचेदेभिः शनैः पयसि पङ्गुणे ।

जांगलस्य तु मांसस्य तुलावैस्य रसेन तु ॥ १२० ॥

सिद्धमेतद्भवेन्नस्य तैलमर्द्धावभेदकम् ।

वाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलगण्डिकाम् ॥ १२१ ॥

वातिकं पैत्तिकञ्चैव शोर्षरोगं नियच्छति ।

दन्तचालं शिरश्चाल मर्दितञ्चापकर्षति ॥ १२२ ॥

इति जीवकाद्यं तैलम् ।

सूर्यावर्त्तं हितं यत्तच्छङ्खके स्नेहवर्जितम् ।

घोरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ॥ १२३ ॥

शतायरीं कृण्वतिला मधुकं नीलमुत्पलम् ।

दुर्वापुनर्नवां वापि लेत्रे साध्ववचापयेत् ॥ १२४ ॥

मद्रशियं पुण्डरीकं मधुकं नीलमुत्पलम् ।

पद्मकं चेतसं दूर्वां लामज्जकमथापि वा ॥ १२५ ॥

दार्वाहरिद्रामञ्जिष्टा फेनिलोशीरमेव च ।

एतदालेपनं कुर्याच्छङ्खकस्य प्रशान्तये ॥ १२६ ॥
 सूर्यावर्त्तापहं चास्त्रि नवपीडं प्रयोजयेत् ॥ १२७ ॥
 क्रीञ्चकाटवहंसानां शरार्थाः कच्छपस्य च ।
 रसैः संहं हितस्याथ तस्य शङ्खस्य सन्धिकाः ॥ १२८ ॥
 शङ्खकस्य शिरा प्राप्नो विध्यै देव न ताडयेत् ।
 सर्पिषाक्षीरपानन्तु नस्येनापि मुखेन वा ॥ १२९ ॥
 एष एव विधिः श्रेष्ठः शङ्खके शर्करान्वितः ।
 शर्कराक्षीरसलिलैः शिरस्य परिषेचयेत् ॥ १३० ॥
 घातीरुक्षादिभिः क्रुद्धः शिरकम्पमुदीरयेत् ॥ १३१ ॥
 तद्रामृतावसारास्त्रा महास्त्रे हातिगन्धकैः ।
 स्नेहस्नेहोऽतिवातघ्नं शस्तं नस्यच्च तर्पणम् ॥ १३२ ॥
 दग्धमस्य विनिष्पीड्य निर्दोषोक्त्ययन्नतः ।
 कच्छुरामूलनिर्यासो माषयूपावलोडितम् ॥ १३३ ॥
 भक्षित शमयेच्चूर्णे शिरःकम्पमसंशयम् ।
 नस्यकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु शास्त्रवित् ॥ १३४ ॥
 कम्पदाहार्दिते कुर्याद्दातव्याधिक्रियाविधिः ॥ १३५ ॥
 इति श्रीवङ्गसेने शिरोरोगनिदानचिकित्साधिकारः
 समाप्तः ॥ ६८ ॥

अथ स्त्रोरोगाधिकारमाह ।

अत्र प्रथमं नष्टकुसुमस्य प्रतिक्रियामाह ।

गृहचिरस्थितमङ्गल चूतदलैः संस्कृतं जलं पेयम् ।
 सरिचासनाग्रमदिरा पानस्तारसलिलस्थ ॥ १ ॥

इच्छाकुबोजदन्तो चपलागुडमदनकिण्वयावशूकैः ।
 सस्रुक क्षीरैर्वर्त्ति यौनिगता कुसुमसञ्जननी ॥ २ ॥
 सलिलनिप्रतितं कुसुमं रक्तजयाया गुह्यं बुभुषीतम् ।
 जनयति कुसुमे नार्थ्या भृष्टं ज्योतिष्मतोपचमम् ॥ ३ ॥
 पङ्कजद्वयाणां मूलं पिष्टकमशितं तथा सुराबीजम् ।
 हिमसलिलेन निपीतं भवतीह कुसुमाय नारीणाम् ॥ ४ ॥
 इति कुसुमजननविधिः ।

—०—

अथ स्त्रीरोगनिदानमाह ।

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णा हर्मप्रवापादतिमैयुनाश्च ।
 यानाध्वशोकादतिकर्षणाश्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ॥ ५ ॥
 असृग्दूरं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं भवेदनम् ॥ ६ ॥
 तस्यातिवृद्धौ दीर्घवर्षं भ्रमो मूर्च्छामदस्तृषा ।
 दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रारोगाय वातजाः ॥ ७ ॥
 तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ।
 आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोय प्रतिमं कफात्तु ॥ ८ ॥
 सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्त्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ।
 रुचिराणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्त्तं वातात्पिशितोदकाभम् ॥ ९ ॥
 सचीद्रसर्पिः हरितालवर्णं मज्जः प्रकाशं कुण्ठं त्रिदोषम् ।
 तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा
 न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥ १० ॥
 शङ्खत् स्रवन्तीमासावं वृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
 क्षीणरक्ताः दुर्बलाश्च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥
 मासान्निःपिच्छदाहार्त्तिः पञ्चरात्रानुबन्धि च ।

नेत्रातिबहुलात्यल्प मार्त्तव शुद्धमादिशेत् ॥ १२ ॥

शशासृक् प्रतिम यच्च यद्वा लाचारसोपमम् ।

तदार्तव प्रशसन्ति यद्वासो न विरञ्चयेत् ॥ १३ ॥

• —०—

अथ चिकित्सामाह ।

असृग्दर प्राणहर स्त्रीणां सर्वत्र कीर्तित ।

तस्मात्तस्य प्रशमने पर यत्न समाचरेत् ॥ १४ ॥

नारीणां प्रदरार्तानां योगान् वक्ष्याम्यतः परम् ।

योनिशूलापहान् सिद्धान् गर्भसंस्थापनान् परान् ॥ १५ ॥

सत्रपु पूर्व वमन प्रशस्त रसेक्षुद्राक्षोदकतर्पणैश्च ।

सपिप्पलोभिर्मधुमण्डकल्कैर्मुस्ता यवानाञ्च गुडाम्बुमिश्रैः ॥ १६ ॥

पद्मकोत्पलबीजानि त्रायुसानि शतावरी ।

विदारो चैलुमूलञ्च पिप्पला धोतष्टतायुतम् ॥

योन्या शिरसिगात्रे च प्रदेशोऽसृग्दरापह ॥ १७ ॥

सुद्वपर्णीविपक्वेन तैलेन पिचुधारणम् ।

कर्तव्यं रक्तनाशाय मार्दवाय सुखाय च ॥ १८ ॥

दघ्नासौवर्चलाजाजी मधुक नीलसुत्पलम् ।

पिवेत् क्षौद्रयुत नारी वातासृग्दरपीडिता ॥ १९ ॥

तिलचूर्णं दधिघृत फाणित शौकरी वसाम् ।

क्षौद्रेण सयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ॥ २० ॥

वाराहस्य रसो मेघ्यः सकीलित्यो निशाधिक ।

वातासृग्दरशान्तर्यं पिवेदघ्ना वराहना ॥ २१ ॥

पित्तासृग्दरशान्तर्यं पिवेदिक्षुरसेन वा ॥ २२ ॥

इति वातासृग्दरः ।

पिवेदेण्येयकं रक्तं शर्करामधुसंयुतम् ।
 वासकस्वरसं पैत्ते गुडुचारसमेव वा ॥ २३ ॥
 चन्दनोशीरपत्तङ्ग मधुकं नीलमुत्पलम् ।
 त्रपुसैर्वाखीजानि धातकीकदलीफल्गम् ॥ २४ ॥
 कीललाक्षावटारोह पद्मकं पद्मकेशरम् ।
 एतान् कल्कान् मधुयुतान् पाययेत्तंडुलांबुना ॥ २५ ॥
 अरहाप्रमयेदेतन् योपितां पैत्तिकं रजः ॥ २६ ॥

चन्दनादिफल्गम् ।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं यस्याहं नागरं दधि ।
 पयस्योत्पलशालूक विसकालीयज रजः ॥
 पयसाशर्कराक्षौद्र युतेनासृग्दरे पिवेत् ॥ २७ ॥
 कपित्थवेणुपत्रञ्च सममेकत्र पेययेत् ।
 मधुना सह दातव्य तीव्रप्रदरनाशनम् ॥ २८ ॥
 अशोकवल्कलकाय नृतं दुग्ध सुशीतलम् ।
 यथा बल पिवेत्प्रात स्त्रीत्राऽसृग्दरनाशनम् ॥ २९ ॥
 क्षौद्रयुक्त फलरमं काकीदुम्बरजं पिवेत् ।
 असृग्दरविनाशाय सशर्करापयोऽन्नभुक् ॥ ३० ॥

इति पित्तासृग्दरः ।

मधुकं त्रिफलालोभ सुष्टं सौराष्ट्रिकां मधु ।
 भट्टोर्निम्बगुडूचो तु कफजेऽसृग्दरे पिवेत् ॥ ३१ ॥
 रीक्षितकान्मूलकल्कं पाण्डुरेऽसृग्दरे पिवेत् ।
 जलेनामलकीबीज कल्कं वा ससितामधु ॥
 पिवेद्दिनत्रयेष्वैव श्वेतप्रदरनाशनम् ॥ ३२ ॥
 काकजडं कम्बूलं वा मलं कार्पासमेव वा ।

पाण्डुप्रदरनाशाय यिवेत्तडुलवारिणा ॥ ३३ ॥

तक्राशमरता सम्यक् सपिवेन्नागकेशरम् ।

अथ तत्रैव सपीड्य श्वेतप्रदरशान्तये ॥ ३४ ॥

फलचिकं दारुवचा सवासालाजा सदूर्वाकलशीसगङ्गा ।

चौद्रान्वित क्वाथमिदं सुशीतं सर्वात्मके पेयमसृग्दरे हि ॥ ३५ ॥

दावीरसाञ्जनवृषाब्दकिरातविल्व

भस्मातकैरवकुतो मधुना कपाय ।

पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं मशूल

पीतासितारुणविलोहितनीलशुक्लम् ॥ ३६ ॥

क्षिते ललाटपट्टे बलतरुखञ्जनेचकस्त्वेन ।

प्रदरं शान्तयति नित्यं विचित्रिताद्रव्यशक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

आजो पुरोष पयसा निपेज्य बद्धैर्बलादेकं महर्द्धाहं वा ।

स्त्रियो महाशोणितवेगनद्या क्षणेन पारं परमाप्नुवन्ति ॥ ३८ ॥

मधुना तार्क्ष्यस्युक्तं मूलं स्यात्तण्डुलीयकम् ।

तडुलाम्बुयुतपानात् सर्वप्रदरनाशनम् ॥ ३९ ॥

कुशमूलं समाहृत्य पाययेत्तडुलावुना ।

एतत्पीत्वा चरुं नारी प्रदरात्परिमुच्यते ॥ ४० ॥

प्रदरं शमयति नार्थं क्षयितं सलिलेन वा पयसा ।

मूलं वास्तुकाजयो पीतं दिवसत्रयेणैव ॥ ४१ ॥

भूम्यामलकीबीजन्तु पीतं तण्डुलवारिणा ।

दिनद्वयत्रयेणैव स्त्रीरोगं नाशयेद् ध्रुवम् ।

मैद्रगं रुधिरस्ताव रक्तातिसारमुख्यणम् ॥ ४२ ॥

असितोत्पलशालूकं निस्तुपारक्तशालय ।

यवानोगैरिकयासा समभागेन चूर्णिता ॥

चौद्रेण तांश्च सयोज्य लिङ्गाभद्रपीडिता ॥ ४३ ॥

तण्डुलीयकमूलञ्च सञ्जीव्रं तण्डुलांबुना ।
 रसाञ्जनञ्च लाक्षाञ्च छागिन पयसा पिबेत् ॥ ४४ ॥
 प्रदरं हन्ति बलाया मूलं दुग्धेन समधुनापीतम् ।
 कुशवाद्यालकमूलं तण्डुलसलिलेन रक्तास्थम् ॥ ४५ ॥
 दग्धामूपकविष्टान्तु लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥ ४६ ॥
 शर्करायाः पलं पिष्ट्वा मधुकस्य चतुष्पलम् ।
 तण्डुलोदकसंयुक्तं लोहितप्रदरे पिबेत् ॥ ४७ ॥
 काश्मर्यवटशृङ्गानि पुयन्दन्त्यास्तथैव च ।
 घृतं सिद्धं भवेच्छ्रेष्ठं शोणितप्रदरे पिबेत् ॥ ४८ ॥

इति काश्मर्यादिघृतं त्रयम् ।

तरुण्याद्वितसेविण्या स्तदल्पोऽपद्रवं भिषक् ।
 रक्तपित्तविधानेन यथा वत्समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥
 हितश्चात्र विमेषेण लेह्योयः कुटजाष्टकः ॥ ५० ॥
 पाठाजम्ब्यान्नायोर्मध्यं शिलाभेदं रसाञ्जनम् ।
 शम्बुटकोमोचरसः समङ्गापद्मकिसरम् ॥ ५१ ॥
 बाङ्गीकातिविपासुम्भं बिल्वं लोध्नं सर्गैरिकम् ।
 कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकारक्तचन्दनम् ॥ ५२ ॥
 कटुङ्गवत्सकानन्ता धातकीमधुकार्जुनम् ।
 पुष्पेणोद्धृत्य तुल्यानि अक्षुण्णचूर्णानि कारयेत् ॥ ५३ ॥
 तानि चोद्रेण सयुज्य पाययेत्तंडुलांबुना ।
 असृग्दरातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ ५४ ॥
 दीपागन्तु कृताये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
 योनिदोषं रजोदोषं श्वेतनीलं सपीतकम् ॥ ५५ ॥
 स्त्रीणां श्यांशारुणा यच्च तत् प्रसङ्गनिवर्त्तयेत् ।

चूर्णं पुष्पानुगं नान हितमात्रेय पूजितम् ॥ ५६ ॥

इति पुष्पानुगं सूचम् ।

अशोकवल्कलप्रस्थं तोयादकविपाचितम् ।

चतुर्भागावशिष्टेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ५७ ॥

तंडुलांबुत्वजाक्षीरं घृततुल्यं प्रदापयेत् ।

जीवकस्य रसद्यापि केशराजोद्भवस्तथा ॥

जीवनीयेः प्रियालेश परुषैः सरसास्त्रनैः ॥ ५८ ॥

यष्ट्याद्वाशोकमूलञ्च मृद्दीका च शतावरी ।

तंडुलीयकमूलञ्च कल्कैरेभिः पलार्द्धिकैः ॥ ५९ ॥

शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भं दत्वा सुचूर्णितम् ।

पुष्पयोगेन तत्क्षर्पिः शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ६० ॥

पीतमेतददृष्टं हृन्धा क्वर्वदोषसमुद्भवम् ।

खेतं नीलं तथा कृष्णं मदरं हन्ति दुस्तरम् ॥ ६१ ॥

कुक्षिशूलं कटिशूलं योनिशूलञ्च सर्वगम् ।

मन्दाग्निमरुचिं पांडुं क्लेशत्वं श्वासकासकम् ॥ ६२ ॥

आयुः पुष्टिकरं धन्यं बलवर्धप्रसादनम् ।

देयमेतद्वरं सर्पिर्विष्णुना परिकीर्तितम् ॥ ६३ ॥

इत्यशोकघृतम् ।

कुमुदं पद्मकोशीरं गोघृमारक्तशालयः ।

मुद्गपर्णीपयस्या च काश्मरीमधुयष्टिका ॥ ६४ ॥

बलातिबलयोर्मूलं सुत्पलं तालमस्तुकम् ।

विदारिशतमूली च शालपर्णी सजीवका ॥ ६५ ॥

१ फलं त्रपुसबोजानि प्रत्यग्रं कदलीफलम् ।

१ फलमत्रे त्रिफला ।

एयामर्क्षयस्तान् भागान् गवां चीरं चतुर्गुणम् ॥ ६६ ॥
 पानीयं द्विगुणं दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 प्रदरे रक्तगुल्मे च रक्तपित्ते हृत्सीमके ॥ ६७ ॥
 बहुरूपश्च यत्पित्तं कामलाबातशोणिते ।
 अरोचके ज्वरे जीर्णे पाण्डुरोगे मदे भ्रमे ॥ ६८ ॥
 तरुणी चाक्षपुष्पा या या च गर्भे न बिन्दति ।
 अह्न्यह्नि च स्त्रीणां भवति प्रीतिवर्द्धनम् ।
 शीतकल्याणकं नाम परमुक्तं रसायनम् ॥ ६९ ॥

इति शीतकल्याणकघृतम् ।

शतावरीरसप्रस्थं क्षीदयित्वा च पीडयेत् ।
 घृतप्रस्थसमायुक्तं चीरं द्विगुणितं तथा ॥ ७० ॥
 अन्तः कल्कानिम्मन्दया त्कार्षिकान् श्लक्ष्णपेपितान् ।
 जिवनीयानि यान्यष्टौ यष्टौ चन्दनपद्मके ॥ ७१ ॥
 खदंष्ट्रा चात्मगुप्ता च सलानागबला तथा ।
 शालपर्णीपृष्टपर्णी विदारिशारिवाहयम् ॥ ७२ ॥
 शर्करा च समा देया काश्मर्याथ फलानि च ।
 सम्यक् सिद्ध्यन्तु विज्ञाय तदेतदवतारयेत् ॥ ७३ ॥
 रक्तपित्तविकारेषु वातपित्तकृतेषु च ।
 वातरक्तं चयं श्वासं हिक्कां कासश्च दुस्तरम् ॥ ७४ ॥
 भंगदाहं शिरोदाहं रक्तपित्तसमुद्भवम् ।
 असृग्दरं सर्वभूतं भूतकृच्छ्रं दारुणम् ॥
 एतान् रोगान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ ७५ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

मुद्रमापस्य निर्यूहे राक्षचिकनागरेः ।

सिद्धं सपिप्पलीविश्वैः सर्पिः श्रेष्ठमसृग्दरे ॥ ७६ ॥

इति मुद्गहृतम् ।

शास्त्रलीपुष्पनिर्यासः पृश्निपर्णस्तथैव च ।

काशमयं चन्दनश्चैषां कल्केन स्त्ररसेन च ॥ ७७ ॥

एभिः पचेद् दृतप्रस्य भवतार्यं सुशीतलम् ।

पिवेत्सर्पिरिदं नारो सर्वप्रदरशान्तये ॥ ७८ ॥

इति शास्त्रलीहृतम् ।

काशमरीचदरानन्ता गडूचीमधुकैः शृतम् ।

भाजेन पयसासिद्धं मेतदहृतमसृग्दरे ॥ ७९ ॥

इति काशमरीहृतम् । इत्यसृग्दरनिदानचिकित्सा ।

—०—

स्त्रोणामतिप्रसंगाद्वा शोकाद्वापि यथादपि ।

अतिसारकुरोगाद्वा गरदोषात्तथैव च ॥ ८० ॥

आपः सर्वशरीरस्थाः क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च ।

तथ्यास्ताः प्रच्युताः स्थाना न्यूतमार्गे व्रजन्ति हि ॥ ८१ ॥

प्रसन्ना निर्मलाः शीता निर्गन्धा नीरुजाः सिताः ।

स्रवन्ति चातिमात्रन्ताः सा न शक्नोति दुर्वला ॥ ८२ ॥

वीगं धारयितुं तासां न विन्दति सुखं क्वचित् ।

शिरसः शिथिलत्वञ्च मुखतालुकशोषणम् ॥

मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः ॥ ८३ ॥

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च तृप्तिं न लभते सदा ।

सोमरोग इति त्रयो देहे सोमचयात् स्त्रियाः ॥ ८४ ॥

शरीरधारणाच्चापि सोमद्रव्याभिशब्दितः ।

तस्मात्सोमचयाद्देहो निश्चेष्टश्च भवेत्सदा ॥ ८५ ॥

—०—

अथ सोमरोगचिकित्सामाह ।

कदलीनां फलं पक्वं धात्रीफलरसं मधु ।
 शर्करा सहितं खादेत् सोमधारणमुत्तमम् ॥ ८६ ॥
 माषचूर्णं समधुकं विदारीं मधुशर्कराम् ।
 पयसा पाययेत्प्रातः स्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८७ ॥
 कदलीनां फलं पक्वं विदारोश्च शतावरीम् ।
 श्रीरेण पाययेत्प्रातः स्वपां धारणमुत्तमम् ॥ ८८ ॥
 स एव सृजः सोमो मूत्रेण स्रवते मुहुः ।
 तत्रैलापत्रचूर्णेन पाययेत्तर्पणीं सुराम् ॥ ८९ ॥

—०—

अथ मूत्रातिसारमाह ।

सोमलक्षणसंस्पृष्टा कालातिक्रान्तयोगतः ।
 साऽतिक्रान्तक्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्ष्ण्यः ॥ ९० ॥
 इति स्त्रीणां सोमोपक्रमः ।

—०—

अथ स्त्रीणां विहेपमभिधास्ये सत्रिविधो विहेपः तद्यथा दैव-
 कृतः अदत्तपुरुषत्वयोगकृतः सपत्नीकृतश्चेति । तत्र प्रथमो
 विरुचनक्षत्रकृतपरिणयतादिदोषात् आदित एव जायते । द्विती-
 यश्च विदग्धपुरुषसंयोगात् । तृतीयस्त्रीपक्षकृत अनियत एव काले
 प्रजायते । तत्र प्रथमे विवाहकालक इति तद्धोमः कर्त्तव्यः । ततः
 प्रदोषे भक्तपुतलिकां कृत्वा गन्धधूपादिपूजितां वस्त्राहतजीव-
 न्तिका दीपसहितं शक्तपुष्पमालार्चितां कुशचण्डिकां कोष्पे च
 चतुर्वर्गध्यायायुक्ताम् । तस्या दर्शनं पूजनञ्च कृत्वा विनयान्वितो

मन्त्रं जपेत्, ततः कुमारीं पूजयेद्भोजयेच्च । ततः संपद्यते सुखं
ॐ हूं हूं वं वशीकरणं कुरुष्व स्वाहा । इति वशीकरणमन्त्रः ।

द्वितीये च लज्जालुमूलेन गजान्वितेन कर्पूरमिश्रितेन वेराड्ढे
प्रलेपं कृत्वा प्रसिद्धनरनारीविभ्रमधूमधूपेन कृताङ्गधूपः । समा-
लम्बनादिकृतगृङ्गारकावेद्यः । नारीं गृहसम्पत्त्ययदस्त्रियं चाटु-
वचनां विपयीचितां समाहितः पुरुषोऽनिच्छन्तामभिगच्छेत्
कुमारीणाञ्च भोजनमुत्तृजेत् । ततः संपद्यते शुभम् । तृतीये
प्रियंगुकमयूरशिखाश्वेतपुनर्नगमूले पिष्ट्वा क्षामलपयसालोद्य
योनिं प्रक्षालयेत् । पिष्टसूकरमांसेन रचितां स्त्रीप्रमाणां पुत्त-
लिकां कृत्वा । गन्धादिना समालम्ब्य पूजयित्वा स्त्रियं निर्मय-
यित्वा श्मशाने रात्रिप्रहरैकगते टापयेत् । कुमारीं पूजयेत्
ततः संपद्यते शुभम् । ॐ घोराङ्घ्र्यै प्रियजननि हूं स्वाहा । इत्यपि
वशीकरणमन्त्रः । इति नागार्जुनकृतौ योगमारे स्त्रीदोषचिकित्सा
परिच्छेदः ।

—०—

अथ निदानमाह ।

विद्यतिर्य्यापदो योने निर्दिष्टा रोगसग्रहे ।

मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥ ८१ ॥

जायन्ते बीलदोषाश्च देवाश्च शृणु ताः पृथक् ॥ ८२ ॥

सा जेनिलमुदावर्त्ता रजः क्षप्तेषु मुहति ।

वर्म्मां नष्टार्त्तवां विद्या द्विभृतां नित्यवेदनाम् ॥ ८३ ॥

परिभृतायां भवति आम्यवर्मेण रुग्णशम् ।

वातलाककशास्त्यां शूलनिस्तोदपोडिता ।

चतसृष्वपिचाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ८४ ॥

सदाह चीयते रक्त यस्यां सा लोहितचया ।
 सवातमुद्गिरेद्दोज वामिनोरजसायुतम् ॥ ८५ ॥
 प्रसंसिनीससते तु चोमितादु प्रजायिनी ।
 स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नोरक्तमक्षयात् ॥ ८६ ॥
 अत्यन्तपित्तलायोनि दाहपाकव्वरान्विता ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ८७ ॥
 अत्यानदा न सन्तोषं आम्यधर्मेण गच्छति ।
 कर्णिन्या कर्णिकायोनी श्लेष्मासृग्भ्याश्च जायते ॥ ८८ ॥
 मैथुनाचरणात्पूर्वं पुष्पादतिरिच्यते ।
 बहुशयातिचरणा तयोर्वीजं न बिन्दति ॥ ८९ ॥
 श्लेष्मलापिच्छलायोनिः कडूयुक्तातिशीतला ।
 चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ९० ॥
 अनासृवाऽस्तनीपण्डो खरसर्शा च मैथुने ।
 अतिकायगृहीताया स्तरुण्यास्तखिडनी भवेत् ॥ ९०१ ॥
 विवृताऽतिमहायोनि सूचोवक्त्रा निसृता ।
 सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥ ९०२ ॥
 चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ।
 पञ्चासाध्याभवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ ९०३ ॥

—०—

अथ योनिरोगचिकित्सा ।

योनिव्यापद्भूयिष्ठं कर्त्तव्यं कर्मवातजित् ।
 स्नेहस्वेदनवस्थादि विशेषाद्वातजासु च ॥ ९०४ ॥
 स्निग्धस्त्रिधा तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेच्च ताम् ।
 मधुरोपधससिद्धान् वेपथराद्य योनियु ॥ ९०५ ॥

निक्षिप्य धारयेच्चापि पिचुतेलं यथा बलम् ।
 योनिशूलरुनादौःस्थ शोफस्त्रावप्रशान्तये ॥ १०६ ॥
 कर्णिन्धां वर्तयो देया शोधनद्रव्यसंयुता ॥ १०७ ॥
 स्रंसनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्निग्धां प्रशान्तयेत् ।
 विधायवेशवारैश्च ततो बन्धं समाचरेत् ॥ १०८ ॥
 पाणिनानामयेज्जिह्वां संवृतां बर्हयेत् पुनः ।
 प्रवेशयेन्निःसृताश्च बिच्छुतां परिवर्जयेत् ॥ १०९ ॥
 वचोपकुक्षिकानां लण्णाह्वकसैन्धवम् ।
 अजमोदां यवक्षारं चित्रकं शर्करान्वितम् ॥ ११० ॥
 पिष्ट्वा प्रसन्नयालोद्य खादेन्नद् घृतभर्जितम् ।
 योनिपाश्चार्त्तिहृद्रोग गुल्माग्नौ विनिवृत्तये ॥ १११ ॥
 सुखं नारोपिबेत्काले योनिशूलनिपोडिता ।
 रास्त्राश्वगन्धाह्वकैः शृतं शूलहरं पयः ।
 गुडूचीत्रिफलादन्तो काथैश्च परिपेचनम् ॥ ११२ ॥
 सुषवोभ्रूलविलेपात् प्रविष्टयोनेस्तु भवति निष्कारणम् ।
 मूषकवसयाभ्यङ्गो निःसृतयोने प्रवेशाय ॥ ११३ ॥
 गुडूचीत्रिफलाभीरु शुष्कनासानिशाल्वयैः ।
 श्रीपर्णीशैर्यकद्राक्षा कासमर्दकविस्त्वकैः ॥ ११४ ॥
 परुषकान्वितैरक्ष समैः प्रस्थो घृतः शृतः ।
 योनिवातविकारघ्नो गर्भदः परमो भवेत् ॥ ११५ ॥
 इति गुडूच्यादिघृतम् ।
 तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे द्विगुणिते पचेत् ।
 गुडूच्यादेस्तु कल्केन तद्युक्तश्च भिगम्बरः ॥
 वातात्तायां पिचुं दद्याद् योनौ संचारयेत्तदा ॥ ११६ ॥
 इति गुडूच्यादितैलम् ।

नतवात्ताकिनीकुष्ट सैन्धवामरदारुभिः ।

तैलप्रसाधितो धार्यः पिचुर्योनी रुजापहः ॥ ११७ ॥

इति नताद्य तैलम् ।

पित्तलानान्तु योनीनां सैकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।

शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ११८ ॥

वरीघृतं बलातैलं युञ्ज्यात्पित्तविकारनुत् ।

दोष ज्ञात्वाऽऽद्य योज्यं प्रदरुणं क्रियाक्रमम् ॥ ११९ ॥

काश्मरीकुटजकाथे सिंहसुत्तरवस्तिना ।

रक्तयोन्यरजस्का याऽपुत्रातासां हितं घृतम् ॥ १२० ॥

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रुचौष्णमौषधम् ।

तैलं सिन्धुयवान्नञ्च यथारिष्टञ्च योजयेत् ॥ १२१ ॥

पिप्पल्याः मरिचैर्मौषैः शताङ्गाकुष्टसैन्धवैः ।

वर्त्तिस्तुल्याप्रदेशिन्या धार्यायोनिविशोधिनी ॥ १२२ ॥

हिस्त्राकल्कन्तु वातात्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ।

पञ्चवल्कस्य पित्तात्ता श्यामादीनां कफादिता ॥ १२३ ॥

स्तम्भायां कर्कशायाञ्च कुर्यान्मार्दवकारकम् ।

सन्निपातसमुत्थायो क्रम साधारणं हितम् ॥ १२४ ॥

एला सधातकीजम्बू समङ्गामोचसर्जकम् ।

दुर्गन्धे पिच्छले स्त्रिखे स्तम्भिते चूर्णमिष्यते ॥ १२५ ॥

दुर्गन्धानां कपार्थं स्यात्तैलं कल्क एव च ।

चूर्णे वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ १२६ ॥

—१—

अथ गर्भप्रदयोगानाह ।

लक्ष्मणाचन्दनं लोध्रं सुशीरं पद्मकं शठी ।

हे हरिद्रे वचाकुटं पद्मकेशरमुत्पलम् ॥ १२७ ॥

शारिवे ह्ये विडङ्गानि सुमुनः कुसुमानि च ।

मांसीदारु श्वदंष्ट्रा च रेणुकं चोत्पलं तथा ॥ १२८ ॥

मधुकं शतपुष्पा च मात्रैषां कार्पिका भवेत् ।

एभिर्वाजघृतप्रस्थं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

तत्कपाय दशगुणं स्नेहपाकविधि पचेत् ॥ १२९ ॥

गुणांस्तस्य प्रवक्ष्यामि घृतस्यास्य महात्मनः ।

गर्भिणीनाञ्च नारीणां पानाभ्यञ्जनभोजनैः ॥ १३० ॥

बास्तानां प्रहजुष्टानां घृतमेतत्प्रशस्यते ।

बन्ध्यापुष्टिप्रदं पौष्ट्यं मपुत्राणाञ्च पुत्रदम् ॥ १३१ ॥

श्रेष्ठं वा योनिरोगे स्यादसृग्दरविनाशनम् ।

यन्मया निर्मितं क्षीतं लक्ष्मणाद्य घृतं महत् ॥ १३२ ॥

इति लक्ष्मणाद्यं घृतम् ।

सुहृचरे हे त्रिफलां गुडूचीं सपुनर्नवाम् ।

शुकनासां हरिद्रे हे रास्त्रां मिदां शतावरीम् ॥ १३३ ॥

कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ।

तस्मिन् प्रपिवेन्नारी योनिशूलनिपीडिता ॥ १३४ ॥

पीडिता चलिता योनिर्निःसृता विवृता च या ।

पित्तयोनिश्च विस्त्रब्धा वण्डयोनिश्च या स्मृता ॥ १३५ ॥

प्रपद्यन्ते तु ता स्थानं गर्भं गृह्णन्ति चासक्तम् ।

एतत् फलघृतं नाम योनिदीपहर परम् ॥ १३६ ॥

इति फलघृतम् ।

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।

अदुष्टे प्राकृते बीजे बीजोपक्रमणे सति ॥ १३७ ॥

‘बीजस्य भ्रवनं न स्यात् हृदिमूत्रश्च फेनिलम् ।

पीत्वा च लभते पुत्रं वीर्यवन्तमसंशयः ॥ १४८ ॥

पुष्पोदतं लक्ष्मणाया मूलं पिष्टञ्च कन्यया ।

ऋत्वंते ऋतदूग्धाभ्यां पीत्वा प्रोत्यबला सुतम् ॥ १५० ॥

तिलतैलकुड्ममेकं वृषसलिलैर्मंशुतं यक्षम् ।

ऋतुकालान्ते पीत्वा गर्भं विदधाति बन्ध्यापि ॥ १५१ ॥

जीवकपुष्पकबीजं चीरेण पिबेत्सपथमूलञ्च ।

दारकनष्टा वनिता जनयति दोर्घायुषं पुत्रम् ॥ १५२ ॥

चीरेण श्वेतवृद्धतीमूलं नासिकया पिबेत् ।

दक्षिण्यात्मजार्थं वा कन्यार्थं वामया तथा ॥ १५३ ॥

पुष्पोदृतं लक्ष्मणाया यक्षाङ्गायास्तु कन्यया ।

पिष्टं मूलं हविर्दुग्धं पीतं मृतौ तु पुत्रदम् ॥ १५४ ॥

न्यग्रोधशङ्खासनकं प्रबालचूर्णञ्च सवर्णवत्सायाः ।

गोचीरं परिपीतं पुषं प्रकरोति पुष्पैर्ल ॥ १५५ ॥

रोमराजी भवेद्यस्या वामपार्श्वेति मूर्च्छिता ।

कन्यां तस्या विजानीया हृदिषे च तथा सुतः ॥ १५६ ॥

इति गर्भोत्पादनविधिः ।

सुस्ताकुष्टं हरिद्रे द्वे पिप्पलीकटुरोद्विणी ।

काकोलीचीरकाकोली विडङ्गं त्रिफलावचा ॥ १५७ ॥

मेदाराखाश्वमन्था च विशाला च प्रियंगुका ।

द्वे शारिवे शताङ्गा च दन्तीमधुकमुत्पलम् ॥ १५८ ॥

अजमोदा महामेदा चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

सातीपुष्पन्तुगाचीरी शर्कराहिङ्गुकट्फलम् ॥ १५९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा विषचेद्रोमयाग्निना ।

नक्षत्रे पुष्पसम्पन्ने भाण्डे ताम्रमये दृढे ॥ १६० ॥

कलिषे वापि कल्याणे कृतकौतुकमङ्गलः ।

सर्पिरेव नरः पीत्वा स्त्रियु नित्यं वृषायते ॥ १६१ ॥
 एतद्वन्ध्या पियेन्नारी या च कन्याप्रजायिनी ।
 या चैवास्थिरगर्भा स्या द्या च सूता पुनः स्थिता ॥ १६२ ॥
 अनापुषं वा जनये द्या वा जनयते मृतम् ।
 सानारीजनयेत्पुत्रं वेदवेगाद्गपारगम् ॥ १६३ ॥
 रूपलावण्यसम्पन्न मजरश्च शतायुषम् ।
 वृहत्कल्याणकं सर्पिं भारद्वाजेन भाषितम् ॥ १६४ ॥
 अनुक्तं लक्ष्णामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥

इति वृहत्कल्याणवृत्तम् ।

मञ्जिष्टामधुकं कुष्ठं त्रिफलाशर्कराबला ।
 निदापयस्या काकोली मूलं चैवाश्वगन्धजम् ॥ १६५ ॥
 अजमीदाहरिद्रे द्वे द्विगु कटुकरोहिणी ।
 उत्पलं कुसुदं द्राक्षा काकोली चन्दनद्वयम् ॥ १६६ ॥
 एतेषां कार्पिकैर्भागैर् हृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसचीरं वृताद्देयं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 सर्पिरितन्नरः पीत्वा स्त्रियु नित्यं वृषायते ।
 पुत्रं जनयते नारी मेधाढ्यं प्रियदर्शनम् ॥ १६८ ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्या द्या वा जनयते मृतम् ।
 अस्यायुषं वा जनये द्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १६९ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १७० ॥
 नाम्ना फलवृत्तश्चैतदग्निभ्यां परिकीर्तितम् ।
 अनुक्तं लक्ष्णामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥ १७१ ॥

इति वृहत्फलवृत्तम् ।

पीत्वा च लभते पुत्रं वीर्यवन्तमसंशयः ॥ १४८ ॥

पुण्योद्धत लक्ष्मणाया मूलं पिष्टञ्च कन्यया ।

ऋत्वते घृतदूग्धाभ्यां पीत्वा प्रोत्थवला सुतम् ॥ १५० ॥

तिलतैलकुडवमेकं हृषसलिलैर्मंथुतं पक्वम् ।

ऋतुकालान्ते पीत्वा गर्भं विदधाति बभ्र्यापि ॥ १५१ ॥

जीवकपुत्रकंबोजं चीरेण पिवेत्सपत्रमूलञ्च ।

दारकनष्टा धनिता जनयति दोर्घायुषं पुत्रम् ॥ १५२ ॥

चीरेण श्वेतवृद्धतीमूलं नासिकया पिवेत् ।

दक्षिण्यात्मजार्थं वा कन्यार्थं वामया तथा ॥ १५३ ॥

पुण्योद्धत लक्ष्मणाया यक्राङ्गायास्तु कन्यया ।

पिष्टं मूलं हविर्दुग्धं पीतं सुतौ तु पुत्रदम् ॥ १५४ ॥

न्यग्रोधशृङ्गासनकं प्रबालधूर्णञ्च सवर्णवत्सायाः ।

गोचीरं परिपीतं पुत्रं प्रकरोति पुण्यर्चं ॥ १५५ ॥

रोमराजी भवेद्यस्या वामपार्श्वेति मूर्च्छिता ।

कन्यां तस्या विजानीया इक्षिणे च तथा सुतः ॥ १५६ ॥

इति गर्भोत्पादनविधिः ।

मुस्ताकुष्टं हरिद्रे हे पिप्पलीकटुरोहिणी ।

काकोलीचीरकाकोली विडङ्गं त्रिफलावचा ॥ १५७ ॥

मेदाराम्नाश्वगन्धा च विशाला च प्रियंगुका ।

हे शारिरे शताह्वा च दन्तीमधुकमुत्पलम् ॥ १५८ ॥

अजमोदा महामेदा चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

जातीपुण्यन्तुगाचीरी शर्कराहिङ्गुकट्फलम् ॥ १५९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा विपचेद्रोमयाग्निना ।

नक्षत्रे पुण्यसम्पन्ने भांडे ताम्रमये दृढे ॥ १६० ॥

कलिशे वापि कल्याणे कृतकौतुकमङ्गलः ।

सर्पिरेव नरः पीत्वा स्त्रिषु नित्यं वृषायते ॥ १६१ ॥
 एतद्वन्मया पिवेन्नारी या च कन्धाप्रजायिनी ।
 या चैवास्थिरगर्भा स्या द्या च सूता पुनः स्थिता ॥ १६२ ॥
 अनापुषं वा जनये द्या वा जनयते मृतम् ।
 सानारीजनयेत्पुत्रं वेदवेनाद्वपारगम् ॥ १६३ ॥
 रूपलावण्यसम्पन्नं भलरश्च शतायुषम् ।
 हृहत्कल्याणकं सर्पिर्भारद्वाजेन भाषितम् ॥ १६४ ॥
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥

इति हृहत्कल्याणघृतम् ।

मस्त्रिष्टामधुकं कुटं त्रिफलाशर्करावला ।
 मेदापयस्या काकोली मूलं चैवाग्नगन्धजम् ॥ १६५ ॥
 अजमीदाहरिद्रे द्वे हिङ्गु कटुकरोहिणी ।
 उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोली चन्दनद्वयम् ॥ १६६ ॥
 एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसक्षीरं घृताद्द्वयं चतुर्गुणम् ॥ १६७ ॥
 सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रोषु नित्यं वृषायते ।
 पुत्रं जनयते नारी मेधाढ्यं प्रियदर्शनम् ॥ १६८ ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्या द्या वा जनयते मृतम् ।
 अस्यायुषं वा जनये द्या च कन्यां प्रसूयते ॥ १६९ ॥
 योनिदोषे रजोदोषे परिस्त्रावे च शस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥ १७० ॥
 नाम्ना फलघृतश्चैतदग्निभ्यां परिकीर्तितम् ।
 अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र चिकित्सिकाः ॥ १७१ ॥

इति हृहत्फलघृतम् ।

शतावर्थाविदार्यथाय तथा माषात्मगुप्तयोः ।

खदंद्वायाय निःक्ताये नत्वणे च पृथक् पृथक् ॥ १७२ ॥

साधयित्वा घृतप्रस्थं पयश्चतुर्गुणे पचेत् ।

शर्करामधुसंयुक्तं मिलित्वा तत्प्रयोजयेत् ॥ १७३ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

दृढदारुकमूलेन घृतं पक्वं पयोन्वितम् ।

एतद्व्यतमं सर्पिः पुत्रकामः पिवेन्नरः ॥ १७४ ॥

—०—

अथ संजातगर्भलक्षणमाह ।

हृदिरेन्ने रुचिर्नित्यं द्रोविकारोमराजिका ।

अरुचिस्तनयोः काश्यं ग्लानिराटोपवर्जितम् ॥

कुक्षेरक्ष्णीः पक्ष्मलत्वं गर्भिणी स्फुटलक्षणम् ॥ १७५ ॥

यस्याः कुक्षी भवेद् ग्लानिः पुनराभ्यानमेव च ।

गर्भिण्या दृश्यते नाय्याः तस्याः नागोदरं विदुः ॥ १७६ ॥

व्यवायस्त्रेदवर्जिन्या स्तस्याः स्याद्दी हृदं हितम् ॥ १७७ ॥

—०—

अथ गर्भस्त्रावपातयोरवधिपूर्वकलक्षणमाह ।

भयाभिघातात्तिक्ष्णोष्ण पानाशननिषेवणात् ।

गर्भेपतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १७८ ॥

आचतुर्यात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ १७९ ॥

—०—

अथ सावपातयोश्चिकित्सामाह ।

सेकावगाहना लेपाः शस्यन्ते तत्र शीतलाः ।

जीवेनाद्यैः कृतचौरं पानश्चैव सशर्करम् ॥ १८० ॥

—०—

अकालपाते निदानपूर्वकं दृष्टान्तमाह ।

गर्भोऽभिघातविप्रमाशनपोडनाद्यैः

पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ॥ १८१ ॥

—०—

अथोचितकाले मूढगर्भलक्षणमाह ।

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं

शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसंगम् ।

भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः सगर्भः

संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ॥ १८२ ॥

द्वारं निरुध्य शिरसाजठरेण कश्चित्

कश्चिच्छरीरपरिवर्तनकुलदेहः ।

एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन

तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाक्षुखोऽन्यः ॥ १८३ ॥

पार्श्वोपप्लवगतिरेति तथैव कश्चि-

दित्यष्टधागतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ १८४ ॥

सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिधोऽय बीज-

स्तेपूर्वबाहुचरणैः शिरसा च योनिम् ।

सङ्गीचयो भवति कीलकवत् स कीलो

दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥

गच्छेद्भुजद्वयशिराः सद्य बोजकाख्यो
योनी स्थितः सपरिघः परिघेन तुल्यः ॥ १८४ ॥

—०—

अथासाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणा माह ।

अपविद्धशिराया तु शीताङ्गीनिरपन्नया ।
नोलोद्भूतशिरा हन्ति सा गर्भं च स तां तथा ॥ १८५ ॥
गर्भास्त्रन्दनभावोनां प्रयागः श्यावपाण्डुता ।
भवेदुच्छासपूतित्वं शून्यतांतर्मृते शिशौ ॥ १८६ ॥
मानसागन्तुभिर्मातु रूपतापैः प्रपोद्धितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपोद्धितः ॥ १८७ ॥
योनिसंवरणं सङ्घः कुक्षौ मारुत एव च ।
हृन्धुः स्त्रियं मूढगर्भा यथोक्तायायुपद्रवाः ॥ १८८ ॥
इति मूढगर्भनिदानम् ।

गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः ।
तत्राऽनल्पमतिर्वेद्यो वर्तते मतिपूर्वकम् ॥ १८९ ॥
मृतं गर्भं भिषक् प्राज्ञः क्लृप्त्वा कर्पेण्यद्वतः ।
धान्वन्तरिमतात्प्राज्ञः साध्यज्ञातश्च ग्रन्थवित् ॥ १९० ॥
अभिघातान्मृतायास्तु गर्भः प्रस्यन्दते यदि ।
जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेच्छिशुम् ॥ १९२ ॥

गर्भाशयं परिहरन्थ गर्भिणीश्च

यत्र करोति सङ्घसा महदाशुकर्या ।

वेद्यस्तु चेद्भवति शास्त्रगतिप्रवीणः

प्राप्नोति मित्रघनधान्ययशांसि लोके ॥ १९२ ॥

गर्भस्य सन्ति गतयोऽष्टविधाः पुरोक्ताः

भ्राम्यन्ति वैरतिषु वातगति स्वभावात् ।

अंसे त्रिके शिरसि भूयसितस्य सङ्गा

उत्तानकाय विनिकुञ्चितसक्थिदेशम् ॥ १८२ ॥

कट्यांसमुन्नमित वाससि सन्निपथ

स्किग्देशसंस्थमथ पाणितले निजे च ।

सृच्छास्त्रलैर्घृतयुतैः परिमार्जयित्वा

गर्भं समानयति रक्षति योषिताश्च ॥ १८४ ॥

सक्थ्या गतं सततमुन्नतमं सदेशं

स्निग्धं समागतकपूर्वनिपीडितेन ।

सक्थिप्रसार्य परिधाय तथैव तिथ्य-

शुत्क्षिप्ययत्पथ गतं ननु योनिमार्गम् ॥ १८५ ॥

पार्श्वगतस्य परिवृत्यशिरो निपीड्य

पूर्वं समुन्नतिशिरोपरिणीय योग्याम् ।

हस्तेन तं सपदि तं परिलभ्य शस्त्रीः

क्षित्वा हरेन्नृतकगर्भशरीरदेशान् ॥ १८६ ॥

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तत्तत्तज्जति सन्निपक् ।

सम्यग्विनिर्द्धरेच्छित्वा रक्षेन्नारीश्च यत्नतः ॥ १८७ ॥

सचेतनं तु शस्त्रेण न कथंचन दारयेत् ।

आत्मानं जननीश्चैव हन्यादाश ह्यचेतनः ॥ १८८ ॥

नचोपेक्षेत मृतं गर्भं सुहृत्तमपि पण्डितः ।

सद्वागु जननीं हन्ति निरुच्छासं पशुं यथा ॥ १८९ ॥

मण्डलाग्नेण कर्त्तव्यं ह्येदमन्तर्विजानता ।

वृद्धिपन्नन्तु तीक्ष्णाग्रं नयोनाववचारयेत् २०० ॥

अथ प्रतिमासं सवेदनागर्भिणीचिकित्सामाह ।

प्रथमाद्वादशं यावन्मासं गर्भं च्युतौ रुजि ।

जानीयात् क्रमसञ्ज्ञात योगानेतान् भिषग्वरः ॥ २०१ ॥

मधुकं शाकबीजन्तु पयस्यागुरदारु च ।

अश्मन्तकः कृत्वातिता स्तान्म्रवस्त्रोद्यतायरी ॥ २०२ ॥

वृक्षादनोपयस्या च क्षता सोत्पलशारिवा ।

अनन्ताशारिवारास्ता पद्माऽथ मधुयष्टिका ॥

शृङ्गाटर्कं विसं द्राक्षा कशेरुमधुकं सिता ॥ २०३ ॥

सप्तैतान् पयसा योगा नर्दशोकममापनान् ।

क्रमात्सप्तसु मासिषु गर्भं स्रवति योजयेत् ॥ २०४ ॥

कपित्थविल्ववृद्धती पटोलेक्षुनिदग्धिका ।

मूलानि क्षीरसिद्धानि पायवेद्भिषगष्ट मे ॥ २०५ ॥

संप्राप्ते चाष्टमे मासि मैथुनं परिवर्जयेत् ।

यदि गच्छति दुर्मधाः काममोहादचेतनात् ॥ २०६ ॥

विपद्यते तदा गर्भं पततेनात्र संशयः ।

अन्धमूकादिवधिरो जायते कुञ्जमेव च ॥ २०७ ॥

नयमे मधुकानन्ता पयस्याशारिवाः विधेत् ।

पयन्तु दशमे शुद्धा शृतगीतं प्रशस्यते ॥ २०८ ॥

मक्षीरा वा द्विताशुण्ठी मधुकं देवदारु च ॥ २०९ ॥

क्षीरिकामुष्पन्नं दुग्धं ममद्रामूलकं शिग्राम् ।

पिपेदेकादशे मासि गर्भिणीशूलशान्तये ॥ २१० ॥

मिताविदारोकाकोली क्षीरे चैव मृणालिका ।

गर्भिणीद्वादशे मासि पिपेच्छूलघ्नमौषधम् ॥

एवमाप्यायते गर्भः क्षियोरुक् चोपशान्त्यति ॥ २११ ॥

कुशकाशोरुबूकानां मूलैर्गोक्षुरुकस्य च ।

शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत्परम् ॥ २१२ ॥

कशेरुशृङ्गाटकजीवनोयैः पद्मोत्पलैरण्डशतावरोभिः ।

सिद्धं पयः शर्करयाविमिश्रं संस्थापयेद्गर्भमुदीर्णशूलम् ॥ २१३ ॥

कशेरुशृङ्गाटकपद्मकोत्पलं समुद्रपर्णीमधुकं सशर्करम् ।

सशूलगर्भस्रुतिपीडितांगना पयो विमिश्रं पयमात्रभुक् पिबेत् ॥ २१४ ॥

व्यवस्थिते च गर्भे गव्येनोदुम्बरशलाटुसिद्धेन पयमाभोजयेद्गर्भं
पतिते तीक्ष्णं मद्यं पेयं तस्योपद्रवशान्त्यै । त्यागोपवशाद्वा न
पिबति मद्यं या तु सा च कोलसाधितां पियामेवाग्रातु अतीते
स्त्रे हलवणवर्ज्याभिर्यवागूभिरुद्दालकादीनां पाचनीयोपसंस्कृता-
भिरुपक्रमेत् । यावन्तो मासागर्भस्य तावत्स्थहानोति । इति गर्भ-
शूलम् ।

—०—

अथ गर्भणीज्वरचिकित्सासाह ।

मधूकचन्दनोशीर शारिवापद्मयष्टिकैः ।

शर्करामधुसयुक्तः कषायो गर्भिणीज्वरे ॥ २१५ ॥

चन्दनं शर्करालोभ्रं सृङ्गीकाशर्करान्वितम् ।

क्वाथं कृत्वा प्रदातव्यं गर्भिणीज्वरशान्तये ॥ २१६ ॥

पिवेद्विषमजाचीरं नाशयेद्विषमज्वरम् ॥ २१७ ॥

शाम्भजवृत्तचं क्वाथ्यं लेहयेन्नाजसक्तुभिः ।

अनेन लीढमात्रेण गर्भिणीग्रहणीं जयेत् ॥ २१८ ॥

स्त्रीवेराऽरक्षुरक्तचन्दनवत्सा धान्याक्कवत्सादनी

मुस्तोशीरयवासपर्यटविषाक्वाथ्यं पिवेद्गर्भिणी ।

नानावर्णरुजातिसारकगदे रक्तसुतौ वा ज्वरे

योगोऽयं मुनिभिः पुरा निगदितः सूत्र्यामये सत्तमः ॥ २१९ ॥

गोधामांसं प्रयत्नेन गर्भिणीञ्च प्रदापयेत् ।

वातपित्तकफोद्विक्ता ग्रहोत्थायेष्युपद्रवाः ॥
 गर्भिष्युपद्रवान् सर्वान् गोधामांसं विनाशयेत् ॥ २२० ॥
 समधुच्छागदुग्धेन कुलालकरमृत्तिका ।
 अथ श्यं स्थापयेद्गर्भं बलिनं पानयोगतः ॥ २२१ ॥
 पारावतशकृत्पीतं शालितण्डुलवारिणा ।
 गर्भपातान्तरोत्थे च गर्भस्त्रावनिवारणम् ॥ १२२ ॥

—०—

अथ गर्भिणीप्रसवविलम्बे चिकित्सामाह ।
 जीवतिगर्भं सूतिका गर्भनिर्हरणे प्रयत्नेत । निहर्तुमशक्ये ।
 अथ वानमन्त्रानुपशृणुयात् । तान्वक्ष्यामः ॥

—०—

इहामृतञ्च सोमय चित्रभानुय भामिनि ।
 उच्चैः श्वाय तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २२३ ॥
 इदममृतमपां समुद्धृतं वै तवलघुगर्भमिमं विमुञ्चतुस्त्रि ।
 तदनलपवनाकवासवास्ते सह लवणाभ्युधरैर्दिश्यन्तु शान्तिम् ॥ २२४ ॥
 सुक्ताः पशोर्विपागाश्च मुक्ताः सूर्येण रश्मयः ।
 मुक्तः सर्वभयाद्गर्भः एहो हि माचिरं स्नाहा ॥ २२५ ॥
 जलं अवनमन्त्रेण सप्तवाराभिमन्त्रितम् ।
 पीत्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभयविंशकम् ॥ २२६ ॥

इति अवनमन्त्राः ।

नाडी १६, ऋतु ६, वसुभिः ८, मह-
 पक्ष २, दिग १०, छादश १८, भिरेव च ।
 अर्क १२, भुवन १४, वेद ४, सहितैरुभय-
 विंशकमायय्यम् ॥

—०—

१६	२	१२
६	१०	१४
८	१८	४

क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।

ते गर्भं पातुनैरुच्यं वै शल्यञ्च दधत्यपि ॥ २२७ ॥

प्रसूयत्वमविक्लिष्टं मविक्लिष्टे शुभानने ।

कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरञ्चितम् ॥ २२८ ॥

—०—

प्रसवकाले गर्भिण्याः कर्णं एतत्सप्तवारान् जप्तव्यम् ॥

—०—

पक्षकशिफालेपः स्थिरामूलकृतोऽपि वा ।

नाभिवस्तिभगे लेपः सुखं नारीप्रसूयते ॥ २२९ ॥

तुपाम्बुपरिपिष्टेन कन्देन परिलेपयेत् ।

लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमापन्नगर्भिणी ॥ २३० ॥

सितया चर्वणं कृत्वा कोकिलाक्षस्य मूलकम् ।

तत्कर्णपूरणेनाथ सुखं नारीप्रसूयते ॥ २३१ ॥

श्यामासन्दर्शनाभ्यान्तु लताभ्यां परिकल्पितम् ।

क्षिपेत्कुड्मकं मूर्ध्नि यावत्पादतलं व्रजेत् ॥

उद्धृतगात्रपीडायाः सुखप्रसवकारकम् ॥ २३२ ॥

अपामार्गशिखां योनिमध्ये निःक्षिप्य धार्यते ।

सुखं प्रसूयते नारी भेषजस्यास्य योगतः ॥ २३३ ॥

पाठामूलन्तु तद्वत्स्या दाटरूपकमूलकम् ।

लेपनाक्षरणाद्यापि सुखप्रसवकारकम् ॥ २३४ ॥

मूलञ्च शालिपर्णास्तु पिष्टं वा तडूलाम्बुना ।

नाभिवस्तिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३५ ॥

सितपिकलोचनवर्णं चर्वणपूर्वञ्च कर्णपूरणतः ।

अपि विप्रमगर्भपीडितुक्विना सुखं सूतिममितनुते ॥ २३६ ॥

पिष्टा पाठापत्रं नारीचीरेण या पिवेदबला ।
 सा गर्भं मूढजनितव्ययया प्रविमुच्यते भ्रूटिति ॥ २३७ ॥
 मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
 घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥ २३८ ॥
 इक्षोरुत्तरदिङ्मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 वङ्गा कव्याञ्च नियतं सुखं नारीप्रसूयते ॥ २३९ ॥
 तालस्य चोत्तरं मूलं स्त्रीप्रमाणेन तन्तुना ।
 वङ्गा कव्याञ्च नियतं सुखं नारीप्रसूयते ॥ २४० ॥
 पञ्चाङ्गं चास्तिशौण्डं लोभ्रपत्राभ्यां विमिश्रितं कृत्वा ।
 मर्पिषिविषाञ्च पिष्टं भक्षितमात्रेण सृतिवनितायाः ॥
 गङ्गापुत्राहतुल्यं रक्तं वै स्वास्थ्यमति कुरुते ॥ २४१ ॥
 वेगाघाताद्वायुः योनिं सधार्यं वेदनां कुरुते ।
 तत्र विधेयः कल्कः शतपुष्पायाः सलिलेन लेपेन ॥ २४२ ॥
 करङ्गीभूतगोमूर्धं सृतिका भवनोपरि ।
 स्थापितस्तत् क्षणाद्वार्याः सुखं प्रभवकारकः ॥ २४३ ॥

—०—

गोशिरः करङ्गीभूत मस्थिमात्रमेव स्थितम् ।

इति मृदगर्भम् ।

कटुतुम्पः हि निर्मोकः कृतवेधनः मर्पपैः ।
 कटुतैलान्वितैर्योनिं धूमः पातयतेऽपराम् ॥ २४४ ॥
 भूर्जगुगुलुधूपेन त्र्योल्यायास्याः प्रधूपनम् ॥
 अपरा पातनं शस्तं सदाः शूलनिवारणम् ॥ २४५ ॥
 कचवेष्टतयांगुण्या घृष्टे कण्ठे सुखं पतत्यपरा ।
 मूलेन नाद्वसक्याः संनिम्ने पाणिपादे वा ॥ २४६ ॥

कुष्ठं सगालिमूलञ्च सगोमूत्रञ्च पाययेत् ।

अपरा पतिता क्षिप्रं क्षिन्नं पक्षं वक्तुं यथा ॥ २४७ ॥

इत्यपरापातनविधिः ।

हिङ्गुपिप्पलीपाटल्यौ भाङ्गीमेदा महोपधम् ।

रास्त्रामतिविषाधस्य मेभिर्दोषः प्रसिध्यति ।

योनिश्च रुद्धो भवति योनिशूलञ्च शाम्यति ॥ २४८ ॥

विष्वमार्षधनं मूलं कल्कं मद्येन पाययेत् ।

तेन योनिगतं शूल माशु शाम्यति योपिताम् ॥ २४९ ॥

गालिमूलाक्षमात्रन्तु मूत्रेणान्तेन वा युतम् ।

सोपकुञ्चिकां पिप्पलीं मदिरां लाभतः पिवेत् ॥

सौवर्चसेन संयुक्तं योनिशूलनिवारणम् ॥ २५० ॥

अथापेतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्विषक् ।

हस्तेनापहरद्वापि पार्श्वभ्यां परिपीड्य वा ॥ २५१ ॥

धनुयाद्वा मुहुर्नारीं पीडयेद्वा सपिण्डिकाम् ।

तैलाक्तयोनेरेव तां पातयेन्मतिमान् भिषक् ॥ २५२ ॥

पूततिकुशला योपि द्विधिरेन करोति मा ।

एव निहृतशल्या तां सिखेदुष्येन वारिणा ॥ २५३ ॥

ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ।

एव रुद्धो भवेद्योनि स्तच्छूलं क्षीपशाम्यति ॥ २५४ ॥

—०—

अथ मक्कलशूलस्य लक्षणमाह ।

वायुः प्रकुपितः प्रकुर्यात् सरुध्यरुधिरं सुतम् ।

सूताया हृच्छिरोवस्ति शूलमक्कलसंज्ञितम् ॥ २५५ ॥

पृथिव्यां पतिते गर्भे योनौ पीडनमीषते ।

अप्रवेशो यथा वायो स्तस्य संरक्षणक्रिया ॥
 हृदस्तिशूलमाधानं प्रविष्टे तत्र जायते ॥ २५६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

मंचूर्णितयवचारं पिवेत्कोष्णेन वारिणा ।
 सर्पिषा वा पिवेन्नारो मक्कलस्य निवृत्तये ॥ २५७ ॥
 त्रिकटुचातुर्जातक कुस्तुम्बरोचूर्णसंयुक्तम् ।
 खादेद् गुडं पुराणं नित्यं नारीमक्कदलनाय ॥ २५८ ॥
 मातुलुङ्गस्य मूलन्तु मल्लिकामूलमेव च ।
 विष्वसुस्तमिदं लेपं शिरोरोगविनाशनम् ॥ २५९ ॥
 धूपणं पिप्पलीमूलं दारुचव्यं सचित्रकम् ।
 रजन्धौ हृपुषाज्जो सत्तारलवणवयम् ॥
 कक्कसुण्यांशुना पीत्वा सुखेमाशु विरिच्यते ॥ २६० ॥
 इति मक्कलशूलम् ।

—०—

अथ सूतिकारोगनिदानमाह ।

प्रलापो विषयुर्यस्याः सूतिका सा उदाहृताः २६१ ॥
 अहमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।
 शोथः शूलतिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ २६२ ॥
 मिथ्योपचारार्थक्लेशा द्विपमाजीर्णभोजनात् ।
 सूतिकायास्तु जायन्ते ये रोगास्ते सुदारुणाः ॥ २६३ ॥
 ज्वरातिसारयोफाथ शूलानाह वलघयाः ।
 तन्द्राक्षिप्रमेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ २६४ ॥

क्षच्छसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसवलाश्रिता ।
ते सर्वे सूतिका नाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ १६५ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

दशमूलकृतं तोय कौण्डिन्नु हविषान्वितम् ।
पथ्याशिन्या द्रुत नार्थ्या पीत सूतीरुज जयेत् ॥ २६६ ॥
कृत्वोपवासमवला सुतजम्बघस्रे
प्रातर्निषोयक्तमिश्रधुभव हि मूलम् ।
वासान्धसा किमथवा हविषापि पीत्वा
सूतीजयेत् पडिति रोगसमूहमुग्रम् ॥ २६७ ॥
क्षुद्रेण्डुजटागृही कणाशुण्ठी सुखासृहशम् ।
सूतिका च प्रशान्त्यर्थं नि काथ्य मधुना पिवेत् ॥ २६८ ॥
निम्बयस्कलवल्कस्तु सर्पिषा काञ्चिकेन तु ।
पीत प्रशान्तयेन्नून मच्चिरात् सूतिकागदम् ॥ २६९ ॥
पञ्चमूलकपायन्तु सूतिका लवणान्वितम् ।
सुखीष्ण पाययेत् पूत सूतिकारोगनाशनम् ॥ २७० ॥
सूतिकारोगशान्त्यर्थं कृथैर्यातहरा क्रिया ।
स्वेदोपनाहनाभ्यङ्गैः सावगाहैः प्रशस्यते ॥ २७१ ॥
पञ्चमूलस्य वा काथ्य तप्तलोहेन सहितम् ।
सूतिकारोगनाशाय पिवेद्वातहरा सुराम् ॥ २७२ ॥
सुतप्तलोहमात्राय पारुण्यान्तु निधापयेत् ।
सूतिकोपद्रवान् सर्वान् हन्ति पीत्वा न सशयः ॥ २७३ ॥
वज्री तप्तेन लोहेन सुद्वयूप सुवापितम् ।
पीत्वेन सूतिकागारी सर्वव्याधीन् व्यपोहति ॥ २७४ ॥

अमृतानागरसहचर भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदलम् ।
 शीतं पीतं मधुना सह शमयति. सूतिकान्तकम् ॥ २७५ ॥
 सहचरकुलित्यपुष्कर वैकट्यतदारुवेतसः काथः ।
 पीतः सङ्घिगुलबणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ २७६ ॥
 सहचरसुस्तगुडूची भद्रोत्कटविश्वबालकैः कथितम् ।
 पेयमिदं मधुमिश्रं सद्योज्वरशूलनुत् सूत्याः ॥ २७७ ॥
 देवदारुवचाकुष्ठं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 कटफलं मुस्तभूनिम्ब तिल्लाधान्यहरोतकी ॥ २७८ ॥
 गजकण्ठा च दुसर्गा गोक्षुरं धन्वयासकम् ।
 वृद्धत्यतिविषाक्षिन्ना कर्कटं क्षणजोरकम् ॥ २७९ ॥
 समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतम् ।
 क्वायमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥ २८० ॥
 शूलकासज्वरश्वास मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिनुत् ।
 युक्तं प्रलापष्टड्दाहं तन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥
 निवृत्ति सूतिकारोग वातपित्तकफोत्थितम् ॥ २८१ ॥
 सिद्धं द्विपञ्चमूलाभ्यां पयः शर्करयायुतम् ।
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतमात्रं न संशयः ॥ २८२ ॥
 क्षणात्तमूलशुण्ठेगला द्विगुभांगी मदीप्यकम् ।
 वचामतिविषां राक्षां चय्यं संचूर्णपाययेत् ॥ २८३ ॥
 खेहेन दोषशान्त्यर्थं वेदनोपशमाय च ।
 क्वायश्चैषां तथा कल्कं चूर्णं वा खेहभर्जितम् ॥ २८४ ॥
 शोकत्वग्घिङ्गतिविषा पाठाकटुकरोहिणो ।
 तथा तेजोवती चापि पाययेत् पृथग्द्विपक् ॥ २८५ ॥
 दगाहं भोजने देयं क्षीरं वातहरेः शृतम् ।
 रसेनावं दगाहश्च गिरीषो घावने हितः ॥ २८६ ॥

प्रजापत्येन विधिना जातकर्मादिकारयेत् ।
 पञ्चमेऽह्नि तृतीये वा स्त्रीणां स्नानं प्रवर्त्तते ॥ २८० ॥
 प्रथमे दिवसे तस्मा चिकालं मधुसर्पिणी ।
 अनन्तामिश्रिते मन्त्री पाययेत्प्रेरिते शिशुम् ॥ २८८ ॥

—०—

चत्वारः सागराः पुण्याः स्नानयोः क्षीरवाहिनाः ।
 भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्यायुर्वलप्रदाः ॥ २८९ ॥
 पिबन्वालोऽमृतसमं पयस्तवशुभानने ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति देवाः प्राश्याऽमृतं यथा ॥ २९० ॥
 इति स्नानाभिसम्बन्धम् ।

यष्टीनिशाविशेषेण कृतरक्षोवलि क्रियाः ।
 जगर्जुर्बान्धवास्तस्य दधन्तः परमां सुदम् ॥ २९१ ॥
 दशमे दिवसे पूरणं विधिभिः कुशलोचितैः ।
 कारयेत् सूतिकोत्थानं नाम बालस्य वार्चितम् ॥ २९२ ॥
 तुम्बोपत्रं तथा लोभ्रं समभागानि कारयेत् ।
 दद्यात्ते पं भगस्येदं प्रसूताप्यक्षता भवेत् ॥ २९३ ॥
 वेतसस्य तु मूलाति काययेन्मृदुवह्निना ।
 भगः प्रक्षालितस्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २९४ ॥
 मूषिकानां वसायाश्च वल्गुनीनां तथैव च ।
 योनीषु म्रचणं त्रेष्टं कन्या करणमुत्तमम् ॥ २९५ ॥
 पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
 मधुना योनिमालिष्य गाढीकरणमुत्तमम् ॥ २९६ ॥
 इति योनिगाढीकरणम् ।

प्रसूतवनिता वृद्धिकुचिद्धासायसंपिवेत् ।
 प्रातर्मथितसंमिश्रं त्रिसप्ताहं कषायुगम् ॥ २९७ ॥

अष्टतानागरसहचर भद्रोत्कटपञ्चमूलजलदजलम् ।
 शीतं पीतं मधुना सह शमयति सूतिकान्तकम् ॥ २७५ ॥
 सहचरकुलित्यपुष्कर वैकट्यतदारुवेतसः काथः ।
 पीतः सहिगुलबणः शमयति शूलज्वरौ सूत्याः ॥ २७६ ॥
 सहचरमुस्तगुडूची भद्रोत्कटविश्ववालकैः कथितम् ।
 पेयमिदं मधुमिश्रं सद्योज्वरशूलनुत् सूत्याः ॥ २७७ ॥
 देवदारुवचाकुष्टं पिप्पलीविश्वभेषजम् ।
 कटफलं मुस्तभूनिम्ब तित्ताधान्यहरोतकी ॥ २७८ ॥
 गजकण्ठा च दुस्पर्शा गोक्षुरं धन्वयासकम् ।
 वृद्धत्यतिविषाकिञ्चा कर्कटं क्षणजोरकम् ॥ २७९ ॥
 समभागान्वितैरेतैः सिन्धुरामठसंयुतम् ।
 क्वायमष्टावशेषन्तु प्रसूतां पाययेत् स्त्रियम् ॥ २८० ॥
 शूलकासज्वरश्वास मूर्च्छाकम्पशिरोऽर्त्तिनुत् ।
 युक्तं प्रलापदृग्दाहं तन्द्रातीसारवान्तिभिः ॥
 निहन्ति सूतिकारोगं वातपित्तकफोत्थितम् ॥ २८१ ॥
 सिद्धं द्विपञ्चमूलाभ्यां पयः शर्करयायुतम् ।
 सूतिकोपद्रवान् हन्ति पीतमात्रं न संशयः ॥ २८२ ॥
 क्षणात्तन्मूलशृङ्खला द्विगुभांशीं सदीप्यकम् ।
 वचामतिविषां राक्षां चर्ब्यं संचूर्णपाययेत् ॥ २८३ ॥
 स्त्रे हेन दोषग्रान्धर्यं वेदनोपशमाय च ।
 क्वाथशेषां तथा कल्कं चूर्णे वा स्रेष्ठमर्जितम् ॥ २८४ ॥
 भाकत्वग्चिद्भतिविषा पाठाकटुकरोहिणी ।
 तथा तेजोवती चापि पाययेत् पूर्ववद्विषक् ॥ २८५ ॥
 दद्याद् भोजने देयं क्षीरं वातहरैः शृतम् ।
 रसेनाद् दद्याद्वक्ष्य गिरीषो धावने हितः ॥ २८६ ॥

प्रजापत्येन विधिना जातकर्मादिकारयेत् ।
पञ्चमेऽह्नि तृतीये वा स्त्रीणां स्नानं प्रवर्तते ॥ २८७ ॥
प्रथमे दिवसे तस्माच्चिकालं मधुसर्पिणी ।
अनन्तामिश्रिते मन्त्रो पाययेत्पेरिते शिशुम् ॥ २८८ ॥

—०—

चत्वारः सागराः पुण्याः स्ननयोः क्षीरवाहिनः ।
भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्यायुर्वलप्रदाः ॥ २८९ ॥
पिबन्वालोऽमृतसमं पयस्तवशुभानने ।
दीर्घमायुरवाप्नोति देवाः प्राश्याऽमृतं यथा ॥ २९० ॥
इति स्तनाभिमन्त्रणम् ।

यष्टीनिशाविशेषेण कृतरक्षोबलिक्रियाः ।
ऋगर्जुर्वाङ्मवास्तस्य दधन्तः परमां मुदम् ॥ २९१ ॥
दशमे दिवसे पूर्णं विधिभिः कुशलोचितैः ।
कारयेत् मूर्तिकोत्थानं नाम बालस्य वार्चितम् ॥ २९२ ॥
तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागानि कारयेत् ।
दद्यात्क्षेपं भगव्येदं प्रसूताप्यक्षता भवेत् ॥ २९३ ॥
वेतसस्य तु मूलाति काथयेन्मृदुवह्निना ।
भगः प्रक्षालितस्तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २९४ ॥
मूपिकानां वसायाश्च वल्गुनीनां तथैव च ।
योनीषु स्त्रक्ष्णं श्रेष्ठं कन्या करणमुत्तमम् ॥ २९५ ॥
पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
मधुना योनिमालिष्य गाढीकरणमुत्तमम् ॥ २९६ ॥

इति योनिर्गाढीकरणम् ।

प्रसूतवनिता वृद्धिकुचिद्धासायसंपिवेत् ।
प्रातर्मथितसंमिश्रं त्रिसप्ताहं कषायुगम् ॥ २९७ ॥

सूतायाः कुम्भमुदरं पीतं तक्रेण मालतीमूलम् ।

घृतमधुलीढा सहसा करोति घात्रीशमं निशा च ॥२८८॥

१ १ १ ३ ५ ८ १६ १

एकेन्दुचन्द्रानलवाणकुम्भी कलैकभागं क्रमशो विमिश्रम् ।

सूताभगन्धोपणलोहशङ्खवनोत्पलाभस्य विषं सुपिष्टम् ॥२८९॥

प्रसूतचापानलदन्तवन्धान् पुराऽमृताब्दत्रिफलायुतोऽयम् ।

आर्द्राश्विना वा किल सविपातान् गुदाङ्कुरान् बलमितोनिहन्ति ३००

निजातुपानैर्निजपथमुक्तान् सर्वातिसारग्रहणोगदांश्च ।

प्रतापलक्ष्मिखरनामधेयं सूतय ओक्तो गिरिराजपुत्रा ॥ ३०१ ॥

इति प्रतापलक्ष्मिखरो रसः ।

शुण्ठ्यग्निमूलं निर्गुण्डोमेप नृङ्गीप्रसारिणी ।

खरसः परिभृष्टः स्या द्विज्जीरकसंस्कृतः ॥ ३०२ ॥

कटुतैलेन या नारी नक्तं भुञ्जीत वा पिवेत् ।

निहन्ति मूतिकारोगान् बलमग्नेर्लभेत्त सः ॥ ३०३ ॥

—०—

यवकोलकुलित्यांय मुद्गमापसमन्वितान् ।

द्विपञ्चमूलसहितान् काययेत्सलिलाढके ॥ ३०४ ॥

तत्काये तक्रसंयुक्ते यूपं कृत्वा सजीरकम् ।

घृतं घृताक्षमाव्रेण सैन्धवेन च योजितम् ॥ ३०५ ॥

एष यूपः प्रदातव्यः यत्तुर्भागावशेषितः ।

एतेनैव समग्रीयात् पुरणाब्धालिपष्टिकान् ॥ ३०६ ॥

वातशून्यं सविटम्बं हन्तिमक्षसप्रितम् ।

सूतिकारोगशमनो यूपोऽयं परिकीर्तितः ॥ ३०७ ॥

इति यवादिर्यूपः ।

‘यवकोलकुलित्यानां शानिमूलं तथैव च ।

शस्तोऽयं सूतिकांतके यूषः सर्वज्वरापहः ॥ ३०८ ॥

इति यवादिर्दितीयोयूषः ।

पिप्पलीदेवकाष्टञ्च भद्रमुस्तकमेव च ।

अगुरुपिप्पलीमूलं श्लक्ष्णपिष्टञ्च कारयेत् ॥ ३०९ ॥

तक्त्रेण सहसंयुक्तं पचेद्यूपं विचक्षणः ।

अयन्तु हृतासंयुक्तः पीतमात्रो न संशयः ॥ ३१० ॥

वातिकां पैत्तिकाश्चैव शैषिकान् सान्निपातिकम् ।

सूतिकीपद्रवं हन्ति हृत्तमिन्द्राशनिर्यया ॥ ३११ ॥

इति पिप्पल्यादिर्यूषः ।

यवकोलकुलित्यानां शालिमूलं तथैव च ।

क्वाथयेदप्रमत्तस्तु सुपुते सलिलादके ॥ ३१२ ॥

तत्पादावस्थितं क्वाथं सर्पिर्युक्तं सजोरकम् ।

पक्वं हृताक्षमात्रेण सैन्धवेन समायुतम् ॥ ३१३ ॥

एतैर्मेव च यूषेण चाश्रियाच्छालिपट्टिकम् ।

सूतिकीपद्रवं हन्ति भुक्तमात्रत्रसंशयः ॥ ३१४ ॥

इति यवाद्यं हृतम् ।

पिप्पलीदेवकाष्टञ्च आर्द्रकं गजपिप्पली ।

चित्रकं सैन्धयश्चैव पिप्पलीमूलमेव च ॥ ३१५ ॥

सुखोष्णं योजयेदेतत् सूतिकारोगशान्तये ।

वातिकां पैत्तिकांश्चैव शैषिकान् सान्निपातिकान् ॥

सूतिकीपद्रवान् हन्ति पीतं ह्येतन्नसंशयः ॥ ३१६ ॥

इति पिप्पल्यादिकाथः ।

—०—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकी हस्तिपिप्पली ।

अव्यर्ध्वं रंजनीदेया भद्रमुस्तवचाभयाः ॥ ३१७ ॥

धान्याकमजमोदा च सपञ्चलवर्णानि च ।

भद्रदारुयवानो च भार्गोक्कुटजतण्डुलाः ॥ ३१८ ॥

कण्टकार्याश्च मूलं वै वृद्धतीबिल्वपेशिका ।

सरिचानि विडङ्गानि कल्केरेतैश्च पादिकैः ॥ ३१९ ॥

यवकीलकुलित्यानां निर्यूहे च चतुर्गुणे ।

दधिप्रस्य पयःप्रस्यं दत्त्वा प्रस्यं घृतं पचेत् ॥ ३२० ॥

वातिकान् पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मिकान् सान्निपातिकान् ।

भूतिकोपद्रवान् सर्वा नभ्यद्वादेवनाशयेत् ॥ ३२१ ॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

समूलपत्रशाखन्तु शतं भद्रोत्कटस्य च ।

वारिद्रोणेन साध्यं सात् स्थाप्य पादावगेपितम् ॥ ३२२ ॥

घृतप्रस्यं विपक्तव्यं गर्भं दत्त्वा च कार्ष्णिकम् ।

सव्योषं पिप्पलीमूलं चित्रको जीरक तथा ॥ ३२३ ॥

पञ्चमूलं कनिष्ठन्तु राक्षैरण्डममायुतम् ।

बलासिन्धुयवचार स्पर्जिकाकृष्णजीरकम् ॥ ३२४ ॥

मिहमेतद् घृतं मद्यो निहन्त्यात् भूतिकागदान् ।

अश्वणीं पांडुरोगश्च अर्शामि जठर तथा ॥

अग्निश्च कुरुते दीप्तिं स्त्रीणां स्तन्यस्य शोधनम् ॥ ३२५ ॥

इति भद्रोत्कटाद्यं घृतम् ।

जीरकं हृषुषाधान्यं शताक्ष्तावदराणि च ।

यवानोमेथिकाहिगु पञ्चिकाकाममर्दकम् ॥ ३२६ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं मजमोदाश्च धाण्यिका ।

चित्रकश्च एलांशानि तथा धान्यश्चतुष्पलम् ॥ ३२७ ॥

कसेरुक नागरश्च यष्टीदीप्यकमेव च ।

गुडस्य च शतं दद्याद् घृतप्रस्यं तथैव च ॥ ३२८ ॥

क्षीरद्विप्रस्थङ्गुक्तं शनैर्मृदग्निना पचेत् ।
 पञ्चजीरकमित्येतत् सूतिकानां प्रशस्यते ॥ ३२८ ॥
 गर्भार्थिनीनां नारीणां वृंक्षणोये समाकृते ।
 विशतिं व्यापदोयोनेः श्वास कामं स्वरक्षयम् ॥ ३३० ॥
 हलीमकं पांडुरोगं दौर्वल्यं मूत्रकृच्छ्रताम् ।
 हन्ति पीतोन्नतकुचाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥
 उपयोगात् स्त्रियो नित्यं मलक्ष्मीमलवर्जिताः ॥ ३३१ ॥
 इति पञ्चजीरकगुडः । इति सूतिकारोगाः ।

—०—

अथ स्तनरोगनिदानमाह ।

सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्यदोषः स्तनौ स्त्रियाः ।
 प्रदूष्यमांसं रुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ ३३२ ॥
 यत्सरक्तं तनुस्त्रावं रुधिरामिषगन्धकम् ।
 शोथवृद्धिसमायुक्तं सरजश्च पयोधरम् ॥ ३३३ ॥
 पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधि विना ।
 लक्षणानि समानानि वाङ्मविद्रधिलक्षणेः ॥ ३३४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शोथं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्याद्
 यद्विद्रधावपिहितं बहुधा विधानम् ।
 आमो विदाहिनि तथैव गते च पाकं
 तथाः स्तनो सततमेव विनिर्दुहीतः ॥ ३३५ ॥
 जलोकोभिर्हरिरेद्रक्तं न स्तनावुपनायेत् ।
 दुःखस्तना तु या नारी सा शीघ्रं सुखोनी भवेत् ॥ ३३६ ॥

लेपोविशालमूलेन हन्ति षोडां स्तनोत्थिताम् ।
 निशाकनककल्काभ्यां लेपथापि स्तनार्त्तिहाः ॥ ३३७ ॥
 लेपो निहन्ति मूलं बन्ध्याकर्कोटोभवं शोघ्रम् ।
 निर्वाप्यतमलोहं सलिले तदा पिबेत्तत्र ॥ ३३८ ॥
 यष्टिर्निम्बं हरिद्रा च निर्गुण्डीधातकीसमम् ।
 चूर्णं स्तनत्रणे देयं रोपणं कुरुते भृशम् ॥ ३३९ ॥
 इति स्तनरोगाः ।

—०—

अथ स्तन्यरोगनिदानमाह ।

गुरुर्विदग्धाहारैस्तु दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।
 घोरं धात्र्याः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ३४० ॥
 लवणं तनु चान्नञ्च कटुकं फेनिलं तथा ।
 मांसधावनसंकाशं पीतकञ्च तथैव च ॥ ३४१ ॥
 एतत्सप्तविधं घोरं भगवद् जीवकोऽब्रवीत् ।
 करोति लवणं घोरं बालस्य मलनिर्गमम् ।
 तनुघोरं कफं कुर्याद् दन्तञ्च मुखपाकताम् ॥ ३४२ ॥
 मांसधावनसंकाशं छर्दिञ्च कुरुते शिशोः ।
 फेनिलं श्लामकामन्तु मूत्रलं कटुपीतकम् ॥ ३४३ ॥
 कपायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम् ।
 कटुश्चलण्य पीतराजिमत् पित्तमंयुतम् ॥ ३४४ ॥
 कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छंलम् ।
 क्षितिल्लं दन्दजं विद्यात् सूर्यलिङ्गं विदोषजम् ॥ ३४५ ॥
 षडुष्टं चासुनि क्षिप्त मेकोभवन्ति पांडुरम् ।
 मधुरञ्च विषण्णञ्च प्रसन्नं तत्प्रशस्यते ॥ ३४६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दग्धमूलन्त्राह पिवेत् ।
 वातव्याधिहरं सर्पिः पीत्वा मृदुविरचयेत् ॥ ३४० ॥
 वस्तिकर्मततः कुर्यात् स्नेहादीन्धानिलापहान् ॥ ३४८ ॥
 पित्तदुष्टे मृताभोरु पटोलं निम्बचन्दनम् ।
 धात्रीकुमारय पिवेत् क्वाथयित्वा सगर्करम् ॥ ३४९ ॥
 अथवा त्रिफलोशीर निम्बं कटुकरोहिणी ।
 शारिवादिगणैः सिद्धं घृतं पीत्वा ततोऽनु च ॥
 पित्तघ्नं रेचनं कुर्याच्छीतं चाभ्यङ्गलेपनम् ॥ ३५० ॥
 कफदुष्टे घृतं पीत्वा यष्टीसेम्भवसंयुतम् ।
 रामपुष्पैः स्तनौ लिम्बे च्छिग्रोश्च दग्धनखदौ ॥
 सुखमेवं वनेहाल स्तीक्ष्णैर्धात्रोश्च वामयेत् ॥ ३५१ ॥

अथ अन्यदपिलक्षणमाह ।

स्तन्ये त्रिदोषसंदुष्टे शङ्खदामं जलोपमम् ।
 नानावर्णरुजं चार्द्धं विवदमुपवेश्यते ॥ ३५२ ॥
 भ्रमारोचकवम्यास्य पाकस्तृष्णाश्वरादयः ।
 स्युर्यत्रतं विजानीयात् क्षीरालमकसन्नितम् ॥ ३५३ ॥

बालं तत्र च धात्रीश्च मृदुरेकै विरेचयेत् ॥ ३५४ ॥
 क्रमं पेयादिकश्चैव मुस्तादिः संप्रयोजयेत् ।
 पेयादिकं क्रमं कृत्वा मुस्तादिपाययेद् घृतम् ॥ ३५५ ॥
 धात्रीक्षीरविशुद्धार्थं मुद्गयूपरसाग्निनी ।
 भार्गीदारुवृक्षापाठाः पिवेत्सातिविषाः शृताः ॥ ३५६ ॥
 पाठामूर्वा च भूनिम्ब दारुशण्डोकलिङ्गकाः ।

शारिवासृततित्ताख्या क्वाथ स्तन्यविशोधन ॥ ३५७ ॥

हरिद्राद्य बचाद्य वा पिबेत् स्तन्यविशुद्धये ॥ ३५८ ॥

पटोलनिम्बासनदारुपाठा मूर्वा गुडूची कटुरोणीञ्च ।

सनागर वा कथितञ्च तोये धात्री पिबेत् स्तन्यविशुद्धिं हेतो ॥ ३५९ ॥

इति स्तन्यविशुद्धिः ।

भूमिकूष्माण्डमूल पिबति क्षीरेण या नारी

सशर्करैश्च पुष्टा ह्यतिशयदुग्धवती सा भवति ॥ ३६० ॥

कमलस्य तंडुलानां कल्क क्षीरेण दधि पिवेदबला ।

सा भवति प्रचुरक्षीरा घनकुचयुगलापि वार्द्धिक्ये ॥ ३६१ ॥

वनकर्पासिकेशूणा मूल सौवीरकेष च ।

विदारीकन्दस्वरस पिवेद्वा स्तन्यवर्धनम् ॥ ३६२ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूल चव्यशाण्डयवानिका ।

जोरके द्वे हरिद्रे च विड सौवर्चल तथा ॥ ३६३ ॥

एतेरबौषधैः पिष्टैरारणाल विपाचयेत् ।

शामवातहरं हृष्य कफघ्नं बद्धिदीपनम् ॥ ३६४ ॥

वज्रक काष्ठीकं नाम स्त्रीणामग्निप्रवर्धनम् ।

इति वष्यकाष्ठीकम् ।

स्वर्णशैफालिकापत्रं स्रुहीपत्रं तथैव च ।

चित्रकस्य च पञ्चाणि पत्राणि साक्षोटकस्य च ॥ ३६५ ॥

वासितं काष्ठीकाग्नेन वातश्लेष्मगदापहम् ।

पत्रकाष्ठीकमाख्यातं स्त्रीणां क्षीरविवर्धनम् ॥ ३६६ ॥

इति पत्रकाष्ठीकम् । इति क्षीरवर्धनविधिः ।

अन्तम्युषाकणाकर्ष्कं सिद्धं तैलं करोति यन्निताया ।

पिचुधारणनस्यदानात् कुचद्वयं श्रीफलाकारम् ॥ ३६७ ॥

इत्यसंबुषाद्य तैलम् ।

श्रीपर्णीरसकल्पाभ्यां तैलं सिद्धं तिलोद्भवम् ।
तत्तैलं तूलकेऽन्यस्य स्ननयोः परिधारयेत् ॥ ३६८ ॥
पतिताबुद्धितौ स्त्रोणां भवेयातां पयोधरी ।
गजकुशसमाकारौ उत्पन्नौ परिमण्डलौ ॥ ३६९ ॥

इति श्रीपर्णीतैलम् ।

शङ्खचूर्णस्य भागी द्वौ हरितालश्च भागिकम् ।
शक्तेन सह संयुक्तं लोमशाननमुत्तमम् ॥ ३७० ॥
तैलं कुसुमकस्थाय क्षुद्दीचौर तथैव च ।
प्रगृह्यैकत्र भतिमां लोमशाननमुत्तमम् ॥ ३७१ ॥
कदलीदीर्घहस्तानां भस्मालं लवणं शमी ।
बीजं शीताभसापिष्टं लोमशाननमुत्तमम् ॥ ३७२ ॥
कासीसतुरगगन्धा सावरगजपिप्पली विपक्षेन ।
तैलेन यान्ति वृद्धिं स्ननकर्णपालिलिङ्गानि ॥ ३७३ ॥

इति कासीसाद्यं तैलम् ।

हरितालभाग एको भागाः पञ्चैव शङ्खचूर्णस्य ।
भागः पलाशभस्मत एतस्त्रेपात् कचानस्युः ॥ ३७४ ॥
करवीरशिङ्खादन्ती बीणिकीशानकानि च ।
रश्माच्चारोदके तैलं प्रशस्तं लोमशाननम् ॥ ३७५ ॥

इति करवीराद्यं तैलम् ।

कर्पूरभस्मातकशङ्खचूर्णं क्षारो यवानां सुमनःशिला च ।
तैलं विपक्वं हरितालमित्थं लोमानि निर्मलयति क्षयेन ॥ ३७६ ॥
इति कर्पूराद्यं तैलम् । इति लोमशाननप्रकारः ।

—०—

अथ निदानमाह ।

दिवास्वप्नादतिक्रोधा द्यायामादतिमैथुनात् ।

क्षताश्च नखदन्ताद्यै र्वताद्याः कुपिता यदा ॥ ३७७ ॥
 पूयशोषितसंकाशं लकुचाकृति सन्निभम् ।
 उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः ॥ ३७८ ॥
 रूक्ष विवर्यं स्फुटितं वातिकन्तु विनिर्दिशेत् ।
 दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥ ३७९ ॥
 नीलपुष्पप्रतिकाशं कडूमन्तं कफात्मकम् ।
 सर्वलिङ्गसमायुक्त सन्निपातात्मकं वदेत् ॥ ३८० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

खेदयेद्वातिकं कन्द पैत्तिकन्तु विरेचयेत् ।
 कफजे वमनं भूय सर्वजे सर्वमर्हति ॥ ३८१ ॥
 त्रिफलायाः कषायेण मधुयुक्तेन सेचयेत् ।
 प्रमदायोनि कन्देन व्याधिना परिसुच्यते ॥ ३८२ ॥
 गैरिकाञ्जनजन्तुघ्न कट्फलाम्नास्थिदूर्णतैः ॥
 पूरयेत् सततं योनिं निशाचोद्रसमायुतैः ॥ ३८३ ॥
 पूरयेच्चाभयारिष्टं मध्वारिष्टमथापि वा ।
 मञ्जामायूरमधवा वस्तौ पाने प्रयोजयेत् ॥ ३८४ ॥
 कोलमेकस्य मांसेन कन्दः शाम्यति योषिताम् ।
 मूपिकामांसमयुक्त तैलमातपभावितम् ।
 अभ्यङ्गावन्ति कन्द वा खेदं तन्मांससैन्धवैः ॥ ३८५ ॥
 प्राग्दोर्मांसं सपदि बहुधा सूक्ष्मखण्डीकृतयत्
 तैले पाच्य द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।
 तत्तैलात् वसनमनिशं योनिभागे दधानं
 हन्ति प्रीडाकरभगफलं नात्र सन्देहमुचिः ॥ ३८६ ॥

पिष्टं श्वकृमांसञ्च पक्वं तित्तिडिसंयुतम् ।
 लेपमात्रेण नारिणां योनिकन्दहरं परम् ॥ ३८७ ॥
 घोषकस्वरसः पीतो मस्तुना च समन्वितः ।
 योनिकन्दं निहन्त्याशु तन्नाडी चैव धूपतः ॥ ३८८ ॥
 सद्यो ब्रीडाकरं कन्द योनेर्वहुविकारजम् ।
 शलाकया तप्तया वा दहते कुशलो मिषक् ॥ ३८९ ॥
 एतत्कन्दस्य निर्दिष्टं समासेन चिकित्सितम् ॥
 इति वङ्गसेने स्त्रीरोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ६६ ॥

—०—

अथ बालरोगनिदानमाह ।

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्त्तकः ।
 स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ १ ॥
 दन्तोद्भेदस्तु सर्वेषां रोगाणामपि कारणम् ।
 विशेषाज्ज्वरविह्वले कासकृर्दिशिरोरुजः ।
 अभिष्यन्दश्च शोथश्च विसर्पश्चापि जायते ॥ २ ॥
 पृष्ठभङ्गे विडालानां बर्हिणाञ्च शिखोद्भवे ।
 दन्तोद्भेदे च बालानां न ते किञ्चिन्न दूयते ॥ ३ ॥
 वातदुष्टं शिशुं स्तन्यं पिवन्वातगुदातुरः ।
 चामस्वरः कृशाङ्गः स्यात् बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ ४ ॥
 स्विन्नोभिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
 तृष्णालुरुष्णसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिवन् ॥ ५ ॥
 कफदुष्टं पिबेत् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।

निद्रादितो जडः शूलः शक्ताख्यः छर्दनः शिशुः ॥ ६ ॥

द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।

शिशोस्तीव्रामतीव्राच्च रोदनाल्लक्षयेद्भुजम् ॥ ७ ॥

क्षुद्ररोगे च कथिते ह्यजगत्त्र हि पूतने ।

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ॥ ८ ॥

बालदेहेऽपि ते तद्वद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ।

अनुबन्धे यथा व्याधिः प्रतिकुर्वीत कालवित् ॥ ९ ॥

यथा दोषं यथा रोगं यथोद्रेकं यथा बलम् ।

विभज्यदेशकालादीं स्तत्र युज्येद् भिषग् हितम् ॥ १० ॥

भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां यज्ज्वरादिषु ।

कार्यं तदेव भैषज्यं तेषु दाहादिकं विना ॥ ११ ॥

त एव दुष्टा दोषाश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ये ।

अतस्तदेव भैषज्यं मात्रास्तस्य कनीयनी ॥ १२ ॥

एकोऽधिकश्चर्मगतो विकारः कुकूष्को नाम शिशोः प्रदिष्टः ।

नन्दिपट्टो नाम महानिहास्ति विज्ञायते वै शमयेद्यथावत् ॥ १३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

विडङ्गफलमावन्तु आतमावस्य भैषजम् ।

मामिनामि प्रयोक्तव्यं विडङ्गानां प्रवर्धनम् ॥ १४ ॥

अद्यादूर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोनास्थिमात्रकम् ।

घोराच्चादः शिशोः कोनमन्नादो बदरोपमम् ॥ १५ ॥

घोरपन्थीपथं धावताः घोराच्चादस्य चोभयोः ।

आत्मन्यन्नाशनैर्दयं भौषधं भैषजं सदा ॥ १६ ॥

यथारोगं स्तनी लिम्प्य स्त्रौषधैः पाययेच्छिशुम् ।

मात्रया लङ्घयेद्वात्रीं शिशोर्नोक्तं विलङ्घनम् ॥ १७ ॥
 सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ।
 स्तन्याभावे पयः क्षार्गं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ १८ ॥
 शृत्पिण्डेनाम्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सोषणा ।
 स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशम्यति ॥ १९ ॥
 दग्धेन क्षागशक्ता नाभिपाकेऽवधूर्णनम् ।
 त्वक्चूर्णैः क्षीरिणां वापि कुर्याच्चन्दनरेणुना ॥ २० ॥
 नाभिपाके निशालोन्न प्रियंगुमधुकैः शृतम् ।
 तैलमभ्यञ्जने यस्त मेभिर्वा ह्यऽवधूर्णनम् ॥ २१ ॥

—०—

बालो यद्विराज्जातः स्तन्यं न गृह्णाति तस्य सैन्धवधात्रीमधु-
 छतपथ्या कल्के नोद्धर्षयेज्जिह्वाम् ।

—०—

कुष्ठाभयावचात्राघ्नी कनकं चौद्रसर्पिषाः ।
 सपाठामधुना लोढा स्तन्यदोषनिवर्धनाः ॥ २२ ॥
 प्रियंगुस्त्रिजिंकासिन्धु मधुना लेहयेच्छिशुम् ।
 क्षीरामयं निहन्त्याशु विडङ्गेन युतं क्षमीन् ॥ २३ ॥
 पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
 द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ २४ ॥
 शर्कराचौद्रसंयुक्ता तिक्तालोढाज्वरं जयेत् ।
 लिम्पेन्मुहुर्मुहुर्बालं तत्कल्केन च बुद्धिमन् ॥ २५ ॥
 भद्रसुस्ताभयानिम्ब पटोला मधुकैः क्षतः ।
 कायः सोष्णस्तु बालानां मयेपज्वरनाशनः ॥ २६ ॥

—०—

पलङ्कपावचाकुष्टं गजचर्मविचर्म च ।

निम्बस्य पत्रं माक्षीकं संविध्युक्तान्तु धूपनम् ॥

ज्वरवेगं निहन्त्याशु बालानान्तु विशेषतः ॥ २७ ॥

इति पलङ्कपादिधूपः ।

सर्पत्वक् सर्पपारिष्टपल्लवं तेजनीवचा ।

रसीनङ्घ्रिग्वजालोम शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ॥

धूपः सर्वप्रहृन्नोऽयं कुमारारणां ज्वरापहः ॥ २८ ॥

इति सर्पत्वगादिधूपः ।

मध्वरिष्टदलखेत सर्पपैर्योजितोज्वरम् ।

बालानां शमयेद्दूषो नृतगोकुचिरोमजः ॥ २९ ॥

आम्रत्वक् काचजम्बूत्य कपाशे पादशेषिते ।

शालिसिद्धां यवागूक्ष भुक्ता कुल्यामयं जयेत् ॥ ३० ॥

समद्वाशास्त्रलोवेष्टं घातकीपद्मकेसरैः ।

पिटैरैतैर्यवागूः स्या दतीसारविनाशिनी ॥ ३१ ॥

विष्वक्ष पुष्पाणि च घातकीनां गजं सलोभं गजपिप्पली च ।

कायावलेही मधुना विमिश्री बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥ ३२ ॥

इति बालविस्वादिः कायोऽपलेह्यः ।

नागरातिविषासुस्ता बालकेन्द्रयवेः नृतम् ।

जलं हन्ति कुमारारणां कुचिरोमसंशयम् ॥ ३३ ॥

अद्भोटमूलघातकी विष्वपेशोमहोपधम् ।

कथितं शीतलं येयं कुचिगेमविनाशनम् ॥ ३४ ॥

समद्वाघातकीलोभं शारिवाभिः नृतं जलम् ।

विहृद्देऽपि शिशोर्देयं मतीसारे समाधिकम् ॥ ३५ ॥

पिष्टा पटीनमूलश्च शृङ्गवेरं वचामपि ।

विड्द्वान्यजमोदाश्च पिप्पलीतण्डुलानि च ॥ ३६ ॥

एतान्यालोढ्यसर्वाणि सुखतप्तेन वारिणा ।
 पामप्रवृत्तेऽतीसारे कुमारं योजयेद्विषक् ॥ ३७ ॥
 पीडिताम्बास्थिकल्कोत्थ स्वरसं मधुना सह ।
 कोष्ठभेदी शिशुः शीर्णो न चिरात् स्वस्थतां व्रजेत् ॥ ३८ ॥
 शालीपर्णीं पृश्निपर्णीं घोटाल्वक् कूयितं जलम् ।
 क्षौद्रयुक्तं चिदोषघ्नं सर्वातिसारनाशनम् ॥ ३९ ॥
 हरिद्राद्वययव्याह्नं सिंहीशक्यवैः शृतम् ।
 शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं श्वासकासदमोहरम् ॥ ४० ॥
 धातकीबिल्वधान्याक लोभ्रेन्द्रयवबालकैः ।
 लेहः क्षौद्रेण बालाणां ज्वरातीसारवातनुत् ॥ ४१ ॥
 लोभ्रेन्द्रयवधान्याक धात्रीक्षीवेरमुस्तकम् ।
 मधुना लेहयेद्दालं ज्वरातिसारनाशनम् ॥ ४२ ॥
 मधुसर्पिर्विडङ्गानि सरलं देवदारु च ।
 पटोलकुटजारिष्ट सप्तपर्णयवानिका ॥
 ज्वरं छर्दिमतिसारं शमयेच्चूर्णकं त्विदम् ॥ ४३ ॥
 कल्कः प्रियङ्गुकोलास्थि मधुसुस्ताश्चनैः कृतः ।
 क्षौद्रलीढः कुमारस्य छर्दिदृष्ट्यातिसारनुत् ॥ ४४ ॥
 वृद्धतोफलमूलत्वक् कृष्णायन्यकसंभवः ।
 तुगाक्षीरोयुतः क्षाद्यः पीतो हन्ति शिशोर्वमिम् ।
 मूर्च्छां श्वासं ज्वरं काम मतिमारुह्य पीनसम् ॥ ४५ ॥
 धान्यमतिविपाश्विणी गजाघ्राश्लक्ष्णचूर्णितम् ।
 बालानां छर्द्यतीसारं मधुना हन्ति लेहनात् ॥ ४६ ॥
 क्षीवेरशर्कराक्षौद्रं पीतं तंडुलवारिणा ।
 शिशोः सर्वातिमारुह्य दृढछर्दिज्वरनाशनम् ॥ ४७ ॥
 श्वेतकमलविष्णुस्कं मपिष्टं तंडुलांशुना ।

मत्स्यण्डिमधुसंयुक्तं चिम्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥ ४८ ॥

विल्वमूलकपायेण लाजायैव सशर्कराः ।

आलोढ्य पायवेदालं कुर्यतोसारनाशनम् ॥ ४९ ॥

फलिन्यञ्जनमुस्तानां चूर्णं पीतं समाचिकम् ।

दृष्ट्वां कर्दिमतोसारं शिशूनामुद्धतं हरेत् ॥ ५० ॥

आम्रजम्बूप्रवालानि शालूकातिविषाणि च ।

क्षीरोणाञ्च प्रवालानि यष्टीमधुकमेव च ॥ ५१ ॥

दर्भामूलोगिराचुक्र कवितानि जलेन तु ।

शर्करामधुसंयुक्तं दृष्ट्वाद्धिदनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

दाडिमस्य तु बीजानि क्षीरजं नागकेशरम् ।

चूर्णः सशर्कराक्षौद्रो लेहस्तथाविनाशनः ॥ ५३ ॥

हिंगुसैन्धवपालाश चूर्णं माचिकसंयुतम् ।

लोढं निवारयत्याशु शिशूनामुद्धतां दृष्ट्वा ॥ ५४ ॥

शुद्धीं समुस्तातिविषां विचूर्ण्य लेहं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।

कासस्वरद्धिभिर्दर्दितानां समाचिकां चातिविषां तथैकाम् ॥ ५५ ॥

सुस्तकातिविषायास कणाशुद्धीरजो लिहन् ।

सुच्यते मधुना घालः कासैः पञ्चभिरुत्थितैः ॥ ५६ ॥

क्षीरादस्य शिशोः कास शुष्क दृष्ट्वा गुदारुणम् ।

मापयूपं पिवेद्वाग्नी दिप्यन्तोद्यतभर्जितम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षां पिप्पलीशुण्ठीना चूर्णं माचिकसर्पिषा ।

लोढं निवारयेच्छेघ्रं काम पञ्चविधं शिशोः ॥ ५८ ॥

व्याघ्रीकुसुमसञ्ज्ञात रेश्वरदन्दिहिका ।

जग्ध्वापि चिरञ्ज जात शिशोः कास व्यपोहति ॥ ५९ ॥

धान्यं शर्करयायुक्तं तडुन्नोदकमंयुतम् ।

० पानमेतन्नदातन्य कासश्नासापह शिशोः ॥ ६० ॥

गुडोदकञ्च कथितं व्योषमैन्धवसंयुतम् ।
 सुखोष्णं पाययेद्बालं कासरोगप्रशान्तये ॥ ६१ ॥
 कुलीरशृङ्गीचूर्णञ्च मूलकस्य फलं तथा ।
 युक्तोयं मधुसर्पिभ्यां लेहः स्वासापहं शिशोः ॥ ६२ ॥
 कृष्णादुरालभाद्राक्षा कर्कटाख्या तुगाक्षया ।
 चूर्णितामधुसर्पिभ्यां लीढा हन्ति शिशोर्गदान् ॥
 स्वासं कासं सतमकं ज्वरं वापि नियच्छति ॥ ६३ ॥
 द्राक्षादुरालभा चैव पिप्पलीऽथ हरीतकी ।
 एतानि कृत्वा चूर्णानि योजयेन्मधुसर्पिषा ॥ ६४ ॥
 विराट् पञ्चरात्रं वा चूर्णमेतन्निषेवितम् ।
 कासः स्वासश्च बालानां तमकश्चोपशाम्यति ॥ ६५ ॥
 हिङ्गुकर्कटशृङ्गी च गैरिकं मधुयष्टिका ।
 वृटिः क्षौद्रं नागरञ्च हिक्काश्वासविनाशनम् ॥ ६६ ॥
 चातुर्जातकसंयुक्तो गव्यस्य शक्नोती रसः ।
 लेहोऽयं मधुना देयः हृदिप्रथमनः परः ॥ ६७ ॥
 नागरं पिप्पलीपाठा भांगी च भरिचानि च ।
 लेहोऽयं मधुना कास श्लेष्महृदिनिस्सृदनः ॥ ६८ ॥
 निशाकृष्णाक्लानं लाजा शृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।
 लेहः शिशोर्विधातव्यः हृदिकासरुजापहः ॥ ६९ ॥
 पत्रैर्धदरचाङ्गेरी काकमाचीकपित्तजैः ।
 शिशोरुक्त्वम्यतीसार नाशनं मूर्ध्नेपनम् ॥ ७० ॥
 आम्रास्थिनाजसिन्धुतैः लेहक्षौद्रेण हृदिनुत् ।
 शिशोर्यक्ष्णपणं पीतं बीजपूररसेन वा ॥ ७१ ॥
 जंबूकतिन्दुकानाञ्च पुष्पाणि च फलानि च ।
 घृतेन मधुना लीढा सुष्यते हिक्काया शिशुः ॥ ७२ ॥

पिप्पलीमधुकानाञ्च चूर्णं समधुशर्करम् ।
 रसेन मातुलुङ्गस्य ह्रिकाहृदिनिवारणम् ॥ ७३ ॥
 चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजितम् ।
 ह्रिकां प्रशमयेत् क्षिप्रं हृदि चातिचिरोत्थिताम् ॥ ७४ ॥
 सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।
 लोढा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हि हृदितः शिशुः ॥ ७५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राण नार्शेनो वस्तिशोर्षजः ।
 पद्मवर्णी मृष्टापघ्नो रोगो द्रोपत्रयोद्भवः ॥ ७६ ॥
 शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥ ७७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

पटोलं त्रिफलारिष्टं हरिद्रां त्रिफलां पिवेत् ।
 क्षतविस्फोटवोसर्पं ज्वराणां शान्तये शिशुः ॥ ७८ ॥
 शारिवोत्पलकङ्गार भद्रयीसुस्तचन्दनैः ।
 प्रपुण्डरीकमञ्जिष्टा यष्टीमधुकसर्पघ्नेः ॥
 कुमारिणां प्रशस्तोऽयं लेपो वीसर्पनाशनः ॥ ७९ ॥
 अभ्यङ्गविषये कार्यं बालानां पद्मकं हृतम् ।
 विस्फोटरोगे निर्दिष्टं नात्र कार्या विचारणा ॥ ८० ॥
 न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थं प्लवतेतसज्जुजैः ।
 त्वग्भिर्यष्ट्याद्यमञ्जिष्टा चन्दनोशीरपद्मकैः ॥ ८१ ॥
 अक्षपिष्टैः यथा नाभं शिशोः कार्यं प्रलेपनम् ।
 सदाहरागविस्फोट वेदना त्रणशान्तये ॥ ८२ ॥

गृहधूमनिशाकुष्ट सर्जकेन्द्रयवैः शिशोः ।
 चन्दनोशीरपद्मैश्च सिंघापामाविचर्चिनुत् ॥ ८३ ॥
 वचाकुष्टविडङ्गानां कोष्ठकृथावगाहनम् ।
 कच्छूविचर्चिकाकंडू दद्रुभिर्मुच्यते शिशुः ॥ ८४ ॥
 तिलतंडुलयोर्नाडी मूलाभ्यां लेपनादद्रुतम् ।
 बालानां ब्राह्मणीयष्टो रोगः शाम्यति साम्प्रतम् ॥ ८५ ॥
 कणोपणसिताक्षौद्र सूक्ष्मैला सैन्धवैः कृतैः ।
 मूत्रघहे प्रदातव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥ ८६ ॥
 घृतेन हिंगुविश्वैला हिंगुभांगीरजी लिङ्गन् ।
 आमाहं पातिकां शूलं हन्धात्तोयेन वा शिशोः ॥ ८७ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतचौद्रपरिप्लुतम् ।
 रुदते त्रस्यते वापि लेहं दद्यात् सुखावहम् ॥ ८८ ॥
 कुष्ठुन्दरमंलो माषा हरिद्राविल्वपत्रकम् ।
 इन्द्रं शिरीषपत्रञ्च धूमेनैतत्प्रयोचितम् ॥
 निहन्ति रोदनं रात्रौ बालस्याशु न संशयः ॥ ८९ ॥

—०—

अथ कुकूणकनिदानमाह ।

कुकूणकः क्षीरदोषा क्षिणूनामेव वर्त्मनि ।
 जायते तेन तत्रैवं कंडुरश्च सवेकुडुः ॥ ९० ॥
 शिशोः कुर्यात्सलाटाक्षि कूटनासावघर्षणम् ।
 न शक्नोऽर्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मनि लोचनघमः ॥ ९१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

यद्गोशक्तोष्णेन कुकूणं स्वेदयेत्ततः ॥ ९२ ॥

पिप्पलीमधुकानाञ्च चूर्णं समधुशर्करम् ।

रसेन मातुलुङ्गस्य हिक्काहृदिनिवारणम् ॥ ७३ ॥

चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजितम् ।

हिक्कां प्रशमयेत् क्षिप्रं हृदि चातिचिरोत्थिताम् ॥ ७४ ॥

सुवर्णगैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ।

सीद्धा सुखमवाप्नोति क्षिप्रं हि हृदितः शिशुः ॥ ७५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

विसर्पस्तु शिशोः प्राण नार्थनो वस्तिशीर्षजः ।

पञ्चवर्णो महापद्मो रोगो द्रोणचयोद्धवः ॥ ७६ ॥

शङ्काभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥ ७७ ॥

—१—

अथ चिकित्सामाह ।

पटोलं त्रिफलारिष्टं हरिद्रां त्रिफलां पिवेत् ।

क्षतविस्फोटवोसर्पं ज्वराणां शान्तये शिशुः ॥ ७८ ॥

शारिवोत्पलकच्चार भद्रयीमुस्तचन्दनैः ।

प्रमुण्डरीकमञ्जिष्टा यटीमधुकसर्पणैः ॥

कुमाराणां प्रशस्तोऽयं लेपो वीसर्पनाशनः ॥ ७९ ॥

अभ्यङ्गविषये कार्यं बालानां पञ्चकं दृतम् ।

विस्फोटरोगे निदिष्टं नात्र कार्या विचारणा ॥ ८० ॥

न्यपोधोदुग्धरोऽग्नित्थं प्रक्षयेत्तमजं वृजैः ।

त्वग्भिर्यष्ट्याश्चमञ्जिष्टा चन्दनोगीरपद्मकैः ॥ ८१ ॥

अस्त्रपिष्टैः यथा नाभं शिशोः कार्यं प्रलेपनम् ।

मदाहरागविस्फोट वेदना त्रणशान्तये ॥ ८२ ॥

गृहधूमनिशाकुष्ट सर्जकेन्द्रयवैः शिशोः ।
 चन्दनोशीरपद्मैश्च सिन्ध्यापामाविचर्चिनुत् ॥ ८३ ॥
 बचाकुष्टविडङ्गानां कोष्ठकृथावगाहनम् ।
 कच्छूविचर्चिकाकण्डूदद्रुभिर्मुच्यते शिशुः ॥ ८४ ॥
 तिलतण्डुलयोर्नाडी मूलाभ्यां लेपनाद्द्रुतम् ।
 बालानां ब्राह्मणीयष्टो रोगः शाम्यति साम्प्रतम् ॥ ८५ ॥
 कणोपणसिताक्षौद्र सूक्ष्मैश्च सैन्धवैः कृतैः ।
 मूत्रग्रहे प्रदातव्यः शिशूनां सेह उत्तमः ॥ ८६ ॥
 घृतेन हिगुविष्मैश्च हिगुभागीरजी लिहन् ।
 आनाहं वातिकं शूलं हन्यात्तोयेन वा शिशोः ॥ ८७ ॥
 पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं घृतक्षौद्रपरिप्लुतम् ।
 रुदते ब्रह्मते वापि सेह दद्यात् सुखावहम् ॥ ८८ ॥
 पुष्कुन्दरमंली माया हरिद्राविल्वपत्रकम् ।
 इन्द्रं शिरोपपत्रञ्च धूमेनैतत्प्रयोजितम् ॥
 निहन्ति रोदनं रात्रौ बालस्याय न संशयः ॥ ८९ ॥

—०—

अथ कुकूणकनिदानमाह ।

कुकूणकः क्षीरदोषा च्छिशूनामेव वर्तन्नि ।
 जायते तेन तत्रैव कंडुरश्च सवेगमुहः ॥ ९० ॥
 शिशोः कुर्यात्सलाटाच्च कूटनासावधर्षणम् ।
 न शक्नोऽर्कप्रभां द्रष्टुं न वर्तमानोलनचमः ॥ ९१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

वहगोशक्तोष्णे न कुकूर्धं स्वेदयेत्ततः ॥ ९२ ॥

मादस्त्वथकटुश्चे ह काञ्चिकैर्भाविता जयेत् ।

खेदादीपशिखातप्तो नेत्रामयमलक्तकः ॥ ८३ ॥

दिनिशालोभ्रयध्वाङ्ग रोहिणो निम्बपल्लवैः ।

कुक्कुणके हिता वर्त्तिः पिष्टैस्ताम्बरजोन्वितैः ॥ ८४ ॥

फलचिक' लोभपुनर्नवे च सगृह्वेरं हृहतीदृयश्च ।

आलेपनं श्लेष्महरं सुखीष्णं कुक्कुणके कार्यसुदाहरन्ति ॥ ८५ ॥

व्योषं सगृह्व समन.शिलालं करञ्जबीजश्च सुपिष्टमेतत् ।

कटुर्दितानामथ धर्मनान्तु त्रेष्टं शिशूनां नयने विदध्यात् ॥ ८६ ॥

स्वरस वृद्धदारस्य काञ्चिकेण समन्वितम् ।

आद्योतनेन बालानां कुक्कुणामयनाशनम् ॥ ८७ ॥

क्षमिन्नालशिनादांवीं लाक्षागैरिककाञ्चिकैः ।

धूर्णाञ्जनं कुक्कुणे स्याच्छिशूनां पोषकीषु च ॥ ८८ ॥

मन.शिलाशङ्खनाभिः पिप्पल्योऽय रसाञ्जनम् ।

वर्त्तिः चौद्रेण सयुक्ता बालसर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ८९ ॥

इति कुक्कुणकचिकित्सा ।

—०—

अथ परिगर्भिकनिदानमाह ।

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिवदपि ।

कामाग्निसादवमथू तन्द्राकाश्याऽरुचिभ्रमैः ॥ १०० ॥

तुल्यते कोटहृदया च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।

रोगं परिभवाख्यञ्च युञ्ज्यात्तत्राग्निदीपकम् ॥ १०१ ॥

—०—

तस्य चिकित्सामाह ।

पारिगर्भिकरोगे तु युज्यते वज्रिदीपनम् ॥ १०२ ॥

—०—

अथ तालुकण्टकनिदानमाह ।

तालुमध्ये कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ १०३ ॥
तालुपातः स्तनद्वेषः कच्छात्पानं श्लक्ष्णम् ।
दृढचिकण्ठास्यरुजा घोवादुर्ध्वरता वमिः ॥ १०४ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तालुपाके यवक्षारं मधुना प्रतिसारणम् ॥ १०५ ॥
हरोतकीवचाकुष्ठं कल्कं माघिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमार स्तन्येन सुच्यते तालुकण्टकात् ॥ १०६ ॥
शारिवातिलनोभ्राणां कपायो मधुकस्य च ।
विस्त्राविते मुखे शम्भो धावनार्थं शिशोः सदा ॥ १०७ ॥
मुखपाके तु बालानां माम्बसारमयो रजः ।
गैरिकं चैद्रसंयुक्तं भैषजं सरसाञ्जनम् ॥ १०८ ॥
अश्वत्थत्वग्दलचोद्रे मुखपाके प्रलेपनम् ।
दार्दीयध्याभयाजानी पत्रचोद्रे स्तया परम् ॥ १०९ ॥
गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ११० ॥
शंखर्यध्वज्जनैस्सूर्पं शिशूनां गुदपाकनुत् ॥ १११ ॥
गोजिह्वादन्तकालेपः पेयं वा सितचन्दनम् ।
शंखसौवीर्यध्याह्नौ लेपो देयोऽहिपूतने ॥ ११२ ॥
गुदपाकोत्कटे कुर्याद्द्रक्तस्त्राव जलौक सा ॥ ११३ ॥

—०—

अथ कश्चिद्रोगनिदानमाह ।

दुष्टं मलादिभिर्मातुः स्तन्यं संपिबतः शिशोः ।

यदा हि कुपितं पित्तं गुदं समभिधावति ॥ ११४ ॥

तदा सञ्जायते तत्र जलीकोदरसन्निभः ।

व्रणः सदाह आरक्तो ज्वरकासकरः परः ॥ ११५ ॥

करोति पीतकश्चापि वर्चः स्तन्यं भवेदपि ।

व्रणः पद्यात्तकं नाम व्याधिः परमदारुणः ॥ ११६ ॥

—•—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्र संपातयेद्युक्त्या जलोकास उदारधीः ।

क्षीरहृच्चकपायेण किञ्चिदुष्णेन धावयेत् ॥ ११७ ॥

पिष्टा मधुरकं वापि लेपः पद्यात्तके हितः ।

चन्दनं शारिवेदे च शखनाभिसमायुतम् ॥

पद्यात्तके प्रलेपोऽयं मेघा लेह्यश्च शस्यते ॥ ११८ ॥

अमनस्य तु पुष्पाणि शूलचूर्णानि कारयेत् ।

गुटिकां कारयेद्देह्य स्तां च भक्तस्य वारिणा ॥

एतां पद्यात्तके दद्याद्दालेषु मतिमान् भिषक् ॥ ११९ ॥

अलम्बुधाजटाकल्कः सर्जचूर्णसमन्वितः ।

बहुधा कटुतैलेन मिश्रयित्वा च पाचितम् ॥

संदद्यात्तन्तुनीभावं गते विद्यां प्रलेपनम् ॥ १२० ॥

अभ्यन्य तिलतैलेन मर्जचूर्णावचूर्णिताम् ।

विच्छिद्यश्लेष् स्थिरैरण्ड वीजाभ्याश्च प्रलेपनात् ॥ १२१ ॥

शामनक्याः पसान्यष्टौ गोमूत्रे मग्नभावयेत् ।

भावयित्वा तपे पया हिदिर्लिप्तप्रशाम्यति ॥ १२२ ॥

सरिचं नवनीताख्यं शोथघ्नं भक्षयेच्छिशुः ।
 सुस्ताकृष्णगुडबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ॥
 पिष्ट्वा तोयेन स्लेपोऽयं शोथघ्नः परमः शिशोः ॥ १२३ ॥
 अम्लकाञ्जिकसप्रिष्ट शतपुष्पां ससैन्धवम् ।
 कुष्टं स्नेहं तदत्युष्णं लोमशोद्धर्तनं शिशोः ॥ १२४ ॥
 मसूरं गुह्यपानीये विरसं वायं पेपितम् ।
 सनिशं वायवा तद्दध्वावचूर्णं शिशोर्हरेत् ॥ १२५ ॥

अथान्यद्रोगविशेषाणां निदानमाह ।

अङ्गुलीग्रहपादोयः स्थाण्वाभक्तं निवेश्य तत् ।
 क्षतमूत्रार्थभूभागे जानुभ्यां धरणी गतः ॥
 तण्डुलीत्याय यः खादेत् सशय्यामूत्रणं त्यजेत् ॥ १२६ ॥

अथ तस्य चिकित्सामाह ।

क्षतमूत्रार्थभूभागे मृदं मृदा तुषोदके ।
 सचूर्णं मधुसर्पिर्भ्यां लोद्वात्तल्यविमूत्रणम् ॥
 न करोति नरी जातु भ्रष्टमेनं निरन्तरम् ॥ १२७ ॥
 इन्द्रगोपं ससिचार्थं मधुसर्पिः सभायुतम् ।
 पक्वं कच्छपतैले तु युष्ट्यायुर्वलवर्धनम् ॥ १२८ ॥

अथ निदानमाह

कपालयोनिना दुष्टा गर्भस्तस्याथ जायते ।
 सवर्णो निर्व्यथः शोथस्तु विद्यादुपशीर्षकम् ॥ १२९ ॥

यथा दोषोद्धवं विद्या त्पिडिकारुदविद्रधीम् ।

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

उपशीर्षेनावनं शस्तं बातव्याधिचिकित्सितम् ।

पक्वे विद्रधिवत्तस्मिन् क्लमं कुर्याद्ययोदितम् ॥ १३० ॥

व्योषशिवोग्रारजनीकल्लं वा पीतमथ पयसा ।

हनुर्निपिक्तं कुरुते पाण्डुताबलस्य चाभ्यस्तम् ॥ १३१ ॥

स्त्रोतस्म, कफरुद्धेषु शिशोः शीताटिरेचनात् ।

ज्वरेऽरुचौ प्रतिश्याये कामखसनसम्भवे ॥ १३२ ॥

प्रशुष्यति यदा बालः स्वस्यः स्निग्धमुखेक्षणः ।

पञ्चकोलकतिक्लानां चूर्णं मधुघृतं युतम् ॥

तदा तस्य प्रयोक्तव्यं ज्वरारुच्यादिशान्तये ॥ १३३ ॥

मैन्धवं व्योषशाङ्गं पाठागिरिकरञ्जकान् ।

शुष्यते मधुसर्पिर्भ्यां गुडूच्यादिञ्च योजयेत् ॥ १३४ ॥

यदा तु दुर्बलोबालः क्षुधयापीडितोऽग्निवान् ।

विदारोकन्दगोधूम यवचूर्णं घृतयुतम् ॥

पाययेदनु च चीरं शृतं समधुशर्करम् ॥ १३५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

दन्तमूलाग्रितो वायु दन्तवेष्टान्विशोषयन् ।

यद्वा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः ॥ १३६ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

• दन्तपालितु मधुना चर्मेन पतिसारयेत् ।

धातकीपुष्पपिप्पली धौत्रीफलरसेन वा ॥ १३० ॥
लावतित्तिरवलूररजः पुष्परसप्लुतम् ।
द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ॥ १३८ ॥

—०—

अथाकालदन्तोत्पातलक्षणमाह ।

दन्तोत्पातमवे रोगे न बालमतिपीडयेत् ।
पाते दन्ते हि शम्यन्ति स्वयं तदन्तकागदाः ॥ १३९ ॥
मद्यो जातस्य दृश्येत यस्य दन्तस्य सम्भवः ।
तं बालं राक्षसं विद्यात् सर्वलोकभयावहम् ॥
अचिरेणैव कालेन माता तस्य विनश्यति ॥ १४० ॥
एकमासे द्विमासे च त्रिमासे दन्तदर्शनात् ।
पिता तस्य विनश्येत वैयस्वतसमोहिंसः ॥ १४१ ॥
चतुर्थे भ्रातरं हन्याद्यदादं तस्य दर्शनात् ।
मासे तु पञ्चमे हन्याद्भ्रातरं भ्रातरं तथा ॥ १४२ ॥
षष्ठे मासे तु दन्तस्य दर्शनं हि यदा भवेत् ।
मातापित्रोर्धनश्चैव नष्टं भवति निश्चितम् ॥ १४३ ॥
सप्तमे यदि दृश्येत दन्तानां हि समुद्भवः ।
शिरोर्वा तपते चैव दासी दासान् गुरुंस्तथा ॥ १४४ ॥
अष्टमे नवमे चैव दशमेकादशे तथा ।
द्वादशे त्रयोदशे चैव तथा चैव चतुर्दशे ॥
दन्तास्यैव हि दृश्यन्ते तदा दन्ताः शमावहाः ॥ १४५ ॥

—०—

अथ प्रायश्चित्तम् ।

सदन्तो जायते बालो जातेऽप्यस्य द्विजोद्भवः ।

कुर्वन्ति तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं च द्विजजातयः ॥ १४६ ॥

शिगुं सदक्षिणं दद्याद्भगमेपच्च, पूजयेत् ।

वत्सस्य मधुलाजानां प्राङ्मुख दधिदीपयोः ॥

चुम्बेत्कुमारं त्रीन्वारान् प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥ १४७ ॥

नीकामारोहयेद्दालं सह धात्र्या गजोत्तमम् ।

भोजयेद्भोजनं धात्रीं सर्पिपाययसाऽथवा ॥ १४८ ॥

इत्येकालदन्तोत्पातशान्तिप्रकारम् ।

—०—

अथ निदानमाह ।

रूक्षाशिनी हि बालस्य चालपत्न्यनिलः शिराः ।

हन्वाः शय्याप्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥ १४९ ॥

—१—

अथ चिकित्सामाह ।

कर्कटशाकविषकं क्षीरेण धरणतललेपनादचिरात् ।

दन्तदष्टागत शब्दं शमयति बहुधैव दृष्टमिदम् ॥ १५० ॥

योषिद्वगो बक्षरादूर्ज्वं बालो नो याति दीपताम् ।

मन्दाग्निर्बहुविष्मूचो दृश्यमानास्थिपक्षरः ॥ १५१ ॥

शुष्कः स्थिरमहद्रोगः पूर्वन्तं भृदुशोध्य च ।

क्षणास्थिहृत्पयो मांसं वस्तौ स्नेहं च योजयेत् ॥ १५२ ॥

पादकल्कीऽथलग्न्यायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

घृतं पेयं कुमाराणां पुष्टिस्तद्वलवर्धनम् ॥ १५३ ॥

इत्यश्वगन्धाद्यं घृतम् ।

रास्त्राश्वगन्धाकाकोली पयस्या मुद्गपर्णिभिः ।

विडङ्गजीरकाभ्याञ्च घृतमृषमकेन च ॥

शिशूतमाङ्गनिर्यूहे सिद्धं पुष्टिविवर्द्धनम् ॥ १५४ ॥

इति रास्त्राद्यं घृतम् ।

गौरीयष्टोदचालोध्रं पथ्यौ राजाटनं सिता ।

चन्दनं पद्मकं लाक्षा सपद्मं कुसुदोत्पलम् ॥ १५५ ॥

ओषधकर्मभक्तौ मेदा काकोलीशारिवाहयम् ।

पञ्चत्वग्दशमूलास्तु क्षीरे प्रस्थं घृतं पचेत् ॥ १५६ ॥

योजितं पित्तवीर्यं मुखपाके ग्रहार्तिषु ।

शस्तं गौर्यादिकं नाम बालानां सर्वरोगनुत् ॥ १५७ ॥

इति गौर्याद्यं घृतम् ।

लाक्षाकुटविडङ्गानि सरलं रजनोदयम् ।

सूक्ष्मं लापद्मकं लोध्रं पद्मकं नागकेशरम् ॥ १५८ ॥

दधित्यतुत्यशैरीष शैरेयोदालपत्रकम् ।

घृतप्रस्थं पचेदैतेर्यावत्पाकश्च गच्छति ॥ १५९ ॥

कोट्याखुसर्पदष्टेषु स्फोटेषु विविधेषु च ।

विसर्पेषु कुमाराणां लूतामूत्रकृतेषु च ॥

गण्डमालासु नारीषु सर्पिरेतद्यथामृतम् ॥ १६० ॥

इति लाक्षाद्यं घृतम् ।

अजाक्षीरसमं सर्पिं चांगिरी खरमादृके ।

समहाधातकीलोध्रं कपित्थोत्पलसैन्धवैः ॥ १६१ ॥

सव्योषकुष्टविल्वाब्दैः पिष्टैः प्रस्थोन्मितं घृतम् ।

पचेद् ग्रहण्यतीसारान् हन्ति पथ्यभुजः शिशोः ॥ १६२ ॥

इति चांगिरीघृतम् ।

पाठामतिविषां कुष्टं सरलं देवदारु च ।

द्विपिप्यल्यौ तेजवतीं चित्रकं विश्वमेपजम् ॥ १६३ ॥

उभे हरिद्रे सरलं फलानि कुटजस्य च ।

^१ गण्डोरोमजमोदाश्च विडङ्गं कटुरोहिणीम् ॥ १६४ ॥

वचां ^२ सर्पसुगन्धाश्च त्रैयसीं भरिचानि च ।

मातुलुङ्गस्य मूलानि दाडिमस्य रसेन तु ॥ १६५ ॥

श्लक्ष्णपिट्टानि सयोज्य चोरे सर्पिर्विषाद्ययेत् ।

नृद्वग्निर्यं कुमारः स्यात् कृमिकोष्ठय यो भवेत् ॥ १६६ ॥

अरोचकगृहीतस्य तथा यथातिसार्थ्यते ।

एतत्सर्पिः प्रयोक्तव्यं कुमारो बलवान् भवेत् ॥ १६७ ॥

पाण्डुरोगाच्च गुल्माच्च तथा श्वययुसञ्चयात् ।

कृम्यभावाच्च दैन्याच्च स्वरभेदात्तथैव च ॥ १६८ ॥

प्रज्वालावर्णभेदाच्च क्षिप्रमेव विमुच्यते ।

इति पाठाद्यष्टतम् ।

सिद्धार्यकवचाव्राह्मो शङ्खपुष्पीपुनर्नवा ।

पयस्या मधुयथ्याश्च कटुतैलफलत्रयम् ॥ १६९ ॥

गारिवे रजनीपाठा भृङ्गदारुसुवर्चना ।

भस्त्रिष्टात्रिफलाश्यामा हृषपुष्पं सगैरिकम् ॥ १७० ॥

एभिः षष्ठाष्टतमस्य सम्यग्दन्त्राभिमन्वितम् ।

द्विभाम गर्भिणीनारी पण्णामानुपयोजयेत् ॥ १७१ ॥

सर्वज्ञं जनयेत्पुत्रं सर्पामयविवर्जितम् ।

न परैरभिभूयेत वनवर्णान्वितः सुखी ॥ १७२ ॥

अस्य प्रयोगात् कुक्षिस्थः स्फुटवाग् व्याहरत्यपि ।
योनिदुष्टाय या नार्थ्याः शुक्रदुष्टाय ये नराः ॥ १७३ ॥
बन्ध्यापि लभते पुत्रं शूरं पण्डितमानिनम् ।
खञ्जगद्गदमूकत्वं पानादेवापकर्षति ॥ १७४ ॥
सप्तरात्रिप्रयोगेण नरः श्रुतिधरो भवेत् ।
नाग्निर्दहति तद्देशं न वध्यमपहन्ति च ॥
न तत्र म्रियते बालो यत्रास्ते सोमसंज्ञकः ॥ १७५ ॥

फलत्रयमत्र द्राक्षाकाशमपरूपकाणि ॥
इति सोमघृतम् ।

बचाकुष्टं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि वा ।
शारिवासैन्धवं चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् ॥ १७६ ॥
मेध्यं घृतमिदं सिंहं पातव्य मासमेव च ।
दृढश्रुतिः क्षिप्रमेधाः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ॥ १७७ ॥
न पिशाचा न रक्षांसि न दैत्या न च मानवाः ।
बाधन्ते च कुमाराणां पिवतामष्टमङ्गलम् ॥ १७८ ॥
इत्यष्टमङ्गलघृतम् ।

शङ्खपुष्पीवचाब्राह्मी कुष्टं त्रिफलया सह ।
द्राक्षा सशर्कराशुण्ठी जीवन्ती जीवकं बला ॥ १७९ ॥
शठीदुरालभाविल्व दाडिमं सुरसा तथा ।
सुस्तं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मैला गजपिप्पली ॥ १८० ॥
एषां कर्षससैर्भागैर्घृतप्रक्षं विपाचयेत् ।
कपाये कण्टकार्याश्च चीरं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥ १८१ ॥
एतत्कुमारकल्याण घृतरत्नं सुखप्रदम् ।
बलवर्णकरं धन्यं कोष्ठाग्नेरतिवर्द्धनम् ॥ १८२ ॥

छायासर्वग्रहालक्ष्मी क्षमिदन्तगदापहम् ।

सर्ववालामयहरं दन्ताङ्गेदे विशेषतः ॥ १८३ ॥

वसामज्जायवा तैल मेभिरेव विपाचितम् ।

पूर्वार्थक्यथा शाम्ये हे शकालोपपादितम् ॥ १८४ ॥

इति कुमारकल्याणकं दृतम् ।

खदिरार्जुनतालीस कुटस्थन्दनजे रसे ।

सर्पिः साधितं सर्पिः श्वयथुश्च नियच्छति ॥ १८५ ॥

इति खदिराद्यं दृतम् ।

वराहारस्य, सिद्धार्थकवचापयस्यान्नाद्यप्रपाभागं शतावरीश-
रिवापिप्पलीकुटस्थैर्न्यवैः सिद्धं सर्पिः पातुं प्रयच्छति । सिद्धार्थ-
काद्यं दृतम् ।

क्षीराब्जादस्य, मधुकवचात्रिफलासिद्धम् । इति मधुकाद्यं
दृतम् । अन्नादस्य, द्विपञ्चमूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचविडङ्ग-
मधुकद्राक्षासिद्धम् । तेन बालस्यारोग्यबलमेधायुं हि भवन्ति ।
इति द्विपञ्चमूलाद्यं दृतम् ।

—०—

वचाद्विहङ्गतीपाठा कटुकातिविपाचनैः ।

मधुरैश्च दृतं सिद्धं शस्तं दशनजम्बनि ॥ १८६ ॥

इति वचाद्यं दृतम् ।

श्यामाज्यामतिक्रानां पुष्पाणां कायसाधितम् ।

यष्टीगर्भं दृतं पीत्वा कामग्रामो जयेच्छिरः ।

रक्तपित्तं पिश्यामाद्य नूच्यां निरक्षयेतः ॥ १८७ ॥

इति श्यामाद्यं दृतम् ।

नागरं सुयहाभागी नैचुलानि फलानि च ।

कस्तूरचसभैरैतैः प्रस्थार्धं सर्पिः पचेत् ॥ १८८ ॥

द्विगुणेन जलेनैव जीर्णाहारः पिवेन्नरः ।

घृतमेतन्निहभ्याशु कासश्वासापतन्वकान् ॥ १८८ ॥

इति नागराद्यं घृतम् ।

क्षीरद्वयं देवदारु विश्वाजानी सदीप्यकम् ।

ग्रन्थिकं पिण्णलोतिक्ता द्रव्यैरेतैः समैर्घृतम् ॥ १८९ ॥

सौवीरदधिमद्यैश्च कल्कैरेतैः पचेद्भिषक् ।

प्रयुक्तं हन्ति तत्सर्पिः शिशोः परिभवास्थकम् ॥ १९० ॥

इति क्षीरद्वयाद्यं घृतम् ।

विभीतकं बचाकुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

एभिः तैलं विपक्वन्तु बालानां पूतिकर्णके ॥ १९१ ॥

इति विभीतकाद्यं तैलम् ।

लाक्षारससमं तैलं सिद्धं मस्तुचतुर्गुणम् ।

रास्नात्रन्दनकुष्टाब्द वाजिगन्धानिशा युतैः ॥ १९२ ॥

शताङ्गादारुकुष्टाङ्ग मूर्वातिक्ताहरेणुभिः ।

बालानां ज्वररक्षोघ्न मभ्यङ्गाहलवर्णकत् ॥ १९३ ॥

इति लाक्षाद्य तैलम् । इति बालकरोगचिकित्सा ।

—०—

अथ बालग्रहनिदानमाह ।

घणादुद्विजते बालः घणाक्षस्यति रोदति ।

नखैर्दन्तैर्दार्ढ्यति धात्रीमात्मानमेव च ॥ १९४ ॥

ऊर्ध्वं निरोक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भ्रुवौ क्षिपति दन्तोष्ठं फेनम्बमति चासकृत् ॥ १९५ ॥

घामोऽतिनिशिजागर्त्ति शूलाङ्गो भिन्नविट् स्वरः ।

मांसशोणितगन्धश्च नचाश्रति यथा पुरा ॥ १८७ ॥
सामान्यग्रहपुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

रसोननिखपत्राणि जसुर्वशावलेखनम् ।
सिद्धार्थनिखपत्राणि वशत्वग् जतुना सह ॥ १८८ ॥
मर्पनिर्मोककोशानि निर्मास्य गौरमर्पपाः ।
धूपत्रय समर्पिष्य मेतस्त्वर्पग्रहापहम् ॥ १८९ ॥
द्वोपि व्याघ्राऽहि सिंहर्ष चर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।
पृथ्किरञ्जसिद्धार्थं वचाभस्मातदोष्यकैः ॥
सकुष्ठैः सष्टतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ २०० ॥
काकजहामलाखेता कपित्थचीरपादिकैः ।
सकरञ्जकदंबैश्च धूपं स्नातस्य वाचरेत् ॥ २०१ ॥

—०—

अथ स्कन्दग्रहजुष्टनिदानमाह ।

एक नेत्रस्य गात्रस्य स्त्रावः स्कन्दनकम्पनम् ।
अर्धदृष्ट्यानिरीक्षितं यक्षास्योरक्तगन्धिकः ॥ २०२ ॥
दन्तान् खादति विस्त्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति ।
स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चान्त्रमेव च ॥ २०३ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्कन्दीपग्रहसृष्टानां कुमारानाञ्च गम्यते ।
वातघ्नद्रुमपत्राणां निष्कृष्यः परियेचने ॥ २०४ ॥

तेषां मूलेन सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

सर्वगन्धसुरामण्ड कैटर्यावापमिथ्यते ॥ २०५ ॥

देवदारुणिरास्त्रायां मधुरेषु गणेषु च ।

सिद्धं सर्पिञ्च सक्षीरं पानमस्मै प्रदाप्रयेत् ॥ २०६ ॥

सर्पपाः सर्पनिर्मोको वचाकाकादनोष्टतम् ।

उट्टाजाविगवां यापि रोमाश्चुक्षपनं शिशोः ॥ २०७ ॥

रक्तानि मात्स्यानि तथा पताकारक्ताश्च गन्धाविविधाश्च भक्ष्याः ।

घण्टा च देवाययलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दग्रहे हिताय ॥

स्नानं त्रिरात्रं निशि च त्वरेण कुर्यात्परं शालियवैर्निवेद्यम् ॥ २०८ ॥

गायत्रिपूताभिरयाङ्गिरग्निं प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धोमान् ॥ २०९ ॥

सोमबल्लोमिन्द्रबल्लीं वृन्दाकं विष्वजं शमीम् ।

मृगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्यथ धारयेत् ॥ २१० ॥

एलावालुकदार्यला कुटलाच्चाहरेणुभिः ।

रास्त्राशिला समञ्जिष्टा क्लीवैरगुरुचन्दनैः ॥

स्कन्दग्रहे प्रलीयोऽप्यं शूलपिष्टैः समहितः ॥ २११ ॥

विष्वाग्निमन्यतर्कारी कासीमैरण्डपल्लवैः ।

पाटल्या स्फोतवासाभिः सायं पानं प्रशस्यते ॥ २१२ ॥

जीवनीयविप्रक्कन्तु छतपानं प्रशस्यते ।

शतपुष्पादिभिः सिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ २१३ ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां ग्रहनाशिनोम् ।

अहन्यहनि कर्त्तव्या याभिः षड्भिरतन्द्रितैः ॥ २१४ ॥

तपसां तेजसाञ्चैव वपुषां यशसां तथा ।

विधानं योऽध्ययो देवः सते स्कन्दः प्रसीदतु ॥ २१५ ॥

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।

देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुह्यः ॥ २१६ ॥

देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।

गङ्गोमाकृतिकांनाञ्च सते शर्माप्रयच्छतु ॥ २१७ ॥

रक्तमाल्यां वरः श्रीमान्द्रक्तचन्दनभूषितः ।

रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चनाशनः ॥ २१८ ॥

इति स्कन्दग्रहजुष्टचिकित्सा ।

—०—

अथ स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टनिदानमाह ।

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञाविनतिरोदति ।

पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ २१९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

विल्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिवयो गणः ।

परिपिके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥ २२० ॥

सुरसादिगणमाह ।

—०—

सुरमाश्वेतसुरमा पाठाफञ्जीफणिज्जकः ।

सौगन्धिकं भृशमृणको राजिकाश्वेतबर्बरी ॥ २२१ ॥

कट्फलं खरपुष्पा च कासमर्दश्च शलकी ।

विडङ्गमवनिर्गुण्डी कर्णिकार उदम्बरः ॥ २२२ ॥

वल्गा च काकमाची च तथा च विषमुष्टिका ।

कफहृमिहरः स्यात् सुरमादिरयं गणः ॥ २२३ ॥

—०—

वल्गमूलविषङ्गान्तु तैलमभ्यञ्जने हितः ॥ २२४ ॥

चौरष्टकपाये तु काकोत्थादौ गूणे तथा ।

विपक्तव्यं घृतञ्चापि पानीयं पयसा सह ॥ २२५ ॥
 उत्सादनं वचाहिंशु युक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ।
 गृध्रोलूकपुरीषाणि केशाहस्तिनखोद्धृतम् ॥
 हृपभस्य तु रोमाणि योज्यान्युद्धूपनेऽपि च ॥ २२६ ॥
 अनन्तां कुनटीं बिम्बीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ।
 पक्वापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं तथा ॥ २२७ ॥
 भूतोदनो निवेद्यथ स्कन्दापस्मारिणे वटे ।
 चतुष्पथे च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यतात्मना ॥ २२८ ॥
 स्कन्दापस्मारसंज्ञोयः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
 विशाखसञ्जस्य शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः ॥ २२९ ॥
 इति स्कन्दापस्मारग्रहरक्षाप्रकारः ।

—०—

अथ शकुनिग्रहनिदानमाह ।

स्रस्त्राङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
 सास्त्रावन्नपरिपीडितः समन्तात् ।
 स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकै
 विज्ञेयो भवति शिशुर्युतः शकुन्या ॥ २३० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

शकुन्यभिपरीतस्य कार्यो वैद्येन जानता ।
 वेतसान्त्रकपित्तानां निःकायः परिपेचने ॥ २३१ ॥
 कषायमधुरैस्तैल कार्यमभ्यञ्जने शिशोः ॥ २३२ ॥
 मधुकोशीरङ्गीवेर शारिवोत्पलपद्मकैः ।

लोध्रं प्रियंगुमञ्जिष्ठा गैरिकैः प्रदिहेच्छिशुम् ॥ २३३ ॥
 व्रणे पूतानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ।
 स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रयोजयेत् ॥ २३४ ॥
 यतावरीमृगैर्वाह नागदन्तीनिदग्धिकाः ।
 लक्ष्मणां सहदेवीश्च बृहतीश्चापि धारयेत् ॥ २३५ ॥
 तिलतंडुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला ।
 बलिर्लेप करच्छेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥ २३६ ॥
 निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथा विधिः ।
 श्वेतशिरीषगन्धाष्ट कुष्ठगुग्गुलुसर्पपैः ॥ २३७ ॥
 सिद्धमभ्यञ्जने तैलं धारणं पूर्वमेव तु ।
 शकुनिग्रहशान्त्यर्थं प्रदेहं कारयेद्वितम् ॥ २३८ ॥
 स्कन्दापस्मारशमनं घृतक्षापीह योजयेत्
 कुर्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः शुभमैः शुभैः ॥ २३९ ॥
 अन्तरोक्षचरादेवो सर्वालङ्कारभूषिता ।
 अधोमुखोतीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदं तु ॥ २४० ॥
 इति शकुनीग्रहरक्षा ।

अथ रेवतीग्रहनिदानमाह ।

व्रणैः स्फोटयितं गात्रं पद्मगन्धं स्रवेदष्टकं ।
 भिन्नवर्चाज्वरीदाहो रेवतीग्रहनक्षत्रम् ॥ २४१ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

अम्लगन्धाजम्बू च शारिवाय पुनर्नवा ।
 सङ्गे विदारो च तथा कपायं परिपेचने ॥ २४२ ॥

तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्टे सर्जरसे तथा ॥
 पलकपाये नलदे तथा गिरिकदम्बके ॥ २४३ ॥
 धवाश्वकर्णककुभ घातकीतिन्दुकेषु च ।
 काकोल्यादौ गणे चापि पानीयं सर्पिरिष्यते ॥ २४४ ॥
 कुलित्याः शंखचूर्णञ्च प्रदेहः सर्वगन्धिकाः ।
 शृङ्गोलूकपुरीषाणि वचायवफलं दृतम् ॥
 सन्ध्ययोरुभयोः कार्यं मेतदूडूपन शिशोः ॥ २४५ ॥
 शुक्लाः सुमनसो लाजा पयः शाल्योदन तथा ।
 बलिर्निवेद्योगोतीर्थं रेवत्यैः प्रयत्नात्मना ॥ २४६ ॥
 सङ्गमे च भिषक् स्नानं कारयेत् स्त्रीकुमारयोः ॥ २४७ ॥
 जानावस्त्रधरादेवी चित्रमाख्यानुलेपनैः ।
 चक्षुः कुण्डलिनीश्यामा रेवतीति प्रसीदतु ॥ २४८ ॥
 इति रेवतीग्रहरक्षा ।

—०—

अथ पूतनाग्रहनिदानमाह ।

अतिसारीज्वरसृष्ट्या तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् ।
 नष्टनिद्रास्तथोद्विग्नो ग्रहपूतनया शिशुः ॥ २४९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

अरलुकपोतवद्धा च वरुणः पारिमद्रकः ।
 आस्फोता चैव योज्याः स्युः बालानां परियेचने ॥ ५० ॥
 वचावयस्थागोलोमी हरितालं मनःशिला ।
 कुष्टं सर्जरसश्चैव तैलार्थे वर्गं द्रव्यते ॥ २५१ ॥

हितं दृतं तुगाचीर्यां सिंहं महुरकेषु च ॥ २५२ ॥
 कुटतालीशतगरं चन्दनस्यन्दने तथा ।
 ब्रह्मास्थिमूलसंयुक्तं कुशमूलञ्च सप्तकम् ॥ २५३ ॥
 दूर्वायाः पत्रकं वापि तण्डुलांश्च चतांस्तथा ।
 धूपनात् पूतनां हन्ति स्तम्भं वाप्युपजायते ॥ २५४ ॥
 हस्त्यस्थिशकलं गृह्य वारिणापरिपेषयेत् ।
 गात्रलेपात् कुमाराणां पानाद्वा पूतनां जयेत् ॥ २५५ ॥
 गन्धनाकुलीकुम्भोका मज्जानो बदरस्य च ।
 कुकुटास्थिदृतञ्चापि धूपनं सह सर्पपैः ॥ २५६ ॥
 धवः कदम्बः कुटैले तथा गिरिकदम्बकः ।
 देवाङ्गं रेणुकाङ्गिगु प्रलेपः पूतनागृहे ॥ २५७ ॥
 मत्स्योदनञ्च कुर्वीत कृशरां पक्षसं तथा ।
 शरावससुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे भिषक् ॥ २५८ ॥
 काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च धारयेत् ॥ २५९ ॥
 मलिनांवरसंवीता मलिनारुचमुईजा ।
 शून्यागारात्रयादेवी दारक पातुपूतना ॥ २६० ॥
 इति पूतनाग्रहरचा ।

—०—

अथान्धपूतनाग्रहनिदानमाह ।

हृदिः काशीज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।
 स्तन्यदोषोऽतिमारय अन्धपूतनया भवेत् ॥ २६१ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

१. तिक्तद्रुमाणां पत्रैस्तु कायः कार्थ्योऽभियेचने ॥ २६२ ॥

सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
 तथा सर्जरसश्चापि तैलार्थमुपसंहरत् ॥ २६३ ॥
 पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गोमधुरको मधु ।
 शालिपर्णीवृहत्थौ च घृतार्थमुपदिश्यते ॥ २६४ ॥
 सर्वगन्धैः प्रदेह्य गात्रेष्वत्थोद्य शीतलैः ॥ २६५ ॥
 पुरीषं कौकुटं केशाश्चर्मसर्पभवन्तथा ।
 जीर्णश्चाभीक्ष्ण्यो वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥ २६६ ॥
 काकादनीमृगैर्वारु तुम्बीसचिफलावचा ।
 धारणं शिरसाशस्त मन्थपूतनयाग्रहे ॥ २६७ ॥
 कुकुटीं मर्कटीं विम्बी मनन्ताश्चापिधारयेत् ॥ २६८ ॥
 आममांसं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्पथे ।
 निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोः रत्नान्सित्ततः ॥ २६९ ॥
 शिशोश्च स्नपनं कुर्यात् सर्वगन्धादिकैः शुभैः ।
 कुंकुमांगुरकर्पूर कस्तूरीचन्दनैः समैः ॥
 सर्वगन्ध इति ख्यातो गणो ह्युत्तमगन्धकः ॥ २७० ॥
 करालापिङ्गलासुण्डी कपायावरवासिनी ।
 देवीबालमिमं प्रीता सरच्चत्वन्धपूतना ॥ २७१ ॥

इत्यन्धपूतनारक्षा ।

—०—

अथ निदानमाह ।

वेपते कासते चीणे नेत्ररोगो विगन्धिता ।
 छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनयाशिशुः ॥ २७२ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

विम्बीं कपित्थं सुवह्नां तथाविल्वप्रचोबले ।
 नन्दी भस्मातकञ्चैव परिपेके प्रयोजयेत् ॥ २७३ ॥
 वत्समूत्रं गवां मूत्रं मुस्ताञ्चामरदारु च ।
 कुट्टञ्च सर्वगन्धञ्च तैलार्थमवचारयेत् ॥ २७४ ॥
 रोहिणीसर्जखदिर पलाशककुभत्वचः ।
 निष्कृष्यतस्मिन्निःकाये सत्तीरं विपचेद् दृतम् ॥ २७५ ॥
 प्रदेहः पूतनोक्तो यः स शस्तोत्र यदौषधम् ।
 शीतपूतनयाग्रस्तो तदेवहितमुच्यते ॥ २७६ ॥
 गृध्रोल्बुकपुरीषाणि वत्सगन्धामहित्वधम् ।
 निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् ॥ २७७ ॥
 धारयेदपिलम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीन्तथा ।
 नद्यां सुह्रीदनैयापि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥ २७८ ॥
 जनाशयान्ते बालस्य स्त्रपनञ्चोपदिश्यते ।
 देव्यै देयञ्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा ॥ २७९ ॥
 सुह्रीदनाशनादेवी सुराशोणितपायनी ।
 जलाशयरतादेवी पातुत्वां शीतपूतना ॥ २८० ॥

इति शीतपूतनारक्षाविधानम् ।

—०—

अथ मुखमण्डिकानिदानमाह ।

प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिरभिसभृतः ।
 मूत्रगन्धिशुष्ककासो मुखमण्डिकयाग्रहे ॥ २८१ ॥

—०—

तस्य चिकित्सामाह ।

कपिलविल्वतर्कारी वांसीगन्धर्वहस्तकः ।
 कुवेराक्षी च योज्याः स्युर्वालानां परिपेचने ॥ २८२ ॥
 खरसैर्भृङ्गवृक्षाणां तथाजह्वयगन्धयोः ।
 तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः ॥ २८३ ॥
 मधूलिकायां पयसि तुगाक्षीर्यां गणे तथा ।
 मधुरे पञ्चमूले च कनीयसि घृतं पचेत् ॥ २८४ ॥
 वचासर्जरसः कुष्ठं सर्पियोडूपने हितम् ।
 धारयेदपि जिह्वाद्य चापचौरक्षिसर्पजाः ॥ २८५ ॥
 वर्णकं चूर्णकं माल्य मञ्जनं पारदं तथा ॥
 मनःशिलां चोपहरे द्रोष्टमध्ये वलि तथा ॥ २८६ ॥
 पायसं तु पुरोडाशं बल्यर्थमुपनाहयेत् ।
 मन्त्रपूताभिरङ्गिषु तत्रैव स्वपनं हितम् ॥ २८७ ॥
 अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्टमध्यलयरता पातु त्वां सुखमण्डिका ॥ २८८ ॥
 इति सुखमण्डिकारक्षाविधानम् ।

—०—

अथ नैगमेपग्रहनिदानमाह ।

हृदिस्फन्दनकण्ठास्य शोषो मूर्च्छाविगन्धिता ।
 कर्ष्णं पश्येद्दृशेद्दन्तान्नैगमेपं ग्रहं बदेत् ॥ २८९ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

विल्वाग्निमन्थपूतीकाः कार्थ्याः स्युः परिपेचने ।
 सुरासौवीरधान्याकं परिपेके प्रशस्यते ॥ २९० ॥

प्रियंगुसरलानन्ता शतपुष्पा कुट्टनटैः ।
 पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्त्वस्त्रकाञ्चिकैः ॥ २८१ ॥
 पञ्चमूलद्वयकाये घीरे च मधुके तथा ।
 पचेद् दृढतश्च मतिमान् खर्जूर्यां मस्तकेऽथवा ॥ २८२ ॥
 वचां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां धापि धारयेत् ।
 उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥ २८३ ॥
 सिद्धार्थकं वचाङ्गिगु कुष्ठं चैवाक्षतैः सह ।
 भङ्गातकाजमोदश्च हितमुद्धूपनं शिशोः ॥ २८४ ॥
 अधस्तात् घोरवृक्षस्य स्त्रपनं चोपदिश्यते ॥ २८५ ॥
 मर्कटोलूकगृध्राणां पुरीषाणि पिष्टगृहे ।
 घूपः सुप्ते जने कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥ २८६ ॥
 तिलतण्डुलकं भाष्यं भक्ष्याणि विविधानि च ।
 कुमारपिष्टमेपाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥ २८७ ॥
 अजाननयलाक्षिभूः कामरूपी महायशाः ।
 बालं पालयिता देवो नैगमेपोऽभि रचितु ॥ २८८ ॥

—०—

अथान्यत् निदानमाह ।

यः कृगः शास्त्रदृग्बीची दृढदाहा प्रतिघातकत् ।
 कुर्याच्च माहमकर्म सहसा कामपोडितः ॥ २८९ ॥
 सगृह्य वीक्ष्यते रात्रौ यो नाश्रयति पुमुचितः ।
 शुक्लास्यो बलिकामेन सगृह्यतोऽपि बाध्यति ॥ २९० ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

महामुण्डितिकीदीप्य क्वाथस्नानं यथापहम् ।
 सप्तच्छदामयनिगा चन्दनैथानुलेपनम् ॥ २९१ ॥

समूला सदला पिष्टा मूर्वा तिक्तासमन्विता ।

शिशोरुहर्त्तनं कुर्यात् सर्वग्रहनिवारणम् ॥ ३०२ ॥

सर्पत्वक्तशुने मूर्वा सर्पपारिष्टपक्षयाः ।

विडालविडलारोम मेपशृङ्गोवचामधु ॥

धूपः शिशोर्व्वरघ्नोऽय मशेषग्रहनाशनः ॥ ३०३ ॥

मृतगोकुक्षिसंस्थेन गोमयेन च धूपनम् ।

हन्ति सर्वग्रहांद्याशु ज्वरघ्नन्तु न संशयः ॥ ३०४ ॥

बालिशोभीष्टकर्माणि कार्याणि ग्रहग्रान्तये ॥ ३०५ ॥

ग्रहेष्वधिपतिः स्कन्दः सर्वरोगेषु रेवती ।

पूजनीयौ ततस्तस्मा तौ बालानां हितेच्छया ॥ ३०६ ॥

स्वस्ति ते सन्मुखः स्कन्दो महाभागा च रेवती ।

दिशः सूर्योऽन्तरिक्षञ्च स्वस्ति कुर्वन्ति सर्वदा ॥ ३०७ ॥

तेजसा ब्रह्मणाथाय विष्णोरिन्द्रस्य तेजसा ।

सिद्धानां तेजसा चैव रक्षितोऽस्मिन् सुखी भव ॥ ३०८ ॥

मन्त्रैरेतैर्भिषक् पद्याद्रक्षां कुर्वीतबालके ।

भवन्ति निग्रहा बालाः सुखिता रोगवर्जिताः ॥ ३०९ ॥

बालरोगाधिकारोक्त मष्टमंगलकं द्रुतम् ।

भिषजा तत्प्रयोक्तव्य मायुर्वेदविचारिणा ॥ ३१० ॥

ग्रहोपष्टब्धबालास्तु दुःखिकित्स्यतमाः मृताः ।

वैकल्यं मरणं वापि ध्रुवं स्कन्दग्रहे नृणाम् ॥ ३११ ॥

इति बालग्रहाः ।

इति वङ्गसेने बालरोगनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ७० ॥

अथ विपनिदानमाह ।

कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं सततोत्थितम् ।

अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदनम् ॥ १ ॥

श्रीधपारुष्यं मात्सर्यं मदालस्यं विवर्जितम् ।

जितेन्द्रियं चमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ॥ २ ॥

मेधाविनमविव्यान्तं मनुरक्तं हितैषिणम् ।

पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं भायाविवर्जितम् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहिताऽगदम् ।

महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥ ४ ॥

प्रशस्तादिर्गदे गुरुतः शुचिभाण्डं महाशुचिः ।

मलाजकं गवाक्षाद्यं मात्मवर्गनिषेवितम् ॥ ५ ॥

विकचसृष्टसृष्टं सवितानं कृतार्घनम् ।

परोक्षतस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥ ६ ॥

माह्वानसिकवीठारः सौपोदनिकपीपिकः ।

भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन ॥ ७ ॥

इति माह्वानसिकस्य लक्षणम् ।

—०—

अथ विपलक्षणमाह ।

स्यावरं जडमथैव द्विविधविपमुच्यते ।

मूलाद्यात्मकमाद्यं स्यात् परं सर्पादिसम्भवम् ॥ ८ ॥

स्यावरश्च ज्वरं हिक्का दन्तघर्षं गन्धघ्नम् ।

• फेनच्छर्दश्चिश्वासं मूर्च्छांश्च कुरुते विपम् ॥ ९ ॥

निद्रान्तन्त्रां क्लमं दाहं सप्राकं लोमहर्षणम् ।
शोथं चैवातिसारश्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥ १० ॥

—०—

अथ विपदातुर्लक्षणमाह ।

इङ्गितञ्चो मनुष्याणां वाक् चेष्टासुखवैकृतैः ।
जानीयाद्विपदातार मेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ ११ ॥
नददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च ।
अपार्थं बहुसंकीर्णं भापते चापि भूढवत् ॥ १२ ॥
हसत्यकस्मात् स्फोटये दङ्गुलीर्विलिखेन्महीम् ।
विषयुद्यास्य भवति त्रस्तयैकैकमोचते ॥ १३ ॥
विवर्णवक्त्रोध्यामय नखैः किञ्चिच्छिन्नस्यपि ।
वर्त्तते विपरीतय विपदाता विचेतनः ॥ १४ ॥

—०—

अथ विषयुक्तान्नपरिचाक्रममाह ।

नृपभुक्ते भुविन्यस्ते क्रौञ्चय मदमिच्छति ।
हृष्येन्मयूरस्तदृष्ट्वा क्रोशतः शुकशारिके ॥ १५ ॥
हंसक्रीडति चात्पर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति ।
शुनको यिसृजत्वसु विष्टां मुञ्चति मर्कटः ॥ १६ ॥
उपचिप्तस्य चान्नस्य वाप्यान्यर्धे विसर्पते ।
हृत्पीडोष्णश्च नेत्रत्वं शिरो दुःखश्च जायते ॥ १७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

तत्र स्यादङ्गने कुष्ठं लामज्जं नलदं भङ्ग ।

कुर्याच्छिरोपरजनी चन्दनैश्च प्रलेपनम् ॥ १८ ॥
 हृदिचन्दनलेपञ्च कृत्वा वै सुखमाप्नुयात् ।
 प्राणिप्राप्तं पाणिदाहं नखशान्तिं करोति च ॥ १९ ॥
 सत्र प्रलेपे श्यामिन्द्र गोपीश्यामोत्पलानि च ।
 सचेतः प्रमोदामोहस्तदन्नमुपसेवते ॥ २० ॥
 ततो स्याटीलवज्जिह्वा भवत्यरसवेदनी ।
 तुल्यते दह्यते वापि क्षेप्ता चास्ये प्रवर्तते ॥ २१ ॥
 तत्र वाथेरितं कर्म यद्यस्याद्वात्तु कर्षितम् ॥ २२ ॥

—०—

मूर्च्छाहृदिभ्रभोदाह महन्महनि एव च ।
 इन्द्रियाणां च वैकृत्य कुर्यादामाशये गतम् ॥ २३ ॥

—०—

तत्राशुमदनालावु विश्वोपवतीफलैः ।
 हृदनं दध्युदशिदंभ्यां मधवा तंडुलांशुना ॥ २४ ॥
 कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यवर्णामृताभया ।
 शैलं शिरोपकिण्णहो हरिद्रे वृहतीद्वयम् ॥ २५ ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

उद्देष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।
 लृम्भनं क्षेपनं ग्रासो ज्ञेयं पत्रविषेण तु ॥ २६ ॥
 मुष्कगोघः फलविषैर्दाहोऽप्यहोष एव च ।
 भवेत्पुष्पविषैः हृदि राष्माणं ग्रास एव च ॥ २७ ॥
 त्वक्पुष्पनिर्व्यामविषैरुपयुक्ते भवन्ति हि ।
 पांसुदोर्गन्धपाकृष्य शिरोरुक् कृष्णस्रवाः ॥ २८ ॥

- १ फेनागमः चौरविषै विद्धमेदो गुरुनिघ्नता ।
 हृत्पीडनं धातुविषै मूर्च्छादाहश्च तालुभिः ॥ २८ ॥
 प्रायेण कालघातीनि विपाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ ३० ॥

—०—

अथ विपलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह ।

- मद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।
 क्षण्णीभूतं क्षिन्नमत्वर्थपूतिं क्षतान्मांसं शीर्यते यस्य वापि ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्यामूर्च्छाञ्ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतन्तं मनुजं व्यवसेत् ।
 निद्रान्येतान्येव कुर्यादमित्रै र्रणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ ३२ ॥
 मवातं गृहधुमाभं पुरीषं योतिसार्थ्यते ।
 फेनमुदते चापि विपपीतं तमादिशेत् ॥ ३३ ॥

—०—

अथ जङ्गमविपलक्षणमाह ।

- वातपित्तकफात्मानो भोगीमण्डलराजिलाः ।
 यथा क्रमं समाख्याताह्यन्तराहद्वरूपिणः ॥ ३४ ॥
 टङ्गीभोगिस्ततः क्षणः सर्ववातविकारस्तत् ।
 पीतोमण्डलिनी शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ ३५ ॥
 राजिलोत्थो भवेद्गो स्थिरशोथश्च पिच्छलः ।
 पांडुः स्निग्धोऽतिमान्द्रासृक् सर्वश्रेष्ठविकारवान् ॥ ३६ ॥
 लघुव्यक्तरम सूक्ष्मं रूक्षोष्णाशुव्यवायि च ।
 विकामिविशदं तीक्ष्णं विषं टङ्गगुणं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
 मवाट्टीकृतिकाश्रेषा भरणीषु प्रयत्नतः ।
 पूर्जासुमर्मदष्टस्य कप्य चिज्जीविनं भवेत् ॥ ३८ ॥
 नवमीपञ्चमीपट्टी तथा कृष्णचतुर्दशी :

चतुर्योसम्भिके हे च दष्टा एषु न जीविताः ॥ ३८ ॥

—०—

अथ सामान्यचित्तामाह ।

चन्दनं वृषणकेद दाहस्त्रावाः प्रकीर्त्तिताः ।

पूर्वं दष्टस्य पानञ्च हृदयावदरणं दृतम् ॥ ४० ॥

—०—

अथ निदानमाह ।

अश्वत्थदेवायतनश्मशानं बल्लीकसम्भ्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये च दष्टाः परिवर्जनीया ऋक्षेनरामन्मसुये च दष्टाः ॥

दवीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणी भवन्ति ॥ ४१ ॥

अजीर्णपित्तयमपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु क्षुभुचितेषु ।

क्षीणेषु लते मेहनिकुण्डलुष्टे रुज्ज्वले गर्भवतीषु चापि ॥ ४२ ॥

शस्त्रकृते यस्य न रक्तमन्तिराज्यो लताभिश्च न संभवन्ति ।

शीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ ४३ ॥

जिह्वं मुखं यस्य च केशशातो नामावसादश्च सकण्डभङ्गः ।

कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशो हन्वोः स्थिरत्वञ्च स वर्जनीयः ॥ ४४ ॥

वर्त्तिर्घनायस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं सवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ।

दष्टाभिघाताद्यतुरश्च यस्य स चापि वैद्यैः परिवर्जनीयः ॥ ४५ ॥

उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतञ्च होनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।

मारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च जह्यान्तरं यत्र न कर्मकुर्यात् ॥ ४६ ॥

—०—

अथ दूषोविषलक्षणमाह ।

जीर्णे विषघ्नोपधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोपितं वा ।

ध्रुमावतो वा गुणविप्रहीन विषं हि दूषोविषतामुपेति ॥ ४७ ॥

वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत्कफान्वितं वर्णगुणानुबन्धि ।
 तेनार्दिनो भिन्नपुरीषवर्णो विगधवैरस्ययुतः पिपासी ॥
 मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमित्वं विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥ ४८ ॥
 आमाशयस्ये कफवातरोगो पक्वाशयस्येऽनिलपित्तरोगी ।
 भवेत्समुदस्तशिरोरुहांगो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ ४९ ॥
 स्थित रसादिष्वथवा ययोक्तान् करोति धातुप्रभयान् विकारान् ।
 कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥ ५० ॥
 निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विज्ञेयहर्षायथवाङ्गमर्दम् ।
 ततः करोत्यन्नमदाविपाका वरोचकं मण्डलकीठजम् ॥ ५१ ॥
 मांसक्षय पादकरप्रशोथ मूर्च्छां न्तथा हृदिमथातिसारम् ।
 दूषोविषश्चासत्प्राञ्जरांश्च कुर्यात्प्रहृष्टिं जठरस्य चापि ॥ ५२ ॥
 उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षयते च शुक्रम् ।
 गद्गदमन्यज्जनयेच्च कुष्टं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ ५३ ॥
 दूषितं देशकालान्न दिवास्वप्नैरभोक्ष्यकः ।
 यस्मात्सन्दूपयेद्वातून् तस्माद् दूषोविष स्मृतम् ॥ ५४ ॥
 साध्यमात्मवतः सद्यो यार्थं सवत्सरोपितम् ।
 दूषोविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याऽहितसेविनः ॥ ५५ ॥

अथ गरविषमाह ।

मौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान्मलान् ।
 शत्रुप्रयुक्तांश्च मलान् प्रयच्छन्त्यवमिश्रितान् ॥ ५६ ॥
 तैः स्यात्पांडुः कृशोऽल्पाग्निः गरस्यास्योपजायते ।
 मर्मप्रधमनाधानं हस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ५७ ॥
 जठर ग्रहशीरोगो यक्ष्मगुल्मयक्ष्मज्वराः ।
 एवविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥

अथ वृश्चिकादिदृष्टानां लक्षणमाह ।

दहत्यग्निरिवादी तु भिन्नतीवोर्ध्वमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६७ ॥
दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं वेदनात्तो जहत्यशून् ॥ ६८ ॥

—०—

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरच्छर्दिरथापि वा ।
लक्षण कणभेदष्टे दंशयैव विशीर्यते ॥ ६९ ॥

—०—

हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनैव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ ७० ॥

—०—

एकदष्टार्पितः शूनः सरुजः पीतकः सट्टट् ।
छर्दिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ७१ ॥

—०—

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।
काण्डू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥ ७२ ॥

—०—

विदाह श्वयथुं तोदं स्वेदश्च ग्रहगोधिका ।
दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ७३ ॥

—०—

काण्डूमांसशफैरीष च्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकोटसदृश मसाध्यं भृशकचतम् ॥ ७४ ॥

—०—

अथ लूताविपनिदानमाह ।

यस्माद्भूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्तेदविन्दवः ।
 तस्माद्भूताः प्रभाषन्ते सख्ययास्तार्थं षोडश ॥ ५८ ॥
 ताभिर्दृष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
 ज्वरोदाहोऽतिसारस्य गटाः स्युय त्रिदोषजाः ॥ ६० ॥
 पिडिका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
 शोया महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥
 सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥
 दूषोविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ६२ ॥
 शोयाः श्वेताः सितारक्ताः पीता सपिडिका ज्वराः ।
 प्राणान्तिकाभिर्जायन्ते श्वासहिकाशिरोयन्ताः ॥ ६३ ॥

—०—

अथांखुविपलक्षणमाह ।

प्रादंशाच्छीणितं पांडुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
 रोमहर्षस्य दाहया प्याग्बुदूषोविषादिते ॥ ६४ ॥
 मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेदगद्दाऽन्यतिज्वराः ।
 शिरोगुरुत्वं लालासृक् क्षुर्दियामाध्यमूर्षिकैः ॥ ६५ ॥

—०—

अथ कृकलासदष्टलक्षणमाह ।

कार्शं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव च ।
 श्यामोद्गो वर्चसो भेदो दष्टः स्यात् कृकलासकैः ॥ ६६ ॥

—०—

अथ वृश्चिकादिदृष्टानां लक्षणमाह ।

दहत्यग्निरिवादौ तु भिन्नतीवोर्ध्वमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ६७ ॥
दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं वेदनात्तो जहत्यशून् ॥ ६८ ॥

—०—

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरच्छर्दिरयापि वा ।
लक्षणं कणभेददृष्टे दशयैव विशीर्यते ॥ ६९ ॥

—०—

हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गी भृशार्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनैव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ ७० ॥

—०—

एकदष्टार्पितः शूनः सखजं पीतकं सट्टद् ।
छर्दिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ७१ ॥

—०—

मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शीथं रुजं तथा ।
कडू शीथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलोकसः ॥ ७२ ॥

—०—

विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदश्च ग्रहगोघिका ।
दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ७३ ॥

—०—

कडूमांसशकैरीषं चोद्यः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकोटसदृशं मसार्धं मशकचतम् ॥ ७४ ॥

—०—

सदाः प्रस्त्रावणी श्यावा दाहभूर्च्छाज्वरान्विता ।
पिटकामक्षिकादग्ने तासांस्तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ७५ ॥

—०—

चतुष्पाद्भिर्दिपाद्भिर्वा नखदन्तविपक्ष यत् ।
शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ७६ ॥

—०—

अथावतरितविपलक्षणमाह ।

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थं धातुमक्षामिकामं सममूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णंन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ७७ ॥

—०—

अथ चिकित्सामाह ।

स्यावरणं विपेणाक्षं नरं यत्नेन वामयेत् ।
बमनेन रुमं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥ ७८ ॥
विपमत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च कथितं यतः ।
अतः सर्वविषेपूर्तं यातुगीतां वृत्तेवनम् ॥ ७९ ॥
पाययेन्मधुसर्पिभ्यां विपक्षं भेषजं दृतम् ।
यष्टीक्षाघेन गोतेन दृतं वा मधुना पिबेत् ॥ ८० ॥
अथवा गोपुरीषस्य रसेन मधुना सह ।
हृदयावदरणं सर्पिर्गवां चैव प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥
रजनीमैन्धवर्चाद्र संयुक्तं दृतमुत्तमम् ।
पानं मूलविपार्तस्य दग्धविडस्य चेक्षते ॥ ८२ ॥
छादिते खाद्यमाने च खादितव्ये च यो विषे ।
चम्यगन्धाजटां भुङ्क्ते तत्र नैव विषं क्रमेत् ॥ ८३ ॥

तुल्याज्यमधुपानान्ते लघुकोष्ठो घृतं पिवेत् ।
ततो निस्वाम्बुपानं वा क्वविमन्तु विनाशयेत् ॥ ८४ ॥

अथ निदानमाह ।

प्रायो वातोल्बणाभेक मूपपिंगाः सप्तशिकाः ।
वातपित्तोल्बणाः कीटाः शैषिकाः कणभादयः ॥ ८५ ॥
यस्य यस्य च दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रवर्त्तयेत् ।
तस्य तस्योपधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ८६ ॥
हृत्पीडा चानलस्तम्भः शिरायामोस्त्रिपर्वरुक् ।
घूर्णनोद्देष्टनं गात्रे व्यामता वातिके विपे ॥ ८७ ॥
संज्ञानाशस्तु निःश्वासी हृद्वाहकटुकास्यता ।
दन्तावदरण शोथो रक्तपित्तञ्च पैत्तिके ॥ ८८ ॥
हृद्यरोचकहृत्तास प्रसेकक्लेशगौरवैः ।
सशैत्यसुखमाधुर्ये विद्याच्छेप्ताधिकं विपम् ॥ ८९ ॥

अथ चिकित्सामाह ।

घृतेन बहुलो लेप स्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
स्वेदनाङ्गीप्रलेपाद्यै र्वृंहणश्च हितो विधिः ॥ ९० ॥
सुशीतैस्तम्भयेच्छे केः प्रदेहैद्यापि पैत्तिके ।
लेपनच्छेदनस्वेद वमनैः शैषिकं जयेत् ॥ ९१ ॥
शालयः पष्टिकाश्चैव कोरदूपाः प्रियंगवः ।
भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् ॥ ९२ ॥
तंडुलीयकजीवन्ती वार्ताकुः सुनिपण्णकः ।
मडूकपर्णीकुंलकं शाकवर्गं च शस्यते ॥ ९३ ॥
हरण्णुमुद्गौ यूपार्थं मस्यार्थं धात्रीदाडिमम् ।
रसार्थञ्च प्रशस्ता वा लावतित्तिरपर्वताः ॥ ९४ ॥

विपद्भीषधसंयुक्ता रसायूपाय संस्कृताः ।
 अविदाहोनि धानानि विपार्तानां च दापयेत् ॥ ८५ ॥
 उष्णवर्ज्यो विधिः कार्यो विपार्तानां विजानता ।
 सुक्ता कीटविषं तच्च शीतेनातिप्रवर्धते ॥ ८६ ॥
 दिवास्वप्नं व्यायश्च व्यायाम क्रोधमातपम् ।
 सुरातिलकुलित्यांश्च वर्जयेच्च विपातुरः ॥ ८७ ॥

—०—

अथ जङ्गमविषचिकित्सामाह ।

सर्वैरेवादितः सर्पैः शाखादुष्टस्य देहिनः ।
 वध्नीयान्नादसुपरि दशन्तु चतरंगुलम् ॥ ८८ ॥
 श्लोतचर्मन्तवल्कानां मृदुनाम्यतमेन च ।
 न गच्छति विष देह मरिष्टाभिर्निवारितम् ॥ ८९ ॥
 दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ।
 आचूपणच्छेददाहा सर्वत्रैव तु पूजिता ॥ ९० ॥
 प्रतिपूर्यमुखं वस्त्रैर्हितमाचूपण भवेत् ।
 सदष्टव्योऽथवा सर्पो लोष्टयापि हि तत्क्षणात् ॥ ९१ ॥
 मूलं तेहुलवारिणा पिबति यः प्रत्यङ्गिरा सम्भवम् ।
 निष्पिष्टं शुचिभद्रयोगदिवसे तस्याऽङ्गिभीतिः कुतः ॥
 दर्पादेव फणी यदा दशति तं मोहान्वितो निष्पतन् ।
 स्थाने तत्र तदैव याति नियतं वक्तुं यमस्याचिरात् ॥ ९२ ॥
 मसूरनिम्पपत्राभ्यां योऽत्तिमेपगते रवी ।
 अय्दमेकं न भीतिः न्या द्विपार्तस्य न संशयः ॥ ९३ ॥
 त्रेमणः कर्णरुदस्य वामनामिफया कृतः ।
 त्रिप हन्याद्विषं घोरं नृमूत्रसेवितं तथा ॥ ९४ ॥

कुलकमूलनखेन कालदृष्टोऽपि जीवति ॥ १०५ ॥

पिण्डोत्तरकरं नेत्रे पुण्येणीत्याद्य योजितम् ।

चालयत्यत्र नीचित्रं पुरुषं दष्टमृतं खलु ॥ १०६ ॥

शिरोपपत्रस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।

भावितं सर्पदष्टानां नखपानाच्चनैर्हितम् ॥ १०७ ॥

बन्ध्याकर्कोटमूलञ्च छागमूत्रेण भावितम् ।

नखं काष्ठीकसंपिष्टं विप्रोपहतचेतसः ॥ १०८ ॥

गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तंडुलीयकम् ।

अपि वासुकिना दष्टः पिवेद्द्विष्टं तद्भुतम् ॥ १०९ ॥

श्लेष्मातकीकटफलमातुलुङ्गश्चेतागिरिह्वा किण्वही सिता च ।

सतंडुलीयोऽगद एषमुख्यो विषेषु दर्शिकरराजिलानाम् ॥ ११० ॥

निर्गुण्डोसहितं यानास्त्रयः कण्विविधायहम् ।

स्वरसेनैव मूलञ्च भावितं सिन्धुवारिजम् ॥ १११ ॥

सैन्धवं मरिचं तुल्यं निम्बबीजसमं क्षतम् ।

मधुमर्पिर्युतं हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ ११२ ॥

सचतुर्मरिचः कर्षः चाङ्गेर्याः सह सर्पिषा ।

हन्ति पानप्रलेपाभ्यां चोग्रसर्पविष भयम् ॥ ११३ ॥

पारायतामिषं शुण्ठी पुष्कराह्नं सितं हितम् ।

गरल्लण्णारुचिश्वास कासहिक्कापहं परम् ॥ ११४ ॥

द्राक्षाश्वगन्धानगमृत्तिका च श्वेता च पिष्टा सदृशैः स्वभागैः ।

देयो विभागः सुरसाहृदस्य कपित्थविल्लादपि दाडिमाञ्च ॥

एषोऽगदक्षौद्रयुतो निहन्ति बिशेषतो मण्डलिनां विषाणि ॥ ११५ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारुमुस्ता कालानुसारी कटुरोहिणी च ।

स्थौणेयकं ध्यामकगुग्गुलूनिपुत्रागतालीससुवर्चिकाश्च ॥ ११६ ॥

कुट्टवटैलासितसिन्धुवारशैलेय कुट्टं तगरं प्रियंगु ।

लोधाञ्जन काञ्चनगैरिकञ्च समागन्धं चन्दनसैन्धवञ्च ॥११७॥

सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसयुतानि ।

एषोऽगदस्ताल्ये इति प्रसिद्धो विधं निहन्यादपितृकस्य ॥११८॥

इति ताल्योऽगदः ।

त्रिविधं शाले मधुकं हरिद्रे मञ्जिष्टवर्गं लवणाय सर्वं ।

कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥११९॥

अथ गदो हन्त्युपयुज्यमानः पानाञ्जनाभ्यञ्जनमस्य योगैः ।

आचार्यविर्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ॥१२०॥

इति महागदः ।

विल्वपुष्पत्वची मांसी फलिनीनागकेसरम् ।

शिरीषं तगर कुट्टं हरितालं मनःशिला ॥ १२१ ॥

एतानि ममभागानि पेययेत्सलिलेन तु ।

ममभ्यङ्ग ततो गात्रं सर्पदृष्टार्तिदारणः ॥ १२२ ॥

विषान्वाभक्षयेदुषान् गरांस्य विविधान् हरत् ।

कन्नासवरणं गच्छेद्युद्धे देवासुरोपमः ॥ १२३ ॥

राजद्वारेषु सर्वेषु धूपेयैवापराजितः ।

वृद्धस्त्वतिरिति प्रोक्तो ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् ॥ १२४ ॥

नाग्निर्दहति तद्देशं प्रभवन्ति न राक्षसाः ।

न म्रियन्ते तथा वासा दगाद्गो यत्र तिष्ठति ॥ १२५ ॥

इति दगाद्गोऽभ्यङ्गो धूपय ।

बटशृङ्गं समञ्जिष्टं जीवकर्षभकौ सिता ।

काश्मर्यमुदकं चैव पानं मण्डनदटके ॥ १२६ ॥

कोस्तोकुट्टं नतं व्योषं मधुकातिविषामधु ।

गृहधूमश्च पानेन घ्नन्ति सर्पभवं विषम् ॥ १२७ ॥

मांसिचन्दनसिन्धूश्च कृष्णायष्ट्युषणोत्पलैः ।

अञ्जनं स्यात्सर्पिषो विषसुप्तस्य बोधनम् ॥ १२८ ॥

नक्तमालफलं व्योषं विल्वमूलं निशादयम् ।

सौरसं पत्रमाजश्च मूत्रं बोधनमञ्जनम् ॥ १२९ ॥

बीजकल्कं ससिन्धूत्वं मयूरकगिरीषयोः ।

नखं यवफलं बीजं मपाठं वा प्रबोधकम् ॥ १३० ॥

सम्यग्बधूकसारैश्च गोमूत्रे भावितेन तु ।

दद्याद्विषहरं नखं सिध्नाञ्च प्रलेपनम् ॥ १३१ ॥

मयूरपित्तेन च तडुलीयकं काकाण्डयुक्तं प्रपिबेदनल्पम् ।

विषाणि च स्थावरजङ्गमानि सोपद्रवाण्यप्यचिरेण हन्ति ॥ १३२ ॥

शिरोपारिष्टनक्ताह्न त्वक्कोशातकीफलैः ।

हन्ति गोमूत्रसपिष्टैः विषं स्थावरजंगमम् ॥ १३३ ॥

वक्षोपणशिलादारु नक्ताह्न द्विनिशाञ्जनम् ।

शिरोपपिप्पलीयुक्तं गरदोषनिसूदनम् ॥ १३४ ॥

तिक्ततुम्बीजबीजानि गोपित्तेन प्रलेपयेत् ।

एष सर्वविषध्वंसो ब्रह्मपुत्रादिनाशनः ॥ १३५ ॥

मूलत्वक्पत्रमुष्पाणि बीजश्चेति शिरोपतः ।

गवां मूत्रेण सपिष्टं भेषजं विषवारणम् ॥ १३६ ॥

मञ्जिष्टैलानिशाद्राक्षा मांसोयष्टीहरेणुका ।

क्षौद्रं चेति विषघ्नोऽयं मगदः काशिकोऽब्रवीत् ॥ १३७ ॥

नवणानि त्रिहन्ती विशालाद्रुषणं निशा ।

मञ्जिष्टामधुकं शृङ्गं ह्यगदः सर्वकर्म्मकृत् ॥ १३८ ॥

—०—

चन्दनञ्च शिलाकुष्ठं त्वक्पत्रैः साब्दसर्पपाः ।

मांसीपद्मकवक्त्राऽसृक् सुरभीभवरोचना ॥ १३८ ॥

सृक्काहिंखं वुलामञ्ज शतपुष्पाग्रियंगवः ।

पिष्टा सर्वविषीन्मन्यो नाम्ना चन्द्रोदयो गदः ॥ १४० ॥

इति चन्द्रोदयोऽगदः ।

श्यामेभपाटलीकृष्णा मञ्जिष्ठाकिण्वोशिला ।

कोविदारोपणे चक्रं निशे दध्यपराजितम् ॥ १४१ ॥

हृत्तोमधुकखैव गोमूत्रेण प्रपेययेत् ।

एष सूर्योदयो नाम्ना विधरक्षामयो गदः ॥ १४२ ॥

इति सूर्योदयोऽगदः ।

अपामार्गस्य बीजानि शिरीषस्य तदैव च ।

इमे मेदे काकमाचो च गवां मूत्रेण पेययेत् ॥ १४३ ॥

सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषमंशमनं परम् ।

अमृतं नाम विख्यात मपिसञ्जीवयेन्मृतम् ॥ १४४ ॥

इत्यमृतघृतम् ।

नागदन्तीविह्वलन्तो स्रुक्पयः पलिकैः समैः ।

गवां मूत्रादके सिद्धं सर्पिः सर्वविषापहम् ।

सर्पकीटविषार्त्तानां गरात्तीनाञ्च शम्यते ॥ १४५ ॥

इति नागदन्त्याद्यं घृतम् ।

तंडुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ।

क्षीरेण मष्टतं सिद्धं समस्तं विषरोगनुत् ॥ १४६ ॥

इति तंडुलीयघृतम् ।

मधुषां तगरं कुष्टं भट्टदारुं हरेण्वः ।

पुत्रागमैलवानूकं भागपुष्पोत्पलं मिता ॥ १४७ ॥

विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियंगुं ध्यामकं तथा ।

हरिद्रे ह्ये हृत्त्यो च गारिवां गुमतो यत्ना ॥ १४८ ॥

कल्कैरेतैर्घृतं सिद्धं मज्जीयमिति विन्युतम् ।

विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥ १४८ ॥

अत्यज्यघृतम् ।

सरोध्रमभयाकुष्टं मर्कपुष्पीं तथोत्पलम् ।

नलवेतसमूलानि गरलं सुरसां तथा ॥ १५० ॥

सकालिन्दीं समञ्चिष्टा मनन्तां सशतावरीम् ।

शृङ्गाटकं समङ्गाच्च पद्मकेसरमित्यपि ॥ १५१ ॥

कल्कीकृत्वा पचेत्सर्पिः पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।

सम्यक् पक्वेऽवतीर्णे च शृतशोते विनिक्षिपेत् ॥ १५२ ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषग् चौद्रं क्षतरचं निधापयेत् ।

विषाणि हन्ति दुर्गाणि जङ्गमस्यावराणि च ॥ १५३ ॥

क्षत्रिमाणि च यावन्ति गरदोषकृतानि च ।

स्पर्शादेव विषं हन्ति गरैरुपहतत्वचम् ॥ १५४ ॥

योगोऽयं तमकं कंडू मांसादश्च विसंज्ञताम् ।

नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्गं पानवस्तिषु भोजने ॥ १५५ ॥

सर्पकोटारुलूताभिर्दृष्टानां विषणुत्परम् ।

मृत्पुपाशहरं नाम घृतमेतन्नकीर्तितम् ॥ १५६ ॥

इति मृत्पुपाशापहं घृतम् ।

—०—

अथ दूषोविषचिकित्सामाह ।

दूषोविषार्ते सुस्त्रिभूमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

पाययेद्गदं सुख्यं मिदं दूषोविषापहम् ॥ १५७ ॥

पिप्पलीध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चला ।

बालकं परिपेला च तथा कनकगैरिकम् ॥ १५८ ॥

चौद्रयुक्तो गदो ह्येष दूषोविषमपोहति ।

दूषोविषारिनामायं न कैश्चिदपि बाध्यते ॥ १५८ ॥

इति दूषोविषचिकित्सा ।

—०—

अन्यैरुपविष्टै स्तीव्रै रेकीकृत्वा तु भूरिभिः ।

कालान्तरजिघांसाये क्रियते च गरन्तु तत् ॥ १६० ॥

घृणालस्यारुचिखासां स्ततः कुर्याग्निमार्दवम् ।

अदिपाकावलत्वञ्च कुर्यादुपचितो गरः ॥ १६१ ॥

—०—

अङ्गोटमूर्त्तौ निःकाप्य सफाणितघृतं लिङ्घेत् ।

तैलाक्तः स्निग्धसर्वाङ्गो गरदोषविषापहम् ॥ १६२ ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्य सुवर्णयोः ।

लेहः प्रथमयत्युषं नानायोगकृतं विषम् ॥ १६३ ॥

—०—

हृपनिम्बपटोलानां कायेनापि पचेद् घृतम् ॥

अभया गर्भितं तोय एतदारोग्यदं परम् ॥ १६४ ॥

इति हृपाद्यं घृतम् ।

रजनीहयमञ्जिष्टा पतङ्गगजकीशरीः ।

शीताम्बुषोष्टैरानेयः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥ १६५ ॥

कटभ्यर्जुनशैरोष शैलुक्षीरोद्गमत्वचः ।

कपायकल्कचूर्णाः स्युः कीटनूताव्रणापहाः ॥ १६६ ॥

चन्दनं पद्मकं कुष्ठं नतं चोशीरपाटले ।

निर्गुण्डोशारिवागैस्तु लूताविषहरोऽगदः ॥ १६७ ॥

चन्दनं पद्मकोशीरं शिरोषं सिन्धुवारिणा ।

• शीरयक्षा नतं कुष्ठं शारिवोदीशपाटलाः ॥

शैलुवरी च पिष्टोऽयं लूतायाः विषनाशनः ॥ १६८ ॥

फलनीहिनिशाचोद्र सर्पिर्भिः पद्मकाद्वयैः ।

अशेषकीटलूताना भगदः सर्वकामिकः ॥ १६९ ॥

करञ्जार्कपयो वाजि मारकैः सविषानलैः ।

साचोटस्वरसैः सिद्धं तैलं लूताव्रणापहम् ॥ १७० ॥

इति लूताविषचिकित्सा ।

—७—

हृदनं जालिनीकायेः शुकाख्यां कोटयोरपि ।

विरेचने विह्वहन्ती त्रिफलाकल्कं द्रव्यते ॥ १७१ ॥

शैरीपस्य च मूलं वा सचौत्रं तंडुलांशुना ।

अट्टोटकास्य वा मूलं यस्तमूत्रेण कल्कितम् ॥

पानालीपनयोरुक्तं सर्वांशुविषनाशनम् ॥ १७२ ॥

विशाखांकोटमूलञ्च तिलमूलं सितामधु ।

वृतेनांशुविषं हन्ति पीतमात्रञ्च दुस्तरम् ॥ १७३ ॥

कुसुमपुष्पगोदन्तं स्वर्णक्षीरीकपोतविट् ।

दन्तीविह्वलैर्न्यवैला किण्विही फाणितं तया ॥

क्षीरेणांशुविषं हन्ति पीता तिलकमञ्जरी ॥ १७४ ॥

त्रिकटुकाद्यश्च हितो गोमयस्वरसोऽश्नने ।

कपित्थगोमयरसो सचौद्रो लेह्य इव्यते ॥ १७५ ॥

भार्जारकस्य पित्तेन पीतो मांसरसो सृजा ।

सोपद्रवमपि चित्रं जयेन्मूषकजं विषम् ॥ १७६ ॥

गवाक्षीबिल्वकाकोल तिलमूलाः सशर्कराः ।

मध्वान्यसयुताः पीताः मूषिकाविषनाशनाः ॥ १७७ ॥

बिल्वकाकोलयोर्मूलं गिरिकाण्यास्तिलस्य च ।

एतेषां मधुसर्पिभ्यां पावमांशुविषापहम् ॥ १७८ ॥

तंडुलोद्यकमूलेन सिद्धं सर्पिः पिवेन्नरः ।

मृषिकाणां विषं तेन नाशमायाति सत्वरम् ॥ १७८ ॥

इत्याखुविषचिकित्सा ।

दंशस्त्वलर्कदष्टस्य दुग्धयुक्तेन सर्पिषा ।

प्रसिञ्चयादगदैस्तैस्तैः पुराणञ्च हृतं पिवेत् ॥ १८० ॥

मूलस्य मरपुष्पायाः कर्पं धत्तूरकान्वितम् ।

सतंडुलोदकैः पिष्ट्वा क्वायोन्मत्त भवेर्दलैः ॥

पक्कालर्कविषेणार्तः स्वादेत्तद्विषनाशनम् ॥ १८१ ॥

पिवेद्धत्तूरकशिकां क्षीरेण परिपेषिताम् ।

अङ्गोलवमजां वापि खविषर्षीं प्रयत्नतः ॥ १८२ ॥

काकोदुम्बरमूलस्तु धत्तूरफलकान्वितम् ।

पिवेत्तंडुलतोयेन सारमेयविषापहम् ॥ १८३ ॥

अङ्गोटोत्तरमूलोत्थं कपायस्य पलद्वयम् ।

सर्पिष्य पलं पीतं मलर्कविषनाशनम् ॥ १८४ ॥

रसोनोपण्वैदेही वचागीपित्तकल्किताः ।

पाननस्याञ्जनालेपैः खदंष्ट्राविषहाः पराः ॥ १८५ ॥

जलवेतसहचस्य मूलं कुष्टं पचेज्जले ।

सक्कायः शीतलः पेयः परञ्च विषनाशनः ॥ १८६ ॥

इत्यलर्कविषम् ।

सद्यो हृदिकर्षं दंशं चुक्रतैलेन सेचयेत् ।

विदारिगन्धासिद्धेन कपोण्येनेतरेण वा ॥ १८७ ॥

लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिद्धेत्कोष्णारनालेन सक्षीरलवणेन वा ॥ १८८ ॥

शिशिकुङ्कुटवर्हाणि सैन्धवं तिलसर्पिषा ।

धूपो हन्ति प्रयुक्तस्तु कीठहृदिकर्षं विषम् ॥ १८९ ॥

घृतेन सैन्धवे पोत्वा वृश्चिकस्य विषं जयेत् ॥ १८० ॥
 तालनिम्बदलं केशाजीर्णाय लवणं घृतम् ।
 धूपो वृश्चिकविहस्य शिखिपत्रं घृतेन वा ॥ १८१ ॥
 अर्कक्षीरेण संपिष्टं लेपादीनं पलाशजम् ।
 वृश्चिकार्तिं हरेत् कृष्णा सशिरीषफला तथा ॥ १८२ ॥
 मनोह्वासैन्धवं द्विगुं जातोपत्रं सनागरम् ।
 गोसकृद्रससंपिष्टं गुटिका वृश्चिकार्तिनुत् ॥ १८३ ॥
 जीरकस्य कृत कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।
 सुखोष्णो वृश्चिकार्तानां प्रलेपो मधुङ्गा सह ॥ १८४ ॥
 गन्धमाघ्राय मृदितसूर्यावर्तदलं च ।
 वृश्चिकैर्बन्धितो जन्तुः चणाद्भवति निर्विषः ॥ १८५ ॥
 कामसर्दकपत्रञ्च मूलञ्च कुशकाशयोः ।
 चर्वयित्वा च फुत्कारः कर्णं वृश्चिकजं हरेत् ॥ १८६ ॥
 पारावतः शकृत्पथ्या तगरं विश्वभेषजम् ।
 बीजपूररसोपेतः परमो वृश्चिकागदः ॥ १८७ ॥
 इति वृश्चिकविषम् ।
 सोमवल्कीऽश्वकर्णय गोविह्वाहसपादिका ।
 रजन्यौ गैरिकौ लेपो नखदन्तविषोपहः ॥ १८८ ॥
 शमोनिम्बजटापत्र वल्कलैः कथितैर्जलैः ।
 नखदन्तचतं पुंसां नाशाय परिपेचयेत् ॥ १८९ ॥
 मञ्जिष्टापञ्चकोशीरै धान्यकैः परिपेपितैः ।
 सघृतैर्लेपनं दद्यान्नखदन्तविषोपहम् ॥ २०० ॥
 द्विनिशागैरिकं लेपो नखदन्तविषोपहः ।
 गोविह्वामधुना लेपो नखदन्तविषप्रयुत् ॥ २०१ ॥
 इति नखदन्तज विषम् ।

लेपः प्रदीप्ततैलेन खर्जूरविषनाशनः ।

हरिद्राद्वयलेपो वा सगैरिकामनःशिलः ॥ २०२ ॥

कुङ्कुमं तगरं शिषु पद्मकं रजनीद्वयम् ।

अगदी जलपिष्टोयं शतपद्मिपनाशनः ॥ २०३ ॥

—०—

कृष्णवेत्रस्य निःक्तायः कस्को वा घृतमिश्रितः ।

शृङ्गोमत्स्यविषं हन्ति धूमो वा वर्द्धिपक्षजः ॥ २०४ ॥

—०—

कोटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्वर्जलौकपाम् ॥ २०५ ॥

शिरीषकटभीपार्थ शैलुक्षीरिद्रुमत्वचः ।

विषं जलौकपां हन्ति प्रयुक्ताः पानलेपयोः ॥ २०६ ॥

इति जलौकोविषम् ।

कीटघ्नन्तुलसीमूलं पीतं यटी सुकल्कितम् ।

मेघनादवृद्धमूलं तथा गव्येन सर्पिया ॥ २०७ ॥

क्षीरिहृच्चत्वचालेपः कीटदष्टविषापहः ॥ २०८ ॥

हिङ्गुकुटनतथ्योप पाठाजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

सञ्चारातिविषैस्तुल्यै लेपः कीटविषप्रणत् ॥ २०९ ॥

लाङ्गुलीनिर्विषालावू जालिनीमूलबीजकैः ।

लेपो धान्याम्बुना पिष्टः पिण्डिका कीटनाशनः ॥ २१० ॥

वधाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।

पाठाप्रतिविषाथ्योप काश्यपेन विनिर्मितम् ॥

दशाहमगदं पीत्वा सर्वकीटविषं जयेत् ॥ २११ ॥

इति कीटविषम् ।

पिप्पलिकामिर्दणानां मक्षिकामशकैस्ताया ।

गवां मूत्रयुतो लेपः कृष्णवल्मीकसूतकृतः ॥ २१२ ॥

गुग्गुलुधूपं दत्वा कीमलरविपत्रपिण्डिका सधृता ।
 बद्धा क्षतेऽतिलोहितकाचण्डादंशविक्रान्तिहरो ॥ २१३ ॥
 सर्जरसेन सेको संदंशेनापि कण्टकोद्धरणम् ।
 वरटीदंष्ट्रविषस्य प्रथमनमेतद्वयं दष्टम् ॥ २१४ ॥
 मरिचं नागरीपेतं सिन्धुसौवर्चलान्वितम् ।
 फणिल्लकरसंहन्यालेपनाद्धरटीविषम् ॥ २१५ ॥
 शतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।
 सधृतं लेपनं दद्यान्मक्षिकाविषनाशनम् ॥ २१६ ॥
 केशरं तगरं शुण्ठी मरिचञ्च प्रलेपनात् ।
 मक्षिकादंशजा पीडा नाशं याति ध्रुवं नृणाम् ॥ २१७ ॥
 इति मक्षिकाविषम् ।

स्रुग्क्षीरपरिपिष्टेन बीजेन परिलेपनम् ।
 शिरीषस्य व्रजत्यस्तं विषं दर्दुरजं क्षणात् ॥
 दुर्वारापि व्यथा क्षिप्रं मत्स्यदंशात् तत्क्षणात् ॥ २१८ ॥
 अङ्घोटपत्रधूपेन धूपिता रुप्रशाम्यति ।
 कटुतैलसक्तुकेशानां धूपाद्दंशस्य च व्यथा ॥ २१९ ॥
 यवतिलतैललेपा मीनजस्य विनश्यति ॥ २२० ॥
 इति मत्स्यविषम् ।

वृकथाघ्नतरक्ष्णं शृगालहयशृङ्गकैः ।
 दष्टानां तत्क्षणात्तैल म्रक्षणाच्च चिकित्सितम् ॥ २२१ ॥
 घण्टाबीजस्य पत्रं वा मूलं पिष्टं प्रलेपनात् ।
 निहन्ति शूकजं घोरं विषं कूष्माण्डपत्रकम् ॥ २२२ ॥
 सेक्षुसर्जरसोपेतं सर्पपापत्रकैः सह ।
 सुवर्णभास्करतरोः कुसुमैर्जुनस्य च ॥
 धूपो वा धूपितो हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् ॥ २२३ ॥

न तत्र कोटा न विषा दुर्दरा न सरोस्रपाः ।

न कृत्यकर्मा तत्र स्या दूषोऽयं यत्र दह्यते ॥ २२४ ॥

बिल्वाढकीयवचार पाटलावङ्गिकोत्पलम् ।

श्रीपर्णीशाल्यलीयुक्ता निःकाथ्य प्रोक्षणं परम् ॥

अप्रोक्षितस्तेन सद्यो भवति निर्विषः ॥ २२५ ॥

हृषीसर्जरसश्चैव भवेद्वाची तथा दिवा ।

तच्छाया शब्दविचस्ताः प्रणश्यन्ति हि पद्मगाः ॥ २२६ ॥

—०—

असाध्यलक्षणानाह ।

सौत्कम्यं पुलकायतं प्रतिसुहृर्वक्तुं समालोकते ।

दन्तेनाधरपङ्क्तवं दशति चेच्छ्रोतान्वितः कूजति ॥

यस्तापं जहतामुपैति नितरामन्तय सौत्कण्ठते ।

यद्वस्त्रास्य सितामलावरवती रौद्रीशमशानस्थली ॥ २२७ ॥

नेत्रे शुक्लतरे च यस्य यदि वा सत्युं म्रजेद्दृशकः ।

सन्ध्यायाश्च सुरेन्द्रगोप्रसदृशे रात्रौ च नीलप्रभे ॥

दशे रत्नजलायिलेऽतिसुभगे भक्तं न किञ्चिद्विधो ।

मात्रं मालभते तदेव नियतं पित्रालयं गच्छति ॥ २२८ ॥

नासावर्तविहाय यस्य पवनो वक्त्रेण याति द्रुतम् ।

नेत्रे याति विकासिते बहति यो श्रीवाश्च यत्नममनम् ॥

चन्द्रं पश्यति भानुविम्बमदृशं सूर्यं गगनाद्वाकृतिम् ।

दष्टो याति न एव गेहमचिरात् कालाभिधानस्य वै ॥ २२९ ॥

विरुदाध्यग्नक्रोधं क्षुब्धयायासमैद्युनम् ।

वर्जयेद्विषजुष्टोऽपि दिवास्पृशं विशेषतः ॥ २३० ॥

इति श्रीवङ्गसेने विषनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ७१ ॥

अथ जलदोषादियोगाधिकारमाह ।

भोजनादौ तु संभुद्धौ शण्डिराज्यभयोत्थितम् ।

कल्कन्तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ १ ॥

महार्द्रकयवचारी पीत्वा चैवोष्णवारिणा ।

नानादेशोद्भवश्चैव वारिदोषमपोहति ॥ २ ॥

नागरंगफलचोचमातपे शोषितं तदनुचूर्णितमेक ।

कर्षमात्रमुपयुञ्ज्य गुडेन वारिकर्म कुरुते न कदापि ॥ ३ ॥

यो लेढिशयनसमये मधुमिश्रं बीजपूरदलचूर्णम् ।

स च पीङ्गाक्षरवातप्रसरनिरोधात् सुखं स्वपिति ॥ ४ ॥

दत्त्वैव दुग्धभक्तं विप्रायोत्पाद्य सितबलामूलम् ।

पुष्पे कन्यापिष्टं दत्तमनिच्छाहरं भक्ष्ये ॥ ५ ॥

भूयः स्वार्तवशोषित भावितगोरोचनरचिततिलकानि ।

नारी यं यं पश्यति पुरुषं तं तं वशीकुरुते ॥ ६ ॥

सुरदारशर्वरीद्वयकमलोद्भवकीशरैः क्षतो' लेपो ।

दुर्जययोपिद्विहितो रुचिकर इति गीयते बहुभिः ॥ ७ ॥

जबूधातकिपर्णैस्तद्भवकल्कैश्च धूपितो योनिः ।

त्यजति समस्त विकारं जन्मान्तरसञ्चितञ्चापि ॥ ८ ॥

नालसमेतं कमलं पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तिता गुटिका ।

योषिद्योनौ विहिता तदेव कन्याकरं चित्रम् ॥ ९ ॥

तालकचन्दनसहितं कुटजकदम्बोद्भवं फलं पिबति ।

आसवमिश्रं कान्तरा यद् स्यादभ्यवेक्ष्यतम् ॥ १० ॥

एकं माचिकमिश्रं लेपात्क्षोशातकी भव चूर्णम् ।

योन्यांवरांगपाते कुरुते रेतः स्रुतिः तस्याः ॥ ११ ॥

पथ्योपभोगविधिना परितः संवेध्य वाससा त्रिहताम् ।

विहिता जलीका योनौ पातस्तनयोः कदापि न स्यात् ॥ १२ ॥

चूर्णं हयगन्धाया सितया सहितञ्च सर्पिषा लोढम् ।

विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥ १३ ॥

किमत्र चित्रं यदि वज्रपर्णीवचाश्वगन्धा जलशूकचूर्णम् ।

अन्तर्विदग्धं नवनीतमित्रं करोति मेढ्रं गजमेढ्रतुल्यम् ॥ १४ ॥

सुष्कशिराजं मूलं दृढमंगुल्या निपीड्य रतिकाले ।

चित्तान्तरनिहितमना स्तभोरितः च्युतं जयति ॥ १५ ॥

शुष्केन्द्रीवरकुसुमं तंडुलसहितं सदा शितं सायम् ।

तनुते सुगन्धिवदनं विकसितनीलोत्पलाभोदम् ॥ १६ ॥

कोमलवरुणजपत्रं कार्मुदित सदा स्तने निद्रितम् ।

तत्रतपुसां हृदि हरिद्रुतसिद्धमिदं दृष्टम् ॥ १७ ॥

काष्णपमस्तकचरणं तिलजे सिद्धं विनाशयत्यधिरात् ।

धातुघ्नीणं पण्डं कुरुते बलं रतौ तथोपम् ॥ १८ ॥

शमयति गोशुरुचूर्णं छागघोरेण साधितं समधु ।

भुक्तं अपयति पाण्ड्यं यज्जनितं प्राक् प्रयोगेण ॥ १९ ॥

निर्गुण्डिकनकवाशा त्रीफलामलकामनोत्पवाणि ।

गन्धर्वहस्तमूलं दूर्वा कुसुमं तथा रजनी ॥ २० ॥

मिथार्थेण्डगजत्व गिति समभागं प्रचिप्य नवनीते ।

उद्धर्त्तनं विधेयं सततं बलिनाशनं दृष्टम् ॥ २१ ॥

इति वङ्गसेने जलदोषवीर्य्यस्तम्भादियोगाधिकारः

समाप्तः ॥ ७२ ॥

—०—

अथ रसायनाधिकारमाह ।

मापस्याटकमादाय जलद्रोणे विपाचयेत् ।

अर्धापशेषं सत्पतं दत्त्वा चैत्तरसं ततः ॥ १ ॥

भार्द्रकस्य रसश्चैव प्रस्थत्रयसमन्वितम् ।
 संयोज्यमेकतः कृत्वा स्थापयेद्भाजने दृढे ॥ २ ॥
 त्रिरात्रे पञ्चरात्रे वा मापचूर्णं विनिक्षिपेत् ।
 मासेन तज्जातरसं दशरात्रं स्थितं तथा ॥ ३ ॥
 शुक्तञ्च तत्प्रयोज्यं स्यात्तैले बस्तौ घृतेऽपि वा ।
 एतच्छुक्तं प्रसशन्ति मन्दान्नेर्दीपनं परम् ॥ ४ ॥

इति शुक्तम् ।

जम्बीरस्य फलरसं पिप्पलीमधुसंयुतम् ।
 मधुभाण्डे विनिक्षिप्य रसाह्नं तत्पिधापयेत् ॥
 मासेन तज्जातरसं मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥ ५ ॥

इति मधुशुक्तम् ।

शुडमधुकाष्ठीकतक्रं यथोत्तरं द्विगुणभागसहस्रम् ।
 न्यस्तन्तु धान्यराशौ त्रिदिवसमिति भवेच्छुक्तम् ॥ ६ ॥

इति शुडतकम् ।

पिप्पलीचीरसंसिद्धं सर्वरोगहरं घृतम् ।
 कालीयकहरिद्राभ्यां कामलामेहनुत्परम् ॥ ७ ॥
 वृद्धतीरसकल्काभ्यां दुष्टकासक्षयापहम् ।
 शुद्धूचीरसकल्काभ्यां वातरक्तविकारनुत् ॥ ८ ॥
 खदिराष्टकसंसिद्धं श्वित्रकुटविसर्पनुत् ।
 मृद्धीकारसकल्काभ्यां रक्तपित्तज्वरांतलत् ॥ ९ ॥
 पिप्पलादिघृतं षट्क वैदेहाधिपकीर्तितम् ॥ १० ॥

—०—

आनूपजो रसो मज्जा वसातैलं नवं घृतम् ।
 रसचीरं पंचैस्सम्यग् गवाग्रं मधुरं गणम् ॥ ११ ॥

अश्वगन्धामपामार्गं तथा लाघारसं समम् ।

अथ सिद्धञ्च पृतञ्च चानुगुप्तं निधापयेत् ॥ १२ ॥

तेनाभ्यद्वा सदा कर्षणपालिञ्च सुप्रमर्दयेत् ।

अनेन पाल्यो वर्धन्ते नीरुजः निरुपद्रवाः ॥

मृदुपुष्पसमाः स्निग्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥ १३ ॥

इति पालिवर्धनचतुःश्लोः ।

—०—

अथ शिवगुटिका ।

शिलाजतुषोडशपलं चित्रिवारं विभावयेत् ।

बलाया दशमूलस्य गुडूच्याः कर्कटस्य च ॥ १४ ॥

वराया मधुयव्याश्च रसमध्ये च वारिणा ।

घोरि सकृच्च क्रमेणैव सप्त कृत्वा ततो द्रुतम् ॥ १५ ॥

काकोनियुग्मघनपुष्करवह्निरास्त्रा

मेदायुगर्दिचविकागजपिप्पलीनाम् ।

पाठाद्विजोरकनिकुम्भविदारियुग्म

वीरावरीमधुपलांशुमतोदयानाम् ॥ १६ ॥

पलिकानामपां द्रोणे सिद्धानां पादशेषिते ।

क्वाथे भाषितमित्यं वा गिरिजं द्विपलञ्च तत् ॥ १७ ॥

शुद्धरात्वर्वाटशृङ्गीधात्री व्योषतालीसकुडवेन ।

चूर्णपलेन विटार्थ्यास्त्वक्क्षीर्या वा कर्षयुग्मेन ॥ १८ ॥

द्विपलेन चतुर्जाता सैलघृतघौद्रशर्कराभिश्च ।

तद्विपलाद्विगणाभिः कुर्याद् गुटिका ततोऽर्धममाः ॥ १९ ॥

ताः सिद्धा नवकुम्भे शुष्के जाति पुण्याधिवासिते स्याप्या ।

तासामेकां खादेष्यतिदिनमनुपानं पेयञ्च ॥ २० ॥

क्षीररसदाडिमाश्रः शीतजलमधुगमवान्यतमम् ।
 जोर्णाद्रे लघुभोज्यं यूपः पयांसि पिणितनिर्यूहैः ॥ २१ ॥
 सप्ताहमात्रमेवं सामान्यमतः क्रमं भवेत्परितः ।
 भुक्तम्यान्ते प्राग्वा गुटिका न विरुध्यते चैषा ॥ २२ ॥
 निष्पापाभूरिफला परिहार सुखोपयोजिता जयति ।
 प्रबलवातगोणित मूकस्तम्भं ज्वरं दीर्घम् ॥ २३ ॥
 भगमूत्रगुक्तदोषान् श्लेष्माशः पांडुहृद्यकृदोषान् ।
 वध्नं वमिगुल्मपोनम ह्रिक्काकामारुचिश्वासान् ॥ २४ ॥
 विद्रधिमुदरं कृच्छ्रं श्वित्रं पंडं क्षयं मदं मूर्च्छाम् ।
 उन्मादमपन्मरं मुखरोगशिरोरुदस्तम्भान् ॥ २५ ॥
 आनाहसतोमां हृल्लोमककामलाग्रहणीरोगान् ।
 घन्यगुदं पिण्डिकाभगन्दरं गण्डमालाञ्च ॥ २६ ॥
 अतिकार्ष्ण्यमतिम्यौखं स्यंदमतिशीपदं गुदे कीलान् ।
 दंष्ट्राविप्रं सन्मूलं ह्रस्वप्रयोगान् सुधोरांश्च ॥ २७ ॥
 मन्त्रौषधिप्रयोगान् विप्रमुक्तान् भोतिकांस्तथा भावान् ।
 पाप्माऽलक्ष्मीं चैयं गुटिका शिवा नाम्ना प्रथिता ॥ २८ ॥
 हृष्यावल्याधन्याकान्तिं यशः त्रीवर्धनीमेध्या ।
 कुरुते स्त्रीवल्लभतां जय विवादे मुखम्याञ्च ॥ २९ ॥
 बलीपलितरीगरहितो न भवति गात्रं सुवदमति चैव ।
 वर्षद्वयप्रयोगाद्द्वर्षशतचतुष्टयं जीवेत् ॥ ३० ॥
 इति वृहच्छिवागुटिका ।

—०—

अथ गुग्गुलुरमायनमाह ।

त्रिफलाशनखदिरामृतवर्षाभूभृङ्गगोक्षुरुक्ताये ।
 सार्धादृके तु गुग्गुलु पन्नानि त्रिंशच्च नेहवद्विपचेत् ॥ ३१ ॥

मधुघृततृप्तिविमिश्रं लिहेन्नरः कान्तिवलबुद्धियुक्तः ।
तथा गदैर्विमुक्तो जीवति संवत्सरांस्त्रिंशत्तान् ॥ ३२ ॥

—०—

अथ गन्धककल्पमाह ।

घूर्णितकृत्स्नपलानि पञ्चनितरां गन्धाश्मनो यन्नत-
स्तद्धूर्णं त्रिगुणे च मार्कवरसे क्षायाविशुद्धीकृतम् ।
पथ्याचूर्णमथौ तथा मधुघृतं प्रत्येकमेकं पलम्
हृदो यौवनमेति प्राप्स्युर्गलं खादेन्नरः प्रत्यहम् ॥ ३३ ॥

—०—

अथ गन्धकरसायणम् ।

गन्धकस्यार्धकपर्णन्तु मरिचं शाणमात्रकम् ।
असिताम्बरमष्टांशं शिलायां घूर्णितं शुभम् ॥ ३४ ॥
एतच्चूर्णत्रयं तैले तिलजे दिवमत्रयम् ।
वर्त्तित्रयं समारभ्य घृते वा स्थापितं तथा ॥ ३५ ॥
तदुद्धृत्यक्षीरपात्रे दीपं प्रज्वालय बुद्धिमान् ।
पातयेद्दर्त्तिमत्त्वं च तद्गवा रसरक्तिका ॥ ३६ ॥
पण्यत्रयं समारोप्य तद्गवाहुञ्जकद्वयम् ।
समूच्छ्य भक्षयेत्प्रातः क्षेत्रपालवलितं ततः ॥ ३७ ॥
दत्त्वा तु विधिना कृत्वा कामचारी भवेत्सदा ।
न चात्र परिहारोस्ति विहाराय नृणां भदा ॥ ३८ ॥
बलोपलितनाशाय वङ्गैर्वलविवर्द्धनम् ।
द्वितमेतत्सदा प्रोक्तं रसायनगुणैर्युगम् ॥ ३९ ॥

अथ गन्धकद्रुतिमाह ।

पलमिह गन्धकचूर्णे राजिकातः कर्पकलितमादाय ।
 सिततरवसननिरुद्धं हविषाप्तुतशेषितं वज्रो ॥ ४० ॥
 तद्भवमाज्ये मग्नं त्रिकटुकचूर्णैककर्पसंयुक्तम् ।
 मिलितैकशाणमात्रं प्रातः खाद्यं नियतपर्णम् ॥ ४१ ॥
 वर्णवलयुतमेतज्जनयति कुरुते देहसुखम् ।
 सतताभ्यासवशादति जनयति सुधाधामलावन्यम् ॥ ४२ ॥

—०—

अथ गन्धकयोगमाह ।

यो गन्धाश्म सुचूर्णितं पिबति ना तैलेन कर्पोन्मित-
 मभ्यङ्गोष्णजलावसेचनरतः पेयामृतं प्रत्यहम् ।
 सप्ताहान्नियतं निहन्ति सकलां पाप्मादि सर्वां रुजम्
 नित्याभ्यासवशाद्दिनष्ट सकलक्लेशोपद्रावः पुमान् ॥ ४३ ॥

—०—

अथ गन्धककल्पमाह ।

यो वात्युपमतिः सुचूर्णितमिह गन्धाश्म कृष्णासमम् ।
 पथ्या तुल्यमथापि पूजितगुरुः भूतेशपूजारतः ॥
 आहारादिषु यन्त्रणाविरहितः स्वात् पुष्टिशौर्ध्वान्वितः ।
 प्रोत्फुल्लाम्बुजनेत्र एव भजरक्षामीकरामाश्रयः ॥ ४४ ॥
 शृङ्गराजरसेनैव लोहपात्रेऽग्निना पचेत् ।
 द्रावयित्वा विनिक्षिप्य मायूर इव जायते ॥ ४५ ॥
 जयाटलरसेनापि बर्द्धमानरसेन च ।
 शृङ्गवररसेनापि काकमाचारसेन ॥ ४६ ॥
 रसगन्धद्वयं सख्यं लोहपात्रे प्रियोत्तमे ।

एकीकृतं च तावच्च खल्वयेदपि यत्नतः ॥ ४७ ॥
 यावच्च नीलवर्णं स्यात् कोलाङ्गारैश्च पाचयेत् ।
 गोमयस्थालवालेन स्थापिते कदलीदले ॥ ४८ ॥
 ढालयेत्पाकविभ्राञ्च स्ततस्तु प्राशयेन्नरः ।
 एवं सति सुस्वार्थाय यथ्यभुग्मिः प्रसेव्यते ॥ ४९ ॥
 गन्धकपर्पटी चैषा सिद्धा कालस्य सिद्धिदा ।
 दुर्नामग्रहणोमाम शूलञ्च ग्रहणोगदम् ॥ ५० ॥
 कामलां पाण्डुगञ्च ज्ञोहगुल्मजलोदरम् ।
 भस्मकं चामवातञ्च कुट्टानि च ध्रुवं जयेत् ॥ ५१ ॥
 एषमादीनि जित्वैव वपुषा निर्मलः सुखी ।
 जिवेद्द्वर्षशतं पूर्णं बलीपलितवर्जितः ॥
 सर्वव्याधिचिकित्सायां कल्कोऽयमिति दुर्लभः ॥ ५२ ॥
 इति गन्धकरमपर्पटी ।
 तनुपचीकृतं ताम्रं नैपालं गन्धकं समम् ।
 दत्त्वा चोर्ध्वमधो मध्ये स्थालिकामध्यसंस्थितम् ॥ ५३ ॥
 कृत्वा खल्वपिधानञ्च स्थालीमध्ये निधाय च ।
 शर्कराभक्तलेपेन लिप्ताः सन्धीस्तदूर्ध्वतः ॥ ५४ ॥
 बालुका पूरिता स्थाली विद्धितायां पुनस्तथा ।
 सुलिप्तायाञ्च यामैकमधोज्वालां प्रदापयेत् ॥ ५५ ॥
 तत आकृष्टताम्रस्य मृतस्य त्विह योजना ॥ ५६ ॥
 अथ कर्पे गन्धकस्य दङ्गिस्थं लोहपात्रगम् ।
 शिला वट्टेन समर्द्य द्रुतं घृष्टं पुनः पुनः ॥ ५७ ॥
 रसोऽस्त्रमथितः गृह स्तावन्मानः प्रदीयते ।
 ततस्तथैव समर्द्य पुनराज्यं प्रदापयेत् ॥ ५८ ॥
 अष्टविन्दुकमामञ्च मर्दयेन्मूर्च्छितं तथा ।

सर्वे स्थातत आकृष्य शिलावट्टादिकं दृढम् ॥ ५८ ॥
 संहृत्यालंबुपरस प्रसृतेन विलोडितम् ।
 पुनस्तथैव बद्धिस्थे लोहपात्रे विमर्दयेत् ॥ ६० ॥
 यावद्दसन्नयः पथा दाकृष्टं संप्रयोजयेत् ।
 अलंबुपारसेनैव गोलकं संप्रकल्पयेत् ॥ ६१ ॥
 तं पिण्डं वस्त्रनिष्पीड्य पिण्डे त्रिकटुजे पुनः ।
 वसनान्तरिते दत्त्वा पोटलीं कारयेत् सुधीः ॥ ६२-॥
 ततस्त्रां पोटलीमान्ये मग्नां कृत्वा विधारिताम् ।
 सूत्रेण दण्डसंलग्नां पाचयेत् कुण्डलो भिषक् ॥ ६३ ॥
 यदा निष्फेनता चाज्ये गुटिका च दृढा भवेत् ।
 तदा पक्वं तमाकृत्य पञ्चगुह्यामुलाष्टतम् ॥ ६४ ॥
 त्रिकटुत्रिफलाचूर्णे तुल्यं प्रातः प्रयोजयेत् ।
 तत्र स्थादनुपाने तु अन्नपित्तोष्णये पुनः ॥ ६५ ॥
 त्रिफलैव समा देया कोष्णं धारि पिबेदनु ।
 सप्तमे दिवसे रक्ती वृद्धिस्ताम्रात्तु मापकम् ॥ ६६ ॥
 यावद्वययोगस्तथैव ह्यपकर्षः पुनर्भवेत् ।
 योगोऽयं ग्रहणीयश्च पक्तिशुलान्मपित्तहा ॥ ६७ ॥
 रसायनं समुद्दिष्टं गुदकीलादिनाशनम् ।
 न चात्र परिहारः स्नादिहाराहारकर्मासु ॥
 ताम्बरसायनमिदं सर्वव्याधिहरं परम् ॥ ६८ ॥

—०—

दृढतमधुमर्करया हितं लेहवन्मर्दनीयम् ॥
 इति ताम्बरसायनम् ।
 कण्टकवेधनयोग्यं ताम्बरं पत्रं कृतं समादाय ।
 कर्पाधिकपलमात्रं भस्माग्नी निर्दहेद्विपकुशल ॥ ६९ ॥

एवं पुनरपि वारद्वितीयं विमर्द्यमतिगाढम् ।
 प्रत्येकं मिलितेष्वपि तथैव वारत्रयं दद्यात् ॥ ७० ॥
 इन्द्रस्वरसभावितं गन्धकलितन्तु ताम्रकं कृत्वा ।
 खर्परसंपुटमध्ये विनिधाय मृदातमुपलिम्बेत् ॥ ७१ ॥
 हस्तप्रमाणवदने गतं चतुर्हस्तपरिमाणे ।
 दत्त्वेन्धनं करोष्यन्तुपमध्ये दहनमादाय ॥ ७२ ॥
 तदुपरि दत्त्वा ताम्रसंपुटं निहितं पुनश्च करोषाभिः ।
 संछाद्य तत्र वज्रं प्रज्वालयेद्भिषग्विशङ्कः ॥ ७३ ॥
 तावत् पुटं प्रदेयं यावत्तन्मन्त्रं श्रुत्युमायाति ।
 मृतमधिगम्य च भाण्डे क्वचिदपि तत्स्थापयेत् पुटितम् ॥ ७४ ॥
 तदनु तावत्प्रमाणपारदं भादाय खल्वयेन्निपुणः ।
 खल्वशिलायां मध्ये गृहधूमनिशेष्टका चूर्णैः ॥ ७५ ॥
 पथाद्धारिविधाने पुनश्च त्रिकटुना लक्षयेन्निपुणः ।
 खल्वितस्तस्यैव पातनं यन्त्रेण चोद्धारः ॥ ७६ ॥
 समकृतगन्धकसहितं पुनरपि कृत्वा खल्वयेन्निदिनम् ।
 एवं तन्मृतस्तकमृतमात्रकमिच्छितं कुर्यात् ॥ ७७ ॥
 दुग्धपलाष्टकमाज्यं तक्षममञ्चं नारिकेलजलम् ।
 द्विपलं कलितत्रिफला क्वाथश्च चतुर्गुणं दद्यात् ॥ ७८ ॥
 सुहृदे ताम्रकटाहं मार्त्तं वा स्थापयेद्विविधविधिभिः ।
 दर्भ्यां च ताम्रमय्याऽऽयस्या चाख्यं पुनः पचेद्द्वैद्यः ॥ ७९ ॥
 ज्ञात्वा पाकं भूयो भटिति कडाहमवतारयेन्निपुणः ।
 तदनुजं तस्मिन्नष्टलक्षणांश्च विश्राम्य क्रियतेऽपि ॥ ८० ॥
 त्रिकटुत्रिफलालोहितं चित्रकविडङ्गकमद्रमुस्ताणाम् ।
 जीरकयोः प्रत्येकं कर्पकलितचूर्णनिक्षेपः ॥ ८१ ॥
 पुनरैलाकड्ढोललवङ्गं जातिफलजातिकोपाणाम् ।

चूर्णं गुडत्वचोऽपि मापाष्ट परिमितं दद्यात् ॥ ८२ ॥
 ततः सुशीतं ताम्रं मापाष्टकमति विकीर्य घनसारम् ।
 ताम्रमयादिनि भाण्डे स्निग्धे मार्त्तवास्थाप्यम् ॥ ८३ ॥
 मनसि च विधाय सूर्यपूजां कृत्वा शुभे दिने चर्त्त ।
 आदायमापमेकं दधिमधुना सह भक्षयेत्सुचिरम् ॥ ८४ ॥
 तदनु च कण्ठप्रायः क्षीरं कार्यमनुपानमधिकाल्पम् ।
 नक्तमनल्पं पुनरपि तांदूलं भक्षयेत्सरजः ॥ ८५ ॥
 रक्तीद्वयमथ म्रितयं पञ्चकं वृद्धे र्मापकं यावत् ।
 स्थितमतस्योपरिष्टात्प्रतिलोमं ज्ञास्येत्तदनु ॥ ८६ ॥
 खादितमेतन्नियतं यस्य न ताम्रं प्रवर्त्तते प्रायः ॥
 तत्रापि सयवच्चार स्निफलाक्कायोऽत्र पानीयः ॥ ८७ ॥
 प्रारब्धे ऽस्मिंस्ताम्रे कतिचिद्विवसान्नभक्षयेन्नत्स्यान् ।
 क्रोधश्च दिवानिद्रां वेगनिरोधांस्त्यजेद्देहम् ॥ ८८ ॥
 शार्कं चाम्लं वर्ज्यं दधि बहिरम्भं भक्षयेद्देव ।
 जघ्नात्तिक्तकपायं जघ्नात्तत्कालिकीं पुष्टिम् ॥ ८९ ॥
 वृथं मधुरं शीतलमथ शाख्यन्नं मधुघृतमग्नीयात् ।
 मंहुररोहितशकुलशश्वृगैणादिकं मांसम् ॥ ९० ॥
 खादन्नं तद्भेषजमजीर्णं च न भवति न जानाति ।
 जयति च कफमतिगाढं कासं श्वासं च निवारयति ॥ ९१ ॥
 विरचितमेतत्ताम्रं धर्माध्यक्षेण धर्मपालेन ।
 बन्ध्यावटी यः पिण्डित इडानिवन्धचर्त्थाभिः ॥ ९२ ॥
 इति ताम्ररसायनम् ।
 जातोफलं जातिपत्रं लवङ्गं केसरं तथा ।
 चातुर्जातकण्ठो च पिप्पलीवृषणानि च ॥ ९३ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वरीमूलन्तु वंशजम् ।

सर्वं पिष्ट्वा सुसूक्ष्मञ्च बाससा परिशोधयेत् ॥ ८४ ॥
 लोहचूर्णं तथाभ्रञ्च ताम्रभस्म च वङ्गकम् ।
 रसरजश्च नागञ्च कल्कस्वार्द्धं प्रयोजयेत् ॥ ८५ ॥
 नागवल्लीरसेनैव अथवा मास्त्रिकेन च ।
 गुटिका तत्र संकार्या भाषड्वयप्रमाणिका ॥ ८६ ॥
 यद्रसांश्चावभेदांश्च यथोक्तं भक्षयेदुधः ।
 गोदुग्धस्यानुपानञ्च उष्णं चैव विशेषतः ॥ ८७ ॥
 बर्तनं सप्तधातूनां वीर्य्यबुद्धिबलप्रदम् ।
 बलभाक्कान्तिरुचिरमग्नेः संदीप्तिकारकम् ॥ ८८ ॥
 क्षफरोगहरश्चैव बुद्धिज्ञानस्य कारणम् ।
 धन्या च लभते गर्भं शण्डोऽपि पुरुषायते ॥ ८९ ॥
 नपुंसको याति पुंस्त्वं रामाः कामायते गतम् ।
 यवकायः शुचिर्धातुर्दिव्यदृष्टिस्तु जायते ॥
 जराव्याधिर्विनिर्मुक्तो वर्षसेवी यदा भवेत् ॥ १०० ॥

इति षड्दशानृतनामरसः ।

गन्धकस्य पलं प्रोक्तं रसस्य द्विपलं तथा ।
 नैपालस्य विशुद्धस्य ताम्रस्य च पलं भवेत् ॥ १०१ ॥
 ततो गन्धाईचूर्णेन ताम्रं संयुज्य चूर्णयेत् ।
 शेषार्द्धगन्धकं कृत्वा पारदं खल्लयेद्विपक् ॥ १०२ ॥
 रसेन हस्तशुण्डाया लोहपात्रे पचेच्छनैः ।
 कृत्वा पद्मसमं पाकं ताम्रेण सह योजयेत् ॥ १०३ ॥
 तच्च गन्धकचूर्णेन सवेष्ट्य हविषा सह ।
 पाचयीत भिषक् प्राज्ञः पाकविम्बदुबद्धिना ॥ १०४ ॥
 आलोक्ष्य मधुसर्पिभ्यां भुत्वा तक्रं पिवेदनु ।

अग्निमान्द्यमजीर्णञ्च ग्रहणीपाण्डुकामलाम् ॥ १०५ ॥

परिणामरुजं चाशु नाशयेत्तु प्रयोजितम् ॥

इति ताम्रकम् ।

जीर्णं ताम्ररसं चैव गन्धकञ्च सुचूर्णितम् ।

स्वर्णमाक्षौकमादाय धत्तूरकरसे पचेत् ॥ १०६ ॥

यावत्पाकं तथा कृत्वा शास्त्रविश्वन्दबद्धिना ।

त्रिफलापिण्डिकावेष्ट्य विधिवत्सर्पिषा पचेत् ॥ १०७ ॥

ज्ञात्वा पाकं समुत्तार्य शोते निष्कास्य भक्षयेत् ।

विमर्द्य मधुसर्पिर्भ्यां नारिकेलं पिबेदनु ॥ १०८ ॥

पाण्डुरोगञ्च कासञ्च ज्वराञ्च विषमांस्तथा ।

गुल्मं प्लीहामयञ्चैव विनाशयति भक्षणात् ॥ १०९ ॥

इति द्वितीयताम्रकम् ।

गन्धकं जीर्णताम्रञ्च सूतकञ्च समांशकम् ।

तण्डुलीयकमूलस्य रसेऽहिलवणस्य च ॥ ११० ॥

लोहपात्रे पचेत्ताव द्यावत्तद्गुलिकायते ।

तद्वस्त्रे पोटलीं बद्ध्वा वेष्टयेत्तां सुपिष्टया ॥ १११ ॥

आमलक्या ततः पक्त्वा सर्पिषा ऋदुवद्धिना ।

शर्करामधुसर्पिर्भ्यां मालीक्ष्य विधिवत्क्षिजेत् ॥ ११२ ॥

नारिकेलपयः पयं तक्रं चानु यथाविधिः ।

आचरेद्ब्रह्मचर्यन्तु हितार्थं वैद्यवत्सलः ॥ ११३ ॥

दुर्नामप्लीहपाण्डुत्व ज्वरकामादिकान् गटान् ।

अग्निमान्द्यकृतान् सर्वा निह्न्यात् क्षिप्रमेव तु ॥ ११४ ॥

इति ताम्रामृताख्य रसायनम् ।

रसगन्धकताम्राणां चूर्णं कृत्वा समांशकम् ।

पुटपाकविधौ पक्ता मधुनालोढा संलिहेत् ॥ ११५ ॥

सर्वरोगहरश्चेत् त्वर्पटाख्यं रसायनम् ।

इति पर्पटाख्यं रसायनम् ।

गन्धकं त्रिफलाभृङ्गौ समभागान्तु कारयेत् ।

भक्षयेत्कर्पमात्रान्तु वर्षान्मृत्युजंरापहः ॥ ११६ ॥

—०—

शुद्धगन्धपलान्वष्टौ मृततीक्ष्णपलद्वयम् ।

सूर्यपाके त्रिसप्ताहं दत्त्वा कन्याद्रवं पचेत् ॥ ११७ ॥

कर्पकं पातयेत् क्षीरे वर्षमेकं निरन्तरम् ।

दिव्यदृष्टिर्भवेन्नर्त्या जीवेच्चन्द्रार्कतारकम् ॥ ११८ ॥

मन्त्रमत्र प्रवक्ष्यामि गंधराजस्य भक्षये ॥ ११९ ॥

उक्तः अमृतोऽयं अमृतशक्तोऽयं अमृतगंधोपजीवनिष्यन्नचन्द्रा-

मृतं प्राप्तापनममृतत्वं कुरु स्वाहा । इति मन्त्रः ।

—०—

कुप्याहं धकयोगानां क्षीरशाल्यन्नभोजनम् ।

केवलं वा पिबेत् क्षीरमन्यत्कवे विवर्जयेत् ॥ १२० ॥

इति गंधकरसायनम् ।

अतिक्षुण्णमतिस्निग्धं वक्ष्यमञ्जनमन्निभम् ।

सर्वदोषपरित्यक्तं विशेषोपसवर्जितम् ॥ १२१ ॥

गिरिदोषोज्झितं शुद्धं प्रयुक्तगन्धैर्वर्कमसु ।

विहितं मस्तके नित्यं रसं रसायनादिषु ॥ १२२ ॥

एतद्व्याख्यमाख्यातं सर्वदेवनमस्कृतम् ।

सर्वव्याधिहरं नूनं मजरामरकारकम् ॥ १२३ ॥

तद्वत्तेनेव पञ्चत्वं कृत्वा च सुविचक्षणः ।

कृत्वायं मृगये भाण्डे दृढे संस्थाप्य बुद्धिमान् ॥ १२४ ॥

यथोक्तं मेघनादस्य निर्यासे याति संप्रतम् ।
 स्थापयेद्विषमं पञ्च चतुष्टयमथापि वा ॥ १२५ ॥
 स्थापयेद्रमसंछन्नं छायाया दिव्यमौषधम् ।
 मतीक्ष्णमसृणायाञ्च शिलायां पेपयेत्ततः ॥ १२६ ॥
 पिष्ट्वा तथैव संस्थाप्य संस्थानोपरिसंहतः ।
 अतः पुनः पञ्चदिने पुष्टयेत्सुदृढं तदा ॥ १२७ ॥
 बलवांस्तद्रसेनैव पिष्ट्वा संस्थापयेत्ततः ।
 पत्रमादिक्रमेणैव पेपणं क्रियते सदा ॥ १२८ ॥
 पूर्वाक्तक्रमयोगेन घात्रीव्योषविडङ्गकैः ।
 संमिश्रं पेपयेद्दीरो यावन्निचन्द्रको भयेत् ॥ १२९ ॥
 निचन्द्रिकेऽतिमपीड्य अगुष्टायप्रमाणतः ।
 गुटिकां कारयेत्सर्वां छायायाञ्चैव शोपयेत् ॥ १३० ॥
 एकैकां भक्षयेत्प्राज्ञो वर्षमेकं निरन्तरम् ।
 द्वितीये च पुनर्वर्षे भक्षयेद् गुटिकाद्वयम् ॥ १३१ ॥
 एवं संवत्सरेणैव एकैकां वर्षयेद् गुटीम् ।
 अनेनैव विधानेन श्योम्नः शतपलं नरः ॥ १३२ ॥
 अद्याद्भवेन्न मटेहो ध्वजकायो महाबलः ।
 मासत्रयेण रक्ताख्य क्षय कामं सुदारुणम् ॥ १३३ ॥
 पञ्चकासञ्च हृच्छूलं ग्रहस्थशो गदांस्तथा ।
 आमवातं तत्रा शोथं पांडुरोगं सुदारुणम् ॥ १३४ ॥
 मृत्युकर्षं महाव्याधिं वातपित्तकफोद्भवम् ।
 हृन्त्यष्टादशकुष्ठानि यथोक्तपथ्यसेवनात् ॥ १३५ ॥
 इत्यम्नककल्पः ।
 गगनं कज्जलसन्निभं क्षिप्रमदोषं वियोगितम् ।
 वहुशः दूर्वालनुपमूलैर्युक्तं वस्ते विवदञ्च ॥ १३६ ॥

दत्त्वा सलिलं तावत्करेण घर्षञ्च पङ्कतां नीतम् ।
 निपुणं गृहीतमुदकादञ्जनपुञ्जघनीभूतम् ॥ १३७ ॥
 द्वित्रिवारपरिपुटितं रवितरुमधिताल्पदुग्धकादिरसे ।
 चूर्णितमधितं शिलायां कुडवमेकं तटादाय ॥ १३८ ॥
 प्रथमं चतुरष्टगुणे गोमूत्रे वा पचेन्मृदुज्वालम् ।
 निपुणमनलं दत्त्वा समुद्रयाभ्रं तथा दुग्धे ॥ १३९ ॥
 अक्षयं विडङ्गचूर्णं गगनार्धं त्रिकटुसम्भवञ्च रजः ।
 त्रिकटुमसं त्रिफलोत्थं पृथक् तदर्धञ्च बन्ध्यायाः ॥ १४० ॥
 नतकरिकर्णीहृद्बटारुक् रक्तग्नननीलकानाञ्च ।
 मूलस्य तालमूलोरक्ताञ्जमारुहपुपानाञ्च ॥ १४१ ॥
 पत्रकं सवाजिगन्धाशतावरोमूलसम्भवञ्चापि ।
 अमलिनं पुनर्नवार्कं तर्कारी मवाद्यानमूलस्य ॥ १४२ ॥
 चूर्णं कण्टकपर्णीभवं समृताभृद्भरजस्य ।
 त्रिहतास्याया स्निग्धवनविजयस्य केयराजस्य ॥ १४३ ॥
 सुविदितपाकं शीतं गगनचूर्णञ्च भाजने सर्वम् ।
 समधुमितैरनुरूपैः समिश्रं मध्वाज्यकर्षेण ॥ १४४ ॥
 पिष्टं तटनुशिलायां स्निग्धभाग्डे निधाय मविधिज्ञः ।
 मोक्षाहं सुविनीतो गृहीयाद्भराभ्रकं कल्पम् ॥ १४५ ॥
 मृदुकृतं वमनविरिक्तं वैद्यं प्रदृष्टेन मात्स्ययोगिन ।
 याति शरीरविशुद्धिर्दीपितं देहानलो नीरुक् ॥ १४६ ॥
 पूजितगुरुदेवानलवित्तिथिं भिन्नसाधुमान्यजनः ।
 स्निग्धोदनपरिदप्तः दीनग्लानिं रक्षितः सत्कृतः ॥ १४७ ॥
 स्थिरमङ्कलो विनीतः सर्वेन्द्रियः प्रशान्तमर्गात्मा च ।
 परिकृतपरोपकारः वामं समुज्झितो जितक्रोधः ॥ १४८ ॥
 यद्वावानश्रीयाद्भेषजराजस्य माफकावष्टो ।

पुण्ये दिवसे कृत्वा गुटिकां तथा भक्षयेद्वातः ॥ १४८ ॥

अनुपानं शीतजलं सततमन्नातिभोजनं नात्र ।

हिताहिताद्यं सुखदं शाकान्नदधिपरिहीनञ्च ॥ १५० ॥

अतितिक्तकटुकपाय क्षाराभिष्यन्दि तीक्ष्णरूचाणि ।

वातलविदाह्निदुर्जरगुरुण्यसेव्यानि वस्तूनि ॥ १५१ ॥

पानं दूराध्ययनं रतिमतिशीतलं दिवास्वप्नञ्च ।

प्रत्युपदेशं द्वेषं घातातपजागरणोद्वतान् ॥ १५२ ॥

चिन्ताशोकविपादव्यायाम मदकरोन्माटकरान् ।

पिशितञ्चानूपदेशं शीतपानं वर्जयेदनिश्चम् ॥ १५३ ॥

कृकरमयूरकलावक तित्तिरिशशकाजमेपमारङ्गम् ।

जांगलं पिशितं श्याम भापं पटोलञ्च वार्त्ताकुम् ॥ १५४ ॥

पथ्याशीपिशितं रसं सैन्धवं सघृतकं सधान्याकम् ।

खस्तिकपष्टिकलोहित शालीनति निस्तुपान्मुद्गान् ॥ १५५ ॥

अमुकफलानि द्राक्षापक्वान्फलानि चैव शस्तानि ।

स्वादु च परिणति मधुरं कलिकरञ्चापि वाऽऽसवन्तोयम् ॥ १५६ ॥

प्रतिसप्ताहकमेतत् क्रमाद्वा प्रवर्धयेद्दोमान् ।

युक्तिविचाराभिज्ञो भेषजस्य पर्यन्तं भवति ॥ १५७ ॥

रसायनराज कुर्वन् मनुजो मनोभिलाषं प्राप्नोति ।

नागार्जुनोपदिष्टं यन्मासोपविहितविधिना च ॥ १५८ ॥

अपगतसकलव्याधिः बलिपलितवर्जितोऽति महातेजाः ।

शूरः प्राज्ञो वाग्मीविर्वर्गफलभाजनो दक्षः ॥ १५९ ॥

नदमत्तकुञ्जरबलः सौकुमार्योत्साहसपन्नय ।

पोड्यवर्षकरो बहु प्रसूतः सुचिरजीविनोपेतः ॥ १६० ॥

जीवेद्वर्षसहस्रं सतताभ्यामाञ्च सर्वसम्पन्नः ।

चन्द्रकगनीयकान्तिः पत्रनवलो धामसमधामा ॥ १६१ ॥

शोषयकदतिसार श्लेष्मपक्ष्मासिधायक्षणः ।

कासश्वासविसर्पग्रहणी गुल्माश्मरीशोथान् ॥ १६२ ॥

प्रदरजलोदरभस्मकवमिषामाश्लोपदप्रमेहांश्च ।

विवन्धभगन्दरकुष्ठ विषमज्वरपांडुरोगांश्च ॥ १६३ ॥

श्रुतिवदनोदरलोचन मस्तकरोगान् समूत्रकृच्छ्रांश्च ।

आशु रसायनराजः श्रमयति युक्त्या प्रयुक्तस्तु ॥ १६४ ॥

सामं समीरमुपहन्ति कफं सपित्तं

सास्त्रञ्च पित्तमथ जाठरवह्निमान्द्यम् ।

वातप्रकोपजनितान् कफजांश्च सर्वान्

पित्तोद्भवांश्च निखिलान् सगदांस्तथैव ॥ १६५ ॥

नागार्जुनोदितरसायणसंहिताया

मालोच्य चात्मनि समस्तव्याधिष्वपि ।

राजानमेनमुपयुज्य रसायनानां

श्रीविश्वरूपमुपसंस्कृतवान् कृतार्यः ॥ १६६ ॥

इति महाबलविधानाभ्रकम् ।

गगनमुलूखलक्षुषं काञ्चिकहृषीव जलदनादरसैः ।

क्षुत्तिररसमुनिरसाभ्यां पिष्ट्वा प्रत्येकशः पुटितम् ॥ १६७ ॥

सौवीरादिरसेन सम्यन्नं प्राप्यरविकरैः शोथम् ।

मिलितत्रिफला त्रिकटुकविडङ्गचूर्णञ्च पादसमम् ॥ १६८ ॥

घृतमधुसिताविमिश्रं प्रातः कृत्वाष्टमाषपरिमाणम् ।

शिशिरमलिलानुपानं भोजनमिह मांसमुद्गादि ॥ १६९ ॥

साधितं यः सदा भुङ्क्ते पञ्चभूतमिदं नरः ।

अभ्रकमूचिमस्तथ जायन्ते ये गुणानथ ॥ १७० ॥

घननिविडगूढसन्धिः श्वसनबलोत्पत्तिकृष्णरप्राणः ।

सर्वद्वन्द्वसहिष्णुं द्विरष्टवर्षाकृतिर्यैव ॥ १७१ ॥

इत्यभ्रकम् ।

रजनीकराक्षयपक्षे प्रशस्ततिथिनचक्रकरणयोगेन ।

सितकुसुमाद्यैस्तु बलिं दद्यात्साधुप्रयत्नेन ॥ १७२ ॥

अङ्गारराशिदहनज्वालातिधातमग्निवर्णं तत् ।

आकरदोषोत्थित्वै पयसि सुवाप्य धारयेत्तदनु ॥ १७३ ॥

असकृत् कृतैकपत्रं मरिचजलेन त्रयद्वयं पर्युषितम् ।

शुक्लामलमसृणायां शिलायां वर्त्तयेद्द्वयः ॥ १७४ ॥

शुद्धिभाजनोदरस्थं सम्यक् सितविपुलवस्त्रसंछत्रम् ।

परिपोतसंकलसलिलं दिनकरकिरणैस्तु कुर्वीत ॥ १७५ ॥

घनरजसः पलमेकं तंडुलमेकञ्च परिगृह्य ।

त्रिंशत्पन्नानि पयसो व्योषं सदुग्धघृतमश्वभुक् ॥ १७६ ॥

मासेन गुणगणांश्च संप्राप्नोति नरस्तमाख्यातः ।

घनकुञ्चितनीलकचो दुन्दुभि नादविरहितश्रवणः ॥ १७७ ॥

सनरो वाग्मीश्रुतिवान् शास्त्रविज्जीवेद्ब्रह्मणो दिवसम् ।

इत्युमाभापितमभ्रकं ।

अभ्रं चतुष्पलं ग्राह्यं ममलं धीतयोपितम् ।

पत्रितं लोहपात्रस्थं तंडुलोयरसाद्भुतम् ॥ १७८ ॥

गोजीरसेन संमर्द्यं मृदुपङ्कसमं कृतम् ।

वचाविडङ्गचूर्णेण तुल्यभागेन योजितम् ॥ १७९ ॥

भ्रिण्टोप्रवर्त्तकाकासं मृद्गराजतिलद्रवैः ।

प्रत्येकं क्रमशो दत्त्वा प्रस्थार्धं घटयेत्ततः ॥ १८० ॥

पिष्टाष्टमासकं दत्त्वा वटिकान् वर्त्तयेद्द्विपक् ।

कवर्षाद्यश्च द्रव्यादि सप्ताहत्रितयं त्यजेत् ॥ १८१ ॥

ततो यथेष्टं कुर्वीत व्यवायायमभोजनम् ।

हन्त्ये तदम्बपित्तञ्च शूलाम्बातपांडुताः ॥

प्रीहाम्निसादशोथार्थो विष्टम्भग्रहणोगदान् ॥ १८२ ॥

इति तृतीयमभ्रकम् ।

क्षणाभ्रकपलमेकं संकुच्योलूखले तु मुसलेन ।

अम्बरसायनमेतत् चेष्ट्या टकोन्मिता पथ्या ॥ १८३ ॥

आर्द्रकरसेन भाव्यं शुष्कं कृत्वैतत् क्षिपेच्चूर्णञ्च ।

त्रिकटुत्रिफलासुस्तकचिचक पयसाञ्च पिचुमानम् ॥ १८४ ॥

कमिरिपु चाक्षद्वितयं प्रक्षेप्यं चात्र गगनमानमयः ।

कृत्वा तोयेन वटीं पण्मापोन्मितां भुक्त्वा च ॥ १८५ ॥

अम्बं वार्यनुपेयं दधिशुक्तं धार्यमनुदिवसम् ।

शूलं कफाम्बपित्तं विनिहन्ति वातरुजां सद्यः ॥ १८६ ॥

इति पानीयभक्तवटी ।

त्रिफलात्रिकटुकसुस्तविडङ्गभक्तातककेसराणाम् ।

करिवर्त्तकददन्ती तंडुलिकापुनर्नवाचिहत्ता ॥ १८७ ॥

चित्रद्विजोरकचूर्णान्येकत्र कर्षमितानि कार्याणि ।

गन्धतिलाः कर्षार्धं गगनपलशोधितं विधिवत् ॥ १८८ ॥

अम्बशुक्तं भक्तपयसी दत्वा क्षुर्यादर्धमापिकां वटिकाम् ।

अम्बं वार्यनुपेयं कार्यं तदधिविहितपथ्यम् ॥ १८९ ॥

कफातिदुष्टवङ्गेर्नातः परमत्र भेषजं दृष्टम् ।

हन्यात्तदाम्बातं ग्रहणोगदगुल्मशूलरुजः ॥ १९० ॥

इति द्वितीयपानीयभक्तवटी ।

अन्यिकं त्रिफलाचित्रं त्रिहस्तोदितकुम्भकी ।

एषां कर्षार्धकं चूर्णं ग्रन्थेकं तावदुन्मितम् ॥ १९१ ॥

व्रूपणं लवणं पाक्वं विडङ्गं कार्पिकं पृथक् ।

पलं क्षणाभ्रकश्चैव मन्तर्दग्ध्वा त्रिनिक्षिपेत् ॥ १९२ ॥

तेनेव पेपलं कृत्वा सर्वमेकत्र योजयेत् ।

शिस्र्यार्द्रकनिर्गुण्डो नागवल्लरस्थिसंहता ॥ १८३ ॥

रसेर्द्विपलिकैरेषां वटो भाव्याचसंमिता ॥

इति तृतीयपानीयभक्तवटी ।

विडङ्गं पिण्णलीमूलं त्रिफलामुनिज फलम् ।

लोहकं गन्धकं चित्रं पलाहं चूर्णितं पृथक् ॥ १८४ ॥

तूरपणं चूर्णितं ग्राह्यं सार्धं द्विपलिकं पृथक् ।

अस्तशुद्धाभ्रकपलं कर्पाधे पारदस्य च ॥ १८५ ॥

अस्थिसंहारनिर्गुण्डो नागवल्लरार्द्रकैः शुभेः ।

रसेद्युष्यलैरेव भावयित्वा पृथक् पृथक् ॥ १८६ ॥

यथानिं भक्षयेदतीं वटीमनुपिवेज्जलम् ।

वारिभक्तञ्च भुञ्जीत कुप्यात् पूर्वोक्तकान् जणान् ॥ १८७ ॥

इति चतुर्थपानीयभक्तवटी ।

गन्धार्द्रकरसस्तुष्यो निडङ्गमरिचार्द्रकैः ।

त्रिफलाचिह्नतावह्निः कणादन्तीपुनर्नवा ॥ १८८ ॥

त्वक्क्षीरं माणिकुलिशं यवागूरागखण्डिकाः ।

प्रत्येकैकं पलं चूर्णं सुण्डपानीयकं हविः ॥ १८९ ॥

अभ्राश्चतुष्पलं चूर्णं मेक्रीकृतार्द्रकाबुना ।

त्रिफलापयमाभावा कोलाहमानकीयटी ॥ २०० ॥

भक्तोदकानुपानेन सेव्यावह्निप्रदीपनी ।

अस्तपित्तामवातादीन् हन्ति पयसाश्चभोजनम् ॥ २०१ ॥

इति पञ्चमपानीयभक्तवटी ।

मेकदनायरुणाद्रे र्दण्डोत्पलखण्डवरुणशिखरिभिः ।

वचाभङ्गराजमानैस्तण्डुलीयकामरावतीभिः ॥ २०२ ॥

मूरणपुनर्नवाभिः गगनं पृथगेव भावितं नूनम् ।
 खरतरणिकरार्पणं शोयणशुद्धिर्विधातव्या ॥ २०३ ॥
 पलमेकं छिन्नरुद्धा कृष्णागुडूचीसत्वपलमेकम् ।
 अभ्रकमानं त्रिफलात्रिकटुरजः पारदानाञ्च ॥ २०३ ॥
 प्रथमञ्च मधुसर्पिर्भ्यां मूर्च्छितेन रसेन मर्दयेद्भवाम् ।
 तदगुन्निफलारजसा तदनुगुडूच्याः सत्वेन ॥ २०४ ॥
 तदनु त्रिकटुरजोभूयिष्ठमवर्णितममृतमवदाय ।
 स्निग्धे निधाय भांडे रक्षन् सुवस्त्रपिहितसुखे ॥ २०५ ॥
 खादेन्नोजनमादौ मध्ये शान्ते च पारमेवैकम् ।
 जलमभिः पियेद्रसाञ्च रक्तोद्वह्ना द्विगुणमेव ॥ २०६ ॥
 जीरं दधि चात्र घृतं सपूतमस्थि मांसानि ।
 नाद्यादशेषशकं मद्यं जीर्णमवश्च ॥ २०७ ॥
 हरति शक्यपित्तं ग्रहणी दुर्नामकामलादिरुजः ।
 जनयत्यचिराद्गुधिरं जठरानलपुष्टिदं परम् ॥ २०८ ॥

इत्यभ्रकसन्धानम् ।

माणकन्दोऽश्वकर्णञ्च त्रिवृता सुस्तकं समम् ।
 त्रिकटुत्रिफलाभृङ्ग मषामार्गञ्च दाडिमम् ॥ २०९ ॥
 लावीवृद्धतिकाजातो हयञ्च शतपुष्पिका ।
 सूर्यावर्तस्तालमूली चूर्णमेषाञ्च कार्ष्णिकम् ॥ २१० ॥
 विडङ्गचूर्णं द्विगुणं पादहीनञ्च गन्धकम् ।
 चतुर्गुणाभ्रकं कार्यं गुडूचोमपि तद्गुणाम् ॥ २११ ॥
 सुचूर्णमभ्रकं वस्त्रपातितं कान्त्रिके क्षिपेत् ।
 अन्ते पयसि वा पद्या दुहरेत्पञ्चमेऽहनि ॥ २१२ ॥
 मंडूरपेषितापेथ वंशपत्ररसेन च ।
 ततः पुटानि देयानि बध्यमाणैर्महौषधैः ॥ २१३ ॥

वंशपत्ररसेः पूर्वं पुटयेदातपे भिषक् ।
 मंडूरपर्णीचित्रञ्च दन्तीरसं पुनर्नवा ॥ २१४ ॥
 त्रिष्टतातालपटोलं चास्थिसंहार एव च ।
 आर्द्रकं तालमूली च सूर्यावर्तञ्च शिखिका ॥ २१५ ॥
 केशराजो भृङ्गराजः शतमूली च सुस्तकम् ।
 ततः प्रक्षिप्य चूर्णानि द्विगुणाय चतुष्टयम् ॥ २१६ ॥
 सप्तधा पेययेन्नाटं त्रिफलाक्कायवारिणा ।
 तेनैव गुटिका कुर्यान्नापैकैकप्रमाणिका ॥ २१७ ॥
 वटिका द्वितयं भक्ष्य मन्त्रवार्थ्यानुपानतः ।
 वयोवस्थामग्निवत्तं व्याधिं प्रकृतिमेव च ॥ २१८ ॥
 दृष्ट्वा मात्रां प्रयुञ्जीत यथा क्षेपः प्रदीयते ।
 ग्रहणीमन्त्रपित्तञ्च पित्तश्लेष्माणमेव च ॥ २१९ ॥
 अशींसि बद्धिसादञ्च ग्रीहानमरुचिन्तया ।
 वटिकेयं निहन्त्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥ २२० ॥
 निर्वापञ्चेच्च मंडूरं त्रिफलाया रसे शुभे ।
 सूर्यावर्तरसे वायु उभयत्र च वा भिषक् ॥ २२१ ॥
 तत्तु सुचूर्णितं वस्त्रं पतितं स्थापयेद्भिषक् ।
 ततः कान्त्रिकनिक्षेपं समुद्धारादिसंस्कृतम् ॥ २२२ ॥
 इति षष्टीपानीयभक्तवटिका ।

—०—

अथ लोहरसायनमाह ।

सर्वपां लोहजातीनां कान्तं भवति कान्तिदम् ।
 तथा कान्तं विशेषेण भवेत्तद्गुणदं स्मृतम् ॥ २२३ ॥
 एकान्ते च पचेत्लोहमादौ शस्त्रे दिने ततः ।

धात्रीपिण्डारकोद्भूत खरसेनार्करश्मिभिः ॥ २२४ ॥
 स्थापयेद्यद्भवैचूर्णं ग्राहयेत्तु पृथक् पृथक् ।
 उच्चटाखरसेनैव पूर्वोक्तेनैव भावयेत् ॥ २२५ ॥
 धात्राश्च गन्धयोः पिण्डारकस्यापि रसेन च ।
 मिलित्वैवं पुनर्भावं प्रचंडरविरश्मिभिः ॥ २२६ ॥
 काकमाचोरसेनेव स्थापनीयं पुनः पुनः ।
 भावनान्ते च सर्वत्र खल्लितव्यं प्रयत्नतः ॥ २२७ ॥
 पद्याच्चूर्णं विधातव्यं मप्रमत्तेन धीमता ।
 इदं सूर्यमयूखेन मारणं परिकीर्तितम् ॥ २२८ ॥

—०—

धात्रीपिण्डारकरजः खरसेन प्रकल्पयेत् ।
 नारिकेलस्य पात्रे तु भावना विधिरिष्यते ॥ २२९ ॥
 इति सूर्यमयूखेन लोहमारणम् ।
 एकपत्रोक्तं कृष्णं मभ्रकं वज्रसन्निकम् ।
 भावयेद्विचित्रिदिवसं जम्बोरसरसकाञ्चिकैः ॥ २३० ॥
 त्रिफलायारसे भावं ततः शिघुरसे पुनः ।
 प्रत्येकं शोधितव्यं सूक्ष्मं खल्लेन बुद्धिमान् ॥ २३१ ॥
 ततो लज्जालुकरसे याजिगन्धारसे तथा ।
 भावनं खल्लके कार्यमिति चाभ्रकमारणम् ॥ २३२ ॥
 भावना नारिकेलस्य पात्रेनान्यत्र शस्यते ।
 इति सूर्यमयूखेनाभ्रकमारणम् ।
 त्रिहताचित्रकं सुप्तं त्रिफलाद्रूपय तथा ।
 एकैकं गोमतो भागं सूदृढं रमगन्धयोः ॥ २३३ ॥
 लोहाभ्रकविडहाना भागश्च द्विगुणो भवेत् ।
 एतत्सकलचूर्णन्तु चूर्णयित्वा विचक्षणः ॥ २३४ ॥

त्रिफलायाः कपायेण गुटिकां कारयेद्विपक् ।
 तत्रैकां भक्षयेत्प्रातर्भक्तवोरिपिवेदन्तु ॥ २३५ ॥
 पक्तिशूलं त्रिदोषोत्थ मस्त्रपित्तं वमिं तथा ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च वस्तिकुचिगुदांजम् ॥ २३६ ॥
 कासं श्वासं तथा कुष्ठं ग्रहणीदोषमांजम् ।
 यक्षत्प्रोहोदरं गुल्मं यक्ष्माणं ग्रहमेव च ॥ २३७ ॥
 विष्टम्भमामदौर्वल्य मग्निसाटं नियच्छति ।
 सर्वानेतान् शमयति भास्करस्तिमिरं यथा ॥ २३८ ॥

इति सप्तमीपानीयभक्तवटिका ।

गव्येन नवनीतेन स्वर्णमाचिकहृदिकौ ।
 निष्यिष्यलेपयेत्प्रोहं कान्तपाण्ड्यादिसम्भवम् ॥ २३९ ॥
 धापयेत्कर्मकाराग्नौ सिक्तासिक्ता पुनः पुनः ।
 त्रिफलाक्वाथतोयेन ततो निर्वापयेत्सुधीः ॥ २४० ॥
 पयात् संपिष्यते लोहं दाहयेत् पुटवज्जिना ।
 अन्नेराकृत्यविधिना जलधीतं प्रयत्नतः ॥ २४१ ॥
 श्लेष्मचूर्णं ततः कृत्वा बहुष्टुष्टन्तु कारयेत् ।
 पलं चतुष्टयं तस्य मधूकस्यापि तत्समम् ॥ २४२ ॥
 पण्याधात्रीविभीतक्या रसय त्रिकटोस्तथा ।
 वधवांस्त्रिविडङ्गानि कृष्णजीरकजीरकैः ॥ २४३ ॥
 दन्तीपुनर्नवामुली प्रत्येकं पलसंख्यया ।
 एलायाः कर्षकं दद्यात् कार्षिकं कटुरोहिणी ॥ २४४ ॥
 एलाधं गन्धकं देयं पलाहं गुग्गुलुत्वचम् ।
 चूर्णयित्वा विधानेन सर्वमेकत्र कारयेत् ॥ २४५ ॥
 दृढमष्टपलं दत्त्वा क्षीरं चतुः शरावकम् ।
 चतुर्विंशपलक्वाथ त्रिपुलशेषवारिणा ॥ २४६ ॥

वस्त्रपूतेन विधिवत् पाचयेत्ताम्रभाजने ।
 दार्वीं लोहमयीं गृह्य पाकं कुर्याद्विपाकवित् ॥ २४७ ॥
 शीतलञ्च ततः कुर्यात् स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ।
 रक्तिकादिक्रमेणैव हृतेन मधुना सह ॥ २४८ ॥
 संमर्द्यलोहदण्डेन लोहपात्रे च भक्षयेत् ॥
 क्षीरानुपानं दातव्यं पित्तदुष्टापरोगिणे ॥ २४९ ॥
 तथा मकोष्टिने दद्याद्यवक्षारस्य वारिणा ।
 मूर्च्छाच्छर्दिं हृत्वा रक्तपित्तशूलादिसम्भवे ।
 क्षीरं शर्करयामित्रं क्षानुपानं प्रयोजयेत् ॥ २५० ॥
 चतुर्धा ग्रहणीं ज्ञेयां वातपित्तकफोद्भवा ।
 ज्ञात्वा कुक्षौ मनाक् कूलं मामगन्धं सलोहितम् ॥ २५१ ॥
 कुक्षौ दक्षिणतः शूलं नाभिमण्डलतोपरि ।
 वातपित्तनिदानं हि लक्षयित्वा प्रदीयते ॥ २५२ ॥
 नारिकेलञ्च समधुपानञ्च हितमिच्छता ।
 रक्तछर्द्यां विगन्धत्वा मीषत्पानन्तु पैत्तिके ॥
 क्षीरं शर्करया युक्तं मनुपानन्तु दापयेत् ॥ २५३ ॥
 कटिशूले चिकशूले कुक्षिशूले चरोचके ।
 आमवातनिदाने च मुखसावे प्रकीर्तितम् ॥ २५४ ॥
 पार्श्वशूले चिकशूले नाभिमण्डलतोपरि ।
 क्ष्वरे सशूले सामे च वायुमामं निवर्त्तयेत् ॥ २५५ ॥
 क्वचिन्नाभेरधः शूले वामपार्श्वे क्वचिद्भवेत् ।
 शूले वा परिणामे च भ्रमे पृष्टे क्वचित् क्वचित् ॥ २५६ ॥
 शीतलेन यवक्षारं मनुपानञ्च वारिणा ।
 प्रकम्पक्षोर्ध्ववायुश्च हस्तकम्पं मुहुर्मुहुः ॥
 कुक्षिशूलं मूर्धशूलं मूर्ध्वधूमञ्च नश्यति ॥ २५७ ॥

हरोतकीयवचारं सैन्धवं सितशर्करा ।

हिङ्गुघृतं नारिकेल जलेन त्वनुपानकम् ॥ २५८ ॥

शुक्राश्मरोशुकस्त्रावे मूर्धशूलश्च पंक्तिकम् ।

कुक्षी नाभौ भवेच्छूलं मेहत्वं परिणामकम् ॥ २५९ ॥

रुधं कृष्णान्डमज्जाया यवचारं सशर्करम् ।

एकोक्तत्वानुपानन्तु दद्यादश्वत्थरोगिणे ॥ २६० ॥

शर्कराद्यागलं क्षीरं शृङ्गाटककरीरकौ ।

त्रिफलाधारसं धाह्यं मूलभाम्नातकस्य च ॥

एकोक्तत्वानुपानेन शाम्येच्छुक्रप्रमेहकम् ॥ २६१ ॥

इति सर्वतो भद्रलोहः ।

त्रिगुणमायसंचूर्णं त्रिफला चाभ्रकाद्रसात् ।

द्विरष्टभागिनिवारि ण्यष्टगिष्टन्तु कारयेत् ॥ २६२ ॥

तेन पादावग्रेपेण समे नाभ्येन यत्नतः ।

रसेन बहुपुत्रायाः द्विगुणक्षीरसन्मितम् ॥ २६३ ॥

लोहमय्याऽऽपयद्गन्धे पात्रे चायसि मृगमये ।

दिध्यौषधहतं लोहं प्रहर्त्तुं संपुटादिभिः ॥ २६४ ॥

पचेत्पाकविधिज्ञैस्तु वज्रिना मृदुना शनैः ।

अभ्रकं निहतं कृष्णं सूतकञ्च विमूर्च्छितम् ॥ २६५ ॥

अयसश्चावभागाश्च त्वादौ पाके प्रयोजयेत् ।

रसेन त्रिफलादन्ती विडङ्गं जोरकद्वयम् ॥ २६६ ॥

पलाशबीजं हृषुपा चित्रव्यूहं वृहदारुकम् ।

लतापलाशमूलश्च वृहत्पत्रं गुडत्वचम् ॥ २६७ ॥

व्योषं समं अन्यिकञ्च गुडूचीतालमूलकम् ।

शियुमन्यौ तथा यास स्तथा च क्षीरकक्षुको ॥ २६८ ॥

कापालिकाकलिङ्गाण्यं गन्धानिम्बयवानिकम् ।

चूर्णीकृत्यचिपेयना स्त्रीहाभूकसमं भिषक् ॥ २६८ ॥

वातश्लेष्मप्रधानस्य सस्कृतं नागरेण च ।

निहन्ति वातसन्दिग्धं कफजुष्टं तथैव च ॥ २७० ॥

सद्योवज्जिकर ह्येत द्वलपुष्टिकरं तथा ।

रसायनमिदं दिव्यं ममृताख्यं परं शुभम् ॥ २७१ ॥

इति वातश्लेष्मप्रकृती रसायनम् ।

कफपित्तविनाशाय लिख्यते चाधुना पुनः ।

अरुचिं सकलां पुंसां व्यपोहतिवरः सदा ॥ २७२ ॥

मधुकं पिण्डखर्जूरं धान्यकं जीरकद्वयम् ।

व्योषं हविथमाजेयं शर्करा च पलद्वयम् ॥ २७३ ॥

तित्तं वकञ्च तालीशं सविडङ्गं गुडत्वचम् ।

मेघाक्षद्विजञ्च चविकसैनकं तथा ॥ २७४ ॥

गुडूचीत्रिहृतादन्ती वचा च चविकास्तथा ।

बलापलाशशिमुञ्चकुङ्कुमं वृद्धदारुकम् ॥ २७५ ॥

ग्रन्थिकं चित्रकं वापि कलिङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

वृद्धत्यत्रं पृथुलिका काकज्जङ्घापुनर्नवाम् ॥ २७६ ॥

संचूर्ण्य चूर्णमादाय गगनं द्विगुणं मतम् ।

रसायनविधियुतं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ २७७ ॥

मन्दाग्निग्रहणीदोषाः कफपित्तभवाश्च ये ।

भस्मत्वयान्ति वै क्षिप्रं कोष्टमङ्गो यथाग्निना ॥ २७८ ॥

इति कफपित्तप्रकृती रसायनम् ।

तत्सिद्धं सिद्धनाथेन निर्मितं सत्वहेतुना ।

ग्रामवातादिनाशाय लिख्यते चाधुनेरितम् ॥ २७९ ॥

धान्यनागरविडङ्गं गुडूचीजीरकद्वयम् ।

पलाशबीजं कोलञ्च पिप्पलीमुस्तकन्तथा ॥ २८० ॥

त्रिवृच्च त्रिफलादन्ती 'एलक' वृहतीद्वयम् ।

चविकाग्रस्थिकाचित्रं सर्वच्च वृहदारुकम् ॥ २८१ ॥

पञ्चायम. पलानाञ्च प्रत्येकं तद्विकापिकम् ।

आमवातघ्नचूर्णं च यथाविधि निपेवितम् ॥ २८२ ॥

इत्यामवातादिव्याधौ रसायनम् ।

शिरः शूलमुखश्वास कफपित्तापनुत्तये ।

लिख्यते चाधुना दिव्यं रसायनमनुत्तमम् ॥ २८३ ॥

शर्करामधुकं द्राक्षा मसलीव्रायमाणकम् ।

वासागुडूचीकालिङ्गं व्योषञ्च त्रिफलाचिवृत् ॥ २८४ ॥

दन्ती क्षमिहरं चूर्णं वृहदारं पलोन्वितम् ।

मृदुपाके विनिक्षिप्तं क्षिप्तपाकमनाकृति ॥ २८५ ॥

सेवितं हरते नित्यं रक्तपित्त सुदारुणम् ॥

इति श्वासादिव्याधौ रसायनम् ।

वातरक्ते महाकुष्ठे जङ्घोर्वीः स्तब्धतां गते ।

सर्वाङ्गके तथा वाते क्रियमाणं रसायनम् ॥ २८६ ॥

अभ्रकेन समं गन्ध नवनीतामलच्छवि ।

मूर्च्छितञ्च तथा सूतं त्रिकटुत्रिफलावचा ॥ २८७ ॥

विडङ्गं जीरके द्वे च पलाशबीजमैलकम् ।

वृहदारत्वचं कन्द सविडङ्गं सचित्रकम् ॥ २८८ ॥

श्यामाकं शिशुदन्ती च त्रिवृतावर्गदूषिका ॥ २८९ ॥

प्रत्येकं कार्ष्णिकं मात्रं पाके खरतरे क्षिपेत् ।

इति वातरक्तादिव्याधौ रसायनम् ।

प्लीहोदरं यक्ष्मकुल्लं शफ्मक्षारग्नभिर्विना ।

विनाशाय प्रयोज्यानि चूर्णानीमानि देहिनाम् ॥ २९० ॥

कन्द कांपालिकाचव्य विडङ्गं सहृहदलम् ।

शरपुंखा च पाठा च चित्रकं समहोपधम् ॥ २८१ ॥

एषान्तु पलिकां मात्रां क्षिपेन्नोहरसायने ।

लवणानि च सर्वाणि सत्तारं वृद्धदारकम् ॥ २८२ ॥

दोष्यकञ्च प्रयुञ्जीत पाकार्यमभयांसुरी ।

झीहोदरविनायाय ह्ये पले च पृथक् पृथक् ॥ २८३ ॥

मानेन दण्डकणेन सुरणेनाधिकं पुनः ।

इति झीहोदरव्याधौ रसायनम् ।

राजयक्ष्माणि खासे च कासे रक्तोत्पणे हितम् ।

महोपधं सतालीशं काकषणं नागकेशरम् ॥ २८४ ॥

जीवन्तिमभयां नृदीं सर्वाभ्यो द्विगुणान्तया ।

शर्कराञ्च क्षिपेत्तत्र गुडूची सत्वमेव च ॥ २८५ ॥

इति राजयक्ष्मादिव्याधौ ।

त्रिफलायाः प्रकुर्वीत प्रत्येकं पलसप्तकम् ।

वारिण्यष्टगुणे पक्का पञ्चभागेन शेषयेत् ॥ २८६ ॥

पटशरावास्तु दुग्धस्य हविषः पलपञ्चकम् ।

पुटिनादायसः पञ्च शुद्धाभ्रस्य पलद्वयम् ॥ २८७ ॥

त्रिडङ्गं त्रिफला जीरं द्वयं त्रिकटुचूर्णितम् ।

लोहचूर्णं सम आह्वं गुणवृद्धं ततः पचेत् ॥ २८८ ॥

अहणोगदमत्युषं हन्त्ये तद्वारिसम्भवम् ॥

इति वातग्रहणम् ।

विभीतकाभयावात्री प्रत्येकं तु पलाष्टकम् ।

वारिण्यष्टगुणे साध्यं पङ्गीनावतारिते ॥ २८९ ॥

अतः पलानि पञ्चैव पयसोष्टौ शरावकान् ।

सर्पिणो दशपलान्यत्र दद्यात्तोहं विपाचयेत् ॥ २९० ॥

त्रिकटुत्रिफलाचूर्णं प्रत्येकं तु द्विकार्षिकम् ।

विडङ्गं भद्रमुस्तञ्च जीरकं द्वयमेव च ॥ ३०१ ॥

पृथगर्धपलं ग्राह्यं कुर्यात्पाकन्तु मध्यमम् ।

पैत्तिके ग्रहणीरोगे योजयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ३०२ ॥

इति पित्तग्रहण्याम् ।

प्रत्येकं षट्पलं धात्री शिवा वैभीतकत्वचम् ।

उदकानां शरावैस्तु षड्विंशत्या विपाचयेत् ॥ ३०३ ॥

पञ्चभागावशिष्टेन लोहं पञ्चपलानि च ।

तावद्वत्वा दधि तस्मिन् खरपाकं विपाचयेत् ॥ ३०४ ॥

त्रिकटुत्रिफलावङ्गि विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

चूर्णं लोहसमं चात्र प्रक्षिपेदवतारिते ॥

शैषिकं ग्रहणीदोषं हन्यादेतद्रसायनम् ॥ ३०५ ॥

इति श्लेष्मग्रहण्याम् ।

लोहं पूर्वं पुटेच्छुद्धं गृह्णित्वा पलपञ्चकम् ।

पुनर्नवावरीमूलं त्रिफलापुटितं पुनः ॥ ३०६ ॥

वराचतुर्गुणं लोहं पचेदष्टगुणे जले ।

सप्तभागावशेषेण द्विशराव पयः क्षिपेत् ॥ ३०७ ॥

गतावरोरसश्चापि लोहतुल्यं प्रदापयेत् ।

पलानि दश चाज्यस्थं मृदुपाकेऽवतारिते ॥ ३०८ ॥

द्विजीरकं विडङ्गश्च पलाशबीजमेव च ।

तूपर्णं त्रिफलाचव्यं चूर्णमेवायं ययः समम् ॥ ३०९ ॥

इति वातपित्तग्रहण्याम् ।

अष्टादशपलान्यत्र त्रिफलायाविपाचयेत् ।

सलिलेद्विग्राहके चास्मिन्नवभागावशेषितम् ॥ ३१० ॥

विपचेत्पूर्ववत्तोष्ठं पुटितं वक्ष्यमाणकैः ।

वरायाः केशराजस्य चार्द्रकस्य रसेन च ॥ ३११ ॥

एतत्पञ्चपलं ग्राह्यं सर्पिर्दशपलानि च ।

शतावरीरसस्याष्टौ नारिकेलोदकस्य च ॥ ३१२ ॥

पलार्धं मरिचं कृष्णा नागरं पलसम्मितम् ।

पङ्क्तिं विंशमापकं चूर्णं त्रिफलायाः प्रकल्पयेत् ॥ ३१३ ॥

त्रिचत्वारिंशतामायैरधिकं चूर्णितं पलम् ।

चित्रकस्य विडङ्गस्य पचेत्पाकखरं ततः ॥ ३१४ ॥

वातश्लेष्मोत्तरे चैव कुक्षिरोगे तथा घृतम् ॥

इति वातश्लेष्मग्रहणायाम् ।

सूक्ष्मं पुटितं शुद्धं मायसः पलपञ्चकम् ।

शतावरीरसे सम्यक् पुटितं पञ्चधा पुनः ॥ ३१५ ॥

अष्टौ पलानि गृह्णीया त्रिफलायाः पृथक् पृथक् ।

सलिलस्यार्मणे पक्ता पादशिष्टेष्वतारिते ॥ ३१६ ॥

द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र सर्पिरष्टादशैव तु ।

मध्यपाकं ततः पक्ता चैषां कर्पद्वयं पृथक् ॥ ३१७ ॥

द्विकटुं त्रिफलां बङ्गिं विडङ्गं भद्रमुस्तकम् ।

पलाशस्य च बीजानि क्षिप्वा कुर्याद्रसायनम् ॥

पित्तश्लेष्माधिकश्चैव निहन्त्याद् ग्रहणोगदम् ॥ ३१८ ॥

इति पित्तश्लेष्मग्रहणायाम् ।

आज्यं चतुष्पलं शुद्धं घनं तान्तवविसृतम् ।

सुद्राद्रारिष्टवर्ज्यं मधूजयर्षिजादिभिः ॥ ३१९ ॥

तिग्मांशुकरसं पक्वं पुटिताम्बुचतुष्पलम् ।

प्रस्यार्धं पयसो दद्याद् नारिकेलोदकस्य च ॥ ३२० ॥

पचेत्पाकविधानज्ञो बङ्गिना घट्टनाशनैः ।

त्रिफलात्रिकटुबङ्गि बिडङ्ग जीरकद्वयम् ॥ ३२१ ॥
जातीफल जातीकोष लवङ्गं भद्रमुस्तकम् ।
कङ्गोलकञ्च संचूर्ण्य शाणमात्रं क्षिपेत् पृथक् ॥ ३२२ ॥
पाकं ज्ञात्वा समुद्धृत्य भ्रामराष्टपलान्वितम् ।
रसकादिविधानेन खादेन्माषाष्टकं पुनः ॥ ३२३ ॥
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो जीवेद्दर्पशतं सुखी ।
नागार्जुनेन रचितं रसाख्यमिदमुत्तमम् ॥ ३२४ ॥
विनापि परिहाराद्यैर्लोहोदितफलप्रदम् ॥

इति लोहाभक्तम् ।

शङ्खस्य नाभिचूर्णञ्च सुराचारञ्च सैन्धवम् ।
टङ्गणञ्च खटीशुभ्रा वराटोभयमाक्षिकम् ॥ ३२५ ॥
शणः गुडञ्चयशदं पूर्वोक्तं शुभतान्त्रिकम् ।
तुरटीधूमसारञ्च नवसारं निशासिता ॥ ३२६ ॥
सर्वं समं गृहीत्वा तु ह्येकविंशतिभिर्दिनैः ।
जलोपितञ्च तत्सर्वं स्थापयेद्विधिविज्ञपकं ॥ ३२७ ॥
तत उद्धृत्य सकुट्य शिलायाः पेषयेत्तर ।
पिष्टा पिष्टा पुनः पिष्टा स्निग्धा पिष्टि प्रकारयेत् ॥ ३२८ ॥
शरेषु ताञ्च सलेप्य कोष्ठिकायन्त्रगे पचेत् ।
तीव्राग्निना दिनेकेन पक्व पक्व समाहरेत् ॥ ३२९ ॥
एतद्रसायनं दिव्यं खर्पराख्यं महोत्तमम् ।
सर्वनेत्रामयान् हन्ति विषमज्वरनाशनम् ॥ ३३० ॥

इति खर्पराख्यं रसायनम् ।

—०—

हनुमन्त्यास्तभार्दितशिरः कम्पभ्रमशङ्खतोदयवर्ण दशनशूलाव-
भेदशयन नयनेन्द्र सुमघ्राणादच्छेद बाधिर्यपीनस पृथक्प्रतिनाह

घ्राणाक्षिग्रीवातिमिरामिथ्यन्दमूर्द्धहतानाम् । शिरोवस्ति प्रधान
अनायास्यये पिठे स्थापयित्वा पादाभ्यङ्ग कार्य पुरा भुक्तवता
वस्तिचर्म गव्य माहिष वा कपायमष्टागुलोच्छ्रितं द्विमुख शिर
प्रमाणमादाय त निर्वलीक कृत्वा ललाटे सूत्रेण बद्धा । सुखो
ष्णाम्बुपरिक्लिप्तमापपिद्धानुलिप्तमपरिस्त्रावीकृत्य ततोऽस्य यथा
व्याधिदोषहृदितभेषजसिद्धमन्यतर स्नेहमासिञ्चेत् । केशभूमेरु
पर्यष्टागुल तावच्च धार्यो यावत्कर्णमुखनासाभ्य स्नेहस्त्रावो वेद
नोपशमो वा न भवेत् विशेषतस्तु बातविकारिष्वष्टादशमात्रा
सहस्राणि पित्तरक्तजेष्वष्टोऽष्टकफजेषु सहस्रमारोग्य प्रति सर्व
कालप्रतिपिद्ध । प्रयोज्यस्तु शिरोवस्ति त्राहानि यक्षाहानि सप्त
दिनानि वा तत पानीयन्तु स्नेह विमोच्य वस्ति शिरः स्कन्द
ग्रीवापृष्ठललाटादीननुमुख पाणिभ्या मृद्वीयात् । तत सुखो
ष्णाम्बुपरिसिक्तगात्र शालिपिष्टकादीना जाङ्गलानूपरसेन दाडि
भान्नैर्मात्रा भोजयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणा हि वल केशाना दृढमूलताम् ।

करोति वाग्विशुद्धिञ्च मूर्ध्नि तैलानुसेचनात् ॥ १२१ ॥

इति शिरोवस्ति ।

—०—

सप्तोत्तर मर्माशतम् । तानि मर्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा
मासमर्माणि, शिरमर्माणि, आयुमर्माणि, अस्थिमर्माणि, सन्धि
मर्माणि चेति । तत्रैकादशमासमर्माणि, एकचत्वारिंशत् शिरा
मर्माणि । सप्तविंशति आयुमर्माणि अष्टावस्थिमर्माणि । वि
ंशतिसन्धिमर्माणि, तदेतत् सप्तोत्तर मर्माशतम् । तेषामेकादशै
कस्मिन् सकृद्विभवन्ति । एतेनेतरसकृद्विवाह्य च विख्यातौ ।
उदरोरसोर्दादश चतुर्दशपृष्ठे ग्रीवा ग्रन्थूर्ध्व सप्तविंशत् । तत्र

सक्थिमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरो गुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्णूर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरसक्थिव्याख्यातम् । उदरोरमस्तु गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापान्यपस्तम्भौ चेति । पृष्ठमर्माणि तु कटिकतरुणकुक्कुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवृहत्सफलकान्यसौ चेति । बाहुमर्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरो मणिवन्धेन्द्रवस्तिकूर्परण्णूर्वी लोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति । एतेनेतरो बाहुव्याख्यातः । जत्रूर्ध्वं मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावपाङ्गौ द्वावावर्तौ द्वावुत्तेपौ द्वौ शङ्खावेकस्थपनी पञ्चसीमन्ताश्चत्वारिंशद्भाटकान्यधोऽधिपतिरिति । तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि । नीलधमनीमातृका शृङ्गाटकापाङ्गस्थपनी फणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिवृहत्तोलोहिताक्षोर्ध्वः शिरामर्माणि । आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्चशिरोवस्ति क्षिप्रांसविधुरोत्तेपाः स्रायुमर्माणि । कटिकतरुणनितम्बा सफलकशङ्खास्वस्थिमर्माणि । जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिवन्धकुक्कुन्दरावर्तकृकाटिकायेति सन्धिमर्माणि । तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा, सद्यः प्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकराणीति । तत्र सद्यः प्राणहराण्ये कोनविंशतिः कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत्, त्रीणि विशल्यघ्नानि चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि, अष्टौ रुजाकराणीति । उक्ताश्च श्लोकाः ।

शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम् ।

हृदयं वस्तिनाभौ च घ्नन्ति सद्यो हतानि च ॥ ३३२ ॥

वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिणेन्द्रवस्तयः ।

कटीकतरुणे सन्धौ वृहत्तौ ये च पार्श्वयोः ॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि च ॥ ३३३ ॥
 उत्क्षेपो स्थापनो चैव विशल्यघ्नानि निर्दिशेत् ॥ ३३४ ॥
 लोहिताक्षाणि जानूर्वोः कूर्चा विटपकूर्पराः ।
 कुकुन्दरेकचधरे विधुरे सल्लकाटिके ॥ ३३५ ॥
 असांसफलकापांगानीले मन्ये फले तथा ।
 वैकल्यकरणान्याहु रावर्त्तो द्वौ तथैव च ॥ ३३६ ॥
 गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च ।
 रुजाकराणि जानियादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥ ३३७ ॥
 सद्यः प्राणहरं हन्ति सप्ताहाभ्यन्तरे हितम् ।
 कालान्तरहरं पञ्चाभासाद्वा हन्ति वै क्वचित् ॥ ३३८ ॥
 यथा चानुविशल्यघ्न वैकल्यश्च रुजाकरम् ।
 पूर्वमुद्धतशल्येन मृत्युदं ये रुजाकरे ॥ ३३९ ॥
 विद्धमन्ते तु मर्मे तदन्यं यद्यान्तरावकम् ।
 कदाचिद्वैकल्यकर क्षिप्रं हन्याद्वह्नियुतम् ॥ ३४० ॥
 इन्द्रियार्थेषु संवित्तिं मनोबुद्धिविपर्ययः ।
 रुजश्च तोत्रा विविधा भवन्त्याशुहरे हते ॥ ३४१ ॥
 हते कालान्तरहरे ध्रुवो धातुक्षये नृणाम् ।
 ततो धातुक्षयाज्जन्तु वेदनाभिय पीड्यते ॥ ३४२ ॥
 हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात् ।
 शरीरक्षयमासाद्य विकलत्वमवाप्नुयात् ॥ ३४३ ॥
 विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्वोक्तं यच्च कारणम् ॥ ३४४ ॥
 रुजाकराणि मर्माणि क्षतानि विविधा रुजः ।
 कुर्वन्ति तानि वैकल्यं कुर्वेद्यवशगो यदि ॥ ३४५ ॥
 छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाक्षारणात्तथा ।
 उपघातं विजानीया अर्म्भणा तुल्यलक्षणम् ॥ ३४६ ॥

अग्निः सोऽमोऽनिलः सत्त्वं रजश्च तम एव च ।

प्रायेण मर्म्मसु नृणां भूतात्मा ब्रावतिष्ठते ॥

तस्मान्मर्म्मस्वभिहता न जीवन्ति शरीरिणः ॥ ३४७ ॥

क्षिन्ने पु पाणिचरणेषु सिरा नराणां

सङ्कोचमोयुरसृगल्पमतो निरेति ।

प्राप्याऽमितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः

संक्षिन्नशास्त्रतरुवन्निधनं न याति ॥ ३४८ ॥

क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हृतेषु चोघं

गच्छत्यसृग्वहुर्गुजं च करोति वायुः ।

यत्वं विनाशमुपयांस्त्विह तत्र विद्धाः

किञ्चलैकपत्रमथनादिव पङ्कजानि ॥ ३४९ ॥

मर्म्माण्यधिष्टाय हि ये विकारा मूर्च्छन्तिकाये विविधा नराणाम् ।

प्रायेण ते कृच्छ्रतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरभिसेव्यमानाः ॥ ३५० ॥

इति मर्म्मनिर्देशः ।

अशीतिर्वातजा रोगाः स्वरभेदो विपादिकम् ।

पादशूल पाददाहं पादयोर्भेदसप्तते ॥ ३५१ ॥

गुल्फग्रहं पिडकार्त्तिं कानुनीर्भेदनं तथा ।

उरुस्तम्भोरुसादौ च पाङ्गुल्यं गुल्फग्रधमी ॥ ३५२ ॥

गुदभ्रंशो गुदस्यार्त्तिं राक्षेपो मुष्कयोरपि ।

शिरः स्तम्भो बह्वणार्त्तिः श्रोणिभेदोऽथ खञ्जता ॥ ३५३ ॥

उदावर्तः सविड्भेदः कुञ्जत्वं वामनं तथा ।

त्रिकष्टग्रहो कुक्षौ वेष्टकौ पार्श्वमर्दकः ॥ ३५४ ॥

हृत्त्रेदो हृद्ग्रहश्चैव हृष्यभेदौ च यक्षसः ।

ग्रीवास्तम्भो बाहुशोपो मन्थास्तम्भश्च कम्पकृक् ॥ ३५५ ॥

हनुग्रहीष्ट श्यावो च दन्तशैथिल्यभञ्जने ।

वाक्सङ्गी भूकता चैव शीपयास्य कपीयता ॥ ३५३ ॥
 रसानामनभिन्नत्वं गन्धनाशोऽथ कण्ठकृत् ॥ ३५४ ॥
 उच्चैः श्ववर्णवाधिर्यं मशब्दश्ववर्णं तथा ॥ ३५५ ॥
 वर्त्मनोः स्तंभसंकोचौ तिमिरं नेत्रशूलिनम् ।
 अक्षिभ्रुवोः स्फुरत्वच्च भेदः शङ्खललाटयोः ॥ ३५६ ॥
 शिरोर्त्तिः केशविस्फोटोऽर्दिताक्षेपप्रदण्डकाः ।
 एकसर्पाङ्गरोगौ च स्तंभः पञ्चवधः अमः ॥ ३५७ ॥
 क्षुब्धश्च क्षितित्वच्च प्रलापो स्वप्नवेपथुः ।
 विश्वाचीरौच्यपासथी ग्लानिः श्यावारुणाभताः ॥ ३५८ ॥

—०—

चत्वारिंशच्च पित्तजा ओष्ठशोषोऽथ धूमकः ।
 अन्तर्को वमथुर्दोहो विपाकः प्रवलोष्णता ॥ ३६१ ॥
 अन्तर्दोहोऽग्निसादथ अतिस्वेदोऽग्निगन्धता ।
 अथैकदेशदरणं क्लेदो मांसासृजोरपि ॥ ३६२ ॥
 त्वग्दाहो रक्तपित्तञ्च दारुणं मांसमर्मणोः ।
 कोष्ठमण्डलविस्फोटाः रक्तास्यं हरितालता ॥ ३६३ ॥
 हरिद्रागुलिकाकारं धनुः क्षण्णा सकामला ।
 तित्तास्यता मूर्तिमुखं मामगन्धि भवेत्तनु ॥ ३६४ ॥
 तमः प्रवेशनं चास्य गुदमेद्राक्षिपक्तयः ।
 हरिद्रमृवता वक्त्रं जीवादानमव्यसिता ॥ ३६५ ॥

—०—

विंशतिः श्लेष्मजा तन्द्री तृप्तिनिद्रादगौरवम् ।
 आलस्यं मुखमाधूर्यं स्तिमितत्वं मुखस्त्ववः ॥ ३६६ ॥
 श्लेष्मोद्गारो मुखधाधिक्यो वलासो घमनीचयः ।
 उरःकण्ठप्रलापो च गलगण्डोऽतिनिद्रता ॥ ३६७ ॥

खेताभो मूत्रवाहुल्य मुर्ददः शीतवर्जिना ।

अमोख्याता समालोक्य अष्टौ च गुणकर्मभिः ॥ ३६८ ॥

इत्यशीतिर्वातजाश्च चत्वारिंशच्च पित्तजाः ।

विंशतिः कथितं पूर्वंः श्लेष्मरोगोपदर्शनम् ॥ ३६९ ॥

इति वातपित्तश्लेष्मजरोगाणां श्रवणा ।

चिकित्सितं वातहरं पथ्यसाधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तप्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३७० ॥

यज्जरा व्याधिविध्वंसि भेषजं तद्रसायनम् ।

दीर्घमायुर्धृतिं मेधा भारोग्यं तरुणं वयः ॥ ३७१ ॥

प्रभां वर्णं स्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलप्रदम् ।

वाक्सिद्धिं प्रणतां कान्तिं लभतेऽन्यान्रसायनात् ॥ ३७२ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा शब्दकायः समाचरेत् ।

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रामायनो विधिः ॥

न भाति वाससि श्लिष्टे रङ्गयोग इवापितः ॥ ३७३ ॥

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विजः ।

त्रिंशः सप्तस्तमथवा प्राक्पोतं स्थापयेद्द्वयः ॥ ३७४ ॥

मंडूकपर्णाः स्वरसः प्रभाते प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुष्पः कल्काः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥ ३७५ ॥

आयुः प्रदान्यामयनाशनानि वलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि मेध्याविशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ३७६ ॥

मधुकेन तुगाचीर्या पिप्पल्या लवणेन च ।

त्रिफलासितया वापि युक्तिसिद्धं रसायनम् ॥ ३७७ ॥

असिततिलसमेतैर्जिह्वपत्रस्य भृङ्गैः

प्रतिदिनमपियुक्तैः स्थान्तरः कारुरूपः ।

अमृतफलसिताद्यैर्धूर्जितैस्तैर्हिमासात्

प्रहतगणसमूहः कृष्णकेशधिरायुः ॥ ३७८ ॥

चूर्णीकृतं भृङ्गरजस्य पत्रं कृष्णैर्मिलितैरामलकैश्च सार्धम् ।

सितासमं भक्षयतां नराणां न व्याधयो नैव जरानमृत्युः ॥ ३७९ ॥

सम्यग् भृङ्गरजः क्षुण्णं वस्त्रपूतः प्रयत्नतः ।

घोरन्तु समभागेन मासमेकं नियोजयेत् ॥ ३८० ॥

वर्षेणान्यो गमनरहितो मत्तमातङ्गगामो

भूको वाग्नोश्चवणरहितो दूरशब्दानुश्रावी ।

पण्डः पुत्रो भवति पलितो नीलजीमूतकेशो,

जोर्णादन्ताः पुनरपि दृढावज्जदेहा भवन्ति ॥ ३८१ ॥

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाङ्गे भुक्त्वा वा भोजयेन्नरः ।

पिप्पल्यः किंशुकचार भाविताष्टतभर्जिताः ॥ ३८२ ॥

प्रयोज्या मधुसर्पिर्भ्यां रसायनगुणैपिणा ।

जेतुं खासं चयं शीथं द्विकां कासं गन्धहम् ॥ ३८३ ॥

अर्शाशिशङ्खणीरोगं पांडुतां विषमज्वरम् ।

वैस्त्रयं पीनमं शीथं गुल्मवातबलासकम् ॥ ३८४ ॥

सिन्धूल्यशर्कराशुण्डो कणामधुगुडैः क्रमात् ।

वर्षादिष्वभयाप्राश्या रसायनगुणैपिणा ॥ ३८५ ॥

शीघ्रे तुल्यगुडां ससैन्धवयुतां मेघावनडांकरे ।

सार्धं शर्करया शरद्वमलया शुण्डां तुपारागमे ॥

पिप्पल्याशिशिरे वमन्तसमये चोद्रेण सयोजिता ।

राजन् भक्षहरोतकीं प्रतिदिनं नश्यति ते व्याधयः ॥ ३८६ ॥

ज्वरान्तेऽभयामेकां प्राग्भुंक्ते च विभीतकम् ।

भुक्ते तु मधुसर्पिर्भ्यां चत्वार्यमलकानि च ॥ ३८७ ॥

प्रयोजयेत्समानेकं त्रिफलायारसायनम् ।

जीवेद्वर्षं पूर्णं भजराव्याधिरेह च ॥ ३८८ ॥

विडङ्गासनधात्रीणां चूर्णं लोहरजो दृतम् ।

एतत्सप्राश्वहृदोऽपि तारुण्यमधिगच्छति ॥ ३८८ ॥

कृमिघ्नमलकापथ्या कृष्णालोहरजो दृतम् ।

तैलान्वितं रजो लोढ्वा जरयानामिभूयते ॥ ३८९ ॥

मासं वचाश्चाप्युपसेध्यमाना क्षीरेण तैलेन दृतेन वापि ।

भवन्ति रक्षोऽभिरष्टरूपामेधाविनो निर्मलवर्त्यवाचः ॥ ३९० ॥

तोत्रेण कुष्टेन परोतमूर्त्तिः यः सोमराजीं नियतेन खादेत् ।

सम्बत्सरं कृष्णतिलं द्वितीयं ससोमराजीव वपुर्विधत्ते ॥ ३९१ ॥

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य पिष्ट्वा पिबेद्यः पयसार्द्धमासम् ।

मासत्रयं तक्षिगुणं समं वा जोषींऽपि भूयः सं पुनर्नवः स्यात् ॥ ३९२ ॥

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति दिने दिने सङ्गरजः समुत्थम् ।

क्षीराग्निं स्ते बलवीर्ययुक्ताः समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ ३९३ ॥

शतावरीमुण्डतिकागुडूचौ सहस्त्रिकर्णा सह तालमूली ।

एतानि कृत्वा समभागयुक्त्या सर्पिर्मधुभ्यां सततं विलिङ्गात् ॥ ३९४ ॥

जरारुजान्मृत्युविमुक्तदेहो भवेन्नरः कान्तिवलादियुक्तः ।

विभाति देवोपम एव नित्यं शुद्धामयो भूरिविशुद्धबुद्धिः ॥ ३९५ ॥

पीताऽश्वगन्धा पयसार्द्धमासं दृतेन तैलेन सुखांशुना वा ।

कशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते बालस्य सस्यस्य यथांशुवृष्टिः ॥ ३९६ ॥

आभांश्च सोमराजोच्चं समभागविचूर्णिताम् ।

नरः क्षीरेण संपीत्वा सकशः स्थूलतां व्रजेत् ॥ ३९७ ॥

देहं कम्पे च शोषे च योगमेतत् प्रयोजयेत् ।

मासमात्रोपयोगेन मतिमाज्जायते नरः ॥

मेधावीर्यमृतिमांशैव बलीपलितनाशनः ॥ ३९८ ॥

अश्वगन्धातसीशण्ठी निर्गुण्डीमागधी तथा ।

पट्टाऽपराजितश्चैव सत्रभागानि कारयेत् ॥ ३९९ ॥

कर्पक भक्षयेन्नित्यं पयसाश्च पिबेदनु ।

सन्निवातं निहन्त्याश्च साध्यासाध्य न संशयः ॥

रसायनमिदं प्रोक्त बलोपलितनाशनम् ॥ ४०१ ॥

हृददारकमूलन्तु योजयेन्मधुसर्पिणा ।

सप्ताहात् क्षीरभक्ताशो किञ्चरैः सह गीयते ॥ ४०२ ॥

हस्तिकर्णरजः खादे त्रातरुत्याय सर्पिणा ।

यथेष्टाहारचारोऽपि सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ४०३ ॥

मेधावी बलवान् कामी स्त्रीशतानि व्रजत्यसौ ।

मधुनात्वष्टवेगं स्याद्वर्षिष्टः स्त्रीसहस्रगः ॥ ४०४ ॥

अथ मन्त्रं प्रयोक्तव्यो भिषजा वाऽभिमन्त्रणे ।

ॐ नमो महाविनायकाय अमृतं रक्षरचममफलसिद्धिं देहि

कटस्थवचनेन स्वाहा ।

गुडूष्यपामार्गविडङ्गशङ्खिनो वचाभयाशुषिष्ठगतावरीसमा ।

घृतेन लोढा प्रकरोति भानवं त्रिभिर्दिनैस्त्र्योक्तसहस्रधारिणम् ॥ ४०५ ॥

ब्राह्मीवचाभयावामा पिप्पलीमधुसयुता ।

अथ प्रयोगास्तप्ताहात् किञ्चरैः सह गीयते ॥ ४०६ ॥

पञ्चाङ्गमिन्द्राशनद्रव्यचूर्णं पलायक सप्तमितापमानि ।

मितार्धमानं मधु तस्य चोद्वेष्टं क्षिपेत्पर्यमिदं विमिश्रम् ॥ ४०७ ॥

कृत्वा नरो मामचतुष्टयं यत् पयोऽथभक्षीपयसा च भुङ्क्ते ।

विहायरीगान् समलान्नानोपीजीर्वाक्षरयोवनसस्थितयोः ॥ ४०८ ॥

दोषीमार्दपलासम्य मपिधानं निरूपितम् ।

धात्रीफलमहस्त्रेण नीरुजा मध्वदारुणी ॥ ४०९ ॥

नीरभ्युं निर्द्वेष्ट्यर्द्धं गोमयस्य च वङ्किना ।

स्त्रियमामलकं चुम्ब पयादुहृत्य चूर्णकम् ॥

लोण्डोत्पलसङ्घर्षानां मध्येवाटकसंयुतम् ॥ ४१० ॥

तत्तुल्येन शिबार्द्धे च विद्धं स्यादुक्तेन च ।

सर्पिर्मर्च्चिकतैलानां मादृकानां पृथक् पृथक् ॥ ४११ ॥

तत्संस्थाप्य विसंसाहं सुभाण्डे घृतभाबिते ।

ततोऽग्निबलमालोक्यं प्रयुञ्जीत यथाविधिः ॥ ४१२ ॥

एतद्रसायनं श्रेष्ठं महामुनि निपेवितम् ।

अनेनान्दशतं पूर्णं वपुस्तिष्ठति निर्जरम् ॥ ४१३ ॥

अङ्गानाञ्च न श्रेयित्वं न च लावण्यगून्थता ।

जायते न च वैकल्य मिन्द्रियाणां कदाचन ॥ ४१४ ॥

कासश्वासातिसारक्ष्वरं पिटककटोक्लृष्टमेदोविकारान् ।

मूत्राघातोदरार्शः श्लेष्मयुगलशिरः सावशूलाक्षिरोगान् ॥ ४१५ ॥

ये चान्ये वातपित्तश्रमजकफ कृता व्याधयः सन्ति जन्तो ।

तास्तानभ्यासयोगादपनयति पयः पीतमन्ते निशायाः ॥ ४१६ ॥

अभ्रसः प्रसृतान्यष्टौ रवावनुदिते पिवेत् ।

वातपित्तकफान् हत्वा जीवेद्दृष्यतं नरः ॥ ४१७ ॥

व्यङ्गबलीपलितं पीनस वैश्वर्यं कासश्लेष्मघ्नम् ।

रजनीक्षयेऽम्बुनखं रसायनं दृष्टिजननञ्च ॥ ४१८ ॥

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाय नित्यं

पिबति खलु नरो यो ब्राह्मरंधेन वारि ।

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुपातार्थस्तुल्यो

बलिपलितविहिनः सर्वरोगैर्विमुक्तः ॥ ४१९ ॥

प्रसवदृष्टिदं दन्तकेशः शशाङ्कवक्त्रः पलितैर्विहीनः ।

पिङ्गिका विनाशः कमलास्रगन्धो नखोपसेवी भवतीह मर्त्यः ॥ ४२० ॥

तस्मिन्फलांशु निशिस्थं बलोपलितहरं दृष्टिजननञ्च ।

प्रसृतत्रयं प्रपेयं नासिकरंधेन जैशिकं तोयम् ॥ ४२१ ॥

दुर्नामश्वासकासप्लवमंथु दृष्यापांडुता नेत्ररोगान् ।

ह्रिकाकुट्टातिसारश्चर्ममदसदृशाऽजीर्णशूलप्रदोषान् ॥
 वृण्णाशूलासपित्त ज्वरविगतजरारोचकानाह बातान् ।
 हन्यादेतानवश्य मधुनि परिगता पूतना चाम्पित्तम् ॥ ४२२ ॥
 इति मधुहरीतकी ।

अथ पलं सुगुलुरत्र योज्यं पलत्रयं व्योषपलानि पञ्च ।
 पञ्चानि चाष्टौ त्रिफलारजस्य कर्प लिङ्गन् यास्यमरत्वमेव ॥ ४२३ ॥
 इति लोहगुग्गुलु ।

त्रिकण्डविद्वारिनिस्तुप तिल बहुपत्री रजयतु प्रस्थम् ।
 भस्मातकप्रस्थयुत तत्समान गुडूच्याय ॥ ४२४ ॥
 पञ्चत्रिंशन्मधुनो व्योषस्याष्टौ पलानि दशवङ्गि ।
 द्विगुणवाराही सप्त दशगुणा कर्करा सद्यता च ॥ ४२५ ॥
 खादेद्यथाग्निर्हन्तुं रोगानीकं त्रयं कासम् ।
 अश्मर्युदरभगन्दरकुट्टबलीपलितपोनसानान्यम् ॥ ४२६ ॥
 नरसिंहसदृशविक्रममन्यान्यप्यभिवाञ्छितानि सभते ।
 बलवर्णस्वरकाञ्चि मुष्णुक्ताहसत्वसगुक्तम् ॥ ४२७ ॥
 उपयुञ्ज्या चूर्णमिदं सर्वरोगहरश्च नरसिंहाख्यम् ।
 पुत्राञ्जनयति वीर्यन् नरसिंहपराक्रमानरोगान् ॥ ४२८ ॥
 वाराहमूर्ध्ववत्कन्दौ वाराहीकन्दसञ्ज्ञितः ।
 भिषजातदलामेपि चर्मकारालुकोमत ॥ ४२९ ॥
 इति नरसिंहचूर्णम् ।

अथ गन्धापलं त्रिंशच्चूर्णयित्वा विचक्षण ।
 हृददारकचूर्णेन समभागस्तु कारयेत् ॥ ४३० ॥
 स्थापयित्वा घटे दिव्ये सर्पिषा परिभाविते ।
 कर्ममेकं ममश्रीया चूर्णस्य पयसा सह ॥ ४३१ ॥

प्रवाहिकस्य खेदस्य परिहारी न विद्यते ।

करोवनित्यं स्रवति सर्वदोषविवर्जितम् ॥ ४३२ ॥

• तेजसा प्रभवत्युग्रो रश्मिर्वा निवभास्करः ।

भवत्येव चतुर्मासं बलीपलितवर्जितः ॥ ४३३ ॥

इत्यश्वगन्धार्थं पूर्णम् ।

• वृद्धदारुत्रिवृहन्तो कदम्बार्जुनगोक्षुरा ।

वाय्यालकाजकर्णी च वाजिगन्धाशतावरी ॥ ४३४ ॥

कर्पासीपृश्निपर्णी द्वे बल्लिचैवापराजिता ।

कञ्चुकीतासमूना च तृहस्पती प्रलाशिका ॥ ४३५ ॥

अग्निक पितृकं सैध विस्लेदेवावचामृता ।

याणपुष्पी च पाठा च विम्बीवरुण एव च ॥ ४३६ ॥

शिशु कुलिशभङ्गौ च मुण्डौ च कोकिलाखकः ।

• शर्कराक्षीरं शताह्वा च बचाचव्यफलत्रिकम् ॥ ४३७ ॥

यवान्नी चाजमोदा च द्विजीरं धान्यतण्डुला ।

विडङ्गमुस्ततालीशं निशि लवणपञ्चकम् ॥ ४३८ ॥

एलापुष्करज्जागाह्यं त्यक्पत्रं हस्तिपिप्पली ।

फलीकुष्ठं शठीरेणु जलजिगु सवानकम् ॥ ४३९ ॥

पाप्राणभेदो वृक्षान्न भट्टीकटवितुम्बकः ।

पलिकाभागती याह्या गुडूचीविश्वदारुकम् ॥ ४४० ॥

सुहीपलाशमृत्पाशं शिखरीविडकं गणा ।

स्वर्जिका यावशूकारया चैषा चार पलोन्मिता ॥ ४४१ ॥

अम्बकस्य पलान्यष्टौ चत्वारिगन्धस्य च ।

• पलद्वयरसं याह्यं लोहं चाष्टपलं तथा ॥ ४४२ ॥

गवाक्षीभङ्गकेशी च शालियं केशराजकम् ।

माणकन्दः कटिस्तथ दहनो हस्तिकर्णकः ॥ ४४३ ॥

भस्मातमुसुलोशुग्री त्रिफलावज्ज्वलापि ।
 एषां रसे पृथग्वोहं पुटयेन्मर्दयेत्तथा ॥ ४४४ ॥
 ग्रन्थिमान्मारिषयैव चारं दृष्टीका तथा ।
 उत्कटो लोहितो वज्रि माषो बाणरसैः शुभैः ॥ ४४५ ॥
 पुटयेदभ्रं कश्चैव मयसश्च यथाविधिः ।
 काकयामणि पिण्डेन पयसा संयुतेन च ॥ ४४६ ॥
 यावत्पिण्डो भवेत्तावच्छास्त्रविष्मदुवज्जिना ।
 एकीकृत्यं शुभे भाण्डे स्थापयेद्रसमोपितम् ॥ ४४७ ॥
 सर्पिषामकरन्देन भक्षयेत्तत्त्वं तु सः ।
 अनुपिषेत्पयः क्षीरं यूपं मांसरसं तथा ॥ ४४८ ॥
 भोजनं चाग्निमाषेर्षं कार्यं चैव सप्तं तथा ।
 विहितञ्च मितं चाद्या दोषधे पावामुगते ॥ ४४९ ॥
 आहारिण समं कार्यं नित्यमेवास्पवज्जिना ॥
 अग्निहृदिकरः कायारोगाणां चापहारकः ॥ ४५० ॥
 याते पित्ते कफे शून्ने हृद्रोगे श्वासकांसयोः ।
 क्षये च विविधे घोरि शीघ्रे चैवाङ्गसंगमे ॥ ४५१ ॥
 आमवाते त्रिकशून्ने शक्तिशून्ने च मर्यगे ।
 अन्त्रपित्ते मशून्ने च शीघ्रे सर्वोदरे तथा ॥ ४५२ ॥
 पुत्रकार्यं मृते योन्ने पुंस नार्याभिमत्तमैः ।
 सप्तमेव हितो नित्यं शूक्रहृदिकरः परः ॥ ४५३ ॥
 अति हृददारुककक्ष्यः ।

—०—

लगतिं ज्योतिषतोप्रगिहगुणिनो तस्यास्तौनं निष्कामयित्वा
 जीर्णं पुराणमायत्त्रेण मत्स्थण्डिमधुरेण । पाण्डित्यनाहं मंहडा
 प्रत्यहं भक्षयेत्तं दर्शयेत्पुन यावत् नातः परतरं विहृदिः कार्यं

भासंस्थितिद्यैषा पलमप्युत्तममात्रा हतभुग्वलानुरोधेन भिषजा-
नानुकल्पनीया एव तैलादकमुपयुज्यमहाबलौ महाप्राणः षोडश-
वर्षाकृतिर्निरोगो भवति । इति ज्योतिष्यतोतैलपानविधिः ।

विडङ्गसारो मेघाख्यो रक्तबङ्गिररुष्करः ।

हस्तिकर्णः सितांर्कस्तु श्वेतवर्षासमुद्भवम् ॥ ४५४ ॥

वाक्कुचीमुण्डिकाभृङ्गो राजको हृष्टदारकः ।

गुडूचतिबलारास्त्रा तालमूलोश्तावरी ॥ ४५५ ॥

पिण्डारकश्चैडगजो वैडालः केशराजकः ।

एकैकं पलमेतेषां ग्राह्यं समधुना घृतम् ॥ ४५६ ॥

रसस्यैकं पलं ग्राह्यं लोहस्य पलविंशतिः ।

चत्वारिंशत्तथाग्नस्य शुल्बं चापि चतुष्पलम् ॥ ४५७ ॥

गन्धकस्य पलान्यष्टौ पट्पलानि मनःशिला ।

स्वर्णमौक्तिकचत्वारि पट्पलानि शिलाजतोः ॥ ४५८ ॥

त्रिफलात्रिकटुनाश्च प्रत्येकञ्च पलत्रयम् ।

सर्वाण्येतानि सचूर्ण्य घृतेन मधुना सह ॥ ४५९ ॥

स्निग्धे भाण्डे समालोढ्य स्थापयित्वा विचक्षणः ।

भक्षयेत् क्रमयोगेन लोहं सर्वरसायनम् ॥ ४६० ॥

इति लोहरसायनम् ।

पारदं विधिना शुद्धं पलद्वितयममितम् ।

चतुष्पलं लोहचूर्णं चतुर्विंशपलं सिता ॥ ४६१ ॥

मनोह्लागन्धपापाण्यहरितालञ्च शुद्धकम् ।

कासीम हिगुकुटञ्च वचोशोररमाञ्जनम् ॥ ४६२ ॥

सार खट्विह्वलस्य ज्ञातोफलममन्वितम् ।

द्विपलं सूक्ष्मचूर्णन्तु सर्वेषां परिकीर्तितम् ॥ ४६३ ॥

गगनादिपलं क्षुत्वा लोहवत्पुटितात् क्षुतात् ।

शास्त्रोक्तपृथगुद्दिष्टैः संयुज्यं विधिनोचितम् ॥ ४६४ ॥

त्रिंशच्च त्रैफले तोये प्रस्थेन सर्पिषा सह ।

शृङ्गवेररसप्रस्थं निष्कृष्यं वक्ष्यमाणकैः ॥ ४६५ ॥

त्रिवर्णोदितचित्रञ्च चास्थिसंहारसूरयम् ।

नामवर्षांसगोधूम भूमिकूष्माण्डतंडुलाः ॥ ४६६ ॥

सौभाग्यने तालमूली मोरटं शङ्खपुष्पिका ।

पृथगष्टपलश्चैषां वारिद्रोणे विषाचयेन् ॥ ४६७ ॥

अष्टभागावशिष्टेन कपायं कारयेत्सुधीः ।

मधुनो द्वात्रिंशत्पलं क्षिपेत्तत्र सुशीतले ॥ ४६८ ॥

त्रिकटुत्रिफलासिन्धु विडुं सौवर्चलं तथा ।

टङ्गणो यावशूकय सुद्राक्षपरं पराः ॥ ४६९ ॥

अम्लवेतसमृद्धीका महार्द्रमधुयष्टिका ।

शृङ्गीदुरालभासुस्तं विडुं रक्तचन्दनम् ॥ ४७० ॥

जीरकञ्च सधन्याकं चूर्णं पलांसिकं पृथक् ।

दासरसायणं प्रोक्तं नराणां हितकाम्यया ॥ ४७१ ॥

न चात्र परिहारोऽस्ति विहाराहारयन्त्रणे ।

अन्नपानानि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि योनि च ॥ ४७२ ॥

तानि प्रकृतिभेदघ्नी बुद्धिपूर्वे प्रदापयेत् ।

सर्वव्याधिहरश्चेतत् संस्त्रीस्यस्यहितं सदा ॥ ४७३ ॥

इति दामरसायनं लोहम् ।

नागार्जुनो मुनीन्द्रः शशासयज्ञोद्दशाश्वमतिगहनम् ।

तस्यार्घ्यस्य स्मृतये वयमेतं द्विगदाक्षरैर्वक्ष्यामः ॥ ४७४ ॥

मेने मुनिः स्वतन्त्रे भूयः पाकं न पलपञ्चकादध्नाक् ।

सुवहुप्रयामदोषादूर्ध्वञ्च न पलत्रयोदशकात् ॥ ४७५ ॥

तृत्रायसि पचनीये पञ्चपलादौ त्रयोदशपनकान्ते ।

लोहाच्चिगुणात्रिफलाग्राह्या यद्धृमिः पलैरधिकां ॥ ४७६ ॥

मारुणपुटनस्थालीपाकास्त्रिफलैकमागसंपाद्याः ।

त्रिफलाभागद्वितयं ग्रहणीर्यं लोहपाकार्थम् ॥ ४७७ ॥

सर्वद्रावः सुटनायथैषां सशरावसंख्यानाम् ।

प्रतिपलमेव त्रिगुणं पाकर्थं कायमादेयम् ॥ ४७८ ॥

सप्तपलादौ भागे पञ्चदशान्तेभ्यसां शरावैश्च ।

चराद्यैकादशकान्तैरधिकां तद्वारिकर्तव्यम् ॥ ४७९ ॥

तद्वाट्ठमो विभागः श्रेयः कायस्य यत्नतः स्थाप्यः ।

तेन हि मारुणपुटनस्थालिपाका भविष्यन्ति ॥ ४८० ॥

पाकार्थं तु त्रिफला भागद्वितये शरावसंख्यातम् ।

प्रतिपलमम्बुससं स्यादधिकं द्वाभ्यां शरावाभ्याम् ॥ ४८१ ॥

तत्र चतुर्थो भागः श्रेयो निपुणैः प्रयत्नतो ग्राह्यः ।

अयसः पाकार्थत्वात् स च सर्वस्मात् प्रधानतमः ॥ ४८२ ॥

पाकार्थमश्मसारे पञ्चपलादौ त्रयोदशपलांते ।

दुग्धशरावद्वितयं पादैरेकाधिकैरधिकम् ॥ ४८३ ॥

पञ्चपलादिमात्रास्तदलाभे तदनुसारतो ग्राह्यम् ।

चतुरादिकमेकान्तं शक्तावधिकां त्रयोदशकाद् ॥ ४८४ ॥

त्रिफलात्रिकटुकचित्रककान्तक्रामकविडङ्गचूर्णानि ।

अन्यान्यपि देयानि पलाशस्य च बीजानि ॥ ४८५ ॥

जातोफलजातोकोपैलाकडोलकलवङ्गानाञ्च ।

सितकण्ठजीरकयोरपि चूर्णान् पयसा समानि स्युः ।

त्रिफलात्रिकटुविडङ्गा नियता अन्ये यथा प्रकृतिः ॥ ४८६ ॥

कालायसंदोषद्वये जातोफलादेर्लवङ्गकांतस्य ।

क्षेपः प्रज्ञातुरूपः सर्वस्योनस्य चैकाद्यैः ॥ ४८७ ॥

कान्तिक्रामकमेकं निःशेषप्रदोषमपहरेत्ययसः ।

द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमाख्यं देयं यथा प्रकृति ॥ ४८८ ॥

यदि भेषजभूयस्त्वं स्तोकत्वं वा तथापि चूर्णानाम् ।

अयसासाख्यं संख्या भूयोऽल्पत्वेन भूयोऽल्पा ॥ ४८९ ॥

इति साध्यसाधनविधिः ।

गजकर्णपत्रमूलैः शतावरोभृङ्गकेशराजरसैः ।

आद्यस्यालीपाकं दद्यात् प्रत्येकमेकं वा ॥ ४९० ॥

इति स्यालीपाकभेषजानि ।

त्रिफलांशुभृङ्गकेशर शतावरिकाक्रन्दमाणसहजरसैः ।

भस्मातककरिकर्णच्छदमूलपुनर्नवा स्वरसैः ॥ ४९१ ॥

इति पुटभेषजानि । इति नागार्जुनो लेहः ।

समूलपत्रामुत्पाद्य ब्राह्मीं प्रचाख्यवारिणां ।

उलूखलेक्षोदयित्वा रसं वस्त्रेण गालयेत् ॥ ४९२ ॥

रसं चतुर्गुणे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

भेषजानि च पेयानि तत्रेभानि प्रदापयेत् ॥ ४९३ ॥

हरिद्रामलकं कुटं त्रिहस्तां सहरितकोम् ।

एतेषां पलिकान् भागां च्छेपांस्तु कार्पिकाम्बिदुः ॥ ४९४ ॥

पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि सैन्धवं शर्करं वचा ।

सर्वमेतत्समालोह्य शनैर्नृहग्निना पचेत् ॥ ४९५ ॥

एतन्माश्रितमात्रेण वाग्विशुद्धिश्च जायते ।

सप्तरात्रप्रयोगेण श्रुतमात्रन्तु धारयेत् ॥ ४९६ ॥

हृत्पट्टादशकुटानि क्षर्गांसि पट्टिधानि च ।

पञ्चगुप्त्रान् प्रमेहाय कासं पञ्चविधं जयेत् ॥ ४९७ ॥

वन्ध्यानाश्चैव नारीणां नराणामल्परेतसाम् ।

घृतं सारस्वतं नाम वर्णायुर्वलवर्द्धनम् ॥ ४९८ ॥

इति सारस्वतं घृतम्

गुडूचपामार्गविहङ्गशंखिनी वचाशतावर्यभयामहौपधैः ।
 दृतं विपक्वं पिबतां प्रशस्तं वचस्तु येषां विकलंश्च जल्पताम् ॥४८८॥
 इति गुडूचादिदृतम् ।

यत्कन्दनालदलकेसरवदिपक्वं
 नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।
 सर्पिश्चतुष्कुबलयं सहिरण्यपात्रं
 मेध्यं गवामपि भवेत्किमुमानुपायाम् ॥ ५०० ॥

इति चतुष्कुबलयदृतम् ।

आजं पयः शृङ्गवेरं वचाशिशुहरोत्तकी ।
 पिप्पल्यो मरिचं पाठा कैन्धवं दशमं दृतम् ॥ ५०१ ॥
 शृङ्गवेरादयोभागा लवणान्ताः पलायकम् ।
 चतुर्गुणेन पयसा दृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ ५०२ ॥
 एतत्प्राशितमात्रेण किन्नरैः सह गीयते ।
 लङ्गगद्गदमूकत्वं घानादेव प्रशाम्यति ॥ ५०३ ॥
 नष्टञ्च स्मरते ग्रन्थं श्रुतिधाम्युपजायते ।
 एतत्सारस्वतं नाम स्मृतिमेधाविवर्धनम् ॥ ५०४ ॥

इति द्वितीयसारस्वतं दृतम् ।

मडूकीं सवर्चां सशंखकुसुमां सन्नद्धसौवर्चलाम् ।
 गुञ्जां श्वेतवतीं शतावरियुतां ब्राह्मीं गुडूचीं तथा ॥ ५०५ ॥
 पिष्टाशैः पलिकैरिमानि विधिवद्ब्याणि प्रस्त्रावणम् ।
 सर्पिष्यस्थमथाढकेन पयसा युक्तिं पचेत्पाचनम् ॥ ५०६ ॥
 नाम्नाष्टांगमिदं विदेहरचितं ख्यातं पिवेद्यो दृतम् ।
 सश्लोकस्य सहस्रमेकदिवसेनैवाखिलं धारयेत् ॥
 अक्षीणाप्रतिहीनवारिं सुधुरस्रष्टाभिधायी सदा ।

लोके शक्रवृहस्पतीसमन्वृत्त्या पूज्यश्च नित्यं सदा ॥ ५०० ॥

अत्यष्टांगमङ्गलं धृतम्

सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् ।

सद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः ॥ ५०५ ॥

आयुष्य भोजनं जीर्णं वेगानामविधारणम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहस्रानि च वर्जयेत् ॥ ५०८ ॥

न केवलं दीर्घमथायुरश्नुते रसायनं यो विधिवन्निपेवते ।

गतिं सदिव्या सुनिसेवितां शुभां प्रपद्यते ब्रह्मा तथैव चाक्षयम् ॥ ५१० ॥

इति वङ्गसेने रसायननिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ७३ ॥

अथ वाजीकरणाधिकारमाह ।

रक्तेन कुण्ठं श्लेष्मं वाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मातुतपित्ततः ॥ १ ॥

क्षुब्धार्थं तान्यसाध्यन्तु विदोष मूत्रविड्निभम् ।

तेष्वाद्याब्जुकुक्रदोषांस्तान् सैहस्वेदादिभिर्जयेत् ॥ २ ॥

क्रियाविशेषैर्मतिमां स्थायैवोत्तरवस्तिभिः ।

पाययेत्सर्पं सर्पिर्भियक्गोणितगोपिणाम् ॥ ३ ॥

धातुकीपुष्पखदिर दाहिमार्जुनसाधितम् ।

कुण्ठपाथ्ये पित्रेत्सर्पिः शालिसारादिसाधितम् ॥ ४ ॥

ग्रन्थिभूते पित्रेत्सर्पिः सिनकोशीरङ्गिगुभिः ।

सिन्धुं वान्तयिरित्तञ्च निरुद्धमनुवासितम् ॥ ५ ॥

योजयेच्छुकुक्रदोषात्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।

विधिमुत्तरवस्त्यन्तं कुण्ठार्तवशुष्ये ॥ ६ ॥

स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वर्त्तवार्त्तिषु ।
 कुर्यात्कल्कमिमञ्चापि पथ्यानां वमनानि च ॥ ७ ॥
 ग्रन्थिभूते पिवेत्पाठां त्रूपणं हृच्चकाणि च ।
 दुर्गन्धे पूयसंकाशे मज्जस्तुल्यं तथार्त्तवे ॥ ८ ॥
 पिवेद्भद्रश्रियः काथं चन्दनकाथमेव च ।
 शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमदधारणम् ॥ ९ ॥
 योगैः समस्तीः सृष्टैः स्तैले मूपालिकां पचेत् ।
 तां भक्षयित्वा पीत्वा ऽनुशर्करामधुना पयः ।
 नरश्चटकवङ्गच्छेद् शतवारं निरन्तरम् ॥ १० ॥
 चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्वरसेनैव भावितम् ।
 सर्पिः क्षेद्रयुतं लीढा दशगच्छेन्नरोऽङ्गनाः ॥ ११ ॥
 एवमामलकचूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिभ्यां युक्तं लीढापयः पिवेत् ।
 एतेनांशोतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यते ॥ १२ ॥
 विदार्योक्तकल्कञ्च घृतेन प्रयसा नरः ।
 उदुम्बरसमं खादे हृदोऽपि तरुणायते ॥ १३ ॥
 अश्वत्थफलशुद्धाग्रं मूलं खग्भिः शृतं पयः ।
 पीत्वा सशर्करैश्चैव हृदोऽपि तरुणायते ॥ १४ ॥
 स्वयं गुप्तांखखसयोर्वीजचूर्णं मशर्करम् ।
 धातोस्तैश्च नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ॥ १५ ॥
 माषाणां पलमेकन्तु संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
 तं लीढानुपिबेत् क्षीरं तेन वाजी भवेन्नरः ॥ १६ ॥
 कर्पं मधुकचूर्णन्तु घृतक्षीद्रसमन्वितम् ।
 पयोनुपानं यो लिङ्घ्यात् सगच्छेद्दशचाङ्गनाः ॥ १७ ॥
 घृष्टीनां हृदवत्सानां माषवर्णभृतां गवाम् ।

यत्क्षीरं तत्रांशं सन्ति बलकामेषु जन्तुषु ॥ १८ ॥
 शर्करायास्तुलैकं स्यादेकं गव्यस्य सर्पिषा ।
 पक्ता पूपालिका खादे ब्रह्मः सूर्यस्य योषितः ॥ १९ ॥
 इति पूपालिका ।

दध्नीर्धादिकं मीपदंस्तमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः ।
 प्रस्यं क्षौद्रपलं पलञ्च द्विविधः शुण्डाश्चतुर्माषिकम् ॥
 अर्धार्धं मरिचाद्विडङ्गत इह द्वौ माषकावेकतः ।
 कृत्वा शूलपटाच्छनैः कंरसलेनोन्मथ्यविस्तारयेत् ॥ २० ॥
 मृदाखण्डे मृगनाभिचन्द्रनरसस्यष्टे गुग्गुधूपिते ।
 कर्पूरेण सुगन्धितां तदखिलां संलोढ्य संस्थापयेत् ॥
 या पीता मधुरस्वरेण सुरसा सेयं रसाक्षतया ।
 ख्याता मन्मथदीपनी सुरचिता कान्ते व नित्यं प्रिया ॥ २१ ॥
 इति रसाक्षी ।

शुभेद्भिदेशसंभूतं पलगतं मन्मथगन्ध्यायाः ।
 पुष्येहनि सचुणं द्रोणेऽभमि पचेत् सुविद्वान् ॥ २२ ॥
 ज्ञात्वाष्टभागशेषं गृह्णीयात्तद्रसं सुप्ररिपूतम् ।
 हे चेवात्र पलगतं देवाच्छांगस्य शुद्धमांसस्य ॥ २३ ॥
 सर्पिः प्रस्यमद्येकं मिथ्यं गोपयत्यतुर्गुणं दद्यात्
 कल्पात्तत्तमांशानुध्वंमतः सप्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥
 काकोनीद्वे मृद्वौ द्वे मेदे जीवकं स्वयं गुप्ताम् ।
 ऋतुसंभकमेनां मधुकां मृद्वीकां शूर्पपर्णीष्वि ॥ २५ ॥
 लीयन्तीं सोपकुल्यां बलां विदारीं शृङ्गावरोक्षपि ।
 दत्त्वा मन्मथिपचेत्सर्पिरयोदृत्य पीत्वा च ॥ २६ ॥
 मधुशर्करयोः कुडवं दत्त्वा भाण्डे स्थिते मृदितम् ।

लीकृतत्पाणितल यथेष्टाहारमश्रीयत् ॥ २७ ॥

घोषजतशिशुहृदा घोषेन्द्रियाहीनमासाश्च ।

प्रांश्वप्राप्नुयु सद्यो पुष्टिवनारोग्यतेजासि ॥ २८ ॥

सपयुज्य सर्पिरेतत्समतिवर्षोऽपि युवेवं भूत्वा ।

बहुश स्त्रियोऽमिगच्छेत् न चात्र शक्रचयं लभते ॥ २९ ॥

पुत्रार्थिनी च नारीलभते पुत्रान् वयस्यंतीति ॥ ३० ॥

बन्ध्यापि लभते पुत्रं प्रयोगादश्वगन्धायाः ॥ ३१ ॥

उग्रयुक्ते यं पुरुषस्त्रिमास सार्धमास वा ।

नारीगत समच्छेन्नैव भजेद्योषितां वृत्तिम् ॥

खर्गलित्व बलोपलितैर्न चास्य देहोऽभिभूयते क्षिप्रम् ॥ ३२ ॥

वातव्याधिभिर्दातृस्तथैव हृदस्तिशूलात्ता ।

भुजाना सर्पिरिदं नरानो रोगा भवन्तो ह ॥ ३३ ॥

एवं जगद्वितार्थं सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ।

योष्ट वृत्तीकरणं निर्दिष्टं पूर्वमग्निभ्याम् ॥ ३४ ॥

इति हृददश्वगन्धाद्य छतम् ।

अश्वगन्धाप्रस्थमेकं दुग्धस्रैवाढकं द्वयम् ।

छतप्रस्थमिदं दद्यात् ऋणैर्हृदिग्निना पचेत् ॥ ३५ ॥

त्रिकटुकं चतुर्जातं विडङ्गं जातिपत्रकम् ।

बला चातिबला चैव श्वदद्यात् वृद्धदारुकम् ॥ ३६ ॥

पलैकश्च प्रदातव्यं लोहं वङ्गं तथाश्वकम् ।

प्रस्थार्धं माक्षिकं दद्यात् प्रस्थार्धं शर्कराशुभा ॥ ३७ ॥

सर्वमेतद्दिनिक्षिप्य सिन्धवे भाण्डे निधापयेत् ।

हो कालौ भक्षयेद्वित्यं समोच्चाग्निबलं यथा ॥ ३८ ॥

अथ वातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं कटिपहम् ।

शोषसन्धिगतं वातं मस्थिमज्जं गृध्रसीम् ॥ ३९ ॥

अग्निदोषश्च त्वग्दीपं धाददोषं तथैव च ।

जर्मप्रसवजान्दोषा नामगर्मस्त्रवाच्च यत् ॥ ३८ ॥

पोण्डुत्वमामवातश्च शुक्रदोषश्च शण्डताम् ।

सर्ववातामिहन्त्येतं यथा सिद्धो गजानिव ॥

अश्वगन्धादिविख्यातं सर्ववातरूपापहम् ॥ ४० ॥

इत्यश्वगन्धादिष्टम् ।

हृतं यतावरीगर्मं क्षीरे दशगुणे शृतम् ।

रितं शुद्धिकरं तच्च शस्तुं चाप्यार्त्तवार्त्तिष्ठ ॥ ४१ ॥

यद्वध्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीवसुरतचमम् ।

तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्मिषजास्वरैः ॥ ४२ ॥

क्षीयं स्यात् सुरताम्यं स्रुदभावः क्षौध्यमुच्यते ।

तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते ॥ ४३ ॥

तैस्तैर्भाक्षैरह्वयैस्तुरिरसोर्मनमि कृते ।

ध्वजं यतत्यतो नृणां क्षौध्यं समुपजायते ॥

द्वेयस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्षौध्यं तन्मानसं स्मृतम् ॥ ४४ ॥

अन्नं रन्तोष्णस्यणै रतिमात्रेण सेवितं ।

सौम्यधातुचयो दृष्टं क्षौध्यं तस्मात् प्रजायते ॥ ४५ ॥

अतिव्यवायशीलोयो न च वाजीक्रियारतः ।

ध्वजं भद्रमवाप्नोति मशुकश्चयहेतुकम् ॥ ४६ ॥

महतामेन्द्ररोगेण चतुर्थीक्षीवता भवेत् ।

वीर्यवाहिशिराछेदान् सैहनानुचतिर्भवेत् ॥ ४७ ॥

वसिष्ठं क्षुब्धमनसो निरोधाद् दृष्टव्यम् ।

पष्टं क्षौध्यं स्मृतं तच्च शुक्रस्तंभनिमित्तकम् ॥ ४८ ॥

अन्नप्रभृतियत्क्षौध्यं सहजं तद्विं सप्तमम् ॥ ४९ ॥

असाध्यं सहजं क्षौध्यं मर्मोच्छेदाच्च यद्विद्वेत् ।

साध्यानामवशिष्टानां कार्यो वाजीकरो निधिः ॥ ५० ॥

नरो वाजीकराम्भत्ते सम्यक् शुद्धो निरामयः ।

आसप्ततिं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वन्तु षोडशात् ॥ ५१ ॥

न तु वै षोडशादूर्वाक् सप्तत्याः परतो न च ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥

शुष्कं रुचं तथा काष्ठं जन्तुकीटविजर्जरम् ।

धृतमाशुविशीर्यंतं तथा हृद्गः स्त्रियं व्रजेन् ॥ ५३ ॥

शोथकासज्वरार्शांसि स्वरकाश्यातिपांडुताः ।

अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्च क्षयकादयः ॥ ५४ ॥

आयुष्मन्तो मुन्दजरा वपुर्वर्णवसान्विता ।

स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ५५ ॥

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्य सेवेत मदिरां नरः ।

सर्वर्तुषु नरो ग्रीष्मे पक्षाद्योषां भजेद्बुधः ॥ ५६ ॥

रत्नानिः श्रमश्च दीर्घल्यं धात्विन्द्रियबलक्षयः ।

क्षयहृत्पदंशाद्यां रोगायातीव दुर्जयाः ॥

अकालमरणश्च स्याद्भजतः स्त्रियमन्यथा ॥ ५७ ॥

रजस्वलां कामाच्च मलिनामप्रियामपि ।

वर्णवहां वयोवहां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥ ५८ ॥

हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ।

स्वगोत्रां गुरुपत्नीश्च तथा प्रव्रतामपि ॥

सन्ध्ययोः पर्वकाले च नोपेयात्प्रमदां नरः ॥ ५९ ॥

रजस्वलां गतवन्तो नरस्यासंयतात्मनः ।

दृष्ट्यायुस्तेजसां हानि रधर्माश्च ततो भवेत् ॥ ६० ॥

लिङ्गिनीं गुरुपत्नीश्च स्वगोत्रामथ पर्वसु ।

हृदां वा सन्ध्ययोश्चापि गच्छेज्जीवितसंक्षयम् ॥ ६१ ॥

वयोरूपगुणोपेतौ तुल्यशीलगुणान्वयाम् ।

अभिकामोऽभिकामाख्यां हृष्टो हृष्टामलं कृताम् ॥

सेवेतप्रमदां नित्यं वाजीकरणसेवनः ॥ ६२ ॥

स्नानं सशर्करं चीरं मांसभोक्ष्याणि गौडकाः ।

सुजलं स्वप्रसेवा च व्ययायान्ते हितानि तु ॥ ६३ ॥

स्त्रीस्वक्षयं मृगयन्तां वृद्धानां च त्रिरंसताम् ।

क्लीवानामस्त्वगुक्राणं योगा वाजीकरा हिताः ॥ ६४ ॥

इक्षुरगोक्षुरकाः शतमूली वानरिनागबलातिबला च ।

चूर्णमिदं पयसानिशिपेर्यं यस्य गृहे प्रमदाशतमस्ति ॥ ६५ ॥

माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णे

पथ्या शिलाजम्बुबिड्गृह्णतानि लिङ्घ्यात् ।

एकाधिविशतिं महानि गदार्दिनोऽपि

चाशीति कोऽपि रमयेत्पवलो युवेव ॥ ६६ ॥

गवां विरुद्धवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम् ।

गोधूमैस्तत्सिताचींद्र सर्पिमिश्रं सुशीतलम् ।

भुक्त्वा वाप्यतिजीर्णोऽपि दग्धदारा व्रजत्यपि ॥ ६७ ॥

पिप्पलीलवणोपेतौ वत्साण्डौ चीरसर्पिषा ।

माधितौ भक्षयेद्यस्तु सगच्छेत्प्रमदाशतम् ॥ ६८ ॥

वत्साण्डमिश्रे पयसि भावितान्मल्लचिलान् ।

यः खादेत्स नरो गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ॥ ६९ ॥

कुलीरकूर्मनक्राणा मण्डान्येवं हि भक्षयेत् ॥ ७० ॥

उद्यटाचूर्णमप्येव चीरेणोत्तममुच्यते ।

शतांशयुः श्रुटाचूर्णे पयमेव सुखांशुना ॥ ७१ ॥

घृतनिर्जितं मृापविदनं दुग्धे मिदं मितोष्यसंयुक्तम् ।

भुक्तं तदेव कुरुते शक्तिं रमण्यं शतयोषाम् ॥ ७२ ॥

त्वग्गोला पिप्पलीधान्यं कर्पूरं नागकेसरम् ।

यथासामं विनिक्षिप्य सिंताक्षौद्रपलाष्टकम् ॥ ८४ ॥

दत्वेक्षुखण्डमालोद्य विधिवद्विनियोजयेत् ।

शाल्योदनेन भुञ्जीत पिवेन्मांसरसेन वा ॥ ८५ ॥

केवलं वा पिवेदस्य पलमात्रं प्रयत्नतः ।

न तस्य लिङ्गशैथिल्यं नच शुक्रक्षयो भवेत् ॥ ८६ ॥

बल्यं परं वातहरं शुक्रसंजननं परम् ।

परमोजकरक्षैव पुष्टिवर्णबलप्रदम् ॥ ८७ ॥

वातपित्तहरं हृद्यं पित्तगुल्महरं परम् ।

मूत्रकुक्षप्रशमनं वृद्धानां चापि शस्यते ॥ ८८ ॥

पलद्वयं तदाश्रीयं दशरात्रमंतद्रितः ।

स्त्रीणां शतं च भजते पीत्वा ह्यनुपिवेत्पयः ॥ ८९ ॥

अग्निभ्यां निर्मितं चैव गोधूमाद्य रसायनम् ॥ ९० ॥

जलद्रोणे तु गोधूम काये तच्छेषमाढकम् ।

युञ्जातकस्य स्याते तु तदुर्ध्वं तांसमस्तकम् ॥ ९१ ॥

इति गोधूमाद्यं दृतम् ।

जीवन्यतिबलामेदा काकोलीद्वयजीरकैः ।

सामयातिहता कृष्णा काकंनामा रसायनैः ॥ ९२ ॥

स्वयगुप्ता शटी गृही जीवकशारिवाहयैः ।

सहाचरवरायिष्य पिप्पलीमूलभर्जनैः ॥ ९३ ॥

पिट्टैस्तैलं दृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन च ।

दत्तमनुवासनैर्ज्ञेयं शुक्राग्निबलवर्धनम् ॥ ९४ ॥

हृदयं वातपित्तघ्नं गुल्मानाह हरं परम् ।

नस्यैः पानेयं संयुक्तं मूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ९५ ॥

इति जीवन्तीयमकम् ।

कूषाण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कुली कृतम् ।

प्रस्थं च घृततैलस्य तस्मिन् तप्ते निघापयेत् ॥ ८६ ॥

त्वक्पत्रधान्यकथ्योष जीरकैलार्द्रकं पलम् ।

पङ्ग्रन्थाचव्यमातङ्गं पिप्पलीशृङ्गवेरकम् ॥ ८७ ॥

शृङ्गाटकं कगेरुश्च प्रलम्बं तालमस्तकम् ।

दूर्णीक्षितं पलायश्च गुडस्य तु तुलां पचेत् ॥ ८८ ॥

शीतीभूते पलान्यष्टौ मधुनः संप्रदापयेत् ।

कफपित्तानिलहरं मन्दाग्नीनां च दीपनम् ॥ ८९ ॥

कश्यानां वृंहणं येष्टं वाजीकरणसुत्तमम् ।

प्रमदांसु प्रसक्तानां ये च स्युः क्षीणरेतसः ॥ ९० ॥

क्षयेण च गृहीतानां परमेतद्देपजं मतम् ।

कासं खासं ज्वरं हिक्कां हन्ति हृदिमरोचकम् ॥

गुडकूषाण्डकं ख्यातं मग्विभ्यां समुदाहृतम् ॥ ९०१ ॥

इति गुडकूषाण्डकम् ।

यत्किञ्चिन्मधुरं क्षिण्वं जीवनं तर्पणं गुरु ।

हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्व्यमुच्यते ॥ ९०२ ॥

अभ्वंगच्छादनस्नानं गन्धमाख्यविभूषणैः ।

गृहयव्यासनंसुखैर्वासीभिर्विदितैः प्रियैः ॥ ९०३ ॥

विहङ्गानान्तुतैरिष्टैः स्त्रीणां वाऽऽभरणस्त्रनैः ।

संवादनैर्वरस्त्रोणा मिष्टानाञ्च हृषायते ॥ ९०४ ॥

सुरुपा यौवनावस्था सचणैर्वा विभूषिता ।

न्यावस्थां शिचिता चैव सा स्त्री हृष्यतमा स्मृता ॥ ९०५ ॥

जरयाहृतया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्मणात् ।

नराणां मरणं शस्तं मधिव्रातादसेवनात् ॥

क्षयाक्षयादधिस्रावात् स्त्रोकात् स्त्रीदोषकर्मणात् ॥ ९०६ ॥

श्रीर्वक्ष्य मुखशोषश्च पादुत्वं मदनं भ्रम ।

क्षैव्य शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रश्च लक्षणम् ॥ १०७ ॥

इति वङ्गसेने वाजीकरणनिदानचिकित्साधिकारः

समाप्तः ॥ ७४ ॥

—०—

अथ स्नेहपरनाधिकारमाह ।

तत्र प्रथमरोगाऽनुत्पादनक्रममाह ।

हिताभिर्जुहुयामित्य मन्तराग्निं समाहितम् ।

अन्नपानसमिद्धिर्वा भावाकालविचारवित् ॥ १ ॥

तत्र नित्यं प्रयुज्जीत स्वस्यान् न परिहार्यते ।

अन्नाताना विकाराणां मनुत्पत्तिकरं हितम् ॥ २ ॥

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानां सभाष्य शरीरिणाम् ॥ ३ ॥

नरो हिताहारविहारमेवोपमीष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाताशम सत्यपर क्षमावानामोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ४ ॥

मतिश्च वै कर्मसुखानुजयो सत्त्वं विधेयं विषदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपः सत्यरतीवयोगो यन्माप्तिं तन्माभिभवन्ति रोगाः ॥ ५ ॥

अर्थेष्वलभ्येषु कृतप्रयत्नं कृतादरो नित्यमुपाययंक्तुः ।

जितेन्द्रियः नानुत्पन्ति रोगाः स्थाकालयुक्तं यदि नाप्तिं देयम् ॥ ६ ॥

नागरीनागरम्येऽथ रथम्येऽथ रथो सदा ।

समरोरस्य मेधावी हतेष्ववहितो भवेत् ॥ ७ ॥

इति रोगानुत्पादनम् ।

वमनं रेचनं नस्यं निरुहयानुवासनम् ।

श्रेयः पञ्चविधं कामं विधानं तस्य कथ्यते ॥

आपो यथा विरुध्यन्ते स्निग्धासाम्रादयव्रतः ।

तथा संशोधनद्रव्यैः स्निग्धकोष्टात्कफं नयेत् ॥ ८ ॥

मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।

पीत्वा संशोधनं सम्यग् गायुषान् पूज्यते चिरम् ॥ १० ॥

कट्वरूजहृत्पादस्ये वाति स्नेहं विशेषतः ।

पिवेत्प्राग्भोजनाज्जन्तुः कट्वादीनां मलापहम् ॥ ११ ॥

पिवेत्संशोधनादूर्ध्वं मूर्ध्वजत्वनिले गदे ।

बलितेनेन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं शोधजायते ॥ १२ ॥

पक्षाघातं सङ्घट्टोगं सेव्यमानं निहन्ति च ।

सहान्ते नाशिनः स्नेहो बलवर्णकरः परः ॥ १३ ॥

सोपानक्षलघो कोष्ठे निरामे दोष्यपाषकम् ।

पाययित्वा भिषक् स्नेहं कटूष्णं वारिं पाययेत् ॥ १४ ॥

यथा दीपं यथा कालं यथा व्याधिर्यथा बलम् ।

स्नेहं पक्वमवकां वा पाययित्वा चिकित्सकः ॥ १५ ॥

सर्पिः शरदिपातव्यं वसुमन्त्रा च माधवे ।

तन्म प्राहृपिनात्युष्णं शीते स्नेहं पिवेन्नरः ॥ १६ ॥

जलसुणं हृते पेयं यूपस्तेलेषु शंस्यते ।

यसामज्जसिमण्डस्तु सर्वेषां मया वा ॥ १७ ॥

ऋते भक्षातकस्नेहा तत्रुत्तोर्यं सुशीतलेम् ।

त्रिकर्पादूर्ध्वकर्पेण वृद्धिः सार्धपले तथा ॥ १८ ॥

ततः कर्पेभिर्हृदित्वं भवेद्यायत्पलत्रयम् ।

ततोऽपि च पलाधेन वृद्धिर्यावच्च षट्पलम् ॥ १९ ॥

मात्रेयं स्नेहपानस्य जघन्यामध्येमोत्तमाः ॥ २० ॥

एकाहमुत्तमार्पेया चरहमेव तु मध्यमा ।

स्त्रे हमात्रा यथा योगं संप्राहन्तु कनीयसी ॥ २१ ॥

अहोरात्रेण महती जीर्यत्यङ्गि तु मध्यमा ।

दिनार्धे चापराः तिस्रः स्त्रे हमात्राः प्रमाणतः ॥ २२ ॥

केवलं पैत्तिके सर्पिं वातिके लवणान्वितम् ।

देयं बहुकफे तैलं व्योपचारसमायुतम् ॥ २३ ॥

शीतकाले दिवास्त्रे ह सुष्णकाले पिवेत्रिणि ।

वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥ २४ ॥

पिवेत्पित्तकफे चोष्णं स्त्रे ह मूच्छादपापहम् ।

शीत वातकफार्तस्य गौरवारुचिशूलक्षम् ॥ २५ ॥

स्युः पच्यमाने दृढदाहभ्रमो मूच्छां रुचिस्तमः ।

परिपिच्योऽप्यनुष्णाग्निर्जीर्णस्त्रे हो यतो नरः ॥ २६ ॥

यवागूं प्रागयेदुष्णां कृतां घटिकतंडुलैः ।

अल्पं स्त्रे ह विलेपीष्व जीर्णस्त्रे ह सुखोदनम् ॥ २७ ॥

दृढस्य स्त्रे ह सिद्धेन यूषेनाल्पशृतेन वा ।

पिवेत्संगमनं स्त्रे ह मन्त्रकाले प्रकाशितम् ॥ २८ ॥

सिद्धये पुनराहारि नैशे जीर्णं पिवेत्तरः ।

स्त्रे ह सात्तराः क्लेशसहो दृढकाले च शीतले ॥ २९ ॥

अच्छमेयं पिवेत् स्त्रे ह मन्त्रपानं हि गोमनम् ।

दृढाण्डमनभिष्यन्दि भोज्यमंशं प्रमाणतः ॥ ३० ॥

नातिस्निग्धमसंकीर्णं सुखे ह पातुमिच्छता ।

पियेत्रहं चतुरङ्गं पञ्चाङ्गं षडङ्गानि वा ॥ ३१ ॥

मसरावांत्परं स्त्रे ह सात्तरभावाय कल्पते ।

मृदुकोटस्त्रिरात्रेण स्निग्धत्वच्छोपमेवया ॥

स्निग्धाति क्रूरकोटस्तु सत्तरात्रेण मानवः ॥ ३२ ॥

मिथ्याचाराद्बहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यते ।
 विष्टभ्य वापि जीर्येत वारिणोष्णे न वामयेत् ॥
 ततः स्नेह पुनर्दद्यात् क्षुब्धोदयाय देहिने ॥ ३३ ॥
 स्नेहाऽजीर्णविशकायां पुनरुत्थोदकं पिबेत् ।
 तनोद्गारो भवेच्छुद्धो रुचिः स्यान्न भवेन्नति ॥ ३४ ॥
 स्नेहपीतस्तु दृष्ट्यायां पिबेदुत्थोदकं नरः ।
 एवं चानुप्रशाम्यन्तं स्नेहसुखास्वनोदरेत् ॥ ३५ ॥
 स्नेहद्विषः शिशून्बुद्धान् सुकुमारांश्च कृशानपि ।
 दृष्ट्यालुं चोष्णकाले च सहभक्तेन पाययेत् ॥ ३६ ॥
 बालवृद्धादियुं स्नेहपरिहारासहिष्णुः ।
 योगानिर्माननुहेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥
 प्राश्यमांसरसान् स्नेहान् पेया वा स्नेहमर्जिताः ।
 'पिबेच्छुखोष्णं' मनुजः सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ३८ ॥
 धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सलवणं पयः ।
 दध्नी रसं सारगुडं पीत्वा क्षिप्रमिति मानवः ॥ ३९ ॥
 सर्पिष्मतीषड्वृत्तिना तथैव खल्वतडुला ।
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४० ॥
 शर्कराष्टतसंस्तुष्टे दुग्धाद् गां कलसेऽथवा ।
 पाययिदक्षमेतद्धि सद्यः स्नेहनमुच्यते ॥ ४१ ॥
 विषर्जयेत् स्नेहपानं मजीर्णीतरुपच्यरी ।
 दुर्बलो रोचकोऽस्थूलो मूर्च्छार्तौ मदपीडितौ ॥ ४२ ॥
 'क्षयाभिभूतरूयिनः' अन्तःपातकृत्मान्वितः ।
 वस्तिदत्तो विरिक्तश्च दान्तोऽथवापि मानवः ॥ ४३ ॥
 अकाले च अक्षता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ।
 स्नेहपानाद्भवेदेया मृगा नानाविधो गदः ॥ ४४ ॥

गदा वा कच्छतां यान्ति न सिध्यन्ति तथा पुनः ।

उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी चपाशयः ॥ ४५ ॥

वेगरोधनव्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।

वर्जयेत्पयतो नित्यं सेवयेच्छयनामनम् ॥ ४६ ॥

स्नेहं पीत्वा पुनः स्नेहं प्रतिमुञ्चानमेव च ।

स्नेहपथ्यापचारादिं जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ४७ ॥

पुरोपं ग्रन्थिते रुधं वायुरप्रगुणो विटम् ।

पक्वा खरत्वं रौक्ष्यञ्चं गाम्भस्याऽस्त्रिग्वलक्षणम् ॥ ४८ ॥

वातानुलोम्यं दीप्ताग्निर्वर्चः स्त्रिग्वमसंहितम् ।

मार्दवं स्त्रिग्वता चाङ्गे स्त्रिग्वधानामुपजायते ॥ ४९ ॥

पाण्डुतासदनं तन्द्रा पुरोपस्य विपक्वता ।

उत्तुक्ते शो जाड्यमरुचिः स्यादतिस्त्रिग्वलक्षणम् ॥ ५० ॥

मिथ्याहारादिना लोके स्नेहः पीतो ज्वरादिहृत् ।

प्रकुर्थासङ्गं तच्च भलं ज्ञात्वा विरेचनम् ॥ ५१ ॥

रुचस्य स्नेहेन स्नेहेरतिस्नेहस्य रुक्षणम् ।

श्यामाकपोरदूपाय तक्रपिण्याकसक्तुभिः ॥ ५२ ॥

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ।

दृष्टेन्द्रियो मन्दज्वरः शतायुः स्नेहोपसेवो पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ५३ ॥

स्नेहमेव परं विद्याद् दुर्बलानलदीपनम् ।

बलं स्नेहमिद्विष्य समायातः सदुबलः ॥ ५४ ॥

स्नेहे व्यायामसंशोत वेगाघातप्रजागरान् ।

दिवास्वप्नमभिप्यन्दि रुचासश्च विवर्जयेत् ॥ ५५ ॥

इति वङ्गसेने स्नेहपानाधिकारः समाप्तः ॥ ७५ ॥

अथ खेदाधिकारमाह ।

येषां नस्य विधातव्यं वस्तिद्यैवापि दिहिनाम् ।

शोधनीयाश्च ये केचित् पूर्वं खेद्यास्तु ते मताः ॥ १ ॥

पथात् खेद्या हृते शल्ये मूढगर्भाद्युपद्रवाः ।

सम्यक् प्रजाताऽकाले च पथात् खेद्यैव यत्नतः ॥ २ ॥

खेद्यः पूर्वं च पथाच्च भगदर्थ्यशंसस्तथा ।

अशम्यथा चातुरो जन्तुः शेषाञ्छास्त्रे प्रचक्ष्माहे ॥ ३ ॥

स्नेहक्षिप्तं शरीराय तैलाभ्यक्तार्थं देहिने ।

दोषानां सर्वकालज्ञो ध्यान्खेदं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

नानभ्यक्ते नापि चास्निग्ध देहे खेदो योज्यः स्नेहवद्भिः कथञ्चित् ।

दृष्टं लोके काष्टमस्निग्धमागु गच्छेद्भृङ्गं खेदयोगैर्गृहीतम् ॥ ५ ॥

मांसमापतिलादीनां बालुकानामथापि वा ।

कुम्भीपिण्डेऽष्टकाखेदा वाय प्रस्तरसंकरात् ॥ ६ ॥

वातघ्नैर्दशमूलैर्वा शीतैरच्छाद्य चक्षुषी ।

हृषणो हृदयं दृष्टी खेदयेन्मृदुवा न वा ॥

मध्यमं वह्णौ शेषं महावयवमिष्टतः ॥ ७ ॥

खेदो हितस्वनाग्नेयो वाते मेदः कफावृते ।

निवातगृहमायासी गुरुप्रावरणं भयम् ॥ ८ ॥

उपनाहाद्वयक्रोध भूरिपानक्षुधातपाः ।

खेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ॥ ९ ॥

सर्वात् खेदा निवाते च जीर्णजेष्वा च कारयेत् ॥ १० ॥

श्याधौ शीति शरीरे च महान् खेदो महावले ।

दुर्बले दुर्बलः खेदो मध्यमे मध्यमो मतः ॥ ११ ॥

हलासे रुचणः खेदो रुचस्निग्धः कफानिले ।

कफमेदो हृते वाते सेवेत् कोष्णं गृहं रविम् ॥ १२ ॥

तत्र तापोष्णस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मणो । उपनाहस्वेदो वातघ्नः
अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति कफमेदोऽन्विते वार्यो नि-
वातग्रहातपगुरुप्रावरणादिभिः स्वेदमुत्पादयेदिति ।

स्नेहक्षिप्त्वा धातुसंस्थां दोषाः संस्थानस्याये च मार्गेषु लिप्ताः ।
सम्यक् स्वेदैर्योजितैस्ते द्रवत्वं प्राप्ताः कोष्ठं यान्ति देहादग्नेपात् ॥ १३ ॥
शीतशूलव्यपरमे स्तम्भगौरयनिग्रहे ।

सञ्जाते मार्दवे देहे स्वेदनादिरतिर्मता ॥ १४ ॥

अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक् प्रसादं

भक्त्यङ्गं श्रोतमां निर्मलत्वम् ।

कुर्यात् स्वेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां

सन्धोन् स्ताब्धाद्येष्टयेदाश्च युक्तः ॥ १५ ॥

स्वेदास्त्रावो व्याधिहानिर्लभत्वं शीतार्थित्वमार्दवं चातुरस्य ।

सम्यक् स्निग्धे सध्वने प्राङ्गुरेतत् मिष्यास्निग्धे व्यतयेनैतदेव ॥ १६ ॥

स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपो मूर्च्छा भ्रान्तिर्दाहवृणाक्तमाय ।

अतिस्निग्धे सधिषीडावृषा च क्रिया शोतां तत्र कुर्यादधिघ्नः ॥ १७ ॥

अतिस्निग्धनराणाञ्च शोतावुप्रासनं हितम् ।

स्नानमुष्णानुना पायि ह्यनशियदिभोजनम् ॥ १८ ॥

पाण्डुमेहोरक्तपित्ती वृषांतः क्षामो क्षोर्णो धोदरातो विपार्तः ।

वृष्ट्वातीं गर्भिणी पीतमद्यो नैते स्वेद्यायय मर्त्तोतिसारी ॥ १९ ॥

स्वेदादेपां यान्ति देहा र्बिनाशं चांमाध्यत्वं यान्ति चैषा विकाराः ।

स्वेदेः सार्धं दुर्वलाजोर्णभक्ती यदि म्यातां स्वेदनीयो ततस्तौ ॥ २० ॥

इति वङ्गसेने स्वेदाधिकारः समाप्तः ॥ ७६ ॥

अथ वमनाधिकारमाह ।

शरत्काले वसन्ते च प्राष्ठत् काले च देहिनाम् ।

वमनं रेचनं चैव कारयेत् कुशलो भिषक् ॥ १ ॥

कफे कफोत्पत्तौ चापि वमनं सप्रशस्यते ॥ २ ॥

वामयेदतिसारार्तं मधःपित्तास्ररोगिणाम् ।

ग्रन्थिमेहपचोक्तुं स्नेपदोन्मादरोगिणः ॥ ३ ॥

समस्तदोषपरोक्षं खासकासोर्ध्वरोगिणः ।

नवज्वरश्चेति हस्तसातं विशेषतः ॥ ४ ॥

नवामये तेमिरिकं न गुल्मिनं न चापि पाण्डुररोगपीडितम् ।

स्थूलक्षतक्षीणकृशातिवृद्धानर्शोर्दिताक्षेपकपीडितांश्च ॥ ५ ॥

रुक्ते प्रमेहे तरुणे च गर्भे गच्छत्ययोर्ध्वं रुधिरं च तीव्रे ।

दुष्टे च कोष्ठे क्षमिभिर्मनुष्यं वर्चोऽभिधाते न च वामयेत् ॥ ६ ॥

एतेऽप्यजीर्णव्यर्धिता वाम्याये च विपातुराः ।

अत्युत्पणकफा ये च ते च स्युर्मधुकास्तुना ॥ ७ ॥

अवस्थावमनात् क्रोधात् क्षच्छतां यान्ति देहिनः ।

असाध्यतां वा गच्छन्ति मैत्रे वाम्यास्वतिसुताः ॥ ८ ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जितां लङ्घनपात्रनैः ।

जिताः संशोधनैर्यत् न तेषां पुनरुद्वेगः ॥ ९ ॥

योऽखिलैर्विधिधैर्यैर्दोषानुत् क्षेप्यदेहिनः ।

क्षिप्रस्त्रिनायवमनं दत्तं मम्यक् प्रवर्तते ॥ १० ॥

निशिसृज्य पूर्वाङ्गे जीर्णाहारकृते चणम् ।

वमनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ॥

कण्ठं गन्धर्वनालेन स्पृशन्त वामयेद्विषम् ॥ ११ ॥

ललाटं वमनः पुंसः पाश्वो हस्तेन बोधयेत् ॥ १२ ॥

कफश्च कटुतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्वमेत् ।
 सस्वादुलवणान्क्षोणैः संमृष्टं वायुना कफम् ॥ १३ ॥
 पानद्रव्यरसस्योत्तेः स्तरसः पलमिष्यते ।
 वमनं रेचनं चाचं स्नेहादिशमनं परम् ॥ १४ ॥
 क्वाथद्रव्यस्य कुडवं व्यर्पयित्वा जलादुक्ते ।
 अर्द्धभागावशिष्टञ्च धमनेष्ववचारयेत् ॥ १५ ॥
 यष्टीमधुवचाकुष्ठं बीजानां कुटजस्य च ।
 कल्कै राक्षीद्य निम्बस्य कपायं पाययेद्विपक्वं ॥ १६ ॥
 प्रवृत्तलाक्षाह्वत्तासं वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
 कृष्णे न्द्रयवसिन्भूत्य राठकल्कयुतं पिवेत् ॥ १७ ॥
 यष्टीकपायं सक्षौद्रं तेन साधुवमत्यलम् ॥ १७ ॥
 निम्बकपायोपेतं फलिनीगदमदनमधुसिन्भूत्यम् ।
 मधुयुतमेतत्मानं कफपरिपुर्णाशये शस्तम् ॥ १८ ॥
 तंडुलसलिलनिपिष्टं यः पोत्रा वमति नरः पूर्वाह्ने ।
 फलिनीवल्कलकल्कं हरति गदश्च कफपित्तवृजम् ॥ १९ ॥
 चाटूरूपवधानिम्बं पटोलं फलिनीत्वचम् ।
 क्वाथयित्वा पिवेत्तीर्थं वान्ति कृन्मदनान्वितम् ॥ २० ॥
 जीसूतकफलेप्लाक्कु कुटजाः हातवेधनः ।
 धामार्गवश्च सयोज्यः सर्वथा धमनेष्वमो ॥ २१ ॥
 मदनफलमज्जसिद्धं घोरं दधितां गतं तप्तमं वा ।
 धमनायकफप्रसेके वमनं कफेषु च प्रयुज्यात् ॥ २२ ॥

तत्र सुकुमारं कृष्णं बालं वृद्धं भोरं वा वमनमाधेपु यिका-
 १७ घोरदधितक्रयदागूनामन्यतमेनाकठं पाययित्वा वामयेत् ।

कंफप्रसेकं हृदयांविशुद्धिः कंठूच दुर्बामितलिङ्गमाहुः ।
 पित्तातियोगश्च विसंज्ञताश्च हृत्कण्ठपीडामपि चातिवान्ते ॥ २३ ॥
 पित्ते कफस्यानुसुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ।
 सधौ च देहे कफसंश्रये च स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २४ ॥
 पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादर्हं कफान्तञ्च विरेकमाहुः ।
 द्विचोन् सविट्कानपनीयवेगाश्चेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ २५ ॥

सम्यग्मान्तं चैनमभिवीक्ष्यस्नैहिकवैरेचनिकोपशमनीयानाम-
 न्यतमं धूममाकण्डं सामर्थ्यतः पाययित्वा आर्चारिकमुपदिशेत् ।

वान्त्वर्थमौषधे पीते वान्तिर्भवति नो यदि ।
 पिवेद्वात्रीकांशानिम्बं कषायमुष्णवारिण्या ॥ २६ ॥

वमनस्यातियोगे तु शीतांसुपरिसेवनं ।

पिवेत्कटुरसैर्मण्डं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥
 वमनेऽतिप्रवृत्ते च हृद्यं कार्यं विरेचनम् ॥ २७ ॥

सौहार्दायां भृशं कृद्वा मूर्च्छायां याममुस्तयोः ।

समधूकांजनं चूर्णं लेहयेन्नाधुसर्पिषा ॥ २८ ॥

वमतोऽन्तःप्रविष्टाया जिह्वायां कवलग्रहः ।

निःश्रिताश्च तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥ २९ ॥

ततो पराह्णे सुविशुद्धदेहं सुष्णाभिरङ्गि परिपिक्तमात्रम् ।

कुलित्यमुद्गाटक्रजाङ्गलानां यूषैरसैर्वाप्यपभोजयेत्तम् ॥ ३० ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत्, नरोऽचकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ ३१ ॥

धान्यकल्केन सर्गुडां नागरेण समन्विता ।

सुखघ्नीदीपनी पेया वातरक्ते च शस्यते ॥ ३२ ॥

अथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः सधुक्ष्माणो भवति क्रमेण ।
 महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव शब्दस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥३४॥
 कफप्रसेकस्वरभेदनिद्रा तन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः ।
 गुरुत्वकण्डूयक्ष्णीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्वमतः कदाचित् ॥३४॥
 छिन्नेतरो पुष्पफलप्रवाला यथा विनाश सहसा व्रजन्ति ।
 तथाहते श्लेष्मणि छर्दितेन तज्जा विकारायिलयं व्रजन्ति ॥३५॥
 वमनादिविधानेषु यावत्कालस्तु गच्छति ।
 तावच्च परिहर्तव्यं श्रोतर्तोयातिमैथुनम् ॥ ३६ ॥
 इति वङ्गसेने वमनाधिकारः समाप्तः ॥ ३७ ॥

अथ विरेचनाधिकारमाह ।

अतो वमन्ते शरदि देहशुद्धी विरेचयेत् ।
 अन्यदात्ययिके काले गोधनं शीलयेद्बुधः ॥ १ ॥
 पित्ते विरेचनं युञ्ज्या ह्येषे पित्तोत्थनेऽपि च ।
 पित्तमत्युत्थणोक्त्य स्नेहे स्वेदे कृते मति ॥ २ ॥
 वमने च कृते-पूर्वं ततः सम्यग्विरेचयेत् ।
 अन्यथा योजितं कुर्याद्भ्रान्दाग्निं गोरवारुची ॥ ३ ॥
 पित्ताधिको मृदुः कोष्ठः पयसापि विरिच्यते ।
 वातेन श्लेष्मणा क्रूरो दुर्विरेच्यः न उच्यते ॥ ४ ॥

ममदीर्घो मध्यमः साधारण इति । तत्र मृदो मृदोमात्राक्रूर
 तीक्ष्णा मध्ये मध्यमा कर्त्तव्येति ।

मृदुमध्यक्रूरकोष्ठे कर्षमर्त्रपलम्पलम् ।

उष्णोदकानुपानन्तु पलं हे च पलत्रयम् ॥ ५ ॥

स्तद्वर्द्धम्पाययेच्चूर्णं मनुपानञ्च तादृशम् ।

क्वाथे क्वाथविधिः कार्यं स्तद्वर्द्धः खरसोऽपि च ।

पित्तं दद्यात्तथा स्नेहं पलाच्च पलमेव वा ॥ ६ ॥

इति विरेचनमात्रा ।

यथा वमने प्रसेकौषधपित्तानिस्ताः क्षनेष्यायान्ति तथा विरे-
चने पुरीषपित्तोपधकफा इति ।

—१—

स्नेहस्वेदावकृत्वाग्रे यस्तु सशोधनं पिवेत् ।

दारुशुष्कमिवानाम्य तद्देहमतिपातयेत् ॥ ७ ॥

स्नेहस्नेदैः प्रचलितारसैः स्निग्धैरुदोरिताः ।

दीपाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्तुम्विरेचनैः ॥ ८ ॥

शारदे सौक्ष्म्यतैल्लग्राहा बिकाशित्वाद्दिरेचनम् ।

वमनं च हरेद्दीपं सम्यगुक्तं तथान्यथा ॥ ९ ॥

यात्यधो दीपमादाय पथ्यमानं विरेचनम् ।

गुणोद्रेकाद्भजेदूर्ध्वं मपक्व भेषजं पुनः ॥ १० ॥

मृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्नेर्दत्तं सम्यग्विरेचनम् ।

न सम्यग्निर्हरेद्दीपा नऽतिमावप्रधावितम् ॥ ११ ॥

दृढत्वं मैश्वर्यशुण्ठीनां चूर्णमश्नैः पिवेन्नरः ।

वातादिर्दितो विरेकाय जाद्वलानां रसेन वा ॥ १२ ॥

पित्तोत्तरे त्रिहचूर्णं स्वादुक्वाथादिभिः पिवेत् ॥ १३ ॥

भित्त्वा द्विधेनुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिमण्डितातैः परिवेष्ट्य रज्जा ।

पक्वन्तु सस्वप्नं पुटपाकयुक्त्या खादेत्तु ता पित्तगदी सुशीताम् ॥ १४ ॥

हरीतकीविडङ्गानि सैन्धवं नागरं त्रिवृत् ।

मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥ १६ ॥

त्रिवृच्छाण्वयसमा त्रिफला तत्त्वमानि च ।

क्षारकृष्णाविडङ्गानि तच्चूर्णमाधुसर्पिषा ॥ १७ ॥

लिङ्गाद्गुडेन गुटिकां कृत्वा वाप्युपयोजयेत् ।

कफघातकृतान् गुल्मान् म्लीहोदरभगन्दरान् ।

हृत्पथानपि चाप्येतन्निरुपायं विरेचनम् ॥ १८ ॥

त्रिफलाक्षायमूत्रैश्च सव्योषं कफर्षोडितः ।

कृष्णाशुण्ठीविहृत्क्षार चूर्णं क्षौद्रेण लेहयेत् ॥ १९ ॥

एतद्विरेचनं सुख्यं सर्वश्लेष्मविकारिणाम् ॥ २० ॥

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णवचूर्णितम् ।

रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचान्वितम् ॥ २१ ॥

पथ्यासैन्धवकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुना पिवेत् ।

विरेकः सर्वदोषघ्नः, श्रेष्ठो नाराचसंज्ञितः ॥ २२ ॥

त्रिवृत्पिप्पलिसिन्धुस्यै रन्वितं गुग्गुलुं पिवेत् ।

फलत्रिककपायेन रेचनं सर्वदोषनुत् ॥ २३ ॥

पिप्पलीनागरक्षार श्यामास्त्रिवृतया सह ।

लेहयेत्तद्विना सार्धं कफव्याधौ विरेचनम् ॥ २४ ॥

हरीतक्यास्तु कर्पाई कर्पाई त्रिवृतस्तथा ।

शीतांबुना समम्पिष्ट्वा भर्जयेत्कर्पिषा मंताक् ॥ २५ ॥

तद्व्यं शीतलं ज्ञात्वा सिताकर्षेण योजयेत् ।

भुक्त्वा विरिच्यते जन्तु र्यावदुष्णं न सेवते ॥ २६ ॥

इत्येतापत्येकदिनमात्रा ।

हरीतकीभिः कथितं सुदीरं दन्त्यग्निकृष्णाविडङ्गचूर्णयुक्तम् ।

विरेचनं वाञ्छुतैस्तमिषं निरत्ययं योज्यमथामयघ्नम् ॥ २७ ॥

त्रिवृतां कौटजं बीजं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
 समृद्धोकारसंचौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २८ ॥
 त्रिवृददुरालभामुस्ता शर्करोदीच्यचन्दनम् ।
 द्राक्षांश्चुना सयष्ट्याश्च शीतलश्च घनात्यये ॥ २९ ॥
 त्रिवृता शर्करा तुल्या शीतलकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृतां हवुषां दन्तीं समलां कटुरोहिणीम् ॥ ३० ॥
 स्वर्णक्षीरोच्च कमिलं गोमूत्रे भाषयेत्तदहम् ।
 एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदीपहा ॥ ३१ ॥
 संचौद्रां शर्करां पक्वा कुर्यान्मृदाजने नवे ।
 दद्याच्छीते त्रिवृच्चूर्णे त्वक्पत्रमरिचैः सह ॥
 लिङ्घान्तं मात्रया लेहं मीश्वराणां विरेचनम् ॥ ३२ ॥
 अभयापिप्पलीमूलं मरिचं विश्वभेषजम् ।
 त्वक्पत्रपिप्पलीमुखं विडङ्गामलकानि च ॥ ३३ ॥
 एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।
 त्रिवृदष्टगुणादेया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥ ३४ ॥
 मधुना मोदकान् कृत्वा चाक्षमात्रान् प्रमाणतः ।
 एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु पिवेज्जलम् ॥ ३५ ॥
 तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सैवते ।
 पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्वणः सदा ॥ ३६ ॥
 पाण्डुत्वकासविषमज्वरवह्निषादान्
 जङ्घोरपृष्ठजघनोदरपार्श्वशूलान् ।
 दुर्नामभण्डलभगन्दरशोफगुल्मान्
 यक्ष्मोदरभ्रमविदाहदंमूत्रकृच्छ्रान् ॥ ३७ ॥
 मीहाक्षिरोगयकदश्मरिक्तुष्टमेहान्
 हन्त्याद्रंसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् ।

अल्पव्ययं बहुफलं सततं प्रयोज्य

मायुष्करं पलितनाशनमश्विष्टम् ॥ ३८ ॥

इत्यभयाद्यो मोदकः ।

विडङ्गसारामलकाभयानां पल पलं स्यात्तिष्ठतस्त्वयश्च ।

गुडस्य षड्द्वादशभागयुक्ता भानेन त्रिंशद्गुटिका विधेयाः ॥ ३८ ॥

निवारणे यक्ष्वरेण सृष्टः समाणिभद्रः किलशाखभिस्त्वयि ।

अथ हि कुष्ठक्षयकासनाशनो भगन्दरप्लीहगुदोदरार्तिजित् ॥ ४० ॥

यथेष्टचेष्टान्नविहारसेवो ह्यनेन वृद्धस्तरुणो भवेच्च ॥

इति माणिभद्रमोदकः ।

गुडस्याष्टपलं पथ्या विंशतिः स्युः पलानि च ।

दन्तोचितकयोः कर्पाः पिप्पलीत्रिहतोर्दशः ॥ ४१ ॥

कृत्वैतान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।

संखादेदुष्णसेवो चा हारिः निर्यन्त्रणास्वमी ॥

दोषघ्ना ग्रहणीपौण्ड्र रोगार्श कुष्ठनाशनाः ॥ ४२ ॥

गुडाद्योमोदकः ।

विरेकाद्यौषधं पोतं न सम्यग्यदि रेचयेत् ।

पिवेदुष्टांभसा तत्र सैन्धवं दोषशान्तये ॥ ४३ ॥

क्षत्कुक्ष्यगुह्यपरिदाहकण्डूर्विण्मूषरागाद्य न सहिरित्ते ।

मूर्च्छागुदभ्रशकपातियोगाः शूलोद्दमयातिविरिलिङ्गम् ॥ ४४ ॥

गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु नाभ्यान्ध्रुत्वे मनसस्य तुष्टौ ।

गतेऽनिले चाप्यनुन्नोन्नभायं सम्यग्विरिक्तग्ननुजं व्यवप्येत् ॥ ४५ ॥

मन्दान्निमघ्नीममसहिरिक्तं न पाययेत्तद्विषमे यवानूम् ।

घोणं व्यपातं सुविरेचितञ्च तन्त्रीं सुखोष्णं सधूपोदयेत्ताम् ॥ ४६ ॥

छर्दितोर्ग्नं क्षेम सपे घूपं मुक्ता प्रयोजयेत् ।

शोणितस्त्रायसंगुहि स्नेहं योजनमहूनेः ॥ ४७ ॥

वक्रियस्य ततो मन्दः स्याद्देहस्तमुपाचरेत् ।
 मद्यपो वातपित्ताब्धो योऽभ्यपित्तकफाश्रयः ॥ ४८ ॥
 पेयादिरहितस्तस्य तर्पणादिकमं दिशेत् ।
 आस्थाप्य स्नेहितं तोक्ष्यैरेचयेत्तोनरेचितम् ॥ ४९ ॥
 पद्मकोशीरनागाह चन्दनानि प्रयोजयेत् ।
 अतियोगे विरेकस्य पानलेपनसेचनैः ॥ ५० ॥
 सौवीरपिष्टः सहकारकल्को नाभिप्रलेपादतिसारहन्ता ॥ ५१ ॥
 कल्कं शाल्मलीमूलस्य मस्तुना सह संपिवेत् ।
 गङ्गाप्रवाह तुल्यं हि नाशयेद् ग्रहणीगदम् ॥ ५२ ॥
 अञ्जनं चन्दनोशीरं मज्जास्रं चातियोगशुत् ।
 लाजचूर्णैः पिवेन्नन्य मतियोगहरं परम् ॥ ५३ ॥
 दध्यारनालधात्री चूर्णयुताः शक्तवः प्रलेपेन ।
 सन्तापारुचिदृष्ट्या वमनविरेकातियोगहराः ॥ ५४ ॥
 क्षीणक्षयोरक्षतकालवृद्धादीनोऽथ शोषो भयशोकतप्तः ।
 आन्तस्त्रुपात्तो परिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधो गच्छति यस्य चाष्टक् ५५
 नवप्रतिश्यायमदात्ययो च नवज्वरीया च नवप्रसूता ।
 शल्पाहिंताद्याप्य विरेचनोयाः स्नेहादिभिर्यत्वनुपस्कृताय ॥ ५६ ॥
 अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहाविरेचयेत्तानपि मन्दवीर्यैः ।
 विरेचनैर्यान्ति नरा विनाश मज्जाप्रयुक्तैरविरेचनोयाः ॥ ५७ ॥
 मचातिस्निग्धकायस्य दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
 दोषाः प्रच्याविता भूयो स्तीयन्ते तेन वर्त्मसु ॥ ५८ ॥
 विषाभिघातपिडिका शोफपाण्डुविसर्पिणः ।
 नातिसिग्धाविशोद्धाः स्वे स्तथा कुट्टप्रमेहिणः ॥ ५९ ॥
 विरुध्यस्नेहसाक्षरन्तु भूयः संस्नेह्यरेचयेत् ।
 तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति क्षयवन्धनाः ॥ ६० ॥

बुद्धेः प्रसादम्वलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं ज्वलनाभिहृदिम् ।
 चिराच्च पाकं वयसः प्रकुर्व्या द्विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६१ ॥
 यथौदकानां स्थिरजङ्गमानां जलेऽपनीते ध्रुवमेव नाशः ।
 पित्ते हृतेत्वेवमुपद्रवाणां पित्तात्मकानां ध्रुवमेव नाशः ॥ ६२ ॥
 सत्थोषं पिप्पलीमूलं त्रिहृदन्तो सचित्रकम् ।

तच्चूर्णं गुडसमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥ ६२ ॥
 एतद्गुडाष्टकं चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।
 शोथोदावर्त्तगुल्मघ्नं ग्रीहपाण्डुमयापहम् ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्विरिक्तो घान्तश्च ततश्चापि निरुहणम् ।
 निरुहस्त्वनुवाक्यः स्यात् सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ६५ ॥
 कृतः शिराव्यधौ यस्य कृतं यस्य च शोधनम् ।
 मासं परिहरेज्जन्तु र्घावन्तौ बलवान् भवेत् ॥ ६६ ॥
 क्रोधायासौ मैथुनंश्च दिवास्वप्नोश्चभापणे ।
 पान यानासने स्थानं चिरञ्चक्रमणं हिमम् ॥ ६७ ॥
 सम्भोगतोययोः सेवा प्रवातातपयोस्तथा ।
 विरुद्धाध्ययनामात्म्य भोजनानि विशेषतः ॥ ७८ ॥

इति वङ्गसेने विरेचनाधिकारः समाप्तः ॥ ७८ ॥

अथ वस्तिकर्माधिकारमाह ।

वस्तिर्वाति च पित्ते च कफे रक्ते च गच्छते ।
 समर्गं मूत्रिपाते च यस्तिरेव सदा हितः ॥ १ ॥
 वायोर्वेगं ममुदन्तं नान्यावस्तिश्रुते क्रिया ।
 पवनाभिहतोयस्य वेम्ना वेगमिवो दधेः ॥ २ ॥
 वाते वातोस्त्वप्ये व्याधौ वस्तिः शस्तः, स च त्रिधा ।

निरुहोन्वासनाख्यश्च लिङ्गे चोत्तरसंज्ञितः ॥ ३ ॥

कपायचौरतो वस्ति निरुहः सनिगद्यते ।

यः स्नेहेर्दीयते सस्या दनुवासनसंज्ञकः ॥ ४ ॥

यस्तिभिर्दीयते यस्मात्तस्मादस्तिरिति स्मृतः ।

निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ॥ ५ ॥

निरुहो दोषहरणो द्रोहश्चादयवातनोः ।

आस्थापये द्वयो देहं यस्मादास्थापनः स्मृतः ॥ ६ ॥

नियानुवासनात् स्नेहोऽन्वासनयानुवासनः ॥ ७ ॥

विरिक्तसम्पूर्णहिताशनस्य आस्थाप्यग्रय्यामनुदीयते यत् ।

तदुच्यते वाप्यनुवासनञ्च तेनानुवासय बभूव नाम ॥ ८ ॥

उत्कृष्टावयवे दाना, इस्तिरुत्तरसंज्ञितः ।

निरुहमात्राप्रथमे प्रकुक्षो वत्सरे परम् ॥ ९ ॥

प्रकुक्षहृदिः प्रत्यर्द्धं यायत् पट्प्रसृतास्तवः ।

प्रसृतं बर्हयेद्गृहं द्वादशाष्टादशावधिः ॥ १० ॥

आसप्ततेरिदं मानं दग्धेव प्रसृतं परम् ।

यथायथं निरुहस्य पादोमात्रानुवासने ॥ ११ ॥

सुवर्णरूप्यव्रणताम्ररोति कांश्चायसास्त्रिदुमवेणुदेतैः ।

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तेः कार्याणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥ १२ ॥

षट्द्वादशाष्टांगुलसम्मितानि, षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुङ्गकर्कधुसतीनवाहि छिद्राणि वर्त्या पिहितानि चापि ॥ १३ ॥

यथा ययोऽगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिष्ठादधन्ति ।

ऋजूणि गोपुच्छसमाकृतानि श्लक्ष्णानि च स्युर्गुटिकासुष्ठानि ॥ १४ ॥

स्यात्कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलान्त्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।

चारुहवी माहिषहारिणौ वा स्याच्छ्लोकरो वस्तिरजस्य चापि ॥ १५ ॥

दृढस्तनुर्नष्टशिरोविगन्धः कपायरक्तः समृद्धस्तु सिद्धः ।

नृणां वयोवीक्ष्य यथानुरूपं नेत्रेषु योज्यस्तु सुवक्षस्तः ॥ १६ ॥

नेत्राभावे हितानाडी नलवंशास्थिसम्भवा ।

वस्याभावे हितं चर्म वस्त्रं वापि हितं घनम् ॥ १७ ॥

हादशांगुलकं नेत्रं कलाय यव रंघ्रकम् ।

अंगुले कर्णिकायुक्तां मुखे हस्तं समं मृदुः ॥ १८ ॥

इति नेत्रपरिमाणविधिः ।

विरेचनाद्गते सप्त रात्रे जातबलाय वै ।

क्षताहारायसायाङ्गे वस्तिर्दयोऽनुवासनः ॥ १९ ॥

उत्तमस्य पलैः षड्भिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।

तदर्थं न च हीनस्य त्रिधामाचानुवासने ॥ २० ॥

प्रसृतस्य पलाहेण पलस्य पिचुना तथा ।

तदर्थं स्याद्वर्कपेण हृदिः कार्या यथा क्रमम् ॥ २१ ॥

पट्पलं त्रिपलं सार्धं मूलं पूर्णं यथा भवेत् ॥ २२ ॥

देवदारुवचारास्त्रा यताब्दाकुष्ठसैन्धवैः ।

अथचूर्णम्रदातथ्यं पट्चतुर्दशमापकैः २३ ॥

यद्वा सैन्धवचूर्णेन शताह्ने न च संयुतम् ।

चूर्णं मायं पले स्नेहे सिन्धुजम्भशताघ्रयोः ॥ २४ ॥

क्षीरं न चेहेतरणं प्रदाय द्वाह्वेत्त्राह्वे वाप्यनुवासनीयः ॥ २५ ॥

सप्तमृष्टानिलविण्मूत्रे नरे वस्तिं निधापयेत् ।

अन्यथा निहितो वस्तिर्नैवान्तः सम्प्रपद्यते ॥ २६ ॥

प्रसुप्तं वामपार्श्वेण कृताय अनुवासयेत् ॥ २७ ॥

वामाश्रया हि ग्रहणीगुदश्च तत्पार्श्वमस्यस्य मुदोपलब्धिः ।

स्तीयन्त एवम्वलयय तन्मात्मन्ये च पार्श्वे हितवस्तिंदानम् ॥ २८ ॥

प्रसारितैकजह्वेन कार्याऽन्योपरिकुक्षिता ।

वस्तिं सव्ये करे छत्वा दक्षिणे नावपोडयेत् ॥ २९ ॥

तयाम्यनेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे खिन्नमुखं गुदे ।

उच्छास्य वस्त्रेर्वदनं वदं हस्तमक्षम्पयन् ॥ ३० ॥

पृष्ठपंशम्प्रतिततो नातिद्रुतविलाम्बितम् ।

नातिवेगं नातिमन्दं सल्लदेव प्रपीडयेत् ॥ ३१ ॥

सावगेपमकुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ।

निरुहदानेपि विधिरयमेव समोरितः ॥ ३२ ॥

शीते ब्रमन्ते च दिवानुवास्यो रात्रौ शरद्भोषधनागनेषु ॥ ३३ ॥

स्नेहव्यास्तार्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनिः ।

स्नेहवीर्य्यन्तथा दत्ते देहं नानुविसर्पति ॥ ३४ ॥

अशुद्धमपि जातेन केवलेनातिपीडितम् ।

अहोरात्रं फालेषु सर्वेष्वनुवासयेत् ॥ ३५ ॥

ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्गतं भवेत् ।

प्रमारितैः सर्वगात्रैः स्तथा वीर्यं प्रचर्य्यति ॥ ३६ ॥

आकुञ्चयेच्छनैस्त्रीस्त्रीव्यक्त्याहुः ततः परम् ।

ताडयेत्तनयोरेनं व्रीह्योन्वारान् जनैः जनैः ॥ ३७ ॥

स्फिजोद्यैर्न ततः योगीं शय्यां तीक्ष्णतृचिपेदुधः ।

एवं प्रणिहिते वस्ती मग्दायासोऽथ मन्दवाक् ॥ ३८ ॥

स्वास्तीर्णं शयने काम मासीताचारिके ततः ।

कूर्परे ज्ञानुनी चैव कुर्याच्छोणिं गतागतम् ॥ ३९ ॥

पाणिपादतले चाप्य हन्तव्ये मुष्टिना तटा ।

विक्रमंचालनं चापि कुर्याद्द्वारद्वयं ततः ॥ ४० ॥

भवेत् सुप्तोष्णय तथा निरेति महसा सुखम् ।

यथोचितात्पादहीनं भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥

नित्यमवागते वापि दोषकायाम्बपेक्षया ॥ ४१ ॥

स्नेहेन पार्श्वग्रन्थिनिपिण्डिकाद्या ये चापि गात्रावयवा रुगात्ताः ।

तायावमृद्धीतसुखं ततश्च निद्रासुपासीतकृतौषधान् ॥ ४२ ॥

अनुवासिताय दातव्यमितरेऽङ्गि सुखोदकम् ।

धान्यशूण्ठीकषाय वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥ ४३ ॥

पित्तोत्तरे कटुष्णाश्च स्तावन्मात्रं पिवेदनु ।

स्नेहजीर्णं शमयति शेषाण्यं तद्विनत्ति च ॥ ४४ ॥

पवनस्यानुकूलत्वं कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ।

क्वाथार्द्धमात्रया प्रातः धान्यशूण्ठीजलं पिवेत् ॥ ४५ ॥

यस्यानुवासनो दत्तः सकृदत्र शमं व्रजेत् ।

अत्युष्णो वातिशीतो वा वायुना वा प्रपीडितः ॥ ४६ ॥

अमात्रोधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्बहुभेजः ।

तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि सिद्ध्यति तिष्ठति ॥ ४७ ॥

त्रोन्यस्य यामानऽनुवर्त्तते च स्नेहो नरः स्वात्सविशुद्धदेहः ॥ ४८ ॥

अशुद्धमपि यातेन केवलेनातिपीडितम् ।

स्नेहप्रागैर्मतिमात्रिरुहैः समुपाचरेत् ॥ ४९ ॥

रुचस्य बहुकातस्य ह्यो चीन्वाप्यनुवासनान् ।

दत्त्वा सिग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पथान्त्रिरुहयेत् ॥ ५० ॥

न चाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिप्तेयः कथञ्चन ।

सूक्ष्मत्वात् शून्यकीटस्य चिप्रमूर्ध्वमधो नयेत् ॥ ५१ ॥

एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ।

वाते तु त्रैकादशधा पुनर्वा वस्तीनऽयुग्मान् कुशलो विदध्यात् ॥ ५२ ॥

सदानुवासेद्भुक्तं सार्द्धपाणिं नरं भिषक् ।

ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्यात् स्नेहं प्रयोजितः ॥ ५३ ॥

न चातिस्निग्धमग्नं भोजयित्वानुवासयेत् ।

मन्दं मूर्च्छाञ्च जनयेद्दिघाघो हः प्रयोजितः ॥ ५४ ॥

स्नेहवस्तिं निरुहं वा नैकमेवाभ्यसेच्चिरम् ।

स्नेहात्पित्तकफोत्कृष्टौ निरुद्धात्पवनाद्भयम् ॥ ५५ ॥

तस्मान्निरुद्धोऽनुवास्थो निरुद्धश्चानुवासितः ।

नैवं पित्तकफोत्कृष्टौ स्यातां न पवनाद्भयम् ॥ ५६ ॥

निरुद्धशोधितैर्मार्गैः स्नेहः सम्यग्विसर्प्यति ।

अपेतसर्वदोषासु नाड्योपिवर्गवर्हिर्जलम् ॥ ५७ ॥

अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दुष्यति ।

कुर्याद्वस्तिगुणाद्यापि जीर्णस्वल्पगुणो भवेत् ॥ ५८ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।

सर्वोऽल्पो बाधतो रोच्यादुपेक्ष्यः संविजानता ॥ ५९ ॥

अनायान्तमहोरात्रात् स्नेहं सौपद्रवं हरित् ।

स्नेहवस्तावन्नायाते नान्यः स्नेहः प्रशस्यते ॥ ६० ॥

कुटक्रानुवाककल्कन्तु पाययेत्तक्रसंयुतम् ।

श्रीष्णप्राक्तैश्चप्राक्सरत्वाच वस्तिं तस्यानुलोमयेत् ॥

गोमूत्रेण निहतपथ्या कल्कं वातानुलोममम् ॥ ६१ ॥

अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।

तदाङ्गसदनाधाने शूलं श्वासश्च जायते ॥ ६२ ॥

पक्वाशय गुरुत्वञ्च तदा दद्यान्निरुहणम् ।

तीक्ष्ण तीक्ष्णोपधैरेव मिहं चाप्यनुशासनम् ॥ ६३ ॥

भयोन्माददृषाशोषाऽजीर्णरुचिप्रमेहिणः ।

मूर्च्छाकुटोदरस्थीत्य कासश्वासचयातुराः ॥ ६४ ॥

शोषभ्रममदच्छर्दि युताः वस्यसहाऽबलाः ।

नास्वाभ्या नानुवाभ्याश्च वातरोगादृते नराः ॥ ६५ ॥

उदरो च प्रमेही च कुटोस्थूलश्च मानवः ।

अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवाभ्याः कथञ्चनः ॥ ६६ ॥

अनेन विधिना सप्त तथाष्टौ वा नवैव वा ।

विधेया वस्तुयो नृणामन्तरान्तरनिरुद्धणम् ॥ ६७ ॥

विष्टब्धानिलबिस्मृतः स्नेहहीनोऽनुवासनः ।

दाहकृमपिपासार्त्तिकरथाप्यनुवासनः ॥ ६८ ॥

सानिलः सपुरोपथ स्नेहः प्रत्येति यस्य वा ।

ओषचोषी विना शीघ्रं ससम्यगनुवासितः ॥ ६९ ॥

शुद्धस्य दूरानुगते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।

सुखे सर्वेन्द्रियाणां वा प्युपलेपोऽवसादनम् ॥ ७० ॥

स्नेहगन्धि मुखश्चापि कासश्चासावरोचकाः ।

अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्थापनन्तथा ॥ ७१ ॥

गले निष्पोष्य तन्नाश कम्पयेत्तं प्रयत्नतः ।

कार्यं नश्यं सुतीक्ष्णञ्च तीक्ष्णं वापि विरेचनम् ॥ ७२ ॥

उत्कृष्टो ग्री स्नानिरुद्धस्य सादः पर्यव्यथारुचिः ।

निरिति स्नेहसंमिश्रं पुरोपं बहुशो रुदु ॥ ७३ ॥

इपत्स्थान्य भवेत्कुम्भि गुदवह्णवस्त्रिपु ।

स्निग्धस्यैतानि तिक्तानि जानीयादनुगासने ॥ ७४ ॥

जोर्णात्रमथ सायाह्ने स्नेहप्रत्यागते पुनः ।

लघुन्नं भोजयेत्कामं दोषाग्निस्तु नरो यदि ॥ ७५ ॥

दत्तस्तु प्रथमो यक्षिः स्नेहचेदस्तिवह्णो ।

सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु कीटस्यन्ननिलं जयेत् ॥ ७६ ॥

बलवर्णः च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः ।

रस चतुर्थो रक्तान्तु पञ्चमः स्नेहयेदपि ॥ ७७ ॥

षट्स्तु स्नेहयेद्गन्धं मेढः स्निह्यति सप्तमः ।

अष्टमो नवमयास्त्रि तथा मज्जानमेव च ॥ ७८ ॥

एव शृङ्गगतान् दोषान् द्विगुणः माधु माधयेत् ।

अष्टादशाष्टादशकान् यो वस्तीनां निषेवते ॥

यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥ ७८ ॥

सकुञ्जरवलोऽश्वस्य जवतुल्योऽमरप्रभः ।

वीतपाप्माश्रुतधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥ ८० ॥

आपादतलमूर्ध्वस्थान् दोषान् पक्काशयस्थितः ।

वीर्येण वस्तिरादत्ते हृष्यादित्यो रसानिव ॥ ८१ ॥

पक्काशयावस्तिवीर्यं स्वदेहमनुसर्त्यति ।

हृत्तमूले निपिक्ताना मपाम्भूर इव द्रुमम् ॥ ८२ ॥

स चापि वस्तिः स्रहसा केवलः समलोऽपि वा ।

प्रत्येति वीर्यन्वनिलै रपानाद्यैः प्रणीयते ॥ ८३ ॥

मूले निपिक्तो हि यथा द्रुमः स्यात्तिलच्छदः कोमलपक्षवद्यः ।

काले हृत्पुष्पफलानुबन्धस्तथा नरः स्यादनुवासनेन ॥ ८४ ॥

सुगन्धाय ये संकुचिताय केचित् ये पद्मवो यैपि च गात्रभग्नाः ।

येषाञ्च शाखासु चरन्ति वाताः शस्तो विशेषेण हि तेषु वस्तिः ॥ ८५ ॥

आग्लापिते प्राग्व्यिते पुरोपे शूले च भक्ताभिनन्दने च ।

एवप्रकाराद्य भवन्ति कुक्षौ य णामयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥ ८६ ॥

याद्य स्त्रियो वातकृतोपसर्गा गर्भश्च विदन्ति नृभिः समेताः ।

स्त्रीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाद्य वस्तिः प्रशस्तः परमो हि तेषु ॥ ८७ ॥

उष्णाभिभूतेषु तथातिशीतान् शीताभिभूतेषु तथा सुखीष्णान् ।

तत्प्रत्यनीकेऽथ समुक्तयुक्ता सर्वत्र वस्तीन् प्रविभज्य दद्यात् ॥ ८८ ॥

न हं हणीयान्विदधोतवस्तीन् विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।

कुष्ठप्रमेहादिषु मेद्रेणेषु नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ८९ ॥

क्षीणक्षतानामविशोधितानां न शोषिणां नो कृशदुर्बलानाम् ।

न मूर्खितानां विदधोतवस्ति येषाञ्च दोषाः पुनरुर्ध्वगाः स्युः ॥ ९० ॥

शाखागतान् कोष्ठगतांश्च रोगान्धमेहि सर्वावयवार्धगांश्च ।

ये सन्ति दोषा न तु कश्चिद्वन्धो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ९१ ॥

विषमूत्रपित्तादिमलाशयानां बातापहः सौख्यकरश्च यस्मात् ।
तस्माच्च वातैकसमाश्रयाणां वस्तिं विना भेषजमन्यदस्ति ॥
तस्माच्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति सर्वां चिकित्सामपि वस्तिमेवे ॥८॥

शुद्धूथे रण्डपूतीक भाङ्गीर्षपक रौहिपम् ।

शतावरीं सहचरं काकनासा पलोन्मितान् ॥ ८१ ॥

यवमापातसीकोल कुलित्यान् प्रसृतोन्मितान् ।

चतुर्द्रोणेऽभसः पक्ता द्रोणशेषेण तेन च ॥ ८४ ॥

पचेत्तैलाढकं मेथैर्जीविनीयैः पलोन्मितैः ।

अनुवासनमेतद्वि सर्ववातविकारनुत् ॥ ८५ ॥

इति शुद्धूचीतलम् ।

जीवन्तीं मदनं मेदां व्यावर्षीं मधुकं बलाम् ।

जीवकर्यभकी कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ८६ ॥

स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शंटीं वचाम् ।

पिष्टातैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तु चतुर्गुणे ॥ ८७ ॥

हृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।

मूत्ररतो रजो दोषान् हरत्तदनुवासनात् ॥ ८८ ॥

इति जीवन्त्याद्यं यमकम् । इत्यनुवासनवस्तिविधिः ।

—•—

अथ निरूहविधिमाह ।

निरूहवस्तिर्वहुधा भिद्यते कारणास्तरेः ।

तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ ८९ ॥

वातव्याघातुदावर्त्तं वातासृग्विषमश्वरे ।

मूत्ररुष्योदरानाह मूत्रदोषाश्मरीषु च ॥ ९० ॥

हृष्टासृग्दरमग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ।

शूलोऽम्बुपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवहुधः ॥ १०१ ॥

मधुर्नैहनकल्काख्याः कपाया वा मताः क्रमात् ।

त्रोणि षड्द्वादशत्रोणि पलान्यनिलरोगिणु ॥ १०२ ॥

पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्वे चैव चतुष्टयम् ।

षट्त्रोणि द्वादशत्रोणि कफे चापि निरुहणम् ॥ १०३ ॥

नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचपाटंसपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ।

प्रधानमृद्धास्तरणोपपन्नं प्राक् शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ॥ १०४ ॥

प्रक्षिप्यवस्तौ मथितं खजेन सुबहुपुष्पानननिर्वलीकम् ।

अंगुष्ठमध्येन सुखं पिधाय मृत्नीतवैद्यो निजसव्यहस्ते ॥ १०५ ॥

तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्कं नातिक्षुधार्त्तं शयने मनुष्यम् ।

समे सुदेशे नतशीर्षकञ्च नात्युच्छ्रितोनास्तरणोपपन्ने ॥ १०६ ॥

सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं कृत्वर्जुदेहञ्च भुजोपपन्नम् ।

निष्कुच्यसव्येतरमस्य सकृद्यिवामं प्रमार्थ्य प्रणयेच्च वस्त्रिम् ॥ १०७ ॥

स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं स्निग्धैर्जनैरक्षितं पृष्ठयंत्रम् ।

अकम्पनावेपनसाववादीन् पार्श्वोर्गुणोच्चापि हि दर्शयद्भिः ॥ १०८ ॥

प्रपोष्यचैकग्रहणेन दत्ते नेत्रं शनैरेव ततोपकर्षेत् ।

तिर्य्यक् प्रणीति न गता च धारा गुदं प्रणश्येच्चलिते च नेत्रे ॥ १०९ ॥

दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्त्रिः कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितस्तु ।

शीतस्तु विष्टभ्य करोति दाहं मूर्च्छाञ्च तापन्त्वतिमात्रमुष्णः ॥ ११० ॥

स्निग्धोऽग्निनाशं पवनं विरुचस्तथात्पमात्रोऽलवणस्त्वयोगम् ।

करोति मात्राभ्यधिकोऽतिरोगं क्षामन्तुसान्द्रः सुचिरेण चैति ॥ १११ ॥

दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्यात्तस्मात् सुयुक्ता सममेव दद्यात् ।

विद्धातवेगञ्च विधार्थ्य दत्ते निःकृष्यमुक्ते प्रणयेच्च श्रेयम् ॥ ११२ ॥

अनुवासितमभ्यक्तं स्निग्धं शनैर्नैर्निरुहयेत् ।

अनुवास्य स्निग्धतनुं तृतीयेऽङ्गे निरुहयेत् ॥

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते निरूहन्तु समाचरेत् ॥ ११३ ॥

सव्यं प्रसारयेत् शक्यं दक्षिणञ्चोपकुक्षयेत् ।

मध्याह्ने सुमना जीर्णं निरन्त्रो बाग्यतो नरः ॥ ११४ ॥

वस्तिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनाऽवपीडयेत् ।

एकेनैवावपीडेन न द्रुतं न बिलम्बितम् ॥ ११५ ॥

—०—

ततो नैवमपनीयत्रिंशन्मात्राः पीडनकालादवैष्णोसिष्टेत्यातुरं
ब्रूयात् । आतुरसुपवेशयेदुक्तटकं वस्तेरागमनायेति निरूह प्रत्या-
ममनकालो सुहृत्तां भवति ।

—०—

यावत्प्रत्येति हस्तायं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालञ्च सामाचापरिकीर्त्तिता ॥ ११६ ॥

अनेन विधिना दद्याद् वस्तिं वस्तिविशारदः ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यद्यार्हतः ॥ ११७ ॥

सम्यग्निरूढलिङ्गे तु प्राप्ते वस्तिं निवारयेत् ।

अपि हीनं क्रमं कुर्याद् वैव कुर्यादतिक्रमम् ।

विशेषात् सुकुमाराणां हीन एव क्रमो मतः ॥ ११८ ॥

मृदुर्वस्तिः प्रयोक्तव्यो विशेषाद्बालहृदयोः ।

तयोस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु ध्रुवं हन्यादलौकसी ॥ ११९ ॥

सस्नेह एकः शयने निरूढौ द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।

अयः समूचाः कटुकोष्णरूचाः कफे निरूढा न परे विधेयाः ॥ १२० ॥

एकोपकंपत्यनिलः स्वमार्गात्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ।

प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः शाल्यसमध्यात्तनुनारसेन ॥ १२१ ॥

जीर्णं च मायं लघु चाल्पमात्रं भुक्तानुवायः परिहृद्द्वयार्थम् ।

निरूहणाद्वागमनेन तैलेनाग्नानिलत्रोपधमाधितेन ॥ १२२ ॥

दत्वा स्फिजी पाणितलेन तालं स्नेह्य शोघागमनायवैद्यः ॥ १२३ ॥

अस्यास्पवेगोविद्धात हीनो हीनगिरुद्धणः ।

मूच्छाशूनकफप्रायो मद्यवेगोऽतिगदितः ॥ १२४ ॥

यस्य मूत्रं पुरोपश्च कफोऽंगयुप गच्छति ।

क्रमेण लघुता चेव सुनिरुद्धः सन्मानवः ॥ १२५ ॥

सुनिरुद्धं ततो जन्तुं स्नात भुक्तरसोदगम् ।

यद्योक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहजस्थिना ॥ १२६ ॥

तदहस्तस्य पयना द्वयं घनयदिपते ।

रसोदनोऽनुशस्तश्च तदहस्यानुर्वागमनम् ॥ १२७ ॥

सम्यग्निरुद्धं तैलात्त जलेनोष्णेन सेवितम् ।

अल्पस्नेहं जाह्नलेन रसेनार्धन्तु भोजितम् ॥ १२८ ॥

योजयेदल्पमात्रेण तत्क्षणं स्नेहवस्तिना ।

पद्यादग्निबल ज्ञात्वा पवनस्य विचेष्टितम् ॥

अन्नौपस्तभिते कोष्ठे स्नेहवस्तिर्विधीयते ॥ १२९ ॥

द्वारहे द्वारहे चाङ्गथ पञ्चमे च दद्यान्निरुद्धायनुर्वागमनम् ॥ १३० ॥

विविक्तता मनस्तुष्टिः खिन्धता व्याधिनियहः ।

आस्थापने स्नेहवस्ती सम्यग्दत्ते तु लक्षणम् ॥ १३१ ॥

अनायान्त सुहृत्तान्त निरुद्धं शोधनेऽरेत् ।

निरुद्धैरेव मतिमान् द्वारभूषास्त्रसयुतः ॥ १३२ ॥

विगुणानिलविष्टव्यं चिरं तिष्ठन्निरुद्धम् ।

शूलारतिवृत्तशोषान्तरण्युपायान्ते ॥ १३३ ॥

न तु भुक्त्वते देय मास्वापन्नमिति स्थितिः ।

भामं तदुदरेद्भुक्तं कर्दिं वा जनयेद् रुधिरम् ॥ १३४ ॥

कोपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्दद्यादभीजिने ॥ १३५ ॥

भावस्थिकं क्रमं चापि मत्वा कार्यं निरुद्धम् ।

मलेऽपकृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ १३६ ॥

अतिप्रपीडितो बस्तिः प्रक्रम्यामाशयं गतः ।

वार्तरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ॥ १३७ ॥

छर्दिहृत्तासमूर्च्छादीन् प्रकुर्याद्वाहमैव च ।

तत्र तूष्णं गलापोडं प्रकुर्यादवधूननम् ॥ १३८ ॥

शिरःकायविरेकौ च तीक्ष्णैः सेकांश्च शीतलान् ।

—०—

अथ द्वादशप्रसृतानाह ।

दत्त्वादी मैन्धवस्याहं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतचयम् ॥ १३९ ॥

एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् ।

समूर्च्छिते कपायन्तु चतुःप्रसृतसम्मितम् ॥ १४० ॥

द्वितरेक्ष तत्रा बाप भन्तेहिप्रसृतोन्मितम् ।

एव प्रकृष्टितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥ १४१ ॥

धारयेत्प्रापधं पाणिं न तिष्ठत्यवलिप्य च ।

न करोति च सोमस्तं सुनिरुहः प्रयोजितः ॥ १४२ ॥

इति निरुहणविधिः ।

बातघ्नौपधनिःकाथाः मैन्धवविस्तृता युताः ।

साम्नाः सुखोष्णा देयाः स्युर्वस्तयः कुपितेऽनिले ॥ १४३ ॥

न्यग्रोधादिगणकायः काक्कोम्भादि समायुतः ।

विधेया वस्तयः पित्ते मघौद्रहतगर्कराः ॥ १४४ ॥

न्यग्रोधादिगणकाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।

मघौद्रमूत्रा देयाः स्युर्वस्तयः कुपिते कफे ॥ १४५ ॥

मूर्च्छादिरमघौद्र हतयुताः सुशीतलाः ।

क्षीरिष्ठकपायाद्याः वस्तयः शोणिते हिताः ॥ १४६ ॥

प्रियवादिगणकाथा अम्बटादिसमायुताः ।

सचीद्राः सट्टतां वार्यि वस्तयो ग्राहिण्यो हिताः ॥ १४७ ॥

बिडार्यैरावतीशेलु शाल्मलीधन्वनांकुराः ।

क्षीरसिद्धाः क्षीद्रयुक्ता नाग्रां पिच्छिलवस्तयः ॥ १४८ ॥

बाराहमाहिपोरभ्र वैडालैषेयकोकुटम् ।

सद्यस्त्वम्बुसृगाजम्बा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥ १४९ ॥

मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ॥ १५० ॥

इति पिच्छिलवस्तयः ।

दद्यात्तुत्की शनं पूर्वं मध्यं दीपहरं पुनः ।

पथात्तुशमनीयश्च वस्तिं दद्याद्विचक्षणः ॥ १५१ ॥

एरण्डमूलं मधुकं पिप्पलीसैन्धवं च वा ।

हृषुपाफलकल्कश्च वस्तिस्तुत्की शनः स्मृतः ॥ १५२ ॥

इत्युत्की शनवस्तिः ।

शताह्नामधुकं बिम्बं कौटजं फलमेव च ।

सकाञ्चिकः सगोनूतो वस्तिर्दीपहरः स्मृतः ॥ १५३ ॥

इति दीपहरवस्तिः ।

प्रियगुर्मधुकं मुस्तं तथैव च रसाञ्जनम् ।

क्षीरः शस्यते वस्तिर्दापाणां शमनः स्मृतः ॥ १५४ ॥

शोधनद्रव्यनिःकाथास्तत्कल्कैः स्त्रे हसैन्धवैः ।

पुण्या खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥ १५५ ॥

इति शोधनवस्तिः ।

त्रिफलाकाथगोनूतैः क्षीद्रचारसमायुताः ।

ऊपकादिप्रतीबापावस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥ १५६ ॥

इति लेखनवस्तिः ।

हं हणद्रव्यनिःकाथा कल्के मर्दुरक्ष्यताः ।

सर्पिर्मांसरसोपेताः वस्तयो हं हणाः स्मृताः ॥ १५७ ॥

इति हं हणवस्तिः ।

शताहो शिथिलसिद्धार्थं वक्राक्रोशुवचाघनैः ।

राठेन्द्रयवसिधूसैः पिष्टैर्वस्तिः प्रकल्पितः ॥ १५८ ॥

दशमूलोरसचौद्र तैलकाष्ठिकयोगतः ।

शोधनो दीपनाशाय शुष्टिबर्णाग्निवर्धनः ॥ १५९ ॥

घत्वारी मर्दनाः पिष्टाः चोद्रतैलघृतपुष्पलम् ।

कुडवं मांसनिर्व्यास इत्वार्षं रुचकाञ्जवेत् ॥ १६० ॥

बलवर्णकरो वस्तिर्ह्यथो भासवलप्रदः ।

वातशोपितदेहानां हं हणः स्यैर्यज्जारकः ॥ १६१ ॥

पटोलनिम्बभूनिम्ब रास्त्रासप्तच्छदान्धसः ।

घत्वारः प्रसृता ह्येको घृताव्यर्षपकल्कतः ॥

निरुहः पञ्चतिक्तोऽयं मेहाभिव्यन्दनाशनः ॥ १६२ ॥

विडङ्गविफलादन्ती सुस्त्रास्तुपर्णिकास्तथा ।

कपायाः प्रसृताः पञ्चतैलादेको विमथ्यतान् ।

विडङ्गादिकपायेण निरुहः कफनाशनः ॥ १६३ ॥

इति विडङ्गादिनिरुहः ।

मधुतैलात् प्रकुञ्चाः षट् षट् चैरण्डकपायतः ।

युक्ताः सैन्धवार्षेण गताह्लादजलेन च ॥ १६४ ॥

वायो हृद्यो निरुहोऽयं मलहृन्मधुतैलिकः ।

गुग्गुलीदायर्तहृद्गर्गो मेहहन्ता निरत्ययः ॥ १६५ ॥

परशङ्कायतुष्यायं मधुतैलपन्नाटकम् ।

गुग्गुलीदायर्तहृद्गर्गो सैन्धवार्षेण गमुतः ॥ १६६ ॥

बलवर्णकरो वस्त्रिष्टो दोषनहृत् ।

मिदो गुल्मकमिद्रीह गूयोदावर्तनाशनः ॥ १६० ॥

मधुतैले समे स्वातां काथयैरण्डमूलजः ।

पलाचं शतपुष्पायास्ततोर्द्धं सैन्धवस्य च ॥ १६८ ॥

पलेनैकेन संयुक्तः खजेन तु विलोडितः ।

देयः सुखोष्णो भिषजा मधुतैलिकसंज्ञकः ॥ १६८ ॥

तदेव मधुतैलञ्च काथः सरससैन्धवः ।

पिण्णलीफलसंयुक्तो वस्त्रिर्युक्तरथः स्मृतः ॥ १७० ॥

चतुष्पल तु मधुनः तैलस्यापि चतुष्पलम् ।

एरण्डमूलकाथस्य तथा देय पलाष्टकम् ॥ १७१ ॥

पलाचं शतपुष्पायास्ततोर्द्धं सैन्धवस्य च ।

मूदनस्य फलञ्चैक योन्ध युक्त्वा विमर्दयेत् ॥ १७२ ॥

रसक्षीराम्लमूत्राणां मार्ज्यञ्च पलमात्रकम् ।

खजेनालोडितः कोष्णो मधुतैलिकसंज्ञितः ॥ १७३ ॥

पादहीनीपि देयः स्याद्वस्त्रिर्नखनहृत् ।

दीपनो गाढविट्कफः क्षमीणां नाशनः परः ॥ १७४ ॥

पाचनो निष्परिहारः सुखदो निरुपद्रवः ।

पुटकैकं प्रदानेन सिद्धोयं वस्त्रिरुत्तमः ॥ १७५ ॥

इति मधुतैलिकनिरुहवस्तयः

क्षौद्रौज्यक्षीरतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।

ह्रस्वपासैन्धवाचांशो वस्त्रिः स्याद् यापनः परः ॥ १७६ ॥

इति यापनवस्त्रिः

गोमूत्रस्य पलान्यष्टौ गुडाऽत्यश्लकयोः पलम् ।

शताह्वसैन्धवे स्यात्ता सचमात्रे प्रमापतः ॥ १७७ ॥

देय आमेऽनिले रुचस्तद्वत्तैलपलान्वितम् ।

उदावर्त्ते घातकोष्ठे सिद्धवन्निरिति स्मृतः ॥ १७८ ॥

इति सिद्धवन्तिः ।

सैन्धवाक्षं समादाय शताह्वाचसमन्वितम् ।

गोमूत्रस्य पलान्यष्टावन्निकायाः पलद्वयम् ॥ १७९ ॥

गुडस्य तु पले द्वे तु सर्वमंलोद्यं यंत्रतम् ।

बस्त्रपूत सुखोष्णञ्च वस्त्रिं दद्याद्विचक्षणम् ॥ १८० ॥

शूलं विट्सगमानाहं मूत्रकृच्छ्रञ्च दारुणम् ।

क्रिम्युदावर्त्तवातादीन् सद्यो हन्यान्नयोजितम् ॥ १८१ ॥

इति चारवन्तिः ।

अष्टौ पलानि मूत्रस्य रुघुक्षायाश्चतुष्पलम् ।

पलद्वयं तु तैलस्य माषिकप्रसृतं तथा ॥ १८२ ॥

रसकक्षीरसोषीरं तिक्तिकोक्कम्लम्पलम् ।

गुडादेकं पलं दद्यान्मदनस्य पलं तथा ॥ १८३ ॥

शतपुष्पावचाराक्षा कुट्टदारुघनं निशा ।

सिंहार्धकं विष्वपेणो यवानोसैन्धव वला ॥ १८४ ॥

कर्पान्वितं क्षणपिष्टं श्वजेनाशु प्रमथ्य च ।

युञ्ज्यान्निरुद्धवक्त्राग्नीं निरपायं महदुष्णम् ॥ १८५ ॥

मूत्रवन्निरिति म्यात सर्वव्याधिहरः परः ।

इति मूत्रवन्तिः

सिन्धुद्रव्यं कर्पमन्त्रिकायाः पलं गुडादिपलम् ।

सुरभीपयमं कुडयं मर्वरेतैः क्षतो यस्मिन् ॥ १८६ ॥

ईपतैलयुतोयं सुते दत्ते निहन्ति रोगगणम् ।

कट्यु रपटगीधं शूलं चामानिन्नं घोरम् ॥ १८७ ॥

चिरभवमूरुस्तम्भं गृध्रसिरोगं च जानुसंकोचम् ।

विपमज्वराणि घोरं क्लैब्यञ्च विनाशयत्याशु ॥ १८८ ॥

वस्तिर्वेतरणोक्तो गुणगणयुक्तः सुविख्यातः ॥ १८९ ॥

भोजयित्वा च सायाह्ने सर्वस्यायं प्रशस्यते ।

अथ चेदलवान् जन्तु रभुक्तापि तदा क्वचित् ॥ १९० ॥

इति वैतरणवस्तिः ।

दशसूलौकपायस्य पलान्यष्टौ पलद्वयम् ।

तैलस्य मधुनद्याथ शताह्नात्तं प्रयोजयेत् ॥ १९१ ॥

अक्षच्च सैन्धवस्येष्टं वस्तिरेभिर्महागुणः ।

आत्रेयानुमतो ह्येव मुक्ते योग्यो विचक्षणैः ॥ १९२ ॥

नित्यमेकान्तरं वापि परिहारविबर्जितः ।

सुकुमारेषु वृद्धेषु स्त्रीषु यन्त्रणभोरुपु ॥

द्वीयसानोनिहन्त्याश दीपानीकान् सुदुस्तरान् ॥ १९३ ॥

वातरक्तं क्षयं कासं कुष्ठञ्च विपमज्वरम् ।

अश्वरोम्भूतकृच्छ्रञ्च गुल्मघ्नीहृहलीभकम् ॥ १९४ ॥

वातपित्तभवान्नोगान् कफजान् सात्रिपातिकान् ।

तान् सर्वात्राशयत्याश बलवर्णाग्निवर्द्धनः ॥ १९५ ॥

नैरुद्धिकेषु सर्वेषु वस्तिषु प्रवरो मतः ।

शुक्रसंजननी वृष्यश्चाह्निमात्रिकसंज्ञकः ॥ १९६ ॥

शतशः सन्ति निरुद्धाः सुश्रुतचरकादिमुंनिगदिताः ।

भिषजां पुनरमुनैव व्यवहारश्चाह्निमात्रेण ॥ १९७ ॥

इत्यह्निमात्रिकनिर्गुहः ।

एरण्डमूलं विफलापलांशा कृस्त्रानि मूलानि पलानि पञ्च ।

रास्त्राश्वगन्धाः सबसागुडूचीपुनर्नवास्वधदेवदारु ॥ १९८ ॥

भागा पलाशामदनाष्टयुक्ता जले द्विकसे कथिताष्टशेषे ।

पेय्याशताह्वाहपुष्याप्रियंगु सपिप्पलीकं मधुक वचा च ॥ १८८ ॥

रमाञ्जन वासकबोजमुस्तमच्चप्रमाणं लवणाशयुक्तम् ।

समाच्चिकस्तैलयुत संभूतो वस्तिर्दृग्ग लेखनदोषनोय ॥ २०० ॥

जह्वोरुपादविकष्टशूलं कफाहत मारुतविग्रहञ्च ।

विष्मूत्रवातग्रहण सशूलमाधानक माश्मरिशर्कराञ्च ॥ २०१ ॥

आनाहमर्शोप्रहणी प्रदोषा नेरणवस्ति शमयेत् प्रयुक्त ।

इत्येरण्डाद्योनिरुहः ।

घेह गुडं मासरसं पयथ क्षान्दानि मूत्र मधुसैन्धवञ्च ।

एतान्यनुक्तान्यपि दापयेच्च निरुहयोगे मदनात् फलञ्च ॥ २०२ ॥

लवण कार्पिक दद्यात् फलमेकान्तु मादनम् ।

घाते गुडं सिता पित्ते कफे सिद्धार्थकादय ॥ २०३ ॥

विट्क्षेपपित्तानिलमूत्रकर्पाद्याव्यञ्ज युकृबलप्रदय ।

विट्क स्थित दीपचयं निरस्य भैवान् विवारान् शमयेन्निरुहः ॥ २०४ ॥

ज्वरे हृद्यामतीमारि गूढशय्यादिदोषेषु च ।

हृदोग्रहे कृताहारे दुर्बले व्याधिकर्पिते ॥ २०५ ॥

क्षीणे रक्तातिसारे च तथा मूर्च्छातिरुपिते ।

प्रथिताना नराणाञ्च निरुहो न प्रशस्यते ॥ २०६ ॥

पोतक्षेहस्य शान्तस्य विरिक्तस्य मुताद्या ।

निरुहितस्य कायाग्निर्योभयति देहिन ॥ २०७ ॥

स चाख्येर्लघुभिराद्यैरपयुक्तैर्विबर्जितैः ।

काष्ठैरगुभिरप्येव मधुचित इत्यनन्त ॥ २०८ ॥

युक्तेऽग्नी जीवति चिरं रोगो म्यादिगतिं गते ।

शान्ते पञ्चत्वमायाति देहो तस्याहरोऽनल ॥ २०९ ॥

कालमु वस्तिष्वनुयाति यावत्तावदप्येवैपरिहारकारकम् ।

अत्याशनस्नानवचांसि पान स्वप्नं दिवामैथुनवेगरोधान् ॥

भीतोपवातातपशोक्रोपांस्त्यजेदकालाहितभोजनञ्च ॥ २१० ॥

इति निरुहकल्पनावधिः ।

—०—

अथोत्तरवस्तिविधिमाह ।

वस्तोरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ।

द्वित्रयास्यापनतः शुद्धौ निदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥ २११ ॥

आतुराङ्गुलिमानेन त्रैवन्तु द्वादशाङ्गुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलं मध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ २१२ ॥

सिद्ध्यर्थवाहिच्छिद्राद्यं हेमरूप्यादिनिर्मितम् ।

चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं तत्र कार्यं विजानता ॥ २१३ ॥

मालती मुथवृत्ताभं कर्तव्यं छिद्रमेव च ।

मेद्रायांमसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥ २१४ ॥

स्नेहप्रमाणं परमं प्रकुक्षं चात्र कीर्तितम् ॥ २१५ ॥

पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्राद्विकार्यिकी ।

तदूर्ध्वं मूलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥ २१६ ॥

निविष्टकर्णिकं मेद्रे नारीणां चतुरङ्गुलम् ।

मूत्रयोतः परोणाहः सुदृवाहि दशाङ्गुलम् ॥ २१७ ॥

तासामपत्यमार्गं तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ।

द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गं तु कन्यानां त्वेकमङ्गुलम् ।

विधेयश्चाङ्गुलधासां विधिवद्वक्ष्यते यथा ॥ २१८ ॥

स्नेहस्य प्रभृतं चात्र स्वाङ्गुलीमूलसंमितम् ।

एवं प्रमाणं विहितमर्धाङ्गुलविकल्पितम् ॥ २१९ ॥

श्रीरत्नः श्रीकरो वापि वस्तिराजं पूजितः ।

तदलाभे निमुञ्जीत गलत्रर्म च पक्षिणाम् ॥ २२० ॥

अथातुरमुपंक्षिप्तं सुखित्वं प्रथिताशयम् ।

यवागूं सघृतक्षीरां पीतवन्त यथाबलम् ॥ २२१ ॥

निपण्णमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ।

स्वभ्यक्तवंस्तिमूर्द्धान् तैलेनोप्येन युक्तिः ॥ २२२ ॥

ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितः ।

पूर्यं शलाकयान्विस्त्रमागं नेत्रमनन्तरम् ॥ २२३ ॥

• शनैःशनैर्घृताभ्यक्तं निदध्यादगुलान्ति पट् ।

ततोऽवपीडयेदस्तिं शनैर्नवञ्च निर्धरेत् ॥ २२४ ॥

ततः प्रयोजितस्त्रेहमपराङ्गे विचक्षणः ।

पयसा भोजयेदेन यूपैर्मांसरसेन च ॥ २२५ ॥

अनेन विधिना दद्याद्दुर्दीर्घं स्त्रीयतुरोऽपि वा ।

• ततः प्रत्यागते स्त्रे हे स्त्रे च वंस्त्रिक्रमो हितः ॥ २२६ ॥

स्त्रीणां कंनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दद्यांगुलम् ।

मूत्रकृच्छ्रविकारिषु बालानां त्येकमंगुलम् ॥ २२७ ॥

योनिभागेषु नारोणा स्त्रेहमात्रादिपालिकी ।

मूत्रमार्गे पलोन्मना बालानाञ्च द्विकार्यिकी ॥ २२८ ॥

उत्तानायैश्चिये दद्याद्दूर्ध्वलान्वै समाहितः ।

कन्येतरस्यै कन्यायै तद्वद्व्याग्निपीडयेत् ॥ २२९ ॥

त्रिकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति ।

गर्भाशयविशुद्धाय स्त्रे हेन द्विगुणेन तु ॥ २३० ॥

अप्रत्यागच्छति मिषं ग्वस्तायुत्तरमंशके ।

भूयो यस्ति निदध्यात्तु सयुक्तं शोघनीपथैः ॥ २३१ ॥

पायो वंस्तिं निदध्यात्तु प्रोक्तं गुल्फादिक्लिप्ति ।

• प्रयेगयेद्वा भतिमात् फलवर्त्तिं तु योनिगाम् ॥ २३२ ॥

सूत्रैर्विशिष्टान्तां सिग्धां शोधनद्रव्यमंयुताम् ।

पीडयेद्वाप्यधोनाभेर्वस्तेरुपरिवेष्टिताम् ॥ २३३ ॥

आरग्वधस्य पत्रेण निर्गुण्डराः खरसेन च ।

फुर्याद्गोमूत्रपिष्टेन वर्त्तिञ्चापि ससैन्यवाम् ॥ २३४ ॥

सुह्रैः लासर्पपसमां प्रविभिक्षय्यांसि च ।

वस्तेरागमनाद्यां तां निदध्याच्छलाकया ॥ २३५ ॥

आगारधूममृदतोफलपिप्पलीसैन्यवैः ।

विहृताशुतगोमूत्रसुरापिष्टैः सनागरैः ॥ २३६ ॥

दद्यान्मनि भिषग्वस्त्रौ पायौ वस्तिं प्रदापयेत् ।

चौरिवृक्षकपायेण पयसा शीतलेन च ॥ २३७ ॥

शर्करा मधुमित्रेण शीतेन मधुकाम्बुना ।

वस्तिः शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणांमार्त्तवजारुजः ।

हृन्वाद्दुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां कश्चित् ॥ २३८ ॥

शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां कष्टं शान्तिं यदुति चासृग्दण्ड ।

मूत्राघातं गूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योनेर्दोषांश्चापराऽपातसंज्ञम् ॥ २३९ ॥

शुक्राघातं शर्करामश्लीशं शुक्लं वस्त्रौ वृद्धे मेहने च ।

घोरानन्यान् वस्तिजातांश्च रोगांश्चात्तं मेहादुत्तरो हन्ति वस्तिः ॥ २४० ॥

मस्यग्दत्तस्य निद्रा च व्यापदः क्रम एव च ।

वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानं स्नेहवस्तिनां ॥ २४१ ॥

दृताभ्यक्ते गुदे चोष्णं श्लेष्मा स्वांगुष्ठसन्निभा ।

मलप्रवर्त्तिनीर्वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥ २४२ ॥

इत्युत्तरवस्तिविधिः ।

इति वङ्गसेने वंस्त्र्यधिकारः सकाप्तः ॥ ७० ॥

अथ धूमपानाधिकारमाह ।

प्रायोगिकः कासहरय धूमो वै रेचनः स्नेहिकवामनीयो ।

पञ्चप्रकारागदिताय धूमाः सिद्धान्तविद्धिर्मुनिभिश्च वैद्यैः ॥ १ ॥

एलादिना कुष्ठनतोष्णत्वेन धौमं प्रलिप्यांगुलकाष्टमाना ।

प्रायोगिके वर्त्तिरियञ्च नेत्रमष्टांगुलं षड्गुणितं प्रशस्तम् ॥ २ ॥

वृहत्स्थौ चूषणं शृङ्गो सेंगुदो त्वङ्मनःशिला ।

एषा कासहरा वर्त्तिर्नेत्रं षोडशकांगुलम् ॥ ३ ॥

शिरोंविरेचनेवर्त्तिर्नेत्रं हरजमितं मतम् ॥ ४ ॥

स्निग्धसज्जैर्मधूच्छिष्टस्नेहगुग्गुलुगर्पयैः ।

स्नेहिके वर्त्तिरेभिस्तु जैत्रं द्वात्रिंशदंगुलम् ॥ ५ ॥

वामनीये तु बभ्रुरच्चायुष्मिष्वरुचर्मभिः ।

वर्त्तिदशांगुलं नेत्रं धूमः पञ्चपिधो मतः ॥ ६ ॥

अथ सुखोपविष्टः सुमना कञ्जधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहात्ता
प्रदीप्तायां वर्त्तिं स्त्रोत्तसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् ।

मुखेन तं पिबेत्पूर्वं नासिकाभ्यां पुनः पिबेत् ।

सुखपीतं मुखेनैव बभेत्पीतञ्च नासया ॥ ७ ॥

यो बभेत्स्नतो धूमं नस्तपीतं मुखेन वा ।

मनेत्रकर्णनासास्यसंश्रयान् लभते शदान् ॥ ८ ॥

तत्र प्रायोगिकं त्रींस्त्रीनुष्णासानाददीतं मुखनासिकाभ्यां
पर्यायांस्त्रीयतुरी चेति । सुखनामाभ्यां पीतं स्नेहिकं यावदप्यु
प्रवृत्तिरिति । नासिकाभ्यां पीतं वैरेचनिकमादोपदर्शनात्
मुखेनैव कासान्तकरो यासान्तरिपु च । वामनीयश्च मुखेनैव तिल
तण्डुलकृता यवागू पित्वा वामनीयो यथा योगम् ।

हृत्कण्ठेन्द्रियमंशुदिर्नाघवं शिरसः शमः ।

यथेरिणानां दोषाणां सन्यक् पीतस्य स्वयणम् ॥ ८ ॥

बाधिर्यमान्यं सूक्ष्मं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।

अकाले चातिपीतस्य धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥ १० ॥

तद्वेष्टं सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ११ ॥

तस्य योगातियोगौ विज्ञातव्यौ । तत्र योगे रोगोपशमन-
मिति । अनियोगे तालुशोषपरिदाहपिपाशामदमूर्च्छाकिर्णक्षेड-
दोर्वल्यमिति ।

—०—

स्त्रैहिकं धूमकं दोषे बाधौ पित्तानुगे यदि ।

शीतस्तु रक्तपित्ते श्वात् श्लेष्मपित्ते विरूढणम् ॥ १२ ॥

न विरिक्ताः पिषेडुमं न हृते वस्तिकर्मणि ।

न रक्तो न विषे नाक्षौ नाशक्तौ नच गर्भिणी ॥ १३ ॥

न यमि न मटे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।

न मूर्च्छाभ्रमत्प्यासु न क्षोणे नापि च क्षते ॥ १४ ॥

न मद्यदुग्धे पीत्वा च न र्द्येहश्च माक्षिकम् ।

धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुचः क्रुद्ध एव च ॥ १५ ॥

न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यऽभिज्ञते न च ।

न शङ्खके न रोहिण्यां न रोगे च महाख्यये ॥ १६ ॥

एषु धूममकाले च मोहात्पिबति यो नरः ।

रोगान्मृत्युः प्रवेष्टन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥

गौरवं शिरसःशूलं पीनमार्द्धावभेदको ।

कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिकाश्वासौ गलग्रहः ॥ १८ ॥

दन्तदौर्वल्यमास्त्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ।

पृतिस्त्रावश्च हृदिश्च दन्तशूलमरोचकः ॥ १९ ॥

हनुमन्याग्रहः कण्ठः क्षमयो मुखपाण्डुता ।

श्लेष्मप्रसेको वैश्वर्यं गलगुण्डुरपजिह्विका ॥ २० ॥

खालित्य पिञ्जरत्वक्ष केशानां पतनन्तथा ।

क्षवयुधातितन्द्रा च बुधेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥ २१ ॥

धूमपानात्प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।

शिरोरुहकपालानां मिन्द्रियाणां रमस्य च ॥ २२ ॥

न च वातऋषात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजव्रजाः ।

धूमरिक्तकपालस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ २३ ॥

धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियकाक्षनाः ।

दृढकेशहिज्जमन्तुः प्रसन्नविशदाननः ॥ २४ ॥

प्रयोगपाने तंम्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ।

स्नात्वा भुज्जा नमुनिष्यत्त्वादन्ताविष्टप्य च ॥ २५ ॥

नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मबान्धूमपो भवेत् ।

वातश्लेष्मसुतुल्लेगः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥ २६ ॥

अगुठपरिणाहेन मध्ये स्थूलोऽन्तयोस्तनुः ।

पङ्भागो धूमनेत्रस्य वर्धमानं प्रगम्यते ॥ २७ ॥

ऋजुत्रिकोणकमितफोनाम्यग्रप्रमाणितम् ।

वस्तिनेत्रममदृढं धूमनेत्रं प्रगम्यते ॥ २८ ॥

गरायमपुटयुत ग्रसधूनं नयेद्वणे ।

धूमनेत्रेण सतिमान् घेदना साधनान्तये ॥ २९ ॥

इति वङ्गसेन धूमपानाधिकारः समाप्तः ॥ ७८ ॥

अथ कवलाधिकारमाह ।

धतुर्दा कबलः स्नेहो प्रसादीशोधिरोपणो ।

स्निग्धोष्णः स्नेहिको वाति स्वादुशोतैः प्रसादनः ॥ १ ॥

पित्ते कटुमूलवणै रूचः सशोधनः कफे ।

कपायतिक्तमधुरैः कटुरो रोपणो ब्रणे ॥ २ ॥

बचाधिकटुकैश्चैव सिद्धार्थैः कल्कपेपितैः ।

तैलमूत्रसुरायुक्तै र्मधुनान्यतमेन च ॥ ३ ॥

महितैः स्निग्धमृदित स्निग्धभालकपोलकः ।

मुखे गृहीत्वा कवलं मात्रयाऽनन्यमानसः ॥ ४ ॥

तिष्ठेद्यावन्मुखं पूर्णं स्नायद्य घ्राणचक्षुषोः ।

ततस्त्यक्त्वाऽपरो ग्राह्यो यावदाऽऽदोपसच्चयः ॥ ५ ॥

एवं स्नेहपयः क्षोद्र रसनूवास्त्रमयुताः ।

कपायोष्णोदकाभ्याश्च कबला दोपतो हिताः ॥ ६ ॥

मुखं सचार्थ्यते यातु सा मात्रा कवले स्मृता ।

अमचार्या तु सा मात्रा गण्डूपे सा प्रकीर्तिता ॥ ७ ॥

तावद्धारयितव्योऽनन्यमनसाऽनुव्रतदेहेन यावद्दोषपरिपूर्णकपो-
लत्व नासास्त्रीतो नयनपरिप्लवथ भवति तदा विसीक्तव्यः । पुन-
द्यान्यो ग्रहीतव्य आशुक्षिलइमिति ।

—०—

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्विशद्य वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ ८ ॥

क्षीने जाद्वकफोत्कृष्टे वा वरसज्ज्ञानमेव च ।

अतियोगे मुखे पाकः शोषस्तृष्णारुचिः क्लमः ॥ ९ ॥

शोधनीये विशेषेण भवन्त्येतत्तु लक्षणम् ॥ १० ॥

तिलानीलोत्पलं सर्पिः शर्कराक्षीरमेव च ।

सदीप्तो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ११ ॥

कवलस्य विधिर्ज्ञेयः समासेन प्रकीर्तितः ।

विभज्यभेषजं वृद्धा कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥ १२ ॥

कल्कोरसक्रिया चौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ।

अगुल्यप्रपणीतं तु यथास्त्वं सुखरोगिषु ॥ १३ ॥

तस्य योगातियोगश्च कवलोक्तं विभावयेत् ।

तान्येव शमयेद्द्वाराधीन् कवलोल्यं प्रयोजितः ॥ १४ ॥

दोषघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥ १५ ॥

इति वङ्गसेने कवलाधिकारः समाप्तः ॥ ७६ ॥

—०—

अथ नस्याधिकारमाह ।

प्रतिमर्गोऽवपीडय नस्यं प्रधनं तथा ।

शिरोविरेचनं पञ्च नस्यभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥

द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद्वशाच्च हन्ति तान् ॥ २ ॥

—०—

शौषधमौषधपक्वो वा स्नेहो नासिकाभ्यां दीयत इति नम्यन् ।

नस्यं तद्विविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च तद्विविधमपि पञ्चधा ।

तद्यथा,—प्रतिमर्गो विरेचन विकन्योऽवपीडः प्रधमनं चेति ।

ये तु वातात्मका रोगाः शिरः कम्पार्दितादयः ।

शिरमस्तर्प्यणं तेषु नस्यकर्म्मप्रगम्यते ॥ ३ ॥

स्नान्धमुतिगुरुत्वाद्याः शैथिल्याद्ये शिरोगटाः ।

शिरोविरेचनं तेषु नस्यकर्म्मप्रगम्यते ॥ ४ ॥

शर्करेक्षुरसक्षीर छतमांसरसान् पृथक् ।

घोणानां नस्ततो दद्याद्रक्तपित्तगदेषु च ॥ ५ ॥

—०—

घातपैत्तिकेषु रोगेषु वातपित्तहर द्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ।

—०—

यथा दीपोदये काले रोगिणी नावनं भिषक् ।

शरद्वशन्तयोः स्वस्थे पूर्वाह्ने संप्रयोजयेत् ॥

वर्षासु शिशिरे ग्रीष्मे सायं मध्यन्दिनेऽथवा ॥ ६ ॥

—०—

भुक्तवानपतर्पितोत्यर्थतरुणप्रतिश्रयायो गर्भिणी स्नेहोदकम-
द्यद्रव्योतोऽजोर्णी दन्तवस्ति, क्रुद्धोगरार्तस्त्रुषामिभूतोबालोवृद्धः
थान्तोयेगावरोधितः शिरःस्नातः स्नातुकामद्य न नस्यवार्मार्ह इति ।
तस्य स्नेहननस्यस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनी पर्वहृदयनिःसृता
प्रथममात्रा द्वितीयाशुक्लि स्मृतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्तिस्त्रो
मात्रा यथाबलं प्रयोन्याः । तत्रोच्चारितवातमूत्रपुरीषाय भुक्तवते
व्यभ्रे काले पाणितापोपस्त्रेदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वाता-
तपरजोह्नीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किञ्चित्प्रल-
म्बितशिरसे बस्त्राच्छादितनयनाय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामित-
नासाग्राय विशुद्धस्त्रीतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णानुत्तमं रजत-
सुवर्णं ताम्रं सृत्वात्र-शुक्तीनामन्यतमस्यं शुक्त्या पिचुना वा सुखो-
ष्णमद्भुत विच्छिन्नधारया सिञ्चेत् । यथा नेत्रेण प्राप्नोति तथा
प्रयतेतेति ।

—०—

स्नेहेन सिञ्चति शिरो न कथञ्चन कम्पयेत् ।

न भापेत् न कुप्येत न व्रूयाच्च हसेत्तथा ॥ ७ ॥

तिलानीलोत्पलं सर्पिः शर्कराक्षीरमेव च ।

सदीप्तो दग्धबक्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ॥ ११ ॥

कवलस्य विधिर्ह्येव समासेन प्रकीर्तितः ।

विभज्यभेषजं तुदगा कुर्वीत प्रतिसारणम् ॥ १२ ॥

कल्कोरसक्रिया चौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ।

शंगुल्यग्रप्रणीतं तु यथास्वं सुखरोगिषु ॥ १३ ॥

तस्य योगातियोगश्च कवलोल्लं विभावयेत् ।

तान्येव शमयेद्दगाधीन् कृवलोल्लं प्रयोजितः ॥ १४ ॥

टोपघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥ १५ ॥

इति वङ्गसेने कवलाधिकारः समाप्तः ॥ ७८ ॥

—•—

अथ नस्याधिकारमाह ।

प्रतिमर्शोऽवपीडय नम्यं प्रधनं तथा ।

गिरोविरेचनं पञ्च नम्यभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥

हारं हि गिरसो नासा तेन तद्गाम्य इन्ति तान् ॥ २ ॥

—•—

ओषधमौषधपक्वो वा खेहो नामिकाभ्यां दीयत इति नम्यम् ।

नस्यं तद्विविधं गिरोविरेचनं खेहनश्च तद्विविधमपि पञ्चधा ।

तद्यथा,—प्रतिमर्शो विरेचनं विकल्पोऽवपीडः प्रधमनं चेति ।

ये तु यातात्मका रोगाः गिरः कम्पादितादयः ।

गिरमस्तप्येणं तेषु नम्यकम्प्रगम्यते ॥ ३ ॥

भ्रान्तभ्रान्तिगुरुत्वाद्याः त्रैलोक्याये गिरोगदाः ।

गिरोविरेचनं तेषु नम्यकम्प्रगम्यते ॥ ४ ॥

शर्करेक्षुरसक्षीर घृतमांसरसान् पृथक् ।

क्षीणानां नस्ततो दद्याद्रक्तपित्तगदेषु च ॥ ५ ॥

—०—

वातपैत्तिकेषु रोगेषु वातपित्तहर द्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ।

—०—

यथा दोषोदये काले रोगिणो नावनं भिषक् ।

शरद्वशन्तयोः स्वस्थे पूर्वाङ्गे संप्रयोजयेत् ॥

वर्षायु शिशिरे ग्रीष्मे सायं मध्यन्दिनेऽथवा ॥ ६ ॥

—०—

भुक्तवानपतर्पितोत्यर्थतरुणप्रतिश्यायो गर्भिणी स्नेहोदकम-
द्यद्रवपीतोऽजोर्णी दन्तवस्तिः कुडोगरार्तस्तृपाभिभूतोवालोवृद्धः
आन्तोयेगावरोक्षितः शिरःस्नातः स्नातुकामश्च न नस्यकर्म्मार्ह इति ।
तस्य स्नेहननस्यस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनी पर्वद्वयनिःसृता
प्रथममात्रा द्वितीयाशुक्ति स्तृतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्तिस्त्री
मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः । तत्रोच्चारितवातमूत्रपुरीषाय भुक्तवते
व्यञ्जे काले पाणितापोपस्नेदितगलकपोलललाटप्रदेशाय वाता-
सपरजोहीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारितकरचरणाय किञ्चित्प्रल-
म्बितशिरसे बस्त्राच्छादितनयनाय वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामित-
नामायाय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णानुत्तमं रजत-
सुवर्णं तास्रं सृत्पात्र-शुक्तीनामन्यतमस्य शक्त्या पिचुना वा सुष्ठो-
ष्णमद्भुत विच्छिन्नधारया सिञ्चेत् । यथा नेत्रेण प्राप्नोति तथा
प्रयतेतेति । •

—०—

स्नेहेन सिञ्चति शिरो न कथञ्चन कम्पयेत् ।

न भापेत् न कुप्येत् न ब्रूयान्न हसेत्तथा ॥ ७ ॥

एवं हि विहितं चेहो नैवान्तं प्रतिपद्यते ।
 ततः कासप्रतिश्यायं शिरोच्छिगदसम्भवः ॥ ८ ॥
 शृङ्गाटकमभिप्लव्य स्थापयेत्तु गिलेद्वयम् ।
 पञ्चसप्तदशैव स्युर्मात्रा नस्यविधारणे ॥ ९ ॥
 उपविश्याथ निष्ठोवे त्रासावक्त्रान्तर्ग द्रवम् ।
 वामदक्षिणपाशाभ्यां निष्ठोवेत्समुखं न हि ॥ १० ॥
 ललाटस्वेदनं कुर्याद्यदि नो बहिराव्रजेत् ॥ ११ ॥
 नीते नम्ये मनस्तार्पणं रजः क्रोधादिकं त्यजेत् ।
 शयीतनिद्रा व्यक्ता च प्रोक्ता नो वाक्शतं नरः ॥ १२ ॥
 तथा वैरेचनस्यान्ते धूमो वा कबलो हितः ।
 व्यवभुक्तवते नस्य करस्त्रिंशद्यदापयेत् ॥ १३ ॥
 स्त्रे हस्यं विन्दवो ह्यष्टौ प्रदेया नस्यकर्मणि ।
 शक्तिश्च पाणिशक्तिश्च तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ १४ ॥
 ह्यष्टौ शक्तिश्च विन्दवश्चापि शक्तिरित्यभिधीयते ।
 द्वे शक्ती पाणिशक्तिश्च त्रयो गुणैर्नरैः ॥ १५ ॥
 चत्वारो विन्दवः पङ्क्त्या तयाष्टौ वा यथा वनम् ।
 शिरोविरेचने योज्या ऊर्ध्वं त्रुविकारिणाम् ॥ १६ ॥
 शिरोऽभिघाते त्वरुचौ स्वरभङ्गे गलपहे ।
 कासे नामासयेऽप्या नम्य देयं विरेचनम् ॥ १७ ॥
 शिरोपशिशुभिर्भूत्य रुचकवृषणादयः ।
 हिंवाद्र्करस्यैव प्रयोज्या नम्यक्रमणि ॥ १८ ॥
 लाघव शिरसोयोगे भुषणप्रावबोधनम् ।
 विकारोपशमं गृहि रिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥ १९ ॥
 लाघव शिरसः गृहि श्योतसा व्याधिसर्चयः ।
 चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः गृहिलक्षणम् ॥ २० ॥

कंडूप्रदेही गुरुता स्रोतसां कफसंस्त्रवः ।
 हीने विगुहे शिरसि लक्षणं संप्रकीर्तितम् ॥ २१ ॥
 मस्तुलुङ्गागमो वातदुष्टिरिन्द्रियविभ्रमः ।
 शून्यता शिरस्यपि भूर्ध्निगाढं विरेचिते ॥ २२ ॥
 हीनेविगुहे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।
 सम्यग्नियोजिते वापि सर्पिर्वस्ते नियोजयेत् ॥ २३ ॥

—०—

प्रतिमर्शस्तु चतुर्दशसु कालेषूपपादेयो भवति । तद्यथा, तत्प्री-
 त्यितेन प्रक्षालितमुखेन गृह्णाक्षिर्गच्छता व्यायव्यायामाध्वपरि-
 श्रान्तेन सूत्रोच्चारकबलाञ्जनान्ते भुक्तयता हृदि तवता दिवास्वप्नो-
 त्यितेन सायं चेति ।

—०—

इषदुक्षिञ्चितः स्नेहो यदा वक्त्रं प्रपद्यते ।
 नस्ये'निपिक्तं तं विद्या अतिमर्शं प्रमाणतः ॥ २४ ॥
 उत्तिष्ठन्न पिबेत् स्नेहं निष्ठोवेन्मुखमागतम् ।
 क्षीणे दृष्ट्यास्य शोषार्त्ते बाले हृद्वे च युज्यते ॥ २५ ॥
 तेन रोगाः प्रशम्यन्ति नराणामूर्ध्वजतुजा ।
 इन्द्रियाणाञ्च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धि च ॥ २६ ॥
 हनुदन्तशिरोग्रोवा त्रिकबाह्वरसां बलम् ।
 बलीपलितखानित्य व्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥ २७ ॥
 तैलं कफे मबाते च केवले पवने वसाम् ।
 दद्यात्तस्तः भदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव च ॥ २८ ॥
 चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।
 श्लेष्मस्यानां विरोधित्वात्तेषु तैलं प्रशस्यते ॥ २९ ॥
 अवपोऽङ्गः प्रथमं हो भेदावपरौ श्रुतो ।

शिरोविरेचनस्यात्र तौ तु देयौ यथायथम् ॥ ३० ॥
 कल्कीकृतादौषधाद्यः पीडितो निःसृतो रसः ।
 अवपोडः सनिर्दिष्ट स्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ॥ ३१ ॥
 षडगुलादिद्विवक्त्राया नाडीचूर्णे तथा धमेत् ।
 तीक्ष्णं कोलमितं बद्धवातैः प्रधमनं हितम् ॥ ३२ ॥
 ऊर्ध्वजङ्गमगते रोगे कफजे स्वरसंचये ।
 अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ॥ ३३ ॥
 शोफापक्ष्मारकुटेषु नस्यं वैरेचनं हितम् ।
 भीरुस्त्रीकुशबालानां नस्यं स्नेहनमिष्यते ॥ ३४ ॥
 गलरोगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
 मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपोडनम् ॥ ३५ ॥
 अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ।
 चूर्णं प्रधमनं धीरैः स्तब्धि तीक्ष्णतरं यतः ॥ ३६ ॥

—०—

वैरेचनं नस्यं यथा ।

नस्यं स्याद्गुडशुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन वा ।
 जलपिष्टेन तेनाक्षि कर्णनासाशिरोगदाः ॥
 मन्याहनुग्नोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठगाः ॥ ३७ ॥
 मधुकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ।
 नस्यं कोष्णजलैः पिष्टं दद्यात् संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३८ ॥
 रोहितमव्यपिप्तेन भावितं भरिचं वचाः ।
 कटुफल चेति तच्चूर्णं देयं प्रधमनं बुधैः ॥ ३९ ॥
 इति वङ्गसेने नस्याधिकारः समाप्तः ॥ ८० ॥

—०—

अथ स्वस्थवृत्ताधिकारमाह ।

उत्थायात्मवता ब्राह्मे स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।

धीमतायदनुष्ठेय तत्सर्वं सम्भवत्यते ॥ १ ॥

प्रतिपद्दर्शपष्टीषु नवम्येकादशेषु च ।

दन्तानां काष्ठसयोगो दहत्याऽऽसप्तमं कुलम् ॥ २ ॥

कनिष्ठाग्रसमस्थूलमायत द्वादशांगुलम् ।

प्रातरुत्थाय मतिमान् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ ३ ॥

करञ्जकरबोरार्कं मालतोककुभाग्रनाः ।

खदिराम्नातकौ शुद्धौ सहकारकपित्तकौ ॥ ४ ॥

शस्यन्ते दन्तपवना ये चाप्येवंविधा दुमाः ॥ ५ ॥

आयुर्यशोबलं वर्णं प्रजापशुवसूनि च ।

वज्रप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्व नो देहि वनस्पते ॥

इत्यादि श्रुतिवाक्येन गृह्णीयात् सुवनस्पतिम् ॥ ६ ॥

द्वादशांगुलमाद्यानां क्षत्रियाणां दशांगुलम् ।

अष्टांगुलन्तु वैश्यानां शूद्राणान्तु षडंगुलम् ॥ ७ ॥

दन्तकाष्ठन्तु नारीणां विधिवच्चतुरंगुलम् ।

तदग्रेण शनैर्दन्तात् घर्षयेत्तानपीडयन् ॥ ८ ॥

निहन्ति गन्धं वैरस्य जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।

निरस्य शुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ ९ ॥

सुखवैरस्य वैगन्धं शोषजाद्यापहं सुखम् ।

दृढीकरञ्च दन्तानां स्नेहगण्डुपधारणम् ॥ १० ॥

विण्मूत्राखिलदोषधातुशमनाकाङ्क्षाघ्नपानैररुचिः ।

भुक्तं जीर्यति पुष्टये परिणतिः स्वप्रावधौते सुखम् ॥

गृह्णीते विषयान्यथा स्वमुचितान् वृत्तानतो वृत्तितः ।

स्वस्थस्याभिहितं चतुर्दशविधं जन्तोरिदं लक्षणम् ॥ ११ ॥

दध्याज्यादर्शसिद्धार्यविल्वगोरोचनास्रजाम् ।
 दर्शन स्पर्शनं कार्यं प्रवृत्तमशुभापहम् ॥ १२ ॥
 पञ्चरात्रान्नखश्मश्रु केशलोमानि कर्तयेत् ।
 केशश्मश्रुनखादीनां कर्तन संप्रसाधनम् ॥
 पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् ॥ १३ ॥
 उत्पाटयेन्न लोमानि नासायास्तु कथञ्चन ।
 दृष्टिदौर्बल्यतिमिर मभीक्ष्णोद्धरणाद्भवेत् ॥ १४ ॥
 तांबूलपत्रसत्कारं पूंगाढश्च कफापहम् ।
 चूर्णं कफानिलहरं खदिरः कफपित्तनुत् ॥ १५ ॥
 संयोगतो दोषहरं कान्तिसौष्टवकारकम् ।
 पथं सुमोत्थिते भुक्ते बान्ते न्यान्ते च मानवे ॥ १६ ॥
 तांबूलश्च विपात्तानां भूच्छाक्षयास्रपित्तिनाम् ।
 रूक्षदुर्बलमत्तानां महितं चास्यशोषिणाम् ॥ १७ ॥
 देहदृक्केशदन्ताग्नि श्रोत्रवर्णवलक्षयः ।
 शोषः पित्तार्निलास्रं स्यादतितांबूलभक्षणात् ॥ १८ ॥
 पर्णमूले वसेद्दगाधिः पर्णाग्रे पापसंश्रवः ।
 चूर्णपर्णे हरत्वायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ १९ ॥
 आयुरग्रे यगोमूले मध्ये लक्ष्मीर्व्यवस्थिता ।
 तस्मादपश्च मध्यश्च मूलं पर्णं वियर्जयेत् ॥ २० ॥
 केशभूमिगतानुंगांश्चिरोभ्यङ्गोपकर्षति ।
 केशानां गृदुतां स्रष्टुं रक्तशान्तिं करोति च ॥ २१ ॥
 करोति शिरममृत्तिं केशानां दृढतामपि ।
 तर्पणं चेन्द्रियाणाञ्च दत्तोभ्यङ्गस्तु भूर्धन्ति ॥ २२ ॥
 केशप्रसाधनीकेश्या रजो जन्तुमनापहा ।
 हनुमन्था शिरः कर्णं शूनघ्नं कर्णपूरणम् ॥ २३ ॥

अभ्यङ्गो मार्दवकरः कफवातविनाशनः ।

धातूनां पुष्टिजननो शृजावर्णबलप्रदा ॥ २४ ॥

पादप्रक्षालनं पादमलरोगयमापहम् ।

दृष्टिप्रसादनं हृद्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ २५ ॥

निद्राप्रदो देहसुखयक्षुष्यः पादरोगहा ।

पादत्वग्मृदुकर्त्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥ २६ ॥

उद्धर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलायनम् ।

स्थिरोक्तरणमङ्गानां त्वक् प्रसादकरं तथा ॥ २७ ॥

तन्द्रापाप्मोपशमनं तुष्टिदं पुष्टिवर्द्धनम् ।

रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेयं दोषनम् ॥ २८ ॥

तन्वातिमारज्वरितकर्णशूलादितादिषु ।

आधानारोचकाजीर्णं भुक्तयत्नु च गर्हितम् ॥ २९ ॥

श्रीमत्पारिपदं शस्तं निम्बलांबरधारणम् ।

हृथं मौगन्धमायुथं काम्यं पुष्टिवलप्रदम् ॥ ३० ॥

सौमनस्यं मलक्षोघ्नं गन्धमात्यनिषेवनम् ॥ ३१ ॥

पद्मलं पिशदं कान्त्यं मण्योरञ्जितमञ्जनम् ।

नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेन्निर्मलतारकम् ॥ ३२ ॥

चक्षुष्यं स्वर्गनार्हञ्च पदयोर्व्यसनापहम् ।

बल्यं पराक्रमसुखं हृथं पादवधारणम् ॥ ३३ ॥

घर्मानिलरजोऽम्बुघ्नं कृत्रधारणमुच्यते ॥ ३४ ॥

सुखस्थानप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् ।

अरुष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दरुधधारणम् ॥ ३५ ॥

अग्निर्वातकफस्तृणं शीतवेगधुनाशनः ।

आमाभिषण्णदशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ३६ ॥

आहारः प्रीणनः सुखो बलञ्जहेहधारकः ।

शक्त्यायुः शुक्रमत्वौज स्तेजरुत्साहबर्देनः ॥ ३७ ॥
 अपि शाकं जलखिन्नं लवणस्नेहभर्जितम् ।
 पुमुचितस्य कल्पं स्वात् स्वादु स्याद्दृढं तथा ॥
 तत्तु षड्मसंपन्नं मन्दाग्नेर्भोजनञ्च यत् ॥ ३८ ॥
 क्षुत्सम्भवति जीर्णेषु मलदोषरसेषु च ।
 उचितोनुचितो वापि सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ३९ ॥
 यः प्रसादः परोऽन्नस्य परं जीर्णस्य सर्वशः ।
 सरसौजलयस्तस्य नयः देहेषु देहिनः ॥ ४० ॥
 रक्तस्यांजलयस्त्वष्टी शल्लतः सप्त सर्वशः ।
 पित्तस्यां जलयः पञ्च षट्कफस्य प्रचक्षते ॥ ४१ ॥
 मूत्रस्य विद्याशत्वारी यसायास्याञ्जलिययम् ।
 द्वावञ्जलीमेदसस्तुमज्जशेवाञ्जलिर्नतः ॥ ४२ ॥
 शुक्रमस्याप्यञ्जनिर्ज्योमग्निष्कस्यौजसस्तथा ।
 चत्वारोऽंजलयः रक्षोणां रजसः प्रकृतिस्थितिः ॥ ४३ ॥
 द्वावञ्जलीप्रसृताया श्चान्यस्यापीह योपिताम् ।
 एवं तस्य परं मानं मनिर्दिश्यं प्रचक्षते ॥ ४४ ॥
 प्रमाणमेतदातूना सदुष्टानामुदाहृतम् ।
 क्षीणाः स्वेनप्रमाणेन विविधायापि धातवः ॥
 योजयन्ति विष्णवेऽथ क्षीया हृदाः क्षयप्रदाः ॥ ४५ ॥
 बालव्यजनमौजस्य मक्षिजादीन् व्यपोहति ॥ ४६ ॥
 सेवेतविषयान् काले मुष्टा तत्परतां यमी ।
 नातिजगमरणं निद्रां सर्वभूतहितैषिताम् ॥ ४७ ॥
 देवगोवाघ्राणाचार्यं गुरुहृद्वान् भटार्चयेत् ॥ ४८ ॥
 चतुष्पथनमम्बत्तां दातायष्टा प्रियवदः ।
 क्रुद्धानामनुनेता च दीनानामनस्यकः ॥ ४९ ॥

आश्वासकश्च भीतानां बन्धुपत्न्यवदेहिनाम् ।
 रागद्वेषनिदानानां हन्ता घर्मपरायणः ॥ ५० ॥
 नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारीविगयेष्वसक्तः ।
 दाता समः सत्यपरः क्षमावानामोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ५१ ॥
 पृष्ठतोऽर्कं निषेवेत जठरेण हुताशनम् ।
 क्षामिनं सर्वभावेन पुण्यशोकममायया ॥ ५२ ॥
 भुञ्क्ष्वस्त्रकशाकेन तप्तं सस्रवणं पिव ।
 राजन् हरोतकीं भुञ्क्ष्वनश्यन्तु भवतो गदाः ॥ ५३ ॥
 न वेगान्धारयेद्दीमान् वातविस्मृन्नेतसाम् ।
 जृम्भाकासघ्नोद्गारश्वासदृष्ट्यावमोक्षधाम् ।
 धारितेष्वेयु जायन्ते तन्नार्गस्यानजा गदाः ।
 धार्यो वेगस्तु शस्त्रानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ ५४ ॥
 न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
 अनुजायाप्रतिपदं सर्वधर्मेषु तुल्यताम् ॥ ५५ ॥
 स्त्रियं श्रियं धनञ्चापि परस्वामिलयेन्न हि ।
 न कुर्याच्चक्षुःश्रोत्रं चेतो न कालमतिवाहयेत् ॥ ५६ ॥
 प्रणयेनापि नो वाच्यं वचनं परतापि यत् ।
 अहिंसा सततं कार्या धार्या चेतस्यनित्यता ॥ ५७ ॥
 हिताभिर्जुहुयान्नित्यं मन्तरग्निं समाहितः ।
 अन्नपानसमिद्धिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ ५८ ॥
 तच्च नित्यं प्रयुज्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
 प्रजातानां विकाराणां मनुष्यत्तिकरञ्च यत् ॥ ५९ ॥
 सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।
 तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥ ६० ॥
 मतिर्वचः कर्मसुखानुबन्धि सत्त्वं विधेयं विग्रहा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ ६७ ॥
अर्थेऽवलभ्येऽवकृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।

जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालमुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ ६८ ॥

। कफे प्रच्छर्दनं पित्ते विरेको वस्तिरीरणे ।

शस्यते श्विष्यपि हितो व्यायामो दोषपाचनः ॥

भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामाच्च प्रदुष्यति ॥ ६९ ॥

अशाकभोजोद्धतमत्तियोन्वसा पयोरसान् सेवति नातियोन्वः ।

निरामभुग्वातकृतां विदाहिनां नच प्रभुग्जीर्णभुगल्परुक्सः ॥ ७० ॥

नगरीनगरस्येव रथस्येव रथी सदा ।

स्वगरीरस्य मेधावी कृत्येष्वेव हितो भवेत् ॥ ७१ ॥

इति वङ्गसेनेऽनागतामयप्रतिषेधाधिकारः

समाप्तः ॥ ८१ ॥

— — —

अथ द्रव्यगुणाधिकारमाह ।

चक्षुष्यो मधुरो हृष्यो बल्यो धातुविवर्धनः ।

अक्षोरसोमतो हृद्यः क्लेदोदीपनपाचनः ॥ १ ॥

टीपनोऽल्बगृष्णाघ्न स्निग्धः शोधनरोपणः ।

पीडनी तिष्ठनः स्तम्भी कषायो घ्राहिरोपणः ॥ २ ॥

रसवीर्यविपाकानां माययाऽव्यमुत्तमम् ।

उत्तरोत्तरमंश्रेषादितरेषां प्रधानता ॥ ३ ॥

सतिक्लृप्तवणं कुटं स्वल्पवातयिषापहम् ।

स्वादुपाकरसो त्रैयं स्तगरः कुटवद् गुणैः ॥ ४ ॥

यत्प्याग्गन्धः वातघ्नी कासश्चासद्ये हिता ।

देवदारुमयेत्तद त्वाग्गन्धः समयापहम् ॥ ५ ॥

सोष्णं लघु च शीतञ्च सुगन्धि कटुकं गुरु ।
 वातपित्तहरोबल्या हृथ्यासंग्रहिणीबला ॥ ७ ॥
 शीफलैरण्डमूलानि शूले वातकफोल्बणे ।
 पृथ्निपर्णीस्विरा चैव पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ८ ॥
 वातभोजनसंस्कारे शस्यते वातभूयसाम् । .
 चक्षुष्यं वातपित्तघ्नं बल्यं लोहितचन्दनम् ॥ ९ ॥
 क्रीवेरं छर्दिहृत्तास तृष्णातीसारनाशनम् ।
 पाचनं दीपनं हृथ्यं शूलघ्नं विश्वमेघजम् ॥ १० ॥
 वातश्लेष्महरं हृथ्यं सुस्तं पित्ताऽविरोधि च ।
 पिप्पलोद्गीर्णगुल्माशौ जठरेषु विधीयते ॥ ११ ॥
 दीपनीपाचनीहृद्या नात्युष्णाकटुका मता ।
 मरिचं नातिशीतोष्णं पित्तलं कफवातजित् ॥ १२ ॥
 संग्राहिरोचनं सुस्तं दीपनं दीपपाचनम् ।
 सतिक्तातिविपासोष्णा संग्राहिष्णाभपाचनी ॥ १३ ॥
 गुडूचीवातपित्तघ्नी मेहघ्नीपाचनीसरा ।
 छर्दिक्कुष्ठज्वरश्वास कासारोचकनाशिनी ॥ १४ ॥
 किदाततिक्तकस्तिको रक्तपित्तज्वरापहः ।
 यावद्गुणैरसैस्तिक्ता प्रोक्ताभूनिम्बवत्सरा ॥ १५ ॥
 किरततिक्तवत् ज्ञेये चायमाणादुरालभे ।
 कफवातज्वरछर्दि क्लम्यरोचकनाशने ॥ १६ ॥
 कफपित्तहरो तिक्ता वरिष्ठखदिरद्रुमौ ।
 तृष्णारोचकवीसर्प कण्डूकुष्ठविनाशनौ ॥ १७ ॥
 वासकः कासवैश्वर्य्य रक्तपित्तकफापहः ।
 सेव्यः पित्तकफस्वेद दाहदौर्गन्धनाशनः ॥ १८ ॥
 कफवातहरीपथ्या गुडगुः स्वरवर्धिनो ।

ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥ ६४ ॥

अथैष्वलभ्येष्वकृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।

जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ ६५ ॥

। कफे प्रच्छर्दनं पित्ते विरेको वस्तिरोरणे ।

शस्यते त्रिष्वपि हितो व्यायामो दोषपाचनः ॥

भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामात् प्रदुष्यति ॥ ६४ ॥

अशाकभोजोद्धृतमत्तियोन्धसा पयोरसान् सेवति नातियोन्धः ।

निरामभुग्वातकृतां विदाहिनां नच प्रभुग्जीर्णभुगश्चरुक्सः ॥ ६५ ॥

नगरीनगरस्येव रथस्येव रथो सदा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्वेव हितो भवेत् ॥ ६६ ॥

इति वङ्गसेनेऽनागतामयप्रतिषेधाधिकारः

समाप्तः ॥ ८१ ॥

—०—

अथ द्रव्यगुणाधिकारमाह ।

चक्षुष्यो मधुगो वृष्यो बल्यो धातुविवर्द्धनः ।

अम्लोरसोमतो हृद्यः क्लेदीदीपनपाचनः ॥ २ ॥

दीपनोच्चरत्नान्न स्तिक्तः शोधनरोपणः ।

पीडनी लेखनः स्तम्भी कषायो धाहिरोपणः ॥ ३ ॥

रसबोध्यविपाकानां मात्रयाद्व्यमुत्तमम् ।

उत्तरोत्तरमंशेषादितरेषां प्रधानता ॥ ४ ॥

सतिक्तलवणं कुष्टं स्वल्पबातविपापहम् ।

स्वादुपाकरसो ज्ञेय स्तगरः कुष्टवद् गुणैः ॥ ५ ॥

यस्याश्वगन्धा वातघ्नी कासश्वासचये हिता ।

देवदारुभवेत्तद्व्यासश्वासमयापहम् ॥ ६ ॥

सोष्णं लघु च शीतञ्च सुगन्धि कटुकं गुरु ।
 वातपित्तहरो वत्सा हृत्प्यासग्रहिणी वला ॥ ७ ॥
 शोफलैरण्डमूलानि शूने वातकफोत्थये ।
 पृष्णिपर्णीस्थिरा चैव पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ८ ॥
 वातभोजनसंस्कारे शस्यते वातभूयसाम् ।
 चक्षुष्यं वातपित्तघ्नं वल्लोहितचन्दनम् ॥ ९ ॥
 ह्रीवेरं छर्दिहृत्पासं दृष्ट्यातोसारनाशनम् ।
 पाचनं दीपनं हृत्प्यं शूलघ्नं विश्वमेवजम् ॥ १० ॥
 वातश्लेष्महरं हृत्प्यं सुस्तं पित्ताऽविरोधि च ।
 पिप्पलोद्गीर्णगुल्फार्थं जठरं विधीयते ॥ ११ ॥
 दीपनीपाचनीहृत्पा नात्युष्णा कटुक्रा मता ।
 मरिचं नातिशीतोष्णं पित्तल कफघ्नतज्जित् ॥ १२ ॥
 संप्राहिरोचनं सुस्तं दीपनं दीपपाचनम् ।
 सतिक्तातिविपासोष्णा संप्राहिष्ठामपाचनी ॥ १३ ॥
 गुडूचीवातपित्तघ्नी मेहघ्नीपाचनीसरा ।
 छर्दिंकुटम्बरश्वास कासारोचकनाशिनी ॥ १४ ॥
 किराततिक्तकस्तिकी रक्तपित्तज्वरामहः ।
 चावद्रुणैरसैस्तिक्ता प्रोक्ताभूनिस्त्ववत्तरा ॥ १५ ॥
 किराततिक्तवत् ज्ञेये चायमाणादुरालम् ।
 कफवातज्वरछर्दिं क्षम्यरोचकनाशने ॥ १६ ॥
 कफपित्तहरी तिक्ता वरिष्ठसुदिरद्रुमौ ।
 दृष्ट्यारोचकवोसर्प कण्डूकुटविनाशनौ ॥ १७ ॥
 वासकः कामवैश्वर्यं रक्तपित्तकफापहः ।
 सेव्यः पित्तकफस्त्रेद दाहदोर्गन्धनाशनः ॥ १८ ॥
 कफवातहरो यथा बुद्ध्यायुः स्वरक्षिणो ।

विवन्ध्रश्वासकासास्र हिक्कामारुचिनाशिनी ॥ १८ ॥

कफवातहरं केश्यमचमचिबलप्रदम् ।

वयसः स्थापनं हृथं शस्तमामलकं त्रिषु ॥ २० ॥

ककुभो भग्नरुग्घातो कटरो टन्तदार्ढ्यकृत् ।

कण्डू रोगापचीपिष्ठे विशेपाद्रजनी हिता ॥ २१ ॥

तद्वह्नीर्विशेषेण कफाभिष्यन्दनाशिनी ।

पार्श्वरुक्कासश्वासार्त्ति हिक्काघ्नं पौष्करम्पतम् ॥ २२ ॥

मूलं कर्कटकस्यापि शृङ्गीकुक्ष्यनिले हिता ।

जीरकैलाहयं पृथ्वी चव्यां दीपनपाचनी ॥ २३ ॥

भेदनं पिप्पलीमूलं दीपनं शूलनाशनम् ।

कट्फलो मुखरोगघ्नः कासश्वासकफापहः ॥ २४ ॥

कर्पूरः शीतलः पाके चक्षुष्यः कफनाशनः ।

सुगन्धिः कटुर्को हृद्यः कंकोलः कफवातजित् ॥ २५ ॥

तद्वज्जातीफलं प्रोक्तं लवङ्गकुसुमानि च ।

चक्षुष्यं मधुरं सेव्यं पुण्डरीकं च शस्यते ॥ २६ ॥

कुङ्कुमंतूष्णवीर्यं स्याद्वातघ्नं विषनाशनम् ।

नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ॥ २७ ॥

कण्डूघ्नं रोचनं हृद्यं हृथं चैवार्द्रकं स्मृतम् ।

सिग्धं तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविवन्ध्रजित् ॥ २८ ॥

तीक्ष्णोष्णं कटुर्कं पाके रुष्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् ।

कटुश्लेष्मानिलहरं गन्धाद्यं जीरकं हितम् ॥ २९ ॥

आर्द्राकुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादुमौगन्धद्वयताम् ।

सा शुष्कामधुरापाके दृष्ट्यादाहरजापहा ॥ ३० ॥

जम्बीरः पाचनः तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ।

सुरभिर्दीपनो हृद्यो मुखधैशद्य कारकः ॥ ३१ ॥

भस्मत्वं नैति दग्धा क्षिमिक्षिमि कुरुते चर्मगन्धाद्भूतान्ते ।
सा शृङ्गाशोभनीयावरतनुमृगजाराजयोम्यप्रशस्ता ॥ ४४ ॥

करनलजलमध्ये स्थापयित्वा महद्भिः

पुनरपि तदवश्यं चिन्तनीयं महद्भिः ।

भवति यदि सरलं तज्जलं पीतवर्णं

न भवति मृगनाभिः क्वचिमोऽसौविकारः ॥ ४५ ॥

—०—

सौवर्चलन्तु काचाभं सैन्धवं स्फटिकप्रभम् ।

करमर्दफलाकारा द्राक्षा सा मध्यमा स्मृता ॥ ४६ ॥

उन्नमासैव विज्ञेया या भवेद्भोस्तनाकृतिः ।

रक्तचन्दनमत्यन्तं लोहितं चोत्तमं मतम् ॥ ४७ ॥

हरिद्राकुङ्कुमाभा तु त्र्येष्टा पीता तु मध्यमा ।

अतिपीता प्रशस्ता तु त्र्येष्टा दारुनिशानुधैः ॥ ४८ ॥

खण्डश्च विमलं त्र्येष्टं चन्द्रकान्तसमप्रभम् ।

रुद्रपुष्पसुसंकाशामगोक्षा चोत्तमा मता ॥ ४९ ॥

श्वेतचन्दनमत्यन्तं त्र्येष्टं गुरु सुगन्धि च ।

सुवर्णहृदिकं त्र्येष्टं धातुमाचिकमुत्तमम् ॥ ५० ॥

त्र्येष्टं शिलाजतु त्र्येष्टं यत्क्षिप्रं न बिशीर्यति ।

तोयपूर्णं कांस्थपात्रे प्रतानेन विवर्जिते ॥ ५१ ॥

स्निग्धः काश्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः ।

नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिष्टिलः ॥ ५२ ॥

शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव वर्णान्यत्वमुपागतः ।

गुग्गुलुः सतु विज्ञेयः पुराणो बीर्यवर्जितः ॥ ५३ ॥

शशिकान्तनिभं त्र्येष्टं तथा स्फटिकसन्निभम् ।

कर्पूरं स्निग्धमत्यर्थं सुद्रुतुल्या हरिणुका ॥ ५४ ॥

समं शुभं गुरुस्त्रिगुं फलं जात्याः प्रयस्यते ।
 एला सूक्ष्मफला त्रैष्टा प्रियंगुः श्यामपांडुरा ॥ ५५ ॥
 सुरा पीता वरा प्रोक्ता सुस्तमानूपसम्भवम् ।
 अविकारा लघुदीर्घा लताकस्तूरिका मता ॥ ५६ ॥
 मरुलत्वक् क्वचिर्ज्ञेया नलिकाश्चत्यपिच्छिला ।
 सुगन्धिगुरुलघुश्च सुरदारप्रकीर्तितः ॥ ५७ ॥
 सरलं स्निग्धमत्यर्थं सुगन्धि च मनोहरम् ।
 सुगन्धनिभं कुट्टं शिरोच्छेदे वचारुणा ॥ ५८ ॥
 कनिष्ठांगुलिसंकाशं सुतमं पत्रिपर्णकम् ।
 सुसूक्ष्मकेसरा स्निग्धा मांसी पिङ्गजटाकृतिः ।
 काकतुण्डनिभः स्निग्धः त्रैष्टः स्यादगुरुर्गुरुः ॥ ५९ ॥
 वर्तुला मांसला स्वच्छा त्रैष्टा पूतिः प्रकीर्तिता ।
 सुगन्धिशीतं चौशोरं कीर्तितं गन्धकर्मणि ॥ ६० ॥
 बराहमूर्ध्ववत्कन्दो वाराहीकन्दसंज्ञितः ।
 भिषजातदलाभे तु चर्मकारालुकी मतः ॥ ६१ ॥
 सूक्ष्मास्थिमांसलापघ्ना सर्वकर्मणि सम्भता ।
 क्षितान्धसि च या मज्जेद्भजातक्यमया च सा ॥ ६२ ॥
 एतेषामपरेषाञ्च नवता प्रचरो गुणः ॥ ६३ ॥
 अचोडकश्च वातात्मं सुञ्जातो भिषुकस्तथा ।
 पारावतं पीलुफलं लवलोफलमेव च ॥
 नामान्येतानि सर्वाणि प्रमिदान्युक्तनामभिः ॥ ६४ ॥

अथ प्रतिनिधिमाह ।

शक्रद्रुसी गौमये श्याञ्चन्दने रक्तचन्दनम् ।
 सिद्धार्थं सर्षपः प्रोक्तः सैन्धवं लवणे मतम् ॥ ६५ ॥

मधु यत्र न विन्देत तत्र जीर्णगुडो मतः ।
 चोराभावे भवेन्मौद्गो रसोमासुर एव वा ॥ ६६ ॥
 वराहकान्तकाभावे स्तम्भाने विकसा मता ।
 चित्रकाभावतो दन्तो चारः शिखरिजोऽथवा ॥ ६७ ॥
 दद्यात्सुकुष्टकं वैद्यः सुवर्णक्षीर्यभावतः ।
 अभावादम्बवेतस्य पक्वं चुक्रं प्रयोजयेत् ॥ ६८ ॥
 अर्कपर्णादिपयसो ह्यभावे तद्रसो मतः ।
 रसाप्लवनाभावे तु सम्यग्दार्ढ्यं प्रयुज्यते ॥ ६९ ॥
 नीलोत्पलस्याभावे तु कुसुदं देयमिष्यते ।
 रक्तचन्दनका भावे नवोशीरं विदुर्वुधाः ॥ ७० ॥
 श्रीखण्डचन्दनाभावे देयं कर्पूरमिष्यते ।
 कर्पूराभावतो देयं ग्रन्थिपर्णं विशेषतः ॥ ७१ ॥
 रुचकाभावतो दद्यात्तवणं विडमुत्तमम् ।
 शलक्यभावतो देयं शिखिपिच्छञ्च तद्गुणम् ॥ ७२ ॥
 अभावे द्विगुपत्रास्तु द्विगु तद्गुणकारकम् ।
 ऊषरा भावतो देयं लवणं पांशु पूर्वकम् ॥ ७३ ॥
 अन्योन्या भावतोऽन्योऽन्यं देयं वैद्येन जागता ।
 सिताभावे भवेत् खण्डः शाल्यभावे च पट्टिकः ॥ ७४ ॥
 सुवर्णमथवा रूप्यं योगे यत्र न लभ्यते ।
 तत्र लौहेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षणः ॥ ७५ ॥
 तालीशपत्राभावे तु स्वर्णताली प्रशस्यते ।
 अभावात्रागपुष्पस्य पद्मकेसर मुच्यते ॥ ७६ ॥
 सौराष्ट्रभावतो ज्ञेया कठिनी गुणकारिणी ।
 अभावे लक्षणायास्तु नीलकन्दशिखा मता ॥ ७७ ॥
 यूथिकामावतो ज्ञेया जानी तद्गुणकारिणी ।

मयूराभावतो दद्याच्छृङ्गसाखुकानपि ॥ ७८ ॥
 कक्रीलाभावतो जातो शस्ता तस्या अभावतः ।
 लवङ्गकुसुमं देयं यतो दृष्टं तदर्थकत् ॥ ७९ ॥
 बंधूकाभावतो देयं पुष्पं पुष्पागसम्भवम् ।
 बकुलाभावतो देयं कच्चारोत्पलपद्मजम् ॥ ८० ॥
 माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात् स्वर्णगैरिकम् ।
 अभावे सोमराज्यास्तु प्रपुष्पाटफलं मतम् ॥ ८१ ॥
 दारुहरिद्राभावे तु हरिद्रा दीयते बुधैः ।
 अहिंसाया अभावे तु मानकन्दः प्रकीर्तितः ॥ ८२ ॥
 तुम्बुरतैलाभावे तु हितमारुष्करं यदि ।
 यदा न पौष्करं मूलं कुष्टं योग्यं तदा बुधैः ॥ ८३ ॥
 लाङ्गल्यभावतो वज्रिपत्नी दद्याद्विषग्वरः ।
 असम्भवे तु द्राक्षायाः काश्मर्यैः फलमिष्यते ॥ ८४ ॥
 तयोर्भावे पुष्पान्तु मधूकस्य समीरितम् ।
 न भवेद्वाडिमं यत्र वृक्षान्नं तत्र योजयेत् ॥ ८५ ॥
 चविकागजपिप्पली पिप्पलीमूलवत् स्मृते ।
 अभावे पृष्णिपर्णास्तु सिंहपुच्छी विधीयते ॥ ८६ ॥
 मूलाभावे त्वचं याद्वं लताजिह्विन्यसम्भवे ।
 न तं तगरपादी स्यादभावे कुष्टमिष्यते ॥ ८७ ॥
 युष्मातः पश्चिमे ख्यातो याद्वं तालस्य भस्मकम् ।
 भस्मातकासहत्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥ ८८ ॥
 रसवीर्यविपाकादौः समं द्रव्यं विविच्य च ।
 युष्मात्तद्विषमन्यन्तु द्रव्यज्ञानविशारदः ॥ ८९ ॥

इति द्रव्यस्य भावाभावौ ।

पयः सर्पिः प्रयोगे च गव्यमेव प्रशस्यते ।

मूत्रे गोमूत्रमप्येवं विशेषो यत्र नेरितः ॥ ८० ॥

सारः स्यात् खदिरादीनां निम्बादीनां त्वचस्तथा ।

फलंतु दाडिमादीनां पटोलादे च्छदस्तथा ॥ ८१ ॥

महान्ति यानि मूलानि काष्ठगर्भानि यानि च ।

तेषान्तु वल्कलं प्राञ्चं झस्वमूलानि कृत्स्नयः ॥ ८२ ॥

कुर्मपृष्ठावरस्थाया मध्ये निम्ना समाचला ।

दुर्गन्धा शब्दसंयुता शिला नेष्टा तु पैवणे ॥ ८३ ॥

इति वङ्गसेने द्रव्यगुणाधिकारः समाप्तः ॥ ८२ ॥

—०—

अथ गणपाठाधिकारमाह ।

स्थिरापुनर्नवैरण्ड शङ्खसर्पपजीवकाः ।

श्वदंष्ट्राभीरुलांगूली विदारोहसपादिकाः ॥ १ ॥

वृहत्थ्यौ धृष्णिपर्णी च विश्वे देवा महाबला ।

सहानृगालविन्दा च वृश्चिकाली महासदा ॥

शोषगुल्मानिलश्वास कासपित्तहरो गणः ॥ २ ॥

आरग्वधो निशांघटा करकंश्ठापसद्रुमः ।

क्षुद्रश्चेता महाश्चेता वृश्चिकालीत्ययं गणः ॥

व्रणकुष्ठविषश्वास क्षमिमेदः कफापहः ॥ ३ ॥

सुरसे कासमर्दय फणिल्लार्जकभूस्तृणम् ।

निर्गुण्डीसुरसाफंजो कुलाहलसुगन्धिका ॥ ४ ॥

चवकः कालभालश्च चवपुष्टिः प्रचीवलः ।

विडङ्गः काकमाची च मरिचो मूषकर्णिका ॥ ५ ॥

सुपर्णी चेति वर्गीय क्षमिश्रेणविनाशनः ।

कासारुचिप्रतिश्याय श्वासह्रा व्रणशोघनः ॥ ६ ॥

कुष्ठकं त्रिफलाराठं वृषिकाग्निः सुहोपयः ।
 वातारिरप्यधामार्गो मेदोऽर्शोऽश्मरिमेहहा ॥ ७ ॥
 पिप्लव्यग्निबचावासा कालग्रन्थिकसुस्तकम् ।
 मार्गोऽमूर्वा महानिम्बं पाठायष्टौ च सर्पपाः ॥
 द्विगुतिक्ता विडङ्गश्च वातश्लेष्महरो गणः ॥ ८ ॥
 एलाचक्राह्वकौन्तोत्वक् पत्ररोमाह्वरोचकाः ।
 चण्डाग्रफलपुन्नाग दारुसर्जरसोनतम् ॥ ९ ॥
 शक्रशुक्तिदधिध्याम कुन्दरुव्याघ्रहस्तजाः ।
 एलादिः पिण्डका कण्डू विपानिलकफान्तकृत् ॥ १० ॥
 बचाजलजदेवाह्वा नागरातिविषामयाः ।
 हरिद्राद्वययच्चाह्व कालशोकुटजोद्धवाः ॥ ११ ॥
 बचाहरिद्रादिगणौ वातातोसारनाशजौ ।
 मेदः कफाव्यपवन स्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ १२ ॥
 मूर्वाघण्टानृताराठ पाठाभूनिम्बकूलकाः ।
 करञ्जवरगैरीय सुपवी सकटिजकाः ॥
 मेहकुष्ठन्वरच्छर्दि विपश्लेष्महरो गणः ॥ १३ ॥
 सालस्थन्दनकालीय धवसर्जार्जुनासनाः ।
 शिरीषशिशिषाभूर्ज खट्विं चन्दनद्वयम् ॥ १४ ॥
 कदरो बाजीकर्णथ करञ्जः केम्बुकोऽगुरु ।
 गणोऽय कफपाण्डुत्व कुष्ठमेहविनाशनः ॥ १५ ॥
 बारणीतदगराभीरुविल्वजातीविषाणिका ।
 सैरेय वृद्धतोरुम दर्मपूतीकशिशपाः ॥ १६ ॥
 जयाग्निमन्यवित्याग्नि नक्तमालाग्निमोरटाः ।
 यगोऽन्तर्पिद्रधिश्लेष्मेदो शुन्मशिरोर्त्तिनुत् ॥ १७ ॥
 वीरञ्जर्चोन्निमन्यथ काशवृत्तादनीकुशाः ।

मोरटेन्दीवरीसूर्य भक्तादण्डकगोक्षुराः ॥ १८ ॥
 वसुको वसिरो दर्भ सैरियाश्मकमेदकाः ।
 घश्मरीशर्कराक्षरश्च मारुतार्तिहरो गणः ॥ १९ ॥
 रोध्रद्वयप्लवाशोक जम्भशैलेय वालुकाः ।
 कदम्बो जिङ्गिणी चैव श्योपर्णी च बहुस्रवा ॥ २० ॥
 बर्गो लोभादिको नान्ना कफमेदो विशोषणः ।
 पानदोषहरो बल्यः स्तम्भोसर्वविषापहः ॥ २१ ॥
 भर्कालर्केन्दुपुष्पी च करञ्जो नागदन्तिका ।
 राक्षामधुकमायूर पादा एष गणः शुभः ॥
 मेदः कफाद्यपवन स्तन्यदोषविनाशनः ॥ २२ ॥
 श्यामादन्तोद्वन्ती च युवाश्यामामृतामृताः ।
 सप्तला शङ्खिनीश्वेता राजहचः सतिल्वकः ॥ २३ ॥
 कम्पिप्लवः करञ्जश्च हेमचौरोत्थय गणः ।
 उदावर्त्तोदरानाहविषगुल्मविनाशनः ॥ २४ ॥
 वृहतीधातकीपाठा यष्टोमधुकलिङ्गकाः ।
 दीपनीयो वृहत्पादिः कृष्णदोषत्रयापहः ॥ २५ ॥
 पटोलं चन्दनं मूर्वा पाठातिक्लामृताघनः ।
 पित्तश्लेष्मानिलहृदि ज्वरकण्डूविषापहः ॥ २६ ॥
 काकोत्थो मधुकं शृङ्गी मेदे द्वे जीवकर्पभौ ।
 प्रपीण्डरीकमृद्वीका ऋक्षिहृत्ती तुगासहा ॥ २७ ॥
 पयस्या पद्मकं छिन्ने त्वेष वर्गोऽतिवृंहणः ।
 स्तन्यश्च जीवनो वृक्षः पित्तासानिलनाशनः ॥ २८ ॥
 उपसैन्धवकाशीस हयहिगुशिलाजतु ।
 तुल्यकं चेति मेदघ्नः शर्कराश्मरिहृद्वहणः ॥ २९ ॥
 भारिवापन्नकोशीर मधुकं चन्दनद्वयम् ।

काश्मरीमधुकं चेति सारिवादिरयं गणः ॥ ३० ॥

रक्तपित्तं निहन्त्याशु तृष्णां चातिप्रमाथिनीम् ।

तोव्रपित्तज्वरामर्दं सर्वदाहविनाशनः ॥ ३१ ॥

अञ्जनं फलिनीमांसी पद्मोत्पलरसाञ्जने ।

एलामधुकनागाद्वा विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ ३२ ॥

परूपो दाडिमं द्राक्षा काश्मरी काकजं फलम् ।

राजादनं सधात्रीकं कतकेन समन्वितम् ॥ ३३ ॥

परूपकादिको नाम्ना गणो यातामयापहः ।

द्वयोरुचिप्रदसृण्या भूषदोषविनाशनः ॥ ३४ ॥

—०—

प्रियंगु समंगा-धातकीलोधमुद्रागचन्दनकुचन्दनमोचरसाञ्जन-
कुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवज्रमे दीर्घमूला चेति ।

—०—

अम्बुष्टाधातकीलोध्रं समङ्गापद्मकेसरम् ।

मधुकारलुबिखञ्चं गणौ मुनिभिरोरितौ ॥ ३५ ॥

प्रियङ्ग्वम्बुष्टकादी च पक्तातीमारनाशनौ ।

मन्थानीयौ द्वितौ पित्ते व्रणानां चातिरोपथौ ॥ ३६ ॥

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ मधुकप्लवतिन्दुकाः ।

प्रियानवदरीपार्थ नन्दीवृक्षाम्बुजभलाः ॥ ३७ ॥

पलाशोरुष्करः श्वेतं लोध्रं जम्बूरयं गणः ।

पित्तसृग्मेहनुद्रण्यो योनिदाहनिवारणः ॥ ३८ ॥

गुडूचीनिम्बधान्याक मधुकं चन्दनान्वितम् ।

तृष्णादाहारुचिर्हृदि सर्वज्वरहरो गणः ॥ ३९ ॥

उत्पलं कुमुदं पद्मं कङ्गारं लोदितोत्पलम् ।

मधुकं चेति पित्तान्न त्रिषर्द्धिहरो गणः ॥ ४० ॥

सुस्तापाठाहरिद्रे द्वे तिक्ताहैमवतीबचा ।
 द्रवत्यतिविपाकुष्टं भक्षातकफलवयम् ॥ ४१ ॥
 साम्बष्टं चेति वर्गीय कफरोगनिपुदनः ।
 शोधनः पाचनः स्तन्यो योनिदोषहरो गणः ॥ ४२ ॥
 अक्षधात्रभयाहन्ति त्रिफलाविषमज्वरम् ॥
 चक्षुष्यादीपनीपित्त कुष्टमेहकफान्तकृत् ॥ ४३ ॥
 आमलक्यभयाक्षणा चित्रकथेत्ययं गणः ।
 सर्वज्वरकफघ्नश्च मेदीदीपनपाचनः ॥ ४४ ॥
 वपुताम्रमयः शीश हेमरूप्यश्च तन्मयः ।
 वर्गश्च शूलहृद्रोगपाण्डुमेहगदापहः ॥ ४५ ॥

—०—

लाक्षारैवतकुटजाऽम्बमारकटफलहरिद्रादयनिम्बसप्तच्छदमा-
 लत्वह्वायमाणा चेति ।

—०—

कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्तिनाशनः ।
 कुष्ठकमिहरयैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥ ४६ ॥
 बिल्वोन्मिमन्थः श्योनाकः श्रीपर्णीपाटलामहत् ।
 दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 पुष्पापर्णीस्थिरा चैव हृहतोदयगोक्षुरम् ।
 हृंहण कफवातघ्न पञ्चमूलं कनिष्ठकम् ॥ ४८ ॥
 विटारिसारिवाछाग शृङ्गीवत्सादनीनिशा ।
 कच्छपित्तानिलहरं वल्लीजं मूलपञ्चकम् ॥ ४९ ॥
 गृध्रनखीश्वदंष्ट्रा च शैरेयं करमर्दिका ।
 एतच्छ्लेष्मानिलौ हन्ति कण्टकं मूलपञ्चकम् ॥ ५० ॥
 कुण्ड काशहर्यं दर्भो नलचेति तृणोडवम् ।

पित्तकृच्छहरं पञ्च मूलं वसिष्ठविशोधनम् ॥ ५१ ॥

एतेस्तैलानि सर्पोऽपि प्रलेपं पानकान्यपि ।

गणैर्विभव्यकुर्वीत यथाविधिभिर्पञ्चवरः ॥ ५२ ॥

एकहिद्रव्यहोत्रोऽपि क्रियायोग्यो बृहद्रथः ।

हृत्वा तु तत्समं द्रव्यं मय योज्योऽल्पमेवजः ॥ ५३ ॥

इति बह्वर्सेने द्रव्यगणाधिकारः समाप्तः ॥ ८२ ॥

अथ संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां

वर्गाधिकारमाह ।

मदनकुटज जीमूतेच्छाकुघाभागवन्मोघकृतवेधन-सर्पप-विडङ्ग-
पिप्पली-करञ्ज-प्रयुञ्जाट-कोविदार पिलु-कर्चूरनतकटुभरारिष्टाश्व-
गन्धाजगन्धाविदुलबन्धुजीवकखेता शतपुष्पाविषीवचैर्वास्तुकाचिचा-
चैत्यूर्ध्वभागहराणीति । तत्र कोविदारपूर्वाणां फलानि कोविटा-
रादीनां मूलानि । बृहच्छामादन्तो द्रवन्तो समला शङ्खिनी-
विषाणिका-गवाक्षी कृगलाक्षी-सुहो-सुवर्णक्षीरी-चित्रक-किणिही-
कुशकाशतिल्वक-कम्पिल्लकचम्पकरम्पकपाटला पूगहरीतक्यामल-
कविभीतक-नीलिनीचतुरगुल-पूतीकारम्बध महावृक्ष-ममकदार्क-
ज्योतिषतो चैत्यधोभागहराणि । तत्र तिल्वकपूर्वाणां मूलानि
तिल्वकादीनां पाटलान्तानां त्वचः । कम्पिल्लकफलरज इति ।
पूगादीनामेरुष्ठान्तानां फलानि । पूतीकारम्बधयोः पत्राणि । शी-
याणां क्षीराणीति । कोशतकीमसनाशङ्खिनीदेवदालीकारवेक्षिका
चैत्युमयतो भगहराणि एषां स्वरमा इति । पिप्पलीविडङ्गापा-
भार्गशिथुशिरोपसिद्धार्थकमरिच-करवीरविम्बो-गिरिकर्णिका-कि-
णिही-वचाज्योतिषतोकरञ्जाकार्लकलसुनातिविषाण्डवेर-ताली

सतमालसुरसार्जकेद्भुदीमेपशृङ्गी-मातुलुङ्गीमुरुङ्गी-पीलुजातीसाल-
तालमधुकलाक्षाहिङ्गुलवणमद्यगोशकद्रसमूत्राणि चेति शिरो-
विरेचनानि । तत्र करवीरपूर्वाणां फलानि करवीरादीनामर्जका-
न्तानां मूलानि तालीसपूर्वाणां कन्दाः । तालीसादीनामर्जका-
न्तानां पत्राणि । इद्भुदीमेपशृङ्गोस्त्वक् मातुलुङ्गीमुरुङ्गीपीलु-
जातीनां पुष्पाणि । सालतालमधुकानां साराः । लाक्षाहिङ्गुनि-
र्यासौ । लवणानि पार्थिवविशेषाः । मद्यमासवसंयोगाः । गोशक-
द्रसमूत्रे मलाविति ।

—०—

संशमनान्यत ऊर्ध्वम्वक्ष्यामः ।

तत्र भद्रदारुकुटहरिद्रा वरुणमेपशृङ्गीवलातिवलातंगरात्त-
गलकच्छुराश्लकीकुवेराक्षीवीरतह-सहचरान्निमग्न-वत्सादनीश्व-
दद्वाश्मभेदकालकार्कःशतावरी-पुनर्नवावसुकवसिरकर्बूर-भार्गीका-
र्पासीवृषिकालीपत्तूरवदरयवकोलकुलित्यप्रभृतीनि विदारिगन्धा-
दिष्वे हे चाये पञ्चमूत्र्यौ समासेन वातसंशमनो वर्गः । चन्दनकुच-
न्दनक्षीवेरोशीरमंजिष्टापयस्याविदारीशतावरीगुन्दाशैवालकङ्गार-
कोकनदोत्पलकदलीदूर्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिः सारिवादिर्न्यग्रो-
धादिरुत्पलादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः ।
कालीयकागुरुतैलपर्णी-कुटहरिद्राशीतशिवशतपुष्पासरलरास्त्राप्र-
कीर्योदकीर्येद्भुदीसुमनःकाकादनीलाङ्गलकीहस्तिकर्णमुष्णातता-
ललामज्जकप्रभृतीनि वल्लोकण्टकपञ्चमूत्र्यौ पिप्पल्यादिर्वृहत्यादि-
र्वचादिर्मुष्ककादिःसुरसादिरारखधादिरिति समासेन श्लेष्मसंशमनो
वर्गः । काकोल्यादिः क्षीरहृतवसामज्जाशानिपष्टिकयपगोधुममाप-
शृङ्गाटककशेरुकवपुसैर्वाकालावुकालिन्दककर्काककतकोद्या-
लुकप्रियालपुष्करबीजकाश्मर्यसधूकद्राक्षाखर्जूरतालनारिकेलेक्षु-

विकारवलातिवलात्मगुप्ताविदारोपयस्यागोक्षुरकचौरकचौरमोरट-
मधूलिकाकूष्माण्डकप्रभृतीनि समासेन मधुरोवर्गः । दाडिमाम-
लकमातुलुङ्गाम्नातककपित्थकरमर्दवदरकोलप्राचीनामलकतित्ति-
ङ्गीककोशाम्भयपारवतवेचफललकुचाम्भवेतसदन्तशठदधितक-
सुराशक्तमौवीरकतुपोदक-धान्याम्ब-प्रभृतीनि समासेनाम्बोवर्गः ।
सैन्धवसौवर्चलविडपाक्वरोमकसामुद्रक-पक्लिमयवचारोपरसुवर्च-
काप्रभृतीनि समासेन लवणोवर्गः । पिप्पल्यादिः सुरसादिर्मधु-
शिपुमूलक-लसुन-सुपुङ्ख-शीतशिषकुट्टदेवदारुहरेणुकावलगुजफल-
घण्डागुगुलु-सुस्तालाङ्गलकीशकनाशापीलुप्रभृतीनि शालसारा-
दिषु प्रायशः कटुकोवर्गः । शारग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मण्डूकपर्णीवेच-
करीरहिरिद्राहयेन्द्रयववरुण-स्वीदुकण्टकसप्तपर्ण-हृत्तीक्ष्णशङ्खिनी
द्रवन्तीद्विहृत्कृतवेधन-कर्कोटक-कारवेत्तकवार्त्ताककरीरकरवीरसु-
मनःशङ्खपुष्पापामार्ग-त्रायमाणाऽशोक-रीहिणी-वैजयन्ती-पुनर्नवा-
हृदिकध्नीज्योतिष्पतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तको वर्गः । ज्यो-
धादिरस्वटादिः प्रियङ्वादिर्लोधादिस्त्रिफलाश्लकीजम्बाम्नास्थि-
तिन्दुकादीनि कतकशाकफल-पापाणभेदक-वनस्पतिफलानि
आमलकादिः शालसारादिषु प्रायशः कोविदारकुरवकजीवन्ती-
चिक्षीपालकी-सुनिपस्यप्रभृतीनि नीवारचणकादयो मुहादयश्च
समासेन कपायोवर्गः । पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकामृद्वैरा-
जवेतसमरिचाजसोदाभहातकास्थिहिङ्गुनिर्थासा इति द्रव्येभ्यो
दीपनीयोवर्गः ।

इति वङ्गसेने संशोधनसंशमनरसद्रव्यादीनां वर्गा-

धिकारः समाप्तः ॥ ८३ ॥

अथर्तुचर्यामाह ।

भूवाप्याग्नेघनिःस्यन्दा त्पाकादग्नाज्जलस्य च ।
 वर्षास्त्रिग्नवले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ १ ॥
 तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु बध्यते ।
 उदमस्य दिवास्त्राप मवश्यायं नदीजलम् ॥ २ ॥
 व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।
 दिव्यं कथितकूपोत्थं वार्षिकं सारसमेव वा ॥ ३ ॥
 प्रातृपिथ्याकुले बह्वी भोज्यमक्लेदि वातजित् ।
 परिशुष्कलघुक्षिण्य मुष्णाश्च वल्लणञ्च यत् ॥ ४ ॥
 प्रायोवपानं सक्षौद्रं संस्कृतञ्च घनोदये ।
 पुनः संरक्षता चाग्निं यवगोधूमं शाकयः ॥ ५ ॥
 पुराणाज्जलैर्मसैर्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः ।
 पिवेत् क्षौद्रान्वितं चाल्पं माध्वीकारिष्टमेव वा ॥ ६ ॥
 सविषप्राणिविषमूत्रं लालानिष्टीवनादिभिः ।
 मदाहृतं तदा तीर्थं नवकं विषसन्निभम् ॥ ७ ॥
 वायुना विषजातेन तत्पूर्वण च धर्षितम् ।
 बर्ज्यं सर्वोपयोगिषु तस्मिन् काले विपश्चिता ॥ ८ ॥
 सोपदंशं निषेवेत माध्वीकारिष्टमाधवम् ।
 पिवेत्प्रातृपि धीरोऽस्य रात्रौ तदपि वर्जयेत् ॥ ९ ॥
 निरुहैर्वस्त्रिभिश्चान्यै रथान्यैर्मरुतापहैः ।
 कुपितं शमयेद्वातं वार्षिकं वा चरेद्द्विधिम् ॥ १० ॥
 भूयो वर्षासु संयोगो गङ्गाया दक्षिणे तटे ।
 ततः प्रातृष्य वर्षास्थ्या वृत्ते तेषां प्रकीर्तितौ ॥ १० ॥
 तस्या एवोत्तरे देशे बहुशो हिमसंकुले ।
 भूयः शीतमतस्तत्र हेमन्तशिशिराबुधौ ॥ ११ ॥

ततो व्यतीते वर्षर्तौ नीलमेघावगुण्डिते ।
 व्योम्निप्रसन्नदिङ्मागं लब्धप्रमरभांस्करे ॥ १२ ॥
 शक्रस्वलव्यसंदर्श जातमाममदस्ततः ।
 आक्रामतिरवेर्लक्ष्मो स्तिरस्कृत्यघनान्मलान् ॥ १३ ॥
 द्राक्षेक्षुचोरसेवी च भवेत्तत्र नराधिपः ।
 वर्षासृपचितं पित्तं निर्हरेच्च विरेचनैः ॥ १४ ॥
 तिक्तसर्पिः प्रयोगैर्वा शिराणां चापि मोक्षणैः ।
 दिवासूर्यांशुसंतप्तं निशिवन्द्रांशुशीतलम् ॥
 कालेन पक्वं निर्दोषं भगव्ये नविपोहतम् ॥ १५ ॥
 हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि ।
 स्नानपानावगाहेषु हितमम्बु यथाश्रुतम् ॥ १६ ॥
 शारदानि च मात्स्यानि वासांसि विविधानि च ।
 इक्षवः शालयो मुहाः सरोऽम्भः कथितं पयः ॥ १७ ॥
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ १८ ॥
 हेमन्ते शिशिरे चाग्रं विसर्गादनयोर्वलम् ।
 शरद्वसन्तयोर्मध्यं होनं वर्षानिदाघयोः ॥ १९ ॥
 शीते शीतानिलवर्णं संरुद्धो वलिनां वली ।
 पक्ता भवति हेमन्ते मात्रा द्रव्यगुरुक्षमः ॥ २० ॥
 स यदा नेत्र्यनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
 रसं हिनस्यती वायुः शीते शीतः प्रकुप्यति ॥ २१ ॥
 तस्मात्तु पारसमये स्निग्धान्नलवणानुसान् ।
 शोऽकानूपमांमाना ग्नेध्यानासुपयोजयेत् ॥ २२ ॥
 विन्नेगयनां मांसानि प्रमृष्टानां मृतानि च ।
 भक्षयेन्मदिरां सौधु मधुराखं पिवेन्नरः ॥ २३ ॥
 गौरसानि क्षुब्धितो र्वसातैलं नृवोदनम् ।

हेमन्ते भजतस्तोय सुप्यमायुर्न हीयते ॥ २४ ॥
 शस्ता रमाला हेमन्ते पीतधूमो मदोत्कटः ।
 चौलकौशेय मवीत स्वाशये कुयकास्तृते ॥ २५ ॥
 कुङ्कुमागुरुदिग्धाद्भो निर्वाति भूमिगह्वरे ।
 शयीतशयने चापि सुविस्तीर्णे मनोरमे ॥ २६ ॥
 तत्वापनीतदारास्तु प्रिया नार्थः खलङ्कताः ।
 रमयेत्तु यथा कामं बलादपि मदोत्कटाः ॥ २७ ॥
 प्रवात प्रमिताहार सुदमन्यं हिमागमे ।
 वर्जयेच्छीतसस्पर्शं शीतान्युपवनान्यपि ॥ २८ ॥

—०—

एष एव विधिः कार्यः शिशिरपि सदा बुधेः ।
 हेमन्तशिशिरी तुल्यौ शिशिरेऽस्य विशेषणम् ॥ २९ ॥
 रौच्यमादानजं शीतं मैघप्राकृतवर्षजम् ।
 तस्माद्हेमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ॥ ३० ॥
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृह्णमान्ययेत् ।
 कटुतिक्तकषायानि वातलानि लघूनि च ।
 वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ ३१ ॥

—०—

असन्ते निधितः श्रेष्ठा दिनकृद्वाभिरीरितः ।
 क्षायान्निं बाधते रोगां स्ततः प्रकुरुते बहन् ॥ ३२ ॥
 मस्मादसन्ते कर्माणि ब्रह्मणादीनि कारयेत् ।
 गुर्वेक्ष्मन्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥
 यष्टिकान्वा नवाब्जालीन् मुद्गनीवारको द्रवान् ।
 लावादिबिष्किररसे दद्याद्द्वैष्ट्य युक्तितः ॥ ३४ ॥
 पटोलनिम्बवार्त्तिके स्तिक्तेऽन्यै हिमात्यरे

शुचिगुक्तांशरधर खन्दनागुरुधूपितः ।
 पोतस्तनोरुजघनां रूपयीवनशालिनीम् ॥ ३६ ॥
 काननेषु विचित्रेषु सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
 कामयेदावदुक्ताहं सुमनाः कुसुमागमे ॥ ३७ ॥
 व्यायाममञ्जनं धूपं तीक्ष्णञ्च कबलशङ्खम् ।
 तैलपुष्पाश्च सर्वान्वा सेवेत कुसुमागमे ॥ ३८ ॥

—०—

मयूषैर्जगतस्तेजो ग्रीष्मे ये पोयते रविः ।
 स्वादुशीतं द्रव्यं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ ३९ ॥
 शीतं मयर्करं मन्यं जाङ्गलान्भृगपक्षिणः ।
 घृतम्पयः सशाल्यन्नं भजनं ग्रीष्मेन सीदति ॥ ४० ॥
 व्यायामसुखमायासं मैथुनं परिदाहि च ।
 रसांश्चापि गुणोद्भक्तान्विशेषेण विपर्जयेत् ॥ ४१ ॥
 सर्पिः खण्डगुडाक्तांश्च सहकारसमन्वितान् ।
 प्रातराद्यं पिबेत्तर्कं न च शीतोत्तरं ततः ॥ ४२ ॥
 ययगोधूमविकृतो ज्वालीयं विविधानपि ।
 प्रसङ्गानूपमांसानि हृष्यान्धन्यानि यान्यपि ॥ ४३ ॥
 मद्यमस्यं न वा योष्य मद्यवा सुबद्धदकम् ।
 लवणाम्बकटूष्णानि व्यायामं चात्र वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 दिवाशीतगृहे निद्रां निशिसोमांशुशीतले ।
 भजेश्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रयातं हर्म्यमस्तके ॥ ४५ ॥
 व्यजनेः पाणिसंस्पर्शं खन्दनोदकशीतलैः ।
 मेथ्यमानो भजेदस्यां सुक्तामणिविभूषितः ॥ ४६ ॥
 काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
 पोषकाले निषेवेत मैथुनादिरतो नरः ॥ ४७ ॥

हेमन्ते भजतस्तोय सुण्णमायुर्न होयते ॥ २४ ॥

शस्ता रसाला, हेमन्ते पीतधूमो मदोत्कटः ।

चौलकौशेय संवीत स्वाशये कुथकास्तृते ॥ २५ ॥

कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्गो निर्वाते भूमिगङ्गरे ।

शयीतशयने चापि सुविस्तीर्णं मनोरमे ॥ २६ ॥

तत्तापनीतदारास्तु प्रिया नार्थः स्वलङ्घिताः ।

रमयेत्तु यथा कामं वलादपि मदोत्कटाः ॥ २७ ॥

प्रवात प्रमिताहार मुदमन्य हिमागमे ।

वर्जयेच्छीतसस्पर्शं शीतान्युपवनान्यपि ॥ २८ ॥

—०—

एष एव विधिः कार्यः शिशिरैपि सदा नुधैः ।

हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरैः स्पर्शं विशेषणम् ॥ २९ ॥

रौक्ष्यमादानजं शीतं मैघप्रारुतवर्षजम् ।

तस्माद्हेमन्तिकः सर्वः शिशिरै विधिरिष्यते ॥ ३० ॥

निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरै गृह्णमाश्रयेत् ।

कटुतिक्तकषायानि वातलानि लघूनि च ।

वर्जयेदन्नपानानि शिशिरै शीतलानि च ॥ ३१ ॥

—०—

वसन्ते निश्चितः श्लेष्मा दिनहृद्भाभिरीरितः ।

कायाग्निं बाधते रोगां भूतः प्रकुसुते बहून् ॥ ३२ ॥

अस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।

शुर्वन्तस्त्रिगुणमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥

याष्टिकान्वा नवाब्जालोन् मुद्गनीवारको द्रवान् ।

लावादिबिष्किररसे दद्याद्भृष्टैश्च युक्तिः ॥ ३४ ॥

पटोलनिम्बपार्त्तिकै स्तिक्तैश्चान्यैर्हिमात्यये ॥ ३५ ॥

शुचिगङ्गांवरधर खन्दनागुरुधूपितः ।
 पोतस्तनोरुजघनां रूपयौवनशालिनीम् ॥ ३६ ॥
 काननेषु विचित्रेषु सर्वालङ्कारभूषिताम् ।
 कामयेद्यावदुक्ताहं सुमनाः कुसुमागमे ॥ ३७ ॥
 व्यायाममञ्जनं धूपं तोषणञ्च कवलयहम् ।
 तैलपुष्पांश्च सर्वान्वा मेवेत कुसुमागमे ॥ ३८ ॥

—•—

मयूषैर्जगतस्तेजो ग्रीष्मे ये पीयते रविः ।
 स्नादुष्णीतं द्रव्यं क्षिग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ ३९ ॥
 शीतं मयर्करं मन्यं जाह्नलान्मृगपक्षिणः ।
 घृतमप्ययः सशाल्यन्नं भोजनं ग्रीष्मेन सीदति ॥ ४० ॥
 व्यायाममुष्णमायामं मैथुनं परिदाहि च ।
 रसांश्चापि गुणोद्दिक्तान्विशेषेण विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥
 मर्षिः खण्डगुडाक्तांश्च सहकारममन्वितान् ।
 प्रातरागं पिबेत्तत्र न च गीतोत्तरं ततः ॥ ४२ ॥
 यथगोधूमशिकतो ब्यालींश्च विविधानपि ।
 प्रसङ्गानूपमांसानि वृष्याभ्यन्यानि यान्यपि ॥ ४३ ॥
 मद्यमस्त्रं न वा यौज्य मद्यवा सुवह्दकम् ।
 लवणान्नकटूष्णानि व्यायामं चास्य वर्जयेत् ॥ ४४ ॥
 दिवागीतगृहे निद्रां निगिसोमांश्चगीतले ।
 भजेष्टन्दनदिग्धाद्गः प्रवातं हर्म्यमस्तके ॥ ४५ ॥
 ध्यजनेः पाणिमस्पर्शं यन्दनोदकगीतलैः ।
 मीथ्यमागो भजेदृष्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ४६ ॥
 काननानि च गीतानि अस्नानि कुसुमानि च ।
 पीयताले निपेयेत मैथुनादिरतो नरः ॥ ४७ ॥

व्यायाममातपं यासं व्यवायं चात्र वर्जयेत् ।

पानभोजनसस्कारान् प्रायः चौद्रान्वितान् भजेत् ॥ ४८ ॥

मरांसि वाय्वः सरितो बनानि रुचिराणि च ।

चन्दनानि जलार्द्राणि स्रजय कमलोज्ज्वलाः ॥ ४९ ॥

तालवृक्षानि नोदारा स्तथा शीतगृहाणि च ।

घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुसधूनि च ॥ ५० ॥

ऋत्वोरन्थादिसप्ताह्यं द्रुतुमन्धिरिति श्रुतः ।

तत्र पूर्वं विधिस्त्याज्यः सेवनीयो परः क्रमात् ॥ ५१ ॥

मतां वृत्तेष्वप्येव न विधिनां वर्तते नरः ।

घोरान्तुकृतान्दोषा आश्रुयास्तु कदाचन ॥ ५२ ॥

कार्तिकस्य दिनान्यष्टा वष्टावग्रहणस्य च ।

यमदृष्टा इति प्रोक्ता स्वल्पाहार्यऽत्र जीयति ॥ ५३ ॥

वर्यासु मद्यमस्य वा समन्तादुदकं पिबेत् ।

उष्णमेव वसन्ते च कामं शीतोष्णं शीतलम् ॥ ५४ ॥

हेमन्ते च वसन्ते च शीतमिष्टं पिबेन्नरः ।

श्रुतशीतपयो शीतोष्णे प्राहृत्काले रसं पिबेत् ॥ ५५ ॥

युष्मद्वर्यागमस्यान्ते प्रपिवेच्छीतलं जलम् ।

अतिस्निग्धकटुप्रायं हितमग्नौ घनक्षये ॥ ५६ ॥

समदोषं समग्निश्च समधातुमलक्रियः ।

प्रसन्नात्केन्द्रियं मनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ५७ ॥

इति वङ्गसेन ऋतुचर्याधिकारः समाप्तः ॥ ८४ ॥

—०—

अथ धान्यवर्गमाह ।

रूक्षं शालिस्त्रिदोषघ्नं स्तृष्णामेदो निवारणं ।

महाशालिः परं वृष्यः कलमः श्लेष्मपित्तहा ॥ १ ॥

शीतो गुरुस्त्रिदोषघ्नो मधुरो गौरयष्टिकः ।

किञ्चिद्दीनो सितस्तृष्णात्परोयं रसपाकतः ॥ २ ॥

दग्धायामवनौ जानाः शालयो लघुपाकिनः ।

कपाया बद्धविण्मूत्रा रुक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥ ३ ॥

स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कपायाः कटुकान्वयाः ।

किञ्चिद्वसतिक्लमधुराः पवनानलवर्धनाः ॥ ४ ॥

कौदारा मधुरा वृष्या बल्याः पित्तनिवर्धनाः ।

द्वैपत्कपायाल्पमला गुरवः कफशुक्लाः ॥ ५ ॥

रोम्यातिरोम्या लघवः शीघ्रपाका गुणीत्तराः ।

विटाहिनी दोषहरा बल्या मूत्रविवर्धनाः ॥ ६ ॥

शालयः क्षिण्णरूढा ये रुक्षास्ते वर्धवर्धनः ।

श्यामाकः शोषणो रुक्षो वातलः श्लेष्मपित्तहा ॥ ७ ॥

तद्विप्रियङ्गुनीवाराः कोरदूषाः प्रकीर्तिताः ।

बहुमूत्राः कफहराः कपाया वातकोपनाः ॥ ८ ॥

सूपानामुत्तमामुद्रा लघीयांसोऽल्पमारुताः ।

हरितास्तेष्वपि वरा चाठकीकफपित्तनुत् ॥ ९ ॥

रजः कपायो विषदोषशुक्ल बलामट्टिचयकृदिदाही ।

कटुर्विपाके मधुरस्तु शिथिलः प्रभिवविण्मारुतपित्तलय ॥ १० ॥

उष्ण कुलत्यो रसतः कपायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।

कुटाश्मरीशुल्मनिपूदनश्च संघादकः पोतसकासहन्ता ॥ ११ ॥

ग्रानाहमेदो गुदकीलहिक्लाश्यामापहः शोणितपित्तक्षयः ।

बलासहन्ता नयनभ्रमघ्नो विशेषतो बन्धकुलत्य उक्तः ॥ १२ ॥

टन्व्योऽग्निमेधाजतनोऽल्पमूत्रः स्तन्योऽथ केशोऽनिलहा गुरुश्च ।

तिन्नेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो मध्यः सितो हीनतरास्तधान्ये ॥ १३ ॥

पाके रसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी ।
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कफवातहन्ता तथागुण द्युतितसर्पपोऽपि ॥
 मापो गुरुभिन्नपुरीषमूत्रः स्निग्धोतिहृष्योमधुरोनिलघ्नः ।
 सन्तर्पणः स्नान्यकरो विशेषादलप्रदः शुक्रकफावहृद्य ॥ १५ ॥

अहृद्यः स्नेहपित्तघ्नो रालमापोऽनिलार्तिहृत् ।

अवतगुलः रैडगजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥ १६ ॥

काकाण्डो मातृगुप्तानां मापवत् फलमादिशेत् ।

मसूरा मधुराः पाके घ्राहिणो रुक्षशीतलाः ॥ १७ ॥

मकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ।

चणकाश्च मसूरश्च यण्डोका, सहरेणवः ॥ १८ ॥

गुरवः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ।

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ॥ १९ ॥

यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।

ब्रणेति पथ्यस्तिलवच्च नित्यं प्रवक्ष्यमूत्रो बहुवातवर्चाः ॥ २० ॥

स्यर्थाग्निमेधास्वरयणंलक्ष्य सुपिच्छिलः स्थूलविलेपनश्च ।

मेदोमरुत्तृट्शमनोऽय रुक्षः प्रसादनः शोणितपित्तयोय ॥ २१ ॥

एतैर्गुणैर्हीनतरांश्च किञ्चिद्विद्याद्यवेभ्योऽतियवानशेषैः ॥ २२ ॥

गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ।

स्निग्धोऽतिशीतो निलपित्तहारी सन्धानलक्ष्णो महर, मरश्च ॥ २३ ॥

तैषां मसूरः सग्राही कलायो वातलः परम् ।

अनार्तव्याधिहरमपथ्यामितमेव च ॥ २४ ॥

अभूमिल नवं चापि धान्यं न गुणवत् स्मृतम् ।

नव धान्यमभिष्यन्दि लघुसंस्कारोपितम् ॥ २५ ॥

विदाहगुरुविष्टश्च विरुद्धं वातकोपनम् ॥ २६ ॥

एति वङ्गसेने शिम्बिधान्यशकधानं वर्गाधिकारः ॥ ८५ ॥

अथ मांसवर्गमाह ।

संग्राहीदोषनः शीतः कपायो मधुरो लघुः ।
 लावः कटुविषाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥ १ ॥
 श्वेदगुरुस्तु मधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्धनः ।
 तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥ २ ॥
 रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिशूलः ।
 कफोत्थेषु च रोगेषु मदे वाते च शस्यते ॥ ३ ॥
 वातपित्तहरा बल्या मेधाग्निवलवर्धनाः ।
 लघाकः कृकृरः हृदयः क्षुद्राः जैरोपजकृत्तरः ॥ ४ ॥
 कपायः स्नादुनयण स्वयः कैश्रोक्षचिप्रदः ।
 मयूरः स्वरमेधाग्नि दृक्चोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत् ॥ ५ ॥
 स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्नेहस्वरवलावहः ।
 वृंहणः कुक्षुटो वन्य स्तब्धनाभ्यो गुरुर्मतः ॥ ६ ॥
 मृगाः सर्वप्रकाराय पित्तश्लेष्महराः श्रुताः ।
 किञ्चिद्वातकराद्यापि लघवो बलवर्धनाः ॥ ७ ॥
 कपायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक् कफवातहा ।
 संग्राहीरोचनो बल्य स्तेपा मेघो ज्वरापहः ॥ ८ ॥
 मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदोषनः ।
 शीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिर्हरिणो लघुः ॥ ९ ॥
 कपायः स्नादुलवणो गुरुः काणकपोतकः ।
 रक्तपित्तप्रशमनो विशदोऽपि कपायकः ॥ १० ॥
 कपायो मधुरश्चापि गुरुः पारावतः श्रुतः ।
 कुलिङ्गो मधुरः क्षिण्वः कफशकविवर्धनः ॥
 सन्निपातुहरो वैश्व कुलिङ्गस्त्वतिशकलः ॥ ११ ॥

प्रसङ्गाः शोषगुल्मार्शो ग्रहणीदोषिणां हिताः ।
 सर्वदोषहरास्तेषां मेदस्तु बलदूषकम् ॥ १२ ॥
 हृषसिंहकपिव्याघ्र भासमार्जारमूषिकाः ।
 तरक्षु कुरर श्येन शशघ्नोजन्वुकादयः ॥ १३ ॥
 गुहाशया वातहरा गुरुणा मधुराश्च ते ।
 स्निग्धा वल्ग्व हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥ १४ ॥
 नकुलः शल्लकीगोधा शशधापि भुजङ्गमाः ।
 श्वासकासानिलहरा भूशयाः कफपित्तलाः ॥ १५ ॥
 कपायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ।
 नातिशीतलघोर्यत्वा द्वातसाधारणो मतः ॥ १६ ॥
 महिषो गन्धयः खड्गो घ्राह्यमरोरुहः ।
 आनुषाः मधुरावल्ग्व गुरुस्निग्धाः कफप्रदाः ॥ १७ ॥
 नातिस्निग्धा यमर्यस्तु मदपित्तकफाः स्मृताः ।
 हृगलस्वनभिष्यन्दरे तेषां पीनसनाशनः ॥ १८ ॥
 हं हणं मांसमौरभ्रं पित्तश्लेष्मकवं गुरु ।
 मेदः पुच्छोद्भवं हृष्य मौरभ्रसंहृशं गुणैः ॥ १९ ॥
 श्वासकासप्रतिश्याय विषमज्वरनाशनम् ।
 गन्धं यमात्यग्निहितं दुष्पाकमनिलापहम् ॥ २० ॥
 औरभ्रवक्षलवणं मासमेकशफीद्भवम् ।
 हंसकारण्डवक्रौञ्च महुभक्षाद्भमारसाः ।
 नन्द्यावर्त्ता बलाकाश्च श्लेष्मला गुरवः प्रवाः ॥ २१ ॥
 मत्स्यः कर्कटकः कूर्मः शिशुमारोऽथ शुक्यः ।
 शङ्खाश्च गुरवः स्निग्धाः शीताहृष्याजलेशयाः ॥ २२ ॥
 सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।
 उष्णावातहरा हृष्या वर्चश्लेष्मविवर्द्धनाः ॥ २३ ॥

मलावहाविशेषेण मन्त्राशित्वाकमुद्रजाः ।

समुद्रजेभ्यो नादेया हं हणत्वाद गुणोत्तराः ॥ २४ ॥

इति बङ्गसेने मांसवर्गाधिकारः समाप्तः ॥ ८६ ॥

—०—

अथ फलवर्गमाह ।

पाठामूर्बागठोशाकं वास्तूकं सुनिपञ्चकम् ।

विद्याद्विग्राहि त्रिदोषघ्नं मार्कयं चित्तिवास्तुकम् ॥ १ ॥

संप्राहीक्ष्वकः प्रोक्तः स्निग्धः पञ्चांगुलः सरः ।

भण्टीवल्गादनीफल्नी वातघ्नी लघुदीपनी ॥ २ ॥

काकमाचीत्रिदोषघ्नी स्तन्या हृष्या कलम्बिका ।

चांगिरीकफवातघ्नी सार्पपं सर्वदोषघ्नात् ॥ ३ ॥

सार्पपं च सकौसुम्भं राजिकैकान्तपित्तलां ।

नाडीकः कफवातघ्नः कटुर्मधुरशीतलः ॥ ४ ॥

सतीनशाकं श्लेष्मघ्नं त्रैपुटं वातघ्नमतम् ।

श्लेष्मिनी सपत्नूरा मूषलाश्मरिमेदनी ॥ ५ ॥

कालशाकंतु कटुकं दीपनं कफशोधजित् ।

हृष्यास्निग्धा च शीता च मृत्युघ्नी चाप्युपोदिका ॥ ६ ॥

रूक्षो विषमदघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।

मधुरो मधुरः पाके शीतलस्तंडुलीयकः ॥ ७ ॥

वर्षाभौ कफवातघ्नी हितौ शोफोदरेऽर्शसि ॥ ८ ॥

कटुतिक्तरसा हृद्या रोचना वज्रिदीपनी ।

सर्वदोषहरीलघुः कण्ठग्रामूलकपोतिका ॥ ९ ॥

महत्तद्गुर्विष्टम्भि तीक्ष्णमामश्च दीपलम् ।

तत्तेव सैहसिदन्तु वातगुल्फपित्तजित् ॥ १० ॥

शुष्कान्तु शोथशमनं गरदीपहरं लघु ।

विष्टम्बिवातलं शकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥ ११ ॥

पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यद्योत्तरन्ते लघवः प्रदिष्टाः ।

तेषान्तु पुष्पं कफवातहन्तृ फलं निहन्त्यात्कफमारुती च ॥ १२ ॥

रक्तपित्तहरीशोष कुष्ठघ्नोऽहिलमोचिका ।

कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाटयोः ॥ १३ ॥

स्निग्धोऽथ तीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसोऽय बल्यः ।

तृणश्च मेधास्वरवर्णचक्षुर्भग्नास्थिसंधानकरो रसोनः ॥ १४ ॥

हृद्रोगजीर्णस्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकासंशोषान् ।

दुर्नामकुष्ठानिलसादजन्तु समीरणश्चासकफांश्च हन्ति ॥ १५ ॥

नात्युष्णवीर्योऽनिलहाकटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ।

बलावहः पित्तहरोऽयः किञ्चित्पलांडुरग्नेश्च विष्टम्बिकारी ॥ १६ ॥

स्निग्धोऽय रश्मिः स्थिरधातुकर्ता बल्योऽय मेधाकफपुष्टिदाता ।

स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलांडुरक्तः ॥ १७ ॥

न्यग्रोधोदुम्बरांस्तथ ब्रह्मपद्मादिपल्लवाः ।

कपायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिण्याम् ॥ १८ ॥

अंसनं कटुकं पाके कफघ्नमनिलापहम् ।

शोथघ्नमुष्णवीर्यञ्च पत्रं पूतिकरं जजम् ॥ १९ ॥

बेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुकारसपाकतः ।

विदाहिनो नातिबलाः सकपाया विरूक्षणाः ॥ २० ॥

कफशोणितपित्तघ्नं रोचनं कारवेल्लकम् ।

कारवेल्लकवज्जैर्यं फलं कर्कोटकस्य च ॥ २१ ॥

पटोलपत्रं पित्तघ्नं नालं तस्य कफापहम् ।

फलं त्रिदोषशमनं मूलं तस्य विरेचनम् ॥ २२ ॥

पित्तनुत्तेषु कृष्णण्डं बालं मध्यं कफापहम् ।

शुष्कं लघूष्णं सत्तारं दीपनं वस्तिशोषनम् ॥ २३ ॥

सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ।

बालं सनीलं त्रपुसं तत्तु पित्तहरं स्मृतम् ॥ २४ ॥

तत्पाण्डुकफकुक्षीर्णं मम्लं वातविनाशनम् ।

एवोरुक् सकर्कारुसंपक्वं कफघातजित् ॥ २५ ॥

सत्तारं मधुरं रुच्यं तच्चोक्तं नातिपित्तलम् ।

सत्तारमधुरं भेदि शीर्णवृत्तं कफावहम् ॥ २६ ॥

कंडूकुट्टमिघ्नानि कफपित्तहराणि च ।

फलानि हृद्यतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ॥ २७ ॥

कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु ।

वार्त्ताकुदीपनं प्रोक्तं जीर्णं सत्तारपित्तलम् ॥ २८ ॥

अत्यर्थमधुरारुच्या पित्तघ्नीमधुकर्कटी ।

कर्कन्धुकोलवदरमम्लं वातविनाशनम् ॥ २९ ॥

पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ।

पुराणं तृट्प्रशमनं श्रमघ्नं दीपनं परम् ॥ ३० ॥

सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ।

आमं कपित्थं वैश्वर्यं ग्राहिमधुरवातलम् ॥ ३१ ॥

कफानिलहरं पक्वं मधुरागुरसं गुरु ।

दीपलं पित्तकृत्पाण्डु जम्बीरमतिपित्तलम् ॥ ३२ ॥

शुल्लभातकफखास काशघ्नं बीजपूरकम् ।

केसरं मातुलुङ्गस्य दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥

वातपित्तहरं मांसं त्वक्स्निग्धोष्णानिलापहा ।

अत्यर्थमधुरारुच्या पित्तघ्नी मधुकर्कटी ॥ ३४ ॥

पित्तमारुतलघालं पित्तल वदकेसरम् ।

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसवलप्रदम् ॥ ३५ ॥

कषायानुरसं स्वादु.वातघ्नं हृंहणं गुरु ।

पित्ताविरोधिसंपक्क माम्भं शुक्रविवर्धनम् ॥ ३६ ॥

हृंहणं मधुरं बल्यं गुरुविष्टभ्यजीर्यति ।

आम्रातकफलं हृथ्यं सस्त्रे हं कफवर्धनम् ॥ ३७ ॥

विदोषविष्टभकरं लकुचं शुक्रनाशनम् ।

अम्लं तृष्णाहरं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकम् ॥ ३८ ॥

हृद्यं स्वादुकषायाम्लं भय्यमास्थविशोधनम् ।

गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा ॥ ३९ ॥

वातापहं तित्तिङ्गीकं मामं पित्तबलासङ्गतम् ।

ग्राहिसंदोषनं हृद्यं सम्पक्कं कफवातनुत् ॥ ४० ॥

तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाम्भफलमुच्यते ।

अम्लीकायाः फलं तद्वत् पक्कं भेदि तु केवलम् ॥ ४१ ॥

अम्लं समधुरं हृद्यं तृष्यमेतत्तु रोचनम् ।

वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं नागरंगफलं गुरु ॥ ४२ ॥

कषायानुरसं चैषां दाडिमं नातिपित्तलम् ।

दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं विर्षी विबन्धनम् ॥ ४३ ॥

द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं बाल्यमेव च ।

विदोषघ्नन्तु मधुरं मम्लं वातकफापहम् ॥ ४४ ॥

अश्वत्थोदुम्बरप्लव न्यग्रोधानां फलानि च ।

कषाय मधुराम्भानि वातलानि गुरुणि च ॥ ४५ ॥

हृत्तमारुक्करं स्वादु पित्तघ्नं शोषवह्निकम् ॥ ४६ ॥

अत्यम्लं वातघ्नं ग्राहि जाम्बवं कफवाताजित् ॥ ४७ ॥

आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।

विप्राके गुरुसम्पक्कं मधुरं कफपित्तजित् ॥ ४८ ॥

मधुरं च कषायघ्नं स्निग्धं संग्राहि चालुकम् ।

स्थिरोक्तरश्च दन्तानां वाकुलं फलमुच्यते ॥ ४८ ॥

अत्यन्तमियन्मधुरं कपायानुरसं लघु ।

वातघ्नं पित्तजननं मामं विद्यात्परूपकम् ॥ ५० ॥

तदेव मधुरं यक्तं वातपित्तनिवर्धनम् ।

विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ५१ ॥

पौष्करं स्वादुविष्टम्बि वल्यं कफहरम्परम् ।

कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संप्राप्ती दीपनम् ॥ ५२ ॥

कटुतिक्तकपायोष्णं थालं बिल्बसुन्दरद्वयम् ।

तदेव विद्यात्संपक्वं मधुरानुरसं गुरु ॥ ५३ ॥

विदाहिविष्टम्भकरं दीपकतृप्तिमारुतम् ।

पनसं सकपायन्तु स्निग्धं स्वादुहिर्म, गुरु ॥ ५४ ॥

मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कपायं नातिशीतलम् ।

रक्तपित्तहरं हृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ ५५ ॥

फलं स्वादुरसं वैष तालजं गुरुपित्तजित् ।

तद्बीजं स्वादुपाकञ्च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥ ५६ ॥

हृद्यं मूत्र विवन्धघ्नं पित्तासृग्वातनाशनम् ।

कैश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्यफलमुच्यते ॥ ५७ ॥

क्षतक्षयापहं हृद्यं हृंहृणं तर्पणं गुरु ।

स्निग्धं हृष्यं समधुरं खर्जूरं रक्तपित्तजित् ॥ ५८ ॥

हं हृणीयमहृद्यञ्च मधूककुसुमं गुरु ।

वातपित्तप्रशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥ ५९ ॥

कपायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।

हृद्यं सुगन्धिसाम्बलञ्च लवलीफलमुच्यते ॥ ६० ॥

गमीफलं गुरुस्वादु, रुच्योष्णं कफनाशनम् ।

गुरुश्लेष्मातकफलं कफक्षन्मधुरं हिमम् ॥ ६१ ॥

करञ्चकिंशुकारिष्टफलं जन्तु प्रमेहनुत् ।

प्रियालमञ्जामधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ ६२ ॥

वैभोतको मदकरः कफवातविनाशनः ।

कपाय मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ॥ ६३ ॥

लृणाक्षर्यनिलघ्नश्च तद्वदामलकस्य च ।

बीजपूरकसंपाको मज्जाकोशान्नसम्भवः ॥ ६४ ॥

स्वादुपाकोऽग्निबलदः स्निग्धः पित्तानिलापहः ।

शीतं कपायमधुरं टङ्कं मारुतक्षहुर ॥ ६५ ॥

यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यभवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ ६६ ॥

धान्येषु मांसेषु फलेषु चैत्र शकेषु चानुक्तमपि प्रसोह्यात् ।

पास्त्रादतो भूतगुणैर्गृहीत्वा तदादिशेद्ब्रह्ममनस्यबुद्धिः ॥ ६७ ॥

इति वङ्गसेने फलवर्गाधिकारः समाप्तः ॥ ८० ॥

—०—

अथ व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोरधिकारमाह ।

वातक्षेमहरश्चैव रक्तपित्तप्रदूषणम् ।

अग्निसन्दीपनं हृद्यं मुष्णावन्तु प्रशस्यते ॥ १ ॥

धीतः सुविमलः शुद्धो मनोन्नः सुरभिः समः ।

स्निग्धः सुप्रसृतस्तूष्णो विशदयौदनो लघुः ॥ २ ॥

शीतलं तर्पणं हृद्यं मधुत्रमहरं परम् ।

लघुद्रुतविपक्वन्तु सद्योन्नं वारिभावितम् ॥ ३ ॥

त्रिदोषकोपणं रुचं मलक्षन्मूत्रशोधनम् ।

स्वादुमेदः कफोत्क्षेदि वार्य्यं निशिसंस्थितम् ॥ ४ ॥

मधुरं शीतलं सास्त्रं लृणाघ्नं दीपनं परम् ।

आमघ्नन्तर्पणं हृद्यं घोलभक्तं रुचिप्रदम् ॥ ५ ॥
 भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
 अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकमक्षणम् ॥ ६ ॥
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं पाचनं परम् ।
 विशेषादामवातघ्नं लवणं काञ्चिकार्द्रकम् ॥ ७ ॥
 दीपनं तर्पणं रुच्यं मामघ्नमनुलोमनम् ।
 मन्दाग्नीनां सदा पथ्यं विल्वं काञ्चिकसंस्थितम् ॥ ८ ॥
 कपाय मधुरो रुच्यः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
 श्लेष्मपित्तप्रथमनो मुह्ययूषोत्तमो मतः ॥ ९ ॥
 सुखिन्नो निस्तुपो भृष्ट ईषत् सूपो लघुर्मतः ।
 मापः समधुरो रुच्यो विदाही चाम्बपित्तकृत् ॥ १० ॥
 वातघ्नो दीपनश्चैव चाम्बमायो गुरुः सरः ।
 स्निग्धं निष्पीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ॥ ११ ॥
 वातपित्तहरं हृद्यं पुष्टिकृदलवर्धनम् ।
 कफमेदोऽग्निकहरं सरं सुलघुदीपनम् ॥ १२ ॥
 वाक्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम् ।
 हितं ततो गुरुतरं सतैलं लवणान्वितम् ॥ १३ ॥
 हृद्यं कृष्णार्द्रकं स्निग्धं हृतभृष्टं सुपाचितम् ।
 पक्वं चिञ्चाफलं तक्रं गुडयुक्तं सुभावितम् ।
 त्रिकटुत्रिसृगन्धिव्यां मोदितं दीपनाशनम् ॥ १४ ॥
 सुस्निग्धमग्नौ हृतपाचितञ्च गुडान्वितं घोरविलोडितञ्च ।
 विजातयुक्तं च सकेसरं च दुग्धाम्बेतत्परिकीर्तितञ्च ॥ १५ ॥
 हृद्यञ्च पुष्टिञ्च करोति कान्तिं निषेव्यमाणं बलमादधाति ॥ १६ ॥
 लघुघ्नो हृङ्गश्च रुच्यो ऋद्धिघ्ना रागपाण्डवः ।
 रघ्नालां पाचनीहृष्या वातहृत् सगुडं दधि ॥ १७ ॥

गुरवः पैष्टिका भक्ष्या हृंहणा वातनाशनाः ।

धातपित्तहरो हृथ्यो हृतपूरोऽग्निनाशनः ॥ १८ ॥

हृंहणा समिता भक्ष्या बल्याः पित्तानिलापहाः ।

पिशितैर्वेशवाराद्यैः संपूर्णा गुरुतर्पणाः ॥ १९ ॥

बैदलाः श्लेष्मला ज्ञेया गुरवो भिन्नवर्चसः ।

वातपित्तहरा बर्ण्या दृष्टिदा हृतपाचिताः ॥ २० ॥

भक्ष्यास्तैलकृता दृष्टि वातघ्नाः पित्तकोपनाः ।

तोयेनालोडिता भक्ष्याः स्निग्धाद्याभ्रसि दुर्जराः ॥ २१ ॥

गुरवो हृंहणा हृथ्या ये च च्चीरोपसाधिताः ।

अत्युष्णा मण्डलाः पथ्याः शीतला गुरवो मताः ॥ २२ ॥

लाजाम्बुर्दिङ्गराः शीता हृथ्या गुर्वी च शङ्कुली ।

पिट्ठकं गुरुविष्टम्भि द्विदाहि कफपित्तसर्मे ॥ २३ ॥

कपालाङ्गारपक्ताः स्युः किञ्चित्तधुतराश्च ते ।

कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ॥ २४ ॥

शक्तवो वातला रूक्षा वातवर्चोऽनुलोमिनः ।

तर्पयन्ति नरं शीघ्रं पीताः सद्यो बलाश्च ते ॥ २५ ॥

मधुरा लघवः शीताः शक्तवः शालिसम्भवाः ।

आक्षिपी रक्तपित्तघ्ना स्तृणाक्षुर्दिङ्गरापहाः ॥ २६ ॥

मूपका वा यवैर्घाल मोदकाः पित्तनाशनाः ।

विष्टम्भो पायसो बल्यो मेदः कफकरो गुरुः ॥ २७ ॥

कफपित्तकरा बल्या क्षयराऽनिलनाशिनी ।

पाचनो दीपनः पथ्यो मण्डः स्याद्भृष्टतण्डुलैः ॥ २८ ॥

लाजमण्डो विशुद्धानाम्पथ्यः पाचनदीपनः ।

वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥ २९ ॥

वातानुलोमनीलघ्वी सोष्णतन्वी ज्वरापहा ।

ग्राहिणी तर्पिणी हृद्या विलेपी वलवर्हिनी ॥ ३० ॥
 शाकमांसफनैर्युक्ता विलेप्योऽम्बाय दुर्जरा ।
 दाडिमामलकैर्यूपो वङ्गिष्ठदातपित्तहा ॥ ३१ ॥
 श्वासकासप्रतिश्याय कफघ्नो मूनकैः कृतः ।
 यवकोलकुलत्यानां यूपः कण्ठोऽनिलापहः ॥ ३२ ॥
 कपित्थतक्रचांगीरी मरिचाज्जिचित्रकैः ।
 कफवातहरो ह्येष खण्डो दीपनपाचनः ॥ ३३ ॥
 प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासघ्नयापहः ।
 रक्तापित्तत्रयमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 रोचनोपाचनोहृद्या सान्ना वातकफापहा ।
 जम्बीरसाधिता चैव कलम्बो च निगद्यते ॥ ३५ ॥
 अम्लं समधुरं हृद्यं रोचनं वातकोपनम् ।
 वार्त्ताकं दीपनं हृद्यं तित्तिङ्गीगुडसाधितम् ॥ ३६ ॥
 रक्तापित्तहरं रुच्यं स्नेहेन परिभावितम् ।
 वातपित्तहरं बल्यं रोचनं वङ्गिदीपनम् ॥ ३७ ॥
 संप्राप्तिपुष्टिदं ज्ञेयं कदलीमूलसाधितम् ।
 क्लमिक्लुष्टहरं रुच्यं हरिद्रा नाडिकायुतम् ॥ ३८ ॥
 सुगन्धिमधुरं सान्ना दुर्जरं तक्रमावितम् ।
 रुच्यं वातहरश्चैव नागरंगस्य केसरम् ॥ ३९ ॥
 संप्रतिष्ठं समधुरं हृद्यं रोचनदीपनम् ।
 वार्त्ताकं कटुकं पाके सतीनदलसाधितम् ॥ ४० ॥
 वातलं रोचनं हृद्यं कलाय दलसाधितम् ।
 अम्लं समधुरं हृद्यं रोचनं कण्ठशोधनम् ॥
 वातघ्नं दुर्जरं चैव नटचीरप्रसाधितम् ॥ ४१ ॥
 दुर्जिरामधुरा रुच्या वटका भाग्नकादिभिः ।

चिञ्चाफलेन संसिद्धा रोचनाश्च विशेषतः ॥ ४२ ॥
 कफवातहरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरितानां हितं मांसं पटोलफलसाधितम् ॥ ४३ ॥
 रक्तपित्तविसर्पघ्नं कुष्ठमेहज्वरापहम् ।
 रोचनञ्च विशेषेण वेत्नाय परिसाधितम् ॥ ४४ ॥
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं चानुलोमनम् ।
 ज्वरकुष्ठहरं मांसं झस्रवासांक्षुसाधितम् ॥ ४५ ॥
 कफपित्तप्रशमनं ज्वरकुष्ठविनाशनम् ।
 क्षुमिमेहहरं हृद्यं मांसं कैम्बुकसाधितम् ॥ ४६ ॥
 कफवातहरं हृद्यं तृणारोचकनाशनम् ।
 अम्रघृतसर्पणं मांसं सिंहं बदरशृणुकैः ॥ ४७ ॥
 आर्द्रामामलकैः सिंहं विदोपशमनं लघु ।
 ज्वरहृद्याममेदोघ्नं मांसं बङ्गिप्रदीपनम् ॥ ४८ ॥
 वातश्लेष्महरं हृद्यं मनुलोम्यग्निदीपनम् ।
 गलरोगप्रशमनं शुष्काम्बुफलसाधितम् ॥ ४९ ॥
 रुच्यं प्रीतिकारं हृद्यं मांसमास्त्रेण साधितम् ।
 कफपित्तप्रशमनं व्रणशोधनरोपनम् ॥ ५० ॥
 अग्निसन्दीपनं मांसं कारवेक्षकसाधितम् ।
 कफवातहरं हृद्यं दीपनं चानुलोमनम् ॥ ५१ ॥
 रोचनं बलकृन्मांसं बालमूलकसाधितम् ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य बातेनाभिहतस्य च ॥ ५२ ॥
 रुच्यं पुष्टिकारं हृद्यं मृगमांसं हितं नृणाम् ।
 वातहृद्गलगण्डास्य रोगशोथविनाशनम् ॥ ५३ ॥
 स्नेहं रोचनं दीप्यं मांसं दाधिकमुच्यते ।
 मांसन्तु कफपित्तघ्नं तोड़कादिरसाधिकम् ॥ ५४ ॥

कासश्वासहरं हृद्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णदम् ।
हृद्यं वातहरं रुच्यं वृष्यं युष्टिवलप्रदम् ॥ ५५ ॥
त्र्येष्टं पथ्यतमे मांसं करमर्दकसाधितम् ।
शूलघ्नं दीपनं मांसं सिद्धं चिक्षाफलेन तु ॥
कफपित्तहरं रुच्यं बासचिक्षाकसाधितम् ॥ ५६ ॥
रुच्यं कफानिलहरं विबन्धानाहमेदनम् ।
शूलघ्नं दीपनं हृद्यं पक्वचिक्षाफलेन तु ॥ ५७ ॥
वातश्लेष्महरं हृद्यं मर्शः कुष्ठविनाशनम् ।
विषदमीपन्मधुरं मूलकैः सह जाङ्गलम् ॥ ५८ ॥
वातश्लेष्मानिलहरं मेघकुष्ठविषापहन् ।
धातूनां वृद्धयं वृष्यं करोरैः सह साधितम् ॥ ५९ ॥
गुरुविषाके मधुरो रुच्यो मांसवटः स्मृतः ।
उदावर्तानिलहरो हृद्यो मूलकसाधितः ॥ ६० ॥
कफपित्ताविरोधी स्या द्वातार्त्तिकेन प्रसाधितः ।
पिष्टः सिद्धः पटोलस्य पत्रैः जीर्णव्वरापहः ॥ ६१ ॥
कफपित्तहरो रुच्यो शोणसुन्दरसाधितः ।
विदोषकोपनं सर्वं पूतिमांसं प्रकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
कफपित्तहरं हृद्यं दीपनं क्षमिनाशनम् ।
मांसं शङ्खिकरं विद्या दार्द्रकेन प्रसाधितम् ॥ ६३ ॥

इति वङ्गसेने व्यञ्जनमांसव्यञ्जनयोगुणाधिकारः

समाप्तः ॥ ८८ ॥

अथ मत्स्यव्यञ्जनगुणाधिकारमाह ।

गुरती वृद्धणाः सर्वे मत्स्याः गुक्तवल्प्रदाः ।

विपाके मधुराद्योष्णा कफपित्तविवर्धनाः ॥ १ ॥
 दोषाग्नीनां हिताः पुंसां मैथुनप्रतिषेविनाम् ।
 मत्स्यादं नाभिबाधन्ते रोगावातसमुद्भवाः ॥ २ ॥
 मधुरो वृंहणो हृद्यो वातहा वङ्गिदीपनः ।
 दग्धमत्स्यो रुचिकरो जम्बीरपरिभावितः ॥ ३ ॥
 दग्धमत्स्यो भवेच्छ्रेष्ठो बलपुष्टिविवर्धनः ।
 क्षीणाः क्षताश्च ये केचिद्ये भग्ना जर्जरीकृताः ॥
 दग्धमत्स्या हितास्तेषां सतैललवणान्विताः ॥ ४ ॥
 हृद्यः प्रीतिकरो रुच्यो बातहृज्जर्जराम्बकः ।
 वातानुलोमनो हृद्यः पुष्टिकृद्बलवर्धनः ॥
 अत्यग्नीनां कृष्णं शस्तः सस्नेहः शाकमत्स्यकः ॥ ५ ॥
 विपाके मधुरो हृद्यो विष्टम्भी वातकोपनः ।
 रोचनस्तु विशेषेण मूलकेन प्रसाधितः ॥ ६ ॥
 आरेवतैः सिद्धमत्स्य आमवातविनाशनः ।
 कटीशूलहरः सम्यग्निबन्धोऽर्शसां हितः ॥ ७ ॥
 कफवातहरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 आरनालशृतो मत्स्यो हृद्यश्चैव गुणोत्तरः ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महरो हृद्यो दीपनो भक्तरोचनः ।
 अम्लैस्तु संस्कृतो मत्स्यो विषम्वानिलनाशनम् ॥ ९ ॥
 विष्टम्भीरोचनो हृद्यो राजमाषप्रसाधितः ।
 कफघ्नः पित्तशमनो हृद्यः पथ्योऽग्निवर्धनः ॥ १० ॥
 शोथसंशमनश्चैव मत्स्यो वार्त्ताकुसाधितः ।
 अम्लीकया शृतो मत्स्यो विषम्वानाह शूलनुत् ॥ ११ ॥
 दधितकारनालेष सिद्धा मत्स्या रुचिप्रदाः ॥ १२ ॥
 त्रिदोषशमनी हृद्या रुच्यः पुष्टिविवर्धिनी ।

मधुरा कटमी प्रोक्ता सतीनदलसाधिता ॥ १३ ॥

धातवा रोचनी हृद्यः पालंखेन प्रसाधितः ।

धातवो गुरुरुच्यस्तु मत्स्यघण्टो बलप्रदः ॥ १४ ॥

विष्टभी भिन्नवर्चास्तु शाकघण्टो बलप्रदः ।

रोचनी मधुरो हृद्यः पित्तघ्नः शीर्णहन्तयुक् ॥ १५ ॥

मूत्रलो गुरुपाकय कथितो दधिमत्स्यकः ।

कफपित्तहरो रुच्यः कर्कोटेन प्रसाधितः ॥ १६ ॥

कर्कटीमधुरा हृद्या रुच्या मत्स्येन साधिता ।

कफपित्तहरोरुच्या निम्बेन परिपाचिता ॥ १७ ॥

मधुरो रोचनी हृद्यो मत्स्यः कृष्णार्णवस्थितः ॥ १८ ॥

मूत्रलाभिन्नविट्काच मुर्वी रुच्या कफापहा ।

अलावूर्मधुरा प्रोक्ता निर्गुण्डोसाधितामुधैः ॥ १९ ॥

रोचनः कफपित्तघ्नः केम्बुमाढीप्रसाधितः ।

रोचनः कफहृत् त्रेयः कृष्णार्णवप्रसाधितः ॥ २० ॥

कपाय ईपमधुरो रुच्यो हृद्यः कफापहः ।

दण्णाग्रो गुरुपाकय कदलीनाडिका शृतः ॥ २१ ॥

कफघ्नः कटुकः पाके पिच्छिलो दीपनः परम् ।

रुच्यः पित्तहरो त्रेयः पिप्पलीनाडिका शृतः ॥ २२ ॥

मधुरो रोचनी हृद्यो दृष्टिवह्निविनाशनः ।

त्रेयः सिद्धफलेनैव साधितः कृमिवर्धनः ॥ २३ ॥

धातवो मधुरो हृद्यो रोचनः शिखिसाधितः ॥ २४ ॥

कफपित्तहरस्तिक्तो रोचनस्तु विशेषतः ।

शुष्कपत्रेण मत्स्याम्बुः सर्वेषां परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

अशीर्णो दीपनो ग्राही रुच्यो मधुरपाकतः ।

काण्डवातामशूलघ्न आङ्गेरीतक्रसाधितः ॥ २६ ॥

सग्राहीदीपनो हृद्यो रुच्यो वातानुलोमनः ।
 कफवातहरः सास्त्रं स्तिन्तिडीकप्रसाधिनः ॥ २७ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यः स्वादुक्कृदातकोपनः ।
 विपाके दुर्जरः प्रोक्तो राजिका परिसाधितः ॥ २८ ॥
 अम्लः समधुरो हृद्यो रोचनश्चाग्निवर्धनः ।
 वातानुलोमनश्चैव मत्स्ययुक्तेण साधितः ॥ २९ ॥
 मधुरो दुर्जरः प्रोक्तो मत्स्यः कृष्णायुगुणैः ।
 शुर्वीविपाके मधुरा बटिका वा लता स्मृता ॥ ३० ॥
 वातक्षेपहरो हृद्यो बलकृत्पित्तकारकः ।
 क्षये क्षीणे मद्यपाने निषुमत्स्यः सदा हितः ॥ ३१ ॥
 सग्राहीदीपनो हृद्यः शूलघ्नो रक्तनाशनः ।
 वातघ्नो मधुरः प्रोक्तो मत्स्यः कषटसाधितः ॥ ३२ ॥
 कषायो मधुरो हृद्यः पित्तघ्नो रोचनस्तथा ।
 दीपनो वातहा ग्राही हृद्यः कषटघण्टिकः ॥ ३३ ॥
 शूलघ्नो दीपनो हृद्यः कफवातामनाशनः ।
 सग्राही च विशेषेण पाठापच्येण साधितः ॥ ३४ ॥
 सग्राही दीपनो हृद्यः कासमर्दकसाधितः ।
 कफपित्तहरो हृद्यो मूलिका शण्डिसाधितः ॥ ३५ ॥

इति वङ्गसेने समस्तव्यञ्जनगुणाधिकारः

समाप्तः ॥ ८६ ॥

—०—

अथ द्रवद्रव्याधिकारमाह ।

तवादी तोयवर्गमाह ।

पानादिष्वव्यक्ततरसं सुशीतं तर्पनाशनम् ।

अर्धं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ १ ॥
 जादेयं वातलं रुचं दीपनं लघुलेखनम् ।
 नदेऽभिर्यन्दिमधुरं सान्द्रं गुरुकफावहम् ॥ २ ॥
 लघ्नाघ्रं दीपनं हृद्यं कषायं मधुरं गुरु ।
 ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥ ३ ॥
 वातश्लेष्महरं वाय्वं सघारं कटुपित्तक्षम् ॥ ४ ॥
 चीण्डामग्निकरं रुचं मधुरं कफपित्तक्षत् ।
 कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघुप्रस्रवणोद्भवम् ॥ ५ ॥
 सघारं पित्तलं कौषं श्लेष्मघ्नं वज्रिदीपनम् ।
 मधुरं पित्तशमनं मविदाष्ट्रीद्विदं मतम् ॥
 वैकिरं लघु सघारं कफघ्नं वज्रिदीपनम् ॥ ६ ॥
 कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरुदोषलम् ।
 तद्वत्पाखलसुहिष्टं विशेषादोषलन्तु तत् ॥ ७ ॥
 सोमद्रमुद्कं क्लिष्टं लवणं सर्वदोषक्षत् ।
 अनेकदोषमानूषं वार्यभिर्यन्दिगर्हितम् ॥ ८ ॥
 परिदोषैरसंयुक्तं निरवद्यं तु जाडलम् ।
 पाके विदाहि लघ्नाघ्रं प्रशस्तं प्रीतिवर्धनम् ॥ ९ ॥
 दीपनं स्वादुशीतञ्च तोयं साधारणं लघु ॥ १० ॥
 नद्यः शीघ्रवहा लघुरः प्रोक्तायाचामलोदकाः ।
 शुब्यः शैवालसंछन्नाः कलुषा मन्दगाय याः ॥ ११ ॥
 प्रायेण नद्यो मरुषु सुतिललवणान्विताः ।
 लघ्नाः समधुराश्चैव पीरुपेयावलेहिताः ॥ १२ ॥
 दिवार्ककिरणैर्जुष्टं जुष्टमिन्दुकरैर्निशि ।
 अरुधमनभिर्यन्दि तत्तुल्यद्वयमांशुना ॥ १३ ॥
 गगनांशुविदोषघ्नं गृहीतं यक्षभाजने ।

वल्यं रसायनं नेत्रं पात्रापेक्षितं ततःपरम् ॥ १४ ॥
 मूर्च्छापित्तास्रदाह्येषु विषे रक्ते मदात्यये ।
 क्लमभ्रमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमग्नः प्रशस्यते ॥ १५ ॥
 पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ।
 आधाने स्तिमिते कौष्टे सद्यः शुद्धौ नवस्वरे ॥
 द्विक्वायां स्नेहपोते च शीताम्बुपरिवर्जयेत् ॥ १६ ॥
 कफमेदोऽनिलघ्नश्च दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 कासश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं निशि ॥ १७ ॥
 अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे श्वयथौ चये ।
 मन्देऽग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ॥
 व्रणे च मधुमेहे च पानीय मन्दमाचरेत् ॥ १८ ॥
 चन्द्रकान्तमणिस्पष्टः शुभ्रैश्चन्द्रांशुभिर्निशि ।
 यन्मुचेन्निर्मलं वारि तद्विद्यादमृतोपमम् ॥ १९ ॥
 क्षिण्वं स्यादुद्दिग्मं दृढं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 हृथं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेरोदकं गुरु ॥ २० ॥
 इति तीर्थवर्गः ।

—०—

अथ क्षीरवर्गमाह ।

अल्पाभिष्यन्दिगोक्षीरं गुरुस्निग्धं रसायनम् ।
 रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसप्रकृत्योः ॥ २१ ॥
 अल्पांशुपानव्यायाम कटुतिक्ताऽशनैर्लघु ।
 आलं शोषज्वरश्वास रक्तपित्तातिसारनुत् ॥ २२ ॥
 महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पथ्य ।

चक्षुष्यमग्निदोषघ्नं दधिनाय्यां गुणोत्तरम् ।
 लघुपाके बलासंघ्नं क्षीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ॥ ३४ ॥
 रसे पाके च मधुरं कषायं वातपित्तनुत् ।
 कोपनं कफवातानां दुर्गन्धाश्चादिकं दधि ॥ ३५ ॥
 पीनसं चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
 अरुचौ मूत्रहृष्टे च कायस्ये च दधिप्रस्यते ॥ ३६ ॥
 शरदुपोषवसन्तेषु प्रायशो दधिगर्हितम् ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधिप्रस्यते ॥ ३७ ॥
 वातघ्नं कफहृत् स्निग्धं हृद्घ्णं वातपित्तहृत् ।
 कुर्याद्भक्ताभिलाषश्च दधि यक्षुपरिसृतम् ॥ ३८ ॥
 शृतघ्नोदात्तु यज्ज्ञाते गुणवदधि तत् क्षृतम् ।
 वातपित्तहरं हृद्यं धात्वग्निबलवर्धनम् ॥ ३९ ॥
 दध्नः सरो गुरुहृषी विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 वज्रेर्विवर्धनश्चापि कफशुक्रविवर्धनः ॥ ४० ॥
 दधित्वसारं रुचन्तु ग्राहिविष्टम्बिवातलम् ।
 दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ॥ ४१ ॥
 दृष्ट्याक्षमहरं मस्तु लघुस्त्रीतो विशोधनम् ॥ ४२ ॥
 इति दधिवर्गः ।

—०—

अथ तक्रवर्गमाह ।

ब्रह्मणीदोषशोफार्शो ब्रह्मलीसारगुल्फानुत् ।
 त्रिदोषशमनं तक्रं मुहृतस्नेहमादिशेत् ॥ ४३ ॥
 शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्प्लेषामयेषु च ।
 मार्गविरोधे दुष्टे च बाधौ तक्रं प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

वातेऽन्नं सैन्यवीपेतं पित्ते स्वादुसशर्करम् ।
 पित्तैतक्रं कफे वापि व्योपसारसमायुतम् ॥ ४५ ॥
 नतु तक्रं चते दद्या चोष्णकाले न दुर्वले ।
 न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ४६ ॥
 ग्राहिणीवातलारूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।
 गुरुः क्लिष्टाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः ॥ ४७ ॥
 मधुरौ वृंहणी वृषयी तद्वत्प्रेयूपमोरटौ ॥ ४८ ॥
 इति तक्रवर्गः ।

अथ नवनीतवर्गमाह ।

नवनीतं नवं ग्राहि हृद्यं रोचनदीपनम् ।
 क्षयारुच्यर्दितप्लीहं ग्रहण्यशीं विकारनुत् ॥ ४९ ॥
 क्षीरोद्भवं हिमं ग्राहि रक्तपित्ताक्षिपेगनुत् ।
 क्षतितुदग्निग्रस्तौजः कफमेदो विशोधनम् ॥ ५० ॥
 विषाके मधुरं सर्पिं वातपित्तविकारनुत् ।
 गन्धं मेध्यञ्च चक्षुष्यं तत्संस्काराक्षिदीपनुत् ॥ ५१ ॥
 अपक्षारगरीभाद मूर्च्छां मनवं धृतम् ।
 भजावीनान्तु सर्पिं पि विद्यात्स्वक्षीरवद्गुणैः ॥ ५२ ॥
 इति धृतवर्गः ।

अथ तैलवर्गमाह ।

क्षिप्तमित्रचुतोत्पिष्टं मथितं चतपिञ्जिते ।
 भृगुस्फुटितविद्वग्निं दग्धविशिष्टद्वारिते ॥ ५३ ॥

तथाभिहतनिर्भुग्नं सृगव्याघ्रादिभिः क्षते ।
 सैकाभ्यङ्गावगाद्दिपु-तिलतैलं प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
 तद्वदस्तिषु पाने च नश्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
 अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ ५५ ॥
 क्षमिघ्नं सार्यपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।
 कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदोषनम् ॥ ५६ ॥
 विपरजे कटुकं तैलं कीसुम्भं सर्वदोषक्षत् ।
 क्षौमे तैलमचक्षुषं पित्तकृद्वातनाशनम् ॥ ५७ ॥
 फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि तानि च ।
 गुणात्कर्म च विज्ञाय फलैस्तान्यपि निर्दिशेत् ॥ ५८ ॥
 वायव्यः स्यावराः क्षेधाः समासात्परिकीर्तिताः ।
 सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥ ५९ ॥
 इति तैलवर्गः ।

अथ मधुवर्गमाह ।

विदोषघ्नं मधुप्रोक्तं मेध्यंशंसन्ति वातलम् ।
 हिकाश्वासकमिकटिं मेहदृष्ट्या विषापहम् ॥ ६० ॥
 मेदः स्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ।
 दोषत्रयहरं पक्वं भाममन्त्रश्च दोषलम् ॥ ६१ ॥
 इति मधुवर्गः ।

अथक्षुवर्गमाह ।

इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः ।
 स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः गुदवो मूत्रला हिमाः ॥ ६२ ॥

अविदाहो कफकरो वातपित्तनिर्वहणः ।
 वक्त्रप्रज्ञादनो हृद्यो दन्तनिष्पीडितो रुसः ॥ ६३ ॥
 गुरुर्विदाहोऽधिष्ठो यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ॥ ६४ ॥
 मूलाग्रजन्तुजग्धादि पीडनान्मलसंकारात् ।
 किञ्चित्कालविष्टत्वा च विकृतिं याति यान्त्रिकः ॥ ६५ ॥
 फाणितं गुर्वभिप्रायि बलकृन्मूत्रशोधनम् ।
 नातिशेष्मकरः स्निग्धः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः ॥ ६६ ॥
 पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातहासृक् प्रसादनः ।
 सपुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमो मतः ॥ ६७ ॥
 खण्डं वृषं सरं स्निग्धं स्नाहसृक् पित्तवातनिह ।
 वातपित्तप्रथमनी रक्तपित्तहरी सिता ।
 श्वेततीक्ष्णरङ्गोक्ता ज्वादनीमधुशर्करा ॥ ६८ ॥
 इतीक्षुवर्गः ।

अथ मद्यवर्गमाह ।

सर्वभित्तकरं मद्यं मन्त्रं रोचनदीपनम् ।
 भेदन कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥ ६९ ॥
 काशार्शो ग्रहणीरोग मूत्राघातानिलापहा ।
 स्तन्यरक्तचयहिता सुरादोपनर्हणी ॥ ७० ॥
 रक्तपित्तकरास्तीक्ष्णाः सुक्लसौवीरजातयः ।
 पित्तदाहनुदो बाह्यो स्थिताः शीतकराः स्मृताः ॥ ७१ ॥
 इति मद्यवर्गः ।

अथ मूत्रवर्गमाह ।

ग्रेभूर्धं कटुतीक्ष्णोष्णं सचास्त्वात्र बातलम् ।

लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तनं कफवातजित् ॥ ७२ ॥

शूलगुल्मोदरानाहं विरेकास्थापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७३ ॥

हृत्तासोदरगुल्मेषु कुष्ठमेहविशुद्धिषु ।

आनाहशोथटीलासु पांडुरोगेषु माहिषम् ॥ ७४ ॥

कासश्वासापहं शोथकामलापांडुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं छागं भीषन्मारुतकोपनम् ॥ ७५ ॥

हृत्तोदरहरं श्वास शोथवर्धनं ग्रहे हितम् ।

सचारतिलकटुकं सुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥ ७६ ॥

दीपनं कटुतोक्षोष्णं वातरितोर्विकारनुत् ।

आयुं कफहरं रुचं कृमिददुविनाशनम् ॥ ७७ ॥

सतिहलवणं मेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।

तोक्ष्णं चारे किलासे च नागमूत्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

गररितो विकारघ्नं तीक्ष्णं जठररोगनुत् ।

दीपनं गार्दभं मूत्रं कृमिवातकफापहम् ॥ ७९ ॥

शोथकुष्ठोदरोन्मादं मारुतकृमिनाशनम् ।

अशोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥ ८० ॥

इति मूत्रवर्गः ।

इति वङ्गसेने द्रवद्रव्याधिकारः समाप्तः ॥ ८० ॥

अथारिष्टाधिकारमाह ।

फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमांस्त्रुदा यथा ।

व्यापयन्ति भविष्यत्वं तथारिष्टानि पञ्चताम् ॥ १ ॥

तानि सौक्ष्म्यात्प्रमादाद्वा तथैवाशुव्यतिक्रमात् ।
 अज्ञानाच्च न गृह्यन्ते सुमूर्षो न त्वसम्भवात् ॥ २ ॥
 न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणाद्वृत्ते ।
 मरणञ्चापि तत्रास्ति यत्त्वारिष्टं पुरःसरम् ॥ ३ ॥
 ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलाऽमलैः ।
 रसायनपरैर्जाप्य तत्परैर्वा निवार्यते ॥ ४ ॥
 असिद्धिं प्राप्नुयाद्भोके प्रतिकुर्वन्गतायुषः ।
 तस्माद्यत्नेनऽरिष्टानि लक्षयेत् कुशलो भिषक् ॥ ५ ॥
 वैद्या रिष्टानि सिद्ध्यर्थं भविष्यं मरणं स्फुटम् ।
 कल्पयन्त्यातुरगतं शुभञ्चाशुमेव च ॥ ६ ॥
 नक्षत्रोद्भवपीडा च यथाकालं विपच्यते ।
 अरिष्टपाकन्तु तथा ब्रुवते वहवो जनाः ॥ ७ ॥

—०—

अथ दूतलक्षणमाह ।

दूतस्य गच्छतो वैद्य मानेतुं रोगिणः कृते ।
 प्रदीप्तं शोभनं प्रीतं सौम्यं न शकुनं शुभम् ॥ ८ ॥
 उत्तमस्यापि नीचोऽपि नीचस्याप्युत्तमो जनः ।
 नरो विहृतवैपद्यं न दूतः शुभगूचकः ॥ ९ ॥
 पापंष्टायमवर्णानां सवर्णः कर्मसिद्धये ।
 त एव विपरोताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १० ॥
 नपुंसकः स्त्रीवह्वीऽनेककार्याभिसूचकाः ।
 पागदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवामभः ॥ ११ ॥
 आर्द्रजीर्णपित्तयैक मलिनोदतवामभः ।
 रुध्निर्दुःखक्षारः सूक्ष्महृत्प्रमिधायिनः ॥ १२ ॥

न्यूनाधिकाङ्गा उद्धिम्ना विकला रौद्ररूपिणः ।
 हिन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नाशिकास्तनम् ॥ १३ ॥
 वस्त्रान्तानामिकाकेश नखरोमदशास्पृशः ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ १४ ॥
 कपालोपलभ्यमास्थि तुषाङ्गारकराश्च ये ।
 विलिखन्तो मर्द्दी केचिन्मुञ्चतोऽसौद्रभेदिनः ॥ १५ ॥
 तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्त्रगमुलेपनाः ।
 फलं पक्वमसारम्बा गृहीत्वान्यच्च तद्विधम् ॥ १६ ॥
 नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणी तथा ।
 काष्ठोपानचर्महस्ता विकृता व्याधिपीडिताः ॥ १७ ॥
 बामाचाराहदन्तो वा खासिनो विकृतेक्षणाः ।
 याम्यादिशि प्राञ्जलयो विषमैकपदस्थिताः ॥ १८ ॥
 दैन्यमङ्गल्यचिह्नानि दधत्तवापराण्यपि ।
 दक्षिणाभिमुखं देशे मल्लिने क्रूरकर्मेणि ॥ १९ ॥
 ज्वालयन्तं पठन्तं वा क्षुरकर्मेणि चोद्यतम् ।
 भूमौ शयानं नग्नं वा वेगोत्कर्षेषु वा गचिम् ॥ २० ॥
 प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं क्लिप्तं क्लान्तमथापि वा ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २१ ॥
 पित्रेऽपि चाहुतिकार्ये वा तथा चोत्पातदर्शने ।
 मध्याङ्गे चार्धरात्रे च सन्द्ययोः कृतिकासु च ॥ २२ ॥
 आर्द्राश्लेषामधामूल पूर्वासु भरणीषु च ।
 चतुर्थांश्च नवम्याश्च पञ्चमं सन्धिदिनेषु च ॥
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ २३ ॥
 खिन्नाभितप्ता मध्याङ्गे ज्वलनस्य समीपतः ।
 गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपायताः ॥ २४ ॥

ते वातकफरोगेषु कर्मोपिद्विकरा भवताः ।

रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु विविधतः ॥

पूजिता गन्तरोगे च वैद्यं दूता उपागताः ॥ २१ ॥

शक्तवासी गौरशुचि ग्रामा वा प्रियदर्शनाः ।

स्वस्थां ज्ञातौ स्वगोत्रे वा दूताः कार्यकराः स्मृताः ॥ २२ ॥

अथ्यङ्गाः पटवी दूताः शुभलेपावरस्त्रजः ।

हृषवाजिसमारुढा यावचेष्टाः सुजातयः ॥ २३ ॥

मिषजः समवे प्राप्ताः सज्जोवदिर्ममाश्रिताः ।

ज्ञानसम्याः प्रयस्ता स्त्रोद् रोगिणिः सुखहेतवः ॥ २४ ॥

यस्या प्रार्थानिशी वाति सा नाडीजीवसंबुता ।

दिग्विभागोऽपि तस्यायः सज्जीवः सनिगद्यते ॥ २५ ॥

अथ प्रारम्भमासीनं सेने देशे शुचौ शुचिम् ।

उपसर्पन्ति ये वैद्यं ते च कार्यकराः स्मृताः ॥ २६ ॥

इति दूतलक्षणानि ।

—०—

अथ शकुनलक्षणमाह ।

वैद्यस्य गच्छतः कर्तुं चिकित्सां रोगिणो भवेत् ।

मिहिद शकुनं सौम्यं दीप्तं नैव प्रयस्यते ॥ २७ ॥

भामोदकुम्भातपत्र विप्रवारणगोहृषाः ।

शक्तवर्गाश्च पूज्यन्ते प्रमथानि दर्शनं गताः ॥ २८ ॥

स्त्रीपुविशी सबकागौर्वहमानाः खलहृताः ।

कन्या मत्स्या फल चामं अस्थिकी मोदका,दधि ॥ २९ ॥

हिरण्यस्ततद्रूपाश्च खलानं सुमनो नृपः ।

पुप्रगान्त्वोर्ननो वाजो चापो हसः शिखी तथा ॥ ३० ॥

भवन्ति दर्शनादेव भिषजः कार्यसिद्धिदाः ।
 ब्रह्मदुन्दुभिनिर्घोषः शङ्खवेशुरयस्वनाः ॥ ३५ ॥
 सिंहगोष्ठपनादोऽश्वः क्रेपितं गजहं हितम् ।
 शस्तं हंसकृतं नृणां वाचश्च हृदयप्रियाः ॥ ३६ ॥
 पद्मपुष्पफलोपेताः सचीरा नीरुजो ह्रमाः ।
 आश्रितर वा नभो वेश्म ध्वजतोरणवेदिकाः ॥ ३७ ॥
 दिक्षुयान्तासु बक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
 वामा वा दक्षिणा वापि यकुनाः कर्मसिद्धये ॥ ३८ ॥
 दक्षिणादामगमनं प्रशस्तं श्वशृगालयोः ।
 भासकौशिकयोश्चैवं नोभयं शशसर्पयोः ॥ ३९ ॥
 दर्शनं वा कृतं वापि न गोघातकलाशयोः ।
 ग्रन्थवृंदादिषु सदा क्लेशशब्दः प्रशस्यते ॥ ४० ॥
 विद्वद्भुदरगुल्फेषु भेदशब्दस्तथैव च ।
 रक्तपित्तातिसारिषु रुक्मशब्दश्च पूजितः ॥ ४१ ॥
 दौर्म्भनस्यश्च वैद्यस्य यात्रायां नैव पूजितम् ।
 वैद्यामनावसादोवा आतुरो बाध्यधोमुखः ॥ ४२ ॥
 वैद्यसंभाषणाङ्गानि कुब्यमास्तरणानि च ।
 प्रमृज्याद्वाधुनीयाद्वा करौ पृष्ठं शिरस्तथा ॥ ४३ ॥
 हस्त चाक्षय वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चोरसि ।
 न ससिद्धयति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥ ४४ ॥
 वैद्य यथोन्मुखं पृच्छेत् त्वाष्णिं वा स्वाङ्गमातुरः ।
 भूयः सपूज्यते यस्य गृहे वैद्यः ससिद्धयति ॥ ४५ ॥
 शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ।
 आतुरस्य ध्रुवं तस्माद् दूतादींस्तच्चयेद्भिषक् ॥ ४६ ॥
 इति शकुनलक्षणानि ।

अथ दुःस्वप्नानाह ।

स्वप्नाध्यायं प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ।
 पश्यन्ति सुहृदो यांस्तु स्वप्नान् स्वयमर्थाय वा ॥ ४७ ॥
 चे हाभ्यशरारीरस्तु करमव्यालगर्दभैः ।
 सार्जारकपिशार्दूल शृगालैर्नारकेन च ॥ ४८ ॥
 तरत्सोद्दामगाभ्याश्च भल्लुकेन गुनापि वा ।
 घराहैर्महिषैर्वापि यो यायादक्षिणामुखः ॥ ४९ ॥
 कृष्णारक्ताम्बरधरा हसन्ती रक्तामूर्ध्वजा ।
 य चाकर्षति बद्धा स्त्री शृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ॥ ५० ॥
 अन्त्यावसृज्यिभिर्यो वा कृष्यते दक्षिणामुखः ।
 परित्वजेयुर्यस्वापि प्रेताः प्रमज्जितास्तथा ॥ ५१ ॥
 आघ्रायते यस्य सुहृः श्वापदैर्विस्तृतांननैः ।
 पिबेन्मधु च तैलं वा यो वा पङ्केऽवसीदति ॥ ५२ ॥
 पङ्कप्रलितगात्रो वा नृत्वेहापि हसेत्तथा ।
 निरम्बरश्च यो रक्तां गिरसा धारयेत् स्रजम् ॥ ५३ ॥
 यस्य वंशोनलो वापि तालो वोरसि जायते ।
 य मत्स्यादिर्घसेद्यो वा नीरिग्मो वा विलीयते ॥ ५४ ॥
 उच्चादधः पतेद्यस्तु श्वापदैर्वा निहन्यते ।
 झ्रियते स्रोतसा यो वा यो वा मोहमवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥
 परालीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ।
 पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषोः ॥ ५६ ॥
 यः पश्येद्देवतानां वा प्रक्रममवनेस्तथा ।
 यस्य छर्दिर्विरको वा दशनाः प्रपतन्ति वा ॥ ५७ ॥
 शाल्मलीं किंशुकं यूषं वल्मीकं पारिमद्रकम् ।
 पुष्पास्थं कोविदारं वा चितां वा योऽधिरोहति ॥ ५८ ॥

कर्पासतैलपिण्याक लोहानि लवणं तिलान् ।

समेताश्राति बा. पक्कं मांसं यद्य पिवेत्पुराम् ॥ ५८ ॥

यः स्वप्नेषु नरः पश्ये द्रक्तृकृष्णाम्बराहतान् ।

कृष्णांश्च विहृतान्वरुणा न्दण्डपाशधरानपि ॥ ६० ॥

कुर्वतो भर्त्सनं चासं दक्षिणाशांसमाश्रितान् ।

सस्वस्थो लभते रोगं व्याधितो मृत्युमृच्छति ॥ ६१ ॥

यथा संप्रकृति स्वप्नो विस्मृतो विहितस्तथा ।

चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥ ६२ ॥

ज्वरितानां शुनासस्यं शोषिणां कपिभिस्तथा ।

उन्मादे राक्षसैः प्रैते रपक्षारे प्रवर्त्तनम् ॥ ६३ ॥

मेहातिसारिणां तीय पानं स्नेहस्य कुट्टिनाम् ।

गुल्मेषु स्यावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥ ६४ ॥

पिपासा श्वासयोन्मूर्च्छा शङ्कुत्वाद्यैव भक्षणम् ।

हरिद्राभक्षणं वापि यद्भवेत्पाण्डुरोगिनः ॥

रक्तपित्ती पिवेद्यस्तु शीणितं सपिनश्नति ॥ ६५ ॥

क्रव्यादाक्रमणं श्मसानगमनं पातस्तथोच्चादधो

रक्तस्रग्बसनं बिबाहकलहौ क्षीरं विरेको घमिः ।

बन्धं लौहकपर्दलाभनटनं पद्मान्धसोर्मज्जनं

दन्ताच्चिग्रहपादचर्मापतनं स्वप्ने गदादिप्रदम् ॥ ६६ ॥

स्वप्नानेवविधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यन्नवान् ।

दद्यान्मापांस्तिलाक्षौहं विप्रेभ्यः काश्चनं तथा ॥ ६७ ॥

जयेद्वापि शुभाश्वान् गायत्रीन्विपदीन्तथा ।

दृष्ट्वा तु प्रथमे यामे स्वप्नान्ध्यायात्पुनः शुभम् ॥ ६८ ॥

लपेद्धान्यतमं वेदं ब्रह्मचारी समाहितः ।

न चाऽऽचक्षीतकस्मेचिद् दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ॥ ६९ ॥

देवतायतने चैव वसेद्रात्रिद्वयं तथा ।

विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ॥ ७० ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तस्वप्नदर्शनम् ।

देवान् द्विजान् गोहृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ ७१ ॥

समिद्धमग्निं साधूंश्च निर्मलानि जलानि च ।

पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७२ ॥

युद्धे चात्मजयं दृष्ट्वा नरः सुखमवाप्नुयात् ।

तुरगो हृदिको मृगो मघिकाश्च जलौकसः ।

स्वप्ने दशन्ति यं तस्य धनारोग्ये विनिर्दिशेत् ॥ ७३ ॥

मांसं मद्यं, स्त्रजः श्वेता वासांसि च फलानि च ।

लभेत् कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७४ ॥

बीजाद्यादर्शसुखेतवसनातपवारणम् ।

गुर्वङ्गणादिभोगो यः सोऽर्थदो गदनाशनः ॥ ७५ ॥

विपुस्यापक्वमांसस्य गवादीनां विशेषतः ।

भक्षणं विड्विषेपच रोदनं मरणं निजम् ॥

दृष्ट्वा जागरणं कुर्यादर्थलाभाय रोगघ्नम् ॥ ७६ ॥

नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।

तर्त्तु कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७७ ॥

हृषाम्बगजसोधाश्च नी गैलाद्र्धवनस्पतीन् ।

आरोहिद्वयलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥ ७८ ॥

इत्यादिकाच्छुभान् स्वप्नान् दृष्ट्वा फलमसृज्यते ।

स्तुत्वा देवान् द्विजातिभ्यो दद्यात् स्वर्णं च भोजनम् ॥ ७९ ॥

भूयो दृष्टव्यतथ्याताऽनुभूतेष्टैकगोचराः ।

स्वप्नो निरर्थकाजीर्णो षष्ठ्यभावादिसम्भवः ॥ ८० ॥

इति स्वप्नकथनम् ।

अथ कालज्ञानम् ।

अकस्माच्छीलविकृति रकस्माद्वपुरुत्तमम् ।

अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः सन्निपाताग्रलक्षणम् ॥ ८१ ॥

शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।

तदरिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोधमे ॥ ८२ ॥

व्यञ्जनानि सुतो विद्या बुद्धिर्मेदो धनं ययः ।

स्वल्पे वयसि यस्यैतत् न स जीवेच्चिरन्तरः ॥ ८३ ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो मेधाबलमनुत्तमम् ।

भजन्ति वा निवर्त्तन्ते पङ्क्तिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ८४ ॥

शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानसतो बहून् ।

समुद्रपुरमेघानां मसम्पत्तौ च निष्ठुरान् ॥ ८५ ॥

तान् स्वराच्चावगृह्णीति गृह्णीति चान्यशब्दवत् ।

ग्राम्यारण्यस्वनांयापि विपरीतान् शृणोति च ॥ ८६ ॥

द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।

यथाकस्मान्न शृणुते स गतायुरिति स्मृतः ॥ ८७ ॥

यस्तूष्णसमये शीतं मुष्णं जानाति शीतके ।

सञ्ज्ञातशीतपिठको यश्च दाहं न पीडयते ॥

दाहार्तो यश्च रोमाञ्ची पञ्चत्वं तस्य निश्चितम् ॥ ८८ ॥

उष्णगात्रोऽतिमात्रश्च यश्च शीतेन बेपते ।

प्रह्वारं नाभिजानाति स यायाद्यममन्दिरम् ॥ ८९ ॥

पांशुनेवावकीर्णानि यस्तु गात्राणि मन्यते ।

नानावर्णाश्च राज्यो वा यस्य गोत्रे भवन्ति हि ॥ ९० ॥

स्नातानुलिप्तं य वापि सेवन्ते नीलमल्लिकाः ।

सुगन्धिर्वाति चाकम्मान्तं सुवन्ति गतायुषम् ॥ ९१ ॥

सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धं सुरभिं तथा ।

विपरीते न गृह्णाति भावान्यथोपसेवितान् ॥ ८२ ॥
 कमोपयुक्ताश्च रसा यस्य दोषाभिहृदये ।
 यस्य दोषाग्निसाक्षाश्च कुर्युर्मिथोपयोजिताः ॥
 यो वा रसान्नसंवेत्ति तं वदन्ति गतायुषम् ॥ ८३ ॥
 शृणोत्या पीडिते कर्णे नयो ध्रुकध्रुकध्वनिम् ।
 यो वा गन्धं न गृह्णाति शान्तदोषस्य मानवः ॥ ८४ ॥
 दिवान्योतींषि यद्यापि ज्वलितानीव पश्यति ।
 चन्द्रं सूर्यमिवाचष्टे सूर्यं वा चन्द्रवर्चसम् ॥ ८५ ॥
 अमेघोपप्लवे चापि शक्रचापतडिहुणान् ।
 तडिद्वन्तो सितान् वापि निर्मले गगने घनान् ॥ ८६ ॥
 विमानयानमासादै र्यद्य संकुलमम्बरम् ।
 यद्यानिलं मूर्त्तिमन्त मन्तरिक्षे च पश्यति ॥ ८७ ॥
 उष्णशीतादिकान् भावान् कालावस्यादिशस्तथा ।
 विशरीते न गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥ ८८ ॥
 धूमनीहारवासोऽभि राहतामिव मेदिनीम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं यो वायुतमिवान्धसि ॥
 भूमिसटादशाकारां रेखाभिर्यद्य पश्यति ॥ ८९ ॥
 अरुन्धतीं ध्रुवश्चैव विष्णोरपि पदद्वयम् ।
 न पश्येत् सगतायुः स्यात्तुर्थम्यादमण्डलम् ॥ ९० ॥
 रसज्ञारुन्धती श्रिया घ्राणार्थं च ध्रुवं विदुः ।
 भ्रुवोर्मध्यं पदे विष्णो स्तारकामादमण्डलम् ॥ ९१ ॥
 ज्योत्स्नादशीत्यतोयेषु कायां यद्य न पश्यति ।
 पश्यत्येकाग्रहीनां वा विकृतां वान्यसत्त्वजाम् ॥ ९२ ॥
 श्वकाकफद्वन्द्वघ्राणां प्रेतानां यत्तरचसाम् ।
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि ॥ ९३ ॥

झीयिष्यौ नश्यतो यस्य बुद्धिर्मेधा स्मृतिस्तथा ।

अकस्माद्य भजन्ती च स परासुरसंशयम् ॥ १०४ ॥

यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तयोर्ध्वन्तयोत्तरः ।

उभौ वा नास्ववाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १०५ ॥

आरक्ता दग्धना यस्य श्यावा वाय पतन्ति च ।

खल्लनप्रतिमा वापि तं गतायुवमादिशेत् ॥ १०६ ॥

अकस्माद्दहनं यस्य कुङ्कुमाभं प्रजायते ।

अङ्गकम्पो गतिस्त्रांसो यदि वा स न जीवति ॥ १०७ ॥

पीड्यते कुण्डली यस्य नाभिस्थाहारबन्धना ।

दह्यते यस्य चाङ्गारः सर्वर्षेण स्मृतिं ब्रजेत् ॥ १०८ ॥

अकस्माद्यः क्षयः स्थूलो भवेत् स्थूलोऽथवा क्षयः ।

प्रकृतिं वा त्यजेच्छोघ्नमष्टमासात् सजीवति ॥ १०९ ॥

क्षयास्तत्रावलिप्ता च जिह्वाशूना च यस्य वै ।

कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसन् ॥ ११० ॥

कुटिला स्फुटिता वापि प्रसुमा यस्य नासिका ।

भग्ना विस्फुरिता वापि स परासुरसंशयम् ॥ १११ ॥

केशाः सोमन्तिनो यस्य संचिप्ते विनते भ्रुवी ।

सुनन्ति चाक्षिपच्छाणि स परासुरसंशयम् ॥ ११२ ॥

न धारयति यः शोर्वं बाह्वरत्नब्रह्मास्त्रगम् ।

नखाङ्गुलिष्वयं चापि दन्ताः शुष्यन्ति यस्य च ॥

एकामृष्टिर्मूर्धात्मा स परासुरसंशयम् ॥ ११३ ॥

बलवान् दुर्बलो वापि संमोहं योऽधिगच्छति ।

उत्थाम्यमानो बह्वशः स परासुरसंशयम् ॥ ११४ ॥

उत्तानः सर्वदा शेते पादौ विकुरुते

विप्रसारणशीलो वा स परासुरसः

गीतपादकरोच्छ्वासं चित्रोच्छ्वासं यो भवेत् ।

काकोच्छ्वाससंयुतो मर्त्यः स परासुरसंगयम् ॥ ११६ ॥

निद्रा न क्षियते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा ।

मुह्येद्वा वक्तुकामस्य प्रत्याख्येयः स जानता ॥ ११७ ॥

खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रत्नं प्रवर्त्तते ।

पुरुषस्या विपार्त्तस्य स परासुरसंगयम् ॥ ११८ ॥

अनन्योपद्रवकृतः शीघ्रः पादसमुद्भवः ।

पुरुषं हन्ति नारीन्तु गृह्यजो मुखजो हयम् ॥ ११९ ॥

अतोसारो ज्वरो हिक्का कर्दिःशूलाङ्गमेदनम् ।

कासिनः श्वासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १२० ॥

स्वेदोदाहस्य बलवान् हिक्काश्वासस्तथैव च ।

बलवन्तमपि प्राणै र्वियुञ्जीत न संययः ॥ १२१ ॥

श्लावा जिह्वा भवेद्यस्य सर्वश्चाक्षि निमज्जति ।

मुखं च जायते पूति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ १२२ ॥

बल्लमापूर्यतेऽसृभ्यः क्षियते चरणौ तथा ।

चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ १२३ ॥

अतिमात्रं लघूनि स्यु र्गोत्राणि शुक्लानि च ।

यस्याकस्मात् सविज्ञेयो गन्ता वै यमशासनम् ॥ १२४ ॥

पद्मस्त्रावशातैल घृतगन्धाय ये मराः ।

पूतिगन्धाय ये चाति गन्तारस्ते यमालयम् ॥ १२५ ॥

ज्वरातिमारण्योधाः स्यु र्यस्यान्योऽन्यावसादिनः ।

प्रक्षीणबलमांसस्य स न शक्यश्चिकित्सितुम् ॥ १२६ ॥

यूकाल्पनाटमायान्ति बलिं नाश्रन्ति वायसाः ।

येषां चापि रतिर्नास्ति गतास्तेयमन्नन्दिरम् ॥ १२७ ॥

क्षीणस्य यस्य चक्षुष्ये हृद्यैर्मिटै र्हितैस्तथा ।

अन्नपानैर्नशाम्येते तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ १२८ ॥

प्रवाहिकाशिरःशूलं कीष्टं शूलञ्च दारुणम् ।

पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ १२९ ॥

निवर्त्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।

उत्पद्यते च वा यस्य सहसा सविनश्यन्ति ॥ १३० ॥

न चाहारबलं यस्य दृश्यते सविनश्यति ।

नासाभङ्गो भवेद्यस्य सप्तरात्रं सजीवति ॥ १३१ ॥

विकित्स्थमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्द्धते ।

प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणन्तर्ज्ञतायुषः ॥ १३२ ॥

यस्याख्ये निर्गते मेढ्रमुक्तिक्लमश्चान्यथा ।

अचिरान् स्नानमस्नानं मास्यं मूर्ध्नि चिरादपि ॥ १३३ ॥

भामण्डलं न पश्येद्यो मूर्जिते नयने नरः ।

विकृतं वायुं सम्पर्शेत्सगतायुरिति ध्रुवम् ॥ १३४ ॥

भुवो केशाः ससीमस्ताः सावर्त्ता अपि मृत्यवे ।

कपोतो वायसो गृध्रः काकीली यस्य मूर्ध्नि ॥

क्लव्यादो वापि लीयेत पश्मासायुः स उच्यते ॥ १३५ ॥

व्याप्यते पांशुर्वर्षणं काकपक्षैश्च ताड्यते ।

स्वप्ने पि यो नरस्तस्य मृतिर्मासचतुष्टयात् ॥ १३६ ॥

यस्याभिषिक्तमात्रस्य हृदिनीरं प्रशुष्यति ।

पितृतोऽपि जलं शोषः स्याद्दृग्गार्हं सजीवति ॥ १३७ ॥

स्यापयित्वा करं भूमौ निरुन्ध्यान्वाध्यमांगुलिम् ।

प्रहरेण भवेन्मृत्युं र्यदुत्तिष्ठेदनामिका ॥ १३८ ॥

मध्याह्ने विमलेऽम्बरं दिनमणेर्विम्बं जले निर्मले ।

पश्येत्मात्रगते यदा गदयुतः पूर्णस्तदा स्वाच्छुभम् ॥

हीन दक्षिणपश्चिमोत्तरपुरोभागेषु मासैः क्रमात् ।

पट्विद्वेकमितैर्दिनैश्च दशभिन्विद्धं सधूमं दिनात् ॥ १३८ ॥

हस्तयोः पादयोश्चापि कनिष्ठायाश्च मून्धजः ।

चत्वारो यस्य भिद्यन्ते तुल्यं मासात्समृत्युमाक् ॥ १३९ ॥

कपोलमांसविच्छेदो मृत्युः स्यात्पञ्चरात्रतः ।

चक्षुर्नासिकयोर्मध्ये स्यन्दाभावेन पञ्चमे ॥ १४० ॥

मृत्युः स्यादथ गात्राणां स्रब्धत्वादेकवासरे ।

ललाटस्य विरेखाणां नाशान्मृत्युरहस्यरे ॥ १४१ ॥

सप्ताहान्मृत्युरङ्गस्य शीततार्क्ष्यस्य चोष्णता ।

अकस्माद्गुपणं निम्नं पक्षान्मृत्युं प्रदं भवेत् ॥ १४२ ॥

ग्रीवायाः स्कन्धयोर्नाभौ विच्छेदादपि पक्षतः ।

अकस्मात्कृष्णरेखा स्यात्क्षिप्ताया यदि मध्यतः ॥

दृढो वा दन्तसंदंशस्तदा मृत्युस्तिरुच्यतः ॥ १४३ ॥

रात्राविन्दुवधं पश्येद्दिवानक्षत्रमण्डलम् ।

अमेघे विद्युतं पश्येत् स्फुरन्ती दक्षिणाश्रिताम् ॥

जले चेन्द्रधनुर्जीविद् द्वित्रिमासान् समानवः ॥ १४४ ॥

दिवाच्छायां नयः पश्येद्दुष्कायाः पतनं तथा ।

हसत्पाकमयूराणां पश्येदेकत्र नेलनम् ॥ १४५ ॥

चन्द्रद्वन्द्वं द्विसूर्यं वा स्वशिरोज्वलनं तथा ।

गन्धर्वनगरं वापि वृक्षाग्रे शिखरं गिरौ ॥ १४६ ॥

पश्येत्तत्र पिशाचाणां रूपमन्यच्च भीषणम् ।

प्रकम्पितो भूयं चैव मूर्च्छितो वा भवेन्मुहुः ॥ १४७ ॥

छर्दन्मूत्रं पुरीषं वा सुवर्णरजतप्रभम् ।

प्रत्यक्षं यदि वा स्वप्ने दशमासांश्च जीवति ॥ १४८ ॥

कण्ठीष्ठतालुरसना दन्तं यस्य पृथक् पृथक् ।

शुद्धलंभीक्ष्णं पक्षास्रात्तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ १४९ ॥

- ॥ सप्तपिचन्द्रनक्षत्र दिशां रात्रावदर्शनात् ।
 कलङ्करहित चन्द्र सूर्ये रश्मिविवर्जितम् ॥ १५० ॥
 अग्नि तेजोविहीनश्च सोमश्चाप्यपरश्मिकम् ।
 रात्रौ सूर्ये दिवाचन्द्रं स्वनेत्रे ज्वलनं तथा ॥ १५१ ॥
 नाभौ हिक्कां गुदे राजीं वर्णम्यङ्गोपमं मुखे ।
 गण्डेऽतिरिक्तपिण्डकां गात्रे वर्णविचित्रताम् ॥ १५२ ॥
 हृदये स्फुरणं माशु प्रकम्पमथ तालुनि ।
 चन्द्रक्षिद्रं रविक्षिद्रं पश्येद्भूमौ तथाश्वरे ॥
 आत्मनैव हि यः पश्येत्पश्येन्मृत्युं त्रिपक्षतः ॥ १५३ ॥
 मूत्रशुक्रपुरीषाणि तुल्यकालं पतन्ति चेत् ।
 वर्षान्मृत्युर्भवेत्यस्य भेषजादिक्रिया ह्यथा ॥ १५४ ॥
 कर्णयोर्यदि नो शब्दः सृज्जनोभ्यां निरुचयोः ।
 जायते प्राक्कालस्य लक्षणं तत्समादिशेत् ॥ १५५ ॥
 सर्वाङ्गशीतलत्वञ्च दृशाह्वाभरणं वदेत् ॥ १५६ ॥
 कर्दमे पांशुदेशे वा पुरतः पृष्ठतोऽपि वा ।
 खण्डपादोदये नूनं मृत्युर्मासचतुष्टयात् ॥ १५७ ॥
 श्रुतिबाधिर्यतो मृत्युश्चतुर्मासान्तरे भवेत् ।
 स्वस्येन्द्रियस्य पततो मृत्युर्मासत्रयाद्भवेत् ॥ १५८ ॥
 भ्रूमध्ये ज्योतिषो दृष्टौ द्विमासाद्यमदर्शनम् ।
 एकमासात्तथा मृत्युर्घर्षणे गोलकक्षयात् ॥ १५९ ॥
 जिह्वाया अपहृत्तौ च दशाह्वाभृत्यसंगमः ।
 दक्षिणाशां गतां छाया मात्मनो यदि पश्यति ॥
 अद्यैव मृत्युरस्माकमिति पश्येदनित्यताम् ॥ १६० ॥
 स्रस्यस्य स्थूलजिह्वा चेन्निःस्पर्शा रसवर्जिता ।
 यावत्पञ्चदिनं मृत्युः पञ्चाशद्विसेऽथ वा ॥ १६१ ॥

अम्लादित्वञ्च रसतो नीलादित्वञ्च वर्णतः ।

विकारे शुक्लमूत्राणां पण्मासाद्यमदर्शनम् ॥ १६२ ॥

युगत्रिपञ्चधारं वा वचर्वावर्त्तिसुगन्धिं वा ।

मूत्रं यस्य भवेत्तस्य मृत्युः पण्मासमध्यतः ॥ १६३ ॥

स्थिरत्वेपि स्वदेहस्य तच्छाया चञ्चला यदि ।

चतुर्मासाद्भवेत् मृत्युरित्यागमविदो विदुः ॥ १६४ ॥

ज्वरो यस्य तु पूर्वाह्ने शष्पकासश्च दारुणः ।

बलमांसविहीनस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६५ ॥

ज्वरो यस्याऽपराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः ।

प्रक्षीणबलमांसस्य दुर्लभन्तस्य जीवितम् ॥ १६६ ॥

प्रतैः सह पित्तैश्च स्वप्ने यः कथ्यते शुना ।

सघोरं ज्वरमासाद्य सद्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १६७ ॥

सहसा ज्वरसन्तापं स्तृणामूर्च्छां बलधयः ।

विक्षेपणं च सन्धीनां मुमूर्षुरपजायते ॥ १६८ ॥

गोसर्गं बद्धना यस्य स्नेदः प्रच्यवते मृशम् ।

श्लेष्मज्वरोऽप्यष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १६९ ॥

देवद्विजसुहृद्देव्य गुरुन्यो द्वेष्टि यस्य वा ।

मज्जन्यसु शङ्काच्छ्लेष्म रतांसि स न जीवति ॥ १७० ॥

इत्यादिलक्षणैर्ज्ञात्वा मरणं समुपस्थितम् ।

लोकद्वयसुखप्राप्त्यै धर्मीमेव समाचरेत् ॥ १७१ ॥

सौम्याकारेन्द्रियः श्रोतो दृष्टा बक्ता च विन्दति ।

सम्यक् स्पर्शं रसं गन्धं रोगीरोगाद्यनुच्यते ॥ १७२ ॥

स्वल्पो ज्वरो भवेद्यस्य जिह्वा भवति कोमला ।

उष्णो पादौ तथा पाणौ स्रोगी सुखमाप्नुयात् ॥ १७३ ॥

ज्वरः स्नेदविहीनः स्यात् कण्ठः कफविचर्जितः ।

नासामार्गगतिः प्राणो यस्य रोगो स जीवति ॥ १७३ ॥
 भवेन्निद्रा सुखं यस्य स्मृति भ्रंशो न जायते ।
 नाकारवर्णहानिः स्यात् स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७४ ॥
 यस्यादरो भवेद्द्वेष्टे प्रीतिर्भेषज्यकर्मणि ।
 पथ्ये रुचिः स्पृहा घर्मे स रोगी जीवति ध्रुवम् ॥ १७५ ॥
 इत्यादिलक्षणेवैद्यः साध्यं विज्ञाय रोगिणम् ।
 आयुर्वेदोक्तमार्गेण चिकित्सां सम्यगाचरेत् ॥ १७६ ॥
 इति कालज्ञानम् ।

अथ नेत्रपरीक्षामाह ।

रौद्रे रूक्षे च धूम्रामे नूयने स्तब्धचक्षुः ।
 तथाभ्यन्तरक्लृप्तामे भवती वातरोगिणः ॥ १७७ ॥
 पिप्पलरोगे तु पीतामे, नीले वा रक्तवर्णके ।
 सन्तप्ते भवतो दीपं सहेते नावलोक्तितुत् ॥ १७८ ॥
 ज्योतिर्हीने च शुक्लामे जलपूर्णं सगौरवे ।
 मन्दावलोक्तने नेत्रे भवत कफकोपतः ॥ १७९ ॥
 तन्द्रामोहाकुले श्यामे निर्भुग्ने रूक्षरौद्रके ।
 रक्तवर्णे च भवतो नेत्रे दोषत्रयोदये ॥ १८० ॥
 दोषत्रये भवेच्चिह्नं नेत्रयोस्तु त्रिदोषजम् ।
 दोषद्वयप्रकोपे तु भवेद्दोषद्वयोद्भवम् ॥ १८१ ॥
 एकदृष्टी यदा नेत्रे स्वाधीनेन च रोगिणः ।
 उन्मीलिते च भवत चक्षुः निमीलिते ॥ १८२ ॥

बहुवर्णं च भवती विकृतानेकचेष्टिते ।

नेत्रे मृत्युं कथयती रोगिणी नात्र सशयः ॥ १८४ ॥

सौम्यदृष्टीप्रसन्नाभे प्रकृतस्थे मनोरमे ।

नेत्रे कथयतः शीघ्रं रोगशान्तिञ्च रोगिणः ॥ १८५ ॥

इति नेत्रपरीक्षा ।

—०—

अथ मुखपरीक्षा ।

वातकोपे मुखं रुचं स्तब्धं वज्रां गतप्रभम् ।

पित्तकोपे भवेद्गन्धं पीतं वा परितप्तकम् ॥ १८६ ॥

कफकोपे गुरुस्निग्धं भवेच्छूनमिवाननम् ।

त्रिलिङ्गञ्च त्रिदोषे स्या द्विलिङ्गञ्च द्विदोषके ॥ १८७ ॥

इति मुखपरीक्षा ।

—०—

अथ जिह्वापरीक्षा ।

वातकोपे प्रसृप्ते व स्फुटिता मधुरा भवेत् ।

स्तब्धावर्णेन हरिता जिह्वालालां प्रमुञ्चति ॥ १८८ ॥

पित्तकोपे तु रक्ताभा तित्ता दग्धेव जायते ।

जिह्वादाहान्विता विदा कण्ठकैरिव सर्वतः ॥ १८९ ॥

कफोदये भवेज्जिह्वा स्थूला गुर्वी विलेपनो ।

सुस्थूलकण्ठकोपेता चारा बहु कफावष्टा ॥ १९० ॥

दोषद्वये द्विदोषोक्त लक्षणा रसना भवेत् ।

सर्वचिह्ना त्रिदोषे स्या द्विकृतानेकलक्षणा ॥ १९१ ॥

इति जिह्वापरीक्षा ।

नासामार्गगतिः प्राणो यस्य रोगो स जीवति ॥ १७३ ॥
 भवेन्निद्रा सुखं यस्य स्मृति भ्रंशो न जायते ।
 नावारवर्णहानिः स्यात् स रोगो जीवति ध्रुवम् ॥ १७४ ॥
 यस्यादरो भवेद्द्वेष्टे प्रीतिर्भेषज्यकर्मणि ।
 पथे रुचिः स्पृहा घर्मे स रोगो जीवति ध्रुवम् ॥ १७५ ॥
 इत्यादिलक्षणैरेव साध्यं विज्ञाय रोगिणम् ।
 आयुर्वेदोक्तमार्गेण चिकित्सां सम्यगाचरेत् ॥ १७६ ॥
 इति कालज्ञानम् ।

—०—

अथ नेत्रपरीक्षामाह ।

रौद्रे रूक्षे च धूम्रामे नयने स्वथचक्षुषे ।
 तथाभ्यन्तरङ्गस्थाने भवतो वातरोगिणः ॥ १७७ ॥
 पित्तरोगे तु पीतामे, नीले वा रक्तवर्णके ।
 सन्तप्ते भवतो दीपं सहेते नावलोकितुत् ॥ १७८ ॥
 ज्योतिर्हीने च शक्तामे जलपूर्णं सगौरवे ।
 मन्दावलोकने नेत्रे भवतः कफकोपतः ॥ १७९ ॥
 तन्द्रामोहाकुले श्यामे निर्भुग्ने रूक्षरौद्रके ।
 रक्तवर्णे च भवतो नेत्रे दोषत्रयोदये ॥ १८० ॥
 दोषत्रये भवेच्चिह्नं नेत्रयोस्तु त्रिदोषजम् ।
 दोषद्वयप्रकोपे तु भवेद्दोषद्वयोद्भवम् ॥ १८१ ॥
 एकदृष्टौ यदा नेत्रे स्वाधीनेन च रोगिणः ।
 उन्मीलिते च भवतः क्षणादेव निमीलिते ॥ १८२ ॥
 सततोन्मीलिते नेत्रे यदा नित्यं निमीलिते ।
 विलुप्तकृष्णतारे च भ्रमदूस्त्रोद्यतारके ॥ १८३ ॥

बहुवर्णं च भवती विस्तृतानेकचेष्टिते ।

नेत्रे मृत्युं कथयती रोगिण्यो नात्र संशयः ॥ १८४ ॥

सौम्यदृष्टीप्रसन्नामे प्रकृतिस्थे मनोरमे ।

नेत्रे कथयतः शीघ्रं रोगशान्तिञ्च रोगिणः ॥ १८५ ॥

इति नेत्रपरीक्षा ।

—०—

अथ मुखपरीक्षा ।

वातकोपे मुखं रुद्धं सूक्ष्मं घट्टं गतप्रभम् ।

पित्तकोपे भवेद्भक्तं पीतं वा परितप्तकम् ॥ १८६ ॥

कफकोपे गुरुस्निग्धं भवेच्छूनमिवाननम् ।

त्रिलिङ्गञ्च त्रिदोषे स्याद्विलिङ्गञ्च द्विदोषके ॥ १८७ ॥

इति मुखपरीक्षा ।

—०—

अथ जिह्वापरीक्षा ।

वातकोपे प्रसृप्तेव स्फुटिता मधुरा भवेत् ।

सूक्ष्मावर्णेन हरिता जिह्वानालां प्रमुञ्चति ॥ १८८ ॥

पित्तकोपे तु रक्ताभा तित्ता दग्धेव जायते ।

जिह्वादाहान्विता विषा कण्टकैरिव मयतः ॥ १८९ ॥

कफोदये भवेज्जिह्वा स्थूला गुर्वी विलेपनी ।

सुस्थूलकण्टकोपेता क्षारा बहु कफावहा ॥ १९० ॥

दोषत्रये द्विदोषोक्त लक्षणा रसना भवेत् ।

सर्वचिह्ना त्रिदोषे स्याद्विस्तृतानेकलक्षणा ॥ १९१ ॥

इति जिह्वापरीक्षा ।

—०—

पानीयेन समं मूत्रं सुपाकसहितं भवेत् ।
 रक्तवातेन रक्तं स्यात् कौसुमं रक्तपित्ततः ॥ २०३ ॥
 तैलतुल्यं भवेन्मूत्रं नित्यं सहजपित्ततः ।
 कफप्रकृतितो मूत्रं तुल्यं पल्लववारिणा ॥ २०४ ॥
 वातप्रकृतितो मूत्रं नोराभं बहुलं भवेत् ।
 अधो बहुलमारक्तं मूत्रमालोक्यते यदा ॥
 वदन्ति तदतीसार लिङ्गं तस्मिन्नेवेदिनः ॥ २०५ ॥
 जलोदरसमुद्भूतं मूत्रं घृतकण्ठोपमम् ।
 आमवातवग्राम्मूत्रं तक्रतुल्यं प्रजायते ॥ २०६ ॥
 मलेन पीतवर्णञ्च बहुलञ्च निगद्यते ।
 पीतवर्णं यदा मूत्रं तैलतुल्यं सवुद्बुदम् ॥
 तदप्यसाध्यमादिष्टं सङ्घिर्वैद्यकवेदिभिः ॥ २०७ ॥
 अजीर्णेन भवेन्मूत्रं श्वेतञ्चापि तथोरुणम् ।
 अजामूत्रसमं मूत्रं मजीर्णत्वाच्च जायते ॥ २०८ ॥
 मूत्रन्तु क्षणतां याति क्षयरोगे तथा किल ।
 क्षयरोगे यदा श्वेत मसाध्यं तद्विनिर्दिशेत् ॥ २०९ ॥
 पीतमच्छञ्च जायेत मूत्रं पित्तोदये सति ।
 समधातोः पुनः कूप जलतुल्यञ्च कथ्यते ॥ २१० ॥
 ऊर्ध्वन्नीलमधोरक्तं रुधिरं प्रजायते ॥ २११ ॥
 प्रयत्नते यदा मूत्रं स्निग्धं तैलसमप्रभम् ।
 आक्षारादुदरन्तस्थं वृद्धिं याति तदा किल ॥ २१२ ॥
 ऊर्ध्वमधीतमधोरक्तं मूत्रं चेद्भोगिणस्तदा ।
 पित्तप्रकृतिसंभूतं सविपातं वदेद्भिषक् ॥ २१३ ॥
 यस्येक्षुरसंकाशं मूत्रं नेत्रे च पिञ्जरे ।
 रसाधिक्यं विजानीया ब्रह्मनं तस्य निर्दिशेत् ॥ २१४ ॥

अथ मूत्रपरीक्षा ।

रात्रेद्यतुर्थयामस्य घटिकानां चतुष्टये ।

उत्थाप्य रोगिणं वैद्यी मूत्रोत्सर्गन्तु कारयेत् ॥ १८१ ॥

आद्यन्तधारां सन्त्यज्य मध्यमां काचभाजने ।

कारयेत्कांस्थपात्रे वा कुर्यात्पात्रं पटावृतम् ॥ १८२ ॥

ततः सूर्योदये जाते प्रकाशे सति भाजने ।

स्थितं मूत्रसमालोक्य कुर्यात्तस्य परीक्षणम् ॥ १८३ ॥

वाते तोयसमं मूत्रं रुचं बहुतरं भवेत् ।

रक्तवर्णमभवेत्पित्ते पीतं वा, स्त्रवमेव च ॥ १८४ ॥

कफे श्वेतं घनं मूत्रं सिग्धं सञ्जायते तथा ।

क्षिदोपे इन्द्रचिह्नं स्यात् सर्वलिङ्गं त्रिदोषजे ॥ १८५ ॥

सुलक्षितं गृहीतं यन्मूत्रं घर्मे निधाय तत् ।

तैलविन्दुं क्षिपेत्तत्र निश्चले वैद्यसत्तमः ॥ १८६ ॥

जायन्ते बुद्बुदा यत्र विकारः सोऽस्तिपित्तलः ।

रुचश्च श्यामलच्छाद्यं वाते मूत्रं प्रजायते ॥ १८७ ॥

तरीमुपरिवभ्राति तैलविन्दुस्तथात्र वै ।

मूत्रं श्लेष्मणि जायेत समं पल्लववारिणा ॥ १८८ ॥

मूत्रेण सादृशिलितं तैलविन्दुः प्रजायते ।

सिद्धार्थतैलसदृशं मूत्रं वै पित्तमारुते ॥ १८९ ॥

श्वेतधारा भृशधारा पीतधारा तदा ज्वरः ।

रक्तधारा ज्वरे दीर्घं कृष्णा च मरणाय वै ॥ २०० ॥

श्लेष्मवाते भवेन्मूत्रं काण्डिकेन समन्तथा ।

पांडुरं श्लेष्मपित्ते च पीतश्चैव परीक्षयेत् ॥ २०१ ॥

सन्निपाते च यन्मूत्रं कृष्णं तत्रक्षयेदुधः ।

काण्डिकेन समं मूत्रं भातुलुङ्गममप्रभम् ॥ २०२ ॥

पानोयेन समं मूत्रं सुपाकसहितं भवेत् ।
 रक्तवातेन रक्तं स्यात् कौसुमं रक्तपित्ततः ॥ २०३ ॥
 तैलतुल्यं भवेन्मूत्रं नित्यं सहजपित्ततः ।
 कफप्रकृतितो मूत्रं तुल्यं पल्लववारिणा ॥ २०४ ॥
 वातप्रकृतितो मूत्रं नीरामं बहुलं भवेत् ।
 अधो बहुलमारक्तं मूत्रमालोक्यते यदा ॥
 वदन्ति तदतीसारं लिङ्गं तल्लिङ्गवेदिनः ॥ २०५ ॥
 जलोदरसमुद्भूतं मूत्रं घृतकण्ठीपमम् ।
 आमवातवशान्मूत्रं तक्रतुल्यं प्रजायते ॥ २०६ ॥
 मलेन पीतवर्णञ्च बहुलञ्च निगद्यते ।
 बीतवर्णं यदा मूत्रं तैलतुल्यं सवहुदम् ॥
 तदप्यसाध्यमादिष्टं सद्भिर्वैद्यकवेदिभिः ॥ २०७ ॥
 अजीर्णेन भवेन्मूत्रं श्वेतञ्चापि तयोरुणम् ।
 अजामूत्रसमं मूत्रं मजीर्णत्वाच्च जायते ॥ २०८ ॥
 मूत्रन्तु कृष्णतां याति क्षयरोगे तथा किञ्च ।
 क्षयरोगे यदा श्वेतं मसाध्यं तद्विनिर्दिशेत् ॥ २०९ ॥
 पीतमच्छञ्च जायेत मूत्रं पित्तोदये सति ।
 समधातोः पुनः कूपं जलतुल्यञ्च कथ्यते ॥ २१० ॥
 ऊर्ध्वं नीलमधोरक्तं रुधिरं प्रजायते ॥ २११ ॥
 प्रवर्तते यदा मूत्रं सिग्धं तैलसमप्रभम् ।
 आहारादुदरन्तस्य वृद्धिं याति तदा किल ॥ २१२ ॥
 ऊर्ध्वं पीतमधोरक्तं मूत्रं चेट्टोगिणस्तदा ।
 पित्तप्रकृतिसंभूतं सन्निपातं वदेद्विपक्वं ॥ २१३ ॥
 यस्येक्षुरसंकाशं मूत्रं नेत्रे च पिञ्जरे ।
 रसाधिक्यं विजानीया हृद्गन्तं तस्य निर्दिशेत् ॥ २१४ ॥

रक्तं स्वच्छञ्च यन्मूत्रं तज्ज्वराधिक्यं लक्षणम् ।

धूस्रवर्णं यदा मूत्रं ज्वराधिक्यं तदादिशेत् ॥ २१५ ॥

क्षणमच्छञ्च जानीयात् सन्निपातज्वरोद्भवम् ।

उपरिष्ठात्पीतवर्णं मधःक्षणं सवुद्बुदम् ॥

मूत्रं प्रमूतदोषेण संशयो नात्र कश्चन ॥ २१६ ॥

आपीतफेनरक्ताद्य मसितेक्षुरसोपमम् ।

पित्ते कफेऽनिले मूत्रे निरामे च ज्वरे भवेत् ॥ २१७ ॥

यदा प्रसारमाप्नोति तैलं क्षेमं तदादिशेत् ।

विन्दुरूपं यदा तैल मसाध्यत्वाय रोगिणः ॥ २१८ ॥

प्रसरत्पूर्वदिग्भागे पश्चिमे वा तथोत्तरे ।

तैलविन्दुस्तदा रोग विमुक्तिं रोगिणी दिशेत् ॥ २१९ ॥

दक्षिणस्यामथैशाने आग्नेये नैऋते तथा ।

वायव्ये चापि दिग्भागे प्रसरन्मृत्युसूचकः ॥ २२० ॥

निमज्जति यदा मूत्रे भ्रमद्वा नैव सर्पति ।

तदारिष्टं विजानीया द्रोगिणी नात्र संशयः ॥ २२१ ॥

तेलप्रसारणान्मूत्रे विलताकारमूर्त्तयः ।

हलकूर्मखरोद्गादे भवन्ति मृत्तिसूचकाः ॥ २२२ ॥

यदि मूत्रगते तैले हंमल्लादिकं भवेत् ।

रोगोरोगविमुक्तः स्यात्तदायुश्चाप्नुयाच्चिरम् ॥ २२३ ॥

इति मूत्रपरीक्षा ।

इति वैङ्गसेनेऽरिष्टाधिकारः समाप्तः ॥ ८१ ॥

अथ क्षीपनपाचनद्रव्यलक्षणाधिकारमाह ।

पचेन्नामं वज्रिह्वय क्षीपनं तद्यथा मिमिः ।

पचत्यामय यत् कुर्यात् दनलं तदि पाचनम् ।

नागकेसरवह्न्या चित्रो दीपनपाचनः ॥ १ ॥

न शोधयति न हृष्टि समान्दोषांस्तथोदनीन् ।

ममोफरोति यज्ज्ञेयं शमनन्तद्यथाऽभ्युत्ता ॥ २ ॥

कृत्वा पाकमलानां यद्वित्वा बन्धमधो नयेत् ।

तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ॥ ३ ॥

पक्त्वा यदपक्वं च श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ।

नयत्यधः स्तंसनन्तद्यथा स्यात् कृतमालकः ॥ ४ ॥

मलादिकमथ हं यद्वदं वा पिण्डितम्लैः ।

भित्वाध पातयति त द्वेदनं कटुको यथा ॥ ५ ॥

विपक्वं यदपक्वं वा मलादि द्रवतामयेत् ।

रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं द्रवता यथा ॥ ६ ॥

अपक्वपित्तशेषाणं बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत् ।

वमनं तद्वि विज्ञेयं मदनम्य फलं यथा ॥ ७ ॥

म्यनाद्वह्निर्नयेदूर्ध्वं मधो वा मलमश्नयम् ।

टेहे मंगोधनन्तस्या ह्येवदानीफलं यथा ॥ ८ ॥

श्लिष्टान् कफादिकान्दोषां नुन्मूलयति यद्वलात् ।

हृदनन्तद्यथा चारो मरिचानि गिलाजतु ॥ ९ ॥

धातून्मलान्वा देहस्य विगीथीष्वे श्वयेच्च यत् ।

नैखनन्तद्यथा चौट श्रीरमुणं यथा यथाः ॥ १० ॥

दीपनं पाचनं यत्स्या दुष्णत्वाद्भवशोपकम् ।

आग्निं गच्छ यथा गुग्गुली जीरकं मज्जपिप्पली ॥ ११ ॥

रोक्ष्याच्छेत्यात्कपायत्वा मधुपाकाद्य यद्वयेत् ।

भ्राभर्क्षं भ्राभनन्तस्या द्यथा टुटुकवत्सकी ॥ १२ ॥

रमायनं च तज्ज्ञेयं यज्जगव्याधिनाशनम् ।

यथाऽभ्युत्ता रुदन्ती, च गुग्गुलुय हरीतकी ॥ १३ ॥

यस्माद्ब्याह्वयेत् स्त्रीषु हयौ वाजीकरश्च तत् ।

यथा नागबलाद्याः सुवीजश्च कपिकच्छुजम् ॥ १४ ॥

यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलश्च तदुच्यते ।

यथाश्वगन्धामुशली शर्करा च शतावरी ॥ १५ ॥

प्रवर्त्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।

दुग्धं मापाद्य भक्ष्यात् फलमज्जाऽऽमलानि च ॥ १६ ॥

प्रवर्त्तनी स्त्रीशुक्रस्य रचनं वृहतोफलम् ।

जातीफलं स्तम्भनं स्यात् कालिन्दं चयकारि च ॥ १७ ॥

देहस्य सूक्ष्मक्षिद्रेषु विज्ञेत्तत्सूक्ष्ममुच्यते ।

तद्यथा सैन्धवं चौद्रं निम्बस्तौलं रुवूझवम् ॥ १८ ॥

पूर्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः पाकश्च गच्छति ।

व्यवायि तद्यथाभङ्गा क्रिन् चार्द्रिसमुद्भवम् ॥ १९ ॥

मन्थिवन्धास्तु शिथिलान् यत्करोति विकाशि तत् ।

विज्ञेयौजश्च धातुभ्यो यथाक्रमुककौद्रवौ ॥ २० ॥

वृद्धिं लुप्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।

तमोगुणप्रधानश्च यथा मद्यसुरादिकम् ॥ २१ ॥

व्यवायि च विकाशि स्यात् सूक्ष्मल्लेदि महावहम् ।

आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम् ॥ २२ ॥

निजवीर्येण यद्द्रव्यं स्त्रीतोभ्यो दोषसंशयम् ।

निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ॥ २३ ॥

पैच्छिण्याह्नौरवाद्द्रव्यं रुद्धा रसवद्धाः शिराः ।

धत्ते यद्दौख्यं तत्स्यादभिप्यन्दि यथा दधि ॥ २४ ॥

इति वङ्गसेने दीपनपाचनादिलक्षणाधिकारः

समाप्तः ॥ ६२ ॥

वङ्गसेनीत्यत्तिः ।

श्रीकृष्णः पृथिवीं निजाघ्निकमलाऽरोगीकृतां हा यदा ।
 त्वक्ता धामनिजं गतस्तत इयं मद्यल्पकालान्तरे ॥
 जातारोगवती पुनर्भयकरा दृष्ट्वा तदा ता महम् ।
 नभैवाग्रजनिं गदाधरगृहे चक्रे च नोरोगिकाम् ॥ १ ॥
 भूमावागमनञ्च मे सुभिषजो ज्ञास्यन्ति सर्वे कथम् ।
 इत्येवं सुविचार्य वै चितितले स्वीया मिमांसहिताम् ॥
 लोकानां हितकाम्यया स्वयशसे सुस्थापयित्वा ततः ।
 वैद्यानां गभुताकरीञ्च गमनं यान्थाग्रमं मे कृतम् ॥ २ ॥
 अगस्तिरसंहितेयं प्राक् ख्याता मल्लभतस्ततः ।
 गदाधरगृहे जन्म लब्ध्वा मे पुनः संस्तुता ॥ ३ ॥
 वङ्गसेन इति नाम्ना विख्यातस्तदनन्तरम् ।
 अग्नोऽयं सर्वसिद्धान्त सारः शीघ्रफलप्रदः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्वैद्यगदाधरात्मजसद्वैद्यविद्याचार्ये

श्रीवङ्गसेनविरचितो वङ्गसेनाह्वयो ग्रन्थः

समाप्तः ॥